KOKIA DEMOKRATIJA, KOKS KAPITALIZMAS?

Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Zenonas Norkus

KOKIA DEMOKRATIJA, KOKS KAPITALIZMAS?

Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu

MOKSLINĖ MONOGRAFIJA

Vilniaus universiteto leidykla
2008

Lietuvos Sąjūdžio
įkūrimo dvidešimtmečiui

UDK 317.3
No-79

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti
Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto
Sociologijos katedra (2007 m. rugsėjo 12 d.) ir
VU Filosofijos fakulteto taryba
(2007 m. rugsėjo 14 d., protokolas Nr. 34)

Recenzavo:
Prof. dr. Vaidutis Laurėnas
(Klaipėdos universitetas)

Prof. (HP) dr. Vylius Leonavičius
(Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. habil. dr. Arvydas Virgilijus Matulionis
(Socialinių tyrimų institutas)

Prof. (HP) dr. Gediminas Vitkus
(Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

Rėmėjai:

JAV Valstybės departamento Fulbrighto stipendijų
užsienio mokslininkams programa

Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerija

Viršelyje panaudotas
Liudo Parulskio fotomontažas

ISBN 978-9955-33-231-2

© Zenonas Norkus, 2008
© Vilniaus universitetas, 2008

Turinys

Įvadas / 13

I DALIS

SOCIOLOGINĖS KOMPARATYVISTIKOS KATEGORIJOS IR RAIDOS BRUOŽAI / 39

1 skyrius. Apie lituanistinę ir nelituanistinę sociologiją (ir ne tik) / 41

1.1. Komparatyvistika gamtotyroje / 41
1.2. Komparatyvistika socialiniuose moksluose ir humanistikoje / 43
1.3. Visuomenė, kultūra, civilizacija, imperija kaip sociologinės komparatyvistikos kategorijos / 45
1.4. Komparatyvistika ir etnocentriškumas / 50
1.5. Šiuolaikinės socialinių mokslų disciplininės struktūros genealoginiai bruožai / 53
1.6. Evoliucionistinė komparatyvistika klasikinėje sociologijoje / 57

2 skyrius. Tarp evoliucijos laiptų ir istorijos tinklo: lyginamosios sociologijos raidos bruožai / 67

2.1. XIX a. pabaigos – XX a. pradžios vokiečių istorinė sociologinė komparatyvistika / 67
2.2. JAV regionų studijos ir modernizacijos teorija / 72
2.3. Lyginamųjų tarptautinių kiekybinių tyrimų europeizacija ir istorinis posūkis JAV lyginamojoje sociologijoje / 79
2.4. Lyginamoji istorinė sociologija ir pasaulinės kapitalistinės sistemos analizė / 88
2.5. Postmodernioji „didžiųjų metanaratyvų“ pabaiga ar modernizacijos teorijos renesansas? / 95
2.6. Didžioji konvergencija ir lyginamosios sociologijos pabaiga / 100

II DALIS
KOMPARATYVISTINĖS METODOLOGIJOS DILEMOS / 107
3 skyrius. Kas yra lyginamasis metodas? / 109
3.1. Adamo Przeworskio ir Henry'o Teune'o paradoksas / 109
3.2. Arendo Lijpharto lyginamojo metodo charakteristika / 114
3.3. Lyginimo formų klasifikacijos / 118
3.4. Johno Stuarto Millio kanonai kaip lyginamojo metodo taisyklės / 123
3.5. Lyginamasis ir atvejo tyrimo metodai / 131

4 skyrius. Vidurio kelio paieškos šiuolaikinėje komparatyvistikos metodologijoje / 139
4.1. Fraktaliniai komparatyvistinės metodologijos aspektai / 139
4.2. Dvi atvejo sampratos / 143
4.3. Sintetinė lyginamojo tyrimo strategija ir daugeriopo bei konjunktūrinio priežastingumo problema / 149
4.4. Kokybinė lyginamoji analizė kaip sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos loginė technika / 153
4.5. Ką sintetinė lyginamojo tyrimo strategija sintezuoja ir ko ne? / 159

5 skyrius. Palyginamumas, sąvokų daryba, matavimas / 166
5.1. Palyginamumo problema / 166
5.2. Ekvivalentiškumo problema / 170
5.3. Taksonominiai konstruktai / 174
5.4. Tipologiniai konstruktai: su epitetais ir be jų / 177

III DALIS
KOMUNIZMAS KAIP LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMA / 183

6 skyrius. Marksistinė socialinė teorija ir komunistinė socialinė santvarka / 185
6.1. Marksizmas kaip socialinis mokslas ir kaip utopija / 185
6.2. Marksistinio komunizmo istorijos ironija ir paradoksai / 193
6.3. SSRS – „išsigimusi darbininkų klasės valstybė"? / 201
6.4. SSRS – valstybinio kapitalizmo šalis? / 204
6.5. Komunizmas kaip antiutopija: nuo Levo Trockio prie George'o Orwello / 206

7 skyrius. Komunizmas kaip totalitarizmas / 209
7.1. Komunizmas ir fašizmas: gimininga priešai / 209
7.2. Totalitarizmas: perversyvi modernybė ar „uždaros visuomenės" recidyvas? / 213
7.3. Totalitarizmas be epitetų ir su jais / 218
7.4. Komunizmo kaip totalitarizmo teorijos nuosmukis ir renesansas / 224

8 skyrius. Komunizmas – kelias į (kitokią?) modernybę ar į neotradicionalistinę aklavietę? / 229
8.1. Modernizacijos teorija ir sovietologija / 229
8.2. Barringtono Moore'o komunistinės valdžios dilemų ir raidos alternatyvų analizė / 237
8.3. „Realus socializmas" kaip neužbaigta modernizacija: konvergencijos teorijos požiūris / 240
8.4. Konvergencija ... su „trečiuoju pasauliu"? Komunistinio neotradicionalizmo teorijos požiūris / 247
8.5. Kas iš tikrųjų buvo komunizmas? / 256

IV DALIS
IŠĖJIMAS IŠ KOMUNIZMO KAIP LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMA / 261

9 skyrius. Ar sovietinio komunizmo žlugimas buvo socialinių mokslų nesėkmė? / 263
9.1. Komunizmo žlugimo prognozės / 263
9.2. Sovietinio komunizmo „osmanizacija" ar palaipsnė transformacija? / 269
Michailo Gorbačiovo pertvarka sovietologijos veidrodyje / 269
9.3. Kodėl niekas nenumatė, kaip ir kada žlugs sovietinis komunizmas? / 272
9.4. Ar sovietinio komunizmo žlugimas 1989–1991 m. buvo neišvengiamas? / 275
9.5. Paskutinė sovietinio komunizmo kryžkelė / 284

10 skyrius. Kiniškojo komunizmo transformacija / 289
10.1. Kiniškojo kelio iš komunizmo etapai ir laimėjimai / 289
10.2. Ar Kinijoje sukurta socialistinė rinkos ekonomika? / 295
10.3. Kinijos komunizmo transformacijos problemos ir perspektyvos / 304
10.4. Kinų kelias iš sovietinio komunizmo kaip išvengta Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo tragedija / 309

11 skyrius. Išėjimas iš sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo: orientacijos, būdai, keliai, baigtys / 317
11.1. Du išėjimo iš komunizmo paradoksai / 325
11.2. Pokomunistinės transformacijos kelių tipologijos konceptualiniai pagrindai / 325
11.3. Restitucinė išėjimo iš komunizmo orientacija / 333
11.4. Imitacinė išėjimo iš komunizmo orientacija ir „didžiojo šuolio" į rinkos ekonomiką programa / 336

12 skyrius. Išėjimo iš komunizmo politinės ekonominės baigtys ir makroekonominė dinamika / 345
12.1. Išėjimo iš komunizmo politinės ekonominės baigtys / 345
12.2. Kapitalizmo restauracijos pasekmės: poveikis makroekonomikai ir gerovei / 354
12.3. Transformacinės ekonomikos recesijos priežasčių problema / 360

12.4. Pokomunistinės transformacijos kelių tipai / 368
12.5. Pokomunistinės transformacijos keliai ir pradinės sąlygos / 378

V DALIS
LIBERALIOJI VAKARŲ DEMOKRATIJA:
IDĖJOS IR POKOMUNISTINĖ TIKROVĖ / 393

13 skyrius. Liberaliosios demokratijos idėja ir tipologijos / 395
13.1. Pokomunistinės transformacijos socialinių kaštų problema / 395
13.2. Vartotojo gerovė ir piliečio gerovė / 400
13.3. Prievarta, valstybė, demokratija / 404
13.4. Ginčijami demokratijos sąvokos aspektai ir dedukcinės tipologijos / 407
13.5. Liberalioji demokratija kaip matavimo objektas / 414
13.6. Arendo Lijpharto kiekybinė indukcinė liberaliosios demokratijos tipologija / 420

14 skyrius. Naujoji Lotynų Amerika ar naujieji Vakarai?
Pokomunistinės liberaliosios demokratijos konsolidacijos problemos / 427
14.1. Kodėl visas pokomunistinis pasaulis netapo naująja Lotynų Amerika? / 427
14.2. Revoliucija, reforma ir „refoliucija“ Lotynų Amerikoje
bei Rytų ir Vidurio Europoje / 432
14.3. Konsoliduotos demokratijos sąvoka / 437
14.4. Liberaliosios demokratijos konsolidacijos sąlygų problema / 441

15 skyrius. Naujieji „laukiniai Vakarai“? Pokomunistinės
liberaliosios demokratijos kokybės klausimai / 448
15.1. Demokratijos kokybės sąvoka / 448
15.2. Kokiam tipui priklauso pokomunistinės liberaliosios demokratijos? / 458
15.3. Pokomunistinių liberaliųjų demokratijų kokybės problemos / 464
15.4. Autoritarizmas ir demokratija su epitetais:
pokomunistinės demokratizacijos nesėkmės / 472

VI DALIS
KAPITALIZMAS: TEORIJA IR ISTORIJA / 483

16 skyrius. Kapitalizmo kaita ir įvairovė kaip klasikinės
ekonominės sociologijos problema / 485
16.1. Karlas Marxas: kapitalizmas kaip gamybos būdas / 487
16.2. Maxas Weberis: kapitalizmas kaip ekonominis veiksmas
ir kaip ekonominė sistema / 490
16.3. Nuosavybės atomo skilimas: Adolfas Berle ir Gardineris Meansas
apie vadybinį korporacinį kapitalizmą / 498
16.4. Josephas A. Schumpeteris: kapitalizmas kaip kūrybiškas naikinimas / 504
16.5. Karlas Polanyi ir Johnas Maynardas Keynes: laisvos rinkos kapitalizmas –
utopija ar antiutopija? / 507

17 skyrius. Fordistinio kapitalizmo iškilimas ir nuosmukis / 515
17.1. Fordistinis kapitalizmas ir jo gerovės režimai / 515
17.2. Globalizacija ir vadybinio kapitalizmo pabaiga / 520
17.3. Kieno kapitalizmas gyvybingiausias ir geriausias? / 530

18 skyrius. Racionalaus antrepreneriško kapitalizmo įvairovė kaip šiuolaikinės lyginamosios ekonominės sociologijos problema / 537
18.1. Koordinuotas ir liberalus kapitalizmas / 537
18.2. Kapitalizmo tipų stabilumo sąlygos / 545
18.3. Kiek yra kapitalizmo tipų? / 551

VII DALIS
POKOMUNISTINIS KAPITALIZMAS: DABARTIS IR ATEITIS / 561

19 skyrius. Koks kapitalizmas Baltijos ir Vidurio Europos šalyse? / 563
19.1. Iš komunizmo į periferinį kapitalizmą ir feodalizmą? Pesimistinės diagnozės ir prognozės / 563
19.2. Iš komunizmo į „geresnį“ kapitalizmą? Nuviltos pokomunistinio mesianizmo viltys / 566
19.3. Pokomunistinis kapitalizmas neoklasikinės sociologijos veidrodyje / 573
19.4. Pokomunistinio kapitalizmo kiekybinės indukcinės tipologijos metodiniai keblumai ir radiniai / 580
19.5. Pokomunistinis kapitalizmas Vidurio Europoje: naujas stabilus tipas ar pereinamoji būsena? / 587

20 skyrius. Kodėl estai mus lenkė? / 592
20.1. Baltijos šalių politinės ir ekonominės transformacijos šiaurės ir pietų atotrūkis kaip aiškinimo problema / 593
20.2. Ekonominiai Lietuvos atsilikimo aiškinimai / 597
20.3. Politinis-ekonominis aiškinimas: ar kalti Lietuvos ekskomunistai? / 600
20.4. Kultūristinis aiškinimas: Weberio tezė Baltijos šalims? / 605
20.5. Kultūristinio Estijos sėkmės aiškinimo keblumai / 612

21 skyrius. Tarp Estijos ir Slovėnijos: pokomunistinis kapitalizmas Lietuvoje ir jo perspektyvos / 617
21.1. Estija, Slovėnija, Lietuva: dvi pokomunistinės transformacijos čempionės antipodės ir viena vidutiniokė / 617
21.2. Kodėl kapitalizmas Lietuvoje yra estiškas, o ne slovėniškas? / 629
21.3. Ką vytis – Estiją ar Slovėniją? / 643
21.4. Koks bus eurokapitalizmas – neoliberalus ar socialinis? / 654

Literatūra / 661

Summary / 723

Įvadas

Ši knyga yra lyginamosios istorinės sociologijos studija apie šiuolaikinę Lietuvą šiuolaikiniame pasaulyje. Turime savo nacionalinę lietuvišką sociologiją, istoriją, ekonomiką ir kitas socialinių bei humanitarinių mokslų disciplinas, kurias privalu turėti kiekvienai moderniai tautai. Šių sričių tyrinėtojai nenuilstamai gausina žinias apie mūsų šalies kultūrą, visuomenę, politiką ir jų istoriją. Lietuvos socialiniai ir humanitariniai mokslai tradiciškai yra etnocentriški, ir tokia jų orientacija ligi šiol buvo skatinama valstybinės mokslo politikos priemonėmis.

Tačiau šiuolaikiniame globalizuotame pasaulyje netgi labai didelėje šalyje vykstančių socialinės ir kultūrinės kaitos procesų neįmanoma nei adekvačiai aprašyti, nei paaiškinti, nei tuo labiau numatyti jų ilgalaikių pasekmių, apsiribojant tomis priežastimis, kurių veikimo lauką nubrėžia dabartinės šalies sienos. Maža to, net ir labai svarbios (gal net pačios svarbiausios) vietinės reikšmės priežastys gali likti nepastebėtos ir deramai neįvertintos, kol į jų veikimo lauką nepažvelgsime iš platesnės perspektyvos. Žuvis gali ir nesužinoti, kad ji yra vandens gyvis, nes ji visą laiką yra vandenyje. Tai dar aktualiau tokios mažos, tarptautinių vėjų ir užsienio įtakų kiaurai perpučiamos šalies, kaip Lietuva, atveju.

Paradoksalu, kad kuo šalis didesnė, tuo labiau jos tyrinėtojai yra linkę papildyti etnocentrinį tyrimą lyginamuoju, mėgindami pažvelgti į savo šalies gyvenimą kaip į platesnio masto procesų ir tendencijų atskirą atvejį. Ir atvirkščiai: kuo šalis mažesnė ir silpnesnė, tuo ryškesnis tyrinėtojų polinkis apriboti žvilgsnį savo šalies sienomis. Lietuvos socialinių ir humanitarinių mokslų atveju tas polinkis ypač stiprus. Jis gali būti paaiškintas ir pateisintas ne vien tų mokslų jaunyste, bet ir tuo, kad nuo pat institucionalizacijos ir profesionalizacijos nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje pradžios jų atvira arba latentiška (jau sovietmečiu) misija buvo liudyti pasauliui tą faktą, kad Lietuva yra ne vien geografinė, bet ir sociokultūrinė kategorija: atskira visuomenė su savita kultūra.

Šią misiją sėkmingai įvykdžius ir prasidėjus Lietuvos integracijai į Europos valstybių ir tautų bendriją, Lietuvos humanistikai ir socialiniams mokslams metas atnaujinti savo darbotvarkę bei ieškoti naujų būdų pažinti Lietuvą. Ši knyga yra žvalgomasis tyri-

mas, kuriuo ieškoma kelių neetnocentrinės lituanistikos link. Tų kelių gali būti daug, bet knygos autorius savo pastangas sutelkia vienam iš jų išžvalgyti. Tai yra lyginamasis istorinis sociologinis tyrimas, kurio objektas yra naujausioji (pokomunistinė) socialinė Lietuvos transformacija. Apie šia sąvoka apibendrinamus ekonominius, demografinius, politinius, kultūrinius procesus lietuvių tyrinėtojai yra parašę daug reikšmingų darbų (Adomėnas ir kt. 2007; Aidukaitė 2004; Ališauskienė, Dobryninas ir Žilinskienė 2005; Bernotas ir Guogis 2003; 2006; Bielinis 2003; Dobryninas 2001; Gaidys 2000; Gečienė, Juknevičius ir kt. 2001; Genzelis 1999; 2005; Gylys 2002; Grigas 1995; 1998; 2001; 2004; Gruževskis 2001; Guogis 2000a; 2000b; Grigas ir Ružas 2007; Juknevičius, Mitrikas ir kt. 2003; Krupavičius ir Lukošaitis 2004; Kuzmickas 2007; Kuzmickas ir Astra 1996; Laurėnas 2001; Lazutka ir kt. 2004; Leonavičius 2002; Leonavičius ir Keturakis 2002; Leonavičius, Baltrušaitytė ir Naujokaitytė 2007; Lopata ir Matonis 2004; Maniokas 2003; Maniokas ir Vitkus 1997; Matonytė 2001; Matulionis. 2005a; Matulionis 2005b; Melnikas 2002; Mitrikas 2000; Novagrockienė 2001; Poviliūnas 2003; Rakauskienė 2006; Ramonaitė 2007; Stankūnienė ir kt. 2003; Stankūnienė, Jasilionienė ir Jančaitytė 2005; Socialiniai pokyčiai 2000; Šabajevaitė 1999; Šaulauskas 1996; 1998a; 1998b; 2000; Vilpišauskas 2001; Vitkus 2006; Vitkus ir Pugačiauskas 2004; Žiliukaitė, Ramonaitė, Nevinskaitė, Beresnevičiūtė ir Vinogradnaitė 2006). Jų ypač pagausėjo paskutiniuoju metu, kai artėjant Lietuvos išėjimo iš komunizmo dvidešimtmečiui, atsiranda laiko perspektyva, kuri ir sudaro sąlygas platesniems apibendrinimams, ir jų primygtinai reikalauja.

Autorius savo knyga mėgina atsiliepti į šį laiko reikalavimą. Remdamasis ką tik nurodytais ir kitais lietuvių autorių darbais, jis siekia į juose pateikiamą medžiagą pažvelgti per pasaulinėje sociologinėje, politologinėje, politinėje ekonominėje komparatyvistikoje vykusių ir tebevykstančių diskusijų ir teorijų prizmę, tokiu būdu sujungdamas abu – vietinį ir pasaulinį diskursus. Siekdamas šio tikslo, autorius visus keturis probleminius knygoje atliekamos lyginamosios istorinės sociologinės analizės mazgus siekia suregzti ir atmegzti, keldamas du klausimus: kuo tarptautinės komparatyvistikos įdirbis yra reikšmingas Lietuvos atvejui pažinti? Kuo Lietuvos atvejis yra įdomus ir reikšmingas lyginamajam tyrimui, siekiančiam platesnių apibendrinimų?

Pačius tuos keturis mazgus galima nužymėti šiomis sąvokomis: (1) komunizmas; (2) išėjimas iš komunizmo; (3) pokomunistinė demokratija; (4) pokomunistinis kapitalizmas. Pirmam mazgui skirta trečioji, antram – ketvirtoji, trečiam – penktoji, ketvirtam – šeštoji ir septintoji knygos dalys. Visus juos autorius nagrinėja sukonkretindamas du ką tik paminėtus klausimus: kuo ypatingas Lietuvoje egzistavęs komunistinis režimas? kuo jis įdomus ar svarbus lyginamiesiems komunizmo tyrimams? kuo ypatingas Lietuvos išėjimas iš komunizmo? kuo jis įdomus lyginamųjų „tranzitologinių“ tyrimų požiūriu? kuo ypatinga pokomunistinė demokratija Lietuvoje? kuo ji įdomi lyginamiesiems pokomunistinės demokratijos ir demokratijos apskritai tyrimams? koks kapitalizmas susiformavo Lietuvoje?

kuo jis, kaip vienas iš daugelio pokomunistinio kapitalizmo atvejų, yra įdomus ir svarbus lyginamiesiems kapitalizmo tyrimams?

Pirmųjų dviejų mazgų klausimai turėtų būti aktualūs ir svarbūs Lietuvos istorikams, vos tik pradedantiems tirti komunistinį Lietuvos istorijos periodą (žr., pavyzdžiui, Anušauskas 2006; Anušauskas ir kt. 2005; Bubnys 1998, Genzelis 1999; 2005; Jakubčionis, Knezys ir Streikus 2006; Šepetys, N. 2006; Tininis 1994; 1995 ir kt.). Kitų dviejų mazgų klausimai turėtų būti įdomūs ne vien istorikams. Jie (ypač trečiasis) yra tas traukos centras, aplink kurį sukasi šiuolaikinės Lietuvos viešasis diskursas. Autoriaus nuomone, adekvatus mūsų šalies dabartinės politinės-ekonominės būklės, aktualių demografinių, ekonominių, socialinių, politinių problemų ir tendencijų suvokimas nėra įmanomas be palyginimo su tais rezultatais, kuriuos praėjusiais nuo komunizmo žlugimo dešimtmečiais pasiekė į Lietuvą panašaus istorinio likimo šalys. Tik tokio palyginimo pagrindu įmanoma atsakyti į klausimus, kuo mūsų šalies raida yra sėkminga ar nesėkminga, o vienų ar kitų socialinio gyvenimo sričių būklė – normali ar apokaliptiškai katastrofiška. Šie klausimai nuolat keliami viešosiose diskusijose, bet dažnai jų svarstymas yra žurnalistinio impresionizmo lygio.

Jeigu nuo pagrindinės sociologinės, politologinės ir politinės ekonominės lituanistikos srovės knyga skiriasi savo komparatyvistine orientacija, tai nuo besiformuojančios lietuviškos komparatyvistikos ji skiriasi ne vien dėmesiu aktualiai viešojo socialinio politinio diskurso problematikai. Ji siūlo ne tik kitokią (neetnocentrinę) lituanistiką, bet ir kitokią (labiau sociologinę, negu filosofinę) komparatyvistiką. Iš tikrųjų komparatyvistika Lietuvoje turi gana gilias tradicijas. Jau tarpukario „Kauno Lietuvos“ (1918–1940) kultūros filosofai Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina daug dėmesio skyrė Vakarų ir Rytų kultūrų lyginimo problematikai, diskutavo šių kultūrų sintezės, jų laikytos Lietuvos istorine misija, klausimą (Šalkauskis 1995 (1917); 1995 (1933); Maceina 1991 (1939)). Knygos autorius seka jų pavyzdžiu tiek, kiek jį galų gale labiausiai domina Lietuva ir aplinkiniai regionai.

Nuo šių lietuviškosios komparatyvistikos pionierių darbų skaitytojui siūloma knyga skiriasi pirmiausia laiko aprėptimi. Knyga apsiriboja aštuoniasdešimčia metų – laikotarpiu tarp 1914 m. ir 2004 m. Jį įrėmina Pirmojo pasaulinio karo pradžia ir įstojimas į ES ir NATO. Pirmasis pasaulinis karas buvo politinė katastrofa, viena vertus, sudariusi sąlygas pamėginti įgyvendinti Karlo Marxo utopiją. To mėginimo padarinys buvo socialinė sistema, kuri savo ekspansijos viršūnėje pajungė trečdalį pasaulio gyventojų. Kita vertus, ji atvėrė geopolitinį galimybės langą nepriklausomai Lietuvos valstybei atsirasti bei moderniai etnopolitinei lietuvių tautai konsoliduotis. 2004 m. ženklina šios 1914 m. prasidėjusios naujosios Lietuvos istorijos „ašinio laiko“ epochos pabaigą[1], kai mūsų šalis įstodama į Europos Sąjungą (ES) ir NATO pagaliau pasiekė tuos politinius ir ekonominius vandenis,

[1] Skaitytoją vertėtų įspėti, kad šioje vietoje knygoje daroma prielaida, kad „senąją“ Lietuvos istoriją, pasibaigusią su jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimu 1795 m., tikslinga skirti nuo „naujosios“, kuri šiuo įvykiu tik prasideda (plg. Bumblauskas 2005). Senosios Lietuvos istorijoje Karlo Jasperso (1952 (1949)) „ašinio laiko“ sąvoką geriausiai atitinka laikotarpis tarp Lietuvos krikšto 1387 ir Kazimiero privilegijos 1447 m.

kuriuose nebepavojingi visus tuos aštuoniasdešimt metų lietuvių tautos išlikimui grėsę rifai ir vėjai, nors juose ir laukia ne tik naujos, anksčiau tik svajotos galimybės, bet ir nauji iššūkiai bei pavojai.

Antrasis skaitytojui siūlomos knygos skirtumas nuo lietuviškos komparatyvistikos klasikos yra kitokios konceptualinės „linzės" – sąvokos, teorijos, žodynas. Tyrimai, kurių rezultatai dėstomi ir svarstomi 3–7 knygos dalyse, remiasi sociologine modernizacijos teorija, o taip pat politinės bei ekonominės sociologijos, politinės ekonomijos teorijomis. Tuo tarpu „Kauno Lietuvos" komparatyvistų darbuose taikomas tuometinės filosofijos istorijos ir kultūros filosofijos sąvokinis aparatas. Todėl skiriasi ir lyginimo vienetai (atvejai). „Kauno Lietuvos" komparatyvistai lygino civilizacijas, o šioje knygoje tokie vienetai yra valstybės, politinės tautos, kurios aptariamu laikotarpiu buvo ir kol kas tebėra svarbiausi socialinės organizacijos vienetai.

„Kauno Lietuvos" kultūros filosofų pradėtą lietuviškąją lyginamųjų civilizacijos tyrimų tradiciją emigracijoje ir pokomunistinėje „Vilniaus Lietuvoje" (1990 m. atkurtoje nepriklausomoje Lietuvoje) pratęsė Antanas Andrijauskas, Leonidas Donskis, Vytautas Kavolis (Andrijauskas 2001a; 2004; Donskis 1994; 1996; 2005a; 2005b; Kavolis 1995; 1996; 1998; Kavolienė ir Kuolys 2000). Antano Andrijausko energijos ir pastangų dėka (Andrijauskas 2001b; 2002a; 2002b; 2005; Andrijauskas ir Stančienė 2002) galima kalbėti jau ir apie akademinę lyginamųjų civilizacijos studijų institucionalizaciją. Šie tyrimai yra ir iki pat kontakto su nežemiškomis civilizacijomis bus tas pats iškiliausias komparatyvistikos aukštas, kuriame dirbantys tyrinėtojai nagrinėja maksimaliai plačiausias laiko ir erdvės požiūriu konfigūracijas, kokias tik iš viso galima išskirti socialinėje ir kultūrinėje tikrovėje, ir operuoja laiko skale, aprėpiančia tūkstantmečius.

Ta problematika, kuri nagrinėjama skaitytojui siūlomoje knygoje, yra aukštuose, užimančiuose tarpinę padėtį tarp šio paskutinio aukšto, kuriame dirbantys tyrinėtojai siekia aprašyti žmonijos istorijos landšaftą, koks jis atsiveria žvilgsniui iš paukščio skrydžio, ir tų žemutinių aukštų, kuriuose vykdomi etnocentriškai lituanistiniai, etnocentriškai polonistiniai, etnocentriškai germanistiniai ir t.t. istorijos, ekonomikos, politologijos ir pan. tyrimai. Skaitytojo dėmesiui siūloma knyga yra ne lyginamųjų civilizacijų tyrimų, neišvengiamai įplaukiančių į istorijos filosofijos vandenis, bet būtent lyginamosios sociologijos, kaip savo šakas aprėpiančios lyginamąją politinę ir ekonominę sociologiją, darbas.

Tai nereiškia, kad knygos autorius ignoruoja civilizacijas ir jų skirtumus. Kaip skaitytojas galės įsitikinti, ten, kur jis, įsijungęs į „tranzitologines" diskusijas, reiškia tokį požiūrį, kuris nukrypsta nuo dominuojančių (*mainstream*) nuomonių, tą nuokrypį paprastai lemia kritiškas požiūris į tranzitologijai būdingą europocentrizmą, pasireiškiantį įsitikinimu, kad Vakarų šalių (visų pirma anglosaksų) būdingos politinės ir ekonominės institucijos yra neišvengiamas šiuo metu pasaulyje egzistuojančios kultūrinės ir institucinės įvairovės konvergencijos taškas (žr., pavyzdžiui, 10 ir 18 sk.). Autorius tiesiog siekia iš to paskutinio komparatyvistikos aukšto, iš kurio atsiveriantis vaizdas primena tai, ką per kosminio laivo iliuminatorių mato besisukantis orbitoje astronautas, nuosekliai, per visus tarpinius

aukštus, grįžti į Lietuvą su jos dabartinėmis problemomis ir rūpesčiais, kurie lyginamojo civilizacijų tyrimo požiūriu gali pasirodyti tiesiog efemeriški.

Siekiant pažvelgti į XX amžiuje Lietuvoje vykusias ir tebesitęsiančias permainas iš kuo daugiau požiūrio ir atskaitos taškų, knygoje apsukami keli vis siauresni ratai: nuo lyginamosios civilizacijų problematikos, kuri aptariama pirmos dalies pabaigoje, pereinama prie lyginimų, aprėpiančių visas komunistines (trečioji dalis) ir pokomunistines (ketvirtoji dalis) šalis. Toliau lyginamosios analizės akiplotis susiaurinamas, apribojant jį Baltijos ir Vidurio Europos šalimis (penktoji dalis ir septintosios dalies pradžia), o pačioje pabaigoje (20 ir 21 skyriai) Lietuva lyginama su Estija ir Slovėnija, nes toks palyginimas daugiausiai duoda ieškant atsakymo į klausimą, kur yra dabartinė Lietuva ir kur ji eina?

Klausimas, ar šiuolaikinė pasaulio civilizacinė, kultūrinė, institucinė įvairovė išliks ir didės (vyks divergencija), ar mažės ir nyks (vyks konvergencija), yra tas leitmotyvas, kuriuo autorius siekė persmelkti visą knygoje nagrinėjamą medžiagą, pradedant pirmomis dviem knygos dalimis, skirtomis pamatinių socialinių mokslų ir humanistikos lyginamųjų tyrimų kategorijoms, tų tyrimų istorijai bei metodologijai aptarti. Jeigu filosofiją laikysime mokslo metodologijos sinonimu (plg. Meškauskas 1990; 1998), tai šios dvi knygos dalys apima tai, ką galima būtų pavadinti filosofiniais komparatyvistikos prolegomenais. Parašyti tokius prolegomenus autorių paskatino pastebėjimas, kad, nepaisant ką tik aptartų gilių komparatyvistikos tradicijų Lietuvoje bei didėjančio komparatyvistinių tyrimų populiarumo, mėginimų išryškinti lyginamojo tyrimo savitumą bei aptarti jo metodologines problemas lietuviškoje literatūroje ligi šiol nebuvo.

Kaip galės įsitikinti skaitytojas, šiais klausimais nėra vienos nuomonės ir pasaulinėje literatūroje. Todėl pirmame pirmos dalies skyriuje aptaręs pamatines komparatyvistinio tyrimo kategorijas (kultūros, visuomenės, civilizacijos, imperijos, tarptautinės sistemos, istorijos, evoliucijos ir pan.) ir sąvokas, autorius antrame skyriuje apžvelgia sociologinės komparatyvistikos krypčių diferenciacijos ir įvairovės istorinę kaitą. Komparatyvistikos vidinė diferenciacija, aptariama šiame skyriuje, kyla iš socialinės ir kultūrinės tikrovės sampratų skirtumų, kurie apibendrinami identifikuojant dvi konkuruojančias komparatyvistinės vaizduotės metaforas.

Tai yra evoliucijos kaip laiptų vaizdinys, būdingas evoliucionistinei komparatyvistikai, ir istorijos kaip rizominio tinklo idėja, kurią aptinkame jos istoristinėje atmainoje. Šių metaforų konkurencija lemia ir modernybės bei modernizacijos sąvokų, kurios nuo XX a. vidurio dažniausiai teoriškai įrėmina lyginamuosius socialinių mokslų tyrimus, ambivalentiškumą. Modernybė gali būti suprantama arba kaip abstrakti socialinės evoliucijos pakopa, į kurią užkopusios šalys gali išsaugoti savo civilizacinį savitumą (modernybių gali būti daug), arba kaip konkreti, istorinė visuomenės ir kultūros kokybė, kurią suteikia priklausomybė Vakarų civilizacijai arba tam tikrų jos idėjų bei institucijų importas.

Jeigu pirmoje knygos dalyje, kuri apima šiuos du skyrius, į lyginamuosius socialinius tyrimus žvelgiama socialinių mokslų istorijos ir žinojimo sociologijos požiūriu, tai antroji

dalis, kurią sudaro 3–5 skyriai, yra skirti komparatyvistinei metodologijai griežtąja ir siaurąja prasme. Joje atskleidžiami tie lyginamųjų tyrimų diferenciacijos šaltiniai, kurie yra susiję su lyginamojo tyrimo dizaino (projektavimo) bei jo strategijų skirtumais. Tokie tyrimai gali būti kiekybiniai, kai statistinės analizės metodai taikomi duomenims apie dideles atvejų (valstybių, kultūrų) populiacijas ir siekiama aptikti kovariacijas tarp kintamųjų, nusakančių tų atvejų apibrėžtis. Tokios statistinės analizės rezultatai gali būti interpretuojami kaip tam tikrų universalaus pobūdžio priežastinių hipotezių paneigimas arba patvirtinimas. Tačiau lyginamasis tyrimas gali būti ir kokybinis, kai aprėpia nedaugelį atvejų, apie kuriuos tyrinėtojas gali įgyti detalų, giluminį žinojimą, ir kurį atliekant vadovaujamasi britų filosofo Johno Stuarto Millio suformuluotais eliminacinės indukcijos kanonais.

Trečiame skyriuje pristatoma ir kritiškai aptariama įtakinga amerikiečių komparatyvisto Arendo Lijpharto lyginamojo metodo koncepcija, kurioje mažas atvejų populiacijos dydis ir Millio kanonų taikymas laikomi skiriamaisiais lyginamojo metodo požymiais. Ji lyginama su platesne Charles'o Ragino lyginamojo tyrimo samprata, kai svarbiausiu jo požymiu laikomas aiškinamąjį vaidmenį atliekančių makrosociologinių (nurodančių tam tikras didelio masto sociokultūrinių sistemų savybes) kintamųjų buvimas tokiu tyrimu artikuliuojamose arba empiriškai kontroliuojamose priežastinėse hipotezėse. Ši lyginamojo tyrimo samprata kiekybinės (orientuotos į kintamuosius) ir kokybinės (orientuotos į atvejus) lyginamojo tyrimo strategijų dichotomiją pakeičia kiekybinės, kokybinės ir sintetinės („orientuotos į įvairovę") trichotomija, kurioje sintetinės strategijos vizija techniškai sukonkretinama kokybinės lyginamosios analizės (KLA) loginių algoritmų pavidalu (4 sk.).

Paskutinis (5-asis) antros dalies skyrius, kuriuo baigiasi metodologinių lyginamojo tyrimo pagrindų aptarimas, pristato tas metodines priemones, kurios taikomos toliau einančiose penkiose empirinėse knygos dalyse (6–21 skyriai). Didžioji dauguma tyrimų, kurie čia pristatomi bei aptariami, yra tipologiniai. Jų tikslas yra atskleisti komunizmo, išėjimo iš komunizmo kelių, jo baigčių, demokratijos ir kapitalizmo įvairovę, o šioje įvairovėje identifikuoti vieno ypatingo atvejo – Lietuvos – vietą ir savitumus. Skiriamos dvi tipologinių sąvokų darybos strategijos – dedukcinė („iš viršaus") ir indukcinė („iš apačios"). Pirmuoju atveju tipologinės sąvokos artikuliuojamos tam tikros teorijos kontekste, išskiriant nagrinėjamo reiškinio požymių aibės dimensijas, apibrėžiančias loginę galimų to reiškinio atvejų įvairovės erdvę. Palyginus loginių galimybių erdvę su empiriškai stebima įvairove, loginių galimybių erdvė redukuojama į keletą tipų, kurių atskira atmaina yra Maxo Weberio sureikšminti „idealieji tipai", kuriuos apibrėžia tam tikros ribinės, arba kraštinės, požymių kombinacijos.

Indukcinė tipologinių sąvokų darybos strategija yra taikoma, kai tyrinėtojas disponuoja tokia standartizuotų duomenų baze, kuriai yra pritaikoma statistinė faktorinės ir klasterinės analizės technika. Faktorinė požymių (kintamųjų) aibės analizė išskiria implicitines konceptualines dimensijas (faktorius), o klasterinė – sugrupuoja stebėtus atvejus į grupes (klasterius) pagal jų panašumo laipsnį. Tie klasteriai ir yra indukciniai tipai. Esminis ir vie-

nos, ir kitos technikos taikymo elementas yra interpretacijos aktas, kurį tyrinėtojas atlieka įvardydamas statistinės analizės priemonėmis išryškintus faktorius arba klasterius. Tokios interpretacijos svarbiausias išteklius yra teorinės idėjos. Kita vertus, indukcinių tipologinių procedūrų pritaikymas padeda įvertinti dedukciškai išplėtotos tipologijos empirinį turiningumą (plg. 13 ir 18 sk.). Taigi tipologiškai tiriant kokį nors reiškinį, optimalu taikyti abi strategijas, nes jos papildo viena kitą ir kontroliuoja viena kitos rezultatų validumą.

Trečioji knygos dalis yra pirmoji iš keturių empirinei analizei skirtų knygos dalių. Ji apima 6–8 skyrius, kuriuose analizuojamas komunizmas kaip ekonominė, socialinė ir politinė sistema. Vadindami santvarką, po 1917 m. atsiradusią Rusijoje, o vėliau išplitusią kitose šalyse, „komunizmu“, norime pasakyti, kad komunizmas šiuo atveju reiškia realiai egzistavusią visuomenės santvarką, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti Karlo Marxo komunizmo (beklasės visuomenės) utopiją padarinys. Tačiau toks apibrėžimas dar nieko nepasako apie to padarinio vidinį pobūdį, jo panašumus ir skirtumus kitų socialinių sistemų atžvilgiu. O jeigu ką nors ir pasako, tai tik tiek: komunizmas yra santvarka, kurioje politinė valdžia priklauso komunistams.

Kaip žinoma, patys komunistai nemanė, kad ta santvarka, kuri egzistuoja jų valdomose šalyse, yra komunizmas, nukeldami komunizmo idėjos realizaciją į ateitį. Gilesnis santvarkos, realiai egzistavusios jų valdomose šalyse, apibūdinimas yra sociologinės analizės uždavinys. Jos išvados priklauso nuo teorinių ir lyginimo pozicijų, kurios pasirenkamos tyrimo objektui konceptualizuoti, o apie jų adekvatumą galima spręsti pagal tų išvadų prognostines implikacijas apie vienokias ar kitokias empiriškai stebimas tyrimo objekto raidos tendencijas.

Knygoje skiriami eminiai ir etiniai komunizmo aiškinimai (kultūrinėje antropologijoje priimta žodžių „etinis“ (angl. *etic*) ir „eminis“ (*emic*) prasme) (Goodenough 1970: 104–119; Harris 1980: 29–45)). Eminiai komunizmo aiškinimai yra jo aiškinimai komunizmą kaip socialinę santvarką pagimdžiusios teorijos – marksizmo požiūriu. Jie aptariami 6-ame skyriuje. Eminiai aiškinimai būna apologetiniai ir kritiniai. Apologetiniai eminiai aiškinimai – tai oficialios ideologinės komunistinių šalių doktrinos, kurios aprašo šių šalių santvarką kaip socializmą – pirmąją komunizmo, kaip aukščiausios ir paskutinės socialinės evoliucijos pakopos, fazę. Kritiniai eminiai aiškinimai – tai alternatyvios marksistinės komunizmo, kaip visuomenės santvarkos, koncepcijos, kurios ją kvalifikuoja kaip „valstybinį kapitalizmą“, „biurokratinį kolektyvizmą“ ir pan.

7–8 skyriai skirti etinėms, t.y. nemarksistinėms, komunizmo teorijoms. Skiriami trys pagrindiniai jų tipai: komunizmo kaip totalitarizmo, komunizmo kaip kelio į modernybę ir komunizmo kaip neotradicionalizmo bei neopatrimonializmo koncepcijos. Ši tipologija remiasi idėja, kad etinių komunizmo teorijų pobūdis labiausiai priklauso nuo lyginimo strategijos, pasirenkamos komunizmo konceptualizacijai ir aiškinimui. Komunizmo kaip totalitarizmo teorijose raktu jo prigimčiai suvokti laikomas lyginimas su nacizmu Vokietijoje (ir atvirkščiai), abu juos traktuojant kaip patologinius modernios visuomenės reiš-

kinius, istorinių precedentų neturinčią valdymo formą (Hannah Arendt, Zbigniewas Brzezinskis, Carlas J. Friedrichas). Tačiau egzistuoja ir kita, priešinga, totalitarizmo teorijos versija (Karlas R. Popperis, Karlas A. Wittfogelis), kai komunizmas ir nacizmas laikomi giliai archaiškų socialinės organizacijos formų – uždaros, gentinės, visuomenės ar rytietiško despotizmo – recidyvu.

Modernizacinėse teorijose, kurios komunizmą laiko vienu iš kelių į modernybę, alternatyvia arba neišbaigta („įstrigusia") modernybe, kaip raktas komunizmo savitumui atskleisti yra jo lyginimas su modernių, ar išsivysčiusių, Vakarų šalių tikrove. Lyginant komunistinių šalių socialinės tikrovės reiškiniams aiškinti taikomos interesų grupių, korporatizmo, biurokratinės politikos ir kitos teorijos, kurios buvo išplėtotos tiriant modernias Vakarų visuomenes. Komunizmo kaip neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo teorijose komunizmo veidrodžiu laikoma ikimodernių ir neišsivysčiusių („trečiojo pasaulio") šalių socialinė tikrovė.

Knygos autorius etinių komunizmo teorijų kontroversiją siūlo spręsti atsižvelgiant į vidinę komunistinio pasaulio diferenciaciją, kuri buvo ypač ryški komunizmo žlugimo išvakarėse. Komunistinėms diktatūroms buvo pajungtos šalys, besiskiriančios ir savo civilizacine priklausomybe, ir komunizmo įsigalėjimo išvakarėse pasiektu socialiniu-ekonominiu lygiu. Nuo šių pradinių sąlygų pobūdžio priklausė ir tas vaidmuo, kokį komunistiniai režimai suvaidino atskirų šalių istorijoje, ir tas pavidalas, kokį komunistinis režimas, kurio ankstyvosios fazės bruožus tiksliausiai atspindi totalitarizmo teorija, įgijo savo žlugimo išvakarėse (žr. Kitschelt, Mansfeldova et al. 1999).

Šalyse, kurios komunizmo įsigalėjimo išvakarėse jau buvo ekonomiškai, socialiai, kultūriškai ir net politiškai modernios, t.y. buvo industrinės, urbanizuotos, jų gyventojai – visuotinai raštingi bei turį gyvenimo liberalios demokratijos sąlygomis patirtį (Čekijoje, Rytų Vokietijoje, Latvijoje, o iš dalies ir Estijoje), komunistinis totalitarizmas transformavosi į biurokratinį autoritarinį komunizmą. Šiose šalyse komunizmas reiškė normalios modernybės pakeitimą jos patologine atmaina. Šalyse, kuriose modernizacijos procesai komunizmo įsigalėjimo metu buvo jau įsibėgėję, bet netoli pažengę, komunistinis totalitarinis režimas transformavosi į tautinį komunizmą (Lenkijoje, Vengrijoje, Lietuvoje). Jo sąlygomis toliau vyko šių šalių ekonominė, socialinė ir kultūrinė modernizacija. Šalyse, kuriose komunizmui įsigalint modernizacija buvo vos prasidėjusi arba neprasidėjusi, komunizmas tapo savitu („turbomodernizaciniu") jų keliu į modernybę, po savo totalitarinės fazės transformuodamasis į patrimoninį komunizmą, kurio socialinėje organizacijoje svarbiausią vaidmenį vaidino partikuliaristiniai patronų ir klientų tinklai. Ši vėlyvojo komunizmo forma dominavo beveik visose buvusios Sovietų Sąjungos respublikose bei komunistinėse Balkanų šalyse.

Nė viena iš etinių komunizmo teorijų nepajėgė numatyti tikslaus sovietinio komunizmo žlugimo laiko ir aplinkybių, nes jas lėmė kontingentiški bei subjektyvūs veiksniai, neišvedami iš bendrųjų priežasčių, kurios yra socialinio mokslinio pažinimo objektas. Tačiau jos teisingai identifikavo struktūrinius veiksnius, lėmusius komunistinės sistemos nepajė-

gumą konkuruoti su išsivysčiusiomis liberaliomis demokratinėmis kapitalistinėmis valstybėmis bei iš to kylančią sistemos legitimiškumo stoką. Ji ir buvo svarbiausia struktūrinė komunizmo žlugimo priežastis. Trumpalaikę politinės komunizmo sistemos dezintegracijos dinamiką geriausiai paaiškina pirmenybių falsifikacijos teorija, atskleidžianti priežastis, dėl kurių politiniai režimai, ribojantys žodžio laisvę, yra trapesni ir nestabilesni, palyginus su liberaliąja demokratija.

11-ame skyriuje pateikiama pokomunistinės transformacijos kelių klasifikacijos loginių pagrindų analizė, kuria remiantis kitame, 12-ame, skyriuje plėtojama tą klasifikaciją redukuojanti tipologija. Skiriami penki pokomunistinės transformacijos aspektai: transformacijos orientacija (dominuojanti ideologija ar filosofija), kuri gali būti imitacinė, restitucinė, kontinuacinė, inovacinė (plg. Šaulauskas 2000), politikos transformavimo būdas (reformos, revoliucija arba „refoliucija“), ekonomikos transformavimo būdas (palaipsnės reformos arba „šoko terapija“), politinės baigtys (liberalioji demokratija ar viena iš neliberalios demokratijos arba autoritarizmo atmainų), ekonominės baigtys (racionalus antrepreneriškas kapitalizmas arba politinis oligarchinis, valstybinis monopolistinis ar valstybinis kapitalizmas). Kintamųjų, apibrėžiančių šiuos aspektus, įverčių kombinacijos leidžia išskirti daugybę transformacijos kelių, iš kurių vieni yra logiškai negalimi, kiti – logiškai galimi, bet empiriškai nepastebėti, treti – faktiškai realizuoti, bet besiskirią savo lyginamaisiais dažniais.

Lyginamojo pokomunistinės transformacijos tyrimo uždavinys yra nustatyti veiksnius, kurie paaiškintų šią pokomunistinės transformacijos kelių variaciją. Knygoje kritiškai vertinama teleologinė transformacijos samprata, kai dėmesys sutelkiamas į vieną išskirtinę politinę-ekonominę baigtį, kurią apibrėžia racionalaus antrepreneriško kapitalizmo (RAK) ir liberaliosios demokratijos kombinacija, o tyrimų laukas apribojamas klausimu, kokios pradinės sąlygos buvo palankios arba nepalankios šiam transformacijos tikslui pasiekti. Mėginama konceptualizuoti alternatyvias transformacijos baigtis ir aptikti veiksnius, kurie paaiškintų, kas lėmė konkrečių šalių pokomunistinės transformacijos kelio pobūdį.

Pagrindžiamas požiūris, kad vėlyvojo komunizmo paveldo skirtumai kartu su ankstesnių laikų civilizacinio paveldo savitumais buvo svarbiausi veiksniai, nulėmę taip pat ir išėjimo iš komunizmo orientacijų, būdų bei pokomunistinės ekonominės ir politinės transformacijos baigčių įvairovę. Biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse dominavo restauracinė, tautinio komunizmo šalyse – imitacinė, patrimoninio komunizmo šalyse – kontinuacinė socialinės kaitos orientacija (Šaulauskas 2000). Tik Slovėnijos ir Kinijos kelyje iš komunizmo ryškūs inovacinės orientacijos bruožai. Slovėnijos atveju šios orientacijos dominavimą galima aiškinti jugoslaviškojo komunizmo savitumu, kuris pasireiškė liberalumu ir „revizionistiniu“ polinkiu į palaipsnius socialinius eksperimentus. Kinijos komunizmo, išsiskyrusio kairuolišku egalitarizmu, transformacijos inovacinę orientaciją geriau paaiškina iš gilios senovės paveldėtos civilizacinės tradicijos.

Abiejose šiose šalyse pokomunistinė transformacija buvo vykdoma dalinės socialinės inžinerijos metodais ir vyko kaip augąs palaipsnių permainų procesas. Imitacinė ir restauracinė pokomunistinė transformacija buvo vykdoma dviem būdais – arba palaipsnių reformų, arba, anot Karlo Raimundo Popperio, holistinės socialinės inžinerijos („šoko terapijos“) būdu. Daugelyje pokomunistinių šalių ji baigėsi RAK ir liberaliosios demokratijos sukūrimu, kurį sertifikavo jų priėmimas į tokias Vakarų pasaulio ekonomines, politines ir karines organizacijas, kaip ES ir NATO.

Tačiau daugelyje posovietinės erdvės šalių šoko terapija bei palaipsnės reformos atvedė į oligarchinį bei valstybinį monopolistinį kapitalizmą ir autoritarinį arba pusiau autoritarinį režimą, kurio pobūdį konkrečiau nusako „delegatyviosios demokratijos“, „hegemoninio elektorinio autoritarizmo“, „konkurencinio elektorinio autoritarizmo“ sąvokos. Kai kuriose posovietinės erdvės šalyse (Baltarusijoje, Turkmėnistane, Uzbekistane), kur socialinės kaitos procesai vyko kontinuaciniu keliu, pokomunistinė transformacija baigėsi valstybinio kapitalizmo bei „uždaro“ autoritarinio arba sultoninio politinio režimo susiformavimu.

Šie skirtingi pokomunistinės transformacijos rezultatai yra tebevykstančių karštų diskusijų objektas: ar autoritarinėse bei pusiau autoritarinėse valstybinio ir oligarchinio kapitalizmo šalyse pokomunistinė transformacija yra tik įstrigusi (šios šalys „vėluoja“ ir „atsilieka“), palyginus su šalimis pirmūnėmis (naujosiomis ES ir NATO narėmis)? ar jose susiformavusios politinių ir ekonominių institucijų konfigūracijos yra santykiškai stabilios ir išliks tokios artimiausioje ateityje? Knygos autoriui įtikinamesnis atrodo antrasis požiūris, nes jis labiau atsižvelgia į apribojimus, kuriuos pokomunistinei transformacijai uždėjo ne tik žlugusio režimo pobūdis, bet ir civilizaciniai skirtumai, kurie yra istorijos „ilgojo laiko“ paveldas.

Šie skirtumai svarbūs ir vertinant tolesnės socialinės kaitos Kinijoje ir Vietname perspektyvas. Komunistinė nomenklatūra, Kinijoje inicijavusi ekonomines reformas iš viršaus, viena vertus, galėjo pasinaudoti konfucinės tradicijos suformuotos socialinės ir ekonominės etikos kultūriniais ištekliais, o kita vertus, – uzurpuotu savito kinų civilizacijai mandarinų luomo statusu ir socialinėmis funkcijomis. Dėl Kinijos civilizacinio savitumo demokratijos perspektyva čia gali būti kur kas labiau nutolusi, palyginus su RAK, kuris šioje šalyje jau yra nebe siekiamybė, bet faktas. O priartėjusios kiniškosios demokratijos tikrovė gali skirtis nuo vakarietiškų liberaliosios demokratijos pavyzdžių netgi dar labiau, negu kinų ir kitos Azijos RAK atmainos skiriasi nuo savo vakarietiškų atitikmenų.

Civilizaciniai skirtumai yra svarbūs atsakant ir į kitus du „tranzitologinėje“ literatūroje aktyviai diskutuojamus klausimus: ar Sovietų Sąjunga galėjo išeiti iš komunizmo kiniškuoju palaipsnių reformų keliu ir kodėl neoliberalios „šoko terapijos“ reformos Rusijoje ir daugumoje kitų posovietinės erdvės šalių nedavė tokių vaisių, kokių iš jų buvo tikimasi?

Vis dėlto atsakant į pirmąjį klausimą civilizaciniai skirtumai nėra svarbiausi. Kur kas reikšmingesni yra ekonominio lygio skirtumai ir tas faktas, kad Sovietų Sąjunga buvo imperija. Industrializuota (ar net „superindustrializuota“), ji nebeturėjo tų ekstensyvaus vys-

tymosi išteklių, kurie sudarė sąlygas Kinijos ekonomikos šuoliui iškart po privataus verslo legalizavimo (visų pirma žemės ūkyje). Dėl ekonominio lygio skirtumų „kiniškos“ ekonominės reformos Sovietų Sąjungoje, netgi įvykdytos autoritarinio režimo sąlygomis (tokio režimo įvedimas buvo reali galimybė 1991 m. rugpjūtį), nebūtų davusios tokių rezultatų, kaip Kinijoje. Jos tik būtų pratęsusios sovietinės imperijos agoniją, pastūmėdamos ją smurtiniu „jugoslavišku“ dezintegracijos keliu, ir nepaprastai padidindamos išėjimo iš komunizmo socialinius kaštus.

Neoliberaliosios „šoko terapijos“ nesėkmę Rusijoje lėmė Rusijos reformatorių bei jų patarėjų iš tarptautinių finansinių organizacijų klaidos (pirmiausia pavėluotas „rublio zonos“ likvidavimas, sužlugdęs makroekonominės stabilizacijos politiką Rusijoje 1992–1993 metais), o taip pat Vakarų vyriausybių delsimas suteikti finansinę pagalbą lemiamu reformų sėkmei laiko momentu (1992 m.). Tą delsimą tikriausiai nulėmė Rusijos, kaip civilizacinio „kito“, kuris gali būti tik geopolitinis Vakarų varžovas, suvokimas.

Penktoji, šeštoji ir septintoji knygos dalys pratęsia ir sukonkretina ketvirtoje dalyje pradėtą pokomunistinės transformacijos kelių ir ypač baigčių įvairovės analizę. Jeigu ketvirtoje knygos dalyje ji aprėpia visą komunistinį ir pokomunistinį pasaulį, tai toliau į lyginamų atvejų aibę tik atskirais atvejais įtraukiamos šalys, kurios nepriklauso išrinktųjų pokomunistinės transformacijos pirmūnių (t. y. priimtų į ES ir NATO) klubui. Antra, bendrieji modernizacijos teorijos konstruktai pakeičiami labiau specifišku konceptualiniu aparatu, perimtu iš vidutinio spindulio teorijų, plėtojamų lyginamojoje politinėje sociologijoje bei lyginamojoje ekonominėje sociologijoje ir politinėje ekonomijoje.

Penktoji knygos dalis (sk. 13–15) skirta pokomunistinių šalių demokratizacijos procesų ir jų padarinių lyginamajam tyrimui. Šių padarinių analizė labai svarbi skirtingų pokomunistinės transformacijos kelių lyginamiesiems socialiniams kaštams įvertinti. Jeigu atsižvelgtume vien į ekonominius kaštus, kiniškąjį išėjimo iš komunizmo kelią tektų pripažinti pranašesniu, nes tas kelias yra optimalus pagal Pareto: visų kinų pajamos išaugo, tik labai nevienodai. Tuo tarpu ne mažiau gili socialinė-ekonominė nelygybė pokomunistinėse Vidurio Europos, Baltijos šalyse bei buvusioje Sovietų Sąjungoje susidarė dėl ekonominio nuosmukio sąlygomis vykusio valstybės turto dalybų, kuriose jų dalyviams teko labai skirtingo dydžio ir vertės gabalai. Todėl tik mažumos piliečių ekonominė padėtis po komunizmo žlugimo iškart pagerėjo, tuo tarpu kai daugumos – pablogėjo. Tik daliai jų (nes žmonės sensta, serga ir miršta) tą pablogėjimą spėjo kompensuoti vėliau prasidėjęs ekonomikos augimas. Kiti tapo absoliučiais pokomunistinės ekonominės transformacijos pralaimėtojais („lūzeriais“), nes, ir praėjus 15 metų nuo komunizmo žlugimo, kai kurių pokomunistinių šalių ekonomika (visų pirma buvusioje Sovietų Sąjungoje) vis dar nepasiekė 1989 m. BVP lygio.

Todėl penktąją knygos dalį autorius pradeda (13 sk.) argumentu, kad vertinant pokomunistinės transformacijos laimėjimus ir netektis, būtina atsižvelgti ne vien į vartotojišką gerovę, kurios pokyčiai pokomunistinės transformacijos metu pasiskirstė labai nevienodai.

Tose šalyse, kur politiniai pokomunistinės transformacijos procesai pasibaigė liberalaus demokratinio režimo konsolidacija, vartotojiškos gerovės netektis kompensavo visų pokomunistinių valstybių piliečių naujai įgytos civilinės (*civil*) bei politinės teisės ir laisvės[2], kuriomis galėjo naudotis ir absoliutūs pokomunistinės transformacijos ekonominiai pralaimėtojai.

Tokias kompensacijas suteikia ne bet kokia demokratija. Demokratija knygoje suprantama kaip politinė santvarka, kurioje aukščiausius valstybės valdžios postus užima piliečiai, nugalėję laisvuose konkurencinguose rinkimuose. Civilines ir politines piliečių teises nuo jų pačių išsirinktos valdžios patikimai apsaugo ne kiekviena, o tik liberalioji demokratija. Šią apsaugą instituciškai užtikrina valstybinės valdžios dalijimas į tris šakas ir jų tarpusavio kontrolė (horizontali atskaitomybė), o taip pat išplėtotas nevyriausybinių organizacijų tinklas (pilietinė visuomenė) ir laisva žiniasklaida.

Priklausomai nuo to, kokiai vertybei – negatyviai suprantamai laisvei ar lygybei bei solidarumui – teikia pirmenybę piliečių bendruomenės nariai, galima išskirti dvi liberaliosios demokratijos, kaip politinio režimo, atmainas: libertarinę liberaliąją demokratiją, kurioje piliečiai turi tik civilines ir politines teisės, ir socialinę liberaliąją demokratiją, kurioje jų teisės apima taip pat ir socialines teises. Tokios vidinės liberaliosios demokratijos diferenciacijos, kokia aptinkama istorinės Vakarų politinio diskurso analizės, buvimą patvirtina Arendo Lijpharto kiekybinė indukcinė liberaliosios demokratijos tipologija. A. Lijphartas aptinka dvi realiai egzistuojančių liberaliųjų demokratijų diferenciacijos dimensijas (jungtinės atsakomybės/galios ir padalytos atsakomybės/galios), o taip pat išskiria du jų klasterius (indukcinius tipus). Tai mažoritarinės demokratijos ir konsenso demokratijos. Šie du indukciniai liberaliosios demokratijos tipai apytikriai koreliuoja su libertarine liberaliąja ir socialine liberaliąja demokratija kaip dviem dedukciniais liberaliosios demokratijos tipais.

Mėginimai A.Lijpharto metodais nustatyti pokomunistinių liberaliųjų demokratijų tipologinę priklausomybę (Fortin 2005; Roberts 2006) vienareikšmiškų išvadų padaryti neleidžia – kai kuriais atžvilgiais (stipri teismų valdžia, nepriklausomi centriniai bankai) pokomunistinės liberaliosios demokratijos labiau panašios į konsenso, o kitais (pliuralistinė interesų grupių sistema, aukštas rinkimų neproporcingumo lygis, silpnos vietos savivaldos) – į mažoritarines demokratijas.

„Kokteilinį“ pokomunistinės liberaliosios demokratijos pobūdį daugiausiai paaiškina jos importas – dauguma institucijų buvo įsivestos sekant komunizmo žlugimo metu Vakarų šalių konstitucinėje teisėje dominavusiomis madomis, kur tuo metu toną davė konsenso demokratija. Todėl daugelis pokomunistinių liberaliųjų demokratijų formaliųjų institucijų yra konsensinės, nors pokomunistinė politika yra konfliktinė – politinės partijos žūtbūtinai

---

2 Piliečio teisės apima politines, socialines ir pilietines siaurąja prasme teises. Pilietinės siaurąja prasme teisės – tai privataus gyvenimo ir nuosavybės neliečiamumo, sąžinės laisvės ir kitos teisės, kurias pilietis turi kaip privatus asmuo. Siekiant išvengti terminologinės painiavos, jos knygoje vadinamos civilinėmis teisėmis, o piliečio teisės suprantamos plačiau, įtraukiant į jų sudėtį taip pat ir politines bei socialines teises.

kovoja dėl išlikimo, o efektyvių politinių partijų sudėtis greitai keičiasi. Pokomunistinių šalių politinės sistemos raidos perspektyvos kol kas yra atviros – ta raida gali vykti ir libertarinės bei mažoritarinės, ir socialinės bei konsenso liberaliosios demokratijos linkme.

Stabilios politinių partijų sistemos nebuvimas skatina kai kuriuos politologus abejoti, ar demokratizacijos procesas pokomunistinėse šalyse yra užsibaigęs ir ar pokomunistinė liberalioji demokratija jau yra konsoliduota. Knygos autorius mano, kad šias abejones gali padėti išsklaidyti aiškesnis šių klausimų skyrimas: (1) kuo konsoliduota liberalioji demokratija skiriasi nuo nekonsoliduotos ir kokios yra liberaliosios demokratijos konsolidacijos sąlygos? (2) Kuo kokybiška liberalioji demokratija skiriasi nuo nekokybiškos ir kokie yra liberaliosios demokratijos kokybės kriterijai?

Abejoti dėl pokomunistinės liberaliosios demokratijos konsoliduoto pobūdžio nėra jokio pagrindo, nes liberalioji demokratija tose šalyse, kurios buvo priimtos į ES ir NATO, jau seniai tapo „vieninteliu žaidimu mieste“ (Juan Linz): vyksta laisvi, sąžiningi, konkurencingi rinkimai; pralaimėjusios vyriausybinės partijos tvarkingai perduoda valdžią opozicijai; nėra bent kiek stipresnių (kai kur net jokių) antisisteminių politinių jėgų, kurios siektų ateiti į valdžią ar joje išsilaikyti nekonstituciniais būdais. Ir kartu beveik pagal visas liberaliosios demokratijos kokybės analitikų išskiriamas demokratijos kokybės dimensijas (procedūrinę, turinio bei rezultatų) bei visais tų dimensijų aspektais pokomunistinės liberaliosios demokratijos kokybė yra prasta. Priešingai negu teigia kai kurie Lietuvos politiniai apžvalgininkai bei politikai, situacija Lietuvoje šiuo atžvilgiu niekuo ypatingu nesiskiria (į blogąją pusę) nuo tos, kokią matome kitose liberaliosiose pokomunistinėse demokratijose.

Procedūrinės dimensijos, kurios aspektai yra įstatymo valdžia, konkurencingumas, vertikali ir horizontali atskaitomybė, požiūriu didesnių problemų nekyla tik dėl konkurencingumo bei horizontalios atskaitomybės. Ir vieno, ir kitos lygis pokomunistinėse liberaliosiose demokratijose yra aukštas. Užtat plačiai paplitusi korupcija, dažni civilinių teisių pažeidimai byloja apie silpną įstatymo valdžią. Dėl nestabilios partijų sistemos menka vertikali išrinktų pareigūnų atskaitomybė rinkėjams – praradę pasitikėjimą politikai išvengia rinkėjų bausmės bėgiodami iš partijos į partiją; išrinktiems pareigūnams prastai sekasi pajungti savo kontrolei administracinį valstybės aparatą, ir šis atsiduria niekieno nerinktų ir niekam neatskaitingų „valstybininkų“, manipuliuojančių rinkėjų išrinktais politikais, valdžioje. Prastą pokomunistinių demokratijų kokybę pagal turinio ir padarinių dimensiją rodo mažas piliečių pasitenkinimas savo išrinktų politikų veikla bei menkas išrinktų vyriausybių politikos responsyvumas – jos valdo, nesiskaitydamos su viešąja nuomone. Aiškiausiai apie itin menką pokomunistinių demokratijų responsyvumą byloja tas faktas, kad vyriausybių politika iš esmės nesikeičia netgi po rinkimų: nauja vyriausybė dažniausiai vykdo tą pačią politiką, už kurią rinkėjai nubaudė ankstesniąją.

Vis dėlto šių pokomunistinės liberaliosios demokratijos trūkumų nederėtų suabsoliutinti. Pirma, kai kurios iš šių liberaliosios demokratijos kokybės problemų (pirmiausiai

mažėjantis responsyvumas) yra būdingos ne vien jaunoms liberaliosioms demokratijoms, bet ir senosioms. Mažėjantis responsyvumas yra viena iš tų šalutinių stiprėjančios eurointegracijos negatyvių pasekmių, kurių neutralizacija yra neišspręsta teorinė ir praktinė politinė problema. Antra, neįmanoma demokratijos kokybę gerinti vienu metu pagal visas jos dimensijas bei visais tų dimensijų aspektais. Antai didinti horizontalią atskaitomybę padeda teisminės valdžios ir kitų nemažoritarinių agentūrų galios augimas, tačiau dėl to gali nukentėti vertikali atskaitomybė. Hipertrofuotas responsyvumas gali kirstis su įstatymo valdžios užtikrinimu arba netgi baigtis liberaliosios demokratijos išsigimimu į populistinę.

Autorius 15-ame skyriuje daro dvi išvadas iš šios prieštaravimų, su kuriais susiduria pastangos gerinti demokratijos kokybę, analizės. Pirma, toks pat liberaliosios demokratijos kokybės lygis gali būt pasiektas keliais alternatyviais būdais. Antra, demokratijos kokybės gerinimo būdai, kurie yra efektyviausi trumpalaikėje perspektyvoje, nebūtinai yra tokie ilgalaikėje perspektyvoje (ir atvirkščiai). Politinė klasė, nesiskaitanti su rinkėjų pirmenybėmis, galų gale gali išsiugdyti tokį elektoratą, kurio pirmenybės atitinka jos vykdomą politiką. Taigi, trečia, didžiausia kliūtis aukštai liberalios demokratijos kokybei pokomunistinėse šalyse yra iš komunistinių laikų paveldėti „nekokybiški“, t.y. nepilietiški, piliečiai. Sakant kiek diplomatiškiau: „participacinės“ (dalyvio) politinės kultūros stoka.

Vis dėlto nėra pagrindo manyti (kaip daro kai kurie autoriai), kad tokie piliečiai yra būtini ir liberalios demokratijos konsolidacijai. Viena iš dviejų svarbių pokomunistinės demokratizacijos pamokų, prieštaraujančių tiesoms, kurios anksčiau buvo visuotinai pripažįstamos lyginamojoje politologijoje, yra ta, kad esant palankioms išorinėms sąlygoms, liberalioji demokratija (kad ir prastos kokybės) gali konsoliduotis ir tose šalyse, kuriose nėra tokių anksčiau būtinomis laikytų struktūrinių sąlygų, kaip platus vidurinysis sluoksnis („buržuazija“), stabili partinė sistema, dalyvio politinė kultūra.

Antroji pokomunistinės transformacijos pamoka yra ta, kad galima vienu metu vykstanti sėkminga demokratizacija ir marketizacija. Neoliberalieji „šoko terapijos“ daktarai nebuvo tikri dėl tokios dvigubos transformacijos galimybės. Jie rekomendavo vykdyti visas rinkos reformas vienu metu ir maksimaliu greičiu kaip tik dėl to, kad komunistinė komandinė admininistracinė ūkio sistema per trumpą laiką būtų tiek suardyta, jog grįžę į valdžią neokomunistai arba kairieji populistai nebeįstengtų jos atkurti. Dėl tos pačios priežasties jie teikė pirmenybę prezidentinei demokratijai, jos privalumu laikydami galimybę operatyviai (prezidento dekretais), be vilkinimo parlamentinėmis diskusijomis bei „gadinimo“ pataisomis, atspindinčiomis atskirų grupių interesus, priimti tokius sprendimus, kuriuos ekonominių technokratų komanda laikė geriausiais.

O iš tikrųjų vienu metu vykstanti demokratizacija ir marketizacija davė sinergetinį efektą, kuris stipriausias buvo parlamentinės demokratijos sąlygomis. Dažna vyriausybių kaita trukdė ankstyvųjų laimėtojų grupuotėms, suinteresuotoms užtęsti reformas ir pelnytis iš politiniais sprendimais sukurtų rentų, „paimti į nelaisvę valstybę“ ir pasukti kapitalizmo restauraciją oligarchinio kapitalizmo linkme, kaip tai atsitiko Rusijoje, Ukrainoje ir dauge-

lyje kitų pokomunistinių šalių. Jeigu neįskaitysime ambivalentiško Slovėnijos atvejo, kur lemiamu momentu rinkos reformas vykdė ekskomunisto prezidento ir antikomunistinės vyriausybės tandemas, sklandžiausiai rinkos reformos vyko tose šalyse, kuriose pirmus laisvus rinkimus laimėjo antikomunistinės jėgos. Tai yra buvusios autoritarinio biurokratinio ir tautinio komunizmo šalys. Daugumoje buvusių patrimoninio kapitalizmo šalių liberalios demokratijos konsolidacija arba dar nesibaigė, arba baigėsi nesėkme (Baltarusijos ir Rusijos atvejai), arba komunistinis režimas iškart virto pokomunistiniu autoritariniu režimu (Vidurinės Azijos atvejis).

Ne mažesnė ir buvusioje sovietinio bei jugoslaviškojo komunizmo erdvėje besiformuojančių ekonominių sistemų įvairovė, kuri yra naujas iššūkis lyginamajai ekonominei sociologijai. Palyginus su šiuolaikinėmis politologinėmis teorijomis, kurių pradmenys nuodugniai išdėstomi jau gimnazijos suole, šiuolaikinės ekonominės sociologijos problematika yra mažiau žinoma lietuvių skaitytojui. Taip atsitiko dėl to, kad realių ekonominių problemų mokslinę analizę Lietuvoje pakeitė ekonominio neoliberalizmo propaganda, kuri bet kokį ekonominio gyvenimo tikrovės ir „laisvos rinkos“ idealo neatikimą skelbia tik apmaudžiu kliuviniu, ir todėl neskatina gilintis į tai tikrovei būdingos įvairovės istorines priežastis bei toje įvairovėje slypintį institucinių inovacijų, suteikiančių lyginamųjų pranašumų tarptautinėje konkurencijoje, potencialą. Ši įvairovė, įskaitant ir pačios rinkos ekonomikos (kapitalizmo) formų įvairovę, ir yra lyginamosios ekonominės sociologijos dėmesio centre. Todėl visa šeštoji knygos dalis yra skirta pristatyti klasikines (16 sk.) ir šiuolaikines (17–18 sk.) ekonominės sociologijos koncepcijas.

Pokomunistinės transformacijos eigos ir institucinių baigčių ekonominei sociologinei analizei vartojama kapitalizmo sąvoka, išplėtota Karlo Marxo, Maxo Weberio, Josepho Aloiso Schumpeterio, Adolfo Berle's ir Gardinerio Meanso**,** Karlo Polanyi darbuose. M.Weberio ekonominė sociologija pabrėžia kultūrines ir institucines sąlygas, nuo kurių priklauso realios ekonominės veiklos bei realaus kapitalizmo ir jo neoklasikinio idealo (tobulai konkurencingų rinkų sistemos) atitikimas, ir skiria dvi pagrindines kapitalizmo atmainas: produktyvų racionalų kapitalizmą ir neproduktyvų politinį kapitalizmą, kurį reprezentuoja siekiantys rentų verslininkai. Atskira racionalaus kapitalizmo, kaip ekonominės veiklos, atmaina M.Weberis laiko spekuliaciją finansų rinkose, nes tokios rinkos yra būtina kapitalizmo kaip ekonominės sistemos, apimančios vartojimo reikmenų, darbo jėgos, žemės, kapitalo ir rizikos rinkas, posistemė. Spekuliantų veiklos dėka atsiranda ir veikia rizikos rinkos, kurios įgalina verslininkus, dirbančius „realios“ ekonomikos srityse, veikti santykinai stabilioje, apskaičiuojamoje (parametrinėje) aplinkoje.

Svarbiausias J. A. Schumpeterio indėlis į kapitalizmo tyrimus yra kapitalizmo, kaip kūrybiško naikinimo proceso, analizė. Šio proceso varomoji jėga yra privatūs antrepreneriai, siekiantys trumpalaikių monopolistinių rentų, kurias jie gauna kaip verslininkai novatoriai, įdiegę naujas technologijas bei gamybos organizacijos naujoves. Skirtingai nuo M. Weberio ir neoklasikinės ekonominės teorijos, J. A. Schumpeteris svarbiausiu skiriamuoju kapitaliz-

mo bruožu laiko ne optimalų išteklių panaudojamą ir kiekybinį augimą, bet nepaliaujamą technologinės bei organizacinės inovacijos procesą bei kokybinę raidą. Realiai egzistuojančios kapitalistinės ekonomikos, kurioms būdingi ir M. Weberio bei neoklasikinės ekonominės teorijos, ir J. A. Schumpeterio kapitalizmui priskiriami bruožai, šioje knygoje yra vadinamos „racionaliu antrepreneriišku kapitalizmu" (RAK). Epitetas „racionalus" nurodo jų vėberiškuosius ir neoklasikinius, o „antrepreneriškas" – šumpėteriškuosius bruožus.

Nepaprastai paspartindamas technologinę ir ekonominę kaitą bei padarydamas žmonių pragyvenimą visiškai priklausomą nuo sėkmės rinkoje, kapitalizmas tampa ir naujų gyvenimo rizikų šaltiniu. Šiuo požiūriu kapitalizmas analizuojamas remiantis ne vien K.Marxo kapitalizmo, kaip gamybos būdo ir visuomeninės ekonominės formacijos, samprata, bet ir Karlo Polanyi ekonomine antropologine kapitalizmo teorija, lyginančia jį su ikikapitalistinėmis ekonomikos organizacijos formomis, pagrįstomis abipusiškumo ir redistribucijos principais.

Knygoje pristatoma taip pat ir heterodoksinė Johno Maynardo Keyneso neoklasikinės makroekonominės ekonominės teorijos versija, pasak kurios, rinkos nesėkmių negali išvengti netgi visiškai laisva ir tobulai konkurencinga rinkos ekonomika. Adolfo Berle's ir Gardinerio Meanso vadybinio kapitalizmo teorija pateikia alternatyvią neoklasikinei ekonomikai mikroekonominę kapitalistinės firmos veikimo analizę, siekiančią išryškinti stambių korporacijų, kuriose samdomi vadybininkai turi galios persvarą prieš išsisklaidžiusius kapitalistus (akcininkus), ekonominės veiklos ypatumus.

J. M. Keyneso ir K. Polanyi teorijas inspiravo pirmosios „trumpojo dvidešimto amžiaus" (1914–1989 metai) pusės (ji baigėsi 1945 m.) patirtis, o ypač išsivysčiusių Vakarų šalių 1929–1933 metų pasaulinės ekonominės krizės ekonominiai sunkumai, galutinai sužlugdę iki tol egzistavusią pasaulio ekonominę tvarką („aukso standarto" režimą). Jie, kaip tuo metu atrodė, negrįžtamai sukompromitavo klasikinę ekonominio liberalizmo filosofiją, kuri visų kapitalizmo blogybių šaltiniu laikė jo nepakankamą išsivystymą (rinkų nebuvimą arba oligopolinį bei monopolinį esamų rinkų pobūdį) ir „matomos" valstybės rankos kišimąsi į „nematomos", viską savaime sureguliuojančios rinkos judesius. Dominuojančia ekonominės politikos paradigma nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio tapo J. M. Keyneso teorija, pasak kurios be valstybinio reguliavimo, kurio tikslas yra sumažinti ekonominio aktyvumo ciklų amplitudę, kapitalizmas efektyviai funkcionuoti negali.

Kairiojo radikalizmo grėsmė jau XIX a. pabaigoje (anksčiausiai – Otto von Bismarcko laikais Vokietijoje) paskatino socialinės apsaugos sistemų, žinomų „gerovės valstybės" bei „gerovės režimo" pavadinimais, plėtrą. Ji buvo ypač sparti pokario dešimtmečiais, kai Vakarų šalyse susiformavo kapitalizmo forma (kaupimo režimas ir reguliavimo režimas), šiuolaikinėje ekonominėje sociologijoje vadinama fordistiniu kapitalizmu. Jo skiriamieji bruožai yra masinė gamyba ir masinis vartojimas, kapitalo ir darbo interesų derinimas neokorporacinėje interesų grupių sistemoje, valstybinis makroekonominis reguliavimas. Tuo pačiu metu išsiskyrė ir keli gerovės valstybės bei fordistinio kapitalizmo tipai, kurių savitu-

mą lėmė atskirų šalių ir regionų kultūrinės tradicijos, užimama padėtis pasaulinėje rinkoje ir tarptautinėje politinėje sistemoje bei vidaus socialinių ir politinių jėgų galios santykis.

Dar iki sovietinio komunizmo žlugimo lyginamojoje ekonominėje sociologijoje prasidėjo diskusijos apie skirtingų RAK tipų lyginamuosius pranašumus. Jas inspiravo skirtingi išsivysčiusių kapitalistinių šalių augimo tempai bei nevienodas jų ekonomikų atsparumas „stagfliacijos“ (tai infliacija nebeaugant ekonomikai bei didėjant nedarbui) išmėginimams aštuntajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje. 7-ajame XX a. dešimtmetyje daugiausia dėmesio ir pagyrų pelnė Prancūzijos „diriguojamasis kapitalizmas“, užtikrinęs sparčią technologinę ir ekonominę šalies modernizaciją pokario metais; aštuntajame dešimtmetyje – Vokietijos ir Skandinavijos šalių neokorporacinis kapitalizmas, kuris sėkmingiausiai susidorojo su pasaulinę ekonomiką sukrėtusiais naftos kainų šuoliais.

Devintojo dešimtmečio pradžioje geriausias ir gyvybingiausias atrodė Japonijos kapitalizmas, sėkmingiausiai konkuravęs pasaulinėse aukštos kokybės masinio vartojimo gaminių rinkose. Tačiau jau antroje 9-ojo dešimtmečio pusėje į priekį išsiveržė JAV kapitalizmas, kur nuo 1980 m., išrinkus prezidentu respublikoną Ronaldą Reaganą, neokeinsiškąją ekonominės politikos paradigmą pakeitė ekonominis neoliberalizmas, pačiose JAV dažniau vadinamas „neokonservatizmu“. Tokia pat politika buvo pradėta vykdyti ir Didžiojoje Britanijoje, kurios ekonomika pokario metais vystėsi lėčiausiai.

Įtikinamiausiu fordistinio kapitalizmo krizės bei neoliberaliojo kapitalizmo iškilimo ir sėkmės aiškinimu knygoje laikomas tas, kuris jį sieja su naujos ekonominio aktyvumo „ilgosios“ (Kondratjevo) bangos pradžia. Kaip ir ankstesnes keturias pramoninio kapitalizmo istorijoje aptinkamas „ilgąsias bangas“, penktąją (ir šiuo metu dar nesibaigusią) bangą sukėlė technologinė revoliucija. Tai buvo revoliucija, kurią lėmė skaičiavimo technikos ir informacinių technologijų pažanga, sudariusi sąlygas „naujajai ekonomikai“, kitaip dar vadinamai „žinių ekonomika“, atsirasti. Finansinės sistemos reformos, sugriovusios vadybinį kapitalizmą ir pakeitusios jį akcininkų kapitalizmu, JAV suformavo kapitalo rinką su didesne negu kitose šalyse „rizikos kapitalo“ pasiūla, kuri leido šiai šaliai pirmai realizuoti tas radikalios inovacijos galimybes, kurias atvėrė informacinių technologijų pažanga, bei įgyti pionieriaus padėties teikiamus pranašumus.

Svarbi vadybinio kapitalizmo griuvimo priežastis buvo galios kapitalistų (akcininkų) santykių su vadybininkais ir darbininkais pokyčiai pirmųjų naudai. Juos sukėlė finansinių, o vėliau ir akcijų biržų internacionalizacija, prasidėjusi 1971 m., kai sugriuvo Bretton Woodso tarptautinė finansinė sistema, iki tol sudariusi sąlygas veiksmingam makroekonominiam nacionalinių ekonomikų reguliavimui. Knygoje dėstomu požiūriu, globalinės kapitalo rinkos atsiradimas yra pagrindinis reiškinio, vadinamo ekonomine globalizacija, turinys. Kapitalui tapus pačiu judriausiu gamybos veiksniu, jo savininkai gali diktuoti savo sąlygas kitų veiksnių savininkams, o taip pat nacionalinėms vyriausybėms, versdami jas mažinti mokesčius, demontuoti socialinės apsaugos sistemas ir mažinti viešųjų gėrybių pasiūlą, kartu atverdami erdvę naujoms rinkoms atsirasti.

Neoliberaliųjų ekonomistų, teigiamai vertinančių visus šiuos pokyčius, požiūriu, ekonominė globalizacija yra jėga, kuri verčia visų šalių vyriausybes, konkuruojančias dėl kapitalo, vykdyti tokią pačią – neoliberalią – ekonominę politiką. Tai yra jėga, kuri lemia būsimą šiuo metu dar esamų skirtumų kapitalistinių šalių ekonomikos organizacijoje niveliaciją, visoms joms konverguojant į neoliberalų kapitalizmą, koks jau dabar egzistuoja JAV ir kitose anglosaksų šalyse. Šiuo požiūriu, neoliberalus JAV kapitalizmas yra pats pažangiausias, nes jis yra konkurencingesnis, o todėl ir gyvybingesnis už kitas kapitalizmo atmainas. Visi kiti empiriškai stebimi kapitalizmo tipai yra arba nebrandus, arba „nenormalus" (pavyzdžiui, skandinaviškasis socialdemokratinis) kapitalizmas, kuris yra pasmerktas žlugti ir išnykti, spaudžiant globalinės konkurencijos jėgoms.

Alternatyvią kapitalizmo ir jo perspektyvų analizę pateikia istorinis institucionalizmas, kurio ekonominėms sociologinėms koncepcijoms skirtas 18-as skyrius, užbaigiantis šeštąją knygos dalį. Iš plataus šių koncepcijų rato detalesniam supažindinimui pasirenkamos dvi pačios įtakingiausios koncepcijos: amerikiečių tyrinėtojų Peterio Hallo ir Davido Soskice's kapitalizmo įvairovės (*variety of capitalism*) koncepcija, pateikianti dedukcinę racionalaus antrepreneriško kapitalizmo tipologiją, ir prancūzų sociologo Bruno Amable's tyrimai, kuriuose kombinuojami dedukcinės ir indukcinės statistinės tipologijos metodai.

P.Hallas ir D.Soskice skiria du idealius RAK tipus – liberalią rinkos ekonomiką (LRE) ir koordinuotą rinkos ekonomiką (KRE). Jie skiriasi penkiais atžvilgiais: (1) finansinėmis ir korporacijų valdymo sistemomis; (2) industriniais santykiais; (3) firmų santykiais su savo darbuotojais; (4) ugdymo ir profesinio parengimo sistemomis; (5) firmų tarpusavio santykiais, t.y jų veiksmų koordinacijos metodais.

LRE firmų nuosavybės teisės yra plačiai išsklaidytos tarp akcininkų ir dažnai eina per rankas, nes akcininkai jautriai reaguoja į informaciją apie trumpalaikius (ketvirtinius) firmų ekonominės veiklos rezultatus. KRE firmos turi pagrindinį savininką arba jungiasi į kryžminės nuosavybės santykiais sucementuotus konglomeratus, o taip pat turi savo „namų banką", užtikrinantį joms „kantrų" kapitalą.

LRE būdingos silpnos profsąjungos, individualios darbo sutartys, jose galima greitai ir pigiai (be didelių išeitinių išmokų) atleisti darbuotojus. KRE darbo užmokesčio tarifai nustatomi susitarimais tarp šakinių darbdavių susivienijimų ir profesinių sąjungų, kurių sutikimas būtinas ir atleidžiant darbuotojus. Į instrumentinį požiūrį, būdingą LRE firmoms, į darbuotojus, šie atsako tuo pačiu, žiūrėdami į darbą tam tikroje firmoje kaip į priemonę savo tikslams siekti, ir be svyravimų persisamdo pasisiūliusiai juos perpirkti firmai. Tuo tarpu KRE firmos darbuotojai yra su firma besitapatinanti bendruomenė Ferdinando Tönnieso prasme, o jų motyvacijos gerai dirbti neriboja utilitariniai išskaičiavimai. KRE firma-bendruomenė gali laukti, kad „sunkiais laikais" jos darbuotojai pasiaukojamai dirbs, kad ją išgelbėtų; LRE firmą panašioje situacijoje visi, kas gali, kuo skubiau palieka.

Turėdama tokius lojalius darbuotojus, KRE firma gali investuoti dalį savo išteklių į jų kvalifikacijos kėlimą, per kurį jie įgyja specifinį žmogiškąjį kapitalą, reikalingą aukštos

kokybės, diversifikuotai, technologiškai pažangiai produkcijai gaminti. LRE firmai tokios investicijos yra pernelyg rizikingos. Todėl LRE profesinis parengimas vyksta formaliose institucijose, kurios yra orientuotos į bendrųjų kompetencijų ugdymą, tuo tarpu kai KRE formalioji švietimo sistema yra glaudžiai integruota į gamybos sferą.

Pagaliau LRE firmas sieja klasikiniai konkurencijos santykiai: viena firma nuo kitos laikosi „per atstumą", grindžia tarpusavio santykius sutartimis, kuriose siekiama kuo išsamiau specifikuoti abipusius įsipareigojimus, daug ir dažnai bylinėjasi tarpusavyje, spręsdamos konfliktus teismuose. Tuo tarpu KRE firmų sutartys yra mažai specifikuoti „kontraktai dėl santykių", kurie papildomi ir sukonkretinami situaciniais neformaliais susitarimais. Tokią praktiką daro galimą didelis tarpusavio pasitikėjimas, kurį palaiko rūpestis dėl „patikimo partnerio" reputacijos. Svarbų vaidmenį sprendžiant interesų konfliktus ir koordinuojant veiksmus vaidina diskusijos, vykstančios pačiose įvairiausiose „deliberacinėse asociacijose".

P. A. Hallas ir D. Soskice įrodinėja, kad KRE yra ne mažiau stabili ir gyvybinga už LRE. Kiekvieno iš šių dviejų RAK tipų stabilumą užtikrina, pirma, į kiekvieno iš jų, kaip tam tikros institucijų konfigūracijos, sudėtį įeinančių institucijų tarpusavio papildomumas (komplementarumas): „viena institucinių praktikų aibė papildo kitą, jeigu kiekviena iš jų padidina kitos grąžą" (Hall ir Gingerich 2004: 22). Firma (Japonijos atvejis) gali samdyti savo darbuotojus visam gyvenimui (mainais užsitikrindama jų lojalumą, o tai gali būti svarbus pranašumas konkurencinėje kovoje), tik jeigu jos finansavimo sistema nėra jautri trumpalaikiams pelningumo svyravimams – turi tokius kantrius savininkus, kurie neskuba parduoti firmos akcijų, kai tik sumažėja jos pelningumas arba kai ji patiria nuostolių. Firma, neturinti „kantraus" kapitalo, turi būti „žiauri" su savo darbuotojais. Šie savo ruožtu neturi pagrindo tapatintis su ja ar būti jos „patriotais", investuoti į specifinį žmogiškąjį kapitalą bei dalyvauti veikloje, kurios prototipai yra „kokybės rateliai" Japonijoje.

Svarbi institucijų papildomumo idėjos implikacija yra tai, kad egzistuoja institucijų importo kliūtys, kurios kyla dėl institucijų nesuderinamumo. Institucija, kuri yra efektyvi viename instituciniame kontekste, gali būti disfunkcionali kitame. Mėginimas iš „geriausių praktikų" sukurti „tobulą kapitalizmą", perimant iš Švedijos jos gerovės valstybę, iš Vokietijos – jos profesinio parengimo sistemą, iš Japonijos – firmos-bendruomenės principą, iš Prancūzijos – industrinę politiką ir t.t., susiduria su tokiais pačiais keblumais, kurių nematė tie XX a. septintojo dešimtmečio konvergencijos teoretikai, kurie piešė viziją visuomenės, sujungsiančios socialistinės ir kapitalistinės sistemos privalumus, o taip pat komunistai-reformistai, kūrę „demokratinio socializmo visuomenės" projektus.

Antras abiejų RAK tipų stabilumo šaltinis yra jų lyginamųjų pranašumų skirtumai, kuriuos lemia būtent jų savitumą apibrėžiantys institucinės organizacijos bruožai. Nors kapitalizmo tipo (modelio) ilgalaikį tvarumą užtikrina jo didesnis konkurencingumas, nėra taip, kad tam tikras institucijų rinkinys užtikrintų jį turinčiai šaliai konkurencinį pranašumą visose gamybos ir paslaugų teikimo srityse. Tos kapitalistinės ekonomikos institucinės organizacijos ypatybės, kurios šaliai užtikrina pranašumą vienose srityse, yra priežastis, ko-

dėl ji pralaimi kitose. Todėl globalizacija nereiškia, kad LRE išstums ir nukonkuruos KRE. Ilgalaikėje perspektyvoje svarbiausias konkurencingumo veiksnys yra ne kuo pigesnė darbo jėga, bet inovacinis pajėgumas – gebėjimas kurti ir išleisti į rinką naujus produktus arba tobulinti jau esamų produktų technologinius gamybos procesus. LRE konkurencingiausios radikalių inovacijų reikalaujančiose srityse, o KRE – palaipsnių ar „potruputinių" inovacijų srityse.

Radikalių inovacijų dėka atsiranda naujos pramonės šakos bei paslaugos, o palaipsnėmis inovacijomis gerinama jau egzistuojančių (kad ir neseniai išrastų) produktų ir technologijų kokybė, didinama jų įvairovė, sukuriant jų atmainas, pritaikytas tam tikrų vartotojų grupių specifiniams poreikiams. Šalies, kurios pramonė pirmoji pradėjo gaminti tam tikrą naują produktą, gamintojus ilgainiui gali nukonkuruoti gamintojai iš kitos šalies, kurioje nauja pramonė sukuriama svetur pirktų patentų pagrindu, tačiau sugeba užtikrinti aukštesnę produktų kokybę ir lanksčiau reaguoti į vartotojų poreikius. Globalizacija ne niveliuoja ekonominių sistemų organizaciją, bet išryškina esamų kapitalizmo tipų skirtumus, skatindama specializuotis tose srityse, kuriose jų institucijos užtikrina joms pranašumą. Tarptautiniu mastu veikiančios korporacijos išnaudoja tuos skirtumus „instituciniam arbitražui", perkeldamos savo padalinius į tas šalis, kurių institucinė aplinka geriausiai atitinka jų veiklos ir gaminamų produktų specifiką, o ne tiesiog ten, kur darbo jėga yra pigiausia.

Abu P. A. Hallo ir D.Soskice's išskiriami kapitalizmo tipai yra idealūs tipai M. Weberio vartota prasme – idealizuoti modeliai, kurie nėra tikslūs (empirinio adekvatumo prasme) tikrovėje egzistuojančių atvejų atvaizdai. Tinkamiausia LRE iliustracija yra JAV kapitalizmas, o KRE – Japonijoje ir Vokietijoje egzistuojantis kapitalizmas, tačiau tai nereiškia, kad šie konkretūs atvejai visiškai atitinka aptartus idealius racionalaus antrepreneriško kapitalizmo modelius. Panašiai kaip A. Lijpharto indukcinę liberaliosios demokratijos tipologiją galima laikyti dedukcinės liberaliosios demokratijos tipologijos, išskiriančios dvi jos atmainas (libertarinę ir socialinę liberaliąją demokratiją), empirinio turiningumo kontrole, taip ir kiekybinė indukcinė B. Amable's tipologija, konstruojama faktorinės ir klasterinės analizės priemonėmis iš statistinių duomenų apie 21 Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO; angl. *Organisation for Economic Development and Cooperation*; OECD) šalies narės produktų ir darbo jėgos rinkas, finansines, socialinės apsaugos ir švietimo sistemas, papildo ir sukonkretina P. A. Hallo ir D. Soskice's šiuolaikinio išsivysčiusių šalių kapitalizmo dedukcinę tipologiją.

B. Amable aptinka penkis kapitalizmo tipus: (1) anglosaksų rinka pagrįstą kapitalizmą; (2) skandinaviškąjį socialdemokratinį kapitalizmą; (3) kontinentinį europinį kapitalizmą; (4) azijinį kapitalizmą; (5) Vidužemio jūros kapitalizmą. Pirmasis tipas atitinka P. A. Hallo ir D. Soskice's LRE, o kiti B. Amable's tipai gali būti siejami su KRE arba yra nestabilūs mišrūs ar pereinamieji tipai, dėl kurių tolesnės raidos P.Hallo ir D. Soskice's teorija prognozuoja, kad jie, veikiant globalizacijos jėgoms, evoliucionuos arba grynesnės LRE, arba nuoseklesnės KRE linkme.

Paskutinė, septintoji, knygos dalis (sk. 19–21) skirta klausimui, koks kapitalizmas formuojasi buvusioje sovietinio ir jugoslaviško socializmo erdvėje, pagrindinį dėmesį skiriant lietuviškojo kapitalizmo specifikai. Šiai problemai skirtoje literatūroje pirmajame pokomunistiniame dešimtmetyje išsiskyrė dvi kryptys. Vieną jų reprezentuoja skeptikai ir pesimistai (pavyzdžiui, Michaelis Burawoy'us ir Katherine Verdery), kurie pabrėžė destruktyvius socialinius-ekonominius pokomunistinės transformacijos padarinius ir įžvelgė pokomunistinio pasaulio tikrovėje primityvių kapitalizmo formų (prekybinio, kompradorinio, periferinio) genezę ar netgi feodalizacijos procesus. Kiti, pokomunistinės transformacijos optimistai (Davidas Starkas, Laszlo Brusztas), kai kurių pokomunistinių šalių (Čekijos, Lenkijos, Vengrijos) socialinėje tikrovėje matė naujos kapitalizmo atmainos, kuri gal net yra ar bus pranašesnė už „senųjų Vakarų" šalyse egzistuojantį kapitalizmą, užuomazgas.

Ir antrajame pokomunistinės transformacijos dešimtmetyje išsiskyrė dvi tyrimų kryptys. Vieną iš jų ryškiausiai reprezentuoja save neoklasikiniais sociologais vadinančių tyrinėtojų grupė (Ivanas Szelenyi, Lawrence'as P. Kingas, Gilis Eyalis ir kt.). Jie mano, kad skirtumai tarp pokomunistinio kapitalizmo ir kapitalizmo, egzistuojančio išsivysčiusiose Vakarų šalyse, vis dar yra didesni už jų panašumus. Kiti (Davidas Lane, Markas Knellis, Martinas Srholecas, Clemensas Buchenas, Vladas Mychnenko, Magnus Feldmannas ir kt.) pokomunistinio kapitalizmo įvairovėje mėgina aptikti tas pačias linijas, kurios vieną nuo kito skiria išsivysčiusių šalių RAK tipus.

Neoklasikiniai sociologai šioje įvairovėje skiria, pirma, „iš išorės" įvežtą kapitalizmą Vidurio Europoje, kuris iš visų pokomunistinių kapitalizmo atmainų yra pats panašiausias į Vakarų RAK, bet kartu iš esmės skiriasi nuo jo tuo, kad yra „kapitalizmas be kapitalistų". Dėl labai aktyvaus užsienio kapitalo dalyvavimo privatizacijoje šiose šalyse nesusiformavo stipri nacionalinė ūkinė buržuazija (savininkų kapitalistų klasė). Jose socialiai dominuoja kultūrinė buržuazija – sluoksnis, kurį sudaro išeiviai iš komunistinių laikų techninės ir humanitarinės inteligentijos. Komunizmo žlugimo metu iškilę į valdžią, jie sutrukdė nacionalinei partinei nomenklatūrai „prichvatizuoti" valstybės turtą, pusvelčiui išpardavė jį užsienio kapitalui ir įsitvirtino jo vietinių atstovų, patikėtinių, tarpininkų pozicijose.

Tose šalyse, kur nomenklatūrinė „prichvatizacija" vyko „sėkmingai", kapitalizmas formavosi „iš viršaus", ir įgijo bruožų, kuriuos apibendrina M. Weberio „politinio kapitalizmo" idealusis tipas. Dėl to vaidmens, kurį jame vaidina patronų ir klientų tinklai, I. Szelenyi jį vadina taip pat ir patrimoniniu kapitalizmu. Šioje knygoje tas antrasis pokomunistinio kapitalizmo tipas yra diferencijuojamas į tris atmainas – oligarchinį, valstybinį monopolistinį ir valstybinį kapitalizmą.[3] Trečiasis kapitalizmo formavimosi kelias yra „iš apačios", kai jis išauga iš privataus sektoriaus, veikiančio šalia valstybinio sektoriaus, ir palaipsniui pastarąjį nustelbia. Šiuo būdu kapitalizmas formuojasi Kinijoje ir Vietname. Kadangi šių šalių ekonomikoje svarbus vaidmuo (vis dar) priklauso valstybiniam sektoriui, I. Szelenyi šį kapitalizmo tipą vadina hibridiniu.

---

[3] Žr. sk. 12.

Diskutuojamu klausimu (ar pokomunistinis kapitalizmas jau yra palyginamas su senuoju vakarietišku?) knygos autorius užima tokią poziciją: nors oligarchinis, valstybinis monopolistinis ir valstybinis kapitalizmas daugelyje posovietinės erdvės šalių iš esmės skiriasi nuo vakarietiško RAK, tam kapitalizmui, kuris egzistuoja Baltijos ir Vidurio Europos šalyse, 2004 m. priimtose į ES ir NATO, jau gali būti vaisingai taikomos tipologinės sąvokos, kurios buvo išplėtotos istorinėje institucionalistinėje išsivysčiusių šalių racionalaus antrepreneriško kapitalizmo tipologijoje. Pristatomi Jean-Philippe'o Berrou, Christophe'o Carrincazeaux, Iaino McMenamino kiekybinių indukcinių tipologinių tyrimų rezultatai, kurie rodo, kad stojimo į ES išvakarėse trijų Vidurio Europos šalių – Čekijos, Lenkijos, Vengrijos – ekonominių institucijų architektūra daugiausiai panašumų turėjo su Viduržemio jūros kapitalizmo šalimis.

Tarp pokomunistinių šalių galima aptikti vieną šalį su labai ryškiais KRE bruožais, kurie gali būti apibendrinti ir „socialinio" arba „korporacinio" kapitalizmo sąvokomis. Tai yra Slovėnija, kuri kartu yra šalis, nuosekliausiai ir sėkmingiausiai išėjusi iš komunizmo palaipsnių reformų būdu, kuriam būdingi ryškūs inovacinės socialinės kaitos orientacijos bruožai. Priešingame poliuje – neoliberalioji Estija. Nors abiejų šalių išėjimo iš komunizmo keliai bei būdai ir dabartinė ekonominių institucijų architektūra ryškiai skiriasi, abi jos yra pokomunistinės ekonominės transformacijos pirmūnės, tad gali būti laikomos atvejais, kurie patvirtina P. Hallo ir D. Soskice'o įžvalgą, kad panašius makroekonominius rezultatus galima pasiekti alternatyviais institucinės organizacijos būdais.

Paskutiniųjų dviejų knygos skyrių centras yra Lietuvos kapitalizmo tipologinė priklausomybė. Pagrindinė priemonė tai priklausomybei nustatyti yra Lietuvos lyginimas su dviem ribiniais pokomunistinio kapitalizmo įvairovės atvejais – neokorporacine Slovėnija ir neoliberalia Estija. 20-ame skyriuje autorius pagrindžia išvadą, kad kapitalizmas Lietuvoje reprezentuoja tą pačią (neoliberaliąją) kapitalizmo atmainą, kaip ir kapitalizmas Estijoje, bei ieško atsakymo į klausimą, kodėl neoliberalios reformos Lietuvoje vyko ne taip nuosekliai kaip Estijoje, ir kodėl tų reformų makroekonominiai rezultatai buvo prastesni, palyginus su estų.

Knygoje kritikuojamas aiškinimas, kaltę už Lietuvos atsilikimą nuo Estijos priskiriantis ekskomunistinės Lietuvos demokratinės darbo partijos (LDDP), perėmusios valdžią pačiame rinkos reformų įkarštyje (1992 m.), ekonominei politikai. Įdėmesnė pirmojo Lietuvos pokomunistinio dešimtmečio istorijos analizė leidžia teigti, kad būtent ekskomunistinė LDDP vykdė neoliberalią ekonominę politiką, tuo tarpu kai pagrindinės dešiniojo flango jėgos (konservatorių) ekonominės politikos iniciatyvos (referendumas dėl neteisingos privatizacijos, indėlių grąžinimas, socialinė antrosios Gedimino Vagnoriaus vyriausybė politika 1996–1999 metais) labiau atitiko kairiosios orientacijos politiką.

Autorius mėgina pagrįsti kultūralistinę („vėberišką") hipotezę, kuri Estijos neoliberaliojo pasirinkimo didesnę sėkmę sieja su Estijos kultūrinio paveldo, kuriam XVIII a.–XIX a. pirmoje pusėje didelę įtaką padarė asketinio protestantizmo srovė, žinoma hernhutiečių

sąjūdžio pavadinimu, ypatumais. Šio paveldo dėka estai kiek greičiau už lietuvius, kurių kultūrai stipriausią poveikį darė barokinės katalikybės antspaudu pažymėtos kaimietiško gyvenimo būdo tradicijos, prisitaikė prie reformomis iš viršaus, staiga („šoko terapijos" būdu) pakeistų ekonominės veiklos sąlygų.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad teiginiui apie neoliberalų Lietuvoje besiformuojančio kapitalizmo pobūdį prieštarauja faktas, kad daugelis Lietuvos institucinių sferų turi bruožų, rodančių giminystę su kitais kapitalizmo tipais. Antai socialinės apsaugos sistema šiuo metu Lietuvoje labiau panaši ne į anglosaksišką gerovės likučių valstybę (*residual welfare state*), bet į klientinį korporatyvinį Pietų Europos šalių modelį. „Susumavus visas Lietuvos socialinės apsaugos savybes, ji panašiausia į Pietų Europos modelio šalis, ypač į Graikiją ir Portugaliją, mažiau – į Italiją ir Ispaniją (Bernotas ir Guogis 2006: 161).

Tačiau netgi pokomunistinio neoliberalizmo čempionėje Estijoje neaptinkame išplėtotos, aktyvios ir likvidžios akcijų biržos, kuri yra esminis LRE atributas. Nustatant jauno lietuviško pokomunistinio kapitalizmo tipologinę priklausomybę svarbiausias dalykas yra šalies institucinės architektūros kaitos tendencijos, kurių logiką atskleidžia P. A. Hallo ir D. Soskice'o skirtingų institucinių sferų papildomumo teorema. Netgi pačią radikaliausią šoko terapiją pasirinkusios šalys negalėjo vienu metu reformuoti visų visuomenės gyvenimo institucinių sferų. Švietimo, sveikatos, socialinės apsaugos (visų pirma pensijų) sistemų reforma buvo atidėta vėlesniam laikui, iš pradžių paliekant mažai pakeistą tvarką, paveldėtą iš komunistinių laikų.

Todėl pokomunistinių šalių institucinė architektūra yra margas konglomeratas, kuriame skirtingos institucinės sferos veikia pagal skirtingas logikas, tad jų prieštaravimai turi disfunkcionalių pasekmių. Būtent šie prieštaravimai verčia tęsti reformas ir pokomunistiniam kapitalizmui transformuotis labiau vientiso kapitalizmo modelio (LRE arba KRE) linkme. Stebint šių institucinių sferų reformų kryptį Lietuvoje, nesunku pastebėti, kad ji veda būtent neoliberalios LRE linkme. Šių reformų pobūdį ir turinį daugeliu atvejų paaiškina toli gražu ne tie viešai deklaruojami motyvai, kuriais tos reformos legitimuojamos, tačiau būtent vientisesnio neoliberaliojo kapitalizmo kūrimo funkciniai poreikiai bei su tais poreikiais susiję interesai.

Antai pensijų sistemos reforma ne tik ir ne tiek padeda kelti pensininkų gerovę, kiek sukurti aktyvią ir likvidžią akcijų biržą. Mokamo aukštojo mokslo įvedimo svarbiausia pasekmė yra ne jo kokybės gerinimas (aukštosios mokyklos negaus daugiau išteklių studijoms ir moksliniams tyrimams), bet kredito santykių, kurių laipsniu pokomunistinės šalys dar ženkliai atsilieka nuo išsivysčiusių LRE šalių, plėtra, atverianti naujas verslo galimybes finansiniam sektoriui.

Paskutiniajame, 21-ame, skyriuje lyginimo laukas praplečiamas Slovėnija, kuri yra svarbi, pirma, kaip atvejis, kuris rodo, kad katalikiškas kultūrinis paveldas nėra fatališka kliūtis ekonominei išėjimo iš komunizmo sėkmei. Antra, Slovėnijos atvejis parodo, kad egzistavo alternatyva ir neoliberaliajam išėjimo iš komunizmo būdui (per „šoko terapiją"), ir kryp-

čiai, kuria nuėjo Estiją besivejanti Lietuva. Keliamas klausimas, ar Lietuva galėjo išeiti iš komunizmo ne paskui Estiją, bet paskui Slovėniją, transformuodamasi ne anglosaksiško neoliberalaus, bet skandinaviško socialdemokratinio ar kontinentinio europinio neokorporacinio kapitalizmo linkme? Knygoje pagrindžiamas neigiamas atsakymas į šį klausimą, analizuojant pradinių pokomunistinės transformacijos sąlygų Lietuvoje, Estijoje ir Slovėnijoje panašumus ir skirtumus. Nagrinėjamas ir kitas klausimas – apie dabartinės Lietuvos institucijų kaitos tako pasukimo „slovėniška“ kryptimi galimybę.

Nors tokia galimybė neatmetama iš principo, ji laikoma mažai tikėtina. Lietuvai drauge su kitomis Vidurio Europos ir Baltijos šalimis tapus ES nare, Europos integracijos ir europeizacijos procesai tampa svarbiausiomis jėgomis, lemiančiomis Lietuvos institucijų kaitos kryptį. Šių procesų ideologijos dalis yra vadinamasis „Europos socialinis modelis“, kurį galima interpretuoti kaip nacionalinių ekonominių sistemų konvergencijos į KRE programą. Tačiau tie pokomunistinių šalių institucinės tvarkos pokyčiai (stojant į ES), kuriuos sąlygojo nacionalinės teisės suderinimas su *acquis communitaire* – bendrą europinę galią turinčiais ES normatyviniais aktais – buvo veikiau naujas postūmis tęsti ir gilinti neoliberalias reformas, o ne pakeisti jų kryptį socialinio kapitalizmo ar KRE linkme.

Taip atsitiko todėl, kad ES raida ligi šiol labiau atitiko neoliberalius, o ne socialdemokratinius idealus, nes jos turinį visų pirma sudarė negatyvi integracija – kliūčių laisvam prekių, kapitalo, darbo jėgos judėjimui šalinimas. ES socialinė politika yra orientuota į minimalius standartus ir neskatina pokomunistinio kapitalizmo reformų, vedančių jį skandinaviško arba kontinentinio socialinio kapitalizmo linkme. Priešingai, ES išsiplėtimas į Rytus eurokapitalizmo istorijoje gali tapti lemtingu įvykiu, pasukančiu taip pat ir senųjų ES narių institucijų kaitą kryptimi, vedančia į LRE. Vis dėlto nėra pagrindo abejoti, kad įžvelgiamoje ateityje, kurios horizontą nubrėžia Lietuvos ir kitų naujųjų narių socialinioekonominio lygio suartėjimas su „senąja“ Europa, eurokapitalizmo savitumas, pasireiškiantis jo ryškesne (palyginus su JAV kapitalizmu) socialine orientacija, išliks, nubrėždamas tą ribą, kurią vargu ar peržengs lietuviškojo pokomunistinio kapitalizmo raida, šiuo metu vykstanti vientisesnės LRE linkme.

Šiais laikais mažai kas skaito storas knygas nuo pradžios iki galo. Todėl autorius nesiekė žūt būt išvengti pasikartojimų – tais atvejais, kai tai suteikia atskiroms knygos dalims tam tikrą autonomiją, o kartu daro knygą patogesnę naudotis skaitytojui, kurį domina tik atskiros temos, skyriai, dalys. Todėl knygoje yra daug kryžminių nuorodų, kurios skaitytojui leidžia pasirinkti knygos skaitymo „maršrutą“, atitinkantį individualius interesus. Autorius viliasi, kad jos gali pakeisti dalykinę rodyklę, kurios knygoje nėra būtent dėl tokio studijų ir mokslo finansavimo Lietuvoje, kad universiteto profesorius priverstas visus su tyrimo ir dėstymo procesu susijusius darbus (įskaitant kopijavimą, skaitinių dėstomiems kursams rengimą ir t. t.) daryti pats. Todėl tų darbų būna tiek daug, kad atlikti dar vieną, kuris padarytų knygą kiek patogesnę skaitytojui, autorius tiesiog nebeturėjo laiko.

Lietuvos knygų rinka nėra didelė. Todėl autorius stengėsi ją rašyti taip, kad ji būtų naudinga ne vien mokslininkams, tyrinėjantiems knygoje nagrinėjamą problematiką, bet ir studentams, kurie su šia problematika susiduria pirmą kartą. Studentai ir doktorantai yra ir ta auditorija, kuriai knygos idėjos buvo išdėstytos anksčiausiai. Pirmų dviejų, metodologinių, knygos dalių medžiagą autorius panaudoja kasmet nuo 2001/2002 mokslo metų Vilniaus universiteto Istorijos fakultete istorijos specialybės magistrantūros studentams dėstydamas „Šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos“ kursą, kurio empirinė dalis skirta klasikinei istorinės sociologinės komparatyvistikos problemai – Vakarų iškilimo priežastims.

Visą monografijos rankraštį pirmieji perskaitė ir įvertino 2007–2008 m. rudenį ir žiemą Vilniaus universiteto doktorantai, pasirinkusieji autoriaus kursą „Tapatumo problema sociologijoje: pokomunistinė transformacija Vidurio ir Rytų Europoje lyginamosios sociologijos požiūriu“. Šis kursas buvo parengtas, vykdant ES struktūrinių fondų kofinansuojamą projektą „Nacionalinio tapatumo išsaugojimas globalizacijos sąlygomis: socialinių humanitarinių mokslų doktorantūros studijų programų atnaujinimas ir podiplominių studijų modelio sukūrimas“ (projekto kodas BPD2004-ESF-2.5.0-03-05/0058; vadovas: prof. Marius Povilas Šaulauskas). Dėkoju VU TSPMI doktorantui Liutaurui Gudžinskui ir VU Filosofijos fakulteto doktorantams Vigintai Ivaškaitei-Tamošiūnei bei Eugenijui Dunajevui už vertingas dalykines ir redakcines pastabas.

Monografija yra beveik septynių metų darbo vaisius. Šį darbą autorius pradėjo 2000 m. metais, 2001/2002 mokslo metams laimėjęs Centrinės Europos universiteto Budapešte *Curriculum Research Center* vykdomos programos *Curriculum Development Competition* grantą parengti jau minėtą kursą „Šiuolaikinė lyginamoji istorinė sociologija“ Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentams. Monografijos pamatai buvo pakloti 2003–2004 m.m. devynis mėnesius trukusios stažuotės JAV Berkeley'io universiteto Slavistikos, Rytų Europos ir Eurazijos tyrimų institute (*Institute of Slavic, Eastern European, and Eurasian Studies;* ISEEES) metu.

Tai vienas iš tų JAV regionų studijų centrų, kurie sovietmečiu buvo vadinami „sovietologų irštvomis“, o šiuo metu, bendradarbiaujant sociologams, ekonomistams, istorikams, vykdo pokomunistinėse šalyse vykstančių socialinės, kultūrinės, ekonominės kaitos procesų socialinį mokslinį monitoringą, aprūpinantį informacija JAV užsienio politiką. Labai naudingas buvo ir stažuotės Berkeley'io universitete išvakarėse (2003 m. liepos–rugpjūčio mėn.) įvykęs vizitas į Cambridge'o universiteto Darwino koledžą, kur Atviros Lietuvos fondo administruotos *Cambridge Colleges Hospitality Scheme* programos dėka pavyko gerai padirbėti Cambridge'o universiteto bibliotekoje bei aptarti knygos projektą su žymiu Didžiosios Britanijos istoriniu sociologu prof. Bryanu S. Turneriu.

Už galimybę dirbti Berkeley'io universitete autorius dėkoja JAV Valstybės departamento Fulbrighto stipendijų užsienio mokslininkams programai, skyrusiai autoriui tyrinėtojo stipendiją, o taip pat vizito mokslinei globėjai profesorei Viktorijai Bonnell (Berkeley'io universitetas) bei Richardui Biernackiui (San Diego universitetas), Andrejui S. Markovitsui

(Michigano universitetas), Lawrence A. Scaffui (Wayne'o universitetas). Stažuotės metu autorius galėjo viešai išdėstyti daugelį knygos idėjų ISEEES reguliariai rengiamuose „Rudojo krepšio seminaruose" (*Brown Bag Talk*), o taip pat aptarti jas pokalbiuose su daugeliu žymių JAV tyrinėtojų (Andrew Janos, Michaelis Mannas, Rogeris Petersenas, Danielius Chirot, Ronald G. Suny ir kt.). Dėkoju ir Andrew Robertsui (Norhwesterno universitetas) už galimybę perskaityti jo knygos rankraštį.

Tęsiant pradėtą darbą, labai svarbūs ir vertingi buvo akademinis bendravimas bei informaciniai ištekliai, kuriais autorius pasinaudojo kaip *Socrates/Erasmus* dėstytojų mainų programos dalyvis 2006 m. balandžio mėn. Uppsalos universitete (vizito mokslinis globėjas prof. Jukka Gronowas), o taip pat vizitas Europos universiteto institute (*European University Institute*) Florencijoje (prof. Michaelis Keatingas) 2006 m. liepos mėn., kur autorius nuvyko, vykdydamas jau minėto ES projekto „Nacionalinio tapatumo išsaugojimas globalizacijos sąlygomis" užduotį. Paskutinio (trečio) knygos varianto rankraštis buvo baigtas Düsseldorfo Heinricho Heine's universitete 2007 m. birželio–liepos mėn., kur autorius nuvyko gavęs *Socrates/Erasmus* dėstytojų mainų programos ir Aleksandro von Humboldto fondo paramą. Dėkoju Düsseldorfo universiteto profesoriui Michaeliui Baurmannui už puikias darbo sąlygas.

Knygos variantų galėjo būti ir daugiau. Už aiškiai nubrėžtą darbo pabaigos chronologinę ribą ir papildomą (finansinį) jo įprasminimą autorius dėkingas Švietimo ir mokslo ministerijos Mokslo ir studijų departamentui, 2006 metais paskyrusiam autoriui aukščiausio laipsnio valstybės stipendiją, kuri tapo ir įpareigojimu darbą laiku užbaigti. Už laisvą, kūrybišką atmosferą autorius dėkingas kolegoms Vilniaus universiteto Filosofijos fakultete ir dar atskirai – jo Sociologijos katedroje, o taip pat knygos recenzentams. Dėkoju taip pat daugybei kitų tolimųjų ir artimųjų, kurie žinojo apie rašomą knygą ir vienaip ar kitaip autorių palaikė, o taip pat knygos redaktorei Gemai Jurkūnaitei, Vidai Vaidakavičienei bei kitiems VU leidyklos darbuotojams. Už vaizdinę medžiagą knygos viršeliui dėkoju Liudui Parulskiui, o už patarimus, kaip ją panaudoti, – VU bibliotekos Grafikos kabineto vedėjui Linui Jablonskiui.

Jau rengdamas knygą spaudai – rūpindamasis gauti teises panaudoti dalį knygos vaizdinės ir kitos medžiagos, autorius galėjo įsitikinti, kad knygoje brėžiama neoliberalaus JAV ir europinio socialinio kapitalizmo perskyra tikrai nėra tik teorinės vaizduotės fikcija: JAV leidykloms už leidimus reikėjo mokėti (išimtys – *Yale University Press* ir *Annual Review of Sociology* redakcijos, kurioms autorius dėkoja), o Europos šalių (įskaitant Didžiąją Britaniją) tokias teises suteikė be atlygio. Už tai autorius dėkoja *Cambridge University Press*, *Oxford University Press*, *CEU Press*, Edwardo Elgaro, Reinholdo Krämerio leidykloms, žurnalo *Comparative Economic Studies redakcijai*, o taip pat Jean-Philippe Berrou, Jensui Blom-Hansenui, Christophe Carrincazeaux, Markui Knelliui, Vladimirui Popovui, Martinui Srholecui.

I

DALIS

SOCIOLOGINĖS KOMPARATYVISTIKOS KATEGORIJOS IR RAIDOS BRUOŽAI

1 skyrius

Apie lituanistinę ir nelituanistinę sociologiją (ir ne tik)

1.1. Komparatyvistika gamtotyroje

Įėję į internetą ir susiradę legendinio Thompsono mokslinės informacijos instituto puslapį (http://www.isinet.com/), langelyje „*master journal list*“ surinkime žodį „comparative“. Ieškyklė mums išmes 41 žurnalo, kurių pavadinime yra žodis „lyginamasis“, sąrašą.[4] Jame aptiksime 4 fiziologijos, 4 biochemijos, 7 kitų biologijos krypčių, 10 medicinos, 3 psichologijos ir neurologijos, 9 socialinių mokslų, 3 humanitarinių mokslų ir 1 teisės žurnalą.

Apsilankę į sąrašą įtrauktų biologijos srities žurnalų svetainėse, netruksime suvokti, kuo užsiima lyginamoji fiziologija, lyginamoji biochemija, lyginamoji zoologija, lyginamoji genomika. Esminė šių specializuotų tyrimo šakų egzistavimo prielaida yra biologinių rūšių įvairovė. Nors egzistuoja tam tikri universalūs biocheminiai ir fiziologiniai mechanizmai (genetinis kodas, baltymo sintezė, nervinio impulso perdavimas ir pan.), skirtingose gyvūnų rūšyse jie turi savitą pavidalą, kurio sistemingas tyrimas yra biologinių komparatyvistikų tikslas. Cheminių elementų (atomų rūšių) yra virš šimto, tačiau cheminių medžiagų – jau dešimtys, jeigu ne šimtai tūkstančių. Audinių įvairovė yra didesnė, negu jas sudarančių ląstelių, o organizmų įvairovė pranoksta audinių įvairovę. Didėjant vieneto mastui ir komplikuojantis jo sandarai, auga ir jo individuacijos potencialas.

Nors du vandens lašai skiriasi ne ką daugiau už dvi vandens molekules, vargu ar rasime du visiškai panašius vienas į kitą ežerus ar jūras. Ypač jeigu suvoksime juos ne vien kaip didelius vandens molekulių telkinius, bet kaip ekologines sistemas – daugelio sudėtingais tarpusavio priklausomybės ryšiais susijusių biologinių rūšių buveines. Evoliuciškai artimų gyvūnų rūšių genetinis kodas, audinių mikrostruktūros ir biocheminiai procesai gali būti

[4] Žiūrėta 2007 12 28.

beveik identiški, tačiau jų išvaizda, gyvenimo būdas (ekologija) ir pan. – iš esmės skirtis. Tarp kitų gebėjimų, kuriais išskiria gyvieji organizmai, vienas iš svarbiausių yra atmintis ir gebėjimas mokytis iš patirties. Šių gebėjimų dėka tas pats gyvas organizmas dviejose panašiose situacijose gali elgtis skirtingai, o tos pačios rūšies atstovai skirtingai elgiasi skirtingose aplinkose. Biologinę rūšį apibrėžia ne vien jai priklausančių organizmų sandara, bet ir ta ekologinė niša, prie kurios ji yra prisitaikiusi egzistuoti.

Kai kurias gyvuosius organizmus tyrinėjančias lyginamųjų tyrimų sritis yra gana keblu vienareikšmiškai klasifikuoti. Antai lyginamąją endokrinologiją ir lyginamąją imunologiją (kiekvienai skirti du žurnalai) galima laikyti ir biologijos, ir medicinos mokslų kryptimis arba šakomis. Krinta į akis tai, kad tų lyginamųjų tyrimų, kuriuos atlieka medicinos mokslininkai, centre yra vienos ypatingos biologinės rūšies – *homo sapiens* – sveikatos problemos. Tiktai vienas iš komparatyvistinių žurnalų yra skirtas veterinarinei medicinai, visi kiti nagrinėja žmogaus medicinos problematiką. Kaip paaiškinti tokį antropocentrinį medicininės komparatyvistikos pobūdį? Apsilankymas kelių tokių žurnalų svetainėse padeda rasti atsakymą.

Medicininei komparatyvistikai kitos rūšys yra įdomios visų pirma kaip naujų gydymo metodų ir vaistų, skirtų gydyti žmogaus ligas, bandomieji poligonai. Veterinarija tokias naujoves gali išbandyti, eksperimentuodama su pačiais gyvūnais – galutiniais šių naujovių vartotojais. Medicinoje eksperimentų su žmonėmis galimybes riboja medicininės ir tyrimų etikos reikalavimai, todėl juos pakeičia eksperimentai su kitų rūšių atstovais. Medicininės komparatyvistikos dėmesio centre – kelių išskirtinių (artimų *homo sapiens*) gyvūnų rūšių atstovai, kurių fiziologija ir biochemija yra tiek panašios į žmogaus biochemiją ir fiziologiją, kad eksperimentų su jų atstovais rezultatus būtų galima ekstrapoliuoti žmogui, t.y. „savai“ rūšiai – tai, kuriai priklauso pats tyrinėtojas. Tokią antropocentrinę orientaciją galima aptikti ir daugelyje kitų (nemedicininių) biologinės komparatyvistikos žurnalų: įvairių gyvūnų rūšių anatomijos, fiziologijos ir pan. ypatumai eksplicitiškai arba implicitiškai lyginami su vienos išskirtinės (savos) rūšies bruožais.

Krinta į akis ir tai, kad gamtos mokslų komparatyvistinių periodinių leidinių sąraše nėra fundamentaliųjų mokslų – fizikos ir chemijos – žurnalų. Kodėl? Viena vertus, šių mokslų tikslas yra dėsnių – universalių apibendrinimų, kurie galioja nepriklausomai nuo konteksto (visų pirma laiko ir vietos sąlygų), – paieškos. Kita vertus, terminų, įeinančių į šių apibendrinimų sudėtį, referentams individualybę suteikia tik padėtis laike ir erdvėje. Dvi vandens molekulės negali užimti tos pačios vietos, tačiau visais kitais atžvilgiais jos niekuo nesiskiria. Biologines rūšis į vieną visumą sieja bendra kilmė. Visos jos yra vieno biologinės evoliucijos medžio šakos, ir tam tikrai rūšiai individualų apibrėžtumą suteikia jos vieta šiame medyje (Hull 1980). Nors ir chemines medžiagas, mineralus ar elementarias daleles galima lyginti vienas su kitomis, grupuojant jų rūšis į gimines pagal panašumo laipsnį, nėra pagrindo tuos panašumus ir skirtumus traktuoti kaip tolimesnės ar artimesnės giminystės išraišką. Visada, kai yra tam tikros sąlygos, deguonies ir vandenilio dujų mišinys

pavirsta vandeniu. Tačiau kiekvienos biologinės rūšies atsiradimas yra vienkartinis įvykis, ir tos rūšies pavidalas (genotipas ir fenotipas) priklauso nuo tam tikro sąlygų komplekso, kuris visomis savo detalėmis yra unikalus ir nepakartojamas.

Biologinės evoliucijos medžio rekonstrukcija yra vienas iš lyginamosios biologijos tikslų. To tikslo ypač sėkmingai siekiama paskutiniaisiais trimis dešimtmečiais. Pagrindinė problema, kuri iškyla jo siekiant, yra tokia: kaip atskirti panašumus gyvūnų morfologinėje sandaroje, kuriuos sąlygoja panašūs išorinės aplinkos iššūkiai (analogijas), nuo tų, kurias lemia bendra kilmė (homologijų)? Ši problema yra pagrindinė, kuri nagrinėjama gana gausioje literatūroje, skirtoje lyginamosios biologijos metodologiniams klausimams (Bell 1989; Brooks ir McLennan 1991; Coyne ir Orr 2004; Felsenstein 2004; Harvey ir Pagel 1991; Pagel 1999). Naujas jos sprendimo galimybes atvėrė genetinio kodo iššifravimas. Jau egzistuoja kompiuterinės statistinės analizės programos, kurios duomenų apie skirtingų rūšių genomą ir morfologiją pagrindu gali (su didesne ar mažesne statistine paklaida) nustatyti jų evoliucinės giminystės laipsnį (Hall 2004).

Šios trumpos žvalgybos gamtamokslinėje komparatyvistikoje rezultatus galima reziumuoti tokiu tarpiniu apibendrinimu:

1. Gamtos moksluose komparatyvistika kaip subdiscplina egzistuoja tik mokslų apie gyvybę sudėtyje.
2. Biologinių komparatyvistikų išsiskyrimo į atskiras subdisciplinas pirmoji prielaida yra biologinių rūšių įvairovė, o pačios rūšys yra pagrindinis lyginamosios analizės vienetas.
3. Antroji biologinių komparatyvistikų išsiskyrimo į atskiras subdisciplinas prielaida yra vienos rūšies – *homo sapiens* – išskirtinis statusas, savos ir svetimos (ar kitos) rūšies perskyra (antropocentrizmas).

1.2. Komparatyvistika socialiniuose moksluose ir humanistikoje

Kuo panašūs ir kuo skiriasi lyginamieji tyrimai biologijoje, socialiniuose bei humanitariniuose moksluose? Pirmiausiai reikia konstatuoti, kad daugiausiai komparatyvistinių žurnalų leidžia tyrinėtojai, dirbantys socialinių mokslų srityje. Štai sąrašas tų iš jų, kuriuos galime aptikti Thompsono instituto informacijoje: „*Comparative Political Studies*“, „*Comparative Politics*“, „*Comparative Studies in Society and History*“, „*Comparative Education*“, „*Comparative Education Review*“, „*Comparative Education Review*“, „*International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*“, „*Journal of Comparative Economics*“, „*Studies in Comparative International Development*“.

Mažiau jų psichologijoje, kuri daugelyje pasaulio šalių (skirtingai nuo Lietuvos) nepriskiriama socialiniams mokslams. Problemiškas yra ir psichologijos santykis su labiau biologinėmis disciplinomis, dėl ko kai kurių žurnalų priklausomybė gali būti ginčijama: „*Journal of Comparative Psychology*“, „*Journal of Comparative Neurology and Psychology*“,

„*Journal of Comparative Neurology*“. Kiek netikėtai mažai jų aptinkame humanitarinių mokslų srityje: „*Comparative Literature*“, „*Comparative Literature Studies*“, „*Comparative Drama*“. Vienintelis Mokslinės informacijos instituto leidiniuose referuojamas teisės žurnalas yra „*American Journal of Comparative Law*“.

Žinoma, galima abejoti dėl šių bibliografinių duomenų informacinės vertės. Pirma, dėl tos priežasties, kurią ypač dažnai nurodo Lietuvos mokslininkai, kai iš jų mokslą administruojančios instancijos reikalauja skelbti kuo daugiau straipsnių, įtrauktų į Thompsono mokslinės informacijos instituto sąrašus: į jį įtraukti toli gražu ne visi specialistų aukštai vertinami leidiniai. Kad taip atsitinka ir su komparatyvistiniais žurnalais, rodo faktas, kad Thompsono institutas neįtraukė žurnalo „*Comparative Civilizations Review*“, kurį ilgą laiką redagavo mūsų tautietis Vytautas Kavolis. Kitų (įtrauktųjų) komparatyvistinė orientacija gali nebūti afišuota jos pavadinime. Pavyzdys – specialistų labai vertinamas lyginamosios politikos žurnalas „*World Politics*“. Be to, komparatyvistiniai straipsniai gali būti spausdinami žurnaluose, kurie „oficialiai“ nėra komparatyvistiniai, arba atvirkščiai: komparatyvistiniuose žurnaluose galima aptikti straipsnių, kuriuose keblu įžvelgti ką nors bendra su komparatyvistika.

Taigi svarbiausias klausimas, į kurį reikia atsakyti šiame skirsnyje: kaip atpažinti socialinių arba humanitarinių mokslų komparatyvistinę studiją? Tokį pat konstitucinį vaidmenį, kokį biologinėje komparatyvistikoje atlieka rūšies sąvoka, socialiniuose ir humanitariniuose moksluose vaidina visuomenės, kultūros, civilizacijos, imperijos ir panašių socialinių arba kultūrinių sistemų sąvokos. *Tyrimas yra komparatyvusis (lyginamasis) tada, kai tyrimo objektas yra bent vienas socialinis ar kultūrinis reiškinys mažiausiai dviejose skirtingose visuomenėse, kultūrose, civilizacijose, imperijose ar kitokiose socialinėse arba kultūrinėse makro ar megasistemose.*

Tyrimas, nagrinėjantis futuristinę poeziją XX a. Lietuvos literatūroje, nėra komparatyvinis. Tačiau jeigu autorius tyrinėja Latvijos ir Lietuvos futuristinę poeziją, išskirdamas jos bendrus arba ypatingus bruožus – tai jau lyginamosios literatūrologijos studija. Privatizacijos pokomunistinėje Lietuvoje tyrimas nėra lyginamasis, net jeigu tokio tyrimo autorius daro ekskursus apie šį procesą kitose šalyse. Tačiau tyrimas, kuris tolygiai aprėpia dvi, tris ar juolab visas pokomunistines šalis, išskirdamas privatizacijos bendruosius ar skiriamuosius bruožus bei juos aiškindamas – tai jau neabejotinai lyginamosios „tranzitologijos“ tyrimas. Tyrimas, kurio objektas yra teisininkai kaip profesinė grupė JAV, nėra lyginamasis, tačiau tyrimas, tolygiai apimantis teisininkų profesijas JAV ir Vokietijoje, yra lyginamosios sociologijos studija. XIX a. žemaičių vestuvinių papročių tyrimas nėra komparatyvinis. Bet jeigu tie papročiai yra sistemingai ir plačiai lyginami su aukštaičių vestuviniais papročiais, kartu (galbūt) mėginant tuos skirtumus paaiškinti – tai jau lyginamoji etnografinė (arba kultūrinė-antropologinė) studija.

Lyginamojo tyrimo objektas gali būti ne vienas, bet ir daugiau socialinių ar kultūrinių reiškinių (pavyzdžiui, ne vien XX a. Lietuvos ir Latvijos literatūra, bet ir dailė bei kiti

menai). Kuo daugiau priklausančių dviem ar kelioms visuomenėms (kultūroms, civilizacijoms) reiškinių toks tyrimas aprėpia, tuo labiau jis darosi tiesiog socialinių arba kultūrinių sistemų (visuomenių, kultūrų, civilizacijų) lyginimu. Apimdamas vis daugiau visuomenių (kultūrų), toks tyrimas susiduria su gylio ir pločio dilema, kurią detaliai aptarsime kitame skyriuje: komparatyvistas gali arba maksimizuoti į lyginimą įtraukiamų visuomenių ar kultūrų (atvejų) skaičių, arba lyginamų savybių (kintamųjų) kiekį, tačiau negali vienu metu lyginti visų visuomenių (kultūrų) visais įmanomais atžvilgiais.

Vartojant atvejo ir kintamojo terminus, sociokultūrinės komparatyvistikos savitumą galima nusakyti ir tokia, šiek tiek tikslesne už anksčiau pateiktą, formuluote: *tyrimas yra komparatyvusis, jeigu jo objektas yra kintamieji atvejuose, kurie (atvejai) priklauso skirtingoms socialinėms arba kultūrinėms makro ar megasistemoms arba jeigu jo objektas yra makro ar megasistemos (visuomenės, kultūros, civilizacijos, imperijos ir pan.*).

Šiam apibrėžimui paaiškinti pravers keli pavyzdžiai: Lietuvos studentų šeimų tyrimas (atvejai – šeimos) nėra komparatyvusis šio apibrėžimo prasme; bet tyrimas, kuriame dalis atvejų yra studentų šeimos Lietuvoje, o kita dalis – Estijoje, yra toks; Lietuvos pensijų reformos tyrimas nėra komparatyvusis, bet visų trijų Baltijos šalių pensijų reformos tyrimas (atvejai – Lietuva, Latvija, Estija) – tai jau lyginamasis tyrimas (žinoma, jeigu tai nėra tik tų atvejų trys atskiri tyrimai, paskelbti „su vienu viršeliu“); migracijos Lietuvoje tyrimas (atvejai – migrantai) – ne komparatyvusis; tačiau jos tyrimas posocialistinėse Rytų Vidurio Europos ir Baltijos šalyse – jau toks. Pirmojo ir trečiojo pavyzdžio tyrimą komparatyviu daro tai, kad nagrinėjami atvejai priklauso skirtingoms visuomenėms; antrojo – tai, kad tie atvejai patys yra skirtingos socialinės makrosistemos (Lietuvos, Latvijos, Estijos visuomenės su jų pensijų sistemomis).

1.3. Visuomenė, kultūra, civilizacija, imperija kaip sociologinės komparatyvistikos kategorijos

Didžiausias pateikto apibrėžimo trūkumas yra neaiškumai, susiję su visuomenės, kultūros, civilizacijos sąvokomis. Kaip atskirti, ar turime reikalą su dviem skirtingomis, ar su viena ir ta pačia visuomene, kultūra, civilizacija? Literatūroje nėra visuotinai priimtų šių (kaip ir daugelio kitų) pamatinių socialinių mokslų sąvokų, kurios yra „iš esmės ginčijamos sąvokos“ (*essentially contested concepts*), apibrėžimų (Gallie 1956). Šios knygos autorius nei gali, nei ketina pasiūlyti naują, geresnį ar išskirti iš jų „teisingą“. Pakaks kelių pastebėjimų, kurie skirti išryškinti jų turinį, o kartu – ir parodyti, kad jos yra būtinos socialiniams ir humanitariniams mokslams, kad ir kokios bebūtų dedamos pastangos šias sąvokas dekonstruoti.

Visuomenės sąvoka nurodo individualių veikėjų tarpusavio priklausomybę, kuri atsiranda dėl to, kad vieno elgesys daro įtaką kitų veikėjų norų ir poreikių patenkinimui. Žmogiškieji individai priklauso tai pačiai visuomenei tiek ir todėl, kiek juos sieja darbo pasidalijimo, mainų (ne vien prekėmis ar paslaugomis, bet ir, pavyzdžiui, vedybų partne-

riais) santykiai bei socialiniai ryšiai, sudarantys tinklus, o taip pat bendros veiksmingos elgesio taisyklės (institucijos) bei jų kompleksai, turintys daugiau ar mažiau sudėtingą struktūrą. Ribas tarp visuomenių nubrėžia institucijų (visų pirma politinių) skirtumai bei mainų santykių tinklų pertrūkiai ar praretėjimai (Stark ir Bainbridge 1987: 56–77). Nors ne visos visuomenės būna sėslios, paprastai visuomenė būna lokalizuota tam tikroje teritorijoje. Galima kalbėti ne vien apie žmonių, bet ir kai kurių gyvūnų rūšių visuomenes (tiksliau, protovisuomenes, t.y. dar ne visai visuomenes), kurias nuo tikrų visuomenių skiria institucijų (normatyvinio elgesio reguliavimo) nebuvimas.

Kitaip yra su kultūros sąvoka. Kultūra būdinga tik būtybėms, kurių kalba jau yra tokia sudėtinga, kad gali tapti kolektyvinės atminties, kurios turinys perduodamas iš kartos į kartą, terpe ir instrumentu. Kultūra, kaip ir kalba, savo prigimtimi yra kolektyvi ir intersubjektyvi: ją sudaro bendros (tokia pat prasme, kokia bendra yra antklodė, kuria yra užsikloję keli žmonės, ar valtis, kuria jie plaukia) prasmės ir reikšmės, kurios savo turiniu yra mąstymo ir elgesio pavyzdžiai, o savo kilme yra kolektyvinio mokymosi iš patirties produktas. Tokios prasmės ir reikšmės yra ypatingos tuo, kad ne tik yra vienodos, tokios pačios daugelyje skirtingų galvų ar sąmonių, bet ir įsisąmoninamos pačių jų turėtojų ar subjektų kaip bendros, vienodos bei pripažįstamos tokiomis taip pat ir kitų veikėjų.

Tai reiškia, kad tam tikras teiginys ar idėja yra ne subjektyvi tam tikro individo nuomonė, bet kultūros reiškinys, jeigu kokios nors grupės nariai mano, kad ją žino ar turėtų žinoti ne tik jie, bet ir kiti tos grupės nariai. Tad tokių idėjų subjektas yra ne tik pavieniai „aš“, bet ir tam tikras kolektyvinis „mes“ (Gilbert 1989; Gilbert 2000; Tuomela 1984; Tuomela 1995; Tuomela 2002). Gyvulių elgesį determinuoja įgimtos elgesio programos (instinktai) ir per individualų gyvenimą išmoktos reakcijos. Žmonių elgesį determinuoja visų pirma iš bendros praeities paveldėta ir iš kitų žmonių gauta informacija apie aplinkinį pasaulį ir išgyvenimo jame būdus bei elgesio pavyzdžius (Geertz 2005: 97–256). Tai ir yra kultūra: bendros reikšmės, prasmės, simboliai, kuriuos galima išreikšti ir perduoti su kalbos pagalba bei materialiai įkūnyti (objektyvuoti) pačių įvairiausių žmogiškosios veiklos produktų (artefaktų) pavidalu.

Tokios informacijos visuma, objektyvuota kalbinės veiklos produktuose (tekstuose) ir kituose kolektyvinės veiklos artefaktuose, yra objektyvi kultūra. Ją XIX a. vokiečių filosofai vadino „objektyvios dvasios“ vardu. Ją tikslinga skirti nuo pavienio individo subjektyvios kultūros, kurią sudaro jo įsisavinta objektyvios kultūros dalis (Simmel 2007 (1916): 354–357). Lyginamasis kultūros, individualios patirties ir prigimties (biologiškai paveldimų elgesio programų ar instinktų) vaidmuo žmogaus elgesio determinacijoje bei tos determinacijos mechanizmai tebėra karštai diskutuojami. Kurį laiką dominavus požiūriui, pabrėžiančiam žmogaus prigimties plastiškumą (*tabula rasa* teorija), paskutiniuoju metu vis įtakingesnės darosi pažiūros tyrinėtojų (vadinamųjų sociobiologų ir evoliucinių psichologų), kurie pabrėžia universalių, genetinėje žmogaus organizmo atmintyje užkoduotų elgesio determinacijos mechanizmų vaidmenį (Nielsen 1994).

Kalba, kaip kultūros egzistavimo prielaida, kartu yra ir kultūrų diferenciacijos pagrindas. Kultūra egzistuoja kalboje ir per kalbą. Kiekvienoje kalboje slypi atskira kultūra. Žmonės aptinka savo priklausomybę skirtingoms kultūroms, susidūrę su bendravimo sunkumais, kylančiais dėl kalbų skirtumo. Kalbinę unifikaciją lydi ir kultūros suvienodėjimas. Vis dėlto tos pačios kalbos pagrindu gali egzistuoti kelios skirtingos kultūros (bet gali būti ir dvikalbės bei daugiakalbės kultūros), nors kultūrinė diferenciacija anksčiau ar vėliau pasireiškia ir kalbinių skirtumų (dialektų, žargonų) pavidalu.

Klausimas apie ribų tarp visuomenių ir kultūrų santykį tebėra diskutuojamas. Vieni socialiniai teoretikai mano, kad kultūros bendrumas yra būtinas visuomenės vienybės (ar integracijos) veiksnys. Tokio požiūrio laikėsi Emilis Durkheimas, vadinęs visuomenę cementuojantį kultūros bendrumą kolektyvine sąmone (Durkheim 1960 (1893)). Kitu požiūriu, visuomenei su giliu ir plačiu darbo pasidalijimu (funkcine diferenciacija) kultūrinis bendrumas nėra būtinas (Luhmann 1984). Tokia visuomenė yra integruota ne socialiai (per bendras vertybes, t.y. vienodą gero gyvenimo sampratą), bet tik sistemiškai (Lockwood 1964; Habermas 1981, 2:173–181) – per dalykinę žmonių tarpusavio priklausomybę, kurią sukuria per rinkos mainus realizuotas darbo pasidalijimas ir to paties tiekėjo (valstybės) teikiamų viešųjų gėrybių (visų pirma saugumo) vartojimas. Šiuo požiūriu, „daugiakultūrinė“ visuomenė gali būti tokia pat gyvybinga, kaip ir visuomenė su viena dominuojančia kultūra.[5]

Kaip ir kalbų skirtumai, kultūrų skirtumai gali būti nevienodo laipsnio. Gimininių kultūrų grupės ar šeimos yra civilizacijos (Andrijauskas 2001; Arnasson 2004). Į jas grupuojamos kultūros, pasiekusios tam tikrą technologinio išsivystymo lygį, kuris dažniausiai siejamas su rašto, rašytinės komunikacijos ar bent jau jų užuomazgų atsiradimu. Būdingas civilizacijos atributas – tam tikra jai priklausančioms kultūroms bendra rašytinė tradicija. Civilizacijos yra patys stambiausi analizės vienetai ar atvejai, kuriuos galime išskirti, analizuodami socialinės tikrovės istorinę kaitą. „Aukščiau“ už civilizacijas yra tik Žmonija kaip visas civilizacijas, visuomenes ir kultūras aprėpiantis atvejų atvejis.

Galima fantazuoti, kad užsimezgus kontaktams tarp Žemės ir kitų civilizacijų, atsiras ir nauja mokslo šaka – žemiškosios ir nežemiškųjų civilizacijų lyginamieji tyrimai. Tokiu atveju tikriausiai atsirastų ir naujas žodis įvardinti sociokultūrinius darinius, analogiškus žemiškajai civilizacijai bei tai socialinei sistemai, kurią sudarytų žemiškoji civilizacija ir jos partnerės. Tačiau šiuo metu lyginamieji žemiškųjų civilizacijų tyrimai yra ta komparatyvistikos šaka, kurioje ji pasiekia savo lubas. Ją galima pavadinti megakomparatyvistika, skiriant nuo makrokomparatyvistikos, kurioje lyginami atvejai yra visuomenės ar kultūros arba atvejai, priklausantys skirtingoms visuomenėms ir kultūroms.

---

5 Pats E. Durkheimas teigė, kad plėtojantis darbo pasidalijimui iš jo kylantis „organinis solidarumas“ pakeičia „mechaninį solidarumą“, pagrįstą kultūros bendrumu. Vis dėlto E. Durkheimas manė, kad tam tikras mechaninio solidarumo minimumas yra būtinas ir visuomenei, egzistuojančiai dėl iš darbo pasidalijimo kylančios jos narių tarpusavio priklausomybės.

Keblumai, kurie iškyla mėginant sudaryti tam tikru metu Žemėje egzistuojančių civilizacijų sąrašą, yra, ko gero, netgi didesni už tuos, kurie iškyla, mėginant sudaryti analogišką visuomenių ar kultūrų sąrašą. Atsakydami į klausimą, kiek 2006 m. sausio 1 d. pasaulyje egzistavo visuomenių, galime visuomenes apytikriai tapatinti su suvereniomis teritorinėmis valstybėmis. Tai organizacijos, kurios daugiau ar mažiau sėkmingai pretenduoja į teisėtos prievartos vykdymo tam tikroje teritorijoje monopolį (Weber M. 1976 (1922)): 29). Tokio visuomenių skaičiavimo metodo trūkumai akivaizdūs. Jis netinka tiems laikams ir regionams, kai suverenios teritorinės valstybės neegzistavo. Jį nuosekliai taikydami, atskiromis visuomenėmis turėsime laikyti nykštukines valstybes (tokias, kaip Monakas arba Andora), bet negalėsime įtraukti į sąrašą visuomenių, prievarta inkorporuotų arba savanoriškai susijungusių į vieną valstybę. Turėsime visuomenėmis vadinti ir šalis, kuriose valstybė žlugo arba kur jai dar nepavyko suburti visuomenės (Afganistanas, Irakas, Liberija, Siera Leonė ir kt.).

Tai, žinoma, nereiškia, kad šiose šalyse visuomenės nėra. Priešingai, tarp tokios fiktyvios valstybės sienų yra daug visuomenių, tačiau jos yra lokalinės (vietinės). Per visą žmonijos egzistavimą didelės visuomenės, kurių nariai asmeniškai vieni kitų nepažįsta ir sudaro „įsivaizduojamą bendruomenę“, yra palyginti vėlyvas reiškinys. Pirmosios žmonių visuomenės buvo palyginti mažos „pirminės grupės“, kurias sudaro tikri ar tariami giminaičiai, vieni kitus pažįstantys asmeniškai, žinantys savo giminystės ryšį su kiekvienu kitu visuomenės (klano ar gimininingų klanų grupės) nariu ir besielgiantys vienas su kitu pagal papročius, kurie nustato, kokios yra dėdės pareigos sūnėnui, antros eilės pusbrolio – pusseserei ir t.t.

Didelėse ir todėl neišvengiamai anoniminėse visuomenėse tokius asmeninius santykius nustelbia, užgožia ir išstumia dalykiniai santykiai, kurie sieja žmones kaip tam tikrų funkcijų atlikėjus. Tų funkcijų turinį apibrėžia jų vieta darbo pasidalijimo sistemoje, kuri ir tampa didelės visuomenės visuomeniškumo pagrindu, tuo tarpu visuomenėje be gilaus darbo pasidalijimo tą visuomeniškumą gali sukurti tik bendros normos ir vertybės („mechaninis solidarumas“).

Tačiau mėgindami suskaičiuoti civilizacijas, pirmiausia turėsime įrodyti, kad tam tikra kultūrų arba visuomenių grupė tikrai sudaro vieną civilizaciją. Būdingi lyginamiesiems civilizacijų tyrimams ginčai yra tokie: ar tam tikra civilizacija iš viso egzistuoja, ar ne (pavyzdžiui, ar egzistuoja atskira japoniškoji civilizacija, ar ji yra Vakarų civilizacijos dalis?); kokios yra tam tikros civilizacijos ribos, pavyzdžiui, kuriai civilizacijai priklauso Bosnija ir Albanija – Vakarų? Islamo? Ar pasikeis Turkijos civilizacinė priklausomybė, jai įstojus į Europos Sąjungą? Į šį klausimą keblu atsakyti teigiamai, jeigu svarbiausiu, skiriamuoju, civilizacijos požymiu laikysime jos ryšį su tam tikra pasauline ar kosmopolitine religija, ką linkęs daryti ir Samuelis Huntingtonas, iškėlęs garsiąją tezę, kad pasibaigus Šaltajam karui civilizacijų konfliktas taps pagrindiniu pasaulinės politikos turiniu (Huntington 1996).

Makrokomparatyvistikai galima priskirti ir lyginamuosius tyrimus, kurių objektas yra imperijos (žr., pavyzdžiui, Beissinger 2005; Doyle 1986; Motyl 1999; 2001)). Im-

perijos – tai užkariavimo būdu atsiradę politiniai junginiai, į kurių sudėtį tokiu būdu patekusioms kultūrinėms grupėms ir visuomenėms priklausomybė jiems yra nesavanoriška. Tas jų skiriamasis bruožas taikliai nusakomas metafora, kad imperijos – tai tautų kalėjimai. Imperijos sukuria politinę erdvę, kurioje vyksta kultūrų mainų, suartėjimo, susiliejimo procesai: arba užkariautojai asimiliuojasi į pavaldinių masę, arba asimiliuoja užkariautuosius, arba per kultūrų sintezę atsiranda nauja kalba ir kultūra. Šia prasme imperijos yra taip pat ir tautų bei kultūrų kapinės. Keičiantis kartoms, priklausomybė imperinei valstybei iš nesavanoriškos gali virsti savanoriška, visuomenių konglomeratas – tapti viena visuomene, kultūrų mozaika – viena kultūra, o kalėjimas – karštai mylimais gimtaisiais namais.

Jeigu taip atsitinka, tai imperija tampa tiesiog nacionaline didvalstybe, kurios imperines ištakas jos istorikai ištrina iš atminties, rašydami jos istoriją kaip tautos kūrimo(si) (*nation-building*) ar feodalinio susiskaldymo įveikimo, o ne etnocido ar nutautėjimo istoriją. Istorinė imperijų misija – didelių, kultūriškai homogeniškų populiacijų sukūrimas. Tačiau daugelis imperijų šio uždavinio neišsprendė ir žlugo, o kai kurios kitos (pavyzdžiui, Romos imperija) su juo susidorojo per anksti – jų suburtos kultūriškai homogeniškos populiacijos vėl išsiskirstė į kalbiškai ir kultūriškai savitas tautas ir etnines grupes. Didelės, kompaktiškai tam tikroje teritorijoje gyvenančios populiacijos yra suverenių nacionalinių teritorinių valstybių pagrindas. Tokioms valstybėms tapus dominuojančia politinės organizacijos forma, imperijos virsta istoriniu anachronizmu. Tačiau yra mokslininkų („imperiologų“), teigiančių, kad ir šiuo metu egzistuoja kai kurios imperijos, turinčios savitą formą, pavyzdžiui, JAV, ES, Rusija ir pan. (žr. Lopata ir Statkus 2006; Norkus 2007).

Šiuolaikinėje sociologinėje komparatyvistikoje naudojamas dar vienas konstruktas – pasaulinė sistema (*world system*). Juo vadinamos socialinės megasistemos, kurias sudaro grupės tai pačiai ar skirtingoms civilizacijoms priklausančių, politiškai nepriklausomų šalių, tarpusavyje susijusių ekonominiais, politiniais, kultūriniais santykiais. Vienas tokios sistemos tipas yra tarptautinė sistema, kurią sudaro besivaržančios dėl galios valstybės (Buzan ir Little 2000). Viena iš socialinių mokslų šakos, vadinamos tarptautinių santykių teorija, mokyklų, žinoma neorealizmo pavadinimu, siekia suformuluoti dėsnius, kuriems paklūsta galios pusiausvyros santykiai tokioje sistemoje (Waltz 1999).

Nuo XVI amžiaus daugelis ligi tol Žemės rutulyje egzistavusių tarptautinių sistemų susijungė į vieną globalinę tarptautinių santykių sistemą. Tuo pat metu prasidėjo ir kiek kitokio tipo pasaulinių sistemų, kurias garsusis prancūzų istorikas Fernandas Braudelis (1981–1984 (1979)); (1994 (1985)) pavadino ekonominiais pasauliais (pranc. *economie monde*), jungimasis į vieną globalinį ekonominį pasaulį, pasibaigęs XIX amžiuje. Ekonominius pasaulius konstituoja translokaliniai prekybos ryšiai, tarptautines sistemas – valstybių kova dėl galios (žr. 2.4).

1.4. Komparatyvistika ir etnocentriškumas

Taigi pirmoji komparatyvistikos išsiskyrimo į atskirą subdisciplinę prielaida yra kultūrų ir visuomenių įvairovė, o visuomenės ir kultūros yra svarbiausi lyginamosios sociologinės ir kultūrologinės analizės vienetai. Konceptualiniai keblumai, su kuriais susiduriame, pamėginę palukštenti šias pamatines lyginamųjų sociologinių tyrimų kategorijas, dar nerodo, kad tokie tyrimai neturi patikimų sąvokinių pagrindų. Komparatyvistas sociologas ar humanitaras gali pasiguosti, kad jo padėtis nėra kuo nors blogesnė (bet ir nėra geresnė) už situaciją lyginamojoje biologijoje, kur jau daug dešimtmečių netyla biologinės rūšies sąvokos kritika bei ginčai, kokia gyvybės įvairovės klasifikacijos sistema yra geriausia (žr., pavyzdžiui: Estabrook 1972, Ridley 1983, 1986, 1989), pagal kokius „operacionalius" požymius skirti biologines rūšis (Sites ir Marshall 2004) ir pan. Padėtis, kurioje yra atsidūrusi rūšies sąvoka biologijoje, yra gana panaši į tą, kurioje atsidūrė visuomenės, kultūros, civilizacijos, etnoso ir pan. sąvokos: pateikta gausybė argumentų, kurie atskleidžia esamų šių sąvokų apibrėžimų trūkumus ir ydas. Tačiau jas ir toliau be didesnių skrupulų vartoja tyrinėtojai praktikai. Turbūt praktikų pozicija ir yra svarbiausia šių sąvokų likimui – jas verta išsaugoti ir vartoti toliau.

Žvalgydami komparatyvistikos padėtį gamtotyroje, aptikome, kad biologų pastangų ir joms skiriamų išteklių pasiskirstymui tikrai nemenką įtaką turi tas faktas, kad patys biologai yra tam tikros biologinės rūšies atstovai. Jeigu *homo sapiens* rūšis neturėtų išskirtinio statuso gamtamoksliniame pažinime, nebūtų atskirų medicinos fakultetų, žurnalų, draugijų, o medicinos mokslininkai savo skaičiumi nepranoktų visų likusių biomedicinos mokslų (B000) atstovų. Taip pat ir socialinių bei humanitarinių mokslų struktūros deramai nesuvoksime, kol neatsižvelgsime į tą aplinkybę, kad šie mokslai yra tam tikros nacionalinės kultūros dalys, o patys mokslininkai – tam tikros visuomenės nariai ir valstybės piliečiai.

Antroji komparatyvistikos, kaip socialinių ir humanitarinių mokslų subdisciplinos, išsidiferencijavimo prielaida ir yra savos ir svetimos kultūros ar visuomenės perskyra bei išskirtinis savos kultūros ar visuomenės statusas, kurį galima būtų vadinti etnocentriškumu, jeigu šis žodis nebūtų įgijęs neigiamos vertinamosios prasmės – savos kultūros pranašumo prieš kitas kultūras teigimo, absoliutaus savos visuomenės ar grupės interesų prioriteto teigimo, dar vadinamo šovinizmu („mūsiškiai visada teisūs"). Iš tikrųjų žmonės, priklausantys skirtingoms visuomenėms ir kultūroms, dar iki bet kokio socialinio mokslo užuomazgų atsiradimo save lygindavo (ir lygins) su kitų kultūrų ir visuomenių atstovais. Tačiau tokio palyginimo išvada juk ne visada yra savos visuomenės ir kultūros pranašumo teigimas ar priešingas jam kraštutinumas – reliatyvizmas, kuris reiškia visų kultūrų vienodos vertės teigimą.

Kultūra visų pirma yra tam tikrų aiškinimų, kaip gali ir turi būti sprendžiamos gyvenimo ir išgyvenimo pasaulyje problemos, visuma. Ne visi tie aiškinimai vienodai gerai „dirba", t.y. užtikrina vienodai gerus rezultatus (Stark ir Bainbridge 1987: 67–69). „Iš principo

<...> egzistuoja apibendrinta rėminė konstrukcija (*framework*), kuri slypi po lengviau pastebimais ir krintančiais į akis kultūrinio reliatyvumo faktais. Visos kultūros savyje talpina daugybę šiek bei tiek skirtingų atsakymų (*so many somewhat distinct answers*) į iš esmės tuos pačius klausimus, kuriuos kelia žmogaus biologija ir bendrieji žmogaus situacijos bruožai <...>. Kiekvienos visuomenės gyvenimo tvarka turi pateikti aprobuotus ir sankcionuotus kelius, ką daryti su tokiomis universaliomis aplinkybėmis, kaip dviejų lyčių egzistavimas; vaikų bejėgiškumas; poreikiai patenkinti elementarias reikmes, kaip maistas, šiluma ir seksas; skirtingo amžiaus individų su skirtingais fiziniais ir kitokiais pajėgumais buvimas" (Kluckhohn 1962: 317–318). Netgi suabejoję Clyde'o Kluckohno nurodytu lyčių skaičiumi, ir papriekaištavę, kad jis nėra pakankamai dėmesingas lyties (*sex*) ir giminės (*gender*) skirtumui, vis dėlto turime sutikti, kad ignoruoti jo nurodomų „bendrų žmogaus situacijos bruožų" sociologui tikrai neverta.

Kai kalbama apie konkretų tam tikros kultūros elementą, tos kultūros atstovams visų pirma rūpi ne tiek klausimas, ar jis savas, ar svetimas, tačiau ar jis yra teisingas, efektyvus, tikrai geras ir pan. „Kiekvienos kultūros pasaulio samprata yra pasaulio tvarkos anticipacija jai duotomis priemonėmis" (Stagl 1992: 157). Dažnai pasitaiko, kad viena kultūra pripažįsta kitos kultūros pranašumą – jeigu ne absoliutų, tai bent jau tam tikrose srityse. Toks buvo, pavyzdžiui, senovės Korėjos ir Japonijos santykis su Kinijos kultūra. Pripažindama svetimos kultūros pranašumą, viena kultūra mokosi iš kitos, atsisakydama kai kurių savų tikėjimų ar vertybių ir perimdama svetimas. Analizuodami bet kurią konkrečią kultūrą, ne tiek ir daug rasime joje tokių elementų, kuriuos be jokių abejonių ar išlygų galėtume laikyti visiškai originaliais vietiniais išradimais, o ne skoliniais bei adaptacijomis.

Išskirtinis savos visuomenės ar kultūros statusas socialiniams ir humanitariniams mokslams reiškia štai ką: savos visuomenės ar kultūros tyrimai turi prioritetinį statusą toje visuomenėje gyvenančių ir toje kultūroje socializuotų tyrinėtojų darbotvarkėje. Tų tyrimų rezultatai yra konkrečios kultūros dalis („indėlis į Lietuvos, Lenkijos ir t.t. mokslą"). Tų tyrimų galimybės bei mastai labiausiai priklauso nuo išteklių, kuriais disponuoja tyrinėtojai. Tų (visada mažesnių už poreikius) išteklių skirstytojai laukia, kad pažintinės problemos, kurias sprendžia tyrinėtojai, būtų vienaip ar kitaip susijusios su praktinėmis savų visuomenių problemomis. O ir tyrinėtojai, kaip savo šalių patriotai, patys siekia prisidėti prie savoms visuomenėms aktualių problemų sprendimo, nelaukdami išteklių skirstytojų dalijamų meduolių.

O dar svarbiau, kad duomenys, kurie tyrinėtojams yra lengviausiai prieinami, yra duomenys apie tą socialinės tikrovės gabalą, kuris yra paties tyrinėtojo socialinė aplinka. Jau to pakanka, kad tyrinėtojo dėmesys visų pirma būtų nukreiptas į tą tiesioginę aplinką. Todėl nenuostabu, kad didžioji konkrečios visuomenės ištekliais atliekamų socialinių ir humanitarinių mokslinių tyrimų dalis yra būtent apie ją pačią ir su ja susijusią kultūrą. Vieni šie tyrimai (tai labiau būdinga socialiniams mokslams) yra labiau apie dabartinę būklę ir jos kaitos tendencijas, kiti (tai labiau būdinga istorijai ir humanitariniams mokslams) – apie

jos praeitį. Lietuvos istorija, sociologija, ekonomika ir kiti socialiniai bei humanitariniai mokslai yra daugiausiai lituanistiniai; Lenkijos – polonistiniai; Vokietijos – germanistiniai ir t.t.

Kitos kultūros, kitų visuomenių praeitis arba socialiniai procesai tyrinėtojus domina arba kaip laboratorija, kurioje atlikti stebėjimai ir padaryti atradimai gali būti pravartūs savoje visuomenėje bei kultūroje vykstantiems procesams suvokti, arba todėl, kad tose visuomenėse ir kultūrose vykstantys procesai yra suvokiami kaip galimybių arba grėsmių savai kultūrai ar visuomenei šaltinis. Nesunku pastebėti, kad visuomenės dydis ir ištekliai pozityviai koreliuoja su tuo lyginamuoju svoriu, kokį jos socialinių ir humanitarinių mokslininkų darbotvarkėje užima lyginamieji tyrimai. Mažų ir palyginti silpnų visuomenių, kurios yra veikiau plačiajame pasaulyje vykstančių procesų objektai negu subjektai, kontekste vykdomas socialinis ir humanitarinis pažinimas paprastai būna introvertiškai orientuotas, lyginamieji tyrimai pasitaiko palyginti retai, o jų perspektyva būna siaura, instrumentiškai orientuota į tam tikrų savos praeities bruožų išryškinimą ar tam tikrų savų dabartinių socialinių problemų sprendimą.

Kuo didesnis visuomenės svoris bei išorinis politinis ir ekonominis aktyvumas, kuo didesnis jos pajėgumas ir kuo stipresnis siekis paveikti kitose valstybėse vykstančius procesus, tuo labiau ekstravertiškai ir plačiau orientuota jos socialinių ir humanitarinių mokslų darbotvarkė. Jos mokslininkai domisi ne vien savo kiemo, bet ir kaimynų, o kartais – ir geografiškai bei kultūriškai tolimų visuomenių gyvenimu ir problemomis. Būdinga, kad visa, arba beveik visa, Lietuvos sociologų ar ekonomistų mokslinė produkcija (išskyrus palyginti negausius „aukštosios“ teorijos darbus) yra lituanistinė.

Tačiau to jau negalima teigti apie tokių šalių, kaip Vokietija, Didžioji Britanija ar (ypač) JAV mokslininkų darbus. Juose kur kas didesnis mokslinės produkcijos, kurios nepavadinsi germanistika, anglistika ar amerikanistika, lyginamasis svoris. Tai, žinoma, dar nereiškia, kad visi (pavyzdžiui) JAV sociologų ar istorikų neamerikanistiniai tyrimai yra lyginamieji arba kad amerikanistinis tyrimas negali būti lyginamasis. Gali būti amerikiečių lituanistų, germanistų, rusistų. Tai yra vienos svetimos visuomenės ar kultūros specialistai. Kita vertus, ir amerikanistinis tyrimas bus lyginamasis, jeigu joje gretinami JAV ir bent vienai kitai kultūrai ar visuomenei priklausantys reiškiniai.

Lietuvos mokslo politika, kuri lituanistikai suteikia prioritetinį statusą, turi ne tik akivaizdžių pozityvių, bet ir abejotinų, gal net negatyvių, pasekmių. Jie skatina bei įtvirtina ir taip jau stiprią introvertišką, o kartu – ir lokaliai parapijinę, Lietuvos socialinių mokslų ir humanistikos orientaciją bei išreiškia pasyvią, gynybinę laikyseną plačiajame pasaulyje vykstančių procesų atžvilgiu. Tautai ir jos valstybei, kuri rūpinasi ne vien išlikimu, bet ir „imperijos darymu“ (Beresnevičius 2003), jos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose reikalingi taip pat ir ekstravertiški, taigi ir lyginamieji, tyrimai.

1.5. Šiuolaikinės socialinių mokslų disciplininės struktūros genealoginiai bruožai

Pats šiuo metu egzistuojantis humanitarinių ir socialinių mokslų pasidalijimas į disciplinas paaiškinamas visų pirma praktinių problemų, kurias sprendė tuos mokslus išpuoselėjusios Vakarų visuomenės, pobūdžiu bei tuo metu (XIX a. – XX a. pradžioje) pasaulinėje politikoje egzistavusiais galios santykiais. „XIX a. buvo labai aiškios trys socialinių mokslų skirstymo į disciplinas takoskyros: (1) modernaus/civilizuoto (istorija ir nomotetiniai socialiniai mokslai) ir nemodernaus pasaulio tyrinėjimai (antropologija ir Rytų studijos); (2) studijuojant modernų pasaulį aiškiai skirta praeitis (istorija) ir dabartis (nomotetiniai socialiniai mokslai); (3) nomotetiniuose socialiniuose moksluose išskirtos rinkos (ekonomika), valstybės (politologija) ir pilietinės visuomenės (sociologija) studijos“ (Atverkime... 2002: 42). Šios perskyros išsaugo savo pamatinę reikšmę ligi šiol. Taip pat ir šiuolaikinių „socialinių mokslų klasifikacija pagrįsta dviem antinomijomis, kurios dabar nebe tokios populiarios kaip anksčiau: praeities ir dabarties antinomija bei ideografinių (orientuotų į konkrečių atvejų individualių bruožų pažinimą. – Z.N.) ir nomotetinių (orientuotų į dėsnių ir kitų bendrybių pažinimą. – Z.N.) disciplinų antinomija. Apie trečiąją – tarp civilizuoto ir barbariško pasaulio – antinomiją dabar viešai beveik nekalbama, tačiau ji vis dar tebeveikia daugelio mokslininkų mąstymą“ (Atverkime ... 2002: 93).

Socialinis probleminis kontekstas, kuriame atsirado antropologija ir Rytų studijos (orientalistika), buvo Vakarų valstybių kolonijinė ekspansija, prasidėjusi XVI a. ir pasibaigusi XIX a. pabaigoje beveik viso likusio pasaulio ekonominiu ir politiniu pajungimu. Ši ekspansija, viena vertus, atvėrė nevakarietiškas visuomenes ir kultūras Vakarų šalių tyrinėtojų pažinimui; kita vertus, to pažinimo vaisiai tarnavo kolonijinių kraštų gyventojų pajungimui ir kontrolei. Sociologija atsirado iš socialinių reformų sąjūdžio, kurio aktyvistai buvo susirūpinę „socialiniu klausimu“ pačiose Vakarų visuomenėse. Taip buvo vadinamos socialinės problemos, kylančios dėl sparčios urbanizacijos ir spartaus darbininkų klasės augimo. Akademinei istorijos, kaip atskiros akademinės disciplinos, institucionalizacijai sąlygas sudarė tas socialinis užsakymas, kurio subjektas buvo suvereni teritorinė *nacionalinė* valstybė, XX a. tapusi standartine ir privaloma politinės organizacijos forma visoms šalims, siekiančioms tapti visateisėmis tarptautinės visuomenės, sudarytos iš suverenių („vestfališkų“) politinių junginių, narėmis.

Tačiau valstybingų visuomenių, į kurias yra įterpti socialiniai ir humanitariniai mokslai, problemų pobūdis bei tų visuomenių tarptautinis svoris nėra vieninteliai veiksniai, nuo kurių priklauso lyginamųjų tyrimų santykinė (lyginamoji) reikšmė tyrinėtojų darbotvarkėje. Netgi galingos ir įtakingos šalies su globaliniais ar bent jau regioniniais interesais socialinių ir humanitarinių mokslų disciplinos smarkiai skiriasi viena nuo kitos tuo svoriu, koks jose tenka ekstravertiškai orientuotiems lyginamiesiems tyrimams. Tai galime pastebėti ir lygindami komparatyvistinių žurnalų pasiskirstymą tarp atskirų disciplinų.

Galime konstatuoti tokį kiek paradoksalų dėsningumą: komparatyvistinė orientacija yra mažiausiai būdinga disciplinoms, kurios yra nuosekliausiai ideografiškos, ir toms, kurios yra nuosekliausiai nomotetiškos. Prie pirmųjų priklauso šiuolaikinė antropologija (apie XIX a. antropologiją to teigti negalima!), istorija ir humanitarinės disciplinos apskritai. Prie antrųjų priklauso psichologija ir ekonomika. Neturėtų klaidinti palyginti nemažas komparatyvistinių psichologinių žurnalų skaičius: juose lyginami *homo sapiens,* kaip biologinės rūšies, ir kitų biologinių rūšių psichiniai procesai ir jų neurofiziologiniai mechanizmai.

Iš tikrųjų išplėtoti komparatyvistiniai istorikų darbai yra veikiau išimtis, negu taisyklė. Istorijos žinios yra organizuotos pagal geografinį ir chronologinį principą: istorikai vienas kitą vertina kaip tam tikros šalies tam tikro laikotarpio specialistus (Tilly 1990a). Istorijai yra ypač būdingas etnocentriškumas anksčiau paaiškinta prasme: visi lietuvių istorikai yra lituanistai, dauguma rusų – rusistai, vokiečių – germanistai ir t.t. Net tais atvejais, kai istorija būna ekstravertiškai orientuota, t.y. kai istorikas yra svetimos šalies tam tikro laikotarpio istorijos specialistas (Lietuvoje tokių beveik neturime), jis dažniausiai rašo vien apie tą periodą, o ne lygina jį su kitos šalies analogišku istorijos laikotarpiu.

Pagal nuo seno nusistovėjusią istorikų ceche tradiciją iš specialisto reikalaujama nuodugnaus pirminių istoriko temos šaltinių išmanymo. Tam dažnai būtinos geros senųjų (dažnai jau mirusių) kalbų žinios bei kiti specialūs įgūdžiai, kurių reikia iš tolimos praeities išlikusiems dokumentams perskaityti ir suprasti. Asmenys be tokių žinių ir įgūdžių yra traktuojami tiesiog kaip diletantai ar net šarlatanai. Kad istorikas pasidarytų pajėgus įnešti naują, originalų indėlį į tam tikros temos ar problemos pažinimą, reikia ilgų specialaus pasirengimo metų. Retai pasitaiko, kad istorikas tokį pasirengimą turėtų dviejų ar daugiau skirtingų šalių lyginamų istorijos periodų atžvilgiu. Net kai taip atsitinka, „vienos šalies vieno periodo“ specialistas turės prieš jį santykinį pranašumą. Ši tradicinė istorijos mokslo orientacija į gylį nėra palanki komparatyvistinei istorikų orientacijai netgi tada, kai jie tiria svetimą istoriją.

Su gana panašiomis kliūtimis susiduria antropologinė komparatyvistika. Nuo XX a. pradžios griežtai moksliško antropologinio tyrimo etalonu čia yra laikomas lauko tyrimas: antropologas apsigyvena jo tiriamoje kultūrinėje aplinkoje, užmezga glaudžius kontaktus su jos atstovais ir įsigyvena į tos kultūros vaizdinių bei rūpesčių pasaulį. Savaime suprantama, kad iš jo reikalaujama kalbinės kompetencijos, kuri būtų pakankama tiesiogiai bendrauti (be vertėjo) su tos kultūros atstovais. Dėl griežtų lauko tyrimų metodologijos kanonų gana retai pasitaiko situacija, kad vienas ir tas pats tyrinėtojas būtų vienodai kompetentingas daugelio skirtingų kultūrų žinovas, apie kiekvieną iš jų nusimanantis ne blogiau už tuos kolegas, kurie specializuojasi vienoje iš jų. Skirtumas nuo istorijos tik tas, kad jeigu tikras istorikas dažniausiai yra tam tikro savos šalies periodo specialistas, tai tobulas antropologas – tam tikros vienos svetimos (dažniausiai egzotiškos) kultūros žinovas.

O dar gal net svarbiau, kad šios istorijos ir antropologijos cechinės tradicijos daro jų atstovus ypač imlius radikalioms hermeneutinėms ir istoristinėms socialinių mokslų fi-

losofijos idėjoms, pabrėžiančioms kiekvienos kultūros ar istorinės situacijos unikalumą, nepalyginamumą, visų sąvokų radikalų kontekstualumą ir kultūrinį įterptumą, dėl kurių kokie nors netrivialūs transkultūriški empiriniai apibendrinimai yra neįmanomi. Dėl šių idėjų populiarumo tų mokslų specialistų bendruomenės nėra itin svetinga aplinka lyginamiesiems tyrimams.

Užsimojęs jais užsiimti tyrinėtojas visada rizikuoja susilaukti kaltinimų, kad jis nemoka kalbų, naudoja tik antrinę literatūrą ir šiaip yra diletantas. Tai, žinoma, nereiškia, kad istorikai ir antropologai nelygina. Implicitinis lyginimas yra įprastinis istorinio tyrimo struktūrinis elementas. Tačiau jis, kaip ir istorikų darbuose pasitaikantys lyginamieji ekskursai, dažniausiai reprezentuoja tą lyginimo tipą, kurį komparatyvistikos metodologai vadina „individualizuojamuoju“ (žr. 3.3): jie padeda išryškinti tos kultūros ar periodo, kurie yra profesinė antropologo ar istoriko tema, savitumą, o ne pagrįsti apibendrinimus.

Kodėl komparatyvistika nėra išplėtota psichologijos ir ekonomikos subdisciplina? Atsakymo į klausimą reikia ieškoti nuosekliai nomotetinėje šių mokslų orientacijoje ir individualistinėse prielaidose. Abiejų disciplinų tikslas yra suformuluoti tam tikrus universaliai galiojančius apibendrinimus ir jų sistemas – teorijas. Svarbu, kad to universalumo ieškoma ne makro (visuomenių ir kultūrų), bet mikrolygmenyje. Psichologija ieško transkultūriškai ir transistoriškai galiojančių juslinio suvokimo, mokymosi ir panašių individualaus elgesio dėsningumų arba mechanizmų, kuriais pasireiškia istoriškai nekintanti ir kultūriškai nevarijuojanti žmogiškoji psichofiziologinė prigimtis. Nors dominuojančios („*mainstream*“) šiuolaikinėje psichologijoje paradigmos siekia empiriškai kontroliuoti savo apibendrinamuosius teiginius eksperimentais, jų tikrinamos hipotezės absoliučiai daugiausiai yra tokios, kad visiškai nesvarbu, iš kokios kultūros ar visuomenės narių yra verbuojami eksperimentų dalyviai.

Neoklasikinė ekonomika, kuri yra dominuojanti šiuolaikinio ekonomikos mokslo paradigma, tiesiog postuluoja arba apriorišką taria, kad ekonominiai veikėjai visada ir visur (visose visuomenėse ir kultūrose) yra instrumentiškai racionalios, savo materialinę gerovę maksimizuojančios būtybės. Remdamasi šia prielaida, ji konstruoja dedukcinius modelius, kurie vaizduoja kolektyvines daugelio tokių veikėjų elgesio pasekmes. Ji tiria, kaip tos pasekmės kinta, varijuojant prielaidoms apie pasirinkimo situacijų, kuriose veikia jos postuluojami tobulai racionalūs veikėjai, bruožus. Tokiam tyrimui empiriniai faktai apie konkrečiai istoriškai egzistuojančių kultūrų ir visuomenių skirtumus tiesiog nėra relevantiški. Tam tikra (dalinė) išimtis yra tik ekonomikos šaka, egzistuojanti politologijos ir ekonomikos sandūroje ir vadinama politine ekonomija, kuri nagrinėja, kaip rinkos kontekste veikiančių veikėjų elgesys priklauso nuo jo institucinės aplinkos, kuriai didžiausią įtaką daro valstybė, kaip galinti ją keisti jėga.

Jeigu neimtume domėn lyginamosios politinės ekonomijos (jai galima priskirti ir daugumą publikacijų, skelbiamų abiejuose komparatyvistiniuose ekonomikos žurnaluose – „*Journal of Comparative Economics*“ ir „*Studies in Comparative International Development*“

iš Thompsono mokslinės informacijos instituto sąrašo) tai ekonomikoje – tiek, kiek joje lyginimas vis dėlto yra praktikuojamas – susiduriame tik su ta jo forma, kurią komparatyvistikos metodologai vadina „lygiagrečia teorijos iliustracija“ (žr. 3.3). Tai toks lyginimas, kai tam tikra dėl kitokių sumetimų jau priimta teorija ar aiškinamasis modelis yra iliustruojami konkrečiais atvejais kaip ją atitinkančiais „stilizuotais“ pavyzdžiais.

Lyginamųjų tyrimų pozicijos ir tradicijos yra stipriausios politologijoje ir sociologijoje. Nuo politikos mokslo tėvų – Platono ir Aristotelio – laikų politikos filosofai, lygindami skirtingas politines santvarkas, išskyrė tam tikrus jų tipus (monarchiją, tironiją, aristokratiją, oligarchiją, demokratiją ir pan.), aptarė jų privalumus bei trūkumus ir ieškojo idealios arba geriausiai tinkamos konkrečioms tam tikros šalies sąlygoms santvarkos. Lyginamoji orientacija ne tik išliko, bet dar labiau sustiprėjo, kai XX a. politologija iš aprašomosios ir normatyvinės (filosofinės) disciplinos pamėgino transformuotis į empiriškai orientuotą politikos mokslą. Pagrindiniu šio mokslo uždaviniu tapo politinių santvarkų variacijos aiškinimas: kodėl skirtingų šalių politinės santvarkos skiriasi ir kodėl jos keičiasi?

Tiek, kiek politikos tyrimas neapsiriboja savos šalies problematika, o aprėpia ir kitose (užsienio) šalyse vykstančius procesus, jis įgyja lyginamosios politikos tyrimo formatą (Eckstein 1992: 59–115). Visai neatsitiktinai šią politologijos subdiscipliną ar šaką reprezentuojantys žurnalai („*Comparative Political Studies*“, „*Comparative Politics*“, „*World Politics*“) priklauso prie pačių respektabiliausių politologinių žurnalų. Žinoma, teiginį apie ypatingą lyginamosios politikos reikšmę būtina papildyti išlyga, kuri jau buvo anksčiau suformuluota: tai būdinga visų pirma didelių, turinčių tarptautinį svorį šalių politikos mokslui, kurio darbotvarkė yra labiau ekstravertiškai, o kartu – ir kosmopolitiškai, orientuota.

Politologija nėra nei teoriškai, nei metodologiškai savarankiškas mokslas. Apžvelgdami politikos mokslo raidą ilgalaikėje retrospektyvoje, galime pastebėti, kad joje iškildavo tos pačios metodinės orientacijos bei viena kitą keisdavo tos pačios teorinės mados, kaip ir sociologijoje. Nerasime tokių teorinių ar metodinių tyrimo naujovių, kurios būtų atsiradusios politologijoje ir iš čia būtų „eksportuotos“ į kitas disciplinas. Savo turiniu politikos mokslas yra taikomoji ekonomikos arba sociologijos šaka – ekonomikos ir sociologijos teorijų ir metodų pritaikymas politiniams reiškiniams tirti.

Politologijos egzistavimą atskiros disciplinos pavidalu lemia, pirma, institucinė inercija, ypač būdinga akademinių institucijų raidai: kur kas lengviau įkurti naujas mokslo disciplinas, negu likviduoti jau egzistuojančias. Antra, politologijos kaip atskiros disciplinos egzistavimo priežastis yra ypatinga politikos reikšmė visuomenės (ypač demokratinės) gyvenime. Politologai tiria viešųjų sprendimų priėmimo procesus, o tais sprendimais skirstomi ir viešieji ištekliai mokslui. Nenuostabu, kad profesionalūs politikai nepamiršta atsižvelgti į interesus ir poreikius tų tyrinėtojų, kuriems politika yra profesionalaus tyrimo objektas. Trečias veiksnys yra tarptautinių santykių kaip tyrimų objekto, kuris nesutelpa į kitų, labiau introvertiškai orientuotų socialinių mokslų tradicinę darbotvarkę, egzistavimas.

Mažų mažiausiai nuo vadinamojo „biheivioralizmo“ (*behavioralism*) įsigalėjimo politologijoje laikų (JAV tai įvyko XX a. 6-ame dešimtmetyje) lyginamoji politika, kaip politikos mokslo šaka, yra ne kas kita, kaip lyginamoji politikos sociologija arba lyginamoji politinė ekonomija. XX amžiaus 7-8-ame dešimtmetyje JAV lyginamojoje sociologijoje įvykęs istorinis posūkis, kurį aptarsime kitame skyriuje (2.3), į savo orbitą įtraukė taip pat ir lyginamąją politiką. Todėl šioje knygoje lyginamoji sociologija suprantama plačiai, įtraukiant į jos sudėtį ir darbus tokių tyrinėtojų, kurie pagal savo formalią priklausomybę (kokiose katedrose jie dirba) yra lyginamosios politikos, kaip politologijos šakos, specialistai, o taip pat tuos tyrimus, kurių autoriai savo darbus vadina lyginamąja politine ekonomija.

1.6. Evoliucionistinė komparatyvistika klasikinėje sociologijoje

Aptariant komparatyvistiką sociologijoje, būtina skirti dvi jos tradicijas – amerikietiškąją ir europinę, o europinėje – evoliucionistinę ir istorinę-sociologinę. Amerikietiškoji sociologijos tradicija iki pat 1945 m. buvo introvertiška ir orientuota išskirtinai į pačios JAV visuomenės problemas, t.y. amerikanistinė. Prie šios tradicijos ištakų stovi kokybiniais bendruomenių tyrimais išgarsėjusi Čikagos sociologinė mokykla (Abbott 1999), kurios dėmesio laukas apsiribojo problemomis, susijusiosiomis su sparčia JAV Šiaurės urbanizacija, kurią komplikavo imigracija iš JAV Pietų ir iš užsienio, sukūrusi tą sudėtingą etninių ir rasinių grupių mozaiką, kuri ligi šiol yra būdingas daugelio JAV miestų bruožas.

XX amžiaus ketvirtame dešimtmetyje ją pradėjo nustelbti Kolumbijos mokykla, kurios etikete tapo kiekybiniai apklausų tyrimai. Naujo sociologinio tyrimo stiliaus, kuris po Antrojo pasaulinio karo išplito į kitas šalis, iškilimą skatino didelių korporacijų, orientuotų į nacionalinę rinką, atsiradimas. Rinkodaros sprendimams pagrįsti joms reikėjo patikimos informacijos apie potencialią paklausą. Tokie pat lūkesčiai ir poreikiai buvo būdingi naujoms masinės informacijos priemonėms (radijui ir televizijai), kurios transliavo masinėms auditorijoms (Coleman 2005 (1990): 534–537). Šie nauji lokaliai amerikietiški poreikiai bei problemos stiprino ir skatino siaurai amerikanistinę ir net izoliacionistinę JAV socialinių mokslų orientaciją, kol Antrojo pasaulinio karo metais jų nepradėjo veikti jėgos, pasukusios juos atsivėrimo išoriniam pasauliui linkme.

Europietiškoje tradicijoje sociologija formavosi kaip istorijos teorija ar teorinė istorija, kuri su istorijos tyrimų rezultatais turėjo daryti tą patį, ką Charles'o Darwino (1809–1882) evoliucijos teorija padarė su zoologijos, botanikos ir kitų aprašomųjų disciplinų sukaupta medžiaga: paaiškinti socialinio gyvenimo formų įvairovę ir kaitą nedaugeliu sociologinių dėsnių, analogiškų biologinės evoliucijos dėsniams. Taip sociologiją suprato A. Comte'as (1798–1857), H. Spenceris (1820–1903), Emilis Durkheimas (1858–1917), o iš dalies – ir Karlas Marxas (1818–1883). Čia turima galvoje tos K. Marxo idėjos, kurias marksologai priskiria antrajam jo mokslinės kūrybos etapui, skirdami jas nuo vadinamųjų „jaunojo Marxo idėjų“, kur centrinis vaidmuo priklausė susvetimėjimo sąvokai. Suprantant socio-

logiją kaip socialinės evoliucijos mokslą, jos sprendžiami uždaviniai turėjo būti analogiški tiems, kuriuos sprendžia biologinės evoliucijos tyrėjai.

Šiais tyrimais mėginama, pirma, išaiškinti varomąsias evoliucijos proceso, suprantamo kaip biologinių rūšių atsiradimas ir kaita, jėgas; antra, atsekti biologinių rūšių genealogiją, rekonstruojant „evoliucijos medį", o taip pat nustatyti evoliucinius biologinių rūšių tipus. Kaip žinoma, varomosiomis evoliucijos proceso jėgomis biologai laiko atsitiktines mutacijas, natūralią atranką ir prisitaikymą prie aplinkos (suprantamą kaip gebėjimą palikti po savęs kuo didesnį palikuonių skaičių) gerinančių požymių paveldėjimą. Orientuotoje į evoliucinės biologijos pavyzdį sociologijoje lyginamieji tyrimai yra ne atskira sociologijos šaka, bet pati teorinė sociologija kaip tokia. Klasikiniu pavidalu šį požiūrį išreiškė E. Durkheimas: „*kiekvieną kiek sudėtingesnį socialinį faktą galima paaiškinti tik ištyrus visą jo raidos procesą visose socialinėse rūšyse*. Lyginamoji sociologija nėra atskira sociologijos šaka, tatai pati sociologija, nes paliauja buvusi grynai aprašomoji ir stengiasi aiškinti faktus" (Durkheim 2001 (1895): 138).

Nuosekliai laikantis biologinės ir socialinės evoliucijos analogijos, atskiros visuomenės turėtų būti laikomos pavienių tam tikros rūšies egzempliorių analogais – socialiniais organizmais ar kūnais, kurie gimsta, auga, bręsta, reprodukuoja save (dauginasi), konkuruoja su savo ir svetimų rūšių atstovais dėl išteklių ar gyvybinės erdvės, žūsta arba miršta. Visuomenių ir kultūrų įvairovė turėtų būti aiškinama kaip prisitaikymo prie aplinkos skirtumų ir tos aplinkos pokyčių rezultatas. Iš tikrųjų tokio požiūrio nuosekliai laikytis nepavyksta, nes keblu nurodyti tikslius socialinius daugelio biologinių procesų analogus.

Darbo pasidalijimo plėtrą ir funkcinių (profesinių) grupių išsiskyrimą visuomenės sudėtyje galima lyginti su audinių ir organų diferenciacija biologinio organizmo sudėtyje, o visuomenes, kaip ir biologinius organizmus, – skirstyti į paprastesnes ir sudėtingesnes, priklausomai nuo jų vidinės struktūros diferenciacijos laipsnio ir integracijos lygio. Kolonizacijos procesus, kuriais visuomenės steigia savo filialus geografiškai nutolusiose teritorijose, ilgainiui galinčius tapti savarankiškais „socialiniais kūnais", galima laikyti biologinių organizmų dauginimosi analogu. Kebliau visuomenės dauginimusi vadinti jos suskilimą į dvi ar daugiau visuomenių, kurio pavyzdžiais XX amžiuje galėtų būti Korėjos pasidalijimas į Šiaurės ir Rytų Korėją ar Vokietijos – į Rytų ir Vakarų Vokietiją. Socialinėje tikrovėje neaptinkame ko nors panašaus į lytinį dauginimąsi (kurio dėka kiekviena visuomenė turėtų turėti motiną ir tėvą); visuomenės yra belytės (tiesa, neverta pamiršti, kad ir ne visi gyvieji organizmai dauginasi lytiniu būdu); keblu pasakyti, kaip nustatyti visuomenių amžių, jų gimimo ir mirties datas.

Dėl šių keblumų sociologai evoliucionistai nuolat svyruoja tarp ontogenetinės ir filogenetinės analogijos. Ontogenetinė analogija – tai socialinės evoliucijos kaip individualaus organizmo vystymosi nuo jaunystės iki mirties supratimas, skiriant visuomenių raidoje tam tikrus jų amžiaus tarpsnius, kuriuos visos visuomenės, kaip socialiniai organizmai, nuosekliai pereina, jeigu šio proceso nesutrukdo kokie nors išoriniai atsitiktinu-

mai, lemiantys tų organizmų pirmalaikę mirtį. Toli gražu ne visada ši analogija mąstoma iki galo (kaip tai darė, pavyzdžiui, Oswaldas Spengleris), teigiant, kad ir socialinių organizmų senatvė bei mirtis yra natūralūs jų raidos etapai.

Šioje keblioje vietoje ontogenetinę analogiją evoliucionistinėje sociologinėje vaizduotėje pakeičia filogenetinė, kur socialinė evoliucija mąstoma kaip naujų socialinių organizmų rūšių atsiradimas. Pavienės visuomenės (socialiniai organizmai) yra mirtingos, tačiau jų rūšys, arba evoliuciniai tipai, pergyvena savo individualius atstovus. Iš senesnėms rūšims priklausančių visuomenių gali atsirasti naujos visuomenių rūšys. Jeigu naujos rūšies visuomenės yra pranašesnės už savo motininio tipo visuomenes, jos jas išstumia, kaip kažkada žinduoliai išstūmė roplius.

Taigi evoliucionistinėje sociologinėje vaizduotėje konkuruoja dvi – laiptų ir medžio metaforos. Pirmu atveju evoliuciniai visuomenių tipai tapatinami su būtinomis raidos pakopomis, kurias turi pereiti atskiros visuomenės. Pagal bendrą šios analogijos logiką, jos turėtų būti gretinamos su individualaus organizmo amžiaus tarpsniais, – su tuo skirtumu, kad vienos visuomenės gali vystytis ar kopti evoliucijos laiptais greičiau, o kitos – lėčiau. Tačiau tuo pat metu tas perėjimas iš vienos pakopos į kitą suprantamas ir kaip visuomenės rūšinės priklausomybės pasikeitimas, o tai neturi analogų gamtoje (štai ši katė negali virsti šunimi) ir reiškia ontogenetinės analogijos suplakimą su filogenetine.

Laikydamiesi filogenetinės analogijos, neturėtume pagrindo teigti, kad ta pati visuomenė gali keisti rūšinę priklausomybę. Naujos rūšies visuomenių atsiradimas turėtų būti lyginamas su naujos evoliucijos medžio šakos atsiradimu. Tai šakai priklauso naujos, anksčiau neegzistavusios visuomenės, panašiai kaip naują biologinės evoliucijos medžio šaką (rūšį) reprezentuoja nauji biologiniai organizmai, kuriuos su jų evoliuciniais pirmtakais gali sieti kilmės ir giminystės, bet ne individualaus tapatumo ryšys – toks, koks sieja Joną Petraitį jaunystėje su Jonu Petraičiu senatvėje arba toks, koks sieja šiuolaikinę Lietuvos visuomenę su 1939-ųjų metų Lietuvos visuomene.

Svarbiausias keblumas, su kuriuo susiduria sociologinis evoliucionizmas, yra socialinės tikrovės bruožai, kylantys iš to vaidmens, kurį jos konstitucijoje vaidina kultūra. Dėl jos socialiniai pokyčiai vyksta veikiau ne pagal Ch. Darwiną, bet pagal Jeaną-Baptistą Lamarcką (1744–1829), kuris teigė, kad individualių organizmų per gyvenimą įgyti požymiai yra paveldimi. Svarbiausi socialinės ir darviniškosios evoliucijos skirtumai yra šie: pirma, naujovės kultūroje ir visuomenėje (mutacijos) atsiranda ne kaip klaidos – atsitiktiniai nukrypimai nuo egzistuojančių elgesio pavyzdžių, bet kaip sąmoningos ir tikslingos veiklos, kuria siekiama išspręsti tam tikras problemas, produktai; antra, naujovių išplitimą lemia ne tik novatorių lyginamasis reprodukcinis pranašumas (gebėjimas palikti daugiau lytinės brandos amžiaus sulaukiančių palikuonių), bet ir mokymasis bei mėgdžiojimas, kurio susilaukia naujovės, įrodančios savo, kaip tam tikrų problemų sprendimo būdų, pranašumą.

Trečia, ir svarbiausia, tas mokymasis ir mėgdžiojimas neapsiriboja vienos kultūros ar visuomenės rėmais. Galima teigti, kad svarbiausių socialinės kaitos priežasčių reikia ieškoti

ne visuomenių ir kultūrų viduje, bet jų kontaktuose ir sąveikose. Skirtingų „kultūrų susitikimas yra ne tik istorijos, bet taip pat ir visuomenės raidos bei socialinės diferenciacijos realusis laukas ir tikroji varomoji jėga“ (Tenbruck 1992: 25). Šiuo atžvilgiu ir kultūros (arba kultūrinės sistemos), ir visuomenės (arba socialinės sistemos) iš esmės skiriasi nuo biologinių organizmų (biologinių sistemų), kuriems kitas organizmas gali būti tik maisto šaltinis ar partneris poravimuisi. Visuomenių ir kultūrų imunitetas skoliniams iš svetur nėra toks stiprus, koks būdingas gyviems organizmams svetimų ląstelių ar audinių atžvilgiu. Ši įžvalga buvo pagrindas tos sociologinio evoliucionizmo kritikos, kurią prieš jį jau XIX a. pabaigoje nukreipė vadinamojo difuzionizmo geografijoje, kultūros istorijoje ir antropologijoje šalininkai (Franzas Boasas (1858–1942), Leo Frobenius (1873–1938), Fritzas Graebneris (1877–1934), Friedrichas Ratzelis (1844–1904)).

Socialinėje tikrovėje aptinkame tokį neturintį gyvojoje gamtoje analogų reiškinį, koks yra kultūrų sintezė ir visuomenių susiliejimas ar susijungimas (anastomozė). Biologinės evoliucijos medžio šakos gali tik šakotis, bet niekada nesusijungia. Nors artimų rūšių atstovai gali turėti bendrų palikuonių (pavyzdžiui, mulas kaip asilo ir arklio hibridas), tačiau jie yra nevaisingi ir negali pradėti naujos rūšies. Tuo tarpu socialinėje tikrovėje naujos kultūros atsiradimas iš kultūrų sintezės yra įprastas, jeigu ne svarbiausias, naujų kultūrų atsiradimo mechanizmas. Pavyzdys gali būti krikščioniškoji Vakarų kultūra, atsiradusi iš antikinės kultūros ir vienos iš senovės žydų kultūros atšakų susiliejimo. Taip pat ir visuomenių susiliejimas į vieną neturi tikslaus analogo biologiniame pasaulyje, kur vienas biologinis organizmas gali suėsti ir suvirškinti kitą, bet netapti su juo vienu kūnu, kaip kadaise atsitiko su skirtingomis lietuvių gentimis ir žemėmis, kai jas prie savo domeno prijungė Mindaugas.

Šiuos skirtumus tarp gyvosios gamtos ir socialinės tikrovės kaitos galime apibendrinti, skirdami evoliuciją ir istoriją. Savo pamatine sandara istorija nėra laiptai, kuriais lenktyniaudamos žygiuoja visuomenės, kultūros ar tautos, kaip tam tikri substancionalūs, amžius ir net tūkstantmečius išlaikantys savo tapatumą organizmai. Nėra ji ir medis, kurį sudarytų nuo bendro kamieno atsišakojančios šakos, iš kurių vienos laikui bėgant nudžiūsta ir nulūžta, o kitos stiebiasi aukštyn, užsibaigdamos viena tokia aukščiau už kitas iškilusia, kurios maža ląstelė yra ir evoliucinis antropologas ar sociologas, mėginantis atkurti tikslų viso medžio pavidalą.

Pamatinę istorijos sandarą geriausiai nusako tinklo su netaisyklingomis akimis metafora (plg. McNeill ir McNeill 2003). Atskiri siūlai šiame tinkle – tai atskirų kultūrinių tradicijų ar kintančių laike visuomenių atitikmenys, o mazgai – reikšmingi ir lemtingi istoriniai įvykiai, susiję su atskirų visuomenių ir kultūrinių tradicijų susidūrimu bei sąveika, kuri gali reikšti konfliktą, sintezę, asimiliaciją. Tie siūlai mazguose dažnai persipina taip, kad nėra objektyvių kriterijų, kurie leistų pasakyti, ar išeinantis iš tam tikro mazgo siūlas yra vienos iš tame mazge susipinančių gijų tąsa, ar tai naujas, prasidedantis tame mazge siūlas, t.y. nauja kultūrinė tradicija ar sociumas. Daugelio mazgų iš viso neįmanoma atnarplioti į atskirus, vienas šalia kito padėtus siūlus.

Iš kai kurių mazgų atsišakoja siūlai, kurie niekur neveda. Tai be pėdsakų (jei neįskaitysime archeologų aptinkamų likučių) išnykusios kultūros ir sociumai (pavyzdžiui, tas, kurį Grenlandijoje X a. buvo įkūrę vikingai, arba tas, kuris egzistavo Velykų saloje).

Kai kuo šis istorijos tinklas labiau primena ne paprastą žvejybos tinklą, bet Gilleso Deleuze'o rizomą (Deleuze ir Guattari 1987). Mat atskiras jo gijas ir mazgus gali sieti ne tik vertikalūs (vedantys iš dabarties į praeitį, o iš jos – į dar tolimesnę praeitį) ryšiai, bet ir horizontalūs, kurie reiškia tuo pačiu metu egzistuojančių visuomenių ir kultūrų sąveiką. Kai kurios (ypač šiuolaikinės, reprezentuojančios globalizuotą pasaulį) šio tinklo dalys yra tokios, kad kiekvienas taškas jame (kaip ir Deleuze'o rizomoje) gali būti susijęs su bet kuriais kitais.

G. Deleuze'as rizomos prototipu laikė kai kurių augalų sandarą, bet ne blogesniu rizominės struktūros modeliu galėtų būti kai kurių upių deltos, kurias sudaro gausybė tarpusavyje persikertančių ir kitaip susisiekiančių atšakų bei jų jungiamų ežerų ir ežerėlių. Be abejo, stebėtojui, egzistenciškai susijusiam su tam tikru šio tinklo siūlu (ar ežeru), ne visi tinklo mazgai ir į juos vedantys siūlai yra vienodai svarbūs. Jam svarbiausi tie siūlai ir mazgai, kurie glaudžiausiai yra susiję su jo paties siūlu ar mazgu, paskui kaimyniniai mazgai, o viso tinklo, kiek jis iš viso yra matomas iš jo stebėjimo taško, vaizdas yra neišvengiamai sucentruotas apie jo tinklą ir mazgą.

Svarbus evoliucionistinio socialinės tikrovės ir jos kaitos vaizdo elementas buvo tos kaitos kryptingumo idėja, kurios savaime suprantamas sukonkretinimas XIX a. buvo pažangos sąvoka. To meto socialiniai teoretikai skirstė evoliucijos pakopas ar evoliucijos medžio šakas į aukštesnes ir žemesnes, o su jomis siejamas visuomenes ir kultūras – į labiau ir menkiau išsivysčiusias. Jie manė, kad egzistuoja tam tikri objektyvūs skirtumo tarp pirmaujančių ir atsilikusių kultūrų bei visuomenių kriterijai, kuriuos mokslas gali atrasti taip pat, kaip ir bet kokias kitas tiesas apie pasaulį. Šią socialinės evoliucijos viziją mėgina perteikti pav. 1, kuris vaizduoja ant evoliucijos laiptų išsidėsčiusias visuomenes arba kultūras (jas reprezentuoja laisvieji linijų galai) bei jų giminystės ryšius (juos vaizduoja linijos, vedančios tų galų link).

Linijų galų padėtis reprezentuoja visuomenių arba kultūrų *šiuo metu* pasiektą lygį. Tai reiškia, kad panašiai kaip gamtoje koegzistuoja labiau išsivysčiusių (pavyzdžiui, primatai) ir menkiau išsivysčiusių (pavyzdžiui, vėžiagyviai) rūšių atstovai, taip ir socialinėje tikrovėje koegzistuoja skirtingoms socialinės evoliucijos pakopoms (evoliuciniams tipams) priklausančios visuomenės ir kultūros, kur „atsilikusios" visuomenės ar kultūros gali būti dėl vienų ar kitų priežasčių žemesnėje evoliucijos pakopoje įstrigę pažangesnių visuomenių ir kultūrų filogenetiniai protėviai.

Tai nereiškia, kad visi evoliucijos laiptai visą laiką yra užimti. Žmonijos istorijos pradžioje visos visuomenės ir kultūros telkėsi pirmoje pakopoje, reprezentuodamos tą patį – pirmąjį, patį primityviausią, – visuomenės ar kultūros evoliucinį tipą, o aukštesnės pakopos liko tuščios – iki to laiko, kol ant jos „neužsiropštė" viena iš istorijos rizominio vijoklio at-

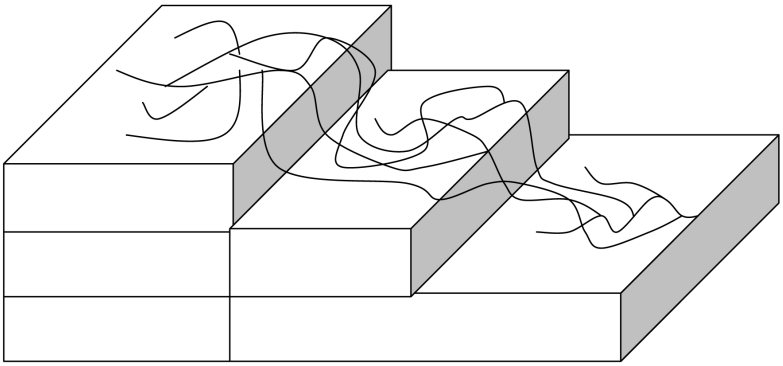

1.1 pav. Istorijos rizoma ir evoliucijos laiptai.

šakų. Ilgainiui žemutinės pakopos tuštėja, kai jas atitinkančios kultūros ir visuomenės arba išnyksta, arba transformuojasi į aukštesnio evoliucijos tipo visuomenes ir kultūras. Jeigu socialinė evoliucija turi pabaigą, tai gali būti, kad visos istorijos vijoklio atšakos atsidurs ant tos pačios (aukščiausios) jos pakopos, o kitos – ištuštės.

Ir evoliucijos medžio šakas, ir istorijos tinklo siūlus galima suskirstyti į tipus pagal vidinę jų kokybę. Tai yra socialinės tikrovės (visuomenių ir kultūrų) taksonai, analogiški taksonams biologijoje. Tradicinėje (morfologinėje) klasifikacijoje, kurios pagrindus padėjo švedų gamtininkas Carlas Linnaeus (1707–1778), rūšys yra grupuojamos į gentis, gentys – į šeimas, šeimos – į būrius ir eiles, būriai ir eilės –į klases, klasės – į tipus, tipai – į karalystes (augalai, gyvūnai, grybai, protistai, moneros). Morfologinėje klasifikacijoje rūšies priklausomybę taksonui lemia tam tikri tos rūšies atstovų organizmų sandaros panašumai, kurie gali būti būdingi ir rūšims, kurios nėra artimi evoliuciniai giminaičiai. Šiuolaikinėse (filogenetinėse) klasifikacijose reikalaujama, kad gyvybės formų suskirstymas į taksonus atspindėtų rūšių kilmės ir giminystės santykius (tam pačiam taksonui turi priklausyti rūšys, turinčios bendrą evoliucinį protėvį).

Socialiniuose ir humanitariniuose moksluose toks klasifikacijos principas taikomas kalbotyroje. Jis taikomas ir civilizacinėse visuomenių ir kultūrų tipologijose, kur visuomenių ir kultūrų priklausomybę tam pačiam tipui lemia jų bendra istorinė kilmė, suderinama su jų priklausomybe skirtingiems evoliuciniams tipams (evoliucijos pakopoms).[6] Tačiau tipologijos, kurias kūrė XIX a. sociologai evoliucionistai, buvo ne istorinės-genetinės, bet morfologinės, labiau primenančios tradicinę biologinių rūšių klasifikaciją, negu šiuolaikinius filogenetinius (kladistinius) naujos biologinių rūšių tipologijos pasiūlymus, kai vieninteliu

[6] Vizualinis civilizacijos modelis būtų atskira evoliucijos medžio šaka su visomis savo atšakomis (kultūromis ar visuomenėmis). Tačiau dėl anksčiau nurodytų ontologinių socialinės tikrovės ypatybių istorija labiau panaši būtent į rizomą, o ne į medį.

svarbiu dalyku rūšių santykiams nustatyti laikomi ne jų sandaros ypatumai, bet vieta evoliuciniame „gyvybės medyje“ (Hennig 1950).

Morfologinėmis klasifikacijomis pačios įvairiausios kultūrinės kilmės ir civilizacinės priklausomybės visuomenėse ir kultūrose siekiama aptikti tam tikrus jų struktūros ar turinio panašumus, kuriuos lemia ne jų bendra kilmė, bet jų sprendžiamų problemų bei sąlygų, kuriose jos sprendžiamos, panašumas. Nuo konkretaus teoretiko požiūrio, kokie visuomenių ir kultūrų bruožai paaiškina daugiausiai kitų bruožų įvairovės, priklauso, kas būtent pasirenkama klasifikacijos pagrindu: pasaulėvaizdžio bruožai (Auguste'o Comte'o skiriamos religinės, metafizinės, pozityvios kultūros), gamybos priemonių nuosavybės santykiai (K. Marxo formacinė visuomenių tipologija) ir pan. (žr. Lensky 1994).

Nuo klasifikacijos kriterijaus pasirinkimo priklauso ir tai, kiek evoliucinių tipų (laiptų pakopų) skiriama. Dažniausiai trys, o kartais tik du. Tokios yra dichotominės visuomenių ir kultūrų tipologijos: visuomenė (*Gesellschaft*) ir bendruomenė (*Gemeinschaft*); civilizacija ir barbarai ar primityvios kultūros; moderni ir tradicinė visuomenė ar kultūra ir pan. Jeigu istorikui rūpi atsekti visą kultūrų ir visuomenių horizontalių (genetinių ar diachroninių) bei vertikalių (sinchroninių ar sąveikos) ryšių ir santykių pinklumą ir sudėtingumą, išnarplioti istorijos tinklo gijų painiavą, tai sociologas evoliucionistas klausia, kiek gi yra evoliucijos laiptų, ir ant kurios iš šių laiptų pakopos turėtų būti padėtas vienas ar kitas to tinklo segmentas.

Šios knygos autoriaus požiūriu, iš daugelio morfologinių visuomenių bei kultūrų klasifikacijų laiko ir kritikos išbandymą geriausiai išlaikė ta, kurios pagrindinę idėją aptinkame jau socialinių mokslų pionieriais laikomų Škotijos švietėjų Adamo Fergusono ir Johno Millaro darbuose (Lensky 1994: 4–5). Joje visuomenės skirstomos pagal joms būdingą pragyvenimo būdą (*mode of subsistence*). Pirmiausiai išskiriamos rankiotojų (medžiotojų, žvejų) ir gamintojų visuomenės, o šios savo ruožtu skirstomos į agrarines (su atskira atmaina, kur dominuoja gyvulių auginimas) ir industrines. Perėjimas prie gamybos reiškia ir civilizacijos su tokiais jos atributais, kaip miestai, raštas, valstybė, atsiradimą.

Skirtumas tarp rankiotojų ir gamintojų, tarp agrarinių ir industrinių visuomenių yra aptinkamas grynai empirinio tyrimo priemonėmis. Tačiau ar gamybos atsiradimas bei industrinė revoliucija reiškia pažangą? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo vertybinių nuostatų, koks žmogaus gyvenimo būdas laikomas geru, geriausiai žmogui tinkamu ar jo vertu. Visuomenėse, kuriose mokslas (įskaitant socialinius mokslus) egzistuoja kaip atskira institucinė sfera bei visuomeninio darbo pasidalijimo šaka, absoliuti dauguma jų narių gerą gyvenimą tapatina su kuo didesniu vartojimu, nors ir jose pasitaiko alternatyvių gero gyvenimo filosofijų skelbėjų, propaguojančių asketišką gyvenimo būdą bei kuo didesnio norų ribojimo idealus. Šiuo metu dominuoja požiūris, kad žemdirbystės ir ypač pramonės atsiradimas reiškia pažangą, nes toje pačioje gamtinėje aplinkoje galėjo pragyventi daugiau žmonių, ir jie galėjo daugiau vartoti. Panašiai samprotavo ir XIX amžiaus evoliucionistai, kurie civilizuotų ir ypač industrinių visuomenių pažangumo požymiais

laikė tai, kad jos ne tik savo dydžiu, bet vidinės sandaros sudėtingumu pranoksta necivilizuotas.

Toks mąstymo būdas nesvetimas ir daugeliui biologų, kurie šiuo pagrindu bakterijas ar dumblius laiko nepažangiomis, primityviomis ar atsilikusiomis gyvybės formomis, palyginus su žinduoliais, o ypač – su ta biologine rūšimi (*homo sapiens*), kuriai jie patys priklauso. Jiems žodžiai paprastas, pirmykštis, primityvus reiškia tą patį. Tačiau kiti biologai (ypač tie, kurie specializuojasi ekologijoje kaip biologijos šakoje) rūšių „pažangumą" siūlo matuoti jų sandaros ir gyvenimo būdo adekvatumu tam tikros ekologinės nišos atžvilgiu bei sugebėjimu joje kuo ilgiau išlikti.

Žymūs XX a. amerikiečių antropologai Julianas Stewardas (1955), Marshallas Sahlinsas ir Elmanas Service (Sahlins ir Service 1960; Gendrolis 1984) šią argumentaciją pritaikė kultūros pažangos problemai, skirdami daugialinijinę specialiąją ir vienalinijinę bendrąją evoliuciją. Specialioji evoliucija pasireiškia visuomenių ir kultūrų prisitaikymu prie tam tikros aplinkos, sukuriant tokias institucijas (jos narių bendradarbiavimo tvarką) ir įgyjant tokią kultūrą (technologijas, pasaulėvaizdį, vertybes), kurios jas įgalina neapibrėžtai ilgai išlaikyti pusiausvyrą ir harmoniją su ta aplinka. Pavyzdžiai – poliarinės Šiaurės tautos bei Australijos aborigenų gentys. Specialioji evoliucija iš principo yra daugialinijinė, nes optimalus prisitaikymo prie aplinkos būdas priklauso ir nuo tos aplinkos pobūdžio, ir nuo pačios prisitaikančios sistemos pobūdžio.

Ar bendroji evoliucija – perėjimas prie gamybos bei jos industrinės formos – reiškia pažangą, šiais laikais garsiausiai abejoja vadinamosios giliosios ekologijos atstovai, kurie siūlo žiūrėti į Žemę (*Gaia*) kaip į vieną didelį gyvą organizmą, kuriame žmonės kaip rūšis negali pretenduoti į išskirtinį statusą ar teises kitų gyvūnijos rūšių atžvilgiu. Jų požiūriu, tas staigus gyventojų skaičiaus padidėjimas, kurį sukėlė neolitinė (žemdirbystės ir gyvulininkystės atsiradimas), o vėliau – industrinė revoliucija negali būti laikomas pažanga, nes dėl to staigiai pradėjo mažėti gyvūnų rūšių įvairovė Žemėje, o svarbiausia – prasidėjo negrįžtami ekologinės pusiausvyros sutrikimai, kurie netolimoje (geologiniu požiūriu) ateityje didžiąją Žemės dalį ar net ją visą padarys nebetinkama vieta gyventi ir patiems žmonėms, kaip biologinei rūšiai (žr. Kaczynski 1995; Jensen 2006; Zerzan 2002).

Taigi, radikalaus ekologinio fundamentalizmo požiūriu, visuomenės ir kultūros raida nuo civilizacijų atsiradimo veda ne tik į žmonijos, bet ir visos Žemės ekologinės sistemos sunaikinimą, todėl ji negali būti kvalifikuojama kaip pažanga. Veikiau tai yra žengimas laiptais į nebūtį. Tobula socialinė santvarka esanti gentinė, kur nėra atotrūkio tarp objektyvios ir subjektyvios kultūros, nėra iš bendros žmonių veiklos kilusių, bet jiems nebepavaldžių ir kaip priešiška bei svetima jėga tą veiklą valdančių anoniminių jėgų („susvetimėjimo"), hierarchijos bei prievartinio žmonių santykių koordinavimo ir pan. O kartu pirmykštis rankiotojo gyvenimo būdas visai nėra paprastas ar primityvus, kuo civilizuotas žmogus netrunka įsitikinti, po lėktuvo katastrofos ar tiesiog dėl automobilio gedimo atsidūręs vienas dykumoje ar miško glūdumoje, kuri pirmykštei genčiai yra gimtieji namai.

Kaip pirmykščiai rankiotojai civilizuotose visuomenėse tebegyvena vadinamieji marginalai – žmonės, kurie pragyvenimui reikmenis susirenka šiukšlynuose ar gatvėse, kaip kadaise pirmykščiai rankiotojai juos rasdavo gamtoje. Žmonės, gyvenantys šiukšlynuose ar šalia jų, besisukiojantys prie šiukšlių konteinerių, yra mūsų čiukčiai ir nencai. Jiems nepakeliamas ar nepriimtinas civilizuotas gyvenimo būdas. Jų požiūris į turtą, laiką ir gyvenimą apskritai yra kitoks – panašus į tą, koks buvo būdingas „pirmykščiams valkatoms“ – medžiotojams ar žvejams. Kaip teigia akmens amžiaus ekonomikos tyrinėtojas M. Sahlinsas (1972), darbas ta prasme, kokia jis suprantamas civilizacijoje, rankiotojų kultūrose neegzistuoja (iš tikrųjų – ar medžioklė yra darbas?), žmonės turi daug laisvalaikio, kuris skiriamas bendravimui, niekur neskuba ir nekaupia turto, bet saugo gamtą, nes floros ir faunos gausa bei įvairovė yra jų pragyvenimo šaltinis ir svarbiausias turtas. Šiais bruožais pirmykštis, natūralus gyvenimo būdas nuo Jeano-Jacques'o Rousseau (1712–1778) laikų buvo ir tebėra patrauklus civilizacijos kritikams.

Optimistinės (progresistinės) ir pesimistinės socialinės evoliucijos sampratų konfliktas yra metafizinis, nes kyla iš radikalaus pamatinių vertybinių nuostatų skirtumo. Jis skiriasi ir nuo požiūrių tam tikrais istorijos klausimais (pavyzdžiui, ar kultūroje A žemdirbystė buvo išrasta savarankiškai, ar perimta iš kultūros B?), ir nuo makrosociologinių ar antropologinių koncepcijų (pavyzdžiui, kokiam evoliuciniam tipui priklauso kultūros A ir B?) susidūrimų. Jis yra socialinių filosofinių koncepcijų konfliktas, kuriame nesutariančios pusės skirtingai atsako į štai tokį klausimą: kurioje visuomenėje – A ar B – geriau gyventi? Kurioje iš jų norėtume gimti, rinkdamiesi reinkarnaciją už nežinios šydo? (plg. Jokubaitis ir Norkus 2006). Svarbu pažymėti, kad teoretikai, besilaikantys diametraliai priešingų pažiūrų šiuo klausimu, gali sutarti ir dėl istorijos tinklo sandaros detalių, ir netgi dėl evoliucijos laiptų skaičiaus.

Radikalus ekologinis fundamentalistas ar anarchoprimityvistas tiesiog pasiūlys istorijos tinklą ant evoliucijos laiptų apversti: užkelti jo pradžią ant aukščiausios pakopos, o jo numanomą pabaigą nuversti į civilizacijos bedugnę, į kurią po neolitinės evoliucijos vis giliau garma žmonija (žr. 1.1 pav.). Kokia kryptimi iš tikrųjų juda žmonija – aukštyn (geryn) ar žemyn (blogyn), empirinių argumentų pagrindu atsakyti neįmanoma. Priimdamas ir reikšdamas vienokį ar kitokį požiūrį šiuo klausimu, individas tiesiog atskleidžia savo nuostatą tos kultūros ir visuomenės, kurioje jis gyvena, atžvilgiu. Anarchoprimityvistams, neotribalistams, ekologiniams fundamentalistams bloga nuo civilizacijos, ir jie netiki, kad ją galima padaryti geresnę.

Klausimas apie sociokultūrinių tipų (evoliucijos laiptų) skaičių nebuvo vienintelis, kurį iškėlė jau sociologijos klasikai. Ir į pesimistinę, ir į optimistinę socialinės evoliucijos viziją kaip dalis ar prielaida įeina ir kultūrų bei visuomenių konvergencijos ar supanašėjimo prognozė, kuri pagrindžiama didėjančios jų tarpusavio priklausomybės ir sąveikos stebėjimais. Vienas iš „giliųjų ekologų“ priekaištų civilizacijai yra biologinės gyvojo pasaulio įvairovės, galinčios tarpti tik natūraliuose landšaftuose, naikinimas. Geologinėje Žemės istorijoje lai-

kotarpis, prasidėjęs staigiu žmonių skaičiaus padidėjimu po neolitinės revoliucijos, šiuo atžvilgiu gali lygintis su ordoviko pradžios (išnyko 60% tuometinių biologinių rūšių) ir pabaigos, devono pabaigos (70% rūšių), permio pabaigos (išnyko 96% vandens gyvūnų ir 70% visų rūšių) įvykiais (Cowen 2000).

Tačiau kultūrų ir visuomenių įvairovę perėjimas prie civilizacijos (ar nuo priešistorės prie istorijos) ne sumažino, bet smarkiai padidino. Pati civilizacija, griežtai kalbant, atsirado ir iki šiol egzistuoja tik daugiskaita. Nors ir tarp gentinių visuomenių pastebime didelę įvairovę, susijusią su kalbų, giminystės sistemų, mitologijų skirtumais, visi šie skirtumai yra tam tikrų principų, kuriuos pretenduoja atskleisti struktūrinė antropologija, variacijos. Tradicinis istorijos mokslas ne be pagrindo perėjimą prie civilizacijos interpretavo kaip istorijos tikrąja to žodžio prasme, skiriamos nuo priešistorės, pradžią. Agrarinės visuomenės išsiskiria ypač didele kultūrų ir institucinių organizacijos formų įvairove. Jose dominuoja socialinės bei kultūrinės diversifikacijos ir divergencijos tendencijos. Nutolusiuose bei netinkamuose agrarinei kolonizacijai Eurazijos bei Afrikos regionuose, o taip pat Amerikoje iki europiečių invazijos išliko ir toliau egzistavo kultūros ir visuomenės, reprezentuojančios ikicivilizacinį jų tipą.

Ką šiai įvairovei reiškia industrinių visuomenių atsiradimas, jeigu pažvelgtume į žmonijos istoriją ilgo laiko perspektyvoje? Industrinių visuomenių atsiradimas kultūrų ir visuomenių įvairovę padidino dar labiau. Kai kurioms visuomenėms tapus industrinėmis, dauguma liko agrarinės, kai kurios – rankiotojos, o jų kultūros akimirksniu neišnyko. Gal niekada socialinis ir kultūrinis pasaulis nebuvo toks įvairus ir margas, kaip ką tik pasibaigusiame XX amžiuje. Tačiau kas bus toliau? Vienas iš šiuolaikinės sociobiologijos autoritetų Edwardas O. Wilsonas (g. 1929 m.) teigia, kad iki 2100-ųjų metų išnyks iki pusės šiuo metu Žemėje egzistuojančių biologinių rūšių (Wilson 2002). Gal jis pernelyg dramatizuoja, nes po 100 metų genetinė inžinerija bus jau tiek pažengusi, kad žmonės, kaip koks Dievas, bet kuriuo momentu galės susikurti tiek naujų rūšių, kiek tik nuspręs esant reikalingų. Bet kiek tuo metu bebus likę iš šiuo metu egzistuojančių kalbų ir kultūrų?

Evoliucinės tipologijos požiūriu, visos didžiosios iki paskutiniųjų dviejų trijų šimtų metų Žemėje egzistavusios civilizacijos buvo agrarinės. Ar civilizacijų ir kultūrų įvairovė išliks taip pat ir industrinio bei postindustrinio (Bell 1976) visuomenės evoliucinio tipo dominavimo sąlygomis? Ar anksčiau dominavusias išcentrines istorijos jėgas, lėmusias visuomenių ir kultūrų didėjančią divergenciją bei diversifikaciją, nustelbia įcentrinės, ir dėl to visuomenės, kultūros, civilizacijos konverguos ir suvienodės?

2 skyrius

Tarp evoliucijos laiptų ir istorijos tinklo: lyginamosios sociologijos raidos bruožai

2.1. XIX a. pabaigos – XX a. pradžios vokiečių istorinė sociologinė komparatyvistika

Klausimus, kuriais užbaigėme pirmą skyrių, galime priskirti antrajai – istorinei-sociologinei – Europos sociologijos tradicijai. Plačiausiai šiuo metu žinomas jos atstovas yra Maxas Weberis (1864–1920), tačiau jis yra tik vienas iš gausaus būrio XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės vokiečių sociologų, reprezentuojančių šią kryptį. Be M. Weberio, šiam būriui dar priklausė Werneris Sombartas (1863–1941), Franzas Oppenheimeris (1864–1943), Karlas Mannheimas (1893–1947), Norbertas Eliasas (1897–1990), Hansas Freyeris (1887–1969), Eduardas Heimannas (1889–1967), Alfredas von Martinas (1882–1979), Alfredas Mülleris-Armackas (1901–1978), Maxo Weberio brolis Alfredas Weberis (1901–1978), Otto Hintze (1861–1940), Oswaldas Spengleris (1880–1936) ir daugelis kitų. Šiuolaikinis vokiečių sociologijos istorikas Volkeris Kruse siūlė vadinti šią kryptį „Weimaro istorinės sociologijos“ vardu, taip pabrėždamas tą aplinkybę, kad dauguma jos atstovų ryškiausiai pasireiškė ar itin plačią tarptautinę įtaką įgijo trumpu (1918–1933) demokratinės santvarkos Vokietijoje gyvavimo laikotarpiu (Kruse 1993).

Sociologinė komparatyvistika šios tradicijos atstovų yra suprantama kaip vidurio kelias tarp istorijos ir nomotetinio mokslo: tarp ideografinio pavienių istorijos tinklo gijų atkarpų („istorinių individų“) tyrimo ir universalių socialinės tvarkos ir jos kaitos dėsnių paieškų, kurias jie laikė bergždžiomis ir prilygino XIX a. pradžios istorijos filosofų (tokių, kaip Georgas Hegelis (1770–1831) spekuliacijoms. Savo tikslu jie laikė bendrų bruožų, būdingų atskiriems istorijos tinklo gabalams, kuriuos iš vidaus sieja daugiau ar mažiau glaudūs kultūrinės sąveikos ryšiai, atskleidimą. Šie sociologinės komparatyvistikos, reprezentuojančios antrąją europinę sociologinės teorijos tradiciją, objektai yra panašūs į tiriamus istorikų tuo,

kad suprantami ne kaip tam tikrų visuomenių rūšių egzemplioriai, kai vienas gali būti pakeistas kitu (kaip vienas katinas kitu katinu ar vienas šuo kitu šunimi), bet kaip istoriniai individai – tam tikros erdvėje lokalizuotos ir besitęsiančios visumos.

Skirtingai nuo evoliucionistinės sociologinės komparatyvistikos, vokiečių istorinė sociologija neieško universalių socialinės tvarkos dėsnių, galiojančių visoms arba visoms tam tikros rūšies (evoliucinio tipo) visuomenėms, bei tos tvarkos kaitos principų (socialinės evoliucijos dėsnių). Hipotezes apie tuos dėsnius evoliucionistai formuluodavo sąvokomis (pavyzdžiui, industrinė visuomenė, agrarinė visuomenė), iš kurių būdavo išvėdintas istorijos kvapas; jose nebėra laiko ir erdvės konotacijų, gal tik išskyrus tą, kad jos yra apie tai, kas vyksta Žemėje ir su žmonėmis, – tam tikra laiko ir erdvės apibrėžta biologine rūšimi. Vokiečių istorinė sociologija taip pat ieško apibendrinimų, bet jie yra riboti laiko ir erdvės požiūriu, nes formuluojami sąvokomis, į kurių turinį įeina nuorodos į tam tikrą regioną (pavyzdžiui, Vakarai, Rytai) ar epochą (viduramžiai, antika). Šį jos savitumą amžininkai nusakydavo, skirdami abstrakčią (tokia buvo vadinama ne tik evoliucionistinė sociologija, bet ir neoklasikinė ekonomika) ir konkrečiai vaizdžią (vok. *konkret-anschauliche*) teoriją.

Būtent todėl ši komparatyvistika yra ne tik sociologinė, bet ir istorinė. Joje vienodai svarbų vaidmenį vaidina ir vienų istorinių individų (atvejų) lyginimas su kitais, ir to paties atvejo ankstesnių ir vėlesnių būsenų lyginimas. Nuo konvencinės istoriografijos objektų jos nagrinėjami istoriniai individai skiriasi ne tiek savo pobūdžiu, kiek savo dydžiu ir mastu. Tai „modernus kapitalizmas“ (W.Sombartas), „Renesansas“ (A. von Martinas), „Vakarų kapitalizmas“ (M.Weberis) (žr. Takebayashi 2003). Todėl šios sociologinės komparatyvistikos atmainos atstovai gali būti vadinami ir tiesiog makroistorikais ar megaistorikais (Collins 1985). Juo labiau, kad daugelis iš jų formaliai instituciškai buvo istorikai. Savo profesinę reputaciją jie įgijo tyrimais, atitinkančiais klasikinės istoriografijos paradigmos – istorizmo (žr. Norkus 1996: 38–43, 51–78) kanonus, o sociologais tapo ne tiek savo iniciatyva, kiek buvo „pakrikštyti“ istorikų cecho daugumos, kai ši pamatė juos keliant tokius klausimus ir problemas, kurių neįmanoma išspręsti tuo būdu, kuris klasikinėje (istoristinėje) istoriografijoje buvo laikomas vieninteliu tikrai mokslišku istorijos pažinimo metodu: naujų archyvinių šaltinių paieškomis ir jų tyrimu.

Viena iš tokių problemų, kurią istoristinė istoriografija pašalino iš savo kompetencijos srities, tarsi atiduodama lyginamajai istorinei sociologijai, buvo dabarties sociologinė diagnostika: to socialinio kūno (visuomenės ar visuomenių grupės) ir tos kultūros, kuriai priklauso pats tyrinėtojas, savitumo ir vietos istorijoje (kiek tik ją galima apžvelgti iš istorijos jam suteikto požiūrio taško), nustatymas. Kokioje epochoje, kokioje visuomenėje mes gyvename? Jos klasikiniu pavyzdžiu gali būti garsioji O. Spenglerio „Vakarų saulėlydžio“ diagnozė ir prognozė (Spengler 1990 (1918–1922)). Kitą didžiąją istorinės-sociologinės komparatyvistikos problemą klasikiniu pavidalu suformulavo M. Weberis: „modernaus europietiško kultūros pasaulio sūnus, nagrinėdamas visuotinės istorijos problemas, neišvengiamai ir teisėtai kels tokį klausimą: kokia aplinkybių grandinė lėmė tai, kad kaip tik

Vakaruose, ir tik čia, atsirado kultūros reiškiniai, kurių raidos kryptis įgyja – bent jau mes mielai taip įsivaizduojame – universalią reikšmę ir galią?“ (Weber M. 1997 (1905): 7).

Palyginimas vokiečių istorinėje lyginamojoje sociologijoje (Elias 2004 (1939); Freyer 1930; 1955; Heimann 1963; 1980 (1929); Martin 1932; Müller-Armack 1932; 1981 (1959); Sombart 1902 ir kt.) būdavo naudojamas, pirma, tam tikro „istorinio individo“ (istorijos tinklo gabalo) savitumui išryškinti.

Antra, juo būdavo atskleidžiamas visų mažesnio masto istorinių individų, patenkančių į „didžiojo“ individo sudėtį, panašumas, nulemtas jų bendros kilmės ir tarpusavio sąveikos. Skirtingai negu evoliucionistinėje sociologijoje, tos panašybės ir bendrybės suprantamos ne kaip analogijos, kurias paaiškina sąlygų ir problemų, kurias sprendžia pačios įvairiausios kultūros, panašumas, bet kaip homologijos – panašumai, kylantys iš bendros kilmės bei vienų visuomenių ir kultūrų įtakos kitoms (difuzijos).

Trečia, palyginimai buvo naudojami ir tam tikriems priežastiniams teiginiams pagrįsti. Pavyzdžiui, garsioji M. Weberio tezė apie priežastinį protestantizmo ir Vakarų kapitalizmo ryšį, kurią M. Weberis pagrindžia vieną su kita lygindamas iš judaizmo kilusias religijas, o visas jas – dar ir su religijomis, priklausančiomis civilizacinėms tradicijoms, žinomoms budizmo, induizmo, konfucionizmo, daoizmo pavadinimais (Weber M. 2000 (1922); Norkus 1990; 2003 (2001): 299–357).

Tos tipologinės sąvokos, kurios apibendrina tokius homologinius panašumus, – tai ne morfologiniai, bet istoriniai-genealoginiai tipai. Tokio genealoginio tipo (pavyzdžiui: „Vakarų kapitalizmas“, „Europos viduramžių miestas“ ir pan.) visuomenes ir kultūras vienija ne tiek ir ne tik tam tikrų bendrų bruožų turėjimas, bet ir genetinis ryšys, dėl kurio jos santykiauja tarpusavyje kaip „centrinės“ ir „periferinės“, „pirminės“ (chronologijos ir originalumo prasme) ir „antrinės“ ar „išvestinės“. Taip konceptualizuojant socialinę-istorinę tikrovę, ji mąstoma kaip kultūros ratų (vok. *Kulturkreis*), anglosaksiškoje šios idėjos recepcijoje perkrikštytų į civilizacijas, įvairovė.

Tokius ratus sudaro kultūros, kurių tapatumą ir panašumus lemia jų kilmė iš kultūros ar kultūrų, kadaise išsiskyrusių savo kūrybine jėga, originalumu, patrauklumu, ir todėl kai kurias savo sukurtas vertybes perdavusių kitoms, vėlesnėms, savojo rato kultūroms. Weimaro istorinių sociologų pasaulėvaizdis formavosi XIX a. pab. – XX a. pradžioje, kai užsibaigė ekonominis ir teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp didžiųjų Vakarų valstybių, o išlikusių nepriklausomų Azijos šalių intelektualai bei politikai nacionalistai (Irane, Turkijoje, Kinijoje) aršiai kritikavo vietines kultūrines bei religines tradicijas (pavyzdžiui, konfucionizmą Kinijoje) ir savo šalių ateitį siejo su kuo greitesne ir radikalesne europeizacija. „Kemalio revoliucija“ Turkijoje po Pirmojo pasaulinio karo gali būti ryškiu tokio požiūrio į vietines tradicijas pavyzdžiu, kuris pačių europiečių akyse buvo tik dar vienas europocentrinio pasaulio istorijos vaizdo patvirtinimas.

Visos šio meto aplinkybės piršte piršo tokį (europocentrinį) pasaulio ateities vaizdą, kad visos nevakarietiškos kultūros bei civilizacijos įsilies į „universalią reikšmę ir galią“ turinčią

Vakarų civilizaciją ir kartu užkops ant aukščiausios istorijos pakopos. Tik nedaugelis šios tradicijos atstovų buvo tokie radikalūs, kaip O. Spengleris, kad atmetė ir optimistinį istorijos kaip pažangos, ir pesimistinį jos kaip regreso supratimą bei mėgino žvelgti į ją nuosekliai reliatyvistiškai: istoriją jie traktavo kaip uždarų, iš dalies koegzistuojančių, iš dalies viena po kitos einančių kultūrinių ar civilizacinių monadų cikliškąkaitą, kur kiekviena iš jų pakartoja tuos pačius vystymosi etapus, analogiškus biologinio organizmo amžiaus tarpsniams. Numatydama Vakarų kultūros saulėlydį, tokia istorijos vizija palieka atvirą naujų kultūrų atsiradimo galimybę. Tačiau dauguma vokiečių istorinės sociologijos atstovų genetinę visuomenių ir kultūrų tipologiją derino su pakopiniu istorijos modeliu, vienam (savajam – Vakarų) kultūros ratui priskirdami „universalią reikšmę ir galią“ (M. Weberis).

Prielaida apie Vakarų civilizacijos išskirtinumą M.Weberis pagrindė tyrimų programą, kurios svarbiausias klausimas buvo to ekonominės veiklos tipo bei ūkio sistemos, kurią jis pavadino „racionaliu kapitalizmu“, atsiradimo Europoje priežastys (žr. Collins 1980; Norkus 2003 (2001): 299–357).[7] Retrospektyviai (ir kontempliatyviai) buvo orientuoti ir kitų vokiečių istorinės sociologijos atstovų darbai. Būtent dėl šios orientacijos į daugiau ar mažiau nutolusią praeitį, o ne į dabartį, ji kadaise ir buvo išskiriama kaip *istorinė*. Šiuo atžvilgiu ji skyrėsi ir nuo futuristiškai – į radikalų socialinės esamybės pertvarkymą – orientuotos marksistinės socialinės teorijos.

O kai vokiečių istorinės sociologijos atstovams parūpdavo ateitis, jų vizijas labiausiai paveikė jų politinės ir ideologinės pažiūros, kurios itin skyrėsi. Daugelis buvo konservatoriai, nepatenkinti tradicijų, pagarbos autoritetams erozija, minios valdžia, masine kultūra ir kitais dabartinės socialinės tikrovės reiškiniais. Jie sielojosi, kad didėjant išorinei – karinei ir ekonominei – Vakarų civilizacijos galybei, ji smunka ir išsigimsta dvasiškai, nostalgiškai lygino dabartį su kitomis, aukštesnėmis Vakarų civilizacijos arba jos pirmtakų epochomis (antikine Graikija, Renesansu, aukštaisiais viduramžiais XI–XIII a.). Kai kurie iš jų buvo rasistai, kurie nuogąstavo dėl „geltonojo pavojaus“ – grėsmės, kad baltoji rasė gali ištirpti tarp kitų rasių. Dauguma (taip pat ir M.Weberis) buvo vokiečių nacionalistai. Laikydami Vakarų civilizacijos viešpatavimą neabejotinu ir ateityje, jie baiminosi dėl to, kad anglų (o ne vokiečių) kalba ir kultūra dominuos sueuropintame pasaulyje, bijojo, kad pasaulį pasidalys JAV ir Rusija, ir t.t.

Vis dėlto vokiečių istorinės sociologijos atstovų darbuose aptinkame sąvokas ir perskyras, kurios atveria ir tokią istorijos tinklo perspektyvą, kurioje jo gijos taip ir nesueina į vieną kamieną, arba kitaip, bet irgi metaforiškai tariant, joje pirmykščių kultūrų upeliai susilieja į didžiųjų, „aukštųjų“, kultūrų ar civilizacijų upes, tačiau jos taip į neįteka į tą pagrindinę upę, kuri vadinasi Vakarų kultūra ar civilizacija. Skirdami kultūros ratus, vokiečių lyginamosios istorinės sociologijos atstovai visų pirma koncentravo dėmesį į jų pasaulėvaizdžio ypatumus, į religijos, meno, filosofijos ir kitų neutilitarinių žmogiškosios

7 Žr. taip pat 16.2 sk. šioje knygoje.

veiklos produktų bruožus. Būtent vokiečių lyginamojoje istorinėje sociologijoje atsirado savita, tik vokiečių kalbai būdinga terminologinė tradicija tik šias objektyviosios kultūros dalis vadinti kultūra, skiriant jas nuo instrumentinių, technologinių ir utilitarinių dalykų, apibendrintai vadinamų civilizacija (Weber A. 1920).

Kultūros gali perimti viena kitos civilizacinius pasiekimus (technologiją, gyvenimo patogumus), tačiau savo jėgą ir gyvybingumą parodo juos savaip adaptuodamos ir pritaikydamos savo tikslams. Būtent taip (o ne kaip paprastą suvakarėjimą) jau XX a. pirmoje pusėje kai kurie stebėtojai interpretavo, pavyzdžiui, Japonijos kultūros santykį su Vakarų kultūra. Tad galime klausti, ar negali technologinė ir ekonominė pasaulio homogenizacija neapibrėžtai ilgą laiką koegzistuoti su jo kultūriniu heterogeniškumu, pasireiškiančiu skirtingomis gero gyvenimo ir geros visuomenės sampratomis?

Kita svarbi kultūrų ir civilizacijų įvairovės perspektyvų klausimui idėja yra M. Weberio siūloma instrumentinio ir vertybinio racionalumo perskyra (Weber 1990 (1917–19)). Instrumentinis racionalumas: kokios priemonės yra efektyviausios iškeltam tikslui pasiekti? koks esamų ribotų išteklių paskirstymo būdas yra optimalus, siekiant tarpusavyje konkuruojančiu tikslų, kai visiems pasiekti tų išteklių nepakanka? Vertybinis racionalumas: kokių tikslų turime siekti, kokia jų lyginamoji svarba (hierarchija)? Instrumentinis (technologinis ir ekonominis) racionalumas yra monistiškas: konkrečiam technologiniam ar ekonominiam uždaviniui (jeigu jis adekvačiai suformuluotas) egzistuoja vienas, ir tik vienas, teisingas sprendimas, kurį galima rasti mokslinio tyrimo priemonėmis.[8] Kitaip yra su vertybiniu racionalumu: ginčai, kurių dalyviai gina priešingus vertybinius požiūrius (pavyzdžiui, kas svarbiau – laisvė ar lygybė?) grynai empiriniais argumentais neišsprendžiami. Ši racionalumo samprata leidžia mąstyti tokį pasaulį, kuriame neapibrėžtai ilgai koegzistuoja daug vienodai instrumentiškai racionalių, bet skirtingoms vertybinio racionalumo idėjoms įsipareigojusių kultūrų.

Vokiečių istorinės sociologijos raida nutrūko XX a. ketvirtame dešimtmetyje, kai nacistams atėjus į valdžią dėl „pernelyg žydiško“ sociologijos pobūdžio daugelis jos atstovų buvo priversti emigruoti, o likusiųjų darbotvarkėje didiesiems klausimams apie savosios visuomenės vietą tarp kitų visuomenių, kurie buvo ir tebėra lyginamosios istorinės sociologijos „firminis ženklas“, vietos nebeliko (Smith 1991: 1–3). Totalitarinių režimų sąlygomis tokie klausimai sprendžiami nebe mokslinėmis diskusijomis, tačiau valdančiosios partijos politiniais nutarimais. Kai po Antrojo pasaulinio karo socialinis ir akademinis gyvenimas Europoje normalizavosi, ne tik Vokietijos, bet ir kitų Europos šalių universitetuose įsitvirtino sociologija, kuri buvo importuota iš JAV.

Ši sociologija buvo introvertiškos ar etnocentriškos, savo pažintinius interesus savosios visuomenės dabartine būkle apribojančios empirinių tyrimų praktikos ir nuosekliai nomotetiškai orientuotos struktūrinio funkcionalizmo teorijos derinys. Žymiausias šios teorijos

---

8 Išskyrus kai kurias ypatingas situacijas, kuriose instrumentiškai racionalaus pasirinkimo sąvoka lieka neapibrėžta.

atstovas Talcottas Parsonsas (1902–1979) sąmoningai siekė sukurti tokį sociologinės teorijos žodyną, kuris vienodai gerai tiktų visiems veikėjams („veiksmo sistemoms") ir visuomenėms („socialinėms sistemoms") – nesvarbu, kur ir kada jos būtų egzistavusios (Parsons 1968 (1937); 1951). Amerikiečių sociologas C. Wrightas Millsas (1916–1962) šiems dviems pokario JAV „eksportinės" sociologijos bruožams įvardinti nukalė dvi įsimenančias formuluotes (Mills 1959): „abstraktus empirizmas" (*abstracted empiricism*) ir „didžioji teorija" (*grand theory*). Jų įkūnijimais gali būti laikomi (atitinkamai) dviejų JAV pokario sociologijos garsenybių – Paulo F. Lazarsfeldo (1901–1976) ir ką tik minėto T. Parsonso tyrimai.

Empirinių tyrimų praktikos nuoseklią orientaciją į savosios visuomenės dabartinę būklę ypač skatino reprezentatyvių apklausų, kaip duomenų rinkimo metodo, sureikšminimas šioje sociologijoje. Sociologas gali apklausti tik savo amžininkus, o tarp amžininkų jam lengviausia (ir pigiausia) apklausti savo bendrapiliečius. Įsigalėjus požiūriui, kad tik reprezentatyviomis apklausomis paremti tyrimai yra rimti, daugelis europinėje sociologijos klasikoje iškeltų didžiųjų klausimų atsidūrė už savo moksliškumu susirūpinusios sociologijos (ir politologijos) ribų kaip metafiziniai, neišsprendžiami empirinio tyrimo priemonėmis. „Didžiosios teorijos" santykis su introvertiška ir aktualistine (ar prezentistine) „abstrakčiai empiristine" tyrimų praktika visada buvo neaiškus ir problemiškas tiek vienos, tiek kitos atstovams.

Tačiau struktūrinis funkcionalizmas pretendavo būti tik būsimos universalios nomologinės visų (bet kada ir bet kur egzistavusių) socialinių sistemų (tarp jų ir visuomenių) teorijos pradžia ar prolegomenais. O išbaigta, tokia teorija socialiniams mokslams žadėjo ne ką mažiau, negu anksčiau gamtotyrai davė Newtono mechanika. Tokia perspektyva skatino toleruoti neaiškumus dėl abstrakčiai universalistinio tos teorijos žodyno santykių su amerikanistine empirinių kiekybinių santykių tyrimo praktika, kai tyrinėtojams rūpėjo tokie klausimai, kaip veiksniai, lemiantys šiuolaikinių (tiksliau, XX a. šeštojo dešimtmečio) amerikiečių paklausą pieno produktams ar dantų pastos radijo reklamos veiksmingumą. Buvo tikimasi, kad jie savaime išsisklaidys vėliau, struktūrinio funkcionalizmo teoretikams ištesėjus savo pažadą pateikti ne tik naują žodyną, kurio priemonėmis galima abstrakčiai aprašyti ir klasifikuoti socialinius reiškinius visų laikų visose visuomenėse, bet ir suformuluoti empiriškai patikrinamas ir universaliai galiojančias nomologines hipotezes.

2.2. JAV regionų studijos ir modernizacijos teorija

Struktūrinio funkcionalizmo pažadai taip ir neišsipildė. Užtat tuo pat metu, kai dėl JAV sociologijos įtakos kitų šalių (visų pirma Europos) socialiniai mokslai apsiribojo savųjų visuomenių dabartimi, darydamiesi labiau germanistiniais, skandinavistiniais ar romanistiniais, pačių JAV socialinių mokslų darbotvarkėje vyko svarbios permainos, kurių padari-

nys buvo lyginamosios sociologijos, kaip atskiros sociologijos subdisciplinos, konsolidacija bei lyginamosios politikos atsinaujinimas ir prasiplėtimas neamerikanistine problematika. Taikliu Willfriedo Spohno pastebėjimu, tuo metu, kai Europos sociologija suamerikonėjo, pačių JAV sociologija sueuropėjo (Spohn 1996: 364).

Taip įvyko ne tik dėl to, kad į JAV sociologiją įsiliejo imigrantų iš Europos, bėgančių nuo nacistų bei komunistų persekiojimų, srovė. Šias permainas visų pirma lėmė naujas JAV, kaip valstybės su globaliniais interesais ir laisvojo pasaulio lyderės, kurios užsienio politika tapo lemiamu tarptautinių santykių veiksniu, statusas. JAV aukštojo mokslo sistemos atsakymas į šį iššūkį buvo greitas ištisos regionų studijų (*area studies*) sistemos sukūrimas (Szanton 2004). Šios studijos buvo akademiškai institucionalizuotos, t.y. prie visų elitinių universitetų (tokiais JAV laikomi universitetai, kuriuose atliekami mokslinai tyrimai, o ne vien mokoma) buvo įkurti specialūs institutai. Jų darbuotojai atliko globalinį mokslinį visose pasaulio šalyse vykstančių socialinių, ekonominių ir politinių procesų monitoringą, užtikrindami adekvatų informacinį pagrindą globalinei JAV užsienio politikai, o taip pat organizavo studijas, kuriose buvo rengiama nauja tam tikrų regionų žinovų karta.

Iš pradžių didelę ekspertų, dirbusių tokiuose institutuose (visų pirma skirtuose regionams, kuriuose įsitvirtino komunistiniai režimai) dalį sudarė imigrantai, kurių pagrindinis privalumas buvo atitinkamos šalies kalbos ar kalbų mokėjimas bei asmeninė gyvenimo šiose šalyse patirtis. Ilgainiui juos pakeitė „šimtaprocentiniai amerikiečiai“, kurie ne vien mokėjo vietines kalbas tiek, kad galėtų dirbti su šaltiniais jų tyrinėjamo regiono kalbomis ir be vertėjo pagalbos imti interviu iš vietinių gyventojų, bet ir buvo įgiję daug socialinių mokslų žinių dėl JAV universitetams būdingos mokymo sistemos, skatinančios studijuoti daugiau nei vieną discipliną.

Interdisciplinišką skatino ir kitas unikalus regionų studijų centrų bruožas – čia susitikdavo ir tuose pačiuose tyrimo projektuose dalyvaudavo skirtingų disciplinų atstovai – istorikai, filologai, antropologai, sociologai, ekonomistai, nes dalyvių atranką lemdavo ne specialybė, bet konkrečios šalies ar regiono problematikos išmanymas. Ilgainiui lyginamasis tyrimas, aprėpiantis dvi ar daugiau (dažniausiai to paties regiono) šalių tapo standartine regionų studijoms pasišventusio tyrinėtojo daktaro disertacijos forma.

Regionų studijos ir tapo ta institucine bei intelektualine terpe, kurioje JAV po Antrojo pasaulinio karo atsirado ir konsolidavosi lyginamoji sociologija. Pirmieji du jos raidos dešimtmečiai – tai, viena vertus, modernizacijos teorijos atsiradimo ir dominavimo, o kita vertus, – tarptautinių lyginamųjų kiekybinių tyrimų iškilimo epocha. Modernizacijos teorija buvo originalus, nors ir eklektiškas, amerikiečių sociologinės minties produktas, dėl kurio amorfiškumo jai gal net geriau tiktų ne teorijos, bet modernizacijos diskurso ar viso labo didžiojo pasakojimo arba metanaratyvo (Lyotard 1993 (1979) pavadinimas. Tačiau būtent tas amorfiškumas tapo vienu iš jos gyvybingumo bei ilgaamžiškumo veiksnių (Knöbl 2001).

Konstrukciniais modernizacijos teorijos elementais tapo sąvokos, perimtos iš abiejų – evoliucionistinės ir istoristinės – Europos klasikinės sociologijos tradicijų. Dar prieš Antrąjį pasaulinį karą žymiausias amerikiečių sociologas Talcottas Parsonsas savo veikale „Socialinio veiksmo struktūra“ (1968 (1937)) pateikė universalios sintetinės sociologinės teorijos, mėginančios sujungti šių tradicijų idėjas, apmatus. Jis juos toliau detalizavo pokaryje paskelbtame veikale „Socialinė sistema“ (Parsons 1951).

T. Parsonsas universalią sociologinę teoriją iš pradžių suprato tik kaip socialinės tvarkos teoriją ir skeptiškai žiūrėjo į mėginimus jos pagrindu konstruoti taip pat ir bendrąją socialinės kaitos teoriją, teigdamas, kad jis tokios teorijos neturi (Parsons 1951: 534). Tik 7-ajame XX amžiaus dešimtmetyje, kai jau pradėjo kilti modernizacijos teorijos kritikos banga, jis pateikė savąją modernizacijos teorijos versiją (Parsons 1964; 1966; 1971). Tuo metu jau pasaulinės sociologijos garsenybė, jis sukūrė labai patogų taikinį modernizacijos teorijos kritikams ir net spėjo įgyti pirmojo ir žymiausio modernizacijos teoretiko reputaciją, nors griežtai istoriniu požiūriu jis toks ir nebuvo (Knöbl 2001: 170–173).

Iš tikrųjų modernizacijos teorijos pagrindus padėjo Mariono Levy 1963 (1952) ir Berto F. Hoselitzo 1963 (1952) darbai, o ją įvairiais aspektais detaliau išplėtojo Danielius Lerneris 1965 (1958), Seymouras M. Lipsetas (1988 (1959); 1963), Neillas J. Smelseris 1959, Waltas Rostow 1971 (1960), Davidas McClellandas (1961), Gabrielius Almondas ir Sidney'us Verba 1963 (1989). Lyginamojoje politinėje sociologijoje ją įspūdingiausiai reprezentuoja G. A Almondo vadovaujamo Lyginamosios politikos komiteto prie Amerikos socialinių mokslų tyrimų tarybos (*Committee on Comparative Politics of the American Social Science Research Council*) inicijuota serija kolektyvinių tyrimų, kurių rezultatai paskelbti devyniuose „Politinės raidos tyrimų“ (*Studies in Political Development*) tomuose. Pirmasis buvo paties G. A Almondo su James'u S. Colemanu išleistas tomas *The Politics of the Developing Areas* (1960), po kurio išėjo veikalai apie įvairius politinės raidos aspektus: komunikacijas (Pye 1963), biurokratijas (LaPalombara 1963), politinę kultūrą (Pye ir Verba 1964), ugdymą (Coleman 1965), politines partijas (LaPalombara ir Weiner 1966), valstybės formavimąsi (Tilly 1975), politinės raidos krizes (Binder et al. 1971).

Bendruomenės ir visuomenės (*Gemeinschaft* ir *Gesellschaft;* Ferdinandas Tönniesas), mechaninio ir organinio solidarumo (Emilis Durkheimas), racionalaus (instrumentiškai arba vertybiškai) ir tradicinio veiksmo (Maxas Weberis) bei kitas antitezes, perimtas iš klasikinių Europos sociologinių teorijų, T. Parsonsas interpretavo kaip universalių socialinio veiksmo orientacijų aprašymus, išskirdamas penkis (vėliau keturis) vadinamuosius „pavyzdžio kintamuosius“ (*pattern variables*), kurių kiekvienas gali turėti du įverčius: (1) partikuliarizmas-universalizmas, (2) difuziškumas-specifiškumas, (3) afektyvumas-instrumentinė orientacija, (4) priskyrimas-pasiekimas (*ascription-achievement*), (5) kolektyvizmas-individualizmas.

Marionas Levy (1963 (1952)) šias sąvokas panaudojo dichotominei visuomenių klasifikacijai į tradicines ir modernias, tradicines visuomenes apibūdindamas pirmaisiais T. Par-

sonso „pavyzdžio kintamųjų“ įverčiais, o modernias – antraisiais.[9] Tai reiškia, kad socialinė veikla tradicinėse visuomenėse esanti orientuota partikuliaristiškai, difuziškai, afektyviai, nulemta veikėjo kilmės ir kolektyvistinė, tuo tarpu kai modernios visuomenės veikėjai orientuoją savo veiksmus universalistiškai, specifiškai, instrumentiškai, siekią iškilti ir esą individualistai.

Šią tradicinių ir modernių visuomenių charakteristiką jis ir kiti modernizacijos teoretikai sukonkretino, laisvai ir eklektiškai pasitelkdami kitas idėjas iš klasikinės sociologijos arsenalo. Pavyzdžiui, modernias visuomenes jie apibūdina kaip industrines, tradicines – kaip karines arba agrarines (pagal A. Comte'ą ir Herbertą Spencerį); tradicines – kaip kaimiškas, modernias – kaip miestietiškas (pagal Robertą Redfieldą); tradicines – kaip religines, modernias – kaip sekuliarias arba pasaulietines. Daugelis teoretikų modernios visuomenės charakteristiką dar labiau sukonkretino, apibrėždami ją kaip liberalią demokratinę (Lipset 1988 (1959)) ir masinio vartojimo visuomenę (Rostow 1971 (1960)).[10] Kiti teoretikai šią makrosociologinę modernių visuomenių charakteristiką papildė mikrosociologine, konstruodami ypatingą socialinį-psichologinį modernios asmenybės tipą (McClelland 1961; Lerner 1965 (1958), Inkeles ir Smith 1974). Tas asmenybės tipas išsiskiriąs individualizmu, mobilumu, stipria motyvacija iškilti arba laimėti (*achievement motive*), empatija, vartotojiškumu ir pan.

Kai kurie modernizacijos teoretikai (Lerner 1965 (1958), Pye 1963) dar anksčiau už šią idėją vėliau intensyviai eksploatavusius nacionalizmo tyrinėtojus (Anderson 1999 (1983), Gellner 1996 (1983)) itin pabrėžė masinės komunikacijos priemonių reikšmę modernizacijoje. Tik jos leidžia sukurti tautas ar nacijas – translokalines („įsivaizduojamas“) bendruomenes žmonių, kurie gyvena ne vien vietiniais interesais. Iš pradžių raštingi buvo tik valdantys elitai – mažos grupės mobilių žmonių, dažnai etniškai svetimų valdomai daugumai, – valdymo ir sakralinėms reikmėms vartojantys kalbą (dažnai mirusią), palengvinančią translokalinį bendravimą, bet atskiriančią juos nuo valdomų vietinių daugumų. Atsiradus žiniasklaidai (iš pradžių tai buvo laikraščiai) ji, siekdama padidinti tiražą ir maksimaliai išplėsti auditoriją, turėjo kreiptis į skaitytojus jiems suprantama kalba, taip skatindama „literatūrinių“ nacionalinių kalbų atsiradimą.

Modernizacijos tyrinėtojai tikėjosi, kad modernizacijos procesus atsilikusiose šalyse paspartins naujų komunikacijos priemonių – radijo ir televizijos atsiradimas, kuris leis modernioms (vakarietiškoms) idėjoms bei patrauklaus (modernaus) gyvenimo vaizdams pasiekti plačiąsias mases ir jas mobilizuoti ar išjudinti. Taip didės modernių žmonių, trokštančių

---

9 Pats Parsonsas savąją modernizacijos teorijos versiją pateikė kiek vėliau (Parsons 1964; 1966).

10 Tiesa, taip daro ne visi – ne vien dėl keblumų, susijusių su vadinamųjų komunistinių visuomenių tipologine charakteristika (apie tai žr. 7–8 sk.), bet ir tų, kurie iškyla, aiškinant XX a. Italijos, Japonijos ir ypač Vokietijos istorijos vingius. Keblu neigti, kad nacionalsocialistinė Vokietija buvo moderni šalis, o Holokaustą traktuoti kaip nereikšmingą įvykį, kurį galima būtų ignoruoti, ieškant, kaip XX a. istorijos tinklą užkloti ant modernizacijos teorijoje projektuojamų evoliucijos laiptų.

kitokio gyvenimo, skaičius. Juos nuo parapiniais interesais gyvenančių tradicionalistų esą ir galima atskirti pagal tai, kad jie imlūs žiniasklaidos platinamai informacijai, yra panirę į visos šalies rūpesčius (kuriuos vėliau postmodernizmo teoretikai pavadins „virtualiąja realybe“).

Tokių naujų žmonių, savo aktyvumu išsklaidančių tradicionalistinį snaudulį, atsiradimą modernizacijos teoretikai siejo su kultūrine revoliucija – pokyčiais kultūroje, kuriuos sukelia modernios (t.y. vakarietiškos kilmės) idėjos, įsiskverbusios į žmonių protus. Ji pasireiškia tradicinės kultūros, tradicinės moralės (visų pirma lyčių santykiuose), tradicinio gyvenimo būdo kritika ir atmetimu. Kultūrinė modernizacija sukuria prielaidas ekonominei, politinei ir socialinei modernizacijai. Ekonominė modernizacija – tai ekonomikos marketizacija ir komercializacija; politinė – privačiosios ir viešosios sferos atsiskyrimas, profesionalaus ir pajėgaus valstybės administracinio aparato (tokio, kokį vaizduoja M. Weberio biurokratijos idealus tipas) sukūrimas ir demokratizacija; socialinė – urbanizacija ir stiprios viduriniosios klasės susiformavimas. Vengdami įsivelti į ginčą tarp istorinio idealizmo ir istorinio materializmo, modernizacijos teoretikai dažniausiai vengia kelti apibrėžtus priežastinius teiginius apie šių procesų seką bei priežastinį ryšį, apsiribodami teze apie jų tarpusavio priklausomybę bei apipusį sąlygotumą. Tai jų kritikams suteikia pagrindą kaltinti modernizacijos teoriją eklektiškumu (Knöbl 2001: 203–218).

Eklektinis modernizacijos teorijos pobūdis pasireiškė ir tuo, kad jos pradininkai nesigilino į klausimą, kaip šis procesas turi būti suprantamas – ar kaip evoliucinis, ar kaip istorinis, ir ar moderni visuomenė yra morfologinis, ar genetinis-istorinis tipas, į vieną „žodžių košę“ suplakdami predikatus, kuriais ji apibūdinama ir kaip būtina, dėsninga socialinės tikrovės kaitos pakopa, ir kaip visuomenė, panaši į pokario JAV ar kurią nors kitą industrinę Vakarų civilizacijos visuomenę. Pirmoji modernizacijos teorijos versija remiasi prielaida, kad visoms visuomenėms būdinga vidinė jų kryptingos kaitos potencija, kuri ir pasireiškia visuomenės transformacija iš tradicinės į modernią.

Šitaip interpretuojamas modernumas neturi laiko ir vietos konotacijų. Nevakarietiškų visuomenių modernizacija suprantama pirmiausiai kaip vidinių priežasčių nulemtas (endogeniškas) atsilikusių visuomenių socialinės transformacijos procesas, kuris kiek pavėluotai pakartoja Vakarų visuomenių kelią taip, kaip savo raida „vėluojantis“ ar „atsiliekantis“ gulbės jauniklis pakartoja kiek anksčiau prakutusio savo rūšies nario brandą „nuo bjauriojo ančiuko iki gulbės“. Tokia morfologinė evoliucionistinė modernumo, kaip abstrakčiomis, antlaikiškomis ir antistoriškomis sąvokomis apibrėžiamo visuomenės ir kultūros tipo, samprata dominavo ankstyvajame modernizacijos diskurse.

Modernybę suprantant kaip genetinį-istorinį idealųjį tipą, į jos apibrėžimą įeina tam tikras laikas ar istorinė epocha (Naujieji laikai) ir tam tikra vieta, kurioje ji atsirado (Vakarų Europa), o taip pat ryšys su tam tikra civilizacija (gimininingų kultūrų grupe). Tai yra Vakarų civilizacija. Šiuo požiūriu, nevakarietiškų visuomenių modernizacija yra difuzinės prigimties procesas, kuriame lemiamą vaidmenį vaidina išorinės priežastys. Svarbiausia jos

priežastis – tai ekonominis bei karinis-politinis Vakarų šalių iššūkis, pasireiškęs jų kolonijine ekspansija. Modernizacija – tai Vakarų (XX a. antroje pusėje – visų pirma JAV) technologijos, institucijų, kultūros vertybių perėmimas, vykdomas arba mėginančių į tą iššūkį atsakyti vietinių valdančių elitų iniciatyva, arba tiesiogiai kolonijinės Vakarų šalių administracijos pastangomis.

Šiuo požiūriu, tam tikros konkrečios visuomenės modernizacija reiškia jos didesnį ar mažesnį suvakarėjimą, kurio analogu (ar precedentu) gali būti laikoma Rytų šalių helenizacija III–I amžiuje pr. m. e., Senovės Romos užkariautų kraštų romanizacija ar Kinijos civilizacijos poveikis Korėjai bei Japonijai. Tokios istorinės-sociologinės modernizacijos sampratos pavyzdžiu gali būti vieno iš istorinio posūkio JAV lyginamojoje sociologijoje (žr.2.3) pionierių Reinhardo Bendixo (1916–1991) pateikiamas modernizacijos apibrėžimas: „'modernizacija' aš vadinu tą socialinės kaitos tipą, kuris *atsirado* Anglijos pramoninės revoliucijos 1760–1830 ir Prancūzijos politinės revoliucijos 1789–1794 metu" (Bendix 1988: 300). Vadinasi, modernizacija yra tam tikros unikalios istorinių priežasčių konsteliacijos nulemtas vienkartinis istorinis įvykis, o ne evoliucinis procesas, kuriame reiškiasi tam tikra universali socialinės kaitos logika.

Ši istorinė-sociologinė modernizacijos samprata turi svarbią implikaciją, kad tradicinių visuomenių nevalia traktuoti kaip homogeniškos masės. Tradicija tradicijai nelygu: moderni visuomenė gali atsirasti ne iš bet kokių, bet iš tam tikro tipo tradicinių visuomenių – Vakarų visuomenių, o modernybė visada yra pažymėta savo kilmės iš Vakarų kultūrinės tradicijos (kuri pati yra ankstesnių išskirtinių kultūrinių tradicijų sintezė) ženklu. Visuomenė gali būti industrinė, urbanizuota, bet toli gražu ne moderni: taip tokios modernizacijos sampratos šalininkas interpretuotų, pavyzdžiui, Saudo Arabijos, Jungtinių Arabų Emyratų ir kitų turtingų arabų šalių socialinę tikrovę šiuolaikiniame pasaulyje.

Priežastis, kodėl modernizacijos teoretikai nepastebėjo arba ignoravo šiuos neaiškumus arba dviprasmybes, glūdinčias pačiuose modernizacijos teorijos pamatuose, buvo ta, kad jiems labiau rūpėjo ne pirmų modernių visuomenių atsiradimo priežastys ir aplinkybės, bet visai kitoks klausimas: kokias reformas ir kaip reikia vykdyti „atsilikusiose" Pietų Europos, Azijos, Afrikos, Lotynų Amerikos ir kitose šalyse, kad jos kuo greičiau supanašėtų su JAV ir Vakarų Europos šalimis, o kartu – būtų apsaugotos nuo „socialistinių" revoliucijų, kurios gali jas įtraukti į komunistinio bloko sudėtį?

Skirtingai nuo vokiškosios istorinės sociologijos, amerikietiškoji modernizacijos teorija buvo ne kontempliatyvi ir retrospektyviai orientuota, bet aktyvistiška, instrumentalistiška ir futuristiška. Ji siekė būti socialinės inžinerijos teoriniu pagrindu. Šiuo atžvilgiu ji buvo panaši į savo konkurentę – marksistinę socialinę teoriją, kurios įtakingiausia versija, žinoma marksizmo-leninizmo pavadinimu, „neišsivysčiusioms" šalims siūlė savo receptus, kaip kuo greičiau įveikti atsilikimą. Pasak marksizmo-leninizmo, pagrindinės vystymosi kliūtys yra feodaliniai, pusiau feodaliniai (gamybos priemonių nuosavybės) ar netgi vis dar pirmykš-

čiai bendruomeniniai gamybiniai santykiai bei politinė ir ekonominė priklausomybė nuo išsivysčiusių kapitalistinių šalių.

Joms įveikti reikia įvesti revoliucinę-demokratinę diktatūrą, sutelkiant galią monolitiškai organizuotos revoliucionierių partijos rankose, ir panaudoti ją privačių gamybos priemonių savininkų ekspropriacijai. Tokiu būdu perėję valstybės žinion ekonominiai ištekliai toliau turėjo būti koncentruojami forsuotai industrializacijai, pasiremiant Sovietų Sąjungos ir jos satelitų patirtimi ir pagalba. Modernizacijos teorija turėjo pateikti alternatyvią kliūčių, stabdančių ekonomikos augimą, blokuojančių politinio gyvenimo demokratizaciją (kurios komunistai nelaiko savaimine vertybe), trukdančių efektyviai panaudoti išsivysčiusių šalių paramą, analizę ir suformuluoti tinkamus politikos pasiūlymus. Tie pasiūlymai irgi buvo tam tikra socialinės inžinerijos priemonių sistema, tik, skirtingai nuo komunistinės, ta inžinerija turėjo būti ne utopinė ir holistinė, bet palaipsnė ir dalinė (*piecemeal*) (Popper 1992 (1944–45).

Šie pažintiniai uždaviniai turėjo būti sprendžiami toli gražu ne vien kabinetiniu teoretizavimu. Alternatyvios hipotezės apie „neišsivysčiusių“ šalių modernizacijos sunkumų priežastis turėjo būti tikrinamos metodais, kurie buvo išplėtoti introvertiškai orientuotuose empiriniuose sociologiniuose tyrimuose. Tai buvo kiekybiniai metodai, visų pirma – statistinė anketinių apklausų duomenų analizė. Taip JAV vyriausybės susirūpinimas kuo adekvačiau pažinti šalių, galinčių tapti sėkmingos komunistinės infiltracijos aukomis, socialinę tikrovę sudarė sąlygas tarptautiniams lyginamiesiems kiekybinams tyrimams atsirasti.

Modernizacijos teorija buvo vienas iš dviejų svarbių JAV sociologų indėlių į lyginamosios sociologijos raidą pirmaisiais pokario dešimtmečiais. Antrasis indėlis buvo tarptautinių lyginamųjų kiekybinių tyrimų pradžia. Nei sociologinio evoliucionizmo pradininkai, nei vokiečių istorinės sociologijos atstovai tokių tyrimų nevykdė. Jei mėgino savo teorijas tikrinti, taikė kokybinius metodus – visų pirma analizavo istorines, etnografines, antropologines monografijas ir straipsnius, kur ieškojo faktų, patvirtinančių jų pačių keliamas koncepcijas ir prieštaraujančių toms, kurias gynė jų priešininkai. Rinkti duomenis, tinkamus sistemingai statistinei analizei, bei apdoroti juos ne vien deskriptyvinės, bet ir analitinės statistikos priemonėmis, pirmieji pradėjo JAV sociologai, kiekybinę metodologiją amerikanistiniuose sociologiniuose tyrimuose ėmę plačiai taikyti dar tarpukario metais (Platt 1996).

Vienas iš pirmųjų kiekybinių metodų panaudojimo už JAV kultūros, kurios aplinkoje jie buvo sukurti, ribų pavyzdžių buvo 9 šalis aprėpęs Williams Buchanano ir Hadley Cantrillo tautų tarpusavio suvokimo tyrimas, kuriame tarp kitų instrumentų pirmą kartą panaudotas garsusis būdvardžių sąrašo testas (*Adjective Check List*) (Buchanan ir Cantril 1956). Pirmieji plataus atgarsio susilaukę tokio tipo tyrimai, o kartu – ir aptariamo lyginamosios istorinės sociologijos raidos laikotarpio svarbūs paminklai, yra 1963 m. paskelbta G. A. Almondo ir S. Verbos knyga „Pilietinė kultūra“, 5 metus trukusio tyrimo galutinis produktas (Almond ir Verba 1989 (1963)), ir D. C. McClellando (1917–1998) veikalas „Laiminti visuomenė“ (1961).

Tai buvo laikai, kai dar nebuvo personalinių kompiuterių ir kompiuterinių statistinės duomenų analizės programų, todėl anketinėmis apklausomis pagrįsti tyrimai kainuodavo kur kas brangiau, negu šiais laikais. Dar nebuvo fakso aparatų bei interneto, todėl tyrinėtojų, dirbančių skirtingose šalyse, veiklos koordinavimas, būtinas tokiems tyrimams atlikti, reikalaudavo kur kas daugiau pastangų, laiko ir kitokių sąnaudų, negu šiais laikais. Todėl šie ir kiti pionieriški tarptautiniai kiekybiniai tyrimai kartu yra ir jų iniciatorių išskirtinės energijos, antrepreneriškų ir vadybinių gebėjimų paminklai.

Jų problematika sukasi modernizacijos teorijos (ar diskurso) orbitoje. Ta teorija inspiravo tyrimo problemas, nagrinėjamas šiose abiejose klasikiniais tarptautinės lyginamosios statistinės sociologijos veikalais tapusiose knygose. G. A. Almondui ir S. Verbai rūpėjo sąlygos, nuo kurių priklauso demokratijos konsolidacija (žr. 14.3–4 šioje knygoje). Svarbiausia iš jų tyrinėtojai laikė tam tikro tipo politinę kultūrą, kurią jie vadino participacine (dalyvio) ir skyrė nuo pavaldiniškosios bei parapinės, kaip kitų grynųjų politinės kultūros tipų. Pačią politinę kultūrą jie suprato kaip tam tikrą pažintinių, afektyvių ir vertybinių orientacijų kompleksą, kurių savitumą išryškino, paėmę po 1000 standartizuotų interviu penkiose šalyse: JAV, Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje, Italijoje ir Meksikoje. Tokiu būdu išryškintais politinės kultūros ypatumais jie aiškino demokratijos stabilumo bei kokybės skirtumus šiose šalyse.

D. C. McClellandas klausė, nuo ko priklauso skirtingi šalių ekonominiai laimėjimai, ir kėlė hipotezę, kad jie gali būti paaiškinti „motyvacijos laimėti“ (*achievement motivation*) stiprumo skirtumais. Šiai motyvacijai matuoti tyrinėtojas panaudojo ne vien anketines apklausas, palygindamas duomenis apie JAV, Italijos, Turkijos, Lenkijos vadybininkų ir profesionalų motyvaciją laimėti, bet ir populiariosios kultūros (pavyzdžiui, vaikams skirtų knygų) turinio (*content*) analizę.

Taikydami matavimo instrumentus, išplėtotus vienos kultūros aplinkoje, už jos ribų, komparatyvistai-kiekybininkai susidūrė su naujomis metodologinėmis ir metodinėmis problemomis, susijusiomis su tų instrumentų validumu ir patikimumu. Ar galime būti tikri, kad klausimynas, kuris buvo sukurtas ir išmėgintas Kalifornijoje, išverstas į ispanų kalbą ir naudojamas rinkti duomenims Meksikos kaime, tikrai matuoja tą patį dalyką, kurį jis matavo Kalifornijoje, ir ar iš viso jis ką nors matuoja? Šis ir panašūs klausimai inspiravo ištisą metodologinės literatūros srautą, kurio problematika detaliau aptariama antroje knygos dalyje (3–5 skyriuose).

2.3. Lyginamųjų tarptautinių kiekybinių tyrimų europeizacija ir istorinis posūkis JAV lyginamojoje sociologijoje

Jau praėjusio šimtmečio septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntajame dešimtmetyje lyginamųjų tarptautinių kiekybinių (statistinių) tyrimų centras persikėlė ir įsitvirtino Vakarų Europoje (Scheuch 1989: 149). Prielaidas šiam poslinkiui sudarė besiplečianti

ir gilėjanti Europos integracija, jos sąlygoti nauji socialiniai ir politiniai poreikiai ir dėl jų atsivėrę europiniai finansavimo šaltiniai, kuriuos skirstant pirmenybė buvo teikiama tyrimams, apimantiems daugiau negu vieną šalį bei įtraukiantiems daugelio šalių tyrinėtojus. Su šiais Europos mokslo politikos principais dabar turi galimybę praktiškai susidurti ir lietuvių tyrinėtojai, įsijungiantys, pavyzdžiui, į ES nuo 1984 m. finansuojamas rėmines tyrimo ir technologinės plėtros programas (*Framework Programmes for Research ir Technological Development*). Labai svarbi naujovė buvo reguliariai kartojamos visas ES bei su jomis bendradarbiaujančias šalis apimančios apklausos, kurios sukūrė vis didėjantį platesniems tyrinėtojų sluoksniams prieinamų duomenų rezervuarą, skatinantį kreipti juos savo tyrimų problematiką tarptautine lyginamąja linkme. Nuo 1974 metų kasmet du kartus į metus (pavasarį ir rudenį) atliekamos „Eurobarometro" (*Eurobarometer*) apklausos, kurių iniciatoriai ir pradininkai buvo Prancūzijos sociologai.[11]

Po kelerių metų grupė tyrinėtojų (Janas Kerkhofsas, Ruud de Moor, Gordonas Healdas, Juanas Linzas, Elisabeth Noelle-Neumann, Jacques Rabier, Helene Riffault ir kt.) įkūrė Europos vertybių sistemų tyrimo grupę (*European Value Systems Study Group;* vėliau pavadinimas buvo sutrumpintas iki Europos vertybių tyrimo – *European Values Studies* – grupės), kuri inicijavo 1981 m. visose tuometinėse ES šalyse ir Ispanijoje (kuri tuomet dar nebuvo ES narė) atliktą apklausą. Ji buvo pakartota 1990–91 metais, šį kartą aprėpdama ir Centrinės bei Rytų Europos šalis, o taip pat JAV ir Kanadą. Paskutiniajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje šis tyrinėtojų konsorciumas globalizavosi, išaugo į amerikiečių sociologo Ronaldo Ingleharto (Ann Arboro universitetas, JAV) pirmininkaujamą Pasaulio vertybių tyrimų (*World Values Survey*) grupę.[12] 1995–1996 ir 1999–2001 metais buvo atliktos dar dvi apklausos, o 2005 m. liepos mėn. buvo pradėta jau penktoji šio tyrimo apklausų banga.

1984 m. savo veiklą pradėjo kitas Europos tyrinėtojų įsteigtas tarptautinis konsorciumas – Tarptautinė socialinių tyrimų programa (*International Social Survey Programme*; ISSP), kuri kasmet atlieka po vieną tarptautinę teminę apklausą. Šiuo metu tos apklausos aprėpia 39 šalis (Lietuva dar neįeina į jų skaičių).[13] Dažniausiai atliekamos apklausos, skirtos socialinei nelygybei (atliktos 3 šiai temai skirtos apklausos), darbo orientacijoms (3), vyriausybės vaidmeniui (4), šeimai ir lyčių vaidmenų pokyčiams (3), religijai (2), tautiniam identitetui (2), požiūriui į aplinkos apsaugą (2) tirti. 2002 m. pradėtas vykdyti kas dveji metai kartojamas Europos socialinis tyrimas, kurį finansuoja Europos Komisija, Europos mokslo fondas ir projekte dalyvaujančios šalys. Tarp jų yra ne tik ES narės, bet ir kai kurios tuometinės šalys-kandidatės, o taip pat Norvegija, Šveicarija, Izraelis.[14]

---

[11] Žr. http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm. Žiūrėta 2006 01 07.

[12] Žr. http://www.worldvaluessurvey.org/. Žiūrėta 2006 01 07.

[13] Žr. http://www.issp.org/homepage.htm. Žiūrėta 2007 12 11.

[14] Žr. http://www.europeansocialsurvey.org/. Žiūrėta 2006 01 11. Lietuva nei pirmame (2002), nei antrame (2004) tyrimo raunde nedalyvavo.

Šiuolaikinius tarptautinius lyginamuosius kiekybinius tyrimus ryškiai reprezentuoja gerai žinomi Ronaldo Ingleharto darbai apie vertybių kaitą išsivysčiusiose šalyse, apie tos kaitos priežastis bei poveikį politinio proceso darbotvarkei (Inglehart 1977; 1990; 1997). Tačiau jie tėra tik vienas plataus šio tipo tyrimų srauto pavyzdys (Arts ir Halman 1999; Ashford ir Timms 1992; Deth ir Scarbrough 1995; Moor 1995; Ester, Halman ir Moor 1994; Kluegel, Mason ir Wegener 1995 ir kt.). Turtėjant statistinių duomenų bazėms bei lengvėjant (interneto dėka) jose sukauptų duomenų prieinamumui, mažėjant tarptautinių tyrimų koordinacijos kaštams, o ES institucijoms skatinant įvairių šalių mokslininkų bendradarbiavimą, tokio tipo tyrimų vis gausėja, o į juos palaipsniui įsitraukia taip pat ir Lietuvos tyrinėtojai. Tiesa, tarp darbų, kurie skelbia tarptautinių tyrimų rezultatus, dar labai gausu tokių, kurie tik nominaliai yra lyginamieji, o iš tikrųjų yra į vienus viršelius sudėtos atskirų šalių vieno atvejo studijos. Tačiau toks pseudokomparatyvizmas nėra tik europiečių liga – šis bruožas yra būdingas ir daugeliui JAV paskelbtų regionų tyrinėtojų darbų, įskaitant ir tuos, kurie paskelbti jau minėtoje (2.2) prestižinėje devynių tomų serijoje „Politinės raidos tyrimai“.

Paradoksalu, bet Europos sociologijoje ir politikos moksluose palyginti rečiau pasitaiko darbų, reprezentuojančių antrąjį – kokybinį ir istorinį – tarptautinių lyginamųjų sociologinių tyrimų stilių, kuris JAV socialiniuose moksluose į atskirą lyginamosios sociologijos srovę išsiskyrė 8-ajame ir 9-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, kaip tik tuo metu, kai Europos tyrinėtojai tapo kiekybinės lyginamosios sociologijos lyderiais. Tai paradoksalu, nes, pirma, šią naują JAV sociologijos srovę galima laikyti to sociologijos tipo, kurį reprezentuoja XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės vokiečių istorinė sociologija, tęsiniu arba restauracija. Antra, vienas iš istorinio (ir kokybinio) posūkio JAV lyginamojoje sociologijoje pionierių buvo europietis: norvegų sociologas Steinas Rokkanas (1921–1979), ypač daug nusipelnęs organizuodamas Europos socialinių mokslininkų, o taip pat jų ir JAV tyrinėtojų bendradarbiavimą.

Kaip tyrinėtojas S. Rokkanas išgarsėjo Europos konceptualiniu žemėlapiu, kuriame išskiriami jos istoriniai regionai (Rokkan 1999), bei politikos sociologijos darbais, kuriuose šiuolaikinėms Vakarų Europos šalims būdingų politinių takoskyrų (*cleavages*) skirtumai aiškinami jų palyginti senos (siekiančios Reformacijos laikus) istorinės praeities ypatumais. Tai yra lyginamojoje politinėje sociologijoje gerai žinoma „įšalusios“ partijų struktūros šiuolaikinių Vakarų Europos šalių politinėse sistemose hipotezė (*freezing hypothesis*): takoskyros tarp politinių partijų atspindi ne tiek dabartinių interesų grupių susidūrimo linijas, kiek tas „fronto linijas“, kurios išskyrė dabartinių rinkėjų tėvus, senelius ar net protėvius (Lipset ir Rokkan 1967).

Vienas iš JAV lyginamosios istorinės sociologijos pionierių ir žymiausių atstovų Reinhardas Bendixas ją aprašo kaip „tyrimą, kuris – makrosociologiniame lygmenyje – siekia išsaugoti pusiausvyrą tarp didžiosios teorijos ir regionų studijų aprašomųjų tyrimų“ (Bendix 1963: 539). Sukonkretindamas šį apibūdinimą, jis nurodo, kad „lyginamieji istoriniai

tyrimai yra mėginimas išplėtoti sąvokas ir apibendrinimus lygmenyje, kuris yra tarp to, kas yra teisinga visų visuomenių atžvilgiu, ir to, kas yra tiesa apie vieną visuomenę tam tikru laiko momentu ir tam tikroje vietoje" (Bendix 1963: 532). Tokie tyrimai operuoja tipologinėmis sąvokomis. Tai „riboto pritaikomumo sąvokos" (*concepts of limited applicability*), kurios „gali būti naudingai pritaikytos daugiau negu vienai visuomenei laikotarpiu, kurio apytikslė pradžia ir pabaiga patys yra tyrimo objektas" (Bendix 1988: 288). Pagrįsdamas tokios strategijos privalumus, jis nurodo, kad „sąvokos praranda savo pajėgumą mums ką nors apie ką nors pasakyti, jeigu jų apimtis yra per plati, bet jos negali pranokti individualaus atvejo, jeigu jų apimtis yra pernelyg siaura. Aš manau, kad mums reikia tipologinių visuomenių grupuočių, kaip bebūtų sunku dirbti su tokiomis grupuotėmis. Mums reikia apibūdinimo, kuris parodytų, kas skiria Europos raidą, palyginus su Rytų Azijos arba Lotynų Amerikos raida" (Bendix 1984: 17).

Istorinio posūkio JAV lyginamojoje sociologijoje simboline data galima laikyti 1966 m., kai išėjo didelio dėmesio ir plataus atgarsio susilaukęs Barringtono Moore Jr. veikalas „Socialinės diktatūros ir demokratijos ištakos. Žemvaldys ir valstietis šiuolaikinio pasaulio atsiradimo procese" (Moore 1966). Šį posūkį paskatino, pirma, „besivystančių šalių", tuomet vadintų dar ir „trečiojo pasaulio" šalimis (skiriant jas nuo „antrojo pasaulio" – komunistinių šalių), raida, kurią stebėtojai suvokė kaip modernizacijos teorijos prognozių paneigimą, o taip pat jomis pagrįstos JAV „vystymosi pagalbos" politikos nesėkmę (žr. toliau, 8.1–8.5). Ekonominės statistikos duomenys rodė, kad 7-ojo dešimtmečio pabaigoje skirtumas tarp išsivysčiusių Vakarų šalių ir trečiojo pasaulio šalių, matuojamas bendruoju vidaus produktu (toliau: BVP) vienam gyventojui, ne tik nesumažėjo, bet ir padidėjo, lyginant su 6-ojo dešimtmečio pradžia. Taip atsitiko todėl, kad nors šių šalių ekonomika augo, dar greičiau augo gyventojų skaičius, kai, pritaikius kad ir elementarius Vakarų medicinos laimėjimus, mirtingumas besivystančiose šalyse smarkiai sumažėjo, o gimstamumas nepakito.

Industrializacija smarkiai atsiliko nuo urbanizacijos, todėl daugelio besivystančių šalių didmiesčiai virto megapoliais, kurių gyventojų didžioji dalis buvo bedarbiai arba pusiau bedarbiai migrantai iš kaimo, gyvenę didžiuliuose lūšnynų kvartaluose. Beveik visose dekolonizuotose Azijos ir Afrikos šalyse, kurios savo nepriklausomą politinį gyvenimą pradėjo su vakarietiško pavyzdžio konstitucijomis, numatančiomis demokratinę politinę santvarką, įvyko kariniai perversmai ir įsigalėjo autoritarinės diktatūros. Vietinio elito atžalos, išmokslintos Vakarų universitetuose vystymosi pagalbos fondų lėšomis, buvo tokios pat korumpuotos, kaip ir jų tėvai, priešingai nei buvo tikimasi, kad grįžusios namo, jos ir bus tie „naujieji žmonės", kurie įsuks modernizacijos smagratį (Huntington 1968; Portes 1973; 1976).

Tačiau svarbiausias veiksnys, nulėmęs modernizacijos teorijos diskreditaciją, buvo politinės ir kultūrinės permainos pačiose Vakarų šalyse. Tai, visų pirma, „naujųjų kairiųjų" sąjūdžio, kurio socialinė terpė buvo maištaujanti studentija, iškilimas 7-ojo dešimtmečio pabaigoje, rasiniai neramumai JAV, protestai prieš karą Vietname (Alexander 1999 (1994)).

Šie ir kiti įvykiai paskatino kritiškiau žiūrėti į pačių Vakarų visuomenių socialinę tikrovę, ieškoti ją pranokstančių (kaip pasirodė, utopinių) alternatyvų. Lyginamojoje sociologijoje ši kritinė nuostata transformavosi į modernizacijos teorijos prielaidų reviziją, skatino įtraukti į akademinę apyvartą „politiškai neteisingų" teoretikų (visų pirma Karlo Marxo) paveldą, ir perkelti į patį tyrimų darbotvarkės centrą temas ir problemas, kurios anksčiau buvo laikomos antraeilėmis.

Kaip jau buvo pažymėta, modernizacijos teoretikams labiausiai rūpėjo nevakarietiškų šalių šiuolaikinė socialinė tikrovė ir būdai, kuriais būtų galima pagreitinti ar paskatinti jos *taikią* transformaciją į būseną, analogišką „pirmojo pasaulio" santvarkai, kartu išvengiant jų patekimo į komunistinio „antrojo pasaulio" (kurio socialinės tvarkos pobūdis bei jos kaitos perspektyvos buvo karštų diskusijų objektas)[15] įtakos orbitą. Dėl ekstravertiškos socialinės-inžinerinės šios teorijos orientacijos pačių Vakarų iškilimo konkrečių aplinkybių (kodėl būtent Vakaruose atsirado pirmos modernios visuomenės?) tyrimas nebuvo laikomas pačios sociologijos reikalu, buvo atiduodamas istorijos mokslo žiniai.

Tačiau tuo metu istorijos moksle dominavusių istoristinių metodologinių nuostatų požiūriu, Vakarų iškilimo aplinkybės buvo pernelyg platus objektas, kad galėtų būti priimtas į rimto, mokslinio, istorinio tyrimo darbotvarkę, kurios kontūrus nubrėžė istorijos kaip mokslo apie tam tikros (savos) nacionalinės valstybės praeitį idėja. Ši idėja tuo metu priklausė prie absoliučių tiesų ar prielaidų, apibrėžiančių istorijos mokslo objektą (Appleby, Hunt ir Jacob 1998 (1994): 23–128; Norkus 1996: 117–130)

Istorikams visų pirma rūpėjo savo šalies istorijos detalės, istorinių asmenybių darbai ir nuopelnai lemtingose nacionalinės istorijos eigai situacijose, kurių turinys dažniausiai būdavo karai ir kitokios varžybos su artimiausiais kaimynais paties Vakarų pasaulio ribose. Esant tokiai nacionalistinei istorijos mokslo pažintinių interesų orientacijai, evoliucionistinės pakraipos modernizacijos teoretikai ne tik darė prielaidą, kad kitos šalys (gal būt pagreitintu ir palengvintu būdu dėl išorinės vystymosi pagalbos) pakartos Vakarų kelią į modernybę, kuris buvo tiesiog pirmasis universalios socialinės kaitos atvejis, bet ir įsivaizdavo pačių Vakarų kelią labai idealizuotai, ignoruodami modernizacijos aukas, kaštus, konfliktus ir prieštaravimus. Jie tarsi žvelgė į Vakarų modernizaciją iš pozicijos tų, kurie tuose konfliktuose nugalėjo ir daugiausiai iš modernizacijos laimėjo.

Šios prielaidos revizuojamos ir kvestionuojamos istoristinėje (ar istorinėje-sociologinėje) modernizacijos teorijos versijoje, kurią aptinkame jau minėto amerikiečių sociologo Reinhardo Bendixo darbuose. Jie sudaro savotišką lyginamosios istorinės sociologijos trilogiją, kurios bendra tema yra teisėtos valdžios (angl. *authority*) fenomenas: antreprenerių ir vadybininkų valdžia įmonių darbininkams (1977 (1956)); pilietybės institucijos raida (1977 (1964)); ir teisės valdyti galutinio šaltinio transformacijos (1978). Svarbi R. Bendixo įžvalga yra ta, kad pats visuomenių skirstymas į išsivysčiusias (modernias) ir atsilikusias

[15] Žr. toliau 7-ą ir 8-ą skyrius.

atsirado tik tada, kai viena iš jų (Didžioji Britanija) tapo pavyzdžiu, į kurį lygiuojasi kitų visuomenių valdantieji elitai arba priešiški jiems kontrelitai. Plėtodamas šią įžvalgą, jis teigė, kad po pirmos „modernios“ nacijos iškilimo kaip pagrindinis modernizacijos mechanizmas veikia „tarptautinis demonstracinis efektas“, kurio esmė yra technologijų, institucijų, kultūros vertybių importas.

Kartu R. Bendixą domino ne tikros ar tariamos modernizacijos evoliucinės universalijos, bet modernizacijos kelių ir rezultatų įvairovė, kuri priklausė ne tik nuo praeities paveldo, bet ir nuo „referencinės šalies“ (*reference country*) pasirinkimo. Antai XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Japonijos istorijos nesuprasime, jeigu neatsižvelgsime į tą aplinkybę, kad tuo metu jai tokios šalies vaidmenį atliko jau nebe Anglija, bet Vokietija. Tokia modernizacijos samprata turi dvi svarbias implikacijas: pirma, vėliau modernėjančios šalys negali kartoti anksčiau sumodernėjusių kelio, nes pionierės savo išaugusia ekonomine ir karine-politine galia pakeičia tarptautinę aplinką, kurioje reikia veikti jų sekėjoms. Antra, jų pavyzdžiu sekančios šalys turi tam tikrų pranašumų, kuriuos galima vadinti atsilikimo pranašumais: jos gali išvengti pirmtakių klaidų, o kartu – ir išvengti mokymosi iš jų kaštų; perimti (kartais – pavogti) pačias naujausias technologijas ir t.t. (Gerschenkron 1962).

R. Bendixo darbus galima laikyti jungiamąja grandimi tarp naujosios (amerikietiškosios) ir senosios (vokiškosios) lyginamosios istorinės sociologijos. Nors R. Bendixas anksti (aštuoniolikos metų) emigravo iš Vokietijos, jis buvo socializuotas vokiečių kultūroje, o savo neakivaizdiniu mokytoju laikė Maxą Weberį: parašė vokiečių sociologo intelektualinę biografiją su jo pažiūrų interpretacija (Bendix 1960), kuri tapo įtakinga alternatyva T. Parsonso interpretacijai, išdėstytai „Socialinio veiksmo teorijoje“. Sociologinės teorijos darybos bei tyrimo stilių, kuris atrodė heterodoksiškas dominuojančios prezentistinės amerikanistinės sociologijos atžvilgiu, jis moksliškai legitimuoja, apeliuodamas (taip sakant, per T. Parsonso ir modernizacijos teoretikų galvas) į sociologijos klasikų palikimą ir sureikšmindamas tuos to palikimo aspektus, kurie liko „už borto“ didžiojoje T. Parsonso sintezėje.

Tokį pat judesį galima įžvelgti ir kitų istorinio posūkio lyginamojoje sociologijoje pradininkų darbuose. Tiktai jų veikaluose palyginti didesnė įtaka K. Marxo, kuris į akademinę apyvartą JAV buvo įtrauktas ir galutinai sociologijos klasiko statusą įgijo tik 7-ajame dešimtmetyje. Tai visų pirma tinka jau minėtam B. Moore'o Jr. (1913–2005) veikalui (Moore 1966), kurio išėjimo metus sąlygiškai galima laikyti amerikietiškosios lyginamosios istorinės sociologijos gimimo data.

Kaip ir R. Bendixas, B. Moore'as pabrėžia kelių į modernybę įvairovę, tačiau, skirtingai nuo R. Bendixo (ir panašiai kaip evoliucionistinės modernybės ir modernumo sampratos atstovai), modernią visuomenę tapatina tiesiog su industrine visuomene, nes modernizacijos šerdimi laiko industrializaciją. Todėl jis ne tik Prancūziją, Didžiąją Britaniją, JAV, bet ir tuometinę SSRS bei Vokietiją ir Japoniją iki 1945 m. klasifikuoja kaip modernias šalis. Kartu jis atmeta modernybės sutapatinimą su liberaliuoju demokratiniu kapitalizmu, ir implicitiškai teigia jos daugialypumą, lyg numatydamas žymiai vėliau

Shmuelio Eisenstadto pasiūlytą modernizacijos teorijos versiją, kurią aptarsime kiek vėliau (žr. 2.6).

Išskirdamas tris kelius į modernybę – liberalųjį demokratinį, fašistinį ir komunistinį, B. Moore'as klausia, kaip paaiškinti šių šalių bei Kinijos ir Indijos, kurias jis taip pat įtraukia į savo tyrimo akiratį, raidos kelių skirtumą, o atsakymo ieško šių šalių agrarinės istorijos ypatybėse bei klasių galios santykiuose. B. Moore'o teigimu, ten, kur žemės ūkio komercializacija, lydima valstiečių ekspropriacijos, vyko sklandžiai, o buržuazija buvo stipri, ten įsitvirtino demokratinė politinė santvarka. Tai JAV ir Didžioji Britanija, o iš dalies – ir Prancūzija, kurioje šie procesai vyko sunkiausiai, užtat ir politinė istorija buvo pati audringiausia.

Vokietijoje ir Japonijoje buržuazija buvo silpna, o politinę valdžią savo rankose išlaikė žemvaldžių klasė, kuri buvo pakankamai stipri išlaikyti valstiečių kontrolę. Ji vykdė dalines reformas „iš viršaus", o industrializacija vyko valstybės iniciatyva bei ištekliais, fiskalinės valstiečių eksploatacijos sąskaita. Tokios vidaus politikos sukeltus prieštaravimus žemvaldžių klasė mėgino išspręsti išorine ekspansija, kurios vidinė pasekmė ir kaina buvo fašizmo įsigalėjimas. Reformų „iš viršaus" bei valstybės finansuojamos industrializacijos keliu mėgino eiti taip pat ir Rusijos valdančioji (žemvaldžių) klasė, tačiau čia klasių jėgų santykis kaime buvo kitoks, ir ją nušlavė valstiečių revoliucija „iš apačios".

Ant šios revoliucijos bangos iškilusi komunistinė diktatūra Rusijoje eksproprijavo valstiečius ir jų sąskaita įvykdė šalies industrializaciją. Lygindamas skirtingus modernizacijos kelius, B. Moore'as išskiria penkias būtinas demokratinio kapitalistinio modernybės varianto susiformavimo sąlygas: (1) „pusiausvyros, išvengiančios ir pernelyg stiprios karūnos, ir pernelyg nepriklausomos žemvaldžių aristokratijos, susidarymas <...>; (2) arba žemvaldžių aristokratija, arba valstiečiai pasuka tinkamos komercinio žemės ūkio formos link" (Moore 1966: 430); (3) „žemvaldžių aristokratija nusilpsta <...>; (4) išvengiama aristokratų ir buržuazijos koalicijos prieš valstiečius ir darbininkus <...>; (5) revoliuciniu būdu nutraukiamas ryšys su praeitimi" (Moore 1966: 431).

Ryškiausiai šios sąlygos matomos modernizacijos pionierės Anglijos istorijoje. Svarbus B. Moore'o pateikiamos analizės aspektas, nukreiptas prieš ankstyvąją modernizacijos teorijos versiją, labiausiai besirūpinusią taikios tradicinių visuomenių transformacijos į modernias (liberaliai demokratines ir kapitalistines) galimybe, yra pozityvaus revoliucinio smurto (*violence*) vaidmens istorijoje iškėlimas. Jis įrodinėja, kad be smurtinių revoliucijų Anglijoje ir Prancūzijoje demokratijos pergalė būtų buvusi neįmanoma. Šiuo atžvilgiu B. Moore'as labiausiai priartėja prie K. Marxo, kuris laikė tokias revoliucijas „istorijos lokomotyvais". Tik K. Marxui labiausiai rūpėjo būsimoji socialistinė revoliucija, o B. Moore'as pabrėžia, kad be revoliucinio smurto neįmanoma sukurti kokybiško liberalaus demokratinio kapitalizmo.[16]

---

[16] B. Moore'o pateikta SSRS komunistinio režimo prigimties bei jo perspektyvų analizė aptariama 8-o skyriaus 2-ame skirsnyje.

Šią tezę jis taiko taip pat ir JAV istorijai. Skirtingai nuo daugelio istorikų, kurie Pilietinį karą laiko apmaudžia politikos nesėkme, kurios buvo galima išvengti, taikiai, palaipsniui panaikinus juodaodžių vergovę, B. Moore'as įrodinėja, kad be jo antroje XIX a. pusėje JAV vidaus politinė istorija galėjo pasukti tuo pačiu keliu, kuriuo ji tuo metu nuėjo kaizerinėje Vokietijoje, kur politinė valdžia atsidūrė „rugių ir plieno" (t.y. Prūsijos junkerių ir stambiųjų Ruhro pramoninkų) rankose, ir šalies demokratizavimas buvo užblokuotas. Jeigu JAV Pilietiniame kare Pietų vergvaldžiai nebūtų buvę sutriuškinti, ten galėjo susidaryti „medvilnės ir plieno" sąjunga su analogiškomis pasekmėmis politinei šalies raidai. Neįvykusių arba nesėkmingų revoliucijų „iš apačios" Vokietijoje ir Japonijoje kaina buvo dviejų pasaulinių karų aukos, o kelias demokratijai šiose šalyse buvo atvertas tik politiškai sutriuškinus žemvaldžių klasę smurtiniu įsikišimu iš išorės, kai po pralaimėto Antrojo pasaulinio karo demokratiją įvedė okupantai (JAV).

Smurto ir prievartos vaidmens Vakarų modernizacijoje tema yra svarbi ir kitų JAV istorinių sociologų, visų pirma – B. Moore'o mokinių, darbuose. Plačiai suprantamai „Moore'o mokyklai" galima priskirti Halą Berensoną, Victoriją Bonnell, Edwardą Friedmaną, Peterį A. Gourevitchių, Davidą Plotkę, George'ą Rossą, Rebeccą J. Scott, Thedą Skocpol, Tony Smithą, Diną Spechler, Martiną Spechlerį, Charles'ą Tilly, Judith Eisenberg Vichniac, Martiną Walzerį, Joną Wienerį (Skocpol 1998; Smith 1983). Žymiausi iš jų yra Ch. Tilly's (g. 1929), pripažintas JAV socialinės istorijos lyderis, ir Th. Skocpol (g. 1947). Ch. Tilly'o ankstyvųjų tyrimų centre – modernizacijos pralaimėtojų (*looser*'ių) pasipriešinimas plataus masto socialinės kaitos procesams, iš kurių kilo šiuolaikinė centralizuota biurokratinė valstybė ir fabrikinė pramonė (Tilly Ch. 1967 (1964); Tilly Ch. ir Shorter 1974; Tilly Ch.; Tilly L.; Tilly R. 1975).

Tai visokių „istorijos pasmerktų" maištininkų (tokių, kaip Vandėjos kontrrevoliucionierių XVIII a. pabaigos Prancūzijos revoliucijos metu) sukilimai bei bruzdėjimai, nukreipti prieš centrinės valdžios stiprinimą ir senovinių vietinių teisių naikinimą, o ypač – prieš laisvos rinkos įtvirtinimą, kuris pažeidė tradicinius vietinius interesus. Pavyzdžiu gali būti labai dažni XVI–XVIII a. „duonos maištai": miesto varguomenė sukildavo prieš komersantus („spekuliantus"), kurie, rudenį supirkę derlių, laikydavo sandėliuose iki pavasario, laukdami kainų padidėjimo, arba išveždavo kitur, kur kainos buvo didesnės (Tilly Ch. 1975: 380–455). Nors tai visiškai normali moderniai rinkos ekonomikai praktika, ji prieštaravo plačiųjų masių supratimui apie teisingumą. Ne mažiau svarbus už B. Moore'o darbus šių Ch. Tilly'o tyrimų inspiracijos šaltinis buvo britų istoriko marksisto Edwardo P. Thompsono knyga „Anglijos darbininkų klasės formavimasis" (Thompson 1963), kuri netruko tapti jaunų JAV istorinių sociologų parankine knyga.

Pirmiausia Ch. Tilly domino šių „reakcinių", smurtinio pobūdžio lokalinių protesto akcijų transformacija į taikias nacionalinio masto politines ir socialines akcijas – socialinius sąjūdžius (Tilly Ch. 1986; 1995). Šiuo metu jie yra pagrindinė amerikiečių sociologo tema (Tilly Ch. 2004a; 2004b; Tilly Ch. ir Tarrow 2007). Antra ankstyvųjų tyrimų tema buvo

centralizuotų biurokratinių valstybių formavimosi vėlyvaisiais viduramžiais ir naujaisiais laikais mechanizmai (Tilly Ch. 1975; 1990b). Šiuose darbuose, kurie padėjo pagrindus atskirai lyginamosios istorinės sociologijos krypčiai, vadinamai karine-politine prieiga (Barbera, 1998; Downing 1992; Ertman 1999; Steinmetz 1999; Thomson 2006 (1994)), teigiama, kad karai tarp Europos valstybių buvo pagrindinis jos socialinės bei ekonominės raidos variklis ir jos politinės organizacijos suvienodėjimo, nacionalinės valstybės tapimo „standartiniu" tos organizacijos vienetu Europoje, o vėliau ir už jos ribų, priežastis.

Valstybės ir politikos autonomijos iškėlimu Ch. Tilly's priartėja prie Maxo Weberio ir nutolsta tiek nuo savo mokytojo B. Moore'o, tiek nuo Karlo Marxo, kuris politiką aiškino kaip ekonominių interesų sąlygotos klasių kovos išraišką, o valstybę laikė viso labo vienos klasės viešpatavimo kitoms įrankiu. Maxo Weberio, Ch. Tilly'o ir karinės-politinės prieigos požiūriu, valdantieji gali turėti savo atskirų interesų ir vykdyti politiką, kurios nėra pagrindo tapatinti su kokios nors klasės interesais.

Ši idėja yra tarp pagrindinių bene garsiausioje JAV lyginamąją istorinę sociologiją reprezentuojančioje knygoje – Thedos Skocpol „Valstybės ir socialinės revoliucijos: lyginamoji Prancūzijos, Rusijos ir Kinijos analizė" (1979). Šios knygos sėkmė gausias tyrinėtojų pajėgas pritraukė į dar vieną lyginamosios istorinės sociologijos sritį – lyginamuosius valstybės žlugimų (*state breakdown*) ir revoliucijų tyrimus (Goldstone 1991; Goodwin 2001; McDaniel 1991; Wickham-Crowley 1992).

Th. Skocpol pabrėžia tą aplinkybę, kad valstybės ir jos vaidmens visuomenės gyvenime stiprėjimas naujaisiais laikais Europoje nebuvo tolygus ir sklandus procesas. Daugelyje šalių jis vyko šuoliais, pertraukiamas socialinių revoliucijų. Pasak T. Skocpol pateikto apibrėžimo, „socialinės revoliucijos yra greitos, pamatinės (*basic*) visuomenės valstybinės ir klasinės struktūros transformacijos, kurias lydi ir iš dalies įgyvendina turintys klasinį pagrindą sukilimai (*class-based revolts*) iš apačios" (Skocpol 1979: 33). Tokios revoliucijos kyla, kai vis dar agrarinėms valstybėms įsitraukus į geopolitines varžybas su modernizacijos pionierėmis (iš pradžių – su Anglija, vėliau – ir su jos sekėjomis), tolydžio aštrėja konfliktas dėl iš valstiečių nusavinamo pridėtinio produkto paskirstymo tarp žemvaldžių ir valstybės, kuri didina mokesčių įplaukų dalį karinėms išlaidoms ir industrializacijai, o kartu – mažina žemvaldžiams tenkančią dalį.

Pralaimėjus karą, valstybės aparatas dėl šio valdančio elito vidaus konflikto gali pasidaryti neveiksnus ir sužlugti, nebegalėdamas nuslopinti valstiečių bruzdėjimų, kurie virsta masiniu maištu, nušluojančiu tiek žemvaldžius, tiek valstybės aparato likučius. Susiklosčiusia situacija pasinaudoja radikalių kontrelitų atstovai, konkuruojantys tarpusavyje dėl valdžios porevoliucinėje situacijoje. Ta kova veikia kaip natūrali atranka, užtikrindama pergalę tai kontrelito grupuotei, kuri pasirodo turinti geriausius organizacinius, taigi ir valstybės atkūrimo, gebėjimus. „Aš įrodinėjau, kad (1) valstybės organizacijos administracinis ir karinis žlugimas, sustiprėjus labiau išvystytų užsienio valstybių spaudimui, ir (2) agrarinės socialinės-politinės struktūros, palengvinusios plačius valstiečių maištus prieš žemvaldžius,

kartu paėmus, buvo pakankamos socialinių-revoliucinių situacijų, prasidėjusių Prancūzijoje 1789, Rusijoje 1917, ir Kinijoje 1911 metais, priežastys“ (Skocpol 1979: 154).

2.4. Lyginamoji istorinė sociologija ir pasaulinės kapitalistinės sistemos analizė

Paskutiniaisiais praėjusio šimtmečio dešimtmečiais pasirodė daug veikalų, įspūdingai reprezentuojančių lyginamąją istorinę analizę JAV socialiniuose moksluose (Abbot 1988, Biernacki 1995; Brubaker 1998 (1992); Katznelson 1986; Lachmann 1999, Lamont 1992; Luebbert 1991; Mahoney 2001; Markovits ir Hellerman 2001; Marx 1998; Paige 1978; Paige 1997; Rueschemeyer D., Stephens E., Stephens J. 1992; Silberman 1993; Traugott 2001 (1985) ir kt.). Stipriausias pozicijas ji išsikovojo lyginamojoje politikoje, kaip politikos mokslo subdisciplinoje. Theda Skocpol įeina į pirmąjį JAV politikos mokslų periodikoje dažniausiai cituojamų autorių dešimtuką (Goodin ir Klingemann 1992: 32). Tačiau politikos moksluose ji netapo nauja subdisciplina, o veikiau išliko tam tikru lyginamosios politikos, kaip jau seniai egzistuojančios ir garbingos politologijos subdisciplinos, tyrimų stiliumi, skirtingu nuo kiekybinių tarptautinių lyginamųjų tyrimų, kurių raidą jau aptarėme (žr. 2.3).

Kitaip buvo sociologijoje, kur įsipareigoję šiam stiliui tyrinėtojai išsiskyrė ir organizaciškai. Instituciniais lyginamosios istorinės sociologijos centrais sociologijoje tapo dvi Amerikos sociologų asociacijos (*American Sociological Association*) sekcijos. Tai „Lyginamosios ir istorinės sociologijos“ sekcija (*American Sociological Association Section on Comparative ir Historical Sociology*; ASACHS), įsikūrusi 1982 m., ir „Pasaulinės sistemos politinės ekonomijos sekcija“ (*Political Economy of the World System Section*; PEWS), įkurta jau 1977 m. Joje susivienijo Immanuelio Wallersteino (g. 1930), kurį drąsiai galima laikyti pačiu garsiausiu ir įtakingiausiu JAV istoriniu sociologu, sekėjai. 1984 m. Theda Skocpol išleido rinkinį „Vizija ir metodas istorinėje sociologijoje“ (Skocpol 1984), kuris buvo plačiai pastebėtas kaip naujos sociologinės subdisciplinos manifestas.

R. Bendixui, B. Moore'ui, Ch. Tilly'ui, Th. Skocpol ir daugeliui kitų JAV lyginamosios istorinės sociologijos atstovų labiausiai rūpėjo pateikti tikroviškesnį Vakarų iškilimo („istorijos tinklo“ žodynu) arba pirmojo endogeniškos modernizacijos atvejo („evoliucijos pakopų“ žodynu) vaizdą. Neišsivysčiusių šalių bėdų diagnostika ir jų raidos perspektyvos juos palyginti mažiau domino, nors iš jų analizės šiuo klausimu ir buvo galima padaryti svarbią išvadą: tų šalių dabartinė ir būsima istorija negali būti Vakarų kelio pakartojimas, nes savo laimėjimais ir pavyzdžiu Vakarų šalys pakeitė tą aplinką, kurioje tenka veikti besivystančioms šalims. Juos domino palyginti siauro masto, „pririšti“ prie tam tikrų regionų ir epochų apibendrinimai, kurie socialinės kaitos analizei duotų tą patį, ką Robertas K. Mertonas laikė pačiu perspektyviausiu empiriškai vaisingos socialinės tvarkos analizės keliu – „vidutinio nuotolio“ (*middle range*) teorijas (Merton 1968 (1949): 39–72).

Immanuelis Wallersteinas siūlo „didžiąją“ teoriją, kuri savo užmojais nenusileidžia modernizacijos teorijai ir gali būti laikoma svarbiausia jos alternatyva lyginamojoje makrosociologijoje. Ji žinoma pasaulinės sistemos (*world-system*) teorijos pavadinimu ir gali būti laikoma istorizuotu ir atnaujintu marksistinės kapitalizmo teorijos (žr. 6.1; 16.1), kuriai kaip buržuazinė alternatyva ir buvo išplėtota modernizacijos teorija, pavidalu (Wallerstein 1974; 1980; 1989; 1991; 1998; 1999; 2000; 2004; 2005; Chase-Dunn ir Hall 1998; Chase-Dunn ir Grimes 1995; Chirot ir Hall 1982; Shannon 1996).

Dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse kai kurie teoretikai marksistai (anksčiausiai – Rosa Luxemburg 1913) iškėlė idėją, kad išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse K. Marxo numatyta socialistinė revoliucija neįvyksta dėl to, kad tos šalys kolonijų ir priklausomų šalių eksploatacijos sąskaita sugeba užtikrinti savo šalių darbininkams aukštesnį gyvenimo lygį. Jau po Antrojo pasaulinio karo grupė radikalių Lotynų Amerikos ekonomistų ir vokiečių kilmės amerikiečių ekonomistas Andre G. Frankas (1929–2005) šią idėją išplėtojo į priklausomybės, vėliau – į priklausomo vystymosi teoriją (Apter 1987; Cardoso 2001; Frank 1969; Ghosh 2001; Oman ir Wignaraja 1991; Packenham 1992; Peet ir Hartwick 1999; So 1990).

Ši teorija nukreipta prieš dar Davido Ricardo (1772–1823) pasiūlytą lyginamųjų pranašumų teoriją, anot kurios, iš tarptautinio darbo pasidalijimo, pagrįsto kiekvienos šalies specializacija tam tikroje gamybos srityje, galų gale išlošia visi tokio pasidalijimo dalyviai. D. Ricardo kritikų požiūriu, tie lyginamieji pranašumai nėra vienodai palankūs visoms šalims, įtrauktoms į tarptautinį darbo pasidalijimą. Iš jo daugiau išlošia išsivysčiusios šalys, kurios specializuojasi kvalifikuotos darbo jėgos reikalaujančioje bei aukštųjų technologijų pritaikymu pagrįstoje gamyboje, negu neišsivysčiusios šalys, eksportuojančios žaliavas bei žemės ūkio produkciją. Pats jų, kaip neišsivysčiusių šalių, apibūdinimas nėra tikslus. Šios šalys iš tikrųjų nėra neišsivysčiusios ar atsilikusios, bet savaip – priklausomai – išsivysčiusios. Šis iškreiptas jų išsivystymo pavidalas yra jų vietos tarptautinio darbo pasidalijimo sistemoje padarinys.

Šią sistemą I. Wallersteinas ir vadina *capitalist world-system* – pasauline kapitalistine sistema (toliau: PKS). Kol egzistuoja PKS, išsivysčiusios šalys yra tokios neišsivysčiusiųjų šalių sąskaita, o neišsivysčiusios šalys yra tokios arba deformuotai išsivysčiusios tiek ir todėl, kad kitos yra išsivysčiusios. Vystymasis nėra tokios lenktynės, kurios tik atskleidžia dalyvių dar iki jų pradžios turėtus pranašumus. Tie pranašumai yra įgyti dėl šiek ar tiek atsitiktinių aplinkybių dėka įgyto pionieriaus vaidmens ir išlaikomi kitų sąskaita, pajungiant kitų šalių raidą galingiausiųjų lenktynių dalyvių interesams.

PKS yra dviejų tipų – ekonominių ir politinių – ryšių tinklas, kurio struktūroje išsiskiria trijų tipų padėtys: branduolys, periferija ir pusiau periferija. Branduoliui priklauso šalys, besispecializuojančios kvalifikuotos darbo jėgos reikalaujančioje gamyboje. Jose yra svarbiausi tarptautiniai finansų centrai, o plačiosioms gyventojų masėms yra užtikrintas aukščiausias tuo metu įmanomas pragyvenimo lygis. Darbo jėgos kontrolė yra pagrįsta

laisvos samdos santykiais. Periferijai priklauso šalys, kurios specializuojasi žaliavų ir žemos kvalifikacijos reikalaujančios produkcijos gamyboje. Būdingas jų bruožas – įvairios neekononomine prievarta pagrįstos darbo jėgos kontrolės formos – baudžiava, skolinė vergija ir pan., kurias K. Marxas klasifikavo kaip įvairias nekapitalistinių gamybinių santykių formas.

I. Wallersteino požiūriu, nustatant gamybinių santykių tarp tiesioginių gamintojų ir gamybos priemonių savininkų pobūdį, svarbūs yra ne santykiai atskirų gamybos vienetų viduje, bet gamybos paskirtis. Jeigu gaminama produkcija yra skirta parduoti bei eksportuoti, o gamybos orientaciją diktuoja pasaulinės rinkos kainos, tai ir žemvaldžio dvaras (palivarkas), kuriame pono lauką savo padargais apdirba baudžiauninkai, ir vergų darbą išnaudojanti medvilnės plantacija yra kapitalistinės įmonės. Kai tam tikra šalis yra įtraukiama į tarptautinio darbo pasidalijimo sistemą, tai vergvaldiniai, feodaliniai ir kitokie nekapitalistiniai gamybos santykiai virsta kapitalistiniais. Ir ta šalis yra taip pat kapitalistinė, kaip ir kitos, įeinančios į PKS, tiktai jos kapitalizmas yra ypatingas – periferinis.

Taip I. Wallersteinas traktuoja ir XVI–XVIII a. Lenkijos–Lietuvos valstybės (Žečpospolitos) socialinę-ekonominę santvarką, nes ji (kartu su Amerika) I.Wallersteino veikalo pirmame tome, kuriame aptariamas PKS atsiradimas XVI šimtmetyje bei jos ankstyvoji raida, traktuojama kaip tuometinės PKS periferija (Wallerstein 1974). Analizuodamas šią raidą, I. Wallersteinas pasinaudoja ir jau paminėto (1.3) prancūzų „Analų“ istoriografijos mokyklos intelektualinio lyderio F. Braudelio (1902–1985) idėjomis bei autoritetu (žr. taip pat Norkus 1996: 162–166).

F. Braudelis išgarsėjo novatorišku veikalu, kurio objektas yra Viduržemio jūros, kaip tam tikro ekonominio ir geopolitinio regiono ar „pasaulio“, istorija XVI amžiuje (Braudel 1972 (1949)). Šis veikalas buvo naujoviškas net trimis atžvilgiais: pirma, jis pranoko įprastą (bent jau tuo metu – jo išleidimo laikais) nacionalinės istoriografijos formą, nes yra ne šalies, bet ištiso regiono istorija. Antra, jis įgyvendino totalinės (ar visuminės) istorijos projektą, nes nagrinėjo savo objektą daugeliu vienas kitą papildančių ir praplečiančių pjūvių: klimato ir geografinės aplinkos, demografijos, technologijos, ekonominių ryšių, geopolitikos ir pan. požiūriais. Trečia, prancūzų istorikas išskyrė kelis istorinio laiko lygmenis. Tai ilgasis geoekonominių struktūrų, vidutinis cikliškai besikartojančių procesų (visų pirma ekonominių konjunktūrų) ir trumpasis politinių įvykių laikas. Savo vėlesniuose darbuose, kuriuos jau minėjome (žr. 1.3), F. Braudelis išplėtė šio savo ankstyvojo veikalo problematiką, pateikdamas kelių XV–XVIII a. egzistavusių ekonominių pasaulių (tokių, kaip Rusija, Kinija, Indijos vandenynas) lyginamąją analizę (Braudel 1981–1984 ((1979)).

I. Wallersteino pagrindinį veikalą „Modernioji pasaulio sistema“ (Wallerstein 1974; 1980; 1989) galima laikyti pasakojimu apie PKS, kaip vieno tokio ekonominio pasaulio, ilgojo ir vidutinio laiko istoriją.[17] Tai, ką modernizacijos teoretikai vadina modernizacija,

[17] Veikalas kol kas nebaigtas. Yra išėję trys tomai.

I. Wallersteino požiūriu, yra vienkartinis istorinis įvykis, kurio esmė – PKS atsiradimas ir globalizavimasis. Būdvardis „modernioji“ veikalo pavadinime turi būtent tą prasmę, kurią į jį įdeda istorikai – tai naujieji laikai – epocha Vakarų civilizacijos istorijoje, prasidėjusi po viduramžių, o ne tą, kuri suteikiama evoliucionistinėje modernizacijos teorijos versijoje (tam tikras evoliucinis visuomenės tipas).

Iki XIX a. PKS buvo pasaulinė, bet dar nebuvo globali, nes egzistavo teritorijos ir ištisi ekonominiai pasauliai, kurie liko už PKS ribų. Ekonominiai pasauliai – translokalinių prekybos ryšių tinklai – žmonijos istorijoje susidarydavo ir egzistuodavo ir iki PKS atsiradimo XVI a., kai po Amerikos atradimo Šiaurės Vakarų Europa įsitvirtino persistruktūravusio mainų tinklo centre, išstumdama iš jo į pusiau periferijos padėtį Pietų Europą bei kaip periferiją įtraukdama Vidurio, dalį Rytų Europos (išskyrus Rusiją), o taip pat Ameriką. Skiriamuoju ekonominių pasaulių bruožu F. Braudelis laiko prekybą didelio svorio ir apimties prekėmis (pavyzdžiui, javais, mediena). Prekybos prabangos prekėmis (pavyzdžiui, gintaru) nepakanka ekonominiam pasauliui susidaryti; be to, tokio pobūdžio prekybos ryšiai gali sieti ir skirtingus pasaulius.

Tačiau iki PKS atsiradimo daugelio lokalinių „minivisuomenių“ ar „minisistemų“ įsitraukimas į translokalinius prekybos mainus tiesiog sukurdavo ekonominį pagrindą tam tikrą regioną smurtu politiškai suvienyti į imperiją. Imperijų politiniai elitai galėdavo pajungti, o ilgainiui – ir eksproprijuoti kartu su ekonominiu pasauliu iškylančią komercinę (kapitalistų) klasę, apdėdami politiškai pajungtų teritorijų gyventojus didėjančiais mokesčiais, reikalingais imperijos karinei mašinai išlaikyti. Kapitalistų ekspropriacija, viena vertus, suardydavo rinkos mainus, užtikrinančius ekonominio pasaulio po imperijos pamatais vienybę, o kita vertus, – sukeldavo pajungtų imperijai gyventojų maištus, kuriems slopinti reikėdavo toliau stiprinti karines pajėgas, ir dėl to dar didinti imamas iš pajungtų gyventojų duokles. Šis ydingas ratas anksčiau ar vėliau sužlugdydavo visas imperijas iki PKS atsiradimo.

PKS nuo anksčiau ir kurį laiką (XVI–XVIII a.) lygiagrečiai su ja egzistavusių ekonominių pasaulių skiriasi ne tik gilesniu darbo pasidalijimu, bet ir kitokia politine organizacijos forma. Tai yra nacionalinių didžiųjų valstybių sistema, kurioje viena iš jų atlieka hegemono vaidmenį, tačiau taip ir netampa pasauline imperija. Habsburgų nesėkmę XVI a. viduryje sukurti tokią imperiją I. Wallersteinas laiko lemtinga ankstyvosios PKS istorijos takoskyra, kuri galutinai įtvirtino jos savitumą, palyginus su kitais ekonominiais pasauliais.

Didžiųjų valstybių galios varžybas šis amerikiečių istorinis sociologas laiko esmine sąlyga kapitalistų klasės politiniam viešpatavimui, nes šios varžybos kapitalui užtikrina manevro laisvę, o kartu – priverčia valdančiuosius sluoksnius skaitytis su jo interesais. Kol jokia valstybė politiškai nekontroliuoja visos ekonominės PKS erdvės arba jos branduolio, tol kapitalas, su kurio interesais nebesiskaito kurios nors vyriausybės politika, turi kur pasitraukti, kartu ir nubausdamas šalį-skriaudėją – sumažindamas jos sėkmės šansus galios varžybose su kitomis didvalstybėmis iš PKS branduolio.

Tos varžybos vyksta, pirma, tarp pačių PKS branduolio valstybių dėl hegemonijos. Po PKS susiformavimo XVI a. I. Wallersteinas jos istorijoje išskiria tris dideles epochas, kurias sieja Olandijos (XVII a.), Didžiosios Britanijos (XIX a.), JAV (XX a.) hegemonija. Jis ieško ekonominių tai didesnio, tai mažesnio PKS branduolio valstybių kovos dėl hegemonijos intensyvumo priežasčių, siedamas jas su ilgalaikiais ekonominės konjuktūros svyravimo ciklais (vadinamosiomis Kondratjevo bangomis), kuriuos savo ruožtu aiškina revoliucinėmis permainomis gamybos technologijoje (žr. toliau 17.2).

Antra, kova PKS viduje vyksta tarp pusiau periferinių valstybių ir jau įsitvirtinusių branduolyje dėl aukštesnio statuso. Atskiros šalys gali nusmukti iš branduolio į pusiau periferiją. Kita vertus, kai kurioms iš jų gali pasisekti prasiskverbti iš pusiau periferijos (Vokietija iki XIX a. vidurio) arba net iš periferijos (JAV iki XIX a.) į branduolį.

Nors PKS analizę galima interpretuoti kaip vieno atvejo tyrimą – pasakojimą apie PKS istoriją, kurio siužetą sudaro PKS globalizacija, ilgesnių ir trumpesnių konjunktūrinių ciklų kaita bei branduolio valstybių kovos dėl hegemonijos, ne mažiau ryškūs yra tie jos bruožai, dėl kurių ji priklauso lyginamajai istorinei sociologijai. Komparatyvistinį pobūdį PKS analizė įgyja dėl to vaidmens, kurį joje atlieka PKS susikirstymas į branduolį, pusiau periferiją ir periferiją. Ji vienu metu yra ir skirtingas struktūrines padėtis PKS sudėtyje užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos, ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė.

Šių padėčių skirtumą, kuris vienas šalis daro „proletarais“ (periferija), kitas – „viduriniąja klase“ (pusiau periferija), o trečias – „stambiaisiais kapitalistais“ (branduoliu), I. Wallersteinas laiko tokiu pat esminiu PKS bruožu, kokiu klasikinė marksistinė teorija laikė visuomenės susiskirstymą į samdomuosius darbininkus ir kapitalistus, kylantį iš kapitalistinių gamybinių santykių esmės ir vieniems užtikrinantį privilegijuotą išnaudotojų padėtį, o kitus pasmerkiantį išnaudojimui. PKS iš esmės yra poliarizuojanti nelygybės ir hierarchijos sistema.

Atsakymas į klausimą – kiek „klasių“ yra pasaulinėje sistemoje, – skiria I. Wallersteino PKS analizę nuo priklausomybės teorijos, pagal kurią yra ne trys, o tik dvi padėtys: branduolio ir periferijos. I. Wallersteino šalininkų požiūriu, toks dichotominis pasaulio šalių skirstymas pernelyg supaprastina tikrovę, neatsižvelgia į tą aplinkybę, kad nėra tiesaus kelio iš periferijos, kurią sudaro išnaudojamos šalys, į branduolinę šalių-išnaudotojų lygą. Pusiau periferiją sudaro šalys, kurios yra išnaudotojos, bet tuo pačiu metu yra išnaudojamos dar galingesnių ir labiau išsivysčiusių šalių (Piana 2004). Christopheris Chase-Dunnas ir Thomas D. Hallas (1997) teigia, kad būtent pusiau periferija yra pokyčių PKS šaltinis. Sustiprėjusios pusiau periferinės šalys meta iššūkį branduolinėms ir net mėgina perimti hegemono padėtį.

Tokie veiksmai nebūtinai pasiekia užsibrėžtų tikslų, kaip atsitiko Vokietijai, kuri pirmoje XX a. pusėje mėgino paveržti hegemono padėtį iš Didžiosios Britanijos, tačiau tik atvėrė kelią į šią išskirtinę poziciją JAV. Tačiau ir JAV hegemonija nėra garantuota – jai gali mesti iššūkį kylančios Rytų Azijos valstybės (Kinija), kaip tai po Antrojo pasaulinio karo mėgino

padaryti SSRS. Vienintelis dalykas, kuris nesikeičia ir negali pasikeisti, kol išlieka PKS, tai pati joje egzistuojanti nelygybės sistema. Panašiai kaip bet kurioje hierarchiškai organizuotoje struktūroje, viršutinių pozicijų „talpa“ yra ribota. Hegemonas gali būti tik vienas, branduoliui gali priklausyti tik mažuma, ir dėl šių privilegijuotų vietų pasaulyje vyksta ir vyks nuožmi konkurencija ir kova. Kadangi PKS yra socialinės ir ekonominės nelygybės reprodukcijos sistema, tai pasaulio įvairovei jokie pavojai negresia, kol PKS išlieka.

Tačiau I. Wallersteino visiškai nedomina kultūrinė ir civilizacinė įvairovė, o tik socialinė-ekonominė, kuri reiškia globalinę nelygybę: didžiulius pajamų ir gyvenimo lygio skirtumus atskirose pasaulio šalyse ir regionuose (Milanovic 2005). K. Marxo pavyzdžiu kultūrą jis tapatina su ideologija, neteikdamas jos įvairovei jokios savaiminės vertės ir traktuodamas kultūrų skirtumus tik jų funkcionalumo PKS reprodukcijai požiūriu. Jis teigia, kad formuojasi kosmopolitinė kapitalistų klasė, kuri „neturi tėvynės“, o didžiulę išnaudojamųjų masę nacionaliniai, religiniai ir kitokie skirtumai išskaido ir trukdo susivienyti prieš pasaulinio kapitalizmo jėgas. Kadangi tie skirtumai padeda išlaikyti PKS, tai didėjanti ekonominė atskirų pasaulio šalių priklausomybė nei kultūrinei, nei civilizacinei pasaulio įvairovei jokios grėsmės nesudaro, nors džiaugtis ta įvairove amerikiečių sociologas jokio pagrindo nemato.

K. Marxas neneigė to fakto, kad kapitalizmui būdingas kur kas intensyvesnis vertikalus socialinis mobilumas, negu ankstesnėms formacijoms. Kai kurie kapitalistai bankrutuoja ir smunka, o pavieniai darbininkai gali iškilti į stambiuosius kapitalistus. Tačiau jį domino ne klausimas, kokia gyvenimo strategija užtikrina didžiausius vertikalaus mobilumo šansus pavieniam darbininkui. Jį domino kiti klausimai: ar egzistuoja alternatyva kapitalistinei socialinei-ekonominei sistemai? ar kapitalizmo kaip sistemos viduje egzistuoja jėgos, kurios yra suinteresuotos, o kartu – ir pajėgios, ją likviduoti? Šiuos du klausimus iš klasikinio marksizmo perima ir I. Wallersteinas, laikydamas PKS alternatyva pasaulinės socialistinės vyriausybės valdomą pasaulį, kuriame nebebus pasidalijimo į nacijas-proletares ir nacijas-kapitalistes. Tokio pertvarkymo varomosiomis jėgomis jis laiko „antisistemines jėgas“, iš kurių svarbiausios, jo nuomone, yra periferinių šalių nacionalistiniai sąjūdžiai.

Tačiau jo teorija susiduria su ta pačia problema, su kuria susidūrė jau klasikinis marksizmas, ir kuri yra žinoma kaip klasinės sąmonės problema (Lukacs 1970 (1923)): darbininkai, kuriuos K. Marxas laikė svarbiausia būsimos socialistinės revoliucijos jėga, gali visai nenorėti likviduoti kapitalizmo kaip sistemos, o apsiriboti savo interesų toje sistemoje gynimu ir kovoti tik dėl aukštesnio darbo užmokesčio, geresnių darbo sąlygų ir pan. Šią problemą galų gale radikaliai „išsprendė“ Vladimiras Leninas, teigdamas, kad geriau už pačius darbininkus jų interesus žino komunistų partija, kuri (visų pirma jos aukščiausi organai, o galų gale – jos vadovas) ir yra realus klasinės sąmonės subjektas.

Tokio žinojimo dėka komunistų partija pretenduoja į teisę vykdyti diktatūrą ne tik darbininkų klasei priešiškų klasių atžvilgiu, bet ir prieš nesąmoningus, t.y. nesutinkančius su partijos pozicija, darbininkus. Panašiai ir I. Wallersteinas susiduria su keblumu, kad

nacionalistiniai sąjūdžiai nesiekia likviduoti PKS su jos susiskirstymu į privilegijuotas ir išnaudojamas nacijas, o tik pagerinti savo tautos padėtį PKS rėmuose. Kitaip sakant, jų siekiai yra ne revoliuciniai, bet reformistiniai.

I. Wallersteinas nedaro iš savo teorijos lenininių išvadų ir nieko apibrėžto neturi pasakyti apie tai, kaip ir kokiais būdais gali įvykti pasaulinė socialistinė revoliucija, panaikinsianti PKS. Jis nesigilina ir į klausimą, kaip bus sudaroma būsima pasaulinė socialistinė vyriausybė ir kokiomis priemonėmis ji išspręs iš PKS paveldėtas socialines problemas, visų pirma – išsivysčiusių ir neišsivysčiusių šalių nelygybės problemą. Užtat jis turi ką patarti reformistinėms antisisteminėms jėgoms. Jis teigia, kad egzistuoja priežastinis ryšys tarp šalies padėties tarptautiniame darbo pasidalijime ir jos politinės santvarkos. Branduolio šalys turi stiprias valstybes su efektyviais ir skvarbiais administraciniais aparatais, o jų politinis režimas paprastai būna demokratinis. Periferijos šalys būna kolonijos, pusiau kolonijos arba neokolonijiniai politiniai režimai su silpnomis ir korumpuotomis „valstybės mašinomis“.

Stiprius ir efektyvius valstybės valdžios aparatus gali turėti pusiau periferijos šalys, kurioms itin būdingi autoritariniai režimai. Tokios šalys turi didžiausius šansus pakilti į PKS branduolį. Taigi pirmas žingsnis, kurį turi padaryti tam tikra tautinė bendrija iš PKS periferijos, siekianti užimti aukštesnę padėtį, yra sukurti stiprią ir skvarbią valstybę. Antrą žingsnį tokioms šalims I. Wallersteinas (kartu su Lotynų Amerikos priklausomybės teoretikais) nurodė ryšių su PKS minimizavimą, vystant vietinę pramonę ir jos produkcija pakeičiant importuojamus gaminius.

Kaip pusiau periferijos valstybę, su tokios strategijos pagalba siekiančią patekti į PKS branduolį, I. Wallersteinas traktavo ir SSRS, kuri tebeegzistavo jo teorijos didžiausio populiarumo (XX a. 8-ojo dešimtmečio antroji – 9-ojo dešimtmečio pirmoji pusė) laikais. Kvalifikuodamas ją kaip kapitalistinę šalį, I. Wallersteinas tik nuosekliai vadovaujasi savo teorijos logika, kad tam tikros šalies santvarkos pobūdis priklauso ne nuo ideologinių jos elito ar plačiųjų masių vaizdinių, bet nuo jos vietos PKS, kurią savo ruožtu parodo jos eksporto ir importo struktūra.

Kadangi SSRS buvo įtraukta į tarptautinį darbo pasidalijimą kaip žaliavų (visų pirma energetinių išteklių) tiekėja, importavo ar siekė importuoti pirmiausia produkciją, kurią pačiai pasigaminti jos technologijos lygis buvo per žemas, o darbo jėgos kontrolei jos įmonėse buvo būdingi ryškūs autoritariniai elementai, tai to, I. Wallersteino požiūriu, pakanka, kad galėtume pripažinti ją pusiau periferinio kapitalizmo šalimi, nepriklausomai nuo idėjų, valdančiojo elito panaudojamų plačiųjų masių ideologinei kontrolei, turinio ar pobūdžio. Tokia kontrolė reikalinga, siekiant plačiąsias mases įtikinti prisiimti tam tikras aukas vardan šviesaus rytojaus – sumažinti vartojimą, kad daugiau lėšų būtų skiriama kaupimui. Šią funkciją gali atlikti ir marksizmo idėjos.

2.5. Postmodernioji „didžiųjų metanaratyvų“ pabaiga ar modernizacijos teorijos renesansas?

Labai greitai susilaukusi plataus dėmesio ir pripažinimo politologų, ekonomistų ir sociologų, profesionaliai užsiimančių „vystymosi“ problematika, PKS teorija taip pat greitai jį ir prarado, per keletą metų iš intelektualinės lyderės tapdama marginaliniu socialinės minties reiškiniu. Tokia ji tebėra iki šiol. Ir jos išpopuliarėjimą, ir jos nuosmukį lėmė ne vien (ir netgi ne visų pirma) intelektualinio pobūdžio priežastys. PKS teorijoje pateikiama pasaulio būvio diagnostika gana įtikinamai atrodė XX a. aštuntajame dešimtmetyje, kai po 1973 m. Izraelio-arabų karo Naftą eksportuojančių šalių organizacija (*Organization of the Petroleum Exporting Countries* – OPEC) smarkiai pakėlė naftos kainas, ir išsivysčiusių šalių ekonomika keleriems metams pateko į vadinamosios stagfliacijos situaciją: sustojo jų ekonomikos augimas, o kartu sparčiai augo infliacija (žr. 17.2). Tokį įvykių posūkį norint buvo galima interpretuoti kaip PKS krizės ženklą. Įspūdį stiprino JAV užsienio politikos nesėkmės – pralaimėtas karas Vietname, islamo revoliucija Irane 1978 m., sandinistinė revoliucija Nikaragvoje 1980 m. bei jos paskatintas kairiųjų revoliucinių judėjimų suaktyvėjimas kitose Centrinės Amerikos šalyse.

Tačiau devintojo dešimtmečio pradžioje situacija radikaliai pasikeitė. Stagfliacija baigėsi, vėl atsinaujino PKS branduolio šalių ekonomikos augimas. Chronologiškai šis posūkis sutapo su neokonservatyvių (taip jos vadinamos JAV) ar neoliberalių vyriausybių Didžiojoje Britanijoje (Margaret Thatcher) ir JAV (Ronaldas Reaganas) valdymo pradžia, kurią paženklino valstybinio rinkos reguliavimo bei išlaidų gerovės valstybei finansuoti mažinimas. Šias priemones daugelis stebėtojų laikė ekonomikos pagyvėjimo priežastimi, nors svarbiausią vaidmenį suvaidino nauja technologinė revoliucija, kurios variklis buvo informatikos pažanga ir informacinių technologijų įdiegimas (žr. 17.2). PKS branduolio šalyse prasidėjo pokyčiai, apibendrinami žinių ekonomikos, paslaugų ekonomikos, informacinės visuomenės, postindustrinės visuomenės pavadinimais (žr. Castells 2005 (1996); Webster 2006 (2002)). Jiems geriausiai pasirengusios buvo liberalios rinkos ekonomikos šalys (žr. toliau, 17.2–3 ir 18.1).

OPEC šalys, nepajėgiančios panaudoti jas staiga užplūdusio pajamų iš naftos eksporto srauto, jas laikydavo išsivysčiusių šalių bankuose, taip nupigindamos tarptautinius kreditus. Jais savo tikslams (taip pat ir vietinės pramonės, kurios produkcija pakeistų importą, plėtrai) naudojosi tiek kitos besivystančios, tiek komunistinio pasaulio šalys. Jau devintojo dešimtmečio pradžioje paaiškėjo, kad dauguma jų šias lėšas panaudojo neefektyviai ir nesugeba grąžinti paskolų. Jos visais atžvilgiais atsiliko nuo į PKS branduolį sugebėjusių prasiveržti Rytų Azijos šalių (Pietų Korėja, Taivanas, Singapūras), kurių vyriausybės vykdė kitokią ekonominę politiką, negu rekomendavo priklausomybės teorijos šalininkai ir PKS teoretikai. Savo aktyvų vaidmenį ekonomikoje bei (laikinai) atpigusius

kreditus šių šalių vyriausybės panaudojo ne pakeičiančioms importą pramonės šakoms, bet orientuotoms į eksportą globoti ir plėtoti.

Tuo pačiu metu galutinai išryškėjo ir planinės ekonomikos, kaip alternatyvaus laisvai rinkai ekonominės organizacijos modelio, nesėkmė, kuriai iliustruoti pačia įspūdingiausia vaizdine medžiaga tapo Šiaurės ir Pietų Korėjų, Rytų ir Vakarų Vokietijų socialiniai ir ekonominiai kontrastai. Sunkiai į PKS siūlomą pasaulio raidos modelį tilpo ir turtingų, naftą eksportuojančių šalių (tokių, kaip Kuveitas) fenomenas: daugelis jų vienais atžvilgiais panašios į branduolio, kitais – į pusiau periferijos, trečiais – į periferijos šalis.

Prasidėjus (XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje) įsiskolinimų bei jų lydimai bendrai besivystančių šalių ekonominei krizei, PKS branduolio šalių (visų pirma JAV) kontroliuojamos ekonominės ir finansinės organizacijos – Tarptautinis Valiutos Fondas (TVF) ir Pasaulio Bankas (PB) – kartu su bankų-kreditorių susivienijimais mainais už dalies skolų nurašymą arba mokėjimų atidėjimą primetė šioms šalims neoliberalias ekonomines reformas. Esminis tų reformų elementas buvo vidaus rinkų atvėrimas laisvam prekių ir piniginių srautų judėjimui, vadinamas rinkos liberalizavimu (išsamiau žr. 11.4).

Naują pagreitį įgijo seni, dar XVI–XVIII a. prasidėję (Robertson 2003), ir ėmė reikštis nauji procesai, kuriuos amžininkai netruko apibendrinti globalizacijos pavadinimu: atsirado globalinė finansų rinka, pagilėjo tarptautinis darbo pasidalijimas, išplėtęs ir suintensyvinęs prekybos ryšius, vyko daugumos nacionalinių valstybių (išskyrus JAV) suvereniteto erozija, kartu augant tarptautinių organizacijų galiai, didėjo anglų kalbos ir holivudinės masinės kultūros vaidmuo (išsamiau žr. 17.2). Šie ir kiti procesai ypač suintensyvėjo po komunizmo žlugimo Centrinėje ir Rytų Europoje 1989–1991 metais bei dar anksčiau prasidėjusių rinkos ekonominių reformų Kinijoje, giliau įtraukusių šią šalį su jos milžinišku ekonominiu potencialu į pasaulinės rinkos mainus.

Šie pokyčiai sudarė sąlygas modernizacijos teorijos renesansui. Tiesa, dabar modernizacijos teorija atgimė nauju – globalizacijos teorijos ar globalizacijos diskurso – pavidalu. Skirtingai nuo ankstyvosios modernizacijos teorijos versijos, kuri buvo sukonstruota sociologinio evoliucionizmo idėjų pagrindu, svarbiausias naujo jos varianto teorinis orientyras yra neoklasikinė ekonomika. Tai yra dominuojanti šiuolaikiniame ekonomikos moksle tos disciplinos paradigma, kurios atstovai darė didžiausią įtaką parengiant ir vykdant neokonservatyvias (neoliberalias) ekonomines reformas pačiose Vakarų šalyse bei spaudžiant jas vykdyti trečiojo pasaulio bei pokomunistinių šalių vyriausybes.

Kaip jau buvo nurodyta (žr. 1.5), ši paradigma, remdamasi postulatu, kad ekonominiai veikėjai visada ir visur (visose visuomenėse ir kultūrose) yra instrumentiškai racionalios, savo medžiaginę gerovę maksimizuojančios būtybės, konstruoja dedukcinius modelius, kurie vaizduoja kolektyvines daugelio tokių veikėjų elgesio pasekmes. Būtent devintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje šios prielaidos bei aiškinimo metodologija buvo pradėta taikyti už tradicinių ekonomikos mokslo ribų – atsirado racionalaus pasirinkimo prieiga,

kaip tarpdisciplininis sąjūdis, kuris tvirčiausias pozicijas išsikovojo JAV politikos moksle, nors susilaukė atgarsio taip pat ir sociologijoje, netgi antropologijoje.

Dedukciškai sukonstruoto tobulos rinkos visuomenės vaizdo (vadinamojo visuotinės pusiausvyros modelio) analize neoklasikinė ekonomika pagrindžia išvadą, kad žmonės savo pastangomis sukuria daugiausia turto (kuris tuo pačiu metu gali būti labai nelygiai paskirstytas) tada, kai kuo didesniam gamybos veiksnių, vartojimo reikmenų, paslaugų skaičiui egzistuoja laisvos rinkos su vadinamąja tobula konkurencija (neribotu pardavėjų ir pirkėjų skaičiumi), o valstybės vaidmuo apribojamas nuosavybės apsauga ir sutarčių vykdymo priežiūra.

Vaizdas visuomenės kaip darnios laisvų ir tobulai konkurencingų rinkų sistemos, kurioje konkuruoja siekiantys maksimizuoti savo turtą (išteklius) savanaudžiai veikėjai, kad toliau galėtų maksimizuoti savo vartojimą, yra tas neoliberalusis (neokonservatyvusis) socialinis idealas, kuriuo eksplicitiškai ar implicitiškai vadovavosi R. Reagano ir M. Thatcher patarėjai. Jis ir tapo vadinamojo „Washingtono konsenso“ pagrindu (Williamson 1990; Stiglitz 2002). Tai rinkinys ekonominių reformų receptų, kurių vykdymo vadovaujantys tarptautinių finansinių organizacijų (visų pirma jau minėtų TVF ir PB) pareigūnai ir turtingųjų pasaulio šalių lyderiai nuo 9-ojo dešimtmečio vidurio ėmė reikalauti iš prasiskolinusių trečiojo pasaulio bei pokomunistinių šalių vyriausybių (išsamiau žr. 11.3).

Būtent ši neoklasikinė (ar neoliberali) utopija tapo pagrindine intelektualine galia, formuojančia didįjį globalizacijos metanaratyvą ar diskursą, kuris gali būti laikomas pokarinės modernizacijos teorijos tęsiniu bei viena iš svarbiausių alternatyvų kitai paskutiniojo XX amžiaus dešimtmečio intelektualinei madai. Ta mada yra pasakojimas apie visų didžiųjų pasakojimų pabaigą, žinomas postmodernizmo pavadinimu (Anderson 1998; Bertens 1995; Bielskis 2005; Harvey 1989; Jameson 2002 (1998); Rubavičius 2003; Welsch 2004 (1987)). Pati didžiojo pasakojimo sąvoka yra viena iš šio postmodernistinio didžiojo pasakojimo (metanaratyvo) svarbiausių idėjų (Lyotard (1993 (1979)).

Didysis pasakojimas yra didysis, nes yra totalizuojantis – siekia aprėpti visą socialinį būvį. Jis kartu yra metanaratyvas, nes ne tik pateikia rėmus, kurie orientuoja į specialius klausimus nukreiptus tyrimus, bet ir pagrindžia tam tikras socialines praktikas. Tokių metanaratyvų vaidmenį gali atlikti ne tik teologinės doktrinos (antai Viduramžių krikščionys tikėjo gyveną pasaulyje, kurio laukia Apokalipsė ir paskutinis teismas), bet ir makrosociologinės socialinės kaitos teorijos, kaip antai komunistinių šalių oficialia ideologija paverstas marksizmas.

Komunistinių šalių valdantys elitai stengėsi įtikinti (o kurį laiką ir patys tuo tikėjo) savo valdomų šalių gyventojus, kad jie gyvena socializmą ar komunizmą statančioje visuomenėje, kuri dalyvauja tam tikrame nepermaldaujamų istorijos dėsnių nulemtame socialinių pokyčių procese, vedančiame globalinės komunizmo, kaip aukščiausios ir galutinės formacijos, pergalės link. Toks pasakojimas pagrindžia konkrečius politikos žingsnius (pavyzdžiui, represijas prieš „klasinius priešus“ ar „nacionalistus“), kaip būtinas didžiajame pasakojime nubrėžiamiems tikslams pasiekti priemones.

Postmodernistų požiūriu, ir modernizacijos teorija taip pat yra tam tikras didysis pasakojimas ar diskursas, kurio intrigą išreiškia pats skirtingų šalių suskirstymas į išsivysčiusias ir besivystančias. Priėmę šią klasifikaciją ir apibrėžę savo šalis kaip besivystančias ar trečiojo pasaulio šalis, tų šalių intelektualai ir valdantieji elitai kartu priima tam tikrą išsivysčiusiomis save laikančių šalių mokslininkų bei intelektualų diktuojamą jiems „situacijos apibrėžimą“, kuris įspraudžia jų politinę vaizduotę į tam tikrus rėmus ir įteisina (legitimuoja) tam tikrus politinius veiksmus kaip priemonę šios klasifikacijos nubrėžtam tikslui pasiekti: pasivyti išsivysčiusias šalis (Escobar 1994).

Didžiųjų pasakojimų, arba metanaratyvų, pabaiga reiškia tikėjimo bet kokiais didžiaisiais pasakojimais pabaigą. Ją postmodernistais save vadinantys ar kitų taip vadinami socialiniai teoretikai laikė svarbiausiu šiuolaikinio socialinio būvio skiriamuoju bruožu. Tačiau praėjus jau beveik dvidešimčiai metų nuo jų paskelbtos didžiųjų pasakojimų ir istorijos apskritai pabaigos, galime teigti, kad toks tikėjimo praradimas buvo labiau būdingas tam tikrai intelektualų grupei: kairiesiems, kuriems dėl vienokių ar kitokių motyvų buvo nepriimtina išsivysčiusių Vakarų šalių socialinė tikrovė.

Jie svajojo apie kitokią, geresnę visuomenę, kurios vizija ar perspektyva buvo vienaip ar kitaip susijusi su K. Marxo paveldu ir kritinės teorijos (Geuss 1981) tradicija. Pasaulėžiūros problemos, kurias jiems sukėlė 1989–1991 metų įvykiai Rytų Europoje, sužlugdę viltis, kad tokia alternatyva Vakarų socialinei tikrovei gali tapti reformuotas ir sužmogintas socializmas, buvo labai panašios į tas, kurios kankino daugybę pačių Rytų Europos šalių intelektualų, kurie savo visuomenių ateitį komunizmo žlugimo išvakarėse įsivaizdavo kaip geresnį (demokratinį) socializmą, o ne kaip kapitalistinės santvarkos restauraciją.

Todėl būtent čia, pokomunistinėse šalyse, postmodernistinės idėjos susilaukė atgarsio ir įgijo tokią intelektualinę įtaką, kokios jos niekada neturėjo tose šalyse, kur jos buvo išrastos ir paleistos į plačiąją apyvartą, nors ir nebuvo tiek stiprios, kad galėtų nustelbti neoliberalųjį globalizacijos diskursą. Istorinė distancija leidžia (paties postmodernizmo dvasia!) istoriškai lokalizuoti ir sureliatyvinti patį postmodernizmą kaip vieną iš daugelio diskursų, kuris pačiuose Vakaruose niekada nevaidino dominuojančio vaidmens. Tai ypač tinka ekonomikai ir politologijai – toms socialinių mokslų disciplinoms, kurioms atstovauja dauguma ekspertų, kurių nuomonė daugiausiai reiškia Vakarų valstybių vyriausybėms parengiant ir priimant svarbius politinius sprendimus.

Būtent šiose disciplinose išplėtotas globalizacijos diskursas, o ne postmodernistų pasiūlytas didysis pasakojimas apie visų didžiųjų pasakojimų pabaigą ir tapo šiuolaikinėje sociologinėje vaizduotėje dominuojančiu – vienus (kosmopolitus) įkvepiančiu, o kitus (nacionalistus ir kitokius „lokalistus“) bauginančiu – didžiuoju pasakojimu apie šiuolaikinio pasaulio būklę. Jis skiriasi nuo dabar jau klasikinių XX a. vidurio modernizacijos teorijų tuo, kad pabrėžia egzogeniškų veiksnių (sąveikų, išorinių įtakų) lemiamą vaidmenį lokalinių visuomenių raidoje, o pačias visuomenes, valstybes, tautas, civilizacijas traktuoja kaip laikinus ir istoriškus darinius pakeliui į Didžiąją Konvergenciją. Ją reprezentuoja visiškai

laisva pasaulinė rinka, kurioje be jokių apribojimų juda prekių, finansų ir darbo jėgos srautai, o politinė organizacija bendrais bruožais įkūnija vokiečių filosofo Immanuelio Kanto dar 1795 m. traktate „Į amžinąją taiką" nupieštą viziją (Kantas 1996). Tai būklė, kurioje iš to paties daigo išaugusios žmonijos istorijos šakos vėl suaugs į vieną kamieną: visos kultūros ir civilizacijos susilies į tą pačią globalinės civilizacijos jūrą (ar dvokiančią balą, kaip šią perspektyvą turėtų suvokti nacionalistas).

Neoliberaliosios globalizacijos teorijos išvados apie globalizuoto kapitalizmo poveikį socialinei–ekonominei pasaulio įvairovei (nelygybei) yra radikaliai priešingos PKS teorijos išvadoms. Ši jį laiko pagrindine globalinės nelygybės priežastimi, o neoliberalioji teorija jį laiko pagrindine jėga, kuri tą nelygybę mažina, išlygina, kartu atvesdama ir į kultūriškai homogeniškesnį pasaulį. Ne industrinė (o dabar jau ir postindustrinė) technologija, bet laisva rinka, kaip ekonominio gyvenimo organizacijos forma, yra ta jėga, kuri naikina vietinį uždarumą, o kartu – ir socialinius, ekonominius, kultūrinius skirtumus tarp žmonių populiacijų skirtinguose pasaulio regionuose ir šalyse.

Kapitalas, kai jam niekas netrukdo, plūsta ten, kur didelė pigios darbo jėgos pasiūla. Darbo jėga, kai jai niekas netruko, migruoja ten, kur didesni darbo užmokesčiai. Jeigu nebūtų valstybių sienų sukuriamų kliūčių, pasaulyje netruktų nusistovėti globalinė rinkos pusiausvyra, kurioje toks pat darbas visur gautų tokį patį darbo užmokestį, o kapitalas – tokį pat pelną. Tai ir būtų globalinis teisingumas. Kultūrų ateitį būsimame globalizuotame pasaulyje geriausiai parodo šiuolaikinės Jungtinės Amerikos Valstijos, kurios yra pats didžiausias pasaulyje jau veikiantis „kultūrų lydymosi" puodas, ateityje pradėsiantis veikti globaliniu mastu.

Svarbiausia kliūtimi, stabdančia konvergenciją šios globalizuotos neoklasikinės utopijos link, jos neoliberalieji šalininkai laiko pačiais įvairiausiais argumentais ir sumetimais motyvuotus atskirų valstybių, kultūrų, civilizacijų ir kitų bendruomenių mėginimus užsidaryti ir atsiriboti, pradedant importo muitais, ginančiais savus gamintojus nuo svetimų prekių importo, ir baigiant mėginimais apsaugoti nuo išstūmimo iš vis platesnio komunikacijos sričių rato bei užteršimo svetimžodžiais savą kalbą. Už daugelio tokių pastangų esą slypi siauri, grupiniai interesai. Antai mažų šalių mokslininkų reikalavimai užtikrinti tautinės kalbos išlikimą, leidžiant tik ja dėstyti aukštosiose mokyklose, slepią baimę prarasti darbo vietas, susidūrus su dėstytojų imigrantų, mokančių tik angliškai, bet sutinkančių dirbti už mažesnį darbo užmokestį, konkurencija.

Bene vienintelis, užtat paprastas receptas šalims, kurios siekia išeiti iš tos būklės, kuri modernizacijos teorijos žodynu yra aprašoma kaip atsilikimas, yra nuoseklus atsivėrimas išoriniam pasauliui, mažinant ir naikinant bet kokias kliūtis kapitalo, prekių, žmonių, idėjų judėjimui. Tiesa, ne visi šio recepto siūlytojai prisimena pridurti, kad jų rekomenduojamos politikos sėkmė priklauso ne vien nuo pačios besivystančios šalies atsivėrimo, bet ir nuo atitinkamų išsivysčiusių šalių žingsnių, atveriančių rinkas besivystančių šalių eksportui ir perteklinės darbo jėgos imigracijai. Globalizacijos tikrovė yra tokia, kad išsivysčiusios šalys spaudžia besivystančiąsias atverti rinkas savo kapitalui ir prekėms, toli gražu neskubėdamos atverti savo pačių rinkų besivystančiųjų produkcijai bei darbo jėgai (imigracijai).

2.6. Didžioji konvergencija ir lyginamosios sociologijos pabaiga?

Pirmajame skyriuje mėginome pagrįsti tezę, kad komparatyvistikos išsiskyrimo į atskirą socialinių mokslų subdisciplinią prielaida yra visuomenių, valstybių, imperijų, civilizacijų, ekonominių pasaulių ir kitokių pasaulinių sistemų įvairovė, todėl šį skyrių reikia užbaigti klausimu, ar ką tik aptartos tikros ar tariamos pasaulio ekonominės, politinės ir kultūrinės konvergencijos bei unifikacijos tendencijos, mažinančios ar netgi naikinančios šią įvairovę, nepaverčia komparatyvistikos intelektualiniu projektu, neturinčiu ateities?

Būtent tokią išvadą savo paskutiniuosiuose darbuose daro, pavyzdžiui, Ch. Tilly's, teigiantis didelių atvejų (*big cases*) lyginimo pabaigą (Tilly Ch. 1997; žr. taip pat: Brubaker 2003). Dideli atvejai – tai visų pirma visuomenės, kurias sociologijos klasikai sąmoningai ar intuityviai tapatindavo su nacijomis ar nacionalinėmis valstybėmis (*nation states*). Jos buvo įprasta, normali teritorinės socialinio gyvenimo organizacijos forma nuo XIX a. vidurio iki XX a. pabaigos. Tačiau kai kurie mūsų laikų sociologai (pavyzdžiui, Luhmann 1997) teigia, kad šiuolaikiniame pasaulyje, griežtai kalbant, egzistuoja viena vienintelė pasaulinė visuomenė (vok. *Weltgesellschaft*), kurios bent kol kas (iki kontaktų su civilizacijomis iš kitų žvaigždžių) nėra su kuo lyginti. „Egzistavo tūkstančiai paprastų arba segmentinių visuomenių, keletas tuzinų aukštųjų kultūrų (*Hochkulturen*), saujelė ašinio laiko kultūrų (*Achsenzeitkulturen*), o šiandien yra tik *viena* pasaulinė visuomenė" (Schwinn 2004: 529).

Formuojasi regioniniai politiniai, ekonominiai ir kultūriniai vienetai – tokie, kaip ES, kurių taip pat nėra su kuo palyginti, nes jie tiesiog neturi analogų.[18] Nebėra atskirų ekonominių pasaulių, kuriuos savo monumentaliame veikale lygino Fernandas Braudelis (1981–84 (1979)). Taip pat sparčiai, kaip gyvosios gamtos (ypač paukščių ir stambiųjų žinduolių) įvairovė, menksta kalbų, o su jomis – ir kultūrų įvairovė. Daugelis jų vis dar išlieka tik specialių priemonių, analogiškų draustinių ir rezervatų įkūrimui nykstančioms rūšims apsaugoti, dėka, o buvimas nykstančios kultūros atstovu dažnai virsta pragyvenimo šaltiniu iš darbo, kuris savo turiniu yra analogiškas zoologijos sodo ar muziejaus eksponato būviui.

Atrodo, kad panašiai kaip mažėjant gyvosios gamtos įvairovei galų gale geriausiai sekasi išgyventi ir daugintis žiurkėms, taip kultūrinių ir civilizacinių žmogaus tipų įvairovę išstumia vienas vienintelis – *homo oeconomicus*, tas savo piniginę naudą darbe maksimizuojantis „bedvasis profesionalas", kuris kartu yra ir savo vartotojišką pasitenkinimą laisvalaikiu maksimizuojantis „beširdis hedonistas". Tokių bedvasių profesionalų ir beširdžių hedonistų pavirtimą dominuojančiu globalėjančioje Vakarų kultūroje asmenybės tipu dar XX a. pradžioje pranašavo Maxas Weberis (1997 (1905): 164). Tiek, kiek socialinėje tikrovėje, judančioje neoklasikinės (ar neoliberalios) utopijos link, kultūrų įvairovė vis dėlto išlieka, ji, regis, apsiriboja tokių beširdžių hedonistų žaidimų bei pramogų sfera ir pati tampa komercinės eksploatacijos objektu.

---

18 Tiesa, nuomonė, kad ES yra neprecedentinis darinys, nėra visuotinai priimta. Žr. Zielonka 2006.

Tačiau ir ši likutinė įvairovė kuo toliau, tuo labiau reiškia ne įvairovę, skiriančią vieną šalį ar visuomenę nuo kitos, bet įvairovę tos pačios šalies, visuomenės, miesto viduje, nusakomą multikultūriškumo terminu. Ta įvairovė darosi vis labiau efemeriška ir paviršutiniška, nes tampa privataus skonio ir pasirinkimo dalyku, tuo tarpu kai visos nesusijusios su pramogomis ir laisvalaikio praleidimu kultūros sritys darosi vis labiau globalios, universalios, unifikuotos. Ryškiausias pavyzdys yra mokslas. Nors, pavyzdžiui, vokiškas istorijos mokslas vis dar skiriasi nuo prancūziško ne vien tuo, kad istorikai prancūzai dažniausiai rašo prancūziškai, o vokiečių – vokiškai, fizikoje ar biochemijoje nėra nieko kiniško, rusiško ar lietuviško.

Ar visa tai reiškia, kad komparatyvistika kartu su savo objektu juda link pabaigos? Visų pirma reikia pastebėti, kad net jeigu viskas pasaulyje vyktų taip, kaip vaizduoja neoliberalusis globalizacijos diskursas, jai liktų pakankamai platus ir svarbus darbo baras: istorinė praeitis. Šiuolaikiniame pasaulyje vykstantys pokyčiai leidžia ir skatina pranokti tradicinio nacionalinės istoriografijos standarto ribas, atveria naujus požiūrio taškus į jau žinomus istorijos faktus ir sudaro galimybę atrasti naujus jų sąryšius, sąsajas. Tarp jų – ir tokius, kurie atsiveria tik lyginant ir gali būti išreikšti tik ribotais, „pririštais“ prie tam tikros epochos bei regiono apibendrinimais. Artimiausioje ateityje šiuolaikinės Europos šalių praeities tyrinėtojus eiti šiuo – lyginamojo istorinio sociologinio – tyrimo keliu skatina ir skatins tos naujos tarptautinio mobilumo bei bendradarbiavimo galimybės, kurias atveria ES institucijų vykdoma mokslo politika.

Tačiau ar tikrai pasaulis keičiasi pagal neoliberalųjį globalizacijos metanaratyvą? Panašiai kaip modernizacijos teorijos „aukso amžiuje“ dominavusi evoliucionistinė jos versija, akcentavusi visų visuomenių raidos logikos vienodumą ir numačiusi jų būsimą konvergenciją, koegzistavo su istoristine modernizacijos samprata, pabrėžiančia modernizacijos kelių įvairovę bei iš jos kylančius modernių šalių skirtumus, taip ir šiuolaikiniame globalizacijos diskurse šalia dominuojančios neoliberaliosios srovės aptinkame heterodoksinę, kuri sureikšmina globalizuoto pasaulio civilizacijų įvairovę ir teigia, kad skirtumų tarp civilizacijų reikšmė pasaulio politikoje ne mažės, bet didės. Nuo XIX a. pab. – XX a. pirmos pusės vokiečių istorinės sociologijos ji skiriasi pastangomis įveikti europocentrizmą, ir kritikuoja hegemoniškas ir homogenizuojančias „ortodoksinės“ (dominuojančios) globalizacijos teorijos prielaidas.

Ši alternatyvi globalizacijos teorijos srovė, kuri pripažįsta didėjančią ir didėsiančią ekonominę pasaulio šalių tarpusavio priklausomybę, bet neigia jų kultūrų konvergenciją, dažniausiai yra siejama su amerikiečių politologu Samueliu Huntingtonu, dramatiško civilizacijų konflikto prognozuotoju (Huntington 1996). S. Huntingtonas reikalauja skirti modernizaciją ir vesternizaciją. Modernizaciją jis supranta kaip Vakaruose atsiradusios, bet iš esmės kosmopolitiškos, matematinės gamtotyros atradimais pagrįstos technologijos perėmimą bei jo socialinius-ekonominius padarinius. O vesternizacija reiškia recepciją tų Vakarų civilizacijos vertybių, kurios iš prigimties nėra kosmopolitiškos, nors savo šalininkų

irgi gali būti suvokiamos ir pateikiamos kaip turinčios universalią reikšmę ir galią. Pagrįsdamas kultūrinių skirtumų reikšmę, amerikiečių sociologas atkreipia dėmesį, kad netgi JAV, kurias homogenizuojančios globalizacijos teoretikai laiko jos socialine laboratorija, parodančia, kas ateityje laukia visos žmonijos, „tautų lydymosi puodas" jau seniai nebeveikia taip, kaip jis veikė anksčiau. Augant imigracijai iš Pietų Amerikos šalių, gilėja perskyra tarp angliškai ir ispaniškai kalbančių amerikiečių (Huntington 2004; Berger ir Huntington 2002).

Tačiau dar iki S. Huntingtono modernizacijos ir vesternizacijos netapatumo idėją išplėtojo Izraelio sociologas Shmuelis Noahas Eisenstadtas (g. 1923), pasiūlęs daugeriopos ar daugiskaitinės modernybės (*multiple modernities*) koncepciją (Eisenstadt 1992; 1996; 1999; 2002; 2003; 2004). S. Eisenstadto požiūriu, šiuolaikiniame pasaulyje nebėra tradicinių visuomenių. Visos jos yra modernios, tačiau savaip – skirtingai – modernios. Su vakarietiška modernybe koegzistuoja japoniška, kiniška, islamiška ir t.t. Panašiai kaip nebuvo vienos tradicinės visuomenės, tačiau daug skirtingų didelių ir mažų kultūrinių tradicijų, taip nėra ir vienos monolitinės modernybės. Panašiai kaip gelminiai skirtumai tarp tradicinių visuomenių buvo didesni ir svarbesni už paviršutiniškus jų panašumus, taip yra ir su modernių visuomenių tarpusavio panašumais ir skirtumais.

Tokių paviršutiniškų panašumų daugiausiai aptinkame tose kultūros sferose, kurias XIX a. pabaigos – XX a. pradžios vokiečių kultūros filosofai bei istoriniai sociologai priskyrė instrumentinio racionalumo arba civilizacijos (vokiška prasme) sričiai, tuo žodžiu vadindami tas kultūros gėrybes, kurios yra materialios, profaniškos ir turi vertę tik kaip priemonės tam tikriems tikslams pasiekti (žr. 2.1). Kuo daugiau tokių gėrybių, tuo civilizacija yra turtingesnė ar „ekonomiškai išsivysčiusi". Tačiau turtas arba ištekliai gali būti paskirstomi ir panaudojami skirtingais būdais. Vidutinio vartotojo pasitenkinimo maksimizavimas – ne vienintelis galutinis tikslas, kuriam tas turtas gali būti panaudotas. Galimos skirtingos gero gyvenimo sampratos, įskaitant ir tokią (asketinę), kurioje yra smerkiamas turto siekimas (godumas) ir ypač jo panaudojimas paties turčiaus žemiškiems malonumams, o ne labdarai (viduramžių krikščionybėje) ar savo polio kolektyvinėms reikmėms patenkinti (antikoje) (žr. M. Weber 2000 (1922): 236–252).

Klausimai apie galutinius gyvenimo tikslus arba šventus, savaime vertingus dalykus, – tai tradicinė religijos sfera. Kartu su vokiečių istorinės sociologijos atstovais S. Eisenstadtas tuos skirtumus tarp kultūrų, kurie kyla dėl skirtingų atsakymų į šiuos klausimus, laiko svarbesniais už panašumus, nulemtus tos pačios technologijos panaudojimo. Svarbiausios iš šių perskyrų atsirado epochoje, Karlo Jasperso (1883–1967) pavadintoje ašiniu laiku (800–200 metais pr. Kr.) (Jaspers 1952 (1949); Eisenstadt 1982; 1986; Arnason, Eisenstadt, ir Wittrock 2004). K. Jasperso istorijos vizija yra paremta M. Weberio pasaulinių religijų lyginamosios sociologijos idėjomis. Ašinis laikas – tai biblinių ir kitų pranašų (Budos, Konfucijaus, Zaratustros) bei pirmųjų graikų filosofų epocha. Jos metu atsirado išganymo religijos (M. Weberio terminas), kurių skiriamasis bruožas yra šiapusės (fenomenalios) rea-

lybės ir transcendencijos atskyrimas ir supriešinimas, o galutiniai žmogaus gyvenimo tikslai bei šventumo šaltiniai buvo susieti būtent su transcendencijos sfera.

Iš tuometinių profetinių sąjūdžių tiesiogiai ar netiesiogiai kyla visos šiuo metu egzistuojančios pasaulinės religijos, takoskyros tarp kurių apytikriai sutampa su ribomis tarp tų didelių sociokultūrinių vienetų, kurie dažniausiai vadinami civilizacijomis. Šios religijos yra universalistinės – jos peržengia gentinius ir tautinius skirtumus, pretenduodamos būti tiesa, kuri apreikšta visiems žmonėms. Ši jų pretenzija į universalią tiesą lemia pasaulinių religijų santykių konfliktinį pobūdį. Tas, kas jaučiasi žinąs tiesą (ypač pačią svarbiausią – vardan ko ir kaip gyventi), jaučia ir pareigą pranešti ją ir visiems kitiems. Ašinio laiko epochoje atsiradusios civilizacijos yra didelės įtikėjusių ta pačia tiesa žmonių bendrijos, apimančios skirtingas etnines grupes ir tautas. Jas vienija įsipareigojimas tai pačiai didžiajai (translokalinei) tradicijai, kurios konkreti išraiška yra senovinių tekstų, turinčių šventų ar klasikinių tos civilizacijos knygų statusą, rinkinys.

S. N. Eisenstadtas ir jo sekėjai svyruoja tarp dviejų – radikalios ir ne tokios radikalios – daugeriopos modernybės idėjos versijų ar redakcijų. Pirmoji redakcija teigia, kad yra „daugybė modernybių“ (*multiple modernities*), kad modernybė yra daugiskaitinė, o antroji – kad yra viena modernybė, kuri yra daugeriopa: egzistuoja keli tos pačios modernybės variantai – viena ir ta pati modernybė skirtinguose pasaulio regionuose skiriasi savo „civilizacine dimensija“ (Eisenstadt 2004: 48–66).[19] Šia prasme modernybė Japonijoje ir modernybė JAV – tai dvi tos pačios modernybės versijos. Modernizuotis – tai reiškia prisijungti prie modernios civilizacijos, kuri yra viena, nors jos viduje galime išskirti kelias regionines ar nacionalines atmainas. Kita interpretacija – civilizacijos išlieka (ir išliks įžvelgiamoje ateityje) atskiromis civilizacijomis, visos būdamos jau modernios. Modernizuotis – tai reiškia civilizacijai pereiti iš ikimodernus būvio į modernų, virsti atskira ir savita modernybe. Tačiau kas sudaro tą bendrą joms modernumą? Kuo skiriasi modernus civilizacijos būvis nuo ikimodernaus?

Akivaizdi to jų bendro modernumo išraiška yra tokios pačios, pagrįstos matematinės gamtotyros laimėjimais, technologijos naudojimas. Tačiau šiuo atžvilgiu situacija nesiskiria nuo tos, kurią aptinkame ikimoderniose civilizacijose: savo technologija ar instrumentinio racionalumo sfera jos skyrėsi kur kas mažiau, negu kultūra vokiška prasme, t.y. vertybinio racionalumo sfera. Vis dėlto S. N. Eisenstadtas (skirtingai nuo S. Huntingtono) modernybės daugeriopumo teze nori pasakyti ne tik tiek, kad visos civilizacijos jau yra industrinės bei urbanizuotos ir šia prasme modernios civilizacijos. Jis skiria struktūrinį (industrializacija, urbanizacija, masinės komunikacijos priemonių atsiradimas), institucinį (skvarbios biurokratinės valstybės, tautos, rinkos ekonomikos atsiradimas) ir kultūrinį modernizacijos

[19] Thomas Schwinnas atkreipia dėmesį (Schwinn 2006: 21), kad pirmoji redakcija būdinga angliškiems tekstams, tuo tarpu antroji – vokiškiems jų vertimams. S. N. Eisenstadto sudarytos knygos pavadinimas angliškai skamba „*Multiple Modernities*“ (Eisenstadt 2002), jos vertimo (be abejo, autorizuoto) – „*Vielfalt der Moderne*“ (Eisenstadt 2000).

matmenį (Eisenstadt 1999: 197). Pirmieji du sutampa su tuo, kas vokiečių istorinėje sociologijoje buvo vadinama civilizacija, o trečiasis yra daugmaž tas pats, kas joje buvo vadinama kultūra. Jis teigia (skirtingai nuo S. Huntingtono), kad nevakarietiškos civilizacijos jau yra ir kultūriškai modernios, tik savaip.

Vakarų civilizacijoje materialinio gyvenimo permainas, susijusias su industrializacija, lydėjo vertybinio racionalumo pokyčiai: atsirado laisvo ir autonomiško individo kultas (kurio šerdis – žmogaus teisių koncepcija), emancipacijos idėja. Šie pokyčiai siejami su Švietimu, kaip tam tikra Vakarų kultūros epocha bei jos paveldu. Švietimas ir buvo Vakarų civilizacijos kultūrinė modernizacija. S. Huntingtonas šį kultūrinį modernybės ir modernizacijos matmenį ignoruoja, o S. N. Eisenstadtas būtent į jį sutelkia savo dėmesį, ieškodamas atsakymo į klausimą, koks turėtų būti neeuropocentriškos kultūrinio modernumo sąvokos turinys.

Jis kelia klausimą, kiek Švietimas yra esmingas modernybei? Ar jis yra dar viena, būdinga tik Vakarams, nors ir pretenduojanti į visuotinį reikšmingumą (kaip jau nuo seno į jį pretenduoja pasaulinės religijos), didžioji tradicija, ar jis iš tikrųjų peržengia ribas tarp atskirų civilizacijų? Vakarų civilizacijoje kultūrinės modernizacijos (Švietimo) pasekmė buvo sekuliarizacija, religijos išstūmimas iš tos dominuojančios ir centrinės padėties, kurią ji iki tol užėmė kultūroje, turėdama gero gyvenimo ir geros visuomenės apibrėžimo monopolį. Iki Švietimo Vakarų civilizacija buvo tiesiog krikščioniška (tiksliau, katalikiškai-protestantiška) civilizacija, besiskirianti nuo islamiškosios, induistinės ir kitų.

Švietimas reiškė Vakarų krikščioniško tapatumo krizę bei eroziją, refleksyvumo, kaip kritinės distancijos savo tradicijos (kaip ir bet kokios tradicijos) atžvilgiu, atsiradimą; tikėjimo tiesomis, anksčiau laikytomis absoliučiomis, nykimą. Todėl kultūrinę modernybę galima apibūdinti ir kaip permanentinės dvasinės krizės būklę, lydimą fundamentalistinių sąjūdžių, kurių šalininkai trokšta to vertybinio tikrumo, kurį sužlugdė Švietimas. Modernybė prasideda, kai suskyla ligi tol socialinę tikrovę gaubęs šventybės skliautas – praranda įtikinamumą ligi tol galiojusi prielaida, kad pasaulis yra prasminga, Dievo valdoma visuma (Vakarų civilizacijose), arba kad jame veikia nuopelno ir likimo atitikimą užtikrinanti etinė tvarka, kuri Rytų civilizacijose apibūdinama *dao* ir *karmos* sąvokomis.

S. N. Eisenstadtui ir jo sekėjams rūpi parodyti, kad analogiški pokyčiai nuo XVI amžiaus vyksta ne vien Vakarų civilizacijoje (Eisenstadt ir Schluchter 1998; Wittrock 1998). Modernizaciją jie traktuoja kaip antrąjį ašinį laiką, kuris apima visas Senojo pasaulio civilizacijas ir reiškia pirmojo ašinio laiko metu susiformavusių kultūrinių programų reviziją bei transformaciją. Tiek, kiek civilizacija yra kritiška ir refleksyvi savosios, iš pirmojo ašinio laiko kylančios, tradicijos atžvilgiu, ji yra moderni arba gali būti laikoma įsijungusia į naują – modernią – civilizaciją, kuri yra daugeriopa dėl išliekančios vietinių tradicijų galios, veikiančios kaip diferenciacijos veiksnys.

S. N. Eisenstadto komentatoriai atkreipia dėmesį, kad kultūrinės modernybės sąvokos „nuvakarietinimas“ nuperkamas ta kaina, kad ji lieka be konkretaus kultūrinio turinio, ir

reiškia tik tam tikrą refleksyvią ir kritišką laikyseną savos tradicijos atžvilgiu (Arjomand ir Tiryakian 2004; Martinelli 2005; Schwinn 2006: 21). Modernumas šia prasme reiškia tos tradicijos kritiką, tačiau nereiškia kokių nors bendrų visoms civilizacijoms pozityvių alternatyvų, kurios pakeistų krikščioniškas, islamiškas, budistines ir pan. vertybes. Nors senosios (religinės kilmės) idėjos praranda savąjį absoliučių tiesų statusą, jų įtaka išlieka gyva, nes kasdieniame gyvenime tebėra gyvybingos jomis pagrįstos etikos normos, kaip ir atitinkami ritualai.

Todėl išlieka ir ribos tarp civilizacijų. Kadangi nėra pagrindo laukti, kad įžvelgiamoje ateityje situacija pasikeistų (atsirastų kokios nors bendros, pozityvios visų civilizacijų modernistams ar juolab postmodernistams priimtinos idėjos), tai nėra pagrindo laukti civilizacijų susiliejimo į vieną ar tikėtis, kad civilizacinis[20] modernybės matmuo išnyks. Tokios bendros alternatyvos savųjų civilizacijų tradicijoms tuo kebliau tikėtis dar ir dėl to, kad ir pačioje Vakarų civilizacijoje modernistai ar „apšviestieji" yra susiskaldę į lygybės ir laisvės šalininkų stovyklas. Skirtingai nuo ankstyvosios modernizacijos teorijos, kuri modernybę suprato kaip tradicijos antitezę, paneigimą ar atitrūkimą nuo jos, S. N. Eisenstadtas modernybę suvokia kaip kritišką (specifiškos savai civilizacijai) tradicijos tąsą. Modernizuojamų civilizacijų tradicijų daugeriopumas lemia ir modernybės daugeriopumą ar daugiskaitinumą.

Ginčas tarp civilizacijų divergencijos ir konvergencijos šalininkų nebaigtas. Kol jis nebaigtas, komparatyvistika išliks ta šiuolaikinės sociologijos šaka, kuri nagrinėja pačias įdomiausias ir aktualiausias sociologijos problemas. Tiesa, lyginamieji civilizacijų tyrimai yra tik jos paskutinis (iki kontakto su nežemiškomis civilizacijomis...) aukštas, nagrinėjantis pačius didžiausius, kokie tik įmanomi, atvejus, ir operuojantis laiku, aprėpiančiu tūkstantmečius. Įdomu, kad būtent ši komparatyvistikos šaka susilaukė daugiausiai žymių Lietuvos sociologų ir kultūrologų dėmesio (Andrijauskas 2001a; 2001b; 2002 a; 2002b; 2004; 2005; Andrijauskas ir Stančienė 2002; Donskis 1994; 1996; 2005a; 2005b; Kavolis 1995; 1996; 1998; Kavolienė ir Kuolys 2000).

Tai nėra atsitiktinumas, nes jau tarpukario „Kauno Lietuvos" kultūros filosofai daug dėmesio skyrė Vakarų ir Rytų kultūrų lyginimo problematikai, diskutavo šių kultūrų sintezės, jų laikomos Lietuvos istorine misija, klausimą (Šalkauskis 1995 (1917); 1995 (1933); Maceina 1991 (1939)). Tai viena iš priežasčių, kodėl autorius netrukus nusileis iš šio megapalyginimų aukšto žemiau, – o kartu ir arčiau to ypatingo atvejo, kuriam priklauso jis pats. Tai Lietuva ir aplinkinis regionas XX amžiuje – Lietuvos istorija, kultūra, visuomenė. Ši problematika priklauso sociologinei makrokomparatyvistikai, kurios analizuojami atvejai yra žymiai mažesnio masto, kaip ir jiems taikoma laiko skalė.

Toks analizės mastelio pakeitimas reikalauja ir kitokių konceptualinių „linzių" – sąvokų, teorijų, žodyno, kuris skiriasi priklausomai nuo to, koks šių atvejų aspektas ar pjūvis ana-

---

20 Skaitytojui, įpratusiam prie vokiškosios civilizacijos ir kultūros priešstatos, verta priminti, kad šiame kontekste „civilizacinis matmuo" turi prasmę, kuri vokiškojoje tradicijoje apibrėžiama žodžiu „kultūra".

lizuojamas, kokiomis teorinėmis prieigomis ir kokia specialia sociologijos šaka remiamasi. Tai, kas šioje knygoje dėstoma pradedant trečiąja dalimi, yra lyginamoji politinė ir ekonominė sociologija arba politinė ekonomija, o ne civilizacijų analizė. Tačiau svarbu pažymėti, kad tie bendri probleminiai kontūrai, kuriuos nusako divergencijos ir konvergencijos sąvokos, išryškėjantys lyginant jau labai didelius – pačius didžiausius – atvejus, kaip fraktalinė struktūra kartojasi ir žemesniuose lyginamojo tyrimo lygmenyse – nepriklausomai nuo to, kokį konceptualinį aparatą ar žodyną taikome.

„Grynieji" ekonomistai klausia: mažėja ar išlieka ekonominio produktyvumo ir pajamų skirtumai tarp atskirų pasaulio šalių bei regionų? kodėl jie mažėja (ar išlieka)? Lyginamosios ekonominės sociologijos tyrinėtojai klausia: ar egzistuoja vienas kapitalizmas (rinkos ekonomika, pagrįsta privačia gamybos priemonių nuosavybe), ar keli jo tipai (kapitalizmas su skirtingais epitetais)? nuo ko priklauso kokioje nors konkrečioje šalyje dominuojančios kapitalistinės santvarkos tipas? ar institucinės kapitalizmo organizacijos formos vienodėja, ar jų įvairovė išlieka, gal net didėja? kodėl ji vienodėja (išlieka, didėja)? kokie yra „gerovės režimų" tipai ir nuo ko priklauso jų įvairovė? ar vyksta skirtingų gerovės režimų konvergencija? Lyginamosios politinės sociologijos atstovai klausia: ar vyksta pasaulio valstybių politinės santvarkos konvergencija liberaliosios demokratijos link? kokios yra šio proceso varomosios jėgos? ar egzistuoja viena vienintelė liberaliosios demokratijos forma, ar kelios (demokratija ir liberalioji demokratija su skirtingais epitetais)? nuo ko priklauso politinės santvarkos formų (įskaitant ir demokratiją) kaita atskirose šalyse ir jos įvairovė atskirose šalyse?

Šiai divergencijos ir konvergencijos logikai paklūsta ir dar siauresnio masto lyginamoji problematika, kuriai skirsime ypač daug dėmesio: ar egzistuoja vienas, ar daugiau komunistinės visuomenės transformacijos kelių? ar tie keliai veda į tą patį rezultatą (konverguoja), ar į skirtingus (diverguoja)? nuo ko priklauso konkrečios šalies raida vienu ar kitu pokomunistinės transformacijos keliu? kuo ypatingas posocialistinėse šalyse atsikūręs kapitalizmas ir demokratija? ar jie sudaro atskirą kapitalizmo ir demokratijos tipą? gal tokių tipų vadinamosiose pokomunistinėse šalyse egzistuoja keletas? Atsakydami į šiuos klausimus vis siauresnio masto palyginimais, kaip kokiais sraigtiniais laiptais ir nusileisime į šachtos dugną, kur – tikėkimės – ir rasime atsakymą į klausimą, iškeltą knygos pavadinime: kokia demokratija ir koks kapitalizmas susiformavo Lietuvoje pirmaisiais pokomunistinės transformacijos dešimtmečiais?

Tačiau prieš pereinant prie šių substancinių klausimų, būtina socialinių mokslų komparatyvistiką pristatyti dar vienu – metodologiniu aspektu ir atsakyti į klausimą, kas yra lyginamasis metodas? Kaip jis gali padėti rasti ir pagrįsti atsakymus į ką tik iškeltus ir panašius į juos klausimus, kuriuos toliau svarstysime?

II

DALIS

KOMPARATYVISTINĖS METODOLOGIJOS DILEMOS

3 skyrius

Kas yra lyginamasis metodas?

3.1. Adamo Przeworskio ir Henry'o Teune'o paradoksas

Kartu su lyginamosios sociologijos išsiskyrimu į atskirą subdisciplinią pirmaisiais pokario dešimtmečiais atsirado ir plati metodologinė literatūra, skirta jos savitumui bei joje taikomiems tyrimo metodams aptarti. Pirmuosiuose dviejuose skyriuose į komparatyvistiką žvelgėme iš mokslo istorijos ir sociologijos pozicijų – kaip į tam tikrą socialinių mokslų disciplinų atšaką (subdisciplinią), kurios savitumą apibrėžia jos dalykas: tai, kas nagrinėjama. Kaip jau nurodėme, šiuo požiūriu tyrimas yra komparatyvistinis, jeigu jis aprėpia atvejus, kurie priklauso skirtingoms visuomenėms (kultūroms, civilizacijoms ir pan.), arba jeigu tie atvejai yra pačios visuomenės (kultūros, civilizacijos) kaip visumos, o lyginimo objektas yra jų savybės (žr. 1.2). Priklausomai nuo to, kokie tokių atvejų aspektai yra tyrinėtojo dėmesio centre (kas yra lyginama), lyginamasis tyrimas gali būti priskiriamas lyginamajai ekonomikos sociologijai, lyginamajai politikos sociologijai, lyginamajai kultūros sociologijai ir t. t. Tačiau komparatyvistiką galima apibūdinti bei tam tikras jos atmainas galima išskirti ir kitaip – pateikiant joje naudojamo metodo charakteristiką. Ją pateikiame aiškindamiesi, kas, kaip ir kokiu tikslu yra lyginama.

Komparatyvistinės metodologijos raida bendrais bruožais atspindi pagrindinius lyginamosios sociologijos raidos etapus. Pirmaisiais trim pokario dešimtmečiais išėjusi literatūra buvo skirta daugiausiai tarptautinių ir tarpkultūrinių kiekybinių tyrimų metodinėms problemoms. Tai problemos, kurios iškyla, (1) renkant duomenis skirtingų kultūrų kontekste ir (2) analizuojant tuos duomenis statistikos metodais. Šioje literatūroje galima išskirti du srautus. Vienam priklauso darbai, kuriuose kiekybinės (statistinės) analizės objektas yra duomenys apie savybes atskirų individų bei socialinių sistemų, kurios yra žemesnio lygio arba smulkesnio masto nei ištisos visuomenės ar kultūros (pavyzdžiui, šeimos, firmos, nevyriausybinės organizacijos). Dažniausiai tai būna pavienis individas, atsakantis į anketos

ar interviu klausimus (žr. toliau šiame skirsnyje). Antram srautui priklauso vadinamieji holonacionaliniai ir holokultūriniai tyrimai. Juose statistiškai analizuojami duomenys apie ištisas valstybes arba kultūras.

Abiejų tipų tyrimuose duomenų rinkimo etapo produktas yra parengtų statistinei analizei duomenų matrica, kurios eilutės nurodo stebėtus atvejus (dažniausiai – apklaustus individus), o skiltys – kintamuosius, kurie yra tų atvejų savybės. Šių duomenų statistine analize siekiama patikrinti tam tikrą hipotezę ar hipotezes apie kintamųjų, apibūdinančių tyrimo atvejų savybes, ryšį. Svarbu pabrėžti, kad tyrinėtoją domina ne klausimas, ar toks ryšys egzistuoja tarp jo stebėtų atvejų savybių, bet tarp visų atvejų, kuriuos reprezentuoja stebėtieji. Visi atvejai sudaro tyrimo generalinę visumą, o stebėtieji atvejai – jos imtį, kurią socialinių tyrimų metodologijos vadovėliuose įprasta nurodyti raide N, kartu nurodant ir stebėtų atvejų skaičių (N=1000, N=100, N=20 ir pan.).

Metodinės problemos, kurios iškyla renkant duomenis pirmo tipo lyginamiesiems kiekybiniams tyrimams – tai visų pirma įvairūs keblumai, su kuriais susiduria tarptautinių apklausų organizatoriai. Su tokio tipo problemomis susiduria taip pat ir tyrinėtojai, kurie teiginį, jau patikrintą viename nacionaliniame ar kultūriniame kontekste, siekia patikrinti ir kitame tokiame pat kontekste. Tai visų pirma klausimai, susiję su tam tikrų teorinių sąvokų operacionalizavimu, surandant šias sąvokas ar jų dimensijas matuojančius indikatorius ir išreiškiant juos anketos klausimais. Kaip yra tekę patirti kiekvienam sociologui, dalyvavusiam tarptautiniame anketiniame tyrime, kai kuriuos iš užsienio atsiųstos anketos klausimus gali būti keblu vienareikšmiškai išversti į vietinę kalbą. Tie keblumai būna tuo didesni, kuo tolimesnės viena kitai yra vietinė ir užsakovo kultūra.

Gali būti net taip, kad vietinėje kalboje iš viso nėra tikslių atitikmenų originalo žodžiams. Kai kurie originalioje anketoje pateikti klausimai vietiniame kontekste gali būti nesuprantami respondentui. Kita vertus, jeigu klausimynas adaptuojamas prie vietinio konteksto, operacionalizuojamoms sąvokoms parenkant lokaliai specifiškus indikatorius, iškyla validumo problema – ar tikrai jie matuoja tą pačią sąvoką? Ši problema gali būti paryškinta: ar matuojama sąvoka apskritai gali būti pritaikyta kelioms skirtingoms kultūroms bei visuomenėms – ar jos yra palyginamos?

Šie klausimai iškilo jau pirmosiose tarptautinėse apklausose 6-ame ir 7-ame dešimtmetyje (Rokkan 1966; Merritt ir Rokkan 1966; Rokkan 1968; Holt ir Turner 1970; Vallier 1971; Armer ir Grimshaw 1973; Warwick ir Osherson 1973) Nuo tų laikų jie tebesvarstomi vis pasirodančiuose metodinių ir metodologinių studijų rinkiniuose (Berting, Geyer, ir Jurkovich 1979; Armer ir Marsh 1982; Dogan ir Pelassy 1984; Kohn 1989; Ooyen 1990; Przeworski 1987; Ragin 1991; Dogan ir Kazancigil 1994; Inkeles ir Sasachi 1996; Vijver ir Leung 1997; Bowen ir Petersen 1999; Ember ir Ember 2001; Mahoney ir Rueschemeyer 2003) bei mokslo periodikoje (Elder 1976; Bollen 1980; Jackman 1985; Jasper 1987; Dion 1998; King, Murray, Salomon ir Tandon 2004).

Su kita grupe problemų, iškylančių tyrimuose, operuojančiuose tarptautinių apklausų duomenimis, susiduriame tuos duomenis statistiškai analizuodami. Šiam problemų ratui visų pirma priklauso klausimai, susiję su vadinamąja kauzalinės išvados problema: kaip atskirti tuos statistinius ryšius (juos išreiškia koreliacijos ir regresijos koeficientai), kurie byloja apie priežastinę kintamųjų priklausomybę, nuo tų, kurie tokios priklausomybės neišreiškia?

Toks klausimas iškyla bet kokiame statistiniame tyrime, kuris neapsiriboja deskriptyviu duomenų apibendrinimu (Winship ir Morgan 1999; McKim ir Turner 1997; Shadish, Cook ir Campbell 2002; Frendreis 1983). Tarptautiniuose ir tarpkultūriniuose tyrimuose ši problema specifinį pobūdį įgyja dėl to, kad statistinio kintamųjų ryšio pobūdis gali būti nevienodas skirtingose nacionalinėse ir kultūrinėse generalinės visumos subpopuliacijose. Ką galėtų reikšti, pavyzdžiui, tas statistinis faktas, kad vienose šalyse statistinis ryšys tarp rinkėjų amžiaus ir balsavimo už dešiniąsias partijas yra pozityvus (kuo rinkėjas vyresnis, tuo didesnė tikimybė, kad jis balsuos už dešiniuosius), kitose negatyvus, o trečiose tarp šių kintamųjų nėra ryšio (statistinės kovariacijos)? Ar tai reiškia, kad tarp šių kintamųjų priežastinio ryšio nėra, ar tai, kad vienuose kontekstuose jis egzistuoja, o kituose – ne?

Kitas tarptautinio ir tarpkultūrinio kiekybinio tyrimo specifikos šaltinis yra vadinamoji „ekologinė“ problema, kuri iškyla, kai skiriasi statistinio ryšio pobūdis tarp vadinamųjų agreguotų (makrolygmens) duomenų ir individualaus lygio duomenų (Dogan ir Rokkan 1969; King 1997; King, Rosen, ir Tanner 2004). Pavyzdžiui, dar Emilis Durkheimas pastebėjo, kad neturtingose šalyse savižudybių būna mažiau, negu turtingose (Durkheim 2002 (1897): 226–228). Tai statistinis faktas apie agreguoto lygmens duomenis. Iš jų E. Durkheimas darė priežastinę išvadą, kad skurdas apsaugo nuo savižudybės. Tačiau ne visi neturtingųjų šalių gyventojai yra neturtingi, ir ne visi turtingųjų šalių gyventojai yra turtingi. Gali būti ir taip, kad neturtingųjų šalių neturtingieji žudosi dažniau už turtingųjų šalių neturtinguosius. Tai būtų individualaus lygmens duomenų statistinis faktas, kuris prieštarautų E. Durkheimo tezei. Šalyse, kuriose gyventojų daugumą sudaro katalikai, savižudybių gali būti mažiau, negu tose, kur dauguma yra protestantai, tačiau kiekvienoje iš jų katalikai gali žudytis dažniau už savosios šalies protestantus.

Ką tik nurodytos kauzalinės išvados bei „ekologinė“ problema kartu su matavimo metodologijos klausimais giliai išnagrinėtos Adamo Przeworskio ir Henry'o Teuno veikale „Lyginamojo socialinio tyrimo logika“ (1970), kuris ligi šiol yra nuodugniausia tarptautinio lyginamojo kiekybinio tyrimo metodologinių problemų studija. Tačiau šio veikalo akiratis yra per siauras: jis apsiriboja problematika tokių tyrimų, kuriuose tyrinėtojas disponuoja ir agreguotais (makrolygmens), ir individualaus lygmens duomenimis. Taip būna toli gražu ne visada: dažnai tyrinėtojas disponuoja tik agreguotais duomenimis. A. Przeworskis ir H.Teune'as teigia, kad tokiu atveju lyginamasis tyrimas yra … neįmanomas. Į šį paradoksą ir atkreipia dėmesį šio skirsnio antraštė. Nors lyginimas gali pasirodyti toks pat elementarus ir paprastas dalykas, kaip skaičius ar laikas, keblumai, su kuriais susiduriame, pasišovę tiks-

liau apibrėžti lyginamojo metodo sąvoką, yra ne ką mažesni už tuos, kurie kyla, pamėginus atsakyti į klausimą, kas yra skaičius ar laikas.

Išvada, kad lyginamasis tyrimas, turint tik agreguotus duomenis, yra neįmanomas, plaukia iš šių autorių priimto itin siauro lyginamojo metodo apibrėžimo. Lyginamaisiais jie vadina tik tokius tyrimus, „jeigu vienoje iš tyrimo stadijų nagrinėjama platesnių sistemų įtaka, kurią jos daro vienetų jų viduje charakteristikoms. Todėl lyginamieji tyrimai apima mažų mažiausiai du analizės lygmenis“ (Przeworski ir Teune 1970: 74). Iš šio apibrėžimo plaukia ir kita paradoksali išvada, kad „ne visi tarpsisteminiai arba tarptautiniai tyrimai yra lyginamieji, bet visi lyginamieji tyrimai yra tarpsisteminiai (*cross-systemic*). Jeigu nacionalinės socialinės, politinės arba ekonominės sistemos yra vienas iš analizės lygmenų, tai tyrimas yra tarptautinis lyginamasis tyrimas. Bet jeigu tyrimas yra vykdomas vien tautų *(nations*) lygmeniu, tai pagal šį apibrėžimą jis nėra lyginamasis“ (Przeworski ir Teune 1970: 74).

Šis apibrėžimas keblus ir nepriimtinas todėl, kad „palieka už borto“ ištisą tarptautinių ir tarpkultūrinių tyrimų kryptį, kuri būtent septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje išgyveno aukso amžių, ir paliko savitą metodologinės refleksijos tradiciją, kurią ryškiausiai reprezentuoja žymaus amerikiečių antropologo Raoulio Narollio (Naroll ir Cohen 1973; Naroll, Michik ir Naroll 1976) ir Thomaso Schweizerio (1987) darbai. Tai tyrimai, kurių kiekybinės (statistinės) analizės objektas yra duomenys apie ištisų visuomenių ir kultūrų savybes. Duomenų rinkimo fazės produktas šiuo atveju yra duomenų matrica, kurioje eilutės nurodo tam tikras visuomenes ar kultūras, o skiltys – kintamuosius, kurie yra šių kolektyvinių darinių savybės. Kai kurie iš šių kintamųjų gali būti duomenų apie pavienių individų ar kitų smulkesnio masto socialinių sistemų savybes agregatai (pavyzdžiui, vidutinės pajamos vienam gyventojui), o kiti – nurodyti savybes, kurias galima predikuoti tik visai visuomenei (pavyzdžiui, gyventojų tankumas ar politinė santvarka) ar kultūrai. Statistiškai reikšmingi koreliacijos ir regresijos koeficientai, kaip statistinės analizės produktas, šiuo atveju parodo statistinį ryšį, kuris sieja tokias kultūrų ar visuomenių makrocharakteristikas (pavyzdžiui, ekonominį pajėgumą ir politinės santvarkos pobūdį).

Šio tipo tyrimus R. Narollis siūlė vadinti hologeistiniais (angl. *hologeistic*), tokiu pavadinimu nurodydamas, kad juose generalinė visuma ar populiacija yra visoje Žemėje egzistuojančių ar kada nors egzistavusių kultūrų ar visuomenių aibė (Naroll 1972). Jis skyrė dvi šių tyrimų šakas – holonacionalinius (*holonational*) ir holokultūrinius (*holocultural*) tyrimus (Naroll 1972: 211–212; žr. taip pat Sigelman 1989). Pirmajai priklauso tyrimai, kurių objektas – nuo 1800 m. egzistavusios ar egzistuojančios valstybingos visuomenės. Antrajai – visi kiti socialiniai makrodariniai, vadinami kultūromis ar kultūriniais vienetais (*cultunits*). Tyrinėtojas, pasišovęs atlikti hologeistinį tyrimą, atsitiktinės atrankos ar kitokiu statistinės metodologijos toleruojamu būdu iš kultūrų ar visuomenių generalinės visumos atrenka imtį, surenka duomenis apie į ją patekusias kultūras ar visuomenes ir

atlieka jų statistinę analizę, kuria siekia patikrinti tam tikrą hipotezę ar hipotezes apie kintamųjų, nusakančių visuomenių ar kultūrų iš generalinės visumos savybes, ryšį.

Kultūriniai antropologai, kurie specializavosi holokultūrinių tyrimų srityje, šiems tikslams dažniausiai naudoja tarpuniversitetinio konsorciumo „Žmonių santykių srities bylos" (*Human Relations Area Files* (HRAF)) duomenų bazes. Ši tyrimų organizacija 1949 m. buvo įsteigta prie Yale'io universiteto (JAV) tarpkultūriniams ir tarptautiniams duomenims kaupti ir sisteminti.[21] Sociologai „hologeistai" dažniausiai apsiribodavo holonacionaliniais tyrimais, kurių pavyzdžiai gali būti Roberto B. Textoro (1967), Tedo Gurro (1970), Rudolpho J. Rummelio (1972) veikalai, tačiau kai kuriais atvejais kaip generalinę visumą imdavo visų visuomenių ir kultūrų populiaciją.

Tokia buvo 1967 m. išėjusi Roberto Marsho knyga „Lyginamoji sociologija" (Marsh 1967), kurią jis pats kartu su kolega po penkiolikos metų nepasikuklino pavadinti įvykiu, „kuris daugeliu aspektų reiškė lyginamosios sociologijos, kaip atskiro specializacijos lauko disciplinos viduje, įkūrimą (*establishment*)" (Armer ir Marsh 1982: 21). Taigi šiuo atveju, priešingai A.Przeworskio ir H.Teune'o nuomonei, lyginamaisiais laikomi visų pirma tokie tyrimai, kuriuose kaip visumos lyginamos visuomenės ir kultūros masto socialiniai dariniai. Panašiai 7-ojo praėjusio amžiaus dešimtmečio pabaigoje samprotavo ir I. Wallersteinas, kuris kartu su Terence'u K. Hopkinsu parašytame straipsnyje skyrė tikrus tarptautinius tyrimus (*cross-national studies*), kurių analizės vienetai yra visuminės sistemos, nuo „daugianacionalinio bet tarpindividualaus tyrimo" (*multi-national but cross-individual research*) (Hopkins ir Wallerstein 1967: 27–33).

Holonacionaliniai, o ypač holokultūriniai tyrimai itin aštriai susiduria su didele problema, kurią jau aptarėme pirmame skyriuje: kaip identifikuoti ir suskaičiuoti kultūras, o tai reiškia ir nustatyti, kas gi yra tokio tyrimo generalinės visumos nariai. Ši problema iškyla jau duomenų rinkimo metu, ir jos svarbiausias šaltinis yra difuzinis socialinių, o ypač – kultūrinių, pokyčių pobūdis. Iš to paties šaltinio kyla kitas keblumas, žinomas Galtono problemos pavadinimu, su kuriuo hologeistinis tyrimas susiduria kitoje – jau surinktų duomenų analizės fazėje.

Tai problema, kuri kyla todėl, kad, statistinės metodologijos požiūriu, įrodomąją galią turi tik vienas nuo kito nepriklausomi stebėjimai, o atvejų, kurie yra difuzijos proceso produktai, stebėjimai nėra vienas nuo kito nepriklausomi (žr. Schaefer 1974; Schweizer 1987: 43–67; Ross ir Homer 1976). Šią problemą dar aptarsime vėliau, lygindami ją su alternatyvia – kokybine – lyginamojo tyrimo strategija (žr. 4.2). Tačiau pirmiausia būtina išryškinti visą lyginamojo metodo formų arba jo taikymo strategijų įvairovę.

---

[21] HRAF taip pat leidžia labai autoritetingą komparatyvistinį socialinių mokslų žurnalą *Cross-Cultural Research: The Journal of Comparative Social Science*.

3.2. Arendo Lijpharto lyginamojo metodo charakteristika

Tai, kad vieni tyrinėtojai (Michaelis J. Armeris ir R.Marshas) galėjo vienus ir tuos pačius (hologeistinius) tyrimus vadinti lyginamųjų tyrimų etaloniniais pavyzdžiais, tuo tarpu kai kiti (A.Przeworskis ir H. Teune'as) galėjo neigti jų lyginamąjį pobūdį, liudija apie neaiškumus ir konceptualinę painiavą pačiuose jų pagrinduose. Tie neaiškumai kyla dėl to, kad lyginimą galima interpretuoti ir kaip atskirą socialinių bei humanitarinių mokslų metodą, ir kaip universalią bei elementarią mąstymo operaciją, neatsiejamą nuo jo esmės. Kiekvieną kartą, kai fiksuojame bet kokių dviejų ar daugiau objektų panašumus ar skirtumus, mes juos lyginame. Kadangi nebūna mąstymo be tokio palyginimo, „mąstymas be lyginimo yra nepamąstomas (*thinking without comparison is unthinkable*)" (Swanson 1971: 145). Šiuo pagrindu galima neigti, kad apskritai egzistuoja lyginimas, kaip atskiras pažinimo metodas, kurį apibrėžia tam tikrų taisyklių visuma.

Šiuo klausimu labai iškalbingi vieno iš žymiausių JAV sociologų Neillo Smelserio svyravimai: 1973 m. paskelbtame straipsnyje jis kalba apie ypatingą lyginamąjį metodą (Smelser 1973), o vėliau parašytoje knygoje, kuri vadinasi „Lyginamieji metodai socialiniuose moksluose" (Smelser 1976), jis įrodinėja, kad tokio metodo nėra – būtent tuo pagrindu, kad lyginimas yra elementari ir universali mąstymo bei pažinimo operacija. Komparatyvistinės metodologinės minties raidą paskutiniaisiais trimis dešimtmečiais galima laikyti pastangomis išspręsti šį keblumą.

Viena vertus, lyginamasis metodas turėtų būti apibūdintas kaip tam tikra speciali, techniška pažintinė operacija. Kita vertus, jo charakteristika neturėtų pernelyg nutolti nuo tų intuicijų, kurias apibendrina požiūris, kad mąstyti – tai ir reiškia lyginti, sąvokomis ir teiginiais pagaunant mąstomų dalykų panašumus bei skirtumus. A. Przeworskio ir H. Teune'o paradoksas kyla dėl to, kad šie tyrinėtojai antrąją lyginamojo metodo apibūdinimo adekvatumo sąlygą ignoruoja, pateikdami tokį siaurą ir specialų šio metodo apibrėžimą, kad daugybė tyrimų, kuriuos socialinių mokslų praktikoje priimta vadinti lyginamaisiais, į jį jau nebeįtelpa.

Lyginamojo metodo savitumo problemą ypač aktualizavo istorinis posūkis sociologinėje komparatyvistikoje. Lyginamosios istorinės sociologijos atstovai naudojasi statistika, tačiau tik deskriptyvine, bet ne kaip statistinės analizės instrumentu. Kaip reikalauja A. Przeworskis ir H. Teune'as, tokiuose tyrimuose analizuojami duomenys turi apimti daugiau negu vieną socialinės tikrovės lygmenį, tačiau, skirtingai nuo hologeistinių tyrimų, paprastai jų imtis (N) būna maža, apima mažiausiai dvi kultūras ar visuomenes (N=2) ir retai priartėja iki 10 (N=10). Šiai aplinkybei suteikiama daugiausiai reikšmės Arendo Lijpharto straipsniuose, kuriuose pateikiamas bene plačiausio pripažinimo susilaukęs atsakymas į klausimą, kas yra lyginamasis metodas (Lijphart 1971; 1975).

A.Lijpharto požiūriu, lyginamasis metodas yra vienas iš keturių priežastinių hipotezių kontrolės (tikrinimo) metodų, kurių bendrą klasifikaciją vaizduoja pav. 3.1. Pats geriausias

ar kokybiškiausias tarp šių metodų yra eksperimentinis, atliekantis etalono funkciją kitų metodų atžvilgiu. Tikrindamas priežastinę hipotezę eksperimentu, tyrinėtojas kontroliuoja visas sąlygas (nepriklausomus kintamuosius), kurios gali veikti jį dominančio proceso rezultatą (priklausomą kintamąjį) ir manipuliuoja viena iš tų sąlygų, stebėdamas, kaip priklausomai nuo jos „įjungimo“ ar „išjungimo“ bei jos laipsnio ar dydžio keičiasi proceso rezultatas.

Paties paprasčiausio eksperimento atveju objektai suskirstomi į eksperimentinę grupę, kuriai taikomas tam tikras poveikis, ir kontrolinę grupę, kuriai toks poveikis nėra taikomas. Pavyzdžiui, tikrindamas naujų vaistų poveikį (t.y. hipotezę, kad tie vaistai gydo tam tikrą susirgimą), biochemikas jais veikia eksperimentinių gyvuliukų grupę ir lygina tos grupės narių sveikatos būklę su kontrolinės grupės sveikatos būkle. Šiai grupei priklauso ta pačia liga apkrėsti gyvuliukai, kurie negavo tikrinamo preparato injekcijų. Jeigu eksperimentinės ir kontrolinės grupių sveikatos būklė nesiskiria, tai priežastinė hipotezė, kuri priskiria preparatui gydomąjį poveikį, gali būti laikoma falsifikuota.

Tiesa, tokią išvadą galima padaryti tik tuo atveju, jeigu įvykdyta visų kitų sąlygų kontrolės ar nekintamumo išlyga (pavyzdžiui, į kontrolinę grupę nepateko gyvuliukai, turintys imunitetą ligai, kuria jie apkrečiami). Todėl eksperimento patikimumui užtikrinti atranka į grupes randomizuojama, siekiant padaryti taip, kad visi eksperimento objektai turėtų vienodą tikimybę patekti į eksperimentinę ir kontrolinę grupę. Randomizacija yra pagrindinė sąlygų, galinčių paveikti eksperimento rezultatą, kontrolės priemonė. Kita yra kuo panašesnių objektų, toliau randomizuotai paskirstomų į eksperimentinę ir kontrolinę grupes, atrinkimas. Kitas sąlygas kontroliuoti padeda eksperimento kartojimas. Juo siekiama, kad likę nesukontroliuoti objektų priskyrimo kontrolinei ir eksperimentinei grupėms metu poveikiai, vadinami atsitiktiniais trukdžiais, pašaliniais poveikiais ar matavimo klaidomis, ilgoje eksperimentų serijoje vieni kitus statistiškai neutralizuotų.

Ribotas eksperimentinio metodo pritaikymo galimybes A.Lijphartas drauge su daugybe kitų tyrinėtojų (jiems priklauso ir beveik visi gamtotyrininkai) laiko bene pagrindine kliūtimi socialinių mokslų pažangai. Bent kiek plačiau šį metodą taiko tik psichologai ir socialiniai psichologai, tyrinėjantys žmonių elgesį vadinamosiose mažose socialinėse grupėse. Tačiau net ir juos gana griežtai riboja etikos reikalavimai. O didelių grupių, organizacijų, visuomenių tyrinėtojams – sociologams, antropologams, ekonomistams – pasinaudoti eksperimentiniu metodu nepavyktų netgi tokiu fantastiniu atveju, kur tokių reikalavimų paisyti nereikėtų (jie turėtų tokią pat totalitarinio diktatoriaus valdžią savo eksperimento objektams, kokią biochemikas turi eksperimentiniams gyvuliukams), nes eksperimentuojant su socialiniais makroobjektais neįmanoma užtikrinti „visų kitų“ sąlygų kontrolės. Nors dvi Korėjos, dvi Vokietijos ir panašios situacijos dažnai vadinamos eksperimentais, paneigusiais tam tikras socialines teorijas, mokslinio eksperimento sąvokos jos neatitinka, nes „visų kitų“ sąlygų kontrolės ar pastovumo reikalavimas šiuose socialiniuose „eksperimentuose“ nėra įvykdytas.

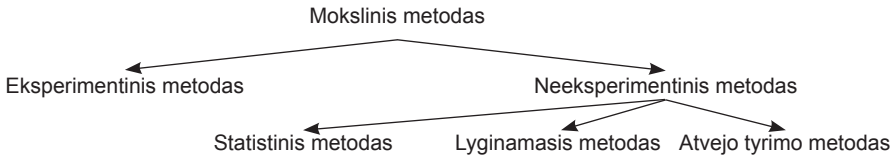

3.1 pav. A. Lijpharto mokslinio metodo tipologija.

Kažin ar bereikia pridurti, kad eksperimentiniu metodu negali pasinaudoti ir istorikas, kuriam rūpi tam tikro praeities įvykio priežastys. Juk jis turėtų turėti galią, kurią retas teologas pasiryžtų priskirti pačiam Viešpačiui Dievui: iš naujo „prasukti" jį dominantį praeities epizodą taip, kad jis skirtųsi nuo faktinio epizodo vien tuo, kad jame nebūtų veiksnio, kurį istorikas hipotetiškai laiko faktinės to epizodo baigties priežastimi (ar būtų Napoleonas prie Borodino kaimo 1812 m. sutriuškinęs Kutuzovo kariuomenę, jeigu nebūtų mūšio išvakarėse susirgęs sloga?) (plg. Norkus 1998a).

Antrasis pagal gerumą (A. Lijpharto požiūriu) yra statistinis priežastinių hipotezių kontrolės metodas, kuris kartu su lyginamuoju metodu ir atvejo tyrimu yra viena iš trijų neeksperimentinio metodo atmainų. Tyrinėtojas šį metodą taiko duomenims apie įverčius kintamųjų, kurių jis nekontroliuoja. Tie kintamieji nusako tam tikrai populiacijai ar jos daliai (imčiai) priklausančių atvejų (pavyzdžiui, Lietuvos gyventojų, Lietuvos miestų ar pasaulio valstybių) savybes (pavyzdžiui, pajamas ir amžių; miesto gyventojų skaičių ir nedarbo lygį; valstybės ekonominį lygį ir jos politinį režimą). Kaip jau minėjome, statistinės tokių kintamųjų analizės produktas yra koreliacijos ir regresijos koeficientai, kurie rodo (jeigu yra statistiškai reikšmingi), ar, kaip ir kiek kintamųjų įverčiai kovarijuoja. Tyrinėtojas pirmiausia turi įvertinti, ar ta kovariacija nėra atsitiktinio sutapimo dalykas (tai yra vadinamoji nulinė hipotezė). Atmetęs nulinę hipotezę ir konstatavęs statistinį ryšį tarp kintamųjų, tyrinėtojas toliau turi nustatyti, kuri iš kelių alternatyvių priežastinių hipotezių geriausiai paaiškina šias kovariacijas, nes koreliacija pati savaime dar nereiškia priežastingumo.

Jeigu turime tik du kovarijuojančius kintamuosius X ir Y, tai tą kovariaciją gali paaiškinti (atmetus nulinę hipotezę) net trys hipotezės: (1) X priežastingai sąlygoja Y; (2) Y priežastingai sąlygoja X; (3) X ir Y sąlygoja Z (bendra jų priežastis). Kuri iš jų yra teisinga? Tai yra vadinamoji priežastinės išvados (*causal inference*) problema (Blalock 1961; McKim ir Turner 1997; Pearl 2000; Čekanavičius ir Murauskas 2000). Sumažinti svarstytinų priežastinių hipotezių skaičių bei nustatyti priežastingumo kryptį tyrinėtojui padeda jau turimos žinios apie priežastinę tikrovės struktūrą. Kartu su statistiniais duomenimis (kintamųjų kovariacijos koeficientais) tos jau turimos, santykiškai apriorinės (sprendžiamos problemos atžvilgiu), žinios yra priežastinės išvados pagrindas.

Realią manipuliaciją vieno iš kintamųjų (nepriklausomo) įverčiu, stebint, kaip dėl jo keičiasi kito (priklausomo) kintamojo įverčiai (visus kitus įverčius kontroliuojant, t.y. lai-

kant fiksuotus), statistinio priežastinės išvados metodo atveju pakeičia konceptualinės manipuliacijos su stebėtais kintamųjų įverčiais, vadinamos daugiavariacine analize. Ši analizė remiasi prielaida, kad priklausomo kintamojo Y variacija gali turėti tris šaltinius. Tai (1) matavimo klaidos; (2) kintamojo X priežastinis poveikis; (3) kitų kintamųjų A, B, C… poveikis. Dėl matavimo klaidų, netgi tuo atveju, kai X būna vienintelė Y priežastis, koreliacija tarp X ir Y nebūna tobula (lygi vienetui). Kita vertus, jeigu koreliacija tarp X ir Y išnyksta (pasirodo esanti tariama; angl. *spurious*), kai kontroliuojame ją tam tikru trečiu kintamuoju, tai parodo, kad X ir Y ryšys nėra priežastinis.

Jeigu, pavyzdžiui, statistinė analizė rodo koreliaciją tarp asmens išsilavinimo ir politinio aktyvumo, tai pagrindo laikyti vis aukštesnį išsilavinimą vis didesnio politinio aktyvumo priežastimi nebeliktų, jeigu minėta kontrolė parodytų, kad toje pačioje amžiaus grupėje labiau išsilavinusių ir menkiau išsilavinusių asmenų politinio aktyvumo laipsnis nesiskiria. Amžius gali būti bendra ir aukštesnio išsilavinimo, ir didesnio politinio aktyvumo priežastis. Jeigu atlikus tokią kontrolę su visais kintamaisiais, kurie (kiek galima spręsti, remiantis jau turimomis žiniomis apie priežastinę pasaulio struktūrą) gali pretenduoti į alternatyvių priežasčių vaidmenį, koreliacija tarp X ir Y neišnyksta, tai galima daryti išvadą, kad X yra Y priežastis.

Išlyga, kad kontroliuoti reikia tik tuos kintamuosius, kurie jau turimų žinių apie priežastinę pasaulio struktūrą pagrindu gali pretenduoti į priklausomojo kintamojo Y priežasčių vaidmenį, yra būtina, nes priešingu atveju tektų atsižvelgti į begalinę aibę kintamųjų, o tai padarytų statistinę išvadą nebegalimą. Reikalas tas, kad kiekvienas papildomas kintamasis, į kurį atsižvelgiama priežastinės išvados kontrolėje, sumažina duomenų, paliekamų kitų kintamųjų kontrolei, įvairovę arba, statistikos terminais sakant, laisvės laipsnių skaičių. Todėl statistinė daugiavariacinė kauzalinės išvados pagrindimo technika yra pritaikoma tik tada, kai generalinė visuma N arba jos stebėtų atvejų imtis n yra pakankamai didelė,[22] t.y. stebėtų atvejų skaičius turi žymiai pranokti kintamųjų, kurių priežastiniai ryšiai yra analizuojami, skaičių. Priešingu atveju analizės rezultatai nustoja būti statistiškai reikšmingi, o kartu nebegali pagrįsti priežastinės išvados.

Svarbus statistinio metodo privalumas yra jo santykinis nejautrumas matavimo klaidoms. Jeigu skaičius atvejų, kuriuo operuoja tyrinėtojas, yra pakankamai didelis, daugiavariacinė analizė yra pajėgi identifikuoti priežastinę struktūrą, kurios padariniai yra ir tyrinėtojo statistiškai analizuojami stebiniai, net jeigu daugelio kintamųjų reikšmės buvo užfiksuotos su klaidomis. Kita vertus, ji gali pagrįsti tik statistinius priežastinius teiginius, kuriuose priežastis suprantama kaip veiksnys, padidinantis padarinio tikimybę. Tokie teiginiai gali būti interpretuojami ir ta prasme, kad tikimybinis priežasties ir pasekmės santykis yra objektyvus (pačios tikrovės reiškinių tarpusavio santykių bruožas), ir ta prasme, kad jie

[22] Lyginamasis tyrimas (ypač kokybinis) paprastai aprėpia visą atvejų populiaciją. Todėl keblumai, kylantys dėl mažo stebėjimų skaičiaus, komparatyvistikos kontekste vadinami „mažos N“, o ne „mažos n“ problema, kur N reiškia populiacijai ar generalinei visumai, o n – jos imčiai priklausančių atvejų skaičių.

išreiškia tik dalinį veiksnių, deterministiškai veikiančių padarinį (priklausomojo kintamojo variaciją), žinojimą. Antroji interpretacija implikuoja, kad tas padarinys turi ir kitų priežasčių, į kurias tyrime nebuvo atsižvelgta.

Nesvarbu, kurią iš šių dviejų interpretacijų pasirinktume, statistiniai priežastiniai teiginiai negali būti nomologinis pagrindas paaiškinti pavienius atvejus (kodėl šiuo konkrečiu atveju priklausomas kintamasis turi tokį, o ne kitokį įvertį?). Be to, statistiškai pagrindžiant priežastinę išvadą reikia priimti prielaidą, kad tas pats priežastinis veiksnys daro tam tikrą poveikį nepriklausomai nuo aplinkos arba konteksto, kuriame jis veikia, pobūdžio.

Mažindami tiriamų atvejų skaičių, pasiekiame ribą: tai yra vieno atvejo atvejis. Pagrindinė A. Lijpharto lyginamojo metodo charakteristikos idėja yra ta, kad jis užima tarpinę padėtį tarp didelio atvejų skaičiaus neeksperimentinio tyrimo statistiniais (kiekybiniais) metodais ir atskiro atvejo tyrimo metodais, kurie socialinių mokslų metodologijoje apibendrintai vadinami kokybiniais metodais. Taip dažniausiai vadinami tam tikri duomenų apie tyrimo objektus rinkimo metodai, kurių „produkcija“ netinka statistinei analizei – dalyvaujamasis stebėjimas, lauko tyrimai, giluminiai interviu, anketos su atvirais klausimais, dokumentų analizė ir pan. (žr. 3.4).

Nuo eksperimentinio metodo lyginamasis, A. Lijpharto manymu, skiriasi tuo, kad tyrinėtojas neturi galimybės realiu įsikišimu manipuliuoti kintamųjų įverčiais, tad pakeičia tokį įsikišimą konceptualinėmis manipuliacijomis. Tačiau lyginamojo metodo atveju tos manipuliacijos nėra statistinės. Naudodamas lyginamąjį metodą, tyrinėtojas taiko tas pačias priežastinės išvados taisykles, kuriomis vadovaujasi priežastinių ryšių tyrinėtojas eksperimentuotojas. Tai taisyklės, kurias aprašė dar Francis Baconas (1561–1626), o vėliau susistemino Johnas Stuartas Millis (1806–1873).

Lyginamasis metodas, kaip jį apibūdina A.Lijphartas, priežastinei išvadai pagrįsti arba priklausomo kintamojo variacijai aiškinti yra taikomas tada, kai stebimų atvejų skaičius yra per mažas statistiniam metodui pritaikyti. Žemutinė riba yra akivaizdi – du atvejai, o viršutinė priklauso nuo kintamųjų, kuriais operuoja tyrinėtojas, skaičiaus bei nuo išvados statistinio reikšmingumo lygio, kuris yra laikomas priimtinu toje episteminėje bendruomenėje, kurios nariai yra tyrimų užsakovai bei vertintojai. Tos bendruomenės gali labai stipriai skirtis šiuo atžvilgiu, tačiau sunku rasti tokią, kur statistinė analizė būtų laikoma pritaikoma, kai N<10. Dažniausiai reikalaujama, kad imtis būtų bent 40–100 atvejų. Taigi, pasak A. Lijpharto, lyginamąjį metodą galėtume apibrėžti kaip orientuotą į J. S. Millio kanonus priežastinių hipotezių kontrolę neeksperimentinėje nedaugelio atvejų (mažo N) analizėje.

3.3. Lyginimo formų klasifikacijos

Panašiai kaip A. Lijphartas lyginamąjį metodą suprato ir tokie garsūs lyginamosios istorinės sociologijos praktikai, kaip T. Skocpol ir Ch. Tilly's, kurie skyrė daug dėmesio metodologiniams klausimams. Antai T. Skocpol rašo: „Lyginamoji istorinė analizė ypač tinka plėtoti

makroistorinių reiškinių, kurių tėra keli atvejai, aiškinimą. Tuo jie skiriasi nuo gausesnių ir lengviau manipuliuojamų reiškinių, tinkamų eksperimentiniams tyrimams, ir nuo tų reiškinių, kurių egzistuoja didelis skaičius, reikalingas statistinėms analizėms. Iš tiesų lyginamoji istorinė analizė yra daugiavariacinės analizės atmaina, kuri taikoma, kai yra per daug kintamųjų ir nepakankamai atvejų" (Skocpol 1979: 36). Tiesa, vėliau kartu su Margaret Somers parašytame straipsnyje ji nurodo, kad tokia lyginamojo metodo samprata yra per siaura, nes priežastinių hipotezių kontrolė ar variacijos aiškinimas nėra vienintelis tikslas, kuriam gali būti pritaikytas lyginamasis metodas (Skocpol ir Somers 1980).

Priklausomai nuo lyginimo tikslo, lyginamų atvejų atrankos būdo, o taip pat tyrimo rezultatų pobūdžio šios autorės skiria tris grynąsias lyginamojo metodo formas: lygiagretų teorijos iliustravimą (*parallel demonstration of theory*), kontekstų kontrastą (*contrast of contexts*) ir makrokauzalinį analitinį palyginimą (*macrocausal analysis*) (žr. 3.2 pav.). Taigi M. Somers ir T. Skocpol (kaip ir Ch. Tilly) A. Lijpharto pateiktą lyginamojo metodo charakteristiką laiko per siaura, nes joje neatsižvelgiama į visą tikslų, kuriems gali būti panaudotas nedaugelio didelių atvejų (tokių, kaip visuomenės ar kultūros) lyginimas, įvairovę.

Makrokauzalinio analitinio lyginimo pavyzdžiu amerikiečių sociologės laiko pačios T. Skocpol garsiąją studiją apie socialines revoliucijas (Skocpol 1979). Tai lyginamojo tyrimo tipas, kuris atitinka A. Lijpharto pateiktą lyginamojo metodo charakteristiką. Tačiau jos neatitinka, pavyzdžiui, jau minėtos (žr. 2.3) amerikiečių sociologo Reinhardo Bendixo knygos apie modernių tautų kūrimąsį ir pilietybės institucijos raidą (Bendix 1977 (1964)), apie idėjų, kas yra teisės valdyti galutinis šaltinis, transformaciją (Bendix 1978), ar žymaus amerikiečių antropologo Cliffordo Geertzo studija „Islamo stebėjimai", kurioje lyginami islamo religijos vietiniai stiliai Indonezijoje ir Maroke – šalyse, kurios yra atitinkamai rytiniame ir vakariniame islamo religijos regiono pakraščiuose (Geertz 1968; žr taip pat Geertz 1995).

Šiuos ir panašius į juos darbus amerikiečių sociologės laiko išryškinančio kontekstų kontrastą arba individualizuojamojo lyginimo pavyzdžiais. Tokiu palyginimu, kuris dažnai apima lygiagrečias, klasikinio istorinio naratyvo priemonėmis reprezentuojamas dviejų ar daugiau šalių istorijas, nėra siekiama įrodyti tam tikrus priežastinius teiginius ar ribotus apibendrinimus, tačiau mėginama išryškinti lyginamų atvejų savitumą, o taip pat parodyti tam tikrų bendrų sąvokų bei apibendrinimų ribas. Taip, pavyzdžiui, nurodytoje knygoje daro C. Geertzas, kai teigia, kad „Maroke civilizacijos pagrindas buvo nervai, o Indonezijoje uolumas" (Geertz 1968: 10); „Indonezijoje islamas nesukūrė civilizacijos, bet pasisavino jau egzistuojančią" (Geertz 1968: 11); „apžvelgiant visą istoriją, nekyla abejonių, kad islamas Indonezijoje savo dvasia buvo reformistinis, o Maroke – utopinis" (Geertz 1968: 16).

Į A. Lijpharto pateiktos lyginamojo metodo charakteristikos rėmus netelpa ir kita, ir T. Skocpol, ir M. Somers nurodoma jo forma, kai lyginimas naudojamas tam tikrai bendrai teorijai iliustruoti. Kaip pavyzdžius autorės nurodo ankstyvąjį S. N. Eisenstadto veikalą

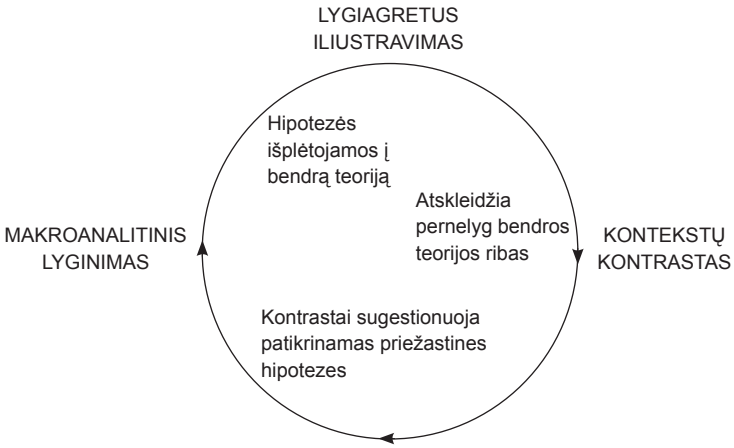

3.2 pav. Th. Skocpol ir M. Somers lyginimo formų sistema. Šaltinis: Skocpol T., Somers M. "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry", Comparative Studies in Society and History, 1980, Vol. 22(2): 197. © 1980 Cambridge UP. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

„Politinės imperijų sistemos" (Eisenstadt 1963) ir žymaus JAV istorinės lyginamosios istorinės agrarinės sociologijos specialisto Jeffery'o M. Paige'o knygą „Agrarinės revoliucijos" (Paige 1978). Pirmajame struktūrinio funkcionalizmo pagrindu sukuriamas abstraktus „centralizuotų biurokratinių imperijų", gyvavusių ikiindustrinės epochos laikais, politinės santvarkos modelis. J. M. Paige'o knygoje marksistinės klasės ir klasių kovos teorijos pagrindu sukonstruojama agrarinių konfliktų tipologija. Analizuodami konkrečius istorinius agrarinių biurokratinių imperijų ar agrarinių klasinių konfliktų atvejus, šių knygų autoriai siekia ne pagrįsti ar paneigti tam tikrus priežastinius teiginius, bet išryškinti tokius jų tarpusavio panašumus, kurie priešingu atveju būtų buvę nepastebėti. Analizuojami tik atitinkantys teorinius modelius atvejai, siekiant parodyti, kad tie modeliai yra naudingi gilesniam pavienių atvejų supratimui.

Autorės išsilygsta, kad dauguma komparatyvistinių tyrimų savo pobūdžiu yra mišrūs – juos keblu priskirti kuriam nors vienam iš trijų grynųjų tipų, nors ne visos grynųjų tipų kombinacijos pasitaiko vienodai dažnai ar gali būti vienodai sėkmingos. Tokio komparatyvistikos žanrų maišymosi priežastis yra tam tikri loginiai santykiai tarp skirtingų lyginimo formų, kuriuos autorės mėgina atskleisti. Šių santykių dėka jų analizuojamos lyginimo formos sudaro tam tikrą sistemą, kurią vaizduoja 3.3 pav.. Orientuoti į kontrastų kontekstą ar individualizuojamieji lyginimai išryškina bendrų teorijų ir sąvokų ribas, ir kartu sugestijuoja tam tikras priežastines hipotezes apie pastebėtų skirtumų priežastis. Tos hipotezės yra tikrinamos makroanalitinio lyginimo priemonėmis ir gali būti susistemintos ir apibendrintos platesnės apimties socialinių teorijų pavidalu, kurios pritaikomos naujai nušviesti kitus individualius atvejus, teoriją iliustruojant naujais konkrečiais atvejais. Toks teorijos

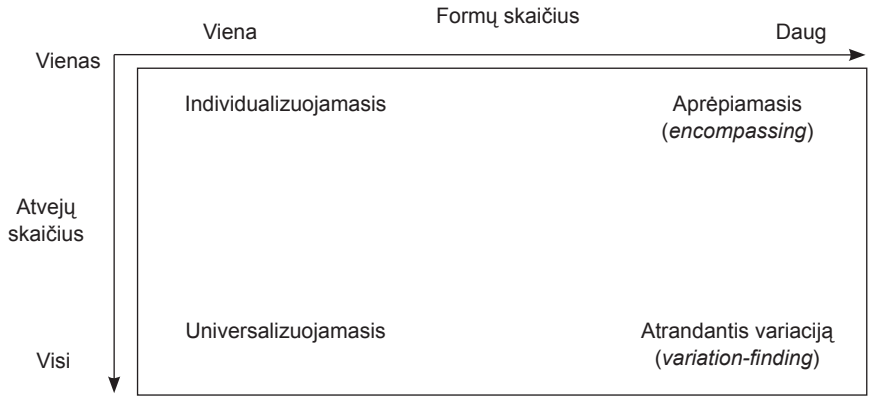

3.3 pav. Ch. Tilly'o lyginimo formų sistema. Šaltinis: Tilly Ch. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York: Russell Sage 1984, p. 81. © 1984 Russell Sage Foundation, 112 East 64th Street, New York, NY 10021. Skelbiama fondui sutikus.

pritaikymas gali virsti išryškinančiu kontrastų kontekstą palyginimu, kuris atskleidžia tos teorijos ribas, ir taip padaryti pradžią naujam komparatyviniam ciklui.

Ne mažiau sistemingą ir dar detalesnę lyginimo formų tipologiją siūlo Ch. Tilly's darbe su labai išraiškingu pavadinimu – „Didelės struktūros, stambūs procesai, milžiniški palyginimai" (Tilly Ch. 1984), kuris labai taikliai perteikia istorinio posūkio JAV lyginamojoje sociologijoje užmojus bei jį reprezentuojančių darbų dvasią. Ch. Tilly's išskiria net keturias grynas makrosociologinio bei makroistorinio didelių struktūrų ir stambių procesų lyginimo formas (žr. 3.3 pav.) Jis taiko šią klasifikaciją jau paminėtų žymiausių lyginamosios istorinės sociologijos atstovų tyrimo strategijoms tipologizuoti (žr. 3.4 pav.). Į ją įjungia ir savo paties masinių „liaudies" veiksmų (visų pirma streikų ir kolektyvinių smurto akcijų) Italijoje, Prancūzijoje ir Vokietijoje tarp 1830 ir 1930 metų lyginamuosius istorinius tyrimus (Tilly Ch.; Tilly L.; Tilly R. 1975).

Ch. Tilly'o požiūriu, makrolyginimai skiriasi, pirma, priklausomai nuo to, ar jais siekiama atskleisti individualius, ar bendrus lyginamų atvejų bruožus (žr. vertikalią ašį 3.3 ir 3.4 pav.). Antra, jie skiriasi priklausomai nuo to, ar jais siekiama aprėpti visą tam tikro kintamojo įverčių variacijos diapazoną, ar dėmesys sutelkiamas į kokį nors vieną jo įvertį (žr. horizontalią ašį pav. 3.3 ir 3.4). Paprasčiau kalbant, – priklausomai nuo to, ar tyrinėtojui rūpi konkreti tam tikro bendro bruožo (pavyzdžiui, demokratijos) forma, ar visa tipologinė to bruožo formų įvairovė. Ta įvairovė gali būti vidinė tam tikro didelio ar stambaus atvejo atžvilgiu. Antai jau minėti S. Rokkano ir I. Wallersteino tyrimai yra, griežtai kalbant, nukreipti į vieną vienintelį atvejį – Europą, kaip tam tikrą geografinį politinį regioną (S. Rokkanas), ar PKS, kuri kaip tokia gali egzistuoti tik vienaskaita. Lyginamasis šių darbų pobūdis pasireiškia tuo, kad jų autoriai sutelkia savo dėmesį į vidinės šių objektų

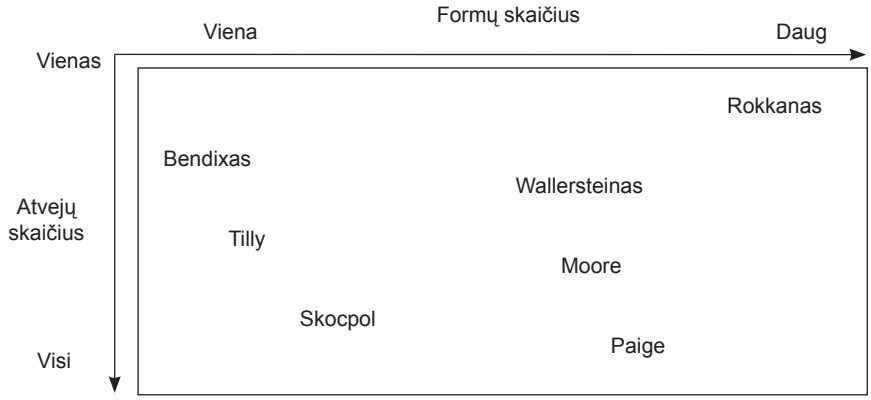

3.4 pav. Ch. Tilly'o lyginimo formų sistema. Šaltinis: Tilly Ch. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York: Russell Sage 1984, p. 84. © 1984 Russell Sage Foundation, 112 East 64th Street, New York, NY 10021. Skelbiama fondui sutikus.

diferenciacijos analizę. Tai yra Ch. Tilly'o taip vadinamas „aprėpiamasis" (*encompassing*) palyginimas. Kai tyrinėtoją domina ir tam tikros formos tipologinė įvairovė, ir jis stengiasi aprėpti visus tą įvairovę įkūnijančius atvejus, susiduriame su „atrandančia variaciją" (*variation-finding*) lyginimo forma.

Pastebėtina, kad viršutinis ir apatinis kairieji kampai Ch. Tilly'o makrosociologinės lyginamosios istorinės sociologijos morfologinėje schemoje (3.4 pav.) palikti tušti. Galima nuspėti kodėl: toks tyrimas, kai nagrinėjamas vienas vienintelis atvejis ir viena vienintelė forma (viršutinis kairysis kampas), komparatyvistikai priklauso tik kaip tam tikras ribinis („nulinis") atvejis, išeinantis už jos ribų. Tai, griežtai kalbant, jau nebe komparatyvistika, bet grynoji istoriografija ar (vieno) atvejo tyrimas. Net R. Bendixas, kurio darbuose istoristinė ir ideografinė orientacija yra ryškiausia, visada nagrinėja daugiau negu du (makro) atvejus. Tas pats pasakytina ir apie dešinįjį apatinį kampą: tyrimas, kuriam visi atskiri tam tikros rūšies atvejai yra vienodai svarbūs (ar nesvarbūs) kaip vienos ir tos pačios universalijos ar jų komplekso (teorijos) atvejai, taip pat priklauso komparatyvistikai kaip ribinis bei tas ribas transcenduojantis (statistinio metodo link) atvejis.

Paradigminiai lyginamojo metodo pritaikymo atvejai beveik visi yra arčiau Ch. Tilly'o tipologinio keturkampio vidurio, o tai rodo, kad tyrinėtojams komparatyvistams paprastai nerūpi nei išsemti visą iš principo galimą tam tikro reiškinio formų įvairovę (istorija, kaip iš savęs vis priaugantis rizominis tinklas, visada gali sukurti naujas, iš anksto nenumatomas formas), nei aprėpti visus galimus atvejus. Tai, kad istorija nebaigta, reiškia, kad ateityje atsiras ne tik naujų formų, bet ir atvejų. Išimtis būtų toks tyrimas, kai komparatyvistas savo dėmesio lauką apriboja tam tikra epocha, kuri visuotinai laikoma užbaigta arba nebepasikartosiančia, arba tam tikru regionu, kuris yra ribotas. Tačiau tokiu atveju jis „keliauja" į dešinį viršutinį Ch. Tilly'o keturkampio kampą.

Geriau suprasti tas įžvalgas, kurias išreiškia Ch. Tilly'o klasifikacija, padeda šios amerikiečių istoriko Raimondo Grew pastabos: „apskritai kalbant, atrodo, kad istorinis palyginimas labiausiai efektyvus yra vidutinio spindulio (*at a kind of middle range*) istorinis palyginimas. Šis terminas yra netikslus, bet akivaizdu, kad lyginimas nušviečia daugiausiai tada, kai sprendimas, ką lyginti, yra daromas bendrų ir reikšmingų problemų terminais, kai lyginami elementai yra aiškiai skiriami, o dėmesys yra nukreipiamas į painius santykius tarp lyginamų elementų ir tų visuomenių, kuriose jie yra. Labiausiai tikėtina, kad šie kriterijai bus patenkinti tada, kai turime reikalą su modeliais arba teorijomis. kurie gali būti konkrečiai pritaikyti, kai duomenys yra gausūs ir istoriškai kontekstualizuoti <...>, ir kai atvejų skaičius yra ribotas. Tokiu atveju ieškoma aiškinimų ir apibendrinimų, bet ne universalių dėsnių" (Grew 1980: 773). Šios R. Grew pastabos primena jau cituotą (2.3) R. Bendixo lyginamųjų istorinių tyrimų charakteristiką, kad „lyginamieji istoriniai tyrimai yra mėginimas išplėtoti sąvokas ir apibendrinimus lygmenyje, kuris yra tarp to, kas yra teisinga visų visuomenių atžvilgiu, ir to, kas yra tiesa apie vieną visuomenę tam tikru laiko momentu ir tam tikroje vietoje" (Bendix 1963: 532).

3.4. Johno Stuarto Millio kanonai, kaip lyginamojo metodo taisyklės

Viena iš priežasčių, kodėl daugelis tyrinėtojų, kurie daro tai, kas visuotiniu sutarimu yra lyginamasis tyrimas, nenoriai kalba apie lyginamąjį metodą, kaip atskirą mokslinio pažinimo metodą, yra ta, kad keblu nurodyti šio metodo taisykles. A. Lijpharto ir T. Skocpol nuomone, tos taisyklės nesiskiria nuo eksperimentinio metodo, kaip „etaloninio" priežastinių hipotezių kontrolės metodo, taisyklių. Tos taisyklės – tai eliminacinės indukcijos taisyklės, kurias aprašė dar Francis Baconas, o vėliau susistemino Johnas Stuartas Millis. Jo garbei jos dažnai vadinamos „Millio kanonais". Šioms taisyklėms visų pirma paklūsta ta lyginimo forma, kurią M. Somers ir T. Skocpol klasifikuoja kaip makroanalitinį arba kauzalinį-analitinį palyginimą (žr. 3.1 pav.).

J. S. Millis suformulavo penkias taisykles, pagal kurias turi būti pasirenkama tarp konkuruojančių priežastinių hipotezių, atmetant tas, kurios neatitinka bent vienos iš šių taisyklių (Mill 1916 (1843): 253–266 (Book 3, ch. 8); žr. taip pat Nekrašas 1979: 121–123).

1. Vienintelio panašumo taisyklė. ***Jeigu koks nors reiškinys (sąlyga, aplinkybė) nuolat lydi tiriamą reiškinį, o kiti reiškiniai (sąlygos, aplinkybės) kinta, tai tas reiškinys yra tiriamojo priežastis arba pasekmė.*** Jeigu tiriamą reiškinį bei jį lydinčias aplinkybes apibūdina nominalus dichotominis kintamasis, tai tyrinėtojas, taikantis panašumo taisyklę, pirmiausiai atrenka iš populiacijos visus tuos atvejus, kurie turi tam tikrą jį dominantį bruožą Y. Toliau jis ieško kitų bruožų (kintamųjų) X_1, X_2, X_3, …, X_n, kuriais dar yra panašūs tokie atvejai (žr. lent. 3.1). Apie tuos atvejus, kurie tuos bruožus turi, galime sakyti, kad jiems tie kintamieji turi įvertį „taip" (+), o apie tuos, kurie jų neturi, – įvertį „ne" (–). Visi tie kintamieji X, kurie turi įvertį „ne", kai tyrinėtoją dominantis (priklauso-

3.1 lentelė. Vienintelio panašumo taisyklė. Išvada: eliminuojami X_1, X_3 ir X_4.

Atvejai	KINTAMIEJI				
	X_1	X_2	X_3	X_4	Y
Nr. 1	+	+	+	–	+
Nr. 2	–	+	+	–	+
Nr. 3	+	+	–	–	+
Nr. 4	–	+	–	–	+
Nr. 5	–	+	+	+	+

mas) kintamasis Y turi įvertį „taip“, eliminuojami iš sąrašo kintamųjų, kuriuos su Y gali sieti priežastinis ryšys. Šią taisyklę J. S. Millis laikė geriausiai tinkama tyrimui, pagrįstam „grynu“ stebėjimu, kai tyrinėtojas turi daug ir įvairių stebėjimo duomenų apie aplinkybes, lydinčias jį dominantį reiškinį, bet negali į jas kištis bei kontroliuoti.

2. Vienintelio skirtumo taisyklė. ***Jeigu atvejo, kai tiriamas reiškinys įvyksta, ir atvejo, kai jis neįvyksta, visos sąlygos sutampa, išskyrus vieną, esančią tik pirmuoju atveju, tai ši sąlyga yra tiriamo reiškinio priežastis arba pasekmė, arba būtina priežasties dalis*** (žr. 3.2 lent.). Ši taisyklė nurodo tyrinėtojui atsirinkti iš populiacijos tuos atvejus, kurie neturi jį dominančio bruožo, ir lyginti juos su kuo panašesniais į juos atvejais, kurie tą bruožą turi. Šiuolaikine kintamųjų ir jų įverčių terminija, tyrinėtojas lygina tuos atvejus, kuriuose jį dominantis (priklausomas) kintamasis Y turi įvertį „ne“, su tais atvejais, kuriuose jis turi įvertį „taip“. Kintamieji, kurie turi įvertį „taip“ ir tais atvejais, kai jį dominantis (priklausomas) kintamasis turi įvertį „taip“, ir tais atvejais, kai jis turi įvertį „ne“, yra eliminuojami iš sąrašo kintamųjų, kurie galėtų būti tyrinėtoją dominančio kintamojo priežastys.

Jame lieka tik tie atvejai, kurie turi įvertį „ne“, kai tyrinėtoją dominantis kintamasis turi įvertį „ne“. Pats J. S. Millis šiai taisyklei teikė ypač didelę reikšmę, laikydamas ją pagrindine eksperimentinio metodo taisykle, nes ji geriausiai tinka dirbtinio eksperimento (*artificial experiment*) metu (Mill 1916 (1843): 256), kai tyrinėtojas savo įsikišimais į situaciją (sąlygų kontrole, randomizacija) gali padaryti taip, kad lyginami atvejai skirtųsi vienu vieninteliu atžvilgiu: vieną veikia eksperimentinis poveikis (atvejį Nr.1 pateiktame pavyzdyje), o kito – ne.

3.2 lentelė. Vienintelio skirtumo taisyklė. Išvada: eliminuojami X_2, X_3, X_4.

Atvejai	KINTAMIEJI				
	X_1	X_2	X_3	X_4	Y
Nr. 1	+	+	+	+	+
Nr. 2	–	+	+	+	–

3. Jungtinė panašumo ir skirtumo taisyklė. ***Jeigu du ar daugiau tiriamo reiškinio atvejų turi tik vieną bendrą sąlygą, o du ar daugiau atvejų, kai tiriamas reiškinys neįvyksta, neturi tarp savęs nieko bendra, išskyrus tai, kad jie visi neturi minėtos sąlygos, tai ji yra tiriamo reiškinio priežastis arba pasekmė, arba būtina priežasties dalis*** (žr. lent. 3.3). Šią taisyklę, kitaip dar vadinamą netiesiogine skirtumo taisykle, J. S. Millis rekomendavo taikyti, kai tyrinėtojas gali manipuliuoti tiriamais reiškiniais, bet nėra pajėgus padaryti taip, kad du to paties reiškinio atvejai skirtųsi tik vienu reikšmingu atžvilgiu. Ši taisyklė nurodo pakartotinį panašumo taisyklės pritaikymą. Pirmiausiai lyginame tuos atvejus, kurie panašūs tuo, kad jiems mus dominantis (priklausomas) kintamasis Y turi įvertį „taip“, ir eliminuojame tuos nepriklausomus kintamuosius, kurie tokiems atvejams turi įvertį „ne“. Toliau lyginame tuos populiacijos atvejus, kurie panašūs tuo, kad jiems kintamasis X_n turi įvertį „taip“ ir juos eliminuojame, jeigu tokiam kintamajam yra atvejų, kuriuose Y turi įvertį „ne“. Pirmu palyginimu nustatome, ar tikrinama sąlyga yra būtina; antru palyginimu – ar ji yra ir pakankama (Ragin 2000: 92–93).

3.3 lentelė. Netiesioginė skirtumo taisyklė (jungtinė panašumo ir skirtumo taisyklė). Išvada: eliminuojami X_1, X_3, X_4

Atvejai	KINTAMIEJI				
	X_1	X_2	X_3	X_4	Y
Nr. 1	+	+	+	–	+
Nr. 2	–	+	+	–	+
Nr. 3	+	+	+	–	+
Nr. 4	–	+	+	–	+
Nr. 5	–	+	+	+	+
Nr. 6	–	–	+	–	–
Nr. 7	–	–	–	+	–
Nr. 8	–	–	–	+	–
Nr. 9	–	–	+	–	–

4. Liekanų taisyklė. ***Iš reiškinio atėmus tą jo dalį, kuri, kaip žinoma iš ankstesnių tyrimų, yra tam tikrų priežastinių sąlygų (antecedentų) pasekmė, reiškinio liekana yra likusių sąlygų pasekmė.*** Schematiškai: tegul priklausomas kintamasis Y yra trijų kintamųjų konjunkcija: $Y=Y_1$ & Y_2 & Y_3. Žinoma, kad X_1 yra Y_1, o X_2 yra Y_2 priežastis. Tada turimi duomenys neprieštarauja išvadai, kad Y_3 priežastimi gali būti X_3.

5**. Lydimųjų kitimų taisyklė**. ***Jeigu vienas reiškinys visada kinta tam tikru būdu, kai tam tikru būdu kinta kitas reiškinys, tai pirmasis reiškinys yra arba antrojo reiškinio priežastis, arba pasekmė, arba jie abu turi bendrą priežastį.*** Skirtingai nuo 1–4 taisyklių, ši taisyklė yra pritaikoma tik tuo atveju, kai tiriamus reiškinius apibūdina kintamieji, kurių įverčiai gali būti išmatuoti aukštesniu nei nominalinė skalė lygiu. Vadinasi, jeigu pastebime, kad visada, kai X intensyvėja, didėja ar stiprėja, Y taip pat intensyvėja, didėja

arba stiprėja, tai tokie stebiniai neprieštarauja išvadai, kad jie yra tiesiogiai arba netiesiogiai susieti priežastiniu ryšiu. Tas pats galioja ir tam atvejui, kai X ir Y pokyčiai yra priešingo ženklo arba krypties.

Nagrinėdami garsius lyginamosios sociologijos veikalus, galime rasti gausybę priežastinių argumentų, kuriuose implicitiškai arba eksplicitiškai taikomi J. S. Millio kanonai. Tačiau keblumas tas, kad pats J.St. Millis laikė jo suformuluotas taisykles nepritaikomomis socialiniuose moksluose, kuriuos jis vadino senoviškai moraliniais mokslais (*moral sciences*) „Politikoje ir istorijoje <…> daugeriopų priežasčių (*Plurality of Causes*) beveik neribotas perteklius, o pasekmės dažniausiai neatskiriamai persipynusios tarpusavyje. O dar labiau padidina keblumus tai, kad dauguma politikos mokslų tyrimų sukasi apie priežastis padarinių, kurie aprašomi tokiomis bendromis sąvokomis, kaip visuomenės turtas (*public wealth*), viešasis saugumas (*public security*), viešoji moralė (*public morality*) ir į jas panašiomis; tokius padarinius tiesiogiai arba netiesiogiai, pozityviai arba negatyviai paveikia beveik visi faktai, kurie egzistuoja, arba įvykiai, kurie atsitinka žmonių visuomenėje“ (Mill 1916 (1843): 298).

Vis dėlto J. S. Millio nuomonė šiuo klausimu negali būti laikoma svarbiausia ar galutiniu žodžiu. Ne vien todėl, kad socialiniuose moksluose, o ypač lyginamojoje istorinėje sociologijoje, nagrinėjamos ne vien problemos, kurių formuluotėse vartojamos tokios bendros sąvokos, bet ir kur kas specifiškesni klausimai apie tam tikrų įvykių ar tam tikrame socialiniame ir kultūriniame kontekste lokalizuotų procesų priežastis. Svarbiausia yra tai, kad netgi eksperimentiniame tyrime J. S. Millio kanonai yra efektyvūs tik tinkamame teoriniame kontekste. Nekelia didesnių abejonių, kad jais vadovavosi ir „filosofinio akmens“ ieškoję viduramžių alchemikai. Jiems nesisekė todėl, kad jie netinkamai klasifikavo jų tiriamus reiškinius (aprašė ją netikusiu žodynu) ir kėlė netinkamus klausimus (tokius, kurie rėmėsi klaidingomis teorinėmis prielaidomis).

Tos teorinės prielaidos yra būtinos (taip pat ir eksperimento metu), kad galėtume atskirti galinčias daryti įtaką tiriamam reiškiniui aplinkybes nuo tų, kurios jo negali paveikti. Šiaip tokių aplinkybių visada egzistuoja begalinė aibė, o atvejų, kurie skirtųsi tik vienu vieninteliu atžvilgiu (kaip reikalauja vienintelio skirtumo taisyklė), iš viso nebūna, kaip ir atvejų, kurie būtų panašūs vienu vieninteliu atžvilgiu (kaip reikalauja vienintelio panašumo taisyklė). Atsižvelgti į visas skirtybes ir panašybes apskritai neįmanoma: tyrimas, kuriame būtų mėginama tai padaryti, iš viso negalėtų pajudėti iš vietos.

Tyrimą įgalina teorinės prielaidos, kurios leidžia sumažinti skirtumų ir panašumų, į kuriuos reikia atsižvelgti, skaičių, o taip pat atskirti svarbius ar reikšmingus nuo nesvarbių. Dėl to tos prielaidos turi būti stiprios ir gerai artikuliuotos. Nėra jokio išankstinio pagrindo manyti, kad vaisingam socialinių reiškinių lyginimui neeksperimentiniame tyrime negalima rasti tokių pat stiprių teorinių arba konceptualinių prielaidų, kokios įgalina eksperimentinį tyrimą gamtotyroje.

Be tokių prielaidų neįmanoma identifikuoti ir priežasties bei pasekmės, nes Millio kanonai patys savaime leidžia konstatuoti tik reiškinių kovariaciją. Taigi, viena vertus, pasirinkdamas priklausomą ir nepriklausomą kintamąjį, o taip pat skirdamas priežastį ir pasekmę, tyrinėtojas, besivadovaujantis Millio kanonais eksperimentiniame tyrime, yra priklausomas nuo išankstinių prielaidų tam tikro teorinio žinojimo pavidalu ne mažiau už tyrinėtoją, kuris neeksperimentiniame tyrime operuoja statistiniu metodu. O kita vertus, nėra jokio pagrindo manyti, kad tokios prielaidos, sudarydamos pagrindą vaisingai taikyti Millio kanonus eksperimentuojant, negali to padaryti neeksperimentiniame tyrime, kai lyginami keli stambūs ar dideli atvejai. Jų atžvilgiu tam tikra makrosociologinė teorija taip pat gali išskirti tam tikrą ribotą svarbių panašumų ir skirtumų (kintamųjų) skaičių.

Samprotaudami pagal vienintelio panašumo kanoną, padaryti išvadą, kad X_2 yra Y priežastis (žr. 3.1 lent.) galėtume tik būdami tikri, kad į galimų Y priežasčių sąrašą įtraukėme visus „teisėtus“ kandidatus į priežasčių vaidmenį, t.y. pastebėjome visus tikrai svarbius panašumus. Tas pats tinka ir samprotavimui pagal vienintelio skirtumo kanoną (žr. 3.2 lent): jeigu kintamųjų, kurie gali daryti įtaką Y, sąrašas yra išsamus (atvejai Nr. 1 ir Nr. 2 neturi jokių kitų svarbių skirtumų, kurie galėtų paaiškinti, kodėl pirmuoju atveju Y turi įvertį +, o antruoju –), tai X_1 yra Y priežastis. Jeigu sutiksime su K. R. Popperiu, kad bet koks teorinis žinojimas yra hipotetiškas ir preliminarus, ir kad be teorinių prielaidų negalime būti tikri, jog kandidatų į priežastis sąrašai yra išsamūs, tai reikia padaryti išvadą, kad J. S. Millio kanonai vertingi visų pirma ne kaip priežastinių hipotezių įrodymo, bet kaip jų kritikos ar eliminacijos taisyklės. „Socialiniai mokslininkai niekada nieko neįrodo, netgi su pačiais sudėtingiausiais mūsų metodais“ (Coppedge 1999: 465).

Neeliminuotos J. S. Millio kanonų pagrindu priežastinės hipotezės yra ne įrodytos, bet tik priimtinos. Tokios jos yra tol, kol priimtinos tos teorinės prielaidos, kurių pagrindu buvo atlikta atranka į tikrintinų hipotezių sąrašus. Pačios teorinės prielaidos priimtinos tol, kol jų pagrindu pavyksta suformuluoti naujas priežastines hipotezes, kurios yra gana tiksliai suformuluotos, t.y. gali būti patikrinamos empiriškai, ir taip gali „įdarbinti“ tyrinėtojus (visų pirma jaunus, ieškančius „disertabilios“ temos). Kai tam tikra teorija tokių naujų priežastinių hipotezių generuoti jau nebepajėgia, tyrinėtojai daro išvadą, kad ji „išsisėmė“, ir ieško naujos.

Nors kokia nors priežastinė hipotezė ir išlaikė J. S. Millio kanonų kritiką, ji gali būti klaidinga, pavyzdžiui, tokiu atveju, jeigu teisinga hipotezė nė vienam tyrinėtojui neatėjo į galvą, nes negalėjo ateiti, kol tiriami reiškiniai buvo aprašomi neadekvačiu žodynu (toks buvo viduramžių alchemijos atvejis). Žinoma, tai nereiškia, kad Millio kanonai, kaip tiesos pažinimo instrumentai, yra visiškai beverčiai. „Eliminuodami klaidingas hipotezes, jie susiaurina lauką, kuriame gali būti atrastos teisingos hipotezės. Ir netgi ten, kur šiais metodais nepavyksta eliminuoti visų nerelevantiškų aplinkybių, jie mus su tam tikru aproksimacijos laipsniu įgalina nustatyti sąlygas, kuriomis reiškinys įvyksta: taigi mes galime pasakyti, jog hipotezei teiktina loginė pirmenybė jos varžovių atžvilgiu“ (Cohen ir Nagel 1934: 267).

Ne didesnės, bet ir ne mažesnės yra ir tos „paslaugos“, kurias J. S. Millio kanonai gali padaryti ir socialinių mokslų komparatyvistui, neeksperimentiniame kontekste tikrinančiam kelias alternatyvias hipotezes apie kokio nors reikšmingo įvykio ar proceso baigties priežastis. Jie pateikia tam tikrus rėmus, su kurių pagalba tyrinėtojas gali organizuoti produktyvų „dialogą“ tarp savo teorinių prielaidų, alternatyvių priežastinių hipotezių bei jam prieinamų duomenų.

Palyginti retai pasitaiko, kad lyginamosios istorinės sociologijos atstovai gali pritaikyti liekanų kanoną. Jamesas Mahoney's pateikia keletą makrosociologinių lyginimų pavyzdžių, kai tyrinėtojai remiasi lydimųjų kitimų taisykle. Ją taikydamas, tyrinėtojas surikiuoja savo lyginamus atvejus į sekas priklausomai nuo jų savybių, nurodomų priklausomu ir nepriklausomu kintamuoju, laipsnio, ir daro išvadą apie priežastinį jų kovariacijos pobūdį iš tų kintamųjų variacijos vienakryptiškumo (Mahoney 1999; 2000). Vis dėlto lyginamojoje istorinėje sociologijoje dominuoja ne tokie ranginiai palyginimai (J. Mahoney'o terminas), bet nominaliniai – tokie, kai svarbūs tam tikrų teorinių ir konceptualinių prielaidų požiūriu bruožai yra apibūdinami nominaliniais arba dichotominiais kintamaisiais.

Dažniausiai lyginamojoje istorinėje sociologijoje yra taikomi pirmi du J. S. Millio kanonai. A. Przeworskis ir J. Teune'as skiria du lyginamojo tyrimo dizaino tipus – „pačių panašiausių sistemų“ (*most similar systems*) ir „pačių skirtingiausių sistemų“ (*most different systems*) dizainą (Przeworski ir Teune 1970: 31–39). Pirmasis yra orientuotas į vienintelio skirtumo, o antrasis – į vienintelio panašumo taisyklę (Collier 1993: 117). Kai taikomas pirmas tipas, tyrinėtojas ieško kuo panašesnių vienas į kitą atvejų, kartu eliminuodamas bruožus, kuriais lyginami atvejai yra panašūs, iš kandidatų į nepriklausomo kintamojo variacijos priežastis sąrašo.

Antruoju atveju tyrinėtojas elgiasi priešingai: ieško kuo skirtingesnių atvejų ir tikrina, ar jo pastebėtas ryšys tarp kintamųjų išlieka nepriklausomai nuo to, kokie yra kiti lyginamų atvejų bruožai. Būtent „pačių skirtingiausių sistemų“ dizainui teikia pirmenybę A. Przeworskis ir H. Teune'as. Kaip jau žinome (3.1), jie tapatina lyginamąjį tyrimą su tarptautiniu kiekybiniu tyrimu, kuriame tikrinamos hipotezės apie smulkesnių už visuomenes ir kultūras tyrimo vienetų (dažniausiai – žmogiškųjų individų) elgesį bent dviejose skirtingose socialinėse ar kultūrinėse makrosistemose. Tyrinėtojui, kurio tyrimo projektas reprezentuoja „pačių skirtingiausių sistemų“ dizainą, rūpi patikrinti, ar tam tikras apibendrinimas (dažniausiai statistinis) apie žmogiškųjų individų, organizacijų (pavyzdžiui, politinių partijų) elgesį galioja nepriklausomai nuo socialinio ir kultūrinio konteksto, o jeigu ne, – tai kokią įtaką tas kontekstas daro. Tuo tikslu jis ieško duomenų apie tyrimo vienetų elgesį pačiose įvairiausiose šalyse ar kultūrose.

Tokiame tyrime pačios visuomenės ar kultūros nėra tyrimo vienetai, kaip tai būna pačiuose ryškiausiuose lyginamosios istorinės sociologijos darbuose (žr. 2.3). Juose dažniau pasitaiko pačių panašiausių sistemų dizainas, o A. Lijphartas vėlesniame straipsnyje netgi susiaurina savo pateiktą lyginamojo metodo apibrėžimą, su juo asocijuodamas tik

tokius tyrimus, kurie yra projektuojami pagal pačių panašiausių sistemų principą: „lyginamasis metodas gali būti dabar apibrėžtas kaip hipotetinių empirinių ryšių tarp kintamųjų tikrinimo (*testing*) metodas, pagrįstas tokia pat logika, kaip ir ta, kuria vadovaujasi statistinis metodas, tačiau kuriame atvejai yra parenkami taip, kad būtų maksimizuota nepriklausomų kintamųjų variacija ir būtų minimizuota kontrolinių kintamųjų variacija“ (Lijphart 1975: 164).

Jam antrina Guy Petersas, formuluojantis tris lyginamojo metodo euristines taisykles (maksimas): „maksimizuok eksperimentinę variaciją, minimizuok iš klaidos kylančią variaciją ir kontroliuok pašalinę variaciją“ (Peters 1998: 30).[23] Eksperimentinės variacijos maksimizavimas reiškia parinkimą tokių atvejų, kuriems hipotetiniai nepriklausomi kintamieji turėtų kuo skirtingesnius įverčius. Pašalinės variacijos kontrolė – tai kuo panašesnių atvejų parinkimas, kurį A. Lijphartas vadina „kontrolinių kintamųjų variacijos minimizavimu“. Iš klaidos kylančios variacijos minimizavimas reiškia klaidų identifikuojant kintamųjų įverčius išvengimą.

Paskutinioji maksima yra itin svarbi, nes viena iš dviejų silpnų lyginamojo metodo, suprantamo kaip orientuota į J. S. Millio kanonus priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentiniame nedaugelio atvejų (mažo N) analizės kontekste, vietų yra prielaida, kad priežasties ir pasekmės ryšys yra deterministinis. Kaip jau buvo minėta, statistinis metodas klausimą apie to ryšio pobūdį gali palikti neatsakytą, nes statistinė išvada yra santykiškai tvirta ar stabili (angl. *robust*) atskirų matavimo klaidų atžvilgiu. Kitaip yra A. Lijpharto prasme suprantamo lyginamojo metodo atveju – vienos vienintelės klaidos nustatant, ar tam tikras nominalus dichotominis kintamasis lyginamam atvejui turi įvertį „taip“ ar „ne“, pakanka, kad klaidinga išvada būtų pripažinta teisinga, arba atvirkščiai, teisinga išvada būtų atmesta kaip klaidinga.

Kaip žinoma, statistikoje pirmas atvejis vadinamas pirmo tipo klaida, o antras – antro tipo klaida (Čekanavičius ir Murauskas 2000: 138). Statistiniame tyrime beveik nepasitaiko, kad vienokia ar kitokia klaida būtų padaryta dėl vienos vienintelės matavimo klaidos, nustatant vieno iš daugelio kintamųjų įvertį. Be to, statistiniame tyrime galima kiekybiškai įvertinti tokios klaidos tikimybę. Nei viena, nei kita nėra būdinga lyginamajam tyrimui dėl jo deterministinių prielaidų: čia vienos vienintelės matavimo klaidos („iš klaidos kylančios variacijos“) pakanka, kad tyrimo išvada būtų klaidinga, o tokios klaidingos išvados tikimybę galima įvertinti tik intuityviai, individualios „sprendimo galios“ pagrindu.

Antroji silpna lyginamojo metodo vieta statistikos terminais vadinama laisvės laipsnių problema. Jos sukeliami nepatogumai lyginamajam metodui, suprantamam kaip orientuota į J. S. Millio kanonus priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentiniame nedaugelio atvejų (mažo N) analizės kontekste, prilygsta ar net pranoksta tuos, su kuriais holokultūriniuose ir holonacionaliniuose tyrimuose dėl jau minėtos (3.1; žr. taip pat 4.1) Galtono

---

23 Angl. *Maximize experimental variance, minimise error variance, and control extraneous variance*.

problemos susiduria statistinis metodas. Ji kitaip dar vadinama „daug kintamųjų, mažai atvejų (*many variables, small N*)“ problema (plg. Collier 1993: 106). Kaip jau buvo nurodyta, kiekvienas papildomas kintamasis, į kurį atsižvelgiama statistinėje priežastinės išvados kontrolėje, sumažina duomenų, liekančių kitų kintamųjų kontrolei įvairovę arba, statistikos terminais kalbant, laisvės laipsnių skaičių. Jie skaičiuojami, iš atvejų skaičiaus atimant kintamųjų skaičių ir dar vienetą.[24]

Todėl statistinė daugiavariacinė kauzalinės išvados pagrindimo metodika yra pritaikoma tik tada, kai stebėtų atvejų skaičius ženkliai pranoksta kintamųjų, kurių priežastiniai ryšiai yra analizuojami, skaičių. Kadangi lyginamuoju metodu analizuojamų atvejų skaičius yra nedidelis (pačiame metodo apibrėžime yra nuoroda į mažą N), tai kintamųjų, į kuriuos gali būti svarbu atsižvelgti, skaičius beveik visada pranoksta stebėtų atvejų skaičių. Tyrinėtojai, teikiantys pirmenybę statistiniam metodui, laiko tai viena iš lyginamojo metodo ydų, duodančių pagrindą abejoti jo moksline verte (Goldthorpe 2000: 45–64; Lieberson 1991; 1994).

Šioms abejonėms išsklaidyti A. Lijphartas siūlo keturias metodines rekomendacijas, kurias galime laikyti trečiosios G. Peterso maksimos („kontroliuok pašalinę variaciją!“) konkretizacijomis (žr. 3.1 pav.). Svarbiausia (a): pasirink palyginti kuo panašesnius atvejus – ją, kaip ką tik minėta, A. Lijphartas netgi įtraukia į savo patikslintą (jau cituotą) lyginamojo metodo apibrėžimą (Lijphart 1975: 164). Kita rekomendacija (b) – didinti lyginamų atvejų skaičių. Į ją A. Lijphartas žiūri rezervuotai, nes (1) pačioje tikrovėje aptinkamų atvejų skaičius gali būti ribotas, o nuoseklus vadovavimasis ja (2) transformuotų lyginamąjį metodą į kitokį – statistinį, kuriam didelio atvejų skaičiaus (N) sąlyga kaip tik yra esminė. Ir dar dvi – (c) mažinti kintamųjų skaičių sujungiant (aglomeruojant) du ar daugiau specifiškesnių kintamųjų į vieną bendresnį, ir (d) apsiriboti svarbiausiais kintamaisiais (*key variable*).

Praktinė šių nurodymų vertė labai priklauso nuo tyrinėtojo nagrinėjamos konkrečios problemos pobūdžio. Tačiau vienas principinis dalykas, kurį anksčiau jau iškėlėme, neturi būti pamirštas: pažintinė J. S. Millio kanonų, taikomų nedaugeliui atvejų neeksperimentiniame tyrime, vertė priklauso nuo teorinio konteksto ir nagrinėjamos problemos pobūdžio ne mažiau, negu nuo šių sąlygų priklauso tų pačių kanonų nauda eksperimentiniame tyrime. Nei vienu, nei kitu atveju jie negali būti taikomi kaip automatiški „priežasčių atradimo“ algoritmai.

Neeksperimentiniame tyrime jie gali padėti ženkliai sumažinti pažintinį situacijos neapibrėžtumą, jeigu problemai formuluoti panaudojama teorinių žinių atsarga yra pakankama šią problemą artikuliuoti taip, kad atsakymui į klausimą reikšmingų kintamųjų skaičius būtų apribotas ir sumažintas iki minimumo. Teorinės prielaidos tuo geriau atlieka šį darbą,

---

[24] Jeigu turime vieną atvejį ir du kintamuosius, tai laisvės laipsnių skaičius yra lygus –2. Tokioje situacijoje jokia hipotezė apie kintamųjų priežastinį ryšį patikrinta būti negali. Laisvės laipsniai turi būti pozityvūs, ir jų turi būti kuo daugiau.

kuo tiksliau ir eksplicitiškiau jos pačios yra suformuluotos. Turint didelį N, didelis laisvės laipsnių skaičius gali iš dalies kompensuoti teorijos, kuria remiamasi, neapibrėžtumą, tačiau kai N yra mažas, stebimų atvejų įvairovė gali būti nepakankama priežastiniam tyrinėtoją dominančio kintamojo vaidmeniui įvertinti. Eksplikuojant ir artikuliuojant priežastinės analizės prielaidas naudinga gali būti kontrafaktinė (mintinė eksperimentinė) situacijos analizė (Fearon 1991; Norkus 1998a).

3.5. Lyginamasis ir atvejo tyrimo metodai

Nors A. Lijpharto pateikta lyginamojo metodo charakteristika yra vientisa ir nuosekli, ji nepadėjo taško diskusijoms apie metodologinį komparatyvistikos savitumą. Ji nepateikė adekvataus to keblumo, kurį pavadinome A. Przeworskio ir H. Teune'o paradoksu, sprendimo. Toks sprendimas turi ne tik pateikti pakankamai turiningą lyginamojo metodo, kaip savitos pažinimo procedūros, charakteristiką (tai A. Lijphartas tesi), bet ir atitikti komparatyvistikoje nusistovėjusią terminų lyginamasis tyrimas bei lyginamasis metodas vartoseną. Matuojant šiuo masteliu, A. Lijpharto siūloma lyginamojo metodo koncepcija yra per siaura. Tas siaurumas pasireiškia tuo, kad ji ignoruoja kitokius nei priežastinių hipotezių kontrolė tikslus, kuriems gali būti naudojamas palyginimas, pavyzdžiui, lygiagretus teorijos iliustravimas arba kontekstų kontrastas.

Be to, į ją netelpa tarptautiniai statistiniai tyrimai, kurių analizės ir stebėjimo vienetai yra individai ir kiti smulkesni už visuomenes, kultūras ir dar stambesnes socialines ir kultūrines makrosistemas atvejai. Į ją taip pat visiškai netelpa hologeistiniai (holokultūriniai ir holonacionaliniai) tyrimai, kuriuose stebėjimo ir analizės vienetai yra ištisos socialinės ar kultūrinės makrosistemos. Būtent tokius tyrimus daugelis sociologų ir antropologų 6-ajame ir 7-ajame XX a. dešimtmečiuose laikė pagrindiniu kultūrinės ir sociologinės komparatyvistikos žanru. Abiem atvejais lyginamasis tyrimas yra statistinis, o statistinės analizės metodai yra taikomi dideliam atvejų (N) skaičiui. A. Lijpharto prielaida, kad mažas atvejų skaičius yra būtina lyginamojo metodo taikymo sąlyga, yra kontraintuityvi. Argi tyrimas negali būti ir statistinis, ir lyginamasis, būdamas lyginamuoju ne vien ta trivialia prasme, kad „mąstymas be lyginimo yra nepamąstomas"?

Pagaliau daugeliui tyrinėtojų nepriimtinas ir lyginamojo metodo priešinimas atvejo tyrimui (*case study*) ar atvejo tyrimo metodui, ypač – jo kaip blogiausio metodo kvalifikacija, kurią aptinkame A. Lijpharto tyrimo metodų klasifikacijoje. Šiuo atveju A. Lijpharto pateikta lyginamojo metodo charakteristika yra nepatenkinti antipozityvistiškai ir antinatūralistiškai orientuoti socialiniai tyrinėtojai. Antipozityvistinė socialinių mokslų filosofija, kurios argumentai nuodugniai dėstomi Algimanto Valantiejaus knygoje „Kritinis sociologijos diskursas" (2004), atmeta natūralistinę ir pozityvistinę socialinio mokslo tikslų sampratą, pagal kurią sektinu pavyzdžiu socialiniams ir humanitariniams mokslams laikomi gamtos mokslai, diagnozuojamas socialinių ir humanitarinių mokslų santykinis atsilikimas nuo

gamtos mokslų, o tolesnės jų pažangos sąlyga laikomas gamtos mokslų metodologinių ir metodinių standartų perėmimas.

Natūralizmo ir pozityvizmo kritikams rūpi pabrėžti ir iškelti socialinių mokslų metodologinį ir metodinį savitumą gamtos mokslų atžvilgiu. Tokių kritikų daugiausiai yra būtent tarp tų, kurie praktikuoja tą tyrimo metodą, kuris A. Lijpharto klasifikacijoje vadinamas atvejo tyrimu (*case study*; toliau trumpinsime AT). AT, kaip tam tikra tyrimų praktika, socialiniuose ir humanitariniuose moksluose turi senas ir garbingas tradicijas. Būtent AT užsiima dauguma istorikų. Klasifikuojant istoriko, nagrinėjančio Lietuvos valstybės atsiradimą, Mindaugo gyvenimą ir valdymą, žydų genocidą Lietuvoje ir pan. tyrimus socialinių mokslų metodologijos terminais, jie yra ne kas kita, kaip AT, o patys istorikai yra tam tikrų atvejų specialistai (plg. Tilly Ch. 1990a). Atvejo tyrimai taip pat yra itin dažni ir populiarūs kultūrinėje bei socialinėje antropologijoje. Tai, ką daro antropologas, atliekantis lauko tyrimą tam tikroje bendruomenėje, kaime, subkultūroje yra būtent atvejo tyrimas. Būtent šia aplinkybe bent iš dalies galima paaiškinti abipuses istorikų ir antropologų simpatijas.

Nors sociologijoje ir politologijoje dominuoja introvertiški (Lietuvoje – lituanistiniai; Vokietijoje – germanistiniai; JAV – amerikanistiniai ir t.t.) kiekybiniai tyrimai, kuriuose dominuoja statistinis metodas, bet ir šiose disciplinose AT nėra retas reiškinys. Paminėsiu vieną kitą šio tipo tyrimą, tapusį šių disciplinų klasika. Tai amerikiečių politologo Grahamo T. Allisono knyga *Sprendimo esmė* (1971), kurioje detaliai analizuojami Sovietų Sąjungos ir JAV vyriausybių sprendimų priėmimo procesai 1962 m. Kubos krizės metu; Roberto S. Lyndo ir Helen Merrell Lynd knyga *Middletown* (šioje ir kitose toliau nurodomose knygose AT tyrimo objekto tapatybė yra įslaptinta fiktyviais pavadinimais ir vardais), vaizduojanti XX a. pradžios JAV Viduriniųjų vakarų provincijos miesto gyventojų gyvenimo būdą – pragyvenimo šaltinius, buitį ir šeimyninį gyvenimą, jaunosios kartos auklėjimą, religinį gyvenimą (Lynd R. ir Lynd H. 1929); Williamo F. Whyte'o *Gatvės kampo visuomenė* 1955 (1943), nagrinėjanti italų imigrantų kolonijos (vieno JAV didmiesčio lūšnyne 1936–1940 metais) vidaus socialinius santykius; Cliffordo Shaw knyga, skirta nepilnamečio nusikaltėlio „kriminalinei karjerai" (Shaw 1931; žr. taip pat Snodgras 1982).

Skiriamasis AT bruožas yra vadinamųjų kokybinių metodų dominavimas. Šitaip dažniausiai vadinami tam tikri duomenų apie tyrimo objektus rinkimo metodai, kurių „produkcija" netinka statistinei analizei. Tai nestruktūruotas ir pusiau struktūruotas interviu (Fontana ir Frey 1994; Mishler 1986), fokuso grupės (Stewart, Shamdasani, ir Rook 2007 (1990)), dalyvaujamasis stebėjimas arba lauko tyrimai (Lincoln ir Guba 1985; Lofland ir Lofland 2006 (1971)), diskurso, teksto (Reinharz 1992) arba naratyvo analizė (Gergen M. 1992; Riessman 1993). Vieną iš tų metodų dažniausiai ir taiko istorikas: tai dokumentų analizė, kurios pagrindiniai elementai yra jų išorinė bei vidinė kritika, o taip pat interpretacija. Istoriko padėtis (palyginus su sociologo ar politologo situacija) ypatinga tik tuo, kad jo analizuojami dokumentai dažnai būna seni, negausūs, o jiems perskaityti reikia mirusių kalbų žinių. AT naudoja ir statistinį metodą, tačiau tai yra daugiausiai deskriptyvinė sta-

tistika, kuri yra neišvengiama didelio atvejo (valstybės, miesto ir pan.) aprašymo priemonė (statistinėmis lentelėmis ir statistiniais indikatoriais, pavyzdžiui, gyventojų tankumas, gimstamumas, vidutinės pajamos ir t.t.), bet ne analitinė statistika, kuri naudojama priežastinėms hipotezėms testuoti.

Sąvokos, kuriomis operuojama tyrimuose, naudojančiuose kokybiniais metodais gautus duomenis, dažniausiai operacionalizuojamos nominalinių (tarp jų ir dichotominių) kintamųjų pavidalu. Kitas skiriamasis tokių metodų bei jais surinktų duomenų požymis yra tai, kad jie perteikia subjektyvų tiriamųjų požiūrį, įgalindami pamatyti tiriamą reiškinį į tą reiškinį įtrauktų veikėjų akimis. Todėl kokybiniai metodai bei tyrimai ir gali būti siejami su hermeneutine ar supratimo socialinės teorijos tradicija, kuri iškilo kaip alternatyva dominuojančiai natūralistinei ar pozityvistinei srovei.

Vieni metodologai atskiro atvejo tyrimą vadina tyrimo strategija (Yin 2003 (1984)), kiti – tyrimo prieiga (Lamnek 1995, Bd. 2: 5–7), o A. Lijphartas, kaip žinome, jį laikė vienu iš keturių metodų (Lijphart 1971: 691) ir išskyrė šešis jo idealius tipus: (1) ateorinius, arba grynai aprašomuosius; (2) interpretuojamuosius; (3) generuojančius hipotezes arba žvalgomuosius; (4) patvirtinančius teoriją (*theory-confirming case studies*); (5) paneigiančius teoriją (*theory-infirming case studies*); (6) nukrypstančio atvejo (*deviant case*) (Lijphart 1971: 691).

Kaip jau nurodėme, pozityvistinės ar natūralistinės metodologijos požiūriu, kuriuo implicitiškai vadovaujasi ir A. Lijphartas savo tyrimo metodų klasifikacijoje, AT yra pats silpniausias iš visų keturių metodų. Šioje klasifikacijoje tyrimo tikslu laikoma priežastinių hipotezių kontrolė, o AT kontrolinė galia, šios metodologijos požiūriu, atrodo esanti minimali, jeigu ne nulinė (dėl negatyvių laisvės laipsnių). Pozityvistinės metodologijos požiūriu, jeigu atskiras atvejis atitinka priežastinę hipotezę, jis teturi iliustracijos vertę; jeigu atskiras atvejis prieštarauja teorinei hipotezei, jis arba gali būti ignoruojamas (ypač jeigu ta hipotezė yra tikimybinė), arba gali būti stimulas tą teorinę hipotezę patikslinti.

Atskirų atvejų tyrimą pozityvistinė metodologija rekomenduoja visų pirma kaip žvalgomąją ar bandomąją (*exploratory*) priemonę, kai tyrinėtojas dar tik brandina savo tyrimo projektą: generuoja hipotezes, tikslina populiacijos, kurios tyrimais tos hipotezės galėtų būti kontroliuojamos, ribas, bei tikrina konstruojamų matavimo instrumentų (anketų, indikatorių) validumą ir patikimumą. Pozityvistinės metodologijos požiūriu, AT turi tik pagalbinę, euristinę, reikšmę ir priklauso „atradimo konteksto“ sferai, kurią šioje metodologijoje priimta griežtai skirti nuo „pagrindimo kontekstui“ priklausančių klausimų.

Gindami AT nuo epistemologinio nuvertinimo, antipozityvistai bei kokybinių tyrimų apskritai entuziastai pateikia argumentų, kurie siūlo kitaip pažvelgti ir į nedaugelio atvejų lyginamojo tyrimo tikslą ir vertę. Tie argumentai vienaip ar kitaip sukasi aplink idėją, kad svarbiausias socialinių mokslų tikslas yra ne turinčių numatomąją galią empirinių apibendrinimų paieškos, bet reikšmingų (dėl jų ryšio su praktiniais žmonių interesais) socialinės tikrovės bruožų interpretacija (dažnai – dar ir kritika), o taip pat jų kultūriškai veiksmin-

ga reprezentacija verbalinės ir neverbalinės komunikacijos priemonėmis. „Šiuo požiūriu, fundamentalus socialinio mokslo tikslas yra interpretuoti reikšmingus socialinio pasaulio bruožus ir tokiu būdu pagerinti supratimą, kaip atsirado šiuo metu egzistuojanti socialinio pasaulio tvarka ir kodėl mes gyvename taip, kaip gyvename. Apytikriai bendri reguliarumai (*rough general patterns*), kuriuos gali pajėgti identifikuoti socialiniai mokslininkai, tiesiog padeda suprasti specifinius atvejus; jie nėra laikomi turinčiais numatomąją galią (*predictive*). Be to, uždavinys interpretuoti ir po to reprezentuoti socialiai reikšmingus reiškinius (arba uždavinys padaryti pasirinktus socialinius reiškinius reikšmingais, juos reprezentuojant) yra kur kas labiau tiesioginis ir apčiuopiamas tikslas“ (Ragin 2000: 24). Skirtingai nuo zoologo ar botaniko, tyrinėjančio skirtingoms gyvūnų rūšims atstovaujančius pavienius gyvūnus, ne visi socialinės tikrovės (kultūros, visuomenės) atvejai tyrinėtojui yra vienodai svarbūs ar reikšmingi, nes vieno iš jų dalis yra jis pats.

Metodologinė AT bei kokybinių tyrimų apskritai apologija gali pasiremti senomis ir garbingomis filosofinėmis tradicijomis. Klasikinės antinatūralistinės ir antipozityvistinės socialinių mokslų filosofijos idėjas visokiausiais rakursais jau nagrinėjo gausybė tyrinėtojų (žr. visų pirma Valantiejus 2004), o taip pat – ir šios knygos autorius (Norkus 1996). Priminsiu tik svarbesniuosius šios tradicijos argumentus. Vieną iš jų suformulavo dar vokiečių Badeno neokantinės mokyklos teoretikai Wilhelmas Windelbandas (1848–1915) ir Heinrichas Rickertas (1863–1936), kurie skyrė du mokslo tipus – individualizuojančius (istorinius) ir generalizuojančius mokslus. Šiuolaikiniai metodologai, tęsiantys šią tradiciją, nurodo (Sayer 1992: 241–251), kad egzistuoja du tyrimo projektų tipai: orientuotas į plotį (ekstensyvus, arba kiekybinis) ir orientuotas į gylį (intensyvus, arba kokybinis). Pirmu atveju tyrinėtojas siekia sužinoti nedaug apie daug atvejų, o antru – daug apie nedaug atvejų, o jų pasirinkimo kriterijus yra atvejų kultūrinis, socialinis, politinis ir pan. reikšmingumas.

Kitas idėjų kompleksas, kurį panaudoja AT bei kokybinių tyrimų apskritai apologetai, yra susijęs su hermeneutinės filosofijos tradicija, kuri supriešina interpretaciją (supratimą) ir aiškinimą. Šitos priešpriešos neišsemia klausimas, ar žmogiškojo elgesio aiškinimas vadovaujasi ta pačia logika, kuri galioja gamtos įvykių aiškinime (tokiu susiaurintu pavidalu ši problema buvo nagrinėjama analitinėje istorijos ir veiksmo filosofijoje (žr. Norkus 1996)), tačiau aprėpia taip pat ir ypatingo tyrinėtojo santykio su tyrimo objektu problematiką.

Jau šioje neokantinę ir hermeneutinę filosofines tradicijas reprezentuojančioje literatūroje aptinkame idėjas, kuriomis šiuolaikinėje socialinių tyrimų metodologijoje nusakomas kokybinių tyrimų (o kartu – ir AT) savitumas. Tam savitumui išryškinti taikomi idealizuojamieji-tipizuojamieji kontrastai, iš kurių svarbiausi pateikti lent. 3.4 (plg. Bryman 1988: 94). Nauja, taip aiškiai neokantinėje ir hermeneutinėje filosofijoje nesuformuluota, yra gal tik trečioji opozicija, susijusi su jau minėta atradimo ir pagrindimo kontekstų perskyra. Kiekybinio tyrimo uždaviniu laikomas tam tikros hipotezės, kuri turi būti suformuluota iš anksto, tikrinimas. Taip pat turi būti visiškai tiksliai ir aiškiai apibrėžta ir tyrimo atvejų populiacija arba generalinė visuma.

3.4 lentelė. Kai kurie kiekybinio ir kokybinio tyrimo skirtumai

	Kiekybinis tyrimas	Kokybinis tyrimas
(1) Santykis tarp tyrinėtojo ir tyrimo objekto	Tolimas	Artimas
(2) Tyrinėtojo pozicija tyrimo objekto atžvilgiu	Išorinė (*outsider*)	Vidinė (*insider*)
(3) Santykis tarp teorijos/sąvokų ir tyrimo	Tikrinama iš anksto suformuluota teorija	Teorija formuojasi tyrimo procese
(4) Tyrimo apimtis (*scope*)	Nomotetinė, arba orientuota į kintamuosius	Ideografinė, arba orientuota į atvejus
(5) Socialinės tikrovės samprata	Tikrovė išbaigta ir apibrėžta kaip „daiktas savyje“, išorinė ir objektyvi jos apimtų veikėjų atžvilgiu	Tikrovė procesuali, ambivalentiška, veikėjų socialiai konstruojama
(6) Duomenų pobūdis	„Tvirti“ (*hard*), patikimi, kvantifikuojami	„Minkšti“ (*soft*), turtingi, gilūs, kokybiniai

Kokybiniame tyrime tarp hipotezės formulavimo bei generalinės visumos apibrėžimo ir hipotezės tikrinimo griežtos perskyros nėra. Tyrinėtojas pradeda tyrimą, turėdamas tik palyginti neapibrėžtas ir nelabai aiškias sąvokas bei teiginius, kuriuos jis tuo tyrimu siekia patikrinti. Teorija formuojasi paties tyrimo metu surinktų ir išanalizuotų duomenų pagrindu. Tyrimo metu taip pat iš naujo apibrėžiamos tyrinėtojo vartojamos sąvokos, tikslinama tyrimo atvejų populiacija. Patikslinęs sąvokas ir teiginius, tyrinėtojas renka naujus duomenis. Tam jis taiko ne atsitiktinės, bet teorinės atrankos principą – ieško tokių naujų atvejų ir duomenų, kurie atrodo esą reikšmingiausi arba iškalbingiausi jo turimos teorijos požiūriu. Tie nauji duomenys panaudojami tolesnei sąvokų, teiginių, teorijos, populiacijos revizijai, tęsiant tą procesą tol, kol teorija „prisotinama“, pasiekiama savotiška pusiausvyra tarp teorijos ir duomenų. Pastebėti, kad jis artėja prie tokio prisotinimo ar pusiausvyros taško, tyrinėtojas gali iš to, kad nauji duomenys reikalauja vis mažesnių pataisų teorijoje, kuri išaugo ar iškilo pačiame tyrimo procese. Todėl tokia teorija dar vadinama pagrįsta ar „įžeminta“ (*grounded theory*; žr. Glaser ir Strauss 1967).

Svarbus dėl savo metodinių pasekmių yra ir penktoje eilutėje nurodomas kiekybinių ir kokybinių tyrimų skirtumas. Kokybinių tyrimų metodologų požiūriu, pagrindinė kiekybinės metodologijos yda yra atvejo aprašymo problemos ignoravimas. Kiekybinė metodologija remiasi prielaida, kad socialinių mokslų nagrinėjamų atvejų populiacijos yra analogiškos šunų, briedžių ar kitokių gamtinių objektų populiacijoms. Jos egzistuoja nepriklausomai nuo tyrinėtojo kaip tam tikros natūralios rūšys, kaip atradimo objektas. Kokybinės metodologijos požiūriu, socialinių mokslų atvejai yra artefaktai, konstrukcijos, kurios yra kuriamos kalbiniais aprašymo, klasifikacijos veiksmais ir egzistuoja tik tų aprašymų ir komunikacinių veiksmų dėka.

Tuos veiksmus atlieka, pirma, patys tiriami atvejai – žmonės, identifikuodami save ir kitus kaip tam tikrų grupių narius ar įvykių dalyvius. Kartu jie socialiai konstruoja savo

gyvenamą socialinę tikrovę. Antra, tuos veiksmus atlieka patys tyrinėtojai, priimdami vienokius ar kitokius apibrėžimus, kurie konstituoja jų tiriamas populiacijas. Pavyzdžiui, kas sudarys revoliucijų, valstybių, karų ir pan. socialinių reiškinių populiacijas, iš esmės priklauso nuo to, kokį revoliucijos, valstybės, karo, nusikaltėlio apibrėžimą pasirinks tyrinėtojas.

Šią problemą kiekybinis tyrinėtojas dažniausiai sprendžia, perimdamas tam tikras konvencines klasifikacines schemas (kurios gali būti priimtos tam tikrų institucijų arba būti savaime suprantamos tam tikroje kultūroje) arba darydamas arbitralius sprendimus. Ir viena, ir kita gali būti kvestionuojama. Pavyzdžiui, tyrinėtojas, nusprendęs tirti jaunimo nusikalstamumo problemą kiekybiniais metodais, tikriausiai sutapatins savo atvejų populiaciją su asmenimis, kurie įrašyti į teisėsaugos organų įskaitą. O jeigu tie organai į savo apskaitą įtraukia asmenis, kurių nusikaltimas yra ilgi plaukai ar „stileiviškos“ kelnės? Kokiame amžiuje jaunystė pasibaigia ir prasideda? Ar egzistuoja atskiras vaikų ir paauglių nusikalstamumas?

Kokybinės metodologijos ir AT privalumu jos šalininkai laiko jos galią išklibinti, „dekonstruoti“ tokias įprastines, reifikuotas klasifikacines schemas, suprobleminant pačią tiriamo reiškinio sąvoką. Pavyzdžiui, gilindamasis į konkrečių asmenų biografijos detales, tyrinėtojas gali aptikti, kad kai kurie asmenys pradeda nusikaltėlio „karjerą“ būtent todėl, kad daugiau ar mažiau atsitiktinai patenka į teisėsaugos akiratį, yra atitinkamai paženklinami (stigmatizuojami) ir susigadina sau gyvenimą (skirtingai nuo analogiškas pražangas padariusių bendraamžių, kurie į nepilnamečių nusikaltėlių sąrašus nepateko). O kartais, gilindamasis į konkrečius atvejus, tyrinėtojas gali parodyti (ar siekti parodyti), kad tam tikras terminas yra visai netinkamas ar tuščias ir jį tokiu būdu dekonstruoti. Svarbų vaidmenį tokioje dekonstrukcijoje atlieka ir paties termino kilmės bei istorijos analizė, padedanti parodyti, kad jo dabartinė vartosena yra arbitrali ir kontingentiška, nors iki tokios analizės atrodė savaime suprantama, akivaizdi, atitinkanti „natūralias“ perskyras tarp socialinių reiškinių.

Tokios dekonstrukcijos pavyzdys gali būti amerikiečių sociologo Williamo H. Sewello Jr. pateikiama materialių ir idealių reiškinių opozicijos sociologiniame ir kultūrologiniame diskurse analizė (Sewell 1993: 21–23). Kai operuojama šia opozicija, tam tikri socialiniai reiškiniai kvalifikuojami kaip materialūs (taigi ir labiau tikroviški, realūs, pirminiai ir pan.). Pavyzdžiu gali būti materialios ir dvasinės kultūros, ekonomikos kaip materialios bazės ir ideologinio antstato perskyra. W. H. Sewellas šias tarsi savaime suprantamas, akivaizdžias priešstatas kompromituoja ir dekonstruoja, nurodydamas jų šaknis tradiciniame krikščioniškos teologijos diskurse, kuriame buvo sukonstruota kūno ir sielos priešstata. Šiame diskurse siela (ar idealybė) buvo dominuojantysis, privilegijuotasis (ir pozityviai vertinamas) terminas, o kūnas – jo papildinys (Jacques'o Derrida (1974 (1967): 141–164) *supplement* prasme). XIX amžiuje privilegijuotasis terminas ir papildinys susikeitė vietomis, o materialybė (marksistiniame diskurse) buvo sutapatinta su ekonomika. Tą sutaptinimą, kaip ir visą

materialių ir idealių pradų visuomenėje ir kultūroje santykio problematiką, W. Sewellas skelbia visiškai arbitraliais.

Gilindamasis į atskirą atvejį, tyrinėtojas gali aptikti įprastos, nusistovėjusios jo klasifikacijos ar aprašymo keblumus (Ragin ir Becker 1992). Daugelis istorikų, kurie yra atvejų tyrinėtojai *par excellence,* diskutuojamų problemų yra būtent tokio pobūdžio: kaip teisingai aprašyti tam tikrą atvejį, kaip jį atriboti nuo kitų? Kitaip sakant, kokios rūšies yra štai šis konkretus atvejis? Ar tikrai tos, kuriai jį priimta priskirti? Pavyzdžiui, ar 1917 m. spalyje Rusijoje įvyko revoliucija, ar perversmas? Jeigu revoliucija, tai kokia? Kokios jos chronologinės ribos? Ar 1940–1990 metais Lietuva buvo aneksuota, ar okupuota? Ar Lietuvos komunistų partijos (LKP) nariai visą tą laiką buvo kolaborantai? Jeigu ne, tai nuo kelintų metų jau buvo galima stoti į LKP, netampant kolaborantu? Ar Lietuvos nepriklausomybę būtų buvę įmanoma atkurti 1990 m., jeigu visas arba beveik visas vadovų pareigas tuo metu būtų užėmę nelietuvių tautybės asmenys, lietuviams vieningai atsisakius kolaboruoti? Ar kolaborantai buvo asmenys, dirbę vokiečių administracijos organuose 1941–1944 metais?

Įsižiūrėję į AT praktiką, galime konstatuoti, kad ji dažnai reiškia ne iš anksto specifikuotų hipotezių tikrinimą duomenimis apie atvejus, kurie, kaip kokie daiktai savyje, egzistuoja iki tyrimo, bet pačių atvejų konstravimą, interpretuojant tam tikrus duomenis ir faktus kaip priklausančius tam tikram atvejui (reformacija Lietuvoje; pramonės revoliucija Anglijoje ir pan.). Būtent šią įžvalgą išreiškia terminas sintezė, kuris istorijos metodologijoje tradiciškai naudojamas baigiamajai istorinio tyrimo fazei įvardinti. Šią konstravimo procedūrą keblu aprašyti kaip hipotezių tikrinimą; veikiausiai tai yra idėjų ir duomenų „dialogas“, kurio tikslas yra parodyti, kad tam tikras faktų ir duomenų masyvas sudaro vieningą visumą, kurioje skirtingi aspektai ar bruožai susiderina į konkrečią konfigūraciją. Atvejo tyrinėtojui (taigi ir istorikui) visų pirma rūpi tų atskirų aspektų ar bruožų santykiai atvejo viduje, o ne klausimas, kaip tas faktas, kad jo tiriamas atvejis turi kokį nors konkretų bruožą, patvirtina ar paneigia tam tikrą bendrą teiginį apie tam tikros rūšies bruožų santykius visuose tos pačios rūšies atvejuose.

A. Lijpharto metodų klasifikacijoje lyginimas, suprantamas kaip orientuota į J. S. Millio kanonus priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentinėje nedaugelio atvejų (mažo N) analizėje, traktuojamas kaip nevisavertis, tik iš bėdos tinkamas mokslinio tyrimo metodas, pranokstantis tik atvejo tyrimo metodą. Paradoksalu, bet neprielankiai į taip suprantamą lyginamąjį metodą žiūri ir antinatūralistai bei antipozityvistai. Antropologų ir istorikų neprielankumo tyrimui, kuriame operuojama duomenimis iš skirtingų kultūrų ar visuomenių, motyvus jau aptarėme. Istorikas, kuris neapsiriboja vienos šalies (ir, be to, tam tikro jos laikotarpio) istorija, rizikuoja susilaukti kaltinimų, kad „nemoka kalbų“, „naudoja tik antrinę literatūrą“ ir šiaip yra diletantas (žr. 1.5).

Pavyzdžiui, kad parašytų lyginamąją studiją, aprėpiančią tik trijų atvejų – Lietuvos, Latvijos, Estijos – XIX a. antros pusės nacionalinio sąjūdžio istoriją, atitinkančią visus istorikų cecho reikalavimus, kurie keliami „pridėtinę mokslinę vertę“ sukuriančiam tyrimui (tai

visų pirma pirminių, pageidautina – naujų, archyvinių šaltinių panaudojimas), tyrinėtojas turėtų mokėti bent 6 kalbas (estų, latvių, lietuvių, lenkų, rusų, vokiečių) ir padirbėti mažų mažiausiai 4 šalių archyvuose (dalį svarbių dokumentų istorikas rastų tik Rusijos archyvuose, saugančiuose Rusijos imperijos centrinių žinybų dokumentus). Nors tokių tyrinėtojų kol kas nėra, tokį „superistoriką" vis dėlto galima įsivaizduoti. Tačiau kai atvejų (skirtingų kultūrų ar visuomenių) skaičius pasiekia 6, 7, ..., 10, reikalavimai tyrinėtojui, kuris siekia, kad jo darbas atitiktų antipozityvistinius ar antinatūralistinius standartus, darosi jau nežmoniški. Jam reikia pradėti standartizuoti savo tyrimo instrumentus ir skaičiuoti matavimo rezultatus. O tai (antipozityvisto akimis) ir reiškia, kad tas tyrimas neišvengiamai darosi lėkštas, paviršutiniškas.

Taigi, atrodytų, komparatyvisto padėtis yra itin nepavydėtina. Jį pliekia ir iš kairės, ir iš dešinės, ir už „pozityvizmą" arba nepakankamai radikalų jo įveikimą, ir už jo stoką. Ar tai reiškia, kad ji yra beviltiška? Taip teigia žymus šiuolaikinis JAV sociologas Andrew Abbottas, kuris apibūdina lyginamąją nedidelio N analizę kaip strategiją, kuria ieškoma kompromiso tarp kiekybinės, pozityvistiškai orientuotos didelio N analizės ir kokybinės, antipozityvistiškai orientuotos vieno atvejo analizės. „Kaip ir dauguma kompromisinių strategijų, mažos N analizė dažnai pasibaigia nugriūdama į tarpą tarp abiejų kėdžių" (Abbott 2004: 75).

4 skyrius

Vidurio kelio paieškos šiuolaikinėje komparatyvistikos metodologijoje

4.1. Fraktaliniai komparatyvistinės metodologijos aspektai

Rytų išmintis ragina tose savybėse ir bruožuose, kurie dominuojančiu požiūriu yra silpnybės ir trūkumai, ieškoti stiprybių ir privalumų. Toks alternatyvus požiūris galimas ir į tą tarpinę padėtį, kurią lyginamasis metodas, suprantamas kaip priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentinėje nedaugelio atvejų (mažo N) analizėje vadovaujantis Millio kanonais, užima kiekybinių (statistinių) didelės N ir kokybinių atvejo tyrimų metodų atžvilgiu. Šis alternatyvus požiūris ragina žiūrėti į lyginamąjį metodą ne kaip į abiejų metodų silpnybių, bet, atvirkščiai, – kaip į jiems būdingų stiprybių derinį, kaip į šių metodų sintezę arba hibridą.

Kaip rašo jau minėtas A. Abbottas, dėstydamas šio požiūrio šalininkų argumentus, mažo N lyginimas išsaugo būdingą etnografijai bei pasakojimui „interpretacinį ir naracinį subtilumą“ (Abbott 2004: 58), pridėdamas prie jo analitinę jėgą, bent jau primenančią tą, kuri būdinga kiekybiniams metodams. Kaip ir kokybiniai metodai, lyginamasis metodas yra kontekstualizuotas, pateikia informaciją, kuri yra reikšminga ir svarbi tam tikros situacijos atžvilgiu, tuo pat metu atskirdamas bendrus procesus, pranokstančius pavienius atvejus, nuo būdingų tik tiems atvejams detalių. Todėl juo gaunamas žinojimas esąs ir situacinis, ir transcendentiškas situacijos, kurioje yra tyrinėtojas, atžvilgiu (Abbott 2004: 59).

Radikaliausiai ir nuosekliausiai požiūrį, kad lyginamasis metodas ne tik nėra antrarūšis ar trečiarūšis, bet kai kuriais atžvilgiais netgi pranoksta statistinį (kokybinių metodų elementų įtraukimo dėka), gina amerikiečių sociologas Charles C. Raginas. „Trumpai tariant, lyginamasis metodas nėra statistinio metodo nesantuokinis pusbrolis. Jis kokybiškai skiriasi nuo statistinio metodo, ir yra vienintelis tinkamas tiems klausimams, kuriuos kelia kompa-

ratyvistai" (Ragin 1982: 113). Ši idėja detaliai plėtojama knygoje „Lyginamasis metodas" (1987) ir 2000 m. ją papildžiusiame veikale „Neryškių aibių socialinis mokslas" (2000). Šios knygos yra svarbiausi sociologinės komparatyvistikos metodologinės savimonės dokumentai paskutiniaisiais dviem dešimtmečiais (žr. taip pat Ragin 1994; 1999).

Jose ne tik aptinkame atsakymą į klausimą, kas yra lyginamasis metodas, kurį galima laikyti pačiu sėkmingiausiu A. Przeworskio ir H. Teune'o paradokso (žr. 3.1) sprendimu, bet ir pateikiama originali to metodo versija, artikuliuota kaip tam tikra loginė technika, vadinama kokybine lyginamąja analize (toliau KLA, angl. *qualitative comparative analysis*). Ch. Ragino idėjos tapo tarptautinio tyrinėtojų tinklo – COMPASSS (*Comparative methods for the Advancement of Systematic Cross-case analysis and Small-n Studies* santrumpa) – kristalizacijos centru.[25] Viena iš šio tinklo narių aktyvumo apraiškų yra tyrinėtojų, besidominčių KLA ir jos pritaikymo galimybėmis, konferencijos bei vasaros mokyklos. Vienas toks renginys (2003 m. spalio mėn.) įvyko ir Lietuvoje, Kauno technologijos universitete.

Svarbiausiu skiriamuoju socialinio lyginamojo tyrimo bruožu Ch. Raginas laiko tai, kad jame kaip aiškinimo arba analizės vienetai (nors nebūtinai taip pat ir kaip stebėjimo ar duomenų vienetai) panaudojamos makrosocialinės sistemos – visų pirma visuomenės. „Tai, kas išskiria lyginamąjį socialinį mokslą, yra makrosocialinių sistemų atributų įtraukimas į aiškinamuosius teiginius" (Ragin 1987: 5). Štai pora tokio teiginio pavyzdžių: „JAV visuomenėje tarp asmens išsilavinimo ir profesinio mobilumo egzistuoja reikšminga pozityvi koreliacija, nes JAV yra meritokratinė visuomenė" (Ragin 1982: 105); „Didžiojoje Britanijoje tarp priklausomybės socialinei klasei ir partinių preferencijų egzistuoja glaudus ryšys, nes Didžioji Britanija yra industrinė visuomenė" (Ragin 1987: 5).

Šiuose ir panašiuose aiškinimuose tam tikras mikro arba makrolygmens faktas yra aiškinamas, nurodant į tam tikrą socialinės makrosistemos (visuomenės), kurioje tas faktas yra stebimas, bruožą, skiriantį jį nuo kitų socialinių makrosistemų. Svarbu pabrėžti, kad tokios aiškinamosios galios neturi tiktai tos makrosocialinės sistemos identifikavimas tikriniu vardu, pavyzdžiui: „Didžiojoje Britanijoje tarp priklausomybės socialinei klasei ir partinių preferencijų egzistuoja glaudus ryšys, nes tai yra Didžioji Britanija". Šitaip modifikuotas teiginys aprašo paaiškinimo reikalaujantį faktą, tačiau pats aiškinamosios galios neturi.

Aiškinamąją galią jam suteikia nuoroda į tą socialinės makrosistemos, kurioje yra lokalizuotas aiškinamasis faktas, bruožą arba kintamąjį, kuris ją skiria nuo kitų makrosistemų: tų, kurioms to paties arba žemesnio lygmens aiškinamasis faktas nėra būdingas. „Faktą, kad skirtumas tarp komparatyvistų ir nekomparatyvistų yra metateorinis skirtumas, pagrįstas ypatingais lyginamojo socialinio mokslo tikslais, užtemdė visų socialinių mokslininkų polinkis teigti, kad jie tiria visuomenes arba kad socialinis mokslas yra visuomenės tyrimas. Tačiau nekomparatyvistams makrosocialiniai vienetai dažniausiai yra abstrakcijos. Nekom-

[25] Žr.: http://www.compasss.org. Žiūrėta 2007 12 27.

paratyvistai gali būti tikri, kad formos (*patterns*) ir procesai, kuriuos jie tiria, egzistuoja visuomenėje; jiems nereikia tos sąvokos operacionalizuoti eksplicitiškai. Tačiau komparatyvistų darbą makrosocialiniai vienetai veikia fundamentaliai (Ragin 1987: 5–6)".

Tačiau galią sujungti ir kokybinių, ir kiekybinių metodų privalumus Ch. Raginas priskiria ne kiekvienam lyginamajam tyrimui, bet tik vienai ypatingai jo versijai, kurio strategijai išplėtoti jis ir nukreipia savo pastangas. Jis teigia, kad galimos trys lyginamojo tyrimo strategijos, kurias galima būtų pavadinti ir trimis lyginamojo metodo socialiniuose moksluose versijomis. Tai kiekybinė, kokybinė ir sintetinė strategijos. Pirmosios dvi jau yra praktiškai įgyvendintos, o trečioji – logiškai galima, bet nerealizuota dėl reikiamos analitinės technikos stokos. Tokios technikos (tai jau minėta KLA) sukūrimą ir pritaikymą amerikiečių sociologas laiko savo asmeniniu nuopelnu.

Kiekybinę strategiją ryškiausiai reprezentuoja hologeistiniai (holonacionaliniai ir holokultūriniai) tyrimai, kur makrosocialiniai vienetai yra ir aiškinimo, ir stebėjimo vienetai, o taip pat tarptautiniai tyrimai, kai aiškinimo vienetai yra makrosocialiniai, tačiau pagrindiniai stebėjimo vienetai yra individai arba smulkesnio masto socialiniai vienetai, o informacija apie juos renkama ir analizuojama kiekybiniais metodais (visų pirma apklausomis). Kokybinę strategiją ryškiausiai reprezentuoja nedaugelio šalių (kultūrų, visuomenių) tyrimai, kai dominuoja kokybiniai duomenų rinkimo bei analizės vienetai. Sintetinę strategiją Ch. Raginas sieja su N, kuri yra per maža statistinei analizei pritaikyti, tačiau per didelė, kad tyrinėtojas galėtų įgyti tokį gilų ir „intymų" žinojimą apie kiekvieną jo nagrinėjamą atvejį, koks vis dar yra įmanomas, kai lyginamų socialinių makrosistemų skaičius yra labai mažas.

Kokybiškai orientuoti lyginamieji tyrimai išsiskiria būdingu kokybiniams tyrimams apskritai sąvokų bei teorijų dialoginiu santykiu su duomenimis. Kiekybinio tyrimo sąlyga yra iš anksto apibrėžta populiacija ar generalinė visuma. Kartu daroma prielaida, kad klausimas, kaip turi būti aprašyti ir klasifikuoti tie atvejai, kurie yra analizės ar aiškinimo vienetai, jau yra išspręsta, o populiacija egzistuoja jau gatava. Keblumų gali kilti tik dėl vieno ar kito „nepatogaus" atvejo įspraudimo į jau gatavą klasifikacinę sistemą. Kiekybinių tyrinėtojų polinkį traktuoti savo atvejų populiacijas kaip gatavas skatina ir tai, kad jie dažnai priima kaip objektyvią realybę tas populiacijas, kurias konstituoja valstybinių institucijų (visų pirma valstybinės statistikos žinybų), o nuo XX a. – ir tarptautinių organizacijų – naudojamos institucinės klasifikacijos sistemos.

Kiekybinio tyrimo atvejai dažniausiai egzistuoja kaip konvencionalizuotos bendros kategorijos, kurias tyrinėtojas turi priimti kaip duotybę. Kokybinio tyrimo atvejai paprastai susijungia į specifines kategorijas tyrimo metu. „Kas per atvejis šis tyrimo objektas yra? (*what is this – the research subject – a case of?*) – tai klausimas, kurį geriausia kelti kokybiniame socialiniame moksle" (Ragin 1992: 9). Ieškodamas atsakymo į šį klausimą, tyrinėtojas sprendžia ne savo stebėjimo duomenų aiškinimo, bet jų teisingos ar geriausios interpretacijos problemą: kokiai sąvokai juos subordinuoti? Spręsdamas šią problemą, jis konstituoja savo atvejų populiaciją.

Atvejų konstitucija apima ne tik paieškas, kokiai ar kokioms sąvokoms iš tyrinėtojo turimų sąvokų atsargų nagrinėjami atvejai galėtų būti subordinuoti, bet ir pačių tų sąvokų reviziją, naują, patikslintą, apibrėžimą. Šiuo požiūriu, kokybiniam tyrinėtojui ypač įdomūs „sunkūs", „nenormalūs", „nukrypę" (*deviant*) atvejai, kurie skatina ir verčia jį peržiūrėti savo turimas idėjas apie tai, kas yra, pavyzdžiui, demokratija, kapitalizmas, terorizmas ir pan.

Kai tyrinėtojai ginčijasi, pavyzdžiui, ar tam tikras politinis sąjūdis yra teroristinis, jie ginčijasi ne tik dėl to, ar to sąjūdžio veiklai būdingi bruožai, kurie sudaro terorizmo sąvokos designatą (apibrėžimu nurodomą reikšmę), bet ir dėl to, kaip teisingai apibrėžti šią sąvoką, kuo vienas apibrėžimas yra geresnis už kitą. Ginčydamiesi jie apeliuoja į implikacijas, kurias vienokio ar kitokio terorizmo apibrėžimo priėmimas turėtų kitų su šia sąvoka siejamų atvejų klasifikacijai ir aiškinimui.

Spręsdami šią problemą, į kokybinį tyrimą orientuoti tyrinėtojai sureikšmina tą apibrėžimo adekvatumo sąlygą, kuri siejama su M. Weberio metodologiniais darbais bei vadinamosios interpretuojamosios ar supratimo sociologijos tradicija: apibrėžimas turi atsižvelgti ir į tą reikšmę, kurią atitinkamas žodis turi socialinės veiklos subjektų sąvokiniame aparate (į Alfredo Schützo „pirmos eilės konstruktus"). Tai reiškia, kad tas apibrėžimas turi būti jeigu ne priimtinas, tai bent jau suprantamas patiems apibrėžiamiesiems. „Populiacijų konstitucija lyginamajame atvejų tyrime yra įkrautas teorija (*theory-laden*), konceptualiai intensyvus procesas, kuris dažnai apima sudėtingą idėjų ir duomenų dialogą" (Ragin 2000: 61).

Lygindami Ch. Ragino pateikiamas dviejų lyginamojo tyrimo strategijų charakteristikas su metodologinėje literatūroje aptinkamais kiekybinės ir kokybinės tyrimo metodologijos apibūdinimais, aptinkame, kad jos daug kuo panašios ar netgi vienos kitas pakartoja. Šiai probleminei situacijai suvokti naudinga yra fraktalinės struktūros sąvoka, paskutiniaisiais dešimtmečiais iš gamtos mokslų (žr., pavyzdžiui, Mandelbrot 1982) aktyviai perkeliama į socialinius mokslus. Svarbiausias tokios struktūros bruožas yra vadinamasis panašumas į save (*self-similarity*), kuris būna tais atvejais, kai dalis turi tokią pačią arba panašią sandarą, kaip ir visuma. Fraktalinės struktūros yra snaigės: pažvelgę į snaigę per didinamąjį stiklą, matome, kad ją sudaro geometrinės figūros, kurios pačios turi geometrinę snaigės formą; iš didelio aukščio matomos kranto linijos piešinys atpažįstamas jos fragmento vaizde, kuris atsiveria iš mažesnio aukščio, ir t.t.

Aptardamas skirtingų disciplinų sintezės ir tarpdisciplininių tyrimų problemas, A. Abbottas atkreipia dėmesį, kad tokiose sintezėse fraktalinės struktūros pavidalu atsikartoja pirminė perskyra, kurią šia sinteze siekiama įveikti. Pastangų įveikti prarają tarp sociologijos (kaip apibendrinamosios ar nomotetinės disciplinos) ir istorijos (kaip individualizuojamosios ar ideografinės) vaisiai yra socialinė mokslinė istorija (*social science history*), kurią plėtoja istorijos sociologizavimu besirūpinantys istorikai, ir istorinė sociologija, kuri yra siekiančių suistorinti sociologiją sociologų kūrinys. „Pirmasis socialinės mokslinės istorijos

apibrėžimas yra toks, kad tai yra sritis, kurioje naratyviai iškeltos problemos yra sprendžiamos kauzaliniais metodais, o tuo tarpu istorinė sociologija yra sritis, kurioje kauzaliai iškeltos problemos, t.y. bendri klausimai (pavyzdžiui, kodėl įvyksta revoliucijos) yra atsakomi (šiek tiek) naratyvine atvejo analize" (Abbott 2001: 14). Įdėmesnė šių naujų tarpdisciplininių tyrimo sričių (o ypač – jose vykstančių diskusijų) analizė parodo, kad kiekvienoje iš jų galima aptikti takoskyrą tarp labiau istoriškai (ar ideografiškai) ir labiau sociologiškai (arba nomotetiškai) orientuotų sparnų.

Panašiai yra ir lyginamųjų tyrimų atveju: komparatyvistinėse įvairių socialinių mokslų disciplinų atšakose (lyginamojoje politikoje, sociologijoje, antropologijoje ir pan.) pasikartoja kiekybiškai ir kokybiškai orientuotų jų sparnų priešstata. Kiekybinis komparatyvistikos sparnas yra tiesiog statistinių metodų pritaikymas didelių N, kurias sudaro visuomenės, kultūros ar kitos didelės socialinės sistemos, analizei. Kokybinį sparną reprezentuoja tie tyrimai, kuriuos A. Lijphartas tapatina su lyginamuoju metodu apskritai: priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentinėje nedaugelio atvejų (mažo N) analizėje pagal Millio kanonus.

Kokie yra tie barjerai, kurie skiria dvi komparatyvistinio tyrimo strategijas ar lyginamojo metodo versijas? Klausimą apie tas kliūtis, su kuriomis susiduria mėginimas sintezuoti abi lyginamojo tyrimo strategijas, nagrinėsime kitame skirsnyje (4.2). Toliau apžvelgsime to mėginimo jas suvienyti, kurį siūlo Ch. Raginas, vaisius (4.3 ir 4.4), ir baigsime klausimu, ar tąja sinteze pavyksta išvengti pirminės probleminės situacijos fraktalinio pasikartojimo (4.5)?

4.2. Dvi atvejo sampratos

Patį svarbiausią kiekybinės ir kokybinės lyginamojo tyrimo strategijų skirtumą amerikiečių sociologas išryškina, vadindamas kokybinę strategiją orientuota į atvejus (*case-oriented*), o kiekybinę – orientuota į kintamuosius (*variable-oriented*). Kiekybinę strategiją jis nusako dar ir taip: tai esanti didelės N (*large-N*), ekstensyvi (orientuota į plotį) strategija. Ne mažiau įtaigi ir išraiškinga dar viena jo siūloma terminologinė antitezė: kiekybinę strategiją jis vadina orientuota į bendrumą (*generality-oriented*), o kokybinę – orientuota į sudėtingumą (*complexity-oriented*). Tuo amerikiečių sociologas visų pirma nori pasakyti, kad iš esmės skiriasi šių strategijų atvejo samprata. Kiekybinėje, arba ekstensyvioje (orientuotoje į plotį), strategijoje atvejis yra suprantamas tik kaip eilutė parengtų statistinei analizei duomenų matricoje, kaip tam tikrų kintamųjų reikšmių agregatas.

Orientuotoje į sudėtingumą, arba kokybinėje, strategijoje atvejis suprantamas kaip tam tikrų daugiau ar mažiau organiškai tarpusavyje susijusių bruožų konfigūracija. Šiuo atžvilgiu kokybinis lyginamasis kelių atvejų tyrimas nesiskiria nuo vieno atvejo tyrimo: „atvejo tyrimo logika yra iš esmės konfigūracinė <...>. Pagrindinis tikslas paprastai yra parodyti, kaip skirtingos atvejo „dalys" yra tarpusavyje susijusios <...>. „Dalys", kurias atvejo tyrinė-

tojai nagrinėja, gali būti labai įvairios: institucijos, priklausomybės nuo tako (*path-dependencies*), socialinės struktūros, istorinės formos (*historical patterns*) ir tendencijos, rutininės praktikos, pavieniai įvykiai, įvykių sekos, ryšiai su kitais įvykiais, platesnė atvejo aplinka ir t.t." (Ragin 2000: 68).

Tokia strategija yra stipriausia ten, kur ekstensyvi, arba orientuota į bendrumą, strategija yra silpniausia, ir atvirkščiai. Silpnąją ekstensyviosios strategijos vietą nurodo jau minėta (3.1) Galtono problema: jai didelių keblumų kelia socialinės ir kultūrinės difuzijos procesai – poveikis, kurį įvykiai vienuose makrosocialiniuose vienetuose (visuomenėse) daro pokyčiams kituose. Dėl to poveikio atskirų įvykių ar pokyčių stebėjimai negali būti laikomi nepriklausomomis viena nuo kitos tikrinamos hipotezės kontrolinėmis instancijomis (žr. Schaefer 1974; Schweizer 1987: 43–67; Ross ir Homer 1976).

Gilėjant Žemės rutulyje egzistuojančių visuomenių ekonominei, politinei, kultūrinei tarpusavio priklausomybei, ši problema darosi vis keblesnė. Palyginti didelė N, kurią ekstensyviosios strategijos šalininkai laiko, pavyzdžiui, holonacionalinių lyginamųjų tyrimų privalumu, pasirodo esanti tik tariama, nes daugelis bruožų, kurie būdingi pasaulio visuomenėms nuo naujųjų laikų pradžios, yra būtent difuzijos ar bendros kilmės produktas. Vis naujais difuzijos santykiais susietų atvejų stebėjimų kontrolinė galia, tikrinant tam tikrą bendrą hipotezę, yra tokia pat niekinė, kaip ir vis gausesnio apie tam tikrą įvykį pasakojančių autorių būrio tekstų informacinė vertė, jeigu paaiškėja, kad jų informacija galų gale kyla iš vieno ir to paties šaltinio. Įrodomąją galią turi tik vienas nuo kito nepriklausomi atvejų stebėjimai. Tokios nepriklausomybės nėra, kai stebėjimo objektas yra tie atvejų bruožai, kuriuos jie įgijo vienas iš kito difuzijos būdu. Tai ir yra Galtono problema: kaip atskirti tikrus (nepriklausomus vienas nuo kito) ir netikrus (priklausomus) stebinius?

Bene ryškiausiu difuzijos pavyzdžiu gali būti suverenios teritorinės (vėliau – ir nacionalinės) valstybės tapimas universalia šiuolaikinio pasaulio politinės organizacijos forma. Ji buvo išrasta Europoje ir „užpatentuota" 1648 m., sudarant Vestfalijos taikos sutartį. Vakarų kolonijinės ekspansijos ir ypač pokolonijinėje epochoje (po 1945 m.) ji buvo įteisinta kaip „normali" ir „privaloma" politinės organizacijos forma. Jos griūtys (Somalis, Siera Leonė, Liberija, Afganistanas, Irakas) laikomos pavojais regioninei arba globalinei tvarkai, tad jų lokalizavimas ir likvidavimas tampa kolektyvinių kitų pasaulio valstybių ir tarptautinių organizacijų pastangų objektu.

Ši ekstensyvios lyginamojo tyrimo strategijos silpnoji vieta nekelia jokių keblumų kokybinei, arba orientuotai į sudėtingumą, strategijai, nes tam tikro atvejo sudėtingumo analizės dalis yra to atvejo (makrosocialinės sistemos) sąveikos (mainų, tarpusavio priklausomybės ir kitokios įtakos) su kitais atvejais procesų tyrimas. Vienas iš svarbiausių, jeigu ne pats svarbiausias, klausimas, į kurį turi atsakyti šis tyrimas, yra toks: koks buvo lyginamasis vidinių ir išorinių priežasčių „indėlis" į tyrinėtoją dominančio reiškinio (pavyzdžiui, socialinės revoliucijos, nacionalizmo, gerovės valstybės) priežastinę determinaciją?

Pavyzdžiui, tam tikrų 1917 m. Rusijos revoliucijos ir 1911–1949 metų Kinijos revoliucijos bruožų bei ypatumų nesuprasime, neatsižvelgdami į tą aplinkybę, kad Rusijos revoliucionierių ir kontrrevoliucionierių elgesį veikė žinios apie Prancūzijos revoliucijos 1789–1794 metais peripetijas, o jėgos, tarpusavyje kovojusios Kinijoje, darė savo išvadas iš Rusijos revoliucijos patirties. Statistinei analizei tai yra per daug sudėtingos problemos, dėl to daugelis kiekybinės strategijos šalininkų, kurie ją laiko vienintele moksliška, daro išvadą, kad jos yra „neįkandamos" mokslinei analizei apskritai. Tačiau tyrinėtojas, apribojantis savo dėmesio lauką nedidelio skaičiaus makrosocialinių vienetų analize ir besigilinantis į detales, gali manyti, kad galima gana tiksliai įvertinti ir pasverti išorinių ir vidinių priežastinių veiksnių indėlį.

Kaip jau buvo minėta (žr. 3.2), silpnąja kokybinės, arba mažos N, lyginamosios analizės vieta socialinio tyrimo metodologai, manantys kiekybinę strategiją esant pranašesnę, laiko laisvės laipsnių arba „daug kintamųjų, mažai atvejų" problemą, dėl kurios kokybine strategija pagrįstas tyrimo dizainas liekąs neapibrėžtas, nes menka stebėjimų įvairovė palieka neeliminuotas daugiau negu vieną priežastines hipotezes. Jau buvo nurodyta (žr. 3.4), kad ir eksperimentinio, ir statistinio tyrimo dizainui tokį apibrėžtumą užtikrina tik stiprios teorinės prielaidos, leidžiančios iki minimumo sumažinti alternatyvių hipotezių skaičių. Nėra jokio pagrindo manyti, kad teorinės prielaidos šios funkcijos negali atlikti taip pat ir neeksperimentinio tyrimo metu lyginant nedaug atvejų. Tačiau tokią funkciją teorinės prielaidos gali atlikti tik tada, kai jos yra tikslūs ir griežtai suformuluoti teiginiai.

Dauguma teorijų, kuriomis remiasi kokybiniai tyrimai, šiais privalumais nepasižymi – jos yra palyginti menkai apibrėžtos (*vague*) teorijos. Kai kurie į kiekybinę metodologiją orientuoti tyrinėtojai (Western 1996; 2001; Western ir Jackman 1994) mano, kad šią problemą gali padėti išspręsti statistinės analizės pagrindimas statistine teorine metodologija, kuri yra alternatyvi (o kartu – ir heterodoksinė) šiuo metu dominuojančiai (Fisherio-Neymano-Pearsono) statistinės analizės mokyklai (Desrosieres 1998).

Šioje klasikinėje statistinės analizės mokykloje hipotezės yra tikrinamos atmetant vadinamąją nulinę hipotezę, pasak kurios, stebimas statistinis ryšys yra tariamas, paaiškinamas atsitiktiniu sutapimu (statistiniu požiūriu, nėra neįmanoma, kad prie kompiuterio klaviatūros pasodinta beždžionė atspausdins Immanuelio Kanto „Grynojo proto kritikos" tekstą). Ta hipotezė yra atmetama, įvertinus tokio atsitiktinio sutapimo tikimybę turimų stebinių skaičiui. Tokio vertinimo patikimumui turimų stebinių (atvejų) skaičius (imties dydis) kaip tik ir yra lemiamas dalykas.

Alternatyvioje statistinės metodologijos mokykloje (Lee 2004; Norkus 2003a), kuri yra vadinama „bejesiškąja" (*Bayesian*), lemiamas hipotezės vertinimui dalykas yra jos išankstinė tikimybė, o taip pat naujų duomenų (stebinių) netikėtumas, kuris priklauso nuo jų pačių išankstinės tikimybės. Nauji duomenys, kurių išankstinė (apriorinė) tikimybė buvo maža, mažai tikėtinai hipotezei prideda svorio daugiau, negu nauji duomenys, kurių išankstinė tikimybė buvo didelė, suteiktų hipotezei su didele išankstine tikimybe. Kalbama būtent

apie tam tikros hipotezės subjektyvios tikimybės, suprantamos kaip tikėjimo ja laipsnis, padidinimą ar sumažinimą. Bejesiškojoje statistikoje svarbiausiu veiksniu, lemiančiu hipotezės vertinimą, tampa nebe stebinių skaičius, bet jų pobūdis – kiek jie yra netikėti, nauji.

Svarbiausias ortodoksinės ir bejesiškosios statistinės analizės mokyklų skirtumas ir yra susijęs su skirtinga tikimybės samprata: tikimybės, kuriomis operuoja ortodoksinė mokykla, yra empirinės ir loginės – tam tikrų stebinių lyginamieji dažniai ir vienų teiginių (hipotezių) patvirtinimo kitais teiginiais (duomenimis) laipsniai. Tikimybės, kuriomis operuoja bejesiškoji statistika, yra subjektyvios. Kartu su keblumais, kurie iškyla mėginant kiekybiškai įvertinti hipotezių ir duomenų išankstinę tikimybę, šis subjektyvistinis atspalvis, būdingas bejesiškajai statistinei analizei, yra bene svarbiausia priežastis, kodėl dauguma į kiekybinę metodologiją orientuotų komparatyvistų skeptiškai žiūri į mėginimus išspręsti laisvės laipsnių problemą jos priemonėmis.

Iš tikrųjų skirtingų tyrinėtojų prielaidos apie tikrinamų hipotezių bei duomenų, kuriais jos yra tikrinamos, išankstines tikimybes gali smarkiai skirtis. Tiesa, viena iš bejesiškosios statistinės teorijos teoremų sako, kad tam tikromis sąlygomis tyrinėtojų su skirtingomis išankstinėmis prielaidomis tikimybiniai lūkesčiai gali suartėti. Tarp šių sąlygų yra reikalavimas, kad stebėjimų serija būtų pakankamai ilga. Taigi N dydis vėl pasidaro svarbus, ir bejesiškoji statistika čia praranda savo lyginamąjį pranašumą prieš ortodoksinę statistinę analizę.

Tačiau tie socialinių mokslų metodologijos darbų autoriai, kurie atmeta požiūrį, kad vieno atvejo arba lyginamoji nedaugelio atvejų analizė yra nevisavertė, palyginus su eksperimentine ir statistine analize, nesieja laisvės laipsnių problemos sprendimo su revoliucija statistinės analizės metodologijoje (Mahoney ir Rueschemeyer 2003; Brady ir Collier 2004; George ir Bennett 2005). Jie tiesiog laiko ją pseudoproblema. Šitoks jų – šiuo metu populiarėjantis – požiūris remiasi kitokia (konfigūracine ir holistine) atvejo samprata, besiskiriančia nuo jau minėtos statistinės jo sampratos, kad atvejis – tai tiesiog eilutė duomenų matricoje arba tam tikrų kintamųjų sankirta.

Jų požiūriu, atvejai egzistuoja ne vienokiu ar kitokiu būdu surinktuose duomenyse, bet išoriniame pasaulyje (tikrovėje) ir yra tįsios bei trunkančios visumos. Tos visumos gali būti stebimos iš skirtingų požiūrio taškų bei skirtingais vaizdo masteliais – tyrinėtojas tą mastelį gali kaitalioti, stebėti iš arti, stambiu ar mikroskopiniu planu, pristatydamas tuos atvejų aspektus ar fazes, kurios yra svarbios bei reikšmingos jo nagrinėjamų klausimų požiūriu.

Jis gali tokį detalizuojantį žvilgsnį kombinuoti su teleskopine ar panoramine perspektyva, kai visas atvejis aprėpiamas kaip visuma, apžvelgiama per jos santykius su kitais atvejais. Tyrinėtojo hipotezių vertinimui yra reikšmingi ne pavieniai stebiniai, bet tie pavidalai *(patterns*), į kuriuos jie susidėlioja, bei naujų stebinių ir tyrinėtojo hipotezės ar koncepcijos prognostinių implikacijų atitikimas. Sistemingi neatitikimai tarp lauktų duomenų ir faktiškai gautų yra pagrindas koncepciją ar hipotezę koreguoti – tol, kol nepasiekiamas įžemintos teorijos (*grounded theory*) metodologų aprašomas „prisotinimo“ efektas (žr. 3.5). Visa tai

esą įmanoma ir tada, kai tyrinėtojas nagrinėja vieną atvejį, t.y. jeigu jo tyrimas yra vieno atvejo studija (Campbell 1975). Tokia kiekvieno atvejo vidinė analizė (*within case analysis*) esąs esminis taip pat ir kokybinės kelių atvejų lyginamosios analizės aspektas (Collier, Brady, ir Seawright 2004; George ir Bennett 2005: 151–181; Mahoney 1999; 2000).

Labiausiai provokuojantis ir kontroversiškas šio laisvės laipsnių problemos tikro ar tik tariamo sprendimo aspektas yra kai kurių kokybinio lyginamojo tyrimo metodologijos apologetų tezė, kad toks tyrimas disponuoja savita priemone priežastinėms hipotezėms pagrįsti, kuriai palyginimas nėra reikalingas. Tai vadinama proceso atsekimu (*process tracing*) (George ir Bennett 2005: 205–232; Norkus 2005: 361–369). Implicitišką ar pusiau implicitišką (sąmoningą) tikėjimą tokios procedūros egzistavimu rodo, pavyzdžiui, tie istorikai, kurie mano, kad kilus abejonėms dėl tam tikros priežastinės hipotezės „e priežastis buvo c“ pagrįstumo, jas gali išsklaidyti tik nauji duomenys, detaliau nušviečiantys tą procesą, kurio dėka iš c atsirado e.

Kitaip sakant, būdas išsklaidyti abejones dėl priežastinio e ir c ryšio yra pažvelgti į tą ryšį „su didinamuoju stiklu“, išryškinančiu jo mikromechanizmą, – kaip, kokiu būdu c „sukėlė“ e, – panašiai kaip abejones dėl priežastinio ryšio tarp Jono persišaldymo ir mirties gali išsklaidyti detali atvejo analizė (ligos istorija), valandos tikslumu rekonstruojanti įvykius tarp to šeštadienio vakaro, kai Jonas išgėręs užmigo ant suoliuko parke, ir kitos savaitės penktadienio ryto, kai dėl vis naujų peršalimo komplikacijų užgeso jo gyvybė.

Būdas, kuriuo tyrinėtojas organizuoja ir pristato naujus duomenis, gautus įsigilinus ar pažvelgus iš arčiau į jungiamąsias grandis tarp pirmojo ir paskutinio priežastinio proceso epizodų, yra pasakojimas. Jeigu kokio nors epizodo ar bruožo aprašymas ar pristatymas šiame pasakojime palieka kokių nors neaiškumų (provokuoja klausimus „kodėl...?“, „kaip...?“ ir pan.), tai geriausias atsakymas į tokius klausimus yra dar detalesnis to epizodo ar bruožo aprašymas, pagilinantis jo supratimą, mikropasakojimo įterpimas į pasakojimą ir t.t. Yra autorių, kurie teigia, kad naratyvinė (pasakojamoji) faktų išdėstymo forma pati savaime turi aiškinamąjį efektą (Gallie 1964; Mink 1987).

Toks požiūris kelia keblumų dėl šiuolaikinėje mokslo filosofijoje ir metodologijoje dominuojančios priežastinio ryšio sampratos, kuri vadinama „hiūmistine“ (Grenda 2006): du pavienius įvykius ar faktus c ir e priežastinis ryšys gali sieti tik tokiu atveju, jeigu egzistuoja dėsnis, kad po C rūšies įvykių ar faktų visada seka E rūšies įvykiai (faktai), arba jeigu egzistuoja (kol kas galbūt dar neatrastas) mokslinis aiškinimas, kuriame teiginys, aprašantis faktą arba įvykį e, gali būti išvestas iš tam tikrų nomologinių teiginių (išreiškiančių šiuo metu galbūt dar neatrastus dėsnius) ir teiginių apie pavienius įvykius (faktus), tarp kurių yra ir teiginys, aprašantis (galbūt kitokiais negu dabar terminais) įvykį (faktą) c.

Šiuo požiūriu, eksperimentinio, statistinio ar lyginamojo tyrimo tikslas yra pagrįsti nomologines hipotezes, kurios turi bendrų teiginių pavidalą (paprasčiausiu atveju: „visada, jeigu C, tai E“). Jeigu tyrimo tikslas yra nustatyti atskirą priežastinį ryšį (kaip tai daro, pavyzdžiui, paciento ligą diagnozuojantis medikas), tai teiginys apie šiuo konkrečiu

atveju egzistuojantį priežastinį ryšį tarp c ir e turi būti pagrįstas nomologinėmis žiniomis, pasisemtomis iš ankstesnių tyrimų. Vadinasi, proceso atsekimas tėra tik jau sukauptų nomologinių žinių pritaikymas atskiriems įvykiams ar faktams aiškinti, tačiau nėra tinkama procedūra naujoms nomologinio pobūdžio (bendroms) hipotezėms pagrįsti, o tai, hiūmistiniu (tebedominuojančiu šiuolaikinėje mokslo filosofijoje) požiūriu, yra svarbiausias mokslo tikslas.

Hiūmistine priežastingumo samprata remiasi proceso atsekimo interpretacija, kurią pateikia amerikiečių filosofas Claytonas Robertsas knygoje apie istorinio aiškinimo logiką (1996). Ja pasiremia ir kai kurie socialinio tyrimo metodologai, iškeliantys kokybinės lyginamojo tyrimo strategijos privalumus (George ir Bennett 2005). C. Robertsas proceso atsekimą vadina mikrokoligacija (*microcolligation*). Jis teigia, kad pasakodamas vis detalesnes (sub)istorijas, užpildančias properšas tarp atskirų įvykių grandinės narių, tyrinėtojas galų gale pasiremia bendrais nomologiniais teiginiais, kurie yra lėkšti (*platitudinous*), trivialūs, ir todėl neproblemiški. „Istorikas atseka iki paties mikroskopiškiausio, koks tik yra įmanomas, lygmens tą įvykių eigą, kuri veda prie reiškinio, kuris turi būti paaiškintas. Toliau jis naujai aprašo (redeskribuoja) tuos mikroskopinius įvykius taip, kad galėtų juos subordinuoti aprėpiančiam dėsniui (*covering law*), ir taip nutiesia tiltus per šios sekos properšas“ (Roberts 1996: 66). Tačiau iš kur tyrinėtojo žinių atsargoje atsiranda šie neproblemiški dėsniai ir kodėl jie yra neproblemiški?

Galima alternatyvi proceso atsekimo bei mikrokoligacijų, kaip galutinės šių atsekimų instancijos, interpretacija, atmetanti hiūmiškąją priežastingumo sampratą ir teigianti, kad socialinėje tikrovėje egzistuoja ir veikia „vienetinis priežastingumas“ (Ducasse 1993 (1926); Grenda 2006: 31–33), kurio pažinimui nereikia žinoti dėsnių, o kartu – ir pažintinių operacijų, kurių esminis elementas yra lyginimas pačia bendriausia ir abstrakčiausia prasme.

Šiuo nehiūmistiniu požiūriu, aptikti elementarų priežastinį ryšį socialinėje tikrovėje gali pakakti pavienio atvejo stebėjimo, kurio turinys yra veiksmą atliekančio veikėjo nuoširdaus liudijimo apie savo veiksmų motyvus išklausymas: „kai veikėjas pateikia liudijimą, kad jis arba kiti padarė B dėl A, ir norima nustatyti priežastinę grandį ‚A sukėlė B’, tai išvados validumas yra ne lyginamasis, bet, taip sakant, vidinis (*internal*) (Ragin 1997). Standartinis (statistinis) priežastingumo modelis mums primeta nelanksčią trejybę: nėra *priežastinio aiškinimo* be *lyginamojo metodo* ir *apibendrinimo*. Kitaip sakant, lyginimas ir apibendrinimas abu yra būtinos sąlygos (priežastiniam) aiškinimui. <...> Žmonių reikaluose mes galime (su deramu apdairumu) pateikti duomenis (galbūt tik tikimybinius) tam tikro priežastinio aiškinimo naudai, nesiremdami jokiu palyginimu arba apibendrinimu. Šiuo požiūriu, aiškinimas yra *logiškai pirminis* (*logically prior*) lyginimo arba apibendrinimo atžvilgiu“ (Abell 2001: 67).

4.3. Sintetinė lyginamojo tyrimo strategija ir daugeriopo bei konjunktūrinio priežastingumo problema

Kaip konkrečiai atrodo abiejų lyginamojo tyrimo strategijų sintezė ir jos vaisiai? Sintetinę strategiją Ch. Raginas apibūdina kaip orientuotą į įvairovę (*diversity-oriented*). Svarbiausiu jos privalumu jis laiko gebėjimą išnarplioti tokias priežastinės priklausomybės sąraizgas, kurios yra neįkandamos nei neeksperimentiniame tyrime taikomiems J. S. Millio kanonams, nei daugiavariacinei statistinei analizei. Apibūdindamas sintetinę lyginamojo tyrimo strategiją, Ch. Raginas nurodo, kad „su orientuota į kintamuosius strategija bendra tai, kad ji leidžia išnagrinėti didelį atvejų skaičių. Su orientuota į atvejus strategija bendra tai, kad leidžia įvertinti sudėtingus daugeriopo (*multiple*) ir konjunktūrinio (*conjunctural*) priežastingumo pavidalus (*patterns*). Ši jungtis pateikia vidurio kelio galimybę. Vienoje pusėje yra ryšiai, siejantys kintamuosius ir struktūrinių aiškinimų akcentavimas. Kitoje pusėje yra chronologinės atskirybės bei žmogiškojo veiksnumo iškėlimas“ (Ragin 1987: 71). Su daugeriopu priežastingumu susiduriame tada, kai tokia pati pasekmė gali būti sukelta daugiau negu vienu alternatyviu būdu. Konjunktūrinio priežastingumo atveju tam tikro priežastinio veiksnio pasekmės priklauso nuo to, kokios yra kitos sąlygos (to paties chemikalo tokia pat dozė, priklausomai nuo organizmo būklės, gali būti arba vaistas, arba nuodas).

Problemos, kuri iškyla, susidūrus su daugeriopo ir konjunktūrinio priežastingumo apraiškomis, esmę geriausia atskleisti, analizuojant konkretų pavyzdį. Tai garsiausio šiuolaikinio lyginamosios istorinės sociologijos veikalo „Valstybės ir socialinės revoliucijos“ argumentacija, kurią jos autorė T. Skocpol naudoja savo siūlomam socialinių revoliucijų aiškinimui pagrįsti.[26] Ši argumentacija remiasi anksčiau jau paaiškinta (žr. 3.4) jungtine panašumo ir skirtumo taisykle.

Taikydama šią taisyklę, amerikiečių sociologė pirmiausiai sukritikuoja keletą socialinių mokslų literatūroje aptinkamų revoliucijų aiškinimų. Tai (1) klasikinis marksistinis socialinių revoliucijų aiškinimas gamybinių santykių nebeatitikimu gamybinėms jėgoms; (2) socialinė psichologinė revoliucijos teorija, kuri revoliucijas aiškina santykine deprivacija – neatitikimu tarp to, ką žmonės gauna, ir to, ką mano turį teisę gauti; (3) išteklių mobilizacijos teorija, kuri lemiamą vaidmenį teikia grupių, kovojančių dėl valdžios, išteklių dinamikai (revoliucijas sukelia organizuotos grupės, turinčios pakankamai išteklių, visų pirma organizacinių); (4) sistemos vertybių teorija, kuri revoliucijas aiškina neatitikimais tarp socialinių sistemų vertybių ir pasikeitusios jų egzistavimo aplinkos.

Toliau amerikiečių sociologė pateikia alternatyvų (jos pačios siūlomą) struktūrinį aiškinimą, kad socialinių revoliucijų priežastis yra valstybės aparato dezintegracija (*state breakdown*) ir valstiečių sukilimai. Valstybės aparato dezintegraciją lemia tarptautinės politikos nesėkmės (visų pirma kariniai pralaimėjimai) ir žemvaldžių pasipriešinimas fiskalinėms reformoms, kurios būtinos valstybės karinei galiai padidinti. Žemvaldžiai priešinasi tokioms

[26] Toliau panaudojama J. Mahoney'o pateikiama loginė šio aiškinimo analizė (Mahoney 1999).

reformoms, nes jos reiškia dalies jų iš valstiečių gaunamos rentos perskirstymą valstybės naudai. Kita vertus, kai valstybės aparatas subyra, visą laiką vykstantys valstiečių bruzdėjimai virsta masiniais sukilimais, nušluojančiais žemvaldžius.

Tikrindama savo hipotezę, T. Skocpol analizuoja tris pozityvius atvejus (tai visuomenės, kuriose socialinės revoliucijos įvyko), ir penkis negatyvius atvejus (tai visuomenės ir situacijos, kurios daugeliu atžvilgių yra panašios į pozityvius atvejus, tačiau skiriasi nuo jų tuo, kad nesibaigė socialinėmis revoliucijomis). Pozityvūs atvejai – tai XVIII a. pabaigos Prancūzija, Rusija 1917 m. ir Kinija 1911–1949 metais. Negatyvūs atvejai – tai XVII a. Anglija (T. Skocpol teigia, kad tenykščiai socialiniai pokyčiai nebuvo tokie gilūs, kad nusipelnytų socialinės revoliucijos pavadinimo), 1905 m. Rusija, XIX a. pradžios (1806–1813 metai) Prūsija, 1848 m. Vokietija, 1868 m. Japonija. Šios analizės rezultatus reziumuoja 4.1 lent. (plg. Mahoney 2001: 1159).

4.1 lentelė. Jungtinė panašumo ir skirtumo taisyklė T. Skocpol socialinių revoliucijų priežasčių analizėje. Šaltinis: Mahoney J. 1999. "Nominal, Ordinal, and Narrative Appraisal in Macrocausal Analysis", American Journal of Sociology, 1999, Vol. 104(4), p. 1159. © 1999 Chicago University Press. Skelbiama leidyklai sutikus.

Atvejai	T. Skocpol nurodomi priežastiniai faktoriai (kintamieji)		Eliminuotų kintamųjų (priežastinių faktorių) pavyzdžiai		Rezultatas
	Valstybės aparato dezintegracija	Valstiečių sukilimai	Santykinė deprivacija	Miesto darbininkų sukilimai	Socialinė revoliucija
Prancūzija	1	1	1	1	1
Rusija 1917 m.	1	1	1	1	1
Kinija	1	1	1	0	1
Anglija	1	0	1	…	0
Rusija 1905 m.	0	1	1	…	0
Vokietija 1848 m.	0	0	1	…	0
Prūsija 1806–1813 m.	0	0	1	…	0
Japonija	0	0	1	…	0

Išvada: socialinė revoliucija įvyksta, kai ir dezintegruojasi valstybės aparatas, ir maištauja valstiečiai. Šių sąlygų kombinacija yra būtina ir pakankama socialinei revoliucijai įvykti. Lentelėje pateikti tik du konkuruojančių teorijų nurodomi kintamieji; vieno iš jų – miesto darbininkų sukilimų – įverčius T. Skocpol aptaria ne visais nagrinėjamais atvejais.

Įsižiūrėję į lentelę, turime konstatuoti, kad taikydama jungtinę panašumo ir skirtumo taisyklę kiekvienam iš kintamųjų atskirai, T. Skocpol būtų turėjusi eliminuoti visus kintamuosius. Valstybės aparato dezintegracija ir valstiečių sukilimai eliminacijos išvengia tik todėl, kad valstybės aparato dezintegracijos ir valstiečių sukilimų kombinaciją ji traktuoja kaip vieną sąlygą (priešingu atveju ji turėtų eliminuoti jas abi: pirmąją – dėl Anglijos atvejo, o antrąją – dėl 1905 m. Rusijos atvejo). Taikant šią taisyklę, „išgyvenimo" šansų (nebūti

eliminuotoms) turi tik tokios priežastinės hipotezės, kurios nurodo būtinas ir pakankamas Y sąlygas. Taip yra todėl, kad ji yra dviejų – panašumo ir skirtumo – taisyklių kombinacija. Panašumo taisyklė eliminuoja aplinkybes, kurios negali būti Y priežastys būtinos sąlygos prasme. Skirtumo taisyklė eliminuoja aplinkybes, kurios negali būti Y priežastys pakankamos sąlygos prasme.

Valstybės aparato dezintegracija ir valstiečių sukilimai, jei juos matuojame Millio kanonais pavieniui, nėra nei būtinos, nei pakankamos sąlygos. Tik jų abiejų kombinacija gali būti kvalifikuota kaip priežastis būtinos ir pakankamos sąlygos prasme. Tačiau gana akivaizdu, kad jos yra priežastingai reikšmingos socialinei revoliucijai ir pačios savaime, nors to Millio kanonai ir nepagauna. Jie padeda užfiksuoti tik visos konjunktūros (sąlygų derinio), bet ne jos elementų priežastinį vaidmenį. Šį jų vaidmenį išryškintų statistinė analizė, jeigu aptiktų (po visų statistinės kontrolės procedūrų), kad valstiečių sukilimai padidina socialinės revoliucijos tikimybę. Tačiau reikalingų tokiai analizei atvejų skaičius gali būti tiesiog per mažas.

Taip pat jeigu Y turi dvi ar daugiau alternatyvių pakankamų sąlygų A arba B (t.y. jis gali būti sukeltas dviem ar daugiau alternatyvių būdų), tai abi jos bus eliminuotos, jeigu kiekvienai atskirai bus taikoma jungtinė panašumo ir skirtumo taisyklė. Tai yra daugeriopo priežastingumo atvejis. Pavyzdžiui, mirtis: yra daugybė alternatyvių būdų nutraukti žmogaus gyvybę (sušaudyti, nunuodyti, nukirsti galvą ir t.t.), iš kurių kiekvienas yra pakankama, nors ir nebūtina mirties sąlyga (būna ir taip, kad mirtis turi daugiau negu vieną pakankamą sąlygą).

Kita vertus, Y gali turėti tokių priežasčių, kurios nėra nei pakankamos, nei būtinos Y sąlygos, o priežasties vaidmenį atlieka tik tam tikrame kontekste – kaip nepakankamos (*insufficient*), bet būtinos (*necessary*), nebūtinos (*unnecessary*), tačiau pakankamos (*sufficient*) Y sąlygos dalys. Tokias priežastis priimta vadinti (pagal ką tik išvardintų angliškų būdvardžių pirmąsias raides) INUS sąlygomis (Mackie 1974: 29–87). Jeigu, pavyzdžiui, Y vienu atveju sukelia priežasčių kompleksas (konjunktūra) ABC, o kitu – DEF, tai kiekvienas iš šių konjunktūrų komponentų (A, B, C ir t.t.) yra Y priežastis būtent šia, INUS sąlygų, prasme, tuo tarpu kai ABC ir DEF yra priežastys kaip pakankamos (bet nebūtinos) sąlygos. Jei Y turi dvi alternatyvias pakankamas sąlygas, turime reikalą su daugeriopu priežastingumu, jei kiekvieno atskiro pakankamos sąlygos komponento priežastingumas priklauso nuo kitų sąlygų buvimo, turime reikalą su konjunktūriniu priežastingumu.

J. S. Millio taisyklės eliminuoja hipotezes, nurodančias konjunktūrines arba daugeriopas priežastis (Ragin 1987: 39–42).[27] Bet juk, pavyzdžiui, istorikų tekstuose dažniausiai

[27] Tai tikriausiai nereiškia, kad Millio kanonų negalima patobulinti, kad jie duotų labiau diferencijuotus rezultatus. Tokią patobulintą Millio taisyklių redakciją siūlo Johnas L. Mackie's (1974: 296–321). Kita vertus, ir toliau nagrinėjamą Ch. Ragino kokybinę lyginamąją analizę galima interpretuoti kaip Millio kanonų patobulinimą.

kalbama apie tokio tipo priežastis. Tai priežastys, kurios yra veiksmingos tik tam tikrame kontekste – kaip tam tikrų konjunktūrų elementai. Tos konjunktūros, nors ir nebūtinos, gali būti pakankamos paaiškinti istoriką dominantį reiškinį (žr. Lorenz 1997: 193–206).

Jeigu istorikas teigia, kad priežastis, kodėl Alžyras tapo nepriklausoma valstybe, buvo ginkluota partizaninė vietinių arabų ir berberų kova prieš Prancūzijos valdžią, tai jis nenori pasakyti, kad ta kova pati savaime yra pakankama nepriklausomybės iškovojimo ar apgynimo sąlyga (plg. pasipriešinimo karą Lietuvoje 1944–1953 metais). Jis taip pat neteigia, kad tokia kova yra būtina sąlyga (plg. Lietuvą 1989–1991 metais). Jo teiginį galima suprasti taip, kad Alžyro atveju ginkluota partizaninė kova buvo nepakankama, tačiau būtina nebūtinos, bet pakankamos sąlygos dalis. Ji buvo nepakankama, nes ginkluota kova įgalino Alžyro arabus ir berberus išsikovoti nepriklausomybę savo šaliai tik dėl šio faktoriaus sąveikos su kitais – arabų šalių parama, politine vidaus situacija Prancūzijoje ir t.t. Ji buvo būtina, nes be ginkluotos partizaninės kovos Alžyras nebūtų tapęs nepriklausomu 1962 metais.

Kita vertus, tas sąlygų kompleksas, kurio pakako Alžyro nepriklausomybei iškovoti 1962 m., pats savaime nebuvo būtinas. Mes galime gana pagrįstai spėlioti, kad Alžyras būtų tapęs nepriklausomu (tiesa, gal kiek vėliau) ir kitokiu būdu, kitokio pakankamo sąlygų komplekso (be ginkluotos partizaninės kovos) dėka. Alžyras priklausė Prancūzijai užjūrio departamento teisėmis, todėl vietiniai gyventojai galėjo nevaržomai imigruoti į europinę Prancūziją. 1970–80 metais arabų ir berberų imigracija būtų jau pasiekusį tokį mastą, kad patys aršiausi prancūzų nacionalistai, kurie 1954–1962 metais nuožmiai priešinosi Alžyro nepriklausomybei, 1970 ar 1980-aisiais tikriausiai būtų jos taip pat aistringai reikalavę. Kita vertus, kylant naujai globalinei demokratizacijos bangai (plg. Huntington 1991), Prancūzijos vyriausybei būtų buvę keblu atidėlioti pilietybės teisių suteikimą visiems vietiniams gyventojams. Išsikovojusios daugumą vietinės savivaldos organuose, nacionalistinės alžyriečių politinės jėgos būtų galėjusios per juos pradėti taikų politinį procesą, kuris būtų užsibaigęs nepriklausomos valstybės paskelbimu (galbūt užtikrinant prancūzų kolonistų, kurie po 1962 m. visi turėjo bėgti iš Alžyro, teises).

Vienu iš svarbiausių (gal net pačiu svarbiausiu) sintetinės ar orientuotos į įvairovę lyginamojo metodo versijos pranašumu (palyginus su Millio kanonais) Ch. Raginas laiko pajėgumą aptikti daugeriopas ir konjunktūrines priežastis. Jis mano, kad šiuo atžvilgiu sintetinė lyginamojo tyrimo strategija pranoksta ir statistinę. Esminis priežastinės išvados pagrindimo statistinės analizės priemonėmis bruožas yra prielaida, kad tam tikro priežastinio veiksnio poveikis yra nepriklausomas nuo konteksto. Analizuojant tam tikro reiškinio priežastis statistinės analizės priemonėmis, galima nustatyti tik tam tikro priežastinio veiksnio indėlį į priklausomo kintamojo variacijos aiškinimą. Šio indėlio standartinis matas yra R^2 – determinacijos koeficientas, kuris paprastosios tiesinės regresijos atveju sutampa su Pirsono koreliacijos koeficiento kvadratu (Čekanavičius ir Murauskas 2002: 137).

Šį rodiklį galima interpretuoti ir kaip informaciją, kiek dažnai būna, kad tas veiksnys

vienas sukelia tam tikrą pasekmę (tai būtų daugeriopo priežastingumo atvejis), ir kaip informaciją, kiek tas veiksnys yra svarbus kaip pakankamos tai pasekmei sukelti sąlygų kombinacijos elementas. Taigi šis rodiklis neleidžia atskirti daugeriopo priežastingumo situacijos nuo konjunktūrinio priežastingumo situacijos. Kaip statistinį konjunktūrinio priežastingumo sąvokos ekvivalentą galima interpretuoti statistinės sąveikos sąvoką. Kai tarp dviejų kintamųjų egzistuoja statistinė sąveika, vieno kintamojo poveikis kitam kintamajam skiriasi priklausomai nuo to, koks yra trečiojo kintamojo įvertis. Keldamas ir tikrindamas hipotezę, kad jo kintamieji sąveikauja, ir statistinį metodą taikantis tyrinėtojas mėgina atsižvelgti į priežastinio ryšio priklausomybę nuo konteksto.

Deja, tyrimų praktikoje tai padaryti ne visada įmanoma. Viena kliūtis yra vadinamasis kolinearumas – kelių nepriklausomų kintamųjų stipri kovariacija. Kita kliūtis yra per mažas hipotezėms apie sąveiką tikrinti atvejų (N) skaičius. „Pavyzdžiui, šešių skirtingų priežastinių sąlygų skirtingų kombinacijų išnagrinėjimas pareikalautų lygties su šešiasdešimt keturiais dėmenimis <…>.“(Ragin 1987: 66). Atvejų, naudojamų, pavyzdžiui, hologeistiniuose tyrimuose, skaičius yra tiesiog nepakankamas gauti statistiškai reikšmingus rezultatus, kontroliuojant hipotezes apie kintamųjų sąveiką ortodoksinėmis statistinės analizės priemonėmis.

Sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos branduolys yra loginė duomenų analizės technika, kurią Ch. Raginas vadina kokybine lyginamąja analize (KLA). Ši technika egzistuoja taip pat ir kompiuterio programų, kurias galima (nemokamai) parsisiųsti iš interneto, pavidalu.[28]

4.4. Kokybinė lyginamoji analizė kaip sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos loginė technika

Taikydami KLA, sudarome lentelę, į kurią įtraukiamos visos galimos nepriklausomų kintamųjų įverčių (nominalinėje skalėje) kombinacijos. Ta matrica yra panaši į tiesos lenteles, kurios teiginių logikoje naudojamos loginėms formulėms analizuoti. Tas panašumas nėra atsitiktinis – ir vienos, ir kitos lentelės yra Boole'io algebros pritaikymai. Tarp jų egzistuoja du skirtumai. Pirma, tiesos lentelėje tas įvertis, kurį išvesties skiltyje gauna tam tikra į loginės formulės sudėtį įeinančių kintamųjų įverčių kombinacija (eilutė), priklauso nuo loginių funktorių, kuriais tie kintamieji sujungiami į subformules, reikšmės. KLA lentelėse išvesties skiltyje nurodomi faktiškai stebimi priklausomo kintamojo įverčiai atitinkamoje eilutėje nurodytai nepriklausomų kintamųjų įverčių kombinacijai. Antra, KLA lentelėse yra viena papildoma skiltis, kurioje yra nurodomas atvejų skaičius. Tarkime, turime 38 atvejų populiaciją, tris priklausomus kintamuosius A, B, C ir nepriklausomą kintamąjį S. Tokiu atveju KLA lentelė gali atrodyti taip (Ragin 1987: 96):

---

28 Žr. http://www.u.arizona.edu/~cragin/fsQCA/software.shtml. Žiūrėta 2007 12 14.

4.2 lentelė. Hipotetinis KLA lentelės pavyzdys. Šaltinis: Ragin Ch. C. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press, 1987, p. 96. © 1987 University of California Press. Skelbiama leidyklai sutikus.

Nepriklausomi kintamieji (sąlygos)			Priklausomas kintamasis	Atvejų skaičius
A	B	C	S	
1	0	1	1	6
0	1	0	1	5
1	1	0	1	2
1	1	1	1	3
1	0	0	0	9
0	0	1	0	6
0	1	1	0	3
0	0	0	0	4

Duomenų pateikimas tokių lentelių pavidalu įgalina pritaikyti jų analizei formalias Boole'io algebros transformacijos ir analizės procedūras. Tai visų pirma Boole'io sudėtis (jos loginis atitikmuo yra disjunkcija) ir Boole'io daugyba (jos loginis atitikmuo yra konjunkcija). Tai, ką rodo lentelė, pirmiausiai galima reziumuoti tokia formule (čia ir toliau didžioji raidė reiškia nominalinio kintamojo įvertį „taip", o mažoji – įvertį „ne"):

(1) $$S = AbC + aBc + ABc + ABC$$

Šios sumos dėmenys yra Boole'io sandaugos, kur kiekviena nurodo tam tikrą sąlygų derinį, po kurio seka S. Šią formulę galime supaprastinti, pritaikydami jai Boole'io minimizacijos procedūrą. Ši procedūra leidžia bet kurias dvi Boole'io išraiškas su tuo pačiu priklausomojo kintamojo įverčiu (1), besiskiriančias tik vienu elementu, pakeisti paprastesne, iš kurios tas elementas yra pašalintas. Ši formali manipuliacija išreiškia tokią idėją: jeigu du sąlygų deriniai sukelia tą pačią pasekmę, tai tas elementas, kuriuo jie skiriasi, yra nerelevantiškas. Tarkime, turime dvi Boole'io išraiškas ABC ir ABc, kurios nurodo dvi sąlygų konjunktūras, kurioms S turi įvertį 1. Jos skiriasi tik C, taigi C galime eliminuoti, palikdami AB. Pritaikę minimizacijos procedūrą (1) formulei, ją galime supaprastinti į

(2) $$S = AC + AB + Bc$$

Kaip buvo gauti šios Boole'io sumos dėmenys, kurie vadinami „pirminiais implikantais" (*prime implicants*)[29]? AC gautas iš ABC ir AbC (jie skyrėsi tik B); AB gautas iš ABC ir ABc (jie skyrėsi tik C); Bc gautas iš ABc ir aBc (jie skyrėsi tik A). Boole'io išraiška, kurią sudaro pirminiai implikantai, gali būti toliau minimizuota, transformuojant ją į išraišką, kurią sudaro vien tik logiškai esminiai pirminiai implikantai (angl. *logically essential prime implicants*). Joje paliekamas logiškai minimalus pirminių implikantų skaičius. Jo ieškant, yra sudaroma lentelė, kurioje pirminiai implikantai kryžminami su pradinėmis Boole'io

[29] Viena Boole'io išraiška implikuoja kitą, jeigu antrosios išraiškos nurodomos klasės elementai yra pirmosios klasės elementų poaibis. Implikuojanti išraiška ir yra vadinama implikantu.

sandaugomis. Langeliai, kurie yra pirminio implikanto ir pradinės išraiškos sankirtoje, yra pažymimi, jeigu implikantas tą išraišką implikuoja. Galutinėje Boole'io išraiškoje paliekami tik tie pirminiai implikantai, kurie vienas kito nedubliuoja (neturi tų pačių pirminių sandaugų kaip savo implikantų). Nagrinėjamo pavyzdžio atveju pirminių implikantų lentelė atrodo taip (žr. lent. 4.3):

4.3 lentelė. Pirminių implikantų lentelė. Šaltinis: Ragin Ch. C. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, p. 97. © 1987 University of California Press. Skelbiama leidyklai sutikus.

		Pradinės Boole'io sandaugos			
		ABC	AbC	ABc	aBc
Pirminiai implikantai	AC	X	X		
	AB	X		X	
	Bc			X	X

Kaip matome, visas pirmines sandaugas implikuoja du implikantai. Taigi galiausiai Boole'io formulė, apimanti tik logiškai esminius pirminius implikantus, analizuojamam pavyzdžiui atrodo taip:

(3) $$S = AC + Bc$$

Dėmuo AB iš (2) formulės eliminuojamas, nes jo implikuojamas pirmines Boole'io sandaugas (ABC ir ABc) implikuoja kiti pirminiai implikantai. Kam visos šios transformacijos reikalingos? Minimizuota Boole'io išraiška apibendrina pradinius duomenis. Be to, supaprastinta Boole'io išraiška įgalina sužinoti tam tikrų svarbių dalykų apie analizuojamą situaciją. Pirma, minimizuota Boole'io išraiška leidžia pasakyti, kokio tipo priežastis turi S. Būtent (3) formulė parodo, kad nė viena iš keturių S priežastinių sąlygų A, C, B,c nėra nei būtina, nei pakankama. Priežastinį vaidmenį jos vaidina tik tam tikrų konjunktūrų AC ir Bc sudėtyje. Tos konjunktūros AC ir Bc yra pakankamos, bet nebūtinos S sąlygos. Palyginimui pateiksime dar keletą hipotetinių Boole'io minimizacijos rezultatų:

(4) $$S = AC + BC;$$
(5) $$S = AC;$$
(6) $$S = A + Bc;$$
(7) $$S = B.$$

(4) formulė rodytų, kad C yra būtina, bet nepakankama S sąlyga (būtina sąlyga turi kartotis visuose logiškai esminiuose pirminiuose implikantuose); iš (5) formulės galima būtų sužinoti, kad A ir C būtinos, bet nepakankamos S sąlygos; (6) formulė bylotų, kad A yra pakankama, bet nebūtina S sąlyga; (7) formulė rodytų, kad B yra S būtina ir pakankama sąlyga (vienintelė S priežastis). Antra, turėdami pakankamai paprastą Boole'io išraišką, galime su ja atlikti tam tikras tolesnes transformacijas ir „išgręžti" papildomos informacijos iš turimų duomenų. Pavyzdžiui, (3) formulei galima pritaikyti Boole'io algebros DeMorgano

dėsnį ir nustatyti s priežastis. Kitaip sakant, identifikuoti tas sąlygas, kurios lemia neigiamą proceso ar reiškinio baigtį (pavyzdžiui, kokios priežastys lemia karinių perversmų, streikų ir pan. nesėkmę).

Kad skaitytojui visa tai nepasirodytų tuščiu žaidimu simboliais, pateiksime ir vieną konkretų jos pritaikymo pavyzdį, kuriuo Ch. Raginas siekia pademonstruoti šios technikos vaisingumą (Ragin 1987: 133–149). Tai yra Vakarų Europos etninių teritorinių mažumų politinės mobilizacijos teorinių aiškinimų empirinė kontrolė. Etninės teritorinės mažumos – tai tam tikrose teritorijose susikoncentravusios mažumos. Politinė etninės mažumos mobilizacija pasireiškia etninės politinės partijos įkūrimu, politiniu atstovavimu nacionaliniuose arba regioniniuose įstatymų leidybos organuose etniniu pagrindu, etninėmis demonstracijomis ir politine prievarta. Kodėl vienos etninės mažumos politiškai mobilizuojasi, o kitos – ne? Kada galima laukti, kad tam tikra etninė mažuma politiškai mobilizuosis?

Socialinių mokslų literatūros, skirtos šiai problemai, analizė rodo, kad tyrinėtojai dažniausiai išskiria keturis kintamuosius, kurie turi įtakos etninei mobilizacijai (M). Tai, pirma, etninės mažumos dydis (D). Vakarų Europos valstybių gyventojų statistikos analizė rodo patogų sutapimą: mažumos grupuojasi į du klasterius. Vienam priklauso mažumos, kurių dydis nesiekia 100 000 gyventojų, o kitam – didesnės nei 100 000 gyventojų. Pirmųjų D turi įvertį 1 (arba tiesiog D), antrųjų – 0 (arba tiesiog d; taip pat ir kitus kintamuosius galima koduoti šiuo alternatyviu būdu, didžiąją raidę skaitant kaip „taip“, o mažąją – kaip „ne“).

Antras veiksnys yra kalbinė kompetencija (K): vienos teritorinės mažumos yra „užmiršusios“ savo kalbą, o kitos ją aktyviai vartoja. Jeigu dauguma etninės mažumos narių moka ir kalbėti, ir rašyti savo kalba, tai K turi įvertį 1, jeigu ne – 0. Trečias veiksnys yra mažumos turtas (T). Jeigu mažumos pajamos vienam gyventojui yra tokios pačios arba didesnės už likusios gyventojų dalies pajamas, tai T turi reikšmę 1, jeigu ne – 0. Ketvirtas veiksnys yra mažumos gyvenamos teritorijos ekonominė būklė – ar ji kyla, ar smunka (A). Geriausias šio kintamojo indikatorius yra migracijos saldo: jeigu imigracija į teritoriją pranoksta emigraciją, tai ji kyla – 1, jeigu yra atvirkščiai, tai teritoriją yra apėmęs ekonominis sąstingis arba ji ekonomiškai smunka – 0.[30]

Literatūros analizė leidžia išskirti tris pagrindinius politinės etninės mobilizacijos aiškinimus. Vystymosi teorija jos priežastimi laiko didėjantį lingvistiškai kompetentingos (K) ar „kultūringos“ mažumos (dažniausiai gyvenančios periferiniame, palyginti izoliuotame, šalies regione) ekonominį atsilikimą nuo kitos gyventojų dalies: (8) V=Ka.[31] Reaktyvaus etniškumo (*reactive ethnicity*) teorija akcentuoja kultūrinį darbo pasidalijimą, kuris pasireiškia etninių ir klasinių perskyrų sutapimu. Politiškai mobilizuojasi mažuma, kuri yra neturtinga, nes jos nariams tenka blogai apmokami, neprestižiniai darbai (t), ir kuri nėra kalbiškai kompetentinga (daugumos akimis, ji atrodo nekultūringa, nes neturi savo literatūros ir

---

30 Paliekame skaitytojui pačiam pasidaryti išvadas apie naujausią emigracijos iš Lietuvos bangą.

31 Čia ir toliau raidės kairėje lygybės ženklo pusėje nurodo etninės mobilizacijos teorijas: V – vystymosi, R – reaktyvaus etniškumo, E – etninės konkurencijos.

išplėtoto kultūrinio gyvenimo): (9) R=tk. Trečia – etninės konkurencijos teorija – politinę mobilizaciją laiko didelių (D) ir turtingų (T) mažumų reakcija į dėl tam tikrų priežasčių (struktūrinių iššūkių) paaštrėjusią konkurenciją su dauguma dėl atlygių ar išteklių (struktūrinis iššūkis dažniausiai būna ekonominių permainų sukelta kultūrinio darbo pasidalijimo, kuris ligi tol patenkino mažumą, destabilizacija): (10) E=DT.

Empirinius duomenis apie Vakarų Europos teritorines mažumas (36 atvejai) pateikia lentelė 4.4[32]:

4.4 lentelė. Duomenys apie Vakarų Europos teritorines etnines mažumas. Šaltinis: Ragin Ch. C. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, p. 141. © 1987 University of California Press. Skelbiama leidyklai sutikus.

Mažuma	D	K	T	A	M
Lapiai, Suomija	0	0	0	0	0
Suomiai, Švedija	0	0	0	0	0
Lapiai, Švedija	0	0	0	0	0
Lapiai, Norvegija	0	0	0	0	0
Albanai, Italija	0	0	0	0	0
Graikai, Italija	0	0	0	0	0
Šiaurės frizai, Vokietija	0	0	0	1	0
Danai, Vokietija	0	0	0	1	0
Baskai, Prancūzija	0	0	0	1	0
Ladinai, Italija	0	0	1	0	0
Vengrai, Austrija	0	1	0	0	0
Kroatai. Austrija	0	1	0	0	0
Slovėnai, Austrija	0	1	0	0	0
Grenlandai, Danija	0	1	0	0	0
Alandų švedai, Suomija	0	1	1	0	1
Slovėnai, Italija	0	1	1	1	1
Valdensai, Italija	0	1	1	1	1
Sardiniečiai, Italija	1	0	0	0	0
Galisiečiai, Ispanija	1	0	0	0	0
Vakarų frizai, Olandija	1	0	0	1	1
Katalonai, Prancūzija	1	0	0	1	1
Provansalai, Prancūzija	1	0	0	1	1
Velsiečiai, D.Britanija	1	0	0	1	1
Bretonai, Prancūzija	1	0	0	1	1
Korsikiečiai, Prancūzija	1	0	0	1	1
Friulai, Italija	1	0	1	1	1
Provansalai, Italija	1	0	1	1	1
Baskai, Ispanija	1	0	1	1	1

[32] Ch. Ragino duomenų lentelė pateikiama kiek modifikuotu pavidalu, politinę mobilizaciją koduojant „taip“ arba „ne“. Ch. Raginas skiria du mobilizacijos laipsnius ir toliau tų atvejų, kurie turi tas pačias D, T, K, A reikšmes, bet skiriasi mobilizacijos lygiais, M rekoduoja į 1, jeigu bent pusė tokių atvejų pasižymi aukštu mobilizacijos lygiu. Jeigu atvejų su aukštu mobilizacijos lygiu nėra, M koduojamas kaip 0, net jeigu tam tikrų etninio politinio aktyvumo apraiškų esama. Pavyzdžiui, kadangi Austrijos vengrai ir kroatai nėra etniškai politiškai aktyvūs, Austrijos slovėnų ir Danijos grenlandų M koduojamas kaip 0, nors jiems politinės mobilizacijos apraiškos yra būdingos.

4.4 lentelės tęsinys

Mažuma	D	K	T	A	M
Katalonai, Ispanija	1	0	1	1	1
Flamandai, Prancūzija	1	1	0	0	0
Valonai, Belgija	1	1	0	1	1
Švedai, Suomija	1	1	1	0	1
Pietų Tirolio austrai, Italija	1	1	1	0	1
Elzasiečiai, Prancūzija	1	1	1	1	1
Vokiečiai, Belgija	1	1	1	1	1
Flamandai, Belgija	1	1	1	1	1

Toliau šiuos duomenis galima suglaustai reprezentuoti KLA lentelės pavidalu. Ji skiriasi nuo to pavyzdžio, kurį pateikia 4.2 lent., tuo, kad čia atramos taškas yra ne faktiškai stebimi atvejai, bet logiškai galimi D, K, T, A įverčių pasiskirstymai. Iš viso jų yra 16 (2^4).

4.5 lentelė. Duomenų apie Vakarų Europos teritorines mažumas KLA lentelė. Šaltinis: Ragin Ch. C. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, p. 143. © 1987 University of California Press. Skelbiama leidyklai sutikus.

Eilutės Nr.	D	K	T	A	M	Atvejų skaičius (N)
1	0	0	0	0	0	6
2	0	0	0	1	0	3
3	0	0	1	0	0	1
4	0	0	1	1	? (0)	0
5	0	1	0	0	0	4
6	0	1	0	1	? (0)	0
7	0	1	1	0	1	1
8	0	1	1	1	1	2
9	1	0	0	0	0	2
10	1	0	0	1	1	6
11	1	0	1	0	? (0)	0
12	1	0	1	1	1	4
13	1	1	0	0	0	1
14	1	1	0	1	1	1
15	1	1	1	0	1	2
16	1	1	1	1	1	3

Iš lentelės matome, kad etninės mažumos politinę mobilizaciją gali sąlygoti septynios priežastinių faktorių konjunktūros:

(11) $$M = dKTa + dKTA + DktA + DkTA + DKtA + DKTa + DKTA.$$

(11) lygtis tėra kitoks 4.4 ir 4.5 lentelėse pateiktų duomenų užrašymas. Ji tiesiog aprašo visą „tikrovės“ sudėtingumą: tokį, kokį rodo turimi duomenys. Pritaikę (11) Boole'io minimizacijos procedūras (šiuo atveju pakanka tik pirmosios, nes pirminiai implikantai kartu yra ir logiškai esminiai), gauname

(12) $$M = DA + KT.$$

Dabar galime pastebėti, kad etninę politinę mobilizaciją M gali sąlygoti dvi pagrindinės minimalios priežasčių kombinacijos (DA arba KT). Būtinų sąlygų M neturi. Nė vienas iš etninės mobilizacijos teorijose išskiriamų M priežastinių veiksnių nėra nei pakankama, nei būtina M priežastis, ir sukelia M tik sąveikos su kitais priežastiniais veiksniais dėka.

Antra, priežastinių konjunktūrų ar konfigūracijų įvairovėje galima išskirti du pagrindinius etninės politinės mobilizacijos tipus ar kelius (M' = DA ir M" = KT).

Trečia, galime įvertinti esamas etninės politinės mobilizacijos teorijas tiksliai nustatydami jų galiojimo sritį (*scope*), tas sritis palyginti, o taip pat nurodyti, ką ir kaip tose teorijose galima patobulinti. Kiekvienos iš šių teorijų galiojimo sritį nustatome identifikuodami jų ir (12) sankirtą. Būtent vystymosi teorijos V = Ka ir M = DA + KT sankirta yra

(13) V(M) = KTa;

(9) ir (12) sankirta yra

(14) R(M) = DtkA;

(10) ir (12) sankirta yra

(15) E(M) = DTA + DKT.

Šios formulės parodo visų trijų teorijų netobulumus ir reikiamus papildymus. Visos trys teorijos neišsamiai nurodo kintamuosius, kurie lemia etninę politinę mobilizaciją. Vystymosi teorijos išskiriami veiksniai – kalbinė kompetencija ir gyvenamos teritorijos ekonominis nuosmukis – tik tada sukelia politinę mobilizaciją etniniu pagrindu, jeigu mažuma ligi šiol buvo turtingesnė už kitus šalies gyventojus. Reaktyvaus etniškumo teoriją galima ir reikia patobulinti nurodant dar dvi sąlygas, be kurių neturtas ir menka kalbinė kompetencija nėra pakankami, kad sukeltų politinę mobilizaciją: tai dydis ir gyvenamos teritorijos ekonominis augimas. Pagaliau etninės konkurencijos teoriją būtina papildyti išlygomis, kad mažumos dydis ir turtas tik tada nulemia etninę politinę mobilizaciją, kai juos papildo arba aukšta kalbinė kompetencija, arba gyvenimas ekonomiškai augančioje teritorijoje.

Na, o (13)–(15) formulės leidžia nustatyti kiekvienos iš vertinamų teorijų apimtį. Tam pakanka 4.5 pav. lentelėje rasti eilutes, kurios atitinka šias formules, ir kraštutinėje dešiniojoje skiltyje pasižiūrėti atvejų skaičių. Plačiausia yra etninės konkurencijos teorija – ji apima tris eilutes (12 ir 15–16), paaiškindama 9 atvejus (Belgijos vokiečiai ir flamandai, Suomijos švedai, elzasiečiai, friulai, Italijos provansalai, pietų tiroliečiai, baskai ir katalonai Ispanijoje). R paaiškina 6 atvejus (10 eilutė), o V negincijamai tinka tik Alandų švedų elgesiui aiškinti, nes kontinentinės Suomijos švedų ir Pietų Tirolio austrų elgesį (15 eilutė) yra pajėgi paaiškinti ir teorija E.

4.5. Ką sintetinė lyginamojo tyrimo strategija sintezuoja ir ko ne?

Pagrindinis KLA privalumas yra jos pajėgumas „išnarstyti" sudėtingas priežastines konjunktūras, maksimaliai atsižvelgiant į realaus socialinio ir istorinio priežastingumo (tiksliau, turimų duomenų) sudėtingumą. Sudarydami KLA lentelę, tą sudėtingumą aprašome, o

toliau formaliomis transformacijomis supaprastiname (redukuojame), išskirdami tam tikrus esminius gausybės skirtingų priežastinių konjunktūrų bruožus, t. y. suformuluodami tam tikrus ribotus apibendrinimus. Labai svarbus KLA privalumas yra jos pajėgumas vienu metu lyginti daug įvairiais atžvilgiais besiskiriančių atvejų (konfigūracijų). Tiesa, kai lyginamos konfigūracijos yra labai sudėtingos (kintamųjų skaičius didelis), KLA lentelės darosi sunkiai apžvelgiamos, ir sunku išsiversti be kompiuterio (nepamirškime, kad lyginamų kombinacijų skaičius yra 2^n, kur n yra kintamųjų skaičius!). Dar vienas KLA privalumas yra tinkamumas vertinti ir lyginti kelias alternatyvias, tarpusavyje konkuruojančias teorijas (tuo jis pranoksta AT metodą).

Skaitytojui galėjo susidaryti įspūdis, kad KLA yra supermetodas, kuriuo ginkluotas tyrinėtojas greitai ir lengvai gali išspręsti sudėtingas priežastinio aiškinimo problemas, net jeigu jis su jomis susiduria pirmą kartą. Tą įspūdį gali dar labiau sustiprinti pažintis su KLA kompiuterinėmis duomenų analizės programomis. Tas įspūdis yra klaidingas. Kad KLA būtų vaisingai pritaikyta, nepakanka suprasti, kaip veikia Boole'io algoritmai. Reikia būti susipažinusiam su tiriamais atvejais ir su teorijomis, kurios tikrinamos ar tobulinamos taikant KLA. Be teorijos, tiksliau, be tiriamo dalyko literatūroje aptinkamų aiškinimų analizės, neįmanoma specifikuoti kintamųjų, t.y. atžvilgių, kuriais turi ir gali būti lyginami atvejai, priklausantys tam tikrai populiacijai. „Kad būtų sukonstruota naudinga tiesos lentelė, būtina susipažinti su relevantiškomis teorijomis, su relevantiška literatūra, ir, kas svarbiausia, su relevantiškais atvejais" (Ragin 1987: 121). O dėl KLA kompiuterinės duomenų analizės programų, tai jos palengvina mažą N tiriančiojo darbą ne daugiau (bet ir ne mažiau), negu SPSS, SAS ir kitos kompiuterinės statistinės analizės programos palengvino didelio N tyrinėtojo gyvenimą.

Patarimas įsigilinti į tiriamus atvejus bei dalykinę literatūrą galioja ir susidūrus su dviem praktikoje beveik visada iškylančiais KLA taikymo keblumais. Pirma, tai yra ribotos įvairovės (*limited diversity*) problema. Su ja susiduriame, kai ne visi logiškai galimi atvejai egzistuoja tikrovėje. Tokie yra tie 4.5 lent. atvejai, kuriems M skiltyje įrašytas klaustukas. Galimos dvi šios problemos sprendimo strategijos: (a) arba daryti prielaidą, kad tokiais atvejais kintamasis turi įvertį 0 (kaip buvo padaryta išanalizuotame pavyzdyje), arba (b) daryti prielaidą, kad jis turi įvertį 1. Abiem atvejais turime daryti prielaidas apie tai, kas būtų stebima tik grynai hipotetiniais, kontrafaktiniais, atvejais. Jeigu darome prielaidą (b), tai turime didesnį pradinių Boole'io sandaugų skaičių, o atlikę Boole'io minimizacijos procedūrą gauname mažiau pirminių implikantų, ir todėl galime suformuluoti labiau „ekonomiškus" ar „grakštesnius" (su mažesniu kintamųjų skaičiumi) apibendrinimus. Šia prasme prielaida (b) yra supaprastinanti. Jeigu remiamės prielaida (a), tai tie apibendrinimai yra labiau gremėzdiški. Kadangi strategija (a) išsaugo daugiau pradinio duomenų sudėtingumo, ji yra konservatyvesnė.

Atrodytų, ji yra ir tikroviškesnė, nes tokiu atveju minimizuojame tik faktiškai egzistuojančius atvejus atspindinčias Boole'io sandaugas. Tačiau tai ne visai teisingas įspūdis, nes ir

(a) remiasi kontrafaktine prielaida: jeigu „trūkstami“ atvejai egzistuotų, jie būtų „neigiami“ (priklausomas kintamasis turėtų įvertį 0). Kai tikrovės įvairovė yra ribota (ne visi galimi atvejai egzistuoja ar yra stebimi), tokios kontrafaktinės prielaidos yra neišvengiamos. Jų pobūdį lemia tyrinėtojų teoriniai lūkesčiai ir vertybinės prielaidos. Čia mes susiduriame su objektyvia, duomenų bazės ribotumo sąlygota, lyginamojo metodo eliminacinės galios riba. Ten, kur tikrovės įvairovė nėra pakankama, KLA privalumas yra tas, kad ji tyrinėtoją verčia formuluoti prielaidas apie neegzistuojančius atvejus eksplicitiškai. Be to, KLA įgalina jį atlikti mintinius eksperimentus, lyginant analizės rezultatus, gautus skirtingų kontrafaktinių prielaidų pagrindu.

Su kitu KLA taikymo keblumu susiduriame prieštaringų KLA lentelės eilučių pavidalu: vieni į tą eilutę patenkantys atvejai yra teigiami (su išvesties ar priklausomo kintamojo įvertčiu 1), o kiti – neigiami. Ką tik nagrinėtame pavyzdyje ji būtų iškilusi, jeigu, pavyzdžiui, vienos kalbiškai kompetentingos, turtingos, gyvenančios kylančiuose regionuose mažumos (plg. 16-ą eilutę iš 4.5 lent.) politiškai mobilizuotųsi, o kitos – ne. Jeigu tokios prieštaringos eilutės egzistuotų, tai jos liudytų, kad ne visi politinę mobilizaciją lemiantys veiksniai buvo specifikuoti. Pats geriausias (nors tyrimo praktikoje ir labai skausmingas) šios problemos sprendimas yra grįžti prie duomenų ir juos dar kartą (įdėmiau) išanalizuoti (galbūt papildant duomenų bazę naujai surinktais duomenimis). Tos analizės rezultatas turėtų būti KLA lentelės revizija, papildant ją naujais kintamaisiais (skiltimis) arba naujai (tiksliau) apibrėžiant anksčiau naudotus kintamuosius. Jeigu prieštaringų eilučių nedaug, o jose dominuoja vienos rūšies atvejai (tarkime, 9 teigiami ir vienas neigiamas), patenkinamu problemos sprendimu gali būti intensyvi (gelminė) tų „nukrypstančių atvejų“ analizė, atskleidžianti jų nenormalumo ar išskirtinumo priežastis. Visi kiti (formalūs) problemos sprendimai – koduoti ambivalentišką KLA lentelės eilutę kaip 1, kaip 0, arba ignoruoti prieštaringą atvejį – yra šiaip ar taip abejotini.

Prieštaringų eilučių problema yra tuo aštresnė, kuo didesnis atvejų N. Kuo jis didesnis, tuo didesnė tikimybė, kad tokių prieštaringų eilučių bus. Kita vertus, didinant kintamųjų skaičių komplikuojasi „ribotos įvairovės“ problema: didėja galimų, bet faktiškai nestebimų atvejų skaičius. Jeigu N yra gana didelis (kelios dešimtys atvejų ir daugiau), galima problemą spręsti papildant Boole'io metodą statistiniu. Būtent galima nuspręsti koduoti tam tikros eilutės (sąlygų konjunktūros) išvestį kaip 1, tik jeigu teigiamų atvejų dažnis joje pranoksta tam tikrą slenkstinį dažnį, kuris šio dydžio populiacijai nustatomas, pasiremiant tikimybių teorija ir priimant tam tikrą statistinio reikšmingumo lygį.

Šį prieštaringų atvejų problemos sprendimo būdą Ch. Raginas rekomenduoja savo naujesniuosiuose darbuose (Ragin 1999; 2000). Juose KLA modifikuojama, papildant ją tikimybiniais elementais. Šią modifikaciją galima laikyti atsakymu į pirmąjį iš kitų dviejų kritinių priekaištų, kuriuos KLA adresuoja jos kritikai. Būtent kiekybinės statistinės metodologijos socialiniuose moksluose šalininkai nurodo dar dvi silpnybes ar trūkumus, kurie

yra būdingi tiek tradicinei (orientuotai į Millio taisykles) lyginamojo metodo versijai, tiek KLA (Goldthorpe 2000: 45–64; Lieberson 1991; 1994; 1998).

Pirma, ir J. S. Millio taisyklių, ir KLA taikymas remiasi deterministine priežastingumo samprata. Priežastinės hipotezės, tikrinamos pagal J. S. Millio taisykles arba KLA priemonėmis, yra teiginiai apie vienareikšmišką, būtiną kintamųjų įverčių ryšį. Kiekybiniam statistiniam tyrimui artimesnė prielaida, kad socialinių procesų prigimtį geriau atitinka probabilistinė priežastingumo samprata (žr. anksčiau 3.2). Jos požiūriu, teiginys, kuris sako, kad A yra B priežastis, reiškia, kad A veikia (didina) B tikimybę: P(B/A) > P(B/~A). Tai, kaip jau buvo nurodyta, reiškia, kad atskiri nukrypstantys atvejai negali falsifikuoti hipotezės, kuri yra suformuluota statistikos kalba. Tuo tarpu lyginamojo metodo atveju, kur priežastinės hipotezės likimą lemia ne atvejų su tam tikrais kintamųjų įverčiais lyginamieji dažniai, bet atvejų su tam tikrais kintamųjų įverčiais buvimas ar nebuvimas, pakanka vieno vienintelio nukrypstančio atvejo, kad tam tikra priežastinė hipotezė būtų falsifikuota.

Toks nukrypstantis atvejis gali būti tikras, bet jis gali būti ir matavimo klaidos artefaktas. Tokiu atveju dėl vienos vienintelės klaidos teisinga hipotezė gali būti atmesta. Arba atvirkščiai, ji gali būti priimta, bet tik todėl, kad vieno iš kintamųjų įvertis buvo išmatuotas neteisingai (žr. 3.4). Taigi dėl deterministinių prielaidų lyginamasis metodas yra labai jautrus matavimo klaidoms. Kad KLA veiktų, būtinas absoliučiai patikimas matavimas. Priešingu atveju matavimo klaidos virsta klaidingomis priežastinėmis išvadomis. Probabilistinių elementų inkorporavimas į KLA leidžia šią problemą jeigu ne išspręsti, tai bent sušvelninti.

Antra, taikydamas KLA, tyrinėtojas operuoja kintamaisiais, išmatuotais nominaline skale. Kartu jis turi tikrovę dichotomizuoti, o toje tikrovėje vyrauja mišrūs ir pereinamieji atvejai. Pavyzdžiui, jau išdėstytos etninės politinės mobilizacijos KLA rezultatai labai priklauso nuo tos mobilizacijos ir jai darančių įtaką reiškinių operacionalizacijos būdo. Tikrovėje mažumos būna šiek ar tiek politiškai mobilizuotos, šiek ar tiek kalbiškai kompetentingos ir t.t.. Tyrinėtojas gali pasirinkti arba griežtesnius, arba švelnesnius etninių mažumų dalijimo į mobilizuotas ir nemobilizuotas ir t. t. kriterijus. Bet koks jų pasirinkimas gali būti apkaltintas arbitralumu ir paaiškintas noru gauti pageidaujamus rezultatus. Net nežymiai pakeitę politinės mobilizacijos, kalbinės kompetencijos ir pan. kriterijus arba suabejoję atskirų atvejų matavimo tikslumu, turėtume padaryti kitokias kauzalines išvadas.

Šią problemą Ch. Raginas mėgina spręsti, ir savo naujausiuose darbuose pateikia naują KLA versiją, kurioje kintamieji yra ne ryškių kontūrų (*crisp*) aibės ar klasės, kurioms atskiri atvejai arba priklauso (1), arba ne (0), bet išskydusios ar neryškios (*fuzzy*) aibės, kurioms atvejis gali priklausyti „labiau“ ar „menkiau“ (valstybė gali būti labiau ar mažiau demokratiška, lietuvis gali būti didesnis ar menkesnis katalikas ir t.t.).[33] Kitą šios proble-

[33] Šio KLA varianto kompiuterinę programą (fs/QCA 2.0; Fuzzy-Set/Qualitative-Comparative Analysis Version 2.0) galima nemokamai įsirašyti iš interneto.
Žr. http://www.u.arizona.edu/~cragin/fsQCA/software.shtml. Žiūrėta 2007 12 14.

mos sprendimą siūlo Lasse Cronquistas. Jis pateikia KLA variantą, kuriame panaudojami daugiareikšmės logikos elementai. Egzistuoja ir šios KLA versijos kompiuterinė programa (TOSMANA; Tool for Small-N Analysis).[34]

Sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos sintetinis pobūdis nereiškia, kad ji gali pakeisti ar atstoti tradicines strategijas – kokybinę (orientuotą į atvejus ar į sudėtingumą) ir kiekybinę (orientuotą į bendrumą). Viena vertus, dėl kokybinio kintamųjų, kuriais ji operuoja, pobūdžio bei dėl deterministinių prielaidų ji yra kur kas artimesnė pirmajai ir netgi gali būti laikoma tam tikra jos atmaina ar atšaka. Kita vertus, jos pritaikomumas irgi priklauso nuo populiacijos dydžio ar atvejų skaičiaus. Kai komparatyvistas nagrinėja du tris atvejus, toks skaičius yra per mažas KLA technikai pritaikyti. Tačiau būtent šiuo atveju tradicinė kokybinė lyginamoji strategija yra pati stipriausia, nes komparatyvistas gali būti taip gerai susipažinęs su kiekvienu iš šių atvejų, kad vieno atvejo tyrinėtojai jau nebedrįstų apkaltinti jį diletantizmu.

Šis pavojus beveik visai išnyksta, kai komparatyvistas yra tiesiog vieno atvejo tyrinėtojas, nusprendęs praplėsti savo tyrimų akiratį. Tokie komparatyvistai paprastai būna pajėgūs panaudoti savo tyrimuose ne vien antrinius, bet ir pirminius šaltinius, o procesą atsekti iki pat „dugno“ – iki mikroistorinės pavienių veikėjų veiksmų lemtingose situacijose analizės. Tokių komparatyvistinių darbų, kur koks nors reiškinys nagrinėjamas dviejų skirtingų šalių kontekste taip, kad šio tyrimo šaltinotyriniai pagrindai išlaiko pačius griežčiausius klasikinės (istoristinės) istoriografijos standartus, daugėja.

Visų pirma JAV sociologijoje ir istorijoje, kur regionų studijų centruose dirbantiems tyrinėtojams sudaromos sąlygos nuodugniai padirbėti dviejų ar net kelių užsienio šalių archyvuose bei tyrimo centruose (žr., pavyzdžiui, Biernacki 1993; Haydu 1991; Pomeranz 2000). Todėl sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos išplėtojimas bei reikalingos jai techninės aparatūros sukūrimas nepaverčia pasenusia ir nereikalinga tradicinės, orientuotos į atvejus, lyginamosios analizės. Ji negali atstoti ir kiekybinės (statistinės) analizės, nes, didėjant atvejų skaičiui, dėl vis labiau paviršutiniškos pažinties su kiekvienu iš atvejų didėja ir matavimo klaidų rizika, kuri santykinai mažiau pažeidžia statistinę analizę.

Sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos reikšmė yra veikiau ta, kad ji komparatyvistiką įgalina užimti nišą, kuri ligi šiol egzistavo tarp tradicinio, orientuoto į atvejus, kokybinio lyginamojo tyrimo ir kiekybinių tarptautinių bei hologeistinių tyrimų. Apie tokios nišos egzistavimą byloja bibliometrinė komparatyvistinės socialinių mokslų literatūros analizė, kuri parodo, kad pagal lyginamųjų atvejų skaičių joje išsiskiria du masyvai, iš kurių vienam priklauso tyrimai su labai mažu atvejų skaičiumi (dažniausiai N=2), o kitam – su dideliu (žr. Ragin 2000: 25).[35]

---

34 Žr. http://www.tosmana.org/. Žiūrėta 2007 12 14.

35 Kitas bibliometrinis šiuolaikinėje socialinių mokslų literatūroje naudojamos imties dydžio tyrimas pateikia kiek kitokį, sudėtingesnį vaizdą, kuriame bimodalinio pasiskirstymo nėra. Išsiskiria didelė 2–4 atvejų lyginamosios analizės grupė, o kitokio N dydžio tyrimai yra pasiskirstę daugmaž tolygiai (tačiau su properšomis). Žr.: Bollen; Entwisle, ir Alderson 1993: 326–329.

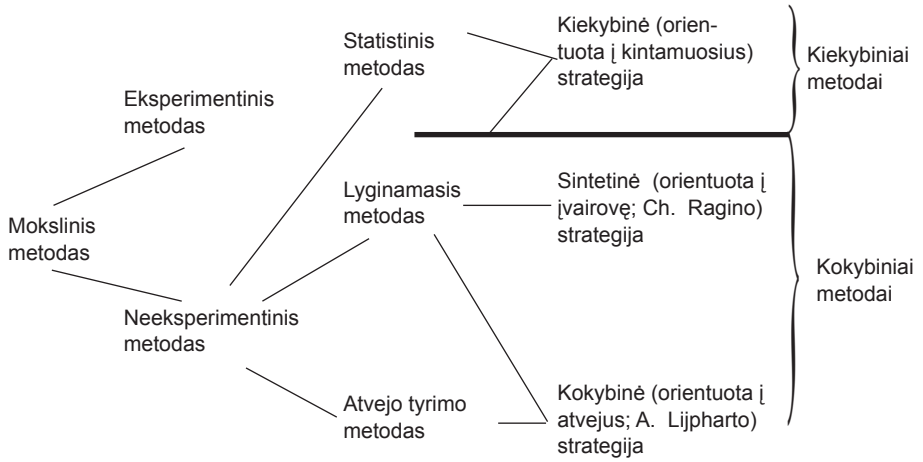

4.1 pav. Lyginamasis metodas ir jo atmainos socialinių mokslų tyrimo metodų sistemoje

Jeigu matuotume sintetinės lyginamojo tyrimo strategijos sėkmę pagal tai, ar jai pavyksta sujungti kiekybinių ir kokybinių metodų privalumus ir išvengti jų silpnybių, tai turėtume atsakyti neigiamai. Tos strategijos loginė vieta yra ne tarp lyginamojo metodo, kaip jį apibrėžia A. Lijphartas (priežastinių hipotezių kontrolė neeksperimentinėje mažo N analizėje pagal Millio kanonus) ir vieno atvejo tyrimo, kuriame geriausiai atsiskleidžia kokybinių metodų privalumai, bet tarp lyginamojo metodo A.Lijpharto prasme ir statistinės analizės metodo.

Statistinės analizės metodas įgyja kiekybinės lyginamojo tyrimo strategijos pavidalą, kai yra taikomas didelėms populiacijoms, sudarytoms iš socialinių ir kultūrinių makrosistemų (holonacionaliniuose ir holokultūriniuose tyrimuose). Tikrasis Ch. Ragino laimėjimas yra tas, kad jis išplėtojo dar vieną priežastinių hipotezių kontrolės neeksperimentinėje analizėje metodą, kuris įsiterpia tarp kiekybinių (statistinės analizės) metodų ir lyginamojo metodo, kaip jį apibrėžė A. Lijphartas (žr. 4.1 pav.). Šis metodas yra labiau panašus į kokybinius negu į statistinius metodus (tai sako jau pats kokybinės lyginamosios analizės pavadinimas), ir gali būti laikomas atskira lyginamojo metodo versija.

Kartu su dar A. Lijpharto aprašyta orientuota į atvejus lyginamojo metodo senąja versija KLA yra kokybinių metodų pusėje tos perskyros ar netgi prarajos, kuri skiria kiekybinius ir kokybinius metodus, atžvilgiu. Ch. Ragino metodas turi savo specifinę pritaikymo sferą ir nėra statistinės analizės bei atvejo studijų ar orientuotos į atvejus lyginamojo metodo versijos sintezė ta prasme, kad galėtų juos pakeisti ar atstoti, kaip duodantis geresnius rezultatus. Tokia sinteze jis būtų tik tokiu atveju, jeigu būtų pritaikomas ir didelio N, ir mažo N analizei, ir duotų geresnius rezultatus ir už statistinius metodus, taikomus dideliam atvejų skaičiui, ir už Millio kanonus, taikomus mažam atvejų skaičiui, ir už vieno atvejo tyrimus.

Tačiau taip nėra: metodologai (Johnas H. Goldthorpe, Stanley Liebersonas), matuojantys socialinių mokslų metodus pozityvistiniais ir natūralistiniais kriterijais, laiko jį silpnesniu už statistinius metodus, o 2–3 atvejams[36](tiek dažniausiai analizuoja orientuoti į atvejus komparatyvistai) jis yra nepritaikomas dėl per mažos tų atvejų įvairovės. Tuo labiau jis netinka vieno atvejo tyrimams, o tie dichotomizuojantys supaprastinimai, be kurių neįmanoma sudėlioti atvejus į KLA lenteles, daugiau negu įtartinai atrodo pasinėrusiems į vieną atvejį tyrinėtojams, kurių ideologija yra antipozityvistinė ir antinatūralistinė socialinių mokslų filosofija.

Sintetinė lyginamojo tyrimo strategija yra stipriausia būtent toje tarpinėje zonoje, kai atvejų skaičius yra per mažas netgi paprastoms statistinėms priežastinėms hipotezėms tikrinti (o apie hipotezes, teigiančias statistinę sąveiką, nė kalbos negali būti), ir per didelis, kad tyrinėtojas galėtų įgyti gilų kiekvieno atskiro atvejo žinojimą. Tas gilus reiškia žinojimą, įgalinantį tyrinėtoją savo ribotus priežastinius apibendrinimus kontroliuoti vieno atvejo tyrimų metodologų propaguojama atvejo vidine analize (visų pirma „proceso atsekimu“).

Nors nerealu laukti, kad taikantysis KLA apie visus savo analizuojamus atvejus įgytų tokį gilų žinojimą, kad jis nebeatrodytų lėkštas ir paviršutiniškas vieno atvejo specialistų akyse, vis dėlto tas atvejų skaičius, kuriuo operuoja KLA, vis dar yra toks, kad orientuotas į įvairovę tyrimas išlaikytų tą skiriamąjį kokybinio tyrimo bruožą, kurį sureikšmina jo metodologiniai apologetai: jame nagrinėjami atvejai nėra iš anksto duoti, bet yra konstituojami tyrimo procese. Tyrinėtojas, susidūręs su „neklusniais“ ar „nukrypstančiais“ atvejais, gali ir turi suprobleminti savo sąvokas, jų apibrėžimus. Kruopšti konceptualinė analizė sintetinės strategijos pagrindu atliekamame tyrime yra ypač svarbi, nes KLA išvados dažnai priklauso nuo to, koks dichotominio kintamojo įvertis yra priskiriamas vienam vieninteliam atvejui. Tokia analizė gali būti raktas ir prieštaringų eilučių problemai spręsti.

Pačiu vertingiausiu produktu, kokį gali sukurti abi kokybinės lyginamojo tyrimo strategijos (orientuota į sudėtingumą ir orientuota į įvairovę), kombinuojamos su pavienių atvejų vidine analize, kai kas (George ir Bennett 2005: 233–262) laiko tipologinę teoriją – tam tikrų reiškinio tipų ir jo raidos kelių ištyrimą. Tokios teorijos sėkmė labiausiai priklauso nuo konceptualizacijos ir operacionalizacijos (matavimo) problemų, iškylančių lyginamajame tyrime, išsprendimo.

Jų aptarimu ir užbaigsime metodologinių komparatyvistikos problemų apžvalgą.

---

36 Tokio tipo (orientuotos į atvejus) lyginamosios analizės pavyzdžiu gali būti pokomunistinės transformacijos ir jos baigčių Lietuvoje, Estijoje, Latvijoje ir Slovėnijoje palyginimas baigiamuosiuose 20–21 šios knygos skyriuose.

5 skyrius

Palyginamumas, sąvokų daryba, matavimas

5.1. Palyginamumo problema

Nors užbaigiame lyginamojo metodo problematikos aptarimą sąvokų darybos klausimais, nuo šių klausimų buvo galima ir pradėti, nes sąvokų daryba komparatyvistikos tikslų ir jų įgyvendinimo galimybės klausimu yra svarbiausia. Antrąjį skyrių užbaigėme klausimu, ką šiam projektui reiškia globalizacija, intensyvinanti kultūrinės difuzijos procesus bei pakertanti tradicinį komparatyvistinės analizės „metodologinį nacionalizmą“ (Chernilo 2006): prielaidą, kad nacionalinė valstybė yra svarbiausias, natūralus lyginamosios sociologinės analizės vienetas. Tačiau tas projektas gali būti kvestionuojamas ne vien tuo pagrindu, kad pasaulis virsta viena visuomene bei nyksta kultūriniai skirtumai. Pagrindas abejoti komparatyvistikos vaisingumu gali būti priešingas. Lyginamų vienetų skirtumai gali būti tokie dideli, kad vaisingas jų palyginimas darosi nebeįmanomas.

Tokias abejones skatina kai kurie atvejo tyrimų bei kokybinių metodų apologetų argumentai (žr., pavyzdžiui, McIntyre 1978 (1971); Winch 1958). Gindami šias tyrimo praktikas nuo natūralistinio ir pozityvistinio nuvertinimo, jie griebiasi radikalių hermeneutinių ir istoristinių argumentų. Tie argumentai teigia kiekvienos originalios kultūros (arba civilizacijos) uždarą, monadinį pobūdį; visų socialinei tikrovei taikomų sąvokų radikalų kontekstualumą ir kultūrinį įterptumą. Todėl bet kokie palyginimai, taigi ir netrivialūs, transkultūriški, empiriškai galiojantys apibendrinimai, esą neįmanomi. Vienintelis realistiškas uždavinys, kurio gali imtis tyrinėtojas – tai aprašyti tam tikrą kultūrą ar visuomenę iš vidaus.

Tokia socialinio ir humanitarinio mokslinio pažinimo galimybių ir tikslų samprata neneigia, kad vienos kultūros atstovas gali pažinti svetimą kultūrą, tačiau pirma reikia toje svetimoje kultūroje akultūruotis, tapti joje savu, išmokti dalyvauti jos praktikose, žaisti jos

kalbinius žaidimus. Tačiau kai tyrinėtojas pamėgina tokiu būdu įgytą žinojimą pranešti savos kultūros atstovams, tokių pastangų produktas panašus į eilėraštį, parašytą viena kalba, ir išverstą į kitą kalbą: tai yra vienos kultūros sąvokų ir vaizdinių interpretacija kitos kultūros sąvokomis ir vaizdiniais.

Kuo didesni skirtumai tarp tos kultūros, kuriai priklauso tyrinėtojas bei kurios atstovams jis adresuoja savo tyrimo rezultatus, ir tos, kuri yra jo tyrimų objektas, tuo kebliau tokį vertimą atlikti, ir tuo ryškesnis to vertimo interpretacinis momentas, dėl kurio vertimo adekvatumą visada galima užginčyti, konstatuojant, kad kokia nors sąvoka yra pernelyg plačiai taikoma, pertempta (*overstretching*). Sąvoka, atsiradusi ir gerai tinkanti vienos kultūros kontekste, gali būti neadekvati, kai nukeliauja į kitą ir yra taikoma tos kultūros realijoms konceptualizuoti (Sartori 1970). Šis keblumas gerai žinomas istorikams, vadinantiems anachronizmu senovės socialinio gyvenimo aprašymą šiuolaikiniu žodynu.

Antai yra daug literatūros, skirtos lyginamosioms Rytų ir Vakarų filosofijos studijoms. Tokie tyrimai remiasi prielaida, kad filosofija yra tokia kultūrinė universalija, kuri būdinga ne vien Vakarams, kurių kultūros atstovai yra šių knygų autoriai bei skaitytojai, bet ir kitoms (galbūt – visoms) civilizacijoms. Tačiau ar vakarietiška filosofijos sąvoka tinka savitiems kitos kultūros reiškiniams? Ar ji nėra pertempiama, kai nukeliauja į kitos kultūros kontekstą? Netrūksta autorių, kurie būtent tai ir teigia. O kartu neigiama pati lyginamosios Rytų ir Vakarų filosofijos istorijos, kaip intelektualinio projekto, galimybė ar vaisingumas. Šiuo požiūriu, „Rytų tradicijose nėra nieko, kas galėtų būti vadinama filosofija, todėl kritiniai Vakarų mokslo metodai neva negali būti tiesiogiai taikomi, nes tai būtų tik beprasmis laiko švaistymas“ (Beinorius 2002: 82–90).

Ar galima ką nors vertingo sužinoti apie Vakarų filosofiją, lyginant ją su Rytų išmintimi, kuri nėra filosofija, arba apie Rytų išmintį, lyginant ją su tuo, kas yra ne išmintis, bet kažkas kita? Kita vertus, to kažko „kita“ Rytuose atstovai įsidrąsinę gali pradėti neigti, kad tai, kas Vakaruose su pasididžiavimu vadinama filosofija, visai nėra filosofija ar tikroji filosofija. Štai šiuolaikinėje Indijoje „teigiama, kad Vakarų filosofija yra materialistinė, ‚sausa‘, spekuliatyvi akademinė scholastika, išleidžianti iš akių esminį filosofijos aspektą – mokšą, dvasinę individo transformaciją, kuri yra indų tradicijos *summum bonum*“ (Beinorius 2002: 84).

Panašios problemos iškyla diskusijose dėl universalaus ar tik tam tikroms civilizacijoms savito valstybės, demokratijos, religijos ir kitomis sąvokomis nurodomų reiškinių pobūdžio. Šios sąvokos kyla iš Vakarų kultūros žodyno ir savo pradine reikšme nurodo savitus tai kultūrai reiškinius. Taikant jas už Vakarų civilizacijos ribų, iškyla lyginamosios religijotyros, politikos, menotyros ir kitų komparatyvistikos šakų specialistams gerai žinomos problemos. Ar budizmas ir konfucianizmas yra filosofija ar religija? O gal nei viena, nei kita? Ar gali būti laikomas religingu žmogus, kuris be jokių „vidinių problemų“ reguliariai lanko renginius (kulto apeigas), kuriuos atlieka kelių skirtingų to, kas Vakaruose vadinama religijomis, profesionalūs specialistai (dvasininkai)?

Tokios problemos nekyla, jeigu tas pats asmuo vaikšto į labai skirtingą muziką grojančių grupių koncertus. Tačiau ar asmuo, vienu metu praktikuojantis dvi ar kelias religijas, gali būti laikomas religingu? Su tokiu juos itin erzinusiu sinkretiniu požiūriu į religiją (Weber 2000 (1922): 75) susidūrė krikščionių misionieriai Kinijoje. Ar tai, kas vadinama politika, egzistuoja visose visuomenėse, ar tik tose, kurios vienaip ar kitaip yra susijusios su Vakarų demokratijos tradicija? Ar kartais nėra nesusipratimas to, kas vadinama menu šiuolaikinėje Vakarų civilizacijoje (tai jokios utilitarinės paskirties neturintys, vien individo saviraiškai tarnaujantys, o kitiems vien „estetinį" pasitenkinimą keliantys objektai bei veiklos), ieškoti kitose civilizacijoje bei epochose?

Grynai loginiu požiūriu, dviejų ar daugiau reiškinių, priklausančių skirtingoms kultūroms, visuomenėms ar civilizacijoms lyginimas logiškai nėra įmanomas, jei nedaroma prielaida apie jų priklausomybę vienai ir tai pačiai gimininei kategorijai ar dimensijai, nes tik tada įmanomas palyginamumas bei bendramatiškumas. „Žinoma, tam tikra bendra dimensija yra būtina lyginamajai analizei, nes kitaip tyrinėtoją sukausto reliatyvizmo principas, kuris draudžia jam išeiti už vieno individualaus socialinio vieneto ribų" (Smelser 1973: 67-68). Tokias bendras dimensijas dažnai pavyksta aptikti. Obuoliams ir kriaušėms bendra tai, kad jie yra vaisiai, obuoliams ir futbolo kamuoliams – tai, kad jie yra apvalūs, materialūs daiktai. Tačiau pasakyti, kas yra bendra kvadratinei šakniai ir futbolo kamuoliui, obuoliui ir demokratijai, – jau kur kas kebliau.

Net ir istorinis socialinės tikrovės kintamumas bei įvairovė netrukdo aptikti bendras, net labai vienas nuo kito nutolusių reiškinių savybes. Tas bendras savybes, kurių dėka tam tikri socialiniai reiškiniai yra palyginami, galima mėginti išryškinti naujomis sąvokomis ir terminais, taip atremiant kaltinimus, kad dabar vartojama terminologija esą pernelyg etnocentriška ar europocentriška, ir todėl netinkanti svetimai socialinei ir kultūrinei tikrovei.

Šiuo keliu septintajame XX a. dešimtmetyje pasuko JAV lyginamoji politikos sociologija, kai kritikai atkreipė dėmesį į europocentriškai „parapijinį" jos sąvokų pobūdį. „Taigi vietoje ‚valstybės' sąvokos, apribotos jos teisinėmis ir institucinėmis reikšmėmis, mes pirmenybę teikiame ‚politinei sistemai'; vietoje ‚galių' (*powers*) sąvokos, kuri savo konotacija yra teisinė, mes pradedame teikti pirmenybę ‚funkcijoms'; vietoje ‚pareigybių' (*offices*), kurios taip pat yra teisinė sąvoka – ‚vaidmenims'; vietoje ‚institucijų', kurios mus vėl nukreipia formalių normų linkme, – ‚struktūroms', o vietoje formalių ir racionalių ‚viešosios nuomonės' bei ‚pilietybės ugdymo' (*citizenship training*) terminų mes teikiame pirmenybę ‚politinei kultūrai' ir ‚politinei socializacijai'" (Almond 1960: 4).

Ypač ryškiai šią sąvokų darybą socialinių mokslų komparatyvistikoje reprezentuoja vis dar gyva sociologinės ir antropologinės teorijos tradicija, žinoma funkcionalizmo pavadinimu (Dowse 1966; Huaco 1986; Lane 1994). „Lyginamasis tyrimas <…> turi vykti abstrakčiame lygmenyje, kur socialiniai procesai yra išvelkami (*stripped off*) iš jų kultūrinės idiomos ir redukuojami į funkcinius terminus. Toliau atskleidžiami struktūriniai panašumai, kuriuos nuslepia kultūrų skirtumai, o už kultūrinių panašumų uždangos išryškinami

struktūriniai skirtumai“ (Fortes ir Evans-Pritchard 1940: 3). Funkcionalistinis tyrimas remiasi prielaida, kad tyrinėtojas, pradėjęs nuo savo kultūros sąvokų ir kopdamas abstrakcijos laiptais (kiekvieno aukštesnio abstrakcijos lygmens sąvokos apimtis darosi vis platesnė), galų gale aptinka sąvokas, kurios yra universaliai pritaikomos.

Šios sąvokos aprašo būtinas visų socialinių sistemų (taip pat ir visuomenių) išlikimo arba reprodukcijos sąlygas. Jos jau yra nebėra „pririštos“ (*culture bounded*) prie jokios kultūros (Elder C. 1989). Gentys, vadijos (*chiefdoms*), imperijos, valstybės, nauji transnacionaliniai politiniai dariniai (tokie, kaip Europos Sąjunga) – visi yra subordinuojami politinės sistemos sąvokai, kuri gali būti konkretus tokios „nepririštos“ prie kultūros sąvokos pavyzdys. Tyrinėtojas, analizuojantis tokią sistemą, yra įpareigojamas ieškoti jos iš kitų „socialinių sistemų“ (ekonomikos, kultūros) gaunamų įvesčių (*inputs*) bei toms kitoms sistemoms tiekiamų produktų (išvesčių), o taip pat nagrinėti jos vidinę struktūrą bei procesus, aprašydamas juos abstrakčiais, „nepririštais prie kultūros“ terminais, kurių pavyzdys gali būti G. Almondo siūlomos sąvokos. Kitas „nepririštomis“ prie jokios kultūros sąvokomis operuojančios teorijos pavyzdys galėtų būti racionalaus pasirinkimo teorija.[37]Tokiomis sąvokomis mėgina operuoti ir evoliucionistinė sociologija bei evoliucionistinė modernizacijos teorijos versija, kurias jau glaustai aptarėme ankstesniuose šios knygos skyriuose (žr. 1.6; 2.2).

Vis dėlto galima abejoti, ar ši sąvokų darybos strategija yra pati vaisingiausia ir sėkmingiausia (Sartori 1970). Pirma, ji „importuoja“ tam tikras teorines prielaidas, kurias galima kvestionuoti. Tai visų pirma pati sistemos, kaip santykinai uždaro vieneto, samprata, apriorišką suponuojanti vidinių priežastinių veiksnių primatą. Antra, operuojant tokiomis sąvokomis, taip galų gale ir nepavyko atrasti jokių netrivialių empirinių nomologinių apibendrinimų, kurių paieškas pozityvistinė bei natūralistinė socialinių mokslų filosofija laiko pagrindiniu komparatyvistikos uždaviniu. Trečia, tokių aukščiausio abstrakcijos lygio sąvokų vartojimas tik iš pirmo žvilgsnio leidžia išspręsti palyginamumo problemą. Iš tikrųjų jis palyginamumo problemą iš sąvokų darybos, arba konceptualizacijos, lygmens perkelia į kitą – tų sąvokų matavimo, arba operacionalizacijos, – lygmenį.

Kopiant abstrakcijos laiptais link pačių abstrakčiausių sąvokų, ne tik didėja jų apimtis, bet ir menksta turinys. Darosi vis kebliau pasakyti, kas yra ir kas nėra tos sąvokos atvejis, ir kokie stebėjimai paneigia tokiomis sąvokomis suformuluotus teiginius, o kokie – ne. Ar galime, pavyzdžiui, politinės sistemos sąvoką taikyti atskirai šeimai, sportinei komandai, verslo korporacijai? Juk šiais atvejais irgi susiduriame su galios ir valdžios fenomenais, kurie asocijuojasi su politika. O gal galime taikyti G. Almondo rekomenduotas vaidmenų, funkcijų, struktūrų bei kitas prie kultūros „nepririštas“ sąvokas – tokias, kaip integracija, mobilizacija, pliuralizmas, participacija (dalyvavimas), diferenciacija.

---

[37] Neoklasikiniai ekonomistai „nepririšta“ prie jokios kultūros, pritaikoma netgi nežemiškų civilizacijų problemoms laiko ir racionalaus pasirinkimo teorija pagrįstą neoklasikinę ekonominę teoriją.

Kas svarbiausia, šios sąvokos empiriniam tyrinėtojui praverčia tik tuo atveju, jeigu egzistuoja būdas jas operacionalizuoti – išreikšti empiriniais indikatoriais ir jų kompleksais – indeksais. Pavyzdžiui, kad galėtume palyginti, kuri iš dvejų politinių sistemų yra labiau pliuralistinė ar participacinė, turime turėti indikatorius bei indeksus atitinkamiems kintamiesiems matuoti.

5.2. Ekvivalentiškumo problema

Su operacionalizacijos problema komparatyvistas susiduria ir tada, kai operuoja sąvokomis, kurios yra pačioje abstrakcijos laiptų viršūnėje, ir tada, kai jos yra kur nors žemiau. Tačiau kuo sąvoka abstraktesnė, tuo kebliau ją operacionalizuoti ir išmatuoti. Du privalumai, kuriuos turi turėti geras indikatorius, yra validumas ir patikimumas. Indikatorius yra validus, jeigu jis tikrai matuoja, ką turi matuoti. Indikatorius yra patikimas, jeigu jį pakartotinai taikydami tam pačiam objektui ir matuodami tą pačią sąvoką, gauname tą patį matavimo rezultatą.

Šiaip jau joks matavimo instrumentas, pakartotinai juo matuojant tą patį objektą, neduoda to paties rezultato. Tas skirtumas gali atsirasti dėl to, kad tarp pirmo ir antro matavimo gali pasikeisti pati matuojama savybė (kartais ją pakeičia ir pats matavimo aktas). Jeigu matuojama savybė lieka nepakitusi, tai matavimo rezultatų skirtumai rodo esant matavimo paklaidą, o tos paklaidos dydis yra atvirkščiai proporcingas matavimo patikimumui. Socialiniuose moksluose menką tam tikro indikatoriaus patikimumą parodo visų pirma rezultatų, kuriuos gauna skirtingi tyrinėtojai, nepriklausomai vienas nuo kito taikantys tą patį indikatorių tiems patiems objektams, skirtumai.

Sąvokų operacionalizacijos problema yra universali – su ja susiduria visų empirinių mokslų – ir socialinių, ir gamtos – atstovai. Socialiniuose moksluose ją sprendžia ir tie tyrinėtojai, kurie naudoja vienos ir tos pačios visuomenės (kultūros) duomenis, ir tie, kurie matuoja reiškinius, priklausančius skirtingoms kultūroms (visuomenėms). Todėl ji labai nuodugniai nagrinėjama socialinių tyrimų metodo vadovėliuose (žr., pavyzdžiui, Kempf-Leonard 2005). Tad apsiribosiu tik tais šios problemos aspektais, kurie specifiški būtent lyginamiesiems tyrimais. Tai visų pirma ekvivalentiškumo problema, iš esmės ta pati palyginamumo problema, tik iškylanti kitu pavidalu.

Anksčiau (5.1) aptarėme, kaip ji iškyla konceptualizacijos, arba socialinių teorijų sąvokų darybos, kontekste. Medžiaga, kuria operuojama tame konceptualizacijos procese, yra tam tikrai kultūrinei ar civilizacinei tradicijai savito socialinio-politinio diskurso sąvokos, su kurių pagalba jos nariai suvokia socialinę tikrovę, kurioje gyvena. Šios tikrovės atžvilgiu jos yra vidinės, arba eminės. Palyginamumo problema šiuo atveju iškyla, kai vienos kultūros ar civilizacijos sąvokos taikomos socialinei tikrovei, kuri artikuliuota pagal kitokias emines sąvokas, ir kai vienos (konkrečiau, Vakarų) kultūros ar civilizacijos sąvokų pagrindu mėginama sudaryti etines (*etic*), arba „nepririštas prie kultūros“ sąvokas, kurios yra išori-

nės tomis sąvokomis konceptualizuojamai socialinei tikrovei. Tas išoriškumas reiškia, kad šios sąvokos nėra pačių žmogiškųjų veikėjų, kurių socialinę tikrovę jos aprašo, gyvenimo formų, žodyno, konceptualinės aparatūros, kultūros dalis. Ši etinių ir eminių sąvokų perskyra, kurioje žodis „etinė“ turi reikšmę, neturinčią nieko bendra su etika, kaip žmogiškojo elgesio normomis, būtent ką tik paaiškinta prasme yra vartojama kultūrinėje ir socialinėje antropologijoje (žr. pavyzdžiui, Goodenough 1970: 104-119; Harris 1980: 29–45). Tokias „nepririštas prie kultūros“, paties tyrinėtojo susidarytas sąvokas įprasta vadinti taip pat ir konstruktais.

Su ekvivalentiškumo problema tyrinėtojas susiduria, kai jis tokius konstruktus, kurie gali būti vienokiu ar kitokiu mastu abstraktūs, mėgina išreikšti empiriniais indikatoriais ir indeksais. Tai yra tarpkultūriškai arba tarptautiškai validžių ir patikimų instrumentų sukūrimo problema. „Jeigu mes, viena vertus, mūsų sąvokoms naudojame indikatorius, specifiškus kiekvienai kultūrai arba nacionalinei valstybei, mums iškyla problema, kaip atsekti tarpkultūrinius ir tarptautinius skirtumus. Jeigu, kita vertus, mes sukonstruojame identiškus instrumentus įvairiems kontekstams, mažai tikėtina, kad mes gausime tinkamą nacionalinių arba kultūrinių reiškinių matą. Kaip mes galime išlaviruoti tarp Scilės, tai yra nacionalinio arba kultūrinio validumo praradimo, ir Charibdės, kuri reiškia pavojų tarpkultūriniam arba tarptautiniam palyginamumui“ (Deth 1998: 2)?

Bene ryškiausiai ši problema iškyla, kai tyrinėtojas naudoja instrumentą, kuris turi būti sąsaja („interfeisu“) tarp etinės (išorinės) ir eminės (vidinės) perspektyvų. Tokio instrumento pavyzdys gali būti anketos klausimas ar blokas klausimų, į kuriuos atsakydamas respondentas pateikia informaciją apie tam tikro indikatoriaus įvertį. Jeigu tai yra anketa, į kurią turi atsakyti skirtingose šalyse gyvenantys respondentai, priklausantys skirtingoms kultūroms, tai klausimynas, kuris yra validus tam tikros sąvokos matavimo instrumentas vienoje kultūroje, nebūtinai bus toks kitoje. Vienos kalbos žodis kitoje kalboje gali turėti konotacijas, kurių jis neturi kitoje.

Aptardamas garsųjį G. Almondo ir S. Verbos lyginamąjį politinės kultūros tyrimą (1989 (1963)), Alasdairas McIntyre'as nurodo, kad jeigu mėginsime palyginti, kas – italai ar britai – yra didesni šalies patriotai, prašydami respondentų išvardyti dalykus, kuriais jie labiausiai didžiuojasi, tai susidursime su keblumu, kad „aš didžiuojuosi...“ anglų kalba (*I am pride...*) reiškia ne tą patį, ką jis reiškia italams (*si sente piu' orgoglioso...*). „Pasididžiavimo sąvoka Italijos kultūroje, ypač Šiaurėje, tačiau taip pat ir Pietuose, vis dar yra neatsiejamai susijusi su garbės sąvoka. Didžiuojamasi su tuo, kas siejasi su garbe. Paprašyti išvardyti dalykus, kurie paliečia jų garbę, daugelis italų sąrašo viršuje spontaniškai nurodys savo moteriškos lyties giminaičių skaistybę – asociacija, kuri ateitų į galvą labai nedaugeliui anglų“ (McIntyre 1978 (1971): 268).

Instrumento (anketos) klausimas gali minėti institucijas ir realijas, kurios egzistuoja vienoje kultūroje arba šalyje, tačiau nėra kitos šalies gyventojų kasdienės patirties dalis. A. Przeworskis ir H. Teune'as kaip pavyzdį nurodo keblumus, su kuriais XX a. septintajame

dešimtmetyje susidūrė tyrinėtojai, pirmą kartą gavę galimybę įtraukti į tarptautines apklausas kai kurias tuometines socialistines šalis ir panūdę palyginti vienų ir kitų šalių gyventojų politinį aktyvumą (Przeworski ir Teune 1970: 103-104). Keblumas tas, kad politinis aktyvumas komunistinio politinio režimo ir liberaliosios demokratijos sąlygomis reiškia skirtingus dalykus. Demokratinėje visuomenėje politinis aktyvumas pasireiškia naryste partijoje, savanoriška veikla partijos naudai rinkiminės kampanijos metu, partijos politinių simbolių viešu demonstravimu, politikai skirtų skyrių laikraščiuose skaitymu ir kitais veiksmais, kurie totalitarinio arba pototalitarinio režimo kontekste gali turėti visiškai kitokią reikšmę.

Griežtai antitarybiškai nusiteikusio asmens politinis aktyvumas šiame kontekste pasireikš kaip tik visų šių veiklos formų, kurios reikštų lojalumo egzistuojančiam režimui viešą (visai nebūtinai nuoširdų) demonstravimą, boikotu. Kitos tokio asmens politinio aktyvumo formos gali būti užsienio radijo stočių laidų reguliarus klausymas, politinių anekdotų patikimiems asmenims pasakojimas ir pan. veiksmai. Jeigu tyrinėtojas ryžtųsi šiuos dalykus įtraukti į anketą, jie greičiausiai būtų nesuprantami demokratinės šalies gyventojui. Panašūs keblumai iškyla operacionalizuojant korupcijos sąvoką. Vakarų šalyse giminaičių protegavimas (nepotizmas) yra laikomas korupcijos forma. Tačiau daugelyje Azijos ir Afrikos šalių korumpuotu („pagedusiu“) būtų laikomas valdininkas, kuris, išėjęs mokslus ir užėmęs aukštą postą, nusigręžia nuo savo giminaičių, gentainių, žemiečių ir atsisako jų labui išnaudoti savo padėties teikiamas galimybes.

Taigi naudojant tą patį, nepritaikytą prie konkrečios šalies realijų instrumentą, iškyla grėsmė matavimo validumui. Ta pati problema iškyla ir naudojant kitokius nei anketinės apklausos būdu surinktus duomenis. Antai kaip tam tikros šalies ekonominio išsivystymo indikatorius dažniausiai imamas bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui, kuris apskaičiuojamas tam tikros šalies pateikiamų statistinių duomenų pagrindu. Keblumų dėl šio indikatoriaus validumo ir patikimumo kyla todėl, kad jį naudojant, įskaitomos tik tos ekonominės gėrybės, kurios patenka (1) į rinkos mainų sferą bei (2) valstybės statistinių žinybų akiratį. Tačiau rinkos mainai ne visose šalyse yra vienodai paplitę – daugelyje šalių didelė BVP dalis pagaminama namų ūkio sferoje.

Kita vertus, valstybės aparatas atskirose šalyse labai skiriasi savo pajėgumu ir skvarbumu, todėl netgi didelė rinkos mainų dalis priklauso neformalios ekonomikos sferai ir nėra apskaitoma. Kaip alternatyvūs ekonominio lygio rodikliai gali būti, pavyzdžiui, energijos suvartojimas arba suaugusių gyventojų dalis, dirbanti ne žemės ūkyje. Tačiau didelės energijos sąnaudos gali labiau atspindėti klimatinių sąlygų skirtumus arba tą faktą, kad šalis turi daug gamtinių energetinių išteklių ir nenašiai juos naudoja, negu jos ekonominį lygį. O nereikšmingas žemės ūkio vaidmuo gali būti nulemtas gamtinių sąlygų, o ne rodyti ekonominį lygį. Intelekto matavimo instrumentas yra rinkinys užduočių, kurias nevienodai sėkmingai sprendžia beraščiai ir tie, kurie mokėsi mokykloje. Kiek tokio testo rezultatai atspindi testuojamojo išsilavinimą ir kiek – intelektą? Ar besimokydamas individas tiesiog įgyja daugiau žinių, ar mokymasis pakeičia (išlavina ir pagerina) taip pat ir jo intelektą?

Atrodytų, kad išeitis paprasta – kiekvienai šaliai sukurti prie jos sociokultūrinės specifikos pritaikytą matavimo instrumentą. Pavyzdžiui, anketoms parinkti klausimus, specialiai pritaikytus tai šaliai. Tačiau tada iškyla matavimo tokiais kultūriškai specifiškais indikatoriais rezultatų palyginamumo problema. Ar toks lyginimas nėra tas pats, kas lyginti metrus ir kilogramus, amperus ir temperatūrą pagal Celsijų? Neigti skirtingais matavimo instrumentais gautų rezultatų palyginamumą turi tyrinėtojas, kuris vadovaujasi metodologine nuostata, vadinama operacionalizmu. Ji tapatina tam tikros sąvokos turinį su jos operaciniu apibrėžimu (pavyzdžiui: „laikas yra tai, ką matuoja laikrodis"; „intelektas yra tai, ką matuoja intelekto matavimo testas").

Šiuo požiūriu kadaise rekomendavo vadovautis kai kurie radikalūs pozityvistai ir natūralistai, sutinkantys pripažinti realiais tik tuos dalykus, kuriuos įmanoma kiekybiškai išmatuoti (Bridgman 1927; Skinner 1945). Paradoksalu, bet toks radikalus pozityvizmas socialiniuose moksluose atveda prie tos pačios išvados, kurią visai kitokių prielaidų pagrindu daro radikalūs antipozityvistai ir antinatūralistai: lyginamasis socialinės tikrovės tyrimas nėra įmanomas, nes socialiniai reiškiniai, priklausantys skirtingoms kultūroms ar visuomenėms nėra palyginami. Jeigu turime kelias intelekto testo versijas su užduotimis, pritaikytas prie skirtingų šalių kultūrinių ypatumų, tai turėtume daryti išvadą, kad viena iš jų matuoja, pavyzdžiui, anglišką, kita – rusišką, o trečia – lietuvišką intelektą: taigi Džono, Ivano ir Jono intelektai yra nepalyginami.

Tačiau pati ši išvada dėl savo absurdiškumo gali būti panaudota kaip argumentas prieš operacionalizmą. Nėra pagrindo tapatinti sąvokos operacionalizaciją su jos apibrėžimu. Operacionalus apibrėžimas viso teorinės sąvokos turinio neišsemia. Savybę, kurią tą sąvoka nurodo, galima išmatuoti keliais skirtingais būdais – panašiai, kaip egzistuoja keli skirtingi būdai matuoti kūno masę, ilgį ar laiką (mechaninis, vandens, kvarco ir t.t. laikrodis). Jeigu tarsime, kad tai tinka ir socialinei bei kultūrinei tikrovei, tai reiškia, kad egzistuoja tokios tos tikrovės savybės, kurias galima matuoti keliais alternatyviais instrumentais, besiskiriančiais savo tikslumu (Trout 1998).

Ta pati realistinė prielaida leidžia teigti, kad skirtingi instrumentai ar jų dalys – indikatoriai – skirtingose kultūrose ir visuomenėse gali matuoti tą pačią sąvoką, arba kad to paties instrumento, taikomo skirtingose visuomenėse ir kultūrose, parodymai gali skirtis savo paklaida. Galime prisiminti jau minėtą ekonominio lygio matavimo problemą: nors BVP vienam gyventojui, apskaičiuojamas oficialios statistikos duomenų pagrindu, matuoja ekonominį lygį, jis tai daro nevienodai tiksliai arba su nevienodo dydžio paklaida. Dėl to tokiam matavimui kai kuriais atvejais gali būti tikslinga sukonstruoti pritaikytus prie konkretaus regiono ar šalies specifikos alternatyvius matus.

Paprasto ir universalaus recepto, kaip nustatyti, ar tam tikri du matavimo instrumentai yra ekvivalentiški, ką daryti, aptikus jų neekvivalentiškumą, nėra. Kai kuriais atvejais tos procedūros gana paprastos. Antai jeigu ta pati anketa yra pateikiama skirtingose šalyse skirtingomis kalbomis kalbantiems respondentams, tai patartina ne tik išversti ją į svetimą kalbą, bet ir keliems vertėjams duoti užduotį nepriklausomai vienas nuo kito išversti ją atgal į

originalo kalbą. Išryškėję sistemingi tam tikrų vietų vertimo skirtumai byloja apie vertimo arba klausimo formuluotės netikslumus, kuriuos galima pamėginti pašalinti, tobulinant anketos tekstą. Dar anketoje galima pamėginti išskirti branduolį, kurį sudaro indikatoriai, dėl kurių tarpkultūrinio ar tarptautinio validumo kyla mažiausiai klausimų, ir papildyti jį kiekvienai kultūrai specifiškais blokais, kurių ekvivalentiškumą galima kontroliuoti statistinėmis procedūromis, žinomomis kaip diskriminantinio/konvergentinio bei kriterinio validumo nustatymo būdai (žr., pavyzdžiui, Vivjer ir Leung 1997) .

Svarbu pabrėžti, kad tokiu būdu išryškintą matavimo instrumentų ar jų atskirų elementų (indikatorių) neekvivalentiškumą galima mėginti įveikti ne vien instrumentų tobulinimu, bet ir pačių matuojamų sąvokų revizija. Po tokios revizijos turi būti pakeisti ir šių sąvokų matavimo instrumentai. Teorijos ir empirijos santykis nėra vienakryptis – nuo teorijos prie empirijos, nuo netikslių matavimo instrumentų prie tikslesnių. Matavimo rezultatai gali paskatinti pakeisti sąvokų apibrėžimus bei modifikuoti matavimo instrumentus, jeigu jie kelia įtarimų, kad teorinė sąvoka yra tuščia (neturi realių referentų) arba yra nekoherentiška (žr. Goertz 2006).

5.3. Taksonominiai konstruktai

Kaip ir kitais atvejais, kai taikomi statistiniai metodai, ką tik minėtos techniškai sudėtingos ir rafinuotos matavimo instrumentų ekvivalentiškumo statistinės kontrolės procedūros duoda vaisių tik tada, kai duomenys (imties ir populiacijos dydis, kintamųjų bei laisvės laipsnių skaičius) atitinka statistinės technikos keliamus reikalavimus. Tačiau tokių duomenų buvimas ar nebuvimas – tai veikiau tyrimo pragmatinė, nei metodologinė problema. Kita vertus, kai tyrinėtojas disponuoja duomenimis, kurie yra pakankami ir tinkami statistinei analizei, jos procedūros gali būti pritaikytos ne vien tarpkultūriškai arba tarptautiškai validaus tam tikrų etinių sąvokų matavimo problemai („turinio validumo“ (*content validity*) problemai) spręsti, bet ir pačių sąvokų darybai.

Mat galimos dvi konstruktų darybos strategijos – dedukcinė, kitaip vadinama teorine („nuo viršaus į apačią“), ir indukcinė („nuo apačios į viršų“). Pirmuoju atveju konstruktai apibrėžiami teorinės analizės pagrindu, o toliau operacionalizuojami. Antruoju atveju konstruktai išgaunami iš pačių duomenų su faktorinės, klasterinės, daugiamatės skalės sudarymo ir kitos statistinės analizės technikos pagalba. Priklausomai nuo to, kuriuo būdu konstruktai yra sudaromi, Kennethas Bailey's siūlo skirti tipologines ir taksonomines sąvokas (Bailey 1994). Tipologinės sąvokos – tai dedukcinės, ar teorinės, konstruktų darybos produktai, o taksonominės yra sudaromos indukciniu būdu, taikant statistinės duomenų analizės metodus.[38]

[38] Pats K. Bailey's šią perskyrą taiko tik tarp dedukciškai sudarytų sąvokų ir tų, kurios sudarytos su klasterinės analizės pagalba. Tačiau taksonominių sąvokų pavadinimas gerai tinka ir toms sąvokoms, kurių daryboje yra naudojami kiti statistinės analizės metodai (pavyzdžiui, faktorinė analizė).

Taksonominė sąvokų daryba labiau būdinga kiekybiniams tyrimams (tarp jų ir orientuotai į kintamuosius komparatyvistikos šakai), kur tyrimą dažnai inspiruoja parankaus duomenų masyvo, kuriam apdoroti gerai tinka tyrinėtojui žinomi matavimo instrumentai, atsiradimas. Tai gali būti, pavyzdžiui, tam tikrų žinybų surinktos statistinės medžiagos paskelbimas. Tyrinėtojas šiuo atveju kartais pirma pritaiko tuos instrumentus šiai medžiagai apdoroti, ir tik po to mėgina suvokti, ką jis išmatavo ar aptiko (žr. Goertz 2006).[39]

„Žaliava", ar medžiaga, kuriai taikoma ši technika, yra duomenų matrica apie kintamųjų, aprašančių pakankamai didelės populiacijos atvejus, įverčius. Klasterinė analizė leidžia sugrupuoti į grupes (klasterius) atvejus pagal kintamųjų kovariacijos laipsnį: atvejai, kuriems visų kintamųjų kovariacijos koeficientas yra ne mažesnis už tam tikrą slenkstinį dydį, priklauso tam pačiam klasteriui. Kitaip sakant, priklausantys tam pačiam klasteriui atvejai turi daugiausiai bendrų bruožų, nors ir ne visi to paties klasterio narių bendri bruožai yra tie patys. Tokiu būdu sugrupavęs savo atvejus į tam tikras natūralaus panašumo grupes, tyrinėtojas gali ieškoti gelminio atvejų, priklausiančių tam pačiam klasteriui, panašumo pagrindo ir apimti juos jau žinoma arba nauja sąvoka.

Daugiamatės skalės sudarymo ir faktorinės analizės atveju tos gelminės bendros savybės išgaunamos tiesiai iš kintamųjų kovariacijos koeficientų (koreliacijų matricos). Daugiamatės skalės analizė išskiria tam tikras dimensijas, paaiškinančias atskirų kovarijuojančių kintamųjų kovariacijos dalį. Faktorinėje analizėje tokių aiškinančių instancijų vaidmenį atlieka faktoriai arba kovariacijos pagrindinės komponentės. Tai yra nauji kintamieji, kurių skaičius yra žymiai mažesnis už pradžioje turėtą kintamųjų skaičių, tačiau jų pakanka visuminei pradinės kintamųjų matricos variacijai paaiškinti. Aptikęs tokius kovariacijos veiksnius, tyrinėtojas turi mėginti juos įvardinti (interpretuoti), o tai dažnai būna keblu. Faktorinės analizės rezultatų vertė labai priklauso nuo naudojamų duomenų. Jeigu koreliacijų matricą sudaro menkos informacinės vertės kintamieji („šiukšlės"), tai faktoriai, kuriuos tie kintamieji įkrauna, yra beverčiai – jie tėra statistiniai artefaktai, neturintys jokių referentų empirinėje tikrovėje.

Faktorine analize pagrįstos sąvokų darybos pavyzdys gali būti plačiai žinoma Geerto Hofstede'o siūloma universalių kultūros dimensijų koncepcija (Hofstede 2001 (1980)). Šioje koncepcijoje skiriamos penkios dimensijos arba atžvilgiai, kuriais gali būti lyginamos atskirų šalių kultūros.[40] Šias penkias kultūros savitumą apibrėžiančias dimensijas matuoja galios distancijos indeksas (*Power Distance Index;* PDI), individualizmo indeksas (*Individualism Index*; IDV), vyriškumo indeksas (*Masculinity Index*; MAS), netikrumo vengimo

---

39 Socialinių tyrinėtojų žargonu tai vadinama duomenų kasinėjimu (angl. *data mining*). Tai nėra reiškinys, išskirtinai būdingas kiekybiniams tyrimams. Atvejų tyrimuose irgi dažnai pasitaiko, kad konkretų tyrimą inspiruoja tiesiog naujos medžiagos atsiradimas (pavyzdžiui, išslaptinus archyvus).

40 Penkios dimensijos skiriamos dabartiniame koncepcijos variante. Iš pradžių G. Hofstede skyrė tik keturias kultūros dimensijas (PDI, IDV, MAS, UAI). Apie lyginamuosius tarptautinius kiekybinius tyrimus, kurių tikslas yra nustatyti „etines" kultūros dimensijas, žr. taip pat Mockaitis 2002.

indeksas (*Uncertainty Avoidance Index*; UAI), trumpalaikės arba ilgalaikės orientacijos indeksas *(Long- Versus Short-Term Orientation;* LTO). Kultūros su žemu PDI yra mažiau linkusios priimti hierarchijas ir nelygų galios paskirstymą organizacijose ir visuomenėse. Žemi IDV įverčiai būdingi kultūroms, kuriose individai save identifikuoja per priklausomybę tam tikroms grupėms. Aukšti IDV įverčiai reiškia, kad individai į savo grupinę priklausomybę žiūri veikiau instrumentiškai. Akcentuojama individo nepriklausomybė ir atsakomybė už save. Aukšti MAS įverčiai reiškia, kad griežtai skiriami vyriški ir moteriški vaidmenys, o taip pat daroma prielaida, kad vyrai yra „pranašesni" už moteris. Be to, vyriškos kultūros į pirmą planą iškelia savęs įtvirtinimą ir konkurenciją, o moteriškos – kooperaciją ir nuosaikumą. UAI įverčiai parodo, kiek yra paplitusi rizikos ir netikrumo situacijų vengimo tendencija. Kultūroms su žemu UAI būdingas santūrus jausmų reiškimas, reliatyvizmas, tolerancija, formalių taisyklių skaičiaus ir reikšmės minimizavimas. Kultūros, kurios bijo rizikos, pabrėžia emocionalumą, socialinį saugumą, formalias taisykles, planavimą. LTO kultūras diferencijuoja pagal tai, ar jų atstovai savo pastangas orientuoja į ateitį, ar į dabartį.

Dimensijas, matuojamas individualizmo ir vyriškumo indeksais, G. Hofstede'as išskyrė analizuodamas 1967-1973 metais atliktų apklausų rezultatus. Buvo apklausti tarptautinės kompanijos IBM (*International Business Machines*) filialų darbuotojai 72 šalyse ir sukaupta daugiau negu 116 000 anketų, užpildytų 20 kalbų (Hofstede 2001 (1980): 41). Anketos buvo skirtos IBM personalo vadybos reikalams, tačiau tuo metu kompanijos sociologu dirbęs olandų sociologas galėjo anketą papildyti klausimais, kuriuos inspiravo moksliniai interesai. Klausimai, skirti galios distancijai bei netikrumui matuoti, į klausimyną buvo įtraukti tam tikrų išankstinių teorinių prielaidų pagrindu. Taigi G. Hofstede'as naudoja mišrią „etinių" sąvokų (konstruktų) darybos strategiją, vienas dimensijas įvesdamas dedukciniu, o kitas – indukciniu būdu. Tą patį reikia pasakyti ir apie kito garsaus (jau minėto 2.3) vertybių tyrinėtojo, komparatyvisto tarptautininko R. Ingleharto konstruktus.

Materialistinių ir postmaterialistinių vertybių perskyra, kurią operacionalizuoja garsusis R. Ingleharto postmaterializmo indeksas[41], yra teorinės analizės produktas. Amerikiečių sociologas šią dimensiją kultūroje išskyrė, remdamasis amerikiečių psichologo Abrahamo Maslow žmogiškųjų poreikių teorija (Maslow 1954). Vėliau R. Inglehartas, atlikęs 47 kintamųjų vidutinių įverčių faktorinę analizę, aptiko du faktorius, paaiškinančius 51% šių kintamųjų variacijos. Amerikiečių tyrinėtojas juos interpretavo kaip „gyvenimo kokybės (*wellbeing*) *versus* išlikimo" (ji paaiškina 30% variacijos) ir „sekuliariai racionalios *versus* tradicinės valdžios" (paaiškina 21% variacijos) dimensijas, ir patikslino savo garsiąją ver-

[41] Respondentų prašoma pasirinkti du teiginius iš keturių, kurie sako, kokie turėtų būti prioritetiniai valstybės tikslai: (1) tvarkos šalyje palaikymas; (2) leidimas žmonėms išreikšti nuomonę, kai vyriausybė priima svarbius sprendimus; (3) kova su kainų kilimu; (4) žodžio laisvės gynimas. Du iš šių teiginių – „tvarkos šalyje palaikymas" ir „kova su kainų kilimu" – matuoja materialistines, o kiti du – postmaterialistines vertybines orientacijas. Respondentai, pasirinkę 1 ir 3 teiginius, priskiriami „materialistams"; pasirinkusieji 2 ir 4 – „postmaterialistams"; visi kiti įvardijami „mišriais". Žr.: http://www.worldvaluessurvey.org/. Žiūrėta 2007 02 10.

tybinio poslinkio nuo materialistinių link postmaterialistinių vertybių tezę. Tą poslinkį jis aprašė kaip vertybių postmodernizaciją, kurios esmė yra kartu su ekonominės gerovės augimu vykstantis perėjimas nuo išlikimo prie gyvenimo kokybės ir nuo tradicinės link sekuliariai racionalios valdžios vertybių (Inglehart 1997).

Statistinė konstruktų darybos technika nėra pritaikoma kokybinės (orientuotos į sudėtingumą bei orientuotos į įvairovę) lyginamojo tyrimo strategijos atveju. Jam geriausiai tinka dedukcinis ar tipologinis konstruktų darybos metodas. Sudarant konstruktus, netikslinga lipti iki paties abstrakcijos laiptų viršaus, o tik iki tos šių laiptų pakopos, į kurią užkopus, vis dar galima suformuluoti ribotus apibendrinimus, kuriuos galima būtų kontroliuoti J. S. Millio eliminacinės indukcijos bei KLA metodais.

Kadangi šiais metodais įmanoma atmesti tik kai kurias hipotezes, paaiškinančias tyrinėtoją dominančio kintamojo variaciją, jų taikymą turi papildyti vidinė atskirų atvejų analizė, kurioje taikoma anksčiau minėta proceso atsekimo procedūra (4.2). Ją taikančiam tyrinėtojui būtina detali faktinė informacija apie konkrečią įvykių eigą jo nagrinėjamo atvejo kontekste, kuri išreiškiama ir artikuliuojama pačių tų įvykių dalyvių vartojamomis eminėmis sąvokomis. Todėl konstruktai, naudojami tyrinėtojo tikrinamuose teiginiuose, neturi būti pernelyg nutolę nuo tų abstrakcijų, kurios yra jo atsekamų procesų bei įvykių dalyvių galvose. Priešingu atveju tų teiginių ryšys su juos ribojančiais duomenimis darosi problemiškas, ir jie praranda tą konkretų empirinį turinį, kuris yra savitas kokybiniam tyrimui.

„Žaliava“, kuri panaudojama dedukcinėje sąvokų daryboje, paprastai būna sąvokos, vartojamos tam tikros kultūros viešajame diskurse. Tos sąvokos yra visuomenės socialinės tikrovės reprodukcijos ir konstravimo instrumentai. Dėl to kokybinio (orientuoto į atvejų sudėtingumą bei įvairovę) lyginamojo tyrimo konstruktai dažnai būna palyginti mažai nutolę nuo eminių sąvokų ir yra išreiškiami tais pačiais žodžiais, kurie vartojami viešajame diskurse. Už tai reikia mokėti ir tam tikrą kainą: tokiose sąvokose dažnai yra išlikusios vertybinės įkrovos, kurių konotaciniai likučiai gali apsunkinti mokslinę komunikaciją.

5.4. Tipologiniai konstruktai: su epitetais ir be jų

Priklausomai nuo sudaromos sąvokos pobūdžio, galima išskirti tris dedukcinės sąvokų darybos metodus. Tai yra (1) formalizacija, (2) klasifikacinių sąvokų daryba, (3) idealiųjų tipų daryba (idealizacija). Formalizacija, kaip dedukcinės sąvokų darybos metodas, socialiniuose moksluose nuosekliai taikoma neoklasikinėje ekonomikoje ir racionalaus pasirinkimo prieigoje (žr. Norkus 2003 (2001)). Elementarios sąvokos apibrėžiamos tam tikrų aksiomų sistema, o kitos yra įvedamos tokiu būdu apibrėžtų sąvokų pagrindu. Atskira sąvoka savo turinį įgyja loginių ryšių, siejančių ją su kitomis sąvokomis tam tikroje loginėje matematinėje struktūroje, dėka. Teiginiai, formuluojami su šių sąvokų pagalba, artikuliuoja analitinius modelius – dedukcines struktūras, kuriose konkretesni, su empirine tikrove

sugretinami teiginiai plaukia iš aibės prielaidų, kurių dalis gali būti idealizacijos, ir dėl to tas sugretinimas negali būti tiesioginis.

Panašiai kaip taškai, tiesės, trikampiai, kaip geometrijos sąvokos, nėra tapačios danguje stebimoms žvaigždėms, stalų briaunoms ar trikampėms figūroms, o geometrijos teiginiai – nėra šių stebimų objektų savybių aprašymai, taip ir neoklasikinės ekonomikos prielaida – tobulai racionalūs ir savanaudiški vartotojai ar verslininkai – negali būti be išlygų tapatinami su realiais vartotojais ar verslininkais. Dėl to teoremos, kurias neoklasikinė ekonomika įrodo apie tobulai racionaliųjų elgesį bei jo kolektyvines pasekmes, negali būti paneigtos stebėjimais bei matavimais, kurie rodo, kad realiųjų elgesys šioms teoremoms prieštarauja.

Šis sąvokų darybos metodas lyginamojoje sociologijoje yra antraeilis, nors ir tarp komparatyvistų netrūksta tyrinėtojų, kurie identifikuojasi su racionalaus pasirinkimo prieiga (Goldthorpe 2000, Kiser ir Hechter 1991; Root 1994).[42] Dažniausiai (ypač tuose tyrimuose, kurie yra kokybiškai orientuoti) naudojami klasifikaciniai konstruktai, kurie yra sudaromi arba tradiciniu aristoteliškuoju – apibrėžimo per giminę ir rūšinį skirtumą – būdu, arba požymių erdvės redukcijos bei substrukcijos būdu. Atskira šiuo antruoju būdu sudarytų konstruktų atmaina yra idealieji tipai. Šį terminą socialinių mokslų metodologijoje išpopuliarino M. Weberis, ir jį ligi šiol dažnai vartoja komparatyvistai savo naudojamų konstruktų savitumui nusakyti.

Problema ta, kad tradicinės, ar aristoteliškosios, logikos priemonės (o kitokios pačiam M. Weberiui nebuvo žinomos) nėra adekvačios visiems mokslinių sąvokų darybos būdams analizuoti. Vėberiškoji termino idealus tipas vartosena per mažai diferencijuoja – idealiais tipais vokiečių sociologas vadino labai skirtingos prigimties konceptualius darinius, tarp jų – ir konstruktus, sudarytus su formalizuojančios abstrakcijos pagalba, bei iš jų sukomponuotus modelius. Todėl idealaus tipo sąvoka socialinių mokslų metodologijos tikslams gali būti naudinga tik tuo atveju, jeigu ji yra vartojama siauresne bei specifiškesne (palyginti su pačiu M. Weberiu) prasme (žr. Norkus 1999; 2003 (2001): 56–64).

Kokybinio tyrimo kontekste, kur dominuoja sąvokos, kurias galima apibūdinti kaip nominalinės skalės lygio kintamuosius, idealaus tipo pavadinimas geriausiai tinka konstruktams, kurie užima kraštutinę padėtį požymių erdvėje. Procedūra, per kurią gali būti išryškinta ši erdvė, vadinama substrukcija ir reiškia elementarių kintamųjų arba dimensijų, kurių sankirtoje yra tas konstruktas, kuriam taikoma substrukcija, išskyrimą, o kartu – išsamios tipologijos, galimos šių dimensijų pagrindu, sudarymą.[43] Pavyzdys gali būti amerikiečių sociologo Stanley Udy pasiūlyta M. Weberio konstrukto „racionali administracija" substrukcija (Udy 1958; 1959), kaip ją pateikia K. Bailey's (1994: 24–26). Šiame kons-

[42] Tiesa, šių tyrinėtojų praktika mažai kuo primena neoklasikinės ekonomikos tyrimų stilių, dėl kurio ją galima apibūdinti kaip tam tikrą matematikos šaką, o ne empirinį mokslą (plg. Rosenberg 1992).

[43] Sistemingą šios procedūros taikymą į įvairovę orientuotam kokybiniam lyginamajam tyrimui rekomenduoja ir Ch. Raginas (2000: 74-82).

trukte jis aptinka keturis požymius arba dimensijas, iš kurių kiekviena gali būti traktuojama kaip dichotominis kintamasis, galintis turėti įvertį 1 („yra“) arba 0 („nėra“).[44]

Tai (A) kompensacinis atlyginimas (*compensatory rewards*): ar taikoma taisyklė, kad kuo aukštesnį postą administracinėje hierarchijoje užima tam tikras asmuo, tuo didesnis jo atlyginimas? (B) Specializacija: ar administracinio aparato darbuotojai specializuojasi atlikti tam tikras užduotis, ar kiekvienas iš jų gali gauti atlikti bet kokią užduotį? (C) Darbo rezultatų akcentavimas (*performance emphasis*): ar atlyginimas yra proporcingas atliktam darbui? Ar taikoma taisyklė, kad tokį patį postą užimantiems darbuotojams atlyginama nevienodai – taip, kad tas, kuris pasiekė geresnių rezultatų, gauna mažiau už tą, kurio pasiekimai menkesni? (D) Segmentinis dalyvavimas: ar darbuotojo įdarbinimas pagrįstas sutartimi, apibrėžiančia jo teises ir pareigas ir atskiriančia tai, kas priklauso jo darbo sferai, nuo jo privataus gyvenimo, į kurį darbdavys neturi teisės kištis?

Idealų racionalios administracijos tipą įkūnytų tokie valdymo aparatai, kuriems būdingi visi keturi požymiai. Tačiau tai tik ribinis atvejis visoje administracinių aparatų tipologijoje, kurią sudaro 16 tipų, o kiekvieną tipą apibrėžia tam tikra požymių kombinacija. Iš jų du kraštutiniai – (1,1,1,1) ir (0, 0, 0, 0) – gali būti laikomi racionalios ir neracionalios administracijos tipais, o kiti gali būti vadinami mišriais tipais. Dvimatės požymių erdvės geometrinis modelis yra kvadratas plokštumoje, trimatės – kubas, o keturmatę modeliuotų figūra keturmatėje erdvėje. Kadangi popieriaus lapas yra dvimatis, visą administracijos tipologiją galima pavaizduoti tik vieną ant kitos „užkrovus“ po du kintamuosius horizontalėje ir po du – vertikalėje, kaip tai padaryta 5.1 lentelėje.

Dedukcinės tipologijos privalumas yra tas, kad ji įgalina atsižvelgti ne vien į realiai egzistuojančius ar empiriškai aptinkamus, bet taip pat ir į galimus atvejus, o taip pat leidžia išryškinti galimas realiai egzistuojančių atvejų alternatyvas. To nepajėgi padaryti indukcinė arba taksonominė konstruktų daryba, kuri iš principo gali atsižvelgti tik į realiai egzistuojančius atvejus. Kai kurios požymių kombinacijos gali būti logiškai prieštaringos (analogiškos „apskritam kvadratui“ ar „medinei geležiai“) ir turi būti eliminuotos. Kita vertus, ne visi logiškai galimi tipai, išryškinti substrukcija, gali turėti realių referentų, gali likti tušti. Tai tinka ir idealiems tipams – pats M. Weberis teigė, kad idealūs tipai dažnai būna utopijos, neturinčios referentų realioje tikrovėje. Be to, visa tipologija gali būti tiesiog nepatogi, kai tipų skaičius yra labai didelis. Todėl tam tikrais atvejais gali būti tikslinga atlikti operaciją, priešingą substrukcijai. Tai yra redukcija – tipų skaičiaus sumažinimas.

Dar Paulas F. Lazarsfeldas (1937) išskyrė funkcinę ir pragmatinę redukciją. Atliekant funkcinę redukciją, eliminuojami tušti, t.y. neturintys empirinių referentų, tipai. Atliekant

[44] Šiaip tie požymiai gali būti matuojami ir aukštesniais lygiais. Tačiau objektų sekos, kurios yra tokio matavimo objektas, visada gali būti supaprastintos į klases, įvedus į skalę padalos taškus. Pavyzdžiui, galima postuluoti, kad lietuviai vyrai, kurių ūgis 160 cm ir mažiau, yra žemaūgiai, tie, kurių ūgis tarp 160 ir 190 cm, – vidutinio ūgio, o tie, kurių ūgis didesnis nei 190 cm, yra aukštaūgiai.

5.1 lentelė. Maxo Weberio administracijos sąvokos substrukcija (pagal Udy 1958; 1959). Šaltinis: Bailey K. *Typologies and Taxonomies. An Introduction to Classification Techniques.* Thousand Oaks: Sage, 1994, p. 25. © 1994 Sage. Skelbiama leidyklai sutikus.

1-as kintamasis: kompensacinis atlyginimas	3-as kintamasis: darbo rezultatų akcentavimas			
	Yra (1)		Nėra (0)	
	4-as kintamasis: segmentinis dalyvavimas		4-as kintamasis: segmentinis dalyvavimas	
	Yra (1)	Nėra (2)	Yra (1)	Nėra (0)
Yra (1)				
2-as kintamasis: specializacija				
	(1,1,1,1)	(1,1,1,0)	(1,1,0,1)	(1,1,0,0)
Yra (1)				
	1	2	3	4
	(1,0,1,1)	(1,0,1,0)	(1,0,0, 1)	(1,0,0,0)
Nėra (0)				
	5	6	7	8
Nėra (0)				
2-as kintamasis: specializacija				
	(0,1,1,1)	(0,1,1,0)	(0,1,0,1)	(0,1,0,0)
Yra (1)				
	9	10	11	12
	(0,0,1,1)	(0,0,1,0)	(0,0,0,1)	(0,0,0,0)
Nėra (0)				
	13	14	15	16

pragmatinę redukciją, į vieną sujungiami keli kaimyniniai tipai. Tokiu būdu gauti tipai vadinami politetiniais ir yra skiriami nuo monotetinių tipų. Monotetinio tipo atvejai visi turi turėti tam tipui būdingas ypatybes. Politetinio tipo atvejai gali neturėti vienos ar daugiau ypatybių, būdingų tam tipui. Jeigu politetinis tipas yra toks, kad nėra tokių ypatybių, kurias turi turėti visi jam priklausantys atvejai, tai jis yra visiškai politetinis. Kitaip jis yra ne visiškai politetinis.

Vadinasi, visiškai politetinį racionalios administracijos tipą gautume, sujungę su idealiuoju racionalios administracijos tipu (1) kaimyninius tipus – 2 (1, 1, 1, 0), 3 (1, 1, 0, 1), 5 (1, 0, 1, 1) ir 9 (0, 1, 1, 1). Šiam politetiniam tipui priklauso administraciniai aparatai, kurie turi bent tris iš keturių ypatybių. Verta atkreipti dėmesį, kad tokiam tipui du atvejai gali priklausyti, net jeigu turi tik dvi jiems abiems bendras ypatybes (pavyzdžiui, tokie būtų atvejai, patenkantys į 2-ą ir 9-ą neredukuotos tipologijos langelius). Ne visiškai politetiniame tipe ypatybės, kurias turi turėti visi jam priklausantys atvejai, sudaro jo branduolį.

Du pagrindiniai uždaviniai, kurie iškyla lyginamajame tyrime, orientuotame į tiriamų atvejų sudėtingumą arba įvairovę, yra (1) tiriamų atvejų tipologinė charakteristika ir (2) ribotų priežastinių apibendrinimų pagrindimas. Tokie uždaviniai ir bus sprendžiami kituose šios knygos skyriuose. Tie epitetai, kuriais bus atsakyta į knygos pavadinime iškeltą klausimą (*kokia* demokratija? *koks* kapitalizmas?), yra pagrindinės šiuose skyriuose atliekamos

tipologinės analizės priemonės. Todėl čia svarbu pažymėti, kad jie gali reikšti skirtingus dalykus.

Vienu atveju charakteristika pateikiama nurodant bruožą, kuris išskiria tam tikrą tos giminės rūšį. Tas bruožas papildo gimininės sąvokos turinį, konkretizuodamas ją iki rūšinės sąvokos, ir kartu susiaurina jos apimtį. Šiuo atveju epitetas parodo, koks bruožas buvo prijungtas prie sąvokos, reiškiamos daiktavardžiu, turinio, ir padeda išskirti tam tikrą terminu be epiteto nurodomo tipo atmainą (subtipą). Antru atveju charakteristika pateikiama nurodant tą sąvokos turinio bruožą, kurio naujai sudaromos sąvokos apimami atvejai neturi, palyginus su šakninei sąvokai (*root concept*) subordinuotais atvejais. Tokios šakninės sąvokos vaidmenį gali atlikti ir idealus tipas, ir gimininė sąvoka. Taigi antruoju atveju sąvoką sudarome ne papildydami kitos sąvokos turinį naujais bruožais, bet atimdami iš to turinio tam tikrus bruožus ir epitetu nurodydami, kokių bruožų ji stokoja. Tokiu būdu išskiriamas tipas yra vadinamas sumažintu subtipu (*diminished subtype*), kurį būtina skirti nuo klasikinio subtipo, kuris yra išskiriamas šakninio tipo (gimininės sąvokos) sudėtyje (žr. Collier ir Mahon 1993; Collier ir Levitsky 1997; Collier ir Adcock 1999).

Pavyzdžiu gali būti demokratijos sąvokos daryba (Collier ir Adcock 1999). Prezidentinė demokratija, parlamentinė demokratija, dvipartinė demokratija yra klasikiniai demokratijos subtipai. Jie sudaromi pridedant prie demokratijos, kaip politinio režimo sąvokos, tam tikrus papildomus požymius, kuriuos ir nurodo epitetai. Vyrų demokratija, etninė demokratija, oligarchinė demokratija, apribota demokratija, neliberali demokratija, elektorinė demokratija yra sumažinti demokratijos subtipai, kuriuos galima vadinti ir pusiau demokratijos atmainomis.

Šiuo atveju epitetai nurodo, kurio iš demokratijos, kaip politinio režimo, atributų trūksta. Vyrų, etninės ar oligarchinės demokratijos atveju nėra visuotinių rinkimų – balsuoti ar būti renkamos negali moterys (vyrų demokratija), tam tikrų etninių grupių atstovai (etninė demokratija) ar suaugusių gyventojų dauguma (oligarchinė demokratija). Ribotos demokratijos atveju rinkimai nėra visiškai laisvi ar konkurencingi – juose neleidžiama dalyvauti kai kurioms (uždraustoms) partijoms ar politikams. Neliberalioje demokratijoje dažnai pažeidžiamos piliečių politinės teisės ir laisvės – visų pirma žodžio ir susirinkimų laisvės, nors rinkimai yra konkurencingi, o rinkėjų balsai skaičiuojami be didesnių (galinčių paveikti rinkimų rezultatus) sukčiavimų.

Vadindami tam tikrą politinį režimą elektorine demokratija, norime pasakyti, kad, nors šiam politiniam režimui būdingi santykiškai atviri ar laisvi rinkimai, per juos išrinkti pareigūnai neturi galios valdyti arba ta galia yra ribota. Tai buvo ar tebėra būdinga, pavyzdžiui, kai kurioms Lotynų Amerikos šalims, kur kariuomenė yra „valstybė valstybėje“, o išrinkta valdžia tam tikrais klausimais neturi realios galios priimti sprendimų be aukščiausios kariuomenės vadovybės pritarimo. Panašiai gali būti diferencijuojama

ir kapitalizmo, kaip tam tikro ekonominės sistemos tipo, sąvoka: laisvos rinkos kapitalizmas, koordinuotas kapitalizmas, socialinis kapitalizmas ir t.t. Tokiu pat būdu gali būti išskirtos ir kelios skirtingos komunistinės sistemos atmainos bei jos savilikvidacijos keliai. Tipologinių sąvokų daryba ir jų taikymas XX a. – XXI a. pradžios komunistinių ir pokomunistinių šalių tikrovei analizuoti ir sudaro pagrindinį kitų penkių šios knygos dalių turinį.

III

DALIS

KOMUNIZMAS KAIP LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMA

6 skyrius

Marksistinė socialinė teorija ir komunistinė socialinė santvarka

6.1. Marksizmas kaip socialinis mokslas ir kaip utopija

Lyginamąją sociologinę ekonominių, socialinių ir kultūrinių kaitos procesų, apibendrinamų pokomunistinės transformacijos sąvoka, analizę neišvengiamai turime pradėti nuo atsakymo į klausimą, kas buvo tas socialinis būvis, kuris yra šios transformacijos pamatas? Pradėti šią analizę galime nuo žvilgsnio į komunizmą kaip į pasaulinės istorijos, kokia ji atsiveria jos stebėtojui ir dalyviui XXI a. pradžioje, epizodą. Žvelgdami į komunizmą kaip į tebesiraizgančios istorijos rizomos (žr. 1.6) reiškinį iš šio stebėjimo taško, galime pasakyti, kad komunizmo iškilimas ir žlugimas buvo pagrindinis XX a. istorijos turinys.

Kai kurie istorikai netgi siūlo XX a. pradžia laikyti 1914 m. rugpjūtį, kai prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas, atvėręs kelią marksistinės visuomenės pertvarkymo programos įgyvendinimui, o pabaiga – 1991 metus, kai komunistų partijos neteko valdžios Rytų ir Centrinėje Europoje ir žlugo Sovietų Sąjunga (Hobsbawm 2000 (1994)). Ši „trumpojo XX amžiaus“ koncepcija dabar jau atrodo kiek skubota (Ericas Hobsbawmas rašė karštais 1989-1991 metų pėdsakais) ir europocentriška, nes 1989 m. išsivadavo tik mažesnioji komunistų valdomos žmonijos dalis. Kol kur kas daugiau negu milijardas žmonių (Kinijoje ir Vietname) tebegyvena valdomi komunistų, per anksti traktuoti komunizmą jau kaip grynai istorinį reiškinį, kokiu fašizmas bei nacionalsocializmas tapo po 1945 metų. Vis dėlto centrinė komunizmo vieta XX a. pasaulinėje istorijoje abejonių nekelia – ypač, jeigu atsižvelgsime į argumentus tų istorikų, kurie teigia, kad fašizmas ir nacionalsocializmas buvo antriniai, reaktyvūs komunizmo atžvilgiu reiškiniai (Furet 1999 (1995); Nolte 1987; 1991).

Nors ir labai svarbi bei reikšminga, ta nauja socialinio gyvenimo santvarka, kuri Rusijoje pradėjo formuotis po 1917 metų, lyginamojo sociologinio tyrimo objektu tapo tik po

Antrojo pasaulinio karo. Tarpukario metais Vakarų šalių socialinių mokslų akademinių disciplinų dėmesio ji nepatraukė. Viena vertus, kol šią santvarką reprezentavo vienas vienintelis (nors ir labai didelis, netgi gigantiškas) atvejis, ji nebuvo patrauklus lyginamojo tyrimo objektas. Kita vertus, tas atvejis tiesiog netilpo į tuometinės socialinių mokslų disciplininės organizacijos rėmus. Vakarų šalių sociologijos ir politikos mokslai buvo introvertiškos ir etnocentriškos disciplinos, susirūpinusios visų pirma savų visuomenių socialiniu būviu. Sovietų Sąjunga nebuvo prieinama tirti klasikiniais antropologiniais metodais. Be to, nekolonijinė, ne Rytų šalis, negalėjo būti laikoma tinkamu antropologijos mokslo, kuriam buvo patikėtas svetimų ar „kitų" visuomenių bei kultūrų tyrimas, objektu. Tad „iki 1945 socialiniai mokslininkai vengė komunistų valdymo kaip objekto ir beveik be išimčių paliko jį žurnalistikai ir istoriografijai" (Janos 1991: 81–82).

Todėl iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos socialiniai pokyčiai buvusioje Rusijos imperijoje buvo nors ir labai įtakingos, bet tuo metu vis dar neįsitvirtinusios akademinėje apyvartoje socialinės teorijos, žinomos marksizmo pavadinimu, problema. Tai buvo tokia problema, kuri gali būti vadinama marksizmo „anomalija" žymaus XX amžiaus mokslo filosofo Thomo Kuhno (2003 (1962)) prasme: keblus atvejis, kurį sunku paaiškinti su šios teorijos pagalba. Palyginus su tomis anomalijomis, su kuriomis susiduria gamtos mokslų paradigmos, ši anomalija buvo unikali, nes ji buvo pačios teorijos padarinys. Ta tikrovė, kurią siekia aprašyti ar numatyti gamtamokslinės teorijos, paprastai nėra pačių šių teorijų kūrinys. Gamtos pažinimas nekuria tos tikrovės, kuri yra pažinimo objektas.[45] Tačiau apie tą socialinę tikrovę, kuri po 1917 metų atsirado Rusijoje, o vėliau – ir kitose šalyse, tikrai galima pasakyti, kad jos nebūtų buvę, jeigu nebūtų buvę paties marksizmo, kaip socialinės teorijos. Pirmasis pasaulinis karas ir marksistinė socialinė teorija yra dvi pagrindinės komunizmo, kaip socialinės santvarkos, atsiradimo priežastys.

Karlo Marxo (1818–1883) sukurtą socialinę teoriją sudaro trys dalys.[46] Pirmosios dvi priklauso socialinių mokslų istorijai. Tai istorinis materializmas ir kapitalizmo visuomeninės ekonominės formacijos teorija. Trečioji dalis yra komunizmas – utopinė būsimos tobulos visuomenės vizija bei doktrina. K. Marxo istorinis materializmas – tai bendroji istorinio

---

45 Šiam teiginiui reikia tam tikrų išlygų po to, kai atsirado sintetinė chemija ar genų inžinerija. Kai kurios cheminės medžiagos (o ateityje gal būt ir gyvūnų rūšys) yra gamtos pažinimo, o ne pačios gamtos kūriniai.

46 Žinoma, K. Marxo paveldas priklauso taip pat ir filosofijos istorijai. Tačiau šiuo atžvilgiu labiau reikšmingi yra jo ankstyvieji darbai (visų pirma „1844-jų metų ekonominiai filosofiniai rankraščiai"), kurie buvo paskelbti tik 1932 metais. O tai, kas filosofijos istorikams yra žinoma dialektinio materializmo pavadinimu, labiau yra K. Marxo draugo ir bendradarbio F. Engelso (1820-1895), negu paties K. Marxo kūrinys. Marksologinė literatūra yra sunkiai aprėpiama. Geriausią K. Marxo istorinio materializmo idėjų analizę pateikia Geraldas A. Cohenas (1978). K. Marxo ekonominę teoriją bei kitas jo socialinių mokslų idėjas šiuolaikiniu požiūriu nuodugniausiai išgvildeno Jonas Elsteris (1985). Gilią K. Marxo komunizmo analizę pateikia Andrzejus Walickis (2005 (1995)). Marksizmo, kaip idėjinės srovės, istorija puikiai nušviečiama Leszeko Kolakowskio veikale (2005 (1978)), kuris dabar jau yra kiek senstelėjęs, nes neapima naujausių marksistinės minties reiškinių – visų pirma vadinamojo racionalaus pasirinkimo teorijos marksizmo (kitaip dar vadinamo analitiniu marksizmu), kuriam atstovauja ir G. A. Cohenas bei J. Elsteris (žr. Norkus 2000).

proceso teorija. Ši teorija yra evoliucionistinė, nes socialinė kaita joje suprantama kaip procesas, kurio pagrindinis turinys yra naujų visuomenių rūšių atsiradimas. Visuomenių rūšys, arba evoliuciniai tipai, šioje teorijoje skiriami pagal ekonominę bazę, t.y. dominuojantį gamybinių santykių tipą. Galutine socialinės kaitos priežastimi šioje teorijoje laikomas gamybinių jėgų natūralus augimas, kiekybiškai matuojamas pasiektu darbo našumo lygiu. Tam tikro tipo gamybiniai santykiai, suprantami kaip gamybinių jėgų kontrolės bei nuosavybės santykiai, kartu su tam tikrą technologinės pažangos pakopą pasiekusiomis gamybinėmis jėgomis sudaro tam tikro tipo gamybos būdą.

Teisę, valstybę, žmonių dvasinio aktyvumo formas K. Marxas traktuoja kaip visuomenės, suprantamos kaip tam tikras socialinis kūnas, „antstatą“. To antstato savitumą paaiškina visuomenės priklausomybė tam tikram evoliuciniam visuomenės tipui (vadinamam visuomenine ekonomine formacija), o pokyčius – gamybinių jėgų pažangos sukeltos gamybos būdo bei visuomenės socialinio susisluoksniavimo (socialinės nelygybės) permainos. Marksistinė tos sistemos analizė savita ne tuo, kad joje svarbiausiomis visuomenės socialinėmis kategorijomis laikomos klasės, bet tuo, kaip klasės suprantamos: tai yra grupės žmonių, besiskiriančių savo vieta gamybinių santykių struktūroje, atliekamu vaidmeniu materialios gamybos organizacijoje bei gaunama produkto dalimi ir forma.

K. Marxas nepateikė nei išsamios gamybinių santykių, nei gamybos būdų, nei visuomeninių ekonominių formacijų (evoliucinių visuomenės tipų) sistematikos. Svarstymai ir pasisakymai šiais klausimais buvo veikiau darbinės hipotezės: juolab kad daugelį jų aptinkame neskelbtuose rankraščiuose ir laiškuose (visų pirma Friedrichui Engelsui). Kitaip yra su antrąja K. Marxo teorijos dalimi – kapitalizmo, kaip visuomeninės ekonominės formacijos, teorija, kuri dėstoma pagrindiniame ir garsiausiame K. Marxo veikale „Kapitalas“. Tiesa, antrojo (visiškai užbaigto) ir trečiojo (nebaigto) šio veikalo tomo pats autorius nepaskelbė, ir tai byloja apie tam tikras jo abejones dėl savo teorijos vidinio nuoseklumo bei daromų išvadų.

Vis dėlto pagrindiniai šios teorijos kontūrai pakankamai ryškūs jau pirmame šio veikalo tome, paskelbtame 1867 m. (Marx, K. 1957 (1867)). Nors K. Marxas ją išplėtojo tik vieno atvejo – XVIII–XIX a. Didžiosios Britanijos – socialinės-ekonominės raidos analizės pagrindu, tačiau laikė ją pritaikoma daugybei kitų (įskaitant ir būsimus) atvejų: kiekvienai visuomenei, kurios bazėje dominuoja kapitalistiniai gamybiniai santykiai. Šių santykių pagrindiniai skiriamieji bruožai yra tokie: (1) gamybos priemonės yra privati nuosavybė; (2) tiesioginiai gamintojai neturi jokios gamybos priemonių nuosavybės, išskyrus savo darbo jėgą, kurią jie yra priversti parduoti daiktinių gamybos priemonių savininkams, kad galėtų išgyventi; (3) gamybos tikslas yra kapitalo kaupimas per rinkos apyvartą.

K. Marxo istorinis materializmas ryškiai reprezentuoja XIX a. evoliucionizmą sociologijoje ir antropologijoje, nuo gimininingų teorijų skirdamasis savo technologiniu ir ekonominiu produkcionistiniu determinizmu – pokyčių gamybos technologijoje ir gamybos organizacijoje priežastinio vaidmens sureikšminimu. Būtent taip šią savo teoriją XIX a.

mokslo raidos kontekste pozicionavo artimiausias K. Marxo bendražygis F. Engelsas (1820–1895), kuris gretino savo draugo ir mokytojo nuopelnus socialiniams mokslams su Charles'o Darwino nuopelnais biologijos mokslui. Jis pats dėjo pastangų praplėsti istorinį materializmą ikiklasinių visuomenių analize, kurioje sujungiamos K. Marxo ir žymaus XIX a. evoliucionisto antropologo Lewiso Henry'o Morgano (1818–1881) idėjos (Engels 1948 (1884)).

Antroji K. Marxo teorija (kapitalizmo kaip visuomeninės ekonominės formacijos) gali būti įrašyta į plačiai suprantamo ekonomikos mokslo istoriją kaip iki XIX a. 8-o dešimtmečio dominavusios klasikinės jo paradigmos (kartais dar vadinamos britų klasikine ekonomika) atskira atšaka. Kaip ir jos artimiausi giminaičiai – Davido Ricardo bei Johno Stuarto Millio politinės ekonominės teorijos, – K. Marxo kapitalistinio gamybos būdo analizė remiasi darbo, kaip ekonominės vertės šaltinio, teorija, o pagrindinis dėmesys skiriamas veiksniams, lemiantiems pagaminto produkto paskirstymą, bei ekonominės raidos ilgalaikėms tendencijoms analizuoti. Britų klasikinių ekonomistų požiūris į tos ekonominės sistemos, kurią K. Marxas vadino „pramoniniu kapitalizmu", ateitį – pesimistiškas. Ta ateitis – ekonomikos „stacionari būklė", nulinis ekonominis augimas. Neperžengiamas ribas šiam augimui esą nubrėžia ribota vieno iš gamybos veiksnių – žemės – pasiūla bei gyventojų skaičiaus augimas, kuris lemia nuolatinį darbo jėgos pasiūlos perteklių ir neleidžia darbo užmokesčiui pakilti virš minimumo, būtino biologiniam egzistavimui užtikrinti. K. Marxas varganą darbininkų klasės būklę XIX a. pramoninės revoliucijos laikų Anglijoje aiškino privačiasavininkiška gamybos organizacija, o po jos panaikinimo numatė neribotą gamybinių jėgų augimą, sukursiantį ekonominį pagrindą visuomenei, kurioje visiems pakaksią išteklių kūrybiškai savirealizacijai.

K. Marxo istorinis materializmas yra veikiau orientacinių hipotezių (nurodymų, kokius makrosociologinius kintamuosius laikyti nepriklausomais) rinkinys, o ne empiriškai patikrinama (falsifikuojama teorija).[47] Bet jo pateikta kapitalizmo, kaip visuomeninės ekonominės formacijos, teorija yra empiriškai patikrinama. Nors pamatinė jos sąvoka – visuomeniškai būtinos darbo sąnaudos – nėra empiriškai operacionalizuojama (išmatuojama), K. Marxas iš savo teorijos išvedė keletą empiriškai patikrinamų, rizikingų prognozių, ir tai teorijai suteikia empirinį pobūdį. Svarbiausios iš šių prognozių yra: viduriniųjų sluoksnių nuskurdimas bei visuomenės poliarizacija į vis mažėjančią kapitalistų klasę ir absoliučią visuomenės daugumą sudarančią darbininkų klasę; absoliutus ir santykinis darbininkų klasės nuskurdimas; vidutinės pelno normos smukimas ir kt.

Tuo pačiu metu K. Marxo pateikiamą kapitalizmo, kaip tam tikro evoliucinio visuomenės tipo, ekonominės dinamikos analizę persmelkia radikali jo kritika. Kapitalizmo tikrovė yra matuojama komunizmo, kaip alternatyvios, tobulos socialinės santvarkos, masteliu.

---

[47] Nors kai kuriuos istorijos faktus (visų pirma paties marksizmo poveikį istorijos eigai) keblu suderinti su istorinio materializmo postulatais (žr. toliau 6.5).

Kapitalizmas ir kitos klasinės visuomenės kritikuojamos kaip susvetimėjusios. Šiose visuomenėse žmonių bendros veiklos produktai iškyla virš jos ir pradeda viešpatauti jai kaip svetimos ir nesuprantamos jėgos – religija, valstybė, pasaulinė rinka. Kapitalizmą K. Marxas laikė paskutiniu susvetimėjusios visuomenės evoliuciniu tipu, kuriame sukuriamos materialinės sąlygos susvetimėjimui įveikti bei atsiranda socialinė jėga, kuri yra ir suinteresuota, ir pajėgi įvykdyti revoliucinį perversmą (socialistinę revoliuciją), – darbininkų klasė (proletariatas). Socialistinę revoliuciją K. Marxas suprato kaip „šuolį į laisvės karalystę“: įvykusi tinkamu laiku (kai gamybinės jėgos jau pakankamai išvystytos) bei tinkamu būdu (viso pasaulio mastu), ji po palyginti trumpo pereinamojo laikotarpio atvesianti į komunizmą – aukščiausią ir paskutinę visuomeninę ekonominę formaciją.

Šios pokapitalistinės formacijos kontūrai K. Marxo darbuose nužymėti gana punktyriškai (žr. visų pirma: Marx, K. 1975 (1875)), bet pagrindiniai bruožai gana aiškūs. Komunizmo sąlygomis nebebūsią ne tik privačios nuosavybės, bet ir prekinių mainų (rinkos santykių). Būsiąs išugdytas naujas žmogus – kolektyvistas, kurio pagrindinis poreikis bus kūrybiška savirealizacija visuomenės labui, o ne vartojimo maksimizavimas. Jis nesieks kuo mažiau visuomenei (kitiems) duoti ir kuo daugiau iš jos gauti. Pagal kai kuriuos K. Marxo teiginius, nebebūsią ir paties darbo, jeigu darbas apibrėžiamas kaip veikla, turinti išorinį jos pačios atžvilgiu tikslą – išteklių tikrajam gyvenimui, tapatinamam su vartojimu, įgijimą (žr. Marx ir Engels 1974 (1932): 29, 34). „Prometėjiška žmogaus kūrėjo vizija vertė jį tikėti, kad dėl gamybos priemonių masinio suvisuomeninimo atsiras naujos, aukštesnės, rūšies žmogiškų būtybių, visiškai kitokių, nei degradavę, egoistiški kapitalistinės dehumanizacijos laikotarpio individai“ (Walicki 2005 (1995): 115).

Taigi komunizmas K. Marxui buvo ne tik paskutinė visuomeninė ekonominė formacija, bet ir nauja, aukštesnė civilizacija su nauju, praktiškai veiksmingu gero gyvenimo supratimu. Tokioje civilizacijoje, kurią sudaro prometėjiški kolektyvistai, praranda savo vertę bei prasmę bendrosios (viešos) ir privačios sferos perskyra, o kartu nunyksta ir tokios būdingos klasinėms civilizacijoms institucinės sferos, kaip valstybė bei teisė. Socialinis gyvenimas atgauna būdingą ikicivilizaciniam būviui, marksistinėje teorijoje vadinamam pirmykšte bendruomenine formacija, skaidrumą ir paprastumą. Dėl to pasidarysią nebereikalingi ir patys socialiniai mokslai, nes socialinių reiškinių esmę nustosiąs maskuoti ideologinės regimybės šydas, dėl kurio susvetimėjusių visuomenių nariai socialinę tikrovę įsisąmonina iškreiptu pavidalu – taip, kad jų suvokiami socialinių faktų santykiai skiriasi nuo tikrųjų ne mažiau, kaip moksliškai naivaus stebėtojo akims atsiveriantis dangaus kūnų judėjimo geocentrinis vaizdas skiriasi nuo jų tikrųjų trajektorijų.

XXI a. pradžioje utopinis komunizmo doktrinos pobūdis aiškus kaip niekada. Tiesa, klausimas, koks yra santykis tarp įgimtų ir auklėjimu įdiegiamų (ir todėl kultūriškai bei civilizaciškai reliatyvių) individualaus žmogiško elgesio determinacijos mechanizmų, tebėra iki galo neišspręstas. Tačiau paskutiniųjų dešimtmečių sociobiologijos ir evoliucinės psichologijos laimėjimai (žr. Barkow 2006; Nielsen 1994) suteikia pagrindą teigti, kad

K. Marxo prognozuotos žmonių elgesio permainos neįmanomos be genetiškai paveldimų elgesio pradų pokyčių.

Tai pokyčiai, kurie paverstų žmones, pagal Ch. Darwino atrastus dėsnius vykusios antroposociogenezės produktus, kitokia biologine rūšimi. Tos rūšies atstovai vienais atžvilgiais (poreikiu kūrybiškai save realizuoti) būtų panašūs į Friedricho Nietzsche's (1844–1900) antžmogius, o kitais (kolektyvizmu) – į skruzdėlynų gyventojus. Žmogaus, kaip biologinės rūšies, prigimčiai K. Marxo įsivaizduotos socialinės santvarkos principai (pavyzdžiui, „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius") prieštarauja, o gamybos priemonių masinis suvisuomeninimas tos prigimties pakeisti negali. Todėl tokia santvarka yra neįgyvendinama, o mėginimai ją įgyvendinti pasmerkti baigtis rezultatais, kurie yra priešingi sumanymui.

Tačiau komunistinės visuomenės projektas yra utopija ne vien dėl jo priešingumo žmogaus prigimčiai, kurios pati sąvoka yra itin kebli dėl to vaidmens, kurį žmogiškojo elgesio determinacijoje atlieka istoriškai besikeičiantys socialiniai ir kultūriniai veiksniai. Itin svarbų (jeigu ne svarbiausią) vaidmenį tame perversme, kuris kapitalistines visuomenes turėtų paversti komunistinėmis, K. Marxas skyrė prekinės gamybos, pirkimo ir pardavimo santykių panaikinimui. Mėginimų praktiškai įgyvendinti K. Marxo idėjas patirtis vienareikšmiškai parodė, kad be rinkos santykių žmonių ūkinės veiklos efektyvus koordinavimas bent kiek didesnėse socialinėse sistemose yra neįmanomas.

K. Marxas siekė padėti pagrindus moksliniam socialinės tikrovės pažinimui. Daugelis jo įžvalgų apie kapitalizmo, kaip ekonominės sistemos, veikimo mechanizmus neprarado savo vertės iki šiol (žr. 16 sk.). Tačiau jis rimtai nesigilino į klausimą, kokios gali būti mėginimo panaikinti rinkos santykius pasekmės, ar gali efektyviai funkcionuoti ekonominės makrosistemos, kai nėra kainas nustatančių rinkos mainų. Žinodami visą komunistinio eksperimento kainą (nesvarbu, kad tas eksperimentas buvo vykdomas ne ten, kur jį numatė K. Marxas), galime jį kaltinti intelektualinės ir moralinės atsakomybės stoka.

Dėl utopinės komunizmo doktrinos K. Marxo mokymas yra ne tik socialinių mokslų istorijos, bet ir religijų istorijos dalis, o pats jo kūrėjas yra figūra, palyginama su didžiųjų išganymo religijų pranašais – Zaratustra, Buda, Mahometu ir kitais. „Galima neperlenkiant pasakyti, kad taip suprantamas komunizmas buvo supasaulietinta, imanentizuota kolektyvinio išganymo žemėje milenaristinės vizijos versija. Jis turėjo įtvirtinti ne tik tobulą asmeninio ir visuomeninio gyvenimo vienybę, bet ir tobulą žmogaus esencijos ir egzistencijos harmoniją, kas būtų tolygu suteikti žmonėms Dievo atributų" (Walicki 2005 (1995): 71). Krikščionybės sėkmė užgožia tą aplinkybę, kad iš pradžių ji buvo tik viena iš daugelio į Romos imperijos centrus iš rytinės periferijos importuojamų religijų, kuri turėjo žūtbūtinai konkuruoti su kitomis (daugiau ar mažiau gimininingomis). Keblu įsivaizduoti pasaulio istoriją be krikščionybės, bet tokia alternatyvi istorija iki pat Romos imperatoriaus Konstantino reformų vis dar buvo galima. Ta didžiulė įtaka, kurią marksizmas turėjo XX a. istorijos eigai, trukdo suvokti, kad XIX a. jis turėjo stiprių konkurentų. Bet ir marksizmo

atveju nėra pakankamo pagrindo teigti, kad XIX–XX a. istorijos neįmanoma įsivaizduoti be jo.

XIX amžius – tai radikalaus visuomenės pertvarkymo, tobulos visuomenės projektų kūrimo amžius. Ir K. Marxas turėjo ne tik pirmtakų (Charles Fourrier (1772–1837), Henry Saint Simonas (1760–1825), Charles Owenas (1771–1858), bet ir konkurentų. Tai Michailas Bakuninas (1814–1876), Ferdinandas Lassalle'is (1825–1864), Pierre'as Josephas Proudhonas (1809–1865), Karlas Eugenas Dühringas (1833–1921), Wilhelmas Weitlingas (1808–1871). Visiems jiems yra bendras socialinių permainų, kurias paspartino industrinė bei Didžioji Prancūzijos revoliucija, sužadintas įsitikinimas, kad tobulą socialinį būvį, kurį išganymo religijos žadėjo aname pasaulyje (o milenaristai siejo su stebuklingu Dievo įsikišimu į žemiškų visuomenių gyvenimą), galima sukurti šiapusiame pasaulyje pačių žmonių pastangomis. Laiko ir pastangų literatūrinei ir politinei kovai su kiek kitokias šio tikėjimo versijas skelbiančiais konkurentais K. Marxas ir F. Engelsas skyrė ne ką mažiau negu moksliniams tyrimams.

Tos kovos baigtis toli gražu nebuvo nulemta iš anksto. Tarp Paryžiaus komunos (1871), kuri buvo bene žymiausias XIX a. mėginimas praktiškai įgyvendinti radikalias socialistines idėjas, vadų marksistų nebuvo visai (dominavo P. J. Proudhono šalininkai), o I Internacionale (1864 m. įkurtame tarptautiniame profesinių sąjungų susivienijime) galų gale viršų paėmė M. Bakunino šalininkai. Dėl idėjinės įtakos Vokietijos socialdemokratams F. Engelsui ir K. Marxui teko kovoti su F. Lassalle'iu. Dar nežinia, kaip ta kova būtų pasibaigusi, jeigu jų konkurentas prieš pat lemiamus susirėmimus nebūtų žuvęs (dvikovoje). Galima gana užtikrintai teigti, kad jeigu K. Marxas ir F. Engelsas būtų mirę vaikystėje arba žuvę per 1848–49 metų revoliuciją, XIX–XX a. radikalaus socialistinio visuomenės pertvarkymo idėja Europoje būtų buvusi ne mažiau populiari, o daugelyje šalių būtų iškilusios politinės partijos, kalbančios darbininkų vardu ir įėjusios į istoriją socialdemokratijos pavadinimu. Šiuo atžvilgiu labai iškalbingas Darbo partijos (*Labour Party*) iškilimas Didžiojoje Britanijoje XIX a. pab.–XX a. pradžioje. Jos gretose marksistai visada buvo tik mažuma, o marksizmas niekada nebuvo tapęs oficialia partijos ideologija.

Tai reiškia, kad jeigu XIX a. antroje pusėje K. Marxo komunizmo doktrina nebūtų pasirodžiusi radikalių socialistinių idėjų rinkoje, jos vietą būtų užėmusi kuri nors su ja konkuravusi gimininga idėjų sistema. Marksizmas nesukūrė darbininkų sąjūdžio ir socialdemokratijos, kaip politinės jėgos. Jų iškilimą sąlygojo industrializacijos nulemtos permainos Europos visuomenių socialinėje struktūroje. Naujausi socialinių istorikų tyrimai rodo (Welskopp 2000), kad ta socialinė terpė, kurioje XIX amžiaus viduryje komunistinės idėjos anksčiausiai susilaukė atgarsio, buvo keliaujantys amatininkai (ypač siuvėjai). Fabrikinė gamyba kėlė grėsmę jų tradiciniams pragyvenimo šaltiniams bei gyvenimo būdui. Jie nuo seno įkūnijo tą socialinį tipą, kurį M. Weberis apibūdino kaip proletarinį bei parijų intelektualizmą (Weber 2000 (1922): 145–146, 155). Be to, dalyvavimas socialistinėse ir

komunistinėse draugijose (dažnai slaptose ar pusiau slaptose) keliaujantiems amatininkams teikė ir socialinį kapitalą, kurį jie galėjo panaudoti savo amato reikalams – susirasti nakvynę pas vienminčius naujose vietose, klientų ir pan.

Marksizmo sėkmę galų gale lėmė tai, kad jis susilaukė atgarsio ne tik tarp savamokslių, plebėjiškų intelektualų, bet ir tarp tikrų – siekiančių aukštojo išsilavinimo bei jį įgijusių – intelektualų, o taip pat tarp kvalifikuotų fabrikinės pramonės darbininkų. Kokie buvo K. Marxo teorijos lyginamieji pranašumai laisvoje konkurencinėje kovoje su kitomis socialistinėmis teorijomis? Intelektualams svarbiausias jos pranašumas buvo tai, kad K. Marxo komunistinė utopija buvo susieta su originalia ir stipria sociologine bei ekonomine teorija. Tokių intelektualiai stiprių priedų konkuruojančios radikalaus visuomenės pertvarkymo doktrinos tiesiog neturėjo. K. Marxo sociologinė ir (iki paskutinio XIX a. trečdalio, kai atsirado ribinio naudingumo teorija pagrįsta neoklasikinė ekonomika) ekonominė teorija rėmėsi aukščiausiais XIX a. filosofinės bei socialinės mokslinės minties laimėjimais, juos įkūnijo.

Kai XIX a. pabaigoje F. Engelsas pagaliau išleido nebaigtą trečiąjį K. Marxo „Kapitalo“ tomą, neoklasikine ekonomine teorija besiremiantys kritikai atskleidė loginius K. Marxo kapitalistinio gamybos būdo teorinės analizės defektus bei parodė darbinės vertės teorijos nevaisingumą. Iki to laiko minėtų priedų dėka K. Marxo teorija galėjo gana įtikinamai pretenduoti į intelektualinį pranašumą prieš oficialų ar akademinį socialinį mokslą, kurį patys marksistai kvalifikavo kaip buržuazinę ideologiją. K. Marxas ir F. Engelsas sugebėjo gerai išnaudoti šį pranašumą, pozicionuodami savo idėjas apie kapitalizmo ateitį kaip mokslinį socializmą ir diskvalifikuodami savo konkurentų sistemas kaip utopinį socializmą ar komunizmą. Ši idėjų marketingo strategija ypač gerai atitiko XIX a. viduryje nusistovėjusią laiko dvasią su jai būdingu scientizmu, tikėjimu mokslo visagalybe.

Savo teorijos moksliškumą K. Marxas grindė, pirma, tuo, kad socializmas ir komunizmas buvo pateikiamas ne kaip etinis idealas, bet kaip neišvengiamas socialinės evoliucijos, istorijos dėsnių, padarinys, kurio atėjimą žmonės savo veikla gali tik pagreitinti, kartu sumažindami jo socialinius kaštus. Antra, savo teorijos privalumu jis laikė jos gebėjimą identifikuoti kylančią ir gausėjančią socialinę jėgą, kurią jos padėtis kapitalistinėje gamybos sistemoje ne tik daro suinteresuotą revoliuciniu perversmu, panaikinsiančiu kapitalistinius gamybinius santykius, bet ir verste verčia sukilti prieš kapitalizmą. Tokia jėga jis laikė samdomų darbininkų klasę, arba proletariatą, – visų pirma fabrikinės pramonės darbininkus. Toks jų socialinio vaidmens sureikšminimas negalėjo nepatikti bent jau šios socialinės grupės mažumai, – net jeigu jų gyvenimo sąlygos neleido, o motyvacija ar išsilavinimas buvo per menki išstudijuoti bent jau pirmąjį „Kapitalo“ tomą bei savo protu patikrinti jo autoriaus argumentų pagrįstumą.

6.2. Marksistinio komunizmo istorijos ironija ir paradoksai

Ketvirtis amžiaus, apimantis laikotarpį nuo 1889 m., kai keliolika Europos socialistinių partijų, pasirinkusių marksizmą savo ideologija, susivienijo į II Internacionalą, iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios 1914 m. – tai marksizmo aukso amžius (Kolakowski 2005 (1978)). Kartu tai epocha, kai vis labiau ėmė ryškėti ir klasikinės politinės ekonomijos, ir K. Marxo kapitalizmo teorijos makrosociologinių ir makroekonominių prognozių neadekvatumas. Kaip jau buvo sakyta, K. Marxas „Kapitale" numatė, kad labiausiai išsivysčiusių kapitalistinių šalių visuomenės ateityje poliarizuosis į vis mažėjančią (dėl kapitalo koncentracijos ir centralizacijos) kapitalistų mažumą ir proletariato daugumą, o ta dauguma vis labiau santykiškai ir absoliučiai nuskurs. Kiekviena nauja cikliškai pasikartojanti perprodukcijos krizė būsianti vis gilesnė. Nuolatos didėsianti ta darbininkų klasės dalis, kuri negalės rasti darbo netgi ekonominio pakilimo metu.

Iš tikrųjų darbininkų klasės pajamos ir pragyvenimo lygis kilo. Prie to daug prisidėjo pačių socialistinių partijų sėkminga veikla. Šių partijų aktyvistai padėjo darbininkams organizuotis į profsąjungas, ir tokiu būdu padidinti savo galią derybose su darbdaviais dėl darbo užmokesčio ir darbo sąlygų. Ten, kur socialistai tapdavo įtakingomis parlamentinėmis partijomis, jie panaudodavo savo politinę galią, kad būtų priimti palankūs darbininkams darbo ir socialinės apsaugos įstatymai. Dažnai tokias reformas inicijuodavo ir nesocialistinės politinės jėgos, konkuruojančios su socialistais dėl darbininkų balsų.

Išryškėjo paradoksas: kuo sėkmingesnė buvo socialistinių partijų veikla, ginant darbininkų klasės interesus, tuo labiau ši klasė integravosi į kapitalistinę visuomenę; tuo labiau silpo jos revoliucinės nuotaikos, o kartu – mažėjo ir tikimybė, kad revoliucinio perversmo, panaikinančio kapitalistinį gamybos būdą, prognozė pasitvirtins. Šis paradoksas ryškiausiai pasireiškė labiausiai išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse – kaip tik tose, kuriose darbininkų klasė sudarė didelę gyventojų dalį ir kuriose K. Marxas numatė socialistinę revoliuciją. Šio paradokso, kilusio iš pačios marksistinės teorijos poveikio tiems socialiniams procesams, kuriuos ji siekė paaiškinti ir numatyti, K. Marxas nenumatė.

Jeigu ne Pirmasis pasaulinis karas, socialistinė revoliucija galėjo taip ir likti praktiškai neišmėginta radikalios socialinės kaitos galimybe (žr. Ferguson 1999). Visų Vakarų šalių ekonominė, politinė ir socialinė raida greičiausiai būtų ėjusi tuo keliu, kuriuo nuo XX a. pradžios pasuko Skandinavijos šalys. Nors XX a. pradžioje pasaulio politikoje daugėjo įtampos židinių, buvo daug atvirų ir latentinių konfliktų tarp didžiųjų pasaulio valstybių, pakankamo pagrindo Pirmąjį pasaulinį karą laikyti neišvengiamu nėra.

Besivienijančios Europos amžininko retrospektyviu požiūriu, Pirmasis pasaulinis karas – tai beprasmiškos skerdynės, o į jį atvedę 1914 m. vasaros įvykiai – bene pačios lemtingiausios visoje XX a. pasaulio istorijoje politinės klaidos. Jie reiškė ne vien didžiųjų to meto Europos valstybių politinių elitų, bet ir kontrelitų – II Internacionalo partijų vadovybių – politinį bankrotą. Prieškariniuose II Internacionalo kongresuose šios partijos buvo pasiža-

dėjusios bendromis pastangomis ir visomis priemonėmis priešintis mėginimams sukelti karą tarp didžiųjų Europos valstybių. Karui prasidėjus, jų vadai pamiršo apie K. Marxo skelbtą principinį internacionalizmą („visų šalių proletarai, vienykitės!“) ir paskelbė, kad bendri savos tautos interesai yra aukštesni už visus kitus.

Šis posūkis bylojo, viena vertus, apie nuo XIX a. vidurio pasiektą darbininkų klasės ir jos politinių atstovų integracijos į kapitalistines visuomenes pažangą. Kita vertus, jis apnuogino dar vieną K. Marxo teorijos defektą, kurį jos įdėmesni kritikai galėjo pastebėti ir anksčiau. Tai yra jos nesugebėjimas konceptualizuoti ir paaiškinti nacionalizmą kaip socialinį reiškinį ir politinę jėgą, kuri XIX a. iškilo lygiagrečiai su darbininkų sąjūdžiu ir socialistine ideologija. XIX–XX a. istorija parodė, kad nacijos yra tokios žmonių bendrijos, kurių svarba socialinei kaitai ir žmonių elgesiui gali pranokti susiskirstymo į klases svarbą. 1914 m. vasara buvo savotiškas, ironiškas, įrodymas: žmonės, visą gyvenimą skelbę internacionalinį darbininkų klasės solidarumą, kai jį reikėjo paversti praktine politika, pasielgė kaip nacionalistai. Baimė tapti tautos priešais ir dėl to nukentėti čia ir dabar (kad ir koks būtų tos kankinystės dėka įgytas politinis kapitalas ateityje) pasirodė stipresnė už baimę tapti darbininkų klasės reikalo išdavikais bei pagundą tapti Jungtinių Europos Valstijų socialistinės vyriausybės vadovais.

Tačiau ne mažiau ironiška buvo ir tai, kad internacionalizmo idėjai likusi ištikima socialistų mažuma Pirmojo pasaulinio karo situaciją bei padarinius panaudojo politinėms iniciatyvoms, kurios Pirmąjį pasaulinį karą pavertė iki pat „trumpojo XX amžiaus“ pabaigos užtrukusiu „pasauliniu pilietiniu karu“, kuriame svarbiausias takoskyros linijas tarp kariaujančių pusių nubrėžė jau nebe (kaip būdavo anksčiau) didžiųjų valstybių galios santykiai, tačiau socialinių-politinių ideologijų, arba vertybių, skirtumai. Dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse išryškėjo socialistinių partijų diferenciacija į nuosaikų (reformistinį) ir radikalų (revoliucinį) sparną, ir tai buvo būsimojo II Internacionalo skilimo į du – socialistinį ir komunistinį (trečiąjį) – pradžia.

Nuosaikieji manė, kad dėl ryškėjančių K. Marxo prognozių ir išsivysčiusių kapitalistinių šalių ekonominės ir socialinės raidos realių tendencijų neatitikimo socialistinės revoliucijos perspektyva yra nebereali. Jie siūlė sutelkti socialistinių partijų pastangas į kapitalizmo tobulinimą (humanizavimą, socializavimą ir pan.), išnaudojant demokratinio politinio proceso teikiamas galimybes, palaipsnių reformų keliu. Tačiau tik nedaugelis reformistų (pavyzdžiui, Eduardas Bernsteinas) tuo metu jau ragino atsisakyti ir paties komunistinės visuomenės idealo, nors tebelaikė jį jeigu ne politiškai, tai bent jau etiškai reikšmingu reformų politikos orientyru. Dauguma kontinentinės Europos socialistinių partijų nuo marksizmo galutinai atsiribojo tik po Antrojo pasaulinio karo.

Radikalai tebelaikė komunistinę visuomenę politinio veiksmo siekiamybe ir manė, kad kelią jai sukurti gali tik revoliucinis perversmas. Tačiau reikėjo ieškoti atsakymo į klausimą, kodėl socialiniai pokyčiai išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse neatitinka K. Marxo prognozių. Šį atsakymą pateikė Rozos Luxemburg (1913), Nikolajaus Bucharino (1973

(1917)), Vladimiro Lenino (1952 (1915)) darbuose suformuluota imperializmo teorija. Joje atmetama prielaida, kad kapitalizmas egzistuoja nacionalinės ekonomikos pavidalu, ir todėl galima abstrahuotis nuo poveikio, kurį jo raidai daro pasaulinis politinis-ekonominis kontekstas. Imperializmo teorija iškelia atskirų pasaulio šalių nevienodo ekonominio lygio ir pačių išsivysčiusių kapitalistinių valstybių netolygaus vystymosi faktą. Dėl to netolygumo menkiau išsivysčiusios šalys tampančios labiau išsivysčiusių ekonominės ir kolonijinės ekspansijos aukomis.

Kolonijų ir pusiau kolonijų išnaudojimas leidžia laikinai išspręsti vidines išsivysčiusių kapitalistinių šalių socialines bei ekonomines problemas ir nukelti tą revoliucinį sprogimą, kuris kitaip jau būtų turėjęs įvykti. Pirma, kolonijos ir pusiau kolonijos – tai papildomos pramonės produkcijos realizavimo rinkos, kurių egzistavimas leidžia švelninti perprodukcijos krizes ir neutralizuoti kapitalizmui dėl gamybos techninės pažangos esą būdingą nuolatinį nedarbo augimą. Antra, pigios darbo jėgos išnaudojimas bei žaliavų šaltinių monopolizavimas leidžia išsivysčiusių šalių kapitalistams užsitikrinti viršpelnius ir daryti nuolaidas savo šalių darbininkijai, kvalifikuotąją jos dalį paversti darbininkų aristokratija, kuri ir tampa socialistinio sąjūdžio reformistinių tendencijų socialine atrama.

Tačiau kapitalizmo globalizacija ir kolonijinė ekspansija galinti tik laikinai atitolinti pasaulinį revoliucinį sprogimą. Pirma, kolonijinė ekspansija pasibaigia, kai pasaulyje nebelieka „laisvų“ plotų – kai jis visas pasidalijamas į kolonijas ir įtakos sferas. Antra, kapitalizmo raida pačiose kolonijose ir pusiau kolonijose sukuria ten vietines kapitalistų ir darbininkų klases, kurios tampa nacionalinio išsivadavimo judėjimo socialine baze. Trečia, pačios išsivysčiusios šalys plėtojasi netolygiai – vienos savo ekonomine ir politine galia atsilieka, kitos išsiveržia į priekį. Kai pasaulis jau visas padalytas į kolonijas ir įtakos sferas, naujai iškilusios šalys gali sukurti kolonijines imperijas bei įgyti jų ekonominį svorį atitinkančias įtakos sferas tik atimdamos jas iš jau įgijusių. Prasideda imperialistiniai karai dėl pasaulio perdalijimo. Tokiu karu radikalieji socialistai, po 1917 m. tapę komunistais, laikė ir Pirmąjį pasaulinį karą, kartu traktuodami jį kaip neišvengiamą, o po jo pabaigos (jeigu jis nesibaigs pergalinga pasauline socialistine revoliucija) – numatė dar vieną pasaulinį karą.

Daugelis radikalų (visų pirma, Rusijos radikaliųjų socialistų (bolševikų) lyderis V Leninas (1870–1924)) šį karą laikė istoriniu šansu, kai socialistinė revoliucija gali pagaliau įvykti ir laimėti. Jis ir kiti radikalūs socialistai skelbė pasaulinę socialistinę revoliuciją vienintele priemone išvengti karų, analogiškų Pirmajam pasauliniam karui. Ta revoliucija turėjo būti paskutinis, tegul gigantiško masto, prievartos aktas, po kurio žmonija galės pamiršti, kas tai yra karas. Tikrų, o ne „šiaudinių“ socialistų siekis turįs būti savos vyriausybės pralaimėjimas kare ir imperialistinio karo pavertimas pilietiniu, siekiant nuversti jį sukėlusią vyriausybę ir pakeisti ją socialistine. Tokios vyriausybės pareiga yra paversti pergalingą vidaus pilietinį karą tarptautiniu revoliuciniu karu, kuriame ji turi padėti kitų šalių revoliuciniams socialistams nuversti savo šalių buržuazines vyriausybes.

Rusija buvo ta šalis, kurioje ši strategija buvo pritaikyta praktiškai. Pirma, joje radikalūs socialistai (bolševikai, 1919 m. pasivadinę komunistais) dėl keleto priežasčių buvo stipresni negu kitose šalyse. Antra, ji pirmoji buvo sumušta Pirmajame pasauliniame kare. 1917 m. vasarį joje prasidėjo revoliucija. Carinį, pusiau autokratinį, režimą pakeitė demokratinė Laikinoji vyriausybė, kuri savo pagrindiniu uždaviniu laikė rinkimų į Steigiamąjį susirinkimą surengimą. Iki jų ji susilaikė nuo esminių reformų (iš jų svarbiausia buvo žemės reforma), laikydama jas vyriausybės, kurią sudarys Steigiamasis susirinkimas, prerogatyva. Parengiamiesiems Steigiamojo susirinkimo sušaukimo darbams užsitęsus, didėjančiu masių nepasitenkinimu pasinaudojo bolševikai, kurių įtaka buvo ypač stipri šalies sostinėje Petrograde.

1917 m. lapkritį jie čia įvykdė perversmą, kurio lozungas buvo valdžios perdavimas taryboms – klasiniu pagrindu renkamiems darbininkų, kareivių ir valstiečių savivaldos organams. Bolševikų sėkmę visoje kitoje šalies dalyje lėmė karo nuvargintų plačiųjų kareivių (buvusių valstiečių) masių palaikymas ar palankus neutralumas, kurį bolševikams užtikrino tai, kad jie vieninteliai iš Rusijos įtakingų politinių partijų žadėjo pradėti vienašališkas taikos derybas su Vokietija ir sudaryti separatinę taikos sutartį, o taip pat nedelsdami paskelbė žemės reformą, kuria dvarininkų žemės buvo atiduotos pasidalyti valstiečių bendruomenėms. Tai buvo grynai taktinis politinis ėjimas, kad įsitvirtintų ką tik paimtoje politinėje valdžioje.

Taikos sutartis su Vokietija ir jos sąjungininkais buvo pasirašyta 1918 m. kovo mėnesį Brest-Litovske. Ja Tarybų Rusijos vyriausybė išsižadėjo Baltijos gubernijų ir Ukrainos, sukeldama didžiarusių nacionalistų pasipiktinimą ir įplieksdama pilietinį karą. Šiame kare bolševikai nugalėjo, bet visos jų viltys, kad Rusijos revoliucija virs pasauline, žlugo, o marksistinė socialinė teorija susidūrė su dar viena anomalija. Atsilikusioje agrarinėje šalyje, kurioje dominavo natūrinė ir smulkiaprekė gamyba, diktatorišką politinę valdžią įgijo pramonės darbininkų (kurių dėl Pilietinio karo sukeltos ekonominės suirutės mažai beliko) interesų atstove besiskelbianti partija, veiklos orientyru laikanti marksistinę socialinę teoriją. Tačiau kokiai formacijai marksistas turėtų priskirti šalį, kurios „bazėje“ dominuoja ikikapitalistiniai gamybos būdai, politinis režimas yra vienos partijos diktatūra, o ideologija yra socialistinė? Ir kokią politiką tokioje šalyje turėtų vykdyti marksistinė partija?

Pats K. Marxas teigė, kad socialistinė revoliucija gali nugalėti tik kaip pasaulinė revoliucija. Jeigu kartais atsitiktų taip, kad revoliucinis proletariatas ar jo politiniai atstovai paimtų į savo rankas valdžią vienoje atskirai paimtoje šalyje, joje anksčiau ar vėliau būtų restauruota kapitalistinė santvarka. Tokią galimybę jis aptarė dar 1845 m. kartu su F. Engelsu parašytame veikale „Vokiečių ideologija“: „antra vertus, šis gamybinių jėgų išsivystymas (kai kartu su juo jau yra empiriškai įgyvendinta *pasaulinė istorinė*, o ne lokalinė žmonių būtis) yra absoliučiai būtina praktinė prielaida dar ir todėl, kad be jo *neturtas* tik virsta visuotiniu, o esant skurdui, vėl turėtų prasidėti kova dėl pragyvenimo reikmenų, vadinasi, turėtų atgyti visos senosios šlykštybės. Toliau, šis universalus gamybinių jėgų išsivystymas

yra būtina prielaida dėl to, kad tik jam esant, atsiranda *universalus* žmonių bendravimas, todėl, iš vienos pusės, toks reiškinys, kaip ‚nuosavybės neturinčios' masės, vienu metu pasirodo visose tautose (visuotinė konkurencija), kurių kiekviena pasidaro priklausoma nuo perversmų kitose tautose, – ir pagaliau lokalinius individus pakeičia *pasauliniai istoriniai*, empiriškai universalūs individai. Be šito 1) komunizmas galėtų egzistuoti tik kaip vietinis reiškinys, 2) pačios bendravimo *jėgos* negalėtų išsivystyti kaip *universalios,* todėl ir nepakenčiamos jėgos: jos liktų naminių prietarų ‚aplinkybėmis', ir 3) bet koks bendravimo išsiplėtimas panaikintų lokalinį komunizmą. Empiriškai komunizmas yra galimas tik kaip viešpataujančių tautų veiksmas, atliktas ‚iš karto', vienu metu, o to prielaida yra universalus gamybinės jėgos išsivystymas ir su juo susijusio pasaulinio bendravimo išsivystymas" (Marksas ir Engelsas 1974 (1845): 31).

Šiuo pagrindu kai kurie teoretikai, iki šiol išsaugoję ištikimybę marksizmui, (yra ir tokių) teigia, kad 1917–1991 metais Rusijos ir kitų Rytų Europos šalių istorijos įvykiai K. Marxo teorijos nepaneigia, bet ją patvirtina, nes čia tik atsitiko tai, ką K. Marxas buvo teoriškai numatęs dar XIX amž. viduryje: socializmas, nesiremiantis pakankamai išvystytomis gamybinėmis jėgomis, negalįs būti tikras socializmas ir yra pasmerktas vėl pavirsti tikru kapitalizmu. 1989–1991 metai – tai tik istorijos kerštas už tikrojo K. Marxo mokymo nepaisymą (Callinicos 1991).

To tikrojo mokymo atstovu porevoliucinėje Rusijoje Alexas Callinicos ir panašiai galvojantys laiko artimiausią V. Lenino bendražygį, Raudonosios Armijos organizatorių ir jos faktinį vyriausiąjį vadą Rusijos pilietiniame kare Levą Trockį (1879–1940). L. Trockis manė, kad socializmas vienoje šalyje neturi ateities, ir pasisakė už pastangas eksportuoti revoliuciją. Tuo tikslu siūlė išnaudoti 1919 m. įkurtą III Internacionalą – tarptautinį komunistų partijų susivienijimą, griežtai centralizuotą, iš dalies slaptai veikiančią tarptautinę revoliucionierių organizaciją, kai kuriais atžvilgiais primenančią šių laikų „Al-Kaidą".

L. Trockis buvo nuoseklus internacionalistas ir manė, kad tarptautinio revoliucinio judėjimo interesai turi būti aukščiau už Rusijos valstybinius ar valdančiosios partijos interesus. Tokia kairuoliška politika nebuvo patraukli platesniajam Rusijos komunistų partijos vadovų ratui, nes atrodė gresianti karu, kuris pralaimėjimo atveju būtų reiškęs komunistinės valdžios griūtį ir jų pačių išnaikinimą. Nacionalizmo ir internacionalizmo drama pasikartojo jau paties komunizmo viduje. Ir vėl nacionalizmas pasirodė esąs stipresnis. Vidaus kovą dėl valdžios laimėjo atrodęs nuosaikesnis Josifas Stalinas (1879–1953), kuris paskelbė „socializmo statybos vienoje šalyje" kursą. Jį bolševikai ėmėsi praktiškai įgyvendinti 1929 metais.

Tos „statybos" pagrindinis elementas buvo industrializacija, vykdoma valstiečių sąskaita. Valstiečiai buvo suvaryti į kolūkius, kurių produkciją nusavindavo valstybė ir didžiąją dalį eksportuodavo. Labiausiai pasiturintys buvo išbuožinti ir ištremti į atkampias Šiaurės, Sibiro, Tolimųjų Rytų vietoves, kur buvo sukurtas Vyriausios lagerių valdybos (Gulago) administruojamas priverstinio darbo stovyklų tinklas – ekonominė sankloda,

kurią marksistine terminologija geriausiai tinka pavadinti valstybine vergvaldine. Už pajamas iš grūdų ir žaliavų eksporto buvo perkami įrengimai sunkiajai pramonei, kurios gamyba smarkiai išaugo per pirmuosius du penkmečius (1929–1937) metais. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Sovietų Sąjunga jau galėjo gaminti ginklus, atitinkančius naujausius to meto technikos laimėjimus. Sparčiai vyko urbanizacija. 1929 m. tik 1/5 šalies gyventojų gyveno miestuose. 1939 m. jų buvo jau trečdalis, o pokario metais Sovietų Sąjunga galutinai tapo šalimi, kur dauguma gyventojų gyveno miestuose (žr. Lewin 1991: 30–31).

1936 m. J. Stalinas paskelbė „socializmo statybą“ Sovietų Sąjungoje iš esmės baigta, o kartu – ir pirmos žmonijos istorijoje visuomenės, priklausančios komunistinei formacijai, atsiradimą. Sovietų Sąjunga esanti komunistinė visuomenė, nes joje nebėra išnaudotojiškų klasių, kurioms buvo priskiriami asmenys, samdantys darbuotojus; beveik visos gamybos priemonės yra kolektyvinė – valstybės arba gamintojų susivienijimų – nuosavybė; nebėra rinkos stichijos – gamyba organizuojama penkmetinių ir metinių liaudies ūkio vystymo planų pagrindu. Tiesa, toje visuomenėje nebuvo daugelio dalykų, kuriuos K. Marxas ir F. Engelsas laikė esminiais komunistinės visuomenės požymiais. Svarbiausias nukrypimas buvo tas, kad išliko prekiniai-piniginiai santykiai. Mėginimas juos pakeisti natūrine gamyba ir paskirstymu pilietinio karo metais, žinomas kaip karinio komunizmo ekonominė politika, užsibaigė katastrofa.

Pamokyta šios patirties, J. Stalino valdžia centralizuotos planinės skirstomosios ekonomikos rėmuose paliko kai kuriuos rinkos ekonomikos elementus (pavadintus ūkiskaita) ir rūpinosi, kad apyvartoje esančių pinigų masė neaugtų sparčiau už pagaminamų vartojimo reikmenų masę (Gregory 2004). Tarp kitų priemonių pasiūlos ir paklausos pusiausvyrai vartojimo reikmenų rinkoje palaikyti buvo priverstinai platinamos paskolos valstybei obligacijos, buvo vykdomos konfiskacinės pinigų reformos. Be vartojimo reikmenų rinkos, išliko ir veikė taip pat ir darbo jėgos rinka.

Valstiečiai buvo įbaudžiavinti kolūkiuose: iki pokario laikų jiems nebūdavo išduodami pasai, todėl jie negalėjo išvykti iš kaimo ieškoti geriau apmokamo darbo. Tačiau miestų gyventojai galėdavo palyginti laisvai keisti darbovietes. Nors valstybė buvo vienintelis darbdavys, apmokėjimas už tokį patį darbą, darbo sąlygos bei nepiniginiai priedai prie atlyginimo (galimybės naudotis žinybiniais poilsio namais, vaikų priežiūros įstaigomis ir pan.) labai skyrėsi skirtingose įmonėse bei regionuose. Šie skirtumai skatino darbininkus keisti darbovietes bei migruoti.

Svarbus migracijos stimulas buvo labai dideli regioniniai valstybinio prekybos tinklo aprūpinimo prekėmis skirtumai. Didžiausiais traukos centrais tapo Maskva ir kai kurie kiti didmiesčiai, kurie buvo aprūpinami geriausiai. Maisto ir vartojimo reikmenų buvo galima įsigyti ne tik valstybinėje prekyboje, bet ir turguje, kur kainos buvo laisvos. Naujų socialinės nelygybės formų atsiradimą rodė specialių parduotuvių, kuriose teisę apsipirkti turėjo tik tam tikrose įstaigose bei įmonėse dirbantieji (visų pirma nomenklatūra – į spe-

cialią partinių organų įskaitą įrašyti vadovaujantys darbuotojai), sistema (Fitzpatrick 1999; Osokina 2001 (1998)).

Svarbiausias socialinės inžinerijos ir socialinės kontrolės svertas pirmaisiais komunizmo dešimtmečiais buvo žiaurios masinės represijos – valstybės vykdomas teroras. Iki J. Stalino mirties 1953 m., netgi už nedidelius nusižengimus (pavyzdžiui, daugiau negu 20 minučių pavėlavus į darbą) grėsdavo ilgi įkalinimo prievartinio darbo stovyklose metai, o už didesnius – sušaudymas (tiesa, po Antrojo pasaulinio karo mirties bausmė Sovietų Sąjungoje keletą metų buvo panaikinta). Savo nežmoniškumu stalininės represijos gali lygintis tik su nacistų nusikaltimais žmonijai. Per 1930–1931 metų kolektyvizaciją iš gimtųjų vietų į Sibirą ir šiaurinius rajonus buvo ištremti 1 803 392 buožės (turtingesnieji valstiečiai), iš kurių didelė dalis žuvo nuo bado ir šalčio (Courtois ir kt. 2000 (1997): 214). Nuo kolektyvizacijos sukelto 1932–33 metų bado labiausiai nukentėjo Ukraina: badavo apie 40 milijonų žmonių, iš kurių apie 6 milijonus mirė (Courtois ir kt. 2000 (1997): 230).

Plačiausiai žinomas stalininių represijų epizodas – 1936–1938 metų didysis teroras, sunaikinęs iki 700 000 žmonių (Courtois ir kt. 2000 (1997): 281), iš kurių didelė dalis buvo komunistai ir valdžios elito atstovai. O Antrojo karo išvakarėse represijos pradėtos taikyti ne tik tam tikroms socialinėms grupėms, bet ir ištisoms tautoms. Dar karui nesibaigus, bausdami už „kolaboravimą“ su vokiečiais, specialieji sovietinės kariuomenės daliniai iš išvaduotų žemių ištrėmė Krymo totorius, čečėnus, karačiajus, ingušus, kalmukus, balkarus. 1953 m. Gulage buvo apie 2 750 000 kalinių, prie kurių reikia pridėti antra tiek tremtinių ir buvusių kalinių, kuriems buvo uždrausta grįžti į gimtąsias vietas (Courtois ir kt. 2000 (1997): 328–329).

1940 m. į komunistinio teroro pragarą pateko ir Lietuva. Lyginant pagal gyventojų skaičių, mūsų šalies nuostoliai dėl šio teroro ženkliai pranoko tuos, kuriuos patyrė kitų Sovietų Sąjungos kraštų ir Vidurio Europos šalių gyventojai, nes Lietuva buvo viena iš tų, palyginti nedaugelio, šalių, kuriose komunistinis totalitarizmas susidūrė su stipriu pasipriešinimu. Todėl didelė komunistinio teroro aukų Lietuvoje dalis buvo tikri kovotojai prieš komunizmą, o ne asmenys, kurie buvo represuoti vien dėl to, kad priklausė tam tikrai socialinei kategorijai. Kovodami prieš okupantus, nelygioje kovoje krito per 20 000 partizanų (Anušauskas ir kt. 2005: 360), patys spėję sunaikinti daugiau negu 10 000 kolaborantų (Anušauskas ir kt. 2005: 325).[48] Per 80 000 Lietuvos gyventojų perėjo kalėjimus ir lagerius (Anušauskas ir kt. 2005: 295), 132 000 buvo ištremti (Anušauskas ir kt. 2005: 310). Iš jų apie 28 000 žuvo (Anušauskas ir kt. 2005: 325). Komunizmo aukoms priklauso ir dešimtys tūkstančių žmonių, 1944 m. pasitraukusių į priverstinę emigraciją.

---

[48] Į šį skaičių įeina ir kolaborantų šeimų nariai bei civiliai asmenys, nubausti mirties bausme dėl klaidų, kurių dėl aktyvios sovietinio saugumo organų veiklos, dažnai dezorientuodavusios partizanus, pasitaikydavo gana daug.

Tokiais pasibaisėtinais metodais sukurtos santvarkos ir K. Marxo ir F. Engelso darbuose piešiamo komunistinės visuomenės vaizdo, kuriame nėra vietos jokiems prekiniams-piniginiams santykiams, neatitikimą ideologai aiškino apeliuodami į paties K. Marxo nubrėžtą (Marx, K. 1975 (1875)) perskyrą tarp dviejų komunistinės visuomenės raidos fazių, ir nukėlė rinkos santykių nunykimą į tolesnę ateitį. Realiai egzistuojanti socialinė santvarka, atsiradusi po stalininės industrializacijos ir kolektyvizacijos, buvo pavadinta socializmu, skiriant ją nuo komunizmo, kurio sukūrimo sąlyga buvo laikomas toks gamybinių jėgų išsivystymas, kuris leistų įgyvendinti paskirstymo pagal poreikius principą. Tokiu pat būdu buvo aiškinami ir kiti utopijos ir tikrovės neatitikimai – išliekančios bei naujos socialinės nelygybės formos, o taip pat valstybės nunykimo viziją paneigiantis valdžios bei jos vykdomos prievartos stiprėjimas.

Be to, sovietinio režimo ideologai darė išlygą, kad socializmo pergalė Sovietų Sąjungoje nesanti galutinė. Kol pasaulyje egzistuoja viena vienintelė socialistinė šalis, išliekąs realus pavojus, kad socialistinę santvarką joje sunaikins užpuolusios susivienijusios kapitalistinės šalys. Galutinę socializmo pergalę Sovietų Sąjungoje jos vadovybė paskelbė tik 1959 m., kai sovietinio pavyzdžio socialinė santvarka konsolidavosi eilėje Vidurio ir Rytų Europos šalių, o taip pat Kinijoje, kuri tuo metu dar buvo Sovietų Sąjungos sąjungininkė. Sovietų Sąjungos apsiginklavimas branduoliniu ginklu bei 7-ajame dešimtmetyje pasiektas strateginis paritetas su JAV šį pareiškimą padarė gana įtikinamą. Vyko aktyvi karinė-politinė Sovietų Sąjungos ekspansija „trečiojo pasaulio“ šalyse. Režimų, sukurtų pagal sovietinį pavyzdį, skaičius vis didėjo (Kuba, Vietnamas, Angola, Etiopija ir t.t.), ir, labai norint, tai buvo galima interpretuoti kaip „šliaužiančią“ pasaulinę socialistinę revoliuciją.

Kita vertus, 1956 m. Sovietų Sąjungos sutelktą karinį-politinį bloką sukrėtė sukilimas Vengrijoje, kurį numalšino Sovietinė armija. Panašios krizės pasikartojo 1968 m. Čekoslovakijoje ir 1980–81 metais Lenkijoje. Jos niekaip netilpo į tos marksizmo versijos, kuri sovietinio bloko šalyse buvo institucionalizuota kaip oficiali ideologija, rėmus. Iš kur šalyje, kurioje nebėra išnaudotojiškų klasių, gali atsirasti tokios galingos antisocialistinės jėgos? Kokių klasių interesams jos atstovauja? Kaip gali atsitikti (kaip buvo Lenkijoje), kad darbininkija vieningai stoja prieš valdžią partijos, kuri laiko save darbininkų klasės interesų gynėja ir valdo jos vardu? Kodėl gamybinių jėgų plėtra šiose šalyse vis lėtėja, o jų pramonė negali savo gyventojams užtikrinti pakankamos vartojimo prekių pasiūlos? Kodėl socialistinėmis save vadinančios valstybės šalys kariauja tarpusavyje, kaip tai atsitiko 1979 m., Vietnamui užpuolus Kampučiją, o Kinijai – Vietnamą?

Nei į šiuos, nei į daugybę kitų klausimų apie tos socialinės tikrovės, kuri atsirado mėginant praktiškai įgyvendinti K. Marxo teoriją, pobūdį, J. Stalino kanonizuota marksizmo teorija nedavė. Realus socializmas, kaip socialinė santvarka, buvo tiesiog neskaidri, neperprantama ją legitimuojančiai teorijai. Dėl to ši teorija galų gale dezorientavo ir pačius valdančiuosius. Tikėjimas savo skelbiamomis mantromis apie jų valdžioje esančios visuomenės pobūdį, kartais juos skatindavo daryti savižudiškus politinius sprendimus. Pavyzdžiu gali

būti minėtoji ekspansija trečiojo pasaulio šalyse paskutiniais Sovietų Sąjungos gyvavimo dešimtmečiais. Ji sekino vis labiau į krizę klimpstančios sovietinės ekonomikos išteklius, tačiau bent kai kuriems Sovietų Sąjungos vadovams galėjo atrodyti, kad „socializmą statančių“ Afrikos šalių gausėjimas įrodo, kad marksistinė-lenininė prognozė apie artėjantį pasaulinio kapitalizmo ir imperializmo žlugimą yra teisinga.

Tik ideologine autointoksikacija galima paaiškinti ir kai kuriuos Michailo Gorbačiovo veiksmus „pertvarkos“ laikais. Panašu, kad valdydamas politinį darinį, kuris savo pobūdžiu buvo imperija („tautų kalėjimas“), jis nuoširdžiai tikėjo, kad gyvena socialistinėje visuomenėje, kurioje galutinai išspręstas „nacionalinis klausimas“. Svarbiausias komunistinio režimo ramstis tebebuvo iš J. Stalino masinio teroro laikų likusi masinė baimė bei konformizmas, kurie tik įšaldė, užslėpė gausybę socialinių konfliktų ir problemų. Ritualizuota, ideologiniais kvaišalais paversta marksistinė socialinė teorija nebegalėjo padėti adekvačiai jas suvokti.

Tad dar vienas marksizmo istorijos paradoksas yra tas, kad visose šalyse, kur jo idėjomis besivadovaujančios politinės jėgos išsikovojo politinės valdžios monopolį, o pats marksizmas tapo vienintele, privaloma socialine teorija, kurią leidžiama dėstyti ir taikyti socialiniuose ir humanitariniuose moksluose, jis iš mokslinės teorijos virto dogma, savo socialinėmis funkcijomis niekuo nesiskiriančia nuo religinių dogmų. Partijos vadovaujantys organai tapo ta vienintele instancija, kuri įgaliota daryti kokius nors pakeitimus paveldėtame kanone.

Naujoviškos neįgaliotų asmenų K. Marxo idėjų interpretacijos buvo kvalifikuojamos kaip revizionizmas, o jų iniciatoriams grėsė sankcijos, panašios į tas, kuriomis katalikų bažnyčia viduramžiais tramdė atskalūnus-eretikus. Tapusi dogma, marksistinė socialinė teorija ne tik pati nustojo plėtotis mokslui būdingu keliu, bet ir sustabdė socialinių bei humanitarinių mokslų raidą prie XX a. pradžios lygio. Labiausiai dėl savo idėjų pavirtimo oficialia Sovietų Sąjungos – valstybės, kuri yra taip pat ir Rusijos imperinio valstybingumo istorijos dalis, – ideologija būtų nustebę patys K. Marxas bei F. Engelsas. Jie buvo rusofobai ir kreivai žiūrėjo (su tam tikromis išlygomis dėl lenkų tautos) į slavų tautas apskritai (žr. Walicki 2005 (1995): 187–204).

6.3. SSRS – „išsigimusi darbininkų klasės valstybė“?

Visos reikšmingos naujos marksistinės idėjos po 1917 m. atsirado kapitalistinėse šalyse, – tose, kur tebebuvo gyva žodžio ir tyrimų laisvė. Įtakingiausia ir plačiausiai žinoma Vakarų marksizmo srovė yra vadinamoji Frankfurto mokykla, kurios idėjos buvo svarbiausias naujųjų kairiųjų sąjūdžio, 1968 m. sukrėtusio Vakarų šalių universitetus, inspiracijos šaltinis. Naujieji kairieji kritiškai žiūrėjo į sovietinio bloko šalių socialinę santvarką, tačiau tos santvarkos pobūdis ir ateitis jiems tiesiog nerūpėjo. Svarbiausias jiems buvo emancipacijos Vakarų šalyse klausimas: ką ji galėtų reikšti visuomenėje, kurioje pagrindiniai plačiųjų

masių materialiniai poreikiai patenkinti? Kas ir kodėl tos emancipacijos galėtų siekti, jeigu darbininkų klasė yra visiškai integruota į esamą santvarką?

Žymiausi Frankfurto mokyklos atstovai (Teodoras Adorno (1903–1969), Maxas Horkheimeris (1895–1973), Erichas Frommas (1900–1980), Herbertas Marcuse (1898–1979) ir kt.) rašė daugiausiai filosofijos ir estetikos klausimais, domėjosi ankstyvojo K. Marxo filosofinės antropologijos idėjomis (jo mokymu apie kūrybišką savirealizaciją kaip žmogaus rūšinę paskirtį, kuriai realizuotis neleidžia kapitalistinis susvetimėjimas), jungė jas su Sigmundo Freudo psichoanalizės idėjomis, o marksistinės politinės ekonomijos ir sociologijos problematiką apleido. Šią problematiką rutuliojo daugiausiai autoriai, vienokiu ar kitokiu mastu susiję su L. Trockio internacionalistinio komunizmo tradicija. Dauguma jų tam tikrais savo biografijos tarpsniais buvo susiję su trockizmu, kaip tarptautiniu politiniu sąjūdžiu, kurio koordinacine forma tapo 1938 m. įkurtas IV Internacionalas. Būtent šių autorių darbuose randame daugiausia idėjų apie šalių, kurias valdė partijos, savo tikslu skelbiančios socializmo ar komunizmo statybą, santvarkos tikrąjį pobūdį bei raidos perspektyvas.

Pats L. Trockis pripažino J. Stalino kolektyvizaciją ir industrializaciją realiais indėliais į komunizmo statybą ir apibūdino Sovietų Sąjungą kaip „išsigimusią darbininkų klasės valstybę“ (Trotsky 1957 (1937)).[49] Tas išsigimimas pasireiškiąs tuo, kad reali valdžia šioje šalyje priklausanti ne darbininkų klasei, bet biurokratijai – darbininkų vardu, bet iš tikrųjų savo interesais veikiančiam partinių, ūkinių, karinių vadovų sluoksniui, pasipildančiam kooptacijos būdu, įtraukiant į „kadrinių darbuotojų“ sąrašus (nomenklatūrą) pasižymėjusius eilinius partijos narius. Kad tokia valstybė virstų tikrai socialistine, reikalinga nauja revoliucija, kuri biurokratijos valdžią pakeistų demokratiška pačių darbininkų valdžia. Tikras socializmas – tai demokratinis socializmas, nors ta demokratija ypatinga, socialistinė: ji esanti skirta tik darbininkams ir jų organizacijoms. Ji nereiškianti laisvės veikti buržuazinėms politinėms jėgoms ir jų atžvilgiu yra diktatūra.

Socialistinė demokratija reiškianti, pirma, demokratiją pačioje Komunistų partijoje – realų visų lygių vadovų renkamumą ir atskaitomybę, o ne iš anksto aukštesniosios vadovybės parinktų kandidatų patvirtinimą į pareigas partijos susirinkimuose ir suvažiavimuose. Antra, ta demokratija reiškianti pačių darbininkų savivaldą įmonėse per įmonių vadovų rinkimus, vadovų atskaitomybę darbininkams ir darbininkų atstovų dalyvavimą priimant sprendimus. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, L. Trockis tikėjosi, kad jis baigsis tuo, kuo taip ir nesibaigė Pirmasis pasaulinis karas – pasauline socialistine revoliucija. Jos dalis būsianti ir demokratinė revoliucija Sovietų Sąjungoje, kuri nuvers J. Staliną ir grąžins į valdžią L. Trockį. Žinoma, ši socializmo demokratizacijos koncepcija nėra įtikinama, nes

[49] Ezoterinėse trockistų diskusijose daroma perskyra tarp išsigimusios (*degenerated*) ir deformuotos (*deformed*) darbininkų valstybės. Išsigimusia vadinama SSRS, kartu pabrėžiant, kad ji kurį laiką (V. Lenino ir L. Trockio laikais) buvo tikra darbininkų valstybė. Deformuotomis darbininkų valstybėmis vadinami Rytų ir Vidurio Europos šalių režimai, susikūrę Sovietų Sąjungos intervencijos pokario metais dėka.

palieka be atsako du svarbiausius klausimus: kas spręs, kuri politinė jėga yra buržuazinė, o kuri – ne, ir ką komunistams daryti, jeigu darbininkai nubalsuotų už būtent tokių jėgų atstovus?

L. Trockio prognozėms neišsipildžius, dalis trockistų tebelaukė pasaulinės revoliucijos arba bent antrosios, demokratinės, revoliucijos Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje. Tokia buvo ortodoksinė L. Trockį pergyvenusio trockistinio IV Internacionalo vadovybės pozicija trimis pokario dešimtmečiais. Ilgainiui kai kurie trockininkai pradėjo manyti, kad įmanoma ir taiki, palaipsnė „deformuotų darbininkų klasių valstybių" demokratizacija. Vienas iš jų – Isaacas Deutscheris (1907–1967), plačiai žinomų J. Stalino (Deutscher 1967 (1949)) ir L. Trockio biografijų (Deutscher 1954; 1959; 1963) autorius netgi mėgino reabilituoti J. Staliną, ieškodamas analogijų tarp XX a. Rusijos ir XVIII a. Prancūzijos revoliucijų.

Tokias analogijas mėgo ir pats L. Trockis, kuris J. Staliną skelbė revoliucijos išdaviku, o jo režimą lygino su termidoro laikotarpiu Didžiosios Prancūzijos revoliucijos laikais. I. Deutscherio požiūriu, J. Stalinas – ne revoliucijos išdavikas, bet jos tęsėjas kitomis priemonėmis. J. Staliną geriausiai tinką lyginti su Napoleonu I. I. Deutscheris teigė, kad egzistuoja bendras revoliucijų dėsnis, kurio esmė ta, kad po fazės, kurios metu mobilizuojamos plačiosios masės, būna kita, kai įvykių eiga priverčia mažumą įvesti savo diktatūrą, kad išsaugotų revoliucijos iškovojimus. Tos diktatūros kaina – kraštutinės kairės (tokių veikėjų, kaip Maksimiljenas Robespjeras arba Levas Trockis) nuslopinimas.

Napoleonas I tą buržuazinę revoliuciją, kuri Prancūzijoje vyko „iš apačios", pratęsė grobiamaisiais karais, kurių šalutinis produktas buvo buržuazinės reformos kitose Europos šalyse, įvykdytos brutalia intervencija iš išorės ir „iš viršaus" (primetus joms marionetinius proprancūziškus režimus). I. Deutscheris teigė, kad tokį pat pažangų istorinį vaidmenį ilgainiui suvaidinsią ir J. Stalino po Antrojo pasaulinio karo Rytų ir Vidurio Europos šalims primesti marionetiniai komunistiniai režimai. Vis dėlto be demokratizacijos revoliucija Rusijoje ir kitose Rytų bei Vidurio Europos šalyse esanti neužbaigta: taip skelbė ir paskutinės I. Deutscherio knygos pavadinimas (Deutscher 1967).

Tos demokratizacijos perspektyvas I. Deutscheris siejo su reformistiškai nusiteikusių komunistinių šalių lyderių palaipsniui vykdomomis reformomis, kurios stalininį socializmą transformuosiančios į demokratinį. I. Deutscheris nesuprato, kad centralizuotai planuojamo ūkio sistema, kurią jis laikė socializmo pranašumu, o jos sukūrimą – istoriniu J. Stalino nuopelnu, gali veikti tik vienpartinės diktatūros sąlygomis. Net jeigu politinėje sistemoje veiktų tik socialistinės partijos, konkuruodamos dėl rinkėjų balsų alternatyviomis programomis (pavyzdžiui, penkmečio planais), jos netruktų dezorganizuoti ekonomiką ir sugriautų planinę sistemą (žr. Nove 1986 (1977) ir toliau 9.1 sk.).

Panašiai „realaus socializmo" ateitį įsivaizdavo kitas garsus trockistinės marksizmo tradicijos tęsėjas, ilgametis įtakingo marksistinės minties žurnalo *New Left Review* redaktorius Perry's Andersonas (g. 1938). Jis buvo ir vienas iš istorinio posūkio britų bei amerikiečių

istorinėje sociologijoje pionierių, kuris savo darbuose skirtingas Vakarų ir Rytų Europos istorijos trajektorijas aiškino ištakų (feodalizmo genezės ir absoliutizmo epochos) vietiniais ypatumais (Anderson 1974 a; 1974b). P. Andersonas ir daugybė panašių į jį intelektualų marksistų su entuziazmu sutiko M. Gorbačiovo pertvarką, laikydami ją seniai lauktos ir numatytos „realaus socializmo" demokratizacijos pradžia. Nelauktas jos rezultatas – ne deformuoto socializmo demokratizacija, bet jo žlugimas – daugumai jų tapo postūmiu galutinai išsižadėti marksizmo.

6.4. SSRS – valstybinio kapitalizmo šalis?

Tačiau tokias išvadas iš 1989–1991 metų įvykių pasidarė ne visi trockininkai. Kai kurie iš jų tuos įvykius suvokė kaip istorijos kerštą už K. Marxo įspėjimo, kad komunistinė revoliucija gali laimėti tik kaip pasaulinė revoliucija, nepaisymą (Callinicos 1991). Lokali revoliucija tikro socializmo sukurti negali. Dar L. Trockiui tebesant gyvam, kai kurie jo šalininkai pradėjo ginčyti jo ginamą SSRS kaip „deformuotos darbininkų klasės valstybės" charakteristiką. Trockizmo revizionistų požiūriu, J. Stalino inicijuota „socializmo vienoje šalyje" statyba SSRS sukūrė santvarką, kuri priklauso kapitalistinei formacijai kaip jos ypatinga atmaina – valstybinis kapitalizmas. Nuo tradicinio – privačiasavininkiško – kapitalizmo jis skiriasi tuo, kad gamybos priemonės yra ne individuali, bet kolektyvinė naujos išnaudotojų klasės, sudarytos iš biurokratų-vadybininkų, dažniausiai vadinamos nomenklatūra, nuosavybė. Nomenklatūra išnaudoja darbininkų klasę, pasisavindama darbininkų sukuriamą pridėtinę vertę. Tai, kad darbininkų gyvenimo lygis socialistinėmis save vadinančiose šalyse yra žemesnis už tą, kuris būdingas privačiasavininkiško kapitalizmo šalims, rodo, kad jų išnaudojimo laipsnis, matuojamas pridėtinio ir būtinojo darbo laiko santykiu, valstybinio kapitalizmo šalyse esąs didesnis už tą, kuris būdingas daugeliui privačiasavininkiško kapitalizmo šalių.

SSRS ir kitų komunistinių šalių, kaip valstybinio kapitalizmo atvejų, sampratą plėtojo Cyrilas L. R. James (1901–1989); Cornelius Castoriadis (1922–1997), teikęs pirmenybę biurokratinio kapitalizmo terminui, ilgainiui atsisakęs marksizmo ir sukūręs savo originalią socialinę teoriją; Tony's Cliffas (1917–2000), o taip pat jau minėtas Alexas Callinicos (g. 1950). Nuodugniausiai ji išrutuliota Palestinoje imigrantų sionistų šeimoje gimusio T. Cliffo (tikroji pavardė – Ygaelis Glucksteinas) darbuose „Valstybinis kapitalizmas Rusijoje" (1955 (1948)), „Rusija: marksistinė analizė" (1964).[50]

T. Cliffas ir kiti SSRS santvarkos kaip valstybinio kapitalizmo koncepcijos šalininkai ypač pabrėžė tą aplinkybę, kad darbininkų santykiai su įmonių vadovais realaus socializmo sąlygomis iš esmės nesiskyrė nuo tų, kuriuos matome kapitalistinių šalių įmonėse, ypač tada, kai joms vadovauja samdomi vadybininkai. Vadovai nėra atskaitingi darbininkams, kuriems vadovauja. Tad nei vienur, nei kitur nėra „gamybinės demokratijos". Be jos nesą

[50] Žr. taip pat: http://www.marxists.org/archive/cliff/. Žiūrėta 2007 02 16.

pagrindo vadinti SSRS ir panašias į ją šalis darbininkų klasės valstybėmis. Toks pavadinimas tiktų tik tokiu atveju, jeigu darbininkai savivaldos pagrindais būtų K. Marxo numatytos proletariato diktatūros subjektai, o ne didelių ir mažų viršininkų priežiūros ir kontrolės objektai.

Valstybinio kapitalizmo sąvoką marksistai vartodavo ir anksčiau, bet ją taikydavo konkurencinėje rinkos aplinkoje veikiančioms valstybinėms įmonėms. Jos taikymas J. Stalino laikų ir postalininės Sovietų Sąjungos įmonėms neatrodo logiškas, nes tos įmonės vykdė centralizuotai sudarinėjamų planų užduotis, o ne konkuravo rinkoje. Ar galima kalbėti apie kapitalizmą, kai įmonių nebesieja rinkos santykiai, verčiantys jas konkuruoti dėl pirkėjų ir maksimizuoti pelną? Spręsdamas šį keblumą, T. Cliffas argumentavo, kad kapitalistine SSRS ekonomiką daro tai, kad ji kaip viena gigantiška korporacija veikia kapitalistinės pasaulinės rinkos ir didvalstybių geopolitinės rinkos kontekste, ir tai priverčia jos vadovus veikti pagal tą pačią logiką, kuriai paklūsta didelės korporacijos vadovai (nesvarbu, ar jie yra samdyti vadybininkai, ar savininkai), veikiantys laisvojoje rinkoje.

Atmetę ortodoksiškai trockistinę SSRS ir jos satelitų santvarkos pobūdžio sampratą, T. Cliffas ir kiti trockistai-revizionistai tebemanė, kad labiausiai tikėtina tų šalių ateitis yra darbininkų klasės revoliucija, kuri įgyvendins realią darbininkų savivaldą įmonėse, o taip pat išlaisvins ekonomiką nuo pajungimo ginklavimosi varžybų reikmėms, perorientuos ją į vartojimo reikmenų gamybą. Darbininkų savivalda, gamybinė demokratija leisianti įveikti susvetimėjimą, o vartojimo reikmenų gamyba pagaliau užtikrinsianti darbininkams tokį pragyvenimo lygį, kuris pranoksiąs tą, kuris jiems pasiekiamas privačiasavininkiško kapitalizmo sąlygomis.

Šias viltis reikia pripažinti utopinėmis, nes T. Cliffas įtikinamai nepaaiškina, kaip gali pavykti savivaldiems darbininkų kolektyvams koordinuoti savo gamybinę veiklą visos ekonomikos mastu be rinkos santykių ir be diktatoriškus įgaliojimus turinčio „centro“? Kaip ir kiti trockistai, rinkos socializmo idėją (kuri, tiesa, yra labai problemiška (žr. 10.2) T. Cliffas atmetė kaip dešinįjį nukrypimą ar revizionizmą, laikydamas prekinius-piniginius santykius priešingus socializmo ir komunizmo prigimčiai. Šiuo atžvilgiu jis liko ištikimas pradinėms K. Marxo idėjoms. (Kitu atžvilgiu – ne: K. Marxas manė, kad socialistinė revoliucija yra įmanoma tik kaip pasaulinė. Ir jos tikrasis pirmasis uždavinys (kaip nurodė dar L. Trockis) yra revoliucinis karas bei pasaulinės revoliucijos gaisro kurstymas, o ne taikios ekonominės lenktynės su privačiasavininkišku kapitalizmu.) Bet kokiu pagrindu galima laukti, kad „tikram“ socializmui seksis geriau, negu jos sekėsi stalininiam valstybiniam kapitalizmui?

Vis dėlto SSRS ir kitų komunistinių šalių santvarkos kaip valstybinio kapitalizmo koncepcijai galima pripažinti bent jau tą privalumą, kad iš jos pozicijų 1989–1991 metų pokyčiai Rytų ir Vidurio Europos šalyse retrospektyviai (arba *ex post*) neatrodo netikėti ar nepaaiškinami. Daugumos šių šalių (išimtis būtų Rytų Vokietija, kur nomenklatūrinis valdžios elitas buvo eliminuotas) pokyčiai galėtų būti aprašyti kaip vienos kapitalizmo atmainos transformacija į kitą, kurios esmė yra kolektyvinės biurokratų nuosavybės pasidalijimas

tarp viešpatavusio sluoksnio narių, dažniausiai lydimas perėjimo nuo autoritarinio politinio režimo prie demokratinio. Laikant visą įvykių raidą Rytų Europoje nuo 1917 m. nesėkminga socialistine revoliucija, kurios lokalus pobūdis nulėmė neišvengiamą kapitalizmo restauraciją, tokia 1989–1991 metų įvykių interpretacija yra gana logiška marksistinio pasaulėvaizdžio požiūriu. Tačiau vis dėlto trockistai revizionistai *ex ante* tikėjosi visai ne to.

Verta pažymėti, kad kai komunistinėse šalyse prasidėdavo „atlydžiai" – ideologinė socialinių ir humanitarinių mokslų kontrolė susilpnėdavo, vietiniai socialiniai teoretikai savo etnocentriškose socialinėse teorijose dažniausiai keldavo idėjas, kurios pakartodavo trockistinio marksizmo teiginius. Tai visų pirma būdinga teorijoms, kuriose dėmesys sutelkiamas į naujos viešpataujančios klasės Rytų ir Vidurio Europoje paieškas. Tokių teorijų pionierius buvo jugoslavų marksistas, vienu metu buvęs Josipo Broz Tito pavaduotoju, Milovanas Djilas (1911–1995). Jis dar 1955 m. paskelbtoje knygoje „Naujoji klasė: komunistinės sistemos analizė" (Djilas 1957 (1955)) tokia klase paskelbė politinį ir technokratinį komunistinių šalių elitą.

Naujosios klasės teorija remiasi ir plačiai žinoma buvusio sovietinio diplomato, sociologo ir „nesugrįžėlio" Michailo Voslenskio knyga „Nomenklatūra" (Voslensky 1984 (1980)), kuri išsiskiria sodria faktine etnografine medžiaga, nes, kaip buvęs nomenklatūrininkas, autorius gerai pažino dalyką iš vidaus. Vėliau vengrų sociologas Ivanas Szelenyi tokia klase laikė intelektualus (Konrad and Szelenyi 1979; Szelenyi 1982). Tačiau šiose ir panašiose koncepcijose kuo toliau, tuo labiau tolstama nuo marksistinės klasės sampratos, kurioje klasė susiejama su tam tikru gamybos būdu ir apibrėžiama per jos vietą gamybiniuose santykiuose, vaidmenį gamybos organizavime bei jos gaunamą pagaminto produkto dalį bei pavidalą.

6.5. Komunizmas kaip antiutopija: nuo Levo Trockio prie George'o Orwello

Polinkis įveikti realaus socializmo marksistinės analizės keblumus, atsisakant pamatinių marksistinių tos analizės atskaitos taškų bei marksistinio žodyno, anksti pasireiškė trockizmo raidoje. Dar Antrojo pasaulinio karo metais italų trockistas Bruno Rizzi (1901–1977) ir amerikiečių trockistas Maxas Shachtmanas (1904–1972) apibūdino SSRS santvarką kaip biurokratinį kolektyvizmą (Rizzi 1985 (1939); Shachtman 1962 (1958)). Tai esąs naujas visuomenės tipas, kuris nieko bendro neturįs su socializmu ar komunizmu, nes darbininkų padėtis joje daug kuo esanti panaši į vergų padėtį vergvaldinėje formacijoje. Palyginus su kapitalizmu, biurokratinis kolektyvizmas esąs netgi didesnis blogis, todėl kapitalistinių ir socialistinių valstybių konfliktuose didesnių simpatijų nusipelnančios pirmosios, – juolab kad šiuose konfliktuose (kaip klaidingai atrodė minėtiems autoriams, rašiusiems komunizmo ekspansijos metais) kapitalistinės šalys yra silpnesnė ir pralaiminti pusė.

Panašiai J. Stalino sukurtą santvarką analizuoja kitas garsus to meto trockistinis marksistas James Burnhamas (1905–1987) knygoje „Vadybininkų revoliucija" (Burnham 1941). Radikalizuodamas ir absoliutizuodamas prieš dešimtmetį amerikiečių sociologų Adolfo A. Berle'o ir Gardinerio C. Meanso paskelbtą klasikinio privačiasavininkiško kapitalizmo transformacijos į vadybinį kapitalizmą (*managerial capitalism*) tezę (Berle and Means 1991 (1932))[51], J. Burnhamas teigė, kad Sovietų Sąjungos santvarka yra ryškiausia globalinio proceso, kurio metu vadybinė visuomenė (*managerial society*) pakeičia kapitalistinę visuomenę, išraiška. Vadybinėje visuomenėje reali galia iš individualių gamybos priemonių savininkų (kapitalistų) rankų pereinanti į technokratų-vadybininkų, kontroliuojančių tiek valstybės aparatą, tiek gigantiškas korporacijas, ir kartu su kitais ekspertais bei kariniais biurokratais sudarančių naują viešpataujančią klasę, rankas. Nei su demokratija, nei su socializmu ta vadybinė visuomenė neturinti nieko bendra.

J. Burnhamo idėjos (tarp jų ir ateities vizija, kad pasaulis būsiąs padalytas tarp trijų be paliovos tarpusavyje kariaujančių supervalstybių) buvo vienas iš svarbiausių George'o Orwello (1903–1950), kuris jaunystėje taip pat buvo trockistas, garsiosios antiutopijos „1984" inspiracijos šaltinių (Orwell 1984 (1948)). Ši knyga vaizduoja būsimos biurokratinės kolektyvistinės arba vadybinės visuomenės Didžiojoje Britanijoje kasdienybę, kurioje skaitytojas nesunkiai gali atpažinti svarbiausius kasdienio gyvenimo stalininėje Rusijoje bruožus. Tiesa, stalininėje Rusijoje nebuvo televizorių ir videokamerų funkcijas derinančios techninės aparatūros. Užtat šiandien videokameros spėjo tapti laisvojo pasaulio kasdienybės dalimi. G. Orwellas nenumatė tokių informacinių technologijų, kaip internetas bei mobilusis telefono ryšys. Tos technologijos jo vaizduojamą totalinio sekimo visuomenę padarė realiai galimą, ir ta galimybė lengvai gali virsti tikrove.

Pesimistinės (ar negatyviai futūristinės) trockistinio marksizmo revizijos šalininkai pabrėžia bendrus stalininės Rusijos ir nacistinės Vokietijos socialinės organizacijos bruožus. Todėl jų darbai ilgainiui įsiliejo į tą visuomenių, atsiradusių iš pastangų pagreitinti K. Marxo numatytos pokapitalistinės visuomenės atsiradimą, traktuotę (žr. kitą skyrių), kuri tokias visuomenes apibūdina kaip totalitarines.

Trockistinis (ar internacionalistinis) marksistas gali mėginti tuos atgrasius realaus socializmo bruožus, kuriuos hiperbolizuoja G. Orwello antiutopija bei totalitarizmo teorijos, aiškinti būtent lokaliu, ribotu, ir todėl nesėkmingu jį pagimdžiusios revoliucijos pobūdžiu, primindamas jau cituotą paties K. Marxo prognozę apie tokios revoliucijos neišvengiamą nesėkmę. Tačiau nėra pagrindo manyti, kad socialinė tikrovė tos Pasaulinės Sovietinių Socialistinių Respublikų Sąjungos, kurios sukūrimą savo programiniu tikslu skelbė III Internacionalas, būtų buvusi kitokia.

Galimybės langų pasaulinės revoliucijos pergalei buvo, o pats didžiausias buvo atsivėręs 1920 m. vasarą, kai L. Trockio vadovaujama Raudonoji Armija priartėjo prie Varšuvos.

---

[51] Detaliau žr. toliau, 16.3 sk.

Mėginimai įgyvendinti utopinę visuomenės be rinkos viziją, nugriauti tą perskyrą tarp privataus asmens ir piliečio, kurią nubrėžia liberalioji žmogaus teisių doktrina, įkūnijanti individualistinę laisvės sampratą, būtų pasibaigę dar baisesniais rezultatais technologiškai ir ekonomiškai labiau už carinę Rusiją pažengusiose visuomenėse, kur komunistinės vyriausybės būtų turėjusios daugiau išteklių kurti „naują žmogų".

Svarbiausia „trumpojo XX amžiaus" istorijos pamoka yra ta, kad, priešingai negu teigia istorinis materializmas, idėjos turi savo savarankišką istoriją, gali daryti poveikį makrosocialiniams procesams ten ir taip, kur ir kaip jos negalėtų ar neturėtų daryti, jeigu būtų vien tik „bazės" padarinys ir atspindys. „Marksistinė filosofija, įkūnijama šiuolaikinės komunistinės Rusijos praktikos bei socialinių formų, yra vienas įspūdingiausių žmonijos istorijoje pavyzdžių, kaip filosofinė ir labai spekuliatyvi teorija, kurią suformulavo vienas vienintelis individas – Karlas Marxas – vėliau determinavo socialinius faktus bei institucijas ir iš dalies sąlygojo visuomenės ekonominės struktūros pobūdį" (Northrop 1946: 246). Tad paskutinis ir bene didžiausias marksizmo istorijos paradoksas yra tas, kad jo paties idėjų poveikis istorijos eigai yra pats įtikinamiausias istorinio materializmo paneigimas.

Tiesa, istorijos ironijos neišvengia ir G. Orwello bei panašios į ją antiutopijos, o taip pat biurokratinio kolektyvizmo teorijos. Jų pateiktos išsivysčiusių pasaulio šalių socialinės raidos prognozės pasirodė pernelyg pesimistinės ir neišsipildė, o jau egzistuojančios biurokratinės kolektyvistinės (ar totalitarinės) visuomenės pasirodė esančios toli gražu ne tokios tvirtos ir ultrastabilios. Tokios jos daug kam galėjo pasirodyti 1949 m. gruodį, kai septyniasdešimtmetį švenčiančio J. Stalino pasveikinti atvyko ką tik paskelbtos komunistinės Kinijos lyderis Mao Dzedunas. Tada galėjo atrodyti, kad kylančios „raudonosios bangos" sustabdyti nepavyks. Būtent tų metų nuotaikas ir atspindi G. Orwello kūriniai.

Tačiau kas gali paneigti, kad jos neišsipildė taip pat ir dėl to, kad biurokratinio kolektyvizmo, totalitarizmo ir kitos antikomunistinės teorijos įtikino daugybę žmonių ir paskatino juos veikti taip, kad G. Orwello košmaras netaptų tikrove? Tad tai, kas pasakyta apie paradoksalų marksizmo santykį su socialine tikrove, galioja ir totalitarizmo koncepcijoms, kurias aptarsime kitame skyriuje: keblu nubrėžti ribą, kur jos nustoja būti tikrovės atspindžiais ir tampa skatinančiais veikti aliarmo signalais, savo poveikiu žmonių elgesiui sugriaunančiais ar sukuriančiais savo tiesos sąlygas.

7 skyrius

Komunizmas kaip totalitarizmas

7.1. Komunizmas ir fašizmas: giminingi priešai

Kai po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjunga tapo viena iš dviejų pasaulio supervalstybių, o joje prieškario metais susikūrusi socialinė santvarka su Sovietinės Armijos pagalba buvo įtvirtinta už jos sienų[52], sudarydama jos „išorinę imperiją“, ji pagaliau tapo ir Vakarų šalių akademinio mokslo objektu. Būtent praktinis reikalas pažinti priešininką jau pačioje Šaltojo karo pradžioje paskatino JAV, o vėliau – ir kitų Vakarų šalių universitetuose, sukurti jau aptartą regionų studijų sistemą (žr. 2). Jos pagrindu susikūrė nauja akademinė disciplina – sovietologija, kurios specialistai užsiėmė ne vien Sovietų Sąjungos, bet ir kitų Rytų bei Vidurio Europos šalių, kurių socialinė santvarka buvo pertvarkyta pagal sovietinį pavyzdį, tyrimais (Szanton 2004). Pirmaisiais jos gyvavimo dešimtmečiais šių tyrimų teorinis pagrindas buvo totalitarizmo koncepcija, kurios pamatinė – totalitarizmo – sąvoka sukonstruota, išryškinant bendrus komunistinių ir fašistinių šalių (visų pirma hitlerinės Vokietijos) santvarkos bruožus.

Fašizmo sąvoka (kaip ir komunizmo) iš pradžių buvo eminė: iki pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos fašistais (ital. *fascio* – sąjunga) save išdidžiai vadino politinių sąjūdžių, iš kurių pirmąjį įkūrė Benito Mussolini (1883–1945) Italijoje, nariai. Šioje šalyje fašistai 1922 m. paėmė valdžią, ir įkūrė autoritarinį politinį režimą, tapusį pavyzdžiu dešiniesiems radikalams kitose Europos šalyse (taip pat ir Lietuvoje (žr. Jankauskas A. 1994; Norkus 1993)). Fašistiniai sąjūdžiai atsirado kaip reakcija į pasaulinės socialistinės revoliucijos galimybę, kurią atvėrė Europos didžiųjų valstybių politikai, nesugebėję išvengti 1914 m. ka-

[52] Išimtys buvo Albanija, Jugoslavija, o vėliau Kinija, Vietnamas, Kampučija bei Kuba, kur komunistinės santvarkos susikūrimą lėmė vidaus veiksniai. Todėl šios šalys tik trumpai priklausė ar visai nepriklausė Sovietų Sąjungos išorinei imperijai, o jų režimai turėjo ryškių nacionalinių bruožų, skiriančių juos nuo sovietinio prototipo.

tastrofos. Bolševikų pradėta revoliucija Rusijoje suskaldė Europos šalių visuomenes į mažumą, trokštančią analogišką perversmą įvykdyti namuose, ir išgąsdintą tokios perspektyvos daugumą.

Pats K. Marxas socialistinės revoliucijos perspektyvą siejo su spontaniška darbininkų saviorganizacija „iš apačios", numatydamas galimybę, kad jų interesams gali atstovauti kelios skirtingos politinės jėgos.[53] Laukiantys socialistinės revoliucijos marksistai netruko įsitikinti, kad darbininkai nesiekia likviduoti kapitalizmo, kaip ekonominės sistemos, o apsiriboja savo interesų tos sistemos viduje gynimu: kovoja dėl aukštesnio darbo užmokesčio, geresnių darbo sąlygų ir pan. Spontaniška darbininkų saviorganizacija apsiriboja vienijimusi į profsąjungas, siekdama padidinti derybinę galią santykiuose su darbdaviais.

V. Leninas šį keblumą išsprendė teigdamas, kad geriau už pačius darbininkus jų interesus žino komunistų partija, kuri (visų pirma jos aukščiausi organai, o galų gale – jos vadovas) ir yra realus klasinės sąmonės subjektas. Tokio žinojimo dėka ji pretenduoja į teisę vykdyti diktatūrą ne tik darbininkų klasei priešiškų klasių atžvilgiu, bet ir prieš nesąmoningus, t.y. nesutinkančius su partijos pozicija, darbininkus, prisiimdama tikrojo (arba „metafizinio") proletariato vaidmenį (Leninas 1966 (1902)).

V. Lenino sukurtos naujo tipo partijos, kurios branduolį sudarė profesionalūs revoliucionieriai, vidaus tvarka buvo panaši ne į demokratinių politinių partijų (kokios buvo ir dauguma II Internacionalo partijų), bet į karinių dalinių ir katalikiškų vienuolių ordinų tvarką. Aukštesnių partijos organų sprendimai buvo privalomi žemesniems, aukštesnieji organai turėjo teisę pasipildyti naujais nariais savo pačių nuožiūra (kooptacija), o taip pat skirti bei nušalinti žemesnius partinius pareigūnus. Nors formaliai aukščiausias partijos organas buvo suvažiavimas, o partijos pareigūnai buvo renkami, tie rinkimai kuo toliau, tuo labiau tapo iš anksto viršūnių parinktų kandidatų į pareigas patvirtinimo formalia procedūra, kurią atlikdavo taip pat viršūnių parinkti delegatai. Nesutardami dėl V. Lenino pasiūlytų partijos vidaus tvarkos principų, Rusijos socialdemokratai dar 1903 m. II partijos suvažiavime skilo į V. Leniną parėmusią daugumą (bolševikus) ir jam nepritarusią mažumą (menševikus).

Žvelgiant retrospektyviai, galima teigti, kad būtent lenininė partijos vidaus tvarka tapo tuo „organizaciniu ginklu" (Selznick 1952), kuris lėmė bolševikų pergalę Rusijos revoliucijos ir pilietinio karo metu. Kartu ji ir buvo tas embrionas, iš kurio išaugo visa sovietinė santvarka. Prieškario metais polemikoje su menševikais V. Leninas aiškino, kad jo siūloma partijos vidaus tvarka yra laikina: ji esanti reikalinga todėl, kad carinėje Rusijoje socialdemokratų partija yra draudžiama, ir jai tenka veikti nelegaliai ar pusiau legaliai. Tačiau kai bolševikai tapo valdančiąja partija, buvo panaikinti ne partinės demokratijos apribojimai, bet, atvirkščiai, – jos likučiai.

---

[53] Taip dauguma marksologų interpretuoja „Komunistų partijos manifeste" (Marx, K. ir Engels, F. 1970 (1847)) aptinkamą pareiškimą, kad komunistai nepretenduoja į darbininkų klasės politinio atstovavimo monopolį.

1921 m. paties V. Lenino iniciatyva partijos nariams buvo uždrausta jungtis į frakcijas netgi partijos suvažiavimų išvakarėse ar jų metu. Šią V. Lenino išrastos naujo tipo partijos vidaus tvarką, paverčiančią jos lyderį darbininkų klasinės sąmonės nešėju ar įsikūnijimu ir tokiu būdu suteikiančią jam absoliučią valdžią, perėmė fašistai, tik jie tapatino vado ir tautos valią. Todėl fašizmą galima pavadinti ir leninizmu be marksizmo, nors toli gražu ne visos fašistinės partijos savo partine drausme bei organizuotumu galėjo lygintis su bolševikais bei jų organizacinius principus perėmusiomis komunistų partijomis.

Bene pirmieji komunistų ir fašistų kovos dėl valdžios metodų panašumus pastebėjo patys komunistai. Kalbėdamas XII Rusijos komunistų partijos suvažiavime (1923 m. balandžio mėn.), N. Bucharinas sakė: „fašistai labiau negu kurios nors kitos partijos atstovai įkūnijo ir praktiškai pritaikė Rusijos revoliucijos patirtį. Jeigu mes žvelgiame į juos formaliu požiūriu, tai yra jų politinių metodų strategijos požiūriu, mes matome tobulą bolševikų taktikos pritaikymą: greitą jėgų koncentraciją ir energingą tvirtos bei kompaktiškos karinės organizacijos veikimą“ (cit. pagal: Losurdo 2004: 44). 1926 metais italų katalikų politikas Luigis Sturzo pavadino bolševizmą kairiuoju fašizmu, o fašizmą – dešiniuoju bolševizmu (Jesse 1996: 13).

Genetinį fašizmo ryšį su komunizmu, kaip politiniu sąjūdžiu, bei morfologinius fašistinių ir komunistinių politinių organizacijų panašumus akcentuoja įtakingo šiuolaikinio vokiečių istoriko Ernsto Nolte's fašizmo charakteristika, kurioje taikomas idealiai tipizuojamasis (žr. 5.4) sąvokų darybos metodas. E. Nolte's požiūriu, fašizmas yra liberaliosios sistemos atsakymas į bolševikinį 1917 m. iššūkį priemonėmis ir metodais, kuriais imituojamas to iššūkio subjektas – bolševizmas (lenininis komunizmas): „fašistinėmis vadinamos visos partijos, sąjūdžiai ir tendencijos, kurios yra akivaizdžiai daug dešinesnės ir pirmiausia radikaliau antikomunistinės negu visos dešinios partijos, žinomos iš prieškario (iki I Pasaulinio karo. – Z.N.) laikų, ir kuriose tuo pačiu metu yra kur kas daugiau kairiųjų elementų negu kitose dešiniosiose partijose. Pragmatiškai ir išoriškai jas galima atpažinti iš uniformų pomėgio, polinkio į vado principą ir simpatijos Musoliniui arba Hitleriui, arba jiems abiems. Jeigu ryškūs tik kai kurie iš šių požymių, galima kalbėti tik apie filofašizmą arba pusiau fašizmą. Jeigu partijai, turinčiai visai kitokias šaknis, būdingas tik vienas vienintelis iš šių požymių (pavyzdžiui, ginkluotos partinės armijos principas), tam tikromis aplinkybėmis tinka pseudofašizmo pavadinimas. O kur aptinkami visi esminiai elementai, bet tik užuomazgų pavidalu, patartinas protofašizmo terminas“ (Nolte 1968: 434).

B. Mussolinis (kartu su italų filosofu Giovanniu Gentile, tapusiu fašistinio režimo ideologu (Gentile 1993(1932)) yra ir totalitarizmo termino išradėjas (Mirsky 2003: 35).[54] Kaip ir fašizmo terminas, jis iš pradžių jo išradėjams ir vartotojams turėjo pozityvaus vertinimo

[54] Kiek anksčiau už B. Mussolinį totalitarizmo terminą pavartojo italų liberalas Giovannis Amendola, teikdamas jam panašią deskriptyvinę, bet priešingą emotyvinę reikšmę. Žr. Jesse 1996: 12.

konotaciją. B. Mussolinis ir kiti fašizmo ideologai totalitarine arba totaline vadino jų kuriamą valstybę, kuri būsianti ypatinga tuo, kad nebebūsianti atskira nuo visuomenės: viskas būsią valstybėje, nieko nebebūsią už valstybės ribų, ir ta valstybė neleisianti nieko, kas būtų nukreipta prieš ją.

Tai reiškė, kad, skirtingai nuo liberalios valstybės, kuri siekia minimizuoti savo veiklos sferą, palikdama kuo didesnio problemų rato sprendimą privačiai iniciatyvai, totalitarinė valstybė rūpinsis visais socialinio gyvenimo klausimais, vadovaudamasi tautos ar valstybės, kaip pavienį individą pranokstančios visumos, interesais. Totalitarizmas, B. Mussolinio ir kitų fašizmo ideologų supratimu, yra radikalus etatizmas, valstybės paskelbimas savaimine vertybe (skirtingai nuo liberalios jos, kaip neišvengiamo – mažesnio už anarchiją – blogio, sampratos). Etatizmą papildo „vadizmo" doktrina – idėja, kad pačios valstybės interesus geriausiai žino neribotą valdžią turintis diktatorius. Ši totalitarizmo samprata yra eminė. Toliau aptariamos mokslinės (etinės) totalitarizmo koncepcijos su ja siejasi, bet nebūtinai ją atitinka. Kaip pamatysime (žr. 7.3), daugelis totalitarizmo tyrinėtojų teigia, kad fašistinė Italija nebuvo totalitarinė šalis (tai, be abejo, B. Mussolinį labai įskaudintų).

Fašistų svoris atskirų šalių politikoje priklausė nuo komunistinio perversmo grėsmės laipsnio. Italija ir Vokietija buvo tos Europos šalys, kur ta grėsmė buvo didžiausia. Nenuostabu, kad būtent čia dešinieji radikalai atėjo į valdžią. Vokietijoje tai padaryti jiems padėjo pati Vokietijos komunistų partija, kurios vadovai, J. Stalino nurodymu, vengė koordinuoti savo veiksmus su Vokietijos socialdemokratais, laikydami juos socialfašistais, niekuo iš esmės nesiskiriančiais nuo Adolfo Hitlerio nacionalinių socialistų.[55] A. Hitleriui 1933 m. atėjus į valdžią, Vakarų liberalai ir demokratai dabar jau fašizmą pradėjo laikyti didesniu pavojumi negu komunistai ir „sanitarinio kordono" izoliuota Sovietų Sąjunga. Ši dabar jau atrodė nepamainoma sąjungininkė stabdant hitlerinės Vokietijos ekspansiją. Pats A. Hitleris savo didžiausiu priešu skelbė komunizmą, o komunistai 1935 m. pagaliau pareiškė, kad būtent fašizmas yra pats didžiausias jų priešas, ir pakvietė visų šalių demokratus jungtis su jais į vieningą antifašistinį frontą (iki tol pavojingiausiais darbininkų klasės reikalo priešais buvo laikomi socialdemokratai).

Šios aplinkybės trukdė pastebėti ne tik fašistinių ir komunistinių partijų organizacijos bei veiklos metodų, bet ir nacistinės Vokietijos bei stalininės Rusijos santvarkos panašumus, nors daugelis liberalių ir konservatyvių publicistų į juos atkreipė dėmesį dar prieškario metais, ir abi pavadino totalitarinėmis diktatūromis (žr. Gleason 1995). Tai ypač būdinga 1939–41 metų laikotarpiui, kai hitlerinę Vokietiją ir stalininę Rusiją jungė Molotovo–Ribbentropo paktu sudarytas strateginis aljansas. Kai 1941 m. birželio 22 d. jis iširo, A. Hitleriui pradėjus prevencinį karą prieš besirengiančią pulti Sovie-

---

55 A. Hitlerio partija vadinosi „Nacionalistinė vokiečių darbininkų partija" (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei;* NSDAP). Taigi Weimaro Vokietijoje veikė net trys stiprios partijos, pretenduojančios ginti darbininkų interesus.

tų Sąjungą[56], pastaroji tapo pagrindine demokratinių Vakarų valstybių sąjungininke. Rašyti apie esminį nacizmo ir stalinizmo (ar juolab komunizmo) panašumą kurį laiką buvo politiškai nekorektiška.

7.2. Totalitarizmas: perversyvi modernybė ar „uždaros visuomenės“ recidyvas?

Situacija pasikeitė, kai 1947 m. prasidėjo Šaltasis karas. Nuo jo pradžios iki pabaigos požiūris į Sovietų Sąjungą ir jos satelitus kaip į totalitarines šalis, priešingas laisvajam pasauliui, buvo ta prizmė, per kurią savo gyvenamą pasaulį suvokė Vakarų valstybių politiniai lyderiai bei laisvos žiniasklaidos žurnalistai. Informacija, kad neva „statanti komunizmą“ Sovietų Sąjunga, kurios vadovai savo nelygstamu nuopelnu žmonijai skelbė lemiamą indėlį į hitlerinės Vokietijos sutriuškinimą, iš tikrųjų tėra tik kitas tokios pat santvarkos egzempliorius, komunistams buvo labai skaudus dūris, o laisvojo pasaulio šalių gyventojams – veiksmingas skiepas nuo komunistinės ideologijos.

Į plačiąją akademinę apyvartą totalitarizmo sąvoką viena iš pirmųjų įvedė Hannah Arendt (1906–1975), kuri savo klasikiniame veikale „Totalitarizmo ištakos“ (2001 (1951)) apibrėžė jį kaip „valdymo formą, kurios esmė yra teroras ar kurios veiksmo principas yra ideologinio mąstymo logiškumas“ (Arendt 2001 (1951): 474). Šie abu skiriamieji totalitarizmo, kaip socialinės sistemos, bruožai yra tarpusavyje susiję. Tokios sistemos atsiranda iš socialinių sąjūdžių, kurie siekia radikaliai pertvarkyti socialinę tikrovę, įgyvendindami tam tikrą utopiją: beklasės arba rasiškai grynos visuomenės viziją, kurioje gyventų „naujas žmogus“. Jo sukūrimą ar išugdymą totalitarinis sąjūdis laiko savo ilgalaike misija. Totalitarizmas yra ideokratinė visuomenė. Tikėjimas tam tikra utopine ideologija yra svarbiausia tokio sąjūdžio į valdžią iškeltos grupuotės ir ypač – totalitarinio diktatoriaus – veiksmų varomoji jėga.

Kuo tos ideologijos programuojamo pertvarkymo užmojis radikalesnis, tuo platesnių sluoksnių pasipriešinimą jis sukelia. Šiam pasipriešinimui palaužti vykdomas masinis teroras. Masinis teroras (dažniausiai – genocido pavidalu) pats savaime nėra istoriškai naujas ar unikalus reiškinys. H. Arendt nuomone, totalitarinis teroras ypatingas, pirma, tuo, kad jį nukreipia būtent tam tikros ideologinės sistemos logika: jo taikiniais tampa ne tik realūs totalitarizmo priešininkai (planuojantys ir vykdantys prieš totalitarines politines jėgas nukreiptus veiksmus), bet ir tam tikrų rasinių, etninių bei socialinių grupių atstovai (žydai, „buožės“), kuriuos priešais laikyti įpareigoja totalitarinio sąjūdžio ideologija. Todėl teroras vykdomas ir tada, kai jau niekas nebeišgali ar nebedrįsta totalitarinei valdžiai pasipriešinti, ir gali būti nukreiptas net prieš tuos, kurie nuoširdžiai tiki totalitarinio sąjūdžio ideologija

[56] Istorikų diskusijų objektu tebėra klausimas, ar J. Stalinas rengėsi pulti hitlerinę Vokietiją jau 1941 metų vasarą, ar tik kitais, 1942, metais.

(pavyzdžiui, prieš žydus antisemitus, turinčius „žydiško kraujo“ nacius arba netinkamos socialinės kilmės komunistus). Antra, totalitarinis teroras taikomas ne tik priešams, bet ir saviems, kaip priemonė palaikyti gretų monolitiškumą ir dinamizmą.

Trečias totalitarinio teroro bruožas yra organizuotas, industrinis pobūdis. Jis nėra spontaniškai „iš apačios“ kylantys ir trumpai trunkantys kolektyvinio smurto afektiniai veiksmai, kaip dažniausiai būdavo senovėje genocido atvejais. Jis yra valstybinis, instrumentiškai racionaliai apskaičiuotas, suplanuotas ir industriškai organizuotas. Centrinė totalitarizmo institucija yra koncentracijos stovykla. Totalitarinė visuomenė – tai koncentracijos stovyklų visuomenė. Koncentracijos stovykla yra tas socialinis mikrokosmas, kuriame jau įgyvendintas toks totalinės kontrolės ir nužmoginimo idealas, kokį totalitarinės valstybės vadovai siekia įgyvendinti visos visuomenės, o galiausiai – globaliniu mastu. H. Arendt priskiria totalitarizmui globalinio viešpatavimo siekį, susiedama jį su ideokratiniu jo pobūdžiu: „totalitarizmo agresyvumas kyla ne iš valdžios geismo, ir jei jis siekia karštligiškai plėstis, daro šitai ne dėl ekspansijos ir ne dėl pelno, o tik dėl ideologinių priežasčių: jis siekia pasaulį padaryti nuoseklų ir įrodyti, kad jo superprasmė yra teisinga“ (Arendt 2001 (1951): 441). Ši H. Arendt pateikiama totalitarizmo charakteristika implikuoja, kad skirtinga ideologija besivadovaujantys totalitariniai sąjūdžiai yra nesutaikomi priešai, pasmerkti žūtbūtinei tarpusavio kovai.

Dėl savo ideokratinio pobūdžio totalitarizmas remiasi ne vien prievarta. Priešingai, jis stiprus tiek ir tol, kol jo skelbiama ideologija pajėgia mobilizuoti, išjudinti plačiąsias mases. Totalitarizmas neįsivaizduojamas be tokių masinės informacijos priemonių, kaip spauda, radijas, kinas, o vėliau – ir televizija. Kai kurios iš jų atsirado ir buvo pradėtos plačiai naudoti būtent totalitarizmo iškilimo laikais. Naujų masinės informacijos priemonių (visų pirma radijo ir kino) monopolis kartu su dažnai kūrybišku ir išradingu jų panaudojimu buvo svarbus plačiųjų masių mobilizacijai. Savo ruožtu būtent ši mobilizacija padarė totalitarinį terorą tokį veiksmingą.

Kai totalitarinis režimas susidurdavo su tikru ir stipriu pasipriešinimu (kaip tai buvo Lietuvoje 1944–1953 metais), jis remdavosi plačiu slaptų agentų tinklu. Tačiau daugiausiai (tai ypač būdinga nacistinei Vokietijai) teroro mašiną maitino visų pirma idėjinių režimo šalininkų arba tiesiog asmenų, siekusių išnaudoti situaciją ir suvesti sąskaitas su asmeniniais priešais, skundai. Slaptųjų tarnybų kadrai buvo palyginti negausūs, ir jie sunkiai susidorodavo su iš apačios masiškai plūstančių skundų lavina. Šis entuziazmo, tikėjimo ir baimės mišinys sukuria savotišką, būdingą tik totalitarizmui, socialinę-psichologinę atmosferą.

H. Arendt veikale totalitarizmas iškyla kaip savotiškai modernus fenomenas, kur tas modernumas reiškia arba priklausomybę specifinei pasaulio istorijos epochai (trumpajam XX amžiui), arba tai, kad totalitariniai sąjūdžiai gali atsirasti ir nugalėti tik šalyse, kurių ekonomika ir visuomenė yra moderni sociologine prasme (industrinė ir urbanizuota). Didžioji H. Arendt veikalo dalis skirta būtent tiems socialinės atomizacijos procesams, kurie XIX a. pab. – XX a. pradžioje Europos klasines visuomenes pavertė imlia radikalios visuo-

menės pertvarkos idėjoms mase. Ji tęsia tą socialinės teorijos tradiciją, kurios ištakos siekia prancūzų istoriko ir sociologo Alexio de Tocqueville'io (1805–1859), šveicarų istoriko Jacobo Burckhardto (1818–1897) ir kitų konservatyvių modernybės kritikų įžvalgas.

Šios tradicijos atstovai atkreipia dėmesį į senosios europietiškos hierarchinės socialinės tvarkos suirimo, tradicinių autoritetų (monarchijos, religijos) griūties tamsiąją pusę, kurią nusako masinės visuomenės, minios valdžios, populizmo terminai. Plėtodama šias įžvalgas, H. Arendt tiesioginėmis XX a. totalitarizmo ištakomis laikė XIX–XX amžių sandūros Europos imperializmą bei antisemitizmą, o prototipiniu atveju – nacistinę Vokietiją. Šį požiūrį į totalitarizmo modernumą po H. Arendt tęsia tie teoretikai, kurie totalitarizmą laiko ne svetimu ir atsitiktiniu modernios visuomenės nukrypimu ar anomalija, sukelta išskirtinių istorinių aplinkybių, tačiau jos gilumine potencija ir apoteoze. Pavyzdys – žymaus šiuolaikinio sociologo Zygmunto Baumano darbai, kuriuose tokiu būdu aiškinamas Holokaustas ir Aušvicas (Bauman 1989).

Tačiau priėmę požiūrį, kad totalitarizmas yra dėsningas modernybės padarinys, turėtume laikyti jį neišvengiamu: net jeigu V. Leninas, J. Stalinas ir A. Hitleris būtų negimę arba mirę vaikystėje, totalitarinės santvarkos vis tiek būtų atsiradusios. Vis dėlto H. Arendt šiuo klausimu nėra nuosekli, nes mano, kad totalitarizmo buvo galima išvengti. Dėl jo galų gale esą kalti tie XX a. pradžios didžiausių pasaulio valstybių politinio elito atstovai, kurie pasirodė esą „ne savo vietoje" ir padarė lemtingų istorinių klaidų, kurios anaiptol nebuvo neišvengiamos. Anot jos, jeigu 1914 m. rugpjūtį prie Vakarų didžiųjų valstybių vairų būtų stovėję kiek stambesnio kalibro valstybės vyrai, visų totalitarizmo košmarų būtų buvę išvengta.

Totalitarizmo kaip patologiškos modernybės samprata susiduria su tam tikrais keblumais, taikant ją Sovietų Sąjungai. Ikirevoliucinė ir porevoliucinė Rusija nebuvo industrinė šalis su atomizuotomis masėmis. Didžiąją jos gyventojų dalį sudarė į kaimo bendruomenes susivieniję neraštingi valstiečiai. Komunistinė ideologija jiems buvo svetima. Komunistinė santvarka Rusijoje neatsirado kaip masinio totalitarinio sąjūdžio produktas. Masinės paramos bolševikai Rusijoje neturėjo. Jie buvo siaura sekta, kuri atėjo į valdžią perversmo būdu ir sugebėjo ją išlaikyti savo „organizacinio ginklo" dėka. Tuo tarpu Vokietijoje nacistus į valdžią tikrai iškėlė platus totalitarinis sąjūdis. Nors A. Hitlerio nacionalsocialistų partija per paskutinius laisvus rinkimus į Vokietijos reichstagą ir nesurinko absoliučios daugumos (jie laimėjo „tik" 43% rinkėjų balsų), prieškario metų nacių režimo ekonominiai bei užsienio politikos laimėjimai (iki 1939 m.) plačiųjų masių paramos nacių valdžiai tikrai nesumažino.

Daugelio Holokausto istorikų teigimu, naikinamoji antisemitinė nacistų politika, kuri buvo pirmas žingsnis kuriant rasiškai grynų arijų visuomenę, atitiko plačiųjų vokiečių masių lūkesčius ir didino valdžios bei gyventojų sanglaudą (Goldhagen 1996). Tuo tarpu Sovietų Sąjungoje nuo kolektyvizacijos itin skaudžiai nukentėję valstiečiai sudarė gyventojų daugumą, ir todėl galima abejoti, ar iki Antrojo pasaulinio karo (tiksliau, tos jo dalies, kurią

rusai vadina „Didžiuoju Tėvynės karu“) metų, kai kurį laiką pavojuje buvo atsidūręs Rusijos, kaip valstybės, išlikimas, komunistų valdžia naudojosi bent kiek ženklesnės gyventojų dalies parama.

Mėgindama vis dėlto pritaikyti savąją totalitarizmo ištakų koncepciją Rusijai, H. Arendt totalitarizmo pradžią šioje šalyje sieja ne su 1917 m. Spalio perversmu, bet su 1929 m. J. Stalino pradėta kolektyvizacija, kuri ir pavertusi Sovietų Sąjungos gyventojus „atomizuotomis masėmis“. Taigi ji stengiasi atskirti V. Leniną nuo J. Stalino, o stalinizmą – nuo leninizmo, kaip tam tikros marksizmo interpretacijos. Toks leninizmo ir stalinizmo atskyrimas nėra pagrįstas. Sovietinės santvarkos embrionas buvo V. Lenino sukurta naujo tipo partija, ir jau pilietinio karo metais susiformavo būdingi jai iki pat žlugimo institucinės struktūros bei praktikos bruožai: paraleli valstybės organų ir jų veiklą kontroliuojančių partijos organizacijų hierarchija, masinis teroras, siekis vykdyti visų visuomenės gyvenimo sferų kontrolę. J. Stalino „išplėstinės socializmo statybos“ (nuo 1929 m.) pirmtakė buvo V. Lenino vykdyta karinio komunizmo politika, kuria buvo mėginama įgyvendinti visuomenės be prekinių mainų idealą. Šios politikos atsisakymas, perėjimas prie vadinamosios naujosios ekonominės politikos (privačios ekonominės veiklos legalizavimo) buvo priverstinis taktinis žingsnis, kurį pats V. Leninas laikė tik laikinu atsitraukimu, siekiant išlaikyti valdžią. Sovietinė santvarka buvo ne stalininė, bet lenininė, ir J. Stalinas teisėtai laikė save V. Lenino reikalo tęsėju ir įgyvendintoju.

Priėmus totalitarizmo kaip perversyvios ar patologiškos modernybės sampratą, būtų keblu kvalifikuoti kaip totalitarinę valstybę ir Kiniją Mao Dzeduno valdymo metais, nes ji tuo metu tebebuvo agrarinė ir kaimiška visuomenė. Toks apibūdinimas netiktų ir daugeliui kitų mažesnių komunistinių šalių, pavyzdžiui, ir Pol Poto Kampučijai (1975–1979). Jos vadovai vykdė ne būdingą kitoms komunistinėms šalims pagreitintos industrializacijos, bet, atvirkščiai, deindustrializacijos ir deurbanizacijos politiką. Kita vertus, ideokratinis bei teroristinis šių režimų pobūdis yra ne mažiau ryškus, kaip sovietinės Rusijos bei nacistinės Vokietijos atveju.

Vienas iš galimų būdų spręsti šiuos totalitarizmo koncepcijos keblumus yra atsisakyti prielaidos, kad totalitarizmas – tai istoriškai beprecedentis (iki XX a.) reiškinys, įmanomas tik modernaus arba tokiu tampančio socialinio gyvenimo kontekste. Keleriais metais anksčiau už H. Arendt studiją išėjusiame, bet gal net dar labiau pagarsėjusiame veikale „Atvira visuomenė ir jos priešai“ (Popper 1998 (1845)) vienas iš žymiausių XX amžiaus filosofų Karlas Raimundas Popperis totalitarizmo tėvu paskelbė senovės graikų filosofą Platoną, knygoje „Valstybė“ pateikusį filosofų valdomos tobulos valstybės modelį. Platono utopija turėjo realų prototipą – Spartą, kurią todėl K. R. Popperis ir laikė totalitarine valstybe.

Kiti autoriai tokia laikė Inkų imperiją arba apskritai visas valstybes, kurioms būdinga teokratija – kai tas pats asmuo yra ir aukščiausias valstybės pareigūnas, ir dvasininkas (pavyzdžiui, Bizantija, Kalvino laikų Ženeva (1555–1564)) (žr. Moore 1958). K. R. Popperio nuomone, XX a. totalitarizmas yra gyvenimo atviroje visuomenėje „įtampos“ sukeltas

mėginimas grįžti į uždarą gentinę (tribalistinę) visuomenę. Ta įtampa kyla dėl nuolatinės kaitos, būdingos atviroms visuomenėms. Toks atvirumas esąs būdingas ne vien modernioms (atsiradusioms Vakaruose naujaisiais laikais) visuomenėms. Viena iš pirmųjų atvirų visuomenių K. R. Popperis laiko V amžiaus pr. Kr. Atėnus. Totalitaristai, Platono pavyzdžiu, svajoja apie tobulą visuomenę, kurioje nebėra socialinės kaitos būtent todėl, kad ji yra tobula (tobula visuomenė pagal apibrėžimą yra tokia, kurioje nebėra ko pagerinti; o jeigu jos tvarka gali pašlyti, tai ji dar nėra tobula).

Žymus orientalistas sinologas (jaunystėje buvęs komunistas) Karlas A. Wittfogelis (1896–1988) pasiūlė marksistinę totalitarizmo teoriją, kurioje totalitarinėmis laikomos tokios visuomenės, kurių ekonominėje struktūroje dominuoja dar paties K. Marxo taip pavadintas azijinis gamybos būdas (Wittfogel 1957). K. Marxas teigė, kad jis susiformuoja tose agrarinėse visuomenėse, kur žemės ūkio gamybai yra reikalingi plataus masto irigacijos darbai (melioracija, drėkinimo sistemų statyba ir priežiūra). Skiriamasis azijinio gamybos bruožas yra menkas individualios nuosavybės išsivystymas.

Žemės nuosavybė yra bendruomeninė ir valstybinė, o valstybė plačiu mastu organizuoja viešuosius darbus irigacijos įrenginiams statyti bei prižiūrėti. Tiesioginių gamintojų pagaminamą pridėtinį produktą išnaudotojų klasė pasisavina ne individualiai, bet kolektyviai – kaip politiškai viešpataujanti grupė, komplektuojanti valstybės valdymo aparatą. Menkas individualios nuosavybės išsivystymas leidžia tokios valstybės valdovui įgyti ir išlaikyti despotišką valdžią pavaldiniams (įskaitant ir valdininkus bei kariškius), traktuojamiems kaip vergų masė. Tokios totalitarinės valdžios paminklai yra Egipto piramidės ir Didžioji kinų siena.

Azijinis gamybos būdas ir juo pagrįsta azijinė formacija būdavo minima taip pat ir Sovietų Sąjungoje iki 4-ojo dešimtmečio išleistuose istorinio materializmo vadovėliuose, kai buvo nustatyta istorikams marksistams privaloma 5 formacijų, kaip nuosekliai istorijoje vienas kitą pakeičiančių visuomenės evoliucinių tipų, schema. Sovietų Sąjungoje ji buvo prisiminta 7-ajame dešimtmetyje, kai įsiplieskė konfliktas su maoistine Kinija, o sovietinio režimo ideologai susidūrė su problema: kaip paaiškinti „neteisingą“ Kinijos, besiskelbiančios socialistine šalimi, politiką? Vienas iš galimų sprendimų buvo laikyti Kinijos revoliuciją ne socialistine, bet restauruojančia azijinį gamybos būdą.

Keblumas buvo tas, kad K. A. Wittfogelis jau daug anksčiau tokią interpretaciją siūlė taikyti pačiai Sovietų Sąjungai bei kitoms šalims. Todėl azijinio gamybos būdo koncepcija po ilgų diskusijų buvo atmesta. Juolab kad ją priėmus būtų reikėję itin pesimistiškai žiūrėti į maoistinės Kinijos evoliucijos „teisinga“ kryptimi galimybę. Jau K. Marxas azijinei formacijai priklausančių visuomenių skiriamuoju bruožu laikė jų socialinės-ekonominės santvarkos stagnacinį, o kartu – ir ultrastabilų pobūdį. Dėl būdingos šioms šalims jų socialinių ląstelių – kaimo bendruomenių – ekonominės autarkijos bei tokios politinio anstato organizacijos, kai valdančios klasės nariai patys yra tik beteisiai valstybę įkūnijančio autokratinio valdovo tarnai, jose negalį atsirasti pajėgių pakeisti šių šalių santvarką iš vidaus jėgų.

Tačiau šis mėginimas marksistiškai konceptualizuoti ir paaiškinti totalitarizmo fenomeną susiduria su sunkumais. Į jį netelpa kitas paradigminis totalitarizmo atvejis – Vokietija, kurios socialinės ekonominės, politinės ir kultūrinės istorijos europinis ar vakarietiškas pobūdis abejonių kelti negali. Marksistui keblu nacistinę Vokietiją ir stalininę Rusiją priskirti tam pačiam visuomenės tipui, nes, jo požiūriu, svarbiausias dalykas visuomenės rūšinei priklausomybei nustatyti yra gamybiniai santykiai, gamybos priemonių nuosavybė. Nors jau Antrojo pasaulinio karo meto išvakarėse nacistinės Vokietijos ekonomika buvo pajungta griežtai valstybės kontrolei ir veikė pagal Sovietų Sąjungos pavyzdžiu sudarytą 4 metų planą, nacizmas savo ideologijoje niekada nesikėsino į privačią gamybos priemonių nuosavybę, tuo tarpu kai komunistinėje visuomenės pertvarkymo programoje šis reikalavimas yra pats svarbiausias. Todėl nacistinės Vokietijos ir stalinistinės Sovietų Sąjungos politinės santvarkos panašumus marksistas turėtų laikyti paviršutiniškais, slepiančiais gelminius jų skirtumus. Tai ir yra pagrindinis totalitarizmo koncepcijos marksistinės kritikos argumentas.

Kita vertus, subordinuodami abu šiuos atvejus tai pačiai sąvokai, turime atmesti istorinio materializmo teiginį apie lemiamą gamybos priemonių nuosavybės santykių reikšmę visuomenės tipologinei priklausomybei nustatyti. Jeigu skirtingų gamybinių santykių pagrindu gali egzistuoti labai panašūs politiniai režimai, kaip tai suderinti su pamatine istorinio materializmo teze, kad politinis antstatas keičiasi arba varijuoja priklausomai nuo ekonominės bazės pobūdžio?

7.3. Totalitarizmas be epitetų ir su jais

Komunistinės ir nacionalsocialistinės ideologijos skirtumas yra akivaizdus. Pirmoji yra nuosekliai internacionalistinė, antroji – šovinistinė ir rasistinė. Tačiau skirtingų tikslų galima siekti tomis pačiomis priemonėmis. Kai tikslai yra utopiniai (tai visų pirma tinka komunizmui), realiems veiksmų, kuriais jų siekiama, padariniams didesnės įtakos turi taikomų priemonių panašumas, o ne galutinių tikslų skirtumai. Pagrindinis totalitarizmo koncepcijos nuopelnas yra tas, kad ji išryškino, jog labai skirtingas utopijas įgyvendinant tokiomis pat priemonėmis padariniai būna panašūs. Tų panašumų daugiausia toje visuomenės socialinio gyvenimo sferoje, kurią nusako politikos bei politinio režimo sąvokos. Todėl totalitarizmo sąvoka vaisingiausia lyginamojoje politinėje (o ne, pavyzdžiui., ekonominėje) sociologijoje.

Pati H. Arendt apibrėžia totalitarizmą kaip valdymo formą, tačiau jos (ir K. R. Popperio) darbuose ryški tendencija vartoti totalitarizmo sąvoką kaip integralią socialinio gyvenimo charakteristiką. Ta tendencija ryškiausia H. Arendt mėginant susieti totalitarizmą su masine visuomene. Kaip jau minėta, totalitarizmas, jos požiūriu, atsiranda arba kaip klasinės visuomenės savaiminio suirimo, pavirtimo masine visuomene padarinys (Vokietijos atvejis), arba kai diktatoriška valdžia klasinę visuomenę tikslingai suardo. Ši masinės

visuomenės kaip vienišų, atomizuotų individų minios, su kuria virš jos iškilusi valdžia gali elgtis kaip tinkama, vizija yra impresionistiška ir sociologijos požiūriu naivoka. Todėl vėlesni totalitarizmo teoretikai nuo šio H. Arendt totalitarizmo koncepcijos aspekto atsiriboja.

Tai būdinga ir tam totalitarizmo apibrėžimui, kurį H. Arendt koncepcijos pagrindu suformulavo amerikiečių politologai Carlas J. Friedrichas ir Zbigniewas Brzezinskis (1956). Dalyko literatūroje jis laikomas klasikiniu. Jie nurodo tokius skiriamuosius totalitarizmo bruožus: (1) viena visiems privaloma ideologija, kuri skelbia, kad žmonijos istorija turi galutinį tikslą sukurti „tobulą" socialinę būseną, o dėl to būtina radikaliai pakeisti esamą socialinę tvarką; (2) šalį valdo vieno žmogaus vadovaujama hierarchiškai organizuota partija, kuriai priklauso palyginti nedidelis procentas gyventojų; ta partija, viena vertus, yra suaugusi su valstybine biurokratija, o kita vertus, – yra aukščiau jos; (3) šalyje veikia slaptosios policijos vykdomo teroro sistema; (4) valstybė turi ginklų monopolį; (5) valstybė turi masinės komunikacijos priemonių monopolį; (6) yra pajungusi ekonomiką centralizuotai kontrolei (nors nebūtinai yra nacionalizavusi gamybos priemones).

H. Arendt labiausiai rūpėjo totalitarizmo ideologinės šaknys, skiriamieji totalitarinio pasaulio suvokimo ypatumai. Tai visų pirma priešiškumas tikrovei: totalitariniai sąjūdžiai bei valstybės siekia pakeisti esamą tikrovės apibrėžimą, priversti savo narius ir pavaldinius patikėti totalitarinio sąjūdžio skelbiamų ideologinių fikcijų realumu, šių fikcijų neatitinkančią tikrovę tiesiog sunaikinti, o tai reiškia sunaikinti žmones, tas fikcijas atmetančius. C. J. Friedrichas ir Z. Brzezinskis dėmesį sutelkia į totalitarinės valdžios institucinę sąrangą bei viešpatavimo techniką. H. Arendt požiūriu, tas žingsnis būtų abejotinas, nes ji skiriamuoju totalitarizmo bruožu laiko siekį ištirpdyti valstybę totalitariniame sąjūdyje. Totalitarizmas esąs priešiškas institucionalizacijai, tai yra žmonių socialinės veiklos sureguliavimui apibrėžtomis taisyklėmis, kurių dėka jos eiga yra numatoma, iš anksto apskaičiuojama.[57]

Aiškiai apibrėžta ir nuosekli valstybės valdymo tvarka (biurokratija ir biurokratizmas) riboja totalitarinio diktatoriaus laisvę, todėl diktatoriai ją be paliovos keičia, tokiu būdu laikydami ją nuolatinio institucinio neapibrėžtumo būklėje. Tad galų gale niekas nežino, kokios yra taisyklės. H. Arendt svarbu buvo parodyti, kad totalitarinis režimas netelpa į tradicines politikos mokslo kategorijas, ir todėl ji pabrėžė jo skirtumus nuo ankstesnių laikų despotijų, diktatūrų, tironijų. C. J. Friedrichas ir Z. Brzezinskis, priešingai, išryškina totalitarizmo panašumus bei sąsajas su istoriniais precedentais, ir apibrėžia totalitarizmą kaip modernią autokratinio politinio režimo formą. H. Arendt totalitarizme mato visų pirma tuos bruožus, kuriuos M. Weberis savo klasikinėje valdžios formų tipologijoje priskyrė charizmatinei valdžiai. C. J. Friedrichas ir Z. Brezinskis žvelgia į jį kaip į M. Weberio

[57] Jeigu sovietinio totalitarizmo embrionu laikytume bolševikų naujo tipo partiją, tokiu požiūriu tektų abejoti, nes ji kaip tik išsiskyrė griežta tvarka ir institucionalizacija. H. Arendt tą keblumą mato, ir todėl atskiria V. Lenino laikų vienpartinę diktatūrą nuo stalinistinio totalitarizmo, kai J. Stalino iškelta slaptoji policija buvo aukščiau už komunistų partiją.

biurokratinės valdžios tipą ir visų pirma siekia išryškinti totalitarinės biurokratijos skiriamuosius bruožus.

M. Weberio pavyzdžiu, C. J. Friedrichas ir Z. Brzezinskis supranta totalitarizmą kaip idealų tipą, o tai reiškia, kad totalitarine galima laikyti ir šalį, kuriai nebūdingi vienas ar keli iš šiame apibrėžime nurodytų bruožų. Iš tikrųjų be didesnių išlygų jų apibrėžimas tinka gal tik Sovietų Sąjungos socialinei tikrovei 1929–1953 metais bei hitlerinei Vokietijai Antrojo pasaulinio karo metais.[58] Tačiau tai nereiškia, kad ta sąvoka negali būti taikoma ir kitiems politiniams režimams, tik tokiu atveju reikalingi epitetai (pažyminiai, būdvardžiai, priedėliai), nurodantys bruožą ar bruožus, kurio tam tikras empiriškai stebimas atvejis (dar) neturi arba (jau) nebeturi. Pavyzdžiui, Nikitos Chruščiovo laikais Sovietų Sąjungoje egzistavęs režimas galėtų būti pavadintas „totalitarizmu be teroro“ arba „populistiniu totalitarizmu“, o tas, kuris gyvavo Leonido Brežnevo laikais – galbūt totalitarizmu ne tik be teroro, bet ir be ideologijos, arba tiesiog „pototalitarizmu“. Nors ideologinės formulės tebebuvo kartojamos tomis progomis, kai tai reikėjo daryti, tačiau jomis niekas nebetikėjo, o pats L. Brežnevas veikiausiai netgi nebuvo skaitęs K. Marxo raštų.

Kvalifikuojant totalitarizmo sąvoką tinkamais epitetais arba priedėliais (žr. 5.4), ją galima pritaikyti ir kai kuriems seniems bei šiuolaikiniams teokratiniams politiniams sąjūdžiams (mūsų laikais tai visų pirma radikaliajam politiniam islamizmui). Klasikiniai totalitarizmo atvejai (komunistinis ir nacistinis) nuo islamiškojo neototalitarizmo skiriasi sekuliariu, šiapusiu savo ideologinių utopijų pobūdžiu, tačiau kitais atžvilgiais politiniai režimai, susikūrę šalyse, kur radikalieji islamistai buvo valdžioje (Afganistane, Irane, Sudane) yra tiek panašūs į tuos klasikinius atvejus, kad galėtų būti subordinuoti tai pačiai sąvokai.

Kitas „totalitarizmo su epitetais“ atvejis yra fašistinė Italija. Fašistinėje Italijoje masinio teroro, kaip ir realių pastangų radikaliai transformuoti visuomenę, vadovaujantis tam tikra tobulos visuomenės vizija, nebuvo. B. Mussolinis totalitarizmą labiau deklaravo, inscenizavo ir stimuliavo, negu realiai įgyvendino. Bažnyčia, karaliaus valdžia, armija ir daugelis kitų ikifašistinės Italijos institucijų išsaugojo savo autonomiją. Pati fašistų partija buvo pajungta valstybės aparatui, o ne iškelta virš jo, kaip tai būdinga nacistinei Vokietijai ir komunistinėms šalims. Todėl H. Arendt, kaip ir beveik visi šiuolaikiniai totalitarizmo tyrinėtojai, B. Mussolinio sukurto režimo, kurį jis pats su pasididžiavimu vadino totalitariniu, tokiu nelaiko, taigi atskiria fašizmą nuo totalitarizmo. Žymaus šiuolaikinių nedemokratinių režimų analitiko Juano Linzo apibūdinimu, Italijos fašizmas – tai sustabdytas totalitarizmas (*arrested totalitarism*) (Linz 2003 (2000)).

J. Linzui priklauso ir bene reikšmingiausias (po C. J. Friedricho ir Z. Brezinskio) indėlis į totalitarizmo koncepcijos išplėtojimą. H. Arendt ir jos koncepcijos kodifikatoriai

---

58 Įdomu, kad H. Arendt, kuri totalitarine be išlygų laiko tik Antrojo pasaulinio karo metų Vokietiją, teigė, kad Didžiojo Tėvynės karo laikais (1941–1945 metais) Sovietų Sąjunga buvo nustojusi būti totalitarine. Šią keistą garsiosios teoretikės impresionistinę idiosinkraziją keblu paaiškinti kitaip nei jos kairiosiomis politinėmis simpatijomis.

C. J. Friedrichas ir Z. Brzezinskis labiau pabrėžia totalitarizmo unikalumą, jo skirtumus nuo tų nedemokratinių valdymo formų, kurios vadinamos diktatūros, despotizmo, tironijos ir pan. vardais. H. Arendt šiuo keliu nueina toliausiai, teigdama totalitarizmo unikalumą, nepalyginamumą ir nebendramatiškumą su anksčiau egzistavusiomis valdymo formomis. J. Linzas, priešingai, siekia išryškinti implicitines konceptualias dimensijas, sudarančias loginę erdvę, kurią užpildo daugybė nedemokratinių (autoritarinių) režimų (sultonizmas, „organinė valstybė", karinis-biurokratinis autoritarizmas ir pan). Į šią erdvę telpa ir totalitarizmas, atsiskleisdamas joje kaip ribinis autoritarizmo atvejis.

Iš viso J. Linzas išskiria tris šios loginės erdvės dimensijas. Vieną jų apibrėžia monizmo ir pliuralizmo priešstata. Demokratinis režimas yra pliuralistinis: jame koegzistuoja daug skirtingų interesų grupių, institucinių sferų su savo žaidimo taisyklėmis bei joms atstovaujančių politinių jėgų (partijų). Netotalitariniai autoritariniai režimai šį pliuralizmą (ypač politinį) šiek tiek apriboja, tačiau nemėgina jo likviduoti. Išlieka religijos, mokslo, meno institucinė autonomija. Tai reiškia, kad valstybės valdžia nesikiša į menininkų konkurenciją ar mokslininkų ginčus, gerbdama kūrybos, tyrimo ir juolab religijos išpažinimo laisvę. Totalitariniai režimai išsiskiria savo siekiu įgyvendinti monizmą – visų visuomenės sferų politinę ir ideologinę kontrolę iš vieno centro. Tai, žinoma, dar nereiškia, kad tą siekį jiems pavyksta įgyvendinti. Antai daugelyje komunistinių totalitarinių šalių tokiai kontrolei taip ir nepakluso dauguma religinių organizacijų.

Kita dimensija yra režimo ideologizacija. Istorijoje gausu pavyzdžių, kai prie valstybės vairo atsidurdavo psichopatai ir sadistai, su pasimėgavimu žudydavę, kankindavę ir net valgydavę (pavyzdžiui, Ugandos diktatorius Idi Aminas) savo politinius priešus ar tiesiog niekuo dėtus žmones. Tačiau daugeliu atveju tokie režimai neturi jokios ideologijos ir neturi jokių kitų tikslų, išskyrus diktatoriaus ir jo klano išlikimą valdžioje. Tokių autoritarinių režimų, kuriuos J. Linzas vadina sultoniniais, ypač daug būta Lotynų Amerikos ir Afrikos šalyse. Dauguma autoritarinių režimų vienokią ar kitokią ideologiją skelbia, tačiau ji yra minimali. Nėra specialiai ideologijai skirtų „mokslo įstaigų", kursų mokyklose ir pan. Be to, ir ta minimali ideologija gali mažai ką bendro teturėti su praktine politika, būdama tam tikrų valstybės švenčių dienomis rituališkai pakartojamų frazių rinkinys, pavyzdžiui, Ispanijoje Francisco Franco (1892–1975) režimo paskutiniaisiais gyvavimo dešimtmečiais.

Totalitarizmui be epitetų būdingas kraštutinis ideologizacijos laipsnis. Praktikuojama sisteminga ideologinė plačiųjų gyventojų masių ir ypač valdančiosios partijos narių indoktrinacija. Ideologinių tekstų yra daug, ir iš partijos narių reikalaujama ne tik *fides implicita* (išankstinio to, kas tuose tekstuose parašyta, pripažinimo absoliučia tiesa, netgi jų neskaičius), bet ir *fides explicita* – tų tekstų studijų arba mažų mažiausiai jų pagrindu sudaryto „katekizmo" tiesų žinojimo. Totalitarizmo be epitetų atveju tos tiesos yra taip pat ir tikėjimo objektas ir per tą tikėjimą daro įtaką ir režimo viršūnių, ir eilinių partijos narių bei platesnių masių elgesiui.

Trečioji dimensija yra mobilizacija: totalitariniai režimai siekia, kad tomis tiesomis patikėtų visi visuomenės nariai ir taptų aktyviais, idėjiškais režimo šalininkais. Tuo tikslu kuriamas platus moterų, jaunimo ir pan. organizacijų tinklas, kuris turi įtraukti visus šalies gyventojus. Totalitarizmas be epitetų veikia pagal formulę „kas ne su mumis, tas prieš mus". Tam, kas siekia išvengti represijų, nepakanka vengti priešiškų režimui veiksmų ir kalbų. Būtina viešai demonstruoti savo aktyvų pritarimą, dalyvauti į režimo struktūrą įeinančių organizacijų veikloje, renginiuose (demonstracijose, talkose ir pan.). Tuo tarpu netotalitariniams autoritariniams režimams pakanka paprasto gyventojų klusnumo. Jie skatina plačiųjų masių apolitiškumą, pasitraukimą į privatų gyvenimą, paliekant viešųjų reikalų tvarkymą specialistams technokratams bei politinės valdžios viršūnei.

Atskira komunizmo kaip totalitarizmo teorijos atšaka yra kultūrinė-istorinė prieiga, kuri komunizmo politinę sėkmę Rusijoje aiškina šios šalies istorijos bei jos suformuotos kultūros ypatumais. Nenuostabu, kad jos šalininkų daugiausia tarp sovietologų istorikų, tuo tarpu kai tarp „kamieninės" jos versijos šalininkų daugiausia politologų. Žymiausi kultūrinės-istorinės prieigos atstovai yra Richardas Pipes'as (Pipes 1990; 1993; 1995; 1995 (1974)) ir Aleksandras Janovas (Yanov 1981; 1995; Янов 2001). Su politologinės (ar socialinės mokslinės) totalitarizmo teorijos šalininkais istoristinio jos varianto šalininkai labiausiai nesutaria tuo klausimu, kokią reikšmę ideologija (marksizmo-leninizmo idėjos) turėjo J. Stalino politikai. Istoristai mano, kad jis bei vėlesni Sovietų Sąjungos vadovai visų pirma vadovavosi ne marksizmo-leninizmo idėjomis, bet savaip suprantamais Rusijos didžiavalstybiniais interesais, ir tęsė Rusijos carų imperialistinės, grobikiškos politikos tradicijas.

Jie neneigia totalitarinio sovietinės santvarkos pobūdžio, tačiau mano, kad jos atsiradimui bei sovietinės vadovybės vykdytai politikai paaiškinti svarbesnė yra ne K. Marxo komunizmo utopija, bet Rusijos istorijos savitumai ir jų suformuotos kultūrinės ir politinės tradicijos. Tai visų pirma bizantiškasis („cezarepapistinis") bažnyčios ir pasaulietinės valdžios santykių modelis, kai bažnyčia pajungiama valstybės valdžiai, kartu ją sakralizuojant taip, kaip tai nebuvo būdinga Vakarų Europai, kur anksti (dar Šventosios Romos imperijos imperatorių bei Romos popiežių kovų laikais) bažnyčia ir pasaulietinė politinė valdžia buvo aiškiai atribotos. Antra, tai iš priklausomybės totorių Aukso Ordai (XIII–XV a.) laikų paveldėtas rytietiškas valdovo ir pavaldinių santykių modelis. Šio paveldo pagrindu jau XVI a. susiformavo rusiškoji absoliutinės monarchijos atmaina.

Jos skiriamieji bruožai – visuotinis pavaldinių įbaudžiavinimas, kai visi šalies gyventojai traktuojami kaip valstybės, kurią valdo atskaitingas tik Dievui caras, tarnai, o taip pat kolektyvinės atsakomybės principas, taikomas valstiečių bendruomenėms: jos yra kolektyviai atsakingos už mokesčių išieškojimą iš savo narių bei už prievolių valstybei įvykdymą. Rusija nežinojusi nei individualios valstietiškos, nei privačios dvarininkų žemės nuosavybės. Tik nuo XVIII amžiaus antrosios pusės prasidėjusi socialinė ir ekonominė Rusijos transformacija vakarietiška linkme, kai iš pradžių asmeninę laisvę bei teisę disponuoti savo turtu, kaip privačia nuosavybe, gavo bajorai (1762 m. buvo panaikinta valstybinės tarnybos prievolė),

o dar po šimto metų (1861 m.) – ir valstiečiai. Tačiau bendruomeninė valstiečių žemės nuosavybė buvo pradėta ardyti tik po 1905–07 metų revoliucijos.

Kai, pasinaudoję Rusijos pralaimėjimo Pirmajame pasauliniame kare sukelta suirute, valdžią paėmė bolševikai, jų siekis bet kokiomis priemonėmis toje valdžioje išsilaikyti galų gale baigėsi šalies vesternizacijos (ar modernizacijos) laimėjimų likvidacija ir sugrįžimu prie rusų civilizacinės tradicijos. Bolševizmas galutinai transformavosi į nacionalbolševizmą, kai po V. Lenino mirties kovoje dėl valdžios J. Stalinas įveikė nevykėlį internacionalistą L. Trockį. Stalininė nomenklatūra – tai iš esmės toks pat reiškinys, kaip Ivano Rūsčiojo iš apačių iškeltas tarnybininkų („opričnikų") sluoksnis, buvęs tai represijų įrankiu, tai jų objektu. Kolektyvizacija – tai tiesiog 1861 m. panaikintos baudžiavos (ir valstiečių bendruomenių) restauracija, siekiant gauti išteklių industrializacijai, vykdomai tais pačiais metodais ir tose pačiose vietose, kur ją vykdė dar Petras I, sukūręs Uralo pramonę.

Taip pat ir tikslas buvęs tas pats: sukurti karinę-pramoninę bazę, atgauti po 1917 m. prarastas teritorijas ir dar labiau išplėsti Rusijos imperijos sienas. Kultūrinio-istorinio totalitarizmo teorijos varianto šalininkai (kaip ir trockistai) mano, kad J. Stalinas bei vėlesni Sovietų Sąjungos vadovai savo vidaus ir užsienio politikoje vadovavosi ne marksizmo-leninizmo idėjomis, bet savaip suprantamais Rusijos didžiavalstybiniais interesais, ir tęsė imperialistinės, grobikiškos, Rusijos carų politikos tradicijas.[59]

Vis dėlto pakankamai stiprių argumentų turi ir tie autoriai, kurie mano, kad J. Stalinas niekada nebuvo išsižadėjęs pasaulinės revoliucijos idėjos, tik kitaip negu L. Trockis įsivaizdavo jos įgyvendinimo kelius: ne per darbininkų revoliuciją labiausiai išsivysčiusiose šalyse, bet karine jėga plečiant Sovietų Sąjungos įtakos sferą. Tokiu požiūriu liūdnai pagarsėjęs 1939 metų Molotovo–Ribbentropo paktas, dėl kurio Sovietų Sąjunga prarado daugybės kairiųjų intelektualų simpatijas Vakarų šalyse, buvo ne oportunistinis žingsnis, kuriuo J. Stalinas siekė išnaudoti palankiai susiklosčiusią situaciją didžiavalstybiniais Rusijos interesais, o plano panaudoti A. Hitlerio Vokietiją kaip pasaulinės revoliucijos „ledlaužį" įgyvendinimo priemonė: įvėlus ją į karą su Vakarų demokratijomis, vėliau palankiu momentu užpulti, ir ant Raudonosios Armijos durtuvų atnešti komunizmą ne vien Vokietijos, bet ir jos jau užgrobtų Europos šalių gyventojams (Suvorov 1995 (1990); Šepetys 2006).

Nepavykus šį planą įgyvendinti 1941 m. (A. Hitleris keliomis savaitėmis anksčiau atakavo puolimui jau baigiamą išdėstyti Raudonąją Armiją) ar 1942 m., J. Stalinas to paties siekęs po 1945 m., pradėdamas Šaltąjį karą ir rengdamasis Trečiajam pasauliniam karui. Pasirengti pergalei tokiame kare buvusi pajungta visa Sovietų Sąjungos politika pokario metais. Pergalė jame būtų reiškusi ir pasaulinės revoliucijos pergalę, už kurios išsižadėjimą J. Stalinui visai nepagrįstai priekaištavę L. Trockis ir trockininkai.

---

59 Kita vertus (totalitarizmo Vokietijoje atveju), aptinkame mėginimus atsekti vokiško nacizmo ištakas iki pat Martyno Liuterio Reformacijos. Tai yra vadinamojo „ypatingojo Vokietijos kelio" (*Sonderweg*) teorija. Šio tipo aiškinimą plėtojo ir R. Bendixas, kuris totalitarizmo fenomeną Rusijoje ir Vokietijoje siejo su šių šalių kultūrai būdingomis stipriomis absoliutizmo tradicijomis (Žr. Bendix 1977 (1964)).

7.4. Komunizmo kaip totalitarizmo teorijos nuosmukis ir renesansas

Diskusijos šiais klausimais tebevyksta.[60] Toliau gilintis į jas nėra reikalo, nes jos svarbios tik klausimui, kuri iš kelių totalitarizmo teorijos versijų yra priimtiniausia. Svarbesnis už šį klausimą yra kitas: ar totalitarizmo teorija yra pakankamai adekvati paaiškinti socialinę tikrovę, kuri atsirado kaip mėginimo lenininiais metodais (masiniu teroru) įgyvendinti komunistinę utopiją padarinys? Panašiai kaip tai jau kartą buvo (marksistinės kapitalizmo teorijos atveju), tokios abejonės kilo, kai totalitarizmo teorijos objekto raidoje išryškėjo tendencijos, neatitinkančios ar ne visai atitinkančios tos teorijos numatymus, o taip pat atsirado pakankamai stiprių alternatyvių tame objekte (komunistinėse šalyse) vykstančių socialinių procesų konceptualizacijų. Tai koncepcijos, kurios aptariamos 8-ame knygos skyriuje.

Jeigu, H. Arendt pavyzdžiu, svarbiausiu totalitarizmo požymiu laikysime masinį terorą, tai šiais chronologiniais rėmais turime apriboti ir paties totalitarinio režimo egzistavimo šiose šalyse laikotarpį. Jeigu tokiu požymiu laikysime platesnių gyventojų sluoksnių arba mažų mažiausiai pačios komunistų partijos narių gyvą tikėjimą komunizmo idėjomis, tai ją reikėtų pratęsti iki 1956 metų, kai XX-ajame Sovietų Sąjungos Komunistų Partijos (SSKP) suvažiavime tuometinis jos vadovas Nikita Chruščiovas perskaitė J. Stalino asmenybės kultą demaskuojantį pranešimą, o visą „socializmo stovyklą“ sukrėtė 1956 m. sukilimas Vengrijoje. Galutinai tas tikėjimas mirė 7-ajame dešimtmetyje, kai žlugo paties N. Chruščiovo paskelbta „išplėstinės komunizmo statybos programa“, kurioje buvo pažadėta K. Marxo numatytą visuomenę baigti kurti iki 1980 m.

Kadangi totalitarizmo sąvoka yra idealus tipas, pakitusią socialinę tikrovę galima į ją įsprausti, kvalifikuojant totalitarizmo sąvoką vis naujais epitetais, kaip tai parodėme ankstesniame skirsnyje. Tačiau šiuos pokyčius, dėl kurių totalitarizmui reikia vis naujų epitetų, totalitarizmo koncepcijos rėmuose galima suvokti tik kaip palaipsnį, lėtą tota-

---

[60] Jose ypač aktyviai dalyvauja Šaltojo karo istorijos tyrinėtojai. Jeigu aiškindami J. Stalino politiką pokario metais lemiamą vaidmenį teiksime ideologijai, tai Šaltąjį karą teks laikyti neišvengiamu. Jeigu tarsime, kad J. Stalinas buvo pragmatiškai mąstęs didžiarusis nacionalistas, kuris ciniškai išnaudojo tarptautinį komunistinį sajūdį Rusijos interesams ginti ir rimtai nežiūrėjo į pasaulinės komunizmo pergalės siekinį, tai Šaltojo karo priežastimi reikia laikyti neaiškumus ir nesusipratimus dėl Sovietų Sąjungos ir JAV bei Didžiosios Britanijos įtakos sferų, nustatytų Jaltos ir Potsdamo susitarimais 1945 m., atribojimo detalių. Jeigu JAV ir Didžiosios Britanijos vadovai būtų buvę kiek lankstesni ar nuovokesni, Šaltojo karo būtų buvę galima išvengti. Šio požiūrio šalininkai atkreipia dėmesį, kad iki 1947 m. Sovietų Sąjunga toli gražu nesikabino į kiekvieną teritoriją, kur buvo įžengusi Raudonoji Armija arba kur komunistai, gavę jos pagalbą, galėjo užimti valdžią. Antai J. Stalinas liepė nusiginkluoti Graikijos komunistams partizanams, kurie 1944 m., pasitraukus vokiečiams, buvo užėmę šią šalį, ir paklusti čia išsilaipinusiems britams bei jų remiamai vyriausybei, grįžusiai iš emigracijos. 1946 m. Sovietų Sąjunga išvedė kariuomenę iš Irano, kurį kartu su Didžiąja Britanija (po pusę) buvo okupavusi 1941 m., ir leido šacho valdžiai susidoroti su vietos komunistais bei likviduoti jų atliktus pertvarkymus. Šiuo požiūriu, Šaltasis karas prasidėjo, kai J. Stalinas priėjo išvadą, jog Vakarų šalys nevykdo Jaltos ir Potsdamo konferencijose prisiimtų įsipareigojimų taip, kaip jis juos suprato. Žr.: Haslam 2003.

litarizmo nuosmukį (*decay*) arba išsigimimą (*degeneration*). Neįmanoma pasakyti, kuo ir kada tas nuosmukis pasibaigs, į ką totalitarizmas galų gale išsigims. Tas komunistinių šalių socialinės tikrovės vaizdas, kurį pateikia totalitarizmo teorijos, yra statiškas ir nenumato galimybės, kad ta tikrovė galėtų iš vidaus pasikeisti pozityvia (liberalių ir demokratinių vertybių prasme) kryptimi. Sovietų Sąjungos lyginimas su nacistine Vokietija buvo galingas ideologinis ginklas Šaltajame kare, bet kartu skatino itin pesimistiškai žvelgti į jos savaiminio žlugimo galimybę. Nacistinis režimas buvo sutriuškintas tik ginklo jėga, o vokiečių kariuomenė bei dauguma Vokietijos gyventojų iki pat paskutiniųjų jo gyvavimo savaičių buvo jam lojalūs.

Darant prielaidas, kad socialinis totalitarinio režimo pagrindas yra atomizuota masė, kad slaptoji policija yra visagalė, ir kad nėra laisvų nuo valstybės kontrolės visuomenės gyvenimo sferų, nebuvo įmanoma atsakyti į klausimą, kas tokioje visuomenėje galėtų tapti socialine atrama politinei opozicijai ir kaip tokia opozicija galėtų įgyti pakankamai galios šiam režimui nuversti. Juolab kad komunistiniai režimai savo karinių ir represinių aparatų galią pademonstravo nuslopindami 1953 m. Rytų Vokietijoje, 1956 m. Lenkijoje ir Vengrijoje kilusius sukilimus bei susidorodami su pasipriešinimo sąjūdžiais Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje.

Beliko laikyti tam tikros šalies patekimą komunistų valdžion negrįžtamu procesu, o tokių režimų nuvertimo viltis sieti (kaip nacistinės Vokietijos atveju) su jų sutriuškinimu kare. Tačiau karas nustojo atrodyti priimtina priemone išspręsti laisvojo pasaulio ir totalitarizmo konfliktą po to, kai Sovietų Sąjunga pasigamino branduolinį ginklą. Buvo autorių, kurie permainų komunistinėse šalyse viltis siejo su įpėdinystės krize, J. Stalino mirties metais prognozuodami pilietinį karą, kurį sukels susipešę dėl valdžios jo įpėdiniai, besiremiantys skirtingomis jėgos struktūromis (Rostow 1953). Kai šie lūkesčiai neišsipildė, sovietologai ėmė ieškoti naujų sociologinių idėjų postalininių sovietinio bloko šalių socialinei tikrovei konceptualizuoti ir aiškinti (žr. 8-ą skyrių).

7-ajame dešimtmetyje totalitarizmo teorijos šalininkai sovietologijoje jau sudarė mažumą. Jai priklausė tie tyrinėtojai, kurie teigė, kad permainos, prasidėjusios komunistinėse šalyse po J. Stalino mirties, yra tik tariamos, kad totalitarinis režimas pats savaime nėra pajėgus reformuotis iš vidaus, o jeigu reformos vis dėlto vyksta, tai jos yra pasmerktos žlugti dėl esamos sistemos totalitarinės esmės. Totalitarizmo teorijos šalininkų dar labiau sumažėjo 7-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai Sovietų Sąjungos ir Vakarų šalių santykiuose prasidėjo vadinamasis tarptautinės įtampos mažinimo laikotarpis, kurio kulminacija buvo Helsinkio susitarimų pasirašymas 1975 metais.

Tuo metu ši teorija kuriam laikui buvo tapusi ir politiškai nekorektiška. Jai ištikimi liko tik tie politikai ir sovietologai, kurie kritikavo tarptautinės įtampos mažinimo politiką. Totalitarizmo teorija nustojo būti politiškai nekorektiška, kai ši politika žlugo po Sovietų Sąjungos invazijos į Afganistaną (1979 m.). Vis dėlto daugumos sovietologų nuomonė apie ją nepasikeitė. Tuo pačiu metu totalitarizmo teorija iš etinės (žr. 5.2) iš-

orinių stebėtojų, mokslininkų Vakarų šalyse, teorijos ėmė transformuotis į eminę pačių komunistinių šalių gyventojų teoriją, tapdama disidentinio sąjūdžio idėjiniu ginklu. Ilgainiui ji įsiskverbė ir į platesnių gyventojų sluoksnių sąmonę: sąvoka totalitarizmas tapo alternatyviu oficialiajai ideologijai, kuri skelbė komunistų partijų valdomas visuomenes socialistinėmis, jų gyvenamos socialinės tikrovės apibūdinimu.

Savo populiarumo apogėjų totalitarizmo koncepcija pasiekė komunistinio režimo žlugimo metais, kai ji pavirto komunistinių bei pokomunistinių šalių „liaudies sociologija", bendru plačiųjų masių suvokimu, kas per istorijos periodas baigiasi. Bene didžiausio tos teorijos triumfo valanda atėjo, kai apmąstydami netolimos praeities pamokas šią sąvoką ėmė vartoti ir buvę komunistų partijos vadovai (net ir atsakingi už ideologiją Centro Komitetų sekretoriai).

Kaip savo teorijos teisingumo patvirtinimą netikėtą komunizmo žlugimą Sovietų Sąjungoje bei Vidurio Europoje suvokė ir šios teorijos veteranai sovietologai. Tačiau vargu ar tokia interpretacija priimtina. Jeigu tam tikras politinis režimas yra totalitarinis, tai jame iš principo negali būti jokios opozicijos, nes totalitarizmas todėl ir yra totalitarizmas, kad jis tučtuojau sunaikina ne tik realią, bet ir įsivaizduojamą opoziciją. Tačiau jeigu politinis režimas yra toks, kad jame egzistuoja nors ir persekiojama, bet nesunaikinama opozicinė mažuma, tai ar tas režimas tikrai tebėra totalitarinis? Kitaip sakant, disidentinio sąjūdžio savo priešininkui taikyta totalitarizmo koncepcija negali paaiškinti savęs paties, t.y. disidentinio sąjūdžio atsiradimo, išlikimo ir pergalės galimybės.

Totalitarizmo teorijos šalininkai savo oponentus kaltina tuo, kad jie nesugebėjo numatyti komunistinio režimo žlugimo, bei šaiposi iš jų prognozių, kad totalitarinis (ar jau vis dėlto pototalitarinis) komunizmas transformuosis į rinkos ekonomiką bei liberaliąją demokratiją palaipsnių reformų keliu. Totalitarizmo sąvoka plačiai vartojama istoriniuose veikaluose, skirtuose Sovietų Sąjungos ir jos klonų istorijai. Tad galima kalbėti apie tam tikrą totalitarizmo teorijos renesansą ar neototalitarizmo teorijos atsiradimą (Conquest 1993; Malia 1994; žr. taip pat Müller 2001; Siegel 1998). Tačiau negalima pripažinti, kad totalitarizmo teorijos šalininkai dramatiškų 1989–1991 metų įvykių išvakarėse buvo įžvalgesni. Skeptiškai vertindami Michailo Gorbačiovo pertvarkos šansus sustabdyti totalitarizmo nuosmukį, jie vis dėlto nesitikėjo, kad ta pertvarka gali baigtis greitu ir beveik bekrauju totalitarizmu jų vadintos socialinės santvarkos išnykimu.

Tyrinėtojai, skelbiantys 1989–1991 metų įvykius totalitarizmo teorijos triumfu, nelabai mėgsta prisiminti, kad daugelis jų kiek anksčiau dėjo pastangas įtikinti plačiąją opiniją, kad sovietinė „blogio imperija" esanti kaip niekada anksčiau pavojinga „laisvajam pasauliui". Realiausiomis „degeneruojančio totalitarizmo" ateities perspektyvomis jie laikė ne jo evoliucinę ar revoliucinę transformaciją į liberaliąją demokratiją, bet arba neapibrėžtai ilgą jo konservaciją, lydimą tolesnės išorinės ekspansijos, arba grįžimą prie stalinistinio teroro. Iš tikrųjų toks scenarijus buvo labai tikėtinas totalitarizmo koncepcijos vidinės logikos požiūriu.

Dar Z. Brzezinskis teigė, kad „valymo poreikis nesumažės didėjant totalitarinio režimo stabilumui. <...> Visuomet reikės priemonių pašalinti sąstingį ir korupciją“ (Brzezinski 1956: 170). Šie žodžiai išreiškia institucionalistinio (C. J. Friedricho ir Z. Brzezinskio) totalitarizmo koncepcijos varianto įžvalgą, kad prieš patį valdantįjį elitą nukreiptas teroras yra būtina totalitarizmo gyvybingumo ir dinamiškumo sąlyga, kad totalitarinio režimo sąlygomis teroras atlieka tokią pat funkciją, kokią demokratijos sąlygomis atlieka rinkimai. Tai yra valdančiojo elito cirkuliacijos užtikrinimas. Liberaliosios demokratijos sąlygomis rinkimai yra būdas pašalinti iš valdžios korumpuotus arba nekompetentingus vadovus. Totalitarizmo sąlygomis tokią cirkuliaciją užtikrina periodiškai pasikartojantys valymai ir teroras. Jeigu jie ilgesniam laikui sustoja, tai elitas, – o kartu ir visa sistema, – pradeda pūti ir griūti.

Tiems, kurie Sovietų Sąjungos ir jos satelitų režimą laikė totalitariniu, buvo belikę laukti (ir nuogąstauti), kad jis, reaguodamas į naujus tarptautinės politikos iššūkius, tuoj vėl pademonstruos savo tikrąją, teroristinę, esmę („žvėrišką veidą“), kurios nenorį matyti tie sovietologai, kurie teigė, kad sovietinis režimas palaipsniui transformuojasi į švelnesnę ir humaniškesnę socialinę sistemą. Taip kai kurie stebėtojai, suvokiantys Sovietų Sąjungos tikrovę per totalitarizmo teorijos prizmę, buvo linkę interpretuoti trumpą buvusio KGB vadovo Jurijaus Andropovo valdymą (1982–1984). Stebėdami tokius to meto tarptautinės politikos reiškinius, kaip SSRS ir Kubos parama kairiųjų revoliuciniams judėjimams Centrinėje Amerikoje, Afganistano okupacija, totalitarizmo teorija besivadovaujantys Vakarų analitikai skambino pavojaus varpais, kad Maskva rengiasi pasinaudoti tikru ar tariamu JAV atsilikimu ginklavimosi varžybose, kad greitu ir pergalingu pasauliniu karu pagaliau pasiektų komunistinės ideologijos nubrėžtus tikslus (žr., pavyzdžiui, Bialer 1986; Castoriadis 1981; Luttwak 1983).

Totalitarizmo teorijos puikiai parodo, kuo blogi ir atgrasūs buvo nacistinis bei komunistiniai režimai. Jos pateikia daug ir įdomių įžvalgų apie jų istorines, idėjines ir kitokias ištakas. Tačiau šių režimų kaitos analizei totalitarizmo teorijos nepateikė tinkamos metodologijos. Komunistinių šalių pokyčius jos traktavo tik kaip dalinį ir galbūt tik laikiną nutolimą nuo idealaus totalitarizmo tipo. Jos negalėjo atsakyti į klausimą, kuo ir kada šis procesas baigsis, o po komunizmo žlugimo itin pesimistiškai žvelgė į kapitalizmo bei demokratijos perspektyvas pokomunistinėse šalyse: liksianti tik griuvėsių ar šiukšlių (*rubble*) krūva (Malia 1990).

Iš tikrųjų, laikant sovietinį režimą totalitariniu, o pačiam totalitariniam režimui priskiriant totalinės socialinio gyvenimo kontrolės galią, keblu buvo išvengti išvados, kad tas režimas sugadino žmones, išugdė *homo sovieticus* – žmogaus, nesugebančio gyventi ir veikti rinkos ekonomikos bei liberalios demokratijos sąlygomis, tipą. Tad nenuostabu, kad tarp neototalitaristų daugiausia buvo tokių, kurie skeptiškai žiūrėjo į liberaliųjų demokratinių reformų perspektyvas Rusijoje ir nuogąstavo, kad jos baigsis totalitarinio režimo (tik šįkart dešiniojo) atkūrimu (plg. Yanov 1995). Toks požiūris ypač logiškas kultūrinio-istorinio to-

talitarizmo teorijos varianto šalininkui: jeigu totalitarizmo grūdas glūdi Rusijos kultūrinėje tradicijoje, reikia ypatingų sąlygų, kad ši šalis negrįžtų prie savo „natūralios“ santvarkos.

Laikantis šios teorijos, M. Gorbačiovo pertvarka buvo nelauktas, netikėtas ir neįtikėtinas reiškinys. Kaip totalitariniame režime gali atsirasti totalitarinis diktatorius, sėkmingai tą režimą demontuojantis? Kaip gali neva totalinės priežiūros, visuotinės kontrolės bei jos neva sukeltos dorovinės degradacijos aplinkoje atsirasti politinės jėgos, sugebančios tą totalitarinę sistemą per labai trumpą laiką sugriauti? Totalitarizmo koncepcijos nutapytas sovietinės visuomenės bei jos klonų Rytų Europos šalyse paveikslas buvo toks juodas ir vienalytis, kad tokių gausių ir stiprių šviesos ir gėrio jėgų atsiradimas iš jos gelmių atrodo kaip koks stebuklas arba verčia įtarti, kad tų jėgų skleidžiama šviesa ir gėris yra netikri.

8 skyrius

Komunizmas – kelias į (kitokią?) modernybę ar į neotradicionalistinę aklavietę?

8.1. Modernizacijos teorija ir sovietologija

Nušviesdami sociologinės komparatyvistikos raidą JAV pokario metais (žr. 2.2–2.3), jau aptarėme pagrindines modernizacijos teorijos idėjas. Totalitarizmo teorija ir modernizacijos teorija buvo po Antrojo pasaulinio karo JAV universitetuose įkurtų regionų studijų centrų tyrimų teorinis pagrindas. Totalitarizmo teorija iš pradžių dominavo tuose centruose, kurių objektas buvo komunistų jau valdomos šalys. Modernizacijos teorija vadovavosi tyrinėtojai, kurie gilinosi į socialines ir ekonomines problemas tų besivystančių šalių, kurios buvo potencialus komunistinės ekspansijos objektas, tačiau galėjo būti išgelbėtos, laiku suteikus joms laisvojo pasaulio šalių pagalbą, kurios dėka jos galėtų pagreitintai nueiti tą kelią, kurį Vakarų šalys nuėjo, iš tradicinių visuomenių virsdamos moderniomis.

Kai XX a. 6-ajame dešimtmetyje Afrikoje ir Azijoje įsibėgėjo dekolonizacijos procesai, varžybos dėl įtakos naujai susikūrusioms arba atgavusioms nepriklausomybę šalims tapo vienu iš Šaltojo karo frontų. Pačiose šiose šalyse išryškėjo takoskyra tarp politinių jėgų, kurios orientavosi į Vakarus, ir tų, kurios vystymosi politikos pavyzdžių bei pagalbos ieškojo komunistinėse šalyse (tik 8-ajame dešimtmetyje islamo civilizacijos šalyse iškilo trečioji – fundamentalistinė – alternatyva). Žvelgiant totalitarizmo ir ankstyvosios modernizacijos teorijos požiūriu, nuo tos kovos baigties priklausė, ar tos šalys taps liberaliomis demokratijomis, ar totalitarinėmis. Tos marksistinės socialinės teorijos versijos, kuri buvo komunistinių šalių oficialioji ideologija (marksizmo-leninizmo), požiūriu, nuo kovos baigties priklausė, ar tos šalys taps kapitalistinėmis, ar „socializmo šalių“ padedamos (beveik stebuklingu būdu) peršoks kapitalizmą, kaip socialinės evoliucijos pakopą.

Tačiau buvo galimas dar vienas trečiojo pasaulio situacijos apibūdinimas, anot kurio, konfliktas tarp prokomunistinių ir antikomunistinių jėgų yra tiesiog kova dėl moderni-

zacijos kelio pasirinkimo. Jau minėjome (2.3) B. Moore'o veikalą „Socialinės diktatūros ir demokratijos ištakos. Žemvaldys ir valstietis šiuolaikinio pasaulio atsiradimo procese" (1966), kurio išėjimo metus sąlyginai galima laikyti amerikietiškosios lyginamosios istorinės sociologijos gimimo data. Jame skiriami trys keliai į modernybę: demokratinis kapitalistinis (Didžioji Britanija, JAV, Prancūzija), fašistinis (Japonija ir Vokietija), komunistinis (Rusija ir Kinija). Tiesa, pripažinus ir A. Hitlerio Vokietiją, ir stalininę bei postalininę Sovietų Sąjungą, ir JAV moderniomis šalimis, reikia revizuoti pačią modernybės sąvoką, apribojant jos turinį industrializacija, urbanizacija, sekuliarizacija, valstybe su pajėgiu ir efektyviu administraciniu aparatu (vėberiškąja racionalia biurokratija). Užtat atsiveria nauja perspektyva aiškinti komunizmo vietą ir vaidmenį istorijoje pačios modernizacijos teorijos priemonėmis (žr. Black 1966; Gati 1974; Field 1976; Jones 1976 ir kt.).

Pamatinės reikšmės dalyku tokiai modernizacijos interpretacijai jos šalininkai laiko faktą, kuris yra pati didžiausia anomalija pirminei paties K. Marxo kapitalizmo teorijai. Ši teorija numatė socialistinę revoliuciją labiausiai ekonomiškai pažengusiose šalyse. Tarp komunistų valdomų šalių buvo ir tokių, kurios komunistinio režimo įvedimo išvakarėse buvo pasiekusios tokį lygį, kad jos galėjo būti kvalifikuotos kaip modernios šalys būtent modernizacijos teorijos prasme. Tai Čekoslovakija (tiksliau, jos vakarinė dalis – Čekija), Rytų Vokietija, kai kurie Lenkijos rajonai, o su tam tikromis išlygomis – ir Latvija bei Estija (žr. 20.2). Tačiau į visas šias šalis komunistiniai režimai buvo atnešti ant sovietinės kariuomenės durtuvų, o visos tos šalys, kuriose vietiniai komunistai valdžią paėmė ir išlaikė savo jėgomis (Rusija, Kinija, Jugoslavija, Vietnamas) priklausė neišsivysčiusių ar menkai išsivysčiusių šalių kategorijai.

Komunizmo kaip kelio į modernybę koncepcijos požiūriu, totalitarizmo teorija neskiria reikiamo dėmesio šiam faktui ir todėl yra sociologiškai paviršutiniška, nes ignoruoja skirtingą visuomenių, kuriose ilgesnį ar trumpesnį laiką egzistavo totalitariniai režimai, socialinę ir civilizacinę kokybę. Nacistinis totalitarizmas – tai jau neabejotinai modernios visuomenės tam tikra patologija (kaip teigė ir H. Arendt), tuo tarpu komunistinis totalitarizmas – politinė „hiper" ar „turbomodernizacija" (prievarta pagreitinti kultūriniai, socialiniai, ekonominiai pokyčiai, kurie sugriauna tradicinės visuomenės struktūras) (žr. Šaulauskas 1996; 1998b).

Nekvestionuodami nei komunistinio teroro žiaurumo, nei komunistinės ideologijos utopiškumo, komunizmo kaip modernizacijos kelio koncepcijos šalininkai siūlo pažvelgti į komunizmo praktiką kaip į mėginimą radikaliai ir pagreitintai išspręsti tas problemas, su kuriomis susiduria atsilikusi šalis, konkrečiomis XX amžiaus pirmosios pusės tarptautinės politikos sąlygomis siekianti pavyti ir pralenkti technologiškai ir ekonomiškai pirmaujančias pasaulio valstybes. Dar R. Bendixas savo tarptautinio demonstracinio efekto teorijoje teigė, kad kiekviena iš vėliau už industrializacijos pionieres besimodernizuojančių šalių pasirenka kaip pavyzdį vieną ar kitą labiau išsivysčiusią šalį, kurią ji imituoja, o kartais ir siekia pranokti (žr. 2.4). Nuo pat J. Stalino inicijuotos forsuotos industrializacijos laikų Sovietų

Sąjungos politinėje vaizduotėje tokios „referencinės šalies“ vietą užėmė JAV. „Komunizmo statyba“ ilgainiui pradėjo reikšti „pavyti ir pralenkti JAV“.

Nepriklausomai nuo to, kokie buvo komunistinės ideologijos skelbiami galutiniai (utopiniai) tikslai, daugumoje užvaldytų šalių komunistai susidūrė su tokiais pat iššūkiais, su kokiais susiduria visos atsilikusių šalių vyriausybės: įveikti technologinį atsilikimą, užtikrinti ekonomikos augimą, likviduoti neraštingumą, epideminius susirgimus, sumažinti vaikų mirtingumą ir pan. Prie to prisidėjo uždavinys išsaugoti šalies vientisumą ir politinę nepriklausomybę, kuris imperializmo epochoje (iki XX a. vidurio) toli gražu nebuvo lengvas. Tam buvo būtina stipri, šiuolaikiniais ginklais apginkluota kariuomenė.

Tose ekonomiškai atsilikusiose šalyse, kurios iki XX a. pradžios įstengė išsaugoti politinę nepriklausomybę, būtent tokios kariuomenės kūrimo reikmės priversdavo jų vyriausybes, nepriklausomai nuo jų ideologinės orientacijos, imtis modernizacinės politikos. Šios politikos standartinių priemonių arsenalą tuo metu sudarė industrializacija ir visuotinio pradinio švietimo sistemos sukūrimas, taip pat politinės reformos, kurių tikslas buvo sugriauti tradicines (feodalines, gentines, klanines ir pan.) vietinės valdžios struktūras ir pajungti visą šalies teritoriją skvarbiai centrinės administracijos valdžiai, pajėgiai išgauti kuo daugiau fiskalinių resursų nacionalinei plėtrai. Šiomis reformomis taip pat siekta sukurti politinę tautą, kaip „įsivaizduojamą bendruomenę“, kad lojalumas jai (patriotizmas ar nacionalizmas) pranoktų lokalinį, gentinį, etninį ar religinį lojalumą. Tokią politiką vykdė Rusijos carai, Persijos šachai, Turkijos sultonai (bei juos po Pirmojo pasaulinio karo pakeitęs Kemalio Atatiurko (1881–1938) režimas), Čingų dinastija (1644–1912) Kinijoje paskutiniaisiais gyvavimo dešimtmečiais.

Ši politika susilaukdavo stipraus įvairių vidaus socialinių jėgų pasipriešinimo, o nepalankiai susiklosčius tarptautinei situacijai (pralaimėjus karą), baigdavosi centrinės valdžios žlugimu, politine suirute bei pilietiniais karais, kaip tai atsitiko Rusijoje ir Kinijoje (plg. Skocpol 1979). Kad pilietiniai karai šiose šalyse baigėsi komunistų pergale, iš dalies lėmė tas pranašumas, kurį jiems suteikė lenininis „organizacinis ginklas“. Tačiau iš V. Lenino mokėsi ir fašistai (žr. 7.1), V. Lenino mokiniai buvo ir Kinijos komunistų priešininkai – Čian Kai-ši (1887–1975) vadovaujama Gomindano partija (Brzezinski 1989: 152). Po pergalės pilietiniame kare bet kuriam iš nugalėtojų būtų tekę spręsti tas pačias ekonominės, socialinės ir kultūrinės modernizacijos problemas. Tas, su kuriomis nepajėgė susidoroti žlugęs senasis režimas.

Keblu pasakyti, ar sėkmingai jas Rusijoje būtų išsprendęs bolševikus nugalėjęs autoritarinis arba fašistinis baltųjų generolų režimas. Apie galimą Kinijos istorijos eigą (pilietinį karą laimėjus Gomindanui) leidžia spręsti Čian Kai-ši valdžioje likusio Taivano sėkminga ekonominė ir socialinė raida griežto autoritarinio, represyvaus režimo sąlygomis, kuris demokratizavosi tik po diktatoriaus mirties. Nors Taivano pavyzdys veikiausiai rodo, kad nekomunistinė (tikriausiai fašistinė) Rusija ir nekomunistinė autoritarinė Kinija ekonominės, socialinės ir kultūrinės modernizacijos uždavinius būtų

išsprendusios su mažesnėmis aukomis, kai kuriuos iš šių uždavinių savaip išsprendė ir faktiniai nugalėtojai – komunistai.

Žvelgiant į komunizmą kaip į vieną iš modernizacijos kelių, neatrodo svarbu, kad patiems komunistams ekonominės, politinės ir kultūrinės modernizacijos uždavinių sprendimas (visų pirma – industrializacija) buvo tik priemonė utopiniam tikslui – beklasei visuomenei be susvetimėjimo – sukurti. Komunizmas yra ne pirmas istorijoje atvejis, kai politinis sajūdis siekia utopinių tikslų. Tikslų utopiškumas reiškia tik tiek, kad to sąjūdžio faktiniai veiklos padariniai skiriasi nuo užsibrėžtų tikslų, tačiau taip atsitinka ir realistiškas idėjas skelbiančioms politinėms jėgoms. Komunizmo idėjos utopiškumas neturi trukdyti kai kuriuos padarinius pripažinti realiais laimėjimais – net ir tuo atveju, kai tuos padarinius vertiname visai kitokių politinių idėjų ir socialinių idealų pagrindu.

Interpretuodami komunistinių šalių istoriją kaip savitą modernizacijos kelią[61], galime taip pat klausti, ar kai kurių iš šių padarinių (pavyzdžiui, itin greitų industrializacijos tempų) nesieja priežastinis ryšys kaip tik su tais komunistinės ideologijos bruožais, kurie ją, kaip utopinę, skiria nuo kitų galimų modernizacinių ideologijų. „Sovietų Sąjungoje santykiškai atsilikusią visuomenę per totalinę socialinę mobilizaciją teroristinėmis priemonėmis tam tikru mastu industrializavo ir modernizavo (kartais pamirštama, kad Sovietų Sąjunga vis dar yra tik tarsi-išsivysčiusi (*quasideveloped*) visuomenė) labai disciplinuotas ir motyvuotas politinis elitas“ (Brzezinski and Huntington 1963: 421–422).

Nagrinėdami ekonominio augimo kliūtis, su kuriomis susiduria ekonomiškai atsilikusių šalių industrializacija, modernizacijos analitikai visų pirma nurodė ydingą skurdo ratą (Singer 1949). Skurdui įveikti būtinas greitas ir stabilus ekonomikos augimas. Impulsą augimui duoda investicijos, kurių šaltinis yra taupymas. Sutaupyta BVP dalis virsta naujomis gamybos priemonėmis, kurios leidžia išplėsti gamybą, padidinti darbo našumą, o kartu – ir BVP. Tačiau šalyje, kurioje plačiųjų gyventojų masių pajamos nedaug teprašoka biologinį išgyvenimo minimumą, taupyti nėra iš ko.

Be to, pačioms skurdžiausioms šalims dažniausiai būdinga ir pati didžiausia socialinė-ekonominė nelygybė. Žemės ir kitų išteklių nuosavybė būna socialinio, politinio ir kultūrinio elito, gyvenančio iš rentos, rankose. Jos šaltinis yra labai nelygus nuosavybės teisių pasiskirstymas. Būtent su šiuo sluoksnio interesais susikerta mėginimai padidinti valstybės fiskalinius išteklius modernizacinės politikos reikmėms. Konfliktai tarp valstybinės biurokratijos bei žemvaldžių rentininkų krizinėse situacijose paralyžuoja ar net sužlugdo valstybę, nes didžioji pačios biurokratijos dalis yra rekrutuojama iš to paties (žemvaldžių-rentininkų) sluoksnio (Skocpol 1979).

Palankiomis tarptautinėmis sąlygomis kaupimo problemą gali padėti išspręsti kapitalo importas (paskolos, užsienio investicijos, kurioms šalis turi kuo plačiau atsiverti, sudaryti

---

61 Lietuviškoje literatūroje Marius Povilas Šaulauskas jį vadina „hipermodernizacija“ (Šaulauskas 1996) bei „turbomodernizacija“ (Šaulauskas 1998b); Vylius Leonavičius, Giedrė Baltrušaitytė ir Ingrida Naujokaitytė – tiesiog „sovietine modernizacija“ (Leonavičius, Baltrušaitytė ir Naujokaitytė 2007: 25).

užsienio investuotojams kuo palankesnes sąlygas) bei ekonominė politika, skatinanti smulkųjį verslą. Tokį pirminio kapitalo kaupimo problemos sprendimą neišsivysčiusioms šalims jau pokario metais rekomendavo modernizacijos teoretikai, jį ir dabar pataria tarptautinių finansinių organizacijų ekspertai (plg.17.2). Tačiau ne tik pirmaisiais pokario dešimtmečiais daugeliui besivystančių šalių politikų ir ekonomistų (priklausomybės teorijos šalininkų) atrodė, kad toks kelias yra per lėtas, o svarbiausia – juo einant, vyksta tik deformuota, priklausoma plėtra, įtvirtinanti ir konservuojanti besivystančių šalių ekonominę, politinę ir kultūrinę priklausomybę nuo pasaulinės kapitalistinės sistemos branduolio šalių.

Atrodė, kad Sovietų Sąjungos ir kitų komunistinių šalių istorija rodo, jog yra ir kitas pirminio kaupimo problemos sprendimo būdas: ne tik rentininkų, bet ir plačiųjų valstiečių masių ekspropriacija, koncentruojant valstybės rankose pramonės sukūrimui reikalingus išteklius.[62] J. Stalino pirmųjų dviejų penkmečių metais kraštutinio plačiųjų masių (visų pirma valstiečių, kurie buvo priversti badauti) vartojimo apribojimo sąskaita buvo pasiekti Naujųjų laikų istorijoje precedento neturintys kaupimo ir investavimo „rekordai“.[63] Toks staigus kaupimo ir investicijų padidinimas paveikia ekonomiką kaip didysis postūmis (*big push*), kurį daugelis ekonomikos augimo analitikų laiko būtina sąlyga siekiant pralaužti ydingą skurdo ratą ir nukreipti ekonomiką tvaraus augimo (*sustained growth*) trajektorija (Rosenstein-Rodan 1963 (1943); Nurkse 1953; Leibenstein 1957).

Be utopinės ideologijos, pateisinančios ir paaiškinančios tokios politikos sukeltą pragyvenimo lygio smukimą kaip auką vardan ranka pasiekiamo komunistinio rojaus, šie pirminio kaupimo „rekordai“ vargu ar įsivaizduojami. Tikėjimas komunistine idėja veikė kaip stipri masių (ypač jaunosios kartos, neturėjusios gyvenimo kitokioje santvarkoje patirties) mobilizacijos priemonė ir „opiumas liaudžiai“ ar kompensatorius, artėjančio komunistinio rojaus pažadu padėjęs pakelti nepriteklius. Tol, kol tikėjimas komunizmo idėja buvo gyvas, jis modernizacijos procese atliko „protestantiškosios etikos“ funkcinio ekvivalento vaidmenį (Zingerle 1972). Panašiai kaip M. Weberio vaizduojami predestinacija tikintys kalvinistai jautėsi išrinktaisiais Dievo įrankiais, kuriais jis naudojasi nuodėmingam pasauliui pajungti ir disciplinuoti, taip ir idėjiniai bolševikai jautėsi įrankiais Partijos, kuri savo politika įgyvendina istorinį būtinumą. Tokia savijauta leido pateisinti tą beatodairišką prie-

---

62 Pačioje Sovietų Sąjungoje kolektyvizacijos išvakarėse bolševikų partijoje vyko vidaus kovos tarp grupuočių, kurios planavo vykdyti industrializaciją valstiečių sąskaita, ir N. Bucharino „dešiniųjų“, gynusių rinkos socializmo projektą, pagal kurį industrializacijos tempai būtų buvę lėtesni, o finansuojama ji turėjo būti iš išteklių, sukauptų per rinkos mainus tarp suvalstybintos pramonės ir privataus žemės ūkio. Žr. Cohen S. 1973.

63 Antai 1937 m. investicijoms buvo skirta net 21,1% BVP (Wheatcroft; Davies; Cooper 1986: 274). Užtat paties BVP augimas (priešingai, negu skelbė sovietinė propaganda) toli gražu nebuvo rekordinis. Tikslūs jo dydžiai tebėra diskusijos objektas. Dažnai cituojamame Guro Ofero straipsnyje nurodoma, kad net 1928–1940 metais, kai kaupimo mastai buvo didžiausi, o SSRS ekonomika turėjo didžiulių ekstensyvaus augimo rezervų, vidutinis metinis BVP augimo tempas tebuvo 5,8% (Ofer 1987: 1778). Tai reiškia, kad investicijos buvo panaudojamos neefektyviai.

vartos, kaip socialinių pertvarkymų instrumento, taikymą, ir tai buvo dar vienas skiriamasis komunistinio modernizacijos kelio bruožas. Be šio tikėjimo, kuriuo bolševikai panašūs į ankstesnių laikų religinius fanatikus ir tuos, kurie kadaise sukėlė įvykius, į istoriją įėjusius XVII a. Anglijos revoliucijos pavadinimu,[64] tokio masto komunistinis teroras nebūtų buvęs įmanomas.

Matuojant modernumo kriterijais komunistines visuomenes po J. Stalino teroro pabaigos, keblu buvo neigti, kad joms daugelis modernių visuomenių bruožų išties buvo būdingi. Čia turimi omenyje tie bruožai, kuriuos jau aptarėme, pristatydami pagrindines modernizacijos teorijos idėjas (žr. 2.2). Jos urbanizavosi ir industrializavosi, o kai kurios netgi tapo labiau industrinėmis negu Vakarų šalys: komunistinėse šalyse pramonėje dirbo didesnė gyventojų dalis, nes paslaugų sektorius buvo menkas. Nors jos buvo kolektyvistinės, specifiškumas (žr. 2.2) ir instrumentinė orientacija (efektyvumo ir mokslinės darbo organizacijos kulto pavidalu) buvo pakankamai ryškūs jų socialinio gyvenimo bruožai. Su tam tikromis išlygomis (vartai į viršų atsiverdavo tik įstojus į komunistų partiją) jose veikė meritokratiniai socialinio mobilumo kriterijai.

Palaipsniui nustojant taikyti klasinės kilmės kriterijų, atsirado vis daugiau pagrindų komunistines visuomenes laikyti taip pat ir universalistinėmis, tiesa, su išlygomis dėl ypatingo teisinio statuso, kurį suteikdavo priklausomybė nomenklatūrai (anot G. Orwello, „vidinei partijai“) ir netgi vien tik eilinio partijos nario statusas. Jų ekonomikos buvo komandinės arba planinės, tačiau iki 7-ojo dešimtmečio pabaigos savo augimo tempais lenkė daugumą rinkos ekonomikų, ir daugelis Vakarų ekonomikos autoritetų manė, kad šis pranašumas gali būti išsaugotas, radus būdą suderinti planą ir rinką rinkos socializmo (žr. toliau 10.2 sk.) rėmuose.

Jeigu kalbėsime apie sekuliarizaciją ir sekuliarumą, kaip modernybės bruožus, tai dėl tradicinių religijų persekiojimo sekuliarumo komunistinėse visuomenėse buvo per daug. Tiesa, pati komunizmo ideologija ir praktika turėjo pseudoreliginių bruožų. Pats ryškiausias – gyvų ir mirusių vadų kultas.

Na, o stebėdami procesus, pirmaisiais pokario dešimtmečiais vykusius besivystančiose šalyse, daugelis Vakarų analitikų ilgainiui pradėjo abejoti, ar tų šalių modernizacijos ekonomines, kultūrines bei politines problemas įmanoma išspręsti be revoliucinio smurto ir netgi teroro, ar įmanoma kitaip nušalinanti tradicinius korumpuotus ir nekompetentingus valdžios elitus. Juk jiems labiau rūpėjo ne modernizuoti šalį, bet išsaugoti privilegijuotą padėtį. Iš Vakarų šalių gaunama parama dažnai atsidurdavo tų šalių vadovų sąskaitose Šveicarijos bankuose. Kaip jau rašėme, šie ir kiti ankstyvosios modernizacijos teorijos lūkesčių ir realios besivystančių šalių raidos neatitikimai buvo vienas iš svarbiausių istorinio JAV lyginamosios sociologijos posūkio, kurio esmė buvo konstruktyvi istorinė savikritika, postūmių (žr. 2.3).

---

[64] Bolševikus ir Anglijos revoliucionierius puritonus lygina Michaelis Walzeris (1965).

Lygindamas Indijos ir Kinijos raidą pokario metais, B. Moore'as savo garsiajame pionieriškame veikale (Moore 1966) labiau vertino revoliucinės Kinijos pasiekimus ir ateities perspektyvas. Jis teigė, kad Indijos socialinė-ekonominė pažanga paspartės tik Kinijos pavyzdžiu prievarta eliminavus žemvaldžių klasę bei kitas feodalinės santvarkos liekanas. Jam ir daugeliui kitų 7–8-ojo dešimtmečių istorinių sociologų komparatyvistų, tyrinėjusių prievartos vaidmenį istorijoje, rūpėjo parodyti, kad ir demokratinis kapitalistinis modernizacijos kelias pačiuose Vakaruose šiuo atžvilgiu nebuvo išimtis: be revoliucinės prievartos stabilūs demokratiniai režimai nebūtų susikūrę nei Anglijoje, nei Prancūzijoje.

B. Moore'o nuomone, autoriai, smerkiantys komunistus už terorą, yra linkę užmiršti pačių Vakarų šalių istoriją: Karlo I nukirsdinimą Anglijoje 1649 m., jakobinų terorą Didžiosios Prancūzijos revoliucijos laikais, o svarbiausia – itin kruviną 1861–1865 metų Pilietinį karą JAV, kuris pašalino didžiausią kliūtį šalies demokratizacijai – juodaodžių vergiją (žr. 2.3). Komunizmas yra utopija, bet ne mažiau utopiškas esąs įsivaizdavimas, kad ekonominė ir politinė modernizacija įmanoma be revoliucinės prievartos bei diktatūros, kurios viena iš formų esanti ir komunistinė diktatūra.

Demokratija kaip politinis režimas galįs sėkmingai funkcionuoti tik tada, kai išspręsti kiti du pamatiniai politinės modernizacijos uždaviniai: sukurta politinė tauta – įsivaizduojama bendruomenė, ir lojalumas jai pranoksta lokalinius, etninius, religinius ir kitokius tradicinius prieraišumus, o taip pat efektyvus valstybinės valdžios aparatas. Neišsprendus šių dviejų politinės modernizacijos problemų, rinkiminė demokratija lieka fasadinė ir nestabili. Lygindami komunistinių šalių ir Trečiojo pasaulio šalių raidą, kai kurie stebėtojai teigė, kad komunistams pavyksta sėkmingai spręsti ne tik ekonomines, bet ir minėtas dvi pamatines politinės modernizacijos problemas.[65] Tik šias problemas išsprendus, gali pavykti ir trečias politinės modernizacijos uždavinys – demokratizuoti politinį režimą.

Taip samprotavo ne kas kitas, o būsimas demokratizacijos ir civilizacijų konflikto teoretikas Samuelis Huntingtonas. 1968 m. išleistoje knygoje „Politinė tvarka kintančioje visuomenėje" (Huntington 1968) jis rašė, kad komunistiniai režimai sėkmingiau už besiorientuojančias į Vakarų pavyzdžius bei jų ekspertų rekomendacijas trečiojo pasaulio šalis sprendė institucionalizacijos (jo terminas) problemą. Besivystančiose šalyse ji iškyla, kai vakarietiškos idėjos bei vartotojiško gyvenimo būdo vaizdai sužadina plačiųjų masių geresnio gyvenimo lūkesčius ir mobilizuoja jas modernizacijos teorijos prasme. Neradę pakankamai vertikalaus mobilumo galimybių ekonominėje sferoje, nauji mobilūs, ambicingi, modernūs žmonės savo lūkesčius adresuoja politinei valdžiai, destabilizuodami politinę sistemą (žr. taip pat Portes 1973).

---

65 Žinoma, šiandien su šiais 7-ajame dešimtmetyje išsakytais kai kurių sovietologų teiginiais keblu sutikti. Šalyse, kurios nebuvo nepriklausomos (tai visų pirma buvusios Sovietų Sąjungos respublikos), komunizmas politinių tautų konsolidaciją stabdė. Tiesa, šiuo atveju keblu pasakyti, ar tos konsolidacijos stabdis buvo komunistinis, ar imperinis Sovietų Sąjungos, kaip valstybės, pobūdis. Be to, netgi Sovietų Sąjungos nacionalinė politika pirmuoju porevoliuciniu dešimtmečiu ženkliai skyrėsi nuo tos, kokia buvo vykdoma vėliau. Žr. taip pat toliau 9.1 bei 8.4–8.5.

Taigi, viena vertus, vyriausybės besivystančiose šalyse „perkraunamos" reikalavimais, kurių jos nėra pajėgios įvykdyti, o kita vertus, iškilimas į politinę valdžią, siekiant nors trumpam pasinaudoti ja korupciniais tikslais, darosi tiesiausiu vertikalaus mobilumo keliu. Dėl valdžios kovojama demagogiškai apeliuojant į tam tikrus „savo dalies" laukiančius mobilizuotų masių segmentus ir be paliovos keičiant žaidimo taisykles stipresniojo naudai. Vienas po kito seka perversmai, vyriausybės krizės, kaitaliojasi karinio perversmo ir rinkimų (paprastai nesąžiningų) keliu į valdžią atėję valstybės vadovai. Valstybė dėl to darosi praktiškai nebevaldoma, o vyriausybė nei siekia, nei yra pajėgi vykdyti kokią nors nuoseklią modernizacijos politiką.

Tokią nestabilią politinę sistemą S. Huntingtonas vadino pretorine politija, skirdamas ją nuo pilietinės politijos, kurios dvi stabilios šiuolaikinės atmainos yra liberali demokratija ir ... komunistinis režimas. „Istorija įtikinamai parodo, kad komunistų vyriausybės nėra kuo nors geresnės už laisvąsias vyriausybes, kai reikia gelbėti nuo bado, pagerinti sveikatos apsaugą, padidinti nacionalinį produktą, sukurti pramonę ir maksimizuoti gerovę. Bet vienas dalykas, kurį komunistų vyriausybės gali padaryti, yra tas, kad jos gali valdyti (*govern*); jos užtikrina efektyvią valdžią (*effective authority*). Jų ideologija suteikia teisėtumo pagrindą, o partijos organizacija suteikia institucinį mechanizmą mobilizuoti paramą ir vykdyti politiką" (Huntington 1968: 8). Be tokios valdžios keblu pajudinti iš vietos ir ekonominės modernizacijos vežimą. Ypač didelį įspūdį S. Huntingtonui darė komunistinių vyriausybių gebėjimas pajungti ir kontroliuoti ginkluotąsias pajėgas. Tai buvo bruožas, kuris jas itin ryškiai skyrė nuo politiškai nestabilių trečiojo pasaulio šalių, per kurias 7-ajame dešimtmetyje nusirito tikra karinių perversmų lavina.

Prireikė bent poros dešimtmečių, kol galutinai paaiškėjo, kad trečiojo pasaulio šalys negali pakartoti ne tik išsivysčiusių Vakarų šalių nueitojo, bet ir sovietinio kelio į modernybę. Azijos (Pietų Jemenas) ir Afrikos (Angola, Beninas, Etiopija, Mozambikas ir kt.) šalyse susikūrę sovietinio pavyzdžio režimai, mėginę imituoti stalininę „socializmo statybos" politiką, patyrė visišką fiasko. Nedavė lauktų rezultatų ir mėginimai perimti iš komunistinių šalių kai kuriuos jų industrializacijos laikais vykdytos ekonominės politikos elementus – planavimą (Indijoje) bei valstybės finansuojamos ir proteguojamos importą pakeičiančios (*import substituting*) pramonės plėtrą (kai kuriose Lotynų Amerikos šalyse). Komunistinio kelio į modernybę patrauklumas išblėso dar labiau, kai nuo 7-ojo dešimtmečio pačios komunistinės šalys ėmė susidurti su didėjančiais ekonominiais sunkumais, kurie skatino abejones, ar jis neveda į aklavietę.

Tarus, kad komunistinė revoliucija bei „socializmo statyba" yra ne būdas pereiti iš kapitalistinės ekonominės formacijos į aukštesnę – komunistinę (kaip manė patys komunistai), o tiesiog vienas iš daugelio (gal būt pats greičiausias, bet užtat ir žiauriausias) kelių, kuriuo tradicinė agrarinė visuomenė transformuojasi į modernią industrinę, iškyla klausimas, ką tokia samprata leidžia pasakyti apie jų perspektyvas? Būtent čia

modernizacijos teorijos šalininkai įžvelgė patį didžiausią savo pranašumą prieš totalitarizmo teoriją, apsiribojančią vieno komunistinio režimo politinių institucijų raidos tarpsnio statišku vaizdu ir nepateikiančią gilesnės per komunistinę revoliuciją sukurtos visuomenės sandaros bei jos kaitos varomųjų jėgų sociologinės analizės.

8.2. Barringtono Moore'o komunistinės valdžios dilemų ir raidos alternatyvų analizė

Tokios analizės vienas iš pionierių buvo istorinio posūkio JAV sociologinėje komparatyvistikoje 7-jame XX a. dešimtmetyje iniciatorius B. Moore'as, kuris tuo metu jau turėjo vieno ir įžvalgiausių JAV sovietologų reputaciją. Sovietologijai skirtos dvi B. Moore'o knygos – „Sovietų politika" (1950) ir „Teroras ir progresas SSRS" (1954). Pirmojoje knygoje B. Moore'ui rūpėjo du klausimai: „kurios iš ikirevoliucinių bolševikų idėjų buvo Sovietų Sąjungoje įgyvendintos, kurios – atmestos ir kodėl? Antra, kuo ši istorinė patirtis yra pamokoma apie idėjų vaidmenį apskritai?" (Moore 1950: 9)

Nors viena iš pamatinių istorinio materializmo tezių yra idėjų (kaip antstato elemento) nepriklausomybės neigimas, paties marksizmo likimas yra bene pats geriausias atvejis, patvirtinantis priešingą požiūrį, kuris teigia autonomišką idėjų vaidmenį. O kartu politikos, pagrįstos marksizmo idėjomis patirtis parodo, kad ta idėjų autonomija turi ribas. Tas ribas B. Moore'as atskleidžia, išryškindamas keletą „valdžios dilemų", su kuriomis bolševikų partija susidūrė, mėgindama įgyvendinti komunizmo kaip laisvų ir lygių žmonių visuomenės, kurioje nebėra valstybės, viziją.

Tai dilemos, kurios iškyla dėl prieštaravimo tarp tikslo ir priemonių. Pirmoji dilema iškyla dėl prieštaravimo, kuris iškyla, mėginant prievarta sukurti visuomenę be prievartos. Nors komunistinės ideologijos skelbiamas tikslas yra visuomenė be prievartinės, t.y. valstybės valdžios, tačiau to tikslo siekiama, panaudojant valstybės valdžią kaip priemonę. Nei paimti, nei išlaikyti jos neįmanoma be prievartos, o tokioje šalyje kaip Rusija, kurioje didžioji gyventojų dauguma buvo valstiečiai, abejingai ar priešiškai žiūrintys į bolševikų galutinius tikslus, – ir be teroro, kuris ilgainiui tampa priemone ir pačiai valdančiajai grupuotei disciplinuoti.

Čia paaiškėja, kad prievartinė (politinė) valdžia, pasirodo, turi savo dėsnius ar „funkcinius reikalavimus", su kuriais negalima nesiskaityti, jeigu norima ją išlaikyti. Tačiau valdžios išlaikymas netrunka pavirsti tikslu sau: kad būtų sukurta visuomenė be valstybės ir prievartos, sukuriama biurokratinė policinė valstybė, kurioje prievarta ir teroras savo mastais toli pranoksta tai, ką galime stebėti toje socialinėje tikrovėje, kuriai marksizmas priešina savo (utopinį) socialinį idealą.

Kitas galutinis komunizmo kaip ideologijos skelbiamas tikslas – tai visuomenė be socialinės nelygybės. Tačiau kaip priemonę šiam tikslui pasiekti tenka naudoti atlyginimų diferenciaciją, nes kitaip nepavyksta žmonių motyvuoti dirbti. Dėl to atsiranda ir įsitvirtina

pajamų nelygybės ir paveldimų pranašumų sistema, kai skirtumai tarp atskirų grupių gali būti net didesni už būdingus visuomenėms, kurias marksistai kvalifikuoja kaip „klasines“ ir „išnaudotojiškas“. Marksizmo idėjų įgyvendinimo patirtis parodė, kad galima panaikinti privatinę gamybos priemonių nuosavybę, ir kad tokia nuosavybė nėra būtina industrinės visuomenės funkcionavimo sąlyga. Tačiau visuomenė be socialinės nelygybės yra neįmanoma (Moore 1950: 406).

Dar vienas dalykas, kurį komunistinis eksperimentas parodė apie idėjų autonomijos ribas, buvo tai, kad objektyvius dėsnius, su kuriais turi skaitytis kiekviena politinė jėga, siekianti išlikti valdžioje ir prisiimanti politinę atsakomybę už jos valdomą valstybę, turi ir tarptautinis galios santykių balansas, į kurį ta valstybė yra įtraukta. Taip pat ir bolševikai, siekdami išlikti valdžioje, turėjo prisitaikyti prie dominuojančio pasaulinės politikos modelio. Tai „iš esmės nestabilios pusiausvyros sistema, kurią aprašo galios balanso sąvoka. Jos pagrindiniai principai: reikia priešintis stipriausiai galybei arba tai, kuri stiprėdama sukelia grėsmę tavo saugumui; tai darant, tenka ieškoti sąjungininkų bet kur, nepriklausomai nuo kultūrinio ar ideologinio artumo“ (Moore 1950: 408).

Analizuodamas komunistinės revoliucijos sukurtos santvarkos ateities perspektyvas, B. Moore'as pasirėmė M. Weberio idėjomis, kurias šis išplėtojo, nagrinėdamas charizmatinės valdžios bei jos transformacijos („sukasdieninimo“; vok. *Veralltäglichung*) fenomeną (Weber M. 1976 (1922): 140–148, 654–687). Iš tikrųjų politinius sąjūdžius bei režimus, kuriuos H.Arendt ir kiti totalitarizmo teoretikai vadino „totalitariniais“, galima laikyti atskiru kur kas universalesnio charizmatinės valdžios (vok. *Herrschaft*) fenomeno atvejais arba atmaina. M. Weberis pabrėžė, kad grynai charizmatinė valdžia yra „nekasdieniškas“, o todėl ir trumpalaikis bei labai nestabilus darinys. B. Moore'o nuomone, tas politinis režimas Sovietų Sąjungoje, koks egzistavo J. Stalino mirties išvakarėse, jau nebuvo grynai charizmatinis. Tai buvo veikiau valdžios sistema, kuri buvo prieštaringas charizmatinės, racionalios ir (tuo metu vis dar mažesniu mastu) tradicinės valdžios elementų derinys.

Kiekvieną iš šių elementų B. Moore'as sieja su tam tikrais institutais, grupėmis, interesais, o jo savitumą konkrečiau nusako tam tikru tam elementui savitu sprendimų darymo kriterijumi. Charizmatinės valdžios atveju tai yra grynoji valdžia ar galia (*power*), racionalios – instrumentinis racionalumas, tradicinės – tradicija. Tie kriterijai taikomi, sprendžiant penkias universalias socialinio gyvenimo problemas: (1) valdžios ir atsakomybės paskirstymas; (2) gamybos organizacija; (3) produkcijos ir paslaugų paskirstymas; (4) žmonių paskirstymas atlikti įvairias užduotis gamybos procese; (5) nusikaltimų kontrolė.

J. Stalino valdymo metais dominavo charizmatinis elementas. Jo išraiška buvo ne vien vadinamasis „asmens kultas“, bet ir periodiškai pasikartojantis visos valdžios hierarchijos „perkratymas“ teroru. Su šiuo elementu B. Moore'as sieja dinaminius, ekspansionistinius bei kitus sovietinės sistemos bruožus. Tuos bruožus ir sureikšmina koncepcijos, apibendrinančios šią sistemą totalitarizmo sąvoka. Pažeidžiamiausia charizmatinės valdžios vieta yra

valdžios paveldėjimo problema, kuriai M. Weberis, analizuodamas šią valdžios atmainą, skyrė daugiausiai dėmesio. Charizmatiniam lyderiui mirus ar žuvus, režimas susiduria su paveldėjimo krize, kuri gali būti išspręsta arba iškilus naujam charizmatiniam lyderiui, arba pačiam režimui transformuojantis į kitą tipą, kuriame dominuoja racionalusis arba tradicinis elementas.

B. Moore'as neatmetė galimybės, kad paveldėjimo krizė po J. Stalino mirties bus įveikta pirmuoju būdu, kaip kartą jau atsitiko mirus V. Leninui.. Tai būtų tolygu totalitarizmo tąsai. Tačiau charizmatiniai valdymo „metodai" yra nesuderinami su industrinės visuomenės apskritai bei biurokratinės administracinės hierarchijos funkcionavimo reikalavimais. Be tokios taisyklingai veikiančios valdymo mašinos tiesiog neįmanoma kontroliuoti didelių gyventojų masių, įtrauktų į sudėtingą darbo pasidalijimą, būdingą industrinei visuomenei.

Diktatoriaus ar slaptosios policijos galia arbitraliai įsikišti į bet kurią biurokratinės hierarchijos grandį gali tiesiog paralyžiuoti jos veikimą ir sukelti visos sistemos žlugimą. „Pavaldinys nepaklus savo viršininkui, jeigu tai darydamas jis nujaus, kad šis paklusimo faktas netrukus bus panaudotas prieš jį kaip įrodymas, kad jis dalyvavo giliai užkonspiruotame sąmoksle prieš valstybę. Teroras galų gale sugriauna stabilių lūkesčių apie kitų žmonių veiksmus tinklą, kuris yra bet kokios žmonių santykių organizuotos aibės branduolys" (Moore 1954: 175–176). Nors slaptoji policija ir atskiros partijos aparato dalys gali būti suinteresuotos grynosios galios, kaip vienintelio sprendimų kriterijaus, išsaugojimu, netgi joms visuotinis ir permanentinis nesaugumas yra per aukšta kaina, kurią tektų sumokėti už tolimesnį charizmatinio prado dominavimą.

Todėl labiausiai tikėtina B. Moore'as laikė stalininio režimo transformaciją jo racionalizacijos arba tradicionalizacijos linkme. Formalaus ir techninio racionalumo, kaip sprendimų priėmimo kriterijaus, atstovais, o kartu – ir meritokratinio galios bei atsakomybės paskirstymo šalininkais – B. Moore'as laikė technokratus, kuriuos kaip grupę sovietinės visuomenės struktūroje iškėlė J. Stalino forsuota industrializacija. Jai amerikiečių sociologas priskyrė pramonės vadybininkus, inžinierius, tą partijos funkcionierių dalį, kuri buvo įsitraukusi į techninių administratorių vaidmenis, o taip pat mokslininkus, kuriuos jis gražiai vadina „profesionaliais tikrovės testuotojais" (*professional reality-testers*) (Moore 1954: 213).

Tačiau B. Moore'as toli gražu nėra linkęs idealizuoti technokratų. Ta pati grupė atstovauja ir kitam sprendimų priėmimo principui – tradicijai. Teikti pirmenybę šiam principui juos skatina interesas konsoliduoti savo socialinę padėtį ir kaip paveldėjimą perduoti ją savo palikuonims. „<...> Aukšti valdininkai savo vaikams perduoda daug apčiuopiamų ir neapčiuopiamų pranašumų: geresnį išsilavinimą, maitinimą, aprangą, o visų pirma pažintis rate tų, kurie turi valdžią. Sunku suvokti, kaip galima būtų išvengti šių pranašumų perdavimo, nesugriaunant šeimos, kaip pirminio socialinio vieneto, ko sovietai nusprendė negalį padaryti dėl kitų priežasčių" (Moore 1950: 407). Šitą išlikusį, o gal net sustiprėjusį šeimos

vaidmenį kartu su nemažėjančia „ryšių“ bei narystės asmeninėse klikose ar pažįstamų tinkluose, o taip pat giminystės svarba sėkmingai karjerai, latentinius centrinio ir vietinių elitų interesų konfliktus B. Moore'as laiko pagrindiniais tradicionalizmo šaltiniais sovietinėje visuomenėje. Tradicionalistinė, konservatyvi orientacija esanti ypač būdinga profesionaliems kariškiams.

Tradicionalistinių ir technokratinių grupių (kurios iš dalies sutampa) suinteresuotumą asmeniniu saugumu B. Moore'as laikė pagrindine kliūtimi totalitarinių tendencijų tąsai ar sustiprėjimui ateityje. Aptardamas galimus sovietinio režimo ateities scenarijus, jis pažymėjo: „būtinas vienas bendras pastebėjimas pabrėžiant, kad kraštutinis vystymasis bet kuria iš šių trijų krypčių yra neįmanomas. Nė vienas iš šių trijų kriterijų – galia, techninis racionalumas arba tradicija – jokioje visuomenėje negali kada nors tapti vieninteliu visų sprendimų ir elgesio pagrindu. <...> Daugiausia, ką galime pasakyti, yra tai, kad kurio nors iš šių kriterijų akcentavimas neleidžia pabrėžti kurį nors iš likusių dviejų. Šis abipusio nesuderinamumo santykis yra visiškai aiškus totalitarinės galios ir tradicijos atveju“ (Moore 1954: 222).

Tuo atveju, jeigu viršų paimtų tradicionalistinės tendencijos, jis numatė techninės pažangos sulėtėjimą ir sąstingį, „rigidiškos klasinės sistemos su ryškiais išsilavinimo ir kultūriniais skirtumais“ (Moore 1954: 226) konsolidaciją. Laikant socialinės sistemos pažangumo kriterijumi jos gebėjimą sparčiai keistis ir adekvačiai atsakyti į socialinės aplinkos metamus iššūkius, šios tendencijos įsigalėjimas būtų tolygus pototalitarinio režimo nuosmukiui. Pats B. Moore'as manė, kad šiai tendencijai įsiviešpatauti trukdo globalinės supervalstybės statusas, kuris SSRS įtraukė į ginklavimosi varžybas su JAV. Būtinybė atsakyti į vis naujus ir naujus šių varžybų iššūkius skatina technokratines tendencijas, užtikrinančias industrinio bei socialinio dinamizmo tąsą, tačiau taip pat palieka atvirą ir totalitarizmo atgimimo galimybę.

8.3. „Realus socializmas“ kaip neužbaigta modernizacija: konvergencijos teorijos požiūris

Žvelgiant į B. Moore'o prognozes iš daugiau negu 50 metų retrospektyvos, galima konstatuoti, kad jis iš esmės teisingai numatė pagrindines sovietinės visuomenės raidos tendencijas, o taip pat adekvačiai nušvietė jos pagrindines dilemas. Negana to, jis anticipavo takoskyros linijas sovietologų debatuose laikotarpiu nuo J. Stalino mirties iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Juose galima išskirti tris pagrindines kryptis. Pirmąją stovyklą sudarė vis mažėjanti totalitarizmo teorijos šalininkų grupė. Jai priklausantys tyrinėtojai pabrėžė socialinės tikrovės, kuri atsirado kaip mėginimo įgyvendinti komunistinę utopiją vaisius, beprecedentį kitoniškumą.

Būdama *sui generis*, ji turinti būti aiškinama „iš jos pačios“, o ne remiantis palyginimais ir analogijomis su lengviau prieinamomis empiriniam tyrimui moderniomis Vakarų

visuomenėmis, besimodernizuojančiais sociumais arba ikimoderniomis visuomenėmis. Totalitarizmo teorijos šalininkai manė, kad komunistinė ideologija yra svarbiausias veiksnys komunistinių režimų politikai suprasti (jie tebesą „ideokratiniai"). Todėl jie tebėra ir tokie pat ekspansyvūs ir agresyvūs, kaip ir V. Lenino ar J. Stalino laikais. Jie laikė savo misija įspėti Vakarų šalių visuomenes, kad „įtampos mažinimo politika" yra tik manevras ar taktinė priemonė, siekiant to paties nekintamo galutinio tikslo – pasaulinės revoliucijos ir pasaulinio viešpatavimo.

Kadangi tų režimų totalitarinė „esmė" nesikeičia, tai ir šių šalių vidaus politikoje realia galimybe išliekąs ir grįžimas prie teroro, kaip politikos priemonės, o kartu – ir charizmatinio elemento sovietinėje santvarkoje reaktyvacija. Sovietų Sąjungos modernumas esąs tik tariamas – sovietinė visuomenė yra „industrinė", bet „karinė". Joje viskas esą pajungta karo mašinos kūrimui ir tobulinimui, ruošiantis lemiamam mūšiui dėl pasaulinio viešpatavimo, kuriame labiau tikėtina yra būtent totalitarizmo pergalė, nes demokratinės šalys esančios taikingesnės ir linkusios nuolaidžiauti, kaip kad kadaise jos nuolaidžiavo A. Hitleriui tikėdamosi tokiu būdu išvengti karo.

Bene daugiausiai totalitarizmo teorijos šalininkų paskutiniais Sovietų Sąjungos dešimtmečiais buvo tarp prancūzų politologų ir socialinių teoretikų (Besançon 1978 (1976); 1981; Castoriadis 1981; Thom 1989). Tuo tarpu absoliuti dauguma anglosaksų šalių sovietologų skeptiškai žiūrėjo į totalitarizmo teoriją, laikydami ją „Šaltojo karo atgyvena", o jos netikėtą išpopuliarėjimą Prancūzijoje aiškino psichologinėmis priežastimis: daugelis jos prancūziškųjų neofitų jaunystėje buvo marksistai ar netgi komunistai. Daugelis totalitarizmo teorijos kritikų neigė tos teorijos moksliškumą. Totalitarizmo teorija neskatinanti empiriškai tirti komunistų valdomų visuomenių „realios" tikrovės, o tiesiog pakartojanti apie jas tas ideologines frazes, kurias tiražuoja komunistinė propaganda. Ji tas frazes paverčianti antikomunistine propaganda, tiesiog pakeisdama priešinga tų frazių vertinamąją įkrovą, tačiau kartu nejučiomis priimdama jų deskriptyvinį turinį.

Antai teigdama beprecedentį ir išskirtinį komunistinių totalitarinių visuomenių socialinės tikrovės pobūdį, totalitarizmo teorija pripažįstanti komunistinių režimų ideologų tezę, kad jose „nebeveikią" būdingi „kapitalistinėms" ar net visoms „klasinėms" visuomenėms sociologiniai ir ekonominiai dėsniai. Teigdama, kad šių visuomenių skiriamasis bruožas yra viso socialinio gyvenimo kontrolė iš vieno centro, ji kitais žodžiais atkartojanti komunistinės propagandos klišes, kad šiose visuomenėse „rinkos stichiją", klasių ir kitokių grupių interesų konfliktus pakeitė „monolitinė liaudies vienybė" bei „sąmoningas" socialinių procesų valdymas, kurį vykdo komunistų partija, kažkokiu stebuklu išvengianti tų organizacijos ir vadybos teorijos atskleidžiamų keblumų, su kuriais susiduria mėginimas centralizuotai valdyti sudėtingas socialines sistemas. Teigdama, kad komunistinis totalitarizmas nepaliaujamu „smegenų plovimu" išugdė *homo sovieticus*, totalitarizmo teorija pripažįsta realybe tai, ką pačių komunistinių šalių propaganda laiko vis dar nerealizuota siekiamybe – „naujo žmogaus" išugdymą, ir t. t.

Dauguma profesionalių socialinių tyrinėtojų Vakaruose būtina socialinio tyrimo moksliškumo sąlyga laiko „laisvę nuo vertinimų". Šį metodologinį principą kadaise pagrindė M. Weberis (1990 (1917–1919)). Tiksli jo prasmė ir įgyvendinamumas tebėra diskusijų objektas (Norkus 2001). Tačiau pripažinus jo įpareigojančią galią, reikia konstatuoti, kad totalitarizmo teorija šiam principui nusižengia ne mažiau už marksistinę ar kritinę socialinę teoriją (Geuss 1981), kurios atvirai skelbia atitinkamai „partiškumo" ir pažinimo pajungimo „emancipacijos interesui" principus.

Nors socialinio mokslo „laisvės nuo vertinimų" principo kritikai (tiek kairieji, tiek dešinieji) savo ruožtu turi pakankamai gana svarių argumentų abejoti, ar komunizmo ir jo padarinių analizė gali tam principui nenusižengti, dauguma sovietologų, nuslūgus Šaltojo karo įtampai, laikė savo, kaip mokslininkų, pareiga kiek galima nuosekliau laikytis minėto principo. Jie manė, kad šis principas nenustoja savo normatyvinės galios dėl to, kad jo sunku laikytis, ir jis mokslo praktikoje yra dažnai pažeidinėjamas. Panašiai ir dorovinės normos ar teisinės nenustoja galioti dėl to, kad jos yra pažeidinėjamos. Totalitarizmo teorijos kritikai manė, kad atvirai atmesdami šį principą, totalitarizmo teorijos šalininkai (kaip ir marksistai-leniniečiai) tuo pačiu diskvalifikuoja save kaip mokslininkus ir pavirsta tiesiog ideologais.

Abiejų opozicinių totalitarizmo teorijai sovietologijos krypčių atstovus vienija lojalumas laisvės nuo vertinimų principui ir socialinės tikrovės, kurios atsiradime išskirtinį priežastinį vaidmenį suvaidino komunizmo idėjos, beprecedentiškumo bei palyginamumo tik su nacionalsocializmo ideologijos padariniais neigimas (žr. Almond and Roselle 1993). Jie teigia, kad komunistų valdomų šalių lyginimas su hitlerine Vokietija yra mažiau vaisingas už palyginimus, kuriuose komunistinės santvarkos prigimčiai ir raidos tendencijoms atskleisti kaip tos santvarkos veidrodis panaudojamos kitokios visuomenės. Lygindami komunistinius režimus su nacistine Vokietija, perdedame jų vidinį stabilumą, monolitiškumą, agresyvumą ir darome klaidingą išvadą, kad juos galima sunaikinti tik nugalėjus kare, kurį anksčiau ar vėliau sukels tų režimų prigimtinis agresyvus ekspansyvumas.

Alternatyvių totalitarizmo teorijai sovietologijos krypčių keliai išsiskiria klausimu, kuris palyginimas veda giliau už komunistinių šalių lyginimą su nacistine Vokietija. Vieni mano, kad, siekdami išryškinti svarbiausius jų socialinės tikrovės bruožus, turime jas lyginti su išsivysčiusiomis pačių Vakarų visuomenėmis. Ir vienos, ir kitos esančios modernios visuomenės, tik atėjusios į modernybę skirtingais keliais. Tas kelių į modernybę skirtumas paaiškina, kodėl šalys, vadinančios save „socialistinėmis", skiriasi nuo šalių, vadinamų „išsivysčiusiomis kapitalistinėmis". Tačiau tie skirtumai yra antraeiliai, neesminiai, palyginus su jau esamais panašumais, ir ateityje turėtų dar labiau nusitrinti, „socialistinių" šalių raidoje toliau reiškiantis toms tendencijoms, kurias B. Moore'as įvardino „racionalizacijos" ir „technokratijos" terminais.

Šis komunistinių šalių supanašėjimo ar suvienodėjimo su išsivysčiusiomis kapitalistinėmis šalimis procesas buvo pavadintas „konvergencija". Todėl sovietologinės teorijos,

siūlančios žvelgti į komunistinių šalių tikrovę per sąvokų ir teorijų, sukurtų modernių visuomenių socialinei tikrovei aprašyti bei aiškinti, prizmę bei numatančios komunistinių šalių supanašėjimą su „išsivysčiusiomis kapitalistinėmis“, toliau bus vadinamos „konvergencinėmis“ arba tiesiog „konvergencijos teorija“. Žymiausi ir nuosekliausi tokio požiūrio atstovai buvo Cyrillas E. Blackas (1966), Jerry Houghas (1969; 1977; 1980; 1988; 1997; Hough and Fainsod 1979) ir Stephenas Cohenas (1985a; 1985b), Moshe Lewinas (1974; 1991 (1988).

Konvergencijos teorija dominavo pirmuosius du postalininius dešimtmečius, kai ekonominio augimo Sovietų Sąjungoje ir kitose komunistinėse šalyse tempai vis dar lenkė Vakarų pasaulio šalis. Būtent ši išliekanti ekonominės raidos dinamika pastūmėjo Sovietų Sąjungos vadovybę 1961 m. paskelbti ultraoptimistinę „trečiąją“ SSKP programą, kuri numatė 1980 m. užbaigti komunizmo statybą. Tuometiniai komunizmo kritikai jo lemtingu trūkumu laikė anaiptol ne jo sukurtos santvarkos negalę užtikrinti ekonomikos augimą ir technologinę pažangą, bet tik civilinių ir politinių žmogaus teisių[66] pažeidimus. Vienas iš jų rašė: „žinoma, jeigu ekonominis augimas būtų vienintelis tikslas, silogizmu ar kokia nors kita logikos figūra būtų sunku ‚įrodyti’ natūralų Vakarų sistemos, kaip pavyzdžio neišsivysčiusioms šalims, pranašumą“ (Bowles 1962: 504).

Stebėdami tebevykstantį Sovietų Sąjungos ekonominį augimą bei technologinę pažangą, kurios simboliu tapo sovietinės kosmonautikos laimėjimai, daugelis sovietologų prognozavo būsimą sovietinio tipo visuomenių ir Vakarų pasaulio konvergenciją, vyksiančią sovietinio režimo palaipsnės evoliucijos keliu. Teorinis šių lūkesčių pagrindas buvo jau aptarta modernizacijos teorija, kurios dauguma variantų teigė būtiną modernybei, kaip socialinio gyvenimo evoliuciniam tipui, būdingą funkcinę vertybių ir organizacinių principų, o taip pat skirtingų socialinio gyvenimo sferų diferenciaciją. Kuo visuomenė labiau technologiškai ir ekonomiškai išsivysčiusi, tuo labiau ji funkciškai ir socialiai diferencijuota, ir tuo sunkiau esą užtikrinti jos funkcionavimą ir tolimesnę raidą centralizuoto koordinavimo bei planavimo metodais.

Šis didėjantis komunistinių šalių socialinės organizacijos sudėtingumas priversiantis valdantįjį sluoksnį vykdyti reformas iš viršaus, palaipsniui tas visuomenes liberalizuoti bei demokratizuoti, įdiegti pliuralistinius pradus jų ekonominiame bei politiniame gyvenime. Per šių sociologinės modernybės ir modernizacijos teorijos idėjų prizmę Vakaruose buvo suvokiamos 7-jame dešimtmetyje Vidurio Europoje bei Sovietų Sąjungoje išsiplėtojusios ekonomistų diskusijos dėl rinkos socializmo (žr. toliau, 10.2), kurios reiškė faktinį svarbiausio K. Marxo komunizmo utopijos siekinio – sukurti visuomenę be prekinių-piniginių santykių – išsižadėjimą

Kai kurias rinkos socializmo teoretikų idėjas „ūkiskaitos principų“ pavadinimu buvo mėginama įgyvendinti Čekoslovakijoje, Lenkijoje, Vengrijoje ir netgi (pirmaisiais L. Brež-

66 Apie šias sąvokas žr. toliau, 13.4.

nevo valdymo metais) Sovietų Sąjungoje. Ypač optimistiškai konvergencijos teorijos šalininkus nuteikė 1968 m. „Prahos pavasaris“, kai į valdžią Čekoslovakijoje atėjus komunistų reformatorių grupuotei, šioje šalyje buvo intensyviai diskutuojami ekonominių ir politinių reformų planai, kurių programinis tikslas buvo „humanizuoti“ socializmą, suteikti jam „žmogišką veidą“.

Konvergencijos teorijos šalininkai tikėjosi, kad tos reformos ilgainiui atves „socialistines“ šalis į „mišrią“ arba „rinkos socializmo“ ekonomiką ir „realią“ demokratiją, bendrais bruožais primenančią, o kai kuo gal ir pranašesnę už šiuo metu realiai egzistuojančią Vakarų liberaliąją demokratiją bei kapitalizmą. Daugelis šios teorijos šalininkų kritiškai vertino pačių išsivysčiusių Vakarų šalių socialinę tikrovę ir tikėjosi, kad ši ateityje savo ruožtu keisis socialistine linkme, kai bus dar plačiau taikomas valstybinis ekonomikos reguliavimas bei programavimas, plečiamos „gerovės valstybės“ teikiamos socialinės paslaugos bei garantijos, o demokratija gilinama „žolės šaknų demokratijos“, „industrinės demokratijos“ ir kitų „dalyvaujanmosios demokratijos“ formų linkme, ir tokiu būdu bus „išbaigta“ modernybė, kuri ne tik komunistinėse, bet ir Vakarų šalyse esąs „nebaigtas vykdyti projektas“ (Habermas 2002 (1988)).

Tokių pokyčių pačiuose Vakaruose idėja buvo siejama su „socializmo su žmogišku veidu“ idėja ir netgi su marksiškuoju humanistiniu „visuomenės be susvetimėjimo“ socialiniu idealu.[67] Tas idealas, o ne realiai egzistuojanti ir empiriškai stebima išsivysčiusių Vakarų šalių socialinė tikrovė, ir buvo laikomas būsimos socializmo ir kapitalizmo konvergencijos tašku. Skirtingai nuo totalitarizmo koncepcijos šalininkų, konvergencijos teoretikai pabrėžė ne „laisvajam pasauliui“ save priskyrusių ir „socialistinėmis“ save vadinančių šalių skirtumus, bet jų panašumus, teigdami, kad jos įkūnija tiesiog kiek skirtingus „modernybės“, kaip evoliucinio visuomenės tipo, variantus. Tie skirtumai yra laikini ir gali būti paaiškinti vėluojančia ir besivejančia modernizacija „socialistinėse“ šalyse.

Remdamiesi šia prielaida apie esminį ar gelminį šių šalių socialinės tikrovės panašumą, konvergencijos teoretikai siekė parodyti, kad svarbiausi „socialistinių“ šalių tikrovės bruožai gali būti aprašyti sociologinių teorijų, kurios taikomos Vakarų šalių kontekste, kategorijomis (ir atvirkščiai). Antai aiškinant politinius procesus, vykstančius šiuolaikiniuose demokratiniuose režimuose, Vakarų šalių politikos moksluose 6–7-ame dešimtmečiuose susidūrė dvi pagrindinės teorinės prieigos – valdančiojo elito teorija (Mills 1956) ir pliuralizmas (Dahl 1961). Pirmosios šalininkai teigė, kad ir „socializmo“, ir liberaliosios demokratijos sąlygomis reali valdžia – galia priimti sprendimus, nulemiančius valstybės politiką – priklauso valdžios ar galios elitui (*power elite*), t.y. valdančiajai mažumai.

Tokią valdančiąją mažumą itin lengva identifikuoti „socialistinėse“ šalyse, nes čia egzistuoja net jos formalūs sąrašai. Tai yra vadinamoji nomenklatūra – sąrašai partijos narių,

---

67 Nepastebint ar ignoruojant principinį marksiškojo humanizmo priešiškumą rinkos santykiams su jų „prekiniu fetišizmu“.

kuriems patikima užimti vadovaujančias pareigas. Tiesa, tokie sąrašai būna slapti. Tačiau valdančio elito branduolys nėra paslaptis – jis sutampa su komunistų partijos Centro Komiteto narių sąrašu. Tačiau savo neformalią „nomenklatūrą“ ir netgi neformalius „centro komitetus“ turinčios ir liberaliosios demokratijos. „Palyginimo tikslais galima sukonstruoti hipotetinį Amerikos ‚Centro komitetą' iš 200 narių, kurį sudaro: vyriausybės nariai, valstijų gubernatoriai, Kongreso vadovai, Kongreso komitetų pirmininkai, Aukščiausio Teismo teisėjai, 50 didžiausių korporacijų vyriausieji vadybininkai, ginkluotųjų pajėgų politikos tarybos nariai ir dar 5 kariniai pareigūnai, ir 30 subvyriausybinių valdininkų iš Baltųjų Rūmų personalo, vykdomųjų departamentų ir nepriklausomų agentūrų“ (Hough 1977: 41).

Pliuralistinės prieigos šalininkai politiką aiškino daugelio skirtingų interesų grupių varžybomis dėl įtakos politinių sprendimų procesui ir neigė, kad demokratinėje politinėje sistemoje galima aptikti „elitą“ – tokią interesų grupę, kuri šiose varžybose visada laimi (žr. Norkus 1998b). Interesų grupių reikalavimai valstybės valdžiai yra politinio proceso įvestis (*input*), kurią tas procesas transformuoja į išvestį (*output*) – politinius sprendimus. Tų sprendimų pobūdis priklauso ne tik nuo grupių, kurių interesai susikerta, santykinės galios, bet ir nuo jų suinteresuotumo tam tikru konkrečiu sprendimu laipsnio. Nuo suinteresuotumo laipsnio priklauso, kiek savo išteklių ta grupė skirs sprendimų proceso baigčiai paveikti.

Totalitarizmo teorijos šalininkai šį politikos modelį laiko pritaikomu tik politiniams procesams, vykstantiems demokratinėse politinėse sistemose („politijose“). Jų požiūriu, jis netinka politiniams procesams totalitarinėse politijose. Pagal totalitarizmo teorijos pateikiamą vaizdą, jose politiniai sprendimai kyla iš vieno iškilusio virš visuomenės ir ją sudarančių socialinių grupių reikalavimais nepaveikaus centro. Totalitarinėje politikoje politinio proceso įvestis yra ne grupių interesai, tačiau to centro valia, kuri siekia transformuoti visuomenę, vadovaudamasi tam tikra utopine „tobulos visuomenės“ vizija. Politinis procesas totalitarinėje visuomenėje yra ypatingas tuo, kad jis turi tik išvestį, bet neturi įvesties – jeigu tokia nelaikysime totalitarinio režimo ideologijos.

Jau B. Moore'as abejojo šio modelio adekvatumu net ir J. Stalino laikų Sovietų Sąjungai, kurią totalitarizmo teoretikai laikė ir tebelaiko beveik tobulu totalitarizmo įsikūnijimu. Jis atkreipė dėmesį į tuos būdus, kuriais J. Stalino režimas utopinę komunistinę ideologiją pritaikė, adaptavo prie nepaklusnios tikrovės. Tai kai kurių galutinių tikslų atsisakymas, nukėlimas į neapibrėžtą ateitį arba jų ritualizavimas. B. Moore'as neneigė, kad ideologija kaip stiprus autonomiškas veiksnys įtakojo šio režimo politiką. Tačiau jis reikalavo skirti sovietinės valdžios formalią ar oficialią ideologiją nuo to, ką jis vadino „operacine ideologija“ (*operating ideology*). Pirmąją „sudaro viešai paskelbti ar išspausdinti pareiškimai apie tikslus ir priemones, kurie yra suformuluoti simboliais, būdingais pradinei doktrinai arba jos oficialiai sankcionuotoms adaptacijoms“ (Moore 1950: 420). Neformali arba operacinė ideologija – tai „keletas fundamentalių ir dažnai neišsakytų prielaidų, dėl kurių daugiau ar mažiau sutaria (Moore 1950: 420)“ režimo lyderiai.

Apie tokios ideologijos egzistavimą iškalbingiausiai byloja tie atvejai, kai sovietinis režimas grįždavo prie politikos, kurios jau buvo atsisakęs, spaudžiamas aplinkybių. Pavyzdžiais gali būti J. Stalino „antroji revoliucija“ 1929 m., atsisakant vadinamosios „naujosios ekonominės politikos“; grįžimas prie agresyvios antireliginės politikos po to, kai Rusijos stačiatikių bažnyčiai Antrojo pasaulinio karo metais buvo padaryta didelių nuolaidų ir pan. Ši „operacinė ideologija“ yra „kompromisas tarp tikslų ir priemonių arba, kitaip sakant, tarp galios sumetimų ir pirminės doktrinos“ (Moore 1950: 420).

„Demokratinio kapitalizmo“ ir „valstybinio socializmo“ gelminio panašumo tezės šalininkai teigė, kad po J. Stalino mirties ideologijos įtaka politiniam procesui dar labiau sumažėjo, o jo įeiga atsivėrė socialinių grupių, sudarančių sovietinę visuomenę, spaudimui. Kaip ir liberaliosios demokratijos atveju, taip ir Sovietų Sąjungos atveju valstybės politika turinti būti aiškinama kaip interesų grupių kovos išraiška, o tos politikos pokyčiai galį būti paaiškinti galios santykių tarp tų grupių pokyčiais. Tai visų pirma naujų socialinių grupių iškilimas ir sustiprėjimas, o tai verčia valstybės valdžią labiau atsižvelgti į jų interesus. Kai kurie sovietologai (Jerry Houghas) postalininės sovietinio tipo visuomenes laikė jau iš esmės pliuralistinėmis.

Jų požiūriu, po vienpartinės politinės sistemos, kurioje taip pat ir teisiškai buvo įtvirtintas Komunistų partijos „vadovaujantis vaidmuo“, fasadu slypėjo politinė realybė, savo bendrais bruožais primenanti tą, kuri aptinkama ir liberalios demokratijos šalyse. „Visuomenė“ į save jau įtraukė komunistų partiją, paversdama ją tiesiog arena, kurioje vyksta skirtingų interesų grupių kova, ir kartu atimdama iš jos galią kaip kokiai išorinei jėgai pertvarkyti visuomenę pagal savo ideologiją (plg. Hill and Frank 1981; Stark and Bruszt 1998: 111–115).

Tiesa, priklausomai nuo to, kaip konkrečiau buvo suprantamos interesų grupės, ilgainiui išsiskyrė kelios pliuralistinės prieigos versijos. Viena iš jų tas interesų grupes tapatino su tam tikrais socialiniais sluoksniais arba klasėmis. Kita, kurią patys sovietologai savo vidaus diskusijose kvalifikavo kaip „korporatistinę“, tokiomis grupėmis laikė funkcines interesų grupes, kurias galima tapatinti su profesijomis (žr. taip pat 13.5). Štai kaip Valerie Bunce, kuri buvo pagrindinė sovietinio režimo kaip korporatizmo atmainos teorijos atstovė, interpretavo ideologinę „išsivysčiusio socializmo“ koncepciją, kuri 8-ajame XX a. dešimtmetyje tapo tuometinės Sovietų Sąjungos vyriausybės „valdymo formule“: „tai buvo vizija konsensu pagrįstos visuomenės, kurioje konfliktą kontroliuotų aktyvi valstybė per kontraktus, sudarytus tarp valstybės ir funkcinių interesų (*functionally-based interests*). Šie sandėriai, kuriais ištekliai ir priėjimas prie politikos proceso buvo mainomi į politinę paramą, ekonominį bendradarbiavimą ir patikimą informaciją, buvo suprantami kaip mechanizmai, kurie padidins ne vien stabilumą, bet ir augimą, sumažindami ekonominius konflikto kaštus“ (Bunce 1983: 134).[68]

[68] Žr. taip pat Bunce 1980; 1981.

Trečia – vadinamoji „biurokratinės politikos mokykla“ – tokių grupių ieškojo paties valdančiojo elito viduje, aiškindama Sovietų Sąjungos politikos vingius interesų konfliktais tarp skirtingų žinybų atstovų. Tokie konfliktai visų pirma kildavo dėl nepakankamų išteklių paskirstymo tarp žinybų. Kariškiai siekdavo gauti naujų ir modernių ginklų, mokslininkai – naujų laboratorijų ir eksperimentinės aparatūros, kiekviena iš daugybės pramonę tvarkančių ministerijų – daugiau investicijų ir lengvesnių planinių užduočių ir t.t.

Ši pliuralizmo versija buvo konservatyviausia, nes ji lengviausiai suderinama su totalitarizmo teorija. Jau šios teorijos kūrėjai atkreipė savo dėmesį į tokį totalitarizmo bruožą, kaip vienas kitą dubliuojančių (tas pačias funkcijas atliekančių) žinybų kūrimą. Diktatoriai tai darydavo, dirbtinai skatindami varžybas ir konfliktus tarp žinybų, kad jos kovotų dėl diktatoriaus, atliekančio galutinio arbitro vaidmenį, palankumo. Taigi tai buvo būdas išlaikyti galią diktatoriaus rankose. „Biurokratinės politikos“ teorijoje teigiama, kad postalininėje Sovietų Sąjungoje vyko galios ir valdžios dispersija: jeigu grynojo totalitarizmo laikotarpiu visą galią akumuliavo arba koncentravo diktatorius, tai dabar atsirado daug skirtingų galios centrų. Aukščiausias partijos vadovas esąs ne visagalis, bet tik vienas iš daugelio galios centrų. Jis atliekąs tarpininko ar moderatoriaus vaidmenį, ir galįs išsaugoti valdžią tik tol, kol sugeba išlaviruoti tarp daugelio skirtingų interesų. Tuo galėjęs įsitikinti Nikita Chruščiovas, kai jo reformos vienu metu pažeidė daugelio įtakingų žinybų interesus ir paskatino jų vadovus sudaryti prieš jį sąjungą.

Pliuralistinis pototalitarinės politikos modelis laikė šį galios dispersijos procesą negrįžtamu ir implikavo optimistines prognozes apie „socialistinėmis“ save vadinusių šalių ateitį: ilgalaikėje perspektyvoje jos turėjo palaipsniui transformuotis į vakarietiško tipo liberalias demokratijas.

8.4. Konvergencija ... su „trečiuoju pasauliu“? Komunistinio neotradicionalizmo teorijos požiūris

Tačiau jau 7-ojo dešimtmečio pabaigoje (po Sovietų Sąjungos ir jos satelitų – Varšuvos pakto šalių – invazijos į Čekoslovakiją) Sovietų Sąjungos ir daugelio kitų Vidurio Europos šalių gyvenime ėmė ryškėti tendencijos, labiau atitikusios B. Moore'o prieš porą dešimtmečių suformuluotą sovietinio režimo tradicionalizacijos scenarijų. Pagrindinę tuo metu išryškėjusią ir iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo išlikusią takoskyros liniją sovietologijoje nužymi 1966 metais paskelbto Zbigniewo Brzezinskio straipsnio pavadinimas: „Tarybinė politinė sistema: transformacija ar degeneracija?“ (Brzezinski 1966). Konvergencijos tezės šalininkai rašė apie jau vykstančią jos transformaciją liberalios demokratijos ar netgi už ją pranašesnės sistemos linkme. Degeneracijos tezės šalininkai teigė jos „suakmenėjimą“ (*petrification*), o stebimus pokyčius traktavo kaip „išsigimimą“ ar „nuosmukį“.

Degeneracijos tezės šalininkai teigė, kad „destalinizacija“, tiek daug vilčių sužadinusi konvergencijos teorijos šalininkams, buvo paviršutiniška ir nenuosekli. Ji nepalietė pagrin-

dinių J. Stalino laikais susiformavusių institucijų (tokių, kaip centralizuotas ūkio planavimas, „demokratinis centralizmas“ ir t.t.), kurios įgijo šventos ir todėl neliečiamos tradicijos statusą. Sovietinio tradicionalizmo koncepcijos šalininkai teigė, kad ateityje šios tradicinės sovietinės institucijos vis labiau stabdys Sovietų Sąjungos ir jos satelitų socialinę ir ekonominę pažangą, nulemdamos didėjantį santykinį jų atsilikimą nuo Vakarų šalių bei nuosmukį.

Ištikimiausi totalitarizmo teorijos šalininkai sovietologijoje buvo senieji ir naujieji emigrantai iš komunistinių šalių ar jų palikuonys, turintys asmeninių sąskaitų su komunistais. Didžiausi konvergencijos teorijos entuziastai buvo „šimtaprocentiniai“ amerikiečiai ir britai, savo akademinę karjerą pradėję „naujųjų kairiųjų“ idėjų veikiamo studentų protesto sąjūdžio, savo kulminaciją pasiekusio 1968 m., laikais. „Degeneracijos“ tezės šalininkai buvo arba kiek „ataušę“ totalitarizmo teorijos šalininkai, arba nusivylę „konvergencionistai-modernizatoriai“. Nuo tų nedaugelio komunizmo analitikų, kurie liko šimtaprocentiniai „totalitaristai“ (t.y. komunizmo kaip totalitarizmo koncepcijos šalininkai), juos skiria kritiškas požiūris į jų aliarmizmą – totalitarizmo teorijos šalininkų nenuilstamai skelbiamus įspėjimus, kad komunizmas išliekąs toks pat agresyvus ir pavojingas Vakarų pasauliui, kaip ir savo jaunystės laikais.

Dėl Sovietų Sąjungos „pergalių“ Afrikoje, kur keletas šalių paskelbė marksizmą-leninizmą savo oficialia ideologija bei JAV pralaimėto karo Vietname tokie įspėjimai atrodė gana įtikinamai. „Degeneracijos“ tezės šalininkai teigė, kad Sovietų Sąjungos keliama grėsmė mažėja, nes komunistiniai režimai silpnėja ir išsigimsta, virsdami „popieriniais tigrais“. Svarbiausias degeneracijos ir totalitarizmo teorijos skirtumas tas, kad degeneracijos tezės šalininkai pamėgino pozityviais terminais (ne vien epitetais, kurie sako, kuo empiriškai stebimi komunistiniai režimai vis labiau nukrypsta nuo idealaus totalitarizmo tipo) apibrėžti tą socialinį būvį, į kurį smukdamas ir išsigimdamas pereina totalitarinis režimas. Kaip ir konvergencijos teoretikai, jie šiam tikslui pasitelkė socialines teorijas, kurios buvo išplėtotos analizuojant nekomunistinių šalių socialinę tikrovę, ir deklaravo ištikimybę „laisvės nuo vertinimų“ principui bei pozityvaus socialinio mokslo idėjai.

Nuo konvergencijos teoretikų juos skyrė požiūris, kokie palyginimai gali giliausiai atskleisti komunistinių šalių tikrovę. Jų požiūriu, tam geriausiai tinka palyginimas su ikimodernia tradicinių visuomenių socialine tikrove bei tomis šiuolaikinėmis šalimis, kuriose modernizacija patyrė nesėkmę. Jeigu komunizmą ir galima laikyti keliu į modernybę, tai buvo toks kelias, kuris baigėsi nesėkme, atvesdamas juo nuėjusias šalis į aklavietę, kuriai nusakyti geriausiai tinka neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo terminai. Komunistinės šalys – ne įstrigusios ar nebaigtos, bet žlugusios modernizacijos atvejai.

Komunistinio neotradicionalizmo (neopatrimonializmo) teorijos šalininkai neneigė, kad šiose šalyse vykstantys socialiniai pokyčiai gali būti nusakyti „konvergencijos“ terminu. Tačiau tai konvergencija ne su išsivysčiusiomis Vakarų šalimis, tačiau su nesėkmingai besivystančiomis „trečiojo pasaulio“ šalimis. Tos konvergencijos metu Sovietų Sąjunga virsta

„Burkina Faso su branduoline bomba“. Vadinasi, daugiausiai apie komunistinių šalių ekonomiką ir politiką galime sužinoti, jos analizei panaudodami tas sociologines, politologines, ekonomines „vidutinio spindulio teorijas“ bei teorinius modelius, kurie buvo išplėtoti, nagrinėjant besivystančių šalių (ypač Afrikos) ar netgi pačių Vakarų šalių ikimoderniąją socialinę tikrovę.

Patį „neotradicionalizmo“ terminą nukalė žymus JAV sovietologas Kennethas Jowittas (1983; 1992). Komunistinio neotradicionalizmo koncepciją galima laikyti B. Moore'o postalininio sovietinio režimo tradicionalizacijos prognozės konkretizacija: K. Jowittas ir kiti neotradicionalistai (Walder 1986; Walder 1995; Lupher 1992; Lupher 1996) esamuoju laiku rašė apie tą patį, apie ką B. Moore'as rašė būsimuoju. Tie patys yra ir jų teoriniai šaltiniai. Tai yra M. Weberio valdžios tipologija. Neotradicionalistų požiūriu, komunistinių režimų evoliucija – tai ne kartą istorijoje pasikartojęs charizmatinės valdžios tradicionalizacijos, o kartu ir ją palydinčios politinės korupcijos išsikerojimo bei nuosmukio atvejis. „Apibendrinant, požiūriai į Sovietų politiką/ekonomiką, pabrėžiantys jos modernų, rusišką ar svetimą pobūdį, pateikia klaidingus vaizdus (*false accounts*). Sovietinį režimą geriausiai laikyti institutiškai nauja charizmatinės, politinės, socialinės ir ekonominės organizacijos forma, kuri rutinizuojasi neotradicine kryptimi (Jowitt 1992: 127).

Pabrėždamas lemiamą V. Lenino „naujo tipo partijos“ doktrinos ir jo asmeninio indėlio vaidmenį, K. Jowittas 1917 m. Rusijoje atsiradusią ir vėliau į kitas šalis išplitusią valdžios sistemą vadina „leninizmu“. Palyginus su M. Weberio aprašytais charizmatinės valdžios atvejais leninizmas ypatingas tuo, kad čia „charizmatinis herojus“ yra ne genialus individas, bet kolektyvas – Partija. Nors daugelio partijos vadovų valdžia buvo faktiškai neribota ir jie būdavo nežabotai aukštinami, netgi J. Stalinas kartodavo privalomas frazes apie „kolektyvinį vadovavimą“, o „asmens kultas“ buvo suvokiamas kaip ne visai korektiškas dalykas. Šiuo atžvilgiu leninizmas, kaip „charizmatinis impersonalizmas“, skyrėsi nuo nacizmo, kur aukščiausia valdžia buvo atvirai suasmeninta. „Lenininis režimas turi tris jo pobūdį apibrėžiančius bruožus: (1) socialinių kautynių, klasinio karo su savo socialiniu šeimininku (valdoma visuomene – Z. N.) pirmenybė; (2) istorinės-politinės įžvalgos, kurią kiekvienu atskiru momentu įkūnija ‚teisinga linija', monopolis; ir (3) Partijos, kaip vienintelės instancijos, kuriai priklauso politinė lyderystė bei politinės teisės (*enfranchisement*)“, koncepcija (Jowitt 1992: 259).

Tol, kol nesibaigė charizmatinis leninizmo periodas, partija buvo karinė organizacija, vykdanti klasinį karą prieš savo „socialinį šeimininką“. Būdingas leninizmo bruožas – politikos vykdymas viena po kitos sekančių kampanijų pavidalu, kurios planuojamos ir vykdomos pagal karinių kautynių pavyzdį. Partijos nario elgesys buvo modeliuojamas pagal tobulam kareiviui deramo elgesio pavyzdį, ir kol partijos karas prieš visuomenę tęsėsi, ją sudarė bet kokią užduotį atlikti pasirengę agentai (*deployable agents*). Leninizmo neotradicionalistinė transformacija prasidėjo, kai po J. Stalino mirties partija nutraukė karą prieš

visuomenę. Ideologinė šio žingsnio išraiška buvo galutinės socializmo pergalės paskelbimas bei deklaravimas, kad sovietinė valstybė turi „visaliaudinį pobūdį".

M. Weberis svarbiausiu charizmatinės valdžios tradicionalizacijos proceso varikliu laikė charizmatinio valdovo palydos narių suinteresuotumą tų socialinių pranašumų, kuriuos jie įgijo susieję savo asmeninį likimą su valdovu, įtvirtinimu, perduodant juos vaikams. Pagrindiniu jos turiniu jis laikė rutinizaciją ir asmeninės charizmos virsmą institucine (posto ar pareigybės) charizma. Tradicionalizacija sėkminga, jeigu organizacijos „kadrinių" darbuotojų materialinė gerovė užtikrinama, išsaugant organizacijos kompetenciją ir integralumą. Tačiau galima ir tokia rutinizacija, kai pareigybės charizma yra pajungiama jas užimančių asmenų partikuliariniams ar privatiems interesams.

Konkrečiau tai reiškia, kad pareigybė yra pasisavinama ir išnaudojama asmeniniais interesais. Tuos partijos ir visuomenės santykių pokyčius, kuriuos konvergencijos teorija aprašo kaip partijos pavirtimą skirtingų interesų grupių kovos lauku, anticipuojančiu lenininio režimo demokratinę transformaciją, K. Jowittas traktuoja kaip partijos politinę korupcinę tradicionalizaciją, dėl kurios ji atsiduria maždaug tokioje būsenoje, kokioje katalikų bažnyčia atsidurdavo simonijos (prekybos bažnytinėmis pareigybėmis) laikais.

Amerikiečių sovietologo pateikiamą leninizmo tradicionalizacijos analizę galima konkretizuoti, panaudojant taip pat ir M. Weberio valdžios sociologijoje pateikiamą vienos iš vokiečių sociologų išskirtų tradicinės valdžios atmainų – patrimonializmo analizę bei jos pagrindu šiuolaikinėje politologijoje išplėtotą neopatrimonializmo teoriją, taikomą „trečiojo pasaulio šalių" politinio vystymosi problemoms analizuoti.[69]

Vokiečių sociologas „patrimoninėmis" (arba „tėvoninėmis") valstybėmis vadino ikimodernius teritorinius politinius darinius, kuriuos jų valdovai traktavo kaip savo giminės paveldimą nuosavybę (Weber M. 1976 (1922): 580–624, 641–653). Patrimoninės valstybės sampratos paminklas yra pasakos apie valdovus, kurie gali pusę ar trečdalį savo karalystės atiduoti kaip savo dukros kraitį jaunikių varžybose savo šaunumu visus konkurentus pranokusiam pretendentui.

Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais iškyla alternatyvi valstybės, kaip viešos įstaigos su savo interesais, kurie gali skirtis nuo valdančios dinastijos interesų, samprata (Meinecke 1963 (1924)). Čia pats valdovas suprantamas kaip vyriausias valstybės tarnas, kurio nušalinimas gali būti kitų valstybės tarnų („valstybininkų") pareiga, kai jis vykdo žalingą „valstybės interesams" politiką. Tokios valstybės sampratos ir ja pagrįsto valdininkų etoso būta ir kitose civilizacijose. Antai senovinėje Kinijoje pavyzdingas valstybės valdininkas mandarinas, pastebėjęs valdovo klaidas, privalėdavo parašyti ir pateikti imperatoriui už šias klaidas jį kritikuojantį memorandumą, – netgi žinodamas, kad už tai jo laukia pažeminimas tarnyboje arba netgi mirties bausmė (taip dažniausiai ir atsitikdavo su tais, kurie paklusdavo šiai pareigai).

---

69 Žr. taip pat Bunce 1980; 1981.

Neopatrimonializmu šiuolaikinėje lyginamojoje sociologijoje priimta vadinti režimą, kuriame patrimoninė valdžios struktūra egzistuoja po modernios biurokratinės valstybės mašinos luobu (Eisenstadt 1973; Roth 1968; Bratton and Walle 1994; 1997; Robin 1982; Snyder 1992). Neopatrimonializmo sąvoką pasiūlė pokolonijinių šalių politikos tyrinėtojai, kurie atkreipė dėmesį, kad formalios, nuo Vakarų šalių nukopijuotos viešosios administracijos struktūros daugelyje „trečiojo pasaulio" šalių yra tik fasadas, kuris slepia iš esmės ikimodernią politinės valdžios tikrovę. Ta tikrovė yra neformalūs patronų ir klientų tinklai arba klanai, susidarę etninės ar gentinės priklausomybės, kilmės iš tam tikros vietovės, mokymosi tam tikrame universitete, tarnybos tam tikroje vietovėje arba kokiu nors kitokiu pagrindu.

Realią galią tokioje struktūroje suteikia neformalūs ryšiai, o ne aukščiausias postas, kuo gali įsitikinti iš „centro" į periferiją, kur valdžios organizacija neopatrimoninė, paskirtas pareigūnas. Kita vertus, ir oficialaus valdžios posto užėmimą arba pašalinimą iš jo lemia ne meritokratiniai kriterijai (išsilavinimas, kompetencija, laimėjimai ir klaidos ligšiolinėje tarnyboje), bet ryšiai bei asmeninė patrono malonė. Iškildamas patronas paskui save į viršų tempia ir kitus savo tinklo narius, atlygindamas jiems priklausomai nuo asmeninio lojalumo.

Neopatrimoninė arba klaninė valdžios organizacijos sistema yra priešinga teisinės valstybės ir viešosios administracijos, atitinkančios vėberiškąjį „biurokratijos" idealųjį tipą, principams. Jos palydovas yra plačiai įsikerojusi korupcija, kuri yra praktinė patrimoninės valdžios sampratos realizacija: užimantis tam tikrą pareigybę pareigūnas traktuoja ją kaip asmeninę arba grupinę „savųjų klano" nuosavybę, ir išnaudoja tos pareigybės teikiamas galias ką nors drausti arba leisti kaip papildomą arba net svarbiausią pajamų, kurios toliau gali būti perskirstomos tinklo viduje, šaltinį. Neopatrimoninei valdžios sistemai nėra svetimas ir „pliuralizmas", tačiau jo esmė yra patronų-klientų klanų varžybos dėl galios, labiausiai primenančios mafijos grupuočių (su kuriomis neopatrimonialiniai klanai atskirais atvejais gali būti susiję arba netgi persipynę) kovas.

J. Stalino valdymo laikais neopatrimoninės tendencijos valdžios aparate buvo slopinamos teroro priemonėmis – sparti to aparato personalo kaita trukdė patronų-klientų tinklams konsoliduotis bei socialiai atomizavo partinius ir valstybinius funkcionierius. Mat po vieno iš jų arešto sekdavo represijos prieš visus artimai su juo bendravusius kolegas. Paskutinis garsus tokio tipo valymas įėjo į istoriją „Leningrado bylos" pavadinimu, kai po Andrejaus Ždanovo mirties buvo išnaikinti visi partinių ir valstybinių valdininkų tinklo, kurio patronai buvo A. Ždanovas bei jam artimas Andrejus Voznesenskis, nariai. J. Stalinas mirė pačiame naujos plataus masto valymo bangos rengimo įkarštyje. Anot taiklaus Z. Brzezinskio apibūdinimo, iki J. Stalino mirties Sovietų Sąjunga buvo „permanentinio valymo" visuomenė (Brzezinski 1956).

Su neopatrimoninėmis tendencijomis kovojo ir N. Chuščiovas, tik jis iš aukščiausios vadovybės pašalintų patronų klientūros tinklus ardydavo ne represijomis, bet pareigų pa-

žeminimu, išleidimu į pensiją arba nepaliaujamu kilnojimu iš pareigų į pareigas po visas neaprėpiamas Sovietų Sąjungos platybes. Kita priemonė, kurios jis griebėsi antroje savo valdymo pusėje, buvo mėginimas pasiremti „eiliniais" partijos nariais („visuomenininkais") kaip atsvara jos „kadrams" (Jowitt 1992: 182–183, 233–234). Būtent šie populistiniai mėginimai įvesti realius (plebiscitinės) demokratijos elementus bent partijos viduje labiau negu užsienio ir vidaus politikos avantiūrų nesėkmės jam ir kainavo aukščiausio partijos ir valstybės vadovo kėdę.

Po 1964 m. perversmo, kuris į valdžią iškėlė L. Brežnevą, paskelbusį „kadrų stabilumo" politiką, valdančiojo elito cirkuliacija jo asmeninės sudėties atsinaujinimo, horizontalaus ir vertikalaus mobilumo prasme smarkiai sulėtėjo. Jeigu 1956–1961 metų laikotarpiu pasikeitė 70% SSKP CK Politinio biuro narių, 50% CK narių, 75% CK sekretorių, 67% SSRS Ministrų Tarybos narių, 79% sąjunginių respublikų pirmųjų sekretorių, 86% pačios didžiausios – Rusijos – respublikos srities komitetų („obkomų") sekretorių, tai 1971–1976 metų laikotarpiu atitinkami skaičiai buvo 27%, 16%, 20%, 17%, 29%, 21%. O 1966–1971 metų laikotarpiu jokių personalinių permainų SSKP CK Politinio biuro sudėtyje iš viso nebuvo (Hough 1977: 28–29).

Iš esmės narystė CK ir Politiniame biure tapo iki gyvos galvos įgyjamu statusu, analogišku lordo ar pero statusui. Todėl smarkiai išaugo vidutinis aukščiausių pareigūnų amžius, ypač pačioje valdžios piramidės viršūnėje, ir tai suteikė visam vėlyvojo periodo sovietiniam režimui ryškių gerontokratijos bruožų. Aukščiausiose valdžios pareigose susitelkė žmonės, kurie buvo socializuoti J. Stalino „išplėstinės socializmo statybos" metais ir gyveno šių savo jaunystės „aukso laikų" bei herojiškų Didžiojo Tėvynės karo metų prisiminimais, per jų prizmę žvelgė į sparčiai bekintantį pasaulį ir buvo intelektualiai nepajėgūs inicijuoti kokias nors, kad ir saikingas, reformas. Šį tradicionalistinį L. Brežnevo valdymo pobūdį kaip svarbiausią jos bruožą pabrėžia ir „sąstingio epochos" pavadinimas, kuriuo šis laikotarpis buvo pakrikštytas trumpai trukusiu M. Gorbačiovo „pertvarkos" metu.

Nebebuvo praktikuojama vadovaujančių kadrų kilnojimo iš periferijos į centrą (ir atvirkščiai), o taip pat – iš vieno Sovietų Sąjungos regiono į kitą – praktika. Jeigu anksčiau vyriausieji sričių administratoriai būdavo atsiunčiami iš centro, tai dabar į vietinės valdžios viršūnę būdavo iškopiama, darant karjerą tame pačiame regione. 1956–1961 metų laikotarpiu Rusijoje (arba, kaip ji tada vadinosi, – Rusijos Tarybų Federacinėje Socialistinėje Respublikoje; RTFSR) tik 26% naujai paskirtų jos sričių partijos komitetų pirmųjų sekretorių iki paskyrimo ilgiau nei 5 metus buvo dirbę savo srityse. O 1966–1971 metų laikotarpiu tokių buvo net 75%, o daugelis jų čia pat vietoje buvo padarę visą karjerą (Hough 1977: 30).

Šitą vietinių elitų galios pozicijų stiprėjimą atspindėjo ir jo stipresnė reprezentacija pačioje valdžios hierarchijos viršūnėje – Politiniame biure. Kai 1971 m. 24-ajame partijos suvažiavime buvo padidintas Politinio biuro narių skaičius, 3 iš keturių naujų vietų buvo „atiduotos" regionų – didžiausių miestų ir respublikų atstovams (Hough 1977: 30). Ši

„kadrų stabilizacija“ buvo dar ryškesnė mažesnėse respublikose, kur praktiškai visi partiniai ir valstybiniai funkcionieriai darydavo karjerą vietoje, išskyrus iš centro atsiunčiamą rusų tautybės „vietininką“, užimdavusį respublikinės komunistų partijos CK antrojo partijos sekretoriaus postą. Tos pačios tendencijos buvo būdingos ir įtakingoms sąjunginėms ministerijoms, kurių vadovai nesikeisdavo dešimtmečiais, įprasdami traktuoti savo administruojamas žinybas kaip iki pensijos arba net gyvos galvos duotą valdą (*tenure*).

Šių procesų dėka po iš J. Stalino laikų paveldėto griežtai centralizuoto komandinio-administracinio aparato fasadu ėmė ryškėti valdžios struktūra, savo veikimo būdu ir dvasia primenanti senovės Rusios pasidalijimo į dalines kunigaikštystes ar feodalizmo viduramžių Europoje laikus. Jeigu anksčiau (8.1) pacituotas S. Huntingtono teiginys, jog komunistiniai režimai modernūs bent jau savo gebėjimu išspręsti „institucionalizacijos problemą“ (efektyviai administruoti) 1968 m. ir buvo teisingas, tai jau po dešimties metų daugelyje Sovietų Sąjungos regionų jis nustojo toks būti.

Būdami aukštesnių patronų klientais, žemesnio lygio vadovai būrė savo pačių klientų tinklus, panaudodami savo galią paaukštinti tarnyboje, skirstyti butus, paskyras automobiliams ir kitoms deficitinėms prekėms pirkti. Suklestėjo korupcija, pradėjo sparčiai augti neformalus sektorius, kuriam priklausė už sovietinio legalumo ribų vykstanti įvairi ekonominė veikla – tokia, kaip deficitinių prekių perpardavinėjimas („spekuliacija“), privačios paslaugos panaudojant valstybinių įmonių išteklius arba tiesiog gatavos produkcijos grobstymas.

Šie reiškiniai buvo būdingas sovietinės tikrovės bruožas ir „aukštojo totalitarizmo“ laikais, nes be neformaliojo sektoriaus ir „juodosios rinkos“ pagalbos suvalstybinta ekonomika tiesiog nepajėgė patenkinti vartotojų paklausos ir net ne visada galėjo užtikrinti pačių valstybinių įmonių darbą. Vėlyvuoju „realaus socializmo“ gyvavimo laikotarpiu šių reiškinių toleravimas tapo nebylios socialinės sutarties (kurios branduolys buvo klusnumas mainais už pastovaus pajamų lygio bei tam tikro viešųjų, tarp jų ir socialinių, paslaugų rinkinio pasiūlą) tarp valdančiojo režimo ir plačiųjų gyventojų masių dalimi (plg. Pejovich 1987; Cook 1993). Visų lygių vadovams pradėjus naudoti jų kontroliuojamus išteklius savo asmeniniais tikslais, taip pat su gamyboje naudojamais ištekliais bei produkcija pradėjo elgtis ir darbininkai. Buvo neformaliai įteisintas (nebaudžiamas) „saikingas“ valstybinės nuosavybės grobstymas.

Skirtingai nuo savo analogų pokolonijinėse šalyse, sovietinis neopatrimonializmas buvo taip pat ir paternalistinis, kadangi valstybės valdžia prisiėmė atsakomybę už visų įmanomų gyventojų masių vartotojiškų ir socialinių poreikių tenkinimą. Vėlyvuoju sovietinio režimo ir jo klonų Vidurio Europoje gyvavimo laikotarpiu išsiplėtė socialinių paslaugų tinklas, kai „darbo kolektyvai“ buvo paskelbti visuomenės ląstelėmis, o įmonės savo darbuotojams turėdavo teikti įvairias socialines paslaugas (organizuoti jų laisvalaikį, poilsį atostogų metu ir pan.). Tad sovietinis neopatrimonializmas gali būti kvalifikuotas ir kaip „autoritarinė gerovės valstybė“ (Rothman and Breslauer 1978).

Galima nurodyti ir daugiau bruožų, kuriais socialinė tikrovė, atsiradusi kaip mėginimo įgyvendinti komunistinę beklasės visuomenės utopiją padarinys, labiau primena „tradicinių“ (ikimodernių), o ne modernių visuomenių realijas. Analizuodamas tradicinių visuomenių ūkio istoriją, M. Weberis skiria dvi pirmykščio natūrinio „namų ūkio“, gaminančio jo narių „vidiniam vartojimui“, raidos tendencijas. Viena iš jų – rinkos mainų vystymasis, pačiam „namų ūkiui“ diferencijuojantis į firmą (pelno per gamybą ar paslaugų teikimą rinkai siekiančią įmonę) ir „namų ūkį“ kaip vien tik vartojimo vienetą. Antra – tai to namų ūkio transformacija į „*oikos*'ą“ (žr. Weber M. 1976 (1922): 212–233; Norkus 2003 (2001): 347–349).

Tai „autoritariškai valdomas didelis kunigaikščio, valdovo, patricijaus namų ūkis, kurio galutinis leitmotyvas yra ne kapitalistinis piniginis pasipelnymas, o organizuotas natūrinis *pono poreikių tenkinimas*“. (Weber M. 1976 (1922): 230). *Oikos*'o principu gali būti organizuotas ir valstybės ūkis, kai valstybės reikmės yra tenkinamos ne perkant prekes ir paslaugas rinkoje už pinigines mokestines įplaukas, bet tiesiog apdedant pavaldinius natūrinių tiekimų ir darbo prievolėmis. Dalis tokiu būdu gautų išteklių gali būti parduodama užsienio rinkose, kad būtų gauta lėšų pirkti produktams, kurių nepavyksta pasigaminti šalies viduje, tuo pačiu metu siekiant šią priklausomybę nuo rinkos minimizuoti. Taip savo reikmes tenkinantį politinį darinį M. Weberis vadina „baudžiavine valstybe“ (*Fronstaat;* Weber M. 1976 (1922): 592–594, 607–608). Ryškesni tokios ekonomikos organizacijos pavyzdžiai yra senovės Egiptas Ptolemėjų valdymo laikais bei XVI–XVIII a. Rusija.

Toje ekonominėje organizacijoje, kuri žinoma centralizuotos planinės ekonomikos pavadinimu, sunku neatpažinti M. Weberio ir kitų ekonomikos istorikų nurodomo *oikos*'o bruožų (Jowitt 1992: 128, 252) Tai nenuostabu, nes mėginimas panaikinti prekinius-piniginius santykius, padarant tiesioginiu gamybos tikslu ne pelno maksimizavimą, bet poreikių tenkinimą, negali baigtis kuo nors kitu, kaip vienos iš ikikapitalistinių ekonominio gyvenimo formų restauracija. Kaip ir senoviniame, taip ir „socialistiniame“ *oikos*'e neįmanomas efektyvus (optimalus) išteklių panaudojimas. Planavimo orientyras yra natūrinis esamų ūkio šakų įvesčių (panaudojamų išteklių) ir išvesčių (pagaminamos produkcijos) subalansavimas, o ne naudos, kurią galima išgauti iš esamų išteklių maksimizavimas.

Senovinio oikinio ūkio bruožus atpažįstame ne tik makrolygmenyje. Oikinis ekonominės organizacijos principas su jam būdinga orientacija į natūrinius mainus bei autarkiją pagal fraktalinės fragmentacijos logiką pasikartojo ir žemesniuose „socialistinės ekonomikos“ lygmenyse. *Oikos*'ai buvo ar tokiais taikėsi tapti įmonės su prie jų susispietusiais „darbo kolektyvais“. Kiekviena statėsi „savus“ vaikų darželius, poilsio namus, steigėsi „savus“ pagalbinius ūkius ir kitokius padalinius, gaminančius produkciją ar teikiančius paslaugas „saviems“ darbuotojams. Kai N. Chruščiovas pamėgino racionalizuoti sovietinės ekonomi-

kos valdymą, perduodamas šias funkcijas regioninėms „liaudies ūkio taryboms“, Sovietų Sąjungos ekonominė erdvė pradėjo fragmentuotis į daugybę regioninių *oikos*'ų, krypstančių į autarkiją, besiginančių nuo „iš svetur“ atvykusių pirkėjų, kurie gali išpirkti „saviems“ skirtą produkciją.

Šis sovietinės ekonomikos oikinis pobūdis ypač išryškėjo jau Sovietų Sąjungos agonijos metais, kai ne tik siekiančios atsikovoti kuo daugiau suverenumo sąjunginės respublikos, bet ir sritys, miestai, rajonai suskato įsivedinėti paralelinius pinigus („talonus“) bei stichiškai pereidinėti prie natūrinio paskirstymo sistemos, kad „saviems“ skirtos produkcijos ir prekių neišpirktų „svetimi“. Teigiamas prekybos balansas (kai eksportas viršija importą) rinkos ekonomikos sąlygomis yra rodiklis, parodantis ekonomikos „sveikatą“. Tuo tarpu sovietinėje ekonomikoje, kuri buvo tiesiog skirtingo masto *oikos*'ų konglomeratas, vienas iš šaltinių, maitinusių nacionalines trintis, buvo kiekvienos iš sovietinių respublikų gyventojų jausmas, kad jie yra išnaudojami, nes iš „jų“ respublikos daugiau išvežama, negu įvežama.

Du pagrindiniai uždaviniai, kuriuos turėjo spręsti senovinių *oikos*'ų ūkvedžiai, buvo valdovo rūmų dvaro poreikių patenkinimas ir kariuomenės aprūpinimas. Iš esmės nesiskyrė ir „Gosplano“ prioritetai. Nuo J. Stalino forsuotos industrializacijos laikų karinės pramonės sukūrimas ir plėtojimas buvo didžiausias komunistinių šalių vyriausybių rūpestis. Todėl daugeliui jų labiau tinka ne modernių industrinių, bet pusiau modernių karinių-industrinių visuomenių pavadinimas. Dėl autarkinių tendencijų ir privilegijuotos karinio-pramoninio komplekso padėties, vartojimo reikmenis gaminančios pramonės šakos, išraiškingai vadinamas „B sektoriumi“, išteklių gaudavo pagal likutinį principą. „Socialistinės visuomenės“ taip ir netapo vartojimo visuomenėmis.

„Šaltojo karo“ pradžioje abi pusės skatindavo „perbėgimus“ – Sovietų Sąjungos ir jos satelitų piliečiai buvo viliojami pasilikti Vakarų šalyse, Vakarų šalių gyventojai – vykti į „socialistines šalis“. Paprastai perbėgėliai iš Vakarų netrukdavo pasiprašyti išleidžiami atgal (kaip, pavyzdžiui, JAV prezidento Johno Kennedy'o žudikas Lee Harvey Oswaldas, 1959–1962 metais gyvenęs Minske ir dirbęs „Horizonto“ elektronikos gamykloje). Dviejų sistemų rungtynių rezultatas buvo akivaizdus jau 1961 m., kai Rytų Vokietijos valdžiai teko pastatyti garsiąją Berlyno sieną, kad neliktų be pavaldinių.

Pagaliau svarbių panašumų tarp ikimodernių visuomenių ir komunistinių šalių aptinkame ir politinės organizacijos srityje. Tai ne vien autoritarinis, represyvus, nedemokratinis politinės valdžios pobūdis. Sovietų Sąjungoje komunistų įsitvirtinimas valdžioje reiškė dar ir imperijos, kaip archaiškos, nemodernios, nedemokratinės valstybingumo formos, atkūrimą bei užkonservavimą.

8.5. Kas iš tikrųjų buvo komunizmas?

Kuri iš etinių komunizmo teorijų – komunizmo kaip totalitarizmo, kelio į modernybę, neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo – yra teisinga? Knygos autoriaus nuomone, visose jose slypi tiesos grūdas, kurį išryškinti geriausiai padeda tikslesnis kiekvienos iš jų galiojimo geografinės ir chronologinės srities apibrėžimas. Nė viena iš jų nėra teisinga, jeigu yra taikoma visiems komunistiniams režimams per visą jų gyvavimo laiką. Tačiau kiekvienai iš jų galima nurodyti šalis ir jų istorijos laikotarpius, kuriuos ji taikliausiai aprašo arba giliausiai paaiškina. Kiekvieno komunistinio režimo istorijoje galima išskirti pradinę, totalitarinę, fazę, kurios puikią fenomenologiją pateikia komunizmo kaip totalitarizmo teorija. Tačiau ji nebuvo vienodos trukmės visų komunistinių šalių istorijoje. Ilgiausiai ji truko Sovietų Sąjungoje, apimdama mažų mažiausiai 1929–1953 merų laikotarpį, kai tuo tarpu daugelio Vidurio Europos šalių istorijoje truko vos keletą metų (1948–1953).

Po totalitarizmo laikotarpio matome vis gilesnę komunistinio pasaulio vidinę diferenciaciją, kurią numatė jau B. Moore'as, o tarp šiuolaikinių autorių taikliausiai konceptualizuoja vokiečių kilmės amerikiečių sociologas Herbertas P. Kitscheltas (žr. Kitschelt et al. 1999: 19–42; Kitschelt 2003). Ta diferenciacija buvo ypač ryški komunizmo žlugimo išvakarėse. Ji vyko dėl to, kad komunistinėms diktatūroms buvo pajungtos šalys, besiskiriančios ir savo civilizacine priklausomybe, ir socialinio-ekonominio išsivystymo lygiu komunizmo įsigalėjimo išvakarėse. Nuo šių pradinių sąlygų pobūdžio priklausė ir tas vaidmuo, kokį komunistiniai režimai suvaidino atskirų šalių istorijoje, ir tas pavidalas, kokį komunistinis režimas įgijo savo žlugimo išvakarėse.

Šalyse, kurios komunizmo įsigalėjimo išvakarėse jau buvo ekonomiškai, socialiai, kultūriškai ir net politiškai modernios (konkrečiau tai reiškia, kad jos buvo industrinės, urbanizuotos, jų gyventojai – visuotinai raštingi bei turį gyvenimo liberalios demokratijos sąlygomis patirtį), komunistinis totalitarizmas transformavosi į biurokratinį autoritarinį komunizmą. Šiose šalyse komunizmas reiškė normalios modernybės pakeitimą jos patologine atmaina. Komunizmo kaip modernizacijos kelio teorija akivaizdžiai netinka Čekijai ir Rytų Vokietijai, nes jos buvo modernios jau iki komunizmo. Savaip paradoksalu, bet šiai teorijai labiausiai prieštarauja faktas, kad tarp komunistinių šalių buvo tokių, kurios buvo „pribrendusios" socialistinei revoliucijai ortodoksinio (ikilenininio) marksizmo požiūriu, pasak kurio, industrinis ūkio pobūdis ir darbininkų klasės kiekybinis dominavimas yra būtinos socialistinės revoliucijos sąlygos.

Vis dėlto tai nereiškia, kad komunizmo kaip modernizacijos kelio teoriją dėl to visiškai reikėtų atmesti. Galima tiesiog apriboti, tiksliau apibrėžti jos taikymo sritį. Šalyse, kuriose modernizacijos procesai komunizmo įsigalėjimo metu buvo jau įsibėgėję, bet netoli pažengę, komunistinis totalitarinis režimas transformavosi į tautinį komunizmą. Jo sąlygomis toliau vyko šių šalių ekonominė, socialinė ir kultūrinė modernizacija. Šalyse, kuriose komunizmui įsigalint modernizacija buvo vos prasidėjusi arba neprasidėjusi, komunizmas

tapo savitu joms („turbomodernizaciniu“) keliu į modernybę ir po savo totalitarinės fazės transformavosi į patrimoninį komunizmą, kurio socialinėje organizacijoje svarbiausią vaidmenį vaidino partikuliaristiniai patronų ir klientų tinklai.

Biurokratiniai autoritariniai komunistiniai režimai buvo patys dogmatiškiausi, represyviausi, bet užtat ir mažiausiai korumpuoti, ir labiausiai efektyvūs gebėjimo valdyti ekonomiką, gaminančią palyginti aukšto lygio technologinę produkciją, prasme. „Biurokratinis autoritarinis komunizmas labiausiai priartėjo prie totalitarinio partinės valstybės su visagale, taisyklėmis besivadovaujančia biurokratine mašina modelio, kur valdo planuojanti technokratija ir disciplinuota, hierarchiškai stratifikuota komunistų partija“ (Kitschelt et al. 1999: 25–26). Tokie režimai bekompromisiškai slopina opozicines jėgas, „dešiniuosius“, „kairiuosius“ ir „nacionalistinius“ nukrypimus pačių komunistinių partijų gretose. O tautiniam komunizmui būdingas polinkis į „dešiniuosius“ ir „nacionalistinius“ nukrypimus. Kaip ir autoritarinio biurokratinio komunizmo atveju, jam būdingos palyginti „išplėtotos formaliai racionalaus biurokratinio valdymo struktūros, kurios iš dalies atskyrė partijos valdžią ir techninį valstybės administravimą“ (Kitschelt et al. 1999: 24).

Kaip ir autoritarinio biurokratinio komunizmo atveju, komunistinė vyriausybė čia susiduria su opoziciškai nusiteikusia visuomene, tačiau ji jos beatodairiškai neslopina, o ieško su ja kompromiso, mainais už apolitišką pasyvumą užtikrindama tam tikras civilines teises ir susilaikydama nuo smulkmeniškos visų be išimties socialinio gyvenimo sričių kontrolės. Paliekamos sritys (dažniausiai susijusios su istorinio tautinio paveldo, liaudies kultūros puoselėjimu), kur visuomenė gali atsikvėpti nuo užpildančios viešąją erdvę propagandinės retorikos. Komunistinė valdžia siekia nebylaus kompromiso su visuomene ir mėgina save legitimuoti kaip jėga, kuri susiklosčiusioje istorinėje ar geopolitinėje situacijoje yra pats geriausias (ar vienintelis įmanomas) nacionalinių interesų gynėjas. Pačios visuomenės branduolį sudarė miesto vidurinioji klasė (nacionalinė inteligentija), išlikusi nuo ikikomunistinių laikų.

Tuo tarpu patrimoninis komunizmas „remiasi vertikaliomis asmeninės priklausomybės tarp vadovų ir jų aplinkos valstybiniame ir partiniame aparate grandinėmis, kurias sutvirtina platūs patronažiniai ir klientistiniai tinklai. Patrimoninių režimų viršūnėse politinė galia yra sutelkta mažoje klikoje arba individualiame valdove, kuris yra asmens kulto objektas. Racionalios biurokratinės institucionalizacijos lygis valstybėje ir partijoje lieka žemas, nes valdančioji klika persmelkia aparatą nepotistiniais paskyrimais“ (Kitschelt et al. 1999: 23). Patrimoninio komunizmo šalyse nėra rimtos opozicijos, nes visos grupės, kurios potencialiai gali būti tokios opozicijos atrama (visų pirma kūrybinė inteligentija), yra „kooptuojamos“, „paperkant“ jas materialinėmis ir kitokiomis privilegijomis (pavyzdžiui, suteikiant „šiltnamio sąlygas“ vadinamųjų kūrybinių sąjungų nariams).

Biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse ikikomunistiniais (tarpukario) laikais egzistavo stiprios komunistų partijos, kurių socialinė bazė buvo dalis darbininkų klasės. Ši socialinė atrama ir išorinių jėgų iškeltiems į valdžią komunistams leido nuosekliai slopinti

opoziciją bei priešintis bet kokiems mėginimams liberalizuoti režimą. Iš visų komunistinių režimų jie liko labiausiai „stalinistiški“, užtat juos mažiausiai palietė ankstesniame šio skyriaus skirsnyje aptartas patrimoninio tradicionalistinio komunizmo nuosmukio tendencijos (žr. 8.4).

Tautinio komunizmo šalių ikikomunistiniai politiniai režimai buvo pusiau autoritariniai, o tuometinę jų politinę darbotvarkę apibrėžė kaimo ir miesto priešstata bei klausimai, susiję su tautinių mažumų problemomis. Komunistų partijos buvo palyginti silpni miesto intelektualų susivienijimai. Juose buvo itin daug tautinių mažumų, kurias komunizmas traukė savo internacionalistine ideologija, atstovų. Sovietų Sąjungos iškeltos į valdžią, komunistų partijos užbaigė savo šalių socialinę ir ekonominę modernizaciją, tačiau neturėjo pagrindo priskirti ją sau kaip istorinį nuopelną. Prasidėjus komunizmo nuosmukiui, šiose šalyse susiformavo palyginti stiprios opozicinės pilietinės visuomenės struktūros, kurios trukdė stipriau reikštis komunizmo patrimoninės tradicionalizacijos tendencijoms. Komunistinių režimų „sutautėjimą“ lėmė komunistinės nomenklatūros tautinės sudėties pasikeitimas, kai senąją internacionalistinę kartą, kurioje dominavo tautinių mažumų (visų pirma žydų mažumos) atstovai, nustelbė etninei gyventojų daugumai priklausantys pragmatikai, technokratai, kuriems priklausomybė nomenklatūrai buvo vienintelis įmanomas susidariusiomis sąlygomis būdas daryti profesinę karjerą.

Patrimoninis komunizmas įsigalėjo šalyse, kurios ikikomunistiniu laikotarpiu buvo agrarinės, kaimiškos, ir buvo valdomos autoritarinių režimų. Komunistų partijos buvo siauros miesto intelektualų grupuotės, konkuravusios dėl įtakos valstiečiams su kairiosiomis ir dešiniosiomis populistinėmis jėgomis. Įsitvirtinusios valdžioje, komunistų partijos įgyvendino savo šalių turbomodernizaciją, kurios viena iš pasekmių buvo miesto viduriniosios klasės susikūrimas. Skirtingai nuo tautinio ir biurokratinio autoritarinio komunizmo šalių, kur miesto viduriniosios klasės branduolį sudarė asmenys, jai priklausę jau ikikomunistiniais laikais, arba jų palikuonys, patrimoninio komunizmo šalyse ją sudarė išeiviai iš kaimo, kurie savo vertikalų socialinį mobilumą siejo su komunizmo „istoriniais nuopelnais“ jų šaliai.

Toks socialinis tipas dominavo ir šių šalių inteligentijoje, kuri, skirtingai nuo „senosios inteligentijos“, dominuojančios kitų dviejų komunizmo tipų šalyse, nesudarė socialinės terpės stipriai antikomunistinei opozicijai ar pilietinės visuomenės pradams susiformuoti. Užtat prasidėjus komunizmo nuosmukiui dėl itin stiprių šiose šalyse kaimiškos, tradicinės, kultūros partikuliaristinių tradicijų jose itin stipriai pasireiškė komunizmo patrimoninės tradicionalizacijos tendencijos, dėl kurių šiam komunizmo tipui taip gerai tinka „patrimoninio komunizmo“ pavadinimas.

H. Kitscheltas biurokratiniu autoritariniu laiko komunizmą Čekijoje ir Rytų Vokietijoje; tautiniu – Vengrijos, Slovėnijos, Kroatijos komunizmą, o komunizmą Lenkijoje kvalifikuoja kaip biurokratinio autoritarinio ir tautinio komunizmo mišinį. Gausiausia patrimoninio komunizmo atvejų populiacija. Jai amerikiečių politologas priskiria Bulgariją,

Rumuniją ir visas buvusios Sovietų Sąjungos respublikas, išskyrus Baltijos šalis, kurias jis kartu su Serbija ir Slovakija priskiria mišriam tautinio-patrimoninio komunizmo tipui. Tokiai lietuviškojo komunizmo klasifikacijai galima tik pritarti. Tačiau komunizmo Estijoje ir Latvijoje atžvilgiu tokia klasifikacija nėra tiksli. Jis buvo (Latvijoje – po 1959 m.) kur kas panašesnis į tą vėlyvojo komunizmo atmainą, kuri egzistavo Čekijoje ir Vokietijoje, t.y. buvo biurokratinis autoritarinis komunizmas.

Žinoma, kadangi Baltijos šalys tebuvo provincijos didžiulėje imperijoje, kur didžioji valdymo reikalų dalis buvo tvarkoma tiesiogiai iš centro, komunistinio režimo Lietuvoje negalėjo nepaveikti dominuojanti sovietinio komunizmo degeneracijos patrimoninio komunizmo linkme tendencija. Be to, erdvė, kuri Lietuvoje buvo palikta tautinių jausmų raiškai, buvo kur kas siauresnė, palyginus su ta, kokia Lenkijoje, Vengrijoje (juo labiau Kroatijoje ir Slovėnijoje) atsivėrė, pasibaigus totalitarinei komunizmo fazei. Tačiau istoriškai netikslu būtų ignoruoti tas naujas tendencijas, kurios Lietuvos vietinės administracijos veikloje pradėjo reikštis nuo 6-ojo dešimtmečio vidurio, kai ėmė keistis Lietuvos komunistų partijos tautinė sudėtis. Tiesa, skirtingai nuo Lenkijos ar Vengrijos, Lietuvoje tie pokyčiai nebuvo susiję su internacionalistinės žydų komunistų mažumos atstovų (tokių, koks Lietuvoje buvo Henrikas Zimanas) išstūmimu iš vadovaujamų pozicijų. Simbolinės politikos lygmenyje komunizmo sulietuvėjimo simboliu tapo Trakų pilies atstatymas. 7-ajame dešimtmetyje Lietuva peržengė ekonominės ir socialinės modernybės slenkstį ir tapo industrine urbanizuota šalimi.

Dar iki Antano Sniečkaus mirties 1974 m. ir Lietuvoje ėmė vis labiau reikštis patrimoninės tradicionalizacijos tendencijos. Vis dėlto, palyginus su, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos ir Užkaukazės respublikomis, kuriose patrimoninė korupcija spėjo persmelkti visas socialinio gyvenimo sritis, Estijos, Latvijos ir netgi Lietuvos komunistinių nomenklatūrų administracinės praktikos galėjo pasirodyti vos ne kaip vėberiško formaliojo technokratiškai biurokratinio racionalumo etalonai. Ignoruodami šį labai nevienodą komunistinio laikotarpio paveldą, negalėtume paaiškinti, kodėl, žlugus komunizmui, pokomunistinių šalių ekonominė ir politinė raida buvo tokia skirtinga. Šie skirtumai bei jų priežastys ir yra pagrindinė šios knygos tema.

IV

DALIS

IŠĖJIMAS IŠ KOMUNIZMO KAIP LYGINAMOSIOS ISTORINĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMA

9 skyrius

Ar sovietinio komunizmo žlugimas buvo socialinių mokslų nesėkmė?

9.1. Komunizmo žlugimo prognozės

Negali sakyti, kad paskutiniais komunizmo gyvavimo Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje dešimtmečiais niekas nebūtų skelbęs jo žlugimo prognozių. Tačiau jų buvo daug mažiau, negu tuo pačiu metu paskelbtų kapitalizmo žlugimo prognozių ar pasaulio pabaigos 2000-aisiais metais pranašysčių. Bene garsiausia iš jų disidento ir emigranto iš SSRS Andrejaus Amalriko 1969 m. paskelbta prognozė, kad SSRS žlugs iki 1984 metų (Amalrik 1970 (1969)). Žymus amerikiečių sociologas Randallas Collinsas 1986 m. paskelbė prognozę, kad SSRS žlugs po 30–50 metų (Collins 1986: 187–203; Collins 1995). Maždaug tiek pat laiko SSRS paliko egzistuoti ir prancūzų sovietologė Helen Carrere d'Encausse (1979 (1978)). Visais šiais atvejais turime reikalą ne su pranašystėmis, bet prognozėmis, nes autoriai savo teiginius apie SSRS ateitį parėmė tam tikrais argumentais.

A. Amalrikas SSRS žlugimą siejo su būsimu karu prieš Kiniją, kuris 7-ojo dešimtmečio pabaigoje atrodė reali galimybė. A. Amalrikas numatė, kad karas sukels vidaus krizę, kurios svarbiausia apraiška bus tarpnacionaliniai konfliktai, kurie ir sugriaus Sovietų Sąjungą. R. Collinsas SSRS žlugimą numatė, remdamasis geopolitiniu argumentu, kad vykdanti ekspansyvią politiką imperinė valstybė per daug išsiplečia (*overextension*), nualina savo išteklius, pradeda pralaimėti lokalinius karus savo varžovėms, dėl to jos vyriausybė praranda legitimiškumą. H. d'Encausse SSRS žlugimą grindė demografiniais procesais: kad musulmoniškų SSRS kraštų gyventojų skaičius auga sparčiau už kitų šalies gyventojų skaičių. Kai musulmonai sudarys daugumą, kilsianti vidaus krizė, kuri ir sugriaus SSRS.

Šioms prognozėms bendra tai, kad jose būsimas SSRS žlugimas siejamas su šios valstybės imperiniu pobūdžiu. Kaip jau buvo rašyta, skiriamasis imperijų bruožas yra tai, kad jos yra tautų kalėjimai – prievarta į vieną politinį junginį sujungtų kultūriškai ir etniškai skir-

tingų grupių konglomeratai (žr. 1.3). Jeigu imperija nesuspėja asimiliuoti jai pavaldžių tautų, tai kilus užsienio politikos nesėkmių sukeltai vidaus krizei ji suyra. Tai galima pritaikyti ne vien SSRS. Geopolitiniais argumentais, analogiškais tiems, kuriais operavo R. Collinsas, Paulas Kennedy keleriais metais vėliau (bet iki SSRS žlugimo) bestseleriu tapusioje knygoje pagrindė artėjančio JAV nuosmukio prognozę (Kennedy 1987).

Kuriam laikui pamirštą, ją vis dažniau prisimena JAV vykdomo „karo prieš terorą" kritiški stebėtojai pačioje taikos ir gėrio imperijoje. Kiti pesimistai būsimą JAV nuosmukį ir galimą dezintegraciją sieja su gausėjančia (dėl didelės, dažniausiai nelegalios, imigracijos iš Meksikos ir kitų Lotynų Amerikos šalių) ispaniškai kalbančių amerikiečių populiacija (Huntington 2004). Tačiau nė vienas tyrinėtojas pesimistinių JAV galios žlugimo prognozių pasitvirtinimo nelaiko labai artima perspektyva. Panašiai ir didžiausi optimistai tarp sovietologų, vėliau didžiavęsi savo įžvalgumu, nelaukė, kad jų prognozės išsipildys taip greitai.

Retrospektyviai galima konstatuoti, kad įžvalgiausi buvo tie sovietologai, kurie atkreipė dėmesį į ikimodernius (imperinius) sovietinio valstybingumo aspektus. Todėl jie teisingai identifikavo vieną iš dviejų pagrindinių SSRS griuvimo struktūrinių priežasčių: Sovietų Sąjunga buvo bolševikų atkurta Rusijos imperija, o po to, kai XX a. 7-ajame dešimtmetyje Azijoje bei Afrikoje iš esmės pasibaigė dekolonizacijos procesai, – ir vienintelė pasaulyje išlikusi imperija be kabučių.

Tiesa, tautinio sąmoningumo lygis atskirose jos sąjunginėse, autonominėse respublikose ir kituose nacionaliniuose teritoriniuose dariniuose labai skyrėsi. Tokių darinių bolševikai iškart po revoliucijos pristeigė daug buvusios Rusijos imperijos platybėse, kad pademonstruotų Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir kitų Vakarų valstybių kolonijų gyventojams marksistinio-lenininio būdo spręsti nacionalinį klausimą privalumus ir taip paskatintų sukilti prieš kolonizatorius (žr. Martin T. 2001; Slezkine 1994). Daugelis buvusios Rusijos imperijos tautų kaip tik tuo metu pirmą kartą savo istorijoje įgijo bent jau simbolinį valstybingumą – jų vardais buvo pavadintos sritys, apygardos, respublikos. Siekiant sustiprinti bolševikų valdžią, iš vietinių nerusų tautybės gyventojų buvo ugdoma nacionalinė komunistinė nomenklatūra. Siekiant pelnyti Lenkijos sudėtyje atsidūrusių Vakarų Ukrainos ukrainiečių ir Vakarų Baltarusijos baltarusių simpatijas, sovietinėmis respublikomis tapusiose rytinėse šių šalių dalyse pirmuoju komunizmo dešimtmečiu buvo sudarytos gana palankios sąlygos plėtoti kultūrą nacionalinėmis kalbomis.

Po 1930 m. J. Stalinas pradėjo vykdyti rusifikacijos politiką, tačiau M. Gorbačiovo reformų pradžia parodė, kad ji toli gražu dar nedavė lauktų vaisių – neišugdė rusakalbio „tarybinio žmogaus", savo tėvyne laikančio Sovietų Sąjungą, o ne vieną iš jos respublikų. Nacionalinė savimonė buvo ypač stipri Baltijos šalyse, kurios buvo okupuotos 1940 m., Vakarų Ukrainoje, o taip pat Užkaukazės respublikose (visų pirma Armėnijoje ir Gruzijoje). Tačiau nederėtų ignoruoti ir gana didelių sovietinės imperijos laimėjimų siekiant galutinio jos nacionalinės politikos tikslo, kuris buvo atvirai deklaruojamas pro-

graminiuose SSKP dokumentuose – „visiško tautų susiliejimo“, kuris praktiškai reiškė surusinimą.

Per R. Collinso numatytus dar 30–50 Sovietų Sąjungos egzistavimo metų šis procesas būtų pasistūmėjęs dar toliau. Į Baltijos šalis vyko intensyvi ekonominė imigracija iš slaviškų respublikų, o pačiose slaviškose respublikose dėl imigracijos iš musulmoniškų SSRS regionų būtų buvę galima laukti trinčių ir konfliktų, panašių į tuos, kuriuos sukelia islamiškoji imigracija į šiuolaikinę Europą. Tačiau galima abejoti, ar jų sprogstamosios galios būtų pakakę sunaikinti tą valstybinį darinį, kuris apie 2010–2030-uosius metus būtų tebeegzistavęs SSRS su 1990-ųjų ar 1991 metų (be Baltijos šalių) sienomis.

Skirtingai negu prognozavo R. Collinsas, SSRS sugriuvo ir be pralaimėjimo kare, kuris turėjo sukelti režimo legitimumo krizę. Tokio postūmio neprireikė, nes legitimumo SSRS bei kiti komunistiniai režimai ir taip neturėjo (Chirot 1991). Legitimumo deficitas ir buvo antroji struktūrinė SSRS kolapso ir komunizmo žlugimo Rytų bei Vidurio Europoje priežastis. SSRS atveju legitimumo stoką iš dalies lėmė jau aptarta pirmoji priežastis – imperinis SSRS pobūdis. Legitimumas yra daugialypis reiškinys: legitimumo gali stokoti arba valstybė, arba jos santvarka, arba šalies vyriausybė (žr., pavyzdžiui, Beetham 1991). Vyriausybė nustoja būti legitimiška, kai praranda selektorato – gyventojų dalies, turinčios galią paveikti aukščiausių valstybės pareigūnų atranką, – pasitikėjimą. Vyriausybės legitimumo krizė išsprendžiama rinkimais (demokratijos sąlygomis) arba perversmu (autokratijos sąlygomis).

Tačiau vyriausybės legitimumo krizės (pavyzdžiui, garsusis Watergate'o skandalas JAV 1972–1974 metais, užsibaigęs prezidento Ričardo Nixono atsistatydinimu, arba Rolando Pakso apkalta Lietuvoje) nebūtinai virsta režimo ar visos santvarkos legitimumo krizėmis – priešingai, jos gali tą režimą tik sustiprinti, parodydamos jo pajėgumą atsikratyti netikusių pareigūnų. Sunkiausiai išsprendžiamos yra politinės bendruomenės, arba valstybės, legitimumo krizės, kurios kyla, kai ženkli gyventojų dalis neteisėtu laiko patį politinį junginį, kuriam priklauso, teikdami pirmenybę egzistavimui atskiroje valstybėje, arba priešingai, – trokšdami prisijungti prie kitos arba susijungti į vieną (kaip buvo XIX a., kai mažų Vokietijos ir Italijos valstybių gyventojai nustojo laikyti jas legitimiomis).

Politinės bendruomenės legitimumo krizės yra chroniška imperijų, kurios iš esmės yra prievartiniai, nesavanoriškai sudaryti valstybiniai junginiai, problema. Jos gali būti išspręstos arba imperiją transformuojant į federaciją, arba asimiliuojant prievarta į jos sudėtį įjungtas tautas bei tautines mažumas. Komunistiniame pasaulyje šio tipo legitimumo krizė buvo būdinga SSRS, kurią daugelis jos gyventojų suvokė kaip Rusijos imperiją, o po Josipo Broz Tito mirties – taip pat ir Jugoslavijai, kai Serbijos lyderis Slobodanas Miloševičius ėmėsi politikos, kurią kitų Jugoslavijos respublikų gyventojai suvokė kaip mėginimą paversti Jugoslaviją Serbijos imperija.

Šio tipo legitimumo problemos destabilizavo komunistinius režimus ir tose Vidurio Europos šalyse (Lenkijoje, Rytų Vokietijoje, Čekoslovakijoje, Vengrijoje), kur plačiosios

gyventojų masės savo vyriausybes laikė svetimos valstybės (SSRS) statytinėmis, o jos iš tikrųjų tokios ir buvo. Kai kurių šalių (Albanijos, Rumunijos, Šiaurės Korėjos, Kinijos) komunistinės vyriausybės šią problemą sprendė vykdydamos (kartais tik demonstratyviai) savarankišką užsienio politiką bei ne tik toleruodamos, bet ir skatindamos etninį nacionalizmą, kuris šiaip jau yra visiškai nesuderinamas su principiniu K. Marxo skelbtos doktrinos internacionalizmu bei kosmopolitizmu.

Tačiau netgi ultranacionalistiškas komunistinis režimas negalėjo išspręsti pačios didžiausios komunistinės santvarkos legitimumo problemos. Didžiausia tos santvarkos silpnybė buvo ta, kad ją legitimavo ideologija, pagrįsta materialinės gerovės sukūrimo pažadu. Ta ideologija numatė netolimą rojaus žemėje – komunizmo, kur bus įgyvendintas principas „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam – pagal poreikius," – sukūrimo perspektyvą (SSKP trečiojoje programoje buvo nurodyta netgi konkreti data – 1980 metai). Kurį laiką tokia ideologija galėjo veikti kaip mobilizuojanti jėga, įprasminanti pasiaukojimą ir kasdienio gyvenimo nepriteklius, kurie paženklino pirmuosius „socializmo statybos" penkmečius. Skirtingai nuo tikrų religinių doktrinų, kurios tobulą gyvenimą žada anapus, komunizmas įsipareigoja šį tikslą pasiekti čia, Žemėje, per tam tikrą laiką. O kiekvienu atskiru laiko momentu, skiriančiu dabartį nuo galutinio tikslo, naujoji santvarka turėjo įrodyti savo pranašumą, užtikrindama aukštesnius nei išsivysčiusiose Vakarų šalyse ekonomikos augimo tempus.

Mėgindama pajungti ir kontroliuoti visas socialinio gyvenimo sritis, valdančioji komunistų partija kartu prisiėmė ir atsakomybę už visas jos valdomos visuomenės socialines, ekonomines, ekologines, moralines ir kitas problemas, ko nėra visuomenėse, kuriose valstybės aktyvumo, o kartu – ir atsakomybės sfera yra apribota. Tol, kol Sovietų Sąjungos ir Vidurio Europos šalių ekonomikos raidos tempai lenkė išsivysčiusių Vakarų šalių tempus, visus tuos sunkumus, už kurių įveikimą ji prisiėmė atsakomybę, komunistų partija galėjo aiškinti kaip laikinus.

Nėra taip svarbu, ar komunistams bent vienoje šalyje kada nors buvo pavykę ideologiškai indoktrinuoti bent kiek didesnę gyventojų dalį. Nedemokratinio režimo stabilumas labiausiai priklauso nuo to, ar vyriausybei pavyksta išsaugoti legitimiškumą realaus selektorato – administracinio aparato, valdančiosios grupuotės akyse. Kol komunistinių šalių ekonomikos augo, bent jau komunistų partijos nariai galėjo tikėti savo gyvenimo prasmingumu, o taip pat rasti pateisinimą toms aukoms ir represijoms, kuriomis nauja santvarka buvo sukurta, įtvirtinta, ginama. Kai šis pranašumas buvo prarastas, komunistinė santvarka prarado savo legitimiškumą netgi pačios komunistų partijos narių daugumos akyse. Geriausiai informuoto apie tikrąją dalykų padėtį sovietinio tipo visuomenių sluoksnio – nomenklatūros – daugumą jau 7-ajame bei 8-ajame dešimtmetyje sudarė pragmatikai ir cinikai, kuriems narystė komunistų partijoje buvo tik priemonė daryti karjerą.

Palyginus su gėrybėmis, prieinamomis Vakarų aukštuomenei, su kuria negalėjo savęs nelyginti komunistinių šalių elitas, tos privilegijos, kuriomis naudojosi komunistinė no-

menklatūra (didesnis valdiškas būstas, teisė apsipirkti specialiose parduotuvėse, gydytis specialiose poliklinikose ir pan.) neatrodė tokie privalumai, dėl kurių esamą santvarką reikėtų ginti iki paskutinio kraujo lašo. Juolab kad tas privilegijas reikėjo slėpti, dėl jų reikėjo gėdytis, nes jos buvo nesuderinamos su komunistinės ideologijos propaguojamomis egalitarinėmis idėjomis. Dauguma „vidinės partijos" (komunistinės nomenklatūros) narių buvo lojalūs esamam režimui tik tiek ir tol, kol turėjo pagrindo nuogąstauti, kad žlugus komunistiniam režimui jie praras įgytą socialinę padėtį ir taps „antisocialistinių jėgų" „baltojo teroro" aukomis. Tokius nuogąstavimus ypač sustiprino 1956 m. įvykiai Vengrijoje, kur įtūžusios minios korė komunistus ant medžių ir gatvių žibintų stulpų.

Tačiau tokių nuogąstavimų galėjo turėti tik komunistų partijos nariai. Plačiųjų gyventojų masių lojalumas esamai santvarkai buvo atvirkščiai proporcingas jų informuotumui apie kasdienį gyvenimą išsivysčiusiose Vakarų šalyse. Kadangi lyginimąsi skatino pati komunistinė propaganda, skelbdama komunistų partijos tikslu pavyti ir pralenkti išsivysčiusias kapitalistines šalis, Vakarų šalys kuo toliau, tuo labiau komunistinėms šalims darėsi pavojingos pačiu savo egzistavimu. Nors Sovietų Sąjunga gana sėkmingai rungtyniavo su JAV kosmonautikoje, jos pramonė nepajėgė užpildyti parduotuvių lentynų prekėmis, atitinkančiomis nuolat besikeičiantį vartotojų skonį. Subsidijuodamos žemas maisto produktų kainas, komunistinių šalių vyriausybės nepajėgė užtikrinti jų kokybės ir pakankamos pasiūlos: taip, kad nebūtų „deficitinių" prekių, kurių nusipirkti būtų galima tik atstovėjus ilgą eilę parduotuvėje arba turint pažįstamų prekybos sistemoje („blato").

Geriausia propaganda kapitalizmo naudai buvo ta vartotojo pasirinkimo įvairovė ir gausa, su kuria susipažinti pakakdavo vieno vienintelio apsilankymo Vakaruose. Nors tokią galimybę turėjo tik kai kurių Vidurio šalių (visų pirma Lenkijos ir Vengrijos) gyventojai, bet gana platūs Sovietų Sąjungos gyventojų sluoksniai (pirmiausiai jaunimas) galėjo susipažinti su patraukliomis vakarietiško vartotojiško gyvenimo būdo pusėmis per populiariąją Vakarų kultūrą (kino filmus, lengvąją muziką, radijo laidas), nuo kurios komunistinė valdžia negalėjo arba nebegalėjo izoliuoti savo gyventojų „tarptautinės įtampos mažinimo" politikos sąlygomis. Mėginimai tą informacijos srautą suvaržyti davė kaip tik priešingą efektą – skatino idealizuoti vakarietišką gyvenimo būdą, aprioriškai atmesti bet kokią negatyvią informaciją apie Vakarų šalių socialinio gyvenimo tikrovę.

Komunistų sukurta santvarka negalėjo patenkinti kultūriškai modernaus (modernizacijos teorijos prasme) individo poreikių. Patrimoninio komunizmo šalyse, kurios iki komunistinės revoliucijos nebuvo modernios, ji pati tuos poreikius sužadino, sukurdama platų sluoksnį išsilavinusių, orientuotų į sėkmę ir trokštančių „buržuazinių laisvių" žmonių. Ten, kur tas sluoksnis egzistavo anksčiau (biurokratinio autoritarinio ir tautinio kapitalizmo šalyse), ji tokių siekių ir troškimų nepajėgė užgniaužti. Konsolidacijos perspektyvą komunistinių režimų vadovai siejo su kartų kaita – jie tikėjosi, kad nauja karta, išaugusi socializmo sąlygomis ir nemačiusi kitokio gyvenimo, bus lojalesnė už iš kapitalizmo paveldėtą žmogiškąją medžiagą.

Iš tikrųjų komunistinei indoktrinacijai palyginti imli buvo ta karta, kurios jaunystė (gyvenimo tarpsnis tarp 16 ir 30 metų) sutapo su didžiausių komunistų inicijuotų ekonominių ir socialinių pokyčių metais. Patrimoninio ir tautinio komunizmo šalyse, kurios komunistų valdymo pradžios laikais buvo labiau atsilikusios, spartūs socialiniai pokyčiai daugeliui jaunų žmonių, ypač kilusių iš kaimo bei žemutinių sluoksnių, atvėrė išsilavinimo ir vertikalaus socialinio mobilumo galimybes.

Tačiau absoliuti dauguma jaunų žmonių, kurie socializavosi bei pradėjo savarankišką gyvenimą 8-ajame ir 9-ajame dešimtmetyje, jau išsisėmusios komunistinės turbomodernizacijos sukurtoje socialinėje tikrovėje pasigedo platesnių savirealizacijos ir vertikalaus mobilumo galimybių. Jie bodėjosi skurdžia sovietine buitimi, svajojo apie keliones į užsienį, troško Vakarų vartotojiškose visuomenėse prieinamų paslaugų ir pramogų. Visi šie dalykai jauniems žmonėms, išaugusiems jau komunistų valdymo metais, asocijavosi su rinkos ekonomika. Ne mažiau patrauklios jiems buvo ir su demokratijos sąvoka asocijuotos laisvės – visų pirma laisvė skaityti, žiūrėti, klausyti, kalbėti ir rašyti, kas tik patinka.

Sovietinis komunizmas netapo legitimia socialine sistema, nes jis nesukūrė naujos civilizacijos su savita gero gyvenimo samprata – tokia, kurios vertybės iš esmės skirtųsi nuo vidutinio „buržuazinių Vakarų“ žmogaus vertybių.[70] Po unifikuotų (nukopijuotų nuo stalininio prototipo) institucijų ir vienodos ideologijos luobu išliko iš ikikomunistinių laikų paveldėti kasdienio gyvenimo praktikų kultūrinių ir civilizacinių tradicijų skirtumai. Vienus iš ikikomunistinio laikotarpio paveldėtus elgesio orientyrus ir pavyzdžius komunizmo laikotarpis užkonservavo, kitus modifikavo, o trečius – netgi sustiprino (pavyzdžiui, etninį nacionalizmą Lietuvoje). O ten, kur jis sukūrė ar įdiegė naujus elgesio orientyrus ir pavyzdžius, tai su komunistiniu naujojo žmogaus-kolektyvisto idealu juos siejo tik karikatūrinis panašumas.

Biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse vienintelis modernizacinis komunizmo laimėjimas buvo gyventojų sekimo, priežiūros bei represijų aparato, savo jėga ir skvarbumu toli pranokusio istorinius precedentus bei analogus Vakarų šalyse, sukūrimas. Iki pat dabartinių „karo prieš terorą“ laikų, kai ir labiausiai išsivysčiusiose Vakarų šalyse pradėtos sistemingai varžyti ir siaurinti tradicinės piliečių civilinės teisės ir laisvės, Michelio Foucault modernybės kaip panoptikumo vizija buvo nuodugniausiai įsikūnijusi būtent komunistinių šalių socialinėje tikrovėje. Būdinga, kad moderniausioje ekonomine ir socialine prasme

---

70 Tai nereiškia, kad legitimumo problemų neturi išsivysčiusios kapitalistinės Vakarų visuomenės. Tiesa, yra teoretikų (Niklas Luhmannas), teigiančių, kad šios visuomenės yra ypatingos tuo, kad jos gali sėkmingai egzistuoti ir be bendrų vertybių (socialinės integracijos). Kiti rašė apie būdingą vėlyvajam kapitalizmui legitimumo krizę (Jürgenas Habermasas, Clausas Offe). Tačiau netgi jeigu ta krizė ir egzistavo, ji buvo sėkmingai įveikta žlugus sovietiniam komunizmui. Nors minėti kapitalizmo kritikai į jį žvelgė ne mažiau kritiškai (kritikuodami realiai egzistuojantį komunizmą už tai, kad jame nesąs įveiktas susvetimėjimas), komunistinių šalių egzistavimas teikė pagrindą manyti, kad kapitalizmui gali būti alternatyvų. Tokiam pagrindui išnykus, išaugo ir kapitalizmo legitimiškumas. Tam tikras naujas jo delegitimacijos šaltinis gali būti vadinamųjų postmaterialistinių vertybių sklaida bei ekologinio fundamentalizmo idėjų populiarėjimas.

komunistinėje šalyje – Rytų Vokietijoje – didžiausia gyventojų dalis buvo įtraukta į slaptosios policijos veiklą kaip oficialūs bendradarbiai, slaptieji agentai ir informatoriai.

Būtent matydami ne kartą pademonstruotą (1953 m. Vokietijoje, 1956 m. –Vengrijoje, 1968 m. – Čekoslovakijoje, 1981 m. – Lenkijoje) komunistinių valstybių represinio aparato jėgą, Vakarų analitikai ir atmetė galimybę, kad komunizmas gali žlugti dėl masinio nepasitenkinimo proveržio iš apačios, o jo ateitį siejo arba su palaipsne transformacija, vykdoma pačios komunistinės valdžios reformomis iš viršaus į demokratinį kapitalizmą, arba su karinių pralaimėjimų sukeltu administracinio ir represinio aparato paralyžiumi. Tokių permainų pradžia ir greitis priklausė nuo to, kada jos prasidės ir vyks komunizmo citadelėje – Sovietų Sąjungoje, nes Vidurio ir Pietryčių Europos komunistinių šalių suverenumą ribojo vadinamoji „Brežnevo doktrina“, paskelbta 1968 m. lapkričio mėn.

Joje teigiama, kad Sovietų Sąjunga vardan bendrų „socializmo stovyklos“ interesų, kurie esą aukščiau už kiekvienos atskiros jos narės suverenitetą, pasilieka sau teisę jėga įsikišti į bet kurios šalies – Varšuvos pakto narės – vidaus reikalus, kai tik įvykių eiga toje šalyje sukels grėsmę šiems interesams. Nors komunistinės santvarkos krizė kai kuriose šalyse (visų pirma Lenkijoje po 1980 m.) buvo akivaizdi, jos likimas galų gale priklausė nuo įvykių raidos Sovietų Sąjungoje. Tačiau komunizmo žlugimo netolimoje ateityje pačioje jo citadelėje – Sovietų Sąjungoje – devintojo XX amžiaus dešimtmečio pradžioje nenumatė nė vienas akademinis sovietologas.

9.2. Sovietinio komunizmo „osmanizacija“ ar palaipsnė transformacija? Michailo Gorbačiovo pertvarka sovietologijos veidrodyje

Panašiai kaip ir klasikinė totalitarizmo teorija, neotradicionalistinis sovietinės socialinės tikrovės modelis nenurodo kokių nors vidinių šios santvarkos jėgų, kurios būtų ir suinteresuotos, ir pakankamai stiprios šią santvarką sugriauti. Priešingai, jis išryškina kliūtis, su kuriomis susiduria mėginimai ją iš vidaus pakeisti, numato galutinę tokių reformų nesėkmę bei akcentuoja visos sistemos vidinį stabilumą. Neotradicionalizmo koncepcija, taikoma komunistinėms šalims, neleidžia vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, kiek ilgai gali tęstis ir kuo gali baigtis komunizmo nuosmukis ar išsigimimas.

Kaip ir totalitarizmo koncepcijai, taip ir neotradicionalizmo teorijai M. Gorbačiovo pertvarka buvo nelauktas reiškinys. Kai ji prasidėjo, abiejų koncepcijų šalininkai neigė, kad tos reformos gali pakeisti pamatines sovietinio komunizmo institucijas: sugriauti partijos politinės valdžios monopolį bei komandinę ekonomiką. Totalitarizmo teorijos šalininkai pertvarką iki paskutiniųjų dienų laikė eiline propagandine kampanija, skirta Vakarams apmulkinti.

Pertvarkos amžininkai, žvelgę į ją per neotradicionalizmo teorijos prizmę, laikė ją būsimos ilgos Sovietų Sąjungos „osmanizacijos“ pradžia, lygindami Sovietų Sąjungos nuosmukį su tuo, kuris Osmanų imperijoje užsitęsė nuo XVII a. iki XX a. pradžios (Garton

Ash 1989: 252–255; Jowitt 1992: 158). Į valdžią kartais iškildavo energingi sultonai arba viziriai, kurie mėgindavo į patrimoninę valdžios struktūrą įterpti kai kurias europietiškas institucijas (pavyzdžiui, karybos arba finansų sektoriuose) bei likviduodavo (kartais – labai brutaliomis priemonėmis) itin disfunkciškas, atgyvenusias institucijas (pavyzdžiui, janyčarų korpusą). Šių reformų dėka turkams netgi pavykdavo laikinai sustiprėti ir kartais laimėti karus. Tačiau jos nepalietė pamatinių visos sistemos institucijų ir nesustabdė visos sistemos smukimo ir degeneracijos. Ji pasireiškė, pirma, palaipsniu Osmanų imperijos karinės galios nykimu: ją jau pajėgė įveikti netgi palyginti nedidelės ir kitais atžvilgiais silpnos šalys, kaip atsitiko 1912 m. Pirmajame Balkanų kare, kai ją visiškai sutriuškino Juodkalnijos, Serbijos, Graikijos ir Bulgarijos koalicija.

Antra, šio nuosmukio apraiška buvo centro pajėgumų kontroliuoti periferiją sunykimas – nutolusių Osmanų imperijos sričių (pavyzdžiui, Tuniso, Libijos, Egipto ir kt.) vietininkai, nominaliai likdami pavaldūs Stambului, tapdavo faktiniais šių sričių valdovais. Analitikai, žvelgę į M. Gorbačiovo pastangas išsaugoti Sovietų Sąjungą nauja sąjungine sutartimi, perskirstančia valdžios galias sąjunginių respublikų naudai, numatė panašią jų baigtį. Sovietinio neotradicionalizmo koncepcijos požiūriu, toliau stiprėjant dar L. Brežnevo laikais išryškėjusiai vietinių valdžios elitų galiai, Baltijos, Užkaukazės ir kitos Sovietų Sąjungos respublikos, kuriose išcentrinės tendencijos buvo stipriausios, ilgainiui turėjo tapti nominaliai pavaldžiais Maskvai, tačiau beveik savarankiškais kraštais, kuriuose jų vadovai tvarkysis taip pat savarankiškai, kaip kadaise tai darė Alžyro bėjai ir Egipto pašos.

Ne kas kitas, o Z. Brzezinskis tokią M. Gorbačiovo pertvarkos baigtį laikė labiausiai tikėtina 1989 metais. Iš viso jis skyrė penkias galimas jos baigtis: (1) sėkmingą režimo pliuralizavimą (t.y. pertvarkos sėkmę); (2) užsitęsusią krizę; (3) naują sąstingį; (4) kariuomenės ar KGB perversmą; (5) komunistinio režimo žlugimą. Z. Brzezinskis manė, kad 5-oji alternatyva yra kur kas mažiau tikėtina, negu 3-oji. Komunizmo žlugimo jis laukė tolimoje ateityje ir teigė, kad komunizmo egzistavimo 2017 m. (t.y. po dvidešimties metų) tikimybė yra tik šiek tiek mažesnė negu 50%. Be to, jis numatė, kad komunizmo žlugimas „veikiausiai bus audringas (*turbulent*)“ (žr. Brzezinski 1989: 105, 242–255).

Kitaip situaciją suvokė modernizacinės arba konvergencinės teorijos šalininkai. Pirma, jie pabrėžė, kad egzistuoja tradicionalistinės arba stagnacinės sovietinio režimo tendencijos apribojimai, kurie kyla iš SSRS, kaip supervalstybės, statuso. Technologinės ir ekonominės pažangos sulėtėjimas, kuris globalinių geopolitinių varžybų, į kurias buvo įsitraukusi SSRS, kontekste jau pats savaime reiškė nuosmukį, grėsė šio statuso praradimu. Jų požiūriu, grįžimas prie reformų, kuriomis sovietinis režimas būtų transformuojamas konvergencijos su išsivysčiusiomis Vakarų šalimis linkme, buvo tik laiko klausimas. Antra, skirtingai nuo neopatrimonializmo koncepcijos šalininkų, jie manė, kad tokios reformos turi pakankamai stiprią ir plačią socialinę atramą – plačią interesų grupių koaliciją. Tai visų pirma sluoksnis, kurį jie vadino naujaisiais miesto profesionalais arba tarybine viduriniąja klase (žr. Hough 1980; 1988; 1997; Lewin 1991 (1988) Garcelon 1997). Tai aukštąjį ir aukštesnįjį spe-

cialųjį išsilavinimą įgiję specialistai: inžinieriai, technikai, mokytojai, gydytojai ir tie, kurie užėmė žemutinio ir vidutinio lygio „nomenklatūrines“ pareigas.

Šie sovietologai nurodė, kad pats nomenklatūros sluoksnis nėra vienalytis. Aukščiausius jo ešelonus vis dar sudarė žmonės, iškilę J. Stalino represijų laikais (dažniausiai – išeiviai iš kaimo), tebegyvenę iš tų laikų atsineštomis baimėmis ir vertybėmis. Tačiau žemesniuose ir viduriniuose jos lygmenyse jau dominavo ambicingiausi ir energingiausi iš miesto kilę tarybinės viduriniosios klasės nariai, kurie stojo į Komunistų partiją ir tapo nomenklatūros dalimi tik todėl, kad esamomis sąlygomis tai buvo vienintelis būdas daryti karjerą. Ženkli jų dalis – visų pirma tie, kurie įgijo inžinerinį-techninį išsilavinimą ir dirbo įmonių vadovais bei jų veiklą koordinuojančiose centrinėse žinybose (biurokratai-technokratai), į oficialią režimo ideologiją žiūrėjo kritiškai arba ciniškai, buvo gerai informuoti apie Vakarų šalių aukštųjų klasių gyvenimo būdą.

Dėl neišvengiamos kartų kaitos būtent šio nomenklatūros sluoksnio atstovai anksčiau ar vėliau turėjo atsidurti valdžios hierarchijos viršūnėse, o kartu – turėjo pajudėti ir laikinai sustojęs sovietinio režimo modernizacijos bei racionalizacijos procesas. Todėl nei M. Gorbačiovo iškilimas, nei jo paskelbta pertvarka šios koncepcijos požiūriu nebuvo nei nelaukti, nei netikėti dalykai.[71] Nenumatyta ir netikėta buvo pertvarkos baigtis revoliuciniu perversmu, po kurio prasidėjo skausmingas kapitalistinės rinkos ekonomikos, o daugelyje pokomunistinių šalių – ir liberaliosios demokratijos kūrimasis. Tiesa, ir pokomunistinių šalių marketizacija, ir demokratizacija atitinka ilgalaikes konvergencijos teorijos prognozes. Raidos šia kryptimi buvo logiška tikėtis, jeigu komunistinių revoliucijų makrosocialiniai padariniai interpretuojami kaip neišbaigta modernybė.

Aštuntajame dešimtmetyje smarkiai sulėtėjo komunistinių šalių ekonomikos augimo tempai. Tačiau dėl naftos kainų šuolio sukelto šoko šiame dešimtmetyje su labai rimtomis makroekonominėmis problemomis susidūrė ir išsivysčiusios Vakarų šalys (žr. taip pat 2.5 ir 17.2). Joms praeityje (pavyzdžiui, 1929–1933 m. pasaulinės ekonominės krizės metais) jau buvo tekę susidurti su ekonominiu nuosmukiu, kuriam komunistinių šalių problemos dėl lėtėjančio ekonomikos augimo neprilygo nė iš tolo. Skirtingai nuo komunistinio neotradicionalizmo koncepcijos šalininkų, konvergencionistai (modernizacionistai) manė, kad jau keletą dešimtmečių diskutuojami rinkos socializmo projektai gali būti sėkmingai įgyvendinti, palaipsniui transformuojant centralizuotą komandinę ekonomiką į mišrią, kurioje veikia rinkos kainodara, bet valstybinis (viešasis) sektorius išsaugo dominuojančias pozicijas. Tokių reformų pavyzdžių buvo – ir ne itin sėkmingų (Vengrijoje nuo 1968 m.), ir sėkmingesnių (Kinijoje nuo 1978 m.). Įkvėpė ir naujosios ekonominės politikos Rusijoje 1921–1928 metais pavyzdys, kai privačios ekonominės veiklos legalizavimas leido greitai atkurti pilietinio karo sugriautą šalies ūkį.

---

[71] Būsimus pokyčius Sovietų Sąjungos politikoje dėl kartų kaitos aukščiausioje vadovybėje dar 1980 m. numatė Jerry Houghas, tarp galimų tų permainų iniciatorių paminėdamas ir M. Gorbačiovą. Žr.: Hough 1980: 154.

Didžiausia modernizacijos užbaigimo problema atrodė demokratizacija, kur lemtingas slenkstis buvo perėjimas nuo neformalaus pliuralizmo (kuris, daugelio konvergencionistų požiūriu, jau egzistavo skirtingų interesų grupių kovos pačioje komunistų partijoje pavidalu) prie institucionalizuotos atstovaujamosios demokratijos su laisvais konkurenciniais rinkimais. Kaip artimiausią perspektyvą sovietologai, tikėję sovietinės sistemos gebėjimu reformuotis ir transformuotis, numatė politinę sistemą. kurią galima pavadinti „valdoma demokratija" (žr. 13.3 ir 15.4).

Jos sąlygomis dalis valdžios pareigūnų renkami konkurenciniuose rinkimuose, tačiau juose leidžiama dalyvauti tik kandidatams, nekvestionuojantiems pamatinių ideologinių vertybių (analogiškų šariato normoms Irano „islamiškoje demokratijoje"), o patį politinį procesą tebekontroliuoja politinė jėga, kuri nėra kontroliuojama rinkimų keliu. Pavyzdys gali būti kariuomenės vaidmuo šiuolaikinės Turkijos politinėje sistemoje. Ji kariniu perversmu nušalina kiekvieną vyriausybę, kuriai pernelyg didelę įtaką pradeda daryti islamistinės jėgos bei idėjos, o taip pat gali priversti anuliuoti rinkimų rezultatus, jeigu juos laimėtų islamistinė partija. Tik ilgainiui, kai ne vien tik sustiprėjusi ir išsiplėtusi vidurinioji klasė, bet ir plačiosios masės perims demokratijos vertybes (toleranciją, pagarbą mažumų teisėms), ši sistema supanašėsianti su Vakarų liberaliąja demokratija.

1989–1991 m. įvykiai sovietologijai tapo savotišku „juoduoju penktadieniu", nes to, kas iš tikrųjų tais metais įvyko Sovietų Sąjungoje ir Vidurio Europoje, nenumatė nei viena iš konkuruojančių teorijų. Tačiau dėl to klausimai, dėl kurių ginčijosi sovietologai, tų įvykių amžininkai, savo aktualumo neprarado. Kartu su visa to meto socialine tikrove jie tiesiog perėjo kito mokslo – istorijos – žinion. Atsakymas į klausimą, kodėl gi komunizmas žlugo 1989–1991 metais, nėra visiškai aiškus. Ieškoti jo geriausiai pradėti nuo atsakymo į kitą klausimą – kodėl gi niekas nenumatė, kad komunizmas netrukus (o ne po kelių dešimtmečių) žlugs? (žr. Lee Ray and Russett 1996; Lipset and Bence 1994; Kalyvas 1999; Rutland 1993).

9.3. Kodėl niekas nenumatė, kaip ir kada žlugs sovietinis komunizmas?

Tai, kad 1985 m. joks sovietologas nenumatė, kad jau po 6 metų komunizmo Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungos nebebus, verčia susimąstyti apie socialinio mokslinio pažinimo realias galimybes ir ribas. Jeigu taip staigiai ir netikėtai žlugo viena iš dviejų pasaulio supervalstybių, ar to paties negali atsitikti su antrąja? Ar panašus katastrofiškas lūžis negali sugriauti ir bet kurios kitos išsivysčiusios ir sudėtingos visuomenės, kaip istorijoje ne kartą atsitiko daugeliui civilizacijų ir imperijų (plg. Tainter 1988)?

Vis dėlto laikyti komunizmo žlugimą socialinių mokslų fiasko pagrindo nėra. Sovietologai adekvačiai identifikavo „realaus komunizmo" struktūrines silpnąsias vietas, lygindami Sovietų Sąjungą su kitomis imperijomis, o visas komunistines valstybes – su kitomis valstybėmis bei politiniais režimais, kurie susiduria su legitimacijos problemomis. Tačiau

tokia struktūrinė analizė nėra pakankama *įvykiams* prognozuoti – numatyti, kur ir kada įvyks revoliucija, prasidės karas, smarkiai smuks akcijų kursas biržoje. Makrostruktūrinio socialinio mokslo prognostinis potencialas yra panašus į šiuolaikinio geologijos mokslo prognostines galimybes. Ištyrę Žemės plutos sandarą, geologai gali nustatyti, kokio tipo geologinės struktūros didina, o kokios – mažina žemės drebėjimo tikimybę bei lemia jo dydį. Tačiau vien tik struktūrų žinojimo nepakanka nustatyti tikslią žemės drebėjimo vietą ir datą. Tam reikia informacijos apie mikrostruktūras, o jai gauti reikėtų daugybės brangiai kainuojančių gręžinių bei aparatūros, užtikrinančios operatyvų informacijos srautą.

Komunizmo žlugimo atveju tai yra, viena vertus, informacija apie asmenų, sudarančių režimo lyderių grupuotę, politines pirmenybes, sveikatos būklę, tarpusavio santykius, įtaką. Kita vertus, tai informacija apie plačiųjų gyventojų masių nuotaikas ir jų svyravimus. Demokratinio politinio režimo sąlygomis pirmo tipo informaciją atskleidžia žiniasklaida (politiniai lyderiai yra priversti gyventi ir dirbti jos nušviečiami), o taip pat nuolatinės viešos diskusijos. Tiesa, ir demokratijos sąlygomis žiniasklaida ne tik ir ne tiek atskleidžia viešąją nuomonę, bet ir formuoja ją. Tačiau kai žiniasklaida nėra monopolizuota, ji pateikia gana adekvatų viešosios nuomonės būklės vaizdą, kurį galima toliau tikslinti ir detalizuoti reprezentatyviomis sociologinėmis apklausomis.

Nė vienu iš šių informacijos šaltinių sovietologai negalėjo pasinaudoti. Tuo jų situacija skyrėsi nuo padėties socialinių mokslininkų, kurie tiria Vakarų ar kitas atviras visuomenes, padėties. Žiniasklaida komunizmo sąlygomis buvo propagandos įrankis, ir jos turinio pokyčiai išreiškė tik jau įvykusius partijos „generalinės linijos“ pasikeitimus. Reprezentatyvios sociologinės apklausos būdavo atliekamos tik tais klausimais, kurie nebuvo „politiškai jautrūs“. Jeigu būdavo kitaip, tai jų rezultatai būdavo įslaptinami. O užsienio tyrinėtojai arba vietiniai tyrinėtojai pagal jų užsakymus išvis tokių apklausų negalėdavo atlikti.

Komunistinės šalys buvo uždaros, užsislaptinusios, o jų oficialioji statistika ne tiek informavo (tegul ir dozuotai), kiek dezinformavo apie tikrąją dalykų padėtį. Operatyvios informacijos apie visuomenės nuomonę, apie greitai kintančias subjektyvias masines percepcijas sovietologai iki tam tikro laiko momento tiesiog neturėjo. O ji būtina, siekiant prognostiškai pritaikyti mikroanalitines teorijas, aiškinančias viešosios nuomonės dinamiką bei jos pasekmes. Tačiau tai nereiškia, kad tokios teorijos neturi aiškinamosios galios, kai jas taikome retrospektyviai. Tai analitiniai modeliai, viešosios nuomonės tyrinėtojų vadinami pirmenybių falsifikacijos, pliuralistinio nežinojimo, tylos spiralės teorijomis ar modeliais (žr. Kuran 1991; 1995a; 1995b; Lohmann 1994; Noelle-Neumann 1980).

Totalitarinėse ir autoritarinėse visuomenėse reiškiniai, kurie yra šių teorijų objektas, yra itin plačiai paplitę. Jų analizė yra raktas šiose visuomenėse įvykstantiems masiniams nepasitenkinimo proveržiams paaiškinti. Bet kokioje visuomenėje individas, viešai reiškiantis nuomonę, kuri skiriasi nuo socialiai priimtinų nuomonių, rizikuoja patirti vienokias ar kitokias sankcijas. Individai tokių „nukrypstančių“ nuomonių tol neišsako, kol viešo nuomonės pareiškimo nauda nepranoksta jos išsakymo kaštų. Vis dėlto tikrai demokratinėje

visuomenėje netgi išsakantys itin radikalias ir netgi akivaizdžiai neteisingas nuomones (pavyzdžiui, neigiantys žydų holokaustą, Lietuvos okupaciją 1940 m. ar sovietinius nusikaltimus) asmenys nėra valstybės persekiojami, ir todėl (1) maža tokių nuomonių, kuriomis kas nors netikėtų, ir (2) tarp tikinčiųjų atsiranda gana „kietų riešutėlių", pasiruošusių viešai išsakyti ir ginti netgi itin nepopuliarias nuomones.

Autoritarinėse ir totalitarinėse valstybėse, kuriose nėra žodžio laisvės, viešo „neteisingos nuomonės" išreiškimo kaštai itin dideli, o paskatos viešai reikšti nuomones, kuriomis jas reiškiantys žmonės patys netiki, t.y. meluoti, yra stiprios. Būtent šis „gyvenimas mele" yra tas sovietinio pavyzdžio visuomenių bruožas, kuris daugeliui jų gyventojų ir tyrinėtojų atrodė atgrasiausiai. Gyvendami tokioje visuotinio melo ir nepasitikėjimo vienas kitu aplinkoje, opoziciškai nusistatę šių visuomenių nariai negali žinoti, ar jų požiūris atitinka daugumos, ar mažumos nuomonę. Todėl netgi tuo atveju, kai jų požiūris atitinka daugumos nuomonę, jie gali laikyti save izoliuota mažuma, o savo nuomonės reiškimą bei viešus protestus – pasmerktais nesėkmei veiksmais, kurių kaštai nepateisina jų potencialios naudos.

Nors, žlugus „komunizmo statybos" programai, komunistinis režimas galutinai prarado legitimiškumą, vien suvokimas (kad ir visuotinis), jog tas režimas nesugeba ir nesugebės užtikrinti materialinės gerovės, prilygstančios išsivysčiusių Vakarų šalių gerovei, toli gražu nebuvo tokia jėga, kuri pati savaime būtų galėjusi prasiveržti masiniais protestais. Tokie protestai nebuvo galimi, kol atskiri potencialūs jų dalyviai, viena vertus, galėjo būti tikri, kad jų veiksmai susilauks ryžtingo valdžios atkirčio, o kita vertus, – negalėjo būti tikri, kad jie susilauks kitų protestuotojų paramos.

Legitimumo deficitas neturi praktinių politinių pasekmių tol, kol jis negali pasireikšti vieša kritika. Nekenčiama imperija sėkmingai gali egzistuoti neapibrėžtai ilgai, kol jos nekenčiantys pavergtų tautų atstovai bijo pasakyti, kad valstybė, kurioje jie gyvena, yra imperija, nes „politiškai neteisingai" kalbantys yra tuoj ir griežtai nubaudžiami. Nuogas karalius gali neapibrėžtai ilgai vaikščioti tarp savo pavaldinių nuogas, kol išdrįsę pasakyti tiesą berniukai tuoj gauna rykščių nuo savo tėvų arba yra baudžiami „už politinį aklumą".

Be postūmio iš viršaus komunistinis režimas būtų galėjęs išlikti neapibrėžtai ilgą laiką. „Pokomunistinė revoliucija, tarsi pratęsdama dar K. Marxo pradėtą dialektinės akrobatikos tradiciją, lydinčią komunistinio bendrabūvio raidos peripetijas, atrodo lyg būtų apversta aukštyn kojomis: ji radosi ne apačioms spaudžiant viršūnes, o atvirkščiai – viršūnėms verčiant apačias jas spausti" (Šaulauskas 2000: 13). Tas postūmis iš viršaus buvo 1985 m. išrinkto SSKP CK Generalinio sekretoriaus M. Gorbačiovo 1987 m. pradėta „viešumo", t.y. ribotos žodžio laisvės politika. Sustabdžius represijas už viešą nepasitenkinimo komunistine valdžia reiškimą, dauguma galėjo įsitikinti esanti dauguma, patraukti paskui save ir tuos, kurie iki tol neturėjo apibrėžtos nuomonės, o ilgainiui priversti nutilti ir komunistinio režimo šalininkus.

Ta pati dinamika reiškėsi ir besiplečiančiose viešose manifestacijose: prasidėjusios nuo nebeturinčių ko prarasti disidentų grupių susibūrimų, jos įtraukdavo kaskart vis didesnes žmonių mases. Pamatę, kad už dalyvavimą viešose manifestacijose nebebaudžiama, į kitą demonstraciją jau ateidavo asmenys, kuriems ligi tol dalyvavimas viešoje protesto akcijoje reiškė pernelyg didelę riziką. Galų gale į jas pradėjo vaikščioti netgi bailesni režimo šalininkai, bijantys po režimo žlugimo būti nubausti už jo palaikymą ar pasyvią laikyseną revoliucinių įvykių metu. Dėl šio pirmenybių falsfikacijos fenomeno tikslios revoliucijų (ne vien antikomunistinių) pradžios bei aplinkybių iš anksto numatyti neįmanoma.

Sovietų Sąjungos žlugimo pavyzdys rodo, kad geriausia visuomenės apsauga nuo staigaus kolapso ar mažesnio masto netikėtumų yra „gyvenimas tiesoje" – žodžio ir tyrimų laisvė bei nuomonių pliuralizmas, kai išsakomos ir viešai diskutuojamos pačios įvairiausios (taip pat ir pačios radikaliausios) nuomonės, ir kai tyrinėtojams bei visuomenei yra prieinama kuo daugiau informacijos kebliais socialinio gyvenimo klausimais. Ir priešingai, vienos nuomonės diktatas bei perdėtas politinis korektiškumas trukdo pastebėti besikaupiantį plačiųjų masių nepasitenkinimą, kuris gali prasiveržti netikėtais rinkimų rezultatais, riaušėmis, stichiniais streikais ir kitokiais destabilizuojančiais demokratinį politinį režimą veiksmais. Tai ne paradoksas, kad žodžio laisvė bei viešumas, revoliucinių siurprizų šaltiniai autokratinio režimo sąlygomis, yra didieji socialinės tvarkos stabilizatoriai tikrai liberalios demokratijos sąlygomis.

9.4. Ar sovietinio komunizmo žlugimas 1989–1991 m. buvo neišvengiamas?

Nuo atsakymo į šį klausimą bene labiausiai priklauso, koks turėtų būti atsakymas į šio skyriaus antraštėje iškeltą klausimą. Jeigu sovietinio komunizmo žlugimas 1989–1991 metais buvo neišvengiamas, tai jį bent iš principo buvo galima numatyti, ir sovietologus galima kaltinti už tai, kad jie ignoravo kai kurias sąlygas ar aplinkybes. Atkreipus į jas deramą dėmesį ir pasirėmus tam tikromis sociologinėmis teorijomis, būtų buvę galima numatyti, kad pačioje artimiausioje ateityje komunizmas žlugs. Jeigu jis nebuvo neišvengiamas, tai sovietologų atsakomybė ar netgi „kaltė" kur kas mažesnė – netgi kur kas geriau už juos informuotas stebėtojas nebūtų turėjęs pakankamo pagrindo teigti, kad 1992 m. Sovietų Sąjungos nebebus.

Įrodyti, kad tokia baigtis buvo neišvengiama, reikštų parodyti, kad alternatyvų faktinei įvykių eigai nebuvo arba kad jos buvo mažai tikėtinos, palyginti su ta, kuri tapo tikrove. Teigdami sovietinio komunizmo žlugimo 1989–1991 metais neišvengiamumą, sakytume, kad Sovietų Sąjungos situacija 1985 m. buvo analogiška tai, kurioje po Molotovo–Ribentropo pakto sudarymo atsidūrė Lietuva – kad ir ką būtų bedariusi Lietuvos vyriausybė, ji savo veiksmais negalėjo pakeisti Antrojo Pasaulinio karo eigos 1940 m. ir išvengti sovietinės Lietuvos okupacijos (plg. Šepetys 2006). Jeigu sovietinio komunizmo situacija

1985 m. buvo analogiška tai, kurioje atsidūrė Lietuva prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, tai liktų kaltinti sovietologus profesiniu nekompetentingumu – negebėjimu pastebėti akivaizdžių dalykų.

Ta „kaltė" ar atsakomybė dar labiau sumažėtų, jeigu rastume argumentų, kurie parodytų, kad tai, kas įvyko Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje 1985–1991 metais kaip tik buvo mažiau ar net mažiausiai tikėtina įvykių eiga, palyginti su jos alternatyvomis. Antai jeigu sutiktume, kad priežastingumas socialinėje tikrovėje turi tikimybinį (stochastinį) pobūdį, tai turėtume pripažinti, kad tai, kas faktiškai įvyksta, gali būti mažiausiai tikėtina baigtis. Netgi tobulai informuotas stebėtojas iki tam tikro įvykio neturėtų pagrindo jo laukti, nors ir neturėtų stebėtis jam įvykus (pavyzdžiui., kai dešimt kartų iš eilės metame monetą, ir kiekvieną kartą iškrinta skaičius).

Atsakymas į skirsnio pavadinime iškeltą klausimą pats savaime pradeda aiškėti, pamėginus išsiaiškinti jo tikslią prasmę. Ją atskleidžia alternatyvos, kurios sudaro šio klausimo „kontrastinę klasę" (žr. Van Fraassen 1980: 134–152). Tai kontrafaktinės įvykių eigos (galimi pasauliai), kurios yra alternatyvos faktinei įvykių eigai. Tos kontrastinės klasės sudėtį geriausia nustatyti, identifikuojant galimybės langus (*windows of opportunity*) – lemtingus sąlygų derinius (konjunktūras), kuriais reiškėsi vadinamasis netiesinis priežastingumas. Tiesinio priežastingumo atveju pasekmių dydis yra proporcingas priežasčių dydžiui: mažos priežastys sukelia mažas pasekmes, didelės – dideles. Netiesinio priežastingumo atveju maži pradinių sąlygų skirtumai lemia didžiulius pasekmių skirtumus (žr. Kuran 1995a: 1535–1537).

Lemtingos istorinės konjunktūros todėl ir yra lemtingos, kad palyginti nedideli į jas įeinančių sąlygų pakitimai galėjo tapti dideliais ar didžiuliais baigčių skirtumais ir pasukti įvykių raidą keliais, smarkiai nutolstančiais nuo faktinės jų raidos. Tie lemtingi skirtumai pirmiausiai gali būti siejami su kitokiu veikėjų, tose konjunktūrose turėjusių pakankamai galios lemti įvykių eigą, pasirinkimu bei su kitokiais atsitiktinumais. Ypač rimtų pagrindų svarstyti kitokios įvykių raidos scenarijus turime tada, kai patys įtakingiausi veikėjai turėjo galimybę pasirinkti, svarstė alternatyvas ir turėjo svarių argumentų pasirinkti kitaip. Lemtingajam (bifurkaciniam) istorijos laikui pasibaigus, veikia galingos jėgos, stabilizuojančios tam tikrą istorinės kaitos trajektoriją bei anuliuojančios atsitiktinumus. Teorinėje literatūroje šis nepaprastųjų ir ordinarinių socialinės kaitos situacijų bei laikotarpių skirtumas yra konceptualizuotas kaip priklausomybė nuo tako (*path dependence*) (žr. Mahoney 2000; Pierson 2000; žr. taip pat 18.2).

Pagrindines alternatyvas sovietinio komunizmo žlugimui 1989–1991 metais jau aptarėme. Tai tos įvykių eigos, kurių tikėjosi skirtingų sovietologijos krypčių atstovai. Viena iš jų – tai sovietinio komunizmo osmanizacijos scenarijus, kuris atrodė labiausiai tikėtinas komunizmo kaip totalitarizmo ir komunizmo kaip neotradicionalizmo teorijų šalininkams. Jie laikė komunizmą nereformuojamu, prognozavo M. Gorbačiovo reformų nesėkmę, bet nesitikėjo, kad jos greitai baigsis revoliuciniu perversmu ir visos sistemos griuvimu. Jie

laukė, kad anksčiau ar vėliau arba pats M. Gorbačiovas, arba jį nuvertę komunistai konservatoriai reformas sustabdys ir pamėgins atkurti anksčiau buvusią tvarką.

Totalitarizmo teorijos šalininkai nuogąstavo, kad tą restauraciją gali lydėti teroro prieš antikomunistines jėgas (ko dar tikėtis iš „kietakakčių komunistų"?) banga, tuo tarpu kai neotradicionalizmo koncepcijos šalininkai tikėjosi labiau konservatyvaus (įšaldančio sistemą reformų sustabdymo metu), o ne reakcingo (grąžinančio ją prie stalininės tvarkos) reformų eros finalo. Komunizmo kaip modernizacijos teorijos šalininkai vylėsi, kad tos reformos transformuos komunistinę santvarką į socialinę sistemą, artimą kai kuriose Vakarų šalyse egzistuojančiam socialiniam kapitalizmui (žr. toliau, 18.3). Jų nuomone, netgi komunistų konservatorių pergalė tebūtų reiškusi tik laikiną šios transformacijos pristabdymą, nes jau įvykdytos reformos būtų jau sukėlusios negrįžtamus pokyčius.

Kodėl atsitiko taip, kad nė vienas iš šių įvykių raidos scenarijų netapo tikrove, o išsipildė tai, ką visų trijų sovietologijos krypčių atstovai laikė mažiausiai tikėtina raida? Kokie buvo tie galimybės langai, istorinės kryžkelės, kuriose įvykių eiga galėjo pasukti labiau tikėtina kryptimi? Pirmoji tokia kryžkelė buvo 1985 m., kai SSKP Generaliniu sekretoriumi buvo išrinktas M. Gorbačiovas. Be jo, į valdžią pretendavo Maskvos miesto partijos komiteto sekretorius Viktoras Grišinas (1914-1992) ir Leningrado komunistų vadovas Grigorijus Romanovas (g. 1923). Stipriausias M. Gorbačiovo varžovas buvo G. Romanovas. Jis ir M. Gorbačiovas buvo jauniausi SSKP CK Politinio biuro nariai, o jaunas amžius susiklosčiusioje situacijoje (po trijų per trejus metus partijos vadovų mirčių) reiškė svarbų pretendento pranašumą.

M. Gorbačiovo pergalę lėmė įtakingojo SSRS užsienio reikalų ministro Andrejaus Gromykos parama. Selektoratas, nuo kurio priklausė, kas bus naujasis „gensekas", buvo labai siauras, o M. Gorbačiovo persvara – minimali. SSKP Generaliniai sekretoriai faktiškai būdavo renkami iki gyvos galvos. Taigi G. Romanovas 2000-ųjų metų pradžioje dar tebebūtų Sovietų Sąjungos vadovas, o V. Grišino pergalės atveju jau po penkerių metų jos priešakyje būtų stojęs kitas vadovas, bet ne M. Gorbačiovas. Abu savo konkurentus M. Gorbačiovas tučtuojau pašalino iš partijos vadovybės. Tad toks pat likimas būtų ištikęs ir jį patį, jeigu jis būtų pralaimėjęs.

V. Grišino pergalės atveju veikiausiai būtų toliau išlikusios ir stiprėjusios komunizmo neotradicionalistinės ir neopatrimonialistinės tendencijos (žr. 9.1 pav.). G. Romanovo išrinkimo atveju veikiausiai iš pat pradžių būtų buvusi vykdoma politika, analogiška tai, kurią trumpu savo valdymo laikotarpiu vykdė Jurijus Andropovas (ją galima apibūdinti kaip grįžimą prie stalininių metodų), arba tokia, kokią vykdė pats M. Gorbačiovas pirmuoju savo valdymo laikotarpiu (iki 1987 m.). Nei viena, nei kita negalėjo išspręsti svarbiausios problemos, su kuria susidūrė Sovietų Sąjungos ir kitų komunistinių šalių ekonomika nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio. Tai buvo augimo tempų sulėtėjimas išsėmus ekstensyvaus ekonomikos augimo galimybes. Kaip jau rašėme, būtent lėtėjantis ekonomikos augimas lėmė didėjantį komunistinės santvarkos legitimumo deficitą.

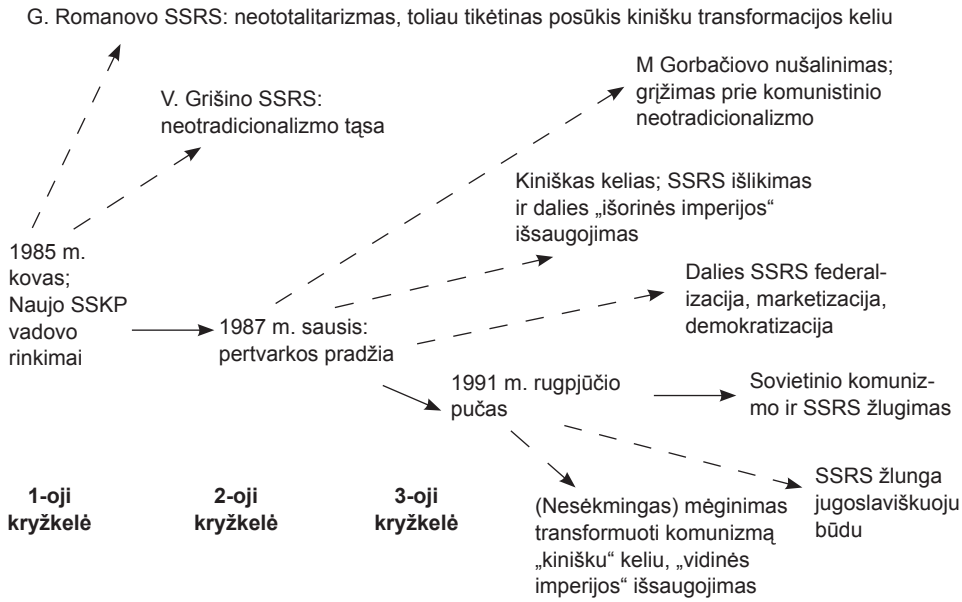

9.1 pav. Trys komunizmo SSRS ir Vidurio Europoje kryžkelės 1985–1991 metais.

Ekstensyviai ekonomika auga išnaudojant naujus darbo jėgos bei kitokius (visų pirma gamtinius) išteklius, statant daugiau to paties technologinio lygio įmonių, įdirbant naujas žemes (Kazachstano ir Altajaus plėšinių įsisavinimo kampanija 6-ajame dešimtmetyje). Intensyvus augimas paremtas nuolatinėmis technologinėmis bei gamybos organizacijos inovacijomis.[72] 7-ajame dešimtmetyje išaiškėjo, kad centralizuota planinė ekonomika nėra pajėgi tokį augimą užtikrinti. Paskutinės Sovietų Sąjungos vadovų iliuzijos dėl jos galimybių tai padaryti išsisklaidė žlugus vadinamajai „pagreitinimo“ politikai, kurią M. Gorbačiovas paskelbė atėjęs į valdžią.

Ji buvo vykdoma 1985–87 metais. Ekonomikos augimą buvo mėginama pagreitinti, centralizuotai perskirstant išteklius toms pramonės šakoms, kurios gamino moksliškai ir techniškai „pažangią“ produkciją, bei keičiant atsakingų už ekonomiką žinybų vadovus. Nusenę vadovai, sėdėję savo kėdėse ištisus dešimtmečius, buvo keičiami naujais, energingesniais. Tai nepadėjo. Pasukti ekonomiką intensyvaus vystymosi keliu buvo neįmanoma be rinkos reformų. Tačiau centralizuotas ekonomikos planavimas buvo viena iš dviejų (antrasis – tai komunistų partijos valdžios monopolis) komunistinės santvarkos atramų, kurių keitimas ar klibinimas reiškė „dešinįjį revizionizmą“.

Dar Alecas Nove, garsus sovietinės ekonomikos tyrinėtojas, nurodė, kad ekonominė sistema, pagrįsta planavimu bei centralizuotu administravimu, ir vienpartinė politinė sistema

[72] Dar galima išskirti dvi inovacijų atmainas – radikalias ir laipsniškas (inkrementines). Žr. 18.1–2.

yra neatsiejamos viena nuo kitos. Nesant rinkos mainų, valdančioji partija atlieka ekonomikos integracijos funkciją – tiek nacionalinės ekonomikos mastu, tiek srities, miesto ar rajono mastu. Tik esant vienpartinei sistemai centralizuotai planuojamas ir administruojamas ūkis gali stabiliai funkcionuoti: politinė kova tarp daugelio partijų, kai jos populistiškai apeliuoja į plačiąsias mases, siūlydamos alternatyvius penkmečio arba metinius planus, netrukus centralizuotą planinį ūkį sugriautų (Nove 1986 (1977)).

Kita vertus, centralizuoto planinio ūkio sistema yra efektyvi priemonė partijos politinės valdžios monopoliui įtvirtinti. Tokioje sistemoje nėra kitų vertikalaus mobilumo kelių, tik narystė valdančiojoje partijoje ir patekimas į nomenklatūros sąrašus. Kai egzistuoja stiprus privatus sektorius, politiškai nelojalūs asmenys gali pasiekti ne mažiau ir gyventi ne blogiau už politiškai lojalius, o opozicinės jėgos turi kur gauti išteklių savo veiklai. Vadinasi, rinkos mechanizmų bei privačios iniciatyvos vaidmens ekonominiame gyvenime lyginamojo svorio augimas mažina partijos galią.

Šiuo pagrindu komunizmo tyrinėtojai, kuriems artimos totalitarizmo ir neotradicionalizmo teorijų pozicijos, teigė, kad planinio ūkio sistemos iš viso neįmanoma reformuoti: bet kokios reformos baigiasi arba sugrįžimu į pradinę padėtį, arba jos sugriovimu. Kai tik likviduojamas centrinis tos santvarkos elementas – vienos partijos valstybės valdžios monopolis – suyra ir centralizuotai administruojamo ūkio sistema. Tad prie rinkos ekonomikos neįmanoma pereiti, neatėmus iš komunistų partijos valdžios. Šią išvadą žymiausias komunizmo politinės ekonomijos analitikas Janošas Kornai 1992 m. paskelbė pagrindine mėginimų palaipsnėmis reformomis transformuoti planinio ūkio socializmą į rinkos socializmą pamoka (Kornai 1992: 360–379; 564–567).

Kadangi iki 1989–1991 m. komunizmo kaip totalitarizmo ir komunizmo kaip neotradicionalizmo teorijų šalininkai negalėjo įsivaizduoti, kad komunistinių šalių elitas, savo rankose turintis galingą represinį aparatą, galėtų savo noru atsisakyti valdžios monopolio, jie neigė, kad komunistų vykdomos ūkio reformos gali baigtis veikiančios rinkos ekonomikos sukūrimu. Taip pat probleminę situaciją suvokė ir komunizmą kaip modernizacijos kelią traktuojantys sovietologai, tačiau jie darė išvadą, kad tokio perėjimo sąlyga yra kartu vykstanti režimo liberalizacija ir demokratizacija.

Kadangi jie manė, kad komunistų partija iš virš visuomenės iškilusios jėgos jau tapo skirtingų interesų grupių kovos arena, kad joje slypi daugelio skirtingų partijų embrionai, kad pati nomenklatūra nevienalytė, jie laikė liberalizacijos ir demokratizacijos sėkmę tikėtina. SSKP skilus į dvi ar daugiau dalių, tokios dukterinės partijos, jų požiūriu, galėjo ir turėjo tapti demokratinės politinės sistemos (galbūt su tam tikrais valdomos demokratijos bruožais) pagrindu (žr. Hough 1997).

Atrodo, kad panašiai mąstė ir pats M. Gorbačiovas, kuris iš ankstesnių rinkos reformos nesėkmių tiek SSRS (7-ojo dešimtmečio pabaigoje), tiek kitose komunistinėse šalyse padarė išvadą, kad pagrindinis jų priešininkas yra partinė biurokratija, kuriai neutralizuoti būtina perkelti valdžios centrą iš partijos organų į valstybės struktūras (tarybas),

kartu jas demokratizuojant. Tai reiškė, kad aukščiausi valstybės pareigūnai turėjo būti ne parenkami ir skiriami partijos organų, bet renkami iš dalies laisvuose ir konkurenciniuose rinkimuose.

Po J. Stalino mirties SSKP CK Generaliniai sekretoriai jau nebebuvo absoliutūs diktatoriai. Kol valdžios hierarchijos viršūnė buvo SSKP CK Politinis biuras, kurį rinko SSKP CK, tol M. Gorbačiovas turėjo nuogąstauti, kad jo ekonominėms reformoms pažeidus daugelio biurokratinėje kriptopolitikoje dalyvaujančių grupių interesus, jį nušalins SSKP CK plenumas, kaip tai 1964 m. atsitiko N. Chruščiovui.

Savo politines reformas M. Gorbačiovas pradėjo įgyvendinti 1987 m. sausio mėn. Jų pradžia buvo „viešumas" – ribota žodžio laisvė ir tokia pat ribota organizacijų laisvė – leidimas legaliai burtis politiniams ir kitokiems susivienijimams, nepavaldiems ir neatskaitingiems valdančiajai partijai. Toliau buvo surengti palyginti atviri ir laisvi rinkimai į sovietinių respublikų aukščiausias tarybas bei į SSRS Liaudies deputatų suvažiavimą. Būtent šiems demokratiškai išrinktiems aukščiausiems valdžios organams, o ne SSKP CK ir jo Politiniam biurui nuo šiol turėjo būti atskaitingi aukščiausi vykdomosios valdžios pareigūnai.

Retrospektyviai galima teigti, kad 1987 m. sausis buvo antroji lemtinga kryžkelė pakeliui į komunizmo žlugimą. M. Gorbačiovo pasirinktas rinkos reformų kelias nebuvo vienintelis. Pradedant pertvarką, komunistinėje Kinijoje jau buvo gana toli pažengusios dar 1978 m. pradėtos rinkos reformos, kurias aptarsime paskutiniame šio skyriaus skirsnyje. Jos buvo vykdomos išlaikant politinės valdžios monopolį komunistų partijos rankose, represyvaus politinio režimo sąlygomis. Galimybė pasukti šiuo keliu Sovietų Sąjungoje buvo iki pat 1991 m. rugpjūčio, todėl šią istorinę alternatyvą aptarsime vėliau. Pasukusi šiuo keliu anksčiau, SSRS veikiausiai būtų ne tik išlikusi, bet ir išsaugojusi bent dalį „išorinės imperijos" Rytų Europoje, kur ekonominės reformos tikriausiai būtų vykusios sovietiniu pavyzdžiu.

Kodėl M.Gorbačiovas 1987 m. ignoravo kiniškąjį kelią? Tikriausiai dėl to, kad jis jam atrodė pernelyg lėtas. Leninizmo duobkasys vienu atžvilgiu liko tikras leninietis, nes teikė pirmenybę radikaliems, revoliuciniams, holistiniams problemų sprendimo būdams („herojiškiems projektams") ir tikėjo politinių kampanijų, kaip priemonių ekonominėms bei socialinėms problemoms spręsti, veiksmingumu (Hanson 1991; Lévesque 1997: 16–22). Lengvai atpažindami šį lenininį M. Gorbačiovo politikos braižą, daugelis užsienio stebėtojų (ypač tų, kurie žvelgė į M. Gorbačiovo veiksmus per totalitarizmo teorijos prizmę) ilgai (kai kurie – iki pat galo) negalėjo patikėti ir jo pertvarkos, ir tarptautinėje politikoje paskelbto „naujojo mąstymo" autentiškumu.

M. Gorbačiovo pertvarkos politika buvo vykdoma būdingu komunistų partijai su jos „impersonaliniu charizmatizmu" (Jowitt 1992: 4–10) karinės kampanijos stiliumi (žr. taip pat 8.4). Ji priminė daugybę anksčiau SSRS vidaus ir užsienio politikoje vykdytų iš viršaus orkestruotų kampanijų – pradedant ankstyvaisiais komunistų valdymo Rusijoje laikais vykdytomis „kovos prieš religinius prietarus" ir baigiant kovos su girtavimu

bei nedarbinėmis pajamomis kampanijomis, kurias inicijavo jau pats M. Gorbačiovas pirmaisiais savo valdymo metais. Skeptinės indukcijos principas nedavė jokio pagrindo manyti, kad viešumas ir pertvarka yra kas nors daugiau, nors šį kartą tai tikrai buvo žingsniai, kurie vedė už komunistinės sistemos ribų (žinoma, tai dar nereiškia, kad pats M. Gorbačiovas to ir siekė).

Paradoksalu, bet būtent šie bolševikiniai pertvarkos bruožai gerokai lėmė jos rezultatyvumą. Kelios komunistinės nomenklatūros kartos buvo ugdomos „demokratinio centralizmo" principo, draudžiančio frakcijas partijos viduje ir aukščiausios partijos vadovybės kritiką, dvasia. Ištikimybė šiems principams tradiciškai buvo tas lakmuso popierėlis, kuris skyrė komunistus ortodoksus ir komunistus reformistus. Kai prie partijos vairo atsidūrė bolševikiniais metodais veikiantis reformistas, ortodoksai atsidūrė paradoksalioje padėtyje: M. Gorbačiovo politikai jie nepritarė, bet vieša jos kritika būtų reiškusi patį baisiausią komunistui nusižengimą – partinės drausmės pažeidimą. Todėl M. Gorbačiovas palyginti greitai ir lengvai galėjo „prastumti" per aukščiausius komunistų partijos organus savo konstitucinių reformų projektus, kurių įgyvendinimas reiškė kompartijos valdžios monopolio likvidavimą. Šį tikslą jo pertvarkos politika pasiekė.

Kitaip buvo su antruoju – rinkos reformomis. Jas M. Gorbačiovas vis atidėliojo, apsiribodamas priemonėmis, kurios tik destabilizavo makroekonominę pusiausvyrą. Čia paminėtinas leidimas steigti kooperatyvus, kuriuos valstybinių įmonių vadovai išnaudojo įmonių turtui grobstyti (aprūpindami juos deficitinėmis žaliavomis arba per juos rinkos kainomis realizuodami valstybinių įmonių produkciją). Buvo pažeistas vienas iš svarbiausių komandinės ekonomikos administravimo principų – grynųjų pinigų, kuriais buvo mokami darbuotojų atlyginimai, ir negrynųjų, naudojamų įmonių tarpusavio atsiskaitymuose, srautų atskyrimas. Dėl to pradėjo greitai augti infliacija, smarkiai išaugusi jau „pagreitinimo" laikotarpiu, kai dėl antialkoholinės kampanijos valstybės biudžetas neteko itin didelės dalies pajamų.

Svarbiausia priežastis, kuri M. Gorbačiovą vertė vilkinti rinkos reformas, buvo prasidėjusi kova dėl valdžios su Borisu Jelcinu, kuris iš pradžių buvo M. Gorbačiovo komandos narys. 1987 m. pašalintas iš aukščiausios partijos vadovybės, jis pasinaudojo tegul ir ribotos liberalizacijos bei demokratizacijos atvertomis galimybėmis ir metė iššūkį M. Gorbačiovui. Išeivis iš aukščiausio nomenklatūros ešelono, B. Jelcinas tapo ką tik pradedančių legaliai veikti Rusijos antikomunistinių jėgų vienijimosi centru. Jis kritikavo M. Gorbačiovo ekonominių reformų planus už nepakankamą radikalumą ir apeliavo į didžiarusių masių nacionalistinius jausmus, aiškindamas, kad ir jie yra sovietinės imperijos aukos, nes kitų respublikų (pavyzdžiui, „Pabaltijo") gyventojai juos išnaudoja per neekvivalentiškus ekonominius mainus tarp respublikų.

Netikėtai M. Gorbačiovui, B. Jelcinas 1990 m. gegužės mėn. buvo išrinktas Rusijos (oficialus tuometinis pavadinimas: Rusijos Tarybų Federacinė Socialistinė Respublika; RTFSR) Aukščiausios Tarybos prezidiumo pirmininku. Užėmęs šį postą, jis ėmė telkti Ru-

sijos respublikos valdžios institucijose savo šalininkus ir pradėjo kovą su M. Gorbačiovu bei jo atstovaujamomis sąjunginėmis institucijomis dėl valdžios galių perdalijimo. Ši kova dezorganizavo valstybės aparato veiklą. M. Gorbačiovas buvo priverstas pradėti iki pat SSRS žlugimo užsitęsusį derybų su sutikusiais jose dalyvauti sovietinių respublikų vadovais maratoną, kurio tikslas buvo sudaryti naują sąjunginę sutartį, pertvarkančią sovietinę „vidinę imperiją" į federaciją.

Svarbi gairė M. Gorbačiovo ir B. Jelcino konflikte buvo B. Jelcino pergalė pirmuosiuose 1991 m. birželio 12 d. RTFSR prezidento rinkimuose. Tiesiogiai išrinktas (57% rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų) pačios didžiausios SSRS respublikos prezidentu, B. Jelcinas galėjo pretenduoti į didesnį savo valdžios demokratinį legitimiškumą negu pats M. Gorbačiovas, kurį prezidentu išrinko tik iš dalies laisvų rinkimų pagrindu sušauktas SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas.

Derybose dėl naujos sąjunginės sutarties M. Gorbačiovas buvo priverstas daryti nuolaidų, kuriomis dar daugiau valdžios turėjo būti perduota respublikoms. Šiose derybose galų gale gimė toks naujos sąjunginės sutarties projektas, kuriuo nebuvo patenkinti konservatyviai nusiteikę sąjunginių (visų pirma „jėgos") žinybų vadovai, įžvelgę jame faktinę SSRS likvidaciją bei transformaciją į konfederacinį darinį. M. Gorbačiovui išvykus atostogauti į Krymą, jie susibūrė į „Valstybinį nepaprastosios padėties komitetą" ir 1991 m. rugpjūčio 19 d. paskelbė, kad perima valdžią į savo rankas. Komunizmo autodestrukcija pasiekė savo paskutinę kryžkelę.

Sovietologai (dabar jau tik naujausios Rusijos istorijos specialistai), kurie žvelgia į M. Gorbačiovo valdymo laikų įvykius per komunizmo kaip modernizacijos kelio teorijos prizmę, pertvarkos istorijoje tarp 1987 m. sausio ir 1991 m. rugpjūčio įžvelgia dar keletą mažesnių kryžkelių ar galimybės langų, kurių panaudojimas galėjo užtikrinti M. Gorbačiovo pertvarkos sėkmę. Ta sėkmė suprantama kaip centralizuotai planuojamos ekonomikos transformacija į socialinę kapitalistinę rinkos ekonomiką (kuri oficialiai būtų buvusi vadinama socialistine) su stipriu viešuoju sektoriumi (žr. 18 sk.); komunistų partijos diktatūros transformacija į daugiapartinę demokratiją; dalies „vidinės imperijos" (slaviškųjų bei Centrinės Azijos respublikų) – į federaciją; viešosiose ceremonijose išsaugoma pagarba tai tradicijai, kurios pradžia buvo 1917 m. Spalio įvykiai Petrograde, bei kai kuriems bolševikų veikėjams (V. Leninui, N. Bucharinui ir galbūt kai kuriems kitiems stalinizmo kankiniams), o taip pat pačiai socializmo idėjai, suprantamai maždaug taip pat, kaip ją supranta šiuolaikinės Europos socialdemokratų partijos (žr. Brown 2004; Cohen 2004; Derluguian 2004; Hanson 2004; Kramer 2004).

Tie galimybės langai būtų atsivėrę, jeigu M. Gorbačiovas būtų ryžtingiau eliminavęs iš politinio žaidimo savo varžovą B. Jelciną, po jo pašalinimo iš SSKP Politinio biuro nepalikęs jo Maskvoje, bet pagal dar N. Chruščiovo laikais nusistovėjusį paprotį išsiuntęs jį pasiuntiniu į kokią nors tolimą (Afrikos ar Lotynų Amerikos) šalį.

Žymūs politologai J. Linzas ir Alfredas Stepanas lemtinga M. Gorbačiovo klaida laiko tokią rinkimų rengimo eilės tvarką, kai pirmiausiai buvo surengti ne visai laisvi rinkimai į SSRS Liaudies deputatų suvažiavimą, o tik po metų – kur kas laisvesni, ir todėl suteikę juose išrinktiems deputatams didesnį legitimiškumą, respublikinių parlamentų rinkimai. Ypač stiprias pozicijas jie užtikrino tiems respublikų vadovams, kurie išrinkti tiesioginiais rinkimais. Net jeigu šių rinkimų eilės tvarka būtų buvusi ta pati, kovoje su B. Jelcinu M. Gorbačiovo pozicijos būtų buvusios kur kas stipresnės, jeigu jis būtų surengęs (pavyzdžiui, kartu su Liaudies deputatų suvažiavimo rinkimais 1989 m. kovo–balandžio mėn.) tiesioginius prezidento rinkimus ir tapęs pirmuoju tiesiogiai išrinktu SSRS prezidentu, galinčiu pretenduoti į demokratinį legitimumą. Iki B. Jelcino iškilimo M. Gorbačiovo pergalės tokiuose rinkimuose tikimybė buvo gana didelė (Linz and Stepan 1996: 379–386).

Vis dėlto tyrinėtojai, aiškinantys M. Gorbačiovo nesėkmę šiomis ir panašiomis jo politinėmis klaidomis, padarytomis tarp 1988 m. sausio ir 1991 m. rugpjūčio, per mažai dėmesio skiria tam SSRS valstybingumo bruožui, kuris rodo šios valstybės ikimodernumą – jos imperiniam pobūdžiui. Jie kartoja pačią didžiausią paties M. Gorbačiovo klaidą, kuris laukė biurokratijos pasipriešinimo, bet ne nacionalizmo ir nacionalinio išsivadavimo sąjūdžių proveržio ne tik nerusiškose respublikose, bet ir pačioje Rusijoje, naiviai tikėdamas sovietinės propagandos klišėmis apie pavyzdingą nacionalinio klausimo išsprendimą Sovietų Sąjungoje, apie harmoningus ir taikius jos tautų santykius. Iš tikrųjų Sovietų Sąjunga buvo imperinė valstybė, sudaryta iš vidinės (jai priklausė SSRS respublikos), ir išorinės (satelitų Rytų ir Vidurio Europoje) dalies.

Respublikose, kuriose tautinė savimonė buvo ypač stipri (Baltijos šalyse, Gruzijoje, Armėnijoje, Moldovoje) vienas po kito kūrėsi masiniai sąjūdžiai, kurie iš pradžių skelbėsi siekią M. Gorbačiovui „iš apačios“ padėti įveikti konservatyvaus vietinės nomenklatūros sparno pasipriešinimą pertvarkai. Sustiprėję ir mobilizavę plačiąsias etninių estų, latvių, lietuvių mases, jie pasuko valstybinės nepriklausomybės atkūrimo link. M. Gorbačiovo siūlomas imperijos federalizavimo planas jų visiškai netenkino. 1990 m. pavasarį jos viena po kitos (pirmoji, kaip žinoma, 1990 m. kovo 11 d. tai padarė Lietuva) ėmė skelbti valstybinę nepriklausomybę. Pertvarkos iniciatorius susidūrė su dilema: karine jėga nuslopinti šiuos sąjūdžius, ir kartu užbaigti ką tik pradėtą demokratizaciją bei federalizaciją, ar susitaikyti su nepaklusnių pakraščių atsiskyrimu.

Paskelbęs vienu pertvarkos tikslų teisinės valstybės sukūrimą, M. Gorbačiovas dabar turėjo laikytis konstitucinių teisinių normų – tarp jų ir tų, kurios deklaravo federacinį SSRS, kaip valstybės, pobūdį. Anksčiau jos buvo priimtos propagandiniais tikslais ir SSKP politinės vienvaldystės sąlygomis realios reikšmės neturėjo. Paskelbus kursą į teisinę valstybę ir politinio proceso demokratizaciją, jos staiga tapo centrinės valdžios pančiais, apribojančiais jos veikimo galimybes, o respublikoms – teisiniais ginklais, kuriais naujos jų vyriausybės galėjo pasinaudoti, plėsdamos savo savarankiškumą arba net siekdamos nepriklausomybės.

Svarbiausias tarp šių normų buvo sovietinės konstitucijos straipsnis, palikęs sąjunginėms respublikoms teisę išeiti iš SSRS sudėties. Remiantis šiuo straipsniu, naujų politinių jėgų, savo galutiniu tikslu laikiusių atskirų respublikų nepriklausomybę, veikla buvo legali, o karinės jėgos panaudojimas prieš demokratiškai išrinktas respublikų vyriausybes, siekiančias realizuoti savo suverenitetą, – neteisėtas.

M. Gorbačiovas atidėliojo šios dilemos sprendimą, tikėdamasis po sąjunginės sutarties su tomis respublikomis, kurių tuometiniai vadovai pritarė SSRS išsaugojimui, pasirašymo taip pat ir neklusniąsias respublikas vienokiais ar kitokiais būdais (ekonomine blokada, respublikose kompaktiškai gyvenančių mažumų etninio separatizmo skatinimu, „interfrontinių“ sąjūdžių rėmimu ir pan.) priversti įsijungti į reformuotą SSRS sudėtį, labiausiai užsispyrusioms suteikiant vienokį ar kitokį „ypatingą“ statusą. Panašu, kad jam anksčiau ar vėliau būtų tekę susitaikyti su bent dalies iš jų (visų pirma Baltijos šalių) ryžtu siekti visiškos nepriklausomybės.

Be jėgos panaudojimo jų į SSRS sudėtį sugrąžinti buvo neįmanoma, o jėga prieš demokratiškai išrinktas respublikų vyriausybes buvo tas slenkstis, kurio M. Gorbačiovas taip ir nesiryžo peržengti. Panašu, kad po 1989 m. rudens jo ir kai kurių jo bendradarbių pasaulėžiūroje įvyko svarbios permainos – iš komunistų jie tapo socialdemokratais, kuriems demokratija yra savaiminė (absoliuti) vertybė, o ne vien instrumentas tam tikriems išoriniams jos atžvilgiu tikslams pasiekti (žr. Lévesque 1997: 207–212). Beveik neįtikėtina, kad tokia permaina būtų galėjusi ištikti kurį nors kitą sovietinį lyderį, jeigu jis būtų užėmęs M. Gorbačiovo vietą.

Toje kontrafaktinėje istorijoje, kurioje nėra nei B. Jelcino, nei 1991 m. rugpjūčio pučo, labiausiai tikėtina SSRS transformacija į tokią „Suverenių Respublikų Sąjungą“, kurioje nėra nei Baltijos šalių, nei Gruzijos, nei (galbūt) Moldovos. Tačiau atsikovojusios nepriklausomybę šalys veikiausiai būtų buvusios priverstos pasirašyti su SSRS įpėdine ekonomines ir politines sutartis, panašias į tas, kurias po Antrojo pasaulinio karo SSRS primetė Suomijai. Jos būtų apsunkinusios ir sulėtinusios Baltijos šalių integraciją į tarptautines Vakarų pasaulio struktūras (Europos Sąjungą ir NATO).

9.5. Paskutinė sovietinio komunizmo kryžkelė

Nesulaukdami ryžtingų veiksmų prieš nepaklusnias respublikas, konservatyvūs veikėjai iš M. Gorbačiovo aplinkos organizavo perversmą, į istoriją įėjusį kaip 1991 m. rugpjūčio pučas. Pagrindinis pučistų tikslas buvo išsaugoti iš sovietinės imperijos tai, ką buvo galima dar buvo galima išsaugoti – vidinę imperiją. Išorinė imperija, kuriai priklausė Sovietų Sąjungos satelitai – komunistinės Rytų ir Vidurio Europos šalys – tuo metu jau buvo negrįžtamai prarasta.

Pagal nuo pokario laikų įsigalėjusią tvarką šių šalių vyriausybių politika nuo politinės linijos permainų Kremliuje priklausė labiau negu nuo vietinės politinės situacijos. Kai SSRS

prasidėjo pertvarka, tai buvo pavyzdys, kuriuo turėjo sekti ir nuo „vyresniojo brolio“ priklausomų šalių komunistų partijos. Kai kuriose šalyse jos jau buvo subrendusios arba aplinkybių priverstos pačios pradėti reformas, panašias į Sovietų Sąjungos pertvarką. Tokioje situacijoje komunistai buvo visų pirma tautinio komunizmo šalyse – Lenkijoje ir Vengrijoje. Šios šalys išsiskyrė palyginti aukšta pilietinės visuomenės branda, kurią reprezentuoja nuo valstybės nepriklausomos pilietinės ir socialinės institucijos, masinės informacijos priemonės bei viešosios nuomonės autoritetai.

Lenkijoje, kur komunistiniam režimui niekada nebuvo pavykę pajungti arba korumpuoti katalikų bažnyčios, po „Solidarumo“ profsąjungos sutriuškinimo 1981 m. jos lyderiai bei su jais susiję intelektualai buvo didžiausi viešosios nuomonės autoritetai. Lenkiją vis labiau slegiant užsienio skolos naštai, komunistinė vyriausybė buvo priversta ieškoti kompromiso su „Solidarumo“ vadovybe, kad, leidusi jai dalyvauti valdžioje, gautų politinę paramą ekonominėms reformoms, kurias kitaip dar kartą būtų sužlugdžiusi nauja nepatenkintų darbininkų streikų banga.

Tokiu pat keliu dėl panašių priežasčių ėjo ir Vengrijos komunistinė vyriausybė, leidusi legaliai veikti antikomunistinei opozicijai ir pradėjusi derybas dėl valdžios pasidalijimo. Lenkijoje šios derybos jau 1989 m. baigėsi susitarimu surengti pirmus po daugiau negu 40 metų konkurencinius rinkimus. Susitarimo sąlygos, bet kokios rinkimų baigties atveju garantavusios komunistams daugumą parlamente ir prezidento postą, M. Gorbačiovui galėjo pasirodyti „socialistinio pliuralizmo“ receptu, pritaikomu taip pat ir tose šalyse, kurių vyriausybės tvirčiau kontroliavo situaciją, o kartu – realistiškiau suvokė potencialias esamo režimo liberalizacijos pasekmes – Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Rytų Vokietijoje („Vokietijos Demokratinėje Respublikoje“; VDR), Rumunijoje.

Kai 1989 m. birželį Lenkijos komunistai triuškinamai pralaimėjo rinkimus, opozicija iš pradžių kurį laiką dar laikėsi balandžio mėnesį pasirašytų susitarimų dėl valdžios pasidalijimo – ji baiminosi, kad priešingu atveju M. Gorbačiovas panaudos Sovietų Sąjungos po invazijos į Čekoslovakiją 1968 m. lapkritį paskelbtą vadinamąją Brežnevo doktriną, kuri skelbė, kad Sovietų Sąjunga vardan bendrų „socializmo stovyklos“ interesų, kurie esą aukščiau už kiekvienos atskiros šalies suverenitetą, pasilieka sau teisę jėga įsikišti į bet kurios Varšuvos pakto narės vidaus reikalus, kai tik įvykių eiga joje sukels grėsmę šiems interesams.

Išorinė imperija pradėjo byrėti, kai 1989 m. rugpjūčio mėnesį Vengrija atidarė sieną su Austriją leisdama iš šalies į Vokietijos Federacinę Respubliką išvykti tūkstančiams turistų iš Rytų Vokietijos, kurios vyriausybė dar 1961 m. pastatė liūdnai pagarsėjusią Berlyno sieną, tapusią komunizmo ekonominio ir moralinio-politinio bankroto simboliu. Rytų Vokietijos komunistinio režimo vadovas Erichas Honeckeris kreipėsi į M. Gorbačiovą, prašydamas sudrausti Vengriją, tačiau šis atsisakė tai padaryti. Tai reiškė faktinį Brežnevo doktrinos išsižadėjimą. Rytų Vokietijos gyventojų bėgimas į Vakarus nesiliovė – VDR piliečiai, atvykę į kaimynines socialistines šalis, brovėsi į VFR pasiuntinybes, prašydamiesi prieglobsčio, o pats M. Gorbačiovas, atvykęs į jubiliejines VDR 40-mečio iškilmes, ragino Rytų Vokietijos

vadovus pagaliau pradėti pertvarką, kuri padarytų socializmą nebe tokį atgrasų jos piliečiams.

Padrąsinti tokios Sovietų Sąjungos vadovo laikysenos, vis daugiau Rytų Vokietijos gyventojų ėjo į gatves, dalyvavo demonstracijose, reikalavo reformų. Žinodama, kad nesulauks Sovietų Sąjungos pritarimo ar karinės paramos (o Rytų Vokietijoje buvo dislokuota galinga sovietinės kariuomenės grupuotė, į kurios sudėtį įėjo pačios geriausios sovietinės kariuomenės divizijos), Rytų Vokietijos komunistų partijos vadovybė taip ir nepasiryžo pasekti Kinijos komunistų partijos, 1989 m. birželį surengusios reformų reikalavusių studentų žudynes, pavyzdžiu. E. Honeckeris atsistatydino. Per televiziją paskelbus informaciją apie rengiamą sprendimą liberalizuoti sienos su Vakarų Vokietija perėjimo tvarką (tuo metu iš tikrųjų dar nepriimtą), tūkstančiai Rytų Berlyno gyventojų patraukė sienos su Vakarų Berlynu link. Neturėdami aiškių nurodymų iš viršaus ir nenorėdami tapti „atpirkimo ožiais“, pasieniečiai leido jiems pereiti pasienio užkardas.

Dabar jau atsistatydino visa Rytų Vokietijos vyriausybė, perdavusi valdžią pereinamajai vyriausybei, paskubomis sudarytai iš reformistų reputaciją turinčių kompartijos veikėjų ir opozicijos atstovų. Tarp jų buvo nemažai VDR valstybingumo išsaugojimo šalininkų, tačiau niekas negalėjo pasakyti, kaip antroji vokiečių valstybė galės tvarkytis, kai į Vakarų Vokietiją paplūs dabar jau nebevaržomos emigracijos srautai. Platieji Rytų Vokietijos gyventojų sluoksniai spontaniškai pradėjo reikalauti susivienijimo („mes esame viena tauta“) su VFR, kurios kancleris Helmutas Kohlis 1989 lapkričio 28 d. paskelbė abiejų Vokietijų suvienijimo planą, nesuderinęs jo nei su Sovietų Sąjunga, nei su savo sąjungininkėmis NATO ir Europos Sąjungoje.

Per du mėnesius, praėjusius nuo Berlyno sienos griuvimo, komunistiniai režimai žlugo ir likusiose šio bloko šalyse – Čekoslovakijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje. Įsitikinusi, kad Brežnevo doktrina tikrai nebetaikoma, antikomunistinė opozicija nebematė reikalo laikytis (Lenkijoje) arba ieškoti (Vengrijoje) kompromiso su komunistine valdžia, ir pasuko visiško esamos santvarkos demontavimo link. Prasidėjo politinės ir ekonominės permainos, kurios vėliau įvardintos kaip pokomunistinė transformacija.

Rugpjūčio perversmui žlugus, reali valdžia SSRS atsidūrė pasipriešinimą pučui organizavusio Rusijos prezidento B. Jelcino rankose. Jo įsaku SSKP, kuriai buvo priskirta politinė atsakomybė už žlugusį perversmą, veikla Rusijos federacijoje buvo sustabdyta, o vėliau (1991 m. lapkričio mėn.) – ir uždrausta. Komunizmas Sovietų Sąjungoje žlugo, o po keturių mėnesių nustojo egzistuoti ir pati Sovietų Sąjunga. B. Jelcinas nebuvo principinis naujos sąjunginės sutarties pasirašymo priešininkas. Tačiau po SSKP likvidacijos radikaliai pasikeitė politinė situacija netgi tose respublikose (Centrinėje Azijoje), kuriose komunistinė nomenklatūra tvirtai tebelaikė valdžią savo rankose.

Uždraudus SSKP, šių respublikų vadovai staiga tapo nelegalios organizacijos respublikinių padalinių vadais. Jiems skubiai reikėjo ieškoti naujo savo valdžios legitimumo pagrindo, ir jie paskelbė savo respublikų nepriklausomybės deklaracijas. Tą patį padarė

ir Baltarusija bei Ukraina. Keitėsi ir plačiųjų masių nuotaikos – 1991 m. gruodžio 1 d. Ukrainoje įvykusiame referendume už nepriklausomybę pasisakė daugiau nei 90% respublikos gyventojų. Už ją nubalsavo dauguma rinkėjų netgi rusakalbėse Rytų Ukrainos srityse.

Derybas dėl sąjunginės sutarties reikėjo pradėti iš naujo, kai tuo tarpu ekonominė padėtis sparčiai blogėjo. Dabar jau B. Jelcinas atsidūrė prieš dilemą – mėginti išsaugoti bent dalį „vidinės imperijos" (Baltijos šalių nepriklausomybę vis dar tebeegzistavusi SSRS pripažino 1991 m. rugsėjo 6 d.), tačiau atidėlioti ekonominių reformų pradžią, ar „paleisti" imperiją ir nedelsiant pradėti ekonomines reformas Rusijos Federacijoje (Walker 2003). B. Jelcinas pasirinko antrąjį sprendimą: 1991 m. gruodžio 8 d. medžiotojų namuose Belovežo girioje susitikę Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos prezidentai pasirašė susitarimus, į istoriją taip ir įėjusius – Belovežo susitarimų – pavadinimu. Jais SSRS egzistavimas buvo nutraukiamas, vietoj jos įkuriant Nepriklausomų Valstybių Sandraugą (NVS), neturinčią būdingų valstybei bruožų ir funkcijų. 1991 m. gruodžio 31 d. virš Kremliaus buvo nuleista Sovietų Sąjungos vėliava.

Po rugpjūčio pučo pralaimėjimo ir komunizmo žlugimas, ir pačios SSRS iširimas pasidarė nebeišvengiamas. Tačiau nėra pagrindo manyti, kad pats pučas negalėjo pasibaigti kitaip. Šaipantis iš ortodoksinių komunistų tikėjimo istorijos dėsniais, kurie neva garantuoja neišvengiamą jų reikalo pergalę, bei jų polinkio šiek ar tiek atsitiktinio aplinkybių sutapimo nulemtą (kaip pasirodė – laikiną) politinę sėkmę laikyti tų dėsnių veikimo įrodymu, nevertėtų mąstyti pagal tą pačią (retrospektyvaus determinizmo) schemą. Tai darytume, jei laikytume tą įvykių baigtį, kuri buvo nepaprastai sėkminga Lietuvos tautos išlikimo ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo interesų požiūriu, istorijos ar kokių nors aukštesnių už ją jėgų garantuota, neišvengiama, dėsninga.

Pučas galėjo baigtis ir kitaip. Išskyrus Maskvą, masinių manifestacijų ir kitų prieš pučistus nukreiptų veiksmų nebuvo. Netgi pačioje Maskvoje Rusijos respublikos vyriausybės būstinės atėjo ginti santykiškai nedidelė gyventojų dalis. Beveik visų Rusijos miestų ir sričių vadovai nedelsdami pripažino pučistų valdžią (tai vėliau B. Jelcinui suteikė pagrindą visus juos nušalinti). Į B. Jelcino kvietimą pradėti visuotinį streiką niekas neatsiliepė (Cohen 2004: 466–467). Pučas žlugo dėl jo organizacijos nesklandumų, kuriuos keblu pavadinti kitaip negu atsitiktinumais.

Perversmininkai paskyrė faktinį namų areštą M. Gorbačiovui, tačiau nepasirūpino areštuoti B. Jelcino, be kurio nebūtų buvę kam organizuoti pasipriešinimo perversmui. Jie taip pat neturėjo aiškaus veiksmų plano ir apsiribojo kariuomenės išvedimu į gatves. Negaudami aiškių nurodymų, ką daryti toliau, kai kurių dalinių vadai pradėjo derybas su B. Jelcinu. Iškilus pilietinio karo perspektyvai, kiti kariuomenės vadai pasirinko neutralitetą. Jeigu pasipriešinimas pučui nebūtų turėjęs tokio aiškaus ir ryžtingo vadovo, kokiu tapo Rusijos prezidentas, pučistai galėjo laimėti. Pirmojoje ir antrojoje įvykių raidos kryžkelėje, kuri at-

vedė į SSRS ir komunizmo žlugimą, didžiausią vaidmenį suvaidino „Gorbačiovo veiksnys". Trečiojoje kryžkelėje tokiu veiksniu tapo B. Jelcinas.

Tokie veiksniai yra atsitiktiniai socialiniuose moksluose nagrinėjamų socialinės tikrovės stabilumo ir kaitos jėgų atžvilgiu. Todėl nesugebėjimas iš anksto numatyti sovietinio komunizmo žlugimo bei M. Gorbačiovo pertvarkos baigties parodo tik socialinių mokslų galimybių ribas bei pozityvistinės socialinio pažinimo filosofijos neadekvatumą, tačiau nėra jų, kaip socialinių *mokslų,* nesėkmė. Tas struktūrinio pobūdžio priežastis, kurios lėmė sovietinio komunizmo trapumą bei nuo kurių priklauso demokratinio kapitalizmo stabilumas, jie identifikavo teisingai, nors diskusija dėl jų pobūdžio ir lyginamosios reikšmės dar toli gražu nebaigta.

Aptardamas sovietinio komunizmo žlugimo priežasčių problemą, Adamas Przeworskis vartoja tokią metaforą (Przeworski 1991: 1): daugelis sergančių vėžiu pacientų miršta nuo plaučių uždegimo, bet retas jaunuolis, nesergantis kitomis ligomis, miršta nuo plaučių uždegimo. Socialiniai mokslai gana tiksliai diagnozavo sovietinio komunizmo chroniškus susirgimus, tačiau iš anksto nebuvo galima numatyti, nei koks bus tas susirgimas, kuris komunizmą pribaigs, nei kada tai atsitiks. Klausimas, į kurį atsakymas dar nėra visai aiškus, yra toks: ar paciento chroniško susirgimo stadija jau buvo tokia, kad tas susirgimas jau buvo nebepagydomas?

10 skyrius

Kiniškojo komunizmo transformacija

10.1. Kiniškojo kelio iš komunizmo etapai ir laimėjimai

Ką komunizmo žlugimas Sovietų Sąjungoje ir Rytų bei Vidurio Europoje reiškia komunizmo kaip modernizacijos, komunistinio neotradicionalizmo ir totalitarizmo teorijų ginčui? Kurią iš komunizmo etinių teorijų jis paneigė, kurią patvirtino?

Komunizmo kaip modernizacijos teorijai M. Gorbačiovo pertvarka nebuvo netikėta (priešingai, ji buvo laukta), tačiau netikėta buvo jos baigtis. Pokomunistinius pertvarkymus tautinio ir patrimoninio komunizmo šalyse, jos požiūriu, galima laikyti paskutiniaisiais komunizmo gyvavimo dešimtmečiais (po 1968 m.) įstrigusių modernizacijos procesų tąsa ir užbaigimu. Netikėtas ir nelauktas jai buvo revoliucinis perėjimo prie pokomunistinės modernizacijos fazės pobūdis – M. Gorbačiovo pertvarkos nesėkmė. M. Gorbačiovo reformoms prasidėjus, „modernizacininkai“ žiūrėjo į jos perspektyvas optimistiškai.

Komunistinio neotradicionalizmo ir totalitarizmo teorijų šalininkai, priešingai, buvo pesimistai – manė, kad ji baigsis taip pat, kaip ir ankstesni mėginimai reformuoti komunistinę sistemą – arba *status quo* atkūrimu (totalitaristai), arba tolesniu jos nuosmukiu, išliekant dviems svarbiausiems jos organizaciniams principams – komunistų partijos politinės valdžios monopoliui ir centralizuotam administraciniam išteklių perskirstymui ir planavimui. Kaip realistai, jie pertvarkos pradžioje nedrįso tikėti, kad pati didžiausia jų svajonė gali išsipildyti – sistema virs griuvėsių krūva, iš kurios gali pradėti kurtis liberalioji demokratinė visuomenė.

Tačiau kai scenarijus, kuris pradžioje atrodė mažiausiai tikėtinas, vis dėlto virto tikrove, komunizmo griūtis retrospektyviai atrodė patvirtinanti pamatinę komunizmo kaip neotradicionalizmo ir komunizmo kaip totalitarizmo tezę, jog komunizmas nėra pajėgus transformuotis iš vidaus. Sustabarėjusi, nelanksti, ir gerokai aptriušusi sistema tiesiog pasirodė kur kas netvirtesnė, negu atrodė iš pradžių. Kaip jau minėjome (žr. 9.4), netrukus po

1989–1991 metų įvykių žymiausias komunizmo politinės ekonomijos autoritetas J. Kornai jų pagrindine pamoka laikė, kad perėjimas prie rinkos ekonomikos neįmanomas, nelikvidavus komunistų partijos valdžios monopolio.

1992 m. ta išvada galėjo atrodyti gana įtikinamai ir turėjo svarbių prognostinių implikacijų. Komunizmas žlugo tik Europoje ir buvusioje SSRS. Komunistiniai režimai išliko Kuboje, Šiaurės Korėjoje, Vietname, Laose ir, svarbiausia, Kinijoje. Rinkos reformos Kinijoje prasidėjo kur kas anksčiau (jau 1978 m.) už M. Gorbačiovo pertvarką ir per dešimtmetį spėjo pasistūmėti toliau, negu jos iki tol buvo nuėjusios bet kurioje kitoje komunistinėje šalyje (įskaitant ir Vengriją, kur jos buvo vykdomos nuo 1968 m.). Tačiau 1989 m. Kinijoje komunistų valdžia brutaliai nuslopino demokratinį studentų sąjūdį, kurio dalyviai ragino šalies vadovybę pasekti Sovietų Sąjungos pavyzdžiu – pradėti režimo demokratizaciją. Laikantis tezės apie komunizmo negebėjimą reformuotis, buvo logiška laukti, kad prasidėjus politinei reakcijai ne tik sustos, bet ir bus atšauktos ligi tol įvykdytos rinkos reformos, ir Kinija sugrįš prie administracinės planinės ekonomikos.

Tačiau taip neatsitiko. Reformos tęsėsi. „Kinijos atvejo pamoka yra ta, kad kai kurios komunizmo atmainos gali pereiti nuo komandinės ekonomikos prie rinkos konkurencijos, nepakeisdamos politinių žaidimo taisyklių. Komunistinė valdžia pati savaime nėra neįveikiama ekonominės transformacijos kliūtis“ (Shirk 1993: 334). Praėjus beveik 30 metų nuo reformų pradžios, jau galime teigti, kad jos negrįžtamai transformavo Kiniją į veikiančios rinkos ekonomikos šalį. Nors pokomunistinės transformacijos eiga Kinijoje (ir Vietname) prieštarauja komunizmo kaip totalitarizmo ir komunistinio neotradicionalizmo teorijų tezei apie komunizmo negebėjimą reformuotis, tačiau ji tik iš dalies patvirtina komunizmo kaip modernizacijos koncepciją. Ši koncepcija numato ne tik ekonomikos marketizaciją, bet ir politinės sistemos liberalizaciją bei demokratizaciją. Tačiau kalbėti apie demokratizaciją Kinijoje pagrindo kol kas nėra. Tad ginčą tarp komunizmo etinių teorijų dar anksti skelbti baigtą.

Gali būti, kad perėjimas prie demokratijos pasirodys esąs neįmanomas palaipsnės evoliucijos būdu, ir komunistinį Kinijos režimą sugriaus demokratinė antikomunistinė revoliucija, panaši į tą, kuri 1989–1991 metais sunaikino sovietinį komunizmą. Gali būti ir taip, kad Kinijos komunistams pavyks tai, kas nepavyko M. Gorbačiovui – palaipsniui, per valdomos demokratijos stadiją, transformuoti autoritarinį režimą į visavertę liberaliąją demokratiją. Iki tol šalyje turi susiformuoti pilietinė visuomenė, turi būti legalizuota opozicinė politinė veikla. Žinoma, liberaliosios demokratijos perspektyva Kinijoje priklauso ne vien nuo komunistų, bet ir nuo to, kokia būtų legalizuotų antikomunistinių jėgų laikysena: ar jos legalumą panaudotų revoliucinei masių mobilizacijai, ar ieškotų kompromiso ir dialogo su komunistų partija, kuri pati tokioje situacijoje veikiausiai diferencijuotųsi ir skiltų.

Tačiau gali atsitikti ir taip, kad išėjimas iš kiniškojo komunizmo įgis modernizacijos be konvergencijos pavidalą ir atves į kinišką modernybę su savita kapitalizmo (privačiasavi-

ninkškos rinkos ekonomikos) forma ir politiniu režimu, tik iš dalies atitinkančiu vakarietišką liberaliosios demokratijos idėją. Tokie kiniškojo komunizmo transformacijos rezultatai atitiktų S. N. Eisenstadto daugeriopos modernybės (ar daugelio modernybių) koncepciją, pagal kurią skirtingose civilizacijose modernybė įgyja savitą pavidalą (žr. 2.5).

Patrauklus kiniškojo kelio iš komunizmo į rinkos ekonomiką bruožas yra tas, kad planinės administracinės sistemos transformacija į rinkos ekonomiką vyko nepaliaujamo ekonomikos augimo sąlygomis. Tuo tarpu buvusioje sovietinio ir jugoslaviško komunizmo erdvėje makroekonominė dinamika įgijo J, U arba L kreivės pavidalą (žr. taip pat 12.3). Pirmaisiais dviem atvejais rinkos reformų laikotarpiu ekonomika smuko į vienokio ar kitokio gylio duobę, t.y. patyrė ilgesnę ar trumpesnę recesiją, po kurios prasidėjo gana spartus ekonominis augimas. Priklausomai nuo recesijos gylio, trukmės ir porecesinio augimo tempo, prireikė nuo 9 iki 15 metų, kol metinis BVP pasiekė paskutiniųjų komunistinio laikotarpio metų lygį. J ir U pavidalo makroekonominė dinamika būdinga toms šalims, kurios laikomos pokomunistinės revoliucinės transformacijos pirmūnėmis arba sėkmingais atvejais.[73]

Tuo tarpu daugelyje kitų pokomunistinių šalių (visų pirma Rusijoje) pokomunistinė makroekonominė dinamika įgijo L kreivės pavidalą. Prasidėjus rinkos reformoms, BVP smarkiai sumažėjo ir toks buvo visą pirmą reformų dešimtmetį. Kinijos perėjimo iš komandinės administracinės į rinkos ekonomiką kelyje pasiekti makroekonominiai rezultatai ypač įspūdingai atrodo, kai yra lyginami su rinkos reformų dešimtmečio rezultatais Rusijoje (žr. 9.1 pav.). Su smukusiu ekonomikos produktyvumu susiję ir pokomunistinės transformacijos socialiniai kaštai (išsamiau žr. 13.1). Jie ypač dideli pokomunistinėse šalyse su L kreivės makroekonomine dinamika: tai nepaprastai išaugusi socialinė nelygybė, sumažėjusi vidutinė gyvenimo trukmė, išaugęs nedarbas bei su juo susijusi socialinė degradacija, nusikalstamumas, emigracija ir pan.

Makroekonominė situacija šiose šalyse pradėjo gerėti tik po 1997–1998 metų pasaulinės ekonomikos sukrėtimų, įėjusių į istoriją kaip Azijos krizė ir Rusijos krizė. Tačiau netgi po 1997–1998 metų ekonominė situacija bloga išliko liko tose pokomunistinėse šalyse, kurios daugiau pralošė, negu išlošė dėl energetinių išteklių ir kitų žaliavų pabrangimo spartaus pasaulio ekonomikos augimo sąlygomis. Augant visų arba beveik visų pasaulio šalių ekonomikai, jos būklę geriausiai parodo stabilus augimas aukštesniais negu vidutiniai tempais bei konkurencingumas, kurį geriausiai atskleidžia eksporto augimo tempai. Visais šiais atžvilgiais Kinijos ekonomika per paskutiniuosius trisdešimt metų neturėjo arba beveik ne-

---

73 Šių kreivių skirtumas yra reliatyvus, nes priklauso nuo laiko: jį aiškiausiai matome, apsiriboję pirmuoju pokomunistinės transformacijos dešimtmečiu. Bet koks ekonominis nuosmukis anksčiau ar vėliau baigiasi. Antrajame pokomunistinės transformacijos dešimtmetyje visose pokomunistinėse šalyse ekonomika vėl pradėjo augti, o kai kuriose beviltiškomis laikytose šalyse (Rusijoje, Ukrainoje) jos augimo tempai netgi aplenkė anksčiau pirmūnėmis laikytų Vidurio Europos šalių ekonomikas. Tai jau laikoma nauja tranzitologijos mįsle. Žr. Aslund 2007, taip pat toliau 12.1.

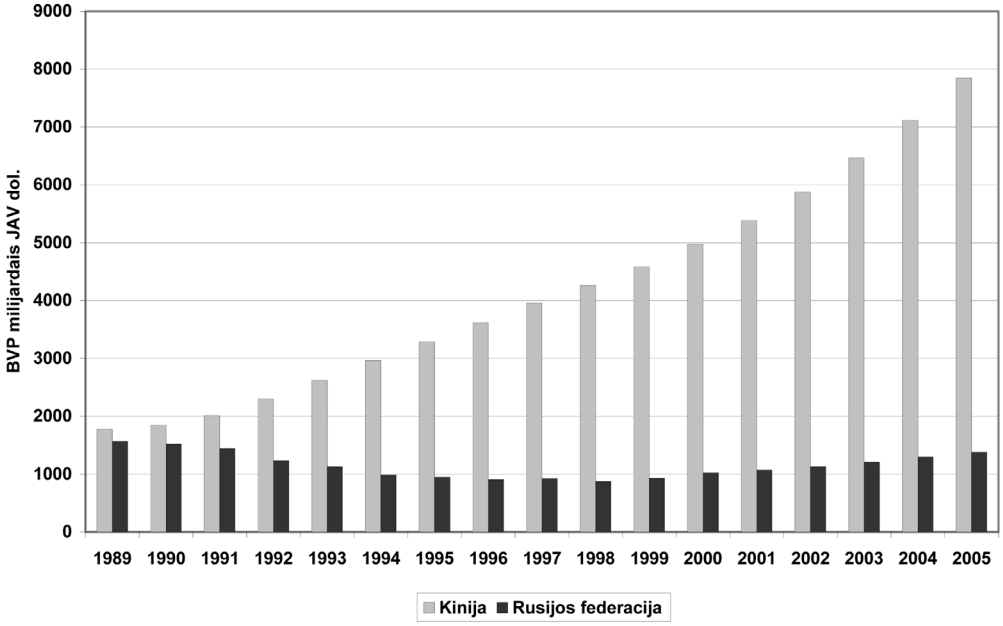

9.1 pav. BVP dinamika Kinijoje ir Rusijoje 1989–2005 m. milijardais 2000 m. JAV dolerių, skaičiuojant pagal paritetinę perkamąją galią. Šaltinis: World Bank: World Development Indicators 2007. *(http://www.worldbank.org).*

turėjo sau lygių. Nuo 1978 m. jos BVP išaugo daugiau negu 10 kartų. Nors atskirais metais ekonomikos ir eksporto augimas sulėtėdavo, ir buvo infliacijos proveržių (ypač 1988–1992 metais), šaliai per visą šį laiką pavyko išlaikyti makroekonominį stabilumą 8–10% metinio ekonomikos prieaugio sąlygomis. Jei išlaikys tokius tempus ir ateityje, Kinija iki 2040 metų bendra BVP apimtimi (toli gražu ne jo dydžiu vienam gyventojui) susilygins su didžiausia šiuolaikine pasaulio ekonomine galybe – JAV.[74]

Reformos, kuriomis planinė-administracinė Kinijos ekonomika buvo transformuota į veikiančią rinkos ekonomiką, prasidėjo 1978 m., kai, mirus Mao Dzedunui (1893–1976) po dvejų metų kovų dėl įpėdinystės valdžioje įsitvirtino vienas iš Kinijos revoliucijos vadų Den Siao-pinas (1904–1997), iki Mao mirties buvęs jo nemalonėje. Tos reformos iš pat pradžių apsiribojo (ir ligi šiol tebeapsiriboja) ekonomikos sfera, ir vyko K. R. Popperio aprašytu dalinės (arba „potruputinės“) socialinės inžinerijos būdu (plg. Popper 1992 (1944–45): 83–89).

Jos buvo vykdomos neturint globalinės galutinio tikslo vizijos, o tiesiog vienas po kito darant atskirus žingsnius, kurie išjudintų Kinijos ekonomiką taip, kad ji galėtų lygintis su

74 Tokią prognozę pateikia autoritetingos Goldmano Sachso bankininkystės, vertybinių popierių ir investicijų valdymo korporacijos ekspertai (Goldman Sachs Group, Inc. 2005). Žr. *http://www2.goldmansachs.com/insight/research/reports/99.pdf.* Žiūrėta 2007 08 27.

Pietryčių Azijos „tigrais“ – Pietų Korėja, Singapūru, Honkongu ir visų pirma – su Taivanu. Nenusileisti Taivanui komunistinės Kinijos vadovams buvo ypač svarbu dar ir dėl tos priežasties, kad jį valdė Gomindano partija, prieš 30 metų pralaimėjusi komunistams pilietinį karą, tačiau tebepretenduojanti būti teisėta visos Kinijos vyriausybe (oficialus Taivano pavadinimas tebėra „Kinijos respublika“).

Kai kurias reformas Kinijos komunistai nuo Azijos „tigrų“ nukopijavo (visų pirma laisvųjų ekonominių zonų idėją bei jų veiklą reglamentuojančius teisinius aktus). Kitas, prieš įgyvendindami visos šalies mastu, iš pradžių išmėgindavo atskirose vietovėse arba provincijose, o paskui plėsdavo jų mastą, leisdami ar nurodydami į vykdomus socialinius eksperimentus įsijungti kitiems. Pirmenybė buvo teikiama greitą efektą duodančioms priemonėms, o kiti žingsniai buvo daromi tada, kai priversdavo ankstesnių žingsnių pasekmės.

Šią reformų „strategiją be strategijos“ vienas iš Kinijos lyderių vaizdingai apibūdino lygindamas reformas su bridimu per kalnų upę, kai viena koja stovima ant povandeninio akmens, o kita koja apgraibomis ieškoma kito, nuo kurio galima būtų atsispirti kitam žingsniui. Kinija tapo kone vienintele (kartu su Slovėnija)[75] komunistinio pasaulio šalimi, kurios pokomunistinei transformacijai būdinga ne kontinuacinė, restitucinė ar imitacinė, tačiau inovacinė orientacija (plg. Šaulauskas 2000: 18–19). Tai reiškia, kad reformų metu iškylančios problemos buvo sprendžiamos ne vien konservuojant esamus, atkuriant anksčiau egzistavusius ar perimant iš svetur institucinius veiklos pavyzdžius, bet ir išrandant savus, naujus, originalius.

Išėjimas iš planinės-administracinės ekonomikos Kinijoje prasidėjo nuo kiniškųjų kolūkių – komunų – panaikinimo. Komunos kuriam laikui išliko vietinės savivaldos vienetais ir žemės savininkais, kuriuos su buvusiais komunarais – individualiai ūkininkaujančiais valstiečiais – dabar siejo tik žemės nuomos sutartys. Tačiau ilginant sutarties laiką bei suteikiant nuomininkui vis daugiau teisių (pavyzdžiui, išnuomoti žemės sklypą tretiesiems asmenims), nuomininkų ekonominis elgesys pradėjo vis mažiau skirtis nuo privačių savininkų elgesio (žr. Oi 1989). Buvo paskelbta „atvirų durų“ politika užsienio kapitalui – visų pirma pajūrio provincijose įsteigtose laisvosiose ekonominėse zonose, kuriose veikė atskira teisinė tvarka.

Po komunų likvidacijos žemės ūkio gamyba smarkiai išaugo, o kartu išaugo kaimo (padidėjus ūkininkų pajamoms) ir miesto (padidėjus maisto produktų pasiūlai) vartojimas bei gerovė. Tačiau žemės ūkio gamyba nepajėgė absorbuoti viso kaimiškuose regionuose susikaupusio darbo jėgos pertekliaus. Antrąja (po komunų likvidacijos) tos raketos nešėjos, kuri Kinijos ekonomiką galų gale išvedė į sparčiai augančios rinkos ekonomikos orbitą, pakopa tapo beveik tuo pačiu metu prasidėjusi staigi kaimo pramonės – miesteliams ir kaimams priklausančių įmonių (angl. *township- and village-owned enterprises* (TVE)) – plėtra (toliau jas vadinsime miestelių ir kaimų įmonėmis, naudodami santrumpą MKĮ). Jų

75 Žr. 21-ą sk.

nominalūs savininkai yra buvusios komunos ir jų padaliniai, kurie po dekolektyvizacijos nustojo būti žemės ūkio gamybos vienetais.

Situaciją, kuri Kinijos kaime susiklostė po dekolektyvizacijos, galima palyginti su ta, kuri būtų susidariusi Lietuvos kaime, jeigu ūkininkams būtų buvusi grąžinta jų iki kolektyvizacijos turėta žemė, kartu palikus neišardytą kolūkių valdymo aparatą bei sujungus jį su kaimo savivaldybių aparatu. Kinijoje atskirų nuo kolūkių apylinkių ar seniūnijų, kurių vadovai nedisponavo jokiais ištekliais ir buvo visiškai priklausomi nuo kolūkių pirmininkų, nebuvo. Ką darytų buvę kolūkių pirmininkai, tapę seniūnais, bet tebeatsakingi už bendrąsias reikmes (mokyklos, medicininis aptarnavimas, keliai ir pan.), kurios anksčiau buvo tenkinamos kolūkių lėšomis, bet kolūkių nebeliko, o aukštesnė valdžia tiems reikalams lėšų nebeduoda?

Jų „kolegos" kinai užsiėmė verslu – ėmė steigti komunalines (vietinės kolektyvinės nuosavybės) įmones. Tokių įmonių steigimui palankias sąlygas sudarė centrinės valdžios įvykdyta mokesčių reforma, kuri nustatė tvirtą atskaitymų iš vietinės valdžios surenkamų mokesčių į centrinį biudžetą kvotą, diferencijuojamą pagal provincijas. Toks pat apmokestinimo principas taikomas ir centrinės provincijų administracijos santykiams su žemesnio lygio savivaldybėmis. Likusiomis po atskaitymų į aukštesnės valdžios biudžetą pajamomis, įskaitant ir tas, kurios gaunamos iš vietinės valdžios įkurtų įmonių veiklos, galėjo disponuoti vietinė valdžia, kuriai vienai teko ir finansinė atsakomybė jos įkurtų įmonių nesėkmės atveju. Skirtingai nuo centrinei valdžiai priklausančių įmonių, MKĮ visas gamybai reikalingas žaliavas ir kitus gamybos išteklius turėjo pirkti už rinkos kainą, užtat ir visą pagamintą produkciją jos galėjo parduoti rinkoje. Dauguma jų naudojo vietines žaliavas, o konkurencinį pranašumą (ypač tarptautinėje rinkoje) joms užtikrino labai pigi darbo jėga.

Prasidėjo neregėtas vietinės pramonės bumas (devintajame dešimtmetyje atskirais metais MKĮ produkcijos metinis prieaugis siekdavo iki 25%). Šiuo metu didžiąją Kinijos kaimo gyventojų pajamų dalį jau sudaro atlyginimas už darbą tokio tipo įmonėse. MKĮ dėka Kinija jau tapo industrine (ir šiuo atžvilgiu modernia) šalimi, nors dauguma jos gyventojų tebegyvena kaime. Šios įmonės yra bene svarbiausia ir įdomiausia kiniškojo kelio iš komunizmo sukurta institucinė inovacija. Jų sėkminga veikla ligi šiol lieka mįslinga daugeliui teoretikų, kurie teigia, kad be privačios nuosavybės bei privataus intereso sėkmingo verslo būti negali.

Ekonometriniai tyrimai rodo, kad savo veiklos efektyvumu MKĮ nenusileidžia privataus sektoriaus įmonėms ir pranoksta valstybinio sektoriaus (centrinės valdžios žinioje esančias) įmones. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad MKĮ patirtis (lyginant su posovietinio pasaulio šalių reformų keliu, kur svarbiausia grandis buvo valstybinio sektoriaus įmonių masinė privatizacija) parodė, kad „besireformuojančiose komunistinėse sistemose privatizacija neturi būti vienintelis kelias į ekonominį augimą, ir pagaliau ji niekur nedavė tokių rezultatų, kurie galėtų lygintis su tais, kokių buvo pasiekta Kinijoje" (Oi 1999: 10).

Tai nereiškia, kad Kinijoje nėra privataus sektoriaus. Privačias įmones buvo leista steigti jau 9-ajame dešimtmetyje, ir jų skaičius pradėjo sparčiai augti – visų pirma laisvosiose ekonominėse zonose. Kapitalo šaltiniais tapo užsienio investicijos, kurių didžiąją dalį iš pradžių sudarė plačios kinų diasporos pasaulyje lėšos bei šeimyninės kooperacijos principu sutelktos asmeninės santaupos. Ir, viena, ir kita padaryti labai padėjo platūs Kinijoje tradiciškai labai stiprių giminystės ryšių tinklai. Visos šios įmonės buvo „plyno lauko" steiginiai, o ne privatizuotos valstybinės įmonės. Tai yra svarbiausias kiniškojo ir posovietinio kelio iš komunizmo skirtumas. Valstybinio sektoriaus įmonių privatizacija prasidėjo tik XX a. paskutiniojo dešimtmečio antroje pusėje ir vykdoma tik už realius pinigus (kuriuos per praėjusį dešimtmetį spėjo sukaupti sėkmingai veikę privatūs verslininkai), bet ne už investicinius čekius ir pan.

Šiuo metu stambios valstybinio sektoriaus įmonės palaipsniui pertvarkomos į viešąsias korporacijas, kurių akcijos parduodamos fondų biržose, ir tokiu būdu pritraukiami ir nauji privataus užsienio kapitalo srautai. Prasidėjus valstybinio sektoriaus privatizacijai, Kinija išėjo į pirmaujančias pozicijas pasaulyje pagal užsienio kapitalo investicijų apimtį. Prasidėjo trečiasis (ir paskutinis) Kinijos transformacijos į rinkos ekonomiką etapas. Šiuo metu ši transformacija yra iš esmės baigta. Kinijos vartotojams jau seniai nebežinoma vartojimo prekių deficito problema, su kuria taip ir nesugebėjo susidoroti planinė komandinė ekonomika. Vartotojas tapo ekonomikos suverenu (žr. Norkus 2003b), o kasdieniam sparčiai gausėjančių vidutiniųjų ir aukštesniųjų sluoksnių gyvenimui būdingi tie patys vartojimo visuomenės bruožai, kokius matome pokomunistinėse ir senosiose kapitalistinėse šalyse.

Kita vertus, nors Kinija tapo šalimi su veikiančia rinkos ekonomika, tačiau jos politinės institucijos iš esmės nepakito, o pirmininko Mao „kūrybiškai pritaikytas prie Kinijos sąlygų" marksizmas-leninizmas tebėra oficiali ideologija. Apibūdinant Kinijos santvarką sovietinio marksizmo-leninizmo terminais, reiktų ją laikyti keistu ir neįmanomu kapitalistinės bazės ir komunistinio (ar socialistinio) antstato deriniu. Kokia gi ekonominė Kinijos santvarka? Gal tai rinkos socializmas, apie kurio sukūrimą svajojo daugelis komunizmo reformatorių paskutiniaisiais jo gyvavimo dešimtmečiais, įskaitant ir M. Gorbačiovą?

10.2. Ar Kinijoje sukurta socialistinė rinkos ekonomika?

Būdingas kinų kelio iš komunizmo bruožas – pragmatizmas, pasireiškiantis itin laisvu požiūriu į komunistinės ideologijos dogmomis tapusius marksizmo-leninizmo klasikų bei Mao Dzeduno, kuris Kinijoje įtrauktas į komunistinių „šventųjų" panteoną, teiginius. Kinijos komunistų vadovai vengė ideologines aistras galinčių sukurstyti teorinių ginčų apie reformų pobūdį, iš pradžių skelbdami jų tikslu socializmo tobulinimą, vėliau – socialistinės rinkos ekonomikos kūrimą.

Kas tai yra? Pagal Den Siao-pino priešmirtinį išaiškinimą, socialinė-ekonominė sistema yra socialistinė, jeigu ji (1) užtikrina produktyvumo augimą; (2) didina ir stiprina nacijos

galią; (3) užtikrina nepaliaujamą šalies gyventojų gerovės augimą (žr. Lin 2004: 28). Jeigu priimtume šią socializmo sampratą, tai turėtume socialistinėmis rinkos ekonomikomis laikyti taip pat ir JAV bei kitų išsivysčiusių Vakarų šalių ekonomines sistemas. Tačiau jeigu Den Siao-pino išaiškinimas nėra priimtinas, kas galėtų vadintis ir kaip turėtų atrodyti socialistinė rinkos ekonomika?

Kaip jau buvo minėta, pats K. Marxas komunizmą siejo su visišku prekinių-piniginių santykių, kuriuos jis laikė svarbiausia žmonių susvetimėjimo priežastimi, panaikinimu (žr. 6.1). Tačiau jis savo darbuose rimtai nenagrinėjo klausimo, kokiu būdu sudėtingoje, plačiu ir giliu darbo pasidalijimu pagrįstoje ekonomikoje gali būti optimaliai paskirstomi ištekliai, kai nėra tų orientyrų, kuriuos suteikia konkurencinės rinkos kainos. Planinės administracinės ekonomikos patirtis parodė, kad neįmanomas optimalus (racionalus) natūrinis išteklių paskirstymas. Ši problema aštriausiai iškyla skirstant išteklius gamybos priemonėms gaminti. Ketvirtajame XX a. dešimtmetyje įvyko garsi lenkų ekonomisto Oskaro Lange's (1904–1965) ir žymaus austrų ekonomikos mokyklos atstovo Friedricho A. Hayeko (1899–1992) diskusija apie racionalaus išteklių paskirstymo galimybes socialistinėje ekonomikoje (žr. Hayek 1935; Stiglitz 1994). Socialistine ekonomika abu teoretikai vadino tokią, kurioje nėra privačios gamybos priemonių nuosavybės, ir kur už gamybos išteklių paskirstymą atsako centrinė planavimo žinyba.

O. Lange įrodinėjo, kad iš principo racionalaus išteklių panaudojimo šiomis sąlygomis problema yra išsprendžiama centrinei planavimo žinybai bandymų ir klaidų metodu simuliuojant rinkos mechanizmą. Tokiose simuliuotose gamybos priemonių rinkose valstybinės firmos konkuruoja, pateikdamos centrinei plano žinybai savo pirkimo ir pardavimo pasiūlymus, o žinyba juos apibendrina, nustatinėdama gamybos išteklių ir kapitalo kainas. Jeigu paaiškėja, kad tam tikram ištekliui nustatyta per maža kaina (ištekliaus trūksta), ji padidinama; jeigu paaiškėja, kad ištekliaus pagaminama arba išgaunama per mažai, ji yra padidinama. Konkurencija yra simuliuota, nes ir likutinės pajamos (tos, kurios lieka, firmai atsiskaičius su tiekėjais, kreditoriais ir savo darbuotojais), ir likutinė rizika tenka valstybei (valstybė padengia nuostolius, kurie atsiranda išlaidoms viršijus įplaukas). Kapitalistinės rinkos ekonomikos sąlygomis ir likutinės pajamos, ir likutinė rizika atitenka privatiems įmonės savininkams (investuotojams).

O. Langei rūpėjo įrodyti, kad jo sukonstruotame ekonomikos modelyje centrinės planavimo žinybos nustatomos kainos ilgainiui atitiks tikrąsias išteklių lyginamąsias kainas, o ištekliai bus panaudojami optimaliai (Vilfredo Pareto prasme). Kaip tai paprastai daroma neoklasikinių ekonomistų konstruojamuose modeliuose, jis darė tam tikras netikroviškas prielaidas, kartu abstrahuodamasis nuo daugybės praktiškai svarbių klausimų, kurie iškiltų mėginant tą modelį įgyvendinti tikrovėje. Pavyzdžiui: kaip pasiekti, kad įmonių vadovai, pateikdami informaciją centrui bei priimdami sprendimus, vadovautųsi įmonės arba valstybės, o ne savo pačių asmeniniais interesais? Vis dėlto daugelis ekonomikos ekspertų amžininkų manė, kad O. Lange įrodė racionalios socialistinės ekonomikos galimybę, o jo

idėjos buvo svarbus orientyras kuriant praktinius rinkos reformų įgyvendinimo projektus, kurių tikslas buvo sukurti rinkos socializmą.

Visi šie mėginimai buvo nesėkmingi. Analizuodamas nesėkmių priežastis, J. Kornai kaip svarbiausią socialistinės ekonomikos defektą nurodė „silpną biudžeto suvaržymą" (*soft budget constraint*) (Kornai 1992: 261–301; Kornai, Maskin and Roland 2003). Kapitalistinėje rinkos ekonomikoje biudžeto suvaržymai yra stiprūs, nes firma negali išleisti daugiau, negu uždirba iš pardavimų. Kitaip ji bankrutuoja. Socialistinėje ekonomikoje įmonė yra valstybės nuosavybė, todėl ji bankrutuoti negali. Įmonės vadovai žino, kad jei nesuves galų su galais, jie gaus valstybės subsidiją. Planinės administracinės ekonomikos sąlygomis vadovo karjera priklauso nuo plano įvykdymo. Todėl jis siekia gauti kuo mažesnes plano užduotis ir kuo daugiau išteklių. Planinėje ekonomikoje, einančioje rinkos reformų keliu, vadovo gerovė priklauso jau ir nuo įmonės pelno. Tačiau jį paprasčiausia padidinti tiesiog spaudžiant centrą nustatyti palankias įmonei jos produkcijos pardavimo bei žaliavų pirkimo kainas.

Abiem atvejais siekiama gauti, sukaupti atsargai (tiekimo sutrikimų atveju) ir panaudoti kuo daugiau gamybinių išteklių. Makroekonominė tokio mikroekonominio elgesio pasekmė yra visuotinis išteklių stygius (deficitas). Jis yra ryškiausias ne tik planinių, bet ir mėginančių „simuliuoti rinką" ekonomikų bruožas. Dėl jo J. Kornai socialistines ekonomikas taikliai vadina „deficito ekonomikomis". Mėginimai simuliuoti rinką šio jų bruožo nepašalina, nes „silpnas biudžeto suvaržymas" išlieka. Savarankiškumą įmonės išnaudoja visų pirma savo vadovų ir darbuotojų atlyginimams kelti, taip ne tik didindamos stygių vartojimo reikmenų rinkoje, bet ir sukeldamos infliaciją, kurios sąlygomis kainų signalai nustoja veikti.

Ypač destruktyvių makroekonominių pasekmių turėdavo įmonių laisvė veikti užsienio rinkose, kur joms paprastai nesisekdavo, o nuostolius tekdavo dengti savininkui, t.y. valstybei, vis labiau klimpstančiai į įsiskolinimo užsienio kreditoriams liūną. Be įsijungimo į pasaulinę rinką centrinės planinės žinybos nustatomos kainos būdavo iškreiptos, neatitikdavo išteklių ir produkcijos realių lyginamųjų kainų. Tad, viena vertus, be įsijungimo į pasaulinę rinką socialistinės rinkos ekonomikos negalėdavo tapti tikromis rinkomis ekonomikomis, tačiau, kita vertus, atsivėrimas pasaulinei rinkai sutrikdydavo makroekonominę pusiausvyrą, nes socialistinės įmonės joje nebuvo pajėgios konkuruoti. Šios dilemos iki pat reformų Kinijoje pradžios komunistinių šalių vyriausybėms nė karto nepavyko išspręsti.

Išryškėjus šiems ir kitiems rinkos ekonomikos reformų keblumams, konservatyviai nusiteikę komunistai pradėdavo skambinti aliarmo varpais ir reikalauti grįžti prie komandinių-administracinių ekonomikos valdymo metodų. Tačiau tais metodais galėdavo pavykti tik laikinai išspręsti ar sušvelninti trumpalaikes makroekonominio disbalanso problemas, bet ne pagydyti chroniškas socialistinės ekonomikos ydas – negebėjimą optimaliai išnaudoti išteklius (išspręsti statinio ekonominio efektyvumo problemą) bei užtikrinti intensyvų ekonomikos augimą, kurio šaltinis yra nepaliaujamos technologinės inovacijos.

Su tokiomis pačiomis problemomis susidūrė ir ekonomikos reformos Kinijoje, tačiau, skirtingai nuo Europos komunistinių šalių, Kinijoje (ir Vietname) jas pavyko išspręsti ir padaryti reformų procesą negrįžtamą (žr. Shirk 1993). Kaip ir kitose komunistinėse šalyse, pati sunkiausia problema buvo (ir tebėra) valstybinio sektoriaus, kuriam Kinijoje reformų pradžioje priklausė visos pramonės įmonės, reforma. Ji prasidėjo nuo „dviejų vėžių" kainų sistemos įvedimo. Dalį produkcijos valstybinės įmonės turėjo pagaminti vykdydamos plano užduotis. Šią produkciją jos turėjo parduoti pagal valstybės administraciniu būdu nustatytas kainas gaudamos (arba bent jau turėdamos gauti) gamybai reikalingų išteklių iš kitų valstybinių įmonių ir sumokėdamos už juos taip pat valstybės nustatytomis kainomis.

Kitą produkcijos dalį įmonės galėdavo parduoti už rinkos kainą, o tos produkcijos gamybai panaudodavo arba sutaupytus gaminant planinę produkciją išteklius, arba pirkdavo juos taip pat rinkos kainomis. Kaip ir tose Vidurio Europos šalyse, kur buvo eksperimentuojama su rinkos reformomis (Lenkijoje, Vengrijoje), Kinijos valstybinio sektoriaus darbuotojų gerovė ankstyvajame reformų etape labiausiai priklausė nuo jų vadovų gebėjimo „pramušti" palankias sau administracines kainas bei planinių užduočių dydžius.

Kitokia buvo MKĮ ir juo labiau privataus sektoriaus įmonių padėtis. Jos visus reikalingus gamybai išteklius turėjo pirkti rinkos kainomis, bet užtat galėjo ir visą pagamintą produkciją realizuoti savo nuožiūra. Skirtingai nuo valstybinių įmonių, kurių vadovai galėjo būti tikri, kad nuostolius padengs reformos pradžioje tebebuvę valstybiniai bankai (gavę atitinkamus politinių vadovų nurodymus), ne tik privačios įmonės, bet ir MKĮ galėjo naudotis tik komerciniu kreditu, o ūkinės nesėkmės atveju tokios įmonės laukė bankrotas. Veikdamos „stipriai suvaržyto biudžeto" sąlygomis, privataus sektoriaus ir MKĮ įmonės ūkininkavo efektyviau ir netruko sudaryti konkurenciją valstybinio sektoriaus įmonėms, priversdamos taip pat ir jas dirbti geriau ir pačioms siekti didesnio savarankiškumo.

Pagal valstybinį planą gaminamų produktų sąrašai pradėjo trumpėti, o „žirklės" tarp valstybės nustatytų ir laisvos rinkos kainų – mažėti. Kartu ėmė švelnėti ir problema, kuri ypač aštriai iškilo pradėjus veikti „dviejų vėžių" kainų sistemai: rentos paieškos ir korupcija. Valstybinių įmonių vadovams „dviejų vėžių" sistema atvėrė daugybę galimybių pasipelnyti iš arbitražo, t. y. rinkos kaina perparduodant už valstybės nustatytas kainas pirktas žaliavas ir kitokią produkciją. Komunizmo komercializaciją kaip koks šešėlis lydėjo jo korumpavimasis.

Su korupcija buvo kovojama ir partinėmis bausmėmis, ir represinėmis kriminalinės politikos priemonėmis. Kinija pirmauja pasaulyje pagal įvykdytų mirties nuosprendžių milijonui gyventojų skaičių. Didelę jų dalį sudaro bausmės už vadinamuosius „baltųjų apykaklių" (t.y. korumpuotų valstybinių įmonių vadovų padarytus) nusikaltimus. Tyrinėtojų nuomonės dėl šių priemonių veiksmingumo ir dėl korupcijos mastų Kinijoje labai skiriasi. Galima apsiriboti konstatacija, kad bent ligi šiol plačiai išsikerojusi korupcija nesužlugdė Kinijos ekonomikos bei valstybės ir nesustabdė ekonomikos augimo. Tai tikriausiai reiškia, kad dominuoja korupcijos formos, kurias tyrinėtojai kvalifikuoja kaip tepančias ekonominio mechanizmo

smagračius, o ne pilančias į ją smėlį. Kitas paaiškinimas – problemą švelnina su Kinijos civilizacinėmis tradicijomis (visų pirma konfucionizmo paveldu) sietinos ekonominės etikos normos, kurios skatina valdininkus nepaprastai rūpintis savo „viešuoju veidu".

Per tris reformų dešimtmečius abi kainų sistemos vėžės iš esmės jau susiliejo į vieną – šiuolaikinėje Kinijoje valstybė dotuoja ir reguliuoja kainas ne daugiau, nei tai daroma daugelyje šalių, dėl kurių ekonomikos kapitalistinio pobūdžio niekas neabejoja. Tai daroma iš dalies politiniais, iš dalies ekonominiais sumetimais (atimant galimybę gauti monopolininko rentą), kaip yra ir Lietuvoje valstybinio šilumos ir energijos kainų reguliavimo atveju. Lemiamas slenkstis buvo peržengtas 1994 m., kai išnyko „žirklės" tarp valstybės nustatyto (oficialaus) ir „juodosios rinkos" užsienio valiutos keitimo į juanį (nacionalinę Kinijos valiutą) kurso, o iš Kinijos didmiesčių gatvių dingo nelegalūs prekiautojai valiuta.

Tai dar nereiškė galutinio Kinijos atsivėrimo pasaulinei ekonomikai. Tai įvyko tik po to, kai 2001 m. Kinija buvo priimta į Pasaulio prekybos organizaciją. Vykdydama derybų metu priimtus įsipareigojimus, Kinija šalyje leido veikti užsienio bankams, pažadėdama iki 2007 m. pašalinti tuos apribojimus, kurie užtikrino konkurencinius pranašumus valstybiniams bankams. Tačiau šalis plačiau atsivėrė užsienio kapitalo srautams jau XX a. devintojo dešimtmečio viduryje, kai prasidėjo valstybinio sektoriaus įmonių privatizacija. Palyginti su ikireforminiais laikais, šio sektoriaus įmonės pradėjo veikti žymiai efektyviau, tačiau jos vis tiek nuolatos pralaimi konkurencinėje kovoje su MKĮ ir privataus sektoriaus įmonėmis. Nuo trečdalio iki pusės valstybinio sektoriaus įmonių dirba nuostolingai.

Tai visų pirma stambios sunkiosios pramonės įmonės, kurios buvo pastatytos pirmaisiais komunistinės Kinijos gyvavimo dešimtmečiais, Sovietų Sąjungos pavyzdžiu vykdant šalies industrializaciją. Privatizacija yra tas būdas, kuriuo Kinijos vyriausybė mėgina spręsti šią struktūrinę ekonomikos problemą. Ji vyksta lėtai, siekiant išvengti socialinių komplikacijų, kurias sukeltų masinis perteklinės darbo jėgos atleidimas restruktūrizuojant privatizuotas įmones. Užtat užtikrinamas produktyvus šios restruktūrizacijos pobūdis (išvengiama privatizacijos, kurios tikslas yra aktyvų išplėšimas). Valstybė už parduodamas įmones gauna jų rinkos kainą, nes ši privatizacija (skirtingai nuo tos, kuri vyko SSRS ir Rytų bei Vidurio Europoje pokomunistinės transformacijos pradžioje) vyksta veikiant rinkos ekonomikai, kuri atskleidžia tikrąją privatizuojamo valstybės turto vertę.

Ką tik aprašyta pokomunistinės transformacijos Kinijoje žingsnių seka leidžia suvokti, kaip ir kodėl išėjimas iš komunizmo šioje šalyje pavyko be ekonominės recesijos. Koks Kinijoje egzistuojančios ekonominės sistemos pobūdis? Ar Kinijoje tikrai egzistuoja ir veikia socialistinė rinkos ekonomika, apie kurią svajojo daugybė komunistų, kuriuos ortodoksai vadindavo dešiniaisiais nukrypėliais bei revizionistais?

Jeigu socialistinės rinkos ekonomikos etalonu laikytume O.Lange's modelį, tai ta ekonominė santvarka, į kurią atvedė kinų kelias iš komunizmo, negali būti vadinama socialistine rinkos ekonomika, nes joje ištekliai paskirstomi ne centrinės planavimo žinybos vienokiu ar kitokiu būdu simuliuotų, bet realių rinkos kainų pagrindu. Valstybės vaidmuo joje

vis labiau apsiriboja makroekonominiu reguliavimu bei industrine politika, kurios tikslas yra pramonės šakų, susijusių su Kinijos didžiavalstybinėmis ambicijomis (kosmonautika, karinė pramonė, atominė energetika ir pan.) plėtojimas. Šiuo atžvilgiu Kinijos situacija nesiskiria nuo tos, kurią aptinkame ir tose privačiasavininkiškos rinkos ekonomikos (kapitalistinėse) šalyse, kurių vyriausybės remia ekonomikos šakas, su kuriomis siejamos pasaulinio technologinio pirmavimo viltys (žr. 17.3 ir 18.1).

Socialistine rinkos ekonomika Kinijos laikyti nėra pagrindo ir todėl, kad valstybinis sektorius joje jau seniai prarado dominuojančias pozicijas. 2005 m. jis gamino tik 30% BVP, ir jo dalis toliau mažėja. Laikydami valstybinio sektoriaus dydį socialistinio ekonomikos pobūdžio indikatorimi, Prancūziją, Italiją ir daugelį kitų šalių turėtume laikyti labiau socialistinėmis. Tiesa, į nurodytą skaičių neįeina MKĮ pagaminama produkcija. Kaip jau sakyta, labai išplėtotas MKĮ sektorius gali būti laikomas tuo bruožu, kuris suteikia Kinijos pokomunistinei transformacijai savitą ir inovacinį pobūdį.

Ar MKĮ kartais nėra „socialistinė“ institucija? Galime klausti, ar kartais MKĮ kartu su kompasu, šilku, porcelianu, paraku, popieriumi ir popieriniais pinigais nėra vienas iš didžiųjų Kinijos indėlių į pasaulinę civilizaciją: institucinis išradimas, išsprendžiantis mikroekonomiškai efektyvios socialistinės įmonės problemą? Iš tiesų MKĮ fenomenas yra ligi šiol nesibaigusių politinių-ekonominių diskusijų objektas.

Centralizuotas ekonomikos planavimas bei visuomeninė gamybos priemonių nuosavybė nėra vieninteliai požymiai, pagal kuriuos socialistinės ekonominės sistemos gali būti skiriamos nuo nesocialistinių. Skiriamieji sistemų bruožai gali būti ne gamybos organizacijos, bet pagaminto produkto paskirstymo principai. Socializmas gali būti siejamas su egalitarizmu, sistemingu pajamų išlyginimu, socialinio saugumo bei plačios viešųjų gėrybių pasiūlos užtikrinimu. Socializmas reiškia, kad viešosios gėrybės yra ne tik asmens bei nuosavybės saugumas, tačiau ir medicinos paslaugos, išsilavinimas, būstas ir kiti dalykai, kurie politikos filosofijoje ir konstitucinėje teisėje nusakomi kaip piliečių socialinės teisės (žr. 13.4).

Į tokią socializmo sampratą orientuoja įtakinga Karlo Polanyi (1886–1964) ekonominės sociologijos koncepcija (žr. 16.5). Jos požiūriu, tos visuomenės, kurios atsirado iš mėginimo pagreitinti istorijos eigą, vadovaujantis K. Marxo idėjomis, yra atskira atmaina visuomenių, kurių ekonominė organizacija yra pagrįsta perskirstymo (redistribucijos) principu (Polanyi 2002 (1944): 51–63). Redistribucines ekonomikas ir visuomenes K. Polanyi skiria nuo kapitalistinių, kuriose ištekliai paskirstomi per savireguliuojamuosius rinkos mainus, o kiekvieno mainų dalyvio gaunamos produkto dalies dydį lemia konkurencinė kova, kurios rezultatams būdinga itin didelė nelygybė. Socialistinėse ekonomikose šie rezultatai arba koreguojami, valstybei perskirstant pajamas per apmokestinimo mechanizmą tam tikrų socialinių sluoksnių naudai, arba valstybė prisiima ekonominio gyvenimo organizatoriaus funkcijas. Šiuo (sovietinio pavyzdžio socializmo) atveju dirbama valstybei, o ji iš gamintojų nusavintą produktą paskirsto, teikdama pirmenybę tam tikriems sluoksniams, kuriuos nuskriaustų laisvų rinkos mainų nulemtas pajamų paskirstymas.

Šia socializmo samprata vadovaujasi kai kurie amerikiečių sinologai, kurie teigia, kad reformos Kinijoje nereiškia išėjimo iš socializmo, o tik jo pobūdžio pasikeitimą. Jeigu maoistinėje Kinijoje dominavo centralizuotas perskirstymas, kurį vykdė vyriausybė Pekine, tai pomaoistinėje Kinijoje jį pakeitė decentralizuotas perskirstymas, papildytas rinkos mechanizmais. Jį vykdo provincijų vyriausybės ir vietinės savivaldybės (komunos), panaudodamos MKĮ pelnus. „Vietinės vyriausybės perskirsto dideles lėšas, subsidijuodamos maistą, švietimą, sveikatos apsaugą, senatvės pensijas ir aprūpinimą būstu“ (Oi 1992: 125). Jean C. Oi vadina šią socializmo atmainą vietiniu valstybiniu korporatizmu (*local state corporatism*; žr. Oi 1992; 1999: 11–14, 94–139, 198–199).

Panašiai kiniškosios transformacijos esmę supranta ir Andrew G. Walderis: tai nuosavybės teisių persiskirstymas, t. y. jų perėjimas iš centrinės vyriausybės į vietinės valdžios kontrolę (Walder 1992; 1994; žr. taip pat Oi and Walder 1999). Tačiau kol Kinijoje neprasidėjo komunalinių įmonių privatizacija, Kinijos ekonominė sistema vis dar esanti nekapitalistinė. Ivanas Szelenyi ir Ericas Costello kinų ekonominę sistemą siūlė vadinti mišria socialistine ekonomika (Szelenyi and Costello 1996: 1089–1992).

Vis dėlto labiau įtikina jų oponento Victoro Nee nuomonė, kad Kinijoje vyksta ne perėjimas nuo centralizuotai prie lokaliai redistribucinės ekonomikos, bet redistribucinės ekonominės sistemos transformacija į privačiasavininkišką rinkos ekonomiką arba tiesiog kapitalizmą (Nee 1989; Nee and Lian 1994). Žvelgiant šitaip, MKĮ yra nestabili pereinamoji institucinė forma, kurią ateityje, toliau augant privačiam sektoriui ir vykstant privatizacijai, išstums ekonominės institucijos, labiau primenančios klasikines kapitalistinės ekonominės organizacijos formas.

Iš tikrųjų, daugelis įmonių, turinčių teisinį MKĮ statusą, yra privačios įmonės, kurias jų savininkai įregistravo kaip MKĮ dėl tam tikrų tokio statuso teikiamų mokestinių ir kitokių lengvatų. Kinijoje jos vadinamos „privačiomis įmonėmis su raudonomis kepurėmis“. Daugelio MKĮ vadovų faktinės teisės ir galios ne kuo skiriasi nuo tų, kurias turi tikri savininkai. Besiplėtojanti privatizacija į savo sferą anksčiau ar vėliau įtrauks ir MKĮ. Jos metu MKĮ šeimininkų faktinė gamybos priemonių kontrolė bus įteisinta kaip privati nuosavybė, arba jos bus pertvarkytos į viešąsias korporacijas (akcines bendroves, kurių nuosavybės teisėmis prekiaujama akcijų biržose). Tuo tarpu MKĮ nominaliai lieka komunalinė nuosavybė.

Pritarti požiūriui, kad Kinijos ekonominė transformacija reiškia perėjimą nuo vienos socializmo, kaip redistribucinės ekonominės sistemos, atmainos prie kitos trukdo ir sparčiai didėjanti socialinė-ekonominė nelygybė, kuri yra bene labiausiai krintantis patiems kinams į akis dabartinės Kinijos socialinės tikrovės skirtumas nuo Mao laikų.[76] Maoisti-

[76] Vien 1988–1995 metais Gini koeficiento, matuojančio pajamų nelygybę, įvertis Kinijoje išaugo nuo 0,23 iki 0,32 (žr. Gustafsson and Shi 2001: 610). Taigi pajamų nelygybė Kinijoje augo taip pat sparčiai, kaip ir posovietinės erdvės šalyse tuo pačiu laikotarpiu (žr. Havrylyshyn 2006: 102–103). Esminis skirtumas yra tas, kad Kinijoje nelygybė didėjo dėl nevienodų visų gyventojų pajamų augimo tempų, tuo tarpu posovietinėje erdvėje vienų pajamos augo kitų pajamų smukimo sąskaita. Žr. 12.1 ir 13.1.

nis komunizmas skyrėsi nuo sovietinio komunizmo egalitarizmo principų sureikšminimo laipsniu. 7-ajame dešimtmetyje įsiplieskusioje maoistų ir sovietinių komunistų polemikoje vienas iš pagrindinių maoistų priekaištų buvo sovietinės sistemos orientacija į materialinio suinteresuotumo principą, kuris darbininko atlyginimą darė priklausomą nuo išdirbio. Ir Kinijos komunose, ir pramonės įmonėse buvo nuosekliai taikomas lygiavinis atlyginimo už darbą principas. Atlyginimas buvo diferencijuojamas tik priklausomai nuo darbuotojo amžiaus (stažo). Be to, komunose buvo plačiai praktikuojamas ir lygiavinis vartojimas, valgymą iš bendro katilo iš liaudiškos metaforos komunizmo esmei nusakyti paverčiant komunų darbuotojų kasdienės buities organizavimo principu.

Komunizmas Mao Dzedunui (skirtingai nuo K. Marxo) reiškė ne žemišką rojų, kur prometėjiški komunarai – panašios į Renesanso genijus, „visapusiškai išsivysčiusios“ asmenybės – gyvendami materialinės gausybės sąlygomis užsiims kūrybiška savirealizacija visuomenės labui, o tiesiog tokį kasdienio gyvenimo sutvarkymą, koks jis buvo Kinijos raudonųjų partizanų bazėse (komunose) pilietinio karo metais. Panašu, kad K. Marxo komunizmo vizijai gali būti imli tik socialinė vaizduotė, iš krikščioniškosios tradicijos paveldėjusi dualistinį pasaulio suvokimą, paskutinio teismo ir rojaus idėjas. Kinijos kultūrinei tradicijai, kuriai būdinga veikiau šiapusė orientacija, tokie vaizdiniai yra svetimi. Komunizmas Kinijoje asocijavosi tiesiog su idealia valstiečių bendruomene, kur visi yra sotūs, laimingi, šiltai aprengti ir nelaiko vienas prieš kitą akmens užantyje. Realiame kinų kaimo gyvenime kaip tik šių dalykų itin trūkdavo.

Todėl kiniškojo komunizmo legitimiškumui „komunizmo statybos“ – tobulos visuomenės sukūrimo per keletą penkmečių – nesėkmė neturėjo tokių dramatiškų delegitimuojančių pasekmių, kaip Sovietų Sąjungoje, kai paaiškėjo, kad pasiekti rezultatai (nuolatinis kasdienio vartojimo reikmenų stygius prekyboje) niekaip neprilygsta sudėtoms aukoms. Kinijoje sukurta santvarka atitiko Mao Dzeduno sampratą, kad komunizmas visų pirma reiškia lygybę, net jeigu tai skurdo lygybė. Sovietinės interpretacijos komunizmas reiškė komfortu ir gyvenimo kokybe pranokstančią Vakarus gausos visuomenę, kurioje pati lygybės problema nebeaktuali būtent dėl visuotinio pertekliaus ir gausos. Kinų komunizme gausa reiškė asketišką, bet „sočią“ visuomenę – tokią, kurioje kiekvienam garantuotas ryžių davinys. Mėginimas išsiskirti rūbais, šukuosena ir pan. buvo suprantamas kaip „buržuazinės psichologijos“ apraiška, tuo tarpu sovietinis komunizmas individualizaciją per vartojimą kuo toliau, tuo labiau toleravo.

Tačiau tai nereiškia, kad komunistinė Kinija buvo tikrai egalitarinė visuomenė. Kaip ir Sovietų Sąjungoje, socialiai privilegijuotas buvo komunistinės nomenklatūros sluoksnis. Kita diferenciacijos linija skyrė žemdirbius, suvienytus į komunas, ir miesto gyventojus (visų pirma stambiųjų pramonės įmonių darbininkus). Skirtingai nuo Sovietų Sąjungos, kuriai buvo būdingas gana didelis darbo jėgos mobilumas, Kinijos darbininkas visą savo gyvenimą susiedavo su tam tikra įmone. Gyventojų pertekliaus sąlygomis darbo vieta tokioje įmonėje garantavo ne tik „geležinį ryžių dubenį“, bet ir senatvės pensiją bei nemoka-

mą medicininį aptarnavimą – gėrybes, kurių neturėjo kaimo gyventojai. Šiuos pranašumus užtikrino perskirstymo politika, privilegijuojanti darbininkus kaimo gyventojų sąskaita, nes reikalingi tokiai politikai ištekliai buvo gaunami nustatant labai mažas žemės ūkio produkcijos supirkimo kainas ir tokiu būdu dotuojant miesto gyventojų vartojimą.

Rinkos reformos reiškė egalitaristinių paskirstymo principų atsisakymą. Jos labai padidino socialinę-ekonominę diferenciaciją tarp atskirų Kinijos provincijų ir vietovių. Didžiausią ekonominę pažangą jos atnešė pajūrio provincijose, kur komunos, turinčios daug sėkmingai dirbančių MKĮ, dalį jų pelno panaudojo viešųjų gėrybių pasiūlai plėsti. Tuo tarpu vakarines (kontinentines) Kinijos provincijas ekonominė pažanga palietė kur kas mažiau. Jos tapo intensyvios emigracijos į klestintį pajūrį zona. Atvykėliai pajūrio provincijose savo ruožtu dar labiau padidino socialinius kontrastus, kurie čia pradėjo ryškėti dėl socialiai diferencijuojamojo rinkos santykių, sudariusių sąlygas viduriniajai klasei atsirasti bei verslo elitui iškilti, poveikio.

Svarbios maoistinio socializmo liekanos šiuolaikinėje Kinijoje yra išskirtinis valstybinių pramonės įmonių darbininkų ir nomenklatūros statusas. Nors savo mikroekonominiu efektyvumu šios įmonės atsilieka ir nuo MKĮ, ir nuo privataus sektoriaus įmonių, jas valstybė iki pat XXI a. pirmojo dešimtmečio antrosios pusės globojo per valstybinį bankininkystės sektorių. Valstybinės įmonės turėjo pirmumo teisę gauti kreditus, o neišsimokėtos skolos būdavo tiesiog nurašomos. Šių įmonių darbininkai naudojasi valstybės socialinėmis garantijomis, kurių neturi privačių įmonių bei daugumos MKĮ darbuotojai.

Vengdama pažeisti šios politiškai reikšmingos socialinės grupės interesus, Kinijos vyriausybė privatizaciją vykdo labai lėtais tempais ir taip, kad pirkėjai išlaikytų kuo didesnį darbuotojų skaičių. Tai toli gražu ne visada atitinka makroekonominio efektyvumo reikalavimus. Kita vertus, tarp besiformuojančios kinų verslininkų klasės yra daug išeivių iš komunistinės nomenklatūros. Nuo 9-ojo dešimtmečio Kinija pradėjo siųsti daug savo jaunimo į JAV ir į kitas Vakarų šalis. Tarp jų vyrauja nomenklatūros atžalos, kurių „raudona“ kilmė garantuoja politinį patikimumą. Grįžę iš studijų, jie papildo naująjį Kinijos verslo elitą (žr. Pearson 1997).

Prasidėjus deryboms (1997 m.) su Didžiąja Britanija dėl Honkongo grąžinimo Kinijai, Den Siao-pinas paskelbė lozungą: „viena šalis – dvi sistemos“. Praėjus dar vienam reformų dešimtmečiui, tas šūkis nebeaktualus – šalyje egzistuoja viena sistema, ir tai yra Honkongo sistema – kapitalizmas. Belieka klausimas, koks epitetas ar epitetai geriausiai tinka šiam Kinijos kapitalizmui kvalifikuoti. Tai pamėginsime padaryti vėliau, aptardami koncepcijas, kuriose Kinijos „komunistinis“ kapitalizmas lyginamas su įvairiomis pokomunistinio kapitalizmo formomis Sovietų Sąjungoje ir Rytų bei Vidurio Europoje (žr. 19.3).

Tačiau pokomunistinė transformacija – tai ne tik ekonominės sistemos, bet ir politinio režimo, kultūros bei ideologijos pokyčiai. Kuo jie ypatingi Kinijoje?

10.3. Kinijos komunizmo transformacijos problemos ir perspektyvos

Šiuolaikinės Kinijos ekonomika susiduria su daugeliu sunkių problemų, dėl kurių galima abejoti dažnai girdimomis prognozėmis, kad netrukus Kinija taps ne tik sparčiausiai ir stabiliausiai augančia, bet ir didžiausia pasaulio ekonomika.[77] Sparti industrializacija aštrina Kinijos ekologines problemas, su kuriomis ši šalis dėl didelio gyventojų skaičiaus ne kartą jau buvo susidūrusi ikiindustrinėje epochoje. Šalies ekonominė raida vyksta netolygiai – sparčiausiai auga pajūrio, Pietų ir Pietryčių regionai, o vidiniai (ypač Šiaurės ir Vakarų) regionai atsilieka. Palyginti silpna Kinijos ekonomikos vieta išlieka bankininkystės sektorius, kuriame iki Kinijos įstojimo į Pasaulio prekybos organizaciją veikė tik valstybiniai bankai, dažnai turėdavę gelbėti nuo bankroto neefektyviai dirbančias valstybinio sektoriaus įmones, ir todėl sukaupę didelius blogų paskolų portfelius.

Nors situaciją gali pakeisti prasidėjusi bankų privatizacija, kurioje aktyviai dalyvauja užsienio bankai, įsisenėjusios bankininkystės sektoriaus problemos tebėra didžiausias tolydžios Kinijos ekonomikos plėtros rizikos faktorius. Kitas grėsmių šaltinis yra prasidedantis gyventojų senėjimas dėl nuosekliai vykdomos politikos „viena šeima – vienas vaikas“. Tikriausiai ekonomikos pažangą stabdo ir plačiai išsikerojusi korupcija, nors šiuo atžvilgiu situacija Kinijoje nėra blogesnė už daugumos Rytų ir Vidurio Europos šalių, o pagrindinis Kinijos vyriausybės rūpestis yra ne per lėti, bet per greiti ekonomikos augimo tempai, nuolat gresiantys jos „perkaitimu“.

Įdomiausias, teoriniu požiūriu, Kinijos pokomunistinės transformacijos bruožas yra jos dalinis pobūdis. Jeigu ekonomines reformas lydėtų politinę sistemą liberalizuojančios ir demokratizuojančios reformos, Kinijos atvejis reikštų bent dalinę komunizmo kaip modernizacijos kelio reabilitaciją. Garsiuosius 1989 m. įvykius Pekino Tiananmenio aikštėje, kai kinų studentai pareikalavo reformų, analogiškų M. Gorbačiovo viešumo ir demokratizacijos politikai, daugelis analitikų laikė konflikto tarp komunistų partijos ir pilietinės visuomenės pradžia.

Ir „baltieji marksistai“ (tyrinėtojai, taikantys marksistinę sociologinės analizės metodologiją, tačiau atmetantys komunistinius vertybinius idealus), ir modernizacijos teorijos atstovai, ir totalitarizmo teorijos šalininkai sutarė, kad tolesnė rinkos santykių, o ypač privataus sektoriaus, plėtra sukuria sąlygas demokratinei revoliucijai toliau silpnindama komunistų valdžią bei sukurdama ekonominę buržuaziją – sluoksnį žmonių, kurie suinteresuoti ją nušalinti. „Galų gale komunistinės institucijos nepergyvens socialistinės ekonomikos marketizacijos. Komunistų partija be konstitucinės reformos nepajėgs patenkinti naujų socialinių reikalavimų, stimuliuojamų ekonominės transformacijos, o ypač – kolektyvinio ir privataus verslo tikrų nuosavybės teisių reikalavimo. Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje komunizmą nuvertė politiniai elito antrepreneriai, tikėdamiesi pašalinti politines kliūtis ekonominei reformai. Kai priartės Kinijos komunizmo galas, jį galės likviduoti tikra re-

[77] Žr. pvz.: *http://www2.goldmansachs.com/insight/research/reports/99.pdf.* Žiūrėta 2007 12 18.

voliucija, sukelta ekonominės reformos sėkmės“ (Shirk 1993: 350). Praėjus 15 metų nuo šios prognozės paskelbimo, ji vis dar neišsipildė. Turtėjantis ir gausėjantis naujasis Kinijos verslo elitas yra apolitiškas arba stoja į komunistų partiją, kuri 2002 m. atvėrė savo gretas kapitalistams – klasiniams proletariato priešams, o 2004 m. paskelbė privačią nuosavybę šventa ir neliečiama (Wilson 2007: 239).

Tai, žinoma, liudija apie tokią gilią komunizmo ideologijos eroziją, kuriai galėtų prilygti nebent nacistų sprendimas pradėti priiminėti į savo partiją žydus. Kitas puikus erozijos pavyzdys yra ankstesnio skirsnio (9.2) pradžioje pateiktas šiuo metu Kinijoje oficialiai priimtas socializmo esmės išaiškinimas. Iš komunizmo ideologijos liko ne daugiau nei kelios minėtinos kalendoriaus datos bei jų metu atliekamos oficialios ceremonijos, turistiniai maršrutai, susiję su „didvyriška“ Komunistų partijos istorija (ypač su 1934–1935 metų „Ilguoju žygiu“), Mao Dzeduno paminklai bei atvaizdai.

Kaip komunistinė valdžios sistema, kurią priimta laikyti ideokratine, sugebėjo pergyventi komunizmo ideologijos mirtį? Kodėl komunizmo griūtis sustojo (?) ties Didžiąja Kinijos siena? Kodėl kapitalistinės ekonominės reformos Kinijoje komunistų partijos valdžios nenusilpnino, bet (panašu), atvirkščiai, sustiprino?

Ieškodami keisto Kinijos komunistinio režimo stabilumo priežasčių, turime deramai atsižvelgti į tą faktą, kad 50 komunizmo metų – tai tik trumpas epizodas dviejų su puse tūkstantmečių Kinijos civilizacijos istorijoje. Iš šios istorijos paveldėtų praktikų ir tradicijų atžvilgiu komunizmo paveldas tėra tik dar vienas ir gana plonas sluoksnis, kurį kuo toliau, tuo labiau perkeičia rinkos ekonomikos bei atsivėrimo išoriniam pasauliui atnešta patirtis. Šalies, kurioje sėkmingai kapitalizmo statybai vadovauja komunistų partija, vaizdas nebeatrodo toks keistas ir nesuprantamas, jeigu prisiminsime tą vaidmenį, kurį ikimoderniųjų laikų Kinijos socialinėje ir politinėje organizacijoje nuo Han dinastijos laikų (206 m. pr. Kr. – 220 m.) vaidino mandarinų luomas.

Tai buvo literatai, kurių išsilavinimas apėmė Kinijos klasikinės kultūros kanono (visų pirma kinų senovės išminčiaus Konfucijaus (551–479 m. pr. Kr.)) veikalų išmanymą. To luomo nariu galėdavo tapti kiekvienas kinas, išlaikęs specialius egzaminus, kurių metu buvo tikrinamas šis išmanymas, o taip pat gebėjimas rašyti rašinius ir eiles, dailyraščiu piešti hieroglifus ir pan. (žr. Elman and Woodside 1994). Asmuo, tapęs mandarinų luomo nariu, tapdavo kandidatu žemiausioms pareigoms valstybės valdymo aparate užimti. Kelias aukštyn atsiverdavo išlaikius dar sunkesnius egzaminus ir gavus aukštesnį išsimokslinimo laipsnį (iš viso jų buvo keturi). Tokiu būdu Kinijoje atsirado pirmoji pagal meritokratinius principus papildoma biurokratija, kuri, kaip „mokytų žmonių valdžia“, kėlė susižavėjimą XVIII a. Europos švietėjams (ypač Voltaire'ui).

XIX a. išryškėjęs Kinijos ekonominis ir technologinis atsilikimas diskreditavo klasikinį išsilavinimą. Nuo XX a. pradžios mandarinų egzaminai nebebuvo rengiami, o kelią į viršų nuo šiol atverdavo tik modernus (europietiškas) išsilavinimas. Klasikinės tradicijos atmetimas vakarietiškos kultūros perėmimo vardan buvo bendra kinų nacionalistų (Gomindano

partijos) ir komunistų nuostata. Tačiau ir vieni, ir kiti (ypač komunistai, kurie iš Vakarų importavo intelektualiai sudėtingą doktriną) sukūrė politines sistemas, kuriose politinė partija, pretenduojanti tapti Kinijos civilizacijos modernizacijos avangardu, tiesiog užėmė tą vietą, kuri tradicinėje valdžios sistemoje priklausė mandarinams. Kadriniai komunistų partijos darbuotojai („ganbu“) tapo politiniu luomu.

Tas atotrūkis tarp K. Marxo ir kitų marksizmo klasikų raštų, kurių išmanymo vis dar reikalaujama iš Kinijos komunistų partijos narių, ir realaus kinų komunistų, kaip politikų ir administratorių, veiklos turinio, mažai skiriasi nuo tos situacijos, kai mandarinų klasikinės literatūros, poezijos išmanymas bei kaligrafijos įgūdžiai ne itin giliai informavo jų praktinę kasdienę administracinę veiklą. K. Markso mokymas šiuolaikinės Kinijos komunistų partijos politinėje kultūroje yra panašus į senovinę poeziją, kurios išmanymas (bei gebėjimas ją ezoteriškai komentuoti) yra priklausomybės savųjų ar išrinktųjų ratui požymis (panašiai kaip tikras teisininkų klano ar luomo narys turi bent truputį mokėti lotyniškai), ir todėl yra reikalaujamas iš naujų kandidatų į jį, tačiau neturi nieko bendra su praktine komunistų partijos veikla. Kinijos komunistai – tai savotiški neomandarinai, kurių išsilavinime seni K. Marxo raštai pakeitė dar senesnius Konfucijaus ir kitų senosios Kinijos išminčių kanoninius raštus.

Tradicinių laikų Kinijoje nuolatos kildavo sukilimai ir maištai, tačiau jie būdavo nukreipti prieš atskirus korumpuotus pareigūnus ar sugedusią dinastiją, bet ne prieš mandarinų luomą. Panašių reiškinių galima matyti ir šiuolaikinėje Kinijoje. Nors gana dažni nepasitenkinimo proveržiai pastebimi, jų taikinys paprastai būna „blogi“ vadovai. Idėja, kad bloga gali būti pati sistema, kurioje valdymą monopolizuoja atskiras „politinių žynių“, saugančių tam tikrą „šventą“ tradiciją, luomas, vis dar sunkiai telpa į kinų masinės politinės vaizduotės rėmus. Su panašiu autoritarinių politinių tradicijų pasipriešinimu vakarietiškos liberaliosios demokratinės idėjos susidūrė ir Rusijoje, kur masinės politinės vaizduotės horizontą nubrėžia griežto, bet gero ir teisingo valdovo (caro, generalinio sekretoriaus ar prezidento), skiriamo nuo „blogų“ valdininkų, vaizdinys.

Nors Mao Dzeduno valdymo laikais Kinija pergyveno ne vieną „Konfucijaus kritikos“ kampaniją, daugelis pačios partijos vidaus gyvenimo aspektų yra labiau orientuoti į tradicines konfucinės tradicijos sušventintas normas, o ne į oficialiai galiojančias leninines demokratinio centralizmo taisykles. Bene ryškiausias pavyzdys yra senų, atsistatydinusių ir išėjusių į pensiją partijos vadovų įtaka partijos sprendimams. Sovietų Sąjungos vadovų išleidimas į pensiją būdavo tolygus jų pasitraukimui į politinę nebūtį, todėl jie iš paskutiniųjų laikydavosi įsikibę valdžios kėdžių. Užtat paskutiniaisiais Sovietų Sąjungos gyvavimo dešimtmečiais šioje šalyje stipriai reiškėsi gerontokratijos tendencijos. Jos būdingos ir komunistinei Kinijai, tačiau čia gerontokratija reiškiasi specifiškai: pačius svarbiausius sprendimus formalūs partijos ir vyriausybės vadovai (dažniausiai – palyginti jauno amžiaus) priima tik po neformalių konsultacijų su partijos veteranais.

Tad nors paskutiniuoju savo gyvenimo dešimtmečiu Den Siao-pinas nebeužėmė jokių formalių postų, faktiškai buvo pats įtakingiausias Kinijos politinėje hierarchijoje asmuo. Tačiau šia savo politine galia jis naudojosi itin išrankiai ir atsargiai. Šis senolių, neužimančių jokių oficialių postų, autoritetas, sprendimų priėmimo orientacija į konsenso principą kyla iš giliausių Kinijos civilizacijos tradicijų. Jos stipriai veikia Kinijos komunistų partijos vidaus tvarką, politiką ir santykius su visuomene.

Tas politinis režimas, į kurį transformuojasi komunistinė politinė sistema, vis labiau primena kitose Rytų Azijos šalyse (Pietų Korėjoje, Taivane, Singapūre, Malaizijoje, Indonezijoje ir netgi iš dalies Japonijoje) egzistuojančius ar egzistavusius autoritarinius politinius režimus. Juose verslininkų sluoksnio (ūkinės buržuazijos) santykiai su politine klase labai panašūs į tuos, kurie nusistovi šiuolaikinėje Kinijoje tarp komunistinės nomenklatūros ir ūkinės buržuazijos. Tiesa, skirtingai nuo kitų Rytų Azijos šalių, Kinijoje nėra laisvos žiniasklaidos, ribojama religijos išpažinimo laisvė, kontroliuojamas interneto naudojimas. Žvelgiant iš Vakarų, galimybės balsuoti už vieną iš besivaržančių partijų bei naudotis žodžio, susirinkimų ir kitomis politinėmis laisvėmis nebuvimas daro gyvenimą Kinijos (ir Vietnamo) visuomenėse blogesnį už tą, kokį po 1989 m. gali gyventi daugumos Rytų ir Vidurio Europos šalių gyventojai. Jiems, skirtingai nuo kinų, nebereikia „gyventi mele“ (žr. 13.3).

Tačiau ilgainiui laisvės sfera gali ir didėti, palikdama už savo ribų tik teisę viešai kvestionuoti Kinijos kompartijos (neomandarinų luomo) teisę valdyti. Neverta ignoruoti ir kai kurių demokratijos daigų šiuolaikinėje Kinijoje. Vis dažniau pasitaiko konkurenciniai (iš daugiau negu vieno kandidato) rinkimai į žemiausio lygio administracinių padalinių postus. Tiesa, visi kandidatai turi būti komunistų partijos nariai. Pačioje komunistų partijoje renkant vadovaujančius partijos organus (įskaitant ir Centro Komiteto narių rinkimus partijos suvažiavimuose) kandidatų būna daugiau negu vietų, kurias reikia užpildyti, ir dalis kandidatų „išbalsuojami“. Žinoma, šiuos demokratijos pradmenis Kinijoje nuo tikros rinkiminės demokratijos su laisva rinkimine konkurencija dėl aukščiausių valdžios pareigybių skiria labai tolimas kelias.

Ar rinkiminė (o juo labiau – liberalioji) demokratija yra labiau tikėtina Kinijos politinės sistemos ateitis XXI amžiuje negu jos civilizacines tradicijas pratęsiantis autoritarinis režimas? Be galo nepaliaujamai augti ekonomika negalės ir Kinijoje. Kiek rimtesnė ir ilgesnė ekonominė krizė gali sukelti ir politinę krizę, kuri suteiktų naujų šansų ir Vakarų tarptautinių organizacijų palaikomoms demokratinėms jėgoms, šiuo metu veikiančioms emigracijoje. Be to, ir šiuolaikinėje Kinijoje yra daug pasiaukojamai kovojančių ir režimo persekiojamų disidentų, nors jie ir susilaukia kur kas mažesnio Vakarų žiniasklaidos dėmesio bei paramos, palyginus su ta, kokia tekdavo SSRS disidentams. Kilus politinei krizei, kuri prasidėtų suskilus režimo viršūnei ir tarpusavyje kovojančioms vadovybės grupuotėms pradėjus ieškoti masių paramos, prasidėtų ir kiniškasis „viešumas“. Susidarytų sąlygos kinų „oranžinei revoliucijai“.

Tada tylos spiralė (žr. 9.3), šiuo metu nutildžiusi visus, išskyrus pačius drąsiausius opozicinius balsus, galėtų pradėti suktis į kitą pusę. Į staiga išlaisvėjusios žiniasklaidos šviesą iškiltų vakarykščiai, šiuo metu Vakaruose mažai kam žinomi, režimo kankiniai, savo kančiomis teisėtai pelnę visuomenės simpatijas bei pasitikėjimą, kuris galų gale juos iškeltų į valdžios aukštumas. Taip ar maždaug taip Kinijoje galėtų prasidėti ir nugalėti demokratinė revoliucija, jeigu anksčiau išdėstyti spėliojimai apie komunizmo absorbavimą į Kinijos civilizacinę tradiciją yra klaidingi.

Tokios absorbcijos galimybę prieš 20 metų numatė Z. Brzezinskis, rašydamas dar iki Tiananmenio aikštės įvykių: „jeigu Kinijos komunistų lyderiams pasiseks jų dabartinis kursas, jie Kinijoje gali įgyvendinti tikrą kultūrinę revoliuciją: sulydyti savo tautos tradicines vertybes su kultūriniais modernybės reikalavimais. <...> Tačiau šiame procese Kinija naujai apibrėš savo komunizmo esmę, ir jos simbolinis idealas bus nebe pramonės darbininkas, prakaituojantis valstybinėje plieno liejykloje, bet aukštųjų technologijų komercinis antrepreneris, aktyviai konkuruojantis tarptautinėje Ramiojo vandenyno apvado rinkoje“ (Brzezinski 1989: 185–186).

Kinijos politinės transformacijos perspektyvas galima sieti ir su šios šalies faktinės federalizacijos tendencijomis (Weingast 1995; Montinola, Qian and Weingast 1996; Qian and Weingast 1997). Formaliai Kinija yra unitarinė valstybė (su autonomijos teisėmis, suteiktomis nacionaliniams pakraščiams). Tačiau dar Mao Dzeduno laikais provincijų vyriausybės turėjo kur kas daugiau savarankiškumo negu nominaliai federacinės Sovietų Sąjungos respublikų vyriausybės. Provincijų vyriausybių galios administruoti ekonomiką gali būti lyginamos su tomis, kurias Sovietų Sąjungoje turėjo N. Chručiovo valdymo laikais įsteigtos regioninės „liaudies ūkio tarybos“ („sovnarchozai“).

Prasidėjus rinkos reformoms, Kinijos provincijų vyriausybių kontroliuojami ištekliai bei galia santykiuose su centru dar labiau išaugo. Kartu susiformavo regioniniai verslo elitai, glaudžiai persipynę su vietinėmis komunistinėmis viršūnėmis. Nereti atvejai, kai aukšti provincijų pareigūnai atsisako paskyrimo į pareigas centrinėje vyriausybėje Pekine. Mao laikais tai būtų visiškai neįsivaizduojamas dalykas. Šiuose pokyčiuose galima įžvelgti didėjančias Kinijos subyrėjimo galimybes, kaip jau ne kartą yra buvę šios šalies istorijoje revoliucinių politinių krizių metu (Shaoguang and Angang 1993).

Ar revoliucija Kinijoje, kaip būdavo ir anksčiau, neprasidės nuo provincijų maištų? Tokia įvykių raida suteiktų istorinį laisvės atgavimo šansą ir šalies nacionaliniams pakraščiams. Visų pirma Tibetui, kurio faktinę nepriklausomybę (1950 m.), o vėliau ir autonomiją (1959 m.), vos įsitvirtinę valdžioje, sutrypė komunistinės Kinijos vadovai. Kita vertus, dėl Kinijos ekonominės ir karinės galios augimo tokios krizės geopolitinės pasekmės globaliniam saugumui gali sukelti kur kas daugiau grėsmių ir pavojų, negu SSRS žlugimo atveju.

Vykstant komunistinės ideologijos erozijai, Kinijoje stiprėja nacionalizmas, kuris tampa vienintele jėga, galinčia suvienyti kinus su skirtinga istorine pilietinio karo atmintimi, o taip pat patraukti diasporoje gyvenančius kinus. Būtent nacionalizmas šiuolaikinėje Kini-

joje bėra vienintelė ideologija, pajėgi mobilizuoti mases. Tačiau demokratijos ir nacionalizmo santykiai netgi dar labiau ambivalentiški negu kapitalizmo ir demokratijos ryšys. Todėl kartu su S. Huntingtonu (1996) ir jo bendraminčiais galima nuogąstauti, kad net ir revoliuciniu būdu nušalinus nuo valdžios komunistų partiją, antroje pagal BVP dydį pasaulio valstybėje visai nebūtinai įsiviešpataus jėgos, perėmusios Vakarų vertybes bei draugiškai nusiteikusios JAV bei Vakarų pasaulio atžvilgiu.

Taigi yra dvi ekonominės ir politinės Kinijos raidos alternatyvos: supanašėjimas su Vakarais (vesternizuojamoji modernizacija) *versus* savita modernybė, tęsianti kinų civilizacijos tradiciją.

10.4. Kinų kelias iš sovietinio komunizmo kaip išvengta Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo tragedija

Aptarę kinų kelią iš komunizmo, galime grįžti prie klausimo, kuriuo baigėme 9-ą skyrių: ar Sovietų Sąjunga galėjo išeiti iš komunizmo kiniškuoju keliu? Tai toli gražu ne tuščias klausimas, nes tos Rusijos politinės jėgos, kurių atstovai apgailestauja dėl 1991 m. rugpjūčio pučo nesėkmės, ir kurios jo išvakarėse sudarė proimperinę stovyklą, būtent kinų kelią nurodo kaip alternatyvą ir M. Gorbačiovo pertvarkai, ir toms neoliberalioms ekonominėms reformoms, kurias po SSRS žlugimo pradėjo B. Jelcinas. Iš tikrųjų, jeigu pučistai būtų nugalėję, tai po nacionalinių sąjūdžių imperijos pakraščiuose smurtinio numalšinimo bei represijų prieš demokratines jėgas pačioje Rusijoje jie būtų turėję ieškoti priemonių, kaip stabilizuoti išbalansuotą ir žlunganačią SSRS ekonomiką. Netgi sustabdę infliaciją konfiskacine pinigų reforma bei atkūrę darbo drausmę J. Andropovo taikytomis priemonėmis, jie būtų buvę priversti imtis vienokių ar kitokių ekonominių reformų.

Kokios žiaurios bebūtų buvusios prieš demokratines ir nacionalistines jėgas nukreiptos represijos, po M. Gorbačiovo viešumo epochos grįžimas prie sovietinės ideologinės ortodoksijos būtų buvęs neįmanomas. Todėl ideologinių kliūčių rinkos reformoms popučinėje Sovietų Sąjungoje būtų buvę netgi dar mažiau, palyginti su tomis, kurias turėjo apeiti Den Siao-pinas ir kiti, reformas pradėję vos dvejiems metams praėjus po „gyvojo dievo" Mao Dzeduno mirties. Pučistai būtų turėję tik vieną vienintelį – Kinijos – sėkmingų planinės-administracinės ekonominės sistemos reformų pavyzdį, ir anksčiau ar vėliau būtų mėginę bent iš dalies juo pasekti. Tokioje pat situacijoje anksčiau ar vėliau būtų atsidūrę ir M. Gorbačiovo varžovai – G. Romanovas ir V. Grišinas (arba jų įpėdiniai), jeigu jie būtų iškilę į valdžią 1985 m. kovą. Kiniškasis kelias buvo ir viena iš M. Gorbačiovo politikos alternatyvų, kai 1987 m. išaiškėjo pastangų pagreitinti ekonomikos raidą kadrų pakeitimu bei išteklių perskirstymu nesėkmė.

Tačiau vienas dalykas yra atsakyti į klausimą, ar pučistai būtų mėginę pakartoti Kinijos reformas Sovietų Sąjungoje, o visai kitas – kokie būtų realūs tokio mėginimo padariniai? Ar tas kelias, kuriuo einant pavyko transformuoti komandinę-administracinę ekonomiką

į efektyvią rinkos ekonomiką (kapitalizmą) Kinijoje, būtų atvedęs prie to paties rezultato Sovietų Sąjungoje? Kinijos ekonominių reformų sėkmė parodo, kad komunizmo kaip totalitarizmo ir komunistinio neotradicionalizmo teorijų atstovai klydo, teigdami, kad komunizmas nėra pajėgus transformuotis iš vidaus. Tačiau tai, ką įrodė gebąs padaryti kiniškasis komunizmas, galėjo negebėti arba jau nebegebėti sovietinis.

Žinoma, atsakymai į šiuos klausimus gali būti tik hipotetiniai. Tačiau jų svarstymas yra itin pravartus siekiant išsiaiškinti tam tikrus labai svarbius klausimus apie reformas pačioje Kinijoje: ar (ir kokiu mastu) šių reformų sėkmę lėmė pasirinkta evoliucinė, eksperimentinė, potruputinė (*incremental*), palaipsnių reformų strategija, ar tai sėkmei palankios pradinės bei ribinės sąlygos, kuriomis jos vyko? Atsakymas į šį klausimą turi ne vien teorinę reikšmę. Tuo metu, kai autorius rašo šį sakinį, pasaulyje vis dar yra bent dvi šalys, kur tebeegzistuoja stalininė ekonomikos centralizuoto planavimo ir komandinio-administracinio valdymo sistema: Kuba ir Šiaurės Korėja. Ar Kinijos reformų patirtis yra pritaikoma už Kinijos ribų? Kokia reformų strategija patartina toms šalims, kurios dar neišėjo iš komunizmo, – šoko terapija ar kiniškoji?

Kaip jau buvo sakyta, patrauklus kiniškojo kelio bruožas yra tas, kad juo einant ekonomikos transformacija vyksta be ekonominio augimo pertrūkių. Tačiau ar šiuo keliu įmanoma išeiti ne tik iš kiniškojo komunizmo? Diskusija šiuo klausimu tebevyksta. Vieni autoriai Kinijos išėjimo iš komunizmo sėkmę sieja su unikaliomis, vien Kinijai būdingomis ekonominėmis, politinėmis ir kultūrinėmis to išėjimo pradinėmis bei ribinėmis sąlygomis (Sachs and Woo 1997; Woo 1994; 1999). Kiti Kinijos reformų istorijoje įžvelgia pamokų, kurios gali būti naudingos dar nepradėjusioms rinkos reformų šalims, arba kurios būtų padariusios kelią iš komunizmo ne tokį skausmingą, jeigu į jas būtų buvę atsižvelgta sovietinio komunizmo šalyse (McMillan and Naughton 1992; Naughton 1995; 1997; Rawski 1999).

Štai dar keli klausimai, dėl kurių šiuo metu vyksta neoliberalių ekonomistų ir jų oponentų diskusijos: kiek kinų kelio institucinės naujovės bei išradimai (tokie, kaip MKĮ) prisidėjo prie jų ekonominio rezultatyvumo? ar Kinijos ekonominiai pasiekimai nebūtų dar didesni, jeigu likviduojant komunas žemė nebūtų buvusi perduota ilgalaikei nuomai, bet privatizuota?[78] ar neaiškios MKĮ nuosavybės teisės trukdė, ar buvo neutralios, ar netgi prisidėjo prie jų ekonominės sėkmės? ar privatizacija iš tikrųjų yra raktas Kinijos sunkiosios pramonės mikroekonominiam efektyvumui padidinti? o gal tą palyginti menką efektyvumą lemia prigimtinis Kinijos sunkiosios pramonės įmonių negyvybingumas dėl to, kad jos buvo sukurtos aplenkiant laiką, t.y. ignoruojant Kinijos ekonominį lygį bei savitus jo lyginamuosius pranašumus? (žr. Lin, Cai, and Li 1996). ar valstybės pastangomis atsilikusioje šalyje sukurta pirmaujančių technologijų pramonė gali būti konkurencinga tarptautinėje

[78] Tiesa, nelabai aišku, kaip jie galėtų būti didesni šalyje, kurioje metiniai ekonomikos augimo tempai jau kelintas dešimtmetis yra apie 10%. Tie patys neoliberalūs ekonomistai, kurie ragina Kinijos vyriausybę spartinti rinkos reformas, tuo pačiu metu jai sako, kad tokie tempai yra per aukšti, nes kelia ekonomikos „perkaitimo“ pavojų.

rinkoje ir išgyventi be vyriausybės apsaugos muitų tarifais bei subsidijomis? o jeigu tokią pramonę plėtoti skatina ne ekonominio efektyvumo, bet politiniai sumetimai (dėl neišspręsto Taivano klausimo Vakarų valstybės yra įvedusios embargą ginklų eksportui į Kiniją) sumetimai, ar valstybinė jos nuosavybė nėra optimali?

Kinijos kelio iš komunizmo (o kartu – ir iš ekonominio atsilikimo) pamokoms detaliai aptarti reiktų ištisos knygos. Apsiribosime klausimu, ar tokios reformos, kokios buvo įvykdytos Kinijoje, būtų davusios tokių pat rezultatų Sovietų Sąjungoje arba Rusijoje (juk ir B. Jelcinas po SSRS žlugimo galėjo pasirinkti kiniškąjį kelią): ekonomikos pakilimą be recesijos bei su ja susijusių socialinių kaštų?

Ar pasiūlius Rusijos kolūkiečiams ilgalaikes kolūkių žemių nuomos sutartis bei individualų ūkininkavimą, jie būtų pasinaudoję šia galimybe taip pat masiškai ir entuziastingai, kaip ir Kinijos valstiečiai? Ar likę be darbo kolūkių pirmininkai, kadriniai partinių organizacijų sekretoriai bei gausūs rajoninio lygio „vadovaujantys darbuotojai“ būtų pradėję kurti vietinę pramonę ir verslus, įteisinus steiginių, analogiškų KMĮ, kūrimą? Ar Rusijos miestų gyventojai taip pat masiškai ir energingai būtų pasinaudoję leidimu steigti privačias įmones (visų pirma paslaugų sektoriuje), kaip tai atsitiko Kinijoje?

Daugeliui skaitytojų šie klausimai gali pasirodyti grynai retoriniai, o atsakymai į juos – akivaizdūs. Tačiau net jeigu į tuos klausimus atsakytume teigiamai, reikia konstatuoti, kad Sovietų Sąjungoje tokios reformos netgi jų sėkmės (žemės ūkio produktyvumo padidinimo bei vietinės smulkiosios pramonės sukūrimo) atveju nebūtų galėjusios tapti lokomotyvu, iš vietos išjudinančiu valstybinę pramonę. Pagrindinis skirtumas tarp Kinijos ir buvusios Sovietų Sąjungos yra tas, kad Kinija – tai besivystanti, t.y. agrarinė ir kaimiška, šalis, o Sovietų Sąjunga pertvarkos pradžios laikais buvo jau industrinė šalis. Įspūdingo šiuolaikinės Kinijos ekonominio augimo paslaptis yra galimybė vienu metu panaudoti dviejų tipų ekonominio augimo šaltinius – tuos, kurie būdingi ekstensyviam augimui, ir tuos, kurie maitina intensyvų ekonominį augimą.

Kinija turi didžiulius pigios ir kartu disciplinuotos darbo jėgos išteklius, kurie užtikrina jos pramonės šakoms, gaminančioms produkciją, nereikalaujančią aukštos darbo jėgos kvalifikacijos, konkurencinį pranašumą prieš kitas analogišką produkciją gaminančias pasaulio šalis. Tuo pat metu „atvirų durų politika“ kartu su ekonomikos globalizacijos procesais sudaro Kinijai galimybę tapti šalimi, eksportuojančia taip pat ir produkciją, pagamintą taikant aukštąsias technologijas. Pirmo tipo ekonominio augimo šaltiniai yra išnaudojami kaimo rajonuose plėtojant pramonę, kuri yra vietinių savivaldybių nuosavybė. Antro tipo produkcija gaminama daugiausia laisvosiose ekonominėse zonose: įmonėse, sukurtose užsieninėmis „plyno lauko“ investicijomis, kuriose pirmaisiais reformų dešimtmečiais dominavo kinų tautybės verslininkų (vadinamųjų „chuaciao“) iš Pietryčių Azijos šalių, JAV ir netgi Taivano kapitalas.

Galimybių pakartoti „kinų stebuklą“ (makroekonominių rezultatų prasme) jų ekonominės reformos priemonėmis nei Sovietų Sąjungoje, nei kitose Rytų Europos šalyse ne-

buvo, nes čia ekonomikos struktūra buvo visai kitokia negu Kinijoje. Sovietų Sąjungos ekonomikoje dominavo fiziškai arba moraliai pasenusią įrangą naudojančios ir pasaulinių standartų nebeatitinkančią produkciją gaminančios tradicinės pramonės šakos. Ekstensyvaus augimo šaltiniai buvo išsemti. Darbo jėgos išteklių, reikalingų naujoms ekonomikos šakoms kurti ir plėsti, buvo galima gauti tik likviduojant pasenusias industrinio sektoriaus šakas, o tai reiškė tegul ir laikiną, bet neišvengiamą bendrą ekonomikos nuosmukį. Sovietų Sąjunga, o vėliau – Rusija savo „chuaciao" neturėjo. Priešingai, tėvynėje praturtėję rusų verslininkai skubėjo pervesti savo kapitalą į užsienio bankus.

Daugumoje Sovietų Sąjungos regionų dėl industrinio žemės ūkio pobūdžio, dėl kolektyvizacijos sukeltų negrįžtamų kaimo socialinės organizacijos pokyčių, nei gyventojų demografinė struktūra, nei kaimo gyventojų mentalitetas nesudarė galimybių padidinti žemės ūkio produktyvumą taip, kaip Kinijoje – tiesiog padalijant kolūkių žemes kolūkiečiams (arba grąžinant jas buvusiems savininkams) ir leidžiant jiems individualiai ūkininkauti. Rinkos reformų išvakarėse Kinijoje žemės ūkio sąskaita buvo vis dar subsidijuojama pramonės plėtra bei miesto gyventojų vartojimas. Sovietų Sąjungoje ir daugelyje kitų Rytų ir Vidurio Europos šalių situacija buvo atvirkščia: čia jau miestas subsidijavo kaimą.

Tokie pat ar panašūs ekonominiai pokyčiai (pagreitėjęs ekonomikos augimas bei jos restruktūrizacija be pereinamojo laikotarpio recesijos), kuriuos sukėlė ekonominės reformos Kinijoje po 1978 m., Sovietų Sąjungoje galėjo vykti tik XX a. ketvirtajame dešimtmetyje: jeigu vidaus kovose dėl valdžios bei „socializmo statybos" kelių, kurios vyko 1924–29 metais, būtų nugalėjusi dešiniųjų bolševikų grupuotė, kurios lyderis buvo Nikolajus Bucharinas. Tikriausiai dar ne vėlu pasukti šiuo keliu buvo ir 1953 m., iškart po J. Stalino mirties. Sovietų Sąjungos Den Siao-pinu galėjo tapti Lavrentijus Berija arba net Georgijus Malenkovas. Žiaurų ir cinišką, bet pragmatišką L. Beriją tuo metu įveikė idėjiškesnis „paskutinis komunizmo romantikas" N. Chruščiovas, nuoširdžiai tikėjęs galimybe iki 1980 m. įgyvendinti K. Marxo utopiją Sovietų Sąjungoje. L. Berijos vykdomą N. Chruščiovo „išplėstinės komunizmo statybos politiką" kažkaip sunku įsivaizduoti.

Tik kai kuriuose Sovietų Sąjungos regionuose – tuose, kurie buvo aneksuoti 1939–1940 metais, ir galbūt Užkaukazėje bei kai kuriose Vidurinės Azijos respublikose po kolūkių likvidacijos bei privačios ekonominės veiklos įteisinimo galėjo būti ekonominiai pokyčiai, analogiški tiems, kurie prasidėjo Kinijoje po 1978 m.: žemės ūkio gamybos produktyvumo pakilimas ir vietinės pramonės suklestėjimas. Tačiau jų būtų tikrai nepakakę išjudinti visos Sovietų Sąjungos ekonomikos, kurioje dominavo karinė pramonė, o konkurencinga tarptautinėje rinkoje buvo tik žaliavų ir energetinių išteklių sektoriaus produkcija. Kas svarbiausia, tie Sovietų Sąjungos regionai, kuriuose Den Siao-pino stiliaus reformų pozityvių ekonominių pasekmių tikimybė buvo pati didžiausia, kartu būtų išlikę ir didžiausios politinės įtampos zonomis, nes būtent čia nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiai buvo patys stipriausi. Intensyvios politinės represijos nacionaliniuose pakraščiuose būtų

slopinusios ir jų ekonominį pakilimą. Imperijos išsaugojimo politika būtų pakirtusi rinkos reformų politiką.

Tai antras svarbus Kinijos ir Sovietų Sąjungos skirtumas, dėl kurio mažai tikėtina, kad kinų pavyzdžio reformos popučinėje Sovietų Sąjungoje būtų davusios tokių pat rezultatų, kokių jos atnešė Kinijoje. Nors Kinija taip pat imperija, tačiau didžiulėje jos populiacijoje tautiškai ir kultūriškai heterogeniškų pakraščių gyventojai yra mažumos, o patys tie pakraščiai ekonomiškai ir socialiai yra kur kas silpnesni už imperinį centrą. Kitokia buvo Sovietų Sąjungos situacija, kur rusai nesudarė absoliučios gyventojų daugumos, o daugelis pakraščių buvo labiau išsivystę už imperijos centrą. Tokiomis sąlygomis imperinis sovietinio valstybingumo pobūdis būtų tapęs kliūtimi iš komandinės administracinės ekonomikos pereiti į kapitalizmą.

Dėl to popučinė sovietinė imperija būtų susidūrusi su legitimumo problemomis, kurios toli pranoksta tuos keblumus, kuriuos Kinijai kelia Tibeto okupacija. Savo valdžią Tibetui ir kitiems nacionaliniams pakraščiams Kinija teisina ir pagrindžia neva jos teikiama pagalba jų ekonominei ir kultūrinei plėtrai. Toks argumentas būtų visiškai nepritaikomas Rusijos valdžiai Užkaukazės ar Baltijos šalims pagrįsti. Nors Sovietų Sąjunga buvo fasadas, po kuriuo buvo restauruota Rusijos imperija, ji buvo įkurta dar neišblėsus pasaulinės revoliucijos viltims – kaip Pasaulinės Sovietinių Socialistinių Respublikų Sąjungos pradžia. Ja SSRS turėjo tapti socialistinei revoliucijai nugalint vis naujose šalyse, kaip ir buvo numatyta paskutinėje (1928 m.) Kominterno programoje. Viena iš priežasčių, kodėl Sovietų Sąjungos vadovybė įsikibusi laikėsi marksizmo-leninizmo dogmų, buvo ta, kad jos buvo vienintelis sovietinės valstybės legitimumo pagrindas. Jų atsisakius, neklusniųjų respublikų inkorporaciją pateisinti buvo galima tik nuorodomis į istorines carinės Rusijos teises, įgytas užkariavimo būdu.

Yra ir kitų 1978 m. Kinijos ir 1991 m. priešpučinės Sovietų Sąjungos skirtumų, kurie verčia abejoti galimybe transformuoti Sovietų Sąjungos planinę-administracinę ekonomiką į rinkos ekonomiką evoliuciniu būdu, išvengiant pereinamojo laikotarpio recesijos. Reformos Kinijoje prasidėjo esant makroekonominiam stabilumui, ir tai yra viena iš priežasčių, kodėl sisteminė transformacija vyko be gamybos ir gyventojų gerovės nuosmukio. Pučo išvakarėse Sovietų Sąjungos ekonomika jau buvo dezorganizuota, infliacijos smagratis jau sukosi visu greičiu, ir jo sustabdyti nebūtų buvę įmanoma be griežtų makroekonominės stabilizacijos priemonių (labiausiai tikėtina – konfiskacinė pinigų reforma). Jos būtų buvusios įmanomos tik įvedus nepaprastąją padėtį, bet būtų sukėlusios ekonominę recesiją, kuri būtų buvusi ne ką mažesnė už tą, kuri Rusijoje prasidėjo po šoko terapijos pradžios.

Į kinų kelio Sovietų Sąjungoje kainą būtina įskaityti ir politines represijas prieš nacionalinio išsivadavimo ir demokratinius sąjūdžius. Orientyrų jų kaštams įvertinti suteikia Čečėnijos nepriklausomybės karų tragedija bei Serbijos vadovų mėginimų Jugoslavijos griuvėsiuose sukurti „Didžiąją Serbiją“ pasekmės. Popučinėje Sovietų Sąjungoje, valdomoje „Nepaprastosios padėties valstybinio komiteto“ ar jo įpėdinio, nepriklausomos Lietuvos

vadovų bei Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio vadovų ir aktyvistų būtų laukęs fizinis sunaikinimas, represijos, emigracija, mėgiamo darbo praradimas, pasipriešinimo karo, primenančio pokario rezistenciją, agonija, daugelio Lietuvos miestų pavirtimas landšaftais, primenančiais šių dienų Čečėnijos sostinės Grozno (Džochargalos) vaizdus. Vėl būtų sustiprėjusi rusifikacija – tiek lietuvių kalbos stūmimo iš viešojo gyvenimo erdvių, tiek vėl į Lietuvą iš Rytų paplūdusio imigrantų srauto pavidalu. Negalima atmesti ir naujų masinių trėmimų į rytinius Sovietų Sąjungos rajonus tikimybės. Lietuvai ir lietuvių tautai visa tai būtų reiškę didžiulę istorinę tragediją.

Šiuo atžvilgiu 1991 m. rugpjūčio įvykiai Lietuvos istoriniam likimui buvo ne mažiau reikšmingi už tų pačių metų sausio įvykius. Net jeigu 1991 m. sausį sovietinė kariuomenė būtų palaužusi nepriklausomybės gynėjų pasipriešinimą, nepaprastosios padėties režimas būtų trukęs tik aštuonis mėnesius, o po pučo žlugimo Lietuva būtų atgavusi nepriklausomybę ir būtų galėjusi pradėti demokratinės santvarkos kūrimą kur kas palankesnėmis sąlygomis. Lietuvos demokratinės darbo partijos (LDDP) veikėjai ir ją rėmusi nacionalistinė sovietinės lietuviškos nomenklatūros dalis tarp 1991 m. sausio ir rugpjūčio būtų turėjusi pasirinkti tarp nepriklausomybės siekio ir įprastos tarnystės Maskvai „tautos išlikimo“ vardan. Todėl po galutinio nepriklausomybės atkūrimo 1991 m. rudenį atsiribojimas nuo sovietinės praeities Lietuvoje būtų vykęs kur kas radikaliau ir ryžtingiau, nes į Mykolo Burokevičiaus vadovaujamų kolaborantų gretas būtų spėję įsijungti ir daug tokių veikėjų, kurie nepriklausomoje Lietuvoje sugebėjo išsaugoti vadovaujančias pozicijas.

Kaip žinoma, ir Kinijoje transformacija nepraėjo be praradimų ir aukų. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Kinijoje prasidėjo palyginti trumpa ir negili ekonominė krizė, sukelta augančios ekonomikos „perkaitimo“. 1989 m. Pekine prasidėjo studentų demonstracijos, per kurias iš komunistinės Kinijos vadovų buvo reikalaujama Sovietų Sąjungos pavyzdžiu liberalizuoti ir demokratizuoti šalies politinę santvarką. Deja, studentų protestai nesusilaukė atgarsio nei platesniuose visuomenės sluoksniuose, nei provincijoje. 1989 m. birželio 4 d. į sostinę įvesti Kinijos Liaudies Armijos daliniai kruvinai susidorojo su Tiananmenio aikštėje susibūrusiais demonstrantais.

Likę gyvi buvo šalinami iš aukštųjų mokyklų, sodinami į kalėjimus, tremiami į provinciją. Vakarų žiniasklaidoje kilo didžiulė pasaulio demokratinės visuomenės pasipiktinimo banga, o Vakarų liberaliųjų demokratinių valstybių vyriausybės įvedė sankcijas Kinijai. Ši aštri pasaulio visuomenės ir Vakarų valstybių reakcija buvo svarbus veiksnys, prisidėjęs prie Rytų Europos komunistinių vyriausybių (ypač Rytų Vokietijos ir Čekoslovakijos) paralyžiaus, kai šiose šalyse taip pat prasidėjo masiniai antikomunistiniai protestai: jų vadovai turėjo nuogąstauti, kad jie susilauks dar griežtesnės Vakarų žiniasklaidos bei valstybių vadovų reakcijos. Studentai, žuvę po tankų vikšrais Tiananmenio aikštėje, savo gyvybės auka apsaugojo nuo susidorojimo protestuotojus Drezdene, Leipcige, Prahoje, Vilniuje.

Deja, nė viena iš Vakarų valstybių nebuvo tokia principinga, kad nutrauktų bet kokius prekybinius ryšius su Kinija arba uždraustų šioje šalyje investuoti: galimi verslo nuostoliai

įtakingiems Vakarų šalių politiniams sluoksniams pasirodė nepriimtinai dideli. Sparčius Kinijos ekonomikos raidos tempus ženkliai lėmė būtent sėkmė konkuruojant dėl užsienio kapitalo investicijų. Tačiau keblu įsivaizduoti, kaip hipotetinė Sovietų Sąjunga, smurtu nuslopinusi Baltijos ir kitų šalių nacionalinius sąjūdžius, būtų galėjusi tapti patrauklia Vakarų kapitalo investicijoms vieta. Priešingai, tikėtina, kad „Valstybinis nepaprastosios padėties komitetas“ arba jo įpėdiniai būtų susilaukę kur kas griežtesnių ir ilgiau trukusių sankcijų, kurios būtų sužlugdžiusios Sovietų Sąjungos pastangas pasiekti, kad Vakarų valstybės atšauktų draudimus parduoti modernias technologijas, bei pritraukti užsienio kapitalą.

Nacionalinio išsivadavimo sąjūdžius nuslopinus jėga, juos sukėlusios priežastys nebūtų buvusios likviduotos. Priešingai, prisiminimai apie 1988–1991 metų tautinį atgimimą bei jo užgniaužimą būtų palaikę tuos sąjūdžius ir tose respublikose, kuriose tautinis sąmoningumas iki tol buvo menkas. Tautinė priespauda egzistuoja ir planinio-administracinio socializmo (plg. Sovietų Sąjungą), ir rinkos socializmo (plg. Jugoslaviją), ir autoritarinio kapitalizmo sąlygomis. Apie tai byloja ir pačios Kinijos atvejis, kur nerimsta kompaktiškai gyvenančių nacionalinių ir religinių mažumų bruzdėjimai, o įtvirtinti šalies tarptautinį prestižą trukdo Tibeto okupacijos gėda.

Po ilgesnės ar trumpesnės pertraukos Baltijos, Užkaukazės ir kitų tautų kova už nepriklausomybę būtų atsinaujinusi, tik autoritarinio režimo sąlygomis ji būtų vykusi jau ne taikiais demokratiniais metodais, bet tokiais, kokius naudojo ar naudoja Šiaurės Airijos airiai nacionalistai, palestiniečiai ar „tamilų tigrai“ Šri Lankoje. Siekiant įvertinti galimus proimperinių jėgų pergalės padarinius, buvusių Sovietų Sąjungos respublikų ekonominę ir socialinę raidą 1991–2004 m. reikia lyginti ne tik su Kinijos raida tuo pačiu laikotarpiu, bet ir su šalių, anksčiau sudariusių Jugoslaviją, istorija ir atsižvelgti į Rusijos–Čečėnijos karų pamokas.

Rugpjūčio pučo žlugimas išgelbėjo Sovietų Sąjungą nuo pavirtimo antrąja Jugoslavija, o Lietuvą – nuo likimo, primenančio tą, koks ištiko Čečėniją. Kaip tik suvokimas, kad tai, kas nuo 1995 m. vyksta Čečėnijoje, galėjo įvykti ir Lietuvoje, 1991 m. rugpjūtį Maskvoje laimėjus pučistams, skatina mūsų šalies gyventojus su simpatija ir užuojauta žvelgti į čečėnų tautos kovas ir kančias. Jeigu sovietinė „blogio imperija“ ir nusipelno bent vieno gero žodžio, tai tik už savo greitą agoniją ir palyginti nesmurtinę mirtį.

Vis dėlto kartą pradėtos „kiniško stiliaus“ reformos, vykdomos karinės-policinės diktatūros sąlygomis, ir Sovietų Sąjungoje būtų nuvedusios planinės-administracinės sistemos transformaciją į kapitalistinę ekonomiką. Nors prasidėjusi kolūkių griūtis, skirtingai nuo Kinijos, nebūtų sukėlusi greitų, pozityvių ekonominių pasekmių (žemės ūkio produktyvumo padidinimo), leidimas privačiai verstis ekonomine veikla būtų užtikrinęs privataus sektoriaus atsiradimą. Jam sustiprėjus, būtų pradėjęs keistis ekonominės sistemos pobūdis. Tik visi šie pokyčiai būtų vykę ne ekonominio augimo, bet sąstingio bei recesijos sąlygomis. Ne tokia gili, kaip po neoliberalių reformų starto 1992 m. Rusijoje, ji būtų užtrukusi ne trumpiau, o gal ir ilgiau.

Kaip būtų atrodžiusi pučo išgelbėtos sovietinės imperijos ekonominė sistema 2007 ar 2008 metais, gana gerai parodo tų buvusių respublikų, kuriose ekonominės reformos po Sovietų Sąjungos žlugimo vyko autoritarinio režimo sąlygomis, šiandieninis ekonomikos vaizdas. Tai Baltarusija, Uzbekija, o iš dalies – Kazachstanas. Jų vadovai ne be pagrindo skelbiasi Den Siao-pino mokiniais.

Tačiau skirtingos pradinės ir ribinės sąlygos daugelį Kinijos ekonominės politikos priemonių neleido pritaikyti, o tos, kurios buvo pritaikytos, – davė kitokius (toli gražu ne Kinijos) ekonominius rezultatus. Taigi klausimas apie kiniškojo kelio iš komunizmo galimybę buvusioje Sovietų Sąjungoje bei Rytų ir Vidurio Europoje atveda prie kito klausimo. Tai klausimas apie išėjimo iš sovietinio komunizmo kelių įvairovės bei jais einant pasiektų skirtingų rezultatų priežastis.

11 skyrius

Išėjimas iš sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo: orientacijos, būdai, keliai, baigtys

11.1. Du išėjimo iš komunizmo paradoksai

Apmąstyti ir įvertinti pokomunistinę transformaciją galima dviem būdais. Pirma, galima mąstyti kaip apie procesą, kuriuo artėjama prie tam tikro tikslo atliekant tam tikrus pertvarkymus („namų darbus“), kol pagaliau nepadarytų darbų nebelieka. Kalbant metaforiškai, šiuo atveju pažangos matas yra tas kelias, kurį dar reikia nueiti iki paskirties taško. Antra, galima mąstyti kaip apie procesą, vis labiau nutolinantį nuo tam tikros pradinės būklės. Šiuo atveju matu galima laikyti pokyčių, kuriuos pokomunistinė šalis patiria, atitoldama nuo pirminės (komunistinės) būklės, mastą (plotį) ir gylį (plg. Šaulauskas 2000). Kalbant metaforiškai, matas yra kelias nuo pradinio taško, – nesvarbu, kuria kryptimi tie pokyčiai vestų. Kuo labiau tam tikros šalies ekonominė, politinė sistema, jos socialinė struktūra, kultūra ir ideologija skiriasi nuo jos komunistinės būklės, tuo ta transformacija yra gilesnė ir platesnė.

Tai pradinei būklei apibūdinti gerai tinka J. Kornai'o siūlomas klasikinės komunistinės sistemos idealusis tipas, kurio bruožai yra marksistine-leninine ideologija legitimuota vienos partijos monopolinė valdžia, valstybės ir valstybinės nuosavybės dominavimas ekonomikoje, biurokratinė (komandinė-administracinė) ekonomikos koordinacija ir centralizuotas planavimas, silpni biudžeto apribojimai įmonėms, vartojimo prekių ir darbo jėgos deficitas, paslėptas nedarbas, gigantomanija, įmonių polinkis į autarkiją, forsuotas augimas, kiekybinių rodiklių perdėtas sureikšminimas, gamintojų skatinimas priklausomai nuo plano užduočių įvykdymo, siekis maksimaliai išnaudoti visus gamybinius pajėgumus, griežta kainų kontrolė ir kt. (Kornai 1992: 359–380; žr. taip pat Ericsson 1991; Winiecki 1988). Šį idealų tipą atitinka Sovietų Sąjungos politinė-eko-

nominė sistema, kuri baigė formuotis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse kaip J. Stalino forsuotos kolektyvizacijos bei industrializacijos padarinys.

J. Kornai's mini ir tos sistemos skiriamuosius institucinius bruožus, ir jos chroniškas negales. Tačiau negalės galutinai išryškėjo tik nuo XX a. septintojo dešimtmečio, kai ėmė lėtėti iki tol buvę dieli sovietinės ekonomikos augimo tempai. Iki tol Sovietų Sąjungos vadovai neturėjo nė mažiausių abejonių dėl sovietinės sistemos lyginamųjų pranašumų prieš „pūvantį" ir „merdintį" „valstybinį-monopolistinį kapitalizmą" (taip sovietiniai ideologai kvalifikavo išsivysčiusių Vakarų šalių socialinę-ekonominę santvarką).

Po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos institucijų kompleksas bei jį formuojančios ir palaikančios politikos priemonės tapo prievartinio eksporto (Rytų ir Vidurio Europoje) arba savanoriškos imitacijos (Jugoslavijoje – iki 1948 m., Kinijoje – iki 1957–58 metų) objektu. Paskutinį autoritetingą privalomų kiekvienai komunistų partijai, užsimojusiai savo valdomoje šalyje „pastatyti socializmą", pertvarkymų sąrašą suderino ir pasirašė 1957 m. lapkritį Maskvoje 1917 m. Spalio perversmo Rusijoje („Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos") 40-mečio proga susirinkę 64 šalių komunistų partijų atstovai. Į tą sąrašą įėjo kapitalistinės nuosavybės likvidavimas ir visuomeninės pagrindinių gamybos priemonių nuosavybės įvedimas, planingas ekonomikos vystymas, socialistinis žemės ūkio pertvarkymas (kolektyvizacija), proletariato diktatūra (komunistų partijos politinės valdžios monopolis) ir t.t. Tas sąrašas apibendrino J. Stalino pertvarkymų Sovietų Sąjungoje metais sukurto ekonominės ir politinės santvarkos modelio pagrindinius bruožus. Nukrypti nuo to modelio reiškė „dešinįjį" arba „kairįjį" revizionizmą.

Komunistai džiaugdavosi ir sveikindavo, kai trečiojo pasaulio šalys, kurios nebuvo komunistų partijų valdomos, iš jų siūlomo politikos meniu perimdavo atskiras priemones, interpretuodami tokį tarybinės patirties panaudojimą kaip dar vieną marksizmo-leninizmo teisingumo įrodymą. Iš viso sovietinės patirties „lobyno" didžiausio populiarumo susilaukė valstybės finansuojamas pakeisiančios importą nacionalinės pramonės (ypač – sunkiosios) kūrimas bei penkmetiniai planai. Iš J. Stalino mokėsi 1947 m. nepriklausomybę išsikovojusi Indija, kuri tarp besivystančių šalių yra unikali savo demokratinio politinio režimo stabilumu. Pirmaisiais nepriklausomybės dešimtmečiais jos ekonominė raida vyko sovietinio pavyzdžio penkmetinių planų pagrindu, prioritetą teikiant nacionalinės sunkiosios pramonės kūrimui. Nors to ir neafišuodamos (kad neerzintų JAV, kurios tradiciškai laikė Lotynų Ameriką savo įtakos zona), iš Sovietų Sąjungos mokėsi ir daugelio Lotynų Amerikos šalių kairiosios vyriausybės, kurių ekonominę politiką formavo priklausomybės teoriją plėtojantys ekonomistai.

Jie Sovietų Sąjungos ekonominius laimėjimus 1930–1960 metais laikė pavyzdžiu, įrodančiu į autarkiją orientuotos industrinės politikos veiksmingumą tokioje šalyje, kuri siekia pagreitintais tempais įveikti atsilikimą (kaip Sovietų Sąjunga tarpukario metais) bei padėti ekonominius pagrindus „tikrai" nacionalinei nepriklausomybei (jos ir siekė Lotynų Amerikos šalys pokario metais). Panašiai į Sovietų Sąjungą ir jos patirtį žiūrėjo ir įtakingų

nacionalistinių partijų arabų šalyse lyderiai ir ideologai (tokie, kaip Gamalis A. Naseras ir Sadamas Huseinas), ieškoję „arabiškojo socializmo“ sukūrimo kelių bei šiam tikslui pasiekti noriai išnaudoję Sovietų Sąjungos teikiamą ekonominę ir politinę pagalbą.

Sovietinių pavyzdžių perėmimas pirmaisiais pokario (po Antrojo pasaulinio karo) metais lėmė politinės ir ekonominės tvarkos homogenizaciją (suvienodėjimą) didžiulėje erdvėje, besidriekiančioje nuo Elbės Vakaruose iki Vietnamo džiunglių Azijos pietryčiuose. Į ją pateko šalys, smarkiai besiskiriančios savo ekonominiu lygiu bei kultūrinėmis-civilizacinėmis tradicijomis. Visose jose buvo skelbiami tie patys lozungai, įgyvendinami tokie patys ekonominiai ir politiniai pertvarkymai. Kurį laiką paviršutiniškam stebėtojui iš šalies visas komunistinis pasaulis galėjo atrodyti kaip monolitinis kolosas.

Tačiau jau labai anksti pradėjo ryškėti vidinė šio pasaulio diferenciacija. Anksčiausiai (1948 m.) nuo jo atskilo Jugoslavija, kurios lyderis Josipas Broz Titas pasipriešino J. Stalino mėginimams pajungti šalies užsienio politiką imperiniam Sovietų Sąjungos diktatui. Iki konflikto su J. Stalinu Jugoslavijos komunistai nuosekliausiai ir entuziastingiausiai kopijavo sovietinius pavyzdžius, pertvarkydami jų valdžioje atsidūrusias šalies institucijas. Tačiau ir po konflikto su Sovietų Sąjunga Jugoslavija kurį laiką plėtojo savo ekonomiką pagal sovietinį pirmųjų penkmetinių planų pavyzdį. Tačiau jau 6-ajame dešimtmetyje prasidėjo savojo, jugoslaviško, socializmo modelio paieškos, kurios nuvedė šią šalį „dešiniojo revizionizmo“ (pagal 1957 m. komunistų partijų Maskvos deklaraciją, kurios Jugoslavijos atstovai nepasirašė) keliu. Jugoslavija tapo bene vienintele pasaulio šalimi, kurioje egzistavo ir veikė ekonominė santvarka, kuri gali būti pavadinta rinkos socializmo arba socialistinės rinkos ekonomikos vardu.

Tiesa, ji neatitiko jau aptarto (žr. 10.2) O. Lange's 4-ajame dešimtmetyje sukonstruoto teorinio rinkos socializmo modelio, kai gamybos priemonės priklauso valstybei, o ekonominio planavimo žinyba „simuliuoja“ gamybos priemonių bei kapitalo rinkas. Jugoslavijoje gamybos priemonės buvo perduotos savivaldžių įmonių darbuotojų kolektyvams, kuriems nominaliai buvo atskaitinga jų vadovybė (žr. Kornai 1992: 461–470; Ward 1958; Ottolenghi and Steinherr 1993). Pačius kolektyvus siejo rinkos santykiai – įmonės turėjo pirkti gamybos priemones bei žaliavas rinkoje, konkuruodamos su kitomis įmonėmis, bet užtat galėjo laisvai parduoti savo produkciją. Įmonių darbininkų užmokestis priklausė nuo įmonės veiklos tokioje konkurencinėje aplinkoje rezultatų. Nuo jų priklausė ir įmonių vadovų (vadybininkų) užmokestis bei karjera. Bet dar labiau ji priklausė nuo komunistų partijos (Jugoslavijoje ji buvo pervadinta į komunistų sąjungą) teritorinių organų vadovų (partinių biurokratų) vertinimų. Kaip ir Sovietų Sąjungoje, Jugoslavijoje veikė nomenklatūros sistema – vadovaujamas pareigas galėjo užimti tik į specialius „kadrų rezervo“ sąrašus įtraukti komunistai.

Todėl, nors įmonių vadovai nominaliai buvo atskaitingi savo darbuotojų kolektyvams ir galėjo savarankiškai priimti visus ekonominius sprendimus, iš tikrųjų jie turėdavo atsižvelgti ir į partinių viršininkų nurodymus. Su tais nurodymais ypač turėdavo skaitytis

pagrindiniai kapitalo rinkos žaidėjai – valstybiniai bankai. Išduodami kreditus dėl tų pačių priežasčių jie negalėdavo vadovautis vien ekonominiais sumetimais. Partiniams vadovams nurodžius, bankų vadovybė turėdavo atidėti mokėjimus nuostolingai dirbančioms įmonėms arba suteikti joms naujus kreditus. Kapitalo rinka realiai neveikė, nes bankų kreditai buvo skirstomi vadovaujantis ne tiek ekonomine, kiek politine logika.

Tą logiką visos Jugoslavijos mastu išreiškė „partijos linija“ perskirstyti išteklius menkiau išsivysčiusių Jugoslavijos respublikų (Serbijos, Makedonijos, Bosnijos–Hercegovinos) naudai labiau pažengusių respublikų (Kroatijos ir Slovėnijos) sąskaita. O atskirose respublikose tą politinę logiką diktavo „kriptopolitinės“ kovos dėl galios vietinių komunistinių valdžios elitų viduje. Mainais už lojalumą partiniai patronai atsilygindavo savo klientams – didžiausių ir politiškai reikšmingiausių įmonių vadovams – spaudimu bankams priimti palankius jiems sprendimus. Todėl biudžeto apribojimai Jugoslavijoje daugumai įmonių taip iki galo ir nesustiprėjo. Makroekonominė tokios situacijos pasekmė buvo Jugoslavijos ekonomiką vis sukrėsdavę infliacijos proveržiai, kurie ilgainiui paralyžavo, nors ir iškreipto, tačiau vis dėlto realiai veikiančio rinkos kainodaros mechanizmo funkcionavimą. Tai buvo silpnoji makroekonominė „savivaldos socializmo“ pusė.

Kitas (mikroekonominis) jugoslaviško socializmo defektas buvo trumpalaikė, vartotojiška įmonių uždirbtų pajamų paskirstymo orientacija, kuri savivaldžias įmones skyrė nuo kapitalistinių firmų, veikiančių konkurencinėje aplinkoje. Atskaitinga ne išoriniams savininkams, kuriems rūpėtų tik įmonės pelningumas arba jos akcijų vertė biržoje, tačiau savo darbuotojams, sėkmingai dirbančios įmonės administracija sunkiai galėjo atsilaikyti prieš jų spaudimą panaudoti pelną atlyginimams kelti, o ne investicijoms gamybai atnaujinti. Dėl to ilgainiui smukdavo įmonių konkurencingumas. Be to, siekdamos išlaikyti savo darbuotojų atlyginimą kuo didesnį, savivaldžių įmonių administracijos vengė jas plėsti ir nesamdė naujos darbo jėgos. Todėl Jugoslavijai buvo būdingas aukštas nedarbo lygis, nuo kurio gelbėjo tik intensyvi emigracija (visų pirma į Europos Sąjungos šalis). Emigrantų uždirbtų pinigų pervedimai tapo svarbiu šaltiniu šalies užsienio mokėjimų balansui palaikyti.

Kurį laiką (kol nebuvo išsemti ekstensyvaus ekonomikos augimo šaltiniai) savivaldos socializmo sistema ne tik sugebėjo užtikrinti didelius ekonomikos augimo tempus (1960–1980 metais vidutinis metinis BVP prieaugis buvo 6,1%), bet ir (skirtingai nuo sovietinės sistemos) patenkino mokią vartojimo reikmenų paklausą ir netgi gamino konkurencingą tarptautinėse rinkose pramonės produkciją. Tačiau nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios Jugoslavijos ekonomika išgyveno užsitęsusią makroekonominio stabilumo krizę, kuri buvo netgi gilesnė už tą, kokia Sovietų Sąjungoje įsisiūbavo prasidėjus M. Gorbačiovo pertvarkai. Šalis ne mažiau už Vengriją bei Lenkiją prasiskolino užsienio bankams ir Tarptautiniam valiutos fondui (TVF). Prasidėjus hiperinfliacijai, mainais už naujas paskolas TVF pareikalavo pradėti reformas, kurių įgyvendinimas būtų reiškęs jugoslaviškojo socializmo likvidaciją, nes viena iš tų reformų turėjo būti savivaldžių įmonių privatizacija.

Labiausiai nutolęs nuo sovietinio modelio į dešinę, jugoslaviškasis socializmas, atrodytų, buvo ir labiausiai pribrendęs sklandžiai ir laipsniškai transformacijai į kapitalistinę rinkos ekonomiką – tokiai, kokią ją įsivaizdavo būsimos socializmo ir kapitalizmo konvergencijos teoretikai. Kaip socialistinės rinkos ekonomikos šalis, Jugoslavija jau turėjo didžiąją dalį kapitalistinei rinkos ekonomikai reikalingų institucijų, o jos ūkis jau buvo gana giliai ir plačiai integruotas į pasaulinę rinką. Tai visų pirma tinka tokioms Jugoslavijos respublikoms, kaip Kroatija ir Slovėnija, apibūdinti (žr. 21.1).

Šalies vidaus rinkos kainos nebuvo itin toli nuo pasaulinės rinkos lyginamųjų kainų, o tai reiškia, kad šalies ekonomikos struktūra daugmaž atitiko jos lyginamuosius pranašumus. Tad perėjimas prie antrepreneriško laisvos rinkos kapitalizmo čia, atrodytų, turėjo ir galėjo įvykti be didelių sukrėtimų. Tam reikėjo palyginti nedaug: (1) paversti darbuotojų teisę kolektyviai valdyti savo įmonę jų dalinėmis individualios nuosavybės teisėmis, kurias jie turėtų kaip akcijų savininkai, galintys jas parduoti akcijų biržoje; (2) likviduoti komunistų partijos vadybinių pareigybių monopolį ir pakeisti jį laisvai samdomų vadybininkų darbo rinka.

Vienas iš dviejų didžiųjų išėjimo iš komunizmo paradoksų yra tas, kad būtent Jugoslavijoje – labiausiai šiam žingsniui pribrendusioje šalyje – tas perėjimas įvyko skausmingiausiai, su didžiausiais ekonominiais ir socialiniais nuostoliais. Tik viena iš Jugoslavijos respublikų – Slovėnija – sugebėjo realizuoti minėtą sklandžios socialinės-ekonominės sistemos transformacijos galimybę. Ji, ko gero, vienintelė visoje Rytų ir Vidurio Europoje sėkmingai laipsniškai perėjo prie kapitalistinės rinkos ekonomikos (žr. 21.1–2). Taip atsitiko dėl to, kad ji vienintelė iš Jugoslavijos respublikų išvengė šios valstybės griuvėsiuose įsiliepsnojusio karo, kuris pažeidė taip pat ir kaimyninių pokomunistinių Balkanų šalių (visų pirma Bulgarijos ir Rumunijos) ekonomikas.[79] Lemtinga kliūtimi sklandžiai išeiti iš komunizmo tapo karas, prasidėjęs yrant federacinei valstybei.

Skirtingai nuo Sovietų Sąjungos, komunistinė Jugoslavija buvo ne imperinė, bet federacinė valstybė. Tačiau, kaip ir Sovietų Sąjungos atveju, jos valstybinę vienybę užtikrino ir įtvirtino Jugoslavijos komunistų partijos politinės valdžios monopolis. Internacionalizmas tapo tuo komunizmo ideologijos aspektu, kuris buvo pritaikytas Jugoslavijos, kaip valstybinio darinio, legitimumui pagrįsti. Istorikai tebesiginčija, ar šio valstybinio darinio delegitimacija ir žlugimas buvo neišvengiama komunizmo ideologijos diskreditacijos pasekmė (žr. Allcock 2000, Gligorov 1994; Lampe 2000 (1996); Parenti 2002; Ramet 2005; Ramet 2002 (1992); Woodward 1995 ir kt.). Ir Jugoslavijoje, ir Sovietų Sąjungoje komunistinė ideologija legitimavo valstybę, o valdančios komunistų partijos vienybė laidavo jos, kaip nominalios etnofederacijos, sudėtinių dalių sanglaudą.

---

[79] Slovėnijai taip pat teko kariauti savo nepriklausomybės karą, tačiau jis truko tik dešimt dienų (2001 06 26–07 06) ir nepadarė didelių nuostolių.

Ar nekomunistinė Jugoslavija yra sunkiau įsivaizduojama už nekomunistinę Sovietų Sąjungą ar tokią jos įpėdinę, kokią „Suverenių valstybių sąjungos" pavadinimu 1990–1991 metais projektavo M. Gorbačiovas? Po Jugoslavijos suirimo kilusių karų aukos skatina daugelį analitikų šios šalies žlugimą vertinti kitaip negu Sovietų Sąjungos suirimą, kuris Vakaruose buvo sutiktas su džiaugsmu ir palengvėjimu. Skirtingai nuo Sovietų Sąjungos, po 1948 m. Jugoslavija niekada nebuvo karinių grėsmių Vakarams šaltinis[80], o jos griūtis išryškino tą Balkanų stabilizatoriaus vaidmenį, kurį ji iki tol atliko tarptautinių santykių sistemoje.

Todėl Jugoslavijos kaip valstybės išlikimo „galimybės langų" klausimas yra netgi dar įdomesnis už Sovietų Sąjungos žlugimo priežasčių pobūdžio klausimą (žr. visų pirma Ramet 2005). Tas galimybes galima sieti ir su konstitucinės politikos alternatyvomis, kurios buvo atviros iki Josipo Broz Tito, turėjusio diktatoriaus valdžią, mirties 1980 m., ir su Jugoslavijos vidaus politikos vingiais paskutiniuoju jos egzistavimo dešimtmečiu, ir su kitokia tarptautinių finansinių institucijų politika 9-ojo dešimtmečio ekonominės krizės metu bei Vakarų šalių (visų pirma Vokietijos ir Austrijos) elgesiu 1990–1991 metais. Jugoslavijos žlugimas prasidėjo, kai didžiausios respublikos – Serbijos – komunistų partijos vadovu tapo Slobodanas Miloševičius, pradėjęs vykdyti politiką, kurią kitų respublikų valdžios elitai suvokė kaip mėginimą transformuoti Jugoslaviją į Serbijos dominuojamą imperiją.

Ir Jugoslavijos išlikimo galimybės, ir S. Miloševičiaus iškilimo priežasčių bei jo politikos posūkių analizė nuvestų toli į šalį nuo šios knygos temos. Šios temos aspektu jugoslaviškojo komunizmo žlugimas svarbus tik kaip atvejis, kuris parodo, kad sklandus evoliucinis išėjimas iš komunizmo pasirodė neįmanomas netgi esant ypač palankioms tokiam išėjimui rinkos socializmo paliktoms pradinėms bei ribinėms sąlygoms, jeigu vienu metu su ekonominės ir politinės sistemos transformacija vidaus ar išorinio karinio konflikto sąlygomis reikėjo kurti nepriklausomą nacionalinę valstybę (taip buvo ne tik buvusioje Jugoslavijoje, bet ir daugelyje buvusių Sovietų Sąjungos respublikų). Ir priešingai, taika ir valstybės aparato administraciniai pajėgumai – visų pirma tie, kurie yra susiję su pamatinėmis valstybės funkcijomis (viešosios tvarkos apsauga, mokesčių administravimas) – buvo veiksnys, mažinantis išėjimo iš komunizmo ekonominius ir socialinius kaštus.

Tas dėsningumas galioja ir Kinijai bei Vietnamui – vienintelėms šalims, kurioms iš komunizmo pavyko išeiti be ekonominių ir socialinių nuostolių. Tai reiškia, kad perėjimas nuo kiniško komunizmo prie kiniško kapitalizmo įvyko kaip pagerinimas pagal Pareto – nė vieno kino padėtis nepablogėjo. Priešingai, visi kinai pasidarė turtingesni. (žr. Lau, Qian and Roland 2000. Žr. taip pat toliau, 12.2 ir 13.1). Sumažėjo gyventojų su pajamomis žemiau skurdo ribos. Tiesa, vienų ekonominę padėtį (disponuojamų išteklių kiekį) 1978 m. prasidėjusios reformos pagerino labiau, o kitų – mažiau. Dėl to nepaprastai išaugo turto, pajamų ir pragyvenimo lygio diferenciacija (žr. 10.2). Tačiau ji buvo ne to paties (ar suma-

[80] Iki pat Jugoslavijos žlugimo šios šalies karinė doktrina rėmėsi prielaida, kad labiausiai tikėtinas Jugoslavijos priešininkas galimame kariniame konflikte yra Sovietų Sąjunga.

žėjusio) turto perskirstymo rezultatas, – kai vieni pagerina savo padėtį kitų sąskaita, – tačiau nelygaus naujai sukurto turto paskirstymo rezultatas.

Šiuo atžvilgiu kiniškoji pokomunistinė transformacija unikali ne tik lyginant su kitomis pokomunistinėmis šalimis, bet ir platesniame pasauliniame-istoriniame kontekste. Tokių atvejų, kai pamatinė ekonominės sistemos transformacija neturi redistribucinių aspektų – vyksta be ekonominių išteklių kontrolės galių ir teisių paskirstymo prievartinio[81] pakeitimo, istorijoje nėra daug.

Antrasis pokomunistinės transformacijos paradoksas yra tas, kad tokia radikali transformacija sklandžiausiai ir neskausmingiausiai įvyko šalyje, kuri nuo klasikinio (stalininiosovietinio) komunistinės socialinės-ekonominės sistemos modelio buvo toli nukrypusi ne į dešinę, bet į kairę. Tas nukrypimas, kuris reiškė tolesnę komunistinio pasaulio vidinę diferenciaciją, jo vidinės įvairovės didėjimą, prasidėjo 1957–58 metais, kai Mao Dzedunas atsisakė pritarti N. Chruščiovo 1956 m. XX SSKP suvažiavime inicijuotam Stalino asmens kulto pasmerkimui, ir ėmė kaltinti jį „dešiniuoju revizionizmu“.

„Dešiniųjų revizionistų“ vardą sovietiniai komunistai pelnė ne vien už taikaus sambūvio su JAV ir jų sąjungininkėmis politiką po J. Stalino mirties, bet ir už materialinio suinteresuotumo principo taikymą „socialistinei ekonomikai“ valdyti. Kaip jau sakėme (10.2), maoistiniam komunizmui buvo būdinga nuosekli egalitaristinė orientacija, ko negalima pasakyti apie sovietinį komunizmą. Ji buvo praktiškai realizuota komunose, kurių smulkiausius padalinius (brigadas) 1957–1958 metais, „Didžiojo šuolio“ laikais, maoistai mėgino padaryti ne tik kolektyvaus darbo, bet ir bendro vartojimo vienetais (Oi 1989). „Didysis šuolis“ buvo mėginimas įvykdyti komunistinį ekonominį stebuklą – per kelerius metus paversti Kiniją industrine šalimi. Tuo tikslu ką tik įkurtos komunos buvo įpareigotos užsiimti ne vien žemės ūkio gamyba, bet ir masinės mobilizacijos metodais kurti kaimo pramonę – statyti aukštakrosnes ir lydyti plieną. Jis užsibaigė ekonomine katastrofa: 1959–1961 metais sukėlė badą, pražudžiusį nuo 20 iki 43 (!) milijonų žmonių gyvybių (Courtois ir kt. 2000 (1997): 676–677).

Antras „didysis šuolis“ buvo 1966–1969 metų „kultūrinė revoliucija“, kai buvo mėginama per kelerius metus padaryti kultūrinį-ideologinį stebuklą: perauklėti plačiąsias mases – išugdyti „naują žmogų“, kolektyvistą, kuris dirbtų visų pirma dėl idėjinių motyvų, o ne (kaip egoistiškas ir individualistiškas buržuazinis individas) siekdamas sau materialinės naudos. Baigiamasis „kultūrinės revoliucijos“ akordas buvo aukštųjų mokyklų uždarymas ir studentų išsiuntimas į kaimą „mokytis iš darbininkų ir valstiečių“ bei komunistiškai persiauklėti fiziniu darbu.

Kiniškąjį eksperimentą dar radikalesnėmis priemonėmis ir didesniu mastu 1975–1979 metais pamėgino pakartoti Kampučiją valdę komunistai, per nepilną penkmetį sunaikinę penktadalį šalies gyventojų. Pirmiausiai buvo naikinami deportuoti į kaimus miestų

---

81 Prievarta (*coercion*) nėra tapati smurtui (*violence*). Žr. Norkus 2006a. ir 13. 3.

gyventojai, kurie buvo laikomi nepataisomai „buržuazinės kultūros“ sugadintais, ir todėl nebeperauklėjamais. „Didžiojo šuolio“ ir „kultūrinės revoliucijos“ fone Sovietų Sąjungos vadovai po J. Stalino mirties atrodo kaip palyginti nuosaikūs veikėjai.

Dėl šios kairuoliškos Kinijos komunizmo praeities ir palikimo – visų pirma polinkio į „didžiųjų šuolių“ politiką – palaipsnė ir sėkminga jo sukurtos socialinės-ekonominės sistemos transformacija į savitą kinišką kapitalizmą yra tokia pat paradoksaliai nelaukta, kaip ir tiek aukų, kiek komunizmo mirtis pareikalavo Jugoslavijoje, labiausiai nuo klasikinio stalininio modelio nutolusioje šalyje.[82]

Išėjimas iš komunizmo sovietinėje komunistinio pasaulio dalyje (buvusioje Sovietų Sąjungoje ir jos išorinės (neformalios) imperijos šalyse) skyrėsi nuo jugoslaviškojo komunizmo žlugimo savo palyginti taikiu pobūdžiu. Tai visų pirma tinka Rytų ir Vidurio Europai. Visur komunistų valdžia buvo nuversta be žmonių aukų, išskyrus Rumuniją, kur Nicolae's Ceauşescu režimą nuvertė kariuomenės paremtas masių sukilimas, kurį nesėkmingai mėgino numalšinti valstybės saugumo tarnybos pajėgos.

Tokia pokomunistinės transformacijos eiga nėra savaime suprantama. Komunistinės nomenklatūros nariai, o ypač slaptosios policijos bendradarbiai, turėjo svarių pagrindų nuogąstauti, kad, išslydus iš jų rankų valdžiai, prasidės įvykiai, panašūs į tuos, kokiais išsiliejo 1956 m. antikomunistinis sukilimas Vengrijoje, kai įtūžusios minios linčo teismu susidorodavo su nekenčiamo režimo pareigūnais. Komunistai, įtvirtinę savo valdžią „raudonojo teroro“ priemonėmis, neturėjo pagrindo tikėtis, kad jie išvengs „baltojo teroro“ atpildo. Tačiau jokio „baltojo teroro“ nebuvo. Tik nedaugelyje šalių buvo įvykdyta liustracija – apribotos aukštųjų komunistinio režimo pareigūnų ir slaptųjų tarnybų bendradarbių pilietinės teisės.

Ryžtingiausiai tai buvo padaryta Čekoslovakijoje, kur komunistinių represijų banga buvo nusiritusi visai neseniai. Daugybė žmonių, dalyvavusių 1968 m. „Prahos pavasario“ įvykiuose ir dėl to praradusių vadovaujantį darbą arba kitaip nukentėjusių, reikalavo teisingumo. Priėmus griežtą liustracijos įstatymą, ortodoksai, oportunistai ir kolaborantai susilaukė atpildo, nors daugeliu atveju jo objektu tapo ne aukščiausi režimo vadovai, bet tik vykdytojai. Tačiau net pati griežčiausia (čekų) liustracija nė iš tolo neprimena tų repre-

---

82 Maoistinio laikotarpio paveldu, palengvinusiu Kinijos išėjimą iš komunizmo, galima laikyti mažesnį (palyginus su sovietiniu komunizmu) politinės sistemos institucionalizacijos laipsnį. Tai buvo Mao Dzeduno sąmoningai vykdytos „permanentinės revoliucijos“ politikos, kuri trukdė jo charizmatinei valdžiai transformuotis į stabilesnį tradicionalistinį arba biurokratinį režimą, rezultatas (žr. Dittmer 1988). Mao Dzedunui mirus, Kinijos būklė buvo panaši į tą, kokioje Sovietų Sąjunga buvo 1953 m. po J. Stalino mirties. Tada palaipsnė sovietinės sistemos transformacija kinišku keliu būtų buvusi kur kas lengvesnė, palyginus su laikotarpiu po L. Brežnevo mirties. Be to, Kinijoje ekonomikos valdymas buvo ne toks centralizuotas. „Kinijos centrinis planavimas buvo primityvesnis ir aprėpė mažiau, palyginus su sovietiniu centriniu planavimu; netgi palyginti didelės centralizacijos periodais Kinijos centrinė biurokratija (planavimo komisija ir ministerijos) kontroliavo mažiau kaip 600 produktų gamybą ir paskirstymą, tuo tarpu sovietai centralizuotai kontroliavo apie 5500 produktų“ (Oi 1993: 13).

sijų, kurias komunistai taikė savo režimui konsoliduoti. Daugelyje pokomunistinių Rytų ir Vidurio Europos šalių nėra politinių kalinių. Tai bruožas, ryškiausiai skiriantis dabartinę situaciją nuo tarpukario, ir kartu pats įtikinamiausias dabartinių režimų liberalaus demokratiškumo įrodymas.

Kita vertus, sovietinio komunizmo žlugimas nuo kiniškojo komunizmo transformacijos skyrėsi dideliais ekonominiais ir socialiniais nuostoliais. Skirtingai nuo Kinijos, kurios BVP jau daugiau kaip dešimt kartų pranoko tą, koks buvo pasiektas reformų pradžios metais (1978 m.), daugelio pokomunistinių šalių iš buvusios sovietinės sferos ekonomikų sukuriamas BVP ir praėjus 15 metų po komunizmo žlugimo dar nepasiekė to lygio, koks buvo paskutiniaisiais komunistų valdymo metais (žr. taip pat 12.2). Kaip paaiškinti pokomunistinės transformacijos socialinių, ekonominių ir politinių rezultatų nevienodumą? Ar visos aukos, kurių pareikalavo išėjimas iš sovietinės sferos komunizmo, buvo neišvengiamos? Tai yra pagrindiniai klausimai, kurie iškyla lyginamuosiuose pokomunistinės transformacijos tyrimuose.

11.2. Pokomunistinės transformacijos kelių tipologijos konceptualiniai pagrindai

Siekiant atsakyti į šiuos klausimus, visų pirma būtina susigaudyti išėjimo iš komunizmo krypčių, būdų, kelių, baigčių įvairovėje. Kebli jau pati išėjimo ar neišėjimo iš komunizmo fakto konstatacija. Tyrinėtojas, kuris svarbiausiu tokio išėjimo požymiu laiko komunizmo ideologijos atsisakymą, Kiniją ir Vietnamą turėtų laikyti tokiomis pat komunistinėmis šalimis kaip ir Šiaurės Korėją bei Kubą, ignoruodamas didžiulius šių šalių institucinės ekonominės organizacijos skirtumus. Kita vertus, ne mažiau akivaizdu, kad Kinija yra išėjusi iš komunizmo kitaip ir kitur, negu Lietuva, Lenkija ar Rusija.

Šioje knygoje priimamas toks problemos sprendimas: šalis nustoja būti komunistine (išeina iš komunizmo), jeigu joje arba marksizmas-leninizmas praranda oficialios ideologijos statusą, arba komunistų partija praranda valdžią, arba pradeda veikti kapitalistinė rinkos ekonomika. Žodis „arba“ šiame apibrėžime suprantamas negriežtosios disjunkcijos prasme. Tai reiškia, kad išėjimui iš komunizmo pakanka permainų vienoje iš trijų sričių: ideologijoje, politinėje ar ekonominėje sistemoje, nors kur kas daugiau pagrindų kalbėti apie išėjimą iš komunizmo yra tada, kai pokyčiai apima dvi ar net visas tris sritis.

Taikant šį apibrėžimą, Kinija ir Vietnamas jau nebėra komunistinės šalys, nes jose veikia kapitalistinė rinkos ekonomika, nors politinė valdžia tebėra komunistų partijos, slopinančios bet kokią jos nekontroliuojamą politinę veiklą, monopolis, o oficiali (institucionalizuota) ideologija yra „sinizuotas“ arba „vietnamizuotas“ marksizmas-leninizmas. Nėra komunistinės šalys ir Turkmėnistanas, Uzbekistanas ar Baltarusija, nors ekonominė šių šalių tikrovė yra kur kas mažiau nutolusi nuo klasikinės stalininės ekonominės sistemos, negu Kinijos ar Vietnamo ekonomika. Jose svarbų vaidmenį tebevaidina komandinė-administra-

cinė ekonomikos koordinacija, apimanti kainų reguliavimą bei valstybės užsienio prekybos monopolį. Šios šalys nėra komunistinės, nes jose nebėra nei komunizmo, nei socializmo ideologinės „statybos“, o jas valdantys diktatoriai bent jau nominaliai nebėra atskaitingi komunistų partijoms.

Ten, kur komunistų partijos pakeistu pavadinimu išliko (pavyzdžiui, Turkmėnijoje), jos išsižadėjo komunistinės ideologijos. Tokias komunistų partijų įpėdines toliau vadinsime ekskomunistinėmis, skirdami jas nuo neokomunistinių, išsaugojusių ištikimybę komunizmo ideologijai. Tokios neokomunistinės partijos veikia daugelyje pokomunistinių šalių (stipriausios – Čekijoje ir Rusijoje), tačiau nė vienoje iš jų nėra valdančiosios.[83] Uzbekistano ir Baltarusijos politinės sistemos formaliai yra daugiapartinės, tačiau be kliūčių veikti gali tik tos partijos, kurios remia prezidento, faktiškai turinčio diktatoriaus valdžią, politiką, tad daugiapartinė sistema yra tik marionetinis autoritarinio režimo fasadas. Šios valdžios kadrai yra buvusi komunistinė nomenklatūra arba (Vidurinės Azijos šalyse) jos atskira grupuotė, kurią su diktatoriumi sieja priklausomybė tam pačiam giminaičių ar žemiečių klanui (žr. Luong 2002). Nei ideologija, kuria šių šalių vyriausybės legitimuoja savo valdžią, nei reali jų politika nieko bendra su K. Marxo ar V. Lenino doktrina nebeturi.

Žinoma, tos šalys, kurių su komunistine praeitimi nebesieja nei oficiali (institucionalizuota) ideologija, nei ekonominės, nei politinės sistemos organizacijos principai, nuėjo iš komunizmo (pasikeitė) daug toliau, negu tos, kurių pokomunistinė transformacija apsiribojo pokyčiais vienoje iš trijų sferų. Tačiau konstatavus patį išėjimo faktą, dar lieka neatsakytas kitas klausimas – apie to išėjimo kryptį: kuo virsta, į ką (ir kaip) transformuojasi komunistinis sociumas?

Atsakant į šį klausimą, tikslinga skirti keturis dalykus: išėjimo (1) orientaciją, (2) būdą, (3) kelią ir (4) baigtį. Išėjimo orientaciją apibrėžia išėjimo ideologija (ar filosofija), kurios pobūdį lemia to išėjimo galutinių tikslų samprata bei praeities vertinimas. Komunistinės ideologijos vietą gali užimti daug skirtingų tarpusavyje konkuruojančių idėjų ir vertybių – pradedant kosmopolitiniu liberalizmu ir baigiant „integralistiniu“ nacionalizmu ar religiniu fundamentalizmu (pavyzdžiui, radikaliu islamizmu). Išėjimo iš komunizmo orientacijų analizei labai praverčia Mariaus Povilo Šaulausko siūloma pokomunistinio socialinio kismo orientacijų klasifikacija: kontinuacinė, restitucinė (restauracinė), imitacinė ir inovacinė orientacija (Šaulauskas 2000). Toliau vartosime M. P. Šaulausko terminus, nors tai nebūtinai reiškia, kad jų vartosena šioje knygoje tiksliai atitinka tą prasmę, kokią jie turi jo darbuose.[84]

---

83 Išimtis yra Moldova, tačiau ir šios šalies nominaliai neokomunistinė partija vykdo politiką, būdingą ekskomunistinėms partijoms.

84 Šioje knygoje orientacijos terminas turi siauresnę reikšmę, nes orientacija M. P.Šaulausko prasme apima ir tą problematiką, kuri šioje knygoje nagrinėjama su transformacijos būdo, kelio ir baigties „kepurėmis“. Kitaip sakant, šioje knygoje į M. P.Šaulausko vynmaišius pilamas vynas, už kurio kokybę minėtų terminų autorius neatsako.

Pokomunistinė transformacija yra kontinuacinė, jeigu svarbiausiu jos tikslu laikomas tam tikrų „pozityvių“ komunistinio laikotarpio laimėjimų išsaugojimas ir komunistinės sistemos trūkumų ar perlenkimų (pavyzdžiui, tautiškumo ar rinkos reikšmės ignoravimo) ištaisymas. Kontinuacinė pokomunistinės transformacijos ideologija – tai ekskomunistinio ar neokomunistinio konservatizmo ideologija. Ji dominuoja Baltarusijoje bei daugelyje Vidurinės Azijos respublikų. Kontinuacinė orientacija iš pradžių dominavo ir tokiose Pietryčių Europos šalyse, kaip Bulgarija ir Rumunija, bet vėliau ją nustelbė ir išstūmė neoliberalioji imitacinė transformacijos ideologija.

Inovacinė orientacija panaši į kontinuacinę tuo, kad joje atsisakoma visus komunistinio laikotarpio aspektus vertinti vien neigiamai. Su kontinuacine ir imitacine orientacija ją vienija kritiškas požiūris į ikikomunistinį laikotarpį. Šis bruožas jas skiria nuo restauracinės orientacijos. Tačiau jeigu, kontinuacinės ideologijos požiūriu, komunistiniais laikais buvo daugiau gerų negu blogų dalykų, tai inovacinės ideologijos požiūriu, yra atvirkščiai: blogų dalykų buvo kur kas daugiau negu gerų. Nuo imitacinės orientacijos ji skiriasi kritišku požiūriu į Vakarų ekspertų siūlomus neoliberalius išėjimo iš komunizmo receptus bei savų, naujų ir originalių, transformacijos metu iškylančių problemų sprendimo būdų paieškomis. Gali būti kritiškai vertinama ir pačių „senųjų“ Vakarų šalių kultūra ir socialinė tikrovė. Pavyzdžiu gali būti kritiškas požiūris į vakarietišką individualizmą, kuriam Kinijoje priešinamos azijinės kolektyvistinės bendruomeninės vertybės.

Atskira inovacinės orientacijos forma yra „pokomunistinis mesianizmas“ – tikėjimas, kad komunistinio laikotarpio patirties dėka pokomunistinės šalys gali įnešti naują, originalų indėlį į Vakarų ar pasaulinę civilizaciją, sukurti naujas institucines politinės ir ekonominės veiklos formas, vienais ar kitais atžvilgiais pranokstančias vakarietiškąsias (žr. toliau 19.2). Inovacinei orientacijai būdingas pragmatizmas[85] bei atvirumas „trečiojo kelio“ tarp kapitalizmo ir socializmo paieškų idėjai. Praktiškai tai reiškia simpatijas tam kapitalizmo modeliui, kuris šioje knygoje vadinamas socialiniu kapitalizmu (žr. 18 sk.). Inovacinę orientaciją galima įžvelgti pokomunistinės transformacijos procesuose Slovėnijoje (žr. 21 sk.), Kinijoje bei Vietname (žr. 10 sk.).

Restitucinė orientacija pokomunistinės transformacijos tikslu laiko ikikomunistinių laikų („aukso amžiaus“) ekonominės ir politinės sistemos atkūrimą, o imitacinė jos besąlygišku orientyru ir idealu laiko išsivysčiusių Vakarų šalių politinę ir ekonominę sistemas – kad „viskas būtų kaip Vakaruose“. Komunistinis laikotarpis vertinamas labai kritiškai, o vieninteliu pozityviu dalyku laikomas antikomunistinis pasipriešinimas. Negatyvus komunistinio laikotarpio vertinimas yra restitucinės ir imitacinės ideologijos sąlyčio taškas, nors imitacinėje orientacijoje jis gali būti ne toks kategoriškas. Kadangi šios dvi pokomunistinės transformacijos ideologijos tai konkuruodamos, tai papildydamos viena kitą dominavo

[85] Chrestomatiškai tokią pragmatizmo filosofiją išreiškia garsusis Den Siao-pino pasakymas, kad jeigu katinas laikomas gaudyti pelėms, tai jo kailio spalva (raudona ar balta) visiškai nesvarbi.

Vidurio Europos ir Baltijos šalyse (įskaitant ir Lietuvą), mes jas atskirai aptarsime kituose dviejuose šio skyriaus skirsniuose.

Išėjimo būdų skirtumus nusako reformos ir revoliucijos sąvokos, kurių turinys skiriasi priklausomai nuo to, ar taikomos ekonominiams, ar politiniams pokyčiams. Vienas išėjimo iš planinės administracinės ekonomikos būdas yra palaipsnės, dalinės, potruputinės (*incremental*) reformos, kai nuosekliai, viena po kitos sprendžiamos atskiros problemos ir mokamasi iš sprendimo metu išryškėjusių klaidų. Šį išėjimo būdą nusako gerai žinoma K. R. Popperio dalinės (*piecemeal*) socialinės inžinerijos (Popper 1992 (1944–45)): 83–89) sąvoka, o taip pat ne mažiau gerai žinoma Otto Neuratho metafora, kuri reformas lygina su laivo, esančio atviroje jūroje, perstatymu, nuosekliai, vieną po kitos, pakeičiant visas jo detales. Priešingą išėjimo būdą nusako K. R. Popperio holistinės socialinės inžinerijos sąvoka. Šiuo atveju siekiama visą senąją ekonominę sistemą kuo nuodugniau ir greičiau sugriauti, kad išlaisvintos privačios iniciatyvos proveržio dėka komunizmo griuvėsiuose galėtų išaugti beveik tobulos, privačiasavininkiškos, laisvos rinkos ekonomikos rūmas. Rinkos reformos šiuo atveju suprantamos kaip „didysis šuolis“ iš komunizmo į kapitalizmą.

Politikoje vienas iš dviejų priešingų išėjimo iš komunistinės sistemos būdų yra reformos iš viršaus, kuriomis autoritarinis režimas yra demokratizuojamas arba transformuojamas į autoritarinį arba pusiau autoritarinį pokomunistinį režimą (žr. 15.4). Kitas – demokratinė revoliucija iš apačios, kai masių aktyvumo protrūkis nušluoja senąjį valdantįjį elitą, išlaisvindamas vietą iškilti naujam. Elitų cirkuliacija būna dar intensyvesnė, kai kartu su politine revoliucija arba po jos holistinės socialinės inžinerijos metodais vykdoma ekonominė transformacija. Tuo tarpu reformomis iš viršaus vykdoma politinė transformacija (ypač, kai ją papildo potruputinė (*incremental*) ekonominė transformacija) sąlygoja kur kas didesnį politinio ir ekonominio galios elito tęstinumą. Jis pasipildo naujais žmonėmis, tačiau jo branduolys išlieka.

Kelio sąvoka nusako faktinę išėjimo iš komunizmo trajektoriją arba maršrutą, kuris išryškėja retrospektyviai tyrinėjant pokomunistinės transformacijos eigą. Šios sąvokos turinys sutaptų su transformacijos orientacijos ir transformacijos būdo sąvokų turiniu, jeigu faktiniai pasirinkto transformacijos būdo padariniai sutaptų su lauktaisiais. Tačiau, kaip žinoma, socialiniame gyvenime taip būna retai, patys geriausi sumanymai žlunga arba sukelia pasekmes, priešingas pradiniams planams. Geriausias pavyzdys yra paties komunizmo istorija, tačiau nuo šio, anot M. Weberio, „veikimo prieš nuosavą valią paradokso“ (žr. Norkus 2003 (2001): 365–366) nebuvo apdrausti ir komunizmo likvidatoriai. Reikalo esmę puikiai atskleidžia Andrejaus Shleiferio ir Danieliaus Treismano metafora, kad pokomunistinės reformos – tai žygis per kalnus be žemėlapio arba su žemėlapiu, kuris, kaip paaiškėja kelionėje, yra netikslus.

Net jeigu ir turime kompasą (tai būtų orientacijos ar ideologijos atitikmuo), ir žinome kryptį, kuria turime judėti, kad pasiektume tą vietą, į kurią norime patekti, tai dar visiškai nereiškia, kad ten ir atsidursime, jei tik kuo didesniu greičiu (holistinės inžinerijos revoliu-

ciniais metodais) judėsime tikslo link. „Ekonomikos reformos (su tam tikromis išlygomis tai tinka ir politikos reformoms – Z.N.) yra panašios į kelionę per stačius, neištyrinėtus kalnus. Ar takas egzistuoja, ar ne, priklauso nuo istorinės konjunktūros ir politinių institucijų, o krizės kontekstas lemia, kiek atkakliai alpinistai jo ieško. Bet netgi jeigu takas egzistuoja ir alpinistai yra pasirengę jo ieškoti, jie vis dėlto gali jo nerasti. Pasibaigus ekspedicijai, studijuojant kontūrinį žemėlapį galima nustatyti, ar buvo takas, kurį jie galėjo rasti – kitaip tariant, ar egzistavo politiškai įgyvendinamas (*politically feasible*) reformų paketas“ (Shleifer and Treisman 2000: 6–7).

Pratęsiant šią metaforą, reikia pažymėti, kad skirtingos pokomunistinės šalys į kelionę leidosi iš skirtingų pradinių taškų ir susidūrė su skirtingu vietovės reljefu – vienoms reikėjo įveikti aukštus kalnus, o kitoms reikėjo keliauti tik kiek kalvota vietove ar netgi lyguma, kur judėjimas tiesia kryptimi kuo didesniu greičiu ir garantavo sėkmę, – jeigu ja laikysime kuo greitesnį kelionės pradžioje užsibrėžto tikslo pasiekimą (nors labai skubant galima susilaužyti koją ir lygioje vietoje). Pradinio taško ir kelionės reljefo – o kartu ir faktinio kelionės maršruto pobūdį – lėmė komunistinių ir ikikomunistinių laikų paveldas, kuris buvo labai nevienodas biurokratinio autoritarinio, tautinio ir patrimoninio komunizmo šalyse; arba šalyse, kurios nuo seno priklausė Vakarų civilizacijos ratui, ir tose, kurių kultūrą paženklino bizantiškai stačiatikiškos, konfucinės ar islamo tradicijos; arba ekonomiškai labiau ir menkiau išsivysčiusiose ir t.t.

Dėl vietovės reljefo (t.y. nevienodai palankių ar nepalankių pokomunistinės transformacijos vidinių ir išorinių sąlygų) skirtingi buvo pokomunistinės transformacijos keliai ir baigtys. Skirti pokomunistinės transformacijos kelius ir baigtis reikia todėl, kad skirtingos baigtys reiškia ir skirtingus kelius, tačiau skirtingi keliai ir kelionės būdai (revoliucija arba reforma) gali atvesti į tą patį paskirties tašką. Šalys, judančios labai pavojinga ir sunkia vietove, galėjo į tą patį paskirties tašką patekti anksčiau, negu tos, kurios susidūrė su mažesnėmis kliūtimis, bet dėl per didelio skubėjimo ar kitų „subjektyvaus faktoriaus“ nulemtų klaidų ilgesniam ar trumpesniam laikui įgriuvo į tarpeklius ar duobes. Nors pokomunistinės transformacijos pradžioje galėjo atrodyti, kad tas paskirties taškas vienas ir tas pats (rinkos ekonomika ir liberalioji demokratija), prie jo artėjant, aiškiau matosi naujos kryžkelės, nes egzistuoja skirtingi ir rinkos ekonomikos (žr. 18 sk.), ir liberalios demokratijos (žr. 13.4–6) variantai. Pokomunistinės transformacijos kelią apibrėžia transformacijos orientacijos, būdo ir baigties kombinacija.

Nuo komunistinės transformacijos pradžios praėjus jau beveik 20 metų, galima konstatuoti, kad daugeliu atveju faktiniai atvykimo taškai (kur iš tikrųjų „atvyko“ viena ar kita šalis) labai skyrėsi nuo pradinių lūkesčių. Pakanka prisiminti kad ir Lietuvoje 1989–1990 metais plačiai paplitusį įsitikinimą, kad po kelerių metų Baltijos šalys iš esmės niekuo nebesiskirs nuo Švedijos ir kitų Skandinavijos šalių. Dabar matome didelę pokomunistinės transformacijos baigčių įvairovę – pokomunistinės šalys po 20 transformacijos metų viena nuo kitos skiriasi kur kas daugiau negu jos išvakarėse.

Kai eidami link tam tikro tikslo patenkame ne ten, kur norėjome nueiti, kartais problemą galima „išspręsti" tiesiog pakeičiant jos tikslą ar kryptį. Antai jeigu ėjome į bažnyčią, o pakeliui užsukome į smuklę ir joje užsibuvome iki uždarymo, po to nebenorėsime į bažnyčią, bet galbūt panorėsime aplankyti draugę arba užbaigti vakarą kitoje smuklėje. Taip ir kai kuriose pokomunistinėse šalyse, kuriose pasirinktas išėjimo būdas atvedė ne ten, kur buvo tikėtasi patekti, transformacijos metu (kelyje) pasikeitė dominuojanti jos orientacija (ideologija). Ryškiausias pavyzdys – Rusija. Jos valdžios elito sluoksniuose pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais dominavo imitacinė neoliberalioji ideologija. Išėjimo iš komunizmo tikslas buvo paversti Rusiją normalia vakarietiška šalimi. Šiuo metu ši ideologija Rusijoje yra jau marginali. Ją išstūmė kontinuacinė ir restauracinė orientacijos – „suverenios demokratijos" doktrina bei Rusijos imperinės didybės atkūrimo tikslai.

Rusijos pavyzdys parodo ir empirinius keblumus, su kuriais susiduriame taikydami ką tik paaiškintas pokomunistinės transformacijos orientacijos, būdo, baigties, kelio sąvokas. Jos yra idealūs tipai, kurių santykis su empirine tikrove yra problemiškas dėl to, kad tikrovėje dažniausi mišrūs, pereinamieji atvejai, ypač kai kalbame apie orientacijos ir transformacijos būdą. Liberaliosios demokratijos sąlygomis viešojoje erdvėje tuo pat metu paprastai reiškiamos idėjos, reprezentuojančios visas arba beveik visas transformacijos ideologines orientacijas.

Vis dėlto viena iš jų yra dominuojanti, pavyzdžiui, neoliberalioji imitacinė orientacija Baltijos ir Vidurio Europos šalyse. Net jeigu vienos absoliučiai dominuojančios orientacijos nėra, kitos nėra vienodai įtakingos. Vienos ideologijos atstovai viešajame diskurse atlieka pagrindinę partiją, kiti groja antruoju smuiku, o dar kiti į jį įsiterpia tik kaip pokomunistinį tiesos režimą destabilizuojantys (ir todėl tildomi, vienaip ar kitaip stumiant juos iš viešosios erdvės) disidentai, kurie dažniausiai kalba apie tokius ar anokius negatyvius ar net pragaištingus nueito transformacijos kelio padarinius. Pavyzdžiu gali būti ir Lietuvoje pasitaikanti globalizacijos ir europeizacijos kritika dėl jos tikrų ar tariamų grėsmių lietuviškam tautiniam ar doroviniam identitetui (žr. pavyzdžiui, Balčius 2005).

Analogiški keblumai iškyla (bei panašiai gali būti sprendžiami) ir taikant pokomunistinės transformacijos būdų sąvoką. Pokomunistinės ekonominės transformacijos tyrinėtojai tebesiginčija, kurių šalių ekonominė politika labiau atitiko radikalaus („šoko terapijos") būdo sąvoką (ją atskirai aptarsime jau paskutiniame šio skyriaus skirsnyje), o kurioms labiau tinka laipsniškų reformų konceptas (žr. 12.3). Keblumai, kurie iškyla, atsakant į klausimą, ar 1989–1991 metų politiniai įvykiai Vidurio ir Rytų Europoje bei kitose buvusios SSRS respublikose gali būti pavadinti revoliucija, paskatino kai kuriuos tyrinėtojus sukurti naują „refoliucijos" (reforma+revoliucija) sąvoką, kad tinkamai atsižvelgtų į jų savitumą (žr. 14.2). Diskusijos objektu yra ir klausimas, kiek buvo pokomunistinės transformacijos kelių ir baigčių. Visi šie klausimai detaliau aptariami tolesniuose knygos skyriuose, kur ką tik įvestos ir paaiškintos sąvokinės perskyros pritaikomos empiriškai.

Taikant šias sąvokas, mus pirmiausiai domins klausimas apie transformacijos orientacijų, būdų, kelių ir baigčių santykį. Kiek baigtys priklauso nuo orientacijų ir būdų, o kiek – nuo pradinių vidinių bei išorinių sąlygų? Nuo ko priklausė vienokios ar kitokios orientacijos dominavimas bei transformacijos būdo pasirinkimas? (žr. 12.5). Į šiuos klausimus galima atsakyti tik empirinio lyginamojo tyrimo pagrindu. Šių tyrimų rezultatams, jų aptarimui ir yra skirti tolesni šios knygos skyriai.

Tačiau prieš tai dar tikslinga pateikti transformacijos tipologiją, kuri išryškina tos transformacijos tipų erdvę (žr. 5.4). Pagrindines šios erdvės dimensijas apibrėžia ką tik paaiškintos orientacijos, būdo, baigties sąvokos. Tai kintamieji, kurie gali turėti daugiau ar mažiau įverčių. Kiekviena atskira šių kintamųjų kombinacija apibrėžia vieną iš daugelio galimų transformacijos tipų. Galima įsivaizduoti imitaciškai orientuotą išėjimą iš komunizmo, kuris vyksta ir palaipsnių reformų, ir revoliuciniu būdu. Taip pat ir inovacinė bei restitucinė orientacija gali būti realizuojama arba reformomis, arba revoliucija. Kaip ribinį atvejį galime įsivaizduoti ir revoliucinį kontinuacinį būdą. Tai būtų komunistinė kontrrevoliucija, kurią daugelis pokomunistinės transformacijos amžininkų laikė realia galimybe: pasinaudoję rinkos reformų sukelto masių nepasitenkinimo socialiniu sprogimu, į valdžią grįš komunistai ir įprastomis priemonėmis (masiniu teroru) atkurs komunistinę santvarką.

Kadangi žmonių veiksmų realūs padariniai tik iš dalies priklauso nuo jų veiksmų, orientacijos ir būdo ryšys su baigtimis yra kontingentiškas. Keblu įsivaizduoti, kad dalinės potruputinės reformos, vykdomos vadovaujantis kontinuacine ideologija, atvestų į racionalų antrepreneriškąkapitalizmą bei liberaliąją demokratiją (nebent taip aprašytume Kinijos raidą). Tačiau ne tik galima įsivaizduoti, bet ir faktiškai taip yra įvykę, kad revoliuciniais metodais vykdoma imitaciškai orientuota pokomunistinė transformacija baigiasi autoritarinio arba pusiau autoritarinio režimo bei kapitalistinės ekonominės sistemos, smarkiai besiskiriančios nuo vakarietiškosios, į kurią buvo orientuojamasi transformacijos pradžioje, sukūrimu. Taip vyko ir taip baigėsi pokomunistinė transformacija Rusijoje.

Jeigu tarsime, kad revoliucinis politinės sistemos pakeitimo būdas yra suderinamas su laipsnišku, potruputiniu išėjimu iš komunizmo, kaip ekonominės sistemos, būdu, tai galima išskirti net 16 (4×2×2) grynųjų išėjimo iš komunizmo pradžios tipų:

(1) imitaciškai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(2) imitaciškai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(3) imitaciškai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(4) imitaciškai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(5) restituciškai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(6) restituciškai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(7) restituciškai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(8) restituciškai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(9) į tąsą orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(10) į tąsą orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;

(11) į tąsą orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(12) į tąsą orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(13) inovatyviai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(14) inovatyviai orientuotas, politikoje evoliucinis, ekonomikoje evoliucinis;
(15) inovatyviai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje revoliucinis;
(16) inovatyviai orientuotas, politikoje revoliucinis, ekonomikoje evoliucinis.

Jeigu įtrauksime ir skirtingas galimas baigtis, tai išėjimo iš komunizmo tipų (kelių) galėsime išskirti dar daugiau. Tikslus jų skaičius priklauso nuo to, kiek išskirsime galimų jo baigčių ekonomikoje ir politikoje, ir ar darysime prielaidą, kad ekonominės ir politinės baigtys yra vienos nuo kitų nepriklausomos. Net jeigu skirsime tik du kapitalizmo tipus, o politines sistemas skirstysime tik į demokratines ir nedemokratines, tai padarę šią prielaidą turėsime skirti 64 (16×2×2) išėjimo iš komunizmo tipus (kelius). Taikydami labiau diferencijuotą baigčių analizę, kuri vien buvusioje sovietinio ir jugoslaviško komunizmo erdvėje leidžia išskirti mažiausiai 5 kapitalizmo tipus, dvi liberaliosios demokratijos atmainas ir mažiausiai 4 nedemokratinio (autoritarinio) režimo tipus, kombinatoriškai galimų išėjimo iš komunizmo tipų (kelių) skaičių turėsime padidinti iki mažiausiai 480 (16×5×6).[86]

Tai ženkliai pranoksta pokomunistinių šalių skaičių. Kai kuriuos tokiu būdu gautus pokomunistinės transformacijos atvejus galima diskvalifikuoti kaip logiškai negalimus (prieštaringus). Antai, ar galima tokia imitaciškai (neoliberaliai) orientuota revoliucinė ekonomikoje ir politikoje pokomunistinė transformacija, kuri užsibaigtų valstybiniu kapitalizmu ir sultoniniu politiniu režimu? Tokių pat abejonių dėl jo loginio galimumo gali kelti ką tik minėtas į tąsą orientuotos, evoliucinės politikoje ir ekonomikoje pokomunistinės transformacijos, užsibaigiančios liberalaus kapitalizmo ir libertarinės liberaliosios demokratijos sukūrimu, kelias. Jeigu revoliucinę, į tąsą orientuotą pokomunistinę transformaciją tapatinsime su komunizmo atkūrimu, tai logiškai neįmanoma turėsime laikyti bent jau į tąsą orientuotą, revoliucinę politikoje ir ekonomikoje pokomunistinę transformaciją, užsibaigiančią liberalaus kapitalizmo ir libertarinės liberaliosios demokratijos sukūrimu.

Pokomunistinė empirinė tikrovė yra žymiai „skurdesnė“ už jos įvairovės galimybes, kurias atskleidžia dedukcinė tipologinė analizė. Toje tikrovėje aptinkame tik nedaugelį logiškai galimų pokomunistinės politinės ir ekonominės transformacijos tipų. Tie tipai, kurių atvejų tikrovėje yra daugiausiai, dažniausiai ir atsiduria tranzitologinių tyrimų akiratyje. Kitus šio skyriaus skirsnius ir visą 12-tą skyrių ir paskirsime šiems buvusioje sovietinio ir jugoslaviško komunizmo erdvėje realiai aptinkamiems pokomunistinės transformacijos tipams.

Šią analizę pradėsime detalesniu dviejų orientacijų, kurios dominavo tame šios erdvės segmente, kuriam priklauso ir Lietuva – Baltijos ir Vidurio Europos šalyse, aptarimu.

---

86 Kinijoje ir Vietname besiformuojantį kapitalistinės sistemos tipą išskyrę į atskirą racionalaus antrepreneriško kapitalizmo atmainą, tų tipų gautume dar daugiau (576).

11.3. Restitucinė išėjimo iš komunizmo orientacija

Kaip ką tik nurodėme, restitucinę ir imitacinę pokomunistinės transformacijos orientaciją (ideologiją) vienija griežtai neigiamas požiūris į komunistinį laikotarpį. Vieninteliu pozityviu dalyku laikoma antikomunistinė rezistencija. O skiriasi jos pokomunistinės transformacijos tikslų samprata. Restitucinė (restauracinė) orientacija būdinga toms politinėms jėgoms bei programoms, kurios tikslu laiko ikikomunistinės santvarkos atkūrimą. Tokių politinių jėgų 1989–1991 metais nebuvo arba jos buvo labai silpnos tose šalyse, kuriose iki komunizmo įsigalėjimo modernizacija dar nebuvo prasidėjusi ar bent kiek toliau pažengusi, o komunistiniai režimai atliko tų šalių „turbomodernizatorių“ vaidmenį sugriaudami arba nusilpnindami ikimodernias tradicines (patriarchalines, feodalines, pusiau feodalines) socialines struktūras. Tai patrimoninio komunizmo šalys (žr. 8.5).

Vidurinėje Azijoje restitucinė transformacija būtų reiškusi socialinio gyvenimo tvarkos, pagrįstos islamiškąja šariato teise, atkūrimą. Rusijoje – carinės autokratijos, egzistavusios iki 1905 m. ar net 1917 m., restauraciją. Ilgainiui politinės jėgos su tokiais siekiais iškilo ir sustiprėjo. Pirmiausiai Vidurinėje Azijoje, kuri tapo islamiškojo fundamentalizmo (arba politinio islamo) idėjų įtakos sfera (žr. Naumkin 2003). Tačiau konkrečiomis 1989–1991 metų aplinkybėmis šalyse, kuriose komunistinis režimas įsigalėjo nustelbdamas arba sunaikindamas ikimodernius socialinio gyvenimo sanklodos bruožus, restitucinė transformacija nebuvo patraukli perspektyva ir todėl negalėjo mobilizuoti plačios politinės paramos.

Kitaip buvo Baltijos, Vidurio, o iš dalies – ir Pietvakarių Europos šalyse, kurioms komunizmo įsigalėjimas po Antrojo pasaulinio karo reiškė jų prievartinį atplėšimą nuo Vakarų pasaulio, būdingų Vakarų civilizacijai modernių institucijų arba bent jau jų užuomazgų sunaikinimą. Joms pokomunistinė transformacija įgijo „sugrįžimo į Europą“, į natūralų jų istorinės raidos kelią prasmę. Kalbant politinės ekonomijos terminais, šiose šalyse pokomunistinė transformacija reiškė kapitalizmo, o kai kuriais atvejais – ir demokratijos, restauraciją. Nors būta išimčių (antai Vengrijoje „aukso amžiumi“ kai kurios restitucinės politinės jėgos labiau linkusios laikyti dualistinės Austrijos–Vengrijos monarchijos erą 1866–1918 metais), daugumoje šių šalių atstatytino socialinio būvio etalonu tapo jų ekonominė, politinė santvarka ir kultūrinis gyvenimas trumpu tarpukario dešimtmečiu (1918–1938/40).

Šio laikotarpio idealizacija itin būdinga Baltijos šalims, nes kai kurių iš jų (Estijos ir Latvijos) gyventojų etninės daugumos tik šiuo laikotarpiu pirmą kartą pasaulio istorijoje pasireiškė kaip valstybingos tautos. Todėl čia transformacijos produktai ir yra skubotas ekonomiškai negyvybingo smulkiojo valstiečių ūkio atkūrimas (žr. Alanen 2001; 2004) bei pilietybės įstatymai Estijoje ir Latvijoje, kuriais šių valstybių pilietybę automatiškai gavo tik asmenys, buvę jų piliečiais iki 1940 m., bei jų palikuonys.

Probleminiai tokios pokomunistinės transformacijos aspektai netruko išryškėti. Tai ne vien tos socialinės ir ekonominės problemos, kurios iškilo, susidūrus senųjų savininkų arba jų palikuonių ir dabartinių komunistų nacionalizuoto turto naudotojų interesams

bei pristigus viešųjų išteklių, reikalingų tiems konfliktams neutralizuoti. Komunistiniu laikotarpiu daugumoje šalių iš esmės pasikeitė ekonomikos struktūra – iš agrarinių jos virto industrinėmis šalimis. Todėl nuosavybės grąžinimas ankstesniems savininkams nebegalėjo reikšti to kapitalizmo, kuris egzistavo prieškario metais, atkūrimo. O daugumoje buvusių Sovietų Sąjungos respublikų, kur komunistams valdant spėjo pasikeisti kelios kartos, jos tiesiog nebebuvo kam grąžinti.

Netgi tose šalyse, kuriose kolektyvinė atmintis apie ikikomunistinius laikus išliko gyva, nepaisant visų komunistinės propagandos pastangų juodinti ikikomunistinį laikotarpį ir išpūsti komunistinio laimėjimus, tos atminties turinys buvo ambivalentiškas. Neatsitiktinai ir daugelis šiuolaikinių amerikiečių bei Vidurio Europos šalių istorikų, kurių pažiūrų politinis korektiškumas nekelia jokių abejonių, tarpukario laikotarpį vadina „krizės dekadomis“ (Berend 1998; žr. taip pat Janos 1982; 2000).

Visose Rytų ir Vidurio Europos šalyse tarpukario metais veikė kapitalistinė rinkos ekonomika, ir jos tuo metu padarė ženklią ekonominę, socialinę ir kultūrinę pažangą. Tačiau ketvirtajame XX a. dešimtmetyje ją ilgam pristabdė 1929 m. prasidėjusi pasaulinė ekonominė krizė, vėliau peraugusi į užsitęsusią depresiją. Vyriausybės mėgino ją įveikti ekonominio aktyvumo stimuliavimo, „dirigavimo“, į autarkiją orientuotos industrinės politikos priemonėmis, savų gamintojų globa muitų barjerais bei eksporto premijomis. Šiuo atžvilgiu jų politika nesiskyrė nuo kitų Vakarų valstybių ekonominės politikos, kurios ekonominę krizę mėgino įveikti stiprindamos valstybinį ekonomikos reguliavimą, kuris apėmė ir visą ekonominio aktyvumo skatinimo priemonių kompleksą (žr. Berend 2006).

Valstybinis ekonomikos reguliavimas ypač sustiprėjo, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Taip pat ir Lietuva, kuri į jį iš pradžių nebuvo įtraukta, dėl tradicinių prekybos ryšių nutrūkimo buvo priversta vykdyti ekonominę politiką, kuri retrospektyviai atrodo kaip priemonių, kuriomis 1940 m. sovietinė okupacinė administracija panaikino rinkos ekonomiką, uvertiūra (žr. Vaskela 2002). Panaši situacija susiklostė ir tose Rytų bei Vidurio Europos šalyse, kurios Antrajame pasauliniame kare dalyvavo kaip Vokietijos sąjungininkės. Karo metais visas ekonominis gyvenimas buvo valstybės griežtai administruojamas ir reguliuojamas, o ženkli privačios nuosavybės dalis buvo eksproprijuota. Tai buvo žydų mažumos, kuri šiose šalyse tradiciškai aktyviai reiškėsi versle, o kai kur – netgi dominavo, nuosavybė.

Kai po karo komunistai, Sovietinės Armijos iškelti į valdžią, karo metų valstybinį ekonomikos reguliavimą ir administravimą pavertė planine-administracine ūkio sistema bei nacionalizavo ne vien buvusią žydų, bet ir vokiečių, o vėliau – ir „savų“ kapitalistų nuosavybę, jie tik užbaigė savo pirmtakų – dešiniųjų radikalų – pradėtus darbus. Neatsitiktinai vieno iš žymiausių tarpukario Rumunijos kraštutinių dešiniųjų intelektualų, ekonomisto Michailo Manoilescu (1891–1950) darbuose buvo dauguma būsimosios priklausomybės teorijos idėjų (žr. Manoilescu 1931; 1937; taip pat 2.4 šioje knygoje). Šios paskutinių-

jų dešimtmečių iki komunizmo įsigalėjimo Rytų ir Vidurio Europoje bei Baltijos šalyse ekonominės politikos orientacijos ir tendencijos veikiau buvo priešingos, negu rezonavo su neoliberaliomis ekonominėmis idėjomis, kuriomis XX a. priešpaskutiniajame dešimtmetyje vadovavosi Vakarų šalių ekspertai, konsultavę pokomunistinių šalių vyriausybes ekonominės reformos klausimais.

Dar didesnių keblumų kėlė restitucinė orientacija pertvarkant politinę sistemą. Tik Čekoslovakija (iki jos padalijimo 1938 m., įvykdyto su didžiųjų Vakarų Europos demokratinių valstybių pritarimu) buvo išlikusi liberali demokratinė, o visose kitose Baltijos, Vidurio Europos ir Balkanų šalyse po trumpo demokratinės raidos laikotarpio įsigalėjo autoritariniai režimai. Bulgarijoje tai atsitiko jau 1923 m., Lenkijoje ir Lietuvoje – 1926 m., Jugoslavijoje – 1929 m., Estijoje ir Latvijoje – 1934 m., Rumunijoje – 1938 m., o Vengrijoje autoritarinis režimas egzistavo nuo pat komunistinės revoliucijos nuslopinimo 1919 m. Viešajame diskurse dominavo etninis nacionalizmas ir antisemitizmas, buvo engiamos tautinės mažumos.

Šios priežastys prisidėjo ir prie Čekoslovakijos – šios demokratijos oazės tarpukario Rytų ir Vidurio Europoje – žlugimo, nes gausios vokiečių, vengrų, ukrainiečių mažumos, o galiausiai ir slovakų tauta nustojo būti lojalios jungtinei valstybei. Separatistinės (slovakų) ir iredentistinės (vokiečių ir vengrų) politinės jėgos skelbė Čekoslovakiją dirbtiniu dariniu, kuris esąs įkurtas pažeidžiant demokratinį tautų apsisprendimo principą. Ištikimybė demokratiniams principams neleido prievarta užgniaužti šios propagandos ir agitacijos, pakertančios valstybingumo pamatus.

Ši Čekoslovakijos demokratinio valstybingumo tragedija papildomai prisidėjo prie demokratinės santvarkos diskreditavimo kaimyninėse šalyse, kur tautinių mažumų teisės tebebuvo problema, ir nė viena didesnioji Rytų ir Vidurio Europos valstybė tarpukario metais taip ir nepajėgė jos išspręsti. Taigi, prieš patekdamos į komunistinių diktatūrų valdžią, visos Rytų ir Vidurio Europos šalys tapo autoritarinėmis valstybėmis su nedemokratinėmis konstitucijomis.

Dėl visų šių priežasčių išėjimas iš komunizmo tiesiog atkuriant prieškarinę konstituciją buvo neįmanomas. Nors pokomunistinių šalių vyriausybės, ypač Baltijos šalių, praradusių prieš karą ir formalią valstybinę nepriklausomybę, pabrėžė naujai kuriamos politinės santvarkos perimamąjį ryšį su ikikomunistinių laikų valstybės santvarka, nė vienoje iš jų naujųjų konstitucinių pagrindų problema nebuvo išspręsta tiesiog sugrįžtant prie paskutinės ikikomunistiniu laikotarpiu galiojusios konstitucijos.[87]

---

[87] Lietuvos Atkuriamojo seimo posėdyje 1990 m. kovo 11 d., kuriame buvo atkurta Lietuvos nepriklausomybė, buvo atstatytas 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Respublikos konstitucijos galiojimas. Tačiau tai buvo tik simbolinis veiksmas, turėjęs suteikti atkuriamai nepriklausomai Lietuvos valstybei daugiau legitimumo. Iki 1992 m. spalio 25 d., kai LR piliečių referendume buvo priimta šiuo metu galiojanti Lietuvos Respublikos Konstitucija, atkuriama Lietuvos valstybė tvarkėsi pagal tame pačiame posėdyje priimtą Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą.

Ikikarinės socialinės-ekonominės santvarkos ir politinio režimo visiškas restauravimas būtų buvęs anachronizmas, trukdęs „sugrįžti į Europą“, nes ji buvo jau nebe ta, prieškarinė, Europa, į kurios realijas kreipė restitucinė orientacija. Šiuo atžvilgiu iškalbinga mėginimų atkurti istorines politines partijas (tokias, kaip tautininkai ar krikščionys demokratai Lietuvoje) nesėkmė. Nors kai kurios iš jų ir sugebėjo mobilizuoti savo prieškarinių nuopelnų (dažnai ambivalentiškų) prisiminimus, daugumoje pokomunistinių demokratijų pokomunistinės partinės sistemos branduolį sudarė nauji steiginiai (neįskaitant ekskomunistinių partijų).

Todėl Vidurio Europoje ir Baltijos šalyse netruko įsigalėti imitacinė pokomunistinės transformacijos orientacija (ideologija), kuri antroje paskutiniojo XX a. dešimtmečio pusėje sustiprėjo ir Bulgarijoje bei Rumunijoje, bet blėso ir silpo Rusijoje – šalyje, kurioje ji buvo itin stipri 1991–1993 metais. Imitacinėje ideologijoje pokomunistinė transformacija suprantama kaip toks procesas, kurio tikslas yra perimti ekonomines ir politines šiuolaikinių Vakarų šalių institucijas, kuo tiksliau ir greičiau įgyvendinant autoritetingų (tai reiškia – tarptautinių finansinių organizacijų akredituotų) ekspertų nurodymus.

Kuo toliau šalis buvo pažengusi modernizacijos keliu jau ikikomunistiniu laikotarpiu, tuo mažesnė buvo įtampa tarp restitucinės ir imitacinės orientacijos. Pavyzdžiui, Čekijoje, be jokių išlygų modernioje jau ikikomunistiniu laikotarpiu, išsprendus valstybingumo problemą (po Čekijos ir Slovakijos „skyrybų“ 1993 m. sausio 1 d.), tos įtampos iš viso nebeliko. Išėjusi iš komunizmo šalis atgavo iki 1948 metų turėtą liberaliosios demokratinės kapitalistinės santvarkos pavidalą. Visose kitose pokomunistinėse Vidurio Europos ir Baltijos šalyse pokomunistinė transformacija reiškė ekonominės ir politinės sistemos, kuri vienokiu ar kitokiu mastu nutolo nuo ikikomunistinės, susikūrimą, vadovaujantis Vakarų ekspertų rekomendacijomis bei nurodymais.

11.4. Imitacinė išėjimo iš komunizmo orientacija ir „didžiojo šuolio“ į rinkos ekonomiką programa

Būtent tokia – imitacinė – pokomunistinės transformacijos samprata dominuoja „tranzitologijoje“ – akademinėje subdisciplinoje, kuri paskutiniajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje užėmė tą nišą, kurioje anksčiau tarpo sovietologija. Iš visos logiškai galimų pokomunistinės transformacijos kelių (tipų) įvairovės ji išskiria keletą, kuriems suteikiama normatyvinio pavyzdžio galia. Tokie „teisingi keliai“ yra tie, kurie baigiasi liberalios demokratijos ir racionalaus antrepreneriško kapitalizmo sukūrimu. Kiti keliai laikomi nenormaliais, patologiškais, nesėkmingais. Pati pokomunistinė transformacija suprantama kaip perėjimas (*transition*) iš komunizmo į liberalųjį demokratinį kapitalizmą. Šioje knygoje nekvestionuojamas tokios pokomunistinės transformacijos baigties pranašumas. Priešingai, dedamos didelės pastangos jį pagrįsti (žr. ypač 13.1–13.2). Tačiau mėginama išvengti tokios pernelyg teleologiškos transformacijos sampratos, teikiant pirmenybę ne

perėjimo, bet ***išėjimo iš komunizmo*** ir ***transformacijos*** sąvokoms, išryškinant jų kelių įvairovę.

Pagrindinis tranzitologijos klausimas prasidėjus išėjimui iš komunizmo buvo toks: koks išėjimo iš komunizmo būdas – revoliucinis („didžiuoju šuoliu") ar evoliucinis – leidžia sukurti liberaliąją demokratinę kapitalistinę santvarką su mažiausiais socialiniais kaštais? Praėjus keleriems metams nuo transformacijos pradžios, jį papildė, o ilgainiui ir nustelbė kitas: kokie buvo tie veiksniai, nuo kurių priklausė pokomunistinės transformacijos sėkmė? Ta sėkmė suprantama kaip racionalaus antrepreneriško kapitalizmo, užtikrinančio stabilų ekonomikos augimą dideliais tempais, ir konsoliduotos liberaliosios demokratijos sukūrimas. Tai klausimas, kokios priežastys lėmė, kad vienos šalys nuėjo „teisingu" keliu, o kitos „klystkeliais", atvedusiais į kitokias baigtis nei liberalioji demokratija ir racionalus antrepreneriškas kapitalizmas.

Dėl to didžiulio kontrasto, kuris skyrė komunistines šalis nuo Vakarų šalių tikrovės, skirtumai tarp pačių Vakarų šalių politinės ir ekonominės santvarkų, kurios imitacija tranzitologijoje laikoma savaime suprantamu transformacijos tikslu, iš pradžių neatrodė reikšmingi. Tuo metu tranzitologų diskusijos vyko tik klausimu, koks Vakarų kapitalizmo ir demokratijos transplantacijos į pokomunistinę dirvą būdas yra optimalus. Pokomunistinės transformacijos išvakarėse dominavo požiūris, kad optimalus yra revoliucinis būdas, kuris metaforiškai buvo pavadintas „šoko terapija".

Nors dauguma buvusių sovietologų tapo tranzitologais, intelektualiai joje dominavo ne jie, bet ekonomistai bei politikos mokslininkai, kurie savo intelektualinį kapitalą sukaupė kaip Lotynų Amerikos ir Pietų Europos tyrinėtojai. Žvelgiant iš politikos mokslininkų pozicijų, sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo žlugimas buvo globalinės demokratizacijos „trečiosios bangos" dalis. Taip jas kvalifikavo jau ne kartą minėtas žymiausias šiuolaikinis JAV komparatyvistas Samuelis Huntingtonas, kuris pirmą (ir pačią ilgiausią) demokratizacijos bangą datuoja 1828–1926 metais, antrą (trumpą) – 1943–1962 metais, o trečios pradžią skaičiuoja nuo 1974 metų, kai užsitęsusio kolonijinio karo Afrikoje išvarginti ir radikalizuoti kariškiai nuvertė Portugalijoje civilinį autoritarinį režimą (žr. Huntington 1991).

Tais pačiais metais pralaimėjusi karinį-politinį konfliktą dėl Kipro, buvo priversta atsistatydinti autoritariškai Graikiją nuo 1967 m. valdžiusi kariškių vyriausybė. 1975 m. lapkritį mirė Ispanijos diktatorius Francisco Franco. Šiais įvykiais prasidėjo kelerius metus užtrukę liberalizacijos ir demokratizacijos procesai, kurie baigėsi šių šalių priėmimu į Europos Sąjungą (Graikijos – 1981 m.; Ispanijos ir Portugalijos – 1986 m.). Devintajame dešimtmetyje įsibėgėjo demokratizacijos procesai Lotynų Amerikoje: Argentinoje, Brazilijoje, Čilėje, Peru, Centrinės Amerikos valstybėse, kurias ligi tol valdė karinės diktatūros.

Demokratizacijos procesų Lotynų Amerikoje ypatybė buvo ta, kad jie vyko lygiagrečiai su ekonominėmis reformomis. Jomis šios šalys mėgino susidoroti su ekonominėmis problemomis, kurių tiesioginė priežastis buvo jau minėta įsiskolinimų krizė (žr. 2.5), nusiritusi

per pasaulį devintojo praėjusio amžiaus dešimtmečio pradžioje ir įtraukusi į savo orbitą ne tik daugumą trečiojo pasaulio šalių, bet ir kai kurias komunistines šalis (visų pirma Lenkiją ir Vengriją). Didelė užsienio skola susidarydavo dėl tų valstybių ekonominės plėtros politikos, kuri rėmėsi priklausomybės teorijos idėjomis ir kaip į įkvepiantį pavyzdį orientavosi į Sovietų Sąjungos bei XIX a. pabaigos Japonijos ir Vokietijos industrializaciją. Jos tikslas buvo sukurti pramonę, gaminančią produkciją, kuri pakeistų importinę ir taip sukurtų pagrindą jų ekonominiam bei politiniam savarankiškumui įtvirtinti.

Tokia ekonominė politika įklampindavo Lotynų Amerikos šalis į užsienio skolas ambicingiems industriniams projektams finansuoti, nes, skirtingai nuo komunistinių režimų, net labiausiai diktatoriškos Lotynų Amerikos vyriausybės neturėjo pakankamų svertų apriboti vidaus vartojimą ir mobilizuoti vidinius kaupimo šaltinius. Priešingai, demokratiniu būdu į valdžią atėjusios kairiosios populistinės vyriausybės, siekdamos išlaikyti savo rinkėjų (valstybės subsidijuojamų pramonės šakų darbininkų bei miesto viduriniosios klasės, kurios daugumą sudarė valstybės tarnautojai) paramą, keldavo atlyginimus bei subsidijomis palaikydavo žemas svarbiausių plataus vartojimo prekių kainas (žr. Dornbusch and Edwards 1991). Ši politika sukeldavo hiperinfliacijos proveržius ir išprovokuodavo kariuomenę, kuri daugumoje Lotynų Amerikos šalių tradiciškai yra konservatyvių dešiniųjų politinių jėgų bastionas, paimti valdžią į savo rankas ir „įvesti tvarką“, tai ilgesniam, tai trumpesniam laikui sustabdant demokratinio politinio proceso veikimą.

Tačiau būdamos valdžioje ir kariškių vyriausybės vykdydavo nacionalistinę ekonominę politiką, kurios tikslas buvo importo pakeitimas. Išimtis buvo tik Čilės ekonominė politika, kurią pradėjo vykdyti generolas Augustas Pinočetas (1915–2006), atėjęs į valdžią po karinio perversmo 1973 m., nušalinusio kairiąją populistinę Salvadoro Aljendės vyriausybę. A. Pinočeto vyriausybė pirmoji Lotynų Amerikoje įgyvendino ekonominių reformų, vėliau pavadintų neoliberaliomis, paketą (žr. Foxley 1983).

Reformų programą parengė ir įgyvendino grupė Čilės ekonomistų, išgarsėjusių „Čikagos berniukų“ vardu – mat dauguma jų ekonominį išsilavinimą gavo Čikagos universitete, kur jų pažiūroms didžiausią įtaką padarė JAV ekonomistas Miltonas Friedmanas (1912–2006), nuosekliai gynęs liberalios ekonominės politikos principus tuo metu, kai Vakarų šalių ekonomikos moksle ir politikoje dominavo Johno Meynardo Keynes'o idėjos, kurios pagrindė aktyvaus valstybinio ekonomikos reguliavimo politiką (žr. 16.5). Čilė tapo neoliberalių ekonominių reformų bandomuoju lauku.

Po kelerius metus užsitęsusios depresijos, kai atviro nedarbo lygis 1976 m. siekė 20% darbo jėgos (Foxley 1983: 57), devintojo dešimtmečio pradžioje Čilės ekonomika stabilizavosi ir pradėjo augti. Kai tuo pat metu kitas Lotynų Amerikos šalis ištiko įsiskolinimų krizė, tarptautinės finansinės organizacijos (visų pirma Tarptautinis valiutos fondas ir Pasaulio bankas), kurių politikai didžiausią įtaką daro JAV vyriausybė, pradėjo spausti Lotynų Amerikos ir kitų besivystančių šalių vyriausybes mainais už naujas paskolas, senų skolų nurašymą bei mokėjimų atidėjimą vykdyti čilietiško pavyzdžio reformas. Skirtingai nuo Čilės,

kitose Lotynų Amerikos šalyse neoliberalios reformos vyko vienu metu su demokratizacija. Dėl visuotinį nepasitenkinimą keliančios hiperinfliacijos tokių reformų planai susilaukdavo plačios paramos, bet, pradėjus jas įgyvendinti, dažnai kildavo streikai ir netgi maištai, kurie versdavo reformų vykdytojus atidėlioti tolesnių priemonių įgyvendinimą arba net atšaukti jau priimtus sprendimus.

Neoliberalių reformų Lotynų Amerikoje rezultatai dar toli gražu nebuvo aiškūs[88], kai 1989 m. lapkritį – kaip tik pačių dramatiškiausių įvykių Rytų ir Vidurio Europos dienomis – Vašingtone į konferenciją susirinkę tarptautinių finansinių organizacijų ir JAV vyriausybės ekspertai apibendrino neoliberalių reformų patirtį vieno iš jų (Johno Williamsono) pasiūlytu Vašingtono konsenso pavadinimu (žr. Williamson 1990b; žr. taip pat Marangos 2007). Tai savotiškas neoliberalių ekonominių reformų katekizmas, kuris nurodo, kokias reformas turi vykdyti šalis, siekianti pasaulio finansinių organizacijų paramos.

Tai pirmiausia makroekonominė stabilizacija – infliacijos sustabdymas. Neoliberalai priima vadinamąjį monetaristinį infliacijos priežasčių aiškinimą, kad pagrindinė infliacijos priežastis yra nesubalansuotas valstybės biudžetas – skirtumas tarp gaunamų pajamų ir išlaidų, kurį valstybė dengia, į apyvartą leisdama naujus pinigus. Vadinasi, infliaciją galima sumažinti arba didinant valstybės biudžeto įplaukas, arba mažinant išlaidas. Ekonominiai neoliberalai pasisako už antrąjį kelią. Jie pabrėžia, kad mokesčių didinimas slopina paskatas daugiau dirbti, taupyti ir investuoti.

Antrąją neoliberaliųjų ekonominių reformų grupę sudaro vidinė ir išorinė ekonomikos liberalizacija. Vidinė liberalizacija reiškia kainų reguliavimo administraciniais metodais bei valstybės subsidijomis panaikinimą. Išorinė liberalizacija reiškia šalies ekonomikos atvėrimą panaikinant barjerus, skiriančius vidaus rinką nuo užsienio šalių rinkų. Tokio atvėrimo priemonės yra valstybės monopolio užsienio prekybai panaikinimas, vieningo nacionalinės valiutos keitimo į užsienio valiutas kurso įvedimas panaikinant senąją tvarką, kai šalia „juodosios rinkos“ kurso egzistavo vienas ar keli oficialūs kursai; eksporto ir importo licenzijų panaikinimas arba bent jau jų išdavimo tvarkos supaprastinimas; eksporto ir importo muitų panaikinimas arba ženklus jų sumažinimas.

Nesant išorinės liberalizacijos, vietiniai gamintojai (visų pirma monopolistai) pasinaudoja kainų kontrolės panaikinimu ir jas pakelia tiek, kad gautų monopolinius ir oligopolinius viršpelnius. Tačiau pigesnių ir geresnės kokybės gaminių importas verčia juos mažinti kainas, racionalizuoti gamybą, o jei ne –bankrutuoti. Pagrindinis liberalizacijos tikslas – taip pakeisti lyginamųjų kainų struktūrą, kad ji atitiktų nusistovėjusią pasaulinėje rinkoje ir

---

88 Jie lieka ambivalentiški ir ligi šiol. Daugelis analitikų, atkreipdami dėmesį į toli gražu ne įspūdingus daugelio Lotynų Amerikos šalių ekonomikos augimo rodiklius, toliau didėjančią socialinę-ekonominę nelygybę, nemažėjantį skurdą bei makroekonominio stabilumo krizes, kurios ištiko šalis, uoliai vykdžiusias TVF ir kitų tarptautinių finansinių organizacijų nurodymus, rašo apie ekonominio neoliberalizmo politikos nesėkmę (žr., pvz. Gray 2002 (1998); Stiglitz (2002)). Tam tikrą pagrindą tokiam vertinimui suteikia ir stiprėjantis Lotynų Amerikos šalyse kairysis populizmas.

tokiu būdu sudarytų aplinką, kurioje ir gamintojai, ir vartotojai galėtų priimti racionalius sprendimus. Trečiajai neoliberalių ekonominių reformų grupei priklauso valstybinių įmonių privatizavimas, kuris ypatingą reikšmę įgijo tik pokomunistiniame pasaulyje, todėl jas aptarsime kiek vėliau.

Vašingtono konsensas remiasi neišsivysčiusių šalių socialinių ir ekonominių problemų priežasčių aiškinimu, kuris yra diametraliai priešingas marksistinei-lenininei imperializmo, priklausomybės ir kapitalistinės pasaulio sistemos teorijoms, kurias jau esame aptarę (žr. 2.4). Neoliberalų požiūriu, neišsivysčiusios šalys yra tokios ne dėl priklausomybės nuo išsivysčiusių šalių, bet dėl per mažos priklausomybės – nepakankamos integracijos į pasaulinę rinką. Vyriausybių, susirūpinusių savo šalių ekonomine ir politine nepriklausomybe, pastangos plėtoti šiuolaikines, prestižines pramonės šakas, kurioms jų ekonomika dar nėra priaugusi, trukdo išnaudoti jų tikruosius lyginamuosius pranašumus – specializuotis tose ūkinės veiklos šakose, kuriose jų šalys yra konkurencingiausios. Jų pastangos reguliuoti kainas iškraipo vidaus rinkos kainas, priversdamos jas nukrypti nuo tikrųjų lyginamųjų, t.y. pasaulinės rinkos, kainų; mėginimai reguliuoti kapitalo srautų judėjimą – skatina vietinio kapitalo bėgimą į užsienį ir trukdo kompensuoti vidinių kaupimo šaltinių nepakankamumą užsienio investicijomis. Vašingtono konsenso įsigalėjimas reiškė radikalų dominuojančios plėtros paradigmos ekonomikoje ir sociologijoje pasikeitimą.

Vašingtono konsensas tapo privaloma ekonominių reformų programa pokomunistinėms šalims, kurių dauguma susidūrė su sunkiomis makroekonominio stabilumo problemomis ir nesugebėjo jų išspręsti be finansinės Vakarų šalių paramos. Taigi sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo šalių pokomunistinė transformacija buvo imitacinė ne tik ta prasme, kad jos tikslas buvo sukurti Vakarų šalių ekonominės ir politinės santvarkos kopiją, bet ir ta, kad reformoms buvo taikomi receptai ir rekomendacijos, kurie apibendrino politinių ir ypač ekonominių reformų trečiojo pasaulio šalyse – visų pirma Lotynų Amerikoje – patirtį. Istorijos ironija: pirminė šių receptų paskirtis buvo išspręsti tas ekonomines problemas, kurios kilo, mėginant perimti ir pritaikyti sovietinę į forsuotą industrializaciją orientuotos modernizacijos patirtį. Dabar tomis pačiomis priemonėmis turėjo būti „gydomas“ ir sovietinis tokios modernizacijos prototipas ir jo klonai Rytų ir Vidurio Europos šalyse.

Neoliberalioji ekonominių reformų programa remiasi teorine ekonominių procesų analize, kurią pateikia neoklasikinė ekonomika. Jos konstruojami modeliai remiasi prielaida, kad ekonominiai veikėjai yra išsamiai informuoti ir tobulai racionalūs, egoistiški naudos maksimizuotojai. Iš tos prielaidos plaukia, kad pakeitus sąlygas, kuriomis jie veikia, tučtuojau pasikeičia ir ekonominių veikėjų elgesys. Kaip ir anksčiau (planinės-komandinės sistemos sąlygomis), kiekvienas gamintojas siekia maksimizuoti savo naudą, tačiau kai silpnus biudžeto apribojimus pakeičia stiprūs ar griežti (neefektyviai dirbančios įmonės nebegauna subsidijų, jų skolos nebenurašomos), jie jau nebegali veikti tokiais pat būdais, kaip anks-

čiau, ir yra priversti gaminti tai, kas iš tikrųjų reikalinga vartotojams (užtikrindami „vartotojo suverenitetą“), o kartu minimizuoti gamybos kaštus, diegti pažangias technologijas (žr. Norkus 2003b).

Ekonominis neoliberalizmas traktuoja rinkos mainus kaip natūralų, spontanišką žmonių veiklos koordinavimo būdą, kuriam veikti truko tik dirbtinės kliūtys, visų pirma – valstybės, kaip teisėtos prievartos monopolistės, kišimasis į žmonių santykius. Todėl reformų sėkmę jie siejo pirmiausia su valstybės pasitraukimu iš kuo platesnio žmonių veiklos sričių rato ir laisvės erdvės atvėrimu privačiai iniciatyvai. „Rinkos atsiranda, vos tik centrinio planavimo biurokratai užleidžia joms lauką“ (*Markets spring up as soon as central planning bureaucrats vacate the field*; Sachs 1994: xii).

Neoliberalioji perėjimo prie rinkos ekonomikos programa ne visose pokomunistinėse šalyse buvo užsienio ekonomikos ekspertų padiktuota. Tose šalyse, kuriose veikė stipri antikomunistinė politinė opozicija, besirengianti perimti iš komunistų valdžią, jai talkino vietiniai ekonomistai, kurie stažavosi JAV universitetuose ir buvo gerai susipažinę su neoklasikine ekonomika ir neoliberaliąja ekonomine doktrina. Neoliberaliąsias ekonomines idėjas reikėjo adaptuoti prie specifinių pokomunistinės transformacijos aplinkybių ir paversti konkrečiu ekonominės reformos planu. Lenkijoje šį darbą nuveikė grupė vietinių ekonomistų, kuriems vadovavo Leszekas Balcerowiczius, 1989 m. paskirtas pirmosios Lenkijos nekomunistinės vyriausybės finansų ministru ir tokiu būdu gavęs galimybę pritaikyti savo idėjas praktiškai (žr. Balcerowicz 1998 (1995)).

Jam talkino grupė Vakarų ekonomistų, tarp kurių didžiausios garsenybės buvo Davidas Liptonas ir Jeffrey Sachsas (Lipton and Sachs 1990a; Lipton, Sachs, and Summers 1990b; Sachs 1993; 1994), prieš tai kurį laiką konsultavęs taip pat neoliberalias ekonomikos reformas įgyvendinusią Bolivijos vyriausybę, o iškart po Lenkijos išvykęs konsultuoti reformatorių Rusijoje. Tačiau pačioje Lenkijoje jo vaidmuo apsiribojo vietoje sukurtų reformų papildoma legitimacija, kurią joms užtikrino Vakarų ekonomikos autoritetų pritarimas, padėjęs gauti ir finansinę Vakarų šalių pagalbą. Ją sudarė 1 mlrd. USD fondas zlotui stabilizuoti, dalies skolų nurašymas ir likusių skolų mokėjimo atidėjimas.

Pietų Amerikoje ir kitose šalyse, kur buvo įgyvendintos Vašingtono konsenso idėjos, reformų tikslas buvo transformuoti vieną kapitalizmo atmainą į kitą – valstybės griežtai reguliuojamą kapitalistinę rinkos ekonomiką pertvarkyti į tokią, kuri labiau atitiktų teorinį tobulos rinkos ekonomikos, kaip laisvų ir tobulai konkurencingų rinkų sistemos, idealą. Kapitalo, gamybos priemonių, rizikų (draudimo) ir kitos rinkos čia egzistavo ir veikė, tad ekonominių reformų tikslas buvo sustabdyti infliaciją bei pašalinti apribojimus toms rinkoms veikti. Tuo tarpu Rytų ir Vidurio Europoje kapitalistinę ekonominę santvarką reikėjo sukurti – pereiti nuo centralizuotos planinės-administracinės ekonomikos prie kapitalistinės rinkos ekonomikos. Tai reiškė, kad visa daugybė rinkų, be kurių rinkos ekonomika negali veikti, turėjo pačios susikurti (kaip tikėjosi neoliberalieji reformatoriai) reformų metu.

Be to, daugumoje Rytų ir Vidurio Europos šalių bei daugelyje buvusių Sovietų Sąjungos respublikų radikali ekonominė reforma, pakeičianti ekonominės sistemos veikimo principus, vyko vienu metu su politinės sistemos pertvarkymu (demokratizacija), o kai kuriais atvejais ir vienu metu su nacionalinės valstybės atkūrimu ar sukūrimu. „Pokomunistinė kaita gali būti apibūdinta kaip *visuminis perėjimas* (*total transition*), kuris vienu metu paveikia į jį įtrauktų šalių politiką, ekonomiką, visuomenę ir tarptautinius santykius" (Sakwa 1999: 37). Ne mažiau taikliai esminį skirtumą tarp neoliberalių reformų Lotynų Amerikoje ir pokomunistinės transformacijos nusako jos kaip „naujos didžiosios transformacijos", palyginamos tik su pirmuoju kapitalistinės rinkos atsiradimu Vakarų Europoje, apibūdinimas (žr. Kornai 2006; Polanyi 2002 (1944)).

Neoliberaliųjų ekonominių reformų įgyvendinimo pokomunistinėse šalyse planas, pritaikytas prie specifinių vietos sąlygų, į istoriją įėjo „šoko terapijos" pavadinimu. Nors ne visi jį propagavę ekonomikos ekspertai tokiam pavadinimui pritaria, jis yra geras tuo, kad išryškina pagrindinę šio plano idėją: visas neoliberaliąsias ekonomines reformas jame siūloma įgyvendinti vienu metu ir per maksimaliai trumpą laiką, t.y. maksimaliai greitai.

Šią reformų filosofiją „šoko terapijos" teoretikai mėgsta išreikšti tokiais palyginimais bei metaforomis: bedugnės neįmanoma peršokti dviem šuoliais; gaisrą reikia gesinti greitai; chirurginę operaciją reikia atlikti kuo greičiau. Todėl jai taip gerai tinka „didžiojo šuolio" pavadinimas, kuriuo kadaise Mao Dzedunas pavadino savo vienu metu vykdytą komunizmo statybos pagreitinimo politiką (žr. 11.1). Reformų tempą (greitį) laikyti pagrindiniu sėkmės garantu juos skatino būtent dvejopas transformacijos pobūdis – politinė ir ekonominė transformacija vienu metu. Šiuo atžvilgiu ekonomikos reformatorių pokomunistinėse šalyse situacija skyrėsi nuo tos, kokioje buvo generolo A. Pinočeto „Čikagos berniukai". Jie autoritarinės diktatūros sąlygomis galėjo nesiskaityti su socialinių grupių, kurių trumpalaikius interesus reforma pažeidė, protestais.

Tose Lotynų Amerikos šalyse, kuriose Vašingtono konsenso numatytas reformas įgyvendino atsikuriantys demokratiniai režimai (Argentinoje ir Brazilijoje), politines sąlygas reformoms sudarė prezidentinė demokratijos forma, suteikusi beveik diktatoriškus įgaliojimus (valdyti dekretais) demokratiškai išrinktiems prezidentams. Reformų Lotynų Amerikos šalyse ir kitur patirtis rodė, kad makroekonominės stabilizacijos (staigus valstybės išlaidų sumažinimas) ir liberalizacijos (subsidijų žemam kainų lygiui palaikyti panaikinimas) priemonės kuriam laikui sukelia plačių gyventojų sluoksnių pragyvenimo lygio nuosmukį. Dėl to kyla stichinės masinės smurtinės protesto akcijos, specialioje literatūroje pavadintos „Tarptautinio valiutos fondo maištais" (*IMF riots*; žr.: Walton and Ragin 1990; Walton and Seddon 1994). Neoliberalieji reformatoriai nuogąstavo, kad jų nepasitenkinimu pasinaudos populistinės politinės jėgos, žadančios reformas sustabdyti arba pasukti jas atgal.

Pagrindinė „šoko terapijos" kaip „didžiojo šuolio" į rinkos ekonomiką idėja buvo įgyvendinti kuo daugiau ir kuo gilesnių reformų per kuo trumpesnį laiką, pasinaudojant išskirtinėmis „nepaprastosios politikos" laikotarpio sąlygomis. Šitaip L. Balcerowiczius vadina

laikotarpį, kuris prasideda komunizmo žlugimu, į valdžią atėjus pirmajai pokomunistinei vyriausybei. Šiuo laikotarpiu „šalies išsilaisvinimas nuo užsienio viešpatijos bei vidaus politinis liberalizavimas sukelia ypatingą masių psichologiją ir tuo būdu atveria ypatingas politines galimybes – kai naujos politinės struktūros dar tik kuriasi, o senasis politinis elitas jau yra diskredituotas. Ir lyderiai, ir eiliniai piliečiai šiuo periodu yra labiausiai linkę mąstyti ir veikti vadovaudamiesi bendros gerovės siekiais“ (Balcerowicz 1998 (1995): 135–136).

Entuziazmui nuslūgus, nepaprastąją politiką „pakeičia įprastoji tarpusavyje besivaržančių partijų bei interesų grupių politika“ (Balcerowicz 1998 (1995): 136). Plačiosios piliečių masės nepaprastosios politikos laikotarpiu itin pasitiki savo politiniais lyderiais, ir tai jiems suteikia politinį kapitalą, būtiną radikalioms ekonominėms reformoms vykdyti. Pasitikėjimo kreditas, kurį nepaprastosios politikos laikotarpiu turi politiniai lyderiai, leidžia jiems įgyvendinti reformas, kurių tikslingumas plačiosioms masėms nėra akivaizdus arba kurias pradėjus didelės jų dalies padėtis pablogėja – visų pirma dėl išaugusio nedarbo. Galimybės langą sėkmingam perėjimui iš komunizmo į racionalų antrepreneriškąkapitalizmą (o galbūt net ir į liberaliąją demokratiją) atveria antikomunistinė politinė revoliucija. Atėjusi į valdžią, antikomunistinė vyriausybė turi suspėti per trumpą nepaprastosios politikos laikotarpį įgyvendinti visas anksčiau nurodytas neoliberalias reformas.

Greitas reformų tempas turėjo užtikrinti jų negrįžtamą pobūdį – padaryti taip, kad mėginimų atkurti senąją tvarką socialiniai kaštai pranoktų jos panaikinimo kaštus. Šiame probleminiame kontekste „šoko terapijos“ teoretikai ypatingą reikšmę teikė kuo greitesnei valstybinės nuosavybės privatizacijai, kuri turėjo sukurti platų suinteresuotumą negrįžtamu reformų pobūdžiu. Privatizuojant viešojo sektoriaus įmones jau veikiančioje kapitalistinėje rinkos ekonomikoje, neoliberalai teoretikai rekomenduoja tiesiog parduoti jų akcijų kontrolinius paketus nacionalinėse arba užsienio fondų biržose (žr. Frydman ir Rapaczynski 1996 (1994)).

Pokomunistinėse šalyse šis metodas galėjo būti pritaikytas tik ribotai, nes nacionalinių vertybinių popierių rinkų dar nebuvo, tad nebuvo ir galimybės nustatyti parduodamų įmonių „tikrąją“, t.y. rinkos, vertę. Įmonių pardavimas užsienio rinkose taip pat turėjo keblumų, kadangi parduodamų įmonių pasiūla dėl vienu metu daugelyje šalių vykdomos privatizacijos buvo tokia didelė, kad visų jų nebuvo įmanoma per trumpą laiką parduoti nesusilaukus politinės opozicijos kritikos už nacionalinio turto išpardavimą pusvelčiui ar atidavimą veltui. Be to, šiam privatizacijos metodui pritaikyti reikėjo brangiai kainuojančių parengiamųjų darbų, kuriems pokomunistinės valstybės neturėjo nei pakankamų lėšų, nei administracinių gebėjimų. Neoliberaliuoju problemos sprendimu tapo vadinamoji čekinė privatizacija – nuosavybės teisių į valstybės turtą išdalijimas piliečiams ar nuolatiniams šalies gyventojams vadinamųjų investicinių čekių pavidalu.

Nepaprastosios politikos laikotarpiu turėjo būti padėti ne tik ekonominiai, bet ir politiniai konstituciniai naujos santvarkos pagrindai. Atsižvelgdami į neoliberalių reformų Lotynų Amerikoje patirtį, „šoko terapijos“ daktarai teikė pirmenybę prezidentinei atstovau-

jamosios demokratijos formai, kuri labai didelius įgaliojimus suteikia tiesiogiai renkamam vykdomosios valdžios vadovui, galinčiam valdyti ir be parlamento paramos (žr. Greskovits 1998: 19–52). Tokios prezidentinės demokratijos privalumu jie laikė būtent galimybę greitai ir be vilkinimų priimti gausybę naujų teisės aktų, reikalingų „šoko terapijai" įgyvendinti. Daugelis sprendimų (visų pirma susijusių su kainų liberalizacija ir makroekonomine stabilizacija) geriausią rezultatą duoda, jei paskelbiami staiga, netikėtai. Vadinasi, jie turi būti parengti slaptai, siaurame ekonomistų technokratų, kuriam stipri prezidento valdžia užtikrina politinę priedangą, rate.

Tai neįmanoma, jeigu kiekvienas toks sprendimas reikalauja parlamento pritarimo ar plataus politinių jėgų konsenso. Be to, pirmasis laisvai išrinktas pokomunistinis parlamentas, sudarytas iš nieko neišmanančių apie rinkos ekonomiką deputatų, būtų tiesiog nepajėgus per trumpą laiką kaip reikiant apsvarstyti ir priimti daugybę reikalingų teisės aktų, o pradėjęs diletantiškai svarstyti profesionalų ekonomistų ir teisininkų parengtus aktus – juos tik „sugadintų" visokiomis pataisomis, kuriomis siekiama apsaugoti tam tikrų grupių interesus ir kurios prieštarauja vien tik specialistams iki galo suprantamai visuminio reformų plano logikai.

Pagaliau tik iš tvirtos ilgam laikui išrinkto prezidento valdžios galima tikėtis, kad ji atsispirs anksčiau ar vėliau (kaip atrodė) kilsiantiems masiniams nuo reformų kuriam laikui nukentėjusiųjų (visų pirma bankrutuojančių įmonių darbuotojų) protestams. „Šoko terapijos" kūrėjai baiminosi, kad jeigu vyriausybė bus atskaitinga ne prezidentui, bet parlamentui, tai, nesant nusistovėjusios partinės sistemos, kilus tokiems protestams nebus stabilių vyriausybių. Kartu nebus ir politikos, kuria siekiama įgyvendinti (jų pačių sukurtą) priimtą reformų planą, tęstinumo.

Dėl savo visuminio – dvejopo ar trejopo pobūdžio – „šoko terapijos" metodais vykdoma pokomunistinė transformacija turėjo holistinės socialinės inžinerijos pobūdį, ir šiuo atžvilgiu buvo panaši į tas revoliucines permainas, kurių produktas buvo pati komunistinė santvarka. Tačiau, skirtingai nuo komunistinės revoliucijos, ta inžinerija, būdama holistinė, nebuvo utopinė. Mat jos tikslas buvo ne sukurti tam tikrą niekur neegzistavusią ir neįmanomą visuomenę (be valstybės, klasių ir susvetimėjimo), bet nors ir revoliucingai, tačiau pagal realiai egzistuojančių visuomenių pavyzdžius transformuoti planinę-komandinę ekonomiką į kapitalistinę rinkos ekonomiką, o pototalitarinį politinį režimą – į liberaliąją demokratiją.

Nei efektyviai veikianti kapitalistinė rinkos ekonomika, nei liberalioji demokratija nėra utopijos – prasidėjus pokomunistinei transformacijai jos egzistavo mažų mažiausiai Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos šalyse, o taip pat Australijoje, Naujojoje Zelandijoje ir Japonijoje. Vis dėlto ir „šokoterapinė" transformacija neišvengė bendros revoliucijų ir tikslingos žmogiškosios veiklos apskritai lemties: toli gražu ne visus reformatorių sumanymus pavyko realizuoti, o įgyvendintų reformų rezultatai toli gražu ne visada sutapo su lauktaisiais.

12 skyrius

Išėjimo iš komunizmo politinės ekonominės baigtys ir makroekonominė dinamika

12.1. Išėjimo iš komunizmo politinės ekonominės baigtys

Gali būti, kad komparatyvistai, kurie teigia būdingą globalinei socialinei kaitai ilgalaikę konvergencijos bei unifikacijos tendenciją (žr. 2.6), galų gale pasirodys teisūs: prasidedančio šimtmečio pabaigoje sociologai ir ekonomistai galės konstatuoti visų pasaulio šalių ekonominio lygio, ekonominės bei politinės organizacijos formų bei kultūrų suvienodėjimą. Tačiau ryškiausia Sovietų Sąjungos formaliai ir neformaliai imperijai priklausiusių bei į Jugoslavijos sudėtį įėjusių šalių raidos pirmaisiais dviem pokomunistinės eros dešimtmečiais tendencija buvo kaip tik priešinga: pokomunistinio pasaulio įvairovė nepaprastai padidėjo. Jeigu pokomunistinę transformaciją konceptualizuosime teleologiškai – kaip perėjimą (*transition*), kurio pabaigą žymi racionalaus antrepreneriško kapitalizmo ir konsoliduotos liberaliosios demokratijos sukūrimas, tai jį galima laikyti užsibaigusiu tik daugumoje Vidurio ir Rytų Europos šalių bei Baltijos valstybėse.[89]

Liberaliosios demokratijos sąvoką, jos konsolidacijos bei kokybės problemas aptarsime 13–15 skyriuose. Racionaliu antrepreneriišku kapitalizmu (RAK) vadinsime tokią ekonomikos organizacijos formą, kurią aprobuoja šiuolaikiniai tarptautinių finansinių organizacijų ekspertai ir labiausiai išsivysčiusių, politiškai ir ekonomiškai galingiausių pasaulio valstybių (visų pirma JAV) lyderiai. Konkrečios šalies ekonominė organizacija gali būti klasifikuota kaip racionalus antrepreneriškas kapitalizmas, jeigu ji pernelyg toli nenutolsta nuo to idealizuoto efektyviai veikiančios ekonomikos modelio, kuris pateikiamas neoklasikinės ekonomikos vadovėliuose.

---

[89] Azijoje bene vienintelė pokomunistinė šalis, kuri gali pretenduoti sukūrusi konsoliduotą liberaliąją demokratiją, yra Mongolija. Mongolijos kapitalizmo būklės įvertinimas yra pernelyg specialus uždavinys, kad galėtų būti čia nagrinėjamas.

Tokia ekonomika yra palyginti atvirų, laisvų ir todėl konkurencingų rinkų sistema, kurioje gamintojai veikia stiprių biudžeto apribojimų sąlygomis, t.y. bankrutuoja, jeigu gaminamos produkcijos gamybos kaštai yra didesni už jos rinkos kainą, kurią nustato daugiau ar mažiau laisva konkurencija. Daugumos tokių įmonių „principalai" – veikėjai, kuriems tenka likutinės tokių įmonių pajamos bei nuostoliai – yra privatūs asmenys, o ne valstybė, kuri apriboja savo funkcijas rinkos nesėkmių koregavimu. Varomoji ekonomikos raidos jėga yra daugelio tarpusavyje konkuruojančių privačių antreprenerių veikla, kuri yra orientuota į pelną maksimizuojančių gamybos veiksnių kombinacijų bei technologinių inovacijų paieškas, o ne į kovą dėl politinės valdžios (tai būtų politinė antreprenerystė) ar į palankiais valstybės valdžios sprendimais (monopolinėmis teisėmis, lengvatomis ir t.t.) sukuriamos rentos paieškas (tai būtų politinis kapitalizmas).

Ši RAK charakteristika yra preliminari. Ji taip pat abstrahuojasi nuo skirtumų tarp teorinių variantų, sureikšminančių tai vienus, tai kitus jo bruožus bei skirtingai traktuojančių pačią antreprenerystę (žr. 16 sk.). Neoklasikinė ekonominė teorija antreprenerystę sieja su gebėjimu rasti optimalias gamybos veiksnių kombinacijas; Josephas A. Schumpeteris – su technologinių naujovių paieškomis, diegimu ir ekonominės atsakomybės už su tokiomis naujovėmis susijusią riziką prisiėmimu; austriškoji mokykla – su gebėjimu pirmam pastebėti ir išnaudoti naujas pasipelnymo galimybes. Ji abstrahuojasi ir nuo vidinės paties racionalaus antrepreneriško kapitalizmo įvairovės, kuri išryškėja, gilinantis į jo struktūros detales bei galimų institucinių formų įvairovę.

Prie visų šių klausimų dar sugrįšime 16–18 skyriuose, kurie skirti kapitalizmo teorinės konceptualizacijos bei raidos problemoms. Tik išsiaiškinę šiuos dalykus, galėsime atsakyti į klausimą, ar (ir kuo) yra savitas Rytų ir Vidurio Europos bei Baltijos šalyse susiformavęs kapitalizmas, kuo jis yra ypatingas, palyginus su ekonomiškai labiau pažengusiose šalyse egzistuojančiomis RAK atmainomis, kokios jo raidos perspektyvos, ir ar jis yra vienalytis pačiose pokomunistinėse šalyse (ar, pavyzdžiui, estiškas pokomunistinis kapitalizmas yra toks pats, kaip yra lietuviškas ar slovėniškas?). Šie klausimai bus aptarti baigiamuosiuose šios knygos skyriuose.

Dalyje pokomunistinių šalių ekonominė ir politinė transformacija jau užsibaigė tarptautinių finansinių organizacijų ir galingiausių pasaulio valstybių klubo standartus atitinkančios politinės ir ekonominės santvarkos sukūrimu. Kadangi į Europos Sąjungą priimamos tik tos šalys, kuriose veikia jos senbuvėms priimtina rinkos ekonomika ir demokratinė politinė sistema, tai Čekijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos, Vengrijos, Lenkijos, Slovakijos, Slovėnijos priėmimą į Europos Sąjungą 2004 m. gegužės mėn. galima laikyti simboline liberaliosios demokratijos ir RAK sukūrimo sertifikacija. Tai yra pakankamas pagrindas laikyti pokomunistinę transformaciją, suprantamą kaip perėjimas (*transition*), šiose šalyse jau užsibaigusia.

Tokią pat reikšmę turi ir šių šalių priėmimas į NATO, nors šios organizacijos santykis su paramos liberaliajai demokratijai ir RAK reikalais yra labiau ambivalentiškas. Anksčiau,

konfrontacijos su sovietinio komunizmo šalimis metais, ši organizacija labai griežtų reikalavimų savo narių ekonominei ir politinei santvarkai nekėlė.[90] Tuo metu šios organizacijos prioritetas buvo komunizmo sulaikymas, o ne parama liberaliosios demokratijos plėtrai. Kai sulaikyti komunizmą būdavo galima tik autoritarinės valdžios priemonėmis, liberaliosios demokratinės Vakarų šalys tokius režimus remdavo, kaip jos daro ir dabar islamo civilizacijos pasaulyje, kai vienintelė reali alternatyva yra arba parama autoritariniam režimui, arba radikalaus islamizmo pergalė.

2007 m. sausį tokius pat simbolinius sertifikatus gavo Bulgarija ir Rumunija, tapusios dar dviem naujomis ES narėmis. Netrukus į tarptautines sąjungas, kurių narystė instituciškai įtvirtina priklausomybę RAK ir liberaliosios demokratijos pasauliui, gali įsilieti ir Kroatija. Jai pasiekti šį tikslą iki šiol sutrukdė tik karų, kilusių žlugus Jugoslavijai, politinės ir ekonominės pasekmės. Kroatija nėra vienintelė šalis, kurioje komunizmo žlugimo metu arba iškart po jo kilę karai buvo svarbiausias veiksnys, nulėmęs ekonominių ir politinių pokyčių šiose šalyse dinamiką. Tokioms šalims priklauso ne tik buvusios Jugoslavijos respublikos (Kroatija, Serbija, Juodkalnija, Bosnija–Hercegovina, Makedonija), bet ir Albanija. Jos naujausiuose ES dokumentuose išskiriamos į atskirą Vakarų Balkanų regioną.[91]

Karo sugriovimai pirmaisiais pokomunistinės eros metais buvo svarbiausias veiksnys, paveikęs taip pat Moldavijos, Užkaukazės šalių (Armėnija, Azerbaidžanas, Gruzija) bei Tadžikijos raidą. Šiuo pagrindu transformacijos analitikai šalis, iš komunizmo išėjusias per karo šoką, pirmuoju pokomunistiniu dešimtmečiu išskirdavo į atskirą grupę.[92] Tačiau kai ankstyvųjų pokomunistinių laikų karai vis labiau nutolsta ir virsta istorija, toks klasifikacinis sprendimas vis mažiau įtikina, nes karo šoko poveikį šių šalių raidai vis labiau nustelbia

---

90 Portugalija buvo NATO narė nuo pat šios organizacijos įkūrimo 1949 m., nors joje iki 1974 m. egzistavo autoritarinis režimas. 1952 m. į NATO buvo priimtos Graikija ir Turkija, ir jos nebūdavo šalinamos iš šios organizacijos, kai civilines, demokratiškai išrinktas šių šalių vyriausybes nuversdavo kariškiai. Graikiją karinė diktatūra valdė 1967–1974 metais. Turkijoje kariniai perversmai įvyko 1960, 1971, 1980, 1997 m.

91 Nors Albanija Balkanų karuose nedalyvavo, jos raidai didelę įtaką padarė Kosovo krašte (Serbija), kur gyventojų daugumą sudaro etniniai albanai, tarp jų ir Serbijos valdžios kilęs smurtinis konfliktas, kuris 1999 m. sudarė pagrindą NATO šalių karinei intervencijai. 1997 m. Albaniją ištiko anarchiniu smurtu virtusi ekonominė ir politinė krizė, prie kurios privedė TVF padiktuota finansų sferos reforma, sudariusi sąlygas steigtis piramidės principu veikiančioms investicinėms firmoms. Jos iš gyventojų surinko 2 mlrd USD – 80% metinio Albanijos BVP vertės. Albanija, skirtingai nuo kitų Europos komunistinių šalių, nedalyvavo 1956 m. N. Chruščiovo pradėtoje destalinizacijos kampanijoje, ir todėl 1960 m. nutraukė politinius ir ekonominius ryšius su Sovietų Sąjunga. Albanijos globėja tapo maoistinė Kinija, bet su ja Albanijos vadovai susipyko, kai ši aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasuko rinkos reformų keliu, ir paliko Albaniją visiškai izoliuotą. Todėl iki pat 1989 m. Albanijoje išliko užkonservuotas stalininio stiliaus komunistinis režimas. Pokomunistinių reformų šioje šalyje patirtis yra įdomi ir pamokoma tyrinėtojams, svarstantiems paskutiniųjų komunizmo reliktų pasaulyje – Kubos ir ypač Šiaurės Korėjos būsimo išėjimo iš komunizmo problemas, nes Albanijos ir Šiaurės Korėjos komunizmas daugeliu atžvilgiu yra labai panašūs.

92 Išsamesnėje (už pateiktąją 11.2) pokomunistinės transformacijos kelių klasifikacijoje išėjimą iš komunizmo per karą reikėtų priskirti arba revoliuciniam politinės transformacijos būdui, arba išskirti kaip atskirą būdą.

ilgalaikės struktūrinės priežastys ir pokarinė vidaus politinė dinamika bei nuo jos priklausoma vyriausybių ekonominė politika.

Jeigu transformaciją tapatintume su perėjimu prie RAK ir liberalios demokratijos, o pažangos matu laikytume marketizacijos ir demokratizacijos laipsnį, tai mažiausiai transformuotų šalių grupei tektų priskirti Baltarusiją, Turkmėniją ir Uzbekiją, kuriose egzistuoja autoritariniai politiniai režimai, o valstybė griežtai kontroliuoja užsienio prekybos bei finansų srautus, reguliuoja didžiąją kainų dalį, o buvusi „socialistinė" pramonė tebėra valstybės nuosavybė. Vis dėlto nebūtų tikslu šias šalis laikyti komunistinėmis ar socialistinėmis. Nors sovietinė praeitis mokykliniuose vadovėliuose bei oficialiųjų istorikų darbuose vertinama pozityviai, šios šalys išsižadėjo komunistinės ideologijos.

Svarbiausia šio išsižadėjimo apraiška – teisė užsiimti privačia ekonomine veikla. Ta teisė yra suvaržyta, ribota ir dalinė palyginus su RAK šalimis, tačiau ji egzistuoja, ir tai yra esminis skirtumas, palyginus su sovietinio socializmo laikais, kai privati gamybos priemonių nuosavybė bei privati verslo veikla buvo uždrausta iš principo ir kriminalizuota (kaip „spekuliacija"). Šių šalių ekonominė politika daug kuo primena kinų strategiją – atidėti valstybinių įmonių privatizaciją, leidžiant kurtis „plyno lauko" privačioms įmonėms.

Tiesa, privačios ekonominės veiklos suvaržymai bei mokesčių našta yra kur kas didesni negu Kinijoje, o plačiai išsikerojusi korupcija didina verslininkų veiklos kaštus. Kita vertus, ji leidžia minėtus suvaržymus ir apeiti. Nebėra penkmetinių planų, o valstybinių įmonių vadovai yra kur kas savarankiškesni, palyginus su planų ir komandų vykdytojų vaidmeniu, kurį jie atliko sovietinės sistemos sąlygomis. Jos veikia nors ir iškreiptos, bet rinkos aplinkoje, nebevykdo visaaprėpiančio plano užduočių, bet siekia pelno. Tiesa, didžioji jo dalis yra nusavinama į valstybės biudžetą, kuris, kita vertus, padengia ir nuostolius, neleisdamas toms įmonėms bankrutuoti. Veiksnys, darantis didžiausią įtaką įmonių veiklos rodikliams, yra valstybės reguliuojamos išteklių kainos.

Vis dėlto įmonių vadovų sprendimus galų gale diktuoja rinkos, bet ne plano vykdymo logika, o privatus sektorius stiprėja ir auga. Bent jau Islamo Karimovo Uzbekija ir savo politine, ir ekonomine santvarka yra kur kas panašesnė į tarpukario laikų (Kemalio Atatiurko) Turkiją, negu į tokius komunizmo reliktus, kaip Šiaurės Korėja ar Kuba. Nereikėtų ignoruoti ir tų lėtų, bet negrįžtamų ekonominės santvarkos pokyčių, kurie vyksta kaimyninėje Baltarusijoje, ir vaizduoti ją (kaip tai daro Lietuvos žiniasklaida ir kai kurie politikai) kaip sustingusio laiko šalį, kur gyvenimas niekuo nesiskiria nuo 1985 ar 1989 metų.

Istorijos ironija yra tai, kad dabartinei Rusijos ekonominei santvarkai apibūdinti bene geriausiai tinka valstybinio monopolistinio kapitalizmo sąvoka, kuri sovietiniais laikais buvo taikoma Vakarų šalims apibūdinti. Rusijos ekonominės sistemos, B. Jelcino valdymo metais įgijusios politinio oligarchinio kapitalizmo (žr. toliau šiame skyriuje) pavidalą, raida pakrypo valstybinio-monopolistinio kapitalizmo linkme į valdžią iškilus Vladimirui Putinui. Epiteto „monopolistinis" Rusijos kapitalizmas nusipelno dėl to, kad didžiausią įtaką ekonomikos būklei bei vyriausybės ekonominei politikai daro kelių stambiausių monopo-

linių įmonių ar ūkio šakų (dažniausiai susijusių su žaliavų gavyba, pirminiu apdirbimu ir eksportu) veikla ir interesai.

Tačiau tie interesai nėra vienintelis tos politikos formavimo veiksnys. Nors didžioji šių įmonių kapitalo dalis yra privačiose rankose, tais klausimais, kurie Rusijos vyriausybei turi principinę reikšmę (pavyzdžiui, užsienio politikos), stambios privačios kompanijos vadovaujasi ne ekonomine, bet politine logika, paklusdamos Kremliaus signalams.[93] Nepaisantys šių signalų (nebūtinai tiesioginių nurodymų) verslininkai rizikuoja tapti išskirtinio teisėsaugos ir fiskalinių organų pareigūnų dėmesio ir netgi susidorojimo aukomis. Tačiau kadangi pagrindinės ekonomikos aukštumos yra privačiose rankose, Rusijos ekonominė sistema neabejotinai yra kapitalizmas – valstybės kontroliuojamas ir koordinuojamas monopolistinis kapitalizmas (plg. Lane 2006).

Tuo tarpu Baltarusijos ir Uzbekijos ekonominė santvarka veikiau yra valstybinis kapitalizmas (žr. Korosteleva 2007), nes stambiosios įmonės šiose šalyse dar tik pradedamos privatizuoti, o ir privatizuojant valstybė siekia pasilikti sau kontrolinį akcijų paketą arba kontroliuoti „auksinę akciją". Politinio oligarchinio kapitalizmo (kurį aptarsime kiek vėliau) šalyse valstybės valdžia kartu su žiniasklaida yra „užgrobta" ar „paimta į nelaisvę" (angl. *captured*) stambių privačių verslininkų. Tuo tarpu valstybinio monopolistinio kapitalizmo šalyse veikiau pats kapitalizmas yra valstybės belaisvis. Valstybiniam kapitalizmui galima priskirti ir Turkmėnijos ekonomiką, nors ji labai panaši ir į Persų įlankos šalių – naftos rentininkių – ekonomikas. Šia kryptimi transformavosi ir posovietinio Azerbaidžano ekonomika.

Principinė problema, dėl kurios tyrinėtojų nuomonės išsiskiria, yra tokia: ar šiose šalyse susiformavusią ekonominę ir politinę sistemą – autoritarinio režimo ir valstybinio arba monopolistinio kapitalizmo junginį – galima laikyti stabiliu dariniu, o kartu – baigta ir pačią pokomunistinę transformaciją? Ar jos yra tiesiog labiausiai atsilikusios iš visų pokomunistinių šalių, judančio to paties bendro tikslo, kurį jau pasiekė pokomunistinės transformacijos pirmūnės, link? Šiuo požiūriu, liberalioji demokratija ir RAK yra bendras visų pokomunistinės transformacijos kelių paskirties taškas, tik ne visos pokomunistinės šalys jį jau pasiekė. Kitaip sakant, ar pokomunistinė transformacija jau baigta, ar tėra laikinai įstrigusi valstybinio, valstybinio monopolistinio, politinio oligarchinio kapitalizmo bei vienokios ar kitokios autoritarizmo bei dalinės demokratijos tarpstotėse? (plg. Vitkus ir Pugačiauskas 2004). Taip situaciją suvokia politinės jėgos, kurios šiose šalyse oponuoja jose įsitvirtinusiems politiniams režimams, pavyzdžiui, kaimyninės Baltarusijos demokratai, kurie šiandieninės Lietuvos ar Lenkijos ekonominę ir politinę santvarką mato kaip tokios būsimos Baltarusijos, už kokią jie kovoja, ateities veidrodį.

---

[93] Pavyzdžiu gali būti Rusijos vyriausybės „orkestruota" šios šalies verslininkų reakcija į įvykius Estijoje 2007 m. balandį („bronzinio kareivio" istorija), virtusi faktine (nors formaliai nepaskelbta) šios šalies ekonomine blokada.

Tokių jėgų yra ir Uzbekijoje bei Turkmėnijoje, nors čia esamiems režimams kur kas didesnį pavojų kelia ne į Vakarus orientuoti demokratai, bet radikalūs islamistai, kurie pokomunistinę transformaciją taip pat laiko nebaigta, tačiau visiškai kitaip įsivaizduoja jos užbaigimo kryptį ir baigtį – kaip radikalią ankstyvojo islamo laikais egzistavusios idealios socialinės santvarkos restituciją. Joms šių šalių transformacija taip pat yra laikinai įstrigusi. Kadangi viskas šiame pasaulyje laikina, kyla klausimas, kiek turi trukti tas įstrigimas, kad nustotų būti laikinas ir galėtų būti traktuojamas kaip stabili būsena (pusiausvyra) – net jeigu dėl vertybinių motyvų ją būtume linkę laikyti „bloga“ (žemo lygio) pusiausvyra? Galų gale ir nedaugeliui išlikusių įsitikinusių komunistų (pavyzdžiui, trockistų), pasaulinio kapitalizmo transformacija į socializmą yra tik laikinai įstrigusi, o pokomunistinis kapitalizmas tėra tarpstotė prieš naują „šuolį į laisvės karalystę“...

Taigi – ar pokomunistinis valstybinis bei valstybinis monopolistinis kapitalizmas yra stabili kapitalizmo atmaina, ar tik tarpinė pereinamoji būsena pakeliui į „tikrąjį“ kapitalizmą? Tokia pat teorinė problema iškyla ir dėl kitos pokomunistinių šalių grupės, kuri kartu su Rusija yra pati didžiausia buvusioje sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo erdvėje. Jai, be valstybinio monopolistinio kapitalizmo keliu pasukusios Rusijos, priklauso Ukraina, Kazachija, Kirgizija, Azerbaidžanas, Armėnija, Serbija, Makedonija, Albanija, Moldova, Gruzija. Tai šalys, kuriose buvo įvykdyta plati valstybinio sektoriaus įmonių privatizacija, todėl kapitalistinis jų ekonominių sistemų pobūdis nekelia abejonių. Tačiau po privatizacijos vertingiausia buvusios valstybinės nuosavybės dalis atsidūrė siauros grupės asmenų, viešajame diskurse pavadintų oligarchais, rankose. Šiose šalyse vyksta santykiškai sąžiningi (jų rezultatai nėra klastojami) konkurencingi rinkimai, tačiau su įvairių svertų pagalba jų rezultatai yra nulemiami iš anksto. Svarbiausias iš šių svertų yra kapitalistų oligarchų kontroliuojama žiniasklaida. Kitas svertas yra vyriausybės „administraciniai ištekliai“, kuriais ji naudojasi, sudarinėdama rinkimų komisijas, kliudydama nepageidaujamų kandidatų rinkiminei agitacijai ir pan. (išsamiau žr. 15.4).

Į oligarchus iškilo asmenys, kurie privatizacijos metu priklausė valdančiajam elitui arba buvo su juo glaudžiai susiję asmeniniais ryšiais. Tarp jų buvo daug buvusių komunistinės nomenklatūros narių, nors, žinoma, tik nedaugelis buvusių nomenklatūrininkų tapo oligarchais, ir ne visi oligarchai yra buvę nomenklatūrininkai. Antai Rusijoje tarp jų santykiškai daug buvusių mokslininkų, kurie sovietiniais laikais dirbo akademiniuose mokslinio tyrimo institutuose, o prasidėjus reformoms savo intelektualinius gebėjimus panaudojo išradingoms kombinacijoms bei machinacijoms, kurios leido greitai praturtėti. Daugelis akademinio pasaulio atstovų „nuėjo į politiką“, pateko į pirmųjų pokomunistinių administracijų sudėtį ir korupciškai išnaudojo pareigas savo tikslams.

Naujų verslo magnatų ir politikų sluoksniai ir toliau yra taip glaudžiai persipynę, kad susidariusią situaciją geriausiai apibūdina „paimtos į nelaisvę valstybės“ (*captured state*) sąvoka. Tai reiškia, kad kapitalistų oligarchų grupuotė yra tas realus selektoratas, nuo kurio priklauso aukščiausios valdžios asmeninė sudėtis, o jų vykdoma politika yra pajungta oli-

garchų interesams. Šiose šalyse susiformavusį politinį režimą galima apibūdinti kaip rinkiminę demokratiją, delegatyviąją demokratiją, konkurencinį elektorinį autoritarizmą (žr. 15.4), o ekonominę sistemą – kaip politinį oligarchinį kapitalizmą (POK; žr., pavyzdžiui, Havrylyshyn 2006).[94] Kadangi galimybė paveikti vyriausybės sprendimus bei teisėsaugos organų veiklą vaidina lemiamą vaidmenį iškylant į oligarchus bei išsaugant įgytą padėtį, tai šis kapitalizmas yra ne tik oligarchinis, bet ir politinis.

Vieni tyrinėtojai laiko POK nestabilia, pereinamąja politinių ir ekonominių institucijų konfigūracija, nes, prisigrobę turto, patys oligarchai esą darosi teisinės ir demokratinės valstybės, užtikrinančios vienodą visiems nuosavybės teisių saugumą, šalininkais (Aslund 1995; Shleifer 1997). Kiti, priešingai, laiko jį stabiliu dariniu ir konstruoja dedukcinius POK modelius, su kurių pagalba tokio kapitalizmo stabilumas yra aiškinamas ir numatomas. Anot jų, oligarchai dėl savo asimetriškai didelės ekonominės galios savo pačių nuosavybės teises gali apsaugoti individualiai, daugiausiai naudos gaudami iš tokios situacijos, kai jie pajėgia per valstybės politikos kontrolę užsitikrinti monopolinius pelnus bei rentas. Tokia politika būtų neįmanoma tikros liberaliosios demokratijos ir teisinės valstybės sąlygomis, todėl jie nesą nei vienos, nei kitos šalininkai (Hellman 1998; Durnev, Li, Morck, and Polischuk and Yeung 2004; Polischuk and Savvateev 2004; Sonin 2003; Havrylyshyn 2006: 233–254).

Rimtą pagrindą laikyti POK ir pusinę demokratiją nestabilia pereinamąja būkle pakeliui į konsoliduotą liberaliąją demokratiją ir RAK suteikia antrojo pokomunistinio dešimtmečio pradžioje per šalis su tokio tipo režimais nusiritusi vadinamųjų „spalvotųjų revoliucijų“ banga. Tai „rožių revoliucija“ Gruzijoje (2003 m.), „oranžinė revoliucija“ Ukrainoje (2006 m.), „tulpių revoliucija“ Kirgizijoje (2005 m.), nuvertusios autoritariniais metodais valdžiusias pokomunistines vyriausybes, bei dar anksčiau (2000 m.) Serbijoje įvykusi revoliucija, nuvertusi Slobodaną Miloševičių. Tačiau tikroji šių įvykių reikšmė gali išryškėti tik ilgalaikėje perspektyvoje.

Visos šios revoliucijos įvyko panašiomis aplinkybėmis – opozicinėms politinėms jėgoms, veikiančioms su „tikrosios“ demokratijos vėliavomis, užprotestavus palankius vyriausybei rinkimų rezultatus. Sąlygas tokiems protestams kilti sudarė būtent ne visiškai uždaras šių režimų pobūdis. Tie režimai buvo hegemoniniai autoritariniai arba konkurenciniai elektoriniai autoritariniai (žr. 15.4). Tai reiškia, kad opozicija buvo persekiojama, tačiau galėjo legaliai ar pusiau legaliai veikti. Sąlygas revoliucijų pergalei sudarė konfliktai valdančios oligarchų grupuotės viduje. Būtent nesiliaujanti oligarchų tarpusavio kova, kurios arena dažnai pavirsta skirtingų jų grupuočių kontroliuojamos žiniasklaidos priemonės (pavyzdžiui, televizijos kanalai), yra svarbiausias konkurencinių elektorinių autoritarinių režimų nestabilumo, kuriuo gali pasinaudoti demokratinės jėgos, šaltinis. Tokių žiniasklaidos prie-

[94] O. Havrylyshynas šią kapitalizmo atmainą vadina oligarchiniu kapitalizmu. Šios knygos autoriaus nuomone, politinio oligarchinio kapitalizmo (POK) terminas yra geresnis, nes ryškiau pabrėžia pirmojo šios kapitalizmo atmainos analitiko – M. Weberio – indėlį (žr. 16.2)

monių nėra posovietinėse autoritarinėse ir pusiau autoritarinėse valstybinio ir valstybinio monopolistinio kapitalizmo šalyse, todėl jų politiniai režimai yra daug stabilesni.

Spalvotosioms revoliucijoms įvertinti didžiausią reikšmę turi šiuo metu dar neaiškios ilgalaikės tų revoliucijų pasekmės, o ypač – į valdžią atėjusių politinių jėgų praktika: ar naujosios vyriausybės naudosis tais pačiais autoritariniais metodais valdžiai išlaikyti, ar jos gerbs žodžio laisvę, nepersekios opozicijos? Ar jų pačių surengti rinkimai bus sąžiningesni už tuos, kurių baigtis sukėlė protestus, virtusius revoliucija ir iškėlusius šias jėgas į valdžią? Ar jos bus pasirengusios taikiai perduoti valdžią, jeigu būsimuose rinkimuose nugalės opozicija?

Atsakymus į šiuos klausimus gali atskleisti tik ateitis. Visų pirma kelių iš eilės vyksiančių rinkimų aplinkybės ir rezultatai. Jeigu pasirodytų, kad nugalėtojų metodai iš esmės nesiskiria nuo tų, kokius naudojo jų pirmtakai, tai būtų įrodymas, kad vis kitokios spalvos viena po kitos vykstančios revoliucijos yra tik šių šalių pusiau demokratiniam (ar pusiau autoritariniam) režimui būdinga „normali“ vyriausybių kaitos forma, primenanti Lotynų Amerikos ir kitų besivystančių šalių nekonsoliduotoms demokratijoms būdingas valdžios perdavimo krizes, kuriomis dažnai užsibaigia rinkimai. Tokios krizės nepaliečia esminės šių režimų ekonominių sistemų prigimties (POK). Priešingu atveju, – valstybei išsivadavus iš oligarchų nelaisvės bei įvykus procedūriškai nepriekaištingam vyriausybės pasikeitimui bent dvejuose iš eilės laisvuose ir konkurencinguose rinkimuose, – galima būtų teigti, kad spalvotosios revoliucijos buvo žingsniai pakeliui į tą tikslą, kurį Vidurio Europos bei Baltijos šalys jau pasiekė.

Netgi padarius išvadą, kad politinis oligarchinis pusiau autoritarinis kapitalizmas yra nestabili institucinė konfigūracija, verta atsižvelgti į tą aplinkybę, kad išėjimas iš šios nestabilios pusiausvyros gali vykti ir kryptimi, priešinga RAK ir liberalios demokratijos perspektyvai. Pusinis autoritarizmas gali transformuotis į visišką, o POK – į valstybinį monopolistinį kapitalizmą. Būtent taip galima interpretuoti tuos pokyčius Rusijoje, kurie ten prasidėjo, V. Putinui atėjus į valdžią. Nuosavybės teisės gali būti pakankamai saugios ir autoritarinio režimo sąlygomis, tad oligarchams gali būti visai priimtina eksplicitiška ar nebyli sutartis, kuria jie mainais už nuosavybės teisių garantijas susilaiko nuo mėginimų daryti tiesioginę įtaką politiniam procesui per žiniasklaidą ir kitais nepriimtinais autoritarinei vyriausybei būdais.

Svarstant pokomunistinio POK bei valstybinio monopolistinio kapitalizmo ateities perspektyvas, svarbu pažymėti, kad pats šalies ekonominio išsivystymo, ekonominio ir socialinio modernumo lygis gali būti traktuojamas ne vien kaip nepriklausomas kintamasis. Vienos politinių („antstato“) ir ekonominių („bazinių“) institucijų konfigūracijos, kurias vadiname kapitalizmo tipais, sudaro sąlygas sparčiam ekonomikos („gamybinių jėgų“) augimui bei jį lydinčiai socialinei bei kultūrinei kaitai. Kitos, priešingai, stabdo ekonomikos augimą ir socialinę modernizaciją. Apie tas institucines konfigūracijas, kurios užtikrina stabilų ekonomikos augimą bei sugeba susidoroti su jo socialinėmis bei kultūrinėmis pase-

kmėmis, galima teigti, kad jos yra santykiškai stabilios mažų mažiausiai vidutinės trukmės (vienos kartos – apie 30 metų) laiko tarpą.

Ir atvirkščiai, apie tas institucines konfigūracijas, kurioms nepavyksta užtikrinti stabilaus ekonomikos augimo, galima numatyti, kad jų ateityje laukia nauji sukrėtimai. Jeigu spartų ekonomikos augimą ir jo socialinių pasekmių stabilizaciją gali užtikrinti tik viena vienintelė ekonominių ir politinių institucijų konfigūracija, tai galima numatyti, kad ilgainiui valstybinis kapitalizmas ir POK transformuosis į RAK. Bet jeigu pasirodytų, kad ir posovietinio valstybinio monopolistinio bei POK instituciniuose rėmuose gali vykti ne mažiau sparti ekonomikos raida (pavyzdžiui, išnaudojant „atsilikimo pranašumus“), nėra pagrindo neigti realiai egzistuojančių buvusioje Sovietų Sąjungoje ir (galbūt) Vakarų Balkanuose nevakarietiškų kapitalizmo atmainų bei politinių sistemų stabilumo ir gyvybingumo, ir traktuoti juos visus tik kaip „užstrigusio perėjimo“ atvejus. Nevalia pamiršti, kad daugelio šalių (Pietų Korėjos, Taivano, XIX a. Japonijos ir kt.) ekonominė ir socialinė modernizacija sparčiai vyko būtent autoritarinio režimo sąlygomis. Toks įvykių raidos scenarijus gali pasikartoti ir posovietinėje erdvėje. Žinomas pokomunistinės ekonominės transformacijos analitikas, buvęs B. Jelcino patarėjas Andersas Aslundas, žinomas ir kaip vienas iš nuosekliausių neoliberaliosios „šoko terapijos“ apologetų, savo naujausioje knygoje tiesiai teigia, kad POK šalys grynai ekonominiu požiūriu yra pranašesnės už Vidurio Europos šalis (Aslund 2007).

12.1 lentelė. BVP augimas po 1998 m. pagal pokomunistinių šalių grupes (vidutiniai metiniai dydžiai %). Šaltinis: World Bank: World Development Indicators 2007. (*http://www.worldbank.org*)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Vidurio Europa (Čekija, Lenkija, Slovakija, Slovėnija, Vengrija)	3,4	4	2,9	3	3,6	4,9	4,7
Baltijos šalys (Estija, Latvija, Lietuva)	0,6	6,7	7	6,8	8,1	7,8	9,1
Pietryčių Europa (Bulgarija ir Rumunija)	0,5	3,75	4,9	5	4,8	7	4.8
Buvusios Sovietų Sąjungos respublikos, išskyrus Baltarusiją, Turkmėniją ir Uzbekiją	2,9	6,7	8,1	7,3	9,5	8,9	9,1
Baltarusija, Turkmėnija ir Uzbekija	8	9	4,4	4,5	5,6	9,5	8,1

Iš tikrųjų, ekonominės statistikos duomenys rodo (žr. 12.1 lent.), kad po 1998 m. Rusijos krizės recesija ir POK šalyse pagaliau pasiekė „dugną“, ir jose kelerius metus iš eilės BVP augo sparčiau negu Vidurio Europos šalyse, kurias tarptautinės finansinės organizacijos jau tradiciškai laiko pokomunistinės transformacijos pirmūnėmis. Tai apima ir Rusijos, kurią po pralaimėto pirmojo Čečėnijos karo (1994–1996 m.) ir ypač po 1998 m. krizės daugelis Vakarų stebėtojų paskubėjo „nurašyti“ kaip didžiąją valstybę (žr. Ahrend 2006), ekonomiką. Pagrįstai didžiuodamiesi sparčiais Lietuvos ekonomikos augimo tempais po naujojo tūkstantmečio pradžios, neturėtume ignoruoti fakto, kad jie nėra aukštesni už daugelio tų

buvusių sovietinių respublikų, kurias žiniasklaida ir netgi solidžios politologinės studijos nuvertino kaip beviltiškas atsilikėlės.

Be to, įtvirtinus liberaliąją demokratiją ir RAK, toli gražu ne visos tolesnės šių šalių raidos orientacijos problemos būna išspręstos. Jeigu išėjimo iš komunizmo pradžioje jų tikslu galėjo būti laikomi rinkos ekonomika ir kapitalizmas „kaip Vakaruose", tai prie šio tikslo artėjant vis kebliau ignoruoti tą faktą (detaliai aptariama 13 ir 17–18 skyriuose), kad pačiuose Vakaruose egzistuoja kelios demokratijos ir kapitalizmo atmainos, kurių santykinio gyvybingumo klausimas tebėra problemiškas (žr. 18 skyrių). Atmetus komunizmą vardan RAK ir liberaliosios demokratijos, toliau iškyla klausimas, kurią jų atmainą pasirinkti? Šioms naujoms pokomunistinių šalių raidos dilemoms yra skirtos kitos trys šios knygos dalys. Tačiau pirma turime atsakyti į klausimą, kas gi lėmė, kad (bent jau iki to momento, kai rašoma ši knyga) tik nedaugeliui pokomunistinių šalių pavyko sėkmingai įveikti perėjimo kalnagūbrius ir tarpeklius?

12.2. Kapitalizmo restauracijos pasekmės: poveikis makroekonomikai ir gerovei

Kapitalizmo restauracija ar sukūrimas pokomunistinėse šalyse nėra savaiminis tikslas – nebent būtume kraštutiniai libertarai, kurie privačia nuosavybe ir mainų laisve pagrįstą ūkio santvarką laikytume absoliučia vertybe netgi tuo atveju, jeigu ji pasmerktų visuomenę ekonominiam sąstingiui, skurdui ir badui (panašūs į tuos fanatiškus komunistus, kurie yra principiniai privačios nuosavybės priešininkai ir laiko nuosavybės bendrumą savaimine vertybe. „Galutinis ekonominis reformų sėkmės kriterijus gali būti tik tai, ar šalis vėl pradėjo augti esant stabiliam ir saikingam infliacijos lygiui" (Pereira, Maravall, and Przeworski 1993: 2). Kaip šiuo atžvilgiu skiriasi trys anksčiau išskirtos pokomunistinių šalių grupės?

Lyginant skirtingų šalių ekonominę ir socialinę gerovę, ekonominėje ir sociologinėje komparatyvistikoje dažniausiai naudojami trys indeksai – bendrasis vidaus produktas (BVP) vienam gyventojui (kartais vietoje jo naudojamas labai panašus „nacionalinių pajamų vienam gyventojui" indeksas), Gini koeficientas, matuojantis pajamų nelygybę, ir žmogaus išsivystymo indeksas (*Human Development Index*, HDI), kurį sudaro trys indikatoriai: vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, suaugusių raštingų gyventojų procentas ir BVP vienam gyventojui (žr. Norkus 2004: 12–18). Svarbūs ekonominei gerovei vertinti indeksai yra nedarbo ir infliacijos lygis, o socialinei – kūdikių mirtingumas, vidutinė gyvenimo trukmė, žemiau skurdo ribos gyvenančių žmonių dalis iš bendro gyventojų skaičiaus.

Operuodami šiais indikatoriais, tyrinėtojai susiduria su statistinių duomenų prieinamumo, patikimumo bei palyginamumo problemomis. Pavyzdžiui, galima įtarti, kad dėl būdingos valstybiniam socializmui prirašinėjimų praktikos jų statistikoje gerokai perdėti ekonominiai ir socialiniai buvusių komunistinių šalių laimėjimai. Be to, čia iškyla dar ir tas keblumas, kad tuo metu šių šalių statistinės žinybos naudojo metodikas, kurios skyrėsi nuo

priimtų Vakarų šalyse. Jos buvo orientuotos į natūrinę apskaitą, tuo tarpu kai Vakarų šalių ekonominė statistika yra orientuota į apskaitą piniginės vertės terminais. Todėl sovietinės ekonominės statistikos duomenų palyginimas su Vakarų šalių rodikliais (arba „vertimas“ į jų kalbą) negali išsiversti be šiek ar tiek arbitralių prielaidų. Dėl to tiek komunistinio laikotarpio ekonominiai laimėjimai, tiek pokomunistinių šalių ekonomikos būklė išėjimo iš komunizmo išvakarėse metu tebėra ir dar ilgai bus ekonomikos istorikų diskusijų objektas (žr., pavyzdžiui, Ofer 1987).

Pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais, pasikeitus „žaidimo taisyklėms“, rengiamų privatizacijai ir jau privatizuotų įmonių vadovai bei nauji savininkai jau buvo suinteresuoti vaizduoti reikalų padėtį blogesnę, negu ji buvo iš tikrųjų, nes tik tokiu atveju galėjo tikėtis, kad jų vadovaujamos įmonės gaus mokestinių lengvatų ar subsidijų. Taip pat elgėsi ir naujai besisteigiančios įmonės. Daugelis iš jų (ypač smulkios) apskritai kurį laiką liko „neformaliame sektoriuje“ arba nuslėpdavo nuo apskaitos didžiąją savo ūkinės veiklos dalį. Dėl to galima įtarti, kad pirmųjų pokomunistinių metų socialinės-ekonominės statistikos duomenys perdeda tuometinio nuosmukio mastus bei socialinius kaštus. Itin nepatikimi statistinių žinybų duomenys tų šalių, kurių socialinį gyvenimą dezorganizavo karo veiksmų protrūkiai (pavyzdžiui, Gruzijoje, Moldovoje), o taip pat tų, kur egzistuoja autoritariniai režimai (pavyzdžiui, Baltarusijoje, Turkmėnijoje). Ten, kaip ir komunizmo laikais, statistinės žinybos tebevykdo valdžios ideologinius-propagandinius užsakymus.

Vis dėlto, tarptautinės finansinės organizacijos, nors ir su tam tikru nepasitikėjimu, bet vis dėlto priima taip pat ir šių šalių (išskyrus gal tik Turkmėniją) pateikiamus socialinės-ekonominės statistikos duomenis, o pokomunistinės transformacijos tyrinėtojai – juos naudoja. Sekdami jų pavyzdžiu, tą darome ir šioje knygoje. Pav. 12.1 ir 12.2 vaizduoja pokomunistinių šalių BVP dinamiką 1989–2006 metais. Baltijos šalių duomenys pateikiami du kartus – kad jų raidą galima būtų palyginti ir su buvusių SSRS respublikų raida, ir su Rytų ir Vidurio Europos šalių laimėjimais.

Kaip matome, skirtingai nuo Kinijos ir Vietnamo, nė viena iš buvusių sovietinės imperijos bei Jugoslavijos šalių neišvengė ekonominio nuosmukio, kuris truko nuo 2 (Lenkijoje) iki 12 (Moldovoje) metų. Nuosmukis skyrėsi ir savo gyliu. Čia absoliuti „antirekordininkė“ yra Gruzija (tiesa, jos statistiniai duomenys pirmuoju pokomunistinės transformacijos dešimtmečiu priklauso prie mažiausiai patikimų), kurios BVP giliausio nuosmukio metais sumažėjo iki vieno ketvirtadalio 1989 m. BVP dydžio (žr. 12.1 pav.). Mažiausiai nukentėjo Čekija, kurios BVP didžiausio nuosmukio metais sudarė 85 % 1989 m. lygio (žr. 12.2 pav.). Tarp pokomunistinių šalių, kurios iš komunizmo išėjo be smurtinių konfliktų, prasčiausiai sekėsi Ukrainai, kuriai pirmasis pokomunistinės transformacijos dešimtmetis buvo „tuščioji dekada“ (Prizel 2002). Daugumos pokomunistinių šalių ekonominiai nuostoliai pranoksta tuos, kuriuos kapitalistinių šalių ekonomika patyrė 1929–1933 didžiosios pasaulinės ekonominės krizės metais. Net ir praėjus

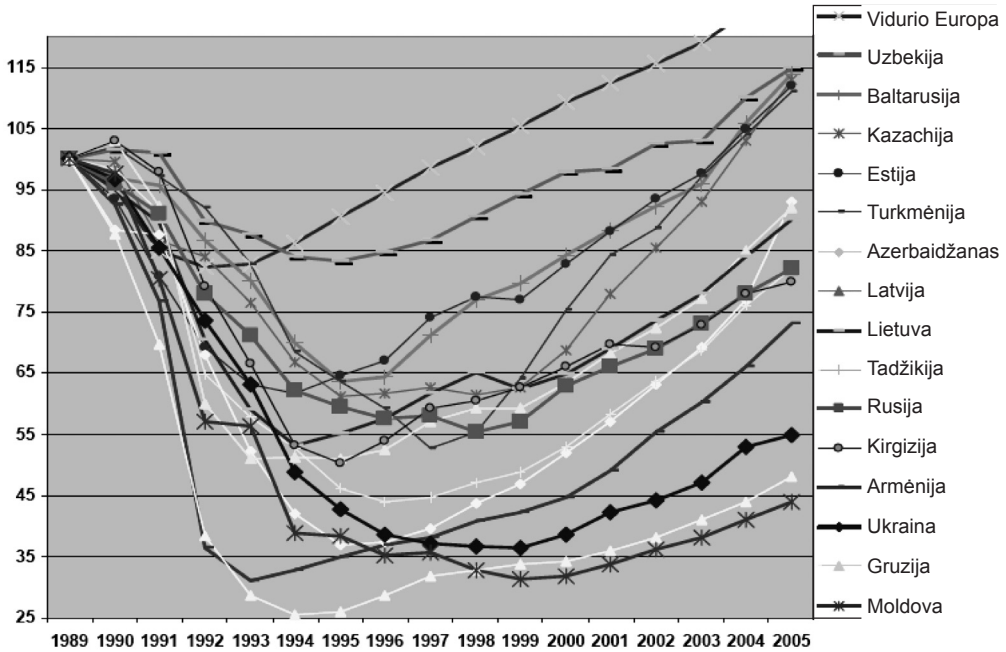

12.1 pav. BVP dinamika 1989–2005 m.m. (% 1989 m. dydžio atžvilgiu) buvusiose SSRS respublikose ir Baltijos šalyse. Šaltinis: Popov V. "Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms", *Comparative Economic Studies*, 2007, Vol. 49 (1), 8. © Vladimir Popov. Skelbiama autoriui ir žurnalo redakcijai sutikus be atlygio.

penkiolikai metų nuo transformacijos pradžios, toli gražu ne visų BVP pasiekė 1989 m. lygį. Tai padarė tik Lenkija, Slovėnija, Slovakija, Vengrija, Uzbekija, Čekija, Turkmėnija, Estija, Baltarusija, Kazachija (žr. pav. 3.3).

Tokie pat ženklūs ir pajamų nelygybės pokyčiai, kuriuos atskleidžia Gini koeficiento dinamika (žr. 12.2 lent). Jo įverčiai varijuoja nuo 0 (visiška pajamų lygybė) iki 1 (visos pajamos atitektų keliems „superoligarchams"). Komunistinėse šalyse Gini koeficiento įvertis būdavo tarp 0,20–0,25. Išsivysčiusiose RAK šalyse Gini įverčiai svyruoja tarp 0,30 ir 0,40, o besivystančiose – tarp 0,35 ir 0,45 (Havrylyshyn 2006: 97). Tiesa, komunistinių šalių atveju Gini koeficientas tik itin apytikriai parodo tikrąjį ekonominės nelygybės vaizdą, nes „realaus socializmo" sąlygomis pinigai nebuvo universalus raktas į asmeninę gerovę (žr. Bergson 1984). Tos pačios pinigų sumos gerovės vertė priklausė nuo gyvenamosios vietos, darbovietės, vietos politinėje hierarchijoje ir kitų veiksnių (turimų socialinių ryšių, pažinčių ir pan.), atveriančių nelygias galimybes įgyti už pinigus vartojimo reikmenų ir paslaugų. Valstybinės prekybos tinklai skirtingose vietovėse buvo nevienodai gerai aprūpinami prekėmis, egzistavo atskiros parduotuvės nomenklatūrai, privilegijuotos įmonės ir įstaigos turėdavo uždaras parduotuves ir valgyklas, nuo darbovietės priklausė stovėjimo eilėje trukmė laukiant būsto ar paskyros lengvajam automobiliui, šaldytuvui ir pan. pirkti,

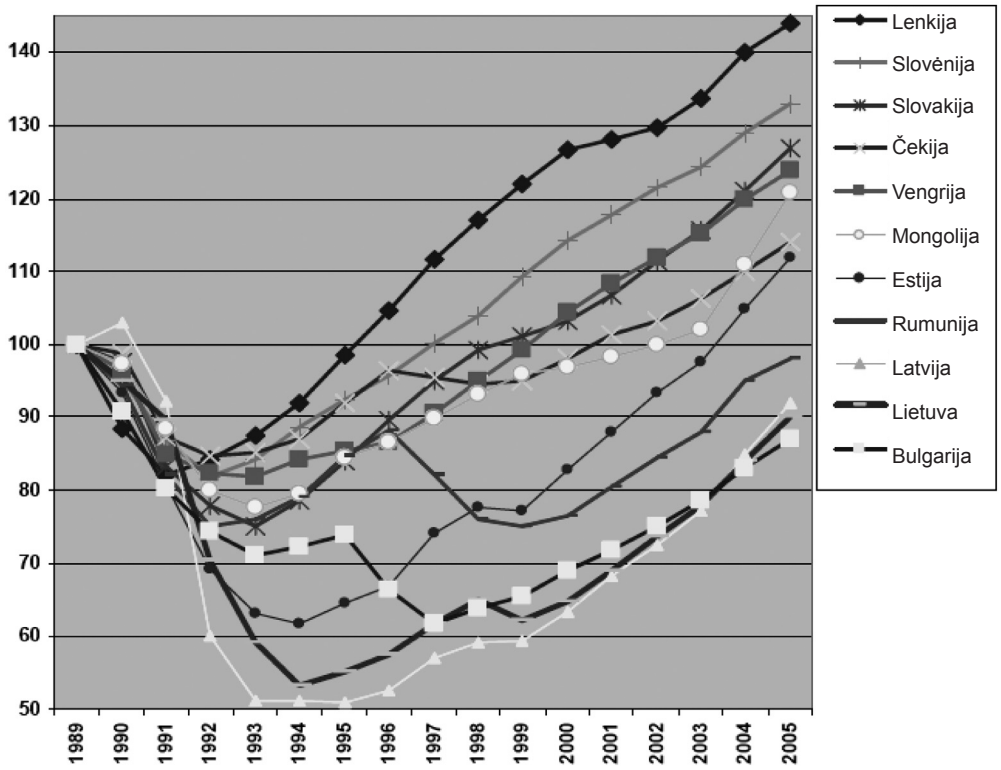

12.2 pav. BVP dinamika 1989–2005 m. (% 1989 m. dydžio atžvilgiu) pokomunistinėse Vidurio, Pietryčių Europos, Baltijos šalyse ir Mongolijoje. Šaltinis: Popov V. "Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered", p. 8. © Vladimir Popov. Skelbiama autoriui ir žurnalo *Comparative Economic Studies* redakcijai sutikus be atlygio.

galimybė pasinaudoti sanatorija ar poilsiaviete atostogų metu ir t.t. Visi šie ekonominės ir socialinės diferenciacijos veiksniai prarado savo reikšmę restauravus kapitalizmą, kurio sąlygomis prieinamų prekių ir paslaugų kokybė ir kiekybė priklauso tik nuo individo piniginių pajamų.

Ne tokie dramatiški žmogaus išsivystymo indekso pokyčiai. Vidurio Europos šalyse jo įverčiai tik augo, o Baltijos šalyse po laikino nuosmukio ne tik pasiekė ankstesnius dydžius, bet ir juos pranoko (žr. 12.3 lent.). Šie ir kiti duomenys leidžia teigti, kad net ir labiausiai nuo pokomunistinės ekonominės recesijos nukentėjusiose šalyse vartotojų gerovė sumenko kur kas mažiau negu BVP. Taip atsitiko todėl, kad pokomunistinė transformacija visur reiškė ekonomikos perorientavimą nuo gamybos į vartojimą. Visur sumažėjo investicijoms skiriama nacionalinių pajamų dalis. Vertinant ilgalaikių ekonominės raidos perspektyvų požiūriu, tokia permaina nėra pozityvi, nes kapitalo, be kurio neįmanomas spartus ekonominis augimas, kaupimo šaltinis yra taupymas, vartojimo atidėjimas.

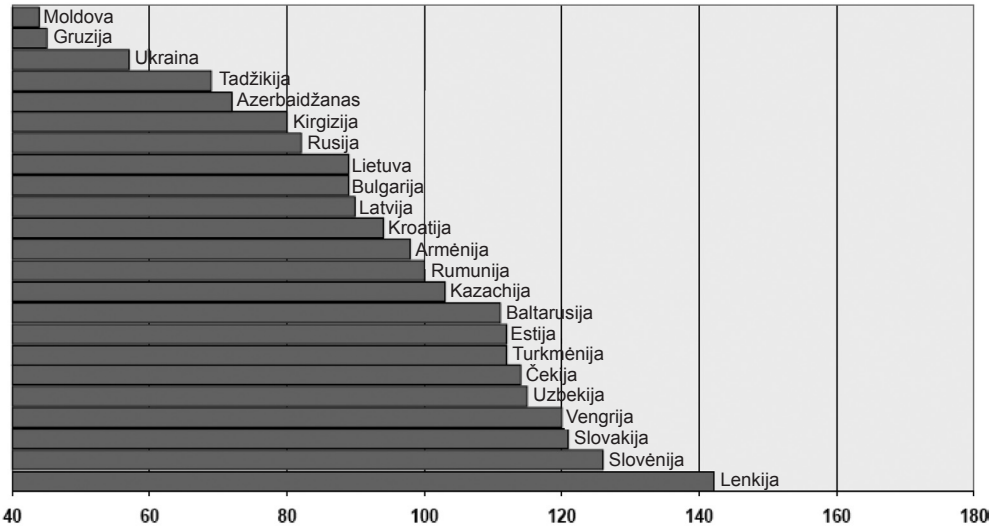

12.3 pav. BVP dydis 2004 m. (% 1989 m. dydžio atžvilgiu) pokomunistinėse šalyse. Šaltinis: Popov V. "Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered", 8. © Vladimir Popov. Skelbiama autoriui ir žurnalo *Comparative Economic Studies* redakcijai sutikus be atlygio.

Tačiau recesijos metu staigus persiorientavimas nuo taupymo į pravalgymą (įskaitant ir dalį to turto, kuris buvo sukauptas komunistiniu laikotarpiu) iš dalies kompensavo tą smūgį gerovei, kurį turėjo suduoti BVP apimties sumažėjimas. Dėl užsienio prekybos liberalizacijos net ir nepasiturintiems gyventojams pasidarė prieinamos vartojimo prekės, anksčiau vadintos „deficitinėmis": tropiniai ir subtropiniai vaisiai, madingi rūbai (tegul ir jau panešioti), asmeniniai automobiliai (kad ir seni bei padėvėti). Nebeliko eilių – kasdienio komunizmo laikų atributo.

Nenuostabu, kad šalių, kur išėjimas iš komunizmo buvo susijęs su karo sukrėtimais, ekonominis nuosmukis buvo giliausias ir užtruko ilgiausiai. Tačiau kaip paaiškinti, kodėl nė vienai žlugusio komunizmo šaliai nepavyko pakartoti Kinijos ir Vietnamo transformacijos makroekonominės trajektorijos – pereiti prie kapitalistinės rinkos ekonomikos be gamybos nuosmukio? Jeigu planinė-administracinė sistema bei su ja susiję gamybos priemonių nuosavybės santykiai buvo pančiai, trukdę gamybinių jėgų raidai, tai kodėl ekonomika iškart nešoko aukštyn, vos tik juos nusimetusi?

Pasklaidę 1989–1991 metų spaudą, perskaitę antikomunistinių revoliucijų lyderių ir vietinių ekonomistų kalbas bei straipsnius apie perėjimo į rinkos ekonomiką problemas, tokių prognozių, kuriose būtų adekvačiai numatyta pokomunistinių šalių ekonomikos raida per artimiausius dešimt metų randame ne daugiau, negu 1980–1987 metų sovietologinėje literatūroje aptinkame teisingų artimiausios komunizmo ateities numatymų. Jeigu komunizmo žlugimas 1989–1991 metais buvo siurprizas (tiek pat malonus, kiek ir netikėtas), tai ne mažesnis siurprizas (tik jau tiek pat nemalonus, kiek netikėtas) buvo

12.2 lentelė. Komunistinių ir pokomunistinių šalių Gini koeficientai. Heyns B. „Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe“, *Annual Review of Sociology*, 2005, Vol. 31, p. 174. © 2005 Annual Reviews www.annual.reviews.org. Skelbiama leidėjams sutikus be atlygio. B. Heyns naudoja UNICEF 2004: 97 (Lent. 10.12), Milanovic 1999: 41 (Lent. 4.1), World Bank 2003 duomenis. „Nd“ reiškia „nėra duomenų“.

Namų ūkio pajamos vienam žmogui	Data		
	1989–1990	1994–1995	2001–2002
Vidurio Europa			
Čekija	19,8	21,6	23,4
Vengrija	22,5	24, 2	26,7
Lenkija	27,5	32,1	35,3
Slovakija	Nd	23,7	26,7
Slovėnija	26,5	26,4	24,4
Baltijos šalys			
Estija	28,0	39,8	39,3
Latvija	26,0	Nd	35,8
Lietuva	26,3	34,7	35,7
Pietryčių Europa			
Albanija	Nd	Nd	28,2
Bulgarija	23,3	38,4	37,0
Kroatija	36,0	Nd	Nd
Makedonija	Nd	29,5	33,2
Rumunija	23,7	30,6	35,3
Serbija ir Juodkalnija	Nd	Nd	37,8
Buvusi Sovietų Sąjunga			
Armėnija	25,1	42,0	Nd
Azerbaidžanas	30,8	Nd	37,3
Baltarusija	22,9	25,3	24,5
Gruzija	30,1	Nd	45,8
Kazachija	28,1	33,0	Nd
Kirgizija	27,0	Nd	37,7
Moldova	25,1	36,0	43,5
Rusijos federacija	26,5	38,1	45,6
Tadžikija	28,1	Nd	47,0
Turkmėnija	27,9	Nd	Nd
Ukraina	22,8	47,0	36,4
Uzbekija	28,0	Nd	26,8

ir tas gilus bei ilgas ekonominis nuosmukis, kuris prasidėjo po jo žlugimo. Ar politiniai lyderiai bei ekonomistai, žadėję nedelsiamą ekonominės gerovės augimą vos tik išėjus iš komunizmo, apgaudinėjo žmones, ar patys nuoširdžiai klydo?

Paaiškinti reikia ir tą faktą, kad pokomunistinio valstybinio kapitalizmo šalyse, kur ekonominės reformos buvo minimalios, nuosmukis buvo mažesnis negu POK šalyse, o jam pasibaigus, jų ekonomikos pasiekė geresnių rezultatų, negu kai kurios RAK šalys. Kaip jau

12.3 lentelė. HDI (žmogaus socialinės raidos indekso) dinamika pagal pokomunistinių šalių grupes (vidutiniai dydžiai). Šaltinis: UNDP (*United Nations Development Programme*) statistinė medžiaga. htpp://hdr.undp.org/en/media/hdr_20072008_tables.pdf. Žiūrėta 2008 01 09. Šalims, apie kurias tais metais nėra duomenų, skaičiuojant panaudotos vidutinės grupės įverčio reikšmės.

	1990	1995	2001	2005
Vidurio Europa (Čekija, Lenkija, Slovakija, Slovėnija, Vengrija)	0,828	0,838	0,864	0,883
Baltijos šalys (Estija, Latvija, Lietuva)	0,815	0,785	0,826	0,86
Pietryčių Europa (Bulgarija ir Rumunija)	0,786	0,776	0,79	0,819
Buvusios Sovietų Sąjungos respublikos, išskyrus Baltarusiją, Turkmėniją ir Uzbekiją	0,763	0,712	0,724	0,748
Baltarusija, Turkmėnija ir Uzbekija	0,74	0,72	0,735	0,74

sakyta, į šių šalių (ypač Turkmėnijos) ekonominę statistiką reikia žiūrėti labai atsargiai, tačiau ji rodo, kad iš visų buvusios Sovietų Sąjungos šalių transformacinė recesija mažiausiai palietė Uzbekiją, o autoritarinėje Baltarusijoje ji nebuvo gilesnė už ekonomikos nuosmukį liberaliojoje Estijoje, kuri yra neoliberalų pamėgtas sėkmingos „šoko terapijos“ pavyzdys. Skirtingai nuo demokratinės Lietuvos, 2004 m. autoritarinės Baltarusijos BVP jau buvo gerokai pranokęs 1989 m. lygį.

12.3. Transformacinės ekonomikos recesijos priežasčių problema

Nors daugumai komunizmo žlugimo euforijos apimtų pokomunistinių šalių gyventojų ekonomikos recesija buvo nelaukta, Vakarų ekspertams pats transformacinės ekonominės recesijos faktas nebuvo netikėtas. Nenumatyta ir netikėta taip pat ir jiems buvo tik jos trukmė ir gylis. Jų priežastys ligi šiol tebėra diskusijų objektas.

Gana įtikinamas paaiškinimas, kad nuosmukis buvo mokestis už tą iškreiptą formą, kokia šiose šalyse vyko ekonominė modernizacija: nesiskaitant su šalių skirtingu išsivystymo lygiu, iš to plaukiančiais lyginamųjų pranašumų skirtumais, ir visoms joms primetant tą pačią forsuotos industrializacijos su prioritetine sunkiosios pramonės plėtra formulę.

Šalių, įėjusių į Sovietų Sąjungos ir jos neformaliosios imperijos sudėtį, padėtį papildomai komplikavo per keletą dešimtmečių nusistovėjusi tarpregioninio ir tarptautinio darbo pasidalijimo bei mainų sistema, kurią diktavo ne ekonominė, bet politinė logika. Todėl per komunistinės sistemos gyvavimo dešimtmečius vis kaupėsi makroekonominės deformacijos. Pavyzdžiui, „superindustrinė“ ekonomikos struktūra – hipertrofuotas pramonės, pirmiausia sunkiosios ir karinės, plėtojimas. Kadangi planinėje-administracinėje sistemoje planuotojams rūpėjo ne gaminti efektyviai, o iki galo išnaudoti esamus gamybinius pajėgumus, gaminama buvo tol, kol gamybinė įranga ne tik morališkai pasendavo, bet ir fiziškai nusidėvėdavo. Todėl pokomunistinių šalių ekonomikoje buvo daug pramonės įmonių ir ištisų gamybos šakų, kurios gamindavo (matuojant sąnaudų ir

produkcijos vertę pasaulinės rinkos kainomis) produkciją su negatyvia pridėtine verte. Kitaip sakant, nustojus tą produkciją gaminti ir kitaip sunaudojus žaliavas (pavyzdžiui, pardavus pasaulinėje rinkoje), ekonominis efektas būtų buvęs didesnis, negu realizavus pagamintą produkciją. Visą šį „kūrybiško naikinimo" darbą (žr. 16.4) – pasenusių, nebeproduktyvių ir todėl negyvybingų (konkurencingumo pasaulinėje rinkoje prasme) įmonių likvidaciją, kuri nevyko komunizmo laikotarpiu, dabar teko atlikti per kelerius pokomunistinės transformacijos metus. Neišvengiama šio „kūrybiško naikinimo" pasekmė buvo staiga smarkiai išaugęs nedarbas su visu jo negatyviu poveikiu gerovei ir socialinei būklei.

Neefektyvių įmonių ir ištisų pramonės šakų likvidacija sudarė sąlygas pašalinti kitą pokomunistinių šalių ekonomikos struktūrinę deformaciją – nepakankamą paslaugų sektoriaus išplėtojimą. Vienų paslaugų (pavyzdžiui, teisinių) komunistinėje sistemoje tiesiog beveik nereikėjo, kitoms (prekybai, aptarnavimo sferai) reikalingų išteklių planuotojai skirdavo per mažai, laikydami paslaugas neproduktyvia veikla (produktyvia buvo laikoma tik materialinė gamyba).

Šoko terapijos autoriai prognozavo, kad darbo jėgą, išsilaisvinusią bankrutavus neefektyvioms pramonės įmonėms, netruks absorbuoti naujai besisteigiančios privačios paslaugų įmonės bei tos, kurios gamina produkciją, išnaudojančią šalies lyginamuosius pranašumus tarptautinio darbo pasidalijimo sąlygomis. Visa pokomunistinio laikotarpio ekonominė dinamika turėjo įgyti J raidės pavidalą. Atsinaujinęs po palyginti trumpos recesijos ekonomikos augimas per trumpą laiką didesnėmis pajamomis, didesne prekių ir paslaugų pasiūla turėjo greitai ir su kaupu kompensuoti recesijos metu patirtus vartotojiškos gerovės nuostolius.

Iš tikrųjų tik nedaugelio pokomunistinių šalių (išskyrus gal tik Lenkiją ir Slovėniją, kurių politika – kaip paaiškinsime toliau – šiek bei tiek skyrėsi nuo šoko terapijos daktarų rekomenduojamo scenarijaus) makroekonominė dinamika daugmaž atitiko teorines prognozes, kurias šoko terapijos specialistai išvedė iš savo dedukcinių modelių, pagrįstų neoklasikinės ekonomikos prielaidomis. Kitų Vidurio Europos bei Baltijos šalių makroekonominė dinamika buvo U formos: nuosmukis buvo gilus, grįžimas į pradines pozicijas – palyginti lėtas, nors ir prasidėjo iškart po to, kai buvo pasiektas recesijos dugnas. Kitų šalių BVP makroekonominė dinamika įgijo L raidės pavidalą: pasiekus dugną, prasidėjo ilgai trukusi depresija. Ekonomika pradėjo atsigauti tik praėjus penkeriems, o kai kuriose šalyse – tik dešimčiai ar net daugiau metų nuo transformacijos pradžios.

Kaip paaiškinti transformacinio ekonominio nuosmukio trukmės ir gylio variaciją – jų skirtumus atskirose pokomunistinėse šalyse (žr. Blanchard 1998; Lavigne 1999 (1995); Pomfret (2002))?

Pokomunistinės makroekonominės dinamikos skirtumų alternatyviems aiškinimams palyginti ir įvertinti reikalingi analitiniai rėmai, kurie padėtų šį lyginimą organizuoti, atskirti priežastingai reikšmingus pokomunistinės transformacijos sąlygų skirtumus nuo ne-

	Pradinės sąlygos	Perėjimas	Padariniai
Ekonomika (E)	$E_0 \rightarrow$	$\{E_1 \rightarrow E_2, E_3, \ldots \}$	E_n santykyje su E_0
Sociopolitinė sritis (SP)	$SP_0 \rightarrow$	$\{SP_1 \rightarrow SP_2, SP_3, \}$	SP_n santykyje su SP_0

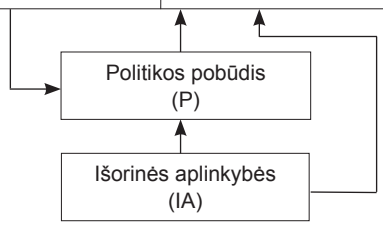

12.4 pav. Analitinė ekonominės transformacijos schema. Šaltinis: Balcerowicz L. *Socializmas, kapitalizmas, transformacija*. Vilnius: Algarvė, 1998, p. 128. © 1995 Central European University Press. Skelbiama CEU Press sutikus be atlygio.

reikšmingų, o taip pat nustatyti tų reikšmingų skirtumų tarpusavio santykius. Kaip tokius rėmus pritaikysiu analitinę schemą, kurią siūlo pokomunistinės transformacijos politinės ekonominės analizės klasikas (o kartu – ir vienas žymiausių jos praktikų) L. Balcerowiczius (žr. 12.4 pav.).

Šioje schemoje skiriamos ekonominė ir socialinė-politinė visuomenės sritys. Šias sritis sieja (schemoje neparodyti) priežastiniai sąveikos ryšiai. Tačiau pokyčius kiekvienoje iš šių sričių ir tų pokyčių padarinius visų pirma lemia pradinės sąlygos. Ekonominių ir socialiniųpolitinių pokyčių eigą ir rezultatus taip pat veikia išorinės (tarptautinės) sąlygos ir, žinoma, vyriausybės ekonominė politika. Pradinės ir išorinės sąlygos, o taip pat jau įvykusios permainos ekonominėje bei socialinėje-politinėje srityse šią politiką ir apriboja (nubrėžia ribą tarp to, ką galima, ir ko ne(be)galima padaryti), ir atveria jai tam tikras galimybes.

Jeigu pastebime, kad vyriausybės, siekiančios to paties tikslo (sukurti veikiančią rinkos ekonomiką), jo siekia skirtingomis priemonėmis, arba/ir ta politika turi nevienodų makroekonominių padarinių, tai šių skirtumų priežasčių galime ieškoti arba pradinių, arba išorinių sąlygų skirtumuose. Šoko terapijos šalininkų požiūriu, pradinėms ekonominėms sąlygoms esant toms pačioms (*ceteris paribus*), nuosmukio trukmė ir gylis yra atvirkščiai proporcingi reformų tempui.

Jie teigė, kad kuo greičiau įgyvendinamos šoko terapijos priemonės – ekonomika stabilizuojama, liberalizuojama, valstybės nuosavybė privatizuojama, – tuo trumpesnis ekonomikos nuosmukis, mažesnis jo gylis ir tuo sparčiau auga iš jo iškopusi ekonomika. Ir priešingai: ten, kur reformos būna palaipsnės, ten ekonominis nuosmukis užsitęsia ir gilėja, nors to buvo galima išvengti. Jų požiūriu, svarbiausia ilgo ir gilaus nuosmukio priežastis – lėtos ir neryžtingos reformos, reformų atidėliojimas, nes taip bereikalingai ištęsiamas neišvengiamos chirurginės operacijos skausmas. Išsamiausiai tokį (neoliberalų) požiūrį pa-

grindžia Andersas Aslundas, dirbęs B. Jelcino patarėju (žr. Aslund 2002). Jį dėsto ir kiti ekonomistai, projektavę šoko terapiją nuo komunizmo. Kiek tokį požiūrį atitinka faktai?

Kaip ryškiausius sėkmingos pokomunistinės ekonominės transformacijos atvejus pagal šoko terapijos scenarijų jos apologetai nurodo Lenkiją, o taip pat Čekiją ir Estiją. Tačiau tik Estijos ir Rytų Vokietijos (kurios jie dėl priežasčių, kurios toliau bus paaiškintos, dažniausiai nemini) perėjimas prie rinkos ekonomikos beveik be išlygų atitinka neoliberalųjį „didžiojo sprogimo" kanoną. Lietuvos ir Latvijos ekonominės reformos taip pat daugmaž atitinka šoko terapijos scenarijų. Lietuvoje jis buvo ypatingas tuo, kad prasidėjo nuo privatizacijos, o makroekonominė stabilizacija buvo atidėliojama (žr. 20.3 ir 21.1–2).

Tačiau Lenkijoje kainų liberalizacija buvo derinama su griežta darbo užmokesčio augimo kontrole: įmonės, kuriose darbo užmokestis augdavo sparčiau, negu tam tikru procentu nuo infliacijos tempo, turėdavo mokėti baudas. O svarbiausia – Lenkijoje kartu su kainų makroekonomine stabilizacija ir liberalizacija nebuvo vykdoma stambių ir vidutinių įmonių privatizacija. Ją užblokavo kaip jokioje kitoje pokomunistinėje šalyje stiprus darbininkų (visų pirma „Solidarumo" profsąjungos) pasipriešinimas vyriausybės siekiui kuo greičiau atsikratyti atsakomybės už valstybinių įmonių veiklą ir likimą, kaip to reikalavo neoliberalieji ekspertai. Kadangi reformas vykdžiusi vyriausybė buvo priklausoma nuo „Solidarumo" politinės paramos, L. Balcerowicziui stambiųjų įmonių privatizaciją teko atidėti.

Šiuo atžvilgiu rinkos reformų scenarijus Lenkijoje buvo priešingas lietuviškajam, kur vietinių reformų architektų vaizdinius apie kapitalizmą stipriausiai veikė ikikolūkinio kaimo reminiscencijos ir „aukštyn galva" apverstos marksistinės-lenininės politinės ekonomijos schemos. Kadangi pagal jas komunizmas – tai visų pirma privačios gamybos priemonių nuosavybės panaikinimas, tad reformų architektai Lietuvoje svarbiausiu dalyku kapitalizmui atkurti laikė valstybinės ir ypač kolūkinės nuosavybės privatizaciją. Kartu jie manė sunaikiną ir komunistinės nomenklatūros galios ekonominį pagrindą (iš tikrųjų tos nomenklatūros atstovai geriausiai pasinaudojo privatizacijos atvertomis galimybėmis).

Lenkijoje privatizacija buvo pradėta vykdyti jau valdant Lenkijos ekskomunistų vyriausybei, kurios finansų ministru tapo kitas garsus pokomunistinės ekonominės transformacijos teoretikas ir praktikas Grzegorzas Kolodko, kritikuojantis savo pirmtaką už „šoką be terapijos". G. Kolodko nuosekliai gina alternatyvią – laipsnišką perėjimo prie rinkos ekonomikos strategiją. Būtent jai (tai yra savo paties vyriausybės valdymo metais vykdytai ekonominei politikai) jis priskiria Lenkijos „ekonominio stebuklo" nuopelną (žr. Kolodko 2000). Dviejų Lenkijos ekonominės reformos „tėvų" – L. Balcerowiciaus ir G. Kolodko – ginčas, kas vyko Lenkijoje: šoko terapija ar palaipsnės reformos, ir kurio iš jų politika labiau prisidėjo prie Lenkijos reformų sėkmės, – dar nebaigtas (žr. Orenstein 2001).

Kritikuodami Lenkiją už nepakankamai nuoseklią šoko terapijos politiką, tarptautinių finansinių organizacijų ekspertai pavyzdžiu jai ir kitoms pokomunistinėms šalims tuo metu kėlė greitą „čekinę" privatizaciją Čekijoje, kuri buvo įvykdyta ir Lietuvoje. Tačiau jau 1996 m. Čekijoje kilo ekonominė krizė, kurios viena iš priežasčių buvo silpna, savininkų

neatliekama įmonių veiklos kontrolė. Dabar jau Čekijos ekonomines nesėkmes neoliberalieji ekspertai aiškino nepakankamai nuosekliu ir ryžtingu šoko terapijos priemonių vykdymu, paskelbdami Vaclavo Klauso ekonomines reformas „netikra“ šoko terapija ir įžvelgdami joje anksčiau kažkodėl nepastebėtus paslėptus laipsniškumo bruožus.

Taip pat šoko terapijos daktarai aiškina jos nesėkmę Rusijoje, kur neoliberalias reformas 1992 m. pradėjo vykdyti Jegoro Gaidaro vyriausybė. Po ilgų konvulsijų jos baigėsi 1998 m. krize, sužlugdžiusia didžiulėmis pastangomis stabilizuotą Rusijos rublį. Dėl jos Rusija taip ir neperėjo nuo POK į RAK, bet pasuko valstybinio monopolistinio kapitalizmo linkme. Ir čia šoko terapija buvo paskelbta nepakankamai ryžtinga, ir todėl nesėkminga.

Ar šie retrospektyvūs šoko terapijos daktarų argumentai, aiškinantys jos nesėkmes, yra pagrįsti?

Šoko terapijos efektyvumui vertinti labai svarbus tas faktas, kad galima nurodyti vieną perėjimo prie rinkos ekonomikos atvejį, kurio nei radikalus („šokinis“) pobūdis, nei jo rezultatų suboptimalus pobūdis nekelia abejonių. „Tik Rytų Vokietijoje radikali institucinės transformacijos strategija buvo nuosekliai įgyvendinta“ (Pickel and Wiesenthal 1997: 17). Suvienijant abi Vokietijas, Rytų Vokietijos ekonominė erdvė buvo tiesiog įjungta į Vakarų Vokietijos, o kartu – ir į Europos Sąjungos, rinką. Rezultatas – Rytų Vokietijos ekonomikos katastrofa: per dvejus metus nuo Vokietijos susivienijimo pramonės gamyba smuko iki 27% 1989 m. lygio, o nedarbas daugelyje regionų išaugo iki 30%, kaip visoje Vokietijoje buvo A. Hitlerio atėjimo į valdžią išvakarėse (Windolf 2001: 396).

Rytų vokiečiai tiesiog nustojo pirkti savo pramonės gaminamas prekes, o pirko Vakarų Vokietijos firmų produkciją, užplūdusią šalies rinką. Transformacinis nuosmukis Rytų Vokietijoje buvo kur kas gilesnis, negu kitose Vidurio Europos šalyse ir netgi Rusijoje. Tiesa, dėl to didžiosios daugumos Rytų vokiečių pajamos nenukentėjo, nes jie galėjo gauti bedarbių pašalpas, daug kam leidžiančias pragyventi netgi geriau negu iki susivienijimo. Nors Rytų Vokietijos ekonomikos nuosmukis buvo daug didesnis už tą, kurį patyrė Lenkijos, Lietuvos ar Rusijos ekonomika, didžiąją dalį jo kaštų sumokėjo ne Rytų, bet Vakarų vokiečiai, apsidėję papildomais mokesčiais.

Tačiau ar dėl to Rytų vokiečiams galima tik pavydėti? Nepaisant didžiulių investicijų, atotrūkis tarp Rytų ir Vakarų Vokietijos išlieka. Nors darbo užmokestis Rytų Vokietijos įmonėse yra mažesnis, jos vis dar mažiau efektyvios ir konkurencingos už Vakarų Vokietijos pramonę (Funke and Rahn 2002). Praėjus daugiau negu dešimtmečiui nuo transformacijos pradžios, kai kurie analitikai rašo apie ilgalaikę struktūrinę Vokietijos socialinę-ekonominę problemą, panašią į Italijos, kur niekaip neįveikiamas socialinio ir ekonominio lygio atotrūkis tarp Šiaurės ir Pietų Italijos (žr. Schmidt R. 2007).

Rytų Vokietijos atvejo reikšmę galima paaiškinti ir tokiu mintiniu eksperimentu: įsivaizduokime, kad nuo 1992 m. sausio pirmos dienos Lietuvą 51-os valstijos teisėmis į savo sudėtį priėmė Jungtinės Amerikos Valstijos, o visas bent kiek atsakingesnes pareigas valstybės valdymo aparate perėmė į išsiilgtą tėvynę pagaliau sugrįžę dori, sąžiningi ir visaip kitaip

geri Amerikos lietuviai, pakeisdami sovietizmo dvasia persismelkusius vietinius lietuvius, kuriems už bent kiek atsakingesnių vadovaujančių pareigų praradimą buvo kompensuota dosniomis bedarbių pašalpomis. Amerikos lietuviai taip pat užėmė ir visas teisėjų bei nors kiek atsakingesnes teisėsaugos aparato darbuotojų vietas.

Autorius rizikuoja teigti, kad Rytų Vokietijos patirtis rodo, jog tokiu atveju Lietuvos ekonomikos transformacinis nuosmukis nebūtinai būtų buvęs mažesnis už faktiškai patirtąjį, o ekonomika nebūtinai būtų pradėjusi atsigauti greičiau, negu tai faktiškai atsitiko. Reikalas tas, kad tokie geri atvykėliai naujoje aplinkoje orientuotųsi nedaug adekvačiau už ateivius iš Marso ar Mėnulio. Pačių geriausių ketinimų vedami, jie dažnai priimtų sprendimus, kurie dėl jiems nežinomų vietinių aplinkybių itin dažnai turėtų netikėtų, destruktyvių pasekmių. Tokios dažnai būdavo ir tarptautinių finansinių organizacijų ekspertų šabloninių rekomendacijų pasekmės.

O kita vertus, galima nurodyti bent dvi Rytų ir Vidurio Europos šalis, kuriose perėjimas prie rinkos ekonomikos vyko ne pagal šoko terapijos receptus, tačiau priklauso prie tų atvejų, kurie laikomi sėkmingais – ta prasme, kad jo metu ekonomikos nuosmukis buvo palyginti nedidelis, trumpas, o socialiniai perėjimo kaštai (nedarbo ir skurdo lygis bei pajamų nelygybės pokyčiai) – palyginti nedideli. Tai Vengrija ir Slovėnija, kuriose vidinė ir išorinė liberalizacija vyko keliais žingsniais. Šių šalių (ir Lenkijos, kurios reformų strategijos pobūdis yra ginčijamas) pavyzdžiais pasiremia neoliberaliosios šoko terapijos kritikai – palaipsnių reformų šalininkai, iš kurių pats garsiausias yra buvęs Pasaulio banko vyriausias ekonomistas Josephas E. Stiglitzas (1999; 2002; žr. taip pat Amsden, Kochanowicz, and Taylor 1994; Pereira, Maravall, and Przeworski 1993; Poznanski 1995, 1996 ir kt.).

Skirtingai nuo neoliberaliųjų šoko terapijos daktarų, kurių idealas yra laisvosios rinkos kapitalizmas, dauguma palaipsnininkų yra socialdemokratai, jų politinis ekonominis idealas yra socialinė rinkos ekonomika arba socialinis kapitalizmas, kaip būdinga daugeliui Europos šalių RAK atmaina (žr. 17.3). XX a. pradžioje socialdemokratų ir komunistų keliai išsiskyrė diskutuojant kelių iš kapitalizmo į socializmą (kurio, kaip programinio tikslo, socialdemokratai tuo metu dar neneigė), lyginamuosius privalumus. Komunistai (bolševikai) buvo revoliucionieriai, o socialdemokratai – reformistai (ar socialreformistai, nes buvo už perėjimą prie socializmo palaipsnių reformų keliu).

Socializmui žlungant, bolševikų vaidmuo atiteko neoliberalams, o socialdemokratams liko jų įprastas reformistų vaidmuo. Į socialdemokratinius idealus orientuotų rinkos reformų ekspertų nuomone, dėl anksčiau aptartų struktūrinių deformacijų komandinėse administracinėse ekonomikose nuosmukis pokomunistinėse šalyse buvo neišvengiamas. Tačiau šoko terapijos politika jį ne sutrumpinusi ir sušvelninusi, bet, atvirkščiai, – užtęsusi ir pagilinusi. Daugelio palaipsnininkų pažiūros rinkos transformacijos klausimais remiasi heterodoksinių šiuolaikinės ekonomikos srovių – vadinamosios evoliucionistinės ir institucionalistinės ekonomikos idėjomis. Bendras jų bruožas yra prielaidos apie žmogiškųjų veikėjų tobulą racionalumą atmetimas.

Evoliucionistų požiūriu, sprendimai, kurie yra regimai optimalūs tam tikromis sąlygomis, nėra individualaus racionalaus pasirinkimo padarinys, o veikiau ilgos, natūralios atrankos produktas. Tačiau ta atranka gali veikti tik santykiškai stabilioje aplinkoje, nes jos esmė yra ta, kad tie atsitiktinių paieškų (mėginimų ir klaidų) metodu rasti sprendimai, kurie pasirodė sėkmingi, yra kartojami ir toliau, perimami (mėgdžiojami) kitų veikėjų, o nedavę laukiamo rezultato – atmetami. Jeigu aplinka yra labai nepastovi, trūksta laiko natūraliai optimalių sprendimų atrankai.

Institucionalistai neneigia, kad tam tikromis sąlygomis žmonės gali veikti racionaliai neoklasikinės ekonomikos teorijos prasme. Tas sąlygas sukuria rinkos institucijos, kurios (kaip ir bet kokios institucijos) savotiškai kompensuoja žmogaus ribotą racionalumą suteikdamos apibrėžtumą pasirinkimo situacijoms. Institucijos yra taisyklės, kurios yra bendro žinojimo dalis. Jos ir paverčia netikrumą dėl kitų veikėjų elgesio apskaičiuojama rizika, įgalindamos žmones veikti maksimizuojant savo naudą. Netikrumo sąlygomis racionalūs veikėjai yra linkę ne maksimizuoti naudą, bet veikti pagal maksimino taisyklę – rinktis veiksmus, kurie nepalankiausiu atveju leistų išlikti. Kol nėra rinkos institucijų ir jų duodamo tikrumo, visos kitos reformos negali garantuoti tų rezultatų, kokių iš jų laukiama.

Svarbia netikėtai gilaus ir ilgo transformacinio ekonominio nuosmukio priežastimi jie laiko ekonominio gyvenimo dezorganizaciją, kurią sukėlė staigūs ligi tol galiojusių žaidimo taisyklių pokyčiai. Ir centralizuotoje planinėje ekonomikoje gamyba yra pagrįsta labai plačiu ir sudėtingu darbo pasidalijimu, kurio funkcionavimą užtikrina jų dalyvių sukauptas organizacinis kapitalas. Jį iš dalies sudaro socialinis kapitalas (dalyvių tarpusavio pasitikėjimą užtikrinantys socialiniai ryšiai, kylantys iš jų ankstesnio bendradarbiavimo istorijos), o iš dalies – žmogiškasis kapitalas – sėkmingai veiklai tam tikro tipo aplinkoje reikalingi gebėjimai ir įgūdžiai.

Antai „socialistinėse“ įmonėse nebūdavo marketingo, arba pardavimų, skyriaus, nes jos gamindavo produkciją, kurią reikėdavo patiekti plano numatytiems partneriams. Užtat jos turėdavo didelius tiekimo skyrius. Juose dirbdavo žmonės, kurie turėdavo užtikrinti, kad plano numatyti tiekėjai nevėluotų pristatyti žaliavų arba tarpinių produktų, arba kažkur „išmušti“ ar suorganizuoti neplanuotų, bet planui įvykdyti būtinų išteklių, atsarginių dalių ir t.t. Tai dažnai būdavo labai verslūs žmonės, tačiau tai buvo visai kitoks verslumas nei tas, kuris atneša sėkmę rinkos ekonomikos sąlygomis.

Staigiai pasikeitus ekonominei aplinkai, jų įgūdžiai ir ryšiai staiga pasidarė nebereikalingi, tuo tarpu kai specialistų, mokančių surasti pirkėjus ir su maksimaliu pelnu parduoti produkciją, įmonės tiesiog neturėjo. „Gradualistai“ teigė, kad palaipsnė transformacija sudaro sąlygas įgyti naujo organizacinio kapitalo be ekonominių nuostolių, kuriuos sukelia turimo organizacinio kapitalo nuvertėjimas. Palaipsnė liberalizacija reiškia, kad nuo valstybinio reguliavimo išlaisvinamos ne vienu metu visos, bet tik dalis kainų, vėliau palaipsniui mažinant valstybės tebereguliuojamų kainų skaičių. Kai kurios kainos gali būti tik padidintos, paliekant valstybinį jų reguliavimą, ir tik vėliau paleidžiamos „laisvai plaukioti“. Taip

pat palaipsniui vykdomas užsienio prekybos dereguliavimas, tolydžio mažinant eksporto ir importo muitus, siaurinant prekių, kurioms eksportuoti ir importuoti būtinos licenzijos, ratą.

Šoko terapijos šalininkai prieštarauja, kad valstybinis kainų bei užsienio prekybos reguliavimas sukuria dirbtinius kainų skirtumus, o kartu – erdvę rentos paieškoms (politiniam kapitalizmui). Atsiradęs „ankstyvųjų laimėtojų" sluoksnis (žr. 12.4) toliau dedąs pastangas užvilkinti reformas, kad šie rentų šaltiniai išliktų kuo ilgiau. Palaipsnininkai atsako, kad galų gale nė viena pokomunistinė šalis (netgi Estija) netaikė visų kainų reguliavimo ir subsidijų panaikinimo. Reguliuojamos ir subsidijuojamos išliko ne tik tokių paslaugų ir prekių, kurių gamintojai ir tiekėjai buvo natūralūs monopolistai, kainos, bet ir kai kurių politiškai svarbių (daugeliu atveju ir viena, ir kita sutapdavo) viešojo transporto ir komunalinių paslaugų, elektros, dujų kainos.

Kaip jau buvo sakyta (11.3), uždaroje ekonomikoje vidinę liberalizaciją gamintojai išnaudoja taip, kad keldami kainas gautų monopolisto arba oligopolisto rentą. Šoko terapijos šalininkai geriausiu vaistu laiko tuo pačiu metu vykdomą išorinę liberalizaciją. Tuo tarpu palaipsnininkai pabrėžia, kad šią tendenciją gali neutralizuoti ir aktyvi valstybės antimonopolinė politika, kuri gali iš dalies atstoti išorinę liberalizaciją. „Šokinės" išorinės liberalizacijos sąlygomis žlunga (bankrutuoja) ir daugelis potencialiai gyvybingų įmonių, nespėjusių atnaujinti savo organizacinį kapitalą bei įgyti gebėjimų, reikalingų konkuruoti su užsienio firmomis, užtvindančiomis staiga atsivėrusią naują rinką savo produkcija.

Negyvybingų įmonių bankrotas ekonominiu požiūriu yra pozityvus reiškinys, nes išlaisvina išteklius (darbo jėgą ir gamybinę infrastruktūrą) jų produktyvesniam išnaudojimui. Tačiau tokiam naujam panaudojimui reikalingos ir naujo kapitalo investicijos, kurių yra tiesiog per mažai, kai vienu metu bankrutuoja daug įmonių. Išlaisvinama daugiau naujų išteklių, negu esama kapitalo ir vadybinių bei antrepreneriškų gebėjimų pasiūla leidžia juos produktyviai išnaudoti. Būtent todėl ekonominis nuosmukis būna gilesnis bei trunka ilgiau, negu palaipsnės liberalizacijos atveju.

Išlaisvinti ištekliai lieka be paklausos ir yra tiesiog sunaikinami arba sunyksta. Kalbant J. A. Schumpeterio terminais, transformacija tampa tiesiog turto naikinimu, o ne kūrybišku naikinimu (žr. 16.4). „Ironiška, kad modernioji utopinės socialinės inžinerijos kritika buvo nukreipta prieš bolševikų būdą pereiti nuo kapitalizmo prie komunizmo, o šoko terapija mėgino panaudoti tuos pačius principus perėjimui atvirkščia kryptimi. Viskas yra beveik taip, lyg daugelis Vakarų patarėjų manytų, jog bolševikai tiesiog naudojo neteisingus vadovėlius, o ne klaidingą požiūrį. Įsidėję teisingus vadovėlius į portfelius, ‚rinkos bolševikai' galėjo skristi į posocialistines šalis ir pritaikyti taikią Lenino metodų versiją priešingam perėjimui įgyvendinti" (Stiglitz 1999: 20).

Sutikdami su radikalios strategijos šalininkais, kad nei efektyvus ekonomikos veikimas, nei stabilus jos augimas nėra įmanomas didelės infliacijos, o tuo labiau – hiperinfliacijos sąlygomis, nes didelė infliacija nuslopina kainų signalus apie lyginamąją išteklių vertę,

reformistai palaipsnininkai nelaiko infliacijos absoliučiu blogiu, sakydami, kad infliacija yra neišvengiama ekonomikos augimo pasekmė. Jų nuomone, griežta monetarinė politika yra veiksnys, kuris padidina potransformacinio ekonomikos nuosmukio gylį ir jį dirbtinai užtęsia. „Kita pamoka yra ta, kad antiinfliacinės politikos tikslai neturėtų būti pernelyg ambicingi ir turėtų būti pasverti sumažėjusios produkcijos/nedarbo kaštais: atlygis, kurį gauname už infliacijos sumažinimą nuo 100 iki 10 yra kur kas didesnis už tą, kurį gauname, ją toliau mažindami nuo 10 iki 1“ (Rosati 1993: 245).

Palaipsnininkai teikia pirmenybę privatizacijos kokybei prieš jos tempą. Jie mano, kad optimali reformų seka yra tada, kai ji prasideda nuo institucinio-organizacinio karkaso, kuris būtinas rinkos ekonomikai funkcionuoti, sukūrimo. Tą karkasą sudaro teisinių aktų, reguliuojančių įvairias rinkos santykių sritis (pavyzdžiui, bankininkystę, fondų biržų, draudimo bendrovių veiklą) kodeksai, ir atitinkamos institucijos (komerciniai bankai, biržos, draudimo bendrovės), kurių planinėje-administracinėje ekonomikoje tiesiog nebuvo. Rinkos institucijų sukūrimą arba atkūrimą jie laiko pagrindine reformos sąlyga, nes tik jos įgalina netikrumą, kurį sukelia senųjų valstybinio socializmo ekonominių institucijų griūtis, transformuoti į apskaičiuojamą riziką, o tai padaro galimą racionalią ekonominę veiklą.

J. Stiglitzo pavyzdžiu, ironiškai aprašant rinkos reformas marksistiniu žodynu, palaipsnių reformų ir šoko terapijos šalininkų nesutarimus galima būtų apibendrinti taip: „šoko terapijos“ šalininkų požiūriu, išėjimo iš komunizmo metu gamybinės jėgos smuko duobėn todėl, kad reformos buvo vykdomos negreitai ir neradikaliai. Dėl to esą išliko daug senųjų, socialistinių, gamybinių santykių liekanų, kurios stabdė ir slopino naujų, pažangių, kapitalistinių, gamybinių santykių atsiradimą ir įsitvirtinimą. Palaipsnininkų požiūriu, ta duobė atsivėrė todėl, kad atgyvenusių gamybinių santykių pakeitimas buvo per greitas: kapitalistinių gamybinių santykių formavimosi procesą, kuris jų tėvynėje – Vakarų Europoje – truko šimtmečius, „rinkos bolševikai“ pamėgino suspausti į dvejus trejus metus.

12.4. Pokomunistinės transformacijos kelių tipai

Kas gi teisus reformistų palaipsnininkų ir šoko terapijos šalininkų ginče? Ar teisūs palaipsnininkai, kai teigia, kad šalyse, kurios vykdė šoko terapiją (pavyzdžiui, Rusija), ekonominė recesija, kuri apskritai buvo neišvengiama, būtų trukusi trumpiau ir nebūtų buvusi tokia gili, jeigu kapitalizmas būtų buvęs kuriamas palaipsnių reformų keliu, pradedant nuo makroekonominės stabilizacijos ir rinkos institucijų kūrimo, palaipsniui vykdant liberalizaciją, o stambiąsias įmones privatizuojant reformų pabaigoje?

Vertinant laipsniško ir šokinio pokomunistinės transformacijos kelių poveikį gerovei klaidina šios diskusijos dalyvių prielaida, kad tų kelių buvo tik du – „gradualistinis“ ir „šokoterapinis“. Kaip pamėginome parodyti 11 skyriaus antrame skirsnyje, iš tikrųjų tų kelių buvo kur kas daugiau. Priklausomai nuo to, kiek pokomunistinės transformacijos aspektų išskiriame, galime išskirti ir daugiau ar mažiau pokomunistinės transformacijos kelių, kurių

kiekvieną apibrėžia tam tikra tuos aspektus apibūdinančių kintamųjų įverčių kombinacija. Palaipsnio ir revoliucinio komunistinės ekonominės sistemos likvidacijos būdo perskyra yra tik viena iš daugelio transformacijos kelio apibrėžčių.

Tai nereiškia, kad visos jos yra vienodai svarbios. Aibę logiškai galimų išėjimo iš komunizmo kelių galime redukuoti į kelis tipus (žr. 5.4). Redukcijos būdo, t.y. tipologijos, pasirinkimui didžiausią reikšmę turi klausimas, kokios kintamųjų įverčių kombinacijos dažniausiai pasitaiko faktiškai egzistuojančiuose ir todėl empiriškai stebimuose pokomunistinės transformacijos atvejuose, kurių įvairovė aprėpia tik nedidelę logiškai galimos pokomunistinės transformacijos atvejų įvairovės poaibį.[95] Svarbiausia perskyra šiame poaibyje yra ta, kuri skiria sėkmingus ir nesėkmingus pokomunistinės transformacijos atvejus, kai sėkmė reiškia RAK ir liberalios demokratijos sukūrimą.

Net jeigu (kaip tikėjosi Vakarų ekspertai, rekomendavę visoms pokomunistinėms šalims šoko terapiją) šoko terapija visais atvejais būtų garantavusi sėkmę, o palaipsnės ekonominės reformos būtų užsibaigusios nesėkme, šoko terapijos (ar „didžiojo šuolio“) ir palaipsnių reformų perskyra būtų tik antra pagal svarbą. Kaip parodėme ankstesniame skirsnyje, taip nėra: kai kuriose pokomunistinėse šalyse (Rusijoje, Rytų Vokietijoje) šoko terapija buvo nesėkminga, tuo tarpu kai kuriose kitose (Slovėnijoje, Vengrijoje) į RAK ir liberaliąją demokratiją atvedė ir palaipsnės reformos, kurios daugeliu kitų atvejų vedė į POK arba valstybinį kapitalizmą. Turint galvoje paskutiniųjų dviejų knygos dalių problematiką, verta jau čia pažymėti, kad šalyse, sėkmingai (tranzitologine prasme) vykdžiusiose palaipsnes reformas, susiformavo ekonominė sistema, labiau panaši į Vakarų šalyse egzistuojantį socialinį (koordinuotą) RAK, tuo tarpu šoko terapijos padarinys buvo ekonominių institucijų konfigūracija, labiau primenanti liberaliąją RAK atmainą.

Klausimui apie pokomunistinės transformacijos sėkmės sąlygas kur kas svarbesnė perskyra tarp tų šalių, kuriose įvyko antikomunistinės revoliucijos ir įsigalėjo imitacinė bei restitucinė orientacija, ir tų, kur išliko autoritarinis režimas arba demokratizacija vyko reformomis iš viršaus, išsaugant valdžią ekskomunistų rankose, o viešajame diskurse dominavo kontinuacinė arba inovacinė orientacija. Beveik visos pirmosios grupės šalys sėkmingai įplaukė į RAK ir liberaliosios demokratijos uostą, nors vienos pasirinko palaipsnių reformų, o kitos – šoko terapijos maršrutą. Vienintelė išimtis yra Rusija (Rytų Vokietiją nuo ekonominės katastrofos išgelbėjo Vakarų Vokietija, kuri tą katastrofą ir sukėlė).

Antros grupės šalis galima suskirstyti į tris pogrupius. Pirmam priklauso tos, kuriose įsitvirtino autoritariniai politiniai režimai, o planinė-administracinė ekonomikos sistema buvo transformuota į valstybinį kapitalizmą (Baltarusija, Turkmėnija, Uzbekija). Jose dominavo kontinuacinė orientacija: valdantieji elitai rinkos reformas vykdė ne tik palaipsniui, bet ir konservatyviai, siekdami išsaugoti iš senosios sistemos kuo daugiau, o atskirus jos aspektus pertvarkydami rinkos ekonomikos dvasia tik dėl „forsmažorinių“ (neįveikiamų)

[95] Tai nereiškia, kad dėmesio neverti ir kai kurie tikrovėje realiai nepasitaikę atvejai. Tai visų pirma tam tikri ribiniai atvejai logiškai galimų erdvėje, kurie gali būti tapatinami su M. Weberio idealiaisiais tipais (žr. 5.4).

aplinkybių. Šios šalys tiek nedaug tenutolo nuo pradinio taško, kad jų išėjimo iš komunizmo negalima laikyti negrįžtamu, nes tarp valstybinio kapitalizmo, kuris yra jų dabartinė ekonominė santvarka, ir valstybinio socializmo tarpinių grandžių (kaip mokė dar V. Leninas) nėra.

Atsakydami į kritiką, kad nėra pažangos įgyvendinant liberaliosios demokratijos vertybes, Vidurinės Azijos šalių ir Baltarusijos vadovai apeliuoja į Kinijos pavyzdį, kur reformos vyko autoritarinio režimo sąlygomis ir atvedė į naują originalią RAK atmainą (jos tipologinio savitumo klausimas šioje knygoje nesvarstomas, nes jos kontūrai dar nėra iki galo išryškėję).[96] Tokie argumentai yra nepagrįsti, nes Kinijos reformoms būdinga visai kitokia – inovacinė – orientacija, kuriai pasireikšti erdvę atvėrė sinizuoto marksizmo (maoizmo) diskreditacija „kultūrinės revoliucijos" metais. Kinijoje ši orientacija remiasi ir naudojasi kinų civilizacinės tradicijos kultūriniais ištekliais.

Tuo tarpu kito išskirtinio pokomunistinės transformacijos atvejo – Slovėnijos, kur ne tik RAK, bet ir liberalioji demokratija buvo sukurti be antikomunistinės revoliucijos politikoje, tranzitologinę sėkmę galima aiškinti kūrybišku kai kurių jugoslaviškojo savivaldos komunizmo tradicijų pritaikymu. Apie inovacinę pokomunistinės transformacijos, kuri Slovėnijoje vyko valdant ekskomunistams, orientaciją galima kalbėti ne tik dėl santykinio šios šalies viešojo diskurso imuniteto neoliberalioms idėjoms, bet ir dėl institucinių inovacijų ne tik ekonomikoje (originali privatizacijos strategija), bet ir politinės sistemos reformoje (antai Slovėnijos politinėje sistemoje konstituciškai įtvirtinti tam tikri neokorporatizmo, kuris daugelyje kitų liberaliųjų demokratinių šalių praktikuojamas neformaliai, elementai).[97]

Be šio komunistų ir ekskomunistų valdomų, bet inovaciškai orientuotas palaipsnes reformas vykdžiusių šalių pogrupio, antroje grupėje galima išskirti ir trečiąjį, kur dalinės reformos atvedė į POK ir pusinį autoritarizmą ar neliberalią demokratiją (apie šias sąvokas žr. 15.4). Pirmaisiais transformacijos metais šių šalių politinis režimas buvo nekonsoliduota demokratija, arba pusiau demokratija, – antiekskomunistinė opozicija galėjo atvirai veikti. Kai kuriose šalyse ilgainiui ji netgi išstūmė iš valdžios ekskomunistus. Tai Bulgarija, Rumunija, Moldova, Ukraina, Gruzija, Armėnija, o su tam tikromis išlygomis – ir Azerbaidžanas

---

96 Be to, tada dar labiau reikėtų padidinti šios knygos apimtį. Kadangi Kinija, lietuvių skaitytojui kur kas mažiau pažįstama už Rytų ir Vidurio Europos šalis, yra didžiulė šalis su dideliais skirtumais tarp atskirų savo regionų, pokomunistinio kiniško RAK tipologinei analizei reikia atskiros monografijos. Reikėtų Kinijos lyginimų ne tik su JAV ir Europos, bet ir su kitomis azijinio RAK šalimis, o tai dar labiau komplikuoja uždavinį.

97 Teiginiui, kad antikomunistinės revoliucijos (ar bent „refoliucijos"; žr. 14.2) Slovėnijoje nebuvo, reikia tam tikrų išlygų, nes lemiamais ekonominių reformų metais Slovėniją valdė ekskomunisto prezidento ir plačios, bet trapios ,antikomunistinių partijų sudarytos, vyriausybės tandemas. Toks tandemas tuo metu buvo neįsivaizduojamas kitose pokomunistinėse Europos šalyse, kur politiką pirmaisiais transformacijos metais paženklino (kaip tada atrodė) nesutaikomų ekskomunistinių ir antikomunistinių politinių jėgų konfrontacija. Apie Slovėniją išsamiau žr. 21 sk.

bei Kazachija. Šoko terapijos šalininkai šias šalis nurodo kaip atvejus, kurie įrodo laipsniškos rinkos reformų strategijos pražūtingumą, nes jose transformacinė recesija buvo giliausia ir truko ilgiausiai.

Iš tikrųjų į valdžią atėjusios ekskomunistinės vyriausybės skelbėsi vykdančios palaipsnį perėjimą prie rinkos ekonomikos. Tačiau realioje jų ekonominėje politikoje neaptinkame dviejų esminių palaipsnių reformų strategijos elementų – nedelsiamos makroekonominės stabilizacijos, kurios tikslas būtų sumažinti metinę infliaciją iki 14–15% (bet ne iki nulio, kaip liepia siekti neoliberalai) ir rinkos ekonomikos institucijų kūrimo, po kurio eitų privatizacija. Šių šalių ekskomunistinės vyriausybės tiesiog atidėliojo reformas, o jas vykdyti pradėjo nuo dalinės liberalizacijos ir selektyvios privatizacijos, dažnai tiesiog oportunistiškai reaguodamos į vienų ar kitų vidaus ir išorės jėgų spaudimą.

Išorinės jėgos buvo tarptautinės finansinės organizacijos, o vidaus – politiniai kapitalistai oligarchai: veikėjai, kurie pirmieji sugebėjo pasinaudoti savo interesais pirmosiomis reformomis – įskaitant (ypač buvusioje Sovietų Sąjungoje) ir tas, kurios buvo įvykdytos dar iki komunizmo žlugimo. Šiai politikai apibūdinti geriau tinka ne palaipsnių, potruputinių (*gradual, incremental*), bet Joelio S. Hellmano siūlomas šališkų dalinių reformų (*partial reforms*) politikos pavadinimas (žr. Hellman 1998).[98] Tai būtų ketvirtasis kapitalizmo restauracijos kelias, kuris šias šalis kartu su Rusija, kurioje šoko terapija patyrė nesėkmę, atvedė į POK. Ką tik išdėstytą pokomunistinės transformacijos kelių tipologiją grafiškai apibendrina pav. 12.5.

Išoriškai šališkų dalinių reformų politikos kelias yra panašus į laipsniškų rinkos reformų kelią. Tuo ir naudojasi šoko terapijos šalininkai, neigdami mažiau skausmingą socialdemokratinę alternatyvą neoliberaliajam revoliuciniam kapitalizmo restauracijos keliui. Tačiau vis dėlto šališkų dalinių reformų politikos kelias yra atskiras išėjimo iš komunizmo kelias, kurio skirtumą lemia būtent pradinio taško pobūdis bei reformų nuoseklumo stoka. Jos vyksta zigzagais, reaguojant į prieštaringus vidaus ir išorinių jėgų impulsus. Jau padarytos reformos atšaukiamos, paskui vykdomos iš naujo; griežtos fiskalinės politikos tarpsnius keičia liberalesni, vėl įsukantys infliacijos smagratį; priimtos liberalizacijos priemonės atšaukiamos, vėl įvedant valstybinį kainų reguliavimą ar importo bei eksporto licenzijavimą; privatizuota nuosavybė renacionalizuojama ir pan. Tokia trūkčiojanti (angl. *stop-go*) reformų eiga yra būdingas šališkų dalinių rinkos reformų kelio, iš komunizmo atvedančio į POK, bruožas.

Ten, kur pirmuosiuose laisvuose rinkimuose nugalėjo antikomunistinės jėgos, marketizacijos ir demokratizacijos nesuderinamumas, kurio taip bijojo šoko terapijos daktarai, ir rekomendavo prezidentinę demokratiją, kaip optimalią išeinančios iš komunizmo visuomenės politinės organizacijos formą (žr. 11.4), nepasireiškė (žr. Fish 1998; Bunce 1999a;

---

98 Angliškame tų reformų pavadinime (*partial market reforms*) slypi žodžių žaismas, nes „partial“ reiškia ne tik „dalinis“, bet ir „šališkas“. Šios dalinės reformos buvo šališkos, nes daliai jų apimtųjų sukūrė galimybes gauti rentą kitų sąskaita, arba taip iškreipė rinkos mechanizmo veikimą, kas jis veikė ne visų gyventojų, bet tik tam tikros „išrinktųjų“ grupės naudai.

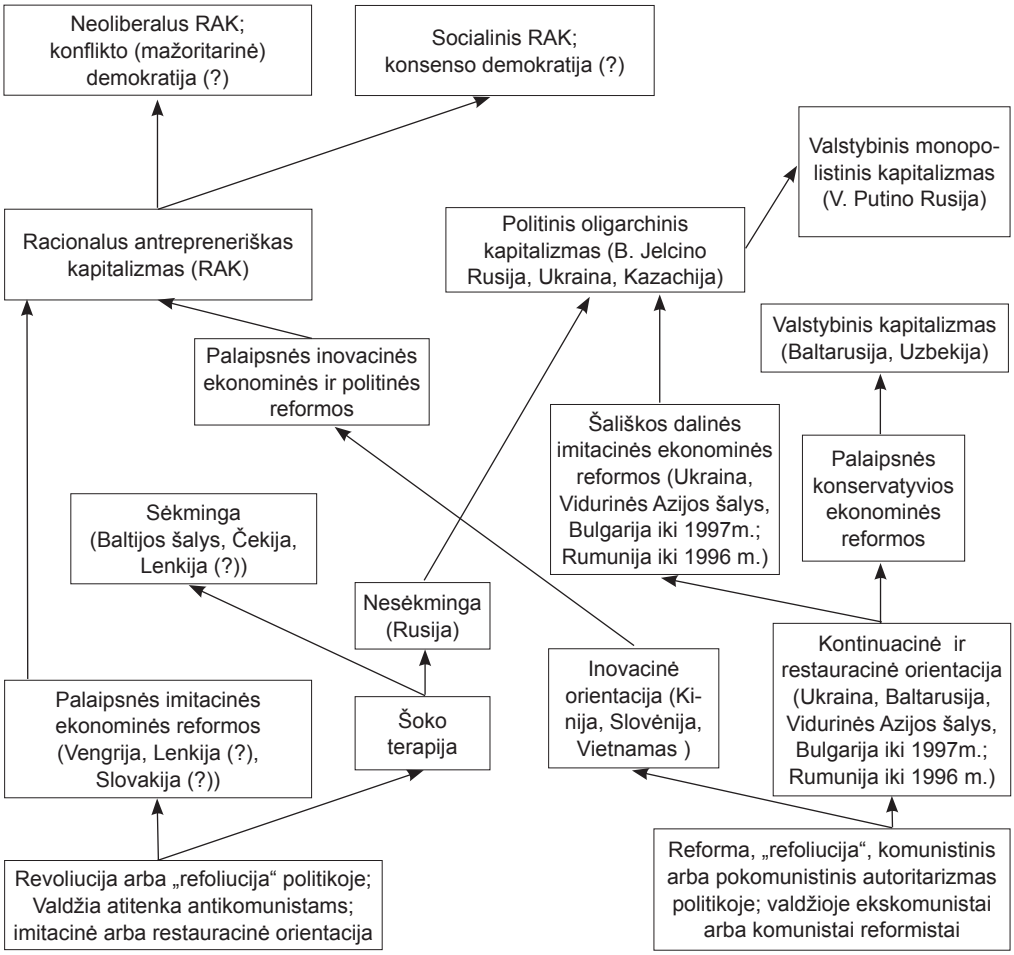

12.5 pav. Pokomunistinės transformacijos kelių tipologija

1999b; 2000; 2001). Priešingai, galima kalbėti apie Vidurio Europos ir Baltijos šalyse pasireiškusį jų sinergetinį efektą: demokratizacija sudarė sąlygas, kuriomis rinkos reformos greičiau davė pozityvių makroekonominių rezultatų, o rinkos reformos spartino demokratijos konsolidaciją (žr. 14.1).

Šio sinergetinio efekto mechanizmą atskleidžia Joelis S. Hellmanas (1998). Priešingai negu manė marketizacijos ir demokratizacijos nesuderinamumo tezės šalininkai (žr. 11.4 ir 14.1), didžiausią pavojų pokomunistinėms ekonominėms reformoms sukėlė ne labiausiai nuo tų reformų nukentėjusios grupės (netekę darbo darbininkai, pensininkai, menkai finansuojamų valstybinių įstaigų darbuotojai) ir socialinės kategorijos. Rinkos reformoms labiausiai priešinosi jų ankstyvieji laimėtojai – tie, kurie pirmieji sugebėjo gauti iš jų naudos, kai privatiems asmenims buvo leista užsiimti ekonomine veikla.

Tai asmenys, kurie pirmieji gavo eksporto arba importo licenzijas, įsteigė firmas, teikiančias vis dar valstybinėms įmonėms tarpininkavimo paslaugas, o įsisukus infliacijai galėjo gauti bankų (kurių dauguma tebebuvo valstybiniai) kreditus. Jų pajamų šaltinis buvo monopoliniai pelnai ir rentos, kurias sukuria išliekantis kainų reguliavimas, vykdomas neva dėl labiausiai socialiai pažeidžiamų sluoksnių apsaugos, ir išliekantys barjerai, skiriantys vidaus rinką nuo užsienio rinkų, ir sudarantys sąlygas pelnytis iš kainų arbitražo.

Tose šalyse, kur politinė valdžia liko ekskomunistų rankose, tarp ankstyvųjų laimėtojų buvo ypač daug komunistinės nomenklatūros atstovų. Tačiau tai nereiškia, kad ta nomenklatūra buvo principinė rinkos reformų priešininkė. Nomenklatūra kaip tik anksčiausiai suprato neišvengiamą ir negrįžtamą perėjimo prie rinkos ekonomikos pobūdį. Be to, ne visa nomenklatūra priklausė ankstyviesiems laimėtojams ir turėjo realių galimybių daryti įtaką įvykių eigai. Daugiausiai laimėjo „ūkininkai". „Ideologams" rasti vietą naujoje santvarkoje buvo kur kas kebliau.

Tarp ankstyvųjų laimėtojų buvo daug ir niekaip arba labai menkai su komunistiniu režimu susijusių asmenų, kurie išsiskyrė antrepreneriškais polinkiais ir gebėjimais, pritaikydami juos tokioje veikloje, kuri susiklosčiusiomis aplinkybėms žadėjo daugiausiai pelno. Svarbiausia, kad nei ankstyvieji laimėtojai su nomenklatūrinėmis šaknimis, nei tie, kurie jų neturėjo, nebuvo suinteresuoti senosios santvarkos atkūrimu ar išsaugojimu, nes toks įvykių raidos posūkis būtų reiškęs „prichvatizuoto" turto ir kitų ką tik įgytų pranašumų praradimą.

Nors daugumai pokomunistinių šalių gyventojų infliacija buvo blogis, sunaikinęs jų santaupas, ir jie buvo suinteresuoti kuo greitesniu ir ryžtingesniu jos sustabdymu, egzistavo ir mažuma, kuriai ji buvo pelno šaltinis, ir kuri todėl buvo suinteresuota, kad nestabili pereinamoji ekonomikos būklė nusitęstų kuo ilgiau. „Bankininkai, kurie laimėjo iš finansinės liberalizacijos, buvo galinga jėga, besipriešinanti makroekonominei stabilizacijai. Privačiais savininkais tapę valstybiniai vadybininkai, kurie buvo didieji laimėtojai iš privatizacijos, neleido sukurti veiksmingų korporacinių valdymo struktūrų ir tuo uždelsė įmonių perstruktūrinimą, kurio labai reikėjo. Kylantys finansiniai-pramoniniai konglomeratai, veikiantys naujai atsirandančiose vertybinių popierių biržose, panaudodavo savo galią užblokuoti kelią įžengti į rinką naujiems žaidėjams. Nauji su mafija susiję verslininkai, nepaprastai daug pasipelnę iš vidaus ir užsienio prekybos liberalizacijos, trukdė susiformuoti gyvybingai teisinei struktūrai, palaikančiai rinkos ekonomiką" (Hellman 1998: 203).

Kadangi ankstyvųjų laimėtojų buvo mažuma, jiems buvo kur kas lengviau organizuotis negu pralaimėtojams. Ankstyvieji laimėtojai sukaupė savo rankose išteklius, įgalinančius kontroliuoti žiniasklaidą ir daryti įtaką politikams. Būtent jie tapo būdingo pokomunistinėms šalims reiškinio – politinės korupcijos – svarbiausiais interesantais ir vykdytojais. Tai yra palankių siauroms interesantų grupėms sprendimų pirkimas iš valdžioje esančių politikų. Visų šių pranašumų ir išteklių paveikti politinį procesą neturėjo plačiosios pralaimėtojų masės. Svarbiausias, o daugeliu atvejų (tai visų pirma pasakytina apie pensininkus)

vienintelis jų galios išteklius buvo balsas, kuriuo jie, tiesa, galėjo pasinaudoti tik kartą per ketverius ar penkerius metus vykstančius rinkimus.

Tačiau jų svoris ir vertė priklausė nuo politinio proceso demokratizacijos masto. Ten, kur demokratizacija pažengė toliau, ankstyvųjų laimėtojų galimybės ginti savo interesus pakreipiant rinkos reformas sau tinkama linkme buvo santykiškai mažesnės. Ten, kur demokratijos buvo daugiau, ankstyviesiems laimėtojams buvo sunkiau paveikti viešąją nuomonę per nuperkamas žiniasklaidos priemones. Kadangi veikiančios demokratijos sąlygomis žiniasklaidos įvairovė atspindi dėl valdžios kovojančių politinių partijų įvairovę, laisvai veikianti opozicija siekia išnaudoti valdančiosios partijos nusižengimus viešajam interesui jai diskredituoti. Taigi didesnis viešumas slopina politinę korupciją.

Todėl šalyse, kur demokratizacija buvo nuoseklesnė, ankstyvųjų laimėtojų galimybės stabdyti ir lėtinti reformų procesą buvo santykiškai siauresnės. Šalyse, kurios iš pat pradžių pasirinko radikalųjį šoko terapijos kelią, institucinių užtvarų, sukuriančių galimybę gauti rentą, buvo mažiau. Todėl čia erdvė, kurioje galėjo suklestėti ankstyvieji laimėtojai, buvo siauresnė, o laikas trumpesnis. Jie turėjo mažiau išteklių daryti poveikį demokratiniam procesui, o pačios demokratijos konsolidacija buvo greitesnė ir sklandesnė.

Tose šalyse, kurios į RAK ėjo palaipsnių reformų keliu (Vengrijoje ir Lenkijoje, kurią galima traktuoti kaip mišrų, ar tarpinį, atvejį), buvo daugiau rentos siekimo galimybių, kuriomis galėjo pasinaudoti ankstyvieji laimėtojai. Tačiau čia politinę korupciją slopino ir palaipsnėms reformoms neleido išsigimti į dalines trys aplinkybės. Pirma, čia daugiau pareigybių valstybės aparate (ypač jo viršutiniuose laiptuose) užėmė išeiviai iš antikomunistinės opozicijos, nesusiję su ankstyvaisiais laimėtojais – išeiviais iš komunistinės nomenklatūros – glaudžiais socialiniais ryšiais. Antra, šiose šalyse dėl antikomunistinės rezistencijos tradicijų buvo stipri pilietinė visuomenė bei įtakinga viešoji nuomonė. Trečia, priešingai šoko terapijos daktarų rekomendacijoms, šios šalys pasirinko parlamentinės demokratijos formą, kuri dėl didesnio politinio proceso viešumo pasirodė esanti atsparesnė politinei korupcijai negu prezidentinė demokratija, dažniausia šalyse, restauravusiose kapitalizmą šališkų dalinių reformų keliu. Šie du veiksniai apsaugojo palaipsnių reformų procesą nuo išsigimimo į dalines reformas taip pat ir Slovėnijoje, kur valdžią lemiamu reformų metu buvo pasidaliję ekskomunistai ir antikomunistai (žr. 21 sk.).

Taigi toks palaipsnių reformų kelias buvo sėkmingas tik tuo atveju, jeigu reformas vykdė vyriausybė, veikianti aktyvaus demokratinio politinio proceso aplinkoje, ir tik ten, kur įgyvendinant nesėkmingus rinkos socializmo kūrimo projektus vis dėlto buvo sukurtos kai kurios elementarios rinkos ekonomikos institucijos (pavyzdžiui, komercinė bankininkystė). Tokios šalys buvo Lenkija, Vengrija, Slovėnija (kitoms buvusios Jugoslavijos respublikoms šį savo privalumą tinkamai išnaudoti sutrukdė karas). Ten, kur išėjimo iš komunizmo metu valdžioje atsidūrė ekskomunistai, veikę silpno demokratinio proceso (anksti įrėminto prezidentinės demokratijos konstitucinėmis formomis) sąlygomis, paskelbtos palaipsnės

reformos nuvedė šališkų dalinių rinkos reformų keliu, kuris labiausiai atitiko ankstyvųjų laimėtojų interesus.

Visiškai netikėtai prie politinės korupcijos slopinimo labai prisidėjo dar nekonsoliduotai pokomunistinių šalių parlamentinei demokratijai būdinga dažna vyriausybių ir valdančių partijų kaita, kuri labai apsunkino mėginimus „paimti valstybę į nelaisvę". Tokie mėginimai buvo sėkmingiausi kaip tik šalyse, kurios pasirinko prezidentinės demokratijos formą. Ji dažniausia valstybinio monopolistinio ir POK šalyse (žr. 11.3, 14.1).

Būtent politinį korupcinį „valstybės paėmimą į nelaisvę" kartu su pačios oligarchų užgrobtos valstybės nusilpimu, atvedusiu ją prie žlugimo krašto, reikia laikyti ypač gilaus ir ilgo šališkų dalinių reformų politikos keliu nuėjusių šalių ekonominio nuosmukio priežastimi. Tai buvo ir viena iš kelių (išsamiau žr. 12.5) šoko terapijos nesėkmės Rusijoje priežasčių. Šį teiginį galima pagrįsti, palyginus Rusijos (nesėkmingos šoko terapijos atvejis), šalių, ėjusių šališkų dalinių reformų keliu, ir šalių, vykdžiusių minimalias reformas (perėjusių iš komunizmo į valstybinį kapitalizmą), makroekonominę dinamiką kapitalizmo restauracijos laikotarpiu. Ir šoko terapijos šalininkų, ir palaipsnininkų siūlomi recesijos priežasčių aiškinimai priimtini tik tuo atveju, jeigu jie pajėgia paaiškinti „deviantinį" pokomunistinio valstybinio kapitalizmo šalių atvejį.

Kaip rodo anksčiau (12.2) pateikti duomenys, šalyse, kurios vykdė tik minimalias (nedaug kuo pranokstančias tas, kurių ėmėsi dar M. Gorbačiovas) rinkos reformas, ekonominis nuosmukis buvo mažesnis, o jam pasibaigus ekonomika pasiekė geresnių rezultatų negu POK ir netgi kai kuriose RAK šalyse. Nors į šių šalių ekonominę statistiką reikia žiūrėti labai atsargiai, tačiau ji rodo, kad iš visų buvusios Sovietų Sąjungos šalių transformacinė recesija mažiausiai palietė Uzbekiją, o autoritarinėje Baltarusijoje ji nebuvo daug gilesnė už tą, kokią patyrė liberalioji Estija (žr. 12.1 pav.).

Šoko terapijos apologetai šiuos atvejus, netelpančius į jų koncepciją (kad radikalios reformos yra vienintelis būdas išeiti iš komunizmo be ekonominės ir socialinės katastrofos), aiškina (kaip ir Kinijos bei Vietnamo atvejus) nepaprastai palankiomis pradinėmis sąlygomis. Turkmėnijos atveju tai pajamos iš dujų eksporto, nors priklausomybė nuo jo kartu yra ir šios šalies ekonomikos Achilo kulnas: kai po 1998 m. Rusijos krizės dujų importuotojai Rusijoje kelis mėnesius negalėjo sumokėti už dujas, smuko ir šios šalies ekonomika. Uzbekijos atveju tai aukso, paklausios pasaulinėje rinkoje medvilnės bei energetiniai ištekliai, o taip pat „atsilikimo pranašumai": skirtingai nuo europinių sovietinių respublikų, Uzbekija nebuvusi „socialistiškai superindustrializuota", buvusi agrarinė šalis, todėl ji (panašiai kaip Kinija ar Vietnamas) dar turėjusi išteklių ekstensyviam augimui.

Tačiau to niekaip negalima pasakyti apie ne itin turtingą gamtiniais ištekliais Baltarusiją. Ji priklausė prie labiausiai industrializuotų sovietinių respublikų. Palyginti gerus Baltarusijos makroekonominius ir socialinius rodiklius priimta aiškinti jos ypatingais santykiais su Rusija, užtikrinusiais galimybę įsigyti energetinių žaliavų ir kitų išteklių už žemesnes nei pasaulio rinkose kainas. Tačiau šis aiškinimas neatsako į klausimą, kodėl makroekonomi-

niai (išskyrus infliaciją) ir socialiniai rodikliai buvo blogesni pačioje Rusijoje, kuri vykdė radikalias neoliberalias reformas (įskaitant masinę privatizaciją, iškėlusią siaurą oligarchų grupę), o Baltarusija suteikė tik gana ribotą laisvę privačiai ūkinei veiklai ir tokį pat ribotą ūkinės veiklos savarankiškumą valstybinių įmonių vadovams.

Iš visų šio paradokso aiškinimų labiausiai įtikina argumentas, kad svarbiausias pokomunistinio valstybinio kapitalizmo šalių pranašumas (palyginti su POK šalimis) buvo administracinių valstybės pajėgumų išsaugojimas (žr. Popov 2000; 2007).[99] Neturinti šių pajėgumų valstybė negali pasiekti, kad vyriausybės sprendimai būtų įgyvendinami. Rusijoje ir daugelyje kitų buvusių sovietinių respublikų ekonominę transformaciją lydėjo valstybės žlugimas arba nusilpimas. Neoliberalieji socialiniai inžinieriai, išplėtoję šoko terapijos doktriną, pervertino valstybinių įmonių kuo skubesnės privatizacijos reikšmę rinkos reformų sėkmei. Ne tik Kinijos, bet ir Vidurio Europos šalių patirtis parodė, kad svarbiausias ekonomikos atsigavimo veiksnys yra naujai besisteigiančios „plyno lauko“ mažos ir vidutinės privačios įmonės (neturinčios paveldėto iš komunistinio laikotarpio organizacinio kapitalo, trukdančio efektyviai veikti naujomis sąlygomis), o ne privatizuotos valstybinės įmonės.

Būtent jos yra tas lokomotyvas, kuris ištraukia ekonomiką iš duobės, užtikrindamos didžiausią BVP prieaugio dalį. Ten, kur valstybė žlugo ar nusilpo, nebuvo sąlygų tokioms įmonėms masiškai kurtis ir sėkmingai veikti. Čia dominuojančia kapitalizmo forma tapo POK, kuris ilgą laiką orientuodavosi į rentos paieškas bei redistribuciją, o ne į naujo turto kūrimą. Tik kai visos arba beveik visos tokios pelno siekimo galimybės buvo išsemtos, į jo veiklos sferą pateko ir gamybos organizavimas – visų pirma žaliavų ir energetinių išteklių gavybos srityje, ir pagaliau prasidėjo ekonomikos augimas.

Kodėl sėkminga smulkaus ir vidutinio verslo plėtra priklauso nuo skvarbios ir pajėgios valstybės išsaugojimo? Klaidinga buvo neoliberalų prielaida, kad rinka yra natūrali daugelio veikėjų ekonominės veiklos koordinacijos forma, kuri savo privalumus atskleidžia tuo geriau, kuo mažiau į jos veikimą kišasi valstybė. J. Sachsas tik iš dalies teisus, kai teigia, kad „rinkos atsiranda, vos tik centrinio planavimo biurokratai užleidžia joms lauką“ (Sachs 1994: xii). Iš tikrųjų be valstybės užtikrinamos tvarkos gali veikti tik mažos, lokalinės rinkos. Didelės, translokalinės rinkos be valstybės dirbtinai sukuriamų ir saugomų institucinių sąlygų sėkmingai veikti negali. Ten, kur valstybė yra silpna, t.y. nesugeba apginti nuosavybės teisių, užtikrinti kontraktų vykdymo ir pan., ten liberalizacija, griežta monetarinė politika ir privatizacija negali duoti tų rezultatų, kokių iš jų buvo laukiama.

Priešingai, tos reformos gali dar labiau nusilpninti ir dezorganizuoti valstybės aparato veiklą. Taip, pavyzdžiui, atsitinka, kai dėl griežtos makroekonominės stabilizacinės poli-

---

[99] Daugiausia dėmesio susilaukė Uzbekijos fenomenas: nepaisant nuolatinio tarptautinių finansinių organizacijų barimo už jų rekomendacijų nepaisymą bei niūrių prognozių, šalies makroekonominė situacija atrodo visai neblogai. Tarp visų pokomunistinių šalių posovietinėje erdvėje Uzbekijos ekonominės transformacijos kelias labiausiai primena Kinijos kelią iš komunizmo. Žr. Pomfret 2000a; 2000b; Ranaweera 2003; Zettelmeyer 1998.

tikos valstybė nebeturi išteklių netgi savo minimalioms funkcijoms atlikti: pakankamai finansuoti policijos ir teisėsaugos organų veiklą. Galima situacija, kai mokesčių mažinimas, kurį rekomenduoja ekonomistai neoliberalai, ne mažina, bet didina valstybės biudžeto įplaukas, tačiau tik tokiu atveju, jeigu kartu stiprinami valstybės administraciniai pajėgumai juos išieškoti. Mažesni mokesčiai kartu su geresniu fiskalinių žinybų darbu skatina verslininkus, veikiančius neformaliame sektoriuje, savo veiklą legalizuoti, ir todėl biudžeto įplaukos padidėja. Tačiau Rusijoje ir šalyse, kurios vykdė šališkų dalinių reformų politiką, spiralė įsisuko priešinga kryptimi.

Reformos čia ženkliai ir staigiai sumažino valstybės biudžeto įplaukas, ir valstybė nusilpo tiek, kad pasidarė nepajėgi vykdyti savo funkcijas, kurių reikia produktyviems rinkos santykiams užtikrinti. Verslui svarbias nuosavybės apsaugos, sutarčių vykdymo priežiūros paslaugas iš valstybės paveržė nusikalstamos grupuotės, kartu iš valstybės atimdamos ir teisėtos prievartos monopolį. Vieną visiems verslo subjektams teisinės valstybės „stogą“ pakeitė daugelio tarpusavyje konkuruojančių nusikalstamų grupuočių, dažnai persipynusių su korumpuotu teisėsaugos aparatu, „stogai“ (žr. Volkov 2002). Nors ilgainiui privatus apsaugos verslas, kompensuojantis valstybės negalę, legalizavosi kaip apsaugos firmos, ten, kur valstybė nepajėgė sukurti saugios privataus verslo iniciatyvai aplinkos, labai išaugo ekonominės veiklos sandorių kaštų lygis.

Dėl to daugybė potencialiai produktyvių (sukuriančių pridėtinę vertę arba naują turtą) sandorių negalėjo būti realizuoti, o potransformacinis ekonomikos nuosmukis virto ilgalaike depresija. Nepaprastai didelis ekspropriacijos, kuri grėsė ir iš nusikaltėlių, ir iš korumpuotų valstybės pareigūnų, pavojus gausybę verslininkų antreprenerių atgrasė nuo socialiai produktyvios veiklos, kitus – sužlugdė, o trečius – paskatino pačius užsiimti kriminaline, socialiai neproduktyvia veikla: tapti „jėgos verslininkais antreprenerais“, gaujų vadais ir nariais. Todėl rinkos santykių plėtra daugelyje pokomunistinių šalių (ypač – Rusijoje ir Ukrainoje) nebuvo tokia sparti ir produktyvi, kaip buvo tikėtasi (žr. Ericson 2001).

Valstybinio kapitalizmo šalyse sąlygos smulkiajam ir vidutiniam verslui vystytis buvo ne tokios palankios, kaip būsimo Vidurio Europos ir Baltijos RAK šalyse. Kaip ir Rusijoje bei kitose POK šalyse, čia verslininkams teko veikti susiduriant su valdininkų savivale ir korupcija. Kaip ir POK šalyse, valstybinio kapitalizmo šalyse verslininkų (kapitalistų) nuosavybės teisės nėra apsaugotos – valstybė gali eksproprijuoti (ir kartais tai iš tikrųjų daro) atskirus „neteisingai“ besielgiančius verslininkus. Tačiau tokios akcijos būna inicijuotos „iš paties viršaus“, o eilinių valdininkų korupcija valstybinio kapitalizmo šalyse yra mažesnė, negu POK šalyse, kur smulkiajam ir vidutiniam verslui reikia veikti po dvigubu korumpuotų valdininkų ir organizuotų nusikaltėlių presu.

Išlaikiusi savo rankose didžiosios ekonomikos dalies kontrolę, valstybė čia galėjo geriau surinkti mokesčius ir finansuoti švietimą bei sveikatos apsaugą, kurių kokybė itin ženkliai smuko POK šalyse. Todėl perėjimo prie rinkos ekonomikos socialiniai kaštai čia buvo mažesni negu POK šalyse. Be to, valstybė buvo pajėgi vykdyti industrinę politiką investuo-

dama į prioritetinių pramonės šakų plėtojimą Rytų Azijos šalių pavyzdžiu. Dėl aukštesnio kaupimo ir investicijų lygio jų ekonomika atsigavo ir augo sparčiau negu POK šalyse ir netgi kai kuriose RAK valstybėse.[100]

12.5. Pokomunistinės transformacijos keliai ir pradinės sąlygos

Gausu literatūros, kurioje skirtingų kelių iš komunizmo lyginamųjų privalumų problemą mėginama spręsti kiekybinės (ekonometrinės) analizės priemonėmis. Populiariausia tokios analizės priemonė yra regresijos lygtys, kurios parodo kiekvieno nepriklausomo kintamojo iš pasirinktos jų aibės lyginamąjį indėlį į tyrinėtoją dominančio priklausomo kintamojo (pavyzdžiui, BVP) variacijos determinaciją. Tačiau tokių tyrimų rezultatai yra ambivalentiški. Atvejų populiacija nėra tokia didelė, kad statistinės analizės metodų taikymas būtų metodologiškai nepriekaištingas: priklausomai nuo to, ar į ją įtraukiama Kinija ir Vietnamas, ją sudaro arba 28, arba 26 atvejai.[101] Tiesa, ją galima padidinti, kaip atskirus atvejus traktuojant šalį tam tikrais metais (pavyzdžiui, Lietuva-1989, Lietuva-1990, Lietuva-1991 ir t.t.).

Jeigu analizuojami 5 metų duomenys, tai atvejų skaičius padidėja 5 kartus (iki 130 arba 140 atvejų), o to jau pakanka, kad kiekybinės analizės rezultatai būtų statistiškai reikšmingi. Tačiau tokiu būdu praplėstos atvejų aibės analizės rezultatai labai priklauso nuo to, kokiu laiku apribojama su kiekviena atskira šalimi susijusi atvejų serija. Užbaigus ją, pavyzdžiui, Ukraina-1999 ar Rusija-1999, galima padaryti vienokias išvadas, o pratęsus iki

---

[100] Pagrįstai didžiuojantis pokomunistinės transformacijos ekonominiais laimėjimais Lietuvoje, ne pro šalį atkreipti dėmesį, kad Lietuvos makroekonominiai ar socialiniai rodikliai nėra geresni už jos kaimynės Baltarusijos rodiklius. Baltarusija bent jau ligi šiol nesusidūrė ir su masinės emigracijos sukeliamomis socialinėmis bei ekonominėmis problemomis.

[101] Įdėmus skaitytojas gali pastebėti, kad ekonometrinėse analizėse dažniausiai atsižvelgiama ne į visas pokomunistines šalis. „Už borto“ paliekamos šalys, apie kurias tyrinėtojas tiesiog neranda reikalingų statistinių duomenų arba tokių, kuriuos pripažintų pakankamai patikimais. Ignoruojamos ir šalys, dėl kurių egzistavimo, tapatumo ir ribų nėra konsenso (ne vien tarp pačių tyrinėtojų). Dažniausiai taip atsitinka su Bosnija ir Hercegovina, kurioje 1992–1995 metais vyko pilietinis karas, ir todėl į bet kokį patikimumą galinčių pretenduoti duomenų tiesiog nėra. Taip atsitinka ir su Serbija, kuri iki 2006 m. kartu su Juodkalnija vis dar sudarė „likutinę“ Jugoslaviją, o iki tol 1999 m. faktiškai prarado Kosovą. Įtraukdamas (arba neįtraukdamas) Kosovo duomenis į Serbijos (Jugoslavijos?) statistiką, tyrinėtojas rizikuoja įsitraukti į dar nebaigtą bylą, ir būti apkaltintas, kad stoja vienon ar kiton pusėn. Panašių keblumų kyla ir dėl tokių, neturinčių tarptautinio pripažinimo, valstybinių darinių, kaip Abchazija, Pietų Osetija, Transnistrija (Padniestrė). Tyrinėjant tarptautinių organizacijų leidžiamus statistinius šaltinius, dažnai neaišku, ar duomenys apie Gruziją ir Moldovą apima šių darinių statistiką, ar ne. Net jeigu į juos atsižvelgiama, informacinė tokių duomenų vertė yra labai abejotina dėl šešėlinės ekonomikos dominavimo bei prasto statistinių žinybų darbo. Už pokomunistinio pasaulio ribų ekonometriniai tyrinėtojai visada palieka Afrikos šalis. Tuo tarpu kai kurios iš jų (Etiopija, Angola, Mozambikas) buvo gana toli pasistūmėjusios, kurdamos sovietinio pavyzdžio „socializmą“. Tai liečia ir Kampučiją bei Laosą. Įtraukus šias šalis, ekonometrinių tyrimų rezultatai būtų kitokie, tačiau juos įvertinti būtų kur kas kebliau negu tuo atveju, kai nauji ekonometriniai tyrimai apima tą pačią atvejų aibę, kaip ir jau atliktieji, bet panaudoja patikimesnius duomenis arba patobulintus matavimo instrumentus.

Ukrainos-2003, 2004 ir t.t., reikia revizuoti ir daryti visai kitokias. Todėl ginčas dėl ekonominės politikos (šoko terapija *versus* palaipsnės reformos), vidinių pradinių socialinių, politinių, ekonominių ir kultūrinių bei išorinių sąlygų lyginamosios reikšmės determinuojant pokomunistinės transformacijos kelių ir makroekonominių rezultatų dinamiką (kodėl vienose šalyse BVP dinamika turėjo J, kitose – U, o trečiose – L raidės pavidalą (žr. 12.3) vargu ar bus kada nors vienareikšmiškai išspręstas kiekybinės analizės priemonėmis.

Vieni autoriai aptinka, kad daugiausia priklausomo kintamojo variacijos paaiškina (statistine prasme) ekonominės politikos pobūdis (Fischer and Sahay 2000; Havrylyshyn and van Rooden 2000; Falcetti, Raiser, and Sanfey 2002), kiti aptinka, kad svarbesnės buvo pradinės sąlygos (Heybey and Murrell 1999; Radulescu and Barlow 2002), o štai Jeffrey S. Kopsteinas ir Davidas A. Reilly (2000) atkreipia dėmesį, kad iš visų kintamųjų, kurie naudojami pokomunistinių reformų eigos ir rezultatų variacijai aiškinti, didžiausią determinacijos koeficientą turi turtingų liberalios demokratijos šalių kaimynystė, kurią galima priskirti prie išorinių sąlygų skirtumų. Iš tikrųjų vien žvilgsnio į žemėlapį pakanka, kad pastebėtume, jog visos šalys, kurias tarptautinių finansinių organizacijų apmokami ekspertai vertina kaip transformacijos pirmūnes, yra susitelkusios vakarinėje buvusio komunistinio pasaulio dalyje.

Kaip išorinių sąlygų indikatorius dažniausiai naudojamas atstumas, skiriantis pokomunistinės šalies sostinę nuo vieno iš Vakarų Europos miestų (dažniausiai – nuo Briuselio ar Düsseldorfo). Kebliau yra su pradinių sąlygų palyginimu. Tuo tikslu kiekybinėje lyginamojoje analizėje naudojami indeksai, sukonstruoti faktorinės analizės priemonėmis. Vienos tokios analizės, kurią atliko grupė tyrinėtojų (Martha de Melo, Cevdetas Denizeris, Alanas Gelbas ir Stoyanas Tenevas (2001)), o juos finansavo Pasaulio bankas (*World Bank*), rezultatai pateikiami 12.6 pav.

Vienuolikos kintamųjų analizė pagrindinių komponenčių metodu leidžia išskirti du faktorius (tiksliau, pagrindines komponentes), kurie gali būti panaudoti pokomunistinių šalių ekonomikos būklės pokomunistinės transformacijos pradžioje lyginamajai analizei. Pirmasis faktorius (PRIN1; jį 12.6 pav. vaizduoja horizontali ašis), kuris paaiškina (statistine prasme) 39% visuminės pradinių sąlygų variacijos, turi didelius teigiamus planinio ūkio egzistavimo šalyje trukmės, prekybos su kitomis komunistinėmis šalimis dalies užsienio prekybos balanse ir kintamųjų, matuojančių makroekonominės pusiausvyros sutrikimus transformacijos pradžios momentu (paslėpta infliacija ir skirtumas tarp oficialaus ir juodosios rinkos kurso, kuriuo nacionalinė valiuta buvo keičiama į „tvirtas“ užsienio valiutas), įverčius. Jį galima interpretuoti kaip makroekonominės pusiausvyros ir pažinties su rinkos procesais stokos indeksą.

Antrasis faktorius (PRIN2; jį vaizduoja vertikali ašis) paaiškina 28% kintamųjų variacijos. Jis turi didelius teigiamus svorių įverčius pajamoms vienam gyventojui, urbanizacijai, pramonės produkcijos daliai BVP sudėtyje ir didelius neigiamus svorių įverčius apsirūpinimui gamtiniais ištekliais bei ekonominio augimo tempams komunizmo žlugimo

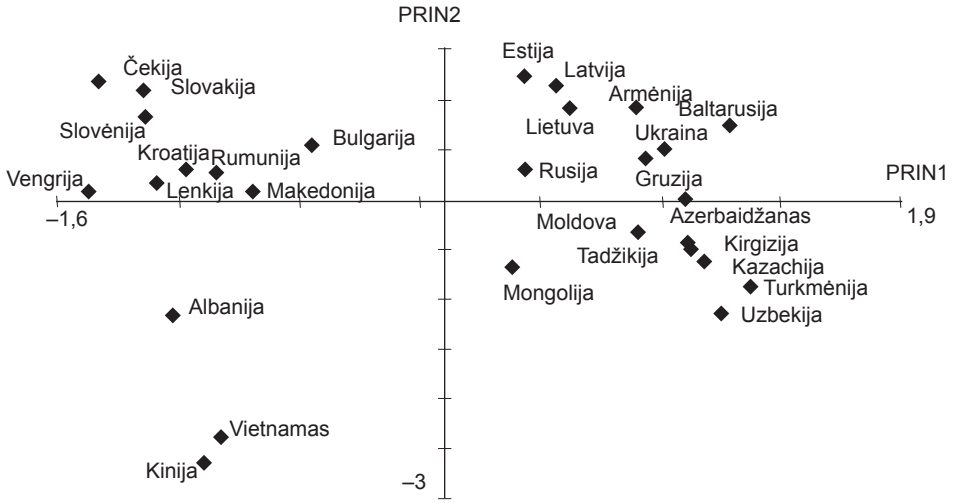

12.6 pav. Pokomunistinės ekonominės modernizacijos pradinės sąlygos. Šaltinis: De Melo M., Denizer C., Gelb A., Tenev S. "Circumstances and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies," *The World Bank Economic Review*, 2001, Vol.15 (1), p. 12. © 2001 Oxford University Press. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

išvakarėse. Jis gali būti interpretuojamas kaip išsivystymo lygio ir kartu kaip ekonomikos struktūros deformacijos (dėl „socialistinės superindustrializacijos" ir menkai išplėtoto paslaugų sektoriaus) indeksas.

12.6 pav. rodo, kad pagal pradines ekonomines sąlygas pokomunistinės šalys susiskirsto į keturias grupes. Kuo tos sąlygos palankesnės, tuo mažesnės abiejų faktorių įverčių reikšmės. Taigi šalys su palankiausiomis pradinėmis sąlygomis – ir su mažiausiais makroekonominės pusiausvyros sutrikimais, ir su mažiausiomis struktūrinėmis deformacijomis – grupuojasi kairiajame apatiniame grafiko sektoriuje. Tai Kinija ir Vietnamas Azijoje bei Albanija Europoje. Antrą ir trečią vietas pagal pradinių ekonominių sąlygų palankumą dalijasi šalys, kurios yra dešiniajame apatiniame ir kairiajame viršutiniame grafiko sektoriuje. Nepalankiausia buvo šalių dešiniajame viršutiniame sektoriuje situacija: tai šalys, kuriose silpna (arba nebuvo jokios) rinkos ekonomikos atmintis; kurios buvo socialistiškai superindustrializuotos; giliai įtrauktos į mainus su kitomis komunistinėmis šalimis arba sovietinėmis respublikomis; be to, jos buvo makroekonomiškai destabilizuotos transformacijos išvakarėse.

Kiek kitokią pokomunistinės ekonominės transformacijos pradinių sąlygų faktorinės analizės versiją pateikia danų tyrinėtojas Ole Nørgaardas (žr. 12.8 pav.). Jis analizavo statistinius duomenis apie 9 kintamųjų įverčius ir išskiria du faktorius, kuriuos interpretuoja kaip modernizaciją (tai pozityvus valstybinio socializmo epochos paveldas) ir deformacijas (*distortion*) (tai negatyvus šio laikotarpio paveldas). Modernizacija turi didelius teigiamus

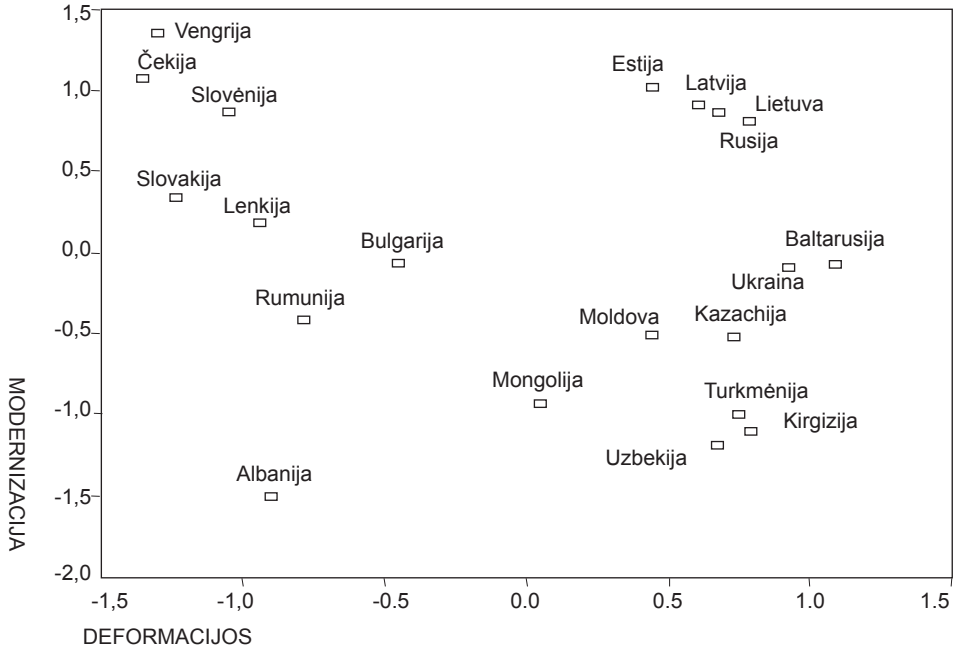

12.7 pav. Pokomunistinės ekonominės transformacijos pradinės sąlygos. Šaltinis: Nørgaard O. *Economic Institutions and Democratic Reform. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries*. Cheltenham: Edward Elgar, 2000, p. 92. © †Ole Nørgaard. Skelbiama leidyklai ir O. Nørgaardo literatūrinio palikimo tvarkytojui prof. Jensui Blom-Hansenui sutikus be atlygio.

svorių įverčius šiems indikatoriams: (1) telefono aparatų 1000 gyventojų skaičius; (2) vidutinė mokymosi trukmė, (3) televizorių 1000 gyventojų skaičius, (4) miesto gyventojų dalis iš bendro gyventojų skaičiaus. Deformaciją reprezentuoja šie kintamieji: (5) monopolija: labai didelių įmonių procentinė bendro įmonių skaičiaus dalis. Buvusioje Sovietų Sąjungoje tokiomis laikomos vadinamosios sąjunginio pavaldumo įmonės, o Vidurio Europos šalyse – įmonės, turinčios daugiau nei 5000 darbuotojų; (6) prekybos su Ekonominės savitarpio pagalbos tarybos (ESPT)[102] šalimis dalis; (7) centralizuoto planavimo laikotarpio trukmė; (8) paslėpta infliacija; (9) „juodosios rinkos premija“ – skirtumas tarp valiutos oficialiojo ir juodosios rinkos kurso.

Sugrupavus pokomunistines šalis pagal šių faktorių svorių įverčius, gauname vaizdą, kuris labai panašus į tą, kokį pateikia M. de Melo ir jos bendradarbiai (plg. 12.6 ir 12.7 pav.). Ši dviejų vienas nuo kito nepriklausomai atliktų tyrimų rezultatų koreliacija liudija, kad jie yra validūs – išryškina realiai egzistuojančius pokomunistinių šalių ekonominės transformacijos pradinių sąlygų skirtumus.

[102] Taip vadinosi ekonominis Sovietų Sąjungos satelitų blokas. Kinija, Jugoslavija, Albanija jam nepriklausė.

Galime pastebėti apytikrę koreliaciją tarp pradinių sąlygų, pasirinktų ekonominės transformacijos strategijų (šoko terapija, palaipsnės imitacinės reformos, inovacinės reformos, šališkos dalinės imitacinės reformos, minimalios konservatyvios reformos), jos eigos, makroekonominių bei institucinių padarinių (besiformuojančio kapitalizmo tipo). Beveik visos šalys kairiajame viršutiniame ir apatiniame sektoriuje pasirinko vieną iš pirmų trijų ekonominių reformų įgyvendinimo būdų ir tapo RAK šalimis. Tuo tarpu šalys dešiniajame viršutiniame ir apatiniame sektoriuje (išskyrus Baltijos šalis) vykdė šališkas dalines reformas, atvedusias į POK, arba nuėjo valstybinio socializmo transformacijos į valstybinį kapitalizmą keliu.

Toks vaizdas paremia aiškinimus, kurie šoko terapijos nesėkmę šalyse, priklausančiose superindustrializuotų ir makroekonomiškai destabilizuotų (Rusija), bei destabilizuotų ir menkiau išsivysčiusių šalių klasteriams (Kirgizija), sieja su nepalankiomis vidinėmis pradinėmis ekonominėmis sąlygomis. Pasinaudodami šoko terapijos kaip didžiojo šuolio aprašymu, galėtume pasakyti, kad peršokti bedugnę vienu šuoliu, kaip siūlė jos šalininkai, palyginti nesunku, kai tarpeklis, kurį reikia peršokti, yra siauras. Kai kuriose šalyse jį susiaurino dar komunistų įvykdytos reformos nesėkmingai kuriant rinkos socializmą. Tačiau daugelyje šalių tas tarpeklis, skiriantis planinę-administracinę sistemą nuo RAK, galėjo būti tiesiog per platus, kad jį būtų galima peršokti vienu šuoliu.

Kai kur pradinės sąlygos tikriausiai buvo tokios nepalankios, kad bet kokia reformų politika buvo bejėgė prieš objektyvias aplinkybes, pasmerkusias šalį giliam ir ilgam nuosmukiui, kaip savotiškai „skaistyklai“ už užsitęsusį komunizmo laikotarpį, palikusį itin sunkų savo paties paveldą arba spėjusį sunaikinti palankų kapitalizmo atkūrimui ikikomunistinių laikų paveldą. Paradoksalu, bet tokiomis nepalankiomis sąlygomis būtent konservatyvi minimalių reformų politika, orientuota į administracinių valstybės pajėgumų išsaugojimą, gali minimizuoti transformacijos ekonominius kaštus.

Pamokanti šiuo atžvilgiu yra pokomunistinės transformacijos Kirgizijoje istorija (Radnitz 2006). Pirmaisiais transformacijos metais Kirgizija spėjo įgyti „Vidurinės Azijos Šveicarijos“ reputaciją. M. Gorbačiovo pertvarkos metais šiek ar tiek atsitiktinai susiklosčiusių aplinkybių dėka šios sovietinės respublikos valdžios viršūnėje atsidūrė ne vienas iš vietinės partinės nomenklatūros atstovų (kaip kitose Vidurinės Azijos respublikose), bet pašalaitis – iš Rusijos grįžęs žymus fizikas Oskaras Akajevas. Kai Kirgizija po Sovietų Sąjungos suirimo netikėtai gavo nepriklausomybę, jis tapo prezidentu ir vienintelis Vidurinėje Azijoje įgyvendino ekonomines ir politines reformas, tiksliai atitinkančias tas rekomendacijas, kurias jam davė tarptautinės finansinės ir demokratijos sklaidą skatinančios organizacijos.

Tačiau dėl nepalankių vidinių pradinių ekonominių ir išorinių sąlygų neoliberalios ekonominės reformos neatnešė laukto ekonomikos augimo. Nepakankamai finansuojant valstybės aparatą, išaugo korupcija. Mėgindamas ją pažaboti bei išsilaikyti valdžioje, O. Akajevas galų gale griebėsi autoritarinių valdymo metodų, nors ir naudojo juos ne taip nuosekliai ir ryžtingai, kaip kaimyninių Vidurinės Azijos šalių vadovai, ir pagaliau buvo nuverstas

„tulpių revoliucijos“ metu. Tolesnės šalies raidos perspektyvos neaiškios būtent dėl nepalankių valstybės, kuri pajėgtų palaikyti rinkai veikti reikalingą institucinę infrastruktūrą, kūrimo vidinių ir išorinių sąlygų.

Užtat šalims su „geru“ komunistinio laikotarpio paveldu jo dėka minėtoje „skaistykloje“ teko būti trumpiau ir patirti mažesnių išmėginimų. Tokiu „geru“ paveldu gali būti laikomas mėginimų kurti rinkos socializmą palikimas – elementari rinkos institucinė infrastruktūra; pilietinės visuomenės struktūros, kurias sukūrė antikomunistinė opozicija; palyginti aukštas gyventojų išsilavinimo lygis. Esant tokioms palankioms pradinėms sąlygoms, aktyvaus demokratinio proceso sąlygomis palyginti sklandų perėjimą į RAK galėjo užtikrinti ir labiau orientuota į šoko terapiją (Čekijos atvejis), ir palaipsnė (Slovėnijos, Vengrijos, iš dalies ir Lenkijos) rinkos reformų strategija.

Tačiau negalima teigti, kad palankios pradinės sąlygos nepriklausomai nuo ekonominės politikos pobūdžio garantuoja sklandžią makroekonominę transformaciją (negilų ir trumpą nuosmukį bei greitą atsigavimą). Antai Rumunija buvo šalis, kuri turėjo itin palankias pradines sąlygas, nes neturėjo užsienio skolų, kurios sunkia našta slėgė Vengrijos ir Lenkijos biudžetą. Tačiau dėl to, kad valdžioje įsitvirtino ekskomunistai, kurie vykdė šališkų dalinių reformų politiką, šalies ekonominis nuosmukis buvo kur kas didesnis negu kitų šalių, ir tik antiekskomunistinių jėgų pergalė 1996 m. prezidento rinkimuose, o ypač – prasidėjęs stojimo į Europos Sąjungą procesas, ją išgelbėjo nuo tapimo POK šalimi. Panašiai susiklostė ir kapitalizmo restauracijos Bulgarijoje istorija, kur pradinės sąlygos taip pat buvo palyginti palankios. Jeigu tikėsime M. de Melo ir jos bendradarbių bei O. Nørgaardo rezultatais, labai palankios pradinės pokomunistinės transformacijos sąlygos buvo Albanijoje, tačiau kaip tik šioje šalyje ji strigo labiausiai ir pasibaigė ekonomikos katastrofa 1997 m., tad reformas teko pradėti iš naujo.

O štai Estija, nepaisant kur kas nepalankesnių vidinių pradinių ekonominių sąlygų, sugebėjo pasiekti, kad jos makroekonominės dinamikos kreivės atrodytų geriau už minėtų Balkanų šalių makroekonominę dinamiką (žr. 12.1 ir 12.2 pav.). Tiesa, Latvijai, kur pradinės ekonominės sąlygos dėl socialistinės superindustrializacijos buvo ypač nepalankios, ekonominė politika, mažai kuo nukrypstanti nuo neoliberalių rekomendacijų (žr. Nissinen 1999) padėti negalėjo. Jai (kaip ir Lietuvai) „išsikapstyti“ labiausiai padėjo laiku suteikta tarptautinių finansinių organizacijų bei Vakarų valstybių finansinė pagalba valiutos stabilumui išlaikyti, kai ir vienos, ir kitos šalies ekonomiką 1995–1996 metais sukrėtė bankininkystės krizės.

Taigi, nors pokomunistinės ekonominės transformacijos kelių ir jų gerovės rezultatų priklausomybė nuo pradinių vidinių ekonominių sąlygų neabejotina, kai kurios šalys pasirodė blogiau, negu buvo galima tikėtis remiantis vien informacija apie jų ekonomikos būklę išėjimo iš komunizmo išvakarėse, o kitos – geriau, negu buvo galima laukti. Kaip paaiškinti tokius lūkesčių nuvylimo ar jų pranokimo atvejus („nemalonius“ ir „malonius“ siurprizus?)

Kaip jau rašėme, J. S. Kopsteinas ir D. A. Reilly (2000) aptiko, kad iš visų kintamųjų, kurie naudojami pokomunistinių reformų kelių ir ekonominių rezultatų variacijai aiškinti, didžiausią determinacijos koeficientą turi kaimynystė su turtingomis liberaliosiomis demokratinėmis šalimis. Šį statistinį atradimą galima interpretuoti kaip argumentą, paremiantį hipotezę apie lemiamą išorinių sąlygų vaidmenį. Tačiau šią koreliaciją galima paaiškinti labai skirtingais geografinės padėties poveikio mechanizmais. Tai gali būti ir grynai ekonominis pranašumas, kurį užtikrina maži transporto kaštai, nes tai gali paskatinti Vakarų šalių kompanijas perkelti savo gamybą į kaimynines postkomunistines šalis ir išnaudoti pigesnės darbo jėgos teikiamą pranašumą. Tokiu atveju kitoms sąlygoms esant toms pačioms, labiau nutolusios pokomunistinės šalys gali tikėtis susilaukti didesnio užsienio kapitalo dėmesio, tik pabrangus darbo jėgai artimiausiose pokomunistinėse šalyse.

Geografinės padėties privalumai gali pasireikšti ir palankesne artimiausioms kaimynėms išsivysčiusių šalių politika. Kadangi jos suinteresuotos kaimynių politiniu ir ekonominiu stabilumu, tai šios gali tikėtis susilaukti daugiau ir palankesnėmis sąlygomis suteikiamų kreditų ir kitokios paramos. Ta parama buvo svarbus veiksnys siekiant makroekonominės stabilizacijos. Ji buvo itin ženkli Lenkijai, kur Vakarų šalys nurašė didelę dalį komunistinės vyriausybės prisidarytų skolų, o kitų skolų mokėjimus atidėjo. Be užsienio finansinės paramos Lietuva vargu ar būtų pajėgusi sustabdyti hiperinfliaciją, įsivesti litą, o 1995–96 metais – įveikti bankų krizę. Tačiau Ukraina, Užkaukazės ir Vidurinės Azijos respublikos tokios pagalbos susilaukė mažiau. Rusija jos negavo kritiniu šoko terapijos sėkmei metu – 1992 m. Kai ji buvo pradėta teikti, tai dėl pasikeitusios situacijos ji nebedavė tokių rezultatų, kokių galėjo turėti anksčiau.

Nors dėl savo didelių gamtos turtų ir eksportinio (tegul tik ir vien žaliavų) potencialo Rusija turėjo tam tikrais atžvilgiais palankesnes pradines ekonomines sąlygas, palyginus su daugeliu kitų buvusių respublikų (pavyzdžiui, Baltarusija), ir iki pat 1998 m. vykdė „teisingą“ (JAV kontroliuojamų tarptautinių finansinių organizacijų ekspertų požiūriu) neoliberalią radikalių ekonominių reformų politiką, vyriausybei taip ir nepavyko sustabdyti infliacijos. Nepavykus to padaryti, negalėjo sustoti ir ekonomikos smukimas su visomis jo socialinėmis pasekmėmis. Rinkos reformoms nedavus žadėtų vaisių, ėmė keistis ir Rusijos gyventojų nuotaikos.

Šis procesas vyko ir didmiesčių (Maskvos, Sankt-Peterburgo), ir intelektualinio elito sluoksniuose, kurių ideologinės orientacijos tradiciškai labai skiriasi nuo Rusijos provincijos gyventojų mentaliteto. Nors šios grupės sudaro gyventojų mažumą, jos vaidina lemiamą vaidmenį kritiškais Rusijos istorijos momentais. Orientacijų pokyčiai, kuriuos sukėlė neoliberalios šoko terapijos nesėkmės, sudarė sąlygas pakreipti Rusijos raidą autoritarinio valstybinio monopolistinio kapitalizmo linkme, kaip ir atsitiko po 1998 m. Rusijos krizės. Ji paženklino galutinę neoliberalių ekonominių reformų Rusijoje bei pastangų konsoliduoti besikuriantį liberalųjį demokratinį politinį režimą nesėkmę.

Anderso Aslundo nuomone[103], lemtingą vaidmenį suvaidino Vakarų valstybių nepasirengimas ir nenoras pačiu lemtingiausiu momentu – 1992 m. – suteikti Rusijai finansinę pagalbą rubliui stabilizuoti, – panašią į tą, kokią analogiškomis aplinkybėmis gavo Lenkija ir Baltijos šalys (Aslund 2002: 396–411). Humanitarinė pagalba maisto produktais, kuri lemiamais 1992 m. buvo teikiama Rusijai, ne padėjusi, o veikiau trukdžiusi rinkos reformoms, nes iškreipė rinką. Kai Vakarų šalys pagaliau išsijudino, tinkamas momentas jau buvo praleistas. Pasikeitus Rusijos vyriausybei (kai buvo atstatydintas Jegoras Gaidaras), Vakarų finansinė pagalba buvo naudojama reformoms atidėlioti, ir tai gale atvedė į 1998 m. Rusijos krizę. Po jos vakarietiškai orientuota Rusijos politinio elito dalis buvo galutinai nušalinta nuo valdžios.

Tiesa, galima abejoti, ar laiku suteiktos Vakarų pagalbos būtų pakakę Rusijos finansams stabilizuoti. 1992 m. rublis buvo ne vien Rusijos, bet ir kitų buvusios Sovietų Sąjungos respublikų naudojama valiuta. Rusija negalėjo viena vykdyti pinigų politikos, kol egzistavo rublio zona. Rublio infliaciją pavyko pristabdyti tik tada, kai rublio zona buvo suardyta: 1993–1995 m. Rusija pati privertė kitas NVS šalis įsivesti savo valiutas. Tačiau iš principo tai buvo galima padaryti ir anksčiau – 1992 m., atlikti pinigų reformą ir išimti iš apyvartos sovietinius rublius. Ankstyva valiutos reforma Rusijoje būtų privertusi ir kitas buvusias Sovietų Sąjungos respublikas greičiau vykdyti ekonomines reformas.

Tačiau TVF ekspertai patarė valiutos reformą atidėti. Pratęsiant A. Aslundo apmąstymus, galima spėti, kad ji buvo atidėliojama ir todėl, kad net Rusijos neoliberaliesiems reformatoriams buvo nesvetimas imperinis mąstymas. Jie tikriausiai tikėjosi, kad rublio zona padės išsaugoti Rusijos įtaką buvusioje SSRS erdvėje. Iš tikrųjų rublio zonos egzistavimas tik leido kitoms NVS šalims kurį laiką ekonomiškai eksploatuoti buvusį centrą: kadangi rublio zonoje nebuvo vykdoma vieninga pinigų politika, iš jos egzistavimo daugiausiai laimėdavo tos respublikos, kurios vykdė nežabotą infliacinę pinigų politiką ir parazitavo kitų sąskaita.

Savo ruožtu galima suprasti, kodėl Vakarų šalys uždelsė finansinę pagalbą Rusijai. „Šaltojo karo“ metai nepraėjo be pėdsakų. Galingiausių Vakarų šalių (visų pirma JAV) politinis elitas įprato žiūrėti į Rusiją pirmiausia kaip į pavojingą geopolitinį varžovą, kurio galią reikia visokeriopai silpninti, riboti, varžyti. Mintis, kad Rusija gali būti vertingas laisvojo pasaulio strateginis partneris arba net jo dalis, buvo pernelyg nauja, kad su ja greitai galėtų apsiprasti netgi toliaregiškiausi Vakarų valstybių politikai, o ką jau bekalbėti apie eilinius piliečius. Po Antrojo pasaulinio karo JAV politikus atsisakyti planų taip nusilpninti buvusius priešininkus, kad jie niekada nebegalėtų net ekonomiškai konkuruoti su JAV, paskatino komunizmo keliama grėsmė. Dėl jos Vokietija ir Japonija buvo traktuojami kaip strateginiai sąjungininkai ir gavo paramą ekonomikai atkurti. Žlugus Sovietų Sąjungai,

[103] Tarp visų rinkos reformų Rusijoje istorijos analitikų jis yra bene aistringiausias ir nuosekliausias neoliberalizmo apologetas.

globalinis JAV dominavimas atrodė ir taip garantuotas. Geopolitinių varžovų ar kitokių priešininkų, prieš kuriuos atgimusi Rusija galėtų būti vertingas sąjungininkas, Vakarų šalių vadovai tiesiog nematė.

Nemažai Vakarų politikų (taip pat ir Lietuvos bei kitų pokomunistinių šalių, su Rusija turėjusių istorinių sąskaitų) vylėsi, kad SSRS subyrėjimą pratęs daugiatautės Rusijos fragmentacija į daug „europinio" dydžio politinių vienetų. Ypač daug peno tokioms viltims davė 1994 m. prasidėjęs nesėkmingas karas su Čečėnija. Puoselėjant tokius lūkesčius, toli gražu nebuvo akivaizdu, kas Vakarams geriau: Rusijos ekonominė stabilizacija ir atsigavimas, kuris sustiprintų ją ir kaip pasaulinės geopolitikos žaidėją, ar užsitęsusi ekonominė krizė, skatinanti joje iščentrines jėgas ir piktdžiugiškai laukiamą subyrėjimą.

Kritiški Rusijos demokratijos likimui 1992-ieji metai sutapo su JAV prezidento rinkimų išvakarėmis. Plačiosios JAV rinkėjų masės tiesiog džiaugėsi „blogio imperijos" žlugimu, kuris, atrodė, visiems laikams panaikino bet kokias išorines grėsmes JAV saugumui, ir vargu ar būtų pritarusios politikai, reikalaujančiai ženklios viešųjų išteklių mobilizacijos pokarinį „Marshallo planą" primenančiai ekonominei programai finansuoti.

Vis dėlto galima pakankamai pagrįstai teigti, kad jeigu trumpu „nepaprastosios politikos" laikotarpiu (1992–1993 metais) Rusijoje būtų buvusi įvykdyta valiutos reforma, greitai ir ryžtingai demontuojant rublio zoną, o Vakarų šalys būtų nedelsusios suteikti finansinę paramą Rusijos makroekonominės stabilizacijos politikai, tai ir Rusijos ekonominių reformų, ir jos politinės transformacijos baigtys būtų buvusios kitokios. Ir ši šalis iš komunizmo galėjo išeiti į RAK ir konsoliduotą liberaliąją demokratiją, o tai būtų turėję daugiau ilgalaikių pozityvių (Vakarų civilizacijos interesų požiūriu) negu negatyvių pasekmių pasaulio raidai. Dėl „Rusijos praradimo" galų gale kaltos pačios Vakarų valstybės – jų užsitęsę svyravimai, ar pripažinti Rusiją „savu", ar „kitu" dariniu, sutrukdę reikiamu laiko momentu suteikti pakankamą pagalbą reformų procesui.

Geografinis ir civilizacinis artimumas Vakarų šalims veikė pokomunistinės transformacijos eigą ir rezultatus ne vien per Vakarų šalių viešąją nuomonę, diferencijuojančią tas šalis į „labiau savas" ir „labiau svetimas". Geografinis ir civilizacinis artimumas darė diferencijuotą poveikį pačių pokomunistinių šalių elito ir plačiųjų masių elgesiui. Tik Vakarų šalių kaimynės galėjo tikėtis būti priimtos į ES ir NATO. Ši perspektyva, tapusi „grįžimo į Europą", kurį dar 1989 m. antikomunistinės opozicijos lyderiai Vidurio ir Rytų Europos šalyse paskelbė savo programiniu tikslu, konkrečia institucine išraiška, labai stipriai veikė šių šalių plačiųjų masių, o ypač – politinio elito, elgesį, slopino autoritarines tendencijas. Ta perspektyva nebuvo nei tokia reali, nei tokia įkvepianti buvusios Sovietų Sąjungos respublikose, ir todėl neveikė šių šalių vyriausybių ekonominės politikos.

Ieškant priežasčių, kurios lėmė pokomunistinių šalių transformacijos kelių skirtumus, reikia taip pat atkreipti dėmesį (tai rodo ir strėlė L. Balcerowicziaus schemoje, kuri eina nuo pradinių sąlygų sociopolitinėje srityje link kintamojo „politikos pobūdis"; žr. 12.4 pav.), kad pati ekonominė politika gali būti traktuojama ne tik kaip nepriklausomas, bet ir kaip

priklausomas kintamasis. Galime klausti, kiek vienokios ar kitokios reformų strategijos pasirinkimas priklauso nuo pradinių sąlygų? Pradinės ekonominės sąlygos gali paveikti liberalizacijos, makroekonominės stabilizacijos ir privatizacijos rezultatus tiesiogiai – nulemdamos jų padarinius: esant skirtingoms pradinėms ekonominėms sąlygoms, tokios pačios reformos gali turėti skirtingų padarinių.

Tačiau jos gali paveikti tuos padarinius taip pat ir netiesiogiai, nulemdamos vienokios ar kitokios ekonominių reformų strategijos pasirinkimą. Kuo pradinės ekonominės sąlygos nepalankesnės, tuo labiau tikėtina, kad vyriausybė nesiryš griebtis radikalių reformų, net jeigu jos ideologinė orientacija yra vienareikšmiškai imitacinė. Kita vertus, jeigu pradinės sąlygos yra palankios (nėra iš komunistinio laikotarpio paveldėtos didelės infliacijos), tai vyriausybei nėra reikalo vykdyti greitų ir ryžtingų makroekonominės stabilizacijos priemonių, ir ji gali pasirinkti labiau palaipsnę („nešokinę“) ekonominių reformų politiką, kokia bebūtų jos ideologinė orientacija. Nors šoko terapijos tikimybė didesnė į valdžią atėjus antikomunistinei vyriausybei, esant palankioms makroekonominėmis sąlygomis (kaip buvo, pavyzdžiui, Vengrijoje) ir radikali antikomunistinė vyriausybė galėjo pasirinkti palaipsnių reformų strategiją.

Vis dėlto svarbiausias veiksnys, nulėmęs vienokios ar kitokios ekonominės politikos pasirinkimą, buvo transformacijos orientacija (ideologija) išėjimo metu. Kokia orientacija kurioje šalyje dominavo, geriausiai parodo pirmųjų santykiškai laisvų rinkimų (jeigu tokie iš viso įvyko) rezultatai. Šalys, kur tuos rinkimus laimėjo antikomunistinės jėgos, su labai negausiomis išimtimis rinkosi revoliucinę šoko terapiją. Jos nepasirinko nė viena šalis, kur tuose rinkimuose nugalėjo ekskomunistai arba kur tokių rinkimų iš viso nebuvo. Nuo ko priklausė dominuojančių ideologinių orientacijų pobūdis?

Nesunku pastebėti, kad šalys, kurios pagal savo pradines ekonomines sąlygas yra artimos (žr. 12.6–12.7 pav.), labai skyrėsi priklausomai nuo to, kokios politinės jėgos atsidūrė valdžioje iškart po komunizmo žlugimo. Baltijos šalyse, kurios savo socialiniu-ekonominiu lygiu ir pobūdžiu buvo artimos europinėms buvusios SSRS respublikoms, nugalėjo antikomunistai su imitacinėmis (labiau liberaliomis ir provakarietiškomis) bei restitucinėmis (nacionalistinėmis bei konservatyviomis) orientacijomis, Baltarusijoje, Ukrainoje – ekskomunistai su kontinuacinėmis nuostatomis, o Rusijos atvejis buvo ambivalentiškas.

Nors prezidento rinkimus laimėjo populistas antikomunistas B. Jelcinas, rinkimuose į RTFSR Aukščiausiąją Tarybą nugalėjo komunistai, neokomunistai ir ekskomunistai, kurie daugumą sudarė ir 1993 m. (jėga išsprendus B. Jelcino ir Aukščiausios Tarybos konfliktą) išrinktoje Valstybės dūmoje. Bulgarijoje ir Rumunijoje, kurias kintamųjų, atskleidžiančių pradinių sąlygų skirtumus, faktorinė analizė leidžia priskirti tai pačiai šalių grupei, kuriai priklauso antikomunistinės (pagal pirmųjų laisvų rinkimų rezultatus) Vengrija, Lenkija ir Čekija, pirmuosiuose laisvuose rinkimuose nugalėjo ekskomunistai.

Reikia padaryti išvadą, kad dominuojančių išėjimo metu ideologinių orientacijų pobūdį lėmė priežastys, susijusios su tokiais pokomunistinių šalių skirtumais, kurių anksčiau

aptarti faktorinės analizės rezultatai „nepagauna“. Jie fiksuoja tik grynai ekonominių ir socialinių struktūrinių sąlygų skirtumus ekonominių reformų, kuriomis buvo atkurtas kapitalizmas, išvakarėse. Tačiau tų skirtumų buvo ir kitokių, tik juos sunkiau pagauti kiekybinės analizės priemonėmis. O. Nørgaardas siūlo skirti pirmos eilės pradines sąlygas, kurios yra komunistinio laikotarpio socialinis-ekonominis paveldas (Nørgaard 2000: 14–15), ir antros eilės pradines sąlygas, kurios yra ikikomunistinių laikų paveldas.

Šio tipo sąlygos priklauso kultūros sferai, kuriai L. Balcerowicziaus analitinėje schemoje (12.4 pav.) vietos visai neatsiranda. Tai „kolektyviniai prisiminimai, identifikacijos fokusai ir vertybės, kurios pergyveno komunistinę erą, atspindėdamos ilgalaikes istorines trajektorijas. Šiose antros eilės sąlygose glūdėjo simboliai, apie kuriuos žmonės galėjo susiburti, kai mobilizavosi prieš egzistuojančią komunistinę santvarką. Jos rodė, kokiu mastu tradicinės vertybės ir elgesio pavyzdžiai bus suderinami su demokratinio kapitalizmo institucijomis“ (Norgaard 2000: 163).

Šias sąlygas pats O.Nørgaardas laiko svarbiomis ne tik atsakant į klausimą, kodėl skirtingos pokomunistinės šalys ekonomines reformas vykdė skirtingais būdais, bet ir sprendžiant jau minėtą „malonių“ ir „nemalonių“ pokomunistinės transformacijos siurprizų problemą: kodėl vienos šalys savo makroekonominiais rezultatais (BVP, nedarbo ir kitais rodikliais) pasirodė geriau, nei buvo galima laukti sprendžiant vien pagal pirmos eilės pradines sąlygas, o kitos – blogiau. Tačiau ar antros eilės pradinės sąlygos nėra tik kitas dominuojančių komunizmo žlugimo metu ideologinių orientacijų pavadinimas? Jeigu jų skirtumai vienaip ar kitaip susiję su gilesne šių šalių praeitimi, kokia yra ta praeitis, kuri sąlygojo skirtingas ideologines išėjimo iš komunizmo ideologines orientacijas?

Kai kurie tyrinėtojai atkreipia dėmesį, kad riba tarp tų pokomunistinių šalių, kurioms pokomunistinė transformacija nusisekė geriau (Vidurio Europos ir Baltijos šalys), ir tų, kurių rezultatai yra labiau ambivalentiški, vakarietiškų standartų požiūriu (buvusios Sovietų Sąjungos respublikos ir Balkanų šalys), daugmaž sutampa su riba, skiriančia „lotyniškos“ (katalikų ir protestantų) krikščionybės šalis nuo „graikiškos“ (stačiatikių) krikščionybės paplitimo srities (žr. Winiecki 2004). Ją galima tapatinti ir su riba, skiriančia Vakarų civilizacijos arealą nuo to, kurį galima sieti su Bizantijos (arba stačiatikių krikščionių) civilizacijos paveldu.

Dar Nikolajus Berdiajevas teigė, kad egzistuoja „atrankinė giminystė“ tarp komunizmo ir „rusiškos“ stačiatikybės (Бердяев 1955 (1937)). Antros eilės pradinių sąlygų reikšmę pokomunistinės transformacijos eigai ir rezultatams parodo ir kokybinė lyginamoji Baltijos šalių analizė (žr. 20 sk.). Kita vertus, stebint agresyviai nacionalistinę ir antivakarietišką V. Putino Rusiją, būtų pernelyg patogu pamiršti tuos keletą metų (apie 1989–1995 metus), kai bent jau Rusijos didmiesčių ir inteligentijos nuotaikos buvo visai kitokios, o jų pokyčius keblu sieti su neva nekintančios „rusiškos sielos“ ypatumais.

Kiti autoriai pokomunistinės transformacijos pradžioje dominavusių ideologinių orientacijų skirtumus sieja ne su tokia tolima (ikikomunistine) praeitimi, bet su komu-

nistinio laikotarpio paveldo skirtumais. Šiems skirtumams ypač didelę reikšmę teikia H. Kitscheltas, kuris skiria gilius ir lėkštus išėjimo iš komunizmo kelių bei jų baigčių skirtumų aiškinimus (žr. Kitschelt 2003). Lėkšti apsiriboja ekonomine situacija išėjimo iš komunizmo išvakarėse. Gilūs eina toliau į praeitį, ieškodami galutinių ar gelminių šių skirtumų priežasčių, ir suranda juos ikikomunistinėje epochoje. Pats H. Kitscheltas perspektyviausiais laiko „vidutinio gilumo“ aiškinimus, kurie išryškina paties komunistinio laikotarpio paveldo skirtumus – bet ne ekonominėje ir socialinėje struktūroje, o socialinėje-politinėje sferoje. Tuos paveldo skirtumus atskleidžia jo vėlyvojo komunizmo tipologija (žr. 8.5).

Biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse politinis komunizmo žlugimas įgijo „įsprogio“ (*implosion*) pavidalą (Kitschelt, Mansfeldova et al. 1999: 39) – pasikeitus tarptautinėms sąlygoms, ankstesnysis valdantis elitas buvo nušluotas nuo valdžios, o naujoji valdžia ėmėsi radikalių („šoko terapijos“ stiliaus) reformos priemonių (Čekija, Rytų Vokietija, Estija, Latvija). Tautinio komunizmo šalyse politinis komunizmo žlugimas virto derybomis tarp opozicijos ir komunistų, kurios užtikrino dalies ankstesnio valdančiojo elito integraciją į naujojo sudėtį.

Ekonomines reformas šiose šalyse pradėjo vyriausybės, kurias suformavo pirmuosius laisvus rinkimus laimėjusios antikomunistinės politinės jėgos, jas tęsė ir užbaigė jau ekskomunistinės partijos, besiskelbiančios laipsniško kapitalizmo restauracijos kelio šalininkėmis (Lenkija, Vengrija, Slovėnija, Lietuva). Kadangi ekskomunistų grįžimo į valdžią metu ekonominės reformos jau buvo pradėtos vykdyti revoliucinės šoko terapijos būdu (išskyrus Slovėniją ir Vengriją), tai ekskomunistams, spaudžiant taip pat ir tarptautinėms finansinėms organizacijoms, jas reikėjo tokiu pat būdu tęsti, nors ir ne taip ryžtingai ir nuosekliai. Šia aplinkybe galima paaiškinti tą jau aptartą (žr. 12.3) Lenkijos (tam tikru mastu – ir Lietuvos) atvejo ambivalentiškumą, kai ten vykdytas ekonomines reformas reikia klasifikuoti šoko terapijos ir palaipsnių reformų opozicijos terminais.

Kai kuriose patrimoninio komunizmo šalyse (Bulgarijoje ir Rumunijoje) dalis valdančiojo komunistinio elito ėmėsi išankstinių reformų (*preemptive reforms*), nušalino anksčiau valdžiusius lyderius bei su jais asmeniškai susijusių aukštųjų nomenklatūrininkų klaną ir sugebėjo laimėti pirmuosius laisvus rinkimus. Kitur (daugumoje buvusių sovietinių respublikų) senasis politinis režimas išliko kitu pavadinimu, jo pirmiesiems asmenims komunistinę ideologiją pakeitus nacionalistine (kai kuriais atvejais ji buvo tam tikslui skubiai „išrasta“). Ekskomunistinės jėgos čia vykdė ir ekonomines reformas, arba minimalias, arba šališkas dalines, sudarydamos sąlygas buvusiai komunistinei nomenklatūrai tapti pokomunistinės oligarchinės kapitalistų klasės branduoliu (žr. 19.3).

Diskusija dėl priežasčių, nuo kurių priklausė pokomunistinės transformacijos sėkmė, reiškianti liberaliosios demokratijos ir RAK sukūrimą su mažiausiais socialinės gerovės nuostoliais (dar geriau – su maksimaliu jos prieaugiu), toli gražu nebaigta. Ji ir negali būti baigta, kol neatsakytas klausimas, kaip traktuoti tas šalis, kuriose nei RAK, nei liberaliosios

demokratijos nėra: ar tai įstrigęs perėjimas į tą patį paskirties tašką, kurį jau pasiekė „sėkmingosios“ šalys, ar jos keliauja kažkur kitur?

Manau, didžiausios įtakos pokomunistinės ekonominės transformacijos eigai ir politinėms ekonominėms baigtims turėjo dvi aplinkybės. Pirma, tai jau minėta Vakarų šalių nuostata: vienos šalys buvo traktuojamos kaip kultūriškai ir geopolitiškai savos ir artimos, tik dėl Antrojo pasaulinio karo pabaigos aplinkybių atskirtos nuo Vakarų pasaulio, o kitos – kaip labiau tolimos, svetimos, kitoniškos. Šiuo atžvilgiu itin iškalbingas labai ankstyvas ES šalių paramos pokomunistinėms šalims programų atskyrimas. Vidurio Europos ir Baltijos šalims buvo skirta PHARE programa; kitoms buvusios Sovietų Sąjungos respublikoms – TACIS programa. Vienos buvo traktuojamos kaip potencialios „išrinktųjų“ Vakarų pasaulio šalių klubo narės, o kitos – kaip svetima ir ambivalentiška „eurazinė“ geopolitinė masė.

Antras lemtingiausias tolesniam išėjusių iš komunizmo šalių likimui veiksnys buvo pirmųjų laisvų rinkimų rezultatai, kuriems savo ruožtu didžiausią reikšmę turėjo priklausomybė vienam iš trijų H. Kitschelto išskiriamų vėlyvojo komunizmo tipų. Buvusios biurokratinio autoritarinio ir tautinio komunizmo šalys, kuriose nugalėjo antikomunistinės jėgos, nuosekliai vykdžiusios arba labiau socialdemokratinio stiliaus (palaipsnes), arba neoliberalias (šoko terapijos) rinkos reformas, patyrė palyginti trumpą (J ir U tipo) recesiją ir iš komunizmo išėjo į RAK bei konsoliduotą liberalią demokratiją.

Šio apibendrinimo apie ekonominę transformaciją išimtys yra Latvija ir Lietuva, kur dėl ypač nepalankių pradinių sąlygų makroekonominė dinamika visą pirmąjį transformacijos dešimtmetį turėjo veikiau L kreivės pavidalą. Politinės transformacijos dalinės išimtys yra Estija ir Latvija, kurių liberaliosios demokratijos dėl rusakalbių imigrantų pilietybės teisių problemos tebeturi etnokratinių bruožų. Ypatingas atvejis yra ir Slovėnija, kur palaipsnes inovacines reformas vykdė neokorporacinės konsenso demokratijos (žr. 13.6) dvasia veikusios ekskomunistinės ir antikomunistinės jėgos bei Kinija ir Vietnamas, kurioms H. Kitschelto vėlyvojo komunizmo tipologija vargu ar pritaikoma.

Buvusiose patrimoninio komunizmo šalyse laisvų rinkimų arba iš viso nebuvo, arba juose nugalėjo komunistų ar ekskomunistų partijos. Čia palaipsniui vykdomos ekonominės reformos vyko nenuosekliai (šališkų dalinių reformų kelias) arba minimaliai. Šie du ekonominių reformų keliai per gilią ir ilgą (L pavidalo) arba ilgą, bet palyginti seklią ekonominę recesiją atvedė arba į POK, arba į valstybinį bei valstybinį monopolistinį kapitalizmą. Šių šalių politinė transformacija vedė į nekonsoliduotą demokratiją, dalinę demokratiją, konkurencinį elektorinį autoritarizmą, elektorinį hegemoninį autoritarizmą bei visišką (uždarą) autoritarizmą arba sultonizmą (žr. 15.4).

Ypatingas atvejis tarp buvusių patrimoninio komunizmo šalių yra Rusija. Išėjimo iš komunizmo pradžioje čia į valdžią atėjo ekskomunistinės savo socialine kilme, tačiau neabejotinai antikomunistinės savo ideologija politinės jėgos, kurios imitaciškai orientuotas ekonomines reformas vykdė šoko terapijos būdu. Ši politika žlugo, tačiau, šios knygos

autoriaus nuomone, ji nebuvo iš anksto pasmerkta. Jeigu vėl pasinaudotume A. Shleiferio ir D. Treismano metafora (žr. 12.2), tai tas kliūtis, kurias Vidurio Europos šalių reformatoriams reikėjo įveikti pakeliui į RAK ir į liberaliąją demokratiją, galima būtų palyginti su kliūtimis, kurias turi įveikti alpinistas, kopdamas į Tatrų ar Karpatų kalnus. Tuo tarpu Rusijai teko tikri Himalajai ar Pamyras. Reformos žlugo dėl klaidų, padarytų keliaujant ypač sunkiu maršrutu. Tas maršrutas kirto daug tokių plačių tarpeklių, jog mėginimas juos peršokti vienu didžiuoju šuoliu buvo susijęs su tokia didele rizika, kad jai pasiryžti galėjo nebent neblaivūs žmonės, kuriems (priešingai, nei byloja rusų liaudies išmintis) irgi ne visada pasiseka.

Net jeigu šis požiūris yra empiriškai klaidingas, jis yra labiau politiškai „korektiškas“, palieka vietos viltims, kad šis nesėkmingas Rusijos žygis į liberaliąją demokratiją ir RAK nebuvo paskutinis.

Kitose knygos dalyse bendra preliminari išėjimo iš komunizmo politinių ir ekonominių baigčių charakteristika bus konkretizuojama ir detalizuojama, ypatingą dėmesį skiriant tai pokomunistinių šalių grupei, kuri yra tipologiškai artimiausia Lietuvai – naujosioms ES ir NATO narėms.

V

DALIS

LIBERALIOJI VAKARŲ DEMOKRATIJA: IDĖJOS IR POKOMUNISTINĖ TIKROVĖ

13 skyrius

Liberaliosios demokratijos idėja ir tipologijos

13.1. Pokomunistinės transformacijos socialinių kaštų problema

Kaip jau nurodėme (10.1), patrauklus kiniškojo (ir vietnamietiškojo) inovacinio kelio iš komunizmo, lyginant jį su restituciniu-imitaciniu bei kontinuaciniu buvusių SSRS bei Jugoslavijos respublikų, Baltijos ir Vidurio Europos šalių keliais, bruožas yra tas, kad pirmuoju atveju administracinės ekonominės sistemos transformacija į rinkos ekonomiką vyko nepaliaujamo ekonomikos augimo sąlygomis. Bet ir Kinijoje, ir Vietname viena iš šio perėjimo pasekmių buvo staigiai ir smarkiai išaugusi socialinė ir ekonominė nelygybė – Gini koeficiento įverčiai Kinijai yra kur kas didesni už tuos, kuriuos tyrinėtojai pateikia apie Vidurio ir Rytų Europos šalis (žr. Havrylyshyn 2006: 102–103; Gustaffson ir Shi 2001).

Tačiau Kinijoje ši socialinė-ekonominė diferenciacija vyko kaip dalis proceso, kuris atitinka pagerinimo pagal Pareto sąvoką: per beveik tris dar nebaigtų reformų dešimtmečius nė vienos socialinės grupės ar kategorijos padėtis nepablogėjo. Atvirkščiai, iš reformų laimėjo visi, išskyrus tuos, kurie norėjo, kad jos vyktų dar sparčiau bei kitokiai (antikomunistinei) vyriausybei vadovaujant, – kurie 1989 m. išėjo į Tiananmenio aikštę ir tapo kankiniais vardan demokratijos. Ekonominė nelygybė išaugo dėl to, kad vienų asmenų pajamos padidėjo daugiau, o kitų – mažiau.

Tuo tarpu buvusio sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo erdvėje perėjimas prie privačiasavininkiškos rinkos ekonomikos buvo toks procesas, kad dalies gyventojų ekonominė gerovė (pajamos) išaugo, o kitos dalies – sumažėjo. Taip įvyko ne vien dėl gamybos smukimo ir BVP sumažėjimo, bet ir dėl nuosavybės teisių perskirstymo privatizacijos metu. Greičiausiai ir labiausiai pagerėjo ankstyvųjų laimėtojų (žr. 12.4), kurie pirmieji pasinaudojo ekonominės liberalizacijos bei privatizacijos galimybėmis, padėtis. Nors ne

visi buvę nomenklatūros nariai tapo ankstyvaisiais laimėtojais, šioje socialinėje grupėje santykinė ekonomiškai laimėjusių iš kapitalizmo (at)kūrimo dalis tikriausiai yra didžiausia. Būtent tas faktas geriausiai paaiškintų taikų, nesmurtinį išėjimo iš komunizmo pobūdį ir sklandžią reformų eigą. Priešingai, negu nuogąstavo daugelis šoko terapijos daktarų („rinkos bolševikų"), kapitalizmo atkūrimas nesusidūrė su tokiu žūtbūtiniu pasipriešinimu, kokį daugelyje šalių reikėjo įveikti tikriesiems bolševikams „socialistinių" pertvarkymų metais.

Antros ar trečios kartos komunistinės nomenklatūros narius, į ją iškilusius jau po komunistinės sistemos įsitvirtinimo, varžė režimo sudaromos kliūtys gauti rentą iš aukštesnių nei vidutiniai gabumų bei išsilavinimo, kurie, pasibaigus „revoliucinei" komunistinio režimo fazei, jau buvo būtini vertikaliam mobilumui (politinio lojalumo nebepakako). Dar labiau juos slėgė nuolatinis žmogiškojo orumo pažeminimas dėl to, kad nebuvo asmeninės laisvės erdvės, kurią suteikia privati nuosavybė bei teisinė privataus gyvenimo apsauga.

Ta laisvės erdvė – tai laisvė keliauti, laisvė parodomuoju vartojimu demonstruoti savo išskirtinį socialinį statusą, laisvė tvarkyti intymų gyvenimą nebijant partinių bausmių už „palaidumą" ir pan. Tokios laisvės buvo itin patrauklios viršutinio, privilegijuoto sluoksnio nariams, kurie turėjo pakankamai išteklių „gražiam gyvenimui" (arba galėjo būti tikri, kad turės jų ir po komunizmo žlugimo), bet negalėjo jais pasinaudoti dėl principinio privataus ir viešo žmogaus gyvenimo perskyros neigimo, būdingo komunistinei ideologijai. Daugelio nomenklatūrininkų lūkesčiai, kad komunizmo likvidacija tik pagerins jų padėtį, išsipildė, o košmarai, kad praradus valdžią komunistų laukia „baltasis teroras" – ne, nors daugelyje šalių (pavyzdžiui, Lietuvoje), kur prisiminimai apie komunizmo „raudonąjį terorą" buvo labai gyvi, tokie nuogąstavimai turėjo labai realų pagrindą.[104] Net Rytų Vokietijoje, kur senasis valdžios elitas buvo gana radikaliai nušalintas, buvę „vadovaujantys darbuotojai" gavo visai neblogas valstybines pensijas.

Pokomunistinės redistribucijos ir restitucijos metu laimėjo ir nuo komunistinio teroro bei ekspropriacijos nukentėję asmenys. Pirmieji gavo valstybės pensijas, antrieji atgavo komunistų atimtą nuosavybę. Tiesa, tokia išteklių redistribucija vyko tik šalyse, kurios į komunizmo gniaužtus pateko po 1940 arba 1945 metų. Rusijoje ir kitose šalyse, kurios anksčiau įėjo į SSRS sudėtį, komunizmo metais spėjo pasikeisti trys kartos, o socialinės dislokacijos buvo tokios gilios, kad restitucinis išteklių perskirstymas buvo nebeįmanomas. Rinkos reformos atvėrė vertikalaus socialinio mobilumo galimybes jauniems, išsilavinusiems, turintiems antrepreneriškų gebėjimų žmonėms. Būtent jų pastangomis ir iniciatyva buvo įsteigta daug naujų „plyno lauko" įmonių, kurių sėkminga veikla tapo

[104] 1991–1992 metais Lietuvoje gana garsiai buvo reikalaujama susidoroti su žlugusio komunistinio režimo pareigūnais, ypač politines represijas vykdžiusių struktūrų darbuotojais, tokiais pat būdais, kokiais partizanai bausdavo kolaborantus arba asmenis, įtariamus bendradarbiaujant su sovietinėmis specialiosiomis tarnybomis.

tuo varikliu, kuris galiausiai pradėjo traukti pokomunistinių šalių ekonomikas iš recesijos duobės.

Dėl infliacijos pirmaisiais transformacijos metais ypač nukentėjo pensininkai ir kiti fiksuoto dydžio pajamas gaunantys asmenys, dirbantys viešajame sektoriuje, kurio finansavimas smarkiai sumažėjo dėl makroekonominės stabilizacijos politikos priemonių. Labai nukentėjo didžioji darbininkų, dirbusių įmonėse, kurios pasirodė negyvybingos rinkos ekonomikos sąlygomis, dalis. Jie prarado darbą ir pajamas. Ten, kur ekonominės reformos bei kitos palankios aplinkybės sudarė sąlygas augti ir plėstis privačiai verslininkystei, atsirado ir nauja darbo jėgos paklausa. Tačiau ja negalėjo ar nebemokėjo pasinaudoti vyresnio amžiaus darbininkai, įpratę prie „socialistinio" darbo didelėse valstybinėse pramonės įmonėse.

Daugelyje miestų ar miestelių tokios įmonės buvo vieninteliai darbdaviai, kurie savo darbuotojams teikė ir įvairias socialines paslaugas – išlaikė vaikų darželius, vasaros poilsio stovyklas, sanatorijas, kultūros namus, bibliotekas ir pan. Tokių įmonių žlugimas daugelyje vietovių sukeldavo socialinę ir ekonominę katastrofą, ir vienintelis išsigelbėjimas buvo persikelti gyventi į kitą vietovę arba emigruoti. Tačiau tokia išeits daugeliui vyresnio amžiaus, ligotų, neverslių, nepajėgiančių mokytis darbuotojų buvo neįmanoma, tad kartu su infliacijos nuskurdintais pensininkais jie įklimpo į skurdo liūną ir tapo absoliučiais pokomunistinės transformacijos pralaimėtojais.

Šią problemą Lietuvoje įtaigiai ir tiksliai sukonkretina Vaidutis Laurėnas: „penkiolikos metų raidos rezultatas – neturtingas kapitalizmas su visomis jo problemomis ir pasekmėmis: struktūriniu nesuderinamumu, socialine segmentacija ir periferizacija, abejotinu gyvenimo gerėjimu, neteisingumo pojūčiu, įsitikinimu, kad nieko negali pakeisti, negalėjimu mokėti už papildomus vaikų užsiėmimus, negalėjimu naudotis mokamomis švietimo ir medicinos paslaugomis, negalėjimu lankytis kultūros įstaigose ir keliauti, neturėjimu galimybių prenumeruoti spaudos ir pirkti knygų, negalėjimu priimti svečių ar patiems į svečius nuvykti. Ginčijamasi tik dėl to, kiek Lietuvos žmonių palietė neturtingas kapitalizmas – 60 ar 40 procentų. Jeigu tai yra kaitos tikslas, tai ar vertėjo ją pradėti?" (Laurėnas 2003: 3).

Gerovės ekonomikos požiūriu, tokios ekonominės reformos, kurios nėra optimalios pagal Pareto (tai būtų reformos, kurios nepablogina nė vieno padėties ir bent vieno padėtį pagerina), vis dėlto padidina šalies ekonominę gerovę, jeigu jos padidina laimėjusiųjų gerovę tiek, kad jų papildomai įgyti ištekliai yra pakankami kompensuoti pralaimėjusiųjų nuostolius. Šio kolektyvinės gerovės kriterijaus, jį suformulavusių ekonomistų garbei vadinamo Kaldoro–Hickso kriterijumi, autoriai nesako, kad tokios kompensacijos iš tikrųjų turi būti sumokėtos pralaimėtojams, t.y. kad turi būti surinktos lėšos iš laimėtojų ir paskirstytos pralaimėtojams (žr.: Rothenberg 1961: 61–79).

Ar kompensacijos iš tikrųjų yra mokamos, ar ne, yra politinio sprendimo dalykas. Jos yra mokamos, jeigu pralaimėjusieji yra pakankamai galingi, kad pasiektų, jog toks politinis

sprendimas būtų priimtas. Priešingu atveju jos lieka nesumokėtos, bet grynai ekonominiu požiūriu reformos yra optimalios, jeigu jos įgalino sukurti daugiau turto (tegul ir nelygiau paskirstomo), negu jo būtų buvę sukurta nereformuotoje ekonomikoje. Galima tai pasakyti ir paprastesniu marksistiniu žodynu: gamybiniai santykiai keistini, jeigu po to (ir dėl to) gamybinių jėgų raida paspartėja ir įgalina sukurti daugiau turto (išteklių vartotojų norams ir poreikius patenkinti), negu jo būtų sukurta išlikus seniesiems gamybiniams santykiams.

Konstatavus, kad pokomunistinė ekonominė transformacija buvusioje sovietinio ir jugoslaviškojo komunizmo erdvėje nebuvo optimali pagal Pareto, lieka ištirti, ar ji buvo optimali pagal Kaldoro-Hickso kriterijų? Kaip rodo ekonominės statistikos duomenys, daugelyje šalių BVP (t.y. sukuriamo turto kiekis) net po 15 metų yra mažesnis už jo dydį išėjimo iš komunizmo pradžioje. Tokiose šalyse turto pakankamai kompensacijai (vis dar) nėra. Tačiau ir tose šalyse, kurios dabar jau yra turtingesnės nei komunizmo laikais, kompensacijos nukentėjusiems ir pralaimėjusiems politika nėra vykdoma.

Nuvertėjusių nuo infliacijos rublinių indėlių grąžinimo politika Lietuvoje yra viena iš nedaugelio (šviesių) išimčių. Dėl to, kad transformacinė recesija daugelyje šalių užtruko ilgai, daugeliu atvejų tokia kompensacija tapo neįmanoma iš principo. „Niekas neturi teisės ignoruoti nusivylusių individų negatyvių vertinimų. Niekas neturi teisės kaltinti jų trumparegyste arba nesugebėjimu suprasti didžiuosius istorinius sąryšius. Tam, kuriam 50 arba 60 metų ir kuris yra vargšas, o galbūt ir bedarbis, nekompensuoja pažadas, kad kitos kartos gyvens geriau, nes jis neturės galimybės tuo pasinaudoti“ (Kornai 2006: 240).

Tačiau koks tas (tegul ir grynai teorinis) kompensacijos dydis, į kurį galėtų pretenduoti pokomunistinės transformacijos pralaimėtojai? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, kokias prielaidas darysime apie kontrafaktinę komunistinių šalių ekonominę dinamiką: kaip būtų kitusi jų ekonomikos būklė, jeigu (a) jokių reformų nebūtų buvę daroma arba (b) jeigu būtų buvęs pasirinktas kitoks išėjimo iš komunizmo kelias? Nėra jokio pagrindo manyti, kad nevykdant jokių reformų 1990 ar 1991m., kitais, 1993, ..., 2000, ..., 2007 metais BVP lygis būtų išlikęs toks pat, koks jis buvo 1989 ar kitais (paskutiniais komunistų valdymo) metais. O būtent tokią prielaidą daugelis pralaimėtojų ir daro, kai mano, kad komunistinei sistemai nežlugus, jų pajamos ir vartojimo lygis būtų buvęs mažų mažiausiai ne žemesnis už tą, koks buvo paskutiniais komunizmo metais.

Iš tikrųjų kai kuriose komunistinėse šalyse (Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Rumunijoje) paskutiniais komunistų valdymo metais ekonomika (nežymiai) augo, ir netgi galima tą augimo tendenciją kelerius metus ekstrapoliuoti į ateitį. Tačiau Sovietų Sąjungoje paskutiniais M. Gorbačiovo valdymo metais ji jau smuko, ir nekyla abejonių, kad ši šalis jau riedėjo į ekonominės krizės duobę. Olehas Havrylyshynas mano, kad ji būtų buvusi tokia pat gili kaip ir ta, į kokią Rusijos ekonomika įgriuvo 1992 m., nors (galbūt) būtų atsivėrusi vėliau, o slydimas į ją būtų buvęs lėtesnis (Havrylyshyn 2006: 118–120). Ats-

kaitos tašku pokomunistinės transformacijos kaštams įvertinti pasirinkus ne 1989 m. ekonomikos lygį, bet vieną iš kontrafaktinių komunistinių šalių raidos scenarijų, pagrįstų prielaida, kad komunistai liko valdžioje ir po 1989 m. (Rusijoje ir kitose posovietinės erdvės šalyse – po 1991 m.), galima teigti, kad jokių ekonominių transformacijos kaštų iš viso nebuvo arba kad jie buvo kur kas mažesni, negu mano pralaimėtojai.

Teiginys, kad jokių ekonominių kaštų nebuvo, yra teisingas, jeigu tiesa, kad (1) nekeičiant planinės-administracinės sistemos ekonomikos nuosmukis buvo neišvengiamas, (2) jis būtų buvęs toks pats arba gilesnis už faktiškai įvykusį ir (3) nebuvo geresnio už pasirinktąjį pokomunistinės transformacijos kelio. Teiginys, kad ekonominiai kaštai yra mažesni, negu atrodo pralaimėtojams, ekstrapoliuojantiems 1989 m. gerovės lygį į tą ateitį, kurios taip ir nebuvo, yra teisingas, jeigu tiesa, kad nors (1) ekonomikos nuosmukis buvo neišvengiamas, tačiau (2) be reformų jis būtų buvęs mažesnis, negu faktiškai buvo, o (3) pasirinktam ekonominių reformų keliui nebuvo geresnių alternatyvų.

Atsakymas į klausimą, kokie tikrieji pokomunistinės transformacijos ekonominiai kaštai, priklauso nuo to, kokį alternatyvų pasirinktajam raidos scenarijų laikysime „tikruoju“. Tačiau aiškių pagrindų išskirti tik vieną iš jų nėra. Ypač keblu atsakyti į klausimą, ar buvo geresnių alternatyvų faktiškai vykdytai politikai. Pokomunistinės ekonominės transformacijos kritikai niekada neteigia, kad jokių reformų daryti nereikėjo. Jie tik daro prielaidą, kad vykdant jas kitaip, ekonominio nuosmukio buvo galima arba išvengti, arba pasiekti, kad jis būtų mažesnis arba trumpesnis. Galbūt kada nors ekonomikos istorikai atsakys į šiuos klausimus taikydami sofistikuotus ekonometrinius modelius, analogiškus taikomiems makroekonominiam prognozavimui.

Tuo tarpu galime būti tikri tik dėlto, kad nei M. Gorbačiovui, nei juo labiau valdžioje įsitvirtinusiems 1991 m. rugpjūčio pučistams SSRS nebūtų pavykę pakartoti „kinų stebuklo“ – laipsniškai pereiti prie rinkos ekonomikos be ekonominio nuosmukio (Pareto pagerinimų keliu). Šis teiginys jau buvo pakankamai pagrįstas 4-ame dešimto skyriaus skirsnyje. Galima taip pat teigti, kad tik delsiant pradėti reformas, valstybinių administracinių struktūrų dezintegracijos sąlygomis ekonominis nuosmukis Rusijoje tikriausiai būtų buvęs dar gilesnis, palyginus su tuo, koks jis buvo B. Jelcino prezidentavimo laikais. Tiesa, vargu ar būtų buvęs gilesnis, negu tokiose pokomunistinės transformacijos „antirekordininkėse“, kaip Moldavija ar Gruzija, kurių išėjimą iš komunizmo sukomplikavo kariniai konfliktai.

Pamėginus vykdyti kiniško tipo reformas politinėmis autoritarinio režimo sąlygomis, bet nesant tokių pat pradinių bei ribinių ekonominių sąlygų (atsilikimo pranašumų), kokiomis vyko reformos Kinijoje, labiausiai tikėtina tokia makroekonominė dinamika, kokią matome šalių, išėjusių iš komunizmo į valstybinį monopolistinį kapitalizmą, atveju. Baltarusijos ir Uzbekijos raida 1991–2007 metais pateikia labiausiai tikėtiną vaizdą tos ateities, kokia laukė visos buvusios Sovietų Sąjungos tuo atveju, jeigu B. Jelcinui ir kitoms demokratinėms jėgoms nebūtų pavykę sustabdyti 1991 m. rugpjūčio pučistų.

Tokiu atveju grynai ekonominiai išėjimo iš komunizmo kaštai daugelyje buvusių sovietinių respublikų būtų buvę mažesni už faktinius. Mažesnė būtų buvusi ir pokomunistinės visuomenės pajamų diferenciacija. Tačiau didelė klaida būtų sutapatinti ekonominius pokomunistinės transformacijos kaštus su jos visuminiais socialiniais kaštais. Pokomunistinę transformaciją pateisina ne vien tik naujai sukurtų arba atkurtų kapitalistinių gamybinių santykių pranašumas – jų gebėjimas užtikrinti spartesnę gamybinių jėgų raidą – tegul ir didesnės socialinės-ekonominės nelygybės kaina. Juo labiau, kad tas pranašumas daugumoje pokomunistinių šalių pradėjo reikštis tik praėjus geriems dešimčiai metų nuo komunizmo žlugimo, kai visose pokomunistinėse šalyse vėl prasidėjo ekonominis augimas, kurio tempai yra ženkliai didesni, palyginus su tais, kokie buvo būdingi komunistinių šalių ekonomikai paskutiniu jų gyvavimo dešimtmečiu.

13.2. Vartotojo gerovė ir piliečio gerovė

Visi išdėstytieji svarstymai išėjimo iš komunizmo laimėjimų ir kaštų klausimu atsižvelgia tik į tą visuminės socialinės gerovės sudedamąją dalį, kurią galima pavadinti grynai ekonomine, arba vartotojiška, gerove, kurios lygio apytikris rodiklis yra BVP dydis, tradiciškai sureikšminamas ekonomistų, gerovę tapatinančių su vartotojų norų patenkinimu (žr. Norkus 2003b). Kuo didesnis BVP vienam gyventojui, tuo daugiau savo norų gali patenkinti vartotojai. Problema ta, kad vartotojų norai potencialiai yra beribiai, o dėl daugelio jų galima abejoti, ar jų patenkinimas tikrai didina vartotojų gerovę (pavyzdžiui, alkoholio, tabako ir kitų narkotikų vartojimas). Dėl kitų norų galima abejoti, ar juos tenkinantys vartotojai nėra kryptingų manipuliacijų, kurias vykdo žiniasklaidoje reklamą užsakantys gamintojai, aukos.

Dar Frankfurto mokyklos atstovai (Teodoras Adorno, Maxas Horkheimeris, Herbertas Marcuse) ir artimas jiems Erichas Frommas teigė, kad būtent ta įtaka, kurią gamintojai ir masinės informacijos priemonės daro žmonių norams, uždaro juos savotiškame voverės rate: juo daugiau norų vartotojai įgyja gamintojų ir reklamos specialistų pastangomis, tuo didesnių pajamų jiems reikia tiems norams patenkinti, tuo daugiau jiems tenka dirbti. Vartojama vis daugiau, gyvenimo tempas ir įtampa vis didėja, bet į voverės ratą įsukti žmonės nesijaučia laimingi, nes sistema visada spėja vartotojams įdiegti norų daugiau, negu jie išgali jų patenkinti (žr. Norkus 2004).

Galima klausti, ar gerovės sutapatinimas su vis didesniu vartojimu yra suderinamas su visuomenės tvarios plėtros (*sustainable development*) perspektyva (žr. Čiegis 2002; 1997). Būtent šį klausimą dar 1993 m. iškėlė vokiečių sociologas Wolfgangas Zapfas: „ar moderni visuomenė su masiniu vartojimu ir gerovės valstybe gali išplisti globaliniu mastu? Ar visos, ar bent daugelis Azijos, Lotynų Amerikos ir Afrikos visuomenių gali tapti moderniomis? Pavyzdžiui, ar galima iš principo įsivaizduoti, kad Kinijoje kada nors važiuos 600 milijonų automobilių arba bent tiek (pagal gyventojų skaičių), kiek buvusioje Vo-

kietijos Demokratinėje Respublikoje – 250 milijonų: dvigubai daugiau, negu šiandien jų yra JAV?“ (Zapf 1993: 171).

Vartotojų gerovė, sukuriama su tokiais pat resursais, priklauso ne tik nuo vartotojų turimų išteklių, bet ir jų norų. Toks pats išteklių kiekis vartotojui su nedideliais ir pigiai patenkinamais norais užtikrina aukštą, o vartotojui su dideliais, brangiai kainuojančiais norais – tik nedidelę vartotojišką gerovę. Su šia aplinkybe yra susijęs ir skurdo sąvokos kultūrinis-socialinis reliatyvumas. Tik tarę, kad yra galimas interpersonalus vartotojų pasitenkinimo palyginimas, vartotojiškos gerovės rodikliu galime laikyti taip pat ir pajamų paskirstymo lygybę. Ši prielaida, ekonomikos moksle dominuojančios neoklasikinės paradigmos požiūriu, yra problemiška, nes galutiniu vartotojo gerovės matu ji daro subjektyvią naudą, kuri traktuojama kaip dydis, matuojamas tik intervalų skalės lygiu. Duomenys, gauti matuojant tokia skale, nėra interpersonaliai palyginami. Interpersonalus palyginamumas reikalauja prielaidos, kad nauda yra matuojama santykių skalės lygiu, o tokio matavimo operacionalių procedūrų nėra (žr. Norkus 2004).

Jeigu vis dėlto „vardan argumento“ tokią prielaidą priimtume (kad pasižiūrėtume, kas iš jos plaukia), tai atsakymą apie didesnės pajamų lygybės teigiamą poveikį kolektyvinei vartotojiškai gerovei galėtume pagrįsti tokiu samprotavimu: ribinė nauda, kurią vargšui vartotojui teikia papildomas pajamų doleris ar litas, pranoksta ribinę žalą, kurią patiria turtingas vartotojas, prarasdamas tą dolerį ar litą. Jeigu atėmus iš turtingojo litą ir atidavus jį vargšui, vargšo paskatos dirbti, o turtingojo – dirbti ir investuoti nesumažėja, tai toks pajamų perskirstymas padidina kolektyvinę gerovę. Taigi BVP vienam gyventojui ir vienas iš pajamų nelygybę visuomenėje matuojančių indeksų (pavyzdžiui, Gini koeficientas) turėtų būti laikomi svarbiausiais visuomenės vartotojiškos gerovės rodikliais.

Tačiau žmonės yra ne vien vartotojai, bet ir piliečiai – tokie veikėjai, kuriems rūpi ne vien jų asmeninė gerovė. Ekonominė gerovės analizė remiasi prielaida, kad žmonėms rūpi tik jų pačių ir jų šeimų gerovė. Realiems žmogiškiesiems veikėjams rūpi taip pat ir kitų žmonių, visų pirma tų, kuriuos jie laiko savais, t.y. tautiečiais, tėvynainiais, bendrapiliečiais, gyvenimas bei gerovė. Tas susirūpinimas kitų gyvenimu ir kitų gerove turi dvi formas. Pirma, tai šališkas susirūpinimas, kuris pasireiškia pavydu arba džiaugsmu, keliamu konkrečių asmenų padėties. Antra, tai nešališkas susirūpinimas, kurį kelia kitų žmonių norų, gyvenimo būdo, pajamų pasiskirstymo visuomenėje ar jos politinės santvarkos ir pan. ir tam tikros gero gyvenimo ar teisingos visuomenės sampratos neatitikimas. Šiuo atveju žmonėms kelia pasipiktinimą ar susirūpinimą tai, kad kiti žmonės nenori to, ko jie turėtų norėti, arba nori to, ko jie turėtų nenorėti. Taigi žmonės turi ir tokių norų, kurių objektas yra ne vartojimo reikmenys ar paslaugos, bet jų pačių ar kitų žmonių norai arba gyvenimo būdas. Tokius norų norus arba to, ko reikia norėti, vaizdinius (*conceptions of the desirable*) sociologai vadina vertybėmis.

Visuminė socialinė gerovė apima visuomenės narių gyvenimo būdo, pajamų paskirstymo, jos politinės santvarkos ir kitų jos gyvenimo aspektų ir tos visuomenės narių ben-

drų vertybių, jai būdingos gero gyvenimo sampratos, kuri nebūtinai remiasi filosofija, gyvenimo kokybės matu laikančia kuo didesnį vartotojiškų norų patenkinimą, atitikimą. Tokia gyvenimo filosofija dominuoja šiuolaikiniuose Vakaruose, tačiau ilgus tūkstantmečius įtakingos „išganymo religijos" (žr. Weber 2000 (1922)) propagavo asketizmą nuvertindamos materialinę gerovę (kuri ir taip absoliučiai žmonių daugumai buvo nepasiekiama). Pamoksle nuo kalno išdėstytos etikos šalininkas galėtų pasakyti, kad nors šiandien Vakarų šalių gyventojų ekonominė gerovė yra puiki, jų socialinė gerovė prasta, nes žmonės nori ne to ir myli ne tai, ko liepė norėti ir mylėti Kristus. Panašiai samprotautų ir „žaliasis" fundamentalistas, nepatenkintas savo bendrapiliečių „neteisingais norais" (žr. taip pat 1.6).

Visuminė socialinė gerovė prasta, kai atotrūkis tarp visuomenės narių vertybių ir faktinių žmonių norų bei elgesio, o taip pat tarp visuomenės vertybių ir jos politinės santvarkos yra didelis.[105] Šią socialinės gerovės sampratą galima paaiškinti pavyzdžiu, kuris daugumai lietuvių skaitytojų turėtų būti itin suprantamas. Įsivaizduokime, kad mažą šalį, kurioje gyvena branginantys savo šalies nepriklausomybę bei jos demokratinę politinę santvarką žmonės, okupuoja ar aneksuoja didelė kaimyninė šalis. Po aneksijos realios gyventojų pajamos padidėja dvigubai (tarkime, vartojimo prekių pasiūla lieka ta pati, tačiau viskas atpinga dvigubai). Kadangi šios šalies gyventojai gali dvigubai daugiau vartoti, jų vartotojiška gerovė išauga. Tačiau ar padidėjo jų socialinė gerovė?

Ne, jeigu jų vertybės (visų pirma noras gyventi nepriklausomoje demokratinėje valstybėje) tebėra tos pačios. Autoritarinės diktatūros, kurios atėjusios į valdžią stabilizuoja ekonomiką ir užtikrina spartų jos augimą, padidina visuomenės vartotojišką gerovę, bet sumažina jos socialinę gerovę, jeigu tos visuomenės politinėje kultūroje demokratija turi savaiminės vertybės statusą. Vidurio Europoje bei Baltijos šalyse tuos vartotojiškos gerovės nuostolius, kuriuos jos patyrė pokomunistinės ekonominės transformacijos metu, su kaupu kompensuoja nepriklausomybės atkūrimas bei demokratinės politinės santvarkos sukūrimas.

Baltijos šalyse, kurios komunizmo sąlygomis neturėjo netgi formalios valstybinės nepriklausomybės, kurią išsaugojo Vidurio Europos šalys, visuminės socialinės gerovės šuolis buvo ypač didelis. Nekelia abejonių, kad dauguma šių šalių žmonių, kurie su entuziazmu pasitiko 1989–1991 metų įvykius, su tokiu pat entuziazmu būtų darę tą patį (ėję į mitingus, taip pat balsavę rinkimuose kaip balsavo) ir žinodami tikrąją ekonominę kainą. Jie stojo prieš komunizmą ne dėl didesnės vartotojiškos gerovės, ne dėl specialiai kai kuriems iš jų už patirtas komunizmo metais skriaudas skirtų kompensacijų, ne dėl komunistų atimtos nuosavybės sugrąžinimo.

---

105 Toks atotrūkis gali būti būdingas ir pavieniam žmogui, kai tenkinami didžiausi norai, tačiau dėl jų patenkinimo padaryti poelgiai laikomi blogais, pavyzdžiui, sočiai pavalgiusio, bet norinčio sulieknėti žmogaus, arba asmens, gyvenančio aktyvų lytinį gyvenimą, bet laikančio idealu skaistų gyvenimą, būklė.

Todėl tose šalyse, kurios komunizmo metais išsaugojo demokratines, liberalias, nacionalistines vertybes, ir iš komunizmo išėjo (arba grįžo) ne tik į RAK, bet ir į liberaliąją demokratiją, visuminės socialinės gerovės prieaugis yra neabejotinas. Tuo tarpu tose šalyse, kurios iš komunizmo išėjo į autoritarinį valstybinį kapitalizmą, tas perėjimas visuminę socialinę gerovę sumažino – netgi tais atvejais, kai vartotojiškos gerovės nuosmukis buvo mažesnis, negu sukūrusiose liberalųjį demokratinį režimą šalyse. Lietuviai gyvena už baltarusius geriau ne todėl, kad daugiau vartoja, bet todėl, kad gyvena liberaliosios demokratijos sąlygomis, kurios neturi baltarusiai, nors (jeigu tikėtume lietuvių politologais) jos labai trokšta. Tiesa, Lietuva iš kitų pokomunistinių šalių išsiskiria itin menku pasitenkinimu demokratija, menku pasididžiavimu savo šalimi. Pirmaisiais po įstojimo į ES metais Lietuva neigiamu migracijos saldo lygiu aplenkė kitas naująsias nares. Tačiau emigracija vyksta ne į šalis, kuriose demokratijos nėra, tačiau į tas, kuriose ji veikia geriau.

Į demokratiją ir jos užtikrinamas žmogaus teises, kaip socialinės gerovės šaltinį, būtina atsižvelgti ir vertinant kinų kelio iš komunizmo privalumus. Dalyko esmę labai tiksliai nusako J. Kornai: „aš jaučiu gilią antipatiją argumentams, kurie lygina Kinijos laimėjimus (*performance*) su Vidurio Rytų Europos laimėjimais ir kurie tendencingai ir šališkai pabrėžia jos daug greitesnį ekonominį augimą. Tai tiesa, kad Vidurio Rytų Europoje augimo tempas yra daug mažesnis už Kinijos tempą. Bet jis yra ženklus (*respectable*) ir, kaip aš nurodžiau anksčiau, jis jau yra aukštesnis negu buvo per pirmąją ankstesnio režimo dekadą. Aš esu pasirengęs susitaikyti su mažesniu augimo greičiu, palyginus su nepaprastai dideliais Kinijos tempais, jeigu jį palydi pagarba demokratijai ir žmogaus teisėms! Aš pripažįstu, kad yra tokių, kurie pasaulio nesuvokia tokiu būdu ir mano, kad galima neapibrėžtai ilgam laikui atsisakyti demokratijos arba ją atidėti“ (Kornai 2006: 226).

Kaip parodė Tiananmenio aikštės tragedija 1989 m., ir Kinijoje yra žmonių, kurie demokratijos (pilietinių) ir ekonominių (vartotojiškų) vertybių santykį supranta taip pat, kaip ir J. Kornai. Jeigu tokių žmonių Kinijoje daugėja, tai Kinijos visuminės socialinės gerovės augimas yra kur kas lėtesnis už tą, apie kurį byloja jos ekonominės statistikos skaičiai, atspindintys tik vartotojiškos žmonių, kaip privačių asmenų, gerovės augimą. Tik toks mąstymo būdas, kuriam liberalioji demokratija bei neatsiejamos nuo jos žmogaus pilietinės ir politinės teisės bei laisvės (rinkimų, žodžio, susirinkimų ir pan.) yra savaiminės vertybės, pridera tikram demokratui bei liberalui – tokiam, kuris laiko liberaliąją demokratiją geriausia politine santvarka ir nelygstamu socialinės gerovės šaltiniu „bet kokiu oru“ – nepriklausomai nuo jos ekonominių laimėjimų. Tik todėl, kad tokių žmonių bent jau kai kuriose šalyse buvo gana daug, liberalioji demokratija galėjo išgyventi pasaulyje sunkiausiais jais 4-uoju ir 5-uoju XX amžiaus dešimtmečiais, kai daugeliui intelektualų autoritarizmo ir totalitarizmo ekonominis ir karinis pranašumas atrodė neabejotini.

13.3. Prievarta, valstybė, demokratija

Kas yra ta liberalioji demokratija, kaip neprilygstamas socialinės gerovės šaltinis? Atsakymą į šį klausimą reikia pradėti nuo atsakymo į kitą, bendresnį: o kas yra demokratija apskritai, t.y demokratija be jokių epitetų?

Pačia bendriausia prasme demokratija reiškia tokią kolektyvinių sprendimų procedūrą, kai dauguma yra priversta paklusti mažumai. Kai sprendimas yra priimtas, mažumos atstovai turi daryti tai, ko nori ne jie, bet dauguma. Daugumos valią atitinkantis veiksmas mažumai yra ne savanoriškas, bet priverstinis. Demokratijos be epitetų svarbiausias privalumas – prievartos vaidmens socialiniame gyvenime sumažinimas. Jeigu atsiribotume nuo prievartos pačiam sau problemos, tai prieitume prie išvados, kad jokios prievartos socialiniame gyvenime nebūtų gal tik tuo atveju, jeigu žmonės nesusidurtų su kolektyvinio veiksmo problema. Ji iškyla visada, kai vieno veikėjo veiksmai, kuriais jis tenkina savo interesus, turi šalutinių pasekmių (daro „išorinį poveikį“) kitų veikėjų gerovei (Coleman 2005(1990): 43–47).

Galima išskirti ir lošimų teorijos priemonėmis sumodeliuoti daugybę tokių konflikto situacijų. Tai ir situacija, kai kokio nors ištekliaus visiems nepakanka, o jį dalijant išaiškėja, kad jeigu daugiau gauna vienas, tai mažiau lieka kitam (tai būtų grynojo konflikto situacija); ir tokia situacija, kai veikėjai gali pasigerinti padėtį bendradarbiaudami, tačiau kiekvienas siekia išvengti bendradarbiavimo kaštų už dyką pasinaudodamas kitų bendromis pastangomis sukurta kolektyvine gėrybe (Coleman 2005(1990): 219–233). Prievartos nepadėtų išvengti netgi principinis (konstitucinis) sprendimas įgyvendinti tik tokius kolektyvinius projektus, kuriems visi vienbalsiai pritaria. Toks sprendimas paliktų neatsakytą klausimą, ką daryti dalybų, t.y. gryno konflikto, situacijose; ką daryti su išsisukinėtojais – tais, kurie pritaria projektui, bet paskui sulaužo pažadą savo ištekliais prisidėti prie jo įgyvendinimo. Pagaliau nesunku pastebėti, kad kai kolektyviniam sprendimui būtinas vienbalsis pritarimas, gali susidaryti situacijos, kuriose mažuma arba net vienas veikėjas savo veto teisės dėka gali prievartauti kitus, grasindamas ja pasinaudoti, jeigu negaus nuolaidų kitais sau svarbiais klausimais. Tad ir vienbalsio kolektyvinių sprendimų priėmimo principas neleidžia išvengti prievartos (plg. Shapiro 2003: 16–19).

Tai būtų įmanoma tik tuo atveju, jeigu tarp kolektyvinio veiksmo dalyvių nebūtų jokių interesų konfliktų arba jeigu jie visi mylėtų vienas kitą, o taip gali būti (kaip jau nurodyta) tik išskirtinėmis aplinkybėmis. Kalbame apie tas situacijas, kuriose lošimų teorija, kaip analitinis instrumentas, su kuriuo analizuojama veikėjų tarpusavio priklausomybės logika, yra nepritaikoma, nes jose negalioja veikėjų savanaudiškumo prielaida. Iš tikrųjų, jeigu žmonės mylėtų vienas kitą arba būtų pozityvūs, neegocentriški, veiksmingieji altruistai (plg. Norkus 1994; Norkus 1995), nereikėtų ne tik valstybės, bet ir demokratijos. Jėzus Kristus nebuvo demokratas, o ir toje bendruomenėje, kurią sudarė jo apaštalai ir kiti mokytiniai, nebuvo demokratijos (apaštalai nė karto nebalsavo dėl Jėzaus siūlymų). Buvo santarvė,

kylanti iš meilės artimui, kai kiekvienas kitu rūpinosi labiau negu pats savimi. Nereikia demokratijos ir angelams. Nėra ir nebus demokratijos rojuje. Tačiau pragare demokratija gali būti, bent jau tarp tikrųjų pragaro piliečių ar Šėtono pavaldinių, t.y. velnių. Politika, valstybė, demokratija yra žmonių ir velnių reikalas. Tai dar 1788 m. paprastai ir aiškiai konstatavo Jamesas Madisonas: „jeigu žmonės būtų angelai, jokia vyriausybė nebūtų būtina“ (Madison 1788).

Galima teigti, kad tuo atveju, kai dauguma paklūsta mažumai, prievartos būna mažiau, negu tuo atveju, kai mažuma paklūsta daugumai. Kai dauguma išprievartauja mažumą, tai tikriausiai geriau negu tas atvejis, kai mažuma išprievartauja daugumą arba vienas išprievartauja visus ir visas. Nors demokratija leidžia sumažinti prievartą, nėra pagrindo manyti, kad ji yra įmanoma be prievartos, nes ji yra ne kas kita, kaip daugumos prievarta mažumai. Tik visų meilė visiems, o ne demokratija gali išlaisvinti pasaulį nuo prievartos. Juolab kad be prievartos negali būti ir valstybės, nes politiniai sprendimai, o kartu ir valstybės valdžia iš esmės yra prievartiniai. „Kolektyvizuoti sprendimai yra politiniai, kadangi jie yra (a) suverenūs, (b) be galimybės išeiti, ir (c) sankcionuojami“ (Sartori 1987: 215).

Prievartinis valstybės valdžios pobūdis kyla iš suverenumo kaip valstybingumo atributo. Suverenumas reiškia tai, kad valstybės nustatomos taisyklės yra aukščiau už kitas taisykles ar potvarkius. Veikėjas turi paklusti valstybės, kurios teritorijoje yra, įstatymams arba pareigūnų nurodymams nepriklausomai nuo to, ar su jais sutinka, ar ne, nes kitaip jam gresia sankcijos, kurios gali būti ir smurtinės. Minėdamas galimybės išeiti nebuvimą, kaip skiriamąjį politinių sprendimų bruožą, Giovanni Sartori turi omenyje garsiąją Alberto Hirschmano protesto formų tipologiją, pagal kurią nesutikimą su kokios nors korporacijos veikla jos narys arba klientas gali išreikšti dviem būdais – „balsu“ (reikalaudamas keisti politiką, peržiūrėti jau priimtus sprendimus) arba „išėjimu“ – tiesiog pasitraukdamas iš jos (Hirschman 1970). Tiesa, pilietybę arba pavaldinystę galima keisti, bet tas keitimas visada būna susijęs su itin didele kaina. O ir nebeturintis jokios pilietybės arba pavaldinystės asmuo turi paklusti įstatymams tos valstybės, kurios teritorijoje jis tuo metu yra. Jeigu nepaklūsta, tai tampa sankcijų objektu.

Politinė demokratija yra vienas iš režimų, būdingų valstybei, kaip iš esmės prievartiniam žmonių junginiui. Nors prievarta visada buvo ir bus viena iš socialinio gyvenimo rišamųjų medžiagų, lyginamasis skirtingų prievartos formų svoris prievartinėje socialinio gyvenimo sąrangoje yra istoriškai apibrėžtas ir kintamas dydis. Dar Thomas Hobbesas pagrindiniu visuomeninės sutarties, kuria pereinama iš natūralios (ar gamtinės) į visuomeninę būklę, turiniu laikė sudarančių tą sutartį veikėjų įsipareigojimą nebenaudoti smurto, kaip priemonės savo tikslams pasiekti, ir perduoti šios priemonės taikymo monopolinę teisę suverenui arba valstybei (Hobbes 1999 (1651): 135–141, 179–195). Taigi kaip svarbiausia jos funkcija iškyla vidaus taikos palaikymas, valstybės piliečių (pavaldinių) saugumo užtikrinimas.

Prievarta ir smurtas nėra tas pat. Pavartę anglų kalba parašytų politinės teorijos tekstų vertimus į lietuvių kalbą, galime pastebėti, kad „prievarta“ verčiami žodžiai *coercion, com-*

pulsion, violence, kurie anaiptol nėra sinonimai. Taip pat ir vokiečių kalbos žodžiai – *Gewalt* ir *Zwang* – reiškia ne tą patį. *Violence* arba *Gewalt* vartojami tada, kai vieni veikėjai prieš kitus veikėjus naudoja fizinę jėgą – žeisdami, žalodami, naikindami jų kūnus ir turtą. Šiuo atžvilgiu yra iškalbinga anglų kalbos žodžio *violence* etimologija – veiksmažodis *violate*, iš kurio kyla daiktavardis *violence* – reiškia būtent „žeisti" ar „pažeisti". Taigi su *violence* ar *Gewalt* turime reikalą tada, kai vienas žmogus kitą žmogų muša, skandina, šaudo, degina jo namus ar sprogdina jo automobilį, kai vienos valstybės karinės pajėgos bombarduoja kitos valstybės miestus arba skandina jos laivus (Keane 2004: 35–41; Rule 1988: 1–2). Prievartos priešingybė yra laisvė, o smurto priešingybė yra taika. Taika dar nereiškia laisvės, nes yra daug būdų, kaip vienas žmogus gali taikiai išprievartauti kitą. Žodis „prievarta" tinka tais atvejais, kai vienas veikėjas nedaro to, ką jis padarytų, arba daro tai, ko jis nedarytų todėl, kad jam kažkas kitas grasina sankcijomis, kurios gali sumažinti jo gerovę (Nozick 1969; Taylor 1982: 10–25). Atskirais atvejais tos pasekmės gali reikšti ir fizinį smurtą. Tačiau ir be smurto yra daugybė kitų negatyvių sankcijų, kuriomis vienas veikėjas gali grasinti kitam ir taip spausti, versti ir priversti jį elgtis sau tinkamu būdu. Žinoma, prievarta nėra vienintelis būdas, kuriuo vienas veikėjas gali paveikti kitų veikėjų elgesį. Tai galima padaryti siūlant kitam veikėjui atlygį, kurį jis gautų padaręs tai, ko nori pirmasis (taigi siūlant jam jo padėtį pagerinančius mainus); įtikinant tą kitą veikėją, kad tam tikras veiksmas geriausiai atitinka jo paties interesus, ir kitais būdais.

Valstybė verčia savo piliečius arba pavaldinius vienas prieš kitą nebenaudoti smurto, nors smurtas gali tebebūti priemonė, kurią piliečiams arba pavaldiniams leidžiama naudoti prieš tuos, kurie yra nuo jų asmeniškai priklausomi – žmonas, vaikus, vergus, baudžiauninkus. Tačiau ilgainiui smurtas prieš kitus vis labiau ribojamas, vis nuosekliau įgyvendinant valstybinį smurto monopolį (plg. Weber 1976 (1922): 29–30; Giddens, 1985; Thomson, 1994; Barzel 2002). Garsus vokiečių sociologas Norbertas Elias, rašydamas apie civilizacijos procesą kaip apie tam tikrą evoliucinę socialinio gyvenimo kaitos tendenciją, svarbiausiu jo bruožu laiko smurto išstūmimą iš socialinio gyvenimo kasdienybės, jo pavirtimą nekasdieniu, išskirtiniu, probleminiu reiškiniu (žr. Elias 2004 (1969): Elias 1992 (1939)).

Realų istorinį valstybių, kaip smurto monopolisčių, atsiradimo mechanizmą taikliausiai apibūdina Šv. Augustino valstybės, kaip didelės plėšikų gaujos (*magnum latrocinium*), apibūdinimas, pateikiamas jo garsiojo veikalo *De civitate dei* ketvirtos knygos ketvirtojo skirsnio pradžioje.[106] Prielaidos valstybei atsirasti susidaro, kai atsiranda abeliai – sėslūs žmonės, žemdirbiai, pagaminantys daugiau, negu reikia išgyventi iki sekančio derliaus. Tada pasidaro įmanomas Kaino – profesionalaus plėšiko, smurtautojo parazitinis gyvenimo būdas.

Tipinė realiai istorinė valstybės užuomazga yra reketininkų gauja, kuri reikalauja mokėti mokestį už apsaugą nuo kitų reketininkų gaujų. Maksimalų to mokesčio dydį nubrėžia tas minimumas, kurį būtina palikti saugomajam, kad jis galėtų išlikti ir tęsti gamybą (plg.

[106] Žr. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf102.iv.IV.4.html. Žiūrėta 2007 08 27.

Tilly 1985; McNeill 1992; Olson 1993). Smurtautojai, atimantys daugiau, sunaikina ir savo pačių gerovės pagrindą, nes iš visiškai nuskurdinto arba iš bado mirusio gamintojo nebėra ko atimti. Kai tas maksimumas pasiekiamas, vienintelis būdas padidinti gaujos arba kariaunos pajamas yra plėsti reketuojamą teritoriją.

Smurtinės reketininkų gaujų, siekiančių plėsti savo monopoliškai reketuojamas teritorijas, kovos yra karai, užpildantys visą rašytinę istoriją. Tačiau pačios reketuojamos teritorijos viduje organizuotų reketininkų pastangos įgyvendinti plėšimo monopolį turi šalutinę pasekmę – sukuria tą viešąją gėrybę, kuri vadinasi vidaus taika. Savindamiesi smurtavimo monopolį, jie baudžia reketuojamuosius, kai šie spontaniškai naudoja smurtą tarpusavio konfliktams spręsti, ir taip apsaugo juos vienus nuo kitų, o ilgainiui pradeda versti juos laikytis vienas su kitu sudarytų sutarčių, padėdami spręsti kolektyvinio veiksmo problemas tarp žmonių, kurie nėra giminės ar draugai. Taip valstybė sukuria prielaidas rinkos mainais pagrįsto darbo pasidalijimo platėjimui bei gilėjimui. Plėšikų gauja, įtvirtinusi smurto naudojimo tam tikroje teritorijoje monopolį, tampa toje teritorijoje tokiu būdu susikūrusios valstybės valdančiuoju elitu su paveldima iš kartos į kartą naryste bei tos narystės teikiamais pranašumais.

Jeigu tos valstybės nevirsta didžiulėmis imperijomis, jos ilgainiui turi pradėti skaitytis ir su pavaldinių interesais, kurie gali tuos interesus ginti ne vien balsu – žodiniais protesto veiksmais, bet ir išėjimu – pabėgdami į kitą valstybę, kur mažesni mokesčiai ir geresnė valstybės kuriamų viešųjų gėrybių pasiūla. Tai pirmiausia mobilaus kapitalo, lengvai nuslepiamo ir palyginti nesunkiai perkeliamo iš vienos vietos į kitą, savininkų, o taip pat karo prievolininkų interesai. Vieno kunigaikščio kariauninkai gali pereiti tarnauti pas kitą, geresnį, kaip ir vieno pono valstiečiai gali pabėgti pas kitą (plg. Jones 1987: 104–126). Valstybių pliuralizmas ir konkurencija dėl pavaldinių riboja valstybių valdovų galią, o ilgainiui skatina pačios valstybės transformaciją iš valdovo šeimos tėvonijos (nuosavybės), kurios dalį galima atiduoti dukrai kaip kraitį, į viešąją įstaigą su savo *raison d'etat*,[107] kurio tarnu laikomas ir pats valdovas.

13.4. Ginčijami demokratijos sąvokos aspektai ir dedukcinės tipologijos

Valstybės sukuriamos viešosios gėrybės – taika bei prievarta laikytis sutarčių – yra trapios. Rašytinė istorija – tai ne tik valstybių tarpusavio karų, bet ir vidaus arba pilietinių karų istorija. Viena iš pilietinių karų priežasčių yra konkurencija ir konfliktai paties valdančiojo elito viduje – kas bus pirmesnis, kas užims aukščiausią padėtį valstybės valdžios hierarchijoje, kas valdys. Priklausomai nuo to, kaip sprendžiami šie klausimai, egzistavo ir tebeegzistuoja didžiulė istorinė valstybės formų arba politinių režimų įvairovė. Politinis režimas, kuris dominuoja šiuolaikiniame pasaulyje, yra atstovaujamoji demokratija.

---

[107] Valstybės interesais (pranc.).

Perėjimas nuo autokratinio (autoritarinio) politinio režimo prie demokratinio yra politinės sistemos modernizacija. Svarbiausiu valstybės valdžios legitimumo šaltiniu tampa jos valdomų piliečių rinkimuose pareikšta valia. Dinastijos, valdančios „Dievo valia", suverenitetą pakeičia tautos suverenitetas; pavaldiniai, kuriems valstybės valdžia „savo malone" gali suteikti tam tikras teises ir privilegijas, tampa prigimtines teises turinčiais valstybės piliečiais, kurie suteikia terminuotą teisę save valdyti savo pačių išrinktiems ir atskaitingiems pareigūnams (Bendix 1978).

Skiriamasis demokratinio politinio režimo bruožas yra galimybė taikiai pakeisti aukščiausius valstybės pareigūnus periodiškai rengiamų santykiškai laisvų konkurencinių rinkimų keliu ir tokiu būdu padaryti valstybės valdžią atskaitingą jos valdomiems piliečiams. Šis skiriamasis demokratijos bruožas ir fiksuojamas garsiuoju demokratijos apibrėžimu, kurį suformulavo Josephas A. Schumpeteris: „demokratinis metodas yra tokia institucinė politinių sprendimų priėmimo tvarka, kai tam tikri individai per konkurencinę kovą dėl rinkėjų balsų įgyja sprendimo galią" (Schumpeter 1998 (1942): 297). Jis išreiškia politinės atstovaujamosios demokratijos sampratą, kuri literatūroje vadinama procedūrine arba minimalia (žr. taip pat Dahl 1994 (1989); Held 2002 (1987): Sartori 1987; Shapiro 2003). Periodiškai rengiami, laisvi ir konkurencingi rinkimai yra būdas užtikrinti aukščiausios valstybės valdžios atskaitomybę piliečiams (demui, liaudžiai).

Procedūrinės demokratijos sampratos alternatyva yra vadinamoji substancinė demokratijos samprata. Valstybės valdžios demokratinis pobūdis yra siejamas su tam tikrais skiriamaisiais valstybės valdžios priimamų sprendimų požymiais, kaip antai „išreikšti demo (piliečių) valią", „ginti bendrą gėrį" ar „interesą". Ankstyvieji demokratijos teoretikai (pavyzdžiui, Jean-Jacques Rousseau) manė, kad pagrindinis demokratinio politinio režimo, t.y. valstybės su laisvuose konkurenciniuose rinkimuose renkama valdžia, privalumas yra būtent tas, kad tokios valdžios priimami sprendimai dažniau pasižymi nurodytomis savybėmis negu nedemokratinės, t.y. autokratinės, autoritarinės, diktatoriškos, despotiškos ar tironiškos, valdžios sprendimai.

Šiuo požiūriu, bendros valios reiškimas valdžios sprendimais yra svarbesnis demokratijos požymis, negu procedūra, per kurią vyriausybė įgyja arba praranda valdžią. Būtent šiuo pagrindu į demokratijos (ar „tikrosios" demokratijos) vardą XX amžiuje galėjo pretenduoti totalitariniai režimai, kuriuose nėra laisvų konkurencinių rinkimų. Pagal šią logiką, jeigu „fiureris" savo genialumo dėka arba komunistų partijos CK istorijos dėsnių pažinimo pagrindu savo sprendimais „išreiškia" tautos arba liaudies valią, tai jų valdžia yra demokratinė, nors „tautos vadui" kas 5 ar 4 metai nereikia varžytis rinkimuose su konkurentais, o komunistų partijai – kovoti dėl daugumos parlamente (plg. Talmon 1952).

Teoretikai, kritikuojantys substancinę demokratijos sampratą, nurodo, kad visi tokie būdai išaiškinti bendros valios turinį realiai reiškia vieno žmogaus arba mažumos diktatūrą – tokią valdžią, kuri nėra atskaitinga valdomiesiems. Komentuodami nediktatoriškas bendros valios turinio atradimo procedūras, jie nurodo tokius socialinio ar kolektyvinio

pasirinkimo teorijos atskleistus kolektyvinio pasirinkimo bruožus, kaip ciklinės daugumos bei vadinamasis Arrow barjeras. Jie teigia, kad kolektyviniai sprendimai iš principo negali būti racionalūs (nuoseklumo ar neprieštaringumo prasme), tad bendro gėrio ar demoso valios sąvokos yra tuščios (žr. Riker 1982; Norkus 1996). Geriausiu atveju galima teigti, kad demokratiškai išrinktos valdžios politika negali ilgam nutolti nuo vadinamojo medianinio rinkėjo pozicijos, nors yra autorių, kurie teigia, kad galima rasti ir stipresnių argumentų demokratijos, kaip kolektyvinių sprendimų procedūros, substanciniam racionalumui apginti (Mackie 2003).

Kiti priduria, kad net jeigu toks daiktas, kaip liaudies valia arba bendrasis gėris ir egzistuotų, tai vis dėlto kolektyvinių politinių, t.y. priverstinai vykdytinų, sprendimų sfera turi būti apribota taip, kad jais negalėtų būtų pažeistos tam tikros pamatinės individo laisvės ir teisės. Tik ten, kur tos teisės ir laisvės yra apsaugotos nuo daugumos arba didžiausios iš mažumų balsais išrinktos valdžios, turime reikalą ne šiaip sau su demokratija ar atstovaujamąja demokratija, bet su liberaliąja demokratija, kurios antipodas yra populistinė demokratija (Riker 1982, Meny ir Surel 2002).

Tiesa, apie kai kurias iš šių pamatinių laisvių, kaip antai žodžio, susirinkimų ir susivienijimų laisvę, galima pakankamai pagrįstai teigti, kad jos yra neatsiejamos nuo procedūriškai suprantamos demokratijos, nes be jų laisvi, sąžiningi, konkurencingi rinkimai yra neįsivaizduojami. Be jų, į tokių pamatinių teisių, kurių valstybės valdžia jokiomis aplinkybėmis negali pažeisti, sąrašą tikslinga įtraukti taip pat asmens, privačios nuosavybės ir privataus gyvenimo neliečiamumą, sąžinės laisvę ir kitas teises, kurios apibendrintai vadinamos civilinėmis teisėmis (*civil rights*)[108] Daugelio liberalų požiūriu, demokratijos privalumas ir pateisinimas yra tas, kad jos sąlygomis patikimiau nei kitokių politinių režimų sąlygomis gali būti užtikrintos individo civilinės teisės.

Civilinių teisių apsauga yra tas modernios liberaliosios demokratijos bruožas, kuris ją skiria nuo antikinio polio demokratijos, kurioje dalyvavimas viešajame gyvenime buvo ne piliečio teisė, kuria jis gali nesinaudoti apsiribodamas savo privačių interesų tenkinimu, bet pareiga. Vykdydamas šią pareigą, pilietis, reikalui esant, privalėjo vardan bendrų polio interesų, kuriuos apibrėžė demo daugumos sprendimai, paaukoti savo privačius interesus. Tokia neliberali demokratijos forma, nepripažįstanti piliečio privataus ir viešo gyvenimo perskyros bei neturinti neliečiamų civilinių teisių sąvokos, vadinama respublikoniška demokratija (žr. Held 2002 (1987): 54–90). Respublikoniškoje demokratijoje valstybei priskiriama pareiga ugdyti dorus ir aktyvius piliečius. Liberaliojoje demokratijoje piliečiui leidžiama likti pasyviu, o valstybei priskiriama pareiga netrukdyti savo piliečiams gyventi pagal savąją gero gyvenimo sampratą, kol toks gyvenimas neturi negatyvaus šalutinio poveikio kitiems piliečiams.

---

108 Kaip paaiškinta dar šios knygos įvade, „civilinių“ teisių terminas vartojamas dėl to, kad būtų išvengta painiavos su platesne „pilietinių teisių“ sąvoka. Pilietinės teisės apima ne tik civilines, bet ir politines, o taip pat socialines teises.

Apskritai paėmus, civilinės teisės (visų pirma asmens ir privačios nuosavybės neliečiamumas) gali būti užtikrintas (ir istoriškai būdavo užtikrinamas) ir nedemokratinio režimo sąlygomis, kai jis turi teisinės valstybės pavidalą (žr. Zakaria 2003). Pavyzdžiais gali būti XVIII–XIX amžiaus Prūsijos ir Austrijos monarchijos, Pietų Korėja, Taivanis ir Singapūras praėjusio šimtmečio 7–9-ajame dešimtmetyje. Taigi ir autokratinė valstybė gali būti liberali – ypač tuo atveju, kai ji apriboja savo kompetencijos sferą. Kita vertus, jeigu vyriausybė, atėjusi į valdžią per laisvus konkurencinius rinkimus, savo politika pažeidinėja piliečių civilines tieses (pavyzdžiui, nacionalizuoja jų nuosavybę, dorovės apsaugos sumetimais įveda spaudos ir kitos žiniasklaidos cenzūrą bei kitus žodžio laisvės apribojimus ir pan.), tai turime reikalą su politiniu režimu, kuris yra demokratinis, bet nėra liberalus.

Pagaliau vadinamosios socialinės liberaliosios demokratijos šalininkai svarbiausiu atstovaujamosios demokratijos privalumu laiko būtent tai, kad ji leidžia pamažu mažinti turtinę ir socialinę nelygybę (Rothstein 1998). Kadangi turtingieji visada yra mažuma, valstybėje, kurią valdo piliečių daugumos išrinktieji, daugiausia šansų laimėti daugumos balsus turi tie, kas žada tai daugumai pagerinti jos padėtį mažumos sąskaita. Todėl plečiant elektoratą – suteikiant balsavimo teisę neturtingiesiems – valstybė iš „naktinio sargo“ transformuojasi į visuotinę gerovės valstybę.[109] Jos šalininkai teigia, kad valstybės piliečiai turi ne tik civilines ir politines, bet ir socialines teises: teisę gauti išsilavinimą, medicininį aptarnavimą ir kitas gėrybes netgi tuo atveju, jeigu jie arba jų tėvai neturi lėšų sumokėti už jas rinkos kainą. Valstybės funkcijos neturi apsiriboti gynyba, viešosios tvarkos apsauga bei privačių asmenų sudaromų sutarčių (kontraktų) įgyvendinimo priežiūra, bet turi aprėpti ir visuotinės gerovės užtikrinimą.

Tokios socialinės liberaliosios demokratijos šalininkai pabrėžia, kad skurdas ir socialinė-ekonominė nelygybė neleidžia piliečiams pasinaudoti ir politinėmis teisėmis. Piliečiai, kuriems neužtikrintas pragyvenimo minimumas, yra pasmerkti kovai už būvį, ir negali pasinaudoti savo politinėmis teisėmis, nes neturi pinigų nusipirkti laikraščių, politiškai apsišviesti ir kompetentingai dalyvauti politiniame procese: stebėti, ar jų išrinkti valstybės valdžios pareigūnai vykdo savo pažadus, finansiškai remti partijas bei kitas visuomenines (nevyriausybines) organizacijas ir dalyvauti jų veikloje. Taigi socialiniai liberalai demokratai neneigia civilinių ir politinių teisių svarbos, bet mano, kad jų užtikrinimo nepakanka tikrai demokratijai. Demokratizaciją jie yra linkę traktuoti kaip procesą, kuris nėra užbaigtas (ir galbūt iš principo negali būti užbaigtas) netgi labiausiai pažengusiose pasaulio šalyse, nes apskritai nėra principinių ribų socialinių teisių bei jų sferos plėtrai (Held 2002 (1987); Sørensen 1998 (1993)). Demokratija, kuri nesuteikia ir neužtikrina savo piliečiams socialinių teisių, nėra tvari demokratija.

---

[109] „Visuotinė gerovės valstybė“ yra toks gerovės valstybės tipas, kai visiems piliečiams užtikrinamos lygios, nepriklausančios nuo jų turtinės padėties ar socialinio statuso, teisės gauti tam tikras valstybės teikiamas viešąsias paslaugas (išsilavinimą, medicininį aptarnavimą ir pan.). Apie gerovės valstybę išsamiau žr. sk. 16.1.

Socialinių liberalų ir socialdemokratų oponentai libertarai teigia, kad valstybė chroniškai nepajėgi efektyviai panaudoti išteklių „rinkos trūkumams“ ištaisyti. „Rinkos trūkumai“ (*market failures*) yra rinkų neišsivystymo arba dirbtinio ribojimo padariniai. Jos yra mažesnis blogis už valstybinio valdymo (*government failures*) trūkumus. Valstybės valdžia švaisto iš mokesčių mokėtojų surinktas lėšas, o valstybės globa žmones demoralizuoja, todėl pats geriausias dalykas, ką gali padaryti politikas, atėjęs į valdžią, yra mažinti mokesčius bei viešųjų paslaugų pasiūlą, ir kuo didesnį problemų ratą patikėti rinkai bei privačiai iniciatyvai, o kartu – mažinti valstybę, t.y. „biurokratiją“ (Buchanan 1975; Nozick 2003 (1974)).

Liberalai libertarai kartu su anarchistais pačią valstybės valdžią dėl jos prievartinio pobūdžio yra linkę laikyti savaiminiu blogiu (bet, skirtingai nuo anarchistų, – neišvengiamu). Jie ne mažiau už demokratinį procedūros, kuria išrenkami aukščiausi valstybės valdžios pareigūnai, pobūdį vertina valstybės veiklos sferos ir galios apribojimą. Būdas to pasiekti yra konstitucinis liberalizmas – valstybės valdžios galių padalijimas tarp trijų jos šakų – vykdomosios, įstatymų leidžiamosios ir teisminės, o taip pat įstatymų leidžiamosios bei vykdomosios valdžios galių apribojimas pagrindiniu įstatymu – Konstitucija, kurios keitimui reikalaujama kvalifikuotos daugumos. Tokio valdžios padalijimo ir konstitucinio suvaržymo idėja yra savitas liberalizmo indėlis, kurio tikslas yra apriboti demokratiškai išrinktų pareigūnų valdžią bei užtikrinti jų atskaitomybę.

Kitas jos apribojimo būdas yra galių suteikimas delegacinėms, arba nemažoritarinėms, institucijoms ar agentūroms, kurių pareigūnai nėra tiesiogiai renkami, bet skiriami. Svarbiausios iš tokių institucijų yra centrinis bankas ir konstitucinis teismas. Kandidatai į tokių agentūrų narius ar vadovus nekelia savo kandidatūrų ir nekonkuruoja dėl elektorato ar selektorato balsų daugumos. „Modernioji liberalioji demokratija siekia paversti tautą suverenu (*seeks to make people sovereign*), bet kad apsaugotų individų ir mažumų teises, ji taip pat uždeda ženklius suvaržymus tam, ką gali daryti vyriausybės. Liberaliojoje demokratijoje visada egzistuoja įtampa, beveik šizofrenija, nes ji tuo pačiu metu mėgina ir įtvirtinti, ir apriboti liaudies valdžią (*popular rule*)“ (Plattner 2004: 107).

Liberaliosios demokratijos sąlygomis nepatenkinti vyriausybe piliečiai gali ją nebaudžiami kritikuoti, skelbti savo nuomonę per žiniasklaidą, organizuotis į asociacijas ir sudaryti opoziciją. Per rinkimus ši opozicija gali kelti savo kandidatus, o patys rinkimai vyksta sąžiningai. Atstovaujamoji demokratija yra vienintelė demokratijos forma, kuri yra techniškai įmanoma bent kiek didesnę teritoriją užimančioje ir daug piliečių turinčioje valstybėje. Tiesioginės demokratijos elementas atstovaujamojoje demokratijoje yra referendumas. Tikroje tiesioginėje demokratijoje visi kolektyviniai sprendimai turėtų būti priimami referendumu, tad keblu netgi įsivaizduoti, kaip ji galėtų veikti bent kiek didesnėje bendruomenėje. Tiesioginės demokratijos reminiscencijos maitina dalyvaujamosios („participacinės“) demokratijos idėją, kur atstovaujamosios demokratijos kokybės kriterijumi laikomas jos nuotolis nuo tiesioginės demokratijos.

Laisvi konkurenciniai ir sąžiningi rinkimai tėra tik viena iš trijų liberaliosios demokratijos dimensijų (Sørensen 1998 (1993): 12–13). Antroji – kokia valstybės gyventojų dalis turi teisę balsuoti ir būti renkama. Visuotinė balsavimo teisė, įprasta šiuolaikinėse liberaliosiose demokratijose, yra palyginti naujas reiškinys. Senesnių laikų valstybėse (pavyzdžiui, XVII–XVIII amžiaus Lenkijos–Lietuvos valstybėje) balsavimo teisę apribojo luominė priklausomybė, turto ir sėslumo cenzas (XVIII–XIX amžiuje Didžiojoje Britanijoje), lytis: tik palyginti neseniai (XX amžiuje) rinkimų teisė buvo suteikta moterimis. Ir po vergijos panaikinimo JAV Pietų valstijose teisę balsuoti turėjo tik išlaikiusieji raštingumo testą, o tai reiškė, kad balsuoti negalėjo didžioji juodaodžių dalis. Jeigu norime išvengti išvados, kad pirmieji demokratiniai politiniai režimai atsirado tik XX amžiuje, šią demokratijos dimensiją matuojančius indikatorius turime formuluoti laisviau, kaip tai ir siūlo daryti autoritetingas šiuolaikinis demokratijos teoretikas Robertas Dahlis: „pilietybė apima santykiškai didelę suaugusiųjų dalį“ (Dahl 1994 (1989): 296).

Trečioji liberaliosios demokratijos dimensija yra politinės ir civilinės teisės, be kurių užtikrinimo rinkimai gali būti konkurenciniai, bet ne laisvi, atviri ir sąžiningi. Visas šias tris dimensijas aprėpia literatūroje plačiai pripažintas R.Dahlio sudarytas „poliarchijos“ požymių sąrašas, kurį galima laikyti išplėstiniu minimalios ar procedūrinės demokratijos apibrėžimu. Į jį įeina: (1) renkami pareigūnai; (2) laisvi ir sąžiningi rinkimai; (3) inkliuzyvi balsavimo teisė, kurią galima interpretuoti ir griežčiau – reikalaujant ją suteikti visiems suaugusiems, ir laisviau – apsiribojant santykiškai didele suaugusiųjų dalimi;[110] (4) teisė balotiruotis; (5) žodžio laisvė; (6) alternatyvi informacija („piliečiai turi teisę ieškoti alternatyvių informacijos šaltinių. Be to, alternatyvių informacijos šaltinių egzistavimas yra saugomas įstatymų“ (Dahl 1994 (1989): 296)); (7) teisė jungtis į asociacijas.[111]

Svarbiausias taip apibrėžtos demokratijos privalumas yra galimybė išvengti pilietinio karo keičiant vieną vyriausybę kita. Rinkimai yra funkcinė pilietinio karo alternatyva, pakaitalas (erzacas) (Przeworski 1999). Toks požiūris leidžia suvokti, kodėl absoliučios arba santykinės daugumos taisyklė yra pamatinė demokratijai; kodėl taikomas principas, kad vienas žmogus turi tik vieną balsą; kodėl neleidžiama prekiauti balsais. Per rinkimus tikrinamas jėgų santykis galimame pilietiniame kare. Paprastai nugali ta armija, kuri yra dides-

---

[110] Pats R. Dahlis, beje, svyruoja tarp šių dviejų interpretacijų, gretimuose puslapiuose pasisakydamas už abi. Žr. Dahl 1994 (1989): 295–296.

[111] Vis dėlto nurodytų požymių nepakanka minimaliai demokratijos sąvokai apibrėžti. Politinis režimas gali vadintis demokratija tik tuo atveju, jeigu pagal santykinės arba absoliučios daugumos taisyklę išrinkti pareigūnai turi galimybę valdyti, t. y. iš tikrųjų yra aukščiausia valdžia valstybėje. Režimas nėra demokratinis, jeigu svarbiais (galbūt netgi svarbiausiais) klausimais sprendimus priima ne jie, bet asmenys, organizacijos arba jėgos, kurios nėra atskaitingos piliečių bendruomenei. Tai gali būti kariuomenė, kuri yra pasirengusi surengti perversmą ir nuversti demokratiškai išrinktus valstybės vadovus, jeigu jie priims „netinkamus“ sprendimus; teroristinė organizacija (tokia, kaip „Hezbollah“ Libane), kuri yra pakankamai stipri, kad nesiskaitytų su išrinktąja valdžia ir diktuotų jai savo valią. Pagaliau ir tas atvejis, kai valstybės politinį procesą kontroliuoja kita valstybė – išrinktoji valdžia jokių svarbių sprendimų nepriima negavusi kitos valstybės ambasadoriaus ar kokio kitokio atstovo pritarimo.

nė. Vienas rinkėjas – tai vienas karys. Partija, kuri ligi tol buvo valdžioje, tačiau surinko balsų mažumą, sutinka taikiai užleisti valdžią, nes mato, kad jos karinės pajėgos pilietiniame kare būtų mažesnės ir ji tikriausiai pralaimėtų.[112]

A. Przeworskio argumentaciją galima sustiprinti ir prisiminus Vilfredo Pareto elitų cirkuliacijos teoriją (Pareto 1984 (1920)): demokratija yra politinis režimas, kai valdantysis elitas gali būti taikiai atnaujinamas arba, tiksliau, gali save taikiai atnaujinti, o kartu – ir pačiu įtikinamiausiu būdu legitimuoti savo viešpatavimą.[113] Priešingu atveju užstrigusią elito cirkuliaciją gali išjudinti tik arba smurtinė revoliucija, kuri nušluoja senąjį elitą ir pakeičia jį kontrelitu, arba perversmai, valymai ir kitokios dažnai smurtinės priemonės, kuriomis viena valdančiojo elito frakcija išstumia iš valdžios kitą. Demokratijos sąlygomis valdančiojo elito atnaujinimas (cirkuliacija) vyksta taikiai.

Net jeigu demokratiškai išrinkta valdžia rečiau už autokratinę vykdytų racionalią minimalia prasme (t y. nuoseklią) politiką, net jeigu ji būtų labiau savanaudiška ir korumpuota už autoritarinę, net jeigu piliečių privatus gyvenimas ir asmens neliečiamybė (civilinės teisės) demokratijos sąlygomis būtų apsaugota silpniau, negu autokratijos sąlygomis, net jeigu demokratija visada didintų, o autokratija – mažintų turtinę ir socialinę nelygybę, galimybė rinkimais keisti vieną valdžią kita būtų pakankamas pagrindas teikti pirmenybę demokratijai. Kai piliečiai, nusivylę vienos, kitos, trečios demokratiškai išrinktos korumpuotos valdžios iracionalia, antiliaudine politika, nustoja vaikščioti į rinkimus ir pritaria perversmui, kuriuo įvedamas autoritarinis režimas, jie yra neteisūs, nes tokį režimą reikia keisti jėga. Demokratiškai išrinktą vyriausybę kas 4 ar 5 metai galima užmėtyti „popieriniais akmenimis“ – balsavimo biuleteniais.

Demokratija šiuolaikinėje politinėje teorijoje tebėra ginčijama sąvoka. Didžiausių diskusijų objektas yra trečioji demokratijos dimensija – kiek ir kokių teisių valstybė turi užtikrinti piliečiams, kad pelnytų demokratijos vardą. Šiuo klausimu tebevyksta libertarinės liberaliosios demokratijos šalininkų, siekiančių šių teisių sąrašą apriboti civilinėmis bei po-

---

[112] Tokį pat demokratijos pagrindimą pateikė vokiečių sociologas Georgas Simmelis: „mažumos paklusimą pirmiausia gali lemti tas faktas, kad dauguma yra stipresnė negu mažuma. Nors (arba veikiau – kadangi) pavieniai asmenys balsuojant yra vienas kitam lygūs, dauguma, – nesvarbu, ar ji būtų susidariusi dėl pradinio balsavimo, ar reikštųsi dėl atstovaujamos aplinkos, – turi fizinę jėgą, galinčią priversti mažumą. Paties balsavimo tikslas yra neleisti prieiti prie tokio tiesioginio jėgų išbandymo, bet skaičiuojant balsus nustatyti galimą jo rezultatą, kad mažuma įsitikintų realaus pasipriešinimo netikslingumu. Taigi grupėje viena prieš kitą yra dvi šalys kaip dvi grupės, ir lemiamas dalykas yra balsavimo reprezentuojami jų galios santykiai. Balsavimas atlieka tokį patį metodinį vaidmenį kaip ir diplomatinės bei kitokios derybos, vykstančios tarp dviejų šalių, kurios nori išvengti kovos kaip *ultima ratio*. Galiausiai ir čia, nors ir esama kai kurių išimčių, kiekvienas žmogus nusileidžia tik tada, jeigu priešininkas gali jam aiškiai parodyti, kad kraštutinis atvejis atneštų jam bent jau ne mažesnių nuostolių. Balsavimas, kaip ir derybos, yra realių jėgų projekcija ir jų pasvėrimas dvasinėje plotmėje, konkrečios kovos ir prievartos baigties anticipacija abstrakčiame simbolyje“ (Simmel 2007: 74).

[113] Tiesa, tokia argumentacija turi remtis tam tikra politine-sociologine demokratijos koncepcija, kuri žinoma „konkurencinio elitizmo“ pavadinimu. Skirtingų politinių-sociologinių demokratijos koncepcijų palyginimą žr. Held 2002 (1987).

litinėmis teisėmis, ir socialinės bei krikščioniškos liberaliosios demokratijos šalininkų, siekiančių įtraukti į jį taip pat ir socialines teises, ginčas. Būdinga, kad pats anksčiau pateikto demokratijos požymių sąrašo autorius R. Dahlis teigia, kad jie apibrėžia ne demokratiją, bet poliarchiją. Vadinasi, kartu sugestijuojama, kad politinis režimas, kuris šią sąvoką atitinka, dar nėra tikra demokratija ir gali būti toliau demokratizuojamas, pritaikant demokratines pareigūnų atrankos ir sprendimų priėmimų procedūras ten, kur jos paprastai nebūna taikomos (pavyzdžiui, įmonių valdyme) (žr. (Dahl 1994 (1989): 427–452)).

Vis dėlto empirinę lyginamąją politinę-sociologinę analizę tikslingiausia orientuoti į procedūrinę demokratijos sampratą, kai politinio režimo demokratiškumas ar nedemokratiškumas siejamas tik su procedūrų, kuriomis įgyjama ir prarandama aukščiausia valstybės valdžia, o ne tikslų, kuriems įgyta valdžia panaudojama (t.y. politikos turinio) pobūdžiu (Munck 2001: 127–130). „Vyriausybės, kurias sukuria rinkimai, gali būti neefektyvios, korumpuotos, trumparegės, neatsakingos, jas gali vairuoti specialūs interesai, ir jos gali būti nepajėgios vykdyti politiką, kurios reikalauja viešasis gėris“ (Huntington 1991: 10), tačiau dėl to jos nenustoja būti demokratinės. Ginčas tarp demokratų libertarų ir socialinių demokratų – tai ginčas liberaliosios demokratijos šalininkų stovykloje. Jis diferencijuoja demokratiją su vienu epitetu – liberaliąją demokratiją – į demokratiją su dviem epitetais: libertarinę liberaliąją demokratiją ir socialinę liberaliąją demokratiją.

13.5. Liberalioji demokratija kaip matavimo objektas

Šiuos du liberaliosios demokratijos tipus galima išskirti grynai teorinės analizės ir intelektualinės istorijos priemonėmis tiriant demokratijos idėjos sklaidą Vakarų civilizacijos istorijoje. Pagrindinis šios analizės duomenų šaltinis yra Vakarų civilizacinę tradiciją reprezentuojantys politinės filosofijos tekstai, kuriuose demokratijos problema nagrinėjama normatyviniu aspektu, o jos objektas – demokratijos idėjos istorinė raida. Tokią kokybinę dedukcinę analizę, judančią „iš viršaus į apačią“, toliau pratęsime ir patikrinsime empirine indukcine analize, kurios maršrutas veda „iš apačios į viršų“. Indukcinė analizė pradedama nuo atvejų (šalių), kuriuos neabejotinai galime laikyti demokratinėmis valstybėmis, bei kintamųjų (indikatorių), aprašančių įvairius jų institucinės organizacijos aspektus. Toliau faktorinės analizės priemonėmis ieškoma šių kintamųjų tarpusavio koreliacijų, kurios leidžia aptikti tam tikras gelmines demokratinių valstybių tarpusavio panašumų ir skirtumų dimensijas bei sugrupuoti tiriamus demokratijų atvejus į klasterius, kurie yra indukciniai demokratijos tipai (žr. 5.4).

Jeigu paaiškėtų, kad dedukcinio ir indukcinio demokratijų tipologizavimo rezultatai ryškiai skiriasi, tokį neatitikimą galima būtų interpretuoti kaip filosofinėje demokratinės politikos teorijoje diskutuojamos demokratijos idėjos atotrūkio nuo empirinės tikrovės įrodymą – kad ji nieko bendra neturi su tų politinių režimų, kuriuos dažniausiai vadiname demokratiniais, institucine realybe. Žinoma, filosofas galėtų indukcinės tipologijos rezulta-

tus ignoruoti teigdamas, kad demokratijos tikrovė yra (vis dar?) pernelyg nutolusi nuo jos idėjos. Apriorinės demokratijos tipologijos rezultatus taip pat galima pamėginti „išgelbėti" tarus, kad buvo pasirinkti nevalidūs indikatoriai ir pamėginus pakeisti juos geresniais. O jeigu aptiktume, kad dedukcinės ir indukcinės tipologijos išvados konverguoja, tai reikštų dedukcinės tipologijos empirinio adekvatumo ir indukcinės tipologijos „turinio validumo" patvirtinimą.

Bene garsiausią ir plačiausiai pripažintą indukcinę demokratijos tipologiją pasiūlė A. Lijphartas, kurio darbais jau rėmėmės aptardami metodologinę komparatyvistikos problematiką (žr. 3.2). Šią tipologiją jis pirmą kartą paskelbė 1984 m. išėjusioje knygoje „Demokratijos", kurioje analizuojamą atvejų populiaciją sudarė 21 šalis (Lijphart 1984). 1996–1998 metais A. Lijphartas pakartojo savo tyrimą, panaudodamas 1980–1996 metų duomenis ir išplėsdamas analizuojamų atvejų aibę iki 36 šalių (Lijphart 1999). Pokomunistinių šalių A.Lijpharto atvejų aibėje nėra, nes į ją jis įtraukė tik šalis, kuriose demokratija sėkmingai veikė ilgesnį laiką, ir todėl galėjo būti laikoma konsoliduota. Be to, tuo metu demokratiniai režimai pokomunistinėse šalyse egzistavo tiek trumpai, kad duomenų apie daugelio indikatorių įverčius tiesiog nepakako statistinei analizei.

1996 m. A. Lijpharto atvejų aibėje daugiausia Europos šalių. Tai Airija, Austrija, Belgija, Danija, Didžioji Britanija, Graikija, Islandija, Ispanija, Italija, Liuksemburgas, Malta, Nyderlandai, Norvegija, Portugalija, Prancūzija, Suomija, Švedija, Šveicarija, Vokietija ir Izraelis, kuris Azijai priklauso tik geografiškai. Azijos šalys yra tik dvi: Indija ir Japonija. Ameriką reprezentuoja Bahamai, Barbadosas, Jamaika, JAV, Kanada, Kolumbija, Kosta Rika, Trinidadas ir Tobagas, Venesuela; Afriką – Botsvana bei Indijos vandenyno sala valstybė Mauricijus. Į A. Lijpharto atvejų aibę įeina ir Australija bei dvi Ramiojo vandenyno salų valstybės: Naujoji Zelandija ir Papua Naujoji Gvinėja.

Analizuodamas šių šalių demokratinio politinio proceso institucinius rėmus bei veikimą, amerikiečių mokslininkas taiko dešimt indikatorių. Pirmasis (1) – rinkimų sistemos neproporcingumas. Šiuo atžvilgiu išsiskiria daugumos, arba mažoritarinės, ir proporcinės sistemos. Mažoritarinėse sistemose balsuojama už asmenis (dažniausiai – vienmandatėse rinkiminėse apygardose), o laimi kandidatas, surinkęs absoliučią arba santykinę balsų daugumą. Proporcinėse sistemose rinkėjai renkasi tarp partijų sąrašų daugiamandatėse rinkiminėse apygardose, kartais turėdami galimybę (kaip yra Lietuvoje) juos reitinguoti.

Daugelyje šalių taikomos mišriosios sistemos, kuriose dalis kandidatų išrenkama vienmandatėse apygardose pagal santykinės arba absoliučios daugumos mažoritarinę formulę, o kita – daugiamandatėse pagal vieną iš proporcinių formulių. Tačiau pačios mišriosios sistemos skirstosi į kompensacines ir paralelines. Kompensacinėse mišriosiose sistemose (Italija nuo 1994 m., Naujoji Zelandija, Venesuela, Vokietija) mandatai daugiamandatėje apygardoje yra paskirstomi taip, kad būtų ištaisytas rinkimų vienmandatėse apygardose sąlygotas neproporcingumas. Paralelinėse sistemose kiekviename iš rinkimų sistemos komponentų balsai skaičiuojami ir mandatai skirstomi visiškai atskirai.

Proporcinė sistema užtikrina atstovavimo proporcingumą, ko nėra mažoritarinėje sistemoje. Kita vertus, proporcinė sistema skatina partinės sistemos fragmentaciją, kuri savo ruožtu formuojant vyriausybę gali mažoms partijoms suteikti galią, kuri yra neproporcinga jų surinktų balsų skaičiui. Taisant šį defektą, įvedamas išrinkimo slenkstis, kuris mandatų pagal proporcinę formulę neleidžia gauti partijoms, nesurinkusioms minimalaus balsų nuošimčio. Partijų, neįveikusių šio slenksčio, rinkėjų balsai perskirstomi tarp jį įveikusių partijų, bet tai vėl sukelia atstovavimo neproporcingumą, kuris būna tuo didesnis, kuo aukštesnis išrinkimo slenkstis. Kompensacines mišriąsias rinkimų sistemas A. Lijphartas laiko atskira proporcinės sistemos atmaina, o paralelines priskiria mažoritarinei sistemai. Paralelinė mišrioji yra ir Lietuvos rinkimų sistema. Be A. Lijpharto nurodomos Japonijos, tokios yra ir Rusijos, Ukrainos, Makedonijos rinkimų sistemos (Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 250).

Rinkimų neproporcingumo dydį parodo Gallagherio indeksas $Gh=[0.5\sum(s_i-v_i)^2]^{0.5}$, kur s_i yra tam tikros partijos vietų, o v_i – jos balsų procentinė bendro parlamento vietų ir balsų skaičiaus dalis (Lijphart 1999: 158; Taagepera 2003: 2). Kai turime kelių iš eilės rinkimų rezultatus, visos rinkimų sekos neproporcingumą parodo Gh vidurkis. Nėra ir negali būti proporcingi prezidento rinkimai, kuriuose gali būti tik vienas laimėtojas, renkamas pagal vieną iš mažoritarinių formulių. Šalių, kur ir parlamentas, ir prezidentas renkami visuotiniu balsavimu, rinkimų sistemų neproporcingumo indeksu A. Lijphartas siūlo laikyti parlamento ir prezidento rinkimų neproporcingumo indeksų geometrinį vidurkį (šių dviejų skaičių sandaugos kvadratinę šaknį).

Antrasis (2) A. Lijpharto indeksas, apibūdinantis partijų gausą, yra efektyvusis parlamentinių partijų skaičius (EPPS), skaičiuojamas pagal formulę $EPPS=1/\sum s_i^2$, kur s_i yra tam tikros partijos procentinė mandatų dalis (Lijphart 1999: 68; Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 256). Dvipartinėje sistemoje, kur yra dvi vienodai stiprios partijos, jis lygus 2; jeigu balsai po lygiai pasidalija tarp trijų partijų, tai EPPS=3; jeigu viena partija turi 70%, o kita – 30% vietų, jis lygus 1,7 ir t.t.. Taikant šį kriterijų, keblumų gali kelti partijos-sąjungininkės, kurios nekonkuruoja tarpusavyje dėl balsų veikdamos skirtinguose geografiniuose regionuose arba sudarydamos jungtinę frakciją parlamente (pavyzdžiui, Krikščionių demokratų sąjunga ir Krikščionių socialinė sąjunga Vokietijoje), ir partijos, kurios yra giliai susikaldžiusios į frakcijas (pavyzdžiui, JAV Pietų ir Šiaurės valstijų demokratai). Kiekvieną tokią partijų porą arba į dvi frakcijas susiskaldžiusią partiją A. Lijphartas siūlo skaičiuoti kaip pusantros (1,5) partijos.

Trečiasis (3) indeksas yra vykdomosios valdžios koncentracija, kurią matuoja dviejų vyriausybės modelių – vienpartinių ministrų kabinetų ir minimaliai laimėjusios koalicijos kabinetų – procentinė bendro per nagrinėjamą laikotarpį šalį valdžiusių kabinetų skaičiaus dalis. Į tą bendrą skaičių įeina dar du kabinetų tipai – tai perteklinės koalicijos ir mažumos vyriausybės. Pirmo tipo (vienpartinėms ir minimaliai laimėjusios koalicijos) vyriausybėms A. Lijphartas priskiria ir vyriausybes, kurias prezidentinės demokratijos šalyse sudaro pre-

zidentai (tai JAV, Kosta Rika, Kolumbija, Venesuela ir – su tam tikromis išlygomis – Prancūzija). Egzistuoja glaudi koreliacija tarp EPPS ir (3) indikatoriaus: dvipartinėse sistemose dažniausiai pasitaiko vienpartinės vyriausybės; EPPS didėjant, auga ir perteklinių koalicijų bei mažumos vyriausybių tikimybė.

Ketvirtasis (4) indeksas parodo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios galios santykį. A. Lijphartas argumentuoja, kad lyginamąją vienos ir kitos valstybės valdžios šakos galią geriausiai atskleidžia vidutinė vyriausybės egzistavimo trukmė. Jeigu vykdomoji valdžia turi galios persvarą, tai vyriausybės yra ilgaamžės; jeigu stipresnė yra įstatymų leidžiamoji valdžia, tai vyriausybės keičiasi dažnai. Keblumų iškyla sprendžiant, kaip skaičiuoti tos pačios vyriausybės gyvavimo trukmę? Įmanomas platus požiūris, kad vyriausybė pasikeičia, jeigu keičiasi valdančioji partija arba valdančiosios koalicijos sudėtis. Vadinasi, viena ir ta pati vyriausybė gali pergyventi kelerius rinkimus iš eilės, jeigu tai pačiai partijai (arba jų koalicijai) pavyksta juos visus iš eilės laimėti. Pasak priešingo (paties siauriausio) požiūrio, kad konstatuoti vyriausybės pasikeitimą turime, jeigu įvyksta vienas (arba keli) iš šių įvykių: rinkimai; pasikeičia vyriausybės vadovas; pasikeičia ministrų kabineto partinė sudėtis. A. Lijphartas siūlo 4-ojo indekso įverčius skaičiuoti, išvedant pirmu ir antru būdu paskaičiuotų vyriausybės egzistavimo vidutinių trukmių aritmetinį vidurkį (Lijphart 1999: 131–132).

Penktasis indeksas (5) matuoja interesų grupių pliuralizmą (IP), kurio priešingybe A. Lijphartas laiko interesų grupių korporatizmą. Korporacinės visuomenės organizacijos idėją iškėlė dar sociologijos klasikas Emilis Durkheimas, kuris viena iš modernios visuomenės patologijų laikė tarpinių grandžių tarp atomizuotų individų ir virš jų iškilusios valstybės nebuvimą (Durkheim 2002 (1897): 363–370). E. Durkheimas manė, kad šią ydą galėtų pašalinti korporacijų, kurias jis suprato kaip piliečių susivienijimus pagal profesiją, sukūrimas ir atitinkamas valstybės santvarkos pertvarkymas. Korporacinėje demokratijoje aukščiausią įstatymų leidžiamosios valdžios organą turėjo sudaryti ne deputatai, atstovaujantys politinėms partijoms ir renkami teritorinėse rinkiminėse apygardose, bet korporacijų atstovai. E. Durkheimo korporacijos labiau priminė ne profesines sąjungas, bet viduramžių cechus (tik organizuotus nacionaliniu mastu), nes jie turėjo suvienyti ne tik darbdavius („kapitalistus“), bet ir darbininkus. Panašias idėjas plėtojo ir kai kurie katalikiškos orientacijos socialiniai mąstytojai, o praktiškai jas įgyvendinti pamėgino B. Mussolinis Italijoje, tačiau galų gale jo įkurtos korporacinės institucijos tebuvo tik fasadiniai autoritarinės diktatūros papuošalai, nes realios valdžios ir galios neįgijo.

Šiuolaikiniuose socialiniuose moksluose korporatizmu (arba neokorporatizmu – siekiant atsiriboti nuo B. Mussolinio sukompromituoto termino) vadinama arba (a) tokia interesų grupių sistema, kai jos yra organizuotos į nacionalines, specializuotas, hierarchines organizacijas, monopolizuojančias tam tikrų interesų atstovavimą santykiuose su valstybės valdžia ir kitomis interesų grupėmis, arba (b) toks valstybės politikos (visų pirma – ekonominės) formavimo mechanizmas, kai į jį įtraukiamos nacionaliniu mastu

organizuotos interesų grupės, kurios ieško visiems priimtinų sprendimų derybų ir kompromisų paieškos keliu.

Būdingas XIX amžiaus ir pirmosios XX amžiaus pusės kapitalizmo bruožas buvo industriniai konfliktai, kai nesutariančios dėl darbo užmokesčio ir kitų darbo sąlygų pusės griebdavosi tokių spaudimo priemonių, kaip streikai ir lokautai. Korporatizmas įprasta praktika daugelyje Vakarų šalių tapo po Antrojo pasaulinio karo. Jeigu anksčiau darbdaviai kovodavo prieš darbininkų būrimąsi į profesines sąjungas, persekiodavo jų narius ir aktyvistus, tai pokarinėje fordistinio kapitalizmo sistemoje (žr. 16 sk.) darbininkų vienijimasis į profesines sąjungas yra skatinamas ir pageidaujamas. Korporatizmo sąlygomis vienijasi ir darbdaviai. Ir vieni, ir kiti susivienijimai į savo gretas įtraukia didžiąją dalį atitinkamų interesų grupių narių. Susitarimai dėl darbo užmokesčio augimo ir darbo sąlygų sudaromi tarp nacionalinių darbdavių sąjungų ir profesinių sąjungų susivienijimų aktyviai dalyvaujant vyriausybei, kuri tokiose derybose ir susitarimuose dalyvauja kaip trečioji šalis. Todėl kartais korporatizmas dar vadinamas trišaliu derinimu arba „koncertavimu“ (*concertation*) (žr. Molina ir Rhodes 2002; Siaroff 1999).

Tačiau tokia praktika (gryniausi jos atvejai aptinkami Austrijoje ir Švedijoje bei Norvegijoje) ne visur įsigalėjo vienodu mastu. Korporatizmo pirmąja prasme priešingybė yra interesų grupių pliuralizmas, kai interesų grupės yra silpnai organizuotos: tik nedidelė darbuotojų, darbdavių ar žemdirbių dalis yra siekiančių jiems atstovauti organizacijų nariai, o pačios šios organizacijos nekoordinuoja savo veiksmų ir tarpusavyje kovoja taip pat aršiai, kaip ir su priešingos pusės interesams siekiančiomis atstovauti organizacijomis. Visų šių organizacijų tarpusavio santykių stilius yra konfliktiškas (*adversary*). Jos viena kitą suvokia ne kaip socialinius partnerius, bet kaip konkurentus, priešininkus. Vyriausybė tokiomis sąlygomis neturi dėmesio vertų socialinių partnerių, ir todėl ekonominės politikos sprendimai yra priimami ir įgyvendinami be institucionalizuoto profesinių sąjungų ir verslo organizacijų dalyvavimo.

A. Lijpharto naudojamą interesų grupių pliuralizmo (IP) indeksą sukonstravo Kanados politologas Alanas Siaroffas (1999). Jis apibendrina aštuonis indikatorius: (1) streikų mastas (darbo dienomis tūkstančiui darbuotojų per metus); (2) profesinių sąjungų pobūdis ir tikslai; (3) veikiančių įstatymų ir valstybės palankumas profesinių sąjungų organizacijai ir veiklai; (4) firmų tarpusavio santykių pobūdis – ar toks, koks yra būdingas liberaliai rinkos ekonomikai, ar toks, kaip koordinuotoje rinkos ekonomikoje[114]; (5) darbuotojų įtraukimo į įmonės valdymą mastas; (6) industrinių konfliktų ir darbo užmokesčio nustatymo būdai; (7) „apibendrintų politinių mainų“ (*generalized political exchange*) mastas industriniuose santykiuose bei formuojant nacionalinę politiką; (8) privačios ir viešos sferos santykių pobūdis (Siaroff 1999: 194). Kiekvienas indikatorius turi įverčius nuo 1 iki 5, o paties IP indekso įvertis yra lygus visų aštuonių indikatorių įverčių aritmetiniam vidurkiui.

[114] Šios sąvokos detaliai aptariamos toliau, 17-ame skyriuje.

Šeštasis (6) indeksas parodo federalizmo ir decentralizacijos laipsnį. Jo įverčiai varijuoja nuo unitarinių ir centralizuotų (1 balas) iki federacinių ir decentralizuotų demokratijų (5 balai). Pirmųjų pavyzdžiai yra Airija, Portugalija, Malta; antrosioms priklauso Australija, Kanada, JAV, Šveicarija, Vokietija, o nuo 1993 m. – ir Belgija. Tarp jų įsiterpia unitarinės ir decentralizuotos (2 balai; tai Danija, Japonija, Norvegija, Suomija, Švedija), pusiau federacinės (3 balai; tai Ispanija, Izraelis, Nyderlandai, Papua Naujoji Gvinėja) ir federacinė centralizuota (Venesuela) demokratija. Kai kurias šalis A. Lijphartas įvertina nurodydamas dešimtąsias balo dalis. Antai Prancūzija gauna 1,2 balo; Italija – 1,3; Austrija ir Indija – po 4,5 balo.

Septintasis (7) indeksas, kurį A. Lijphartas vadina bikameralizmo indeksu, rodo įstatymų leidžiamosios valdžios koncentracijos laipsnį. Ta koncentracija yra didžiausia, kai parlamentą sudaro tik vieneri rūmai, pavyzdžiui, Lietuvos Seimas. Tačiau maždaug trečdalyje pasaulio šalių parlamentus sudaro dveji – žemieji ir aukštieji rūmai, o A. Lijpharto nagrinėjamų atvejų populiacijoje ta proporcija yra netgi atvirkščia – tik trečdalyje šalių parlamentus sudaro vieneri rūmai. Parlamentai, sudaryti iš dvejų rūmų, skiriasi priklausomai nuo to, kiek galios suteikiama aukštiesiems rūmams, ir kokiu būdu renkami jų nariai. Jeigu abejų rūmų galia yra vienoda, o aukštųjų rūmų narius tiesiogiai renka rinkėjai, tai parlamentas yra simetriškas. Jeigu aukštųjų rūmų nariai yra renkami netiesiogiai (pavyzdžiui, juos renka federacijos subjektų parlamentai) arba skiriami (kaip Didžiojoje Britanijoje), tai parlamentas yra asimetriškas.

Kita dviejų rūmų parlamentų skirtumų dimensija yra kongruencija. Aukštieji ir žemieji rūmai yra nekongruentiški, jeigu rinkimai į aukštuosius ir žemuosius rūmus skiriasi proporcingumu. Nekongruencija dažniausiai pasitaiko tose federacinėse valstybėse, kurių subjektai skiriasi gyventojų skaičiumi, bet nuo kiekvieno subjekto į aukštuosius rūmus yra renkamas tas pats atstovų skaičius. Kraštutinis nekongruencijos laipsnis būdingas rinkimams į JAV Senatą, kur 10% gyventojų, gyvenančių mažiausiose valstijose, išrenka apie 40% senatorių. Pagal bikameralizmo indekso įverčius A. Lijpharto nagrinėjamos demokratijos susirikiuoja į seką, kurioje mažiausią įvertį (1) turi valstybės su vienerių rūmų parlamentais, o didžiausią – šalys su dvejų simetriškų ir nekongruentiškų rūmų parlamentais. Tai Australija, JAV, Šveicarija, Vokietija ir Kolumbija po 1991 m. Jos gauna 4 balus. Kitos šalys su dvejų rūmų parlamentais balų gauna mažiau už jas, tačiau daugiau už šalis su vienerių rūmų parlamentais.

Aštuntas indeksas (8) parodo demokratinių šalių pamatinių įstatymų – konstitucijų – lankstumą. Lanksčios yra tos konstitucijos, kurias parlamentas gali pakeisti paprasta balsų dauguma. Joms priklauso ir tos šalys, kurios apskritai neturi rašytinės konstitucijos (Didžioji Britanija, Izraelis). Jų konstitucijų lankstumo indeksas turi įvertį 1. Priešingą polių reprezentuoja šalys, kurių konstitucijos pakeitimui reikia superdaugumos (daugiau negu dviejų trečdalių balsų). Šiais atvejais indekso įvertis yra 4. Daugiausia A. Lijpharto nagrinėjamoje atvejų populiacijoje yra tokių šalių, kurių konstitucijai pakeisti reikia

dviejų trečdalių daugumos. Joms skiriami 3 balai. Šalys, kurių konstitucijai pakeisti reikia didesnės negu paprastoji dauguma, bet mažesnės už dviejų trečdalių daugumą, gauna 2 balus.

Devintuoju (9) indeksu įvertinama, kas interpretuoja konstituciją, kai tarp jos ir parlamento priimamų įstatymų įžvelgiami prieštaravimai, – pats parlamentas, teismai, ar specialiai tokioms situacijoms nagrinėti įsteigtas konstitucinis teismas, kuris nėra atstovaujamoji įstaiga, nes jo nariai yra ne renkami, bet skiriami. Pirmas atvejis būdingas šalims, kurios neturi rašytinės konstitucijos arba kurių konstitucijai pakeisti pakanka paprastos balsų daugumos. Šalys, kuriose konstituciją interpretuoja teismai, labai skiriasi priklausomai nuo to, kiek dažnai tai jie daro. Teismų aktyvumą galima matuoti arba absoliučiu įstatymų, per metus pripažintų nekonstituciniais, skaičiumi, arba tokiais pripažintų įstatymų procentine bendro įstatymų skaičiaus dalimi. Šalys, kuriose įstatymų konstitucingumo priežiūrą atlieka pats parlamentas, vertinamos 1 balu. Šalys, pasižyminčios pačiu didžiausiu teismų aktyvumu, vertinamos 4 balais (Indija, JAV, Vokietija, Kanada po 1982 m.). Daugiausia šalių, kuriose teismai turi teisę interpretuoti konstituciją, bet šia teise naudojasi retai (2 balai).

Paskutiniu, dešimtuoju (10), indeksu matuojama centrinio banko nepriklausomybė. Nepriklausomybės laipsniui vertinti svarbūs dalykai yra banko valdytojo kadencijos trukmė, vykdomosios valdžios galios jį nušalinti, centrinio banko funkcijos, apribojimai paskolų teikimui. Kadangi centrinio banko nepriklausomybė yra itin intensyviai ekonomistų nagrinėta problema, A. Lijphartas gali pasinaudoti net trimis specialioje literatūroje aptinkamais indeksais, savo paties indekso įverčius konstruodamas kaip šių indeksų įverčių aritmetinius vidurkius. Indeksas rodo, kad Vokietija, Šveicarija ir JAV yra trys šalys, kuriose centrinis bankas yra labiausiai nepriklausomas, o Norvegija, Naujoji Zelandija, Ispanija, Japonija, Italija yra šalys, kuriose ta nepriklausomybė yra itin maža.

13.6. Arendo Lijpharto kiekybinė indukcinė liberaliosios demokratijos tipologija

Dešimties indeksų koreliacijų matrica rodo, kad pirmųjų penkių iš ką tik aptarto sąrašo kintamųjų įverčiai glaudžiai koreliuoja. Tokia pat koreliacija sieja ir kintamuosius iš kito penketuko. Tą patį rodo ir faktorinė analizė, kuri leidžia išskirti du faktorius, iš kurių pirmasis turi didelius svorio įverčius pirmiems penkiems kintamiesiems, o antrasis – kitiems penkiems. Daugelis šių koreliacijų nėra netikėtos. Koreliacijos tarp pirmų keturių kintamųjų galima laukti remiantis politikos moksle gerai žinomu „Duverger dėsniu“. Pagal jį mažoritarinė rinkimų sistema skatina dvipartinės, o proporcinė – daugiapartinės partijų sistemos susiformavimą: „rinkimų sistema formuoja partijų sistemas, kurios savo ruožtu daro stiprų priežastinį poveikį kabinetų formavimui, o kabinetų tipai yra priežastingai susiję su kabinetų trukme“ (Lijphart 1999: 181).

Netikėtas yra tik atradimas, kad dvipartinė sistema koreliuoja su pliuralistine interesų grupių sistema, o daugiapartinė sistema – su dualistine korporacine interesų grupių sistema. Panaši situacija yra ir kitų penkių kintamųjų koreliacijos atveju. Federacinę valstybės santvarką keblu įsivaizduoti be dvejų rūmų ir rašytinės konstitucijos, nes tik sunkiai pakeičiama, nelanksti konstitucija gali užtikrinti realias savarankiškumo garantijas federacijos subjektams. O tokiai konstitucijai interpretuoti reikalingi aktyvūs konstituciniai teismai. Tik glaudi centrinio banko koreliacija su federacine valstybės santvarka yra teoriškai nelauktas empirinis atradimas.

Atsižvelgdamas į ką tik minėtus du galimus kintamųjų abiejose jų grupėse koreliacijos aiškinimus, A. Lijphartas pirmąją faktorinės analizės priemonėmis išskiriamą demokratijų gelminių panašumų dimensiją vadina vykdomosios valdžios-partijų, o antrąją – federacine-unitarine dimensija. Alternatyvūs pavadinimai galėtų būti atitinkamai jungtinė atsakomybė (*joint-responsibility*), arba jungtinė galia (*joint-power*), pirmajai ir padalyta galia (*divided-power*), arba padalyta atsakomybė (*divided-responsibility*), antrajai dimensijai.

Šie pavadinimai yra netgi tikslesni (nors ir sunkiau įsimenami) dėl to, kad aprėpia ir tą jungtinę atsakomybę ar galią, kokią matome korporacinės interesų grupių sistemos atveju, ir tą padalytą atsakomybę ar galią, kokią užtikrina centrinio banko nepriklausomybė. Tuo tarpu „vykdomosios valdžios-partijų“ dimensijos pavadinimas yra asocijuotas su pirmų penkių kintamųjų koreliacijos aiškinimu rinkimų bei partijų sistemų ypatumais, kuris palieka nepaaiškintą korporacinės interesų grupių sistemos koreliaciją su daugiapartine sistema ir kitais demokratijos bruožais, kuriuos nurodo pirmi keturi kintamieji. Atitinkamai „federacinės-unitarinės“ dimensijos pavadinimas yra asocijuotas su federalistiniu aiškinimu, kuris neaprėpia 5–9 kintamųjų koreliacijos su centrinių bankų nepriklausomybe.

Šių dimensijų pagrindu A. Lijphartas sudaro konceptualinį žemėlapį (žr. 13.1 pav.), analogišką tiems, kurie vaizduoja pokomunistinės transformacijos ekonominių pradinių sąlygų panašumus ir skirtumus (12.6 ir 12.7 pav.). Kairėje šio žemėlapio pusėje atsiduria demokratijos, kurias A. Lijphartas pavadina konsenso demokratijomis, o dešinėje – mažoritarinės. Tai ir yra du pagrindiniai jo skiriami demokratijos tipai. Mažoritarinėms demokratijoms būdinga mažoritarinė rinkimų ir dviejų partijų sistema, aukšta vykdomosios valdžios koncentracija (vienpartinės vyriausybės), ilgaamžės vyriausybės, pliuralistinė interesų grupių sistema, unitarinė centralizuota valstybės sandara, vienerių rūmų parlamentai arba parlamentai su silpnais aukštaisiais rūmais, lanksčios konstitucijos, jose nėra konstitucinių teismų arba jie yra neaktyvūs, o centriniai bankai yra priklausomi nuo centrinės valdžios. Konsenso demokratijos išsiskiria proporcine rinkimų ir daugiapartine sistema, perteklinių koalicijų formuojamomis vyriausybėmis, kurios dažnai keičia viena kitą, korporacine interesų grupių sistema, federacine arba decentralizuota valstybės sandara, jos turi rašytines konstitucijas, kurioms pakeisti reikia ne mažiau kaip 2/3 ar didesnės daugumos, aktyvius konstitucinius teismus ir nepriklausomus centrinius bankus.

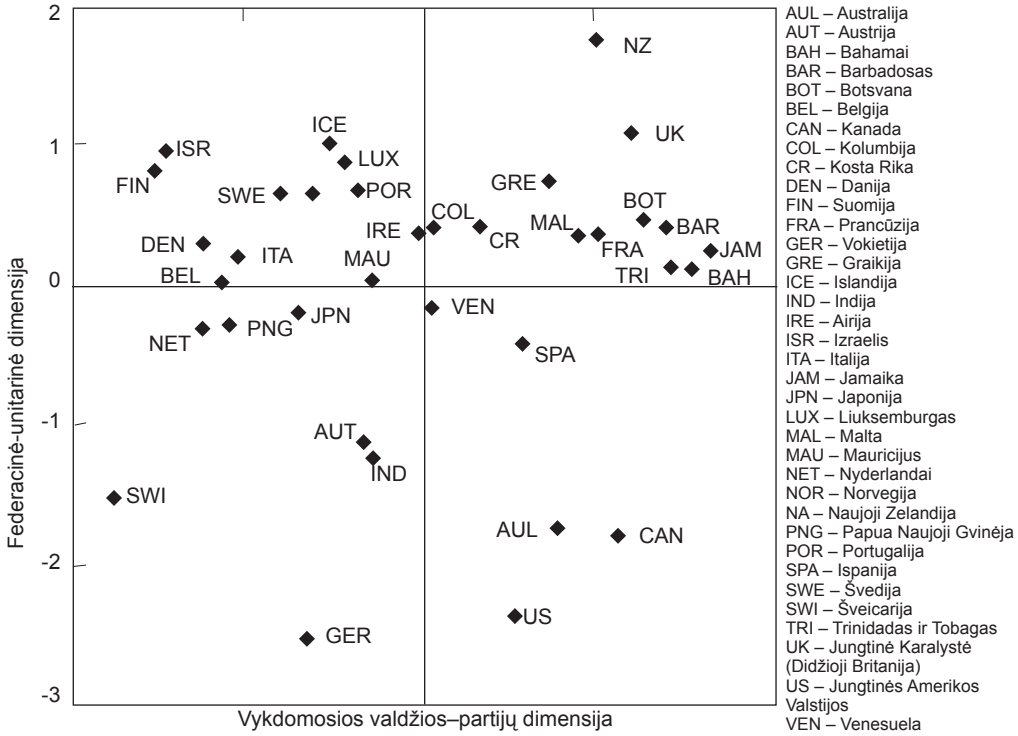

13.1. pav. Dvimatis konceptualinis liberaliosios demokratijos žemėlapis. Šaltinis: Lijphart A. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale UP, 1999, p. 248. © 1999 Yale University Press. Skelbiama Yale UP sutikus be atlygio.

Tiesa, tokių demokratijų, kurios turėtų visus nurodytus mažoritarinės demokratijos bruožus arba visas konsenso demokratijos savybes, nėra daug. Visų ką tik nurodytų bruožų bei atitinkamų indeksų maksimalių įverčių konjunkcija apibrėžia konsenso demokratiją ir mažoritarinę demokratiją kaip idealius tipus, o tokias sąvokas visiškai atitinkančių atvejų tikrovėje gali visai nebūti (žr. 5.4). Taip yra su konsenso demokratija. Šveicarijos politinė santvarka labai artima šiam tipui, tačiau ji neturi konstitucinio teismo, kurį numato konsenso demokratija. Visiškai atitinkančių konsenso demokratijos idealųjį tipą šalių yra palyginti mažai todėl, kad aukštas decentralizacijos laipsnis arba federacinė valstybės sandara nėra būdinga nedidelėms valstybėms, kurių daug yra būtent tarp konsenso demokratijų. Todėl dauguma šių demokratijų konceptualiniame demokratijos žemėlapyje yra susitelkusios ne kairiajame apatiniame (kur joms priklausytų būti), bet kairiajame viršutiniame žemėlapio sektoriuje.

Užtat dauguma mažoritarinių demokratijų yra „savo vietoje“ – dešiniajame viršutiniame sektoriuje. Mažoritarinės demokratijos idealųjį tipą visiškai arba beveik visiškai atitinka tokių šalių, kaip Didžioji Britanija, Naujoji Zelandija, Barbadosas, santvarka. Didžiosios

Britanijos politinė santvarka yra ir istorinis mažoritarinės demokratijos prototipas – didžioji dalis mažoritarinių demokratijų yra buvusios Didžiosios Britanijos dominijos, kolonijos arba Didžioji Britanija buvo tas pavyzdys, į kurį jos orientavosi, kurdamos savo valstybingumo pagrindus (svarbi išimtis yra Prancūzija). Todėl A.Lijpharto išskiriamų mažoritarinių demokratijų grupė daugmaž sutampa su ta, kuri jau anksčiau politologinėje literatūroje buvo vadinama Westminsterio demokratija.

Mažoritarinių demokratijų privalumas yra gebėjimas greitai priimti sprendimus. Tačiau „greiti sprendimai nebūtinai yra išmintingi sprendimai" (Lijphart 1999: 259). Konsenso demokratijose priimami sprendimai yra „išmintingesni" pirmiausia ta prasme, kad jie atsižvelgia į platesnį interesų ratą. Konsenso demokratijai būdingos institucijos geriau apsaugo mažumų interesus, todėl jos ypač gerai tinka šalims, kurioms būdingas susiskaidymas etniniu ar kultūriniu pagrindu. A. Lijphartas nurodo, kad konsenso demokratijos linkme juda ir Europos Sąjunga (kaip politinė sistema).

Apie konsensinį besiformuojančios bendros ES demokratijos pobūdį byloja tai, kad netgi tose šalyse, kuriose priimta mažoritarinė sistema (pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje), Europos parlamento rinkimai (pirmą kartą 1979 m.) vyko pagal proporcinę rinkimų sistemą. O mandatai tarp šalių yra skirstomi taip, kad būtų užtikrintas mažų šalių peratstovavimas. Tokiu būdu vienuose rūmuose derinami proporcingo atstovavimo ir lygaus federacijos subjektų atstovavimo principai, kurių standartinis derinimo būdas yra dvejų rūmų parlamentas su skirtingomis rinkimų sistemomis.

Tai nereiškia, kad ES politinėje sistemoje nėra aukštųjų parlamento rūmų atitikmens. Toks atitikmuo yra Europos Sąjungos Taryba (*Council of the EU*), kurioje kiekvienai šaliai narei atstovauja po vieną atstovą (žr. Hix 2006 (1999): 130–138). Palyginus su Europos parlamentu, jos galios yra žymiai didesnės, o nacionaliniuose parlamentuose žemųjų rūmų galia beveik visada persveria aukštųjų rūmų galią. Jeigu, sekdami A. Lijphartu, laikysime ES Tarybą ES įstatymų leidimo valdžios aukštaisiais rūmais, tai galėsime teigti, kad ES politinei sistemai yra būdingas ir tas konsenso demokratijos bruožas, kad įstatymų leidžiamosios valdžios galia persveria vykdomąją valdžią. ES vykdomąja valdžia A. Lijphartas laiko Europos Komisiją[115], kuri yra palyginti nepriklausoma nuo Europos parlamento, galinčio atstatydinti „Europos vyriausybę" tik dviejų trečdalių balsų dauguma.

[115] Vis dėlto Europos Komisiją keblu laikyti tik „vykdomąja valdžia", nes ji turi ES teisėkūros iniciatyvos monopolį. Kita vertus, ES Taryba daug kuo skiriasi nuo tų institucijų, kurias įprasta vadinti parlamento aukštaisiais rūmais nacionalinėse valstybėse. Nuo jų ES Taryba skiriasi ir sudarymo principu, ir funkcijomis, ir įgaliojimais. ES Tarybą įkūnija atskiros jos formacijos, kurias sudaro už tam tikras sritis (finansus, užsienio reikalus ir pan.) atsakingi šalių narių ministrai, kurie savo šalyse yra vykdomosios valdžios atstovai. Todėl ES Taryba turi ir vykdomosios valdžios bruožų. Apskritai, A. Lijphartas išryškina tik tuos ES, kaip politinės sistemos, bruožus, kuriais ji primena klasikines liberaliosios demokratijos institucijas, kurių skiriamasis bruožas yra valdžios padalijimas į tris šakas. Ką tik paminėti ES sąrangos bruožai į ją netelpa ir gali būti laikomi ES demokratijos anomalijomis, neturinčiomis jokių analogų pasaulyje (už šias pastabas apie ES politinės sistemos skirtumus nuo A. Lijpharto konstruojamo konsenso demokratijos idealaus tipo dėkoju Liutaurui Gudžinskui).

Užtat pati ši „vyriausybė“ yra sudaroma pagal principus, kurie atitinka perteklinės koalicijos sąvoką: iki šiol ją sudarantys „ministrai“ (Europos komisarai) atstovauja visoms ES šalims[116], o jų partinė priklausomybė paprastai apima platų politinių jėgų spektrą (išskyrus dešiniuosius ir kairiuosius radikalus). Toks pat platus ir politinių jėgų, reprezentuojamų Europos parlamente, spektras, kur nė viena „europinė“ partija neturi absoliučios daugumos. „Europinė“ partijų sistema yra daugiapartinė, o jos fragmentacijos laipsnis yra kur kas didesnis, negu galima būtų spręsti pagal skaičių partijų, į kurias yra susivieniję Strasbūre posėdžiaujantys europarlamentarai. Mat kiekvienos iš jų sudėtis daug margesnė už nacionalinių partijų su panašiais pavadinimais sudėtį, o jų sanglauda ir partinė drausmė yra menka.

Kol neįsigaliojo formali ES konstitucija[117], jos ekvivalentu galima laikyti keliolika sutarčių (įskaitant ir 2007 m. Lisabonos sutartį, pasirašytą jau po formaliosios ES konstitucijos ratifikacijos proceso nesėkmių), kurias pasirašė šalys steigėjos bei vėliau į ES įstojusios narės. Kadangi jas galima pakeisti tik bendru visų šalių sutarimu, tai ji savo nelankstumu pranoksta visų ES šalių narių nacionalines konstitucijas. ES turi ir tokias konsenso demokratijoms būdingas institucijas, kaip Europos Teisingumo Teismą, atliekantį konstitucinio teismo funkcijas, ir nepriklausomą Europos Centrinį Banką (nuo 1998 m.). Europos Teisingumo teismas turi teisę skelbti ES ir nacionalinius įstatymus nekonstituciniais, jeigu jie pažeidžia ES sutartis. Savo aktyvumu ir kūrybingumu jis pranoksta visus (gal išskyrus Lietuvos ir Vokietijos) nacionalinius ES šalių konstitucinius teismus ir yra viena iš svarbiausių (jeigu ne pati svarbiausia) ES integracijos varomųjų jėgų (žr. Hix 2006 (1999): 144–180).

Ko iš konsenso demokratijos institucijų vis dar trūksta ES politinėje sistemoje – tai bendros europinės interesų grupių korporacinės sistemos. Svarbiausi socialiniai ekonominiai sprendimai, paliečiantys tokių grupių interesus, vis dar priimami nacionaliniu lygmeniu, o tais atvejais, kai tokius sprendimus priima Europos Komisija ar kitos europinės institucijos, interesų grupių tarpusavio santykiai bei jų santykiai su europinėmis institucijomis labiau primena interesų grupių pliuralizmo sistemą. Vis dėlto šiokios tokios bendros europinės korporacinės interesų grupių sistemos užuomazgos jau egzistuoja (žr. 21.4).

Lygindamas konsenso ir mažoritarinių demokratijų socialinius ir ekonominius laimėjimus, A. Lijphartas aptinka, kad konsenso demokratijose vidutiniai metiniai ekonomikos augimo tempai nėra mažesni už mažoritarinių demokratijų rodiklį. O jų vidutinės metinės infliacijos, nedarbo lygio, dėl streikų prarastų darbo dienų, biudžeto deficito dydžio rodikliai yra geresni už atitinkamus mažoritarinių demokratijų rodiklius. Tai visų pirma tinka infliacijos kontrolei – nepriklausomų centrinių bankų dėka vidutinė metinė infliacija konsenso demokratijos šalyse yra ženkliai mažesnė. Ypač reikšmingi konsenso demokratijų ir mažoritarinių demokratijų skirtumai yra susiję su sfera, kurią A. Lijphartas vadina smurto

[116] 2007 m. Lisabonos sutartyje (rašant knygą dar neįsigaliojusioje) numatyta šį principą panaikinti.

[117] Po 2005 m. ratifikavimo referendumais nesėkmių Nyderlanduose ir Prancūzijoje formalios ES konstitucijos įsigaliojimo perspektyva nutolo į neapibrėžtą ateitį.

kontrole. Konsenso demokratijose mažiau maištų, smurtinių nusikaltimų, jose ne tokia griežta baudžiamosios justicijos sistema palyginus su mažoritarinės demokratijos šalimis. Vienas iš jos rodiklių yra kalinių skaičius 100 000 gyventojų. Šiuo atžvilgiu demokratinės šalys labai skiriasi: JAV 1992–93 metais ir 1995 m. vidurkis buvo 560 kalinių 100 000 gyventojų, Indijoje – tik 24.

Šiuos skirtumus amerikiečių tyrinėtojas sieja su aukštesne demokratijos kokybe, kurią jis supranta kaip bendrą viešosios politikos orientaciją. Konsenso demokratija esanti „geresnė, švelnesnė" (*kinder, gentler*). Mažoritarinės demokratijos šalių politika yra konfliktiška, agresyvi, turi nepaliaujamo, bekompromisio pozicijos ir opozicijos karo pavidalą, nuo tikro karo skirdamasi tik nesmurtiniu pobūdžiu. Paliaubos tame kare būna tik kilus karui su kita valstybe ir iškilus grėsmei pamatiniams nacionaliniams šalies interesams – kaip buvo Didžiojoje Britanijoje Antrojo pasaulinio karo metais, kai šią šalį valdė visas didesnes partijas vienijanti koalicija. Konsenso demokratijos šalių vidaus politika labiau taikinga, orientuota į kompromisus bei santarvę, nes priešininkas gali tapti koalicijos partneriu, o mažoritarinėje demokratijoje jis yra amžinas varžovas.

Be kriminalinės justicijos, A. Lijphartas išskiria ir aptaria dar tris viešosios politikos sferas, kuriose reiškiasi malonesnis ir švelnesnis konsenso demokratijos pobūdis. Tai socialinė gerovė, aplinkos apsauga ir pagalba kitoms šalims. Aptardamas pirmąją sferą, A. Lijphartas pasiremia žymaus šiuolaikinio gerovės valstybės tyrinėtojo Gøstos Esping-Anderseno darbais (žr. 16.1). Juose gerovės valstybės rodikliu laikomas darbo jėgos „išprekinimo" (*decommodification*) mastas – laipsnis, kuriuo „valstybės viešoji politika nedarbo, negalės, ligos, senatvės atžvilgiu leidžia žmonėms išlaikyti prideramus gyvenimo standartus (*decent living standards*) nepriklausomai nuo grynų rinkos jėgų" (Lijphart 1999: 294). Tarp išsivysčiusių šalių šiuo atžvilgiu pirmauja Švedija, o sąrašo gale yra JAV ir Australija. Žinoma, išlaidų socialinei gerovei mastas labai priklauso nuo šalies ekonominio lygio – turtingos šalys gali socialinei gerovei skirti daugiau lėšų, palyginus su neturtingomis. Tačiau kai ekonominis lygis yra statistiškai kontroliuojamas, pasirodo, kad koreliacija tarp demokratijos pobūdžio ir socialinės politikos pobūdžio tik sustiprėja.

Šis atradimas leidžia paaiškinti ir statistinį ryšį tarp baudžiamosios justicijos pobūdžio ir demokratijos pobūdžio: kuo socialinės gerovės politika yra dosnesnė, tuo mažiau rinkos jėgų išmestų į užribį žmonių, kurie ima kovoti už būvį kriminalinės justicijos persekiojamais būdais. Kai mažinamos išlaidos socialinei rūpybai, tenka griežtinti baudžiamąją justiciją, stiprinti policijos pajėgas, statyti kalėjimus. Nedarbas sumažinamas dalį bedarbių uždarant kalėjimuose. Konsenso demokratijos lenkia mažoritarines (vėlgi kontroliuojant ekonominį lygį) aplinkos apsauga bei neišsivysčiusioms šalims teikiamos pagalbos plėtrai dydžiu. Tokią pagalbą teikia ir mažoritarinės demokratijos šalys, tačiau tai dažniau būna karinė pagalba.

Kiti statistinės analizės priemonėmis aptinkami konsenso demokratijos pranašumai yra platesnė moterų reprezentacija parlamentuose ir vyriausybėse, aukštesnis dalyvavimo rinkimuose bei pasitenkinimo demokratija lygis, mažesnė korupcija, didesnė vyriausybių

atskaitomybė bei rečiau pasitaikančios situacijos, kai valdžioje atsiduria vyriausybė, atstovaujanti tik santykinei balsavusių rinkėjų daugumai. Mažoritarinėse demokratijose tokios situacijos yra gana dažnos būtent dėl jų rinkimų sistemos, kuri leidžia absoliučią daugumą parlamento mandatų įgyti partijai, laimėjusiai tik santykinę balsų daugumą. Kartu su aukštesniu dalyvavimo rinkimuose lygiu šis konsenso demokratijų bruožas leidžia teigti, kad jų partijos ir vyriausybės yra reprezentatyvesnės, o kartu, – kad šių demokratijų kokybė yra aukštesnė (žr. 14.4).

Toli gražu ne viskas, ką A.Lijphartas teigia apie demokratijos kokybę, yra priimtina. Jo vartojama demokratijos kokybės sąvoka yra tendencinga, nes ji įtraukia viešosios politikos turinio dalykus. Jeigu demokratijos kokybės rodikliu laikysime socialinių teisių apsaugos lygį, tai libertarinė liberalioji demokratija iš principo negali būti kokybiška. Todėl demokratijos kokybę tikslinga sieti vien su procedūriškai suprantamos demokratijos (kaip aukščiausių valstybės pareigūnų atrankos būdo) bruožais. Prie šio klausimo dar sugrįšime kitame skyriuje, svarstydami demokratijos kokybės pokomunistinėse šalyse problemą.

O šį skyrių galima baigti konstatacija, kad dviejų liberaliosios demokratijos tipologijų – dedukcinės ir indukcinės – išvados konverguoja. Konsenso demokratijos šalių aibė apytikriai sutampa su demokratinių šalių, kurių vyriausybės dažniausiai vykdo socialinę liberalią politiką, aibe, o mažoritarinės demokratijos šalių vyriausybės labiau linkusios vykdyti libertarinę politiką. Tiesa, šis atitikimas yra tik apytikris – daugelyje mažoritarinės demokratijos šalių (pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje ir Naujojoje Zelandijoje) ilgus laiko tarpsnius valdė socialdemokratinės vyriausybės, kurios stengėsi sukurti šiose šalyse visuotinę gerovės valstybę. Tačiau gerovės valstybė šiose šalyse pasirodė esanti negyvybinga – pasikeitus vyriausybei, ji palyginti greitai buvo sumažinta ar paversta „likutine“ (*residual*) gerovės valstybe, kaip tai atsitiko Didžiojoje Britanijoje Margaret Thatcher valdymo laikais.

Tokie staigūs posūkiai yra mažiau tikėtini konsenso demokratijos sąlygomis –čia politika, siekianti įgyvendinti socialines teises, turi įveikti daugiau „veto taškų“. Tačiau, kai tie „veto taškai“ yra įveikti, sugriauti tai, kas buvo sukurta, yra sunkiau, negu mažoritarinės demokratijos sąlygomis. Todėl konsenso demokratijos šalyse judėjimas socialinės liberaliosios demokratijos kryptimi yra labiau kumuliatyvus, sunkiau apgręžiamas negu mažoritarinės demokratijos sąlygomis. Jis atspindi platų visuomenės konsensą, o ne tik visuomenės dalies (pavyzdžiui, darbininkų klasės), kuri tėra santykinė dauguma, pirmenybes.

Apriorinės kokybinės demokratijos idėjos analizės rezultatų sugretinimas su kiekybinės indukcinės tipologijos išvadomis leidžia pastebėti dar vieną svarbų dalyką. Konsenso demokratijoms priklauso ne vien tos šalys, kuriose veikia stiprios politinės partijos, vadinančios save socialdemokratinėmis. Socialinių teisių įgyvendinimas gali būti politikos, turinčios visai kitokius ideologinius pagrindus (pavyzdžiui, krikščioniškos demokratijos idėjas), rezultatas. Todėl tai liberaliosios demokratijos atmainai, kurioje į demokratinės politikos turinį įtraukiamas ir socialinių teisių įgyvendinimas, geriau tinka socialinės liberaliosios demokratijos, o ne socialinės ar socialdemokratinės demokratijos pavadinimas.

14 skyrius

Naujoji Lotynų Amerika ar naujieji Vakarai? Pokomunistinės liberaliosios demokratijos konsolidacijos problemos

14.1. Kodėl visas pokomunistinis pasaulis netapo naująja Lotynų Amerika?

Pačioje Rytų ir Vidurio Europos išėjimo iš komunizmo pradžioje išleistoje knygoje „Demokratija ir rinka. Politinės ir ekonominės reformos Rytų Europoje ir Lotynų Amerikoje“ vienas iš žymiausių „tranzitologų“ (o kartu – ir vienas žymiausių šiuolaikinių politikos mokslininkų) Adamas Przeworskis apibendrino per du pirmuosius trečiosios demokratijos bangos dešimtmečius sukauptą perėjimo iš autoritarizmo į demokratiją patirtį, suformuluodamas demokratizacijos ir marketizacijos dilemą (Przeworski 1991). Ilgainiui perėjimas prie rinkos ekonomikos (marketizacija) įgalina išeiti iš tos aklavietės, kurioje atsiduria komandinė-administracinė ekonomika, išsėmusi ekstensyvaus augimo šaltinius, tačiau dėl tų struktūrinių deformacijų, kurias po savęs paliko komunistinė ekonominė turbomodernizacija, o daugelyje šalių – ir dėl iš paskutiniųjų komunistinių vyriausybių paveldėtų makroekonominės pusiausvyros problemų (didelės infliacijos bei užsienio skolų), marketizacija buvo neįmanoma be ilgesnio ar trumpesnio ekonomikos, o kartu ir gerovės, nuosmukio.

Ši (laikina) „ašarų pakalnė“, kai kuriama rinkos ekonomika, sutampa su demokratinės politinės santvarkos kūrimo metu. Reformas vykdo pirmosios demokratiškai išrinktos, tai yra atskaitingos juos išrinkusiems piliečiams bei reaguojančios į jų reikalavimus, vyriausybės. Daliai gyventojų – pirmiausia jauniems, energingiems asmenims, turintiems tinkamų įgūdžių ir žinių – senosios sistemos sugriovimas atveria greito praturtėjimo ir vertikalaus mobilumo perspektyvą. Daliai nomenklatūros ji reiškia galimybę tapti ligi tol jų, kaip valstybės agentų, valdyto turto savininkais. Tačiau darbininkams, dirbantiems pramonės įmo-

nėse, kurios naujomis sąlygomis buvo pasmerktos bankrutuoti, pensininkams ir priešpensinio amžiaus žmonėms rinkos reformos kurį laiką (o daugeliui – tai visą likusį gyvenimą) reiškia jų pragyvenimo lygio smukimą.

Lotynų Amerikos šalių patirtis rodė, jog nėra pagrindo laukti, kad ši itin didelė elektorato dalis, nusivylusi rinkos ekonomikos reformomis, per artimiausius rinkimus balsuos už politines jėgas, inicijavusias reformas. Dar blogiau, ta patirtis rodė, kad nėra pagrindo tikėtis, jog pralaimėtojai lauks rinkimų, kad nubaustų tuos, kuriuos laiko savo bėdų kaltininkais (neklausydami aiškinimų, kad tie kaltininkai yra tik gydytojai, skausmingai gydantys kitų sukeltą ligą). Reikėjo nuogąstauti, kad pralaimėtojai, nelaukdami rinkimų, išeis į gatves ir pastatys demokratines vyriausybes prieš dilemą: arba jėga nuslopinti protestus (streikus, kelių blokadas, sankcionuotus ir nesankcionuotus mitingus, peraugančius į masines riaušes, ir pan.), arba paklusti protestuotojų reikalavimams (subsidijuoti bankrutuojančias pramonės įmones, įvesti apsauginius muitus užsienio prekybos liberalizacijos žlugdomoms ekonomikos šakoms, kelti viešojo sektoriaus darbuotojų atlyginimus, pensijas ir t.t.)

Tai būtų tolygu makroekonominės stabilizacijos ir liberalizacijos, kaip esminių rinkos reformų priemonių, atsisakymui. Ekonomikos reformavimas nepaisant ženklios visuomenės dalies protestų, juolab smurtu slopinant pralaimėtojų pasipriešinimą, yra nedemokratiškas. Jeigu vienintele galima perėjimo nuo planinės administracinės sistemos prie rinkos ekonomikos strategija laikysime šoko terapiją[118], tai atrodo, kad ir reformų stabdymas nieko gera nežada demokratijai, nes jis tik užtęsia jau prasidėjusią transformacinę ekonominę krizę ir sudaro sąlygas laimėti rinkimus demagogams populistams.

A. Przeworskis manė, kad tose Rytų ir Vidurio Europos šalyse, kuriose masių antikomunizmas buvo itin stiprus, užsitęsęs ekonomikos nuosmukis daugiausiai šansų suteiks dešiniesiems populistams, kurie panaudos nacionalistinę ir klerikalinę retoriką laimėti tiek reformomis nusivylusių pralaimėtojų, dėl savo nelaimių kaltinančių „nepribaigtą“ komunistinę nomenklatūrą, tiek laimėtojų, suinteresuotų stipria valdžia, gebančia apsaugoti jų naujai įgytą turtą bei padėtį, balsus. Nugalėję rinkimuose dešinieji populistai įves autoritarinį, klerikalinį nacionalistinį režimą, panašų į tuos, kurie Rytų ir Vidurio Europoje egzistavo tarpukario laikais. Lenkijoje realiausiu kandidatu į tokios dešiniosios autoritarinės diktatūros kūrėjus A. Przeworskis laikė Lechą Walęsą, o būsimos Lenkijos politinės santvarkos prototipu – prieškarinį Juzefo Pilsudskio režimą. Tokia raidos perspektyva buvo gana reali ir 1991–1992 metų Lietuvoje, tik čia realiausias kandidatas tapti antruoju Antanu Smetona buvo Lietuvos vedlys į nepriklausomybę Vytautas Landsbergis.

Dešiniojo autoritarinio režimo įsigalėjimas būtų reiškęs demokratizacijos nesėkmę, nors tikriausiai nebūtų sutrukdęs RAK sukūrimui. Tad labiausiai tikėtinu pokomunistinės trans-

---

[118] 1989–1998 m. tokia buvo dominuojanti tarptautinių finansinių organizacijų ekspertų nuomonė. Kinijos, o iš dalies ir Slovėnijos, reformų sėkmė rodo, kad jie klydo. Tačiau tuo metu abi šalys buvo nuolatos kritikuojamos už reformų vilkinimą.

formacijos Vidurio Europos šalyse keliu A.Przeworskis laikė tą, kuris, prasidėjęs „didžiuoju šuoliu“ į rinkos ekonomiką, atves į RAK ir autoritarinį politinį režimą. Tuo tarpu dėl šalių, kurios susikūrė buvusios Sovietų Sąjungos griuvėsiuose, buvo pagrindo nuogąstauti, kad pralaimėtojų nepasitenkinimu pasinaudos kairieji populistai arba neokomunistai, kurie, grįžę į valdžią, restauruos komunistinę santvarką – ir planinę-administracinę ūkio sistemą, ir represyvų politinį režimą.

Nuogąstauti dėl tokios išėjimo iš komunizmo baigties ypač skatino tas faktas, kad ekonominės reformos, kurias turėjo įvykdyti Rytų ir Vidurio Europos šalys, savo radikalumu ir mastais toli pranoko neoliberaliuosius precedentus Lotynų Amerikoje. Jeigu to, ką neoliberalieji ekonomistai laikė „rinkos ekonomikos deformacijomis“, ištaisymas Lotynų Amerikoje pasirodė esąs negalimas be socialinių ir politinių sukrėtimų, keliančių pavojų demokratijai, tai tuo sunkiau buvo tikėtis, kad gali pavykti tuo pačiu metu vykstantis rinkos ekonomikos ir liberaliosios demokratijos kūrimasis. Papildomo peno pesimizmui teikė ir ta aplinkybė, kad dauguma pokomunistinių šalių, skirtingai nuo Lotynų Amerikos ir Pietų Europos, neturėjo arba beveik neturėjo gyvenimo demokratijos sąlygomis patirties. Skirtingai nuo „Pietų“, „Rytuose“ demokratizacija dažniausiai reiškė ne demokratijos atkūrimą, bet jos sukūrimą iš naujo.

Ypač skeptiškai dėl demokratijos ateities pokomunistinėse šalyse nuteikė komunizmo kaip totalitarizmo teorija. Juk ši teorija pagrindiniu šių šalių bruožu laikė visuomenės socialinę atomizaciją, o pačias jas laikė didelėmis koncentracijos stovyklomis. Kaip elgsis į laisvę paleisti kaliniai, kai praeis laisvės svaigulys, ir prasidės kova už būvį laisvoje rinkoje? Daugelis reformatorių nuogąstavo, kad dauguma jų netrukus pradės ilgėtis staiga dingusios „tvarkos“ bei pilko, bet užtat saugaus gyvenimo, kur visiems garantuota pigi „šlapia dešra“. Be to, atomizuota mase galės manipuliuoti žiniasklaidą kontroliuojantys demagogai.

Štai kaip šią marketizacijos ir demokratizacijos dilemą formulavo Marius Povilas Šaulauskas, bene labiausiai iš Lietuvos sociologų pasižymėjęs tranzitologijos baruose ankstyvuoju pokomunistinės transformacijos laikotarpiu: „viena vertus, demokratiniu būdu tokios radikalios (ekonominės rinkos – Z.N.) reformos pritarimo nesusilaukia ir susilaukti negali. Itin smarkiai keisdamos susiklosčiusį socialinį audinį ir jo organizacijos principus, jos yra pernelyg skausmingos, o jų atsisakymas, net jeigu ir būtų politiškai įmanomas, sukeltų dar sunkesnių socialinių padarinių, kadangi jau pradėtų ekonominių reformų sustabdymas reikštų dar didesnę socialinę suirutę ir dar ilgiau trunkantį ekonominį nuosmukį. Kita vertus, tokių fundamentalių bendrabūvio normų kaita būtinai reikalinga kuo platesnio visuomenės dalyvavimo ir palaikymo – be tokios paspirties ‚iš apačios’ sunku net įsivaizduoti laisvosios rinkos principų paplitimą ir įsigalėjimą bei sėkmingą liberalios kapitalistinės demokratijos, reikalaujančios masinio valdžios sprendimų palaikymo, raidą. Vadinasi, marketizacijos ir demokratizacijos procesai yra ir vienas kitam prieštaraujantys, ir būtinai reikalingi vienas kito paspirties: artikuliuotų permainų institucionalizacija yra reikalinga ir vieno, ir kito – ji *ex necessitate rei* yra to, kas tarpu-

savyje nedera, darinys ir derinys. <...> Marketizacija, arba socialistinės distributyvinės ekonomikos transformacija į laisvos rinkos ekonomiką yra ir būtinai reikalinga demokratizacijos, ir negalima su ja suderinti" (Šaulauskas 1998a: 82–83).

Kaip jau nurodėme, marketizacijos ir demokratizacijos dilemos sprendimu neoliberaliosios šoko terapijos daktarai laikė maksimalų reformų tempą (žr. 11.4), t.y. išėjimą iš komunizmo vienu „didžiuoju šuoliu". Toks tempas turėjo užtikrinti, pirma, reformų negrįžtamumą: komunistinė sistema turi būti kuo greičiau paversta tokia griuvėsių krūva, kad net patys radikaliausi reformų priešininkai, grįžę į valdžią, nebegalėtų atkurti senosios tvarkos ir būtų priversti prisitaikyti prie savaime pradėjusios veikti rinkos ekonomikos sąlygų. Laikydami rinkos mainus natūralia ir spontaniška ekonomine santvarka, jie optimistiškai tikėjo, kad rinkos ekonomika pradės veikti ir įrodys savo privalumus, vos tik iš atitinkamų ekonominės veiklos sričių pasitrauks valstybė. Apibendrindami savaip suprastas neoliberalių ekonominių reformų Lotynų Amerikoje pamokas, neoliberalai optimalia forma, kurią turėtų įgyti besikuriantis komunizmo griuvėsiuose politinis režimas, laikė prezidentinę demokratiją, kurioje valstybės galva kartu yra ir vyriausybės vadovas.

Ši demokratijos forma jiems atrodė optimali, nes prezidentinės demokratijos sąlygomis visi būtini reformai teisės aktai gali būti priimti prezidento dekretais. Tuos dekretus kuria reformų „generalinis štabas", kurį sudaro ekspertai technokratai (ekonomistai). Jiems prezidento valdžia turėtų užtikrinti būtiną reformų metui politinę priedangą. Neoliberalai vylėsi, kad prezidento valdžia bus atsparesnė įtakingų interesų grupių spaudimui „atskiesti" rinkos reformas išimtimis bei lengvatomis ir užtikrins jų didesnį nuoseklumą. Tokia valdžia būsianti ir labiau ryžtinga, kai prireiks panaudoti jėgą pralaimėtojų bruzdėjimams numalšinti.

Tiesa, ne visi manė, kad jėgos prireiks visose pokomunistinėse šalyse. Daugelyje jų žlungant komunizmui prasidėjo „nepaprastosios politikos" laikotarpis, kai absoliučią gyventojų daugumą (įskaitant ir nenuovokius pralaimėtojus) užvaldė tikėjimas ir viltis, kad rinka tuoj atneš tai, ką žadėjo, bet netesėjo komunistai: vartojimo lygį, neatsiliekantį nuo to, kokį jau yra pasiekę Vakarų šalių gyventojai. L. Balcerowiczius tikėjosi, kad bent jau Lenkijoje, kur didžiulę įtaką darbininkams turėjo antikomunistinis „Solidarumo" sąjūdis, valstybinių pramonės įmonių darbininkų (o jie kurį laiką ir turėjo labiausiai nukentėti nuo reformų) bruzdėjimų pavyks išvengti bent per „nepaprastosios politikos" laikotarpį, kurio metu bus įgyvendinta tiek ir tokių reformų, kad perėjimas į rinkos ekonomiką taptų nebegrįžtamas (Balcerowicz 1998 (1995): 132–139).

Nors politinio korektiškumo sumetimai to jiems ir neleido viešai teigti, tačiau daugelis šoko terapijos šalininkų manė, kad marketizacija turi prioritetą demokratizacijos atžvilgiu. Taip manyti juos skatino ir istorinė pačių Vakarų šalių patirtis, kur stabilūs liberalūs demokratiniai režimai susikūrė kur kas vėliau už kapitalizmą. Iki tol tos šalys gyveno liberalių (patikimai apsaugančių civilines teises) autoritarinių režimų arba demokratijų, kur balsavimo teisės buvo ribojamos turto, sėslumo, raštingumo ir panašiais

cenzais, sąlygomis. Tik kai buvo pasiektas tam tikras ekonominės gerovės lygis, kurį užtikrino sėkmingai veikiantis RAK, liberalioji demokratija tapo savaime suprantama ir nekvestionuojama politine santvarka. Beliko tikėtis, kad greitos ir ryžtingos ekonominės reformos sutrumpins transformacinę recesiją, o nuosavybės teisių restitucija bei privatizacija sukurs sluoksnį žmonių, suinteresuotų naujos santvarkos išlikimu.

Iš tikrųjų tas nuosmukis buvo daug gilesnis ir truko ilgiau, negu numatė didžiausi pesimistai. Tačiau didžiausia staigmena buvo tai, kad tos grėsmės demokratijai, dėl kurių buvo tiek nuogąstavimų, taip ir netapo tikrove. Maža to, pasirodė, kad marketizacijos ir demokratizacijos dilema egzistuoja tik tranzitologų vaizduotėje. Vidurio Europos ir Baltijos šalys tapo ne „Pietumis“ ar „Lotynų Amerika“, bet „naująja Europa“ – konsoliduotos liberalios demokratijos ir RAK šalimis. Maištai ir neramumai, kurie Lotynų Amerikos ir kitose buvusio trečiojo pasaulio šalyse lydėdavo neoliberalias ekonomines reformas, sukrėtė tik Albaniją, kai žlugo „finansinės piramidės“ – ir kitoms pokomunistinėms šalims būdingas reiškinys, kurio dėka plačiosios gyventojų masės įgijo rinkos ekonomikos pradžiamokslį. Netgi POK šalyse, kuriose ekonominis nuosmukis buvo labai gilus (pavyzdžiui, Rusijoje ir Ukrainoje) plačiosios gyventojų masės pasirodė esančios nepaprastai kantrios, be bruzdėjimų ištvėrė daugiau negu dešimt metų užtrukusį ekonominį sunkmetį.

Negana to, daugumoje pokomunistinių šalių (tose, kur pirmuosiuose laisvuose rinkimuose nugalėjo antikomunistinės politinės jėgos ir buvo pasirinkta parlamentinė demokratija kaip konstitucinė demokratinio politinio režimo forma) marketizacijos ir demokratizacijos nesuderinamumas ne tik nepasireiškė, bet, priešingai, – reiškėsi jų sinergetinis efektas, kurį jau aptarėme (žr. 12.4). Kaip tik šoko terapijos daktarų rekomenduota prezidentinės demokratijos forma sudarė palankias sąlygas politinei korupcijai, o galiausiai – ir „valstybės paėmimui į nelaisvę“ (*state capture*), kuris daugelį pokomunistinių šalių nuvedė POK bei valstybinio monopolistinio kapitalizmo linkme, o pati tapo režimų, kuriems trūksta daugelio esminių liberalios demokratijos bruožų, fasadu (Linz ir Valenzuela 1994). Kaip paaiškinti šią daugeliui tranzitologų netikėtą socialinę ir politinę taiką bei itin sparčią demokratijos konsolidaciją vakarinėje pokomunistinio pasaulio dalyje?

Iš komunistinio laikotarpio šios šalys paveldėjo gana egalitarią visuomenės struktūrą. Skirtingai nuo Lotynų Amerikos, prasidedant pokomunistinei transformacijai čia beveik nebuvo skurdo, o ženkli gyventojų dalis turėjo santaupų ir kitokio turto, kuris padėjo ištverti pradinio transformacijos laikotarpio nepriteklius. Lotynų Amerikos ir kitose vadinamojo trečiojo pasaulio šalyse labai didelės skurdžių masės buvo sukoncentruotos tų šalių megapolinėse sostinėse, kurių gyventojų elgesys kritinėse situacijose, kai kyla masiniai neparlamentiniai veiksmai, turi ypač didelę reikšmę. Pokomunistinėse šalyse kaip tik jų sostinės nuo ekonominių sunkumų nukentėjo mažiausiai, jose anksčiausiai prasidėjo ekonominis pagyvėjimas.

Ekonominis nuosmukis čia labiausiai apėmė kaimo vietoves, kurių gyventojams sunkiau susiorganizuoti masiniams protesto veiksmams. Nors miestų darbininkai buvo organi-

zuoti į profesines sąjungas, dėl glaudžių ryšių su ankstesniu komunistiniu režimu jos buvo politiškai ir ideologiškai diskredituotos, neturėjo darbininkų pasitikėjimo, o jų vadovybė labiau rūpinosi organizacijų turto privatizacija negu statutinių profesinių sąjungų funkcijų vykdymu.[119] Veikliausia ir energingiausia (vadinasi, politiškai potencialiai pavojingiausia) darbininkų dalis įsijungė į spontanišką privatizaciją arba perėjo į besikuriantį privatų sektorių, taip sumažindama masinių protesto veiksmų bazę.

Itin svarbią reikšmę tokiems veiksmams inicijuoti turi pakankama politinių antreprenerių – asmenų, prisiimančių pradinius tokių veiksmų organizavimo kaštus, pasiūla. Tačiau ją labai sumažino staiga atsivėrusios kur kas patrauklesnės emigracijos ir veiklos privačiame versle (įskaitant ir nusikalstamą) galimybės. Labiausiai nuo pokomunistinės transformacijos pradinio laikotarpio sunkumų nukentėjo pensininkai ir kiti iš fiksuotų išmokų gyvenantys asmenys. Bene vienintelis būdas, kuriuo jie galėjo ginti savo interesus, buvo balsavimas. Tačiau protestas „popieriniais balsais“ elito konsenso dėl strateginių pokomunistinės transformacijos tikslų situacijoje veikiau tarnavo demokratijos konsolidacijai, nei jai trukdė.

14.2. Revoliucija, reforma ir „refoliucija“ Lotynų Amerikoje bei Rytų ir Vidurio Europoje

Neoliberalieji šoko terapijos daktarai buvo ne vieninteliai tranzitologai, kuriems rūpėjo marketizacijos ir demokratizacijos suderinamumo problema. „Demokratijos konsolidacija“ yra viena iš dviejų pagrindinių sąvokų kitos tranzitologų mokyklos, kurios branduolį sudarė grupė politologų, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ėmusių tirti tuo metu Portugalijoje ir Ispanijoje prasidėjusius demokratizacijos procesus. Kitame, devintame, dešimtmetyje į šių tyrimų akiratį pateko ir Lotynų Amerikos šalys, kurias tuo metu taip pat apėmė (S. Huntingtono taip pavadinta) trečioji demokratizacijos banga. Pačiose komunizmo žlugimo išvakarėse šios mokyklos, kurią toliau vadinsime demokratizacine tranzitologija, atstovai apibendrino ilgamečių demokratijos žlugimo bei atkūrimo Pietų Europoje bei Lotynų Amerikoje tyrimų rezultatus (O'Donnell, Schmitter ir Whitehead 1986a; 1986b; 1986c; 1989d; O'Donnell, Schmitter 1986; Jankauskas ir Gudžinskas 2007). Šią mokyklą reprezentuoja ir minėta A. Przeworskio knyga, kurioje ieškoma, ko iš Pietų demokratizacijos gali pasimokyti Rytų demokratizacija (Przeworski 1991). Pokomunistinės transformacijos pradžia tranzitologams demokratijos tyrinėtojams reiškė tiesiog staigų jos tiriamų atvejų populiacijos padidėjimą.

Praėjus vos keleriems metams po komunizmo žlugimo išėjo šios mokyklos atstovų darbai, kuriuose lyginama Pietų ir Rytų demokratizacija (Linz ir Stepan 1996). Jie sukėlė gyvą diskusiją tarp šios mokyklos atstovų, kurių dauguma buvo Lotynų Amerikos politikos specialistai, ir buvusių sovietologų, dirbusių Rytų Europos ar slavistikos regionų studijų

[119] Išimtimi galima laikyti Lenkiją, kuri iš komunistinių laikų paveldėjo antikomunistinį „Solidarumą“, tad konkurencija su juo vertė ir iš komunistinių laikų išlikusį oficialiųjų profesinių sąjungų susivienijimą principingiau atlikti savo funkcijas.

centruose. Diskusijos centre buvo klausimas: ar Pietų ir Rytų demokratizacijos yra palyginamos, ar įmanoma bendroji demokratizacijos teorija, kuri abstrahuojasi nuo regioninių Rytų ir Pietų skirtumų? (Karl ir Schmitter 1991; Schmitter ir Karl, 1994; Bunce 1995a; Bunce 1995b; Karl ir Schmitter 1995; Bunce 1995c).

Politologinė tranzitologijos mokykla skiria perėjimą (*transition*) ir konsolidaciją kaip dvi demokratizacijos fazes. Perėjimu joje vadinamas autoritarinio arba totalitarinio režimo demontavimo ir jo pakeitimo demokratiniu laikotarpis, kurį užbaigia pirmieji laisvi ir konkurenciniai rinkimai bei tokiais rinkimais legitimuotos vyriausybės sudarymas. Perėjimas gali vykti skirtingais būdais, kurių pagrindinius tipus tranzitologai išskyrė tyrinėdami jau 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių demokratizacijos procesus Pietų Europoje ir Lotynų Amerikoje (Bowa 1991).

Ankstyvojoje modernizacijos teorijoje ir toje jos istorizuojančioje savikritikoje, kurią pateikė istorinio posūkio JAV lyginamojoje sociologijoje pradininkai (R. Bendixas, Ch. Tilly ir ypač B. Moore; žr. 2.3), pagrindinis dėmesys skiriamas ekonominėms, socialinėms ir kultūrinėms demokratizacijos sąlygoms. Demokratizacinės tranzitologijos tyrinėtojai sureikšmino elitų vaidmenį demokratizacijoje traktuodami ją kaip sudėtingą žaidimą, kuriame dalyvauja keturi pagrindiniai lošėjai: (1) liberali valdančiojo elito frakcija; (2) konservatyvi valdančiojo elito frakcija; (3) radikali kontrelito – politinės opozicijos – frakcija; (4) saikinga kontrelito frakcija. Jiems labiausiai rūpėjo klausimas, koks perėjimo būdas užtikrina greičiausią demokratinio režimo konsolidaciją – paverčia jį „vieninteliu žaidimu mieste“ (Linz 1990: 156), t.y. padaro taip, kad nė viena įtakinga politinė jėga nekvestionuoja demokratinio proceso taisyklių ir jo rezultatų.

Tai reiškia, kad nebėra tokių bent kiek įtakingesnių politinių jėgų, kurios, pralaimėjusios rinkimus, atsisakytų užleisti valdžią opozicijai arba imtųsi organizuoti perversmą demokratiškai išrinktai valdžiai priėmus sprendimus, pažeidžiančius jos arba jos atstovaujamų socialinių grupių interesus. Kitaip sakant, tai tokia situacija, kai visos bent kiek įtakingesnės politinės jėgos, kurios dalyvauja politiniame procese, yra pasirengusios pripažinti rinkimų, kaip valdžios paskirstymo procedūros, rezultatus taip pat ir tuo atveju, jeigu jie yra joms nepalankūs.

Todėl demokratija gali būti apibrėžta tiesiog kaip „netikrumo institucionalizacija“, kaip siūlo padaryti A. Przeworskis (1991: 10–37; 1999). Kalbama apie netikrumą, kas valdys po rinkimų. Kai demokratija „tampa vieninteliu žaidimu“ mieste, apie ją galima teigti, kad ji yra konsoliduota. Skirtingai nuo tranzitologų neoliberaliųjų ekonomistų, jie didesne vertybe laikė demokratiją, o ne laisvos rinkos ekonomiką, ir siūlė rinktis tokią ekonominių reformų seką bei tempą, kuris iki minimumo sumažintų išėjimo iš komunizmo į autoritarinę diktatūrą (tegul ir sėkmingai vykdančią rinkos reformas) riziką.

Esminė išvada, kurią „demokratizaciniai“ tranzitologai padarė iš Pietų patirties, buvo ta, kad didžiausius tvarumo šansus turi demokratinis režimas, kuris atsiranda valdančiojo autoritarinio elito iniciatyva iš viršaus vykdomų reformų dėka arba kaip liberaliosios val-

dančiojo elito dalies ir opozicijos nuosaikiosios dalies sandėrio ar pakto rezultatas. Pirmąjį perėjimo būdą J. Linzas vadina reforma, o S. Huntingtonas – transformacija. Klasikinis tokio perėjimo pavyzdys – Ispanijos perėjimas prie demokratijos. Kaip reforma prasidėjo ir Vengrijos perėjimas į demokratiją, vėliau virtęs toliau aptariama „refoliucija".

Reformų keliu demokratinis perėjimas prasideda nuo pokyčių valdančiojo elito politikoje, toliau eina institucijų pokyčiai – nustatomi būsimo demokratinio režimo konstituciniai pagrindai, o jį užbaigia pirmieji laisvi rinkimai, kurie atnaujina valdančiojo elito sudėtį. Įdomu, kad Vengrija tebegyvena pagal dar komunistiniu laikotarpiu priimtą konstituciją; ji buvo tiesiog pritaikyta prie demokratinio proceso realijų, pereinamuoju laikotarpiu priėmus keliolika esminių pataisų. Ispanijoje ikidemokratinio ir demokratinio periodo ryšį įkūnija monarchija ir jos institucijos. Tokiu pat būdu vyko ir A. Pinocheto inicijuotas perėjimas prie demokratijos Čilėje. Taip vyko ir demokratinis perėjimas SSRS M. Gorbačiovo inicijuotos pertvarkos metais.[120]

Priešingas reformai perėjimo į demokratiją būdas yra revoliucija, kurią J. Linzas vadina trūkiu (ispaniškai: *ruptura*), o S. Huntingtonas – pakeitimu (*replacement*). Revoliucijos atveju perėjimas prasideda senojo valdančiojo elito kapituliacija dėl esamą režimą ištikusios katastrofos, arba žlugimo. Tai gali būti pralaimėjimas kariniame konflikte arba stichiniai masių maištai, kurių valdantysis elitas dėl vienokių ar kitokių priežasčių negali arba nesiryžta nuslopinti jėga. Toliau nustatomi konstituciniai naujos santvarkos pagrindai bei įvyksta pirmieji laisvi konkurenciniai rinkimai. Šiuo būdu demokratizacija vyko Graikijoje, Argentinoje, Brazilijoje, o pokomunistiniame pasaulyje – Čekoslovakijoje ir Rytų Vokietijoje. Tai šalys, kuriose susiformavo ta komunizmo atmaina, kurią H. Kitscheltas vadina biurokratiniu autoritariniu kapitalizmu (žr. 8.5). Šiuo keliu vyko ir demokratinis perėjimas ir Estijoje bei Latvijoje – tose į SSRS inkorporuotose Baltijos šalyse, kurioms buvo labiausiai būdingi biurokratinio autoritarinio komunizmo bruožai.

S. Huntingtonas šiam perėjimo tipui priskiria ir Rumuniją (Huntington 1991: 145–146). Tačiau toks priskyrimas ginčytinas, nes po revoliucijos valdžia šioje šalyje atsidūrė tiesiog kitos senojo valdančiojo elito grupuotės, kurios branduolį sudarė diktatoriaus N. Ciausescu nemalonėje buvę veikėjai, rankose. Tokiose šalyse, kaip Bulgarija ir ypač Rumunija iki perversmo, nušalinusio diktatorių ir jam artimų asmenų kliką, tiesiog nebuvo opozicijos arba kontrelito, su kuriuo autoritarinis elitas būtų galėjęs derėtis ir sudaryti paktą. Asmenys, galintys būti tokių derybų partneriai, turi turėti autoritetą arba politinį kapitalą, kuris pagrįstų jų pretenzijas atstovauti visuomenei.

---

[120] Sovietų Sąjungą keblu sutalpinti į demokratizacinės tranzitologijos išplėtotą demokratizacijos teoriją todėl, kad šios teorijos objektas yra demokratizacija, vykstanti konsoliduotoje nacionalinėje valstybėje. Sovietų Sąjungos atveju sutapo demokratizacijos ir imperijos žlugimo procesai. Vis dėlto Rusijos (galų gale nesėkmingoje) demokratizacijoje galime aptikti būdingus reformų kelio bruožus. Nors 1991 m. rugpjūčio įvykiai primena revoliuciją, valdžioje po jos atsidūrė ne demokratinė opozicija, bet ta (eks)komunistinės nomenklatūros dalis, kuri dar 1991m. rugpjūčio įvykių išvakarėse savo tolesnę karjerą susiejo su B. Jelcinu, kuris ir tapo jos lyderiu. Po 1991 m. rugpjūčio ji pasipildė kai kuriais veikėjais iš demokratinės opozicijos M. Gorbačiovui.

Kai kuriose šalyse (Čekoslovakijos atvejis) antikomunistinis kontrelitas išliko kaip palyginti nesenų antikomunistinio pasipriešinimo epizodų paveldas. Kitur (pavyzdžiui, Lietuvoje) jis iškilo palyginti trumpu autoritarinio režimo liberalizacijos metu. Šalyse, kur tokio laikotarpio nebuvo, valdžią savo rankose galėjo išlaikyti senasis (eks)komunistinis elitas, užsitikrindamas sau pergalę pirmuosiuose bent jau santykiškai laisvuose rinkimuose. Vis dėlto pamatinės demokratinės valstybės institucijos buvo sukurtos, ir jomis sustiprėjusi antikomunistinė opozicija galėjo pasinaudoti, kad antruosiuose laisvuose rinkimuose išstumtų ekskomunistus iš valdžios. Todėl ir Rumunija (kaip ir Bulgarija) priskirtina pirmam demokratinio perėjimo tipui, kai jis vykdomas reformomis iš viršaus.

Toks demokratizacijos kelias labiausiai būdingas toms patrimoninio (ar neopatrimoninio) komunizmo šalims, kuriose demokratines reformas inicijavo valdančiojo elito dalis, kad užbėgtų už akių neišvengiamoms permainoms. Pradėti liberalizaciją jį skatina politinė ar ekonominė krizė, dėl kurios sprendimo būdų kyla nesutarimai valdančiojo autokratinio elito viduje. Jis skyla į konservatyviąją ir liberaliąją frakciją. Kai vidaus kovoje viršų paima liberalioji frakcija, ji pradeda režimo „atvėrimą“ arba „dekompresiją“.

Trūkio atveju liberalizacijos fazės nėra. Todėl opozicinis elitas arba patenka į valdžią jai nepasirengęs, arba, nebeturėdamas savo įprastinio oponento (autoritarinės valdžios arba jai atstovaujančių partijų), susiskaido į tarpusavyje konkuruojančias partijas kaip tik tuo metu, kai reikia padėti konstitucinius naujo režimo pagrindus. Čekoslovakijoje antikomunistinių jėgų, staiga atsidūrusių valdžioje, ir nebeturinčių oponento, prieš kurį joms reikėtų vienytis, nesutarimai sutrukdė išsaugoti jungtinę čekų ir slovakų valstybę.

Tarpinis demokratinio perėjimo būdas įvardijamas žodžiais „translokacija“ (*transplacement;* Huntington 1991: 114), „ruptforma“ (*ruptura+reforma*; Linz ir Stepan 1978), „refoliucija“ (reforma+revoliucija) (Ash 1989), „išsipainiojimas“ (*extrication;* Share 1987), „suderėta revoliucija“ ar „suderėtas perėjimas“.[121] Šiuo būdu demokratizacija vyko Urugvajuje, Pietų Korėjoje, Pietų Afrikoje. Komunistiniame pasaulyje šis demokratinio perėjimo tipas būdingas šalims, kurias H. Kitscheltas priskiria tautinio komunizmo tipui. Tai Lenkija, Lietuva (žr. Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 45), Vengrija, nors Vengrijos išėjime iš komunizmo itin ryškūs ir reformos bruožai. Klasikiniu pavidalu refoliucija vyko Lenkijoje, kur iki demokratinio perėjimo pradžios egzistavo stipri, pogrindyje veikianti politinė jėga, pajėgi mobilizuoti plačiąsias mases.

Refoliucijos keliu demokratizacija prasideda, kai liberali autoritarinio režimo valdančioji grupuotė įgyja persvarą prieš konservatyviąją ir pradeda ieškoti būdų, kaip užbaigti užsitęsusį konfliktą. Kaip ir reformos atveju, refoliucijoje būna liberalizacijos fazė, kai

[121] Atskiras demokratinio perėjimo tipas yra „primetimas iš išorės“ (*imposition from abroad*), kai demokratizaciją vykdo autoritarinę valstybę kariniame konflikte sutriuškinusios valstybės okupacinė administracija. Sėkmingos tokio tipo demokratizacijos pavyzdžiai yra Japonija ir Vakarų Vokietija po Antrojo pasaulinio karo, nesėkmingos – Irakas po Saddamo Husseino režimo nuvertimo 2003 m.

opozicijai leidžiama veikti legaliai, o ji ta laisve pasinaudoja mobilizuoti masinę paramą. Lietuvoje ir Vengrijoje organizuotų antikomunistinių politinių jėgų iki režimo liberalizacijos nebuvo. Jos susiformavo jau prasidėjus liberalizacijai. Kad tokia antikomunistinių jėgų organizacija pavyktų, liberalizacijos laikotarpis turi būti gana ilgas (to, kaip jau nurodėme, nebuvo nei Bulgarijoje, nei Rumunijoje).

Skirtingai nuo reformos, kuri „vyksta iš viršaus", kontroliuojant liberaliajai viešpataujančio elito daliai, ir revoliucijos, kuri vyksta „iš apačios", refoliucijoje viešpataujantis ir opozicinis elitas sąveikauja kaip lygiaverčiai partneriai. Reformos atveju didžiausią įtaką demokratinio perėjimo baigčiai – kokie bus naujo, demokratinio politinio režimo pagrindai – turi vidiniai paties komunistinio ir ekskomunistinio elito konfliktai. Revoliucijos atveju tuos pagrindus lemia konfliktai dėl valdžios demokratinės opozicijos viduje. Refoliucijos atveju jie yra komunistinio (ar autoritarinio) režimo vadovų ir opozicijos lyderių derybų objektas. Liberalioji viešpataujančio elito frakcija pasinaudoja opozicijos inspiruojamais masių veiksmais konservatoriams izoliuoti ir nušalinti nuo įtakingų valdžios postų, o nuosaikioji opozicinio elito dalis apeliuoja į konservatyvios reakcijos grėsmę, kad izoliuotų opozicinio kontrelito radikaliąją grupuotę.

Refoliucijos atveju naujo demokratinio režimo konstituciniai pagrindai nustatomi paktu arba sandėriu (nebūtinai eksplicitišku) tarp senojo (viešpataujančio) ir naujojo elito. Būdingas reformos ir refoliucijos atributas yra vadinamosios apskrito stalo derybos, kur valdančiojo elito ir opozicijos atstovai susitaria dėl konstitucinių naujo politinio režimo pagrindų. Tokie renginiai atskirais atvejais (Rytų Vokietija, Čekoslovakija) gali būti būdingi ir revoliuciniams perėjimams, tačiau šiuo atveju jų funkcijos apsiriboja esamos valdžios kapituliacijos priėmimu bei santykių opozicijos viduje aiškinimusi.

Nors reformos arba refoliucijos būdu vykstantys perėjimai sklandesni, už tai dažnai tenka sumokėti. Dažniausiai tai būna formalus arba neformalus opozicijos įsipareigojimas susilaikyti nuo teisminio buvusio valdančio elito narių (įskaitant ir represinių organų vadovus) persekiojimo. Daugelis Lotynų Amerikos demokratijų atsikūrė palikdamos kariuomenei plačią vidaus autonomiją, o iš demokratiškai išrinktų aukščiausių valdžios organų atimdamos teisę skirti naujus aukščiausius kariuomenės vadus be anksčiau tuos postus užėmusių generolų pritarimo. Kariuomenė ten pasiliko teisę (ji nėra įstatymo fiksuota, bet egzistuoja kaip vietinei politinei kultūrai būdingas bendras žinojimas, kad „kariuomenė to neleis") įsikišti ir į civilinių reikalų tvarkymą – įskaitant ir demokratiškai išrinktos valdžio nušalinimą, jeigu demokratiškai išrinktas prezidentas imtųsi politiškai jiems nepriimtinų veiksmų.

Daugumoje Lotynų Amerikos šalių kariuomenė yra dešiniųjų ir konservatyviųjų jėgų bastionas, tad jose uždrausta įtraukti į politinio proceso darbotvarkę tas reformas, už kurias paprastai pasisako kairiosios jėgos (pavyzdžiui, žemės reforma). Tačiau tokiu pat būdu apribota demokratija egzistuoja ir Nikaragvos respublikoje – Centrinės Amerikos šalyje, kurią iki 9-ojo XX amžiaus dešimtmečio valdė artimi komunistams sandinistai, galų gale atkūrę šalyje demokratiją mainais už pažadą palikti jiems šalies ginkluotųjų pajėgų kontrolę.

Turkijos konstitucijoje numatyta ginkluotųjų pajėgų teisė nušalinti demokratiškai išrinktą valdžią, jeigu ji savo veiksmais pažeis valstybės pasaulietiškumo principą.

Panašūs demokratiškai išrinktos valdžios galių apribojimai buvo numatyti ir 1989 m. pavasarį Lenkijos komunistų ir „Solidarumo“ paiektame susitarime dėl būsimos valdžios sudarymo principų bei pasidalijimo. Pasikeitus politinei situacijai, daugelis jų liko popieriuje, tačiau vis dėlto jie padarė didelę įtaką tai krypčiai, kuria toliau vyko politiniai procesai šioje šalyje. Būtent susitarimai dėl konstitucinių naujos politinės santvarkos pagrindų tapo tais lemtingais įvykiais, kurie pagal „priklausomybės nuo tako“ logiką (žr. 9.4, 18.2) nulėmė jų vėlesnės politinės istorijos peripetijas. Vienokių ar kitokių konstitucinių politinės santvarkos pagrindų pasirinkimą labiausiai lėmė ne nacionalinių ar Vakarų šalių konstitucinės teisės ekspertų rekomendacijos ar filosofiniai argumentai, bet politinių jėgų išsidėstymas pirmųjų laisvų rinkimų išvakarėse, galios santykis bei šalių nuomonės apie savo šansus laimėti tuos rinkimus.

Tos politinės jėgos, kurios turėjo populiarius lyderius, apie kuriuos manė, kad jie tikriausiai laimės prezidento rinkimus, pasisakė už prezidentinę demokratiją ir mažoritarinę balsavimo sistemą, o jų oponentai gindavo parlamentinę demokratiją ir proporcinę sistemą (žr. 13.5). Kai kuriose šalyse prezidentinės demokratijos šalininkai buvo antikomunistai (pavyzdžiui, Lietuvoje), tačiau ten, kur savimi labiau pasitikėjo ekskomunistai (pavyzdžiui, Vengrijoje), už šią demokratijos formą, kurią rekomendavo ekonomistai neoliberalai, jie karščiausiai ir kovojo. Gana dažnai ir vieniems, ir kitiems tekdavo nusivilti – pageidaujama politinės santvarkos forma pasirodydavo paranki jų pikčiausiems oponentams (ir atvirkščiai). Tačiau „nepaprastosios“ politikos sąlygomis priimti sprendimai jau būdavo tapę nebepakeičiamomis „normalios“ demokratinės politikos taisyklėmis.

14.3. Konsoliduotos demokratijos sąvoka

Pirmąjį demokratizacijos etapą – demokratinį perėjimą – užbaigia pirmieji laisvi konkurenciniai rinkimai. Tolesnį jaunos (arba atkurtos senos) liberaliosios demokratijos gyvavimo laikotarpį demokratizacinėje tranzitologijoje priimta vadinti jos konsolidacija. Kaip jau nurodyta, liberalioji demokratija gali būti laikoma konsoliduota, kai ji „tampa vieninteliu žaidimu mieste“, – nebelieka įtakingų antisisteminių politinių jėgų, kurios siektų valdžios, nepaisydamos demokratinio režimo taisyklių.

Problema, žinoma, yra ta, kad antidemokratinės politinės jėgos nebūtinai deklaruoja savo antisisteminius siekius: tol, kol jos neturi pakankamai galios sunaikinti demokratinį režimą, jų vadovai gali kalbėti kaip karšti demokratijos šalininkai. Juk ir antidemokratinėms jėgoms yra naudingos tos politinės laisvės, kurias piliečiams suteikia demokratinis režimas: jos suteikia galimybę mobilizuotis ir organizuotis. Taip pat ir daugelis aiškių liberalios demokratijos priešininkų (visų pirma komunistai), prieš ją kovoja „aukštesnės“, „tikrosios“ (socialistinės, „liaudies“ ir pan.) demokratijos vardu. Autoritariniai perversmai dažnai organizuojami „demokratijos gelbėjimo“ vardu.

Vadinasi, politinio diskurso analizės nepakanka, kad būtų galima pasakyti, ar tam tikroje šalyje liberalioji demokratija jau yra konsoliduota, ar ne. Kur kas svarbesnis už viešąją retoriką yra įtakingų politinių partijų faktinis elgesys kritinėse arba ribinėse situacijose, kurių svarbą politinio gyvenimo tikrovės vertinimui atskleidė žinomas vokiečių politikos teoretikas Carlas Schmittas (1996 (1932)). Tai visų pirma valdančiųjų partijų elgesys rinkimų metu, o ypač – juos pralaimėjus: ar jos yra pasirengusios taikiai perduoti valdžią nugalėjusiai opozicijai, ar jos antikonstitucinėmis priemonėmis siekia išlikti valdžioje? Šia įžvalga yra paremtas literatūroje dažnai minimas S. Huntingtono pasiūlytas dviejų rotacijų kriterijus: demokratija gali būti laikoma konsoliduota, jeigu „partija arba grupė, kuri įgyja valdžią pirmuose rinkimuose perėjimo metu, pralaimi kitus ir perduoda valdžią rinkimų nugalėtojams, ir jeigu šie rinkimų nugalėtojai po to taikiai perduoda valdžią vėlesnių rinkimų nugalėtojams“ (Huntington 1991: 267).

Kad pritaikytume S. Huntingtono kriterijų, turime turėti galimybę stebėti bent trejus rinkimus iš eilės, nes pirmieji laisvi ir konkurenciniai rinkimai neskaičiuojami. Lietuvos atveju lemtinga takoskyra būtų 1996 m., kai LDDP, 1992 m. laimėjusi antruosius laisvus ir sąžiningus rinkimus (pirmaisiais turėtume laikyti 1990 m. Aukščiausios tarybos (Atkuriamojo seimo) rinkimus), užleido valdžią konservatorių ir krikščionių demokratų partijoms, kurios arba kurių pirmtakai buvo 1992 m. pralaimėjusių politinių jėgų branduolys.

Tačiau taikydami šį kriterijų ne visada gauname įtikinamą rezultatą. Keblumų kelia tie atvejai, kai pirmuosiuose laisvuose ir sąžininguose rinkimuose nugalėjusi partija sugeba laimėti kelerius rinkimus iš eilės arba likti valdžioje, sudarinėdama koalicijas su kitomis partijomis. Pavyzdžiai – pokario Japonijos, Italijos, o iš dalies ir Vokietijos (iki 1969 m.), politinė istorija. Kadangi Japonijoje valdančioji liberalų demokratų partija per visą pokario laikotarpį tik vieną kartą pralaimėjo rinkimus, turėtume padaryti išvadą, kad joje demokratija (skirtingai nuo Lietuvos) vis dar nėra konsoliduota ar tvari.

S. Huntingtono kriterijų keblu taikyti ir konsenso demokratijose, kai vyriausybes sudaro partijų koalicijos, o pergalės rinkimuose sąvoka yra problemiška. Partija, ženkliai padidinusi savo turimų mandatų skaičių, gali neįeiti į valdančiosios koalicijos sudėtį, o daug jų praradusi – išlikti jos nare. Partijos gali dešimtmečiais išlikti valdžioje nuolat keisdamos savo koalicijos partnerius. Be to, netgi tais atvejais, kai šių keblumų taikant dviejų rotacijų kriterijų nėra, dviejų rotacijų iš eilės stebėjimas dar nesuteikia pakankamo pagrindo laukti, kad tokia rotacija įvyks ir po ketvirtųjų rinkimų: valdančioji partija juos gali falsifikuoti arba po pralaimėjimo atsisakyti užleisti valdžią, toliau valdydama jėga arba perduodama valdžią kariškiams (įprastas trečiojo pasaulio šalyse scenarijus).

Bene išsamiausią ir kartu griežčiausią (daugiausiai reikalaujantį) demokratijos konsolidacijos sąlygų sąrašą dar 1996 m. pateikė pirmosios demokratinio perėjimo bei konsolidacijos sintezės autoriai J. Linzas ir A. Stepanas. Jie išskyrė 3 demokratijos konsolidacijos, kaip jos pavirtimo „vieninteliu žaidimu mieste“, dimensijas – elgesio, nuostatų ir konstitucinę (ar institucinę) – ir penkias arenas: pilietinę visuomenę, politinę visuomenę,

įstatymo valdžią, valstybės aparatą, ekonominę visuomenę. Be to, būtina demokratijos konsolidacijos sąlyga jie laiko sėkmingai išspręstą valstybingumo problemą: kad demokratija veiktų, jau turi egzistuoti pati valstybė vėberiška organizacijos, sėkmingai pretenduojančios į teisėto smurto panaudojimo tam tikroje teritorijoje monopolį, prasme, o taip pat tai valstybei lojali politinė tauta (Linz ir Stepan 1996: 16–37).

Pagal elgesio dimensiją demokratinis režimas yra konsoliduotas, kai nebėra reikšmingų socialinių jėgų, kurios dėtų pastangas nuversti šį režimą arba naudotų smurtą bei ieškotų užsienio pagalbos atskirti dalį šalies teritorijos nuo valstybės. Demokratijos konsolidacija pagal nuostatų dimensiją reiškia maždaug tą patį, ką kiti autoriai vadina demokratinės politinės kultūros dominavimu: „demokratija yra konsoliduota, kai dominuoja viešoji nuomonė, jog demokratinės procedūros ir institucijos yra tinkamiausios priemonės valdyti kolektyvinį tokios visuomenės, kokia yra jų visuomenė, gyvenimą ir kai parama antisisteminėms alternatyvoms yra visiškai maža arba vienokiu ar kitokiu mastu izoliuota nuo prodemokratinių jėgų“ (Linz ir Stepan 1996: 6).

Pagaliau demokratinis režimas yra konsoliduotas konstituciškai, kai vyriausybinės ir nevyriausybinės jėgos valstybės teritorijoje tampa pavaldžios ir įpranta (*become subjected to, and habituated to*) spręsti konfliktus tam tikrų įstatymų, procedūrų ir institucijų, kurias sankcionuoja naujasis demokratinis procesas, rėmuose“ (Linz ir Stepan 1996: 6). Be to, (1) turi egzistuoti gyva ir laisva pilietinė visuomenė; (2) santykiškai autonomiška ir vertinama politinė visuomenė (jai autoriai priskiria tas pamatines politines institucijas, su kurių pagalba piliečiai gali kontroliuoti vyriausybę – politines partijas, rinkimus, rinkimų taisykles, politinę lyderystę, partijų aljansus ir įstatymų leidybos valdžią); (3) įstatymo valdžia; (4) valstybės biurokratija, tinkama panaudoti (*usable*) demokratiškai išrinktai valdžiai; (5) institucionalizuota ekonominė visuomenė (ją autoriai skiria ir nuo komandinės ekonomikos, ir nuo visiškai laisvos rinkos ekonomikos, apibūdindami kaip „socialiai ir politiškai reguliuojamą rinką“) (Linz ir Stepan 1996: 13).

Tokia plati demokratijos konsolidacijos sąlygų samprata kebli ne vien dėl to, kad ji stokoja loginio nuoseklumo. Neaišku, koks „dimensijų“ ir „arenų“ santykis. Antai galima įtarti, kad įstatymo valdžia kaip konsolidacijos arena pakartoja tai, kas jau pavadinta konstitucine konsolidacijos dimensija. Arenų skaičius arbitralus – kodėl, pavyzdžiui, tą sąrašą nepapildžius žiniasklaida, kuri ypač svarbi šiuolaikinėse visuomenėse? Ar gali būti pripažintas konsoliduota liberaliąja demokratija toks politinis režimas, kur didelę žiniasklaidos dalį kontroliuoja viena privataus verslo grupė, kaip yra Italijoje? Ar neverta įtraukti į arenų sąrašą ir vietinių savivaldybių teises, rinkimus ir veiklą?

Ne mažiau keblumų kyla dėl to, kad kai kurios sąlygos suformuluotos taip griežtai, kad nebegalime laikyti konsoliduotomis demokratijomis šalių, kurių demokratijos tvarumas vargu ar gali kelti abejonių. Antai jeigu konsolidacijos kriterijumi laikysime politinių jėgų (partijų), kurios savo tikslu laiko radikalų esamos politinės ir ekonominės santvarkos pakeitimą, nebuvimą, tai negalėsime laikyti konsoliduotais tų politinių režimų, kurie po Antrojo

pasaulinio karo įsitvirtino Prancūzijoje ir Italijoje, nes ten egzistavo stiprios komunistų partijos, kurios savo programiniu tikslu laikė būtent santvarkos pakeitimą (socialistinę revoliuciją ir proletariato diktatūrą).

Daugelyje Vakarų demokratijų (Didžiojoje Britanijoje, Italijoje, Izraelyje) kai kuriais jų pokario istorijos tarpsniais rimta politikos problema buvo terorizmas, su kuriuo kovojant dažnai būdavo apribojamos piliečių civilinės ir politinės teisės. Su šia problema Vakarų šalys vėl susiduria po 2001 m. rugsėjo 11 d. įvykių. Keblu pasakyti, kokia politinė jėga yra „reikšmingesnė" – politinė partija, kuri surenka 10% rinkėjų balsų ir dėl partinės sistemos susiskaidymo pajėgia įeiti į efektyvių partijų skaičių, ar iš kelių dešimčių asmenų susidedanti teroristų grupė, kuri sugeba savo veiksmais pritraukti ir išlaikyti žiniasklaidos dėmesį bei nebylų ne ką mažesnės religinės ar kitokios mažumos pritarimą?

Kai kurių konsoliduotos demokratijos kriterijų formuluotėms trūksta tikslumo, kurį joms suteiktų tam tikros svarbios išlygos. Tai visų pirma pasakytina apie „gyvos ir laisvos" pilietinės visuomenės reikalavimą. Pilietinės visuomenės, kaip ir demokratijos sąvoka, priklauso prie tų, dėl kurių turinio iš esmės ginčijamasi. Dažniausiai pilietinė visuomenė tapatinama su visuomeninėmis nevyriausybinėmis organizacijomis (NVO). Tai profesinės sąjungos, darbdavių susivienijimai, profesinės asociacijos (tokios kaip Lietuvos filosofų draugija ar Lietuvos politologų asociacija), kaimo bendruomenės ir pan. Nors tokių organizacijų tinklo susikūrimas demokratijos konsolidacijai ne mažiau svarbus už partijų sistemos susiformavimą, pilietinės visuomenės hipertrofija gali būti socialiai disfunkcionali, įskaitant ir poveikį demokratijos konsolidacijai.

Nevyriausybinės organizacijos dažniausiai atstovauja tam tikrų grupių interesams, kurie yra nevienodai platūs. Kolektyvinio veiksmo tyrinėtojai teigia, kad mažoms interesų grupėms yra lengviau organizuotis negu didelėms (Olson 1965). Todėl siauri tokių grupių interesai demokratinio politinio proceso sąlygomis paprastai atstovaujami kur kas stipriau už aprėpiančius (*encompassing*) didelių grupių interesus. Būtent tokie siauri interesai daro didžiausią įtaką demokratinės vyriausybės ekonominei politikai, pavyzdžiui, nepaprastai stipri NVO, atstovaujančių žemdirbių interesams, įtaka demokratinėse Vakarų Europos šalyse.

Nors žemės ūkio sektoriuje čia dirba tik 3–6% gyventojų, Europos Sąjungos šalys į jų interesus atsižvelgia kur kas labiau negu į vartotojų interesus, nes jiems atstovaujančioms grupėms kur kas kebliau organizuotis ir mobilizuoti išteklius, kurių reikia tiems interesams veiksmingai atstovauti. Hipertrofuota NVO sektoriaus plėtra sąlygoja neproduktyvių „rentos paieškų", t.y. kovų dėl socialinio produkto perskirstymo, intensyvėjimą ir veda į „institucinę sklerozę", kurią Mancuras Olsonas laiko pagrindine daugelio išsivysčiusių demokratinių šalių ekonominio augimo sulėtėjimo priežastimi. Dėl to jas gali aplenkti šalys, kuriose pilietinės visuomenės institucijų plėtra ir branda yra mažiau pažengusi (Olson 1982; 2000).

Taip pat ir kiti J. Linzo ir A. Stepano siūlomi kriterijai yra nepakankamai tiksliai suformuluoti arba sunkiai operacionalizuojami. Galima sutikti, kad demokratinis režimas, kuris remiasi ekonomine visuomene, t.y. toks, kai piliečiams yra užtikrintos ne vien civilinės ir

politinės, bet ir socialinės teisės, yra tvaresnis už tą, kur rinkos mechanizmai veikia visiškai nereguliuojami, išsviedžia dalį piliečių į socialinę atskirtį ir palaipsniui didina ekonominę ir socialinę nelygybę: „moderni konsoliduota demokratija niekada neegzistavo ir beveik tikrai niekada neegzistuos grynoje rinkos ekonomikoje“ (Linz ir Stepan 1996: 11). Tačiau koks socialinių garantijų lygis yra pakankamas demokratijos tvarumui užtikrinti?

Tas lygis visų pirma priklauso nuo šalies ekonominio pajėgumo. Tačiau ekonomiškai silpnesnių šalių demokratijos konsolidacijos perspektyva nusikeltų į gana tolimą ateitį. Tai būtų tolygu sugrįžimui prie ekonominio determinizmo, nuo kurio J. Linzas ir A. Stepanas mėgina atitrūkti visokeriopai iškeldami elitų ir politinių lyderių reikšmę demokratijos konsolidacijai.[122] Demokratijos konsolidacijos kriterijai, kurie yra itin griežti arba neapibrėžti, verčia pokomunistinių šalių demokratizacijos procesą laikyti neužbaigtu ir iš principo neužbaigiamu, manyti, kad jos niekada nebus demokratiškos, neapibrėžtai ilgą laiką bus nebrandžios ir nekonsoliduotos. „Demokratinės konsolidacijos (paradigma – Z.N.) neleidžia mums manyti, kad demokratizacijos procesas gali būti baigtas, o demokratinis režimas konsolidavosi. Paradigma nuteikia daryti prielaidą, kad nesvarbu kokią politinę sistemą mes studijuotume, jos būklė yra nuolatinis perėjimas“ (Clark 2002: 6). Kartu ji darosi kliūtimi pastebėti kokybinius Rytų ir Vidurio Europos demokratijų pokyčius po jų įstojimo į ES ir NATO.

14.4. Liberaliosios demokratijos konsolidacijos sąlygų problema

Nors rasti patenkinamus demokratizacijos proceso pabaigos (kada liberalus demokratinis režimas galutinai „konsoliduojasi“?) kriterijus yra sunku, tai nereiškia, kad neįmanoma identifikuoti sąlygų ar veiksnių, kurie yra palankūs liberalios demokratijos konsolidacijai, ir atskirti juos nuo tų, kurie veikia priešinga kryptimi – sukelia jos eroziją, o ilgainiui – ir ją sužlugdo (žr. Schedler 2001). Aptikę pirmo tipo sąlygas ar veiksnius, galime optimistiškai žvelgti į jauno demokratinio režimo ateitį, net jeigu jis vis dar netenkina dviejų rotacijų (ar kito formalaus) konsoliduotos demokratijos kriterijaus, arba jeigu senoje demokratijoje jau trečias dešimtmetis (kaip buvo Švedijoje, kurią socialdemokratai be pertraukų valdė 1940–1976 metais) ta pati politinė partija per ilgai būna valdžioje – viena arba kaip valdančiosios koalicijos narė. Kita vertus, turime pagrindo nerimauti dėl senos, neabejotinai konsoliduotos demokratijos ateities, jeigu matome antro tipo veiksnius – net jeigu niekas joje garsiai nekvestionuoja demokratijos vertės.

Kokios yra šios demokratijos konsolidacijos sąlygos arba jos erozijos veiksniai?

Visų pirma esminė demokratijos konsolidacijos sąlyga yra didžiosios šalies gyventojų daugumos pasirengimas gyventi vienoje ir toje pačioje valstybėje, t.y. būti jos piliečiais. Jie

[122] Naujausiuose demokratijos konsolidacijos sąlygų tyrimuose galima konstatuoti ekonominio determinizmo renesansą. Pradžią jam padarė A. Przeworskio, Michaelio E. Alvarezo, José Antonio Cheibubo ir Fernando Limongi knyga, kurios autoriai aiškina, kad nors perėjimas į demokratiją yra galimas ir skurdžiose šalyse, demokratija jose ilgai netrunka, t.y. nėra konsoliduota ar tvari. Žr.: Przeworski, Alvarez, Cheibub ir Limongi 2000.

turi pripažinti valstybę, kurioje gyvena, teisėta, legitimia, sava valstybe, o save laikyti viena politine tauta (nacija). Etninis (kalbos ir kultūros bendrumas) nėra vienintelis pagrindas, kuriuo gali remtis tokios tautos ir jas sukuriantys nacionalistiniai sąjūdžiai. Tačiau Rytų ir Vidurio Europoje dėl daugelio priežasčių, kurių analizė yra atskira didelė tema, politinės tautos susidarė būtent etninio bendrumo pagrindu.

Tokiu atveju demokratijos konsolidaciją komplikuoja kompaktiškai gyvenančios etninės mažumos, jeigu jos laiko save neteisėtai įjungtomis į esamos valstybės sudėtį. Politines laisves, kurias suteikia demokratija, jos gali išnaudoti mobilizacijai, kurios tikslas yra atsiskyrimas ir savos valstybės sukūrimas arba prisijungimas prie kitos valstybės, – kaip tai atsitiko M.Gorbačiovui pradėjus SSRS demokratizaciją. Jeigu tokie separatistiniai siekiai prievarta nuslopinami, tai kai kurios politinės laisvės (žodžio, asociacijų ir pan.) yra apribojamos. Problema ta, kad režimas, kuriame tokie apribojimai taikomi, gali būti vadinamas demokratiniu, bet ne liberaliu.

Šio tipo kliūtys demokratijos konsolidacijai gali būti įveiktos arba padalijant daugiatautę valstybę į tautiškai monolitiškas valstybes (Čekoslovakijos atvejis), arba mažumų asimiliacija ir integracija, arba valstybės pertvarkymu į federaciją (nors tai gali būti tarpstotė į valstybės padalijimą), o taip pat vadinamosios konsociacinės demokratijos sukūrimu. Šiuo atveju formaliai (konstituciškai) arba neformaliai (politinio proceso praktikoje) įtvirtinamas dviejų ar daugiau etninių, religinių arba etnoreliginių grupių paritetas – dvi arba daugiau valstybinės kalbos; paritetas arba tvirtos proporcijos skiriant valdininkus į aukščiausias valstybės pareigybes ir pan. Šio tipo demokratijos konsolidacijos problemos lieka neišspręstos daugumoje šalių, kurios anksčiau įėjo į Sovietų Sąjungos sudėtį (ypač Užkaukazės šalyse ir Rusijoje), o taip pat Kroatijoje, Serbijoje, Makedonijoje, Rumunijoje ir Bulgarijoje).

Jos lieka neišspręstos ir dviejose Baltijos šalyse – Estijoje ir Latvijoje, kur ženklios rusakalbių gyventojų dalies lojalumas šioms valstybėms yra abejotinas. Dėl to šių dviejų Baltijos šalių, skirtingai nuo Lietuvos, negalima pripažinti konsoliduotomis demokratijomis. Ypač nerimą kelią, kad toks nelojalumas, kaip parodė 2007 m. balandžio įvykiai Estijoje, būdingas ir rusakalbiam jaunimui, socializuotam jau nepriklausomybės metais. Nors Estijos ir Latvijos vertinimas kaip nekonsoliduotų etnokratinių demokratijų daug kam pasirodys politiškai nekorektiškas, dar didesnę politinę klaidą padarytume užmerkdami akis prieš šią jau įsisenėjančią mūsų šiaurinių kaimynų valstybingumo silpnybę, kuri daro jas pažeidžiamas agresyvėjančiai Rusijai.

Kartu reikia pažymėti, kad panašios problemos nėra svetimos ir daugeliui Vakarų Europos demokratijų (pavyzdžiui, Ispanijai, kur aktyviai tebeveikia baskų separatistai).[123] Intensyvi imigracija (ypač – iš islamo civilizacijos šalių) kelia netikėtą demokratijos erozijos pavojų tokioms šiaip jau seniai konsoliduotoms demokratijoms, kaip Didžioji Britanija,

[123] Lietuvoje tarpetninių santykių padėtis kur kas geresnė už situaciją Prancūzijoje, Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje. Tiesa, Lietuva dar nesusidūrė su mažumų integracijos problemomis, kurias sukelia imigracija iš kultūriškai tolimų regionų.

Prancūzija, Vokietija. Kalbant tik apie pokomunistinį pasaulį, šalys, kuriose gyveno jau ikikomunistiniais laikais susidariusios „įsivaizduojamos bendruomenės“ (politinės tautos) ir kuriose nebuvo didelių etninių mažumų, turėjo palankesnes sąlygas demokratijos konsolidacijai, palyginus su tomis, kurioms vienu metu reikėjo spręsti politinės tautos bei valstybės ir demokratijos kūrimo uždavinius. Būdinga, kad Centrinėje Azijoje, kur politinių tautų pradmenys atsirado tik sovietmečiu, taip ir neatsirado nė vienos konsoliduotos demokratijos (jeigu neįskaitysime Mongolijos).

Iki trečiosios demokratizacijos bangos pradžios dominavo požiūris, kad, be nacijos (politinės tautos) susikūrimo, kitos demokratizacijos konsolidacijos sąlygos yra ekonominis išsivystymas ir jo sukurta moderni socialinė struktūra (Lipset 1959; Lipset 1988 (1959)), o taip pat moderni („dalyvio“) politinė kultūra, besiskirianti nuo ikimodernios „parapinės“ politinės kultūros bei mažiau palankaus demokratijos suklestėjimui, bet modernaus „pavaldinio“ politinės kultūros tipo (Almond ir Verba 1989 (1963)). Moderni socialinė struktūra yra ypatinga tuo, kad joje socialinio susisluoksniavimo principas yra jau nebe luomai, bet klasės, suprantamos K. Marxo (kaip grupės, besiskiriančios santykiu su gamybos priemonėmis bei vaidmeniu gamybos organizacijoje) arba M. Weberio (kaip socialinės kategorijos, kurioms priklauso asmenys, užimantys panašią padėtį rinkoje) prasme. Kitaip sakant, tvari demokratija įmanoma tik klasinėje, bet ne luominėje visuomenėje.[124]

Dalis tyrinėtojų šią demokratijos tvarumo sąlygą konkretizavo, teigdami, kad demokratijos konsolidacijai turi egzistuoti stipri buržuazija (tai marksistinė šios sąlygos formuluotė) arba vidurinioji klasė (vėberiška formuluotė) (Moore 1966). Tai sluoksnis, kuris yra išsilavinęs bei turi tiek atliekamų nuo kovos už būvį laiko ir kitokių išteklių, kad gali domėtis viešaisiais reikalais, t.y. kam ir kaip vyriausybė išleidžia iš mokesčių mokėtojų surinktus pinigus. Kitas požiūris demokratijos konsolidaciją siejo su darbininkų klasės politiniu aktyvumu, kurio išraiška yra stiprių socialdemokratinių partijų susiformavimas (Rueschemeyer, Stephens ir Stephens 1992). Buržuazijai labiau rūpinčios civilinės, o ne politinės teisės, be kurių darbininkai negalį išsikovoti socialinių teisių įgyvendinimo.

Tyrinėtojų, besiremiančių šiomis teorijomis, požiūris į demokratijos perspektyvas pokomunistinėse šalyse priklauso nuo to, kaip jie traktavo komunistinių šalių socialinę struktūrą. Tie, kurie komunistinių šalių gyventojams priskyrė tokį pat – valstybės tarnautojų – statusą, laikydami juos tiesiog totalitarinio teroro atomizuotų individų mase, sankaupa, negalėjo rasti pagrindo vertinti tvarios liberalios demokratijos perspektyvą optimistiškai. Tokios demokratijos galimybę jie nukėlė į tolimą ateitį. Jų požiūriu, tvari liberalioji demokratija pokomunistinėse šalyse susikurs, jeigu iš amorfiškos pokomunistinės socialinės masės išsikristalizuos būdinga išsivysčiusioms kapitalistinėms šalims socialinė struktūra, grafiniame modelyje turinti svogūno pavidalą (gyventojų dauguma priklauso viduriniajai klasei, o skurdžioji ir turtingoji gyventojų dalis yra mažumos).

[124] Tokiam požiūriui itin prieštarauja Indijos demokratijos tvarumas. Indijoje dominuojantis socialinio susisluoksniavimo principas tebėra pasidalijimas į kastas, o kastos yra luomų atmaina.

Tuo atveju, jeigu kapitalistinės rinkos separatorius iš pokomunistinės masės išseparuos ne svogūną, bet piramidę (gyventojų dauguma priklauso žemutinei klasei arba liumpenproletariatui, angliškai vadinamam *underclass*), kaip Lotynų Amerikos šalyse, pagal šią demokratijos konsolidacijos sąlygų sampratą numatomas politinis nestabilumas, svyravimas tarp populistinės pusiau-demokratijos ir autoritarizmo (plg. Offe 1991; Offe, Elster, ir Preuss 1998).

Tačiau egzistavo ir kitoks požiūris į šalių, išeinančių iš komunizmo, socialinę struktūrą. Kaip jau žinome (žr. 9.2), komunizmo kaip savito modernizacijos kelio šalininkai vienu iš komunistinės turbomodernizacijos padarinių laikė plačios viduriniosios klasės, kurią jie tapatino visų pirma su aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą įgijusiais miesto profesionalais, susidarymą. Būtent ją daugelis tranzitologų laikė socialine M. Gorbačiovo pertvarkos atrama ir socialine baze (Lewin 1991 (1988)); Garcelon 1997). Tačiau ta vidurinioji klasė buvo veikiau kultūrinė buržuazija, disponuojanti tam tikru žmogiškuoju ir simboliniu kapitalu, o ne kapitalą sukaupusi ūkinė buržuazija, kurią pirmiausia turėjo galvoje tyrinėtojai, skelbiantys buržuaziją konsoliduotos demokratijos atrama (žr. 18.3).

Rinkos reformos, per kurias pokomunistinės šalys įgriuvo į ekonominės recesijos „ašarų pakalnę“, tik daliai šios viduriniosios klasės (visų pirma tiems, kurie ėmėsi privačios verslininkystės) suteikė vertikalaus mobilumo šansus. Daugelio socialistinio laikotarpio „miesto profesionalų“ (pirmiausia tų, kurie liko dirbti viešajame sektoriuje) ekonominę padėtį ji smarkiai pablogino. Tačiau šis socialinis sluoksnis liberaliai demokratinę kapitalistinę santvarką vertino dėl kitų jos privalumų. Tarus, kad pokomunistinėse šalyse vidurinioji klasė jau egzistuoja, į liberaliosios demokratijos perspektyvas buvo galima žvelgti optimistiškiau. Daugiau nuogąstavimų kėlė darbininkų klasės laikysena, nes ji buvo tas sluoksnis, kuris labiausiai nukentėjo nuo pokomunistinės ekonominės recesijos.

Dauguma demokratizacinės tranzitologijos atstovų, žvelgę į pokomunistines šalis per Pietų Europos ir Lotynų Amerikos demokratizacijos pamokų prizmę, į šias sėkmingos demokratizacijos būtinųjų sąlygų koncepcijas, kuriose tos sąlygos apibrėžiamos socialinės struktūros ir ekonominio lygio terminais, žiūrėjo kritiškai. Jie manė, kad demokratijos likimui didžiausią reikšmę turi elitų strateginis pasirinkimas, o demokratizacijos sėkmė ar nesėkmė nėra struktūrinių sąlygų iš anksto nulemta. Ta sėkmė labiausiai priklauso nuo valdančiojo elito ir kontrelitų pasirinkimo, ar siekti visiškos valdžios, ar sudaryti paktą, kurio esmė yra laikytis tam tikrų žaidimo taisyklių, nustatančių varžybų dėl valdžios per laisvus konkurencinius rinkimus tvarką.

Galima išskirti dvi šios elitologinės sampratos versijas. Vieną iš jų plėtoja tyrinėtojai, kurie orientuojasi į racionalaus pasirinkimo prieigos metodologiją. Jie pabrėžia, kad valdančiajam elitui demokratija, kaip aukščiausių valdžios pareigūnų atrankos procedūra, kurios pritaikymo rezultatai yra iš principo nenumatomi, yra antras pagal gerumą pasirinkimas. Kiekvienas elitas siekia įsitvirtinti valdžioje ir pasirenka demokratiją, tik jeigu galios santykis yra toks, kad jis negali paimti valdžios arba ją išlaikyti be nepriimtinai di-

delių kaštų. Tie kaštai gali būti ir tarptautinė reakcija – galingų demokratinių valstybių, tarptautinių organizacijų, viešosios nuomonės sankcijos.

Jeigu valdantysis elitas jėga mėgina išlaikyti valdžią, jis gali susilaukti tik tarptautinės viešosios nuomonės pasmerkimo. Jo valdoma šalis gali negauti kreditų, atsidurti tarptautinėje izoliacijoje. Tokia kaina gali netgi tokį elitą, kurio ideologijoje demokratija nėra vertybė, paskatinti laikytis demokratinio žaidimo taisyklių. Kita vertus, netgi tokias vertybes propaguojantis kontrelitas gali neatsispirti pagundai pasinaudoti staiga jo rankose atsidūrusia valdžia ir įtvirtinti ją „demokratine diktatūra". Tokiu atveju pasikeičia tik personalinė elito sudėtis ir jo valdžios legitimacijai vartojama frazių sistema (ideologija), bet ne politinė praktika.

Kita elitologinė demokratijos konsolidacijos sąlygų samprata yra kultūristinė. Jos šalininkų požiūriu, idėjos yra ne tik frazių sistemos (Vilfredo Pareto terminu – „derivacijos"), tarnaujančios galios įgijimo ar įtvirtinimo legitimacijai, bet ir reali savarankiška jėga, veikianti tomis idėjomis operuojančių elitų elgesį. Kaip galėjome įsitikinti (žr. sk. 6–7), paties komunizmo fenomeno neįmanoma paaiškinti nepripažįstant idėjoms savarankiško priežastinio vaidmens. Daugelio demokratizacinės tranzitologijos atstovų nuomone, taip yra ir komunizmo žlugimo bei pokomunistinės transformacijos atveju: lemiamą demokratizacijos sėkmei vaidmenį turi į valdžią ateinančio elito mąstysena, vertybės, mentalitetas: ten, kur į valdžią pirmųjų laisvų rinkimų metu atėjo demokratinis antikomunistinis kontrelitas, įsitvirtino demokratija; ten, kur nugalėjo eks- ir neokomunistai, įsigalėjo pusiau-demokratiniai (arba pusiau-autoritariniai) ir autoritariniai režimai.

Tiesa, „demokratus" rinkėjai, patyrę pokomunistinės ekonominės recesijos nepriteklius, beveik visur nubaudė (dalinė išimtis yra rinkimai Čekijoje 1996 m.). Daug kur į valdžią grįžo ekskomunistinės partijos. Anksčiausiai tai įvyko Lietuvoje (1992). Tai, kad jos rinkiminio revanšo nepanaudojo savo diktatūrai įtvirtinti (kai atėjo jų eilė būti rinkėjų nubaustoms, jos taikiai perdavė valdžią opozicijai, taip užtikrindamos antrąją rotaciją), racionalaus pasirinkimo prieigos šalininkai turėtų aiškinti pernelyg dideliais kaštais, kuriuos būtų reikėję patirti, pažeidus implicitinio elitų pakto, suvienijusio juos į valdžios kartelį, sąlygas. Kultūristinio požiūrio šalininkai šį ekskomunistų lojalumą demokratijai aiškina jų vertybių arba politinės kultūros pokyčiais: iš komunistų jie tapo tikrais, o ne apsimestiniais socialdemokratais, kuriems liberalioji demokratija yra savaiminė vertybė.

Abi elitologų prieigas vienija požiūris, kad pakankama demokratijos tvarumo sąlyga yra elito konsensas dėl demokratinių žaidimo taisyklių. Jeigu toks konsensas yra, tai demokratija gali konsoliduotis ir tose šalyse, kuriose nėra tų ekonominių ir socialinių struktūrinių sąlygų, kurių reikšmę iškėlė tyrinėtojai, pirmieji pradėję demokratijos tvarumo sąlygų tyrimus. Nereikia laukti, kol pokomunistinės šalys savo ekonominiu lygiu pasivys pažengusias šalis ir jose susiformuos analogiškos socialinės struktūros. Konsoliduota demokratija yra įmanoma ir neturtingoje šalyje, jeigu jos elitas yra gana vieningas ir įsipareigojęs demokratijos vertybėms, arba jeigu tarptautinės sąlygos yra tokios, kad ta elito frakcija, kuri pažeidė demokratinio žaidimo taisykles, gali būti tikra, kad už tuos pažeidimus bus skaudžiai nubausta.

Vis dėlto toks superoptimistinis požiūris į demokratizacijos tvarumo sąlygas neįtikina. Demokratija kaip politinis režimas kaip tik tuo ir ypatinga, kad apie tai, kas valdys, galų gale sprendžia elektoratas, o politinių jėgų, kurios gali pretenduoti į jo balsus, klubas nėra uždaras – į jį gali prasiveržti naujos politinės partijos, kurios „pasiima" balsus tų rinkėjų, kurių nepatenkina valdžioje esančių ir buvusių partijų politika. Ar nuo pokomunistinės ekonominės recesijos nukentėjusiųjų balsai negali tapti tramplinu į valdžią politinėms jėgoms, kurių lojalumas demokratijai dar labiau abejotinas negu buvusių komunistų? Vienas iš žymiausių JAV sovietologų K. Jowittas pačioje pokomunistinės transformacijos pradžioje į plačiąją mokslinę apyvartą paleido „lenininio paveldo" (*Leninist legacy*) sąvoką, kuria jis įvardijo tas komunistinio laikotarpio institucijas, vertybes ir mąstymo įgūdžius, kurie kliudo demokratijos konsolidacijai (Jowitt 1992).

Svarbiausia iš jų – politinė kultūra, kurios būdingi bruožai yra tolerancijos stoka, oponentų demonizavimas, įsitikinimas, kad prievarta yra greičiausias ir efektyviausias problemų sprendimo būdas. Nors tie bruožai gali būti svetimi elito (senojo ir naujojo) politinei kultūrai, jie būdingi komunistiniu laikotarpiu socializuotų plačiųjų masių politinei kultūrai. Ar galima kalbėti apie demokratijos stabilizaciją, kol egzistuoja atotrūkis tarp elito ir plačiųjų masių politinės kultūros? Iš tikrųjų apklausų duomenys rodo, kad platūs gyventojų sluoksniai daugelyje pokomunistinių šalių vertina demokratiją neigiamai ir pasisako už „stiprią ranką", kuri įvestų tvarką. Tarp įstaigų, kuriomis mažiausiai pasitikima, yra kertinė demokratinės santvarkos institucija – parlamentas. Tolydžio mažėja dalyvaujančių balsavime piliečių dalis. Iš tikrųjų gali pasirodyti, kad didžiausia kliūtis demokratijos konsolidacijai – patys pokomunistinių šalių gyventojai, kuriuos jaunos pokomunistinių šalių demokratijos paveldėjo iš praeities. Su įsigėrusia į juos parapine bei pavaldinio politine kultūra jie tiesiog per blogi tokiai gerai santvarkai, kokia yra liberalioji demokratija.

Šiuolaikiniai vertybių tyrinėtojai teigia, kad pamatinės individo orientacijos priklauso nuo jo patirties socializacijos metais, pirmiausia vaikystėje (žr. Inglehart 1977; 1990). Atrodytų, belieka prisiminti žydų pranašą Mozę, kuris, išvedęs savo tautą iš Egipto, vedžiojo ją po dykumą 40 metų, kol išaugo nauja, gyvenimo vergijos sąlygomis nemačiusi karta, ir demokratijos konsolidacijos perspektyvą nukelti į tolesnę ateitį, kai panašūs demografiniai pokyčiai užtikrins persvarą dalyvio politinei kultūrai pokomunistinėse šalyse. Tačiau nėra pagrindo laikyti tokios kultūros susiformavimą iš anksto garantuotą. Ar jaunoji karta, auganti pusiau demokratinio režimo ar nekonsoliduotos demokratijos sąlygomis, gali įgyti demokratinę politinę kultūrą?

Ten, kur tokia kultūra egzistuoja, ji yra ilgai trukusio sėkmingo demokratijos veikimo paveldas. Galima numatyti, kad iš savo autoritariškai mąstančių tėvų jaunoji karta greičiau perims ne dalyvio, bet pavaldinio arba parapinės politinės kultūros stereotipus. Tol, kol jaunoji karta galės matys atotrūkį tarp to, ko juos moko, ir jų šalių politikos praktikos, keblu tikėti, kad šią šeimos įtaką atsvers mokykla su savo pilietinio ugdymo pamokomis. Kodėl turėtume manyti, kad pilietinio ugdymo mokytojų pastangos įskie-

pyti demokratinę politinę kultūrą bus sėkmingesnės už komunistinių režimų ideologų ir pedagogų mėginimus „išauklėti naują žmogų“?

Net jeigu politinės kultūros pokyčiai demokratinės (dalyvio) politinės kultūros linkme kartų kaitos ir kolektyvinio politinio mokymosi dėka galėtų vykti ir nekonsoliduotos demokratijos sąlygomis, demokratinis politinis režimas turėtų gyvuoti gana ilgai – bent jau 20–30 metų, kad politinė kultūra iš esmės pasikeistų, ir demokratija įsigalėtų negrįžtamai. Maždaug tokį laiko tarpą savo darbuose minėjo vienas iš žymiausių šiuolaikinių sociologų Ralphas Dahrendorfas (1990) ir plačiai žinomas sovietologijos grandas Z. Brzezinskis (1994).

Vis dėlto nėra pagrindo abejoti, kad dalyje pokomunistinių šalių liberalioji demokratija jau yra konsoliduota (žr Clark 2002: 76-80).[125] Esant palankioms išorinėms sąlygoms, konsoliduota demokratija gali greitai susiformuoti ir šalyje, kurioje nėra tokių literatūroje būtinomis laikomų (toli gražu ne neginčytinų) konsoliduotos demokratijos vidinių sąlygų, kaip plati vidurinioji klasė ar pilietinė visuomenė. Tai nereiškia, kad ateityje šios ir kitos sąlygos negali susiformuoti. Jos formuojasi ir susiformuos. Tačiau tokiu atveju demokratija šiose šalyse bus ne šiaip sau konsoliduota, bet superkonsoliduota, nes jos konsoliduotas būvis turės daugiau negu vieną (kaip yra dabar) pakankamą priežastį.

Svarbiausias ankstyvos ir greitos liberaliosios demokratijos konsolidacijos ženklioje pokomunistinio pasaulio dalyje veiksnys – patraukli elitui ir plačiosioms gyventojų masėms įsitraukimo į Vakarų pasaulio karines-politines (NATO) ir ekonomines struktūras (ES) perspektyva, o taip pat tą perspektyvą realizuoti įgalinę didžiųjų Vakarų valstybių geopolitiniai sprendimai. Apibendrindamas plataus lyginamojo tyrimo, kurio tikslas buvo ištirti išorinių veiksnių reikšmę demokratijos konsolidacijai Rytų Europoje, rezultatus, Janas Zielonka apibūdina Rytų Europos šalių demokratiją kaip „pagamintą užsienyje“ (*foreign made*): „vaizdas, žinoma, yra sudėtingas, bet atrodo, kad demokratija Rytų Europoje ženkliu mastu yra pagaminta užsienyje“ (Zielonka 2001: 511). Simboline pokomunistinės ekonominės ir politinės transformacijos pabaigos data galima laikyti 2004 m. gegužės 1 d., kai jos buvo priimtos į Europos Sąjungą.

Narystė NATO ir ES yra toks liberaliosios demokratijos į ją priimtose pokomunistinėse šalyse garantas ir saugiklis, kuris su kaupu kompensuoja ekonominių, socialinių struktūrinių bei kultūrinių demokratijos tvarumo sąlygų deficitą. Liberaliosios demokratijos žlugimas į ES priimtoje pokomunistinėje šalyje nėra įsivaizduojamas – nebent ji žlugtų visoje ES. Priimtų į ES pokomunistinių šalių ir Lotynų Amerikos bei kitų besivystančių demokratinių šalių lyginimas, kaip jų politinių sistemų būklės diagnostinė priemonė, nustojo būti produktyvus. Tam geriau tinka jų lyginimas su senosiomis demokratijomis, kur ta demokratija jau seniai konsoliduota. Tokiam lyginimui geriau tinka „demokratijos kokybės“ sąvoka, kuri taikytina visų pirma konsoliduotoms demokratijoms.

---

[125] Tam tikrų išlygų (ką tik nurodytų šiame skirsnyje) reikia tik dviejų Baltijos šalių – Estijos ir Latvijos – atžvilgiu.

15 skyrius

Naujieji „laukiniai Vakarai“? Pokomunistinės liberaliosios demokratijos kokybės klausimai

15.1. Demokratijos kokybės sąvoka

Daug neaiškumų diskusijose dėl konsoliduotos liberaliosios demokratijos sąvokos bei jos konsolidacijos sąlygų kyla dėl to, kad ši sąvoka suplakama su kita – demokratijos kokybės sąvoka. Tokią painiavą galima aptikti ir jau aptartoje J. Linzo ir A. Stepano demokratijos konsolidacijos sąlygų analizėje: nors šie autoriai nurodo, kad demokratijos kokybės ir jos konsolidacijos sąvokas reikia skirti, jie kaip demokratijos konsolidacijos sąlygas kai kuriais atvejais nurodo tai, kas veikiau yra demokratijos kokybės rodikliai.

Šių dviejų sąvokų skyrimas yra svarbus tyrimų, kurių objektas buvo trečiosios bangos (S. Huntingtonas) sukurtos demokratijos, rezultatas. Geriausias konsoliduotos demokratijos apibrėžimas tebėra pusiau metaforiška J. Linzo formuluotė, kad demokratija virsta konsoliduota, tapusi „vieninteliu žaidimu mieste“ (Linz 1990: 156). Nepaisant visų šios formuluotės keblumų, kuriuos jau aptarėme, nekelia jokių abejonių, kad politinei situacijai pokomunistinėse Rytų ir Vidurio Europos šalyse, priimtose į Europos Sąjungą ir NATO, ji visiškai tinka.

Jose nėra jokių ženklesnių antisisteminių politinių partijų. Nors politinėse varžybose kai kurioms gana populiarioms politinėms jėgoms kartais tokia etiketė klijuojama (Lietuvoje dažniausiai partijai „Tvarka ir teisingumas“), sunku patikėti, kad tokios partijos ryžtųsi organizuoti valstybės perversmą arba po pralaimėtų rinkimų atsisakytų pasitraukti ir įvykdytų valstybės perversmą. Tuo patikėti sunku ir todėl, kad neįmanoma įsivaizduoti, kaip antisisteminėmis vadinamos partijos galėtų surinkti tiek balsų, kad vienos sugebėtų

suformuoti vyriausybę bei užvaldyti visas tris valdžios šakas, o tai būtina siekiant įvesti autoritarinį valdymą be konstitucijos pažeidimų (valstybės perversmo).

Liberalioji demokratija daugelyje pokomunistinių šalių neturi jokių realių alternatyvų, yra „vienintelis žaidimas mieste" ir yra visiškai konsoliduota. Jeigu tai prieštarauja anksčiau aptartoms konsolidacijos sąlygų teorijoms, tai yra tiesiog fakto prieštaravimas teorijai, tad teoriją reikia arba atmesti, arba pakoreguoti (pavyzdžiui, apriboti jos taikymo sritį). Greita liberaliosios demokratijos konsolidacija Rytų ir Vidurio Europoje rodo, kad esant palankioms išorinėms (tarptautinėms) sąlygoms tvari demokratija gali egzistuoti ir vidutinio ekonominio lygio šalyje, kur nėra nei stiprios viduriniosios klasės, nei demokratinės politinės kultūros. Jeigu tai anomalija, tai tokia pat anomalija, kokia yra bet kokie nauji faktai, prieštaraujantys senoms teorijoms.

Tačiau liberalioji demokratija gali neturėti alternatyvų ar rimtų priešų, bet būti prastos kokybės ir kelti difūzišką plačiųjų rinkėjų masių nepasitenkinimą. Be demokratijos kokybės sąvokos neįmanoma adekvačiai interpretuoti ir daugelio apklausų, kurių tikslas yra išsiaiškinti, ar piliečiai palaiko demokratiją kaip politinį režimą, rezultatus. Iš tikrųjų tokie tyrimai (dėl netikslios klausimų formuluotės ir kitų priežasčių) daugeliu atveju (nors ne visada) leidžia spręsti tik apie jų pasitenkinimą arba nepasitenkinimą demokratijos kokybe, o ne pritarimą ar nepritarimą demokratijai, kaip aukščiausios valdžios formavimo procedūrai. Nepatenkinti demokratijos kokybe, respondentai kartu gali puikiai suvokti, kad jokių realių alternatyvų ji neturi.

Lietuva yra tarp tų šalių, kuriose itin didelė respondentų dalis reiškia nepasitenkinimą demokratija (žr. Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 96–100; Ramonaitė 2007: 117–123). Tačiau dauguma nepatenkintųjų (tarp jų ir tų, kurie pasisako už „tvirtą ranką"), visai nebūtinai pritaria arba pritartų, kad ta „tvirta ranka" atsirastų kitaip nei per rinkimus ir nebegalėtų būti kitais rinkimais nušalinta, pati viena spręstų, kiek ilgai valdys ir kam perduos savo valdžią. Plačiųjų piliečių masių pasitenkinimas arba nepasitenkinimas demokratijos kokybe priklauso nuo demokratiškai išrinktų pareigūnų politikos turinio ir rezultatų, nuo jų ir piliečių vertybinių nuostatų bei kitokių pirmenybių atitikimo.

Pilietis, nepatenkintas demokratiškai išrinktos valdžios politika, nebūtinai yra priešiškas tokiai jos skyrimo tvarkai, kai teisę valdyti gauna tie, kas rinkimuose laimi daugiausiai balsų. Nepasitenkinimas dėl prastos demokratijos kokybės nebūtinai reiškia priešiškumą liberaliai demokratijai arba paramą priešiškoms jai politinėms jėgoms (nors ir gali tokiu pavirsti). Taip pat ir mažas dalyvaujančių rinkimuose skaičius gali reikšti protestą ne prieš liberaliąją demokratiją, bet prieš prastą jos kokybę, arba tiesiog rinkėjo, suvokiančio, kad jo balsas rinkimų baigčiai jokios įtakos nedaro, racionalų pasirinkimą.

„Demokratijos kokybės" sąvokos eksplikavimas yra sudėtingas ir ligi šiol patenkinamai neišspręstas teorinis uždavinys (ažr. Diamond ir Morlino 2005; Przeworski, Stokes ir Manin 1999; Rose-Ackerman 2005; Mansbridge 2003; 2004; Powell 2000; 2004; Roberts spaudoje). Pats paprasčiausias apibrėžimas sako, kad demokratijos kokybė yra

demokratinio politinio režimo veikmės (*performance*) apibrėžtis: kaip gerai tas režimas veikia? Kai nėra jokių alternatyvų, ir blogai veikianti demokratija gali gyvuoti neapibrėžtai ilgą laiką, tačiau užtrukęs „blogas" veikimas ilgainiui demokratiją delegitimuoja. Kas gi skiria gerai veikiančią demokratiją nuo blogai veikiančios?

Pats paprasčiausias būdas atsakyti į šį klausimą yra panaudoti demokratijos kokybės matavimui vieną iš kelių literatūroje aptinkamų demokratijos (arba demokratiškumo) skalių, kurių kraštiniai taškai yra „visiška demokratija" ir „visiška ne-demokratija". Tokių skalių politinėje sociologijoje naudojama ne viena. Bene žinomiausia yra tarptautinės organizacijos *Freedom House* sudaromas ir atnaujinamas rangų skalės lygio indeksas.[126] Mažiau žinomi, užtat kur kas sudėtingiau sukonstruoti ir aukštesnio matavimo lygio demokratiškumo matai yra Bolleno, Vanhaneno ir kiti indeksai (žr. Munck ir Verkuilen 2002; Berg-Schlosser 2004).

Tokių skalių privalumas yra tas, kad jos leidžia atsižvelgti į tą aplinkybę, jog autoritariniai ir netgi totalitariniai režimai nėra vienodai griežti, ir kad tas jų griežtumas gali kisti, kaitaliojantis „atlydžių" ir „veržlių užsukimo" laikotarpiams. Nors visi komunistiniai režimai buvo vienpartinės diktatūros, skirtumai tarp J. Stalino ir L. Brežnevo laikų Sovietų Sąjungos ar tarp J. Kadaro Vengrijos ir N. Ciausescu Rumunijos ar Kim Il Sungo Šiaurės Korėjos yra dideli ir reikšmingi. Tos skalės leidžia užfiksuoti ir skirtumus tarp pačių demokratijų (pavyzdžiui, Suomijos ir Lietuvos arba Irako ir Lietuvos). Vis dėlto labiau įtikina argumentai, kad skirtumas tarp „demokratijos" ir „ne-demokratijos" yra kategorinis, analogiškas skirtumui tarp moters „nėštumo" ir „ne-nėštumo" būsenos: moteris negali būti „truputį nėščia" – ji arba yra tokia, arba ne. Taip pat ir skirtumas tarp demokratijos ir ne-demokratijos yra principinis: tam tikra šalis arba jau yra liberalioji demokratija, arba ne.

Demokratijos kokybės indeksai ir kriterijai turi leisti palyginti politinius režimus, kurie yra „šiapus" liberaliosios demokratijos slenksčio, ir ignoruoti tuos, kurie lieka „anapus", nes tokiems režimams nepritaikomi būtent todėl, kad jie nėra demokratiniai, nors kai kurie iš jų gali būti pritaikomi ir nedemokratiniams režimams. Vienas iš tokių demokratijos kokybės kriterijų, kuris tinka ne vien demokratiniams politiniams režimams, yra įstatymo valdžia. Tai skiriamasis teisinės valstybės bruožas. Įstatymo valdžia reiškia visų lygybę prieš įstatymą: valstybės įstaigos (visų pirma teisėtvarkos institucijos – teismai ir policija) su visais piliečiais ir juridiniais asmenimis elgiasi vienodai. Teisinės valstybės administracija veikia kaip mašina – visų jos grandžių veiksmus galima numatyti iš anksto, žinant įstatymus – taisykles, kurios programuoja jos judesius.

Šį demokratijos kokybės aspektą geriausiai atskleidžia įvairūs indikatoriai ir indeksai, kuriais yra matuojama politikų ir viešosios administracijos korupcija. Iš jų bene populiariausias yra tarptautinės organizacijos *Transparency International* rengiamas ir nuolatos at-

[126] Žr. http://www.freedomhouse.org/. Žiūrėta 2007 07 24.

naujinamas korupcijos suvokimo indeksas (*Corruption Perceptions Index*).[127] Demokratija nekokybiška, „kur egzistuoja plačiai paplitusi korupcija arba organizuotas nusikalstamumas; ribota teismų nepriklausomybė; ilgi teisminių ginčų sprendimo atidėliojimai; ir brangus (todėl ir ekskliuzyvus) teismų sistemos prieinamumas“ (Morlino 2004: 22–23). Teisine gali būti ir autoritarinė valstybė – neatsitiktinai M. Weberis, pateikęs klasikinį teisinės valstybės (formaliai racionalios valdžios) aprašymą, jos prototipu laikė XVIII–XIX amžiaus Prūsiją, kuri buvo autoritarinė monarchija. Efektyviai valdoma autoritarinė valstybė visais Leonardo Morlino nurodomais atžvilgiais gali pranokti demokratinę šalį.

Tačiau tokie bruožai, kaip piliečių dalyvavimas savo valstybės valdyme, rinkimų konkurencingumas ir renkamų pareigūnų atskaitomybė rinkėjams yra bruožai, kurie yra būdingi tik demokratiniams politiniams režimams. Bet pačios demokratinės valstybės visais šiais atžvilgiais gali smarkiai viena nuo kitos skirtis, ir tie skirtumai reiškia demokratijos kokybės skirtumus. Kitoms sąlygoms esant toms pačioms, demokratijos kokybė yra aukštesnė, jeigu piliečiai yra labiau įtraukti į valstybės valdymą. Maksimali jų įtraukimo forma būtų tiesioginė demokratija, bet ji neįmanoma, kai demas yra didelis.

Atstovaujamosios demokratijos sąlygomis minimali to įtraukimo forma yra dalyvavimas rinkimuose. Aktyvesnis piliečių dalyvavimas rinkimuose liudija apie aukštesnę demokratijos kokybę. Taip pat galima interpretuoti aktyvų, savanorišką piliečių dalyvavimą partijų ir kitokių nevyriausybinių organizacijų, sudarančių vadinamąją pilietinę visuomenę, veikloje, o taip pat vietinėje savivaldoje. Nors galima abejoti, ar dažni nacionaliniai referendumai laikytini aukštos demokratijos kokybės rodikliais, nekelia abejonių, kad vietinės savivaldos klausimų sprendimas tokiu būdu demokratijos kokybę didina.

Aukštos kokybės liberalioji atstovaujamoji demokratija, kaip ir gerai veikianti rinka, yra konkurencinga. Rinkos konkurencingumą užtikrina didelis konkuruojančių firmų skaičius ir nedideli naujų žaidėjų įžengimo į rinką kaštai. Analogiškus politinės rinkos bruožus užtikrina proporcinė rinkimų sistema, kuri yra palanki atsirasti didesniam efektyvių partijų skaičiui. Tačiau šis privalumas yra nuperkamas tik žalos kitam, ir tikriausiai pačiam svarbiausiam, reprezentatyvios demokratijos kokybės aspektui sąskaita. Tas aspektas yra išrinktų pareigūnų vertikali atskaitomybė (*accountability*) elektoratui (demui).

Pati atskaitomybė yra daugiaplanė sąvoka. Pats svarbiausias jos elementas yra rinkėjų galia atlyginti jų lūkesčius pateisinusiems jų išrinktiems atstovams ir nubausti tuos, kurie tų lūkesčių nepateisino. Atlyginama išrenkant tuos pačius atstovus naujai kadencijai, o baudžiama – balsuojant už kitus. Šį atskaitomybės sandą užtikrina stabili partijų sistema, o maksimizuoja – dvipartinė sistema, kuriai susiformuoti palankesnė yra mažoritarinė rinkimų sistema. Partinės sistemos fragmentacija, kurią skatina proporcinė politinė sistema, leidžia ir partijoms, prarandančioms rinkėjų pasitikėjimą, likti valdančios daugumos sudėtyje (žr. 14.3).

---

[127] http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi. Žiūrėta 2007 07 24.

Tačiau partinės bei rinkimų sistemos pobūdis nėra vieninteliai atskaitomybės veiksniai bei rodikliai. Atskaitomybė – tai ne tik tiesiogiai renkamų pareigūnų (parlamento ir vietinės savivaldos atstovaujamųjų organų narių, prezidento ir pan.) atskaitomybė rinkėjams, bet ir vykdomosios valdžios atskaitomybė rinkėjų atstovams. Ši atskaitomybės grandis nutrūksta, kai demokratiškai išrinkti pareigūnai ir jų patikėtiniai („politiniai valdininkai") yra tiesiog nepajėgūs ar nekompetentingi kontroliuoti tų valstybės aparato šakų, kurioms jie skiriami vadovauti. Gynybos ministras, užuot gynęs piliečių (mokesčių mokėtojų) interesus, gali veikti kaip kariškių statytinis; švietimo ministras gali tapti pedagogų ir dėstytojų, o ne viešųjų švietimo ir lavinimo paslaugų vartotojų (o kartu – ir mokesčių mokėtojų) interesų gynėju. Svarbus šios atskaitomybės grandies užtikrinimo instrumentas yra parlamentinės tyrimo komisijos, kurių reikšmę kadaise pabrėžė dar M. Weberis (1991 (1919)). Kad visa atskaitomybės grandinė veiktų, būtinas kuo didesnis visų valstybinių institucijų (tiek renkamų, tiek nerenkamų) veiklos viešumas ir kuo mažesnis įslaptintų veiklos sričių skaičius.

Nors valstybės paslapčių rato plėtimui pateisinti galima rasti įvairių argumentų, svarbiausias jo variklis yra nerenkamų valstybės pareigūnų siekis padidinti savo galią, kurią suteikia jau pats disponavimo tam tikra informacija monopolis. Kokie bebūtų įslaptinimo privalumai, jo neišvengiama šalutinė pasekmė yra mažesnė valdininkų, kurių veikla įslaptinama, atskaitomybė. Valstybinės paslapties sferos plėtimas yra vienas iš patikimiausių demokratijos kokybės smukimo indikatorių. Slaptumas yra vienas iš skiriamųjų autoritarinio valdymo bruožų, o maksimaliai įmanomas slaptumo lygis pasiekiamas totalitarinio režimo sąlygomis, kai monopolinei kontrolei pajungiama ir žiniasklaida, kuri iš informavimo priemonės virsta masinės indoktrinacijos ir propagandos priemone (žr. Jokubaitis 2006: 91–92).

Liberaliosios demokratijos, neatsiejamos nuo žodžio ir spaudos laisvės, sąlygomis demokratijos kokybė priklauso ne vien nuo valstybės institucijų atvirumo, bet ir nuo žiniasklaidos darbo – kaip ir kiek jos nušviečia valstybės institucijų veiklą, sukuria erdvę viešai diskusijai, kurioje atstovaujamas visas diskusijos dalyko paliečiamų interesų bei juos atspindinčių nuomonių spektras. Demokratijos kokybė smunka, kai žiniasklaida patenka į vienos ar nedaugelio verslo grupuočių monopolinę arba oligopolinę kontrolę, kai jose nusistovi „savicenzūros" režimas, teisinamas politinio korektiškumo sumetimais. Mažėjant žiniasklaidos pliuralizmui bei stiprėjant politinio korektiškumo diktatui, ir liberaliojoje demokratijoje gali pradėti reikštis jau aptartas (žr. 9.3) pirmenybių falsifikacijos fenomenas, svarbiausias autoritarinių ir totalitarinių režimų nestabilumo veiksnys (Kuran 1995b; Noelle-Neumann 1980).

Panašiai kaip liberaliosios demokratijos kokybės kėlimas didinant konkurencingumą gali kirstis su jos kėlimu per vertikalios atskaitomybės didinimą, konfliktų gali kilti ir tarp vertikalios bei horizontalios atskaitomybės didinimo. Kaip nurodo Marcas F. Plattneris, šis konfliktas išreiškia prieštaravimą tarp dviejų liberaliosios demokratijos, kaip liberalizmo ir demokratijos sintezės, aspektų (Plattner 2004). Vertikalios atskaitomybės dėka liberalioji demokratija yra toks politinis režimas, kuriame suverenas (aukščiausia valdžia) yra demas –

piliečių bendruomenė. Tas suverenumas reiškia, kad visų valstybės institucijų teisėtumo šaltinis yra piliečių daugumos sprendimas, išreikštas balsavimu. Liberalioji demokratija tuo skiriasi nuo antikinio polio demokratijos, kad ji įtvirtina tam tikras neliečiamas žmogaus ir piliečio teises apribodama valstybės valdžios sferą. Be tokių apribojimų dauguma galėtų priimti bet kokius sprendimus, kuriems turėtų paklusti mažuma.

Mažumos teisių apsaugą užtikrina ypatingas konstitucinių valstybės teisinių normų statusas (kvalifikuotos daugumos reikalavimas siekiant jas pakeisti) ir valdžios padalijimas į tris šakas (įstatymų leidimo, vykdomąją ir teisminę), kurios viena kitą apriboja ir kontroliuoja. Šių valdžios šakų tarpusavio kontrolė ir įgyvendina horizontalią atskaitomybę. Horizontali atskaitomybė reiškia, kad „formalios institucijos turi gerai apibrėžtas, įstatymu nustatytas tinkamas jų teisėtos valdžios ribas, ir kad egzistuoja valstybės agentūros, kurios turi galią kontroliuoti ir atitaisyti bet kokio valdininko arba agentūros padarytus šių ribų pažeidimus“ (O'Donnell 1996: 44).

Svarbiausią šios kontrolės vaidmenį atlieka teismai, o ypač – konstituciniai, vertinantys tiesioginiu balsavimu išrinktų įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios organų sprendimų ir konstitucijos bei joje įtvirtintų žmogaus ir piliečių teisių atitikimo požiūriu. Teismai yra nemažoritarinės valstybės valdžios institucijos, kadangi teisėjai nėra piliečių tiesiogiai renkami, o paskirti nebegali būti nušalinti, pasikeitus valdančiajai daugumai.

Būdinga liberaliosios demokratijos raidos tendencija XX amžiuje, kurią Europos šalyse pagreitino bendrų europinių institucijų kūrimasis, yra didėjantis valdžios galių perdavimas nemažoritarinėms institucijoms, iš kurių svarbiausios yra autonomiški centriniai bankai (žr. Maniokas 2003: 115–116, 122–127). Daugeliu atvejų tokiu būdu didinama horizontali atskaitomybė, tačiau tai vyksta vertikalios atskaitomybės (demo suverenumo) sąskaita. Dažnai būna keblu pasakyti, ar ir kiek demokratijos kokybės gerinimas padidinus horizontalią atskaitomybę atsveria jos nuostolius dėl mažesnės vertikalios atskaitomybės. Horizontalios atskaitomybės nebelieka, kai visa valdžia susitelkia vienos valdžios šakos – dažniausiai tiesiogiai renkamo prezidento – rankose. Tokiu atveju liberalioji demokratija išsigimsta į populistinę arba delegatyviąją demokratiją (O'Donnell 1994; Diamond 1999: 31–34).

Įstatymo valdžia, konkurencingumas, vertikali ir horizontali atskaitomybė priklauso pirmajai iš trijų demokratijos kokybės dimensijų, kurią žymūs demokratijos analitikai Larry's Diamondas ir Leonardo Morlino siūlo vadinti procedūrine, ir skiria nuo jos kitas dvi: turinio ir rezultatų dimensijas (Diamond ir Morlino 2004: 22). Liberaliosios demokratijos turinį apibrėžia pamatinės demokratijos vertybės: laisvė ir lygybė. Kartais į šį sąrašą įtraukiama ir trečioji – solidarumas. Tai yra šiuolaikinis, mažiau liberalią ausį rėžiantis tos vertybės, kuri Didžiosios Prancūzijos revoliucijos laikais buvo vadinama brolybe, pavadinimas. Tačiau pamatinių demokratijos vertybių sąrašą galima sutrumpinti iki dviejų, jeigu laisvės sąvokos turinys neapribojamas vadinamąja negatyvia laisve, o lygybė yra traktuojama plačiai – ne vien kaip visų lygybė prieš įstatymą bei visiems lygi teisė balsuoti ir būti renkamam, bet ir kaip socialinė lygybė.

Ką reiškia „socialinė lygybė“, yra ginčytinas dalykas, bet dažniausiai ji yra suprantama kaip galimybių lygybė (*equality of opportunity*), nors ir šios formuluotės tiksli prasmė yra gilių filosofinių diskusijų objektas. Tokia pat ginčijama yra ir laisvės sąvoka – ją galima interpretuoti arba grynai negatyviai, arba apibrėžti pozityviai. Pirmuoju atveju ji reiškia laisvę nuo kitų žmonių prievartos (*coercion*). Tokia laisvė reiškia ir laisvę nuo viešosios valdžios kišimosi arba globos (paternalizmo) bei teisę elgtis kaip patinka, jeigu toks elgesys neturi negatyvių šalutinių pasekmių kitų piliečių gerovei. Pozityviai laisvė apibrėžiama kaip tam tikrų pajėgumų ir išteklių veikti turėjimas (žr. Sen 1999; 2002).

Nesiveliant į šias gilias ir sudėtingas filosofines diskusijas, galima apsiriboti teiginiu, kad laisvės kaip vertybės turinį konkrečiau apibrėžia civilinės ir politinės piliečių teisės, o į lygybės turinį, be civilinių ir politinių teisių lygybės, įeina ir socialinių teisių lygybė. Konfliktas tarp negatyviai suprantamos laisvės ir plačiau suprantamos lygybės yra dar vienas vidinis liberaliosios demokratijos prieštaravimas. Jis nėra tapatus ką tik aptartam liberalizmo ir demokratijos konfliktui, kuris sprendžiamas ieškant kompromiso tarp horizontalios ir vertikalios demokratinės valstybės valdžios atskaitomybės.

Konfliktas tarp laisvės ir lygybės nubrėžia 13 skyriuje jau aptartą takoskyrą tarp dviejų liberaliosios demokratijos – libertarinės ir socialinės – interpretacijų. Libertarinei interpretacijai priimtina tik negatyvi laisvės samprata, o lygybė reiškia tik civilinių ir politinių teisių lygybę. Socialinė liberaliosios demokratijos interpretacija remiasi pozityvia laisvės samprata, o į lygybės sąvoką įtraukia ir socialinių teisių lygybę. Lygybė joje reiškia vienodą laisvę visiems piliečiams, o laisvė suprantama ne vien tik kaip lygus saugumas nuo kitų veikėjų prievartos (visų pirma smurtinės), bet ir lygios galimybės siekti savo tikslų.

Kadangi valstybės valdžia iš esmės yra prievartinė, negatyviai suprantamos piliečių laisvės sfera plečiasi ribojant valstybės funkcijas bei per mokesčių sistemą vykdomą išteklių perskirstymą. Kartu auga demokratijos kokybė. Tačiau keblu pasakyti, koks demokratijos kokybės prieaugis platesnės negatyviai suprantamos laisvės sferos dėka pateisina jos nuostolius dėl socialinių teisių apribojimo arba joms skiriamų valstybės išteklių sumažinimo, o taip pat dėl išaugusios socialinės nelygybės. Formalioji (procedūrinė) liberaliosios demokratijos dimensija yra glaudžiai susijusi su turiningąja: socialinės nelygybės augimas negali nepaveikti dalyvavimo bei atskaitingumo, nes nuskurdę arba į atskirtį patekę piliečiai turi mažiau išteklių dalyvauti viešajame gyvenime. Didelė turtinė nelygybė suteikia galimybę turtingajai mažumai daryti neproporcingai didelę įtaką valstybės valdymui užsitikrinus žiniasklaidos kontrolę.

Konfliktą tarp abiejų pamatinių demokratijos vertybių bei jų interpretacijų padeda švelninti ekonomikos augimas, nes socialinių teisių užtikrinimas labiausiai priklauso nuo to, kiek visuomenė yra turtinga. Kitoms sąlygoms esant toms pačioms, turtinga šalis, perskirstydama ir mažesnę BVP dalį per valstybės biudžetą, gali užtikrinti geresnę visiems piliečiams konstitucijos suteiktų socialinių teisių (pavyzdžiui, įgyti vidurinį arba net aukštąjį išsilavinimą, medicininį aptarnavimą) realizaciją, palyginus su neturtinga, nes ši tokiam

pat socialinių teisių užtikrinimui turėtų perskirstyti kur kas didesnę BVP dalį. Tačiau ekonomikos augimas automatiškai neužtikrina aukštesnės liberaliosios demokratijos kokybės, nes turtingoje šalyje, kurios konstitucija piliečiams socialinių teisių nesuteikia, ta kokybė gali būti didinama tik negatyviai interpretuojamos laisvės vertybės dėka, o tokio didinimo ribinis produktyvumas tolydžio mažėja.

Kita vertus, neturtingoje šalyje aukštą demokratijos kokybę užtikrinti yra kur kas sunkiau negu turtingoje, nes netgi konstitucijos garantuotos socialinės teisės negali būti realizuotos dėl to, kad skurdžiais ištekliais neįmanoma užtikrinti geros viešųjų gėrybių ir paslaugų pasiūlos. Optimalų demokratijos kokybės lygį jos turinio dimensijoje apibrėžtų taškas, kuriame lygios visiems negatyvios laisvės plėtimo ribinis produktyvumas yra lygus socialinių teisių realizavimo ribiniam produktyvumui, tačiau nėra aišku, kokiu būdu šis taškas galėtų būti empiriškai identifikuotas.

Keblumas dar ir tas, kad tas lygios visiems negatyvios ir lygios visiems pozityvios laisvės pusiausvyros taškas gali būti savitas kiekvienai atskirai šaliai. Konstatavę, kad kurioje nors turtingoje šalyje konstitucija jos piliečiams nesuteikia socialinių teisių, laikyti tai liberaliosios demokratijos būklės šioje šalyje trūkumu galėtume tik tokiu atveju, jeigu ji prieštarautų šios šalies politinei kultūrai, kurios lengviausiai pasiekiamas empiriniam stebėjimui aspektas yra viešoji nuomonė. Demokratijos kokybė tokioje šalyje yra aukšta, jeigu jos piliečiai tokiu liberaliosios demokratijos turiniu yra patenkinti, nes jų vertybes atitinka laisvės apribojimas negatyvia laisve, o lygybės – lygybe prieš įstatymą bei lygia teise balsuoti bei būti renkamiems.

Vis dėlto piliečių pasitenkinimo arba nepasitenkinimo objektas yra ne vien šalies, kurioje jie gyvena, politinės sistemos principai, bet ir pagal tuos principus veikiančio demokratinio politinio proceso produktai – priimami įstatymai, vyriausybės sprendimai ir jų ekonominiai bei socialiniai padariniai, tarp kurių visada būna tokių, kurių tų sprendimų rengėjai nenumatė, o kartais – ir negalėjo numatyti, nes faktinius politinių sprendimų padarinius itin dažnai lemia niekieno nenumatomos ir nekontroliuojamos aplinkybės. Tie demokratinio politinio proceso padariniai ir yra demokratijos kokybės trečioji – rezultatų, arba baigčių, – dimensija (Diamond ir Morlino 2004: 22). Sprendimai, kurie sukels bendruomenės, kurioje dominuoja libertarinės vertybės, entuziazmą, papiktins bendruomenes su dominuojančiomis egalitarinėmis vertybėmis (arba atvirkščiai). Politikos priemonės, sulaukiančios visuomenės, kurioje dominuoja sekuliarios vertybės, pritarimo, kels pasipiktinimą, kur daugumą sudaro giliai religingi kokios nors vienos konfesijos žmonės.

Jeigu laikysime dviejų – libertarinės ir socialinės (socialinės demokratijos) – liberaliosios demokratijos interpretacijų konfliktą neišspręstu arba neišsprendžiamu, tai tiems padariniams vertinti neturime ir negalime turėti mato, kuris būtų išorinis paties demokratinio politinio proceso atžvilgiu. Vieninteliu orientyru demokratijos kokybei vertinti pagal demokratinio politinio proceso rezultatus belieka pačių piliečių bendruomenių pasitenkinimas (arba nepasitenkinimas) savo išrinktų valstybės pareigūnų vykdoma politika (įskaitant sugebėjimą

iš viso vykdyti kokią nors politiką, t. y. suvaldyti biurokratinį valdžios aparatą) bei jos vaisiais ir to pasitenkinimo arba nepasitenkinimo daromas poveikis išrinktųjų pareigūnų elgesiui. Aukštos kokybės demokratijoje įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia yra responsyvi (atliepi) – ji valdo, atsižvelgdama į valdomųjų nuomonę apie savo veiksmus ir jų padarinius, net jeigu iki rinkimų, kai nepatenkinti ja rinkėjai gali ją nubausti, yra dar daug laiko.

Visiškai responsyvi (atliepi) demokratija yra viešosios nuomonės valdžia. Neresponsyvios demokratijos vyriausybė gali valdyti arba visai ignoruodama viešąją nuomonę, arba klausydama tik nedaugelio pilietinės visuomenės sferai priklausančių korporacinių veikėjų, kurie nebūtinai atstovauja platiems interesams, tačiau savo organizuotumo ir kitų išteklių kontrolės dėka gali organizuoti kolektyvinius protestus bei viešųjų ryšių akcijas, balso. Kaip ir kitos demokratijos kokybės dimensijos ir kriterijai, responsyvumas negali būti absoliutizuojamas.

Viešoji nuomonė moderniose visuomenėse yra sudėtingas reiškinys, kurio negalima tapatinti su sociologinių apklausų rezultatais. Ne mažiau svarbus jos raiškos pavidalas yra žiniasklaidoje reiškiamos nuomonės ir vertinimai, kurie ne tik totalitarinėse bei autoritarinėse, bet ir demokratinėse valstybėse toli gražu nėra to, „ką galvoja žmonės iš gatvės“, atspindys. Keblu laikyti kokybišku liberalųjį demokratinį režimą, jei vyriausybė ir reaguoja į populiariausiuose spaudos leidiniuose ar televizijos kanaluose reiškiamą nuomonę, tačiau šie leidiniai ar kanalai yra monopolizuoti ir kontroliuojami verslo grupuočių ar kitų siauriems interesams atstovaujančių jėgų, kurioms dirba gerai finansuojami viešųjų ryšių profesionalai.

Kitos problemos dėl responsyvumo yra susijusios su kolektyvinio (socialinio) pasirinkimo teorijos ištirtomis problemomis, kurios kyla dėl ciklinių daugumų balsuojant, strategiškai motyvuoto savo nuomonės reiškimo ar balsavimo ir pan. (žr. Riker 1982; Norkus 1996b). Dėl šių problemų perdėm responsyvi vyriausybė pasmerkta vykdyti nenuoseklią, t.y. iracionalią, politiką. Dėl to daugelis demokratijos kritikų ją ir atmeta kaip „minios valdžią“. Tokia ji netampa tik tuo atveju, jeigu responsyvi vyriausybė valdo ne minią, o piliečių bendruomenę.

Responsyvi vyriausybė nevykdys iracionalios politikos, tik jeigu piliečių bendruomenėje egzistuoja santarvė, kuri kolektyvinio pasirinkimo teorijos terminais yra nusakoma kaip toks jos narių pirmenybių pasiskirstymas, kuriam būdingi „vienviršūniai“ (*single-peaked*) individualių pirmenybių profiliai (žr. Black 1958: 19–42). Ši sąlyga negali būti įvykdyta, jeigu bendruomenė yra susiskaldžiusi ir joje trūksta sanglaudos. Tokioje „blogoje“, „nekokybiškoje“ piliečių bendruomenėje vyriausybės responsyvumas ne didins, bet mažins demokratijos kokybę.

Čia svarbu pažymėti, kad piliečių pirmenybės (taip pat ir vertybinės, susijusios su lyginamaisiais negatyvios laisvės ir lygybės vertinimais) nėra absoliuti duotis – jos keičiasi. Šalis, kurioje dominuoja egalitarinės nuostatos, laikui bėgant, gali pavirsti libertarų šalimi. Svarbu, kad jos keičiasi ne tik dėl ilgalaikių socialinės kaitos procesų, kurių niekas nėra pajėgus valdyti ar kontroliuoti. Jos gali būti performuojamos valdančiojo elito, kurio frakcijos keičia viena

kitą valdžioje, bet išlaiko konsensą dėl tam tikrų strateginių tikslų, kryptingos politikos (visų pirma – švietimo politikos) dėka. Kadangi valstybinė švietimo sistema moderniose visuomenėse vaidina itin svarbų vaidmenį naujų kartų socializacijoje, kryptinga švietimo politika galima pasiekti, kad naujos kartos vertybės ženkliai skirtųsi nuo jų tėvų ir senelių vertybių.

Piliečių vertybių keitimą pritariantieji tokiam keitimui vadina švietimu, o nepritariantys – manipuliacija. Į politiką galima žvelgti kaip į paklausos ir pasiūlos santykius. Dėl tų galimybių, kurių renkama valdžia turi paveikti piliečių vertybes, tiems santykiams politikoje galioja tie patys dėsningumai, kuriuos galima aptikti vartojimo reikmenų rinkoje. Trumpalaikėje perspektyvoje vartotojo pirmenybės yra duotis, prie kurios prisitaiko tarpusavyje konkuruojantys gamintojai ir pardavėjai. Vartotojai būna nepatenkinti, negavę nusipirkti to, ko jie nori. Tačiau ilgalaikėje perspektyvoje nauji produktai, sukuriami išradingų gamintojų, pakeičia vartotojų pirmenybes. Gamintojai reklamos priemonėmis sužadina vartotojų poreikį tiems produktams. Taip pat yra ir politikoje: trumpalaikėje perspektyvoje piliečių pirmenybės, arba vienokios ar kitokios politikos paklausa, yra duotis (politinio proceso įvestis), bet ilgalaikėje perspektyvoje ji yra endogeniška politinio proceso atžvilgiu, gali būti formuojama bei keičiama kryptingos, nuoseklios ir išradingos valdančiojo elito politikos dėka. Rinkėjų pasitenkinimas demokratija, o kartu – ir demokratijos kokybė, gali išaugti ir nekeičiant pačios politikos strateginių gairių, bet laukiant, kol pasikeis patys rinkėjai – „blogus“ piliečius pakeis kiti, „geresni“, o dėl to išaugs ir demokratijos kokybė. Žinoma, jeigu tik yra galimybių, neverta tiek laukti – galima mėginti piliečius pakeisti aiškinant, kokios blogos, netinkamos liberaliajai demokratijai suklestėti yra jų vertybės ir lūkesčiai. Iš tikrųjų gerų, pilietiškų piliečių išsiugdymas – yra pati patikimiausia aukštos liberaliosios demokratijos kokybės garantija.

Jeigu atsiribotume nuo tų komplikacijų, kurios svarstant responsyvumo, kaip demokratijos kokybės kriterijaus, problemą kyla dėl valdančiojo elito bei piliečių masių vertybių skirtumų bei vertybių kintamumo, ir apsiribotume trumpalaike perspektyva – rinkiminio ciklo trukme, tai tuomet galėtume daryti išvadą, kad responsyvumas yra svarbus demokratijos kokybės kriterijus tik tiek, kiek jis išreiškia demokratiškai išrinktų vyriausybių strateginių *tikslų,* jų pasirinkimo kriterijų (vertybių) ir piliečių pirmenybių atitikimą. Vyriausybės orientacija į dominuojančius viešosios nuomonės požiūrius, kokios *priemonės* yra optimalios tiems tikslams siekti, būtų būtina responsyvumo sąlyga tik tuo atveju, jeigu viešosios nuomonės daryba ir kaita vyktų sąlygomis, kurios bent jau bendrais bruožais atitiktų J. Habermaso „idealią komunikacinę situaciją“ (žr. Habermas 1992: 187–207, 349–398).

Iš tikrųjų tik labai nedaugelio šalių (Skandinavijos bei kai kurių kitų nedidelių liberaliųjų demokratijų) viešosios diskusijos bent iš tolo atitinka šį „deliberacinės demokratijos“ standartą. Netgi tokios idealios viešosios diskusijos sąlygomis priimti sprendimai sudėtingais ekonominės politikos klausimais gali būti suboptimalūs. Nesant tokių sąlygų, didesnis demokratiškai išrinktos vyriausybės responsyvumas didina suboptimalių sprendimų priėmimo tikimybę, mažina jos galią priimti nepopuliarius sprendimus, didina „valstybės paė-

mimo į nelaisvę“ (*state capture*) riziką. Toks „paėmimas į nelaisvę“ gali atsitikti tam tikroms verslo grupėms kontroliuojant žiniasklaidą ir priverčiant responsyvią vyriausybę šokti pagal gerai orkestruotos „viešosios nuomonės“ (t.y. gerai organizuotų viešųjų ryšių) dūdelę.

Tad kokybiška demokratija – nebūtinai responsyvi demokratija, kaip ir atvirkščiai. Apie demokratijos kokybę byloja visų pirma aukšti procedūrinės dimensijos rodikliai, o taip pat tie, kuriais matuojama jos atskaitomybė. Tačiau aukštus šių rodiklių įverčius turintis demokratinis režimas nebūtinai yra responsyvus, o responsyvi gali būti ir populistinė demokratija, kur masiškai pažeidinėjamos piliečių mažumos civilinės teisės, persekiojama opozicija, bet kartu vykdoma tokia populiari ekonominė ar (avantiūristinė) užsienio politika kuri bent jau kurį laiką tai vyriausybei užtikrina masinę paramą, bet ilgainiui sukelia ekonominę krizę ar baigiasi pralaimėtu karu.

Nėra vieno recepto tokios pat kokybės liberaliajai demokratijai pasiekti. Dviejose ar keliose šalyse ta kokybė gali būti maždaug vienoda, bet vienoje iš jų tas lygis (pavyzdžiui) pasiektas didesne vertikalia atskaitomybe ir mažesniu responsyvumu, o kitoje šalyje responsyvumo gali būti daugiau, bet vertikalios atskaitomybės – mažiau (pavyzdžiui, jeigu vyriausybė yra jautri viešajai nuomonei, tačiau partinė sistema yra tokia fragmentuota, kad, net praradusi per rinkimus daug balsų, partija gali tikėtis likti valdančios koalicijos sudėtyje).

15.2. Kokiam tipui priklauso pokomunistinės liberaliosios demokratijos?

Kokia yra ta liberalioji demokratija, kuri jau konsolidavosi dalyje pokomunistinių šalių? Kuriam iš dviejų teorinės dedukcinės ir empirinės indukcinės (A. Lijpharto) tipologijos priemonėmis išskiriamų liberaliosios demokratijos tipų ji yra artimesnė? Ir kaip galima įvertinti naujųjų liberaliųjų demokratijų kokybę, lyginant ją su senesniosiomis (arba vyresniosiomis) demokratijomis – tomis, kurios įėjo į A. Lijpharto atvejų aibę?

Pats tiesiausias būdas rasti atsakymą į pirmuosius du klausimus – tai pritaikyti A. Lijpharto tyrimo metodiką pokomunistinėms šalims. Tiesa, jeigu laikysime liberaliosios demokratijos konsolidacijos Baltijos ir Vidurio Europos šalyse pabaiga 2004 metus, kai jos buvo priimtos į ES ir NATO, tai turėsime konstatuoti, kad toks pritaikymas kol kas per ankstyvas, nes neturime pakankamai duomenų statistinei analizei (A.Lijphartas operuoja duomenimis, aprėpiančiais mažiausiai 20–30 jo nagrinėtų demokratijų gyvavimo metų).

Tačiau kai kurias išvadas galime daryti ir pritaikę A. Lijpharto metodus tam naujųjų liberaliųjų demokratijų konsolidacijos laikotarpiui, kurio pradžią galima skaičiuoti nuo pirmųjų laisvų rinkimų, įvykusių nustačius naujus konstitucinius politinės santvarkos pagrindus. Tiesa, taip darydami, šiek tiek rizikuojame, nes toli gražu ne visose liberaliosios demokratijos keliu pasukusiose šalyse konsolidacija pavyko, kaip tai atsitiko Rusijoje. Įtraukdami į nagrinėjamą populiaciją daugiau atvejų (šalių) pasiekiame, kad analizės rezultatai turėtų tvirtesnį statistinį pagrindą, tačiau paliekame daugiau vietos abejonėms dėl jų validumo – ar visi nagrinėjami atvejai yra tikros liberaliosios demokratijos, ar autoritariniai režimai su liberaliosios demokratijos fasadu?

Šios knygos autorius akademinėje literatūroje aptiko du mėginimus nustatyti pokomunistinių liberaliųjų demokratijų tipologinę priklausomybę A. Lijpharto metodais. Pirmasis – Jessicos Fortin (2005) tyrimas, kuriame ji maksimaliai išplečia nagrinėjamų atvejų populiaciją. Antrasis – Andrew Robertso (2006) darbas, kuriame atvejų populiacija apribojama „sertifikuotomis" liberaliosiomis demokratijomis (šalimis, priimtomis į ES ir NATO). J. Fortin neįtraukia tik neabejotinai nedemokratinių šalių – Azerbaidžano, Baltarusijos, Kazachijos, Tadžikijos, Turkmėnijos, Uzbekijos, o taip pat tų, apie kurias jai nepavyko surinkti reikalingų duomenų. Tai Bosnija ir Hercogovina, Mongolija, Serbija ir Juodkalnija (Fortin 2005: 4).

Nors daug abiejų tyrinėtojų išvadų sutampa, toliau orientuosimės į A. Robertso rezultatus, nes jie tiksliau atitinka anksčiau iškeltą klausimą: kokie yra jau konsoliduotų naujųjų liberaliųjų demokratijų skiriamieji bruožai? Kokie bebūtų šių demokratijų kokybės defektai, jau vien dėl politinio korektiškumo sumetimų keblu abejoti, kad naujųjų ES ir NATO narių liberalieji demokratiniai režimai yra negrįžtamai konsoliduoti, tuo tarpu kai liberaliosios demokratijos ateitis netgi nugalėjusių „spalvotųjų revoliucijų" šalyse (Gruzijoje, Ukrainoje, o ką jau bekalbėti apie Kirgiziją) vis dar su klaustuku.

Dėl mažo atvejų skaičiaus (A. Robertso populiaciją sudaro tik dešimt šalių) rezultatai, gauti analizuojant tik naująsias demokratijas, vargu ar gali pretenduoti į statistinį reikšmingumą (jo lygis p tėra 0,1). Tačiau statistiškai reikšmingi rezultatai gaunami nagrinėjant naujosiomis demokratijomis papildytą A. Lijpharto 36 šalių populiaciją. Beveik visos pirminėje populiacijoje aptinkamos koreliacijos yra silpnesnės, kai kurios nustoja būti statistiškai reikšmingos, o faktorinė analizė leidžia išskirti ne du, bet tris faktorius.

Kaip ir A. Lijpharto analizėje, pirmųjų penkių kintamųjų (rinkimų sistemos, partinės sistemos, ministrų kabineto pobūdžio, vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios galios santykio, interesų grupių pliuralizmo) svorio įverčiai dideli pirmam faktoriui. Tačiau antroji A. Lijpharto išskirta dimensija skyla – antrasis faktorius susieja bikameralizmą ir federalizmą, trečiasis – didelę teisminės valdžios galią ir centrinio banko nepriklausomybę, o konstitucijos lankstumas atsiduria tarp šių dviejų faktorių. Kai atliekama tik naujųjų demokratijų faktorinė analizė, taip pat išsiskiria trys faktoriai, tačiau jie kintamuosius sugrupuoja kitaip. Pirmasis faktorius jungia nepriklausomą centrinį banką, stiprius teismus ir dviejų parlamento rūmų (bikameralizmo) nebuvimą; antras – efektyvių partijų skaičių ir vykdomosios valdžios galią, o trečias susieja kabineto pobūdį ir interesų grupių pliuralizmą (Roberts 2006: 48).

Naujosios demokratijos taip sujaukia A. Lijpharto klasifikaciją todėl, kad dauguma jų turi bruožų, būdingų ir konsenso, ir mažoritarinėms (konfliktinėms) demokratijoms, ir gali būti kvalifikuotos kaip hibridai, kai yra matuojamos šios klasifikacijos masteliu. Jos „elgiasi" ne taip, kaip jos turėtų „elgtis", jeigu jų politinių sistemų struktūrai bei veikimui didžiausią įtaką darytų tie veiksniai, kurie atrodo esą geriausi aiškinti A.Lijpharto aptiktas koreliacijas. Kaip jau nurodėme (žr. 13.6), pirmų keturių kintamųjų kovariaciją galima sieti su garsiuoju Duvergero dėsniu, teigiančiu partinės sistemos priklausomybę nuo rinkimų sistemos pobūdžio.

Visos konsoliduotos pokomunistinės demokratijos pasirinko proporcinę rinkimų sistemą. Dalinė išimtis yra Lietuva ir Vengrija, kurių rinkimų sistemos yra mišrios – dalis parlamentarų yra renkami vienmandatėse balsavimo apylinkėse. Kaip ir numato Duverger dėsnis, visose jose aptinkame daugiapartinę sistemą su dideliu efektyvių partijų skaičiumi. Ten, kur efektyvių partijų skaičius pokomunistinio laikotarpio pradžioje buvo nedidelis (Bulgarijoje ir Lietuvoje), jis ilgainiui padidėjo. Kaip ir „turi būti“, aptinkame ir dažną vyriausybių kaitą, kurią A. Lijphartas interpretuoja kaip įstatymų leidžiamosios valdžios galios persvaros išraišką, bei dažnas mažumos bei superdaugumos vyriausybes, kurias A. Lijphartas laiko būdingomis konsenso demokratijoms.

Vertinant pokomunistines demokratijas pagal vykdomosios valdžios-partijų matmenį, kurį A.Lijphartas alternatyviai vadina jungtinės atsakomybės dimensija, išryškėja dvi anomalijos: didelis Gallagherio indeksu matuojamas rinkimų neproporcingumas, šiaip jau labiau būdingas šalims su mažoritarine rinkimų sistema, ir menkai išsiplėtojęs interesų grupių pliuralizmas. Šį neproporcingumą paaiškina didelis partijų, pretenduojančių į mandatus, bet neįstengusių įveikti išrinkimo slenksčio, skaičius. Tokių partijų rinkėjų balsai „nueina vėjais“, nes yra padalijami tarp jų laimingųjų konkurenčių. Savotiškas neproporcingumo rekordas (arba veikiau antirekordas) buvo pasiektas per antruosius laisvus Seimo rinkimus Lenkijoje 1993 m. rugsėjo mėn., kai daugiau negu 34,44% rinkėjų balsavo už partijas, kurios nepateko į Seimą, o 37,10% Seimo mandatų gavo ekskomunistai, už kuriuos balsavo tik 20,41% balsavusių rinkėjų (Linz ir Stepan 1996: 289). Panaši situacija susiklostė Lietuvoje 1992 m., kai LDDP daugiamandatėje (proporcinėje) rinkimų apygardoje gavo 51,43%, o vienmandatėse (mažoritarinėse) apygardose – 56,34% mandatų, nors už ją balsavo atitinkamai tik 43,98% ir 34,98% rinkėjų (Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 253).

Rinkėjų balsų išsibarstymą savo ruožtu paaiškina nestabili partijų sistema – per kiekvienus naujus rinkimus dalis partijų praranda didelę dalį rinkėjų balsų, o į tuos balsus pretenduoja naujos partijos, kurioms dažnai taip ir nepavyksta įveikti išrinkimo barjero. Todėl ir susiklosto paradoksali situacija, kai esant proporcinei rinkimų sistemai rinkimai būna neproporcingi. Proporcingumas padidėtų sumažinus išrinkimo barjerą, bet tada dar labiau padidėtų ir taip didelė partinės sistemos fragmentacija.

Būdingas daugiapartinei sistemai, kuriai atsirasti palankios pokomunistinių Baltijos ir Vidurio Europos šalių pasirinktos rinkimų sistemos, konsenso demokratijos potencialas negali būti realizuotas be stabilios partijų sistemos. Skaitlingos, bet efemeriškos partijos yra linkusios vienos kitas suvokti kaip mirtinus priešus, bet ne kaip potencialius koalicijos partnerius. Kooperacijai tarp partijų reikia politinio tikrumo ir stabilumo, kurio nėra, kai partijos nėra tikros, ar jos „išgyvens“ per kitus rinkimus (žr. Mair 1997). Kai kiekvieni rinkimai yra kaip žemės drebėjimas, radikaliai pakeičiantis politinį landšaftą, politikai artėjant rinkimams elgiasi taip pat, kaip elgtųsi pajūrio miesto gyventojai, sužinoję, kad prie miesto artėja tuoj jį nušluosianti cunamio banga: kiekvienas gelbėjasi individualiai ir mažiausiai galvoja apie viešąjį interesą.

Jeigu kalbėsime apie interesų grupes, tai korporacinei interesų grupių sistemai būdingos

ekonominės politikos formavimo procedūros pokomunistinėse liberaliosiose demokratijose formaliai egzistuoja ir veikia (Iankova 2002; Kohl und Platzer 2004; Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 179–212). Tai reguliarūs trišaliai vyriausybės, darbdavių susivienijimų ir profesinių sąjungų atstovų susitikimai. Tačiau pokomunistinis neokorporatizmas yra veikiau iliuzinis arba ceremoninis negu tikras (Ost 2000). Taip yra todėl, kad tie susitikimai yra daugiau konsultacinio ir parodomojo pobūdžio renginiai – vyriausybės viešųjų ryšių akcijos, rengiamos prieš paskelbiant jau nuspręstas (dažniausiai neoliberalias) ekonominės politikos priemones. Sudaryti tikro neokorporatizmo sistemai būdingus trišalius susitarimus pokomunistinėse šalyse neįmanoma todėl, kad jose egzistuojanti interesų grupių sistema yra pliuralistinė – tokia, kokią A. Lijphartas aptinka mažoritarinės demokratijos šalyse (žr. 13.5). Jose nėra nacionalinių darbdavių ir darbuotojų interesams atstovaujančių susivienijimų. Jie labiau varžosi tarpusavyje negu derina veiksmus, o vyriausybės gali savo nuožiūra pasirinkti partnerius neįpareigojančioms konsultacijoms.

Silpniausia šalis neokorporaciniame trikampyje yra profesinės sąjungos, kurios komunistiniu laikotarpiu buvo valstybės organai ir kartu su kitomis „komunistinėmis“ institucijomis buvo delegitimuotos išėjimo iš komunizmo metu. Visur labai sumažėjo jų narių skaičius, o pačiu didžiausiu jų vadovybės rūpesčiu tapo iš komunistinio laikotarpio paveldėto turto dalybos. Ten, kur profesinės sąjungos išliko, jos apėmė tik viešojo sektoriaus bei privatizuotų įmonių darbuotojus. Naujai įsteigtų įmonių darbuotojai liko neorganizuoti. Lietuva ir Estija 2001–2002 m.m. buvo „antirekordininkės“ tarp pokomunistinių šalių, 2004 m. priimtų į ES: Lietuvoje tik 15% (Estijoje – 14%) visų darbuotojų buvo profesinių sąjungų nariai (Feldmann 2006: 838).[128] Palyginti silpnai (lyginant su europinėmis konsenso demokratijomis) naujosiose liberaliose demokratijose yra organizuoti ir darbdaviai. Ir vienų, ir kitų menką organizuotumą geriausiai paaiškina beveik visiška pilietinės visuomenės atrofija komunistiniu laikotarpiu, kai buvo persekiojama savaveiksmi interesų organizacija, o gyventojai buvo mobilizuojami į jaunimo, profesines ir kitokias organizacijas, kurios veikė kaip valstybės priedėliai. Ši priverstinė mobilizacija didelei gyventojų daliai įskiepijo alergiją ir priešiškumą viskam, kas vienaip ar kitaip susiję su visuomenine veikla (Howard 2003).[129]

Šios dvi anomalijos pokomunistines liberaliąsias demokratijas, turinčias konsenso demokratijos šalims būdingą rinkimų ir partijų sistemą, vienija su mažoritarinėmis (konf-

---

128 Heribertas Kohlis ir Hansas Wolfgangas Platzeris pateikia kiek kitokius duomenis: 2003 m. Lietuvoje profesinių sąjungų nariai buvo 14%, Estijoje 15%, Latvijoje 20%, Lenkijoje daugiau nei 18%, Čekijoje 30%, Slovakijoje 35%, Vengrijoje 25%, Slovėnijoje 42% dirbančiųjų. Žr. Kohl und Platzer 2004: 237.

129 Silpna pilietinė visuomenė gali būti laikoma ne tik pokomunistinių demokratijų trūkumu, bet ir jų privalumu. Kaip jau minėjome, kai kurie viešojo pasirinkimo teoretikai (Olson 1982) teigia, kad organizuotų interesų grupių tinklo plėtra skatina neproduktyvią veiklą, vadinamą rentos paieškomis, bei sukelia institucinę sklerozę, kuri trukdo operatyviai ir dinamiškai reaguoti į naujus rinkos ekonomikos iššūkius (žr. 14.3). Kaip išimtį M. Olsonas nurodo visiškai išplėtotą neokorporacinę interesų grupių sistemą, kurią sudaro didžiausias interesų grupes aprėpiančios tų interesų atstovės. Tokioje sistemoje „kalinio dilemos“ situacijos logika nebeveikia, nes lobistas nebeturi pagrindo tikėtis, kad jo siaurų interesų patenkinimo nauda ženkliai pranoks žalą bendrai gerovei, kaip yra pliuralistinės interesų grupių sistemos atveju.

likto) demokratijomis. Tokią pačią „mišrainę“ aptinkame ir taikydami kitą – federacinę-unitarinę (padalytos atsakomybės) dimensiją. Visos pokomunistinės demokratijos yra unitarinės ir centralizuotos. Unitarinį pobūdį lemia jų palyginti mažas dydis ir etninis homogeniškumas. Tačiau ir unitarinės valstybės gali būti decentralizuotos, pavyzdžiui, tokios yra „vyresniosios“ liberaliosios demokratijos, kaip Danija, Japonija, Norvegija, Suomija, Švedija, kur dideles valdžios galias turi vietinės savivaldos.

Tačiau tai nebūdinga pokomunistinėms šalims, kurios iš komunistinių laikų paveldėjo centralizuotą valdžios sistemą. Vykdant rinkos reformas, daugeliu atveju ta centralizacija dar labiau sustiprėjo. Jeigu A. Lijpharto nagrinėjamų atvejų populiacijoje tik trečdalio šalių parlamentus sudaro vieneri rūmai, tai tarp dešimties naujųjų liberaliųjų demokratijų tik Čekija, Lenkija, Slovėnija ir Rumunija turi parlamentus, kuriuos sudaro dveji rūmai. Tačiau aukštesniųjų rūmų galia (išskyrus Rumuniją, kur abejų rūmų galios yra lygios) yra menka: jie gali tik užvilkinti įstatymų, už kuriuos balsuoja žemesnieji rūmai, priėmimą (Roberts 2006: 44).

Šiais dviem bruožais naujosios liberaliosios demokratijos yra panašios į mažoritarines demokratijas. Tačiau likusiais trimis jos labiau panašios į konsenso demokratijas. Visos jos turi palyginti nelanksčias konstitucijas. Čekijoje, Estijoje ir Slovakijoje pakeisti konstituciją reikia trijų penktadalių parlamento daugumos, o dažniausiai tam pakanka dviejų trečdalių daugumos. Bulgarijoje ilgiausiai išliko partinė sistema, bendrais bruožais labiausiai primenanti dvipartinę, kurią A. Lijphartas laiko būdinga mažoritarinei demokratijai. Tačiau joje konstituciją pakeisti sunkiausiai – tam reikia trijų ketvirtadalių daugumos. Rumunijoje ir Latvijoje konstitucijos pakeitimai dar turi būti patvirtinti referendumu. Pokomunistinių demokratijų giminystė su konsenso demokratijomis ypač ryški tuo, kad yra nepriklausomi centriniai bankai ir stiprūs bei aktyvūs konstituciniai teismai.

Šiuos du pokomunistinių liberaliųjų demokratijų bruožus galima aiškinti pirmiausia išorinėmis įtakomis demokratizacijos procesams (Roberts 2006: 53–54). Suteikti centriniams bankams kuo didesnę nepriklausomybę pokomunistinių šalių vyriausybes spaudė tarptautinės finansinės organizacijos, kurios šiuo klausimu vadovavosi paskutiniaisiais XX amžiaus dešimtmečiais finansų ekspertų sluoksniuose įsigalėjusia nuomone, kad tokia nepriklausomybė yra veiksminga priemonė palaikyti makroekonominį stabilumą. Tokia pat intelektualinė mada buvo požiūris, kad stiprūs ir aktyvūs teismai bei kitos nemažoritarinės institucijos padeda palaikyti liberaliosios demokratijos kokybę, nes stiprina jos liberalųjį pradą.

Taigi pokomunistines liberaliąsias demokratijas galima laikyti mišriomis, hibridinėmis („kokteilinėmis“) (plg. Cernat 2006: 164–170). Tokį jų pobūdį lėmė įtakų heterogeniškumas. Veiksniai, kuriuos galima sieti su komunistinių laikų paveldu (pavyzdžiui, daugumos šalių etninis homogeniškumas[130], silpna vietos savivalda), persipynė su išorinėmis

[130] Etninį homogeniškumą galima laikyti komunistinio laikotarpio paveldu Vidurio Europos šalyse. Čekija tapo etniškai homogeniška, po Antrojo pasaulinio karo ištrėmus vokiečių mažumą, o Lenkija – J. Stalinui naujai nubrėžus jos sienas bei perkėlus į buvusias Vokietijos teritorijas didelę lenkiškai kalbančių Vakarų Baltarusijos, Vakarų Ukrainos ir Vilniaus krašto gyventojų dalį. Nepaisant didelės imigracijos iš kitų sovietinių respublikų, etninių lietuvių dalis tarp Lietuvos gyventojų 1989 m. buvo didesnė negu 1940 m. Tik Estijoje ir Latvijoje etninis homogeniškumas ženkliai sumažėjo.

įtakomis, kylančiomis iš tarptautinių finansinės ir politinės galios centrų (spaudimas steigti nepriklausomus centrinius bankus bei stiprius konstitucinius teismus).

Svarbų vaidmenį suvaidino politinių jėgų galios santykis priimant sprendimus dėl konstitucinių naujųjų demokratijų pagrindų bei tų jėgų išskaičiavimai (dažniausiai klaidingi), kokia rinkimų sistema ir kitos demokratinio valstybingumo institucijos joms yra parankiausios (žr. 14.2). Šios sąveikos produktą galima laikyti arba kūrybiška abiejų liberaliosios demokratijos atmainų – mažoritarinės ir konsenso – sinteze, arba nestabiliu dariniu, kuris ateityje keisis, evoliucionuodamas arba mažoritarinės (konfliktinės) ir libertarinės, arba konsenso ir socialinės liberaliosios demokratijos linkme.

Kol kas neatsakytas ir klausimas, ar visos pokomunistinės liberaliosios demokratijos keisis ta pačia kryptimi, ar veikiau stebėsime jų diferenciaciją į dvi grupes, vienai iš kurių priklauso konsenso, o kitai – mažoritarinės demokratijos. Tos formalios konstitucinės institucijos, kurios susikūrė šiose šalyse, yra palankios socialinės liberalios demokratijos formavimuisi, nors ir čia reikia tam tikrų išlygų. Federacinė decentralizuota valstybės sąranga, nelanksčios, sunkiai pakeičiamos konstitucijos ir stiprūs konstituciniai teismai stiprina „priklausomybės nuo tako“ efektą, didindami reformų sandorių kaštus.[131] Jeigu šalis yra toli pasistūmėjusi gerovės valstybės, įtvirtinančios socialines savo piliečių teises, kūrimo linkme, tai konsenso demokratijai būdingos institucijos apsunkina gerovės valstybės institucijų demontavimą. Bet jeigu liberaliosios demokratijos plėtra apsiriboja civilinių ir politinių teisių apsauga, tai konsenso demokratijai būdingos nemažoritarinės institucijos bei federalizmas gali būti sunkiai įveikiami barjerai reformoms, kuriomis siekiama sukurti arba sustiprinti socialinio saugumo apsauginius tinklus.

Kaip veiksnius, kurie galėtų pastūmėti pokomunistinių demokratijų raidą socialiai liberalios konsenso demokratijos linkme, galima nurodyti stabilios partijų sistemos susiformavimą (ji sumažintų rinkimų nepropocingumą), o taip pat pilietinės visuomenės raidą neokorporacinės interesų grupių sistemos linkme. Taip situaciją yra linkęs suvokti A. Robertsas, kurio atlikto A. Lijpharto tipologinių procedūrų pritaikymo pokomunistinėms demokratijoms rezultatais šiame skyriuje buvo remiamasi. „Taigi mes galime preliminariai teigti, kad Rytų Europos šalys reprezentuoja naują valdžios modelį (*governing model*), bent jau laikinai. Joms daugiausia būdinga konsenso vyriausybė (*consensus government*), tačiau joms stinga partijų sistemos stabilumo, kuris sukuria tokius konsenso bruožus, kaip atstovavimas ir kompromisas. Mes galime jas pavadinti besikuriančiomis konsenso vyriausybėmis (*consensus governments in the making*). Kai partijų sistema taps stabilesnė, o komunistinis paveldas nutols, jos tikriausiai taps nuosekliau konsensinėmis“ (Roberts 2006: 59–60).

---

[131] Atskirais atvejais gali atsitikti ir priešingai – aktyvūs konstituciniai teismai gali tapti revoliucinių pokyčių „ledlaužiais“. Ryškiausias pavyzdys – JAV Aukščiausiojo Teismo vaidmuo naikinant rasinę diskriminaciją (dėkoju už šią nuorodą Liutaurui Grudžinskui). Vis dėlto (kitoms sąlygoms liekant toms pačioms) konstituciniams teismams tokias permainas inicijuoti sudėtingiau, palyginus su kitomis valdžios šakomis, nes liberalusis demokratinis valdžios padalijimo principas šiai valdžios šakai numato atstovauti konservatyviajam pradui.

Ar turime pagrindo manyti, kad pokomunistinių liberaliųjų demokratijų raida būtent šia kryptimi ir vyks? Senosiose liberaliosiose demokratijose neokorporacinė interesų grupių sistema susiformavo „keinsiškojo“ arba „fordistinio“ kapitalizmo laikais, kai egzistavo institucinės sąlygos bei svertai nacionaliniam valstybiniam makroekonominiam reguliavimui (žr. toliau, sk. 17). Tokios galimybės sumenko įsibėgėjus globalizacijos procesams. Jie labiau palankūs tolydžio stiprėjančios pilietinės visuomenės evoliucijai pliuralistinės, o ne korporacinės interesų grupių sistemos linkme, nes suteikia konkurencinių pranašumų šalims, kurių darbo jėgos rinkos yra lanksčios.

Vis dėlto ir neokorporacinės interesų grupių sistemos išsirutuliojimo arba sustiprėjimo perspektyvos visiškai atmesti negalime. Tačiau ji labiausiai priklauso nuo to, kokį turinį įgis europeizacijos procesas, į kurį pokomunistinės liberaliosios demokratijos įsitraukė jau stodamos į ES. Jeigu europinės integracijos procesai vyks „socialinio kapitalizmo“ (arba koordinuotos rinkos ekonomikos), linkme (žr. 18 sk.), tai tokia raida yra visai tikėtina. Jeigu vyks daugelio analitikų prognozuojama nacionalinių ir regioninių kapitalizmo atmainų konvergencija liberalaus kapitalizmo, kaip JAV ir kitose anglosaksų šalyse, linkme, tokia perspektyva kur kas mažiau tikėtina (žr. toliau, 21.4).

Stabilios partinės sistemos susiformavimo galimybes verta aptarti atskirai, nes ji yra ta pokomunistinių demokratijų kokybės problema, kuri šiuo metu aktualiausia.

15.3. Pokomunistinių liberaliųjų demokratijų kokybės problemos

Pokomunistinės liberaliosios demokratijos raidos alternatyvūs keliai – tai ir jos kokybės gerinimo skirtingos strategijos. Kaip parodyta pirmame šio skyriaus skirsnyje, liberaliosios demokratijos kokybė yra sudėtingas, daugiaplanis reiškinys, kurio atskiri aspektai yra susiję taip, kad keldami jos kokybę vienais atžvilgiais, turime sumokėti jos nuosmukiu kitais atžvilgiais. Su šia problema susiduriame netgi analizuodami tą jos kokybės aspektą, kuriuo liberaliąją demokratiją gali pranokti autoritariniai režimai, t.y. įstatymo valdžią.

Kaip jau minėta (žr. 13.4, 15.1), kai kurių civilinių teisių apsaugą gali užtikrinti ir autoritariškai valdomos valstybės aparatas. Konsoliduota, bet prastos kokybės demokratija kai kurias iš šių teisių gali apsaugoti netgi prasčiau, negu autoritarinė valstybė. Pokomunistinę transformaciją visur lydėjo staigus nusikalstamumo šuolis, kurio poveikį demokratijos kokybės vertinimui dar labiau sustiprino demokratinės valstybės viešajam gyvenimui būdingas „nušvietimo efektas“: žiniasklaidos priemonės, kurios autoritarinės kontrolės sąlygomis visų pirma turėjo viešinti komunizmo statybos laimėjimus, dabar daugiausiai dėmesio skyrė kriminalinei kronikai ir valstybės aparato korupcijai. Menki demokratinių režimų laimėjimai užkardant nusikaltimus ir ypač valdininkų korupciją kartu su transformacine ekonomine recesija lėmė gana staigų pasitenkinimo demokratija nuosmukį po „nepaprastosios politikos“ laikotarpiui būdingos visuotinės euforijos.

Kai kurioms naujoms socialinio gyvenimo reikmėms valstybės aparatas, kurį šalys paveldėjo iš komunistinių režimų, buvo visiškai nepasirengęs ir nepritaikytas. Efektyvi eko-

nominio gyvenimo organizacija per rinkos mainus neįmanoma be valstybės užtikrinamos kontraktų vykdymo priežiūros bei nuosavybės teisių apsaugos, kurios dalis yra turtinių ginčų tarp rinkos mainų dalyvių sprendimas. Paveldėtoji iš komunistinio laikotarpio teisėsaugos sistema neturėjo tam nei tinkamų organų, nei specialistų, nei išteklių. „Jeigu sovietiniu laikotarpiu piliečiai negalėjo tikėtis nešališko teismo todėl, kad jų nesaugojo konstitucija, Rusijos laikais piliečiai galėjo nesulaukti teisingumo todėl, kad teismai neturėjo kuro apšildymui“ (Laitin 2000: 142).

Susidariusį paklausos vakuumą užpildė „mafija“ pavadintos nusikalstamos grupuotės (žr. Volkov 2002), kurių pagrindinė veiklos sfera buvo privačių kontraktų vykdymo priežiūros paslaugos (kriminaliniu žargonu vadinamos „stogu“) verslininkams. Besinaudojančiam šiomis paslaugomis verslininkui dažnai nebūdavo paliekama galimybės pasirinkti (tokiu atveju „stogas“ tapdavo „reketu“) (žr. 12.4). Kaip rodo klestintis pokomunistinėse šalyse legalus privačių apsaugos paslaugų verslas, valstybė čia taip ir nepajėgė pati viena patenkinti nuosavybės teisių apsaugos poreikių. Pagrindine pokomunistinės demokratizacijos pamoka Davidas Laitinas, kurį ką tik citavome, laiko būtent tai, kad, išeinant iš totalitarizmo, nepakanka tiesiog duoti piliečiams tas laisves, kurių jie totalitarizme neturėjo; reikia pakankamai pajėgios valstybės, kuri tas teises apsaugotų ir apgintų. Priešingu atveju pokomunistinė visuomenė gali atsidurti ant visų karo su visais, anot T. Hobbes'o, slenksčio ar netgi jį peržengti (žr. Laitin 2000: 142).

Būtent taip, daugelio tyrinėtojų nuomone, atsitiko B. Jelcino valdomoje Rusijoje, ir tai sukėlė plačiųjų masių nusivylimą demokratija, kuri daugumai rusų (kaip, beje, ir daugeliui lietuvių) tapo tiesiog netvarkos sinonimu. Tačiau ši netvarka buvo sunkiai išvengiama vykdant neoliberalųjį valstybės pasitraukimo iš kuo didesnio socialinio gyvenimo sričių planą, kuris turėjo atverti erdvę spontaniškam rinkos jėgų augimui. Traukdamasi valstybė prarado ir finansinius išteklius, būtinus administraciniams pajėgumams kurti ir atnaujinti. Vis dėlto Vidurio Europos ir Baltijos šalyse šis procesas neperžengė tos kritinės ribos, kai valstybės nepajėgumas atlikti savo elementarias funkcijas sukelia demokratijos kaip politinio režimo delegitimaciją.

Padedamos senųjų demokratijų, Vidurio Europos bei Baltijos šalys sėkmingai reformavo (depolitizavo, profesionalizavo ir racionalizavo) viešosios administracijos sistemas, nors daugelyje šių šalių (ypač Lietuvoje) korupcijos arba korupcijos suvokimo lygis tebėra aukštas (žr. Ališauskienė, Dobryninas, Žilinskienė 2005). Tačiau, skirtingai nuo pokomunistinių POK šalių, Vidurio Europos ir Baltijos šalyse verslo grupuotėms (dažnai persipynusioms su organizuotais nusikaltėliais) nepavyko „paimti į nelaisvę valstybės“, nors pastangų buvo ir tebededama – taip pat ir Lietuvoje. Vertikalios atskaitomybės grandinė, siejanti rinkėjus, jų išrinktus atstovus, vyriausybes ir administracinio aparato funkcionierius nebuvo nutraukta ir veikė.

Pati įdomiausia, teoriniu lyginamosios politinės sociologijos požiūriu, naujųjų Vidurio Europos ir Baltijos šalių demokratijų ypatybė (palyginus su senosiomis (klasikinėmis)

Vakarų demokratijomis) yra ta, kad daugelyje jų konsoliduota demokratija egzistuoja be stabilios arba „įšalusios" partijų sistemos. Tai kartu yra svarbiausias demokratijos kokybės kėlimo jos procedūriniu aspektu probleminis mazgas. Stabilių partijų sistemų skiriamieji bruožai yra palyginti mažas rinkėjų paslankumas (*volatility*) ir reta partijų kaita (*replacement*). Esant mažam rinkėjų paslankumui, kiekviena politiškai reikšminga arba efektyvi partija (o tokia laikoma partija, pajėgi daryti įtaką vyriausybės sudarymui) turi savo pastovų elektoratą, o nuo vienų rinkimų iki kitų partijos, už kurią jie balsuoja, pasirinkimą keičia palyginti nedidelė rinkėjų dalis. Esant lėtai partijų kaitai, efektyvių partijų sudėtis lieka ta pati – retai pasitaiko, kad į ją įsiskverbtų partija-naujokė.

Mažas rinkėjų paslankumas byloja apie tai, kad partinė sistema yra įsišaknijusi visuomenėje. Partinė sistemos sandara atspindi svarbiausias socialines takoskyras (*cleavage*), būdingas tam tikrai visuomenei. Tokios takoskyros turi socialinį pagrindą (priklausiančius skirtingoms jos pusėms visuomenės narius galima atskirti pagal tam tikras charakteristikas), pasireiškia tam tikru kolektyviniu identitetu (skirtingoms takoskyros pusėms priklausantys nariai turi tokios priklausomybės sąmonę, kuri daro įtaką jų veiklai). Tos takoskyros taip pat turi organizacinę išraišką, kuri demokratinio politinio režimo sąlygomis įgyja tapatinimosi su tam tikra politine partija pavidalą.

1967 m. norvegų sociologas Steinas Rokkanas ir amerikiečių sociologas Seymouras Lipsetas iškėlė labai garsią lyginamosios politinės sociologijos hipotezę, kad Vakarų Europos šalių partinių sistemų struktūrą galima paaiškinti keturiomis takoskyromis, kurių kiekviena yra tam tikro pamatinio socialinio konflikto tam tikru istorijos laikotarpiu paveldas: (1) centro-periferijos takoskyra, atsiradusi centralizuotos valstybės susidarymo laikais; (2) bažnyčios-valstybės perskyra, atsiradusi Reformacijos laikais; (3) kaimo-miesto ir (4) samdytojų-darbininkų takoskyros, atsiradusios industrializacijos ir darbininkų socialistinio sąjūdžio iškilimo laikais (Rokkan ir Lipset 1967).

Tiesa, partinės sistemos struktūra beveik niekada nebūna tikslus šių takoskyrų atspindys. Pirma, atskirais atvejais dėl nacionalinės istorijos ypatybių kai kurių šių takoskyrų gali nebūti. Antra, vienais atvejais kai kurios iš šių takoskyrų gali sutapti, viena kitą sustiprindamos, o kitais atvejais – persikryžiuoti, viena kitą nusilpnindamos arba neutralizuodamos. Trečia, partinės sistemos struktūrą veikia ne vien tam tikrai šaliai būdingos takoskyros, bet ir joje priimta balsavimo sistema. Jau ne kartą minėta Duverger hipotezė, kad mažoritarinė rinkimų sistema skatina dvipartinės, o proporcinė – daugiapartinės sistemos susidarymą, yra ne mažiau garsi už Lipseto-Rokkano hipotezę.

Pagaliau partinės sistemos pavidalą paveikia ir pačių partijų vadovų praeityje padaryti sprendimai vienaip ar kitaip pozicionuoti savo partiją politinėse varžybose. Jie apriboja būsimų pasirinkimų galimybes. Vis dėlto būtent S. Lipseto ir S. Rokkano nurodytos takoskyros iki pat praėjusio amžiaus 8–9-ojo dešimtmečio buvo tas veiksnys, kuris stipriausiai paveikė ir partijų struktūrą, ir rinkėjų elgesį senosiose demokratijose. Tai reiškia, kad kintamieji, nusakantys būdingas tam tikrai šaliai takoskyras, paaiškindavo daugiausia kinta-

mųjų, apibūdinančių jos partinę struktūrą, variacijos, o kintamieji, apibūdinantys rinkėjų vietą tam tikros šalies takoskyrų struktūroje, paaiškindavo daugiausia kintamųjų, nusakančių jų pasirinkimą rinkimų metu, variacijos.

Normatyvinės politinės teorijos požiūriu, nėra pagrindo vertinti rinkėjų paslankumą vien neigiamai. Juk tik dėl to, kad yra paslankių rinkėjų, kurie nebūna ištikimi savo partijai nepriklausomai nuo to, ką ji beišdarinėtų, atsidūrusi valdžioje, yra įmanoma partijų kaita valdžioje ir politikų atskaitomybės rinkėjams įgyvendinimas. „Nors paslankumas gali būti suprastas kaip viena iš funkcionuojančios demokratijos 'ligų', jis taip pat rodo, kad rinkimai yra konkurenciniai ir kad rinkėjai tikrai pasirenka" (Birch 2003: 133). Kita vertus, jeigu rinkėjai „baudžia" valdžioje esančią partiją labai stipriai, tai gali mažinti pačių toje partijoje susibūrusių politikų lojalumą savo partijai. Matydami, kad partija ateityje nebeturi šansų sugrįžti į valdžią, jai atstovaujantys išrinkti pareigūnai arba visai nebesirūpina viešaisiais, o tik savo privačiais interesais, arba taikosi perbėgti į kitas, perspektyvesnes, partijas.

Toks perbėgimas yra lengviausias, kai partinei sistemai yra būdinga greita efektyvių partijų kaita. Šiuo atveju dauguma rinkėjų, nusivylusių valdžioje esančia partija, balsuoja ne už anksčiau valdžioje buvusią, o dabar opozicijoje atsidūrusią partiją, bet už partiją-naujokę. Tokių partijų sėkmė rodo, viena vertus, menką demokratijos responsyvumą (esamos partijos, vykdydamos savo politiką, ignoruoja rinkėjų lūkesčius), o kita vertus, – trukdo įgyvendinti demokratiškai išrinktos valdžios vertikalią atskaitomybę. Politikai, nesiskaitantys su rinkėjų lūkesčiais, gali išvengti rinkėjų bausmės („išmetimo iš valdžios") laiku perbėgdami į perspektyviausią partiją. Politinėje sistemoje su greita efektyvaus partijų rinkinio kaita patraukliausios tokio perbėgimo vietos yra partijos-naujokės. Tai ir be politikos mokslų studijų suvokė ir kai kurie Lietuvos Seimo senbuviai, kurie tapo bėgiojimų po partijas „čempionais".

Rinkimų statistika rodo, kad partinės sistemos nestabilumu Vakarų Europos šalis ženkliai lenkia ir tos pokomunistinės šalys, kuriose jau egzistuoja konsoliduota demokratija, ir tos, kuriose demokratija dar nekonsoliduota arba egzistuoja pusiau-demokratija (Bielasiak 2002: 199; Tworzecki 2003: 197–208; Kreuzer ir Pettai 2003). Lietuva šiuo atžvilgiu vėl yra „antirekordininkė" tarp naujųjų ES narių: 200 balų skalėje „Lietuvos rinkėjų balsavimo paslankumo indeksas 1993–2000 metais buvo aukščiausias tarp Vidurio ir Rytų Europos valstybių ir siekė net 178 punktus, kai Latvijoje 1993–2002 m. – 171, Čekijoje 1990–2002 m. – 152, Lenkijoje 1991–2001 m. – 148, Estijoje 1993–1999 m. – 100" (Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 322).

Tai nereiškia, kad pokomunistinės šalyse nėra socialinių takoskyrų ir su jomis susijusios partinės sistemos užuomazgų. Tiesiog tos perskyros, kurios yra svarbiausios Vakarų Europos šalyse, yra mažiau ryškios arba visai nebūdingos pokomunistinėms šalims, o pokomunistinėse svarbiausią vaidmenį vaidina takoskyra, kurios neaptiksime Vakarų Europoje, nes ji yra specifinis komunistinio laikotarpio paveldas (žr. Kitschelt 1995; Ramonaitė 2007: 18–49; Tworzecki 2003). Tai takoskyra tarp tos elektorato dalies, kuri vertina komunistinį laikotarpį ne vien negatyviai, ir tos, kurios požiūris į jį yra griežtai ir nuosekliai neigiamas (žr. Ramonaitė 2007: 39–49).

Pirmajai priklauso ne tik buvusi komunistinė nomenklatūra, bet ir didžioji dauguma buvusių komunistų partijos narių; asmenys, kuriems komunistinis laikotarpis atvėrė vertikalaus socialinio mobilumo perspektyvas; tie, kurių iš komunistinio laikotarpio išsineštas žmogiškasis ir socialinis kapitalas nebuvo tinkamas sėkmingai adaptuotis rinkos aplinkoje. Daugumai jų kitoks požiūris į komunistinį laikotarpį reikštų jų profesinės ir socialinės veiklos nuvertinimą, kvalifikuojant ją kaip „kolaboravimą", „gyvenimą mele" ir pan. Antrajai grupei priklauso visų pirma išeiviai iš socialinių sluoksnių, labiausiai nukentėjusių nuo komunistinio laikotarpio represijų ar socialinių pertvarkymų, o taip pat dauguma tų, kurie daugiausiai laimėjo pokomunistinių reformų metais.

Kitos takoskyros, kurias galima aptikti Rytų ir Vidurio Europos šalyse, statistiškai analizuojant kelių rinkimų iš eilės rezultatus, yra bendros su Vakarų Europos šalimis: tai kaimo-miesto ir sekuliarios-religingos elektorato dalies takoskyros. Kaimo gyventojai yra labiau linkę balsuoti už ekskomunistines partijas negu miesto; sekuliarūs – labiau už religingus; tačiau religingi kaimo gyventojai nuosekliau balsuoja už politines partijas, pretenduojančias atstovauti dešiniajai politinio spektro daliai (Tworzecki 2003: 178–188, 238–239). Kur kas mažesnę reikšmę, palyginus su Vakarų Europos šalimis, turi perskyra tarp tos elektorato dalies, kurie yra samdytojai, ir tų, kurie samdo. Jeigu Vakarų Europos šalyse samdytojai beveik niekada nebalsuoja už tas partijas, už kurias balsuoja samdomieji, Rytų ir Vidurio Europos šalyse tokio skirtumo nėra arba dar nėra.

Reikia pažymėti, kad ne visos iš minėtų takoskyrų visose pokomunistinėse liberaliosios demokratijos šalyse yra vienodai reikšmingos. Įdomiausia ir svarbiausia, kad tų takoskyrų skirtumai glaudžiausiai koreliuoja su tų šalių priklausomybe vienam iš trijų H. Kitschelto išskirtų komunistinio režimo atmainų, egzistavusių jose komunistiniu jų istorijos laikotarpiu (žr. Kitschelt et al. 1999, o taip pat šios knygos 8-ą ir 12 sk.). Perskyra tarp ekskomunistų ir antikomunistų dominuoja tose šalyse, kurios priklausė patrimoninio komunizmo tipui. Šalyse, kuriose egzistavo tautinis komunizmas (Lenkija, Vengrija) su ja savo reikšme konkuruoja takoskyra tarp konservatyvių, religingų nacionalistų tradicionalistų ir liberalių kosmopolitų, ir čia ekskomunistai ir dešinieji liberalai sudaro bendrą frontą prieš tautinius konservatorius. Tik Čekijoje – labiausiai ekonomiškai ir socialiai modernioje bei sekuliarioje šalyje, kuri taip pat ir griežčiausiai atsiskaitė su savo komunistine praeitimi, – svarbiausia yra takoskyra, kuri dominuoja ir „vyresniosiose" Vakarų Europos demokratijose. Tai takoskyra tarp „dešiniojo" rinkos liberalizmo ir „kairiojo" ekonominio populizmo (žr. Kitschelt 1995).

Nors didelės pokomunistinių liberaliųjų demokratijų elektorato dalies politinės orientacijos yra gana aiškiai išreikštos, o jas galima susieti su tam tikromis socialinėmis rinkėjų charakteristikomis, nėra pakankamo pagrindo teigti, kad partinės sistemos nestabilumas yra tik pirmajam pokomunistinės transformacijos dešimtmečiui būdingas reiškinys, kurį galima paaiškinti menku naujų ekonominių ir socialinių struktūrų išsikristalizavimu ir su tuo susijusiu rinkėjų nesusivokimu, kokie yra jų tikrieji interesai, kokia politika juos

geriausiai atitinka, ir kuri partija jiems geriausiai atstovauja. Iš tikrųjų būdingas pirmųjų demokratizacijos metų bruožas yra daugybės partijų atsiradimas. Vienos iš jų atsirado kaip antikomunistinių sąjūdžių fragmentacijos produktai; kitos įsisteigė kaip tarpukario metais egzistavusių partijų pavadinimų ir ideologinių nuostatų perėmėjos ir tęsėjos; trečios – kaip nominalūs Vakarų šalyse įtakingų partijų vietiniai klonai.

Ypač aštri konkurencija vyko dėl pavadinimų ir programinių nuostatų, kurios konsoliduotose demokratijose siejamos su centriniu ir dešiniuoju politinio spektro flangu. Nors ir ekskomunistams teko susigrumti su pretendentais į „tikrųjų“ socialdemokratų vardą su grupuotėmis, pretenduojančiomis į politinės kairės ideologemas ir simboliką, kova dėl vietų centre ir dešinėje buvo ypač nuožmi. Nors kai kuriose Vidurio Europos ir Baltijos šalyse partijų, sėkmingai konkuruojančių dėl rinkėjų balsų, skaičius sumažėjo (iš dalies ir dėl rinkimų teisės pakeitimų nustatant gana aukštą minimalaus balsų, kuriuos turi surinkti patenkanti į parlamentą partija, slenkstį), vis dėlto nei rinkėjų paslankumas, nei partijų kaita nesumažėjo. Kitaip sakant, partinė sistema neįleido gilių šaknų sociokultūrinėje struktūroje.

Tai reiškia, kad pokomunistinėse šalyse elektorato segmentas, kurį apibrėžia aptartos jos takoskyros, per vienus rinkimus gali balsuoti už vieną partiją, o per kitus – jau už kitą. „Maža duomenų, kad paslankumas būtų ženkliai sumažėjęs po trečiųjų rinkimų, ir atrodo, kad jis didėja kai kuriose Vidurio Europos šalyse. Dramatiški paslankumo šoktelėjimai tarp trečiųjų ir ketvirtųjų rinkimų tokiose valstybėse, kaip Lenkija ir Rumunija, sugestijuoja, kad pokomunistinės rinkiminės sistemos dar toli gražu nenusistovėjo. Paramos partijoms turbulencijos aiškiai *nebuvo* reiškinys, būdingas tik pirmiesiems perėjimo metams, bet, atrodo, yra bendras rinkiminių tendencijų šiame regione bruožas“ (Birch 2003: 130).

Konstatavus šį pokomunistinių demokratijų bruožą, verta pabrėžti, kad jis nereiškia, jog šių šalių rinkėjai neturi stabilių ideologinių orientacijų ar nesugeba suvokti savo interesų, yra iracionalūs. Nėra tik senosioms Vakarų demokratijoms būdingo tapatinimosi su partijomis, kai prisirišimas prie vienos iš jų tampa rinkėjo tapatumo dalimi. Didžiosios pokomunistinių šalių rinkėjų (kaip, beje, ir politikų) dalies santykis su partijomis instrumentiškai racionalus. Kokie siauri bebūtų rinkėjo interesai, nėra pagrindo jį smerkti už tai, kad jis siekia juos įgyvendinti naudodamasis demokratinės politikos sudaromomis galimybėmis. Už partiją, kuri neįvykdė pažadų, antrą kartą nebebalsuojama tikintis, kad kita (paprastai nauja) partija bus patikimesnė. Be abejo, tai leidžia ženklią dalį balsų laimėti partijoms ir politikams, kuriuos partijų-senbuvių propagandistai vadina populistais.

Tačiau tokios partijos nebūna pajėgios vienos sudaryti vyriausybę ir įvykdyti savo rinkiminius pažadus, kurie gali sukelti makroekonominę destabilizaciją, kaip tai paprastai atsitikdavo Lotynų Amerikoje (žr. Dornbusch ir Edwards 1991). Taip pat svarbu, kad gilėjant Vidurio Europos šalių integracijai į bendras europines struktūras ir todėl menkėjant nacionalinių vyriausybių suverenioms galioms, realios makroekonominių avantiūrų įgyvendinimo galimybės yra labai ribotos. Todėl partinių sistemų nestabilumas Vidurio Europos ir Baltijos šalyse pavojaus demokratijos konsolidacijai nekelia, nors ir yra kliūtis demokratijos kokybei.

Galima numatyti, kad aptartieji pokomunistinių šalių demokratijos bruožai išliks ir įžvelgiamoje ateityje. Kitaip sakant, nėra pagrindo laukti, kad mažėjant ekonominiam atotrūkiui tarp senųjų ir naujųjų ES šalių, naujosiose demokratijose susiformuos tokios pat stabilios partinės sistemos, kokios buvo būdingos Vakarų Europos demokratinėms šalims XX amžiuje. „Mes galime aptikti, kad Vakarų Europos partijų sistemos stabilumas yra išimtis, o ne taisyklė“ (Birch 2003: 135). Jeigu ir vyks vakarinės bei rytinės Europos žemyno dalių politinių sistemų konvergencija, tai ji veikiausiai vyks Vakarų Europos partinių sistemų suartėjimo su Vidurio Europos ir Baltijos šalių politinėmis sistemomis, o ne atvirkščia kryptimi. Vakarų Europos šalių politikos tyrinėtojai pažymi, kad šiose šalyse auga partijų finansinė priklausomybė nuo valstybės, silpsta vieša partijų savigarba, propaguojamos antipartinės programos, ypač smunka piliečių tapatinimasis su partijomis (žr. Schmitter 2001).

Šias tendencijas iš dalies paaiškina pokario metais įvykusi Vakarų Europos partijų transformacija į vadinamąsias visuotines (angl. *catch-all*) partijas. Skirtingai nuo ankstesnių partijų, kurios orientavosi į tam tikros klasės, sluoksnio ar socialinės kategorijos interesus ir siekė laimėti visų pirma jų balsus, visuotinės partijos „medžioja“ balsus visuose visuomenės sluoksniuose ir grupėse. Todėl partijų ideologijos darosi amorfiškos, programos – supanašėja, o savo tapatumą išlaiko tik politizuodamos ir sureikšmindamos antraeilius klausimus (pavyzdžiui, seksualinių mažumų ar gyvūnų teises). Kita partijų reikšmės nuosmukio priežastis jau buvo minėta. Tai Europos integracijos procesai, dėl kurių žymi dalis suverenių nacionalinių valstybių galių perduodamos europiniams valdžios organams. Tai sumažina nacionalinės politikos pasirinkimo erdvę, o kartu – ir klasikinių nacionalinių programinių partijų konkurencijos reikšmę.

Ta konkurencija tebėra svarbi tik klausimais, kurie būdingi vietinės savivaldos bei patronažinių partijų darbotvarkei. Tokios partijos yra patronų ir klientų ryšių tinklai, kurių centre yra įtakingi politikai-patronai, už paramą atsiskaitantys su savo klientais subsidijomis, viešųjų pirkimų kontraktais, garbės titulais ir pan. Tokie klientai gali būti verslo grupuotės, nevyriausybinės organizacijos, įtakingi žurnalistai, autoritetingi politologai ir kitokie nuomonių formuotojai (*opinion makers*), kurie už jiems ar jų pačių klientams naudingus sprendimus prireikus gali atsilyginti palankiu komentaru ar kitokia viešųjų ryšių paslauga.

Literatūroje tokio tipo tinklai dažniausiai vadinami socialiniu kapitalu ir teigiama, kad jie yra svarbus demokratijos konsolidacijos bei jos kokybės gerinimo veiksnys (žr. Putnam 2001 (1993). Iš tikrųjų tokių tinklų reikšmė ambivalentiška, nes ir politinės korupcijos ryšiai jais susietiems asmenims yra jų socialinis kapitalas. Demokratinio proceso darbotvarkės siaurėjimas trukdo stiprėti programinėms partijoms, kurių dominavimas partinėje sistemoje politologų laikomas aukštos demokratijos kokybės požymiu.

Vertikali ir horizontali atskaitomybė yra svarbūs liberaliosios demokratijos kokybės procedūrinės dimensijos aspektai. Be jų, tą kokybę apibrėžia turinio ir rezultatų dimensijos (žr. 15.1). Turinio aspektu pokomunistinių šalių demokratijos kokybė augo plečiant civilines ir ypač politines teises. Politinių teisių komunistinių šalių gyventojai visai neturėjo, o civilinės

teisės buvo smarkiai suvaržytos dėl draudimų ir ribojimų verstis privačia ekonomine veikla. Tačiau komunistiniai režimai didelius išteklius skirdavo įgyvendinti gana platų socialinių teisių spektrą ir paskutiniaisiais savo gyvavimo dešimtmečiais tapo „autoritarinėmis gerovės valstybėmis“ (Breslauer 1978).

Tos teisės buvo įtvirtintos ir pokomunistinių demokratijų pagrindus padėjusiuose konstituciniuose aktuose. Transformacinio nuosmukio sąlygomis pokomunistinių valstybių ištekliai įgyvendinti šias teises buvo visiškai nepakankami (Standing 2000). Socialinių teisių apsaugos ir įgyvendinimo nuosmukį geriausiai atspindi visose šalyse smarkiai sumažėjęs gimstamumas, nors šis svarbus demografinis pokytis turėjo ir kitų priežasčių (Stankūnienė ir kt. 2003; Stankūnienė ir kt. 2005). Atsinaujinusio ekonominio augimo sąlygomis klausimas, kuris liberaliosios demokratijos turinio modelis – socialinis ar libertarinis – bus pasirinktas, vėl darosi aktualus. Kaip mažoritarinės ir konsenso demokratijų hibridai, pokomunistinės liberaliosios demokratijos tebestovi pasirinkimo tarp libertarinės ir socialinės liberaliosios demokratijos kryžkelėje.

Kaip jau buvo sakyta, demokratijos kokybė gali būti keliama ir vieno, ir kito liberaliosios demokratijos modelio pagrindu. Svarbu tik, kad būtų pasirinktas tas, kuris geriausiai atitinka piliečių vertybes, nepamirštant, kad jos nėra nekintama duotis. O jeigu apsiribojame trumpalaike perspektyva, tai esminė ir paskutinė liberaliosios demokratijos kokybės dimensija yra responsyvumas. Pokomunistinių liberaliųjų demokratijų responsyvumas buvo ir tebėra menkas. Įgyvendinant makroekonominės stabilizacijos priemones, vyriausybėms reikėjo priimti daug nepopuliarių sprendimų, ignoruojant ištisą protestuojančių balsų chorą.

Vengrų politologas Bela Greskovitsas, išanalizavęs šiuos pirmojo pokomunistinio dešimtmečio politinės istorijos ypatumus, apibūdina pokomunistinę demokratiją kaip „fragmentuotą ir ekskliuzyvią demokratiją su neoliberalia ekonomika“ (Greskovits 1998: 183), ir teigia, kad menkas pokomunistinės demokratijos responsyvumas (taigi prasta jos kokybė) buvo svarbus neoliberalių rinkos reformų sėkmingo įgyvendinimo veiksnys. Priešingai nei nuogąstavo neoliberalieji šoko terapijos daktarai, demokratija ne trukdė, bet padėjo vykdyti neoliberalias rinkos reformas (žr. Hellman 1998 ir sk. 12.4 šioje knygoje). Tačiau tokį pozityvų vaidmenį pokomunistinė liberalioji demokratija suvaidino ne savo geros kokybės, bet būtent savo trūkumų – visų pirma menko responsyvumo ir menkos vertikalios atskaitomybės – dėka (Greskovits 1998: 177–187).

Menką pokomunistinės demokratijos vertikalią atskaitomybę ir responsyvumą rodo tai, kad neveikė ir pats stipriausias, koks tik įmanomas demokratijos sąlygomis, demokratinės kontrolės įrankis – rinkimai, nes per juos piliečiai gali nušalinti vyriausybę, kurios politika neatitinka jų lūkesčių. Kaip jau minėta, pirmuoju pokomunistiniu dešimtmečiu valdžioje esančios partijos beveik visus rinkimus pralaimėdavo, užleisdamos savo vietą kitoms, nominaliai atstovaujančioms priešingai politinio spektro daliai. Tačiau dėl to vyriausybės vykdoma politika iš esmės nesikeisdavo. Ir antikomunistinės, ir ekskomunistinės vyriausybės vykdė tą pačią neoliberalią ekonominę politiką.

Situacija iš esmės nepasikeitė ir padėjus rinkos ekonomikos pamatus, kai strateginiu Vidurio Europos ir Baltijos šalių tikslu tapo įstojimas į NATO ir ES. Jeigu pirmuoju klausimu šių šalių vyriausybės galėjo pasiremti plačiu viešosios nuomonės pritarimu, antruoju klausimu ta nuomonė buvo kur kas labiau susikaldžiusi, o kai kuriems reikalavimams, kuriuos ES kėlė šalims kandidatėms, plačioji pokomunistinių šalių visuomenė nepritarė. Ryškiausias pavyzdys – mirties bausmės panaikinimas. Ir šį reikalavimą visos šalys-kandidatės įvykdė, nesiskaitydamos su plačios piliečių daugumos nepritarimu.

Vertinant pokomunistinių demokratijų kokybę demokratinės politikos sprendimų ir rezultatų (responsyvumo) aspektu, svarbu pažymėti, kad su demokratijos kokybės problemomis, kylančiomis dėl menko demokratiškai išrinktų vyriausybių responsyvumo, susiduria ir turtingosios Vakarų demokratinės šalys, visų pirma – ES narės. Vis daugiau galių deleguojant ES vykdomosios valdžios organams bei koordinuojant atskirų šalių politiką, nacionalinėms vyriausybėms beliekanti suverenios nuožiūros erdvė reaguoti į savo šalių piliečių pozicijos pasikeitimus darosi vis siauresnė. Todėl stiprėja plačių rinkėjų masių nepasitenkinimas, pasireiškiantis didėjančia dalimi balsų, kuriuos per rinkimus surenka populistinės partijos bei tos, kurias būtų galima vadinti antisisteminėmis, jeigu būtų rimtų pagrindų manyti, kad jos taikiai nebeužleistų valdžios, iš pradžių laimėjusios rinkimus, o po to juos pralaimėjusios. Kadangi Europos Sąjungos kūrimasis yra beprecedentis istorinis įvykis, keblu pasakyti, kaip ir kokiais būdais šios demokratijos kokybės sumenkimo problemos bus išspręstos. Jos tikrai sunkios, nes mažoje piliečių bendruomenėje gerą demokratijos kokybę užtikrinti lengviau negu didelėje, o homogeniškoje – lengviau negu heterogeniškoje (žr. Schmitter 2000; 2003).

Prasta demokratijos kokybė responsyvumo aspektu Vidurio Europos ir Baltijos šalyse gali būti siejama ir su jau aptartu (žr. 11.3) holistiniu pokomunistinės transformacijos pobūdžiu. Ir radikalios, ir palaipsnės reformos pažeidė daugybę interesų ir sukėlė platų nepasitenkinimą demokratiškai išrinktos valdžios politika bei jos rezultatais. Tačiau, skirtingai nuo Lotynų Amerikos, šis nepasitenkinimas čia labai retai virsdavo masinėmis riaušėmis. Vidurio Europoje ir Baltijos šalyse jis buvo reiškiamas demokratinių procedūrų rėmuose, dažniausiai įgydamas „protesto balsavimo“ pavidalą, kuris nekėlė grėsmės nei reformų tąsai, nei demokratijos stabilumui, kurį užtikrino skirtingų elito grupuočių paktas arba kompromisas. Liberalioji demokratija išliko, veikė ir labai greitai konsolidavosi.

15.4. Autoritarizmas ir demokratija su epitetais: pokomunistinės demokratizacijos nesėkmės

Nors liberaliosios demokratijos laimėjimus Vidurio Europos ir Baltijos šalyse jų gyventojai vertina kritiškai, į juos galima pažvelgti ir kaip į precedento neturinčią sėkmę. Taip į situaciją reikėtų žvelgti prisiminus, ką apie demokratizacijos perspektyvas jos pradžioje rašė daugelis tranzitologų (žr 14.1). Dar labiau tuos laimėjimus turime vertinti, atsižvelgę į tai, kad ta sėkmė toli gražu nebuvo visuotinė. Ir ekonominės, ir politinės pokomunistinės

transformacijos ryškiausias bruožas buvo jos kelių ir baigčių divergencija, skirtingų politinių režimų susiformavimas.

Stebėtojui iš Vidurio Europos ir Baltijos šalių ši įvairovė įdomi visų pirma tuo, kad parodo, kas laukė Vidurio Europos ir Baltijos šalių nesėkmingos arba ne tokios sėkmingos demokratizacijos atveju. Ji svarbi ir įsivaizduoti, kuo gali pavirsti žlunganti ir žlugusi liberalioji demokratija. Komparatyvistui ji įdomi tomis galimybėmis, kurias ji suteikia tikrinant hipotezes, kodėl skyrėsi pokomunistinių šalių transformacijos keliai. Baltijos šalių ir jų rytinių kaimynių politinės raidos palyginimas rodo, kad sėkmingo perėjimo į demokratiją ir greitos konsolidacijos priežastimi negalime laikyti tik aukštesnį ekonominį ar socialinės modernizacijos lygį, pasiektą ar išlaikytą komunizmo laikais.

Nors esminių skirtumų tarp Baltijos šalių ir Baltarusijos, Ukrainos bei Rusijos šiais atžvilgiais nebuvo, tačiau demokratizacijos laimėjimų skirtumai ryškūs ir dideli. Todėl šių skirtumų priežasčių reikia ieškoti politinės kultūros (ypač istorinės atminties) srityje arba nevienodai palankiose išorinėse sąlygose. Tačiau negalime laikyti ekonominės ir socialinės modernizacijos skirtumų visiškai nereikšmingais. Jų svarbą demokratijos raidai įrodo Baltarusijos, Ukrainos ir Rusijos palyginimas su Vidurinės Azijos šalimis. Nors šiuolaikinė Baltarusija yra tokia pat autoritarinė šalis, kaip ir Uzbekija, Baltarusijos autoritarizmas yra nesėkmingos demokratizacijos padarinys, tuo tarpu kai Uzbekijoje ji netgi nebuvo prasidėjusi. Netgi lygindami pačias Vidurinės Azijos šalis tarpusavyje, aptinkame, kad jose susikūrę autoritariniai režimai yra nevienodai griežti. Turkmėnijos autoritarinio režimo priešininkams netgi V. Putino Rusija atrodo palyginti liberali šalis.

Todėl paskutiniaisiais dešimtmečiais politikos mokslininkai nebesitenkina klasikine totalitarinių, autoritarinių ir demokratinių politinių režimų triada, kurią papildė konsoliduotų ir nekonsoliduotų demokratijų perskyra, bet daug dėmesio skiria nedemokratinių režimų analizei. Per praėjusį nuo demokratizacijos pradžios laiką pokomunistinės šalys išsidiferencijavo į (1) konsoliduotas liberaliąsias demokratijas, (2) „demokratijas su epitetais“ (Collier ir Levitsky 1997), ir į (3) autoritarinius režimus, kurių savo ruožtu galima išskirti keletą atmainų (žr. Carothers 2002; Diamond 2002; Howard ir Roessler 2006; Levitsky ir Way 2002 ir kt.). Tad jeigu ankstesniuose knygos skyriuose aptarinėjome liberaliosios demokratijos epitetus, kuriais nusakomos jos atmainos (socialinė ir libertarinė liberalioji demokratija, mažoritarinė (konfliktinė) ir konsenso demokratija), toliau mums rūpės epitetai, nurodantys trūkstamus bruožus iš minimalaus liberaliosios demokratijos požymių rinkinio. Tokios demokratijos yra pusinės, arba nevisiškos, demokratijos (angl. *semi-democracy*).

Pusinės demokratijos gali atsirasti arba kaip liberalios demokratijos nesėkmingos konsolidacijos, arba kaip konsoliduotos demokratijos erozijos produktas. Staigus ir greitas demokratijos žlugimas – retai pasitaikantis reiškinys; paprastai jis prasideda nuo demokratinio proceso sutrikimų (disfunkcijų), kurie ir reiškia demokratijos eroziją (žr. Linz ir Stepan 1978). Demokratijos erozija – tai visuma procesų, kurie liberaliąją demokratiją

be papildomų epitetų paverčia daline demokratija, arba pusiau-demokratija. O demokratijos žlugimas – tai įvykių grandinė, kuri tokią pusiau demokratiją paverčia autokratiniu, arba autoritariniu, režimu. Demokratinis perėjimas, kaip pirmoji demokratizacijos fazė, užsibaigianti pirmaisiais laisvais konkurenciniais rinkimais, yra procesas, priešingas demokratijos žlugimui, o konsolidacija yra procesas, priešingas demokratijos erozijai.

Pusiau demokratija (ir autoritarizmas taip pat) – tai visai nebūtinai nestabili ar trumpai trunkanti politinės sistemos būklė. Priešingai, ji gali būti ilga ir šia prasme stabili (Carothers 2002). Taip daug stebėtojų nusako trečiosios demokratizacijos bangos rezultatus daugelyje pasaulio šalių, visų pirma – Lotynų Amerikoje, ir skiria keletą tokios demokratijos atmainų, priklausomai nuo to, ko konkrečiai tai demokratijai trūksta iki procedūrinio minimumo. Tą minimumą apibrėžia tokie kriterijai: (1) aukščiausia vykdomoji (prezidentinėse demokratijose) ir įstatymų leidžiamoji valdžia yra renkamos atviruose, laisvuose ir sąžininguose rinkimuose; 2) visi suaugę abiejų lyčių gyventojai, nepriklausomai nuo tautybės, religijos ir kitų askriptyvių skirtumų, turi teisę balsuoti ir būti renkami; (3) civilinės ir politinės laisvės – visų pirma spaudos, asociacijų ir vyriausybės kritikos laisvė – yra gerbiamos; (4) išrinkti pareigūnai turi realią valdžią ir nėra globojami kariuomenės vadovybės, religinių lyderių arba kitų valstybių pasiuntinių (Collier ir Levitsky 1997; Schmitter ir Karl 1991).[132]

Jeigu pilietybės teisės nesuteikiamos tam tikrų etninių, rasinių, religinių, klasinių grupių atstovams, ir tokiu būdu užtikrinamas vienos iš jų dominavimas, turime reikalą su dalinės demokratijos formomis, kurios vadinamos etninėmis (arba etnokratinėmis), konfesinėmis, rasinėmis, klasinėmis demokratijomis. Šiais laikais taip dažniausiai apribojamos etninių, rasinių, religinių mažumų teisės. Tačiau tokiu būdu gali būti įtvirtintas ir mažumos dominavimas – kaip, pavyzdžiui, buvo Pietų Afrikos Respublikos apartheido režimo laikotarpiu. Rasinė buvo JAV liberalioji demokratija Pietų valstijose ne tik iki juodųjų vergijos panaikinimo po 1861–1865 metų pilietinio karo, bet ir iki pat judėjimo už pilietines teises XX amžiaus 6-u ir 7-u dešimtmečiais. Tik XX amžiuje buvo panaikinta moterų pilietinė diskriminacija – iki tol visos Vakarų demokratijos buvo vyrų demokratijos, balsavimo teisę suteikusios tik asmenims, atlikusiems karinę prievolę.

Jeigu rinkimai yra laisvi ir konkurenciniai, – tokie, kad esantieji valdžioje tikrai gali juos pralaimėti, tačiau tokiu būdu išrinkta valdžia yra apribota institucijų arba jėgų, turinčių galią vetuoti jos sprendimus tam tikrais klausimais, tai tokia demokratija yra tik elektorinė, arba rinkiminė. Tai demokratijos, kuriose aukščiausi pareigūnai renkami atviruose, konkurenciniuose bei pakankamai sąžininguose rinkimuose („pakankamai sąžininguose“ reiškia, kad, nors prieš rinkimus arba rinkimų metu būna piliečių politinių teisių pažeidimų bei gali būti sukčiaujama skaičiuojant balsus, šie ir panašūs pažeidimai nelemia rinkimų baigties).

Kita elektorinės demokratijos atmaina yra delegatyvi demokratija. Laimėjęs rinkimus (paprastai – prezidento), politikas įgyja valdžią, kuri iki kitų rinkimų yra praktiškai ne-

[132] Žr. taip pat anksčiau (13.3) aptartą R. Dahlio (1994 (1989): 296) poliarchijos požymių sąrašą.

kontroliuojama. Kaip jau minėjome (žr. 15.1), tokioje delegatyvioje demokratijoje veikia tik vertikalios išrinkto aukščiausio pareigūno atskaitomybės principas, tačiau neveikia horizontali atskaitomybė, kurią užtikrina skirtingų valdžios šakų tarpusavio kontrolė.

Delegatyvioji demokratija būdinga daugeliui Lotynų Amerikos šalių, kur ji dažniausiai pasireiškia nepaprastai didelės valdžios koncentracija demokratiškai išrinkto prezidento rankose.[133] Delegatyviojoje demokratijoje prezidentas valdo dekretais, vykdydamas kryptingą teismų, politinių partijų, parlamento silpninimo, skaldymo, marginalizavimo politiką. Pavyzdžiai gali būti Alano García ir Alberto Fujimorio prezidentavimas Peru, Carloso Menemo – Argentinoje, Hugo Chaveso – Venesueloje, o pokomunistinėse šalyse – Franjo Tudžmano Kroatija, Slobodano Miloševičiaus Serbija, Vladimiro Mečijaro Slovakija, B. Jelcino (po 1993 m.) „superprezidentinė“ Rusija.

Tikėtina, kad Lietuvoje delegatyviosios demokratijos perspektyvą būtų atvėrusi Rolando Pakso apkaltos nesėkmė, o ypač – perrinkimas prezidentu, kuriam kelią užkirto 2004 m. gegužės 25 d. Lietuvos Konstitucinio teismo sprendimas. Delegatyvioji demokratija kiek primena M. Weberio aprašytą plebiscitinės demokratijos, kaip charizmatinės valdžios atmainos, idealųjį tipą (Weber 1991 (1919), bet skiriasi nuo jo parlamentinės kontrolės, kurios reikšmę vokiečių sociologas ypač pabrėžė, nebuvimu.

Delegatyviosios demokratijos įsigalėjimui ypač palanki prezidentinė demokratija, kai vykdomajai valdžiai vadovauja tiesiogiai renkamas prezidentas, kurio įgaliojimai pranoksta parlamento valdžią. Kartais jis yra ir ministrų kabineto vadovas, o kartais jam būna tiesiogiai pavaldžios „jėgos“ (gynybos, vidaus reikalų) ir užsienio reikalų ministerijos, paliekant atskaitingo parlamentui ministro pirmininko žinioje ekonomikos ir kitas „civilines“ ministerijas. Šiuolaikinėje lyginamojoje politinėje sociologijoje plačiau diskutuojama J. Linzo hipotezė, kad prezidentinė demokratija yra mažiau tvari už parlamentinę (Linz ir Valenzuela 1994).

Taip yra todėl, kad prezidentinės demokratijos sąlygomis dažniau pasitaiko įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios konfliktų, kurie gali „išsispręsti“ valstybės perversmu. Be to, ji neskatina stiprių partijų susidarymo, nes svarbiausiais politinio gyvenimo įvykiais tampa prezidento rinkimai, kurie yra labiau asmenybių, o ne partijų susirėmimai. Pagaliau prezidentinėje demokratijoje politinė kova yra labiau panaši į nulinės sumos lošimą, kuriame nugalėtojas „laimi viską“. Tai didina valdančios partijos paskatas išnaudoti „administracinį resursą“, t.y. pažeidinėti rinkimų įstatymus.

Delegatyviosios demokratijos paprastai būna ir populistinės bei neliberalios. Šie epitetai geriausiai tinka politiniams režimams, kur vyriausybės, valdžią įgijusios pergalės laisvuose ir konkurenciniuose rinkimuose dėka, vykdo politiką, kuri, nors ir turi masių paramą, bet pažeidinėja mažumų politines ir civilines teises, o taip pat persekioja politinius oponentus. Tiesa, ne visos delegatyviosios demokratijos yra tokios. Sutelktą savo rankose valdžią pre-

[133] Būna ir kitokių delegatyvios demokratijos atvejų, – kai tarpusavyje nesusitaria parlamentas su prezidentu, – ir tada šalį ištinka „institucinis paralyžius“.

zidentai gali išnaudoti „nepopuliariai" politikai vykdyti, taip pat ir neoliberalioms ekonominėms reformoms įgyvendinti. Pavyzdžiai gali būti A. Fujimorio prezidentavimas Peru, C. Menemo – Argentinoje, B. Jelcino – Rusijoje (žr. Weyland 2001). Stebint jauną, ką tik susikūrusią ar atsikūrusią demokratiją, gali būti keblu konstatuoti, kas vyksta jos politikoje: demokratijos erozija, stabilios pusiau demokratijos (žemo lygio demokratinės pusiausvyros) reprodukcija, demokratijos konsolidacija ar erozija.

Dažnai tik retrospektyviai galima pasakyti, ar tos peripetijos, kurias matome tam tikros šalies gyvenime, yra populistinės ir neliberalios demokratijos epizodas, ar jos jau reiškia demokratinio politinio režimo transformaciją į autoritarinį. Pirmąją išvadą galima daryti tada, kai demokratijos procedūrinės dimensijos kokybė vėl pakyla, o antrąją, – kai ji ir toliau smunka, paskatindama ir persekiojamą opoziciją griebtis nedemokratinių kovos priemonių. Tokio tipo situacija ypač dažnai pasikartodavo Lotynų Amerikoje ir Pietų Europoje, kur demokratiškai atėjus į valdžią kairiosioms politinėms jėgoms, dešinioji opozicija, išgąsdinta tikros ar tik tariamos tokio režimo radikalizacijos komunistinio totalitarizmo linkme, ieškodavo išsigelbėjimo ragindama kariuomenę atlikti „patriotinę pareigą" – paimti valstybės valdžią į savo rankas.

Persekiojimų objektu gali tapti ir pralaimėjusi rinkimus kairioji opozicija. Tie persekiojimai gali paskatinti radikalius kairiuosius opozicionierius griebtis smurto („revoliucinio teroro"), kuris savo ruožtu gali pastūmėti vyriausybę dar labiau „užveržti veržles", riboti žodžio, susirinkimų laisves. Šiomis sąlygomis stiprėja policijos, kariuomenės, slaptųjų tarnybų vadovų galia bei ambicijos, ir įsisukusi smurto spiralė gali baigtis valstybės perversmu, kai arba valdžioje esanti vyriausybė pradeda valdyti nebesiskaitydama su konstitucija, arba kai valdžia atitenka kariuomenės ir kitų jėgos struktūrų vadams.

Karinė diktatūra yra tik viena iš daugelio autoritarizmo atmainų. Kartu su kai kuriose arabų šalyse (Jordanijoje, Saudo Arabijoje, Jungtiniuose Arabų Emiratuose ir kt.) užsilikusiomis tradicinėmis monarchijomis jos reprezentuoja autoritarizmo tipą, kurį L. Diamondas (2002: 25) siūlo vadinti politiškai uždaru autoritarizmu (*politically closed authoritarianism*; žr. taip pat Howard ir Roessler 2006: 365–367). Karinio ir monarchinio autoritarizmo sąlygomis demokratinės procedūros (rinkimai), kurias atlieka netgi totalitariniai režimai, kur įvairūs balsavimai (rinkimai, plebiscitai) ir jų proga rengiamos kampanijos buvo viena iš pamėgtų masių mobilizacijos priemonių, netaikomos režimo legitimacijai.

Karinės diktatūros paleidžia parlamentus, uždraudžia visas politines partijas. Jeigu vėliau rinkimai ir surengiami, tai jie nebūna laisvi ir yra tik perversmo keliu atsiradusio režimo legitimacijos priemonė. Viena iš politiškai uždaro autoritarizmo atmainų yra J. Linzo taip pavadinti „sultoniniai režimai" (Chehabi ir Linz 1998). Ten kaip legitimacijos ceremonija panaudojami rinkimai arba plebiscitai, tačiau valdžia yra sutelkta neturinčio nei tradicinio, nei charizmatinio legitimiškumo diktatoriaus bei jo klano rankose.

Skiriamieji sultoninių režimų bruožai yra jų kraštutinė personalizacija, korupcija, nepotizmas, arbitralumas, groteskiško masto diktatoriaus asmens kultas, už įstatymo ribų veikiančių, diktatoriui asmeniškai lojalių teroristinių grupuočių („mirties eskadronų") pa-

naudojimas politinei opozicijai slopinti. Lotynų Amerikos ir Afrikos šalyse tokie režimai dažniausiai atsirasdavo kaip po karinio perversmo prasidėjusios sąmokslininkų vidaus kovos padarinys, vienam iš perversmo lyderių nušalinus savo konkurentus ir į visus aukščiausius valstybės postus pasodinus savo giminaičius, gentainius, žemiečius.

Dosnios JAV ir kitų Vakarų valstybių, gausių privačių labdaros fondų paramos dėka šiuolaikiniame pasaulyje veikia stiprios ir įtakingos tarptautinės organizacijos, kurių darbuotojų profesija yra liberaliosios demokratijos eksportas – politinis švietimas, demokratijos auditas, politinių represijų aukų rėmimas, finansinė ir organizacinė pagalba politinėms jėgoms, su kuriomis (dažnai nepagrįstai) siejamos autoritariškai valdomų šalių demokratinės ateities viltys. Tokio tarptautinio spaudimo sąlygomis autoritarinių šalių (ypač tų, kurių vadovai priklauso nuo Vakarų šalių bei tarptautinių finansinių organizacijų ekonominės pagalbos) vyriausybės yra priverstos bent jau simuliuoti demokratiją – reguliariai rengti rinkimus ir sukurti demokratijos fasadą.

Dėl šio fasado tikras liberaliąsias demokratijas atskirti nuo autoritarinių režimų XXI amžiaus pradžioje atskirti yra kur kas sunkiau, negu tai buvo, pavyzdžiui, tarpukario laikais, kai autoritariniai režimai neužsiimdavo demokratijos mimikrija, kurios svarbiausios formos yra rinkimai ir marionetinės opozicinės partijos. Kita vertus, dėl šios būtinybės simuliuoti demokratiją autoritariniuose režimuose atsiveria nišos, kuriose gali legaliai vegetuoti ir reali politinė opozicija.

Pokomunistinėse šalyse politiškai uždaras sultoninis autoritarinis režimas susiformavo Turkmėnijoje Saparmurado Nijazovo valdymo laikais. Politiškai uždaras yra ir mažiau personalizuotas I. Karimovo režimas Uzbekijoje. Nedaug nuo jų tesiskiria ir autoritariniai režimai Azerbaidžane bei Kazachijoje. Vis dėlto juos jau galima priskirti kitai autoritarinio režimo formai – rinkiminiam (elektoriniam) hegemoniniam autoritarizmui (Diamond 2002: 25–26). Šiam autoritarizmo tipui galima priskirti ir kaimyninėje Baltarusijoje egzistuojantį Aleksandro Lukašenkos režimą. Politiškai uždaro autoritarizmo sąlygomis apskritai draudžiama ir persekiojama bet kokia opozicinė politinė veikla. Jeigu partijų veikla leidžiama, tai visos jos yra marionetinės – netgi tada, kai yra nominaliai pasidalijusios į poziciją ir opoziciją, nes tikrasis valdžios centras yra ne balsavimu renkami valdžios organai, o vienintelis opozicinės politinės veiklos turinys yra pozicijos kritika už nepakankamą uolumą ar klaidas įgyvendinant tikrojo valdžios centro brėžiamą politinę liniją.

Hegemoninio rinkiminio autoritarizmo sąlygomis gali legaliai veikti reali, o ne tik fasadinė opozicija. Tačiau jos veikla yra griežtai ribojama ir persekiojama. Svarbiausias iš tų apribojimų – žodžio laisvės suvaržymai, nes vyriausybė turi radijo ir televizijos monopolį. Kitas – varžoma realiosios opozicijos laisvė dalyvauti rinkimuose. Kandidatams, apie kuriuos vyriausybė mano, kad jie gali tapti rimtais konkurentais, trukdoma dalyvauti rinkimuose, prieš juos sukurpiamos kriminalinės bylos dėl korupcijos ar buitinių nusikaltimų, dėl jų partijų finansų apskaitos pažeidimų, o kartais griebiamasi prieš juos ir smurto, kurį vykdo režimo slaptosios tarnybos arba jų kontroliuojami kriminalinio pasaulio atstovai.

Kartu valstybės kontroliuojamoje žiniasklaidoje vykdoma įtakingų opozicijos lyderių

diskreditacija ir jie pastatomi prieš alternatyvą – tapti emigrantais, politiniais pabėgėliais arba sėsti į kalėjimą. Nušalinus nuo dalyvavimo rinkimuose tikrus opozicionierius, nebereikia falsifikuoti ir rinkimų rezultatų, nors vyriausybė tam turi daug galimybių ir kartais jomis pasinaudoja paskelbdama tokius rinkimų rezultatus, kokius laiko „politiškai teisingais".

Nuo hegemoninio rinkiminio autoritarizmo tikslinga skirti konkurencinį rinkiminį autoritarizmą, kuris nuo pirmojo skiriasi ką tik aptartais dviems atžvilgiais (Diamond 2002: 25–26). Konkurencinio autoritarizmo sąlygomis vyriausybė neturi monopolinės žiniasklaidos kontrolės. Veikia bent vienas nepriklausomas televizijos kanalas ar radijas, leidžiami nepriklausomi dienraščiai. Vyriausybė mokesčių inspekcijos priekabėmis, teisminiu persekiojimu (už valdžioje esančių asmenų garbės ir orumo bei privataus gyvenimo neliečiamumo pažeidimus) baudžia tokią neklusnią žiniasklaidą, siekia ją sužlugdyti finansiškai.

Tačiau tol, kol šios pastangos yra nesėkmingos, turime reikalą ne su hegemoniniu, bet su konkurenciniu rinkiminiu autoritarizmu. Jų skirtumus geriausiai išryškina rinkimų situacija: rinkiminio autoritarizmo sąlygomis vyriausybei nepavyksta pasiekti, kad kandidatai būtų įregistruoti tik savi (įskaitant ir parodomąją opoziciją) kandidatai. Vis dėlto vyriausybė, kontroliuodama rinkimų eigą (ypač balsų skaičiavimą), gali užsitikrinti „reikiamą" rinkimų baigtį.

Rinkimų rezultatų numatomumas (kas nugalės?) yra svarbiausias autoritarinio režimo (koks liberalus jis bebūtų) skirtumas nuo demokratijos (kad ir neliberalios ar populistiškos). Demokratija gyva, jeigu rinkimų metu vyriausybė ar tos politinės jėgos, kurios ją formuoja, susiduria su realia pralaimėjimo rizika. Šį jos aspektą ypač sureikšmina A. Przeworskis, apibūdindamas demokratiją kaip „netikrumo (*uncertainty*) institucionalizaciją" (Przeworski 1991: 14).

Rinkiminio autoritarizmo sąlygomis opozicijos pralaimėjimas rinkimuose yra nulemtas iš anksto, ji jų negali laimėti iš principo. Pats pavojingiausias konkurenciniam rinkiminiam autoritarizmui momentas ateina pasibaigus balsavimui, kai opozicija (dažniausiai – visiškai pagrįstai) kvestionuoja rinkimų sąžiningumą ir kviečia savo šalininkus į masinius protesto renginius. Susidarius tokiai situacijai autoritarinis režimas gali ir žlugti – kaip ir atsitiko 12.1 sk. jau aptartų „spalvotųjų revoliucijų" Gruzijoje, Kirgizijoje, Serbijoje, Ukrainoje atveju. Tokio tipo revoliucijos gali kilti tik konkurencinio, bet ne hegemoninio (o tuo labiau – politiškai uždaro) autoritarizmo sąlygomis.

Kaip jau rašėme (žr. 12.1), vertinti šių revoliucijų padarinius dar per anksti, nes nėra garantijų, kad dabartinės vyriausybės per būsimus rinkimus nesielgs taip pat, kaip ir jų pirmtakės. Tokiu atveju „spalvotoji revoliucija" bus tik pakeitusi vieną autoritarinę vyriausybę kita, vieną autoritarinį režimą (prorusišką) – kitu (provakarietišku). Tačiau reali ir kitokia perspektyva – liberaliosios demokratijos konsolidacija. Kaip ir Vidurio Europos bei Baltijos šalių atveju, lemiamas veiksnys yra senųjų Vakarų liberaliųjų demokratijų pozicija, jų pasirengimas priimti į savųjų klubą naujus narius. Narystė šiame klube neišvengiamai padaro liberaliąją demokratiją „vieninteliu žaidimu" mieste, kad ir kokia prasta būtų to žaidimo kokybė.

Kaip ir pokomunistinės ekonominės transformacijos rezultatų atveju, pagrindinė problema, kuri iškyla, konstatavus pokomunistinės politinės transformacijos baigčių įvairovę, yra tokia: ar pokomunistinio pasaulio diferenciacija į konsoliduotas (nors ir prastos kokybės) demokratijas ir skirtingo tipo autoritarinius režimus reiškia tik tai, kad dalis pokomunistinių šalių „vėluoja“ ir „atsilieka“, bet juda link to paties paskirties taško, kurį jau pasiekė Vidurio Europos ir Baltijos šalys? Ar ta diferenciacija išliks ir ateityje, nes susijusi su tam tikromis gelminėmis civilizacinėmis „ilgojo laiko“ takoskyromis, kurios atsirado dar ikikomunistinėje epochoje, tik buvo kuriam laikui užgožtos ir nustelbtos tos paviršinės unifikacijos, kurias lėmė Sovietų Sąjungoje J. Stalino laikais sukurto institucijų komplekso priverstinis importas? (plg. Carothers 2002).

Modernizacijos teorija skatina į liberaliosios demokratijos perspektyvas autoritarinėse pokomunistinėse šalyse žvelgti optimistiškai. Jiems pritaria tie demokratizacinės tranzitologijos teoretikai, kurie pabrėžia, kad, palyginus su demokratijomis (ypač – liberaliosiomis), autoritariniai režimai yra kur kas nestabilesni, labiau pažeidžiami, nes ekonominės raidos ar užsienio politikos nesėkmės greičiau sugriauna jų legitimumą (žr. Huntington 1991: 46–58, 258–259). Demokratijos sąlygomis per rinkimus už tas nesėkmes nubaudžiama tuo metu valdžioje buvusi politinė partija arba partijos: jas pakeičia opozicinės arba (kaip labiau būdinga pokomunistinėms šalims) naujos, ką tik susikūrusios partijos. Tik ilgai užsitęsusios, chroniškos, sistemingai besikartojančios nesėkmės sprendžiant vidaus ir užsienio politikos problemas gali delegitimuoti ir patį demokratinį politinį režimą.

Tuo tarpu autoritarinio režimo sąlygomis šios perskyros tarp režimo legitimumo ir vyriausybės (kurią dažniausiai personifikuoja autoritarinis lyderis) legitimumo nėra. Nepasitenkinimas vyriausybe automatiškai nukrypsta prieš visą režimą. Dėl tos pačios priežasties autoritariniams režimams sunkiai sekasi spręsti valdžios perdavimo ar paveldėjimo problemas, kurios kyla pasenus ar mirus jų lyderiams. Kova dėl valdžios tada yra žūtbūtinė, nes pralaimėjusioji pusė (skirtingai nuo rinkimus pralaimėjusių politinių jėgų liberaliosios demokratijos sąlygomis) gali prarasti viską. Todėl tokios kovos gali greitai eskaluotis, pavirsti įpėdinystės krizėmis, kurios savo ruožtu autoritarinius režimus sužlugdo.

Iš pirmo žvilgsnio autoritariniai režimai, kur politinių sprendimų procesas yra įslaptintas, atrodo esą kur kas stabilesni ir tvirtesni už liberaliąsias demokratijas, kur tokie sprendimai atsiranda kaip atviro nuomonių, interesų, galių konflikto rezultatas. Tačiau tai tėra regimybė, nes autoritariniai režimai iš tikrųjų yra kur kas trapesni. Dėl žodžio laisvės suvaržymų jie labiau pažeidžiamesni „tylos spiralės“ efektais (žr. 9.3). Žodžio laisvė leidžia „nuleisti garą“, sumažinti įtampą, kuri kyla dėl ekonominių, politinių, socialinių problemų, kurios nesprendžiamos arba sprendžiamos nesėkmingai. Autoritariniuose režimuose viešai neišsakytas nepasitenkinimas virsta latentiškomis įtampomis, kurios gali išsilieti netikėtais socialiniais ir politiniais sprogimais, kurie tuos režimus nelauktai sužlugdo (žr. 9.3 apie viešai reiškiamų pirmenybių falsifikacijos fenomeną).

Šalyje, kuri yra moderni ekonominiu ir socialiniu atžvilgiu (dauguma gyventojų yra išsilavinę miesto gyventojai, dirbantys ne žemės ūkyje, o ekonomikoje dominuoja rinkos

santykiai), sąlygas stabiliam autoritariniam režimui susiformuoti sudaro tam tikro tipo ekonomikos, vadinamos „rentos ekonomika“, susidarymas (žr. Karl 1997). Tai šalių, gaunančių dideles pajamas iš naftos, dujų ar kitų paklausių pasaulinėje rinkoje žaliavų eksporto, ekonomikos. Klasikiniai jų pavyzdžiai – naftą eksportuojančios Persų įlankos šalys. Tokiomis sąlygomis plačią viešųjų paslaugų pasiūlą savo piliečiams arba pavaldiniams (bet ne visiems šalies gyventojams, kurių daugumą sudaro beteisiai imigrantai) galima finansuoti ne iš vidaus apmokestinimo įplaukų (mokesčių našta lieka minimali), bet žaliavų eksporto rentos sąskaita. Tokiu būdu papirkinėdamos savo pavaldinius ar piliečius, autoritarinės vyriausybės pakerta jų suinteresuotumą būti valdomiems atskaitingos jiems valdžios ir sustabdo pilietinės visuomenės plėtrą.

Ribos, skiriančios politiškai uždarus autoritarinius režimus nuo hegemoninių rinkiminių, pastaruosius – nuo konkurencinių rinkiminių, o šiuos – nuo neliberaliųjų, nekonsoliduotų liberaliųjų, išgyvenančių eroziją liberaliųjų demokratijų, yra gana ryškios, tačiau kiekvienu konkrečiu atveju gali būti sunku pasakyti, kurioje šių perskyrų pusėje šalis yra konkrečiu laiko momentu ir kuria kryptimi vyksta jos politinės sistemos evoliucija. Apytikriai orientuotis padeda Vakarų tarptautinių organizacijų, besirūpinančių liberaliosios demokratijos pažanga pasaulyje, reguliariai atliekamas demokratijos auditas bei jo pagrindu skelbiami demokratijos reitingai.[134] Tačiau tikroji dalykų padėtis geriausiai išryškėja tiktai per palyginti retai vykstančius rinkimus, nes jie yra tos ribinės situacijos, kurios atskleidžia, ar tam tikra šalis yra šiapus ar anapus tų slenksčių, kurie skiria demokratiją nuo autoritarizmo, o vieną autoritarizmo atmainą – nuo kitos.

Su šiais keblumais susiduriame vertindami demokratijos būklę bei raidos perspektyvas Rusijoje, kuri dėl savo reikšmės pasaulinėje politikoje pritraukia bene daugiausiai tyrinėtojų dėmesio. Lemtingas posūkis šios šalies raidoje įvyko 2000 m., kai Rusijos prezidento poste B. Jelciną pakeitė V. Putinas, kuris netrukus buvo paskirtas Rusijos vyriausybės ministru pirmininku, o iki tol dirbo Rusijos Federalinės Saugumo Tarnybos – liūdnai pagarsėjusio sovietinio Valstybės Saugumo Komiteto įpėdinės – vadovu. Iki tol Rusijoje egzistavusį politinį režimą su tam tikromis išlygomis galima kvalifikuoti kaip nekonsoliduotą demokratiją, nors gana svarių argumentų galima rasti ir konkurencinio rinkiminio autoritarizmo diagnozės naudai.

V. Putinui atėjus į valdžią, prasidėjo nekonsoliduotos Rusijos liberaliosios demokratijos erozija autoritarizmo linkme. Nors ligi šiol Rusijoje įvykusių rinkimų sąžiningumo stebėtojai nekvestionuoja[135], labai sumažėjo žodžio laisvės erdvė. Valstybė visiškai kon-

---

[134] Tarp jų bene patys autoritetingiausi yra tarpautinės organizacijos Freedom House skelbiami vertinimai. Žr. http://www.freedomhouse.org/. Žiūrėta 2007 07 24.

[135] Jeigu neįskaitysime 2007 m. gruodžio mėn. Rusijos Dūmos rinkimų, per kuriuos kai kuriose srityse ir respublikose (pavyzdžiui, Čečėnijoje) rinkėjų aktyvumas bei balsavimas už Kremliaus partijas buvo neįtikėtinai didelis. Tačiau taip veikiausiai atsitiko ne vykdant centrinės valdžios nurodymus, bet vietos valdininkų iniciatyva. Neturėtume stebėtis sulaukę pranešimų, kad kai kurie iš jų nubausti „už vis dar pasitaikančius perlenkimus“. Lenktynės, kas daugiau sušaudys „liaudies priešų“, pasės kukurūzų, nubalsuos „už Putiną“ ir t.t. yra Rusijos politinės kultūros konstanta.

troliuoja televiziją, o žodžio laisvė išliko tik internetinėje žiniasklaidoje. Sutardami, kad Rusija jau nėra liberalioji (kad ir nekonsoliduota) demokratija, tyrinėtojai nėra vienos nuomonės dėl V. Putino Rusijoje egzistuojančio režimo pobūdžio ir jo raidos perspektyvų: jis apbūdinamas ir kaip valdoma demokratija (Colton ir McFaul 2003), ir kaip valdomas pliuralizmas (Balzer 2003), ir kaip delegatyvi demokratija (Hale, McFaul ir Colton 2004), ir (pabrėžiant ypač svarbų „jėgos žinybų" vaidmenį V. Putino režimo valdžios struktūroje) kaip militokratija (Kryshtanovskaya ir White 2003)

Toks pat diskusijų objektas yra ir Rusijos demokratizacijos nesėkmės priežastys, o taip pat klausimas, ar tos nesėkmės buvo galima išvengti. Kai kurie tyrinėtojai Rusijos demokratizacijos nesėkmę sieja su autoritariniais šios šalies politinės kultūros bruožais, kurie gali būti nulemti arba iš stačiatikiškos krikščionybės įtakos kilusio civilizacinio savitumo, arba ypač sunkaus „lenininio" paveldo. Nors per 70 metų, pasikeitus kelioms šalies gyventojų kartoms, ir nebuvo suformuotas ar išugdytas toks, kaip Pavlas Korčiaginas, „naujas žmogus", apie kokį svajojo komunizmo Rusijoje pradininkai, vis dėl to šioks toks „tarybinis žmogus" išugdytas buvo. Jis tapo dominuojančiu („medianiniu") socialiniu tipu, padarydamas Rusiją netinkamą (per blogą) tokiai gerai santvarkai, kokia yra kapitalistinė rinkos ekonomika ir liberalioji demokratija.

Keblumas, kylantis iš tokio aiškinimo, žinoma, yra tas, kad jis „per stiprus": jeigu su juo sutiktume, tai mįslingas ir nepaaiškinamas pasidarytų pats komunizmo žlugimas Sovietų Sąjungoje. Be to, reikėtų paaiškinti, kodėl planinė-administracinė ekonominė sistema Rusijoje po 1998 m. krizės taip ir nebuvo atkurta. Būtų mįslingas ir palyginti ilgas, trukęs beveik dešimtmetį, liberaliosios demokratijos (tiesa, labai prastos kokybės) egzistavimas Rusijoje. Labiau įtikinamas atrodo voliuntaristinis demokratijos nesėkmės Rusijoje aiškinimas, kuris tą nesėkmę sieja su tam tikrais kontingentiškais politiniais sprendimais ir kartu daro prielaidą apie demokratizacijos proceso kitokios baigties galimybę. Jeigu Vakarų valstybės laiku (ne per vėlai) būtų suteikusios finansinę paramą Rusijai, o neoliberalioji J. Gaidaro vyriausybė nebūtų atidėliojusi (su TVF ekspertų pritarimu) rublio zonos likvidacijos, tai ne tik ekonominės, bet ir politinės transformacijos baigtis Rusijoje galėjo būti kitokia (žr. 12.5).

Taip užsidarė lemtingas „galimybės langas", kai Rusija galėjo pasukti keliu, kuriuo eidama ji galėjo ilgainiui atsikratyti nedemokratinių ir antidemokratinių savo kultūros (kuri vis dėlto nėra vienalytė) tradicijų taip pat sėkmingai, kaip tai padarė Japonija ir (ypač) Vokietija pokario metais. Nuo to laiko (ypač – po 1998 m.) politinę raidą ėmė lemti „priklausomybės nuo tako" logika, kuri daro jos grįžimą į RAK ir liberaliosios demokratijos kelią vis mažiau tikėtiną – bent jau iki tol, kol pasaulinės ekonomikos konjunktūra sudaro sąlygas plėtoti Rusijos ekonomiką „rentos ekonomikos" keliu.

VI

DALIS

KAPITALIZMAS: TEORIJA IR ISTORIJA

16 skyrius

Kapitalizmo kaita ir įvairovė kaip klasikinės ekonominės sociologijos problema

Sovietinės sistemos amžininkams jos atsiradimas sukūrė dvipolio pasaulio, kaip dviejų priešingų socialinių-ekonominių sistemų konfrontacijos arenos, vaizdą. Konkretesnis to vaizdo turinys priklausė nuo konfrontacijos dalyvių simpatijų ir antipatijų. Komunistai šią bifurkaciją suvokė kaip naujos, pažangesnės socialinės-ekonominės sistemos – socializmo, kuris netolimoje ateityje globaliniu mastu pakeis atgyvenusią – kapitalistinę santvarką, atsiradimą. Antikomunistinių jėgų frontas buvo labai platus – radikalūs dešinieji, konservatoriai, liberalai, socialdemokratai.

Ne visi komunistų oponentai atmetė pačią socializmo idėją. Komunistams kaip kairiesiems radikalams, pasirengusiems vardan socializmo sukūrimo paaukoti demokratiją, oponavo nuosaikūs kairieji – socialdemokratai. Jie kaltino komunistus už idėjos iškraipymą, už revoliucinius jos įgyvendinimo metodus ir tikėjo galimybe sukurti socializmą taikių, palaipsnių reformų keliu, o kai kuriose šalyse (visų pirma Skandinavijoje) ir gana toli pasistūmėjo šia kryptimi. Socializmo idėja XX a. viduryje buvo itin populiari vadinamojo trečiojo pasaulio šalyse, o kapitalizmo net ir žodžio buvo vengiama, toks jis tuo metu atrodė sukompromituotas. Įvardydami alternatyvą centralizuotai planinei ekonomikai jos oponentai vartojo rinkos ekonomikos terminą.

Daug tyrinėtojų rinką laikė ekonominės veiklos koordinavimo mechanizmu, kuris gali veikti ir kapitalizmo, ir socializmo sąlygomis. Ginčas dėl socialistinės rinkos ekonomikos galimo ir realaus egzistavimo taip ir liko nebaigtas (žr. Stiglitz 1994). Kai kurie tyrinėtojai teigia, jog ji realiai egzistavo Jugoslavijoje, o kiti ją įžvelgia šiuolaikinėje Kinijoje (žr. 10.2 ir 11.1) Pokomunistinę transformaciją aprašydami kaip perėjimą prie kapitalistinės ekonominės sistemos, išvengiame reikalo toliau gilintis į visą šią diskusijos dėl socialistinės rinkos ekonomikos problematiką. Svarbiau tai, kad terminas kapitaliz-

mas, palyginus su rinkos ekonomika, turi tą privalumą, kad jis yra ne grynai ekonominė, bet ekonominė sociologinė sąvoka, įgalinanti ir įpareigojanti analizuoti ūkinio gyvenimo tikrovę jos instituciniame, socialiniame, kultūriniame kontekste.

Sąlygas reabilituoti ir vaisingai „įdarbinti" kapitalizmo terminą sudaro ne vien jo opozicijos (socializmo) kompromitacija, kuri šiuo atžvilgiu vos ne simetriškai atspindi situaciją, kurioje XX a. viduryje buvo atsidūręs kapitalizmas. Komunizmo žlugimas išryškino pačių kapitalistinių šalių įvairovę. Jeigu iki komunizmo žlugimo rinkos ekonomikos termino visiškai pakako nusakyti tą siekiamybę, kuri buvo bendras antikomunistinių jėgų tikslas, tai vėliau kur kas svarbesni tapo skirtumai tarp pačių realaus kapitalizmo šalių, kuriuos iki tol buvo nustelbusi abstrakti socializmo ir kapitalizmo antitezė. Kai po komunizmo žlugimo platusis antikomunistinis blokas iširo, ir prasidėjo pokomunistinė transformacija, daugumoje šalių įgijusi restitucinį-imitacinį pobūdį, takoskyros linijas ideologijoje tarp politinių jėgų, dalyvaujančių demokratiniame politiniame procese, vis labiau ėmė brėžti orientacija į skirtingus kapitalizmo modelius.

Tiesa, tų modelių pliuralizmo faktas nebuvo itin reikšmingas pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais, kai buvo vykdomos ekonomikos liberalizacijos bei makroekonominės stabilizacijos priemonės. Tačiau pasirinkimo būtinybė iškilo vykdant privatizaciją. Ji pasidarė dar aktualesnė reformų procesui plečiantis į tokias sritis kaip švietimas, sveikatos ir socialinė apsauga, pensijų sistema. Būtent šiose srityse skirtumai tarp Vakarų šalių, kurių ekonominė ir socialinė tikrovė pokomunistinių šalių gyventojams reprezentuoja geidžiamą siekiamybę, yra didžiausi. Visos pokomunistinės šalys jau yra kapitalistinės. Todėl apibūdindami jų socialinius-ekonominius pokyčius teiginiu, kad jose buvo „atkurtas kapitalizmas" arba sukurta „rinkos ekonomika", apie tų pokyčių rezultatus nebepasakome nieko įdomaus ar prognostiškai reikšmingo. Dabar jau būtina atsakyti į kitą klausimą: *koks* kapitalizmas susiformavo šiose šalyse ir kokios jo tolesnės raidos tendencijos?

Pokomunistinės ekonominės transformacijos baigčių įvairovę preliminariai jau aptarėme 12 skyriuje, išskirdami racionalų antrepreneriškąkapitalizmą (RAK), politinį oligarchinį kapitalizmą (POK), valstybinį ir valstybinį monopolistinį kapitalizmą. Ten pradėtą analizę pratęsime dėmesį sutelkdami į tos kapitalizmo atmainos, kurią pavadinome RAK, įvairovę, kokia atsiskleidžia lyginant labiausiai išsivysčiusias kapitalistines šalis. Iš pradžių, 16 skyriuje, aptarsime pagrindines kapitalizmo, kaip ekonominės sistemos, koncepcijas, aptinkamas ekonominėje-sociologinėje literatūroje. Toliau, 17 skyriuje, jas taikysime išsivysčiusių Vakarų šalių socialinės-ekonominės tikrovės ir jos kaitos pokario metais, kai vyko globalinė kapitalizmo ir socializmo konfrontacija, analizei. 18 skyrius skirtas tipologinėms koncepcijoms, kurių tikslas išryškinti išsivysčiusių kapitalistinių šalių dabartinę ekonominių sistemų įvairovę ir diferenciaciją. Šie skyriai sudaro šeštąją knygos dalį.

Paskutinė, septintoji, knygos dalis apie pokomunistinį kapitalizmą. 19 skyriuje nagrinėjama naujųjų ES ir NATO narių kapitalizmo tipologinio savitumo problema: ar tai atskira kapitalizmo atmaina, ar „naujųjų Vakarų" šalių ekonominės sistemos diferenci-

juojasi pagal tas pačias, 18 skyriuje išryškintas, takoskyros linijas, kaip ir išsivysčiusios šalys? Paskutiniai du skyriai yra apie kapitalizmo Lietuvoje tipologinį tapatumą, kuris išryškinamas lyginant su Estija (20 skyrius) ir Slovėnija (21 skyrius). Šis, paskutinis, skyrius baigiamas kapitalizmo perspektyvų aptarimu.

16.1. Karlas Marxas: kapitalizmas kaip gamybos būdas

Teiginį, kad kapitalizmo ir socializmo opozicija iki pat komunizmo žlugimo užgožė vidinę paties kapitalizmo įvairovę, būtina papildyti išlyga, kad jis taikomas XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios kapitalizmui, bet ne visai istorinei bei evoliucinei kapitalizmo įvairovei. Kaip teigia J.A. Schumpeteris, „kapitalizmas savo prigimtimi yra ekonominės kaitos forma, arba metodas, ir jis ne tik niekada nėra, bet ir negali būti statinis“ (1998 (1942): 95). Komentuodamas šią didžiojo ekonomisto ir sociologo įžvalgą, Danielius Bellas nurodo, kad „nekintantis feodalizmas yra istorinis faktas, nekintantis socializmas – istorinė galimybė, o nekintantis kapitalizmas – istorinis terminų prieštaravimas“ (Bell 2003 (1976): 339).

Jau pats K. Marxas, kuris įvedė kapitalizmo problematiką į teorinę apyvartą, skyrė „prieštvanines“ kapitalo formas, egzistavusias ikikapitalistinėse formacijose – „pirklišką“ ir „lupikišką“ kapitalą, besireiškiantį mainų (apyvartos) sferoje, nuo kapitalistinio gamybos būdo – tokios gamybos organizacijos, kur tiesioginiai gamintojai yra neturintys gamybos priemonių laisvai samdomi darbininkai, gaminantys su privačia nuosavybės teise jų samdytojams – kapitalistams –priklausančiomis gamybos priemonėmis (Marx 1957 (1867): 77, 150–152).[136] Tokį gamybą organizuojantį ir laisvą darbą išnaudojantį kapitalą K. Marxas vadino pramoniniu ir skyrė dvi jo formas – manufaktūrinį ir fabrikinį. Manufaktūros darbininkai dirba tokiais pat įrankiais, kaip ir amatininkai, tačiau kiekvienas iš jų specializuojasi tam tikrai vienai gamybinei operacijai atlikti. Fabrike pagrindines gamybines operacijas atlieka mašinos, o darbininkai jas prižiūri ir aptarnauja. Fabrikinio pramoninio kapitalizmo atsiradimą K. Marxas siejo su pramonine revoliucija, kuri anksčiausiai (XVIII amžiaus pabaigoje) prasidėjo Didžiojoje Britanijoje (žr. 6.1).

Greta pramoninio kapitalo išlieka istoriškai anksčiau atsiradusios kapitalo formos – pirkliškas (prekybinis) ir finansinis (bankinis), kurios iki pat pramonės revoliucijos buvo dominuojančios. Po pramoninės revoliucijos jos pajungiamos pramoniniam kapitalui, padeda realizuoti gamybos sferoje kuriamą „pridėtinę vertę“. Bendras visoms kapitalistinės ekonominės veiklos formoms bruožas yra jos orientacija į kapitalo kaupimą. Kapitalą K. Marxas tapatino su pinigais, todėl kapitalizmo atsiradimo prielaida jis laikė prekinių mainų ir prekinės gamybos (kai gamybos produktai gaminami parduoti), atsiradimą.

---

[136] K. Marxo darbuose „kapitalizmo“ terminas nevartojamas. Tačiau kai K. Marxas rašo apie „kapitalą“, „kapitalistinį gamybos būdą“ ir pan., kalbama būtent apie kapitalizmą kaip apie tam tikrą ekonominės ir socialinės organizacijos formą, kurią K. Marxas vadino kapitalistine „visuomenine ekonomine formacija“, tam tikru evoliuciniu visuomenės tipu.

Ikikapitalistinėse formacijose prekybinis ir finansinis kapitalas realizuoja dalį pridėtinio produkto, kurį sukuria tiesioginių gamintojų darbas, išnaudojamas neekonominės prievartos dėka. Prekybinis ir finansinis kapitalas skatina ir tenkina viešpataujančių klasių paklausą prestižinio vartojimo reikmenims, verčia jas didinti valstiečių duoklininkų bei prievolininkų išnaudojimą, taigi ardo ikikapitalistinius gamybos būdus bei visą tradicinę gyvenimo sanklodą, kurios stabilumą užtikrina poreikių, patenkinamų natūrinės gamybos priemonėmis, santykinis pastovumas. Šį destruktyvų kapitalo vaidmenį atspindi neigiamas prekybos ir finansinių operacijų („lupikavimo“) vertinimas, būdingas agrarinių visuomenių ekonominei etikai.

Įsiskverbęs į gamybos sferą, kapitalas tęsia šį savo destruktyvų darbą, sužlugdydamas smulkiąją amatų gamybą, tačiau kartu pradeda veikti kaip technologinių inovacijų, o kartu ir ekonominio augimo, variklis. Ikikapitalistinėse formacijose socialiniai sluoksniai, turėję nuosavybės teisę į pagrindinę agrarinių visuomenių gamybos priemonę – žemę, visą arba beveik visą tiesioginių gamintojų sukurtą pridėtinį produktą suvartodavo arba panaudodavo karo reikmėms. Kapitalistinėse visuomenėse konkurencija verčia gamybos organizatorius, K. Marxo tapatinamus su kapitalo savininkais – kapitalistais ar buržuazija, didžiąją dalį pelno investuoti į gamybos plėtimą ir atnaujinimą.

Todėl po pramoninės revoliucijos ekonominės ir socialinės permainos įgyja iki tol neregėtą tempą. „Buržuazija negali egzistuoti tolydžio nedarydama gamybos įrankių perversmų, vadinasi, nerevoliucindama gamybinių santykių, o kartu ir visų visuomeninių santykių. Priešingai, pirmoji visų ankstesniųjų pramoninių klasių gyvavimo sąlyga buvo išsaugoti nepakeistą senąjį gamybos būdą. Nuolatiniai gamybos perversmai, nesiliaujantis visų visuomeninių santykių sukrėtimas, amžinas netikrumas ir judėjimas skiria buržuazijos epochą nuo visų kitų. Visi nusistovėję, aprūdiję santykiai ir su jais susijusios amžių pašventintos sąvokos bei pažiūros – suardomi, visi naujai atsirandantys santykiai pasensta, nespėję sukaulėti. Visa, kas luomiška ir sustingę, išnyksta, visa, kas šventa, išniekinama, ir žmonės pagaliau yra priversti blaiviomis akimis pažvelgti į savo gyvenimo padėtį, į savo tarpusavio santykius“ (Marx ir Engels 1970 (1848): 68–69).

K. Marxas prognozavo, kad įžvelgiamoje ateityje šios permainos labiausiai išsivysčiusias kapitalistines šalis subrandins socialistinei revoliucijai, kurios svarbiausias padarinys bus privatinės gamybos priemonių nuosavybės panaikinimas. Jis numatė tokius jo laikų kapitalizmo pokyčius, parengiančius ekonomiškai išsivysčiusių šalių ekonomikas būsimai socialistinei revoliucijai: (1) didės kapitalo koncentracija ir centralizacija, kuri gamybos priemonių nuosavybę sutelks vis mažesnio kapitalistų skaičiaus rankose; (2) nunyks iš ikikapitalistinių visuomenių paveldėtos klasės (valstiečiai, amatininkai) ir kiti vidurinieji sluoksniai; (3) technologinė gamybos pažanga didins nedarbą; (4) dėl to absoliučiai nuskurs vis didesnė darbininkų klasės dalis, o santykiškai – ir visa darbininkų klasė, o tai pasireikš didėjančia socialine nelygybe. Pačios socialistinės revoliucijos, kaip tam tikro socialinio ir politinio sprogimo, nušluojančio senąją ekonominę

ir politinę santvarką, tikimybę jis siejo su viena iš būsimų perprodukcijos krizių, kurios XIX amžiuje kas 10–11 metų pertraukdavo kapitalistinių šalių ekonomikų augimą, paaštrindamos kapitalistinėms visuomenėms būdingas socialines problemas.

Jau XX amžiaus pradžioje paaiškėjo, kad labiausiai išsivysčiusių kapitalistinių šalių reali socialinė-ekonominė raida K. Marxo prognozių neatitinka. Dauguma marksistų į šiuos neatitikimus atsakė išplėtodami imperializmo, kaip naujos ir „aukščiausios" (taigi paskutinės) kapitalizmo stadijos, teoriją, kurią jau ne kartą minėjome (žr. 2.4, 6.2). Į šią stadiją kapitalizmas įžengia, kai (1) dėl kapitalo koncentracijos nacionalines rinkas užvaldo monopolijos; (2) bankinis kapitalas susilieja su pramoniniu kapitalu, ir dominuojančia kapitalistų klasės grupe tampa finansinė oligarchija – „finansinis kapitalas"; (3) ypatingą reikšmę (palyginus su prekių eksportu) įgyja kapitalo eksportas; (4) atsiranda tarptautinės kapitalistinės monopolijos (transnacionalinės korporacijos), kurios pasidalija pasaulį ekonomiškai; (5) užbaigiamas teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp galingiausių pasaulio valstybių. Skirtingai nuo klasikinio ar laisvosios konkurencijos laikų kapitalizmo, kuriame dominuoja pramoninis kapitalas, imperializmo sąlygomis dominuojančia kapitalo forma tampąs bankinis ar finansinis kapitalas, kuris glaudžiai bendradarbiaująs su valstybės aparatu (žr. Leninas 1952 (1917); Bukharin 1973 (1917); Hilferding 1981 (1910)).

Šios idėjos toliau buvo plėtojamos valstybinio monopolistinio kapitalizmo teorijoje, kuri pagrindė oficialiai Sovietų Sąjungos ir jos satelitų „visuomenės moksluose" priimtą „laisvojo pasaulio" socialinės-ekonominės tikrovės interpretaciją. Svarbiausiu šių šalių ekonominio ir socialinio stabilumo veiksniu ji laikė valstybinį ekonomikos reguliavimą, kuris buvo pradėtas taikyti po 1929–1933 metų ekonominės krizės ir buvo teoriškai pagrįstas garsaus XX amžiaus ekonomisto Johno Maynardo Keyneso (1883–1946) idėjomis (žr. 16.5 ir 17.1). Trečiojo pasaulio šalyse ši teorija skyrė santykiškai pažangų, bet silpną nacionalinį kapitalą, besirūpinantį šių šalių industrializacija, kuriai trukdanti išsivysčiusių šalių produkcijos konkurencija, ir užsienio kapitalui tarnaujantį „kompradorinį" kapitalą, su kuriuo susijusi buržuazija dažnai ir etniškai skiriasi nuo tokios šalies gyventojų daugumos. Jai buvo priskiriami verslininkai, kurie pelnosi iš užsienio ir tarptautinio kapitalo vietinių agentų vaidmens.

Marksistinės politinės ekonomijos susidomėjimas kapitalizmo formų įvairove buvo ribotas, nes ją labiau domino ne jų skirtumai, bet gelminis panašumas, kurį atskleidžia kapitalistinio išnaudojimo, kaip pridėtinės vertės pasisavinimo, analizė. Tų formų skirtumai ją domino tik tuo požiūriu, kuri iš jų labiau priartina būsimą pokapitalistinę ekonominę organizaciją, siejamą su centralizuotai planuojama ekonomika arba rinkos socializmu, arba atveria revoliucinio veiksmo galimybes periferijoje. Marksistai valstybinio reguliavimo stiprėjimą, būdingą Vakarų šalių ekonominei raidai po 1929–1933 metų pasaulinės ekonominės krizės, laikė laipsnišku perėjimu prie socialistinės ekonomikos (toks požiūris buvo būdingas tiems socialdemokratams, kurie tuo metu dar buvo išsau-

goję ištikimybę marksizmui) arba sąlygų būsimam revoliuciniam perėjimui parengimu (taip situaciją vertino komunistai), kuris kaip tik dėl jau paties kapitalizmo sąlygomis labai išaugusio valstybės vaidmens ekonominiame gyvenime būsiąs lengvas, greitas ir neskausmingas. Pritardami tokiam požiūriui, „revoliuciniai komunistai" (trockistai) darė išlygą, kad jeigu toks perėjimas neįgysiąs pasaulinės revoliucijos pavidalo, tai jis užsibaigsiąs ne „tikru" socializmu, o būsiąs tik privačiasavininkiško kapitalizmo transformacija į valstybinį kapitalizmą, kuriame dominuojanti klasė būsianti biurokratija (žr. 6.4).

16.2. Maxas Weberis: kapitalizmas kaip ekonominis veiksmas ir kaip ekonominė sistema

M. Weberio darbuose aptinkame dvi kapitalizmo sąvokas. Viena iš jų yra mikrosociologinė ar mikroekonominė. Joje kapitalizmas apibrėžiamas kaip ekonominio socialinio veiksmo tipas. „'Kapitalistiniu' ekonominiu veiksmu vadinsime pirmiausia tokį veiksmą, kuris grindžiamas lūkesčiu pasipelnyti išnaudojant *mainų* galimybes, tokį, kuris remiasi (formaliai) *taikiomis* galimybėmis pasipelnyti. <...> Ten, kur kapitalistinio pelno siekiama racionaliai, ten atitinkama veikla orientuojama į kapitalo *apskaitą*. Tai reiškia, jog ta veikla stengiamasi planingai panaudoti daiktines ir asmenines priemones pelnui gauti taip, kad, apskaičiavus atskiros verslo operacijos galutinį balansą ir pinigais įvertinus gautas pajamas, jos (arba, esant pastoviam verslui, periodiškai apskaičiuojama ir įvertinama turto balansinė vertė) *viršytų* (esant pastoviam verslui, nuolatos viršytų) 'kapitalą', t.y. *balansinę* pasipelnymui mainais panaudotų daiktinių priemonių vertę" (Weber 1997 (1905): 11–12). Taigi bendri arba gimininiai kapitalistinės ekonominės veiklos bruožai yra orientacija į pasipelnymą, išnaudojant rinkos mainų teikiamas galimybes bei tam tikslui naudojamų išteklių (kapitalo) apskaitą.

Skirtingai nuo K. Marxo, M. Weberį labiau domino ne universali kapitalizmo esmė (ją K. Marxas apibrėžė kaip pridėtinės vertės pasisavinimą), tačiau viena specifinė jos atmaina, kurią jis vadina racionaliu, moderniu, buržuaziniu įmoniniu, vakarietišku kapitalizmu. Šioje knygoje ji vadinama racionaliu antreprenerišku kapitalizmu (RAK), nes siekiame papildyti M. Weberio charakteristiką J. A. Schumpeterio įžvalgomis (žr. kitą šio skyriaus skirsnį). Epitetu „vakarietiškas" M. Weberis nurodo, kad ši kapitalizmo atmaina yra susijusi su tam tikru kultūros pasauliu ar civilizacija ir yra priklausoma nuo kultūros vertybių bei institucijų, susiformavusių tam tikros kultūrinės tradicijos rėmuose tam tikroje epochoje – Vakarų Europoje Naujųjų amžių pradžioje. Epitetu „racionalus" M. Weberis pabrėžia šį kapitalistinės ekonominės veiklos tipą išskiriančią orientaciją į kuo tikslesnę kiekybinę apskaitą ir jos nuolatinę racionalizaciją, siekiant ne tik teigiamo sąnaudų ir pajamų balanso, bet ir maksimalaus pelno.

Skirtingai nuo K. Marxo, kurio kapitalizmo teorija rėmėsi klasikinėje ekonominėje teorijoje išplėtota darbine vertės teorija, M. Weberis rašė jau po 8-ajame dešimtmetyje ekonomikos moksle įvykusios „marginalistinės" revoliucijos, kurios produktas yra ligi šiol tebedominuojanti ekonominė teorija, vadinama neoklasikine ekonomika. Jos

pagrindas yra elgesio teorija, šiuo metu vadinama racionalaus pasirinkimo teorija. Jos pritaikymai – vartotojo pasirinkimo ir gamintojo pasirinkimo teorijos – sudaro tą neoklasikinės ekonomikos dalį, kuri vadinama mikroekonomika.

Nors patys neoklasikiniai ekonomistai mikroekonominius modelius laiko universaliai pritaikomais, M. Weberis manė, kad iki tų pokyčių Europos ekonominiame gyvenime, kurie įvyko naujaisiais laikais, jie turėjo daugiau euristinę, o ne empirinę reikšmę, nes jie bent apytikriai atitinka empirinę ekonominę tikrovę tik tada, kai joje susidaro tam tikros kultūrinės ir institucinės sąlygos. M. Weberio požiūriu, neoklasikinėje ekonomikoje išplėtota racionalaus gamintojo pasirinkimo teorija yra idealus tipas, kuris vaizduoja, kaip sprendimus priima racionalus kapitalistas. Tas idealus tipas yra utopija, nes sprendimus priimantiems gamybos vadovams priskiriamos savybės, kurių realūs įmonių vadovai neturi: tobulas racionalumas ir išsamus informuotumas. Neturi šių savybių ir realūs vartotojai.

M. Weberiui labiausiai rūpėjo kultūrinės ir institucinės sąlygos, kuriomis realių (tik ribotai racionalių) ekonominių veikėjų elgesys gali aproksimuoti arba simuliuoti tobulai racionalų, maksimizuojantį naudą elgesį. Viename iš kelių jo raštuose aptinkamų tokių sąlygų sąrašų jos nusakomos taip: „1. Visos daiktinės gamybos priemonės (žemė, mašinos, aparatai, įrankiai ir t.t.) prisavintos kaip laisva nuosavybė autonomiškoms privačioms pelno verslamonėms <…>. 2. Rinkos laisvė, t.y. rinka, laisva nuo visų iracionalių apyvartos sąvaržų <…>. 3. Racionali, t.y. kuo tiksliausiai apskaičiuojama, ir todėl mechanizuota technika ir apskaičiuojama ne tik gamyba, bet ir transportas, ne tik prekių pagaminimo, bet ir jų kėlybos kaštai. 4. Racionali, t.y. numatoma, teisė. <…> 5. Laisvas darbas, t.y. žmonių, kurie ne tik teisiškai gali, bet ir ekonomiškai priversti laisvai parduoti rinkoje savo darbo jėgą, buvimas <…>. 6. Ūkio komercializacija; čia turimas galvoje vertybinių popierių, žyminčių teisę į verslamonės dalinius arba į turto dalinius, visuotinis vartojimas. Apskritai išimtinio poreikių tenkinimo orientavimo į rinkos šansus ir rentabilumą galimybė" (Weber 1929 (1923): 221–222).[137]

M. Weberis skiria dvi ekonominės veiklos, reprezentuojančios racionalų kapitalizmą, atmainas: (1) produkcijos, skirtos parduoti laisvoje rinkoje, gamybos organizavimas panaudojant „formaliai laisvą" darbą; (2) spekuliacija rinkoje, prekiaujant įmonių akcijomis bei kitais vertybiniais popieriais. Antrajai atmainai priklauso „orientavimasis į uždarbio šansus a) iš grynai spekuliacinių transakcijų, kurių objektas yra tipizuotos prekės arba garantuoti vertybiniai popieriai; b) iš viešųjų korporacijų nuolatinio kreditavimo; c) iš bendrovių steigimo, parduodant vertybinius popierius reklama prisitrauktiems investuotojams; d) iš spekuliacinio kapitalistinių verslų ir visokios rūšies ūkinių bendrijų finansavimo, siekiant rentabiliai reguliuoti uždarbį arba įgyti galios" (Weber 1976 (1922): 96). Šią antrąją kapitalistinės ekonominės veiklos formą jis laiko tik formaliai, bet ne „substanciškai", arba „materialiai", racionalia. Tik formalus racionalumas būdingas veiklai, kurios subjektas siekia savo sprendimus atremti į kuo tikslesnį apskaičiavimą dalykų, kurie iš principo yra neapskaičiuojami.

---

137 J. Pajaujo vertimas kiek pataisytas.

M. Weberis skiria „šansą“ (*Chance*) ir „atsitiktinumą“ (*Zufall*). „Šansas“ yra racionaliai apskaičiuojama (stebėtų statistinių dažnių pagrindu) rizika. Tokio tipo skaičiavimų pavyzdžiu gali būti tie, kuriais remiasi draudimo bendrovės, diferencijuodamos gyvybės ar sveikatos draudimo įmokas priklausomai nuo kliento amžiaus, sveikatos būklės, profesijos ir pan. Atsitiktinumas yra rizika, susijusi su neapskaičiuojamais įvykiais. Nors veikėjas juos gali laikyti daugiau ar mažiau tikėtinais, tos tikimybės yra tik subjektyvios, labiau atspindinčios veikėjo vidinę būseną, jo didesnį ar mažesnį polinkį rizikuoti, o ne objektyvių tam tikro tipo įvykių dažnių pasiskirstymą pačioje tikrovėje (žr. taip pat Norkus 2003 (2001): 201–209).

Veikėjo, kuris, nors ir maksimizuoja bei kalkuliuoja, tačiau pasikliauja tokiais atsitiktinumais, veiksmus M. Weberis kartu su tokiomis kalkuliacijomis vadina spekuliaciniais. „Veiklos kalkuliaciją reikia vadinti ‘spekuliacine’ tokiu laipsniu, kokiu ji orientuota į šansus, kurių realizavimas vertinamas kaip ‘atsitiktinis’ ir šia prasme ‘neapskaičiuojamas’, ir todėl reiškia ‘atsitiktinumo rizikos’ priėmimą” (Weber 1976 (1922): 92). Tokios veiklos buvimą galima paaiškinti polinkio rizikuoti netolygiu pasiskirstymu populiacijoje – joje visada egzistuoja mažuma, išsiskirianti ypač stipriu polinkiu rizikuoti. Nuo institucinio ir kultūrinio konteksto priklauso, kokio pavidalo ir turinio veiksmais tokia mažuma gali save realizuoti. Ji gali jungtis į gaujas, plėšiančias savo žemiečius, arba į kaimynus puolančias kariaunas. Ta ekonominė sistema, kuri pirmą kartą atsirado Vakarų Europoje, išsiskiria institucijomis, kurios sudaro sąlygas avantiūrizmui reikštis taikiomis formomis – spekuliacija biržoje.

Gali pasirodyti paradoksalu, bet tokio avantiūristinio, tačiau „įkalinto“ biržoje kapitalizmo egzistavimas yra būtinas, kad galėtų veikti kita racionalaus kapitalizmo atmaina – gamybą organizuojantis kapitalizmas, orientuotas į apskaičiuojamą riziką. Spekuliacinio kapitalo aktyvumas padeda paversti neapskaičiuojamus atsitiktinumus apskaičiuojama rizika, kuri yra būtinas orientyras kapitalistams, planuojantiems tik per ilgą laiką galinčias atsipirkti investicijas, gamybos apimtis ir pan. Ypač svarbų vaidmenį stabilizuojant ekonominę aplinką, paverčiant atsitiktinumus apskaičiuojama rizika atlieka vadinamieji „terminuoti sandėriai“, kai spekuliuojama dar nepagamintomis prekėmis (*futures*) bei valiutų kursais, kurie įgalina gamintojus apsidrausti nuo nuostolių, susijusių su žaliavų, pagamintos produkcijos kainų bei valiutos kursų svyravimais. Perpardavinėdami vienas kitam dar nepagamintas prekes (spekuliuodami), linkę į riziką kapitalistai sukuria stabilesnę (apskaičiuojamą) aplinką gamybą organizuojantiems kapitalistams, kuriems M. Weberis priskiria neutralesnes rizikos atžvilgiu nuostatas[138]. Abu – ir spekuliantas, ir gamybos organizatorius – atstovauja dviem racionalaus kapitalizmo formoms, nes viena be kitos negali egzistuoti.

---

[138] Sunku nepastebėti, kad intuityvios M. Weberio terminuotų sandėrių reikšmės „tautos ūkyje“ įžvalgos yra panašios į daugelį tų analitinių išvadų, kurios „abstrakčioje ūkio teorijoje“ buvo įrodytos tik po daugelio dešimtmečių. Pasak M. Weberio, griežtai racionali ūkinė veikla galima tik ten, kur neapskaičiuojami pavojai terminuotais sandėriais yra transformuojami į objektyviai teisingas apskaičiuojamas rizikas. Garsioji Arrow-Debreu teorema, vainikuojanti neoklasikinės ekonominės teorijos pastatą, rinkos ūkio efektyvumą laiko priklausomą nuo rinkų visoms dar nepagamintoms prekėms (futures) buvimo (griežtai racionalūs investiciniai sprendimai be tokių rinkų nėra galimi).

Nuo racionalaus kapitalizmo M. Weberis skiria keletą jo ne tokių racionalių arba tiesiog iracionalių atmainų, kurių galima aptikti ir tose šalyse, kur jau dominuoja racionalusis kapitalizmas. Tai tradicionalistinis kapitalizmas, išsiskiriantis rizikos vengimu. Jį reprezentuojantys verslininkai orientuojasi ne į maksimaliai galimo tam tikroje situacijoje, bet pakankamo, įprasto, tradicinio arba bet kokio (minimalaus) pelno gavimą. Racionalieji, į ateitį žvelgiantys, proaktyvūs kapitalistai nepaliaujamai racionalizuoja gamybą, siekdami iki galo išnaudoti savo įmonių gamybinį potencialą, nepalikti nepanaudotų darbo našumo ir efektyvumo didinimo išteklių. Jų laikysena rinkoje agresyvi, puolamoji. Jie nesitenkina *status quo*, ieško galimybių, kaip sumažinti produkcijos savikainą ir įveikti konkurentus sąžiningoje konkurencijoje didesnio darbo našumo arba principo „didesnės pardavimų apimtys, mažesnės kainos“ taikymo dėka. Kapitalistai tradicionalistai savo įmonių darbą imasi racionalizuoti tik tada, kai gauna žemesnį negu įprasta pelną arba dėl nuostolių gali patirti bankrotą. Jų laikysena rinkoje yra gynybinė, orientuota į turimų pozicijų išsaugojimą. Jie jau patenkinti, jeigu pavyksta galus suvesti su galais ir užbaigti metus be nuostolių (žr. Weber 1997 (1905): 54–58).

Su orientacija į maksimalų pelną, būdinga racionaliajam kapitalizmui, M. Weberis sieja ir kuo tikslesnės kapitalo apskaitos siekį, panaudojant pažangiausias informacijos saugojimo ir apdorojimo technologijas. O tradicionalistinis kapitalistas, nesiekdamas maksimalaus pelno, nesiekia ir optimaliai panaudoti prieinamą informaciją ir pasitenkina apytiksliu ir apytikriu kapitalo apskaičiavimu. Tokį tradicionalistinį kapitalizmą galima aptikti ne vien tik tarp karta iš kartos savo užsiėmimą ir socialinę padėtį paveldinčių pirklių luomo atstovų apsnūdusiuose vėlyvųjų viduramžių ar ankstyvųjų Naujųjų laikų provincijos miestuose.

Juos nusistovėję vietinės „moralinės ekonomijos“ papročiai įpareigojo pirkti ir parduoti pagal „teisingas“ (t.y. tradicines) kainas bei pasitenkinti pelnu, pakankamu gyvenimo būdui, priderančiam jų luominei padėčiai. „Iki pat mūsų dienų, kol aplinkybės neverčia skaičiuoti tiksliai, visų formų kapitalistiniame versle išsiverčiama be tikrai tikslaus skaičiavimo ir vertinimo: vertinama ‘iš akies’ arba tiesiog tradiciškai ir konvencionaliai“ (Weber 1997 (1905): 13). Kur aplinkybės neverčia, ir moderniose kapitalistinėse ekonomikose gali atsirasti ir išlikti tradicinio kapitalizmo salos. Jos netgi yra funkcionalios modernios kapitalistinės ekonomikos kaip visumos funkcionavimo reikmių atžvilgiu: „didelių emisijos bankų reikalai netgi *negali* būti tvarkomi kitaip“ (Weber 1997 (1905): 55).

To M. Weberis negali pasakyti apie kitą kapitalistinės ekonominės veiklos atmainą, kuri šiuolaikinėse kapitalistinėse ekonomikose koegzistuoja su racionaliuoju kapitalizmu. Tai yra politinis kapitalizmas, kurį su antrąja racionalaus kapitalizmo atmaina vienija ypač stiprus polinkis į riziką, dėl ko M. Weberis politinį kapitalizmą dar kitaip vadina avantiūristiniu kapitalizmu. Skirtingai nuo racionaliojo spekuliatyviojo kapitalizmo, kuris orientuojasi į pelno šansus, kuriuos teikia spekuliacija specialiai tam sukurtose vertybinių popierių biržose, politinis kapitalizmas siekia pasinaudoti tomis pasipelnymo

galimybėmis, kurias rinkoje sukuria valstybės egzistavimas ir veikimas. Valstybė gali apsiriboti rinkos santykių subjektų sudarytų kontraktų vykdymo ir vienodai visiems joje konkuruojantiems veikėjams galiojančių „žaidimo taisyklių" paisymo priežiūra. Tačiau turėdama teisėtos smurtinės prievartos monopolį, valstybė gali taip pat dalyti ir ginti monopolines tam tikro tipo ekonominės veiklos teises (privilegijas), tokiu būdu šalia natūraliai atsirandančių arba technologiškai sąlygotų monopolijų sukurdama dirbtines.

Iš tikrųjų verslininkas, siekiantis pasipelnyti iš rinkos mainų teikiamų šansų, gali tai padaryti panaudodamas kapitalą valstybės valdžiai paveikti. Tai gali reikšti politinių jėgų, siekiančių pakeisti esamą savo arba svetimos šalies vyriausybę (šiuo atveju jis gali tai daryti ir spausdamas savo šalies vyriausybę vykdyti atitinkamą užsienio politiką) finansavimą, o taip pat paprastąją ir politinę korupciją, kai jis „nusiperka" iš valdininkų palankų sau sprendimą, pažeidžiantį galiojančius įstatymus, arba įstatymą, suteikiantį galimybę gauti monopolinę rentą. M. Weberis nurodo ir daugiau politinės kapitalistinės ekonominės veiklos pavyzdžių, kurių dauguma šiuo metu turi tik istorinę reikšmę. Tai visų pirma mokesčių atpirkimas, kuris buvo plačiai praktikuojamas ir daugelyje Vakarų Europos valstybių Naujųjų laikų pradžioje, kai jos dar neturėjo administracinių pajėgumų apskaityti visų savo pavaldinių turtą bei pajamas.

Šios politinio kapitalizmo apraiškos buvo būdingos tiems laikams ir socialiniams kontekstams, kai kapitalizmas nebuvo dominuojanti ekonominės veiklos forma, tačiau politinis kapitalizmas buvo dominuojanti, o kartais ir vienintelė ten aptinkama kapitalizmo atmaina. Asmenys, įsitraukę į tokią veiklą, dažnai priklausydavo etninėms ir religinėms mažumoms (viduramžių Europoje tai buvo žydai), nes dėl destruktyvaus poveikio tradicinėms gyvenimo formoms religinė etika drausdavo ja užsiimti dominuojančiai gyventojų daugumai. Tokiu atveju politinis kapitalizmas būdavo parijų kapitalizmas, kurį M. Weberis mini ir kaip atskirą kapitalizmo formą. Jo atstovai būdavo visuomenėje smerkiami ir niekinami. Kapitalistų parijų trapi ekonominė gerovė buvo visiškai priklausoma nuo politinių valdovų apsaugos, kurią jie teikė mainais už paskolas ir kitas ekonomines finansines paslaugas.

Bet politinis kapitalizmas neišnyko ir po racionalaus kapitalizmo atsiradimo bei įsitvirtinimo. Šiuolaikinėje politinės ekonomijos literatūroje jis žinomas rentos paieškų (*rent seeking*) pavadinimu (žr. Krueger 1974; Tullock 1967). Taip vadinami veiksmai, kuriais individualūs verslininkai arba korporacijos siekia gauti pajamų manipuliuodami institucine ekonominės veiklos aplinka. Skiriamasis jos bruožas yra neproduktyvumas – ja socialinis produktas nėra pagausinamas, o tik perskirstomas. Kovose dėl perskirstymo bendras socialinio produkto kiekis sumažėja, nes pačiai kovai už tam tikrų vienašališkus pranašumus užtikrinančių teisės aktų arba vyriausybės sprendimų (pavyzdžiui, apsauginių muitų tarifų, subsidijų, mokestinių lengvatų ir pan.) priėmimą reikia išteklių.

Tai ne tik suinteresuotų asmenų laiko ir energijos sąnaudos, bet ir lėšos viešųjų ryšių kampanijoms, lobizmui, „savų" politikų ir nevyriausybinių organizacijų rėmimui. Kai rentos paieškos yra plačiai paplitusios, tai tie patys asmenys ir korporacijos, kurios išsikovotų

privilegijų dėka laimi kaip tam tikrų prekių pardavėjos ar tiekėjos, tuo pačiu metu pralaimi kaip kitų prekių, kurių gamintojai turi savas privilegijas, pirkėjos, ir maža tokių, kurie gauna tik naudos (daugiau laimi, negu pralaimi). Todėl politinis kapitalizmas yra iracionalus ir ta prasme, kad ten, kur jis yra paplitęs, turto sukuriama mažiau, negu galima būtų sukurti.

Racionalus kapitalizmas M. Weberiui – tai ne tik tam tikras ekonominės veiklos tipas. Jis vartoja kapitalizmo sąvoką ir kaip makroekonominę ar makrosociologinę. Kapitalizmas šia prasme – tai tam tikra ekonominė makrosistema, turinti keletą atmainų priklausomai nuo to, kiek yra išsivystęs darbo pasidalijimas ir kokiu būdu koordinuojami skirtingose gamybos bei paslaugų srityse besispecializuojančių veikėjų veiksmai. Neoklasikinės ekonomikos išplėtotą bendrosios ekonominės pusiausvyros modelį, kuris ekonomiką vaizduoja kaip tarpusavyje susijusių laisvų ir tobulai konkurencingų rinkų sistemą, M. Weberis interpretuoja kaip tobulos rinkos ekonomikos idealų tipą, prie kurio realiai egzistuojančios ekonominės makrosistemos gali šiek ar tiek priartėti. Toks priartėjimas pirmą kartą atsitiko Europoje XIX amžiuje, kai racionaliai kapitalistiškai organizuotos įmonės pradėjo gaminti didžiąją produkcijos dalį. „Visais laikotarpiais randame įvairių formų kapitalizmo, tačiau kasdienės reikmės kapitalistiniu būdu yra tenkinamos tik Vakaruose ir čia tik nuo antros XIX šimtmečio pusės“ (Weber 1929 (1923): 221). Minimalų kapitalistinės rinkos ekonomikos požymių rinkinį sudaro šie:

(1) išplėtotos interlokalinės rinkos masinės paklausos prekėms ir masinė tokių prekių gamyba; vartotojai visus arba beveik visus savo kasdienius poreikius patenkina per rinkos mainus (ikimoderniaisias laikais tokios rinkos egzistavo daugiausiai tik prabangos prekėms, o per mainus vietinėse rinkose vartotojai tenkino tik palyginti nedidelę kasdienių poreikių dalį, kitus vartojimo reikmenis pasigamindavo patys).
(2) išplėtotos gamybos priemonių, žemės, darbo jėgos rinkos. (Gamybos priemonių rinkos nėra centralizuotai planuojamoje ekonomikoje. Žemė nebuvo rinkos mainų objektas viduramžiais, kai su žemėvalda buvo susijusios ir tam tikros politinės galios. Darbo jėgos rinka neišplėtota visuomenėje, kur dauguma ekonomiškai aktyvių narių yra smulkieji gamintojai, gaminantys sau, arba nėra laisvi ir savaveiksmiški veikėjai civilinės teisės prasme – vergai, baudžiauninkai, peonai ir pan.)
(3) išplėtotos kapitalo rinkos ir rinkos dar nepagamintoms prekėms (tokios rinkos yra ta institucinė erdvė, kurioje gali veikti antroji – spekuliacinė – racionaliojo kapitalizmo forma, kurios (netyčinis) šalutinis padarinys yra sąlygų gamybinio ar pramoninio kapitalo veiklai sudarymas).

Kuo labiau tam tikroje konkrečioje makroekonominėje sistemoje išplėtotos rinkos ir kuo labiau jose vykstanti konkurencija priartėja prie tobulos konkurencijos, tuo joje efektyviau išnaudojami gamybiniai pajėgumai bei kitokie ištekliai. Tai ir reiškia kapitalizmo, kaip ekonominės sistemos, veikimo racionalumą. Kapitalizmui vystantis į „gylį“, pateiktasis rinkų sąrašas gali pasipildyti ir kitomis rinkomis. Pirmiausia draudimo nuo visokių verslo ir gyvenimo rizikų rinkomis. Kuo daugiau ir kuo įvairesnių išteklių eko-

nominėje makrosistemoje yra skirstoma per rinkas, tuo daugiau toje visuomenėje kapitalizmo, tuo labiau ji priartėja prie neoklasikinio visuotinės pusiausvyros modelio vaizduojamos tobulos rinkos ekonomikos utopijos, idealaus tipo. Tačiau daugelį reikmių, kurias gali patenkinti privati iniciatyva ir rinka, per viešąsias paslaugas gali patenkinti ir valstybė, kurios funkcijos iš pradžių apsiriboja tik vidaus taikos užtikrinimu ir rinkos santykių subjektų sudarytų sutarčių vykdymo priežiūra.

Apibendindamas valstybės atliekamų funkcijų rato plėtrą, M. Weberis pateikė savo garsiąją biurokratinio valdymo, kaip racionalaus valdžios tipo, analizę. Biurokratinis valdymas yra alternatyvaus rinkai hierarchinio žmonių veiksmų koordinavimo būdo racionali forma. Rinkoje veiksmai koordinuojami mainais ir sutartimis. Valdžios hierarchijose veiksmai koordinuojami įsakymais ir potvarkiais. Biurokratinės hierarchijos racionalumą M. Weberis sieja su funkcine specializacija, centralizacija, specialų išsilavinimą įgijusių valdininkų darbo panaudojimu, funkcionierių veiksmų programavimu taisyklėmis, instrukcijomis, standartinėmis veikimo procedūromis. Jų tikslus paisymas paverčia šią hierarchiją valdymo struktūra, kurioje kiekvieno pareigūno veiksmus tipinėse situacijose galima iš anksto patikimai numatyti taip pat, kaip ir didelės mašinos mažo sraigtelio judesius. Šiuos ir kitus bruožus M. Weberis apibendrino biurokratinio valdymo idealiu tipu.

Makroekonominių sistemų empirinės tikrovės supanašėjimą su neoklasikine laisvų ir negailestingai efektyvių rinkų sistemos utopija M. Weberis laikė trumpalaike istorine anomalija, ateičiai prognozuodamas biurokratinių hierarchijų triumfą. Būtent ši biurokratijos valdžios „geležinio narvo“ prognozė M. Weberiui pelnė teoretiko, savo įžvalgumu pranokusio K. Marxą, šlovę. Prognozuodamas šį triumfą, M. Weberis rėmėsi XIX amžiaus klasikinėje politinėje ekonomijoje plačiai priimtu ilgalaikės ekonominės dinamikos modeliu, kuriame prognozuojama stacionari ekonomikos būsena.

Svarbiausios šio modelio prielaidos yra garsusis Thomaso Roberto Malthuso (1766–1834) suformuluotas gyventojų skaičiaus augimo dėsnis ir vieno iš gamybos veiksnių – žemės – ribotumo faktas (kiti veiksniai – tai darbas ir kapitalas). Pagal šį modelį ekonomika gali augti tik tol, kol kapitalistai gauna pelną, kuris yra vienintelis investicijų šaltinis. Didėjant gyventojų skaičiui, dirbamos vis blogesnės kokybės žemės. Dėl to, skirstant pagamintą produktą, didėja šio gamybos faktoriaus savininkų gaunama dalis (žemės renta), o kapitalo ir darbininkų dalys (pelnas ir darbo užmokestis) – mažėja. Pelnas mažėja iki nulio, o darbo užmokestis smunka iki biologinio egzistavimo minimumo. Ekonomika sustoja, iš šios būklės ją gali išvesti tik katastrofos, sunaikinančios perteklinius gyventojus.

Priimdamas pagrindines šio modelio prielaidas, M. Weberis racionalaus kapitalizmo iškilimą XIX amžiuje siejo su tuo metu dar neišnaudotomis išorinės ekspansijos galimybėmis – naujomis rinkomis Azijoje ir kolonizacijai tinkamų žemių gausa (JAV, Australija, Argentina). Simptomu, rodančiu, kad šių galimybių ribos jau pasiektos, M. Weberis laikė besibaigiančią, o kartu – ir aštrėjančią, didžiųjų valstybių kovą dėl pasaulio pasidalijimo į kolonijas bei įtakos sferas ir jų posūkį į protekcionistinę muitų politiką. Bet kartu

jis matė ir stebėjo kapitalo koncentracijos bei centralizacijos reiškinius, ypač išryškėjusius XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje, kai radosi tokios naujos hierarchinį koordinacijos principą išreiškiančios ekonominio gyvenimo organizacijos formos, kaip trestai, sindikatai, karteliai ir pan.

Pagrindine jų iškilimo priežastimi M. Weberis (kaip ir K. Marxas) laikė stambiosios gamybos pranašumus, palyginus su smulkiąja. Dėl to laisva konkurencinė rinka iš savęs gimdo savo antipodą – biurokratines hierarchijas; racionalus individualistinis kapitalizmas – naują racionalaus kapitalizmo atmainą – biurokratinį kapitalizmą, vis glaudžiau persipinantį su politiniu kapitalizmu. Kapitalistai, nugalintys konkurencinėje kovoje, gali suvaldyti didėjančias firmas tik pasitelkdami samdytus vadybininkus ir biurokratinius valdymo aparatus. Taip tobulas konkurencines rinkas su daugybe pardavėjų ir pirkėjų keičia monopolistinės ir oligopolistinės rinkos, kuriose smulkios firmos dėl galios asimetrijos neturi sėkmės šansų. Šias racionalaus kapitalizmo savigriovos tendencijas valstybinis reguliavimas ir intervencinė ūkio politika tik pratęsia ir atveria vis platesnes erdves atgimti ir reikštis politiniam kapitalizmui.

Ekstrapoliuodamas šias tendencijas į ateitį, M. Weberis klaidingai prognozavo, kad laisvos rinkos ekonomika įžvelgiamoje ateityje transformuosis į socialinę-ekonominę santvarką, kuri bus panaši į ankstesnių laikų didžiuosius „*oikos*'us", kuriuos valdė patrimoninės biurokratijos, o visi pavaldiniai buvo valstybės prievolininkai-baudžiauninkai. „*Oikos*'o" sąvoką M. Weberis vartojo savo ekonominės istorijos tyrimuose, kuriems didžiausią įtaką padarė garsaus jo amžininko – vokiečių ekonomisto Karlo Bücherio (1847–1930) idėjos (žr. Takebayashi 2003). K. Bücheris išplėtojo evoliucinę ūkio raidos tipologiją: namų ūkis (vok. *Hauswirtschaft*) – natūrinis ūkis, gaminantis sau vartoti, miesto ūkis (vok. *Stadtwirtschaft*) – lokalinis mainų ūkis ir nacionalinis ar liaudies ūkis (vok. *Volkswirtschaft*). Namų ūkį K. Bücheris laikė būdingu antikai, miesto ūkį – viduramžiams, liaudies ūkį – naujiesiems laikams (žr. Bücher 1893).

Skirtingai nuo K. Bücherio, M. Weberis skyrė ne vieną, bet dvi alternatyvias kryptis, kuriomis gali vykti namų ūkio transformacija. Viena jų veda prie K. Bücherio miesto ūkio. Jam būdingos vietinės rinkos, kuriose kasdienio vartojimo reikmenų mainams susitinka tiesioginiai jų gamintojai. Iš miesto ūkio, susiklosčius tam tikroms istorinėms sąlygoms, ir atsirado kapitalizmas, kaip ekonominė nacionalinio ūkio sistema. Kita kryptis, kurią M. Weberis laikė istoriškai universalesne, veda prie *oikos*'o – didelio namų ūkio (dvaro) atsiradimo. Jame valdovo reikmes natūrinėmis prievolėmis tenkina asmeniškai nuo jo priklausomi amatininkai ir žemdirbiai, kurie patys yra mažų namų ūkių šeimininkai. Ikimoderniųjų laikų politiniai dariniai ūkiniu požiūriu buvo tokių oikų junginiai. Kai kuriais atvejais (pavyzdžiui, Ptolemėjų laikų Egiptas) dideli politiniai junginiai būdavo organizuoti didžiulio *oikos*'o (dvaro, kuriame visi pavaldiniai yra valstybės baudžiauninkai) pavidalu.

Ptolemėjų Egiptą M. Weberis laikė tos santvarkos, į kurią transformuojasi jo laikų kapitalizmas, prototipu. Todėl jis šią besikuriančią santvarką dar vadino naujuoju Egiptu

ar naująja Egipto baudžiava, o jos gyventojus – naujaisiais felachais. Nuo senovės *oikos*'ų ji skyrėsi didesniu stabilumu, nes pirmieji galėdavo išlikti tik tol, kol ūkio natūralizacija nesunaikindavo piniginės apyvartos, būtinos biurokratinio aparato išlaikymui. Tą stabilumą lemia racionalus naujosios biurokratijos pobūdis. Tas racionalumas reiškia, viena vertus, mokslo žinių pritaikymą, o kita vertus, – formaliai racionalų (taisyklingą, apskaičiuojamą, mašinalų) jos funkcionavimo pobūdį, kaip jį ką tik apibūdinome. Skirtingai nuo senovinių laikų valdžios pareigūnų, kartais taip pat vadinamų biurokratais (pavyzdžiui, senovės Kinijos mandarinų ar Rusijos carams tarnavusių valdininkų), šiuolaikiniai biurokratai yra technokratai-ekspertai – jų galią lemia ne vien padėtis valdžios hierarchijoje, bet ir tam tikros techninės žinios, įgyjamos specialaus išsilavinimo dėka, tikrinamos egzaminais bei kitokiais testais ir sertifikuojamos aukštojo mokslo dokumentais.

Ko biurokratijos „geležiniame narve" nebus – tai asmeninės judėjimo laisvės, kurią M. Weberis įžvelgia verslininko antreprenerio veikloje. Ateities visuomenėse, sustingusiose biurokratijos diktatūros gniaužtuose, atgims visuomenės susiskirstymas į luomus, kurį kapitalizmo ekspansijos ir su ja susijusių sparčių socialinių-ekonominių permainų laikais buvo užgožęs pasidalijimas į klases. Tai nereikš technologinės pažangos ar bet kokios socialinės kaitos pabaigos, tik jos variklis bus biurokratijos valdomų valstybių karinės-politinės varžybos dėl gyvybinės erdvės – įtakos sferų su žaliavų šaltiniais ir kolonizacijai tinkamomis teritorijomis perdalijimo, sukelsiančios vis pasikartojančius pasaulinius karus, panašius į Pirmąjį pasaulinį karą.

M. Weberis tokią ateitį laikė galų gale neišvengiama, o pasipriešinimą jai liberalių pažiūrų žmogui (branginančiam asmens autonomiją ir judėjimo laisvę) – pareiga, kurią reikia vykdyti net ir suvokiant, kad tas pasipriešinimas pasmerktas pralaimėti. Ši herojiško pesimizmo dvasia ypač būdinga vėlyviesiems tekstams, parašytiems Europą sukrėtusių revoliucijų laikais (1918–20 metais). M. Weberis teigė, kad „socialistinių revoliucijų" pergalė tik pagreitintų ir taip neišvengiamos valdininkų diktatūros (ji M. Weberiui buvo socializmo sinonimas) atėjimą (žr. Weber 1918).

16.3. „Nuosavybės atomo" skilimas: Adolfas Berle ir Gardineris Meansas apie vadybinį korporacinį kapitalizmą

Aiškindamas kapitalizmo genezę, M. Weberis nelaikė svarbiu K. Marxo ypač sureikšmintą pradinį kapitalo kaupimą, pabrėždamas, kad patikimo partnerio reputaciją turintis kapitalistas savo sumanymams įgyvendinti gali pasinaudoti skolintu kapitalu. Jo nuomone, reikia skirti ekonominio veikėjo padėtį ar vaidmenį rinkoje ir jo turtinę padėtį. Padėtis ir vaidmuo rinkoje priklauso nuo to, ar veikėjas samdo darbuotojus, ar pats yra samdomas; ar jis organizuoja gamybą arba kitokią ekonominę veiklą, ar yra vykdytojas. O turtinę padėtį apibrėžia veikėjo turtas, kuris rinkos ekonomikos kontekste gali turėti kapitalo pavidalą.

Kapitalo savininkas gali nedalyvauti įmonės, kurioje investuotas jo kapitalas, reikalų tvarkyme. Kita vertus, įmonę įkurti ir jos veiklą organizuoti galima naudojantis skolintu

kapitalu. Šiuo atveju jos įkūrėjas ir organizatorius yra verslininkas antrepreneris, kuris (dar) nėra kapitalistas. Kapitalistai yra jo pasiskolinto kapitalo savininkai, gaunantys už paskolintą kapitalą procentus, o verslininkas antrepreneris už prisiimtą riziką gauna atlyginimą pelno pavidalu. Verslininkas kapitalistas yra verslininkas, rizikuojantis savo paties kapitalu.

Savo klasių teorijoje M. Weberis skiria turto ir rinkos klases. (Weber 1976 (1922): 177–179, 531–534). Kapitalistai – tai turto klasė: priklausomybę jai apibrėžia kapitalo nuosavybė, kuri (jeigu kapitalo daug) jo savininkui suteikia galimybę pasitraukti iš verslo ir gyventi rentininko gyvenimą iš dividendų, procentų už banko indėlius ir kitų investicijų. Verslininkai – tai rinkos klasė: priklausomybę jai lemia darbdavio, vadovo, organizatoriaus vaidmuo. Nors dauguma verslininkų yra kapitalistai, daugybė kapitalistų nėra verslininkai, o daugelis verslininkų neturi jokios kitos nuosavybės, tik skolų. „Auksinė“ daugumos verslininkų svajonė – tapti tokiais stambiais kapitalistais, kad galėtų pasitraukti iš verslo.

Vadinasi, M. Weberio darbuose jau nužymėtas antrepreneriško verslo ir kapitalo skirtumas, kurio nėra K. Marxo kapitalistinio gamybos būdo analizėje. K. Marxui kapitalistas – tai gamybos priemonių savininkas, kuris pats organizuoja gamybą ir rūpinasi pagamintos produkcijos realizacija. Toks vaizdinys atitiko XIX amžiaus vidurio Didžiosios Britanijos kapitalizmo realijas, kai dominavo palyginti smulkios šeimyninės firmos. Tačiau jis nebetiko XIX amžiaus antros pusės Vokietijos kapitalizmui, kai kapitalas stambioms įmonėms būdavo mobilizuojamas steigiant akcines bendroves, kurių vadovai ne visada būdavo kontrolinio akcijų paketo savininkai.

Netiko ji ir XX amžiaus pradžios JAV stambiajam verslui, kurio organizaciją išanalizavo amerikiečių sociologai Adolphas Berle (1895–1971) ir Gardineris Meansas (1896–1988) knygoje „Modernioji korporacija ir privati nuosavybė“ (1932). Joje pateikta vadybinio (*managerial*) korporacinio (*corporate*) kapitalizmo analizė padarė gilią įtaką jau minėtai (žr. 6.5) James Burnhamo vadybininkų revoliucijos teorijai (o netiesiogiai – ir George'o Orwello kūrybai).

A. Berle ir G. Meansas nurodė, kad šiuolaikiniame kapitalizme teisės į privatinės nuosavybės gamybos priemones, kurią K. Marxas laikė esminiu kapitalizmo požymiu, „atomas“ yra suskilęs. Privačios nuosavybės teisę sudaro „paketas“ (arba „ryšulys“) teisių, kaip antai teisė nuosavybės objektą parduoti, dovanoti, įkeisti, valdyti, naudotis, gauti tuo naudojimu ir valdymu sukuriamas pajamas, o taip pat pareiga atsakyti už nesėkmingo nuosavybės objekto panaudojimo atveju kitiems padarytą žalą kitu savininko turtu. Šiuolaikinio kapitalizmo sąlygomis, kai svarbiausiais veikėjais ekonomikoje tampa verslo korporacijos, reali galia naudotis dauguma šių teisių atsiduria samdomų vadybininkų, kurie nominaliai tėra savininkų („principalų“, atstovaujamųjų) agentai (atstovai), rankose (žr. Coleman 2005 (1990): 369–407). Pačių savininkų funkcijos apsiriboja teise gauti įmonės „likutines pajamas“ (jeigu jos veikla sėkminga) bei pareiga prisiimti jos nuostolius (jeigu jos ekonominė veikla buvo nesėkminga).

Istoriškai visų su nuosavybe susijusių teisių ir pareigų subjektai iš pradžių buvo tik fiziniai asmenys. Verslo korporacija buvo dar viduramžiais Europoje tolimosios prekybos pirklių padarytas teisinis išradimas, kurį jau M. Weberis laikė vienu iš tik Vakarų civilizacijos kontekste endogeniškai atsiradusio racionalaus kapitalizmo specifikos atributų.[139] Šitas išradimas padėjo sumažinti individualią riziką bei įgalinti verslo operacijas, kurias kitaip (individualiai) būtų galėję vykdyti tik patys turtingiausi pirkliai, nes joms reikėjo didelio kapitalo.

Susidėję „į krūvą", korporaciją įkuriantys verslininkai sukurdavo išteklių fondą, kurio savininku buvo laikomas ne kiekvienas individualiai, bet jie kaip grupė – korporacija, kuri teisiškai buvo traktuojama kaip atskiras nuo jos įkūrėjų veikėjas („teisinis asmuo"). Tokiam fiktyviam veikėjui atstovaujantys asmenys (agentai) galėjo jo vardu sudarinėti visus įprastus tarp fizinių asmenų rinkos sandėrius (pirkti, parduoti, skolinti bei skolintis ir pan.). Ūkinės nesėkmės (bankroto) atveju korporacijos įkūrėjai prarasdavo tik tą turtą, kurį jie buvo perdavę kaip savo dalį korporacinio veikėjo nuosavybėn (dalinės atsakomybės principas).

Skirtingai nuo bankrutavusios individualios privačios verslo įmonės savininkų arba kompanijos (visos atsakomybės pagrindu įkurtos bendros verslo įmonės) bendrasavininkių, bankrutavusios korporacijos dalininkams negrėsė pavojus prarasti visą turtą ar netgi atsidurti skolininkų kalėjime. Nors jie buvo laikomi korporacijos savininkais, ta jų nuosavybės teisė tebuvo dalinė – apribota kitų bendrasavininkių dalinės nuosavybės teise, ir buvo proporcinga jų investuotai į korporacijos kapitalą daliai. Jeigu ta dalis būdavo mažesnė negu 50%, tai realios tokio savininko teisės apsiribodavo teise gauti proporcingą likutinių pajamų dalį. Bendrasavininkių pasidalijamas likutines pajamas (dividendus) sudarydavo ta korporacijos pajamų dalis, kuri lieka, atsiskaičius su jos samdomais darbuotojais bei kreditoriais ir atėmus investicijas.

Ilgainiui išsiskyrė viešosios korporacijos, kurių dalinės nuosavybės teises sertifikuojančiais vertybiniais popieriais (akcijomis) prekiaujama specialiai įsteigtose akcijų biržose, ir uždarosios, kurių akcijomis biržoje neprekiaujama. Viešosios korporacijos, kurių akcijos aukštai kotiruojamos (vertinamos) biržoje, gali prireikus (pavyzdžiui, gamybai išplėsti ar atnaujinti) lengvai ir greitai pritraukti naujo kapitalo – pakanka išleisti ir parduoti biržoje naują akcijų emisiją. Uždarosioms korporacijoms tokiu atveju reikia skolintis iš bankų (Fligstein and Feeland 1995; Gourevitch and Shinn 2005; Kang and Sørensen 1999).

Daugelis garsių viešųjų korporacijų atsirado iš šeimyninių firmų, jų savininkų įpėdiniams pertvarkius paveldėtas privačias verslo įmones: jų valdymą perdavus samdomiems vadybininkams, o akcijas išpardavus biržoje. Kitos atsirado kaip naujai įsteigtos akcinės bendrovės (*ventures*), įkurtos didelio kapitalo reikalaujantiems projektams (iš pradžių, XIX amžiuje, tai dažniausiai būdavo geležinkelių tiesimas) vykdyti. Tas kapitalas sutelkiamas akcijų biržoje išpardavus naujai įsteigtos korporacijos akcijas. Jų pirkėjai, o kar-

[139] Jam skirtas pirmasis M. Weberio mokslinis darbas – daktaro disertacija „Prekybos bendrovių istorija viduramžiais" (1889).

tu – ir nauji savininkai (kapitalistai), gali būti ne tik privatūs asmenys, bet ir instituciniai investuotojai – kitos korporacijos, draudimo bendrovės, bankai, pensijų fondai. Tarp akcijų savininkų gali būti daug smulkių akcininkų, nes infliacijos sąlygomis akcijų pirkimas ir laikymas gali būti patrauklus būdas apsaugoti santaupas nuo nuvertėjimo.

Tokiais akcininkais gali būti ir samdomi darbininkai. Dividendai gali nebūti ženklus jų pajamų šaltinis, tačiau, įsigiję akcijų, jie nominaliai tampa ir kapitalistais. Tokia jų padėtis sukomplikuoja marksistinio klasinės priklausomybės kriterijaus taikymą. Marksistiniu požiūriu, svarbiausi klasės požymiai yra nuosavybės teisių gamybos priemonėms turėjimas arba neturėjimas ir samdomo darbo išnaudojimas. Kaip samdomas darbuotojas, individas yra išnaudojamas (jeigu tikėsime darbine vertės teorija) darbininkas arba proletaras. Kaip pensijų fondo klientas, jis yra kapitalistas, išnaudojantis įmonių, į kurių akcijas investuotos jo įmokos senatvės pensijai gauti, darbininkus. Taigi tapdamas korporaciniu, kapitalizmas kartu pradeda transformuotis į „liaudies kapitalizmą“ (vok. *Volkskapitalismus*).

Jau XIX amžiaus pabaigoje korporacijos (kontinentinėje Europoje dažniau vadinamos akcinėmis bendrovėmis) tapo dominuojančia stambaus verslo organizacijos forma. A. Berle ir G. Meansas pagrindžia tezę, jog dėl didėjančios nuosavybės teisių sklaidos samdomi vadybininkai korporacijose įgyja vis daugiau jų veiklos kontrolės galių. Didėjant korporacijos akcininkų (savininkų) skaičiui ir mažėjant kiekvieno iš jų turimų akcijų daliai, mažėja ir jų pavienė galia paveikti administracijos sprendimus. Didžioji jų dalis neturi nei laiko, nei pakankamai kompetencijos, kad įsigilintų į įmonės situaciją.

Vienintelis dominantis dalykas yra akcijų kaina biržoje – jeigu ji auga, tai kartu didėja ir jų turtas; jeigu ji smunka, tai jie patiria nuostolių ir skuba turimas akcijas parduoti, kad išvengtų dar didesnių nuostolių. Pagal anglosaksų šalyse veikiančią korporacijų teisę, akcininkų interesams atstovauja direktorių taryba, kuri turi teisę nušalinti vyriausius korporacijų vadybininkus ir paskirti naujus. A. Berle ir G. Meansas teigė, kad kai nė vienas iš investuotojų neturi kontrolinio akcijų paketo, vadybininkai gali savo nuožiūra manipuliuoti direktorių tarybos sudėtimi ir tapti faktiniais įmonės šeimininkais.

Tai visų pirma reiškia, kad akcininkų teisė keisti vyriausius įmonės administratorius praktikoje taikoma vis rečiau, nes akcininkai praranda galią juos nušalinti. Nauji administratoriai skiriami kooptacijos arba „saviatrankos“ (*self-selection*) būdu – iš esmės tokiu pačiu, kokiu sovietinėse šalyse darydavo karjerą nomenklatūrininkai. Neatsitiktinai vienoje įžvalgiausių sovietinės sistemos analizių, kurią XX amžiaus septintajame dešimtmetyje pateikė žymus JAV sovietologas Alfredas G. Meyeris, amerikietiškos korporacijos struktūra ir veikimas panaudojamas kaip raktas Sovietų Sąjungos ekonominės santvarkos esmei atskleisti. A. G. Meyeris ją traktavo kaip superkorporaciją „*USSR incorporated*“, kurią valdo vadybininkai, neatskaitingi savo nominaliesiems viršininkams (akcininkams) (Meyer 1961; 1965).

Kai dėl vienokių ar kitokių priežasčių korporacijos hierarchijos viršūnėje atsirasdavo vakansija, ją užimdavo tas vadybininkas, kuris sugebėdavo užsitikrinti didžiausios vady-

bininkų dalies paramą asmeninių ryšių, dalykinės reputacijos ir kitokių savybių dėka. Tačiau nauji aukščiausi stambių korporacijų vadovai galėdavo būti kviečiami ir iš šalies. Aukščiausių vadybininkų sluoksnis darėsi korporacijų elitu (*corporate elite*) – komunistinę nomenklatūrą primenančiu sluoksniu, kurios nariai savo dalykinės ir kitokios reputacijos dėka užėmė tam tikrą vietą neformalioje prestižo hierarchijoje bei palaikė tarpusavyje socialinius ryšius būdami tų pačių prestižinių universitetų alumnais, elitinių klubų nariais, giminiuodamiesi ir pan (Berg and Zald 1978; Useem 1980; Glasberg and Schwartz 1983). Šias socialines vadybininkų iškilimo pasekmes garsus amerikiečių sociologas C. Wrightas Millsas apibendrino galios elito (*power elite*) koncepcijoje, ypač pabrėždamas tą aplinkybę, kad iš tos pačios socialinės aplinkos yra komplektuojami ir aukščiausi viešosios valdžios pareigūnai (Mills 1956; žr. taip pat Mintz and Schwartz 1985).

Tokios situacijos, kai agentų ar atstovų efektyviai nebekontroliuoja „principalai" ar atstovaujamieji, pasekmės yra ambivalentiškos. A. Berle ir G. Meansas teigė, kad vadybininkų kontroliuojamos stambios korporacijos yra ypač linkusios koordinuoti savo veiksmus su verslo partneriais bei potencialiais konkurentais, susitarti dėl bendros kainų ir darbo užmokesčio politikos, užsiimti lobistine veikla valstybės agentūrose. Tokiai veiklai palankias sąlygas sudaro jau minėtas personalinis privačiosios ir viešosios biurokratijos persipynimas – technokratas, pradėjęs savo karjerą kaip valstybės pareigūnas, gali ją tęsti ir užbaigti kaip aukštas korporacijos vadybininkas. „Kieto" vadybininko reputaciją įgijęs korporacijos vadovas gali būti pakviestas į aukščiausius vykdomosios valdžios postus, o po kurio laiko grįžti atgal į privatų verslą, pasididinęs savo „rinkos vertę" valstybės tarnyboje įgytų žinių ir naujų ryšių dėka.

Todėl vadybinis kapitalizmas kartu yra ir labiau organizuotas kapitalizmas, nes rinkos mainai ir konkurencija nustoja būti vieninteliai jos santykių su kitomis firmomis mechanizmai, o valstybė nustoja būti neutralus arbitras, apsiribojantis konkurencijos sąžiningumo priežiūra. Tokiomis sąlygomis vadybininkams nebėra reikalo orientuoti jų įmonių veiklą į pelno maksimizavimą. Užtenka, kad jų vadovaujamos įmonės gautų „patenkinamą" arba apskritai kokį nors pelną – nebūtų nuostolingos. Plačiosios akcininkų masės, kurios neturi kompetencijos įsigilinti į įmonės reikalus, laiko įmonės akcijas tol, kol jų kaina kyla arba bent nesmunka, ir skuba jas parduoti, kai jos pradeda pigti. Postūmį įmonės akcijų kainų smukimui dažniausiai duoda žinios apie tai, kad įmonė dirbo nuostolingai.

Tačiau nuostoliai gali būti ir blogo įmonės valdymo, ir nuostolių, patirtų dėl novatoriškų, bet todėl ir rizikingų, verslo sprendimų, padarinys. Rizikingi sprendimai todėl ir rizikingi, kad palyginti rečiau yra sėkmingi. Nuostolius gali patirti ir inovatyviai dirbanti įmonė, kuriai šį kartą nepasisekė. Suvokti nesėkmės priežastis galima įsigilinus į įmonės veiklą, o tam dauguma akcininkų (ypač smulkieji) neturi nei kompetencijos, nei laiko. Tik iš dalies šią problemą gali padėti išspręsti reitingavimo bei audito agentūros, kurios turėtų vertybinių popierių rinkos žaidėjams pateikti nešališkus įmonių padėties vertinimus.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad samdomas vadybininkas turi mažiau paskatų vengti rizikos, nes jis rizikuoja ne savo turtu. Iš tikrųjų jis tokių paskatų turi daugiau. Savininkas-vadybininkas yra geriausiai informuotas apie tikrąją įmonės reikalų būklę, ir gali orientuotis į ilgalaikę perspektyvą ir surizikuoti vienais nuostolingais ir nepelningais metais vardan didesnio pelno ateityje. Tuo tarpu vadybininkas, kuris „įvairavo" įmonę į duobę, net jeigu nerizikuoja savo kėde, jis rizikuoja savo reputacija, kuri yra svarbiausias dalykas jo karjerai bei „rinkos kainai". Netgi pateisinamas ilgalaikės strategijos sumetimais laikinas įmonės rodiklių pablogėjimas (ar negerėjimas) gali sukelti akcininkų paniką. Kraštutiniu atveju (iki priešpaskutinio XX amžiaus dešimtmečio taip atsitikdavo labai retai) korporacija gali tapti „priešiško perėmimo" auka, kai atpigusias viešosios korporacijos akcijas pusvelčiui superka akcijų biržos spekuliantai, kurie gali korporaciją netgi likviduoti išparduodami jos turtą pagal rinkos vertę (tai vadinasi aktyvų išplėšimu – *asset stripping*), o vadybininkus kartu su darbuotojais tiesiog atleisdami.

Siekdami tokių situacijų išvengti, samdomi vadybininkai dažniau už vadybininkus-kapitalistus (tokius, kurie yra savo vadovaujamų įmonių savininkai) elgiasi kaip M. Weberio aprašyti tradicionalistiniai kapitalistai: jie esant galimybėms dažniau orientuojasi ne į pelno maksimizavimą, bet į rizikos bei nuostolių minimizavimą. Tai ypač būdinga tuo atveju, kai vadybininko atlyginimas nepriklauso ar nedaug tepriklauso nuo įmonės darbo rezultatų – tada vadybininkas, priimantis rizikingus sprendimus, sėkmės atveju gali tikėtis išlošti mažiau, negu jis rizikuoja pralošti (būti perkeltas į žemesnes pareigas ir įgyti „nevykėlio" reputaciją) nepasisekus. Todėl maksimizuojant savo asmeninę naudos funkciją jam optimalu įmonei vadovauti taip, kad ji tik išliktų, kad ir neišnaudodama visų pelno padidinimo galimybių, visų įmonės rezervų.

Tyrinėtojai, nagrinėjantys „vadybininkų revoliucijos" sukeltus pokyčius kapitalistinės ekonomikos organizacijoje neoklasikinės ekonomikos prielaidų pagrindu, yra linkę iškelti su jais susijusias rizikas ir pavojus. Vadinamosios naujosios institucijų ekonomikos teorijos atstovai siekia paaiškinti tos organizacijos formų tarpšakinę bei nacionalinę variaciją bei raidą (žr. Williamson 1975; 1985). Iš neoklasikinės ekonomikos jie perima prielaidą, kad visi ekonominiai veikėjai yra savanaudžiai egoistai bei oportunistai, visada pasinaudojantys proga pasipelnyti vienas kito sąskaita. Vadybininkai, išnaudodami nuosavybės teisių sklaidos situaciją, didina savo atlyginimus ir mažiau stengiasi darbe, taip pakenkdami savininkų, o netiesiogiai (dėl mažesnio produktyvumo) – ir visos visuomenės interesams.

Tyrinėtojai, kurie asmeninės medžiaginės gerovės siekį laiko tik vienu iš daugelio ekonominės veiklos motyvų, yra linkę ieškoti pozityvių „nuosavybės atomo" suskaldymo pasekmių, nes vadybininkų galios bei jų diskrecinės erdvės plėtra sudaro sąlygas taip pakreipti didžiųjų korporacijų veiklą, kad ji atsižvelgtų ne vien į akcininkų (*stockholders*), bet ir į platesnio interesantų (*stakeholders*) rato ar net visos visuomenės interesus. Tokios interesų grupės gali būti pačios korporacijos darbuotojai; vietinės bendruomenės ar net ištisos šalys,

kur išdėstyti jos gamybiniai ir kiti pajėgumai; nevyriausybinės organizacijos bei „socialiniai antrepreneriai“, inicijuojantys projektus visokiausioms socialinėms problemoms spręsti ir ieškantys reikalingų jiems išteklių; mecenatų ieškantys menininkai bei mokslininkai ir pan.

Šis „nuosavybės atomo“ suskaldymo dėka atsiradęs didesnis korporacijų jautrumas savo „socialinei atsakomybei“ reiškiąs kapitalizmo „suetinimą“. Vadybinis korporacinis kapitalizmas tokiu būdu esąs ne vien labiau organizuotas, bet ir etiškesnis, o kartu – ir socializuotesnis (žr. Etzioni 1988; Carroll 1999; Garriga and Melé 2004; Mizruchi 2004). Iki komunizmo žlugimo rašę konvergencijos teoretikai šią kapitalo socializaciją laikė kapitalizmo artėjimu prie mišrios (jau nei kapitalistinės, nei socialistinės) ekonominės sistemos, o jo atitikmeniu sovietinio bloko šalyse jie laikė įmonių vadovų-technokratų galios stiprėjimą partinių biurokratų sąskaita (Galbraith 1952; 1967).

16.4. Josephas A. Schumpeteris: kapitalizmas kaip kūrybiškas naikinimas

Svarbų indėlį į kapitalizmo analizę įnešė garsus XX amžiaus ekonomistas ir sociologas Josephas A. Schumpeteris (1883–1950). Kaip matėme, M. Weberis (kaip ir neoklasikinė ekonomika) verslininką tapatino su firmos vadovu ar vyriausiu vadybininku (nebūtinai jos savininku), kuris ieško optimalios (pelną maksimizuojančios) gamybos veiksmų kombinacijos esamos technologijos nubrėžtose ribose, siekia racionaliau panaudoti turimus išteklius, išsemti visas turimos technologijos suteikiamas galimybes.

J. A. Schumpeteris versle (*business*) išskyrė du aspektus – vadybą ir antreprenerystę (Schumpeter 1961 (1911); 1998 (1942); 1991). Jam verslininkas – tai pirmiausia novatorius, labiau primenantis paties M. Weberio valdžios sociologijoje vaizduojamą charizmatinį lyderį o ne privengiantį neapskaičiuojamos rizikos racionalų kapitalistą. Tokį verslininką (*businessman*) jis vadina antrepreneriu (*entrepreneur*). Tai ne šiaip sau „ekonominis žmogus“, kaip jį vaizduoja neoklasikinė ekonomika, o veikiau „ekonominis antžmogis“ Friedricho Nietzsche's prasme. „Antreprenerio funkcija – reformuoti arba revoliucinti gamybos struktūrą naudojantis išradimu arba neišmėginta technologijos galimybe naujai prekei gaminti, arba nauju būdu gaminti seną prekę, arba ją gaminti panaudojant naują žaliavų šaltinį, arba sukuriant naują rinką produktams, reorganizuojant pramonę ir t.t.“ (Schumpeter 1998 (1942): 148).[140]

M. Weberio racionalus kapitalistas ir neoklasikinės ekonominės teorijos verslininkas siekia nurungti konkurentus žemesnėmis kainomis jau esamiems produktams arba geresne jų kokybe, o J. A. Schumpeterio verslininkas antrepreneris – pasiūlydamas vartotojui visiškai naujus produktus, sukurdamas jiems rinką ir kuriam laikui įgydamas joje monopolisto padėtį. Ta padėtis laikina, nes dideli pelnai naujų produktų rinkose pritraukia į naujas gamybos šakas mažiau inovatyvius verslininkus. Ekonominis pakilimas sustiprina verslininkų polinkį rizikuoti. Matydami, kaip aplinkui jų konkurentai uždirba didelius pinigus, investuodami į naujo paklausaus produkto gamybą, sukrunta netgi atsargieji

[140] Vertimas pataisytas. – Z. Norkus.

tradicionalistai. Jie ima kreditus gamybai plėsti arba atnaujinti. Tai sukelia perprodukcijos krizes ir recesijas, kurių metu atsargūs pasidaro netgi avantiūristai, o kreditų negauna netgi tokie verslo projektai, kurių perspektyvumas pakilimo sąlygomis jokiam bankui nebūtų kėlęs nė menkiausios abejonės. Užtat įvyksta blogiau dirbančių įmonių atranka – išlieka tik tos, kurios laiku padarė optimalius sprendimus, užtikrinančius jų gyvybingumą ir recesijos sąlygomis.

Austrų ekonomistas ir sociologas apibendrino šiuos ekonomikos raidos bruožus, kuriuos jai suteikia „ekonominių antžmogių" veiksmai, „kūrybiško naikinimo" terminu (1998 (1942): 93). Ne visų gamybinių pajėgumų panaudojimą bei efektyvų esamų išteklių paskirstymą, bet sugebėjimą užtikrinti ekonomikos *vystymąsi* – kokybinį jos atsinaujinimą, kurį reikia skirti nuo paprasto kiekybinio jos *augimo* – austrų ekonomistas laikė pagrindiniu kapitalizmo, kaip ekonominės sistemos, privalumu. Tokį vystymąsi lemia visų pirma naujų mokslo atradimų pritaikymas, iš principo naujų technologijų sukūrimas ir įdiegimas. Tokios naujovės pakeičia ekonomikos struktūrą, nes moraliai pasendina ir padaro nebekonkurencingas esamas įmones ir ištisas pramonės šakas, padaro nebereikalingas ištisas profesijas. Pavyzdžiui, personalinių kompiuterių atsiradimas sunaikino rašomųjų mašinėlių pramonę bei spaustuvininko rinkėjo profesiją.

Dėl tokio vystymosi dalis esamų gamybinių pajėgumų yra ne panaudojami, bet sunaikinami, net jeigu jie yra nauji fizine prasme, ir jais galima gaminti „reikalingą žmonėms" produkciją. Svarbi tik ekonominė reikalo pusė: technologinių proveržių staiga pasendinta įranga yra pasmerkta, nes ja gaminama produkcija nebeturi paklausos arba negali konkuruoti su įmonių, naudojančių naujas technologijas, produktais. Todėl nauja fizine prasme gamybos įranga staiga gali tapti verta tik tiek, kiek už ją galima gauti kaip už metalo laužą. Neoklasikinės ekonomikos, kuri ekonominius reiškinius analizuoja dalinės ar visuotinės ekonominės pusiausvyros sąlygų požiūriu, trūkumu J. A. Schumpeteris laikė statišką požiūrį, kai ekonominis racionalumas tapatinamas su efektyviu išteklių panaudojimu esamiems vartotojų norams patenkinti. Austrų ekonomistas pabrėžia, kad inovatyvūs verslininkai (antrepreneriai), sukurdami naujus produktus, sukuria ir vartotojų paklausą jiems priversdami vartotojus pamiršti savo senuosius norus.

J. A. Schumpeteris naujai pažvelgė ir į stambias verslo korporacijas, užimančias monopolinę padėtį rinkose, kurių iškilimą ne vien marksistai laikė kapitalizmo krizės apraiškomis. Jis teigė, kad didelės firmos yra inovatyvesnės už mažas ir kad inovacijų dažniau pasitaiko tose pramonės šakose, kurios yra monopolinės arba oligopolinės, palyginus su tomis, kuriose veikia daug smulkių firmų sąlygomis, artimomis „tobulai konkurencijai": kai nė vienas iš rinkos veikėjų negali paveikti kainų ir kitų ribojančių sąlygų (1998 (1942): 101–105, 110–111, 117–122). Taip yra todėl, kad tik didelės firmos, gaunančius monopolinius pelnus, turi pakankamai išteklių finansuoti tyrimus, kurie gali vesti į technologinius proveržius, bei prisiimti tas išlaidas bei riziką, su kuria susijęs tikrai naujų produktų įdiegimas rinkoje.

Jis nurodo ir kitus pozityvius padarinius tos laikinos monopolinės padėties, kurią užsitikrina verslininkai antrepreneriai, sukurdami didžiules privačias „verslo imperijas". Didėjant stambių verslo korporacijų vaidmeniui, vyksta inovacijos institucionalizacija, nes jos įkuria mokslinių tyrimų ir eksperimentinės plėtros skyrius, kurių uždavinys yra naujovių paieškos ir diegimas. Inovacija iš pavienių „verslo herojų", veikiančių savo rizika ir atsakomybe, misijos pavirsta vadybininkų-biurokratų valdoma stambiojo verslo funkcija. Dėl to ekonominio aktyvumo ciklų amplitudė gali sumažėti: kai rinkas kontroliuoja stambios korporacijos, institucionalizuotos inovacijos dėka sugebančios išsaugoti technologinę lyderystę, į jas sunkiau įsiskverbti konkurentams mėgdžiotojams, kurių veiksmai galų gale sukelia perprodukcijos krizę.

J. A. Schumpeterio požiūriu, jokių grynai ekonominių priežasčių, dėl kurių kapitalizmas turėtų žlugti, nėra. Vis dėlto jo transformaciją į socialistinę (valstybinę-planinę) ūkio sistemą austrų ekonomistas laikė neišvengiama dėl kultūrinių bei politinių priežasčių: dėl kapitalizmo pažeidžiamumo moraliniais argumentais bei dėl valstybės vaidmens didėjimo demokratinio politinio proceso sąlygomis. Lenktyniaudami dėl rinkėjų balsų, politikai plečia valstybės teikiamų viešųjų paslaugų pasiūlą. Bet dėl to reikia didinti mokesčius. Kadangi rinkėjai priešinasi mokesčių padidinimui, politikai tą pasiūlą finansuoja infliacinės pinigų politikos priemonėmis bei didindami valstybės skolą. Infliacija griauna tradicines buržuazines vertybes (visų pirma, diskredituoja taupumo dorybę) ir plečia elektoratą, imlų socialistinei propagandai (Schumpeter 1998 (1942): 335–346).

J. A. Schumpeteris kur kas optimistiškiau už M. Weberį vertino socialistinės (valstybinės-planinės) ekonomikos galimybes egzistuoti ir užtikrinti ekonomikos pažangą. M. Weberis buvo linkęs sutikti su daugeliu ankstyvojo planinės ekonomikos kritiko Ludwigo Miseso argumentų (Mises 1922; Degutis 1998: 253–263). Skirtingai nuo L. Miseso, M. Weberis neneigė, kad planinė ekonomika gali egzistuoti ir augti bei vystytis, apsiribodamas teiginiu, kad formalaus racionalumo (ekonominio efektyvumo) tokioje ekonomikoje būsią mažiau negu kapitalistinėje. Socializmas, pagrįstas planine ekonomika, galėsiąs pranokti kapitalizmą tik materialiu racionalumu – ekonomikos veikimas atitiksiąs socialistams svarbius „materialius" etinius postulatus (pavyzdžiui, užtikrinsiąs didesnę pajamų ir gerovės lygybę), kurie pačiam M. Weberiui atrodė nepriimtini, nes jis manė, kad jų neįmanoma įgyvendinti nepaaukojus tradicinių liberaliųjų vertybių (Weber 1976 (1922): 45, 56–58).

Panašios buvo ir J. A. Schumpeterio vertybinės nuostatos. Tačiau jis, skirtingai nuo 1920 m. mirusio M. Weberio, buvo stalininės industrializacijos amžininkas, kurios realius, nors komunistinės propagandos ir smarkiai perdėtus (kartu nuslepiant jų kainą), laimėjimus jis drauge su daugeliu amžininkų laikė planinio ūkio gyvybingumo įrodymu. Šį „nemalonų faktą" pripažinti jis reikalavo ir iš tų, kurie (kaip ir jis pats) buvo pasirengę iki paskutiniųjų kovoti prieš socialistus ir socializmą dėl kitokios „gero gyvenimo" sampratos. Jis neįžvelgė jokių principinių kliūčių, kodėl tos institucionalizuotos inovacijos,

kurią jau kapitalizmo sąlygomis vykdo ne pavienių verslininkų antreprenerių, bet vadybininkų valdomos stambios korporacijos, socializmo sąlygomis negalėtų tęsti valstybinių įmonių funkcionieriai.

Gyventi tokioje santvarkoje, kurioje visi yra valstybės tarnautojai, gali būti atgrasu žmogui, kuris, gimęs ir išauklėtas (socializuotas) nesocialistinėje visuomenėje, vertina tas laisves, kurias kapitalizmo sąlygomis užtikrina uždirbta arba paveldėta privati nuosavybė (pavyzdžiui, laisvę nedirbti ir tiesiog džiaugtis gyvenimu eikvojant turimą turtą). Tačiau dėl socialistinės ekonomikos pajėgumo užtikrinti ekonomikos vystymąsi bei patenkinti mokią kasdienio vartojimo prekių paklausą J. A. Schumpeteris neabejojo.

16.5. Karlas Polanyi ir Johnas Maynardas Keynes: laisvos rinkos kapitalizmas – utopija ar antiutopija?

Aptartosios kapitalizmo teorijos išryškina du jo, kaip ekonominės sistemos, privalumus: (1) gebėjimą efektyviai paskirstyti išteklius ir (2) užtikrinti ūkio (kiekybinį) augimą ir (kokybinį) vystymąsi. Bet kartu kapitalizmas – tokia santvarka, kuri niekada nestokojo ir niekada nestokos kritikų. Dažniausiai besikartojantys šios kritikos leitmotyvai yra išnaudojimas, cikliškas ekonominės raidos pobūdis, nedarbas bei jo sąlygojamas skurdas, nelygus pajamų paskirstymas. Nuo kapitalizmo kritikų vertybių priklauso, kokia tvarka išvardijamos šios kapitalizmo ydos ir (ar kaip) tas ydų sąrašas pratęsiamas. Dažnai į šį sąrašą įtraukiamas susvetimėjimas, kultūrinio gyvenimo komercializacija bei vartotojiškumas, pasireiškiantis „gero gyvenimo“ tapatinimu su vartojimo maksimizacija. Šie kapitalizmo kritikos motyvai garsiausiai skamba jo sklandžios raidos laikais. Kai kapitalistinė „augimo mašina“ užsikerta, kultūrinę kapitalizmo kritiką nustelbia ekonominė.

Tačiau bene daugiausia kritikos kapitalizmas susilaukė už savo negebėjimą užtikrinti socialinį saugumą. Ši kapitalizmo yda yra jo, kaip „kūrybiško griovimo“ proceso, užtikrinančio sparčią „gamybinių jėgų“ plėtrą, privalumų išvirkščioji pusė. Technologinė pažanga lemia sparčią ūkio struktūrinę kaitą, o kartu sunaikina uždarbio ir pragyvenimo galimybes ištisoms profesijoms. Kita kapitalizmui kaip ekonominei sistemai būdingų socialinių rizikų grupė kyla iš cikliškos dinamikos, kuri reiškia ir darbo jėgos paklausos svyravimą. Ekonominio nuosmukio tarpsniais dalis samdomų darbuotojų lieka be darbo užmokesčio, taigi ir be pragyvenimo šaltinių.

Smukus šaldytuvų paklausai, jie gali gulėti sandėlyje iki tol, kol prasidės ekonomikos pagyvėjimas ir pakils kainos. Perteklinės braškės ar kiti greitai gendantys produktai gali būti išparduoti smarkiai sumažinus kainą, nors tai ir reikštų nuostolius jos gamintojui ar pardavėjui. Nei viena, nei kita išeitis netinka nebepaklausiai darbo jėgai. Darbo jėga yra tokia prekė, kuri genda ir degraduoja nevartojama, ir ji negali būti išgelbėta nuo „sugedimo“ parsisamdant už mažesnį darbo užmokestį, nes tas užmokestis gali būti nepakankamas pragyventi, išlaikyti vaikus ir nedarbingus šeimos narius. Net jeigu jo pakanka nemirti iš

bado, jo gali nepakakti užtikrinti pragyvenimą, atitinkantį bent minimalius šiuolaikinėse visuomenėse priimtus standartus: nealkti, pajėgti be gėdos priimti svečius, rodytis viešoje vietoje, būti raštingam (šiais laikais – ir naudotis kompiuteriu) ir pan. (Sen 1998 (1984)).

Minėtosios socialinės rizikos yra naujos ir būdingos tik kapitalizmui, nes jos kyla iš darbo jėgos suprekinimo, kai darbo užmokestis tampa vieninteliu pajamų šaltiniu, o civilinių teisių sulyginimas visiems suaugusiems gyventojams suteikia ne tik vienodas teises (nors ir ne vienodas galimybes) siekti vertikalaus mobilumo per konkurenciją rinkoje, bet ir užkrauna vienodą atsakomybę už savo likimą nesėkmės atveju. Gyvenimas ikikapitalistinėse visuomenėse buvo kur kas skurdesnis ir vargingesnis. Kaip ir kapitalizmo sąlygomis, jose žmonės susidūrė su tokiomis visiems laikams būdingomis gyvenimo rizikomis, kurių šaltinis yra darbingumo praradimas dėl senatvės, liga ir negalė, sutuoktinio ar maitintojo praradimas, vieniša motinystė ar tėvystė.

Tačiau atskiro gamintojo gerovė ikikapitalistinėse ekonominėse sistemose labiau priklausė ne nuo rinkos konjuktūros svyravimų, bet nuo oro sąlygų, nes didžiąją gyventojų dalį sudarė valstiečiai, gaminę sau. Taip pat ir kapitalistinėse ekonomikose jų suprekinimo masto apytikriu rodikliu galima laikyti smulkių žemės ūkio produkcijos gamintojų dalį iš bendro gyventojų skaičiaus (Esping-Andersen 1990: 89). Nuo bado nederliaus atveju ar nuo ką tik suminėtų tradicinių individualių gyvenimo rizikų ikikapitalistinėse ekonominėse sistemose apsaugodavo ekonominių ryšių formos, pagrįstos abipusiškumo ir perskirstymo principais, kuriuos savo originalioje kapitalizmo kaip ekonominės sistemos analizėje aptaria žinomas ekonominės antropologijos teoretikas Karlas Polanyi (1886–1964).

Rinkos mainų santykiai yra sudalykinti: kiekvienas gali ir turi galvoti tik apie savo naudos maksimizavimą – gauti kuo daugiau naudos kuo mažesniais kaštais. O paslaugų ir daiktų mainai pagal abipusiškumo ir perskirstymo principus yra „įrėminti“ į tam tikrus socialinius santykius, suasmeninti, paversti tik atskiru platesnių žmogiškų santykių, kurių neišsemia dalykiškas ekonominės naudos siekimas, aspektu. Abipusiškumo principą ryškiausiai reprezentuoja ikimoderniose visuomenėse plačiai paplitusios keitimosi dovanomis, giminių bei kaimynų solidarumo (talkų, beprocentinių paskolų nelaimės atveju) praktikos, kai žmonės keičiasi paslaugomis ir daiktais pagal paprotines tradicijas, o ne perka už pinigus, siekdami kuo daugiau gauti už kuo mažesnę kainą (Polanyi 2002 (1944): 55–56)).

Siekdami užsitikrinti sočią senatvę, žmonės stengėsi užsiauginti kuo daugiau vaikų ir kuo geriau juos išauklėti. Svarbų vaidmenį atliko bažnyčia ir religinės bendruomenės, o taip pat cechai, gildijos ir kitokios korporacinės luominės institucijos, užpildančios šeimos paliktas socialinės gerovės palaikymo spragas. Norėdami sulaukti paramos gaisro, nederliaus, ligos atveju žmonės palaikė plačius ir glaudžius giminystės ryšius, į šio savo socialinio kapitalo palaikymą investuodavo itin didelę savo išteklių dalį. Tokio „rišančio“ socialinio kapitalo prisodrintas vietines visuomenes vokiečių sociologas Ferdinandas Tönniesas pavadino bendruomenėmis (*Gemeinschaft*), skirdamas jas nuo atomistinių ir individualistinių šiuolaikinių visuomenių (*Gesellschaft*) (Tönnies 1957 (1887).

Perskirstymo principą ryškiausiai reprezentuoja vergų, kolonų, baudžiauninkų, klientų duoklės ir prievolės savo ponams bei patronams, su kuriais juos sieja asmeninės priklausomybės ryšiai. Marksistiniu požiūriu, tai yra tiesiog įvairios neekonomine prievarta pagrįstos išnaudojimo formos, kurias kapitalistinėje visuomenėje pakeičia labiau užmaskuotas, tik teorinės analizės (pagrįstos darbine vertės teorija) priemonėmis atskleidžiamas laisvai samdomos darbo jėgos išnaudojimas. K. Polanyi pabrėžia, kad duoklės ir nemokamas darbas ponams bei patronams yra tik viena šių santykių pusė.

Kita yra ponų ir patronų pareiga ir atsakomybė už asmeniškai nuo jų priklausomų žmonių gerovę. Ta pareiga ir atsakomybė reiškia ponų ir patronų teisę kištis į priklausomų žmonių asmeninį gyvenimą, bausti juos fizinėmis bausmėmis, tačiau kartu ir leidžia priklausomiesiems prašyti iš pono ar patrono pagalbos. Aukštas socialinis statusas ikikapitalistinėse visuomenėse uždeda dosnumo prievolę, kuriai vykdyti to statuso turėtojas ir panaudoja didžiąją prievolėmis ir duoklėmis įgyjamų išteklių dalį. Tokiu būdu vyksta išteklių perskirstymas, kuris apima ir likimo nuskriaustųjų minimalių poreikių patenkinimą (Polanyi 2002 (1944): 55–56).

Tradicinės apsaugos nuo gyvenimo rizikų formos nustojo patenkinamai veikti įsibėgėjus didžiajai transformacijai. Taip K. Polanyi vadina XVIII–XIX a. vykusius persipynusius nacionalinių valstybių ir rinkos visuomenių formavimosi procesus, kurių varikliu jis laiko liberalią, švietėjišką visų žmonių lygybės ir laisvės ideologiją. Skirtingai nuo ekonominio liberalizmo teoretikų, K. Polanyi nemanė, kad rinkos mainai yra natūrali socialinė tvarka, kuri savaime susikuria ir išsprendžia visas ekonomines ir socialines problemas, jeigu tik netrukdo dirbtinis valstybės valdžios įsikišimas. Priešingai, laisva rinka yra ne natūrali, bet dirbtinė ekonominės organizacijos forma, kurios sukūrimui bei veikimui užtikrinti būtina stipri valstybė (Polanyi 2002 (1944): 76–84).

Jis teigė, kad pirmųjų nacionalinių rinkų, imlių ir erdvių masinei fabrikinei gamybai, atsiradimas buvo kryptingos ir atkaklios valstybės politikos, kuria buvo naikinamos lokalines rinkas viena nuo kitos skyrusios vietinės privilegijos, rezultatas, o paties rinkos savireguliacijos mechanizmo veikimas yra priklausomas nuo kryptingos valstybės ekonominės politikos, kurios pagrindinis tikslas iki pat 1929–1933 metų buvo vadinamojo „aukso standarto“ palaikymas. Platūs, sofistikuoti rinkos mainai neįmanomi be tokios piniginės sistemos, kurios veikimą gali užtikrinti tik valstybė, o tiksliau – valstybių tarptautinė sistema, nes priešingu atveju kapitalizmui keblu peržengti vienos šalies sienas (Polanyi 2002 (1944): 76–84, 143–150).

„Aukso standarto“ politiką vykdančių šalių apyvartoje cirkuliuodavo tiek popieriniai, tiek auksiniai pinigai (monetos), o centrinis bankas laisvai keisdavo bet kokį savo šalies popierinių pinigų kiekį į jų nominale nurodytą tauriojo metalo kiekį. Į apyvartą jis negalėjo išleisti daugiau pinigų, negu turėjo aukso atsargų, o joms kaupti valstybė turėjo skirti dalį biudžeto įplaukų. Negalėdamos pinigų emisija finansuoti savo išlaidų, valstybės buvo

priverstos riboti jas. „Aukso standarto“ politikos besilaikančių valstybių ekonomika kentėjo nuo defliacijos – dėl pinigų stygiaus gamybai plečiantis kainos ne kildavo, bet smukdavo. „Aukso standarto“ politika vertė subalansuoti valstybės biudžetą (kad išlaidos neviršytų pajamų), tačiau kartu labai apribojo valstybių galimybes spręsti „socialinį klausimą“.

Taip XIX amžiaus teoretikai pavadino kompleksą socialinių problemų, kurios iškilo atsiradus rinkos visuomenei: joje žmonės gali įgyti pragyvenimo priemonių tik per rinkos mainus, todėl tampa naujų socialinių rizikų, kurių šaltinis yra šios visuomenės technologinis dinamizmas bei cikliški ekonominio aktyvumo svyravimai, aukomis. K. Polanyi nuomone, pačioje „rinkos visuomenės“ (kaip pilnos tobulai konkurencingų rinkų sistemos) sąvokoje slypįs prieštaravimas, nes savireguliuojamieji rinkos mainai esąs toks socialinės koordinacijos mechanizmas, kuris naikina patį socialumą. „Jeigu būtų leista, kad rinkos mechanizmas vienintelis valdytų žmonių likimus ir jų aplinką, netgi tai, kokios ir kiek jie turi perkamosios galios, tai galiausiai sukeltų visuomenės suirimą. <...> Netekę apsauginės kultūrinių institucijų uždangos, žmonės žus nuo tokio socialinio apsinuoginimo, jie mirs kaip aštraus socialinio pairimo aukos nuo ydų, perversijų, nusikaltimų ir bado. Gamta sugrįš prie savo pirmapradžių elementų, gyvenvietės ir kaimai ištuštės, upės bus užterštos, kariniam saugumui kils pavojus, o galia gaminti maisto produktus ir gauti žaliavų – sunaikinta“ (Polanyi 2002 (1944): 81).

Šiais visuomenės egzistavimui keliamais rinkos pavojais K. Polanyi aiškino opozicinių liberalizmui socialinių-politinių sąjūdžių – socializmo (kurio radikali atšaka yra komunizmas), krikščioniškosios demokratijos, fašizmo iškilimą. Bendras jų bruožas yra reikalavimas pripažinti „socialines teises“ visateisiams valstybės piliečiams. Tų teisių minimumas reiškia teisę gyventi ir tiems, kurie pralaimi rinkos konkurencijoje arba neturi pasiūlyti rinkoje nieko paklausaus. Nusilpus arba žlugus tradicinėms socialinės gerovės institucijoms, dauguma šių sąjūdžių šalininkų socialinio saugumo užtikrinimo funkciją priskyrė valstybei. Ji turėjo panaudoti mokesčių sistemą tam perskirstymui, kurio tradicinės gerovės institucijos nebevykdė.

Kiti pasisakė už tokių naujai atsiradusių socialinės gerovės institucijų, kaip profesinės sąjungos, teisių plėtimą. Darbininkų organizavimasis turėjo išlyginti tą nepalankų darbui derybinės galios santykį, kuris laisvos konkurencinės rinkos sąlygomis dėl didesnio kapitalo mobilumo ir didesnės darbdavių koncentracijos (darbdavių daugiau negu darbo ieškančių darbininkų, o kai kurie darbdaviai gali būti lokaliniai monopolistai, diktuojantys savo sąlygas) paprastai susiklosto kapitalo naudai.

Liberalai laikė „socialinį klausimą“ nepakankamo rinkų išsiplėtojimo bei kapitalistinės „rinkos kultūros“ stygiaus reikalu. Rinkos santykių plėtra sukurianti ir ypatingas komercines apsaugos nuo tradicinių ir naujų socialinių gyvenimo rizikų formas – rizikų rinkas, kuriose veikia privatus draudimo verslas. Besirūpinantys savo gerove piliečiai gali apsidrausti ir nuo tradicinių, ir nuo naujų socialinių rizikų, sudarydami su draudimo kompanijomis pačių įvairiausių rūšių draudimo sutartis, o taip pat tiesiog taupyti „juo-

dai dienai“. Taigi reikia kuo daugiau dirbti, kuo daugiau taupyti ir iš anksto planuoti savo gyvenimą – išmokti gyventi pagal protestantiškosios darbo etikos reikalavimus, kaip jie pavaizduoti garsiajame M. Weberio veikale (Weber 1997 (1905)). Tokios „protestantiškos dorybės“ ir sudaro šerdį tos kapitalistinės „rinkos kultūros“, kurios stinga paternalistinės globos besiilgintiems vakarykščiams kaimiečiams, dar neįpratusiems prie rinkos visuomenės autonomijos ir laisvės, kurios išvirkščia pusė yra atsakomybė už visas savo veiksmų (taip pat ir neapdairiai laiku nepadarytų) pasekmes.

Viena iš tokio neatsakingumo raiškos sferų XIX amžiaus liberalai laikė prokreacinį elgesį: individai, kurie nėra socializuoti kapitalistinės rinkos kultūros dvasia, sudaro šeimas ir gimdo vaikus nesukaupę tam reikiamų išteklių. Dėl tokio „gyvuliško“ elgesio žmonių giminės likimą tebelemiąs britų ekonomisto Th. R. Malthuso suformuluotas „absoliutaus gyventojų pertekliaus“ dėsnis, pagal kurį kiekvienai gyvūnų rūšiai yra būdingas polinkis gausėti geometrine progresija. Tokį „gyvulišką“ moraliai palaidų skurdžių dauginimąsį, dėl kurio gyventojų skaičius auga sparčiau už pragyvenimo priemonių gamybos augimą, XIX amžiaus liberalai laikė svarbiausia ir kapitalistinėje rinkos ekonomikoje išliekančio nedarbo ir skurdo priežastimi (Polanyi 2002 (1944): 123–135).

Kita ne mažiau svarbia nedarbo ir skurdo priežastimi jie laikė profesinių sąjungų veiklą bei stiprėjančią socialistų partijų ir socialistinių idėjų apskritai įtaką. Dėl to priimami įstatymai, reguliuojantys darbo laiką, reglamentuojantys darbininkų atleidimą bei įpareigojantys darbdavius mokėti socialinio draudimo įmokas. Liberalių ekonomistų požiūriu, tokiu būdu esanti iškreipiama darbo jėgos rinka – suvaržomas darbo jėgos, kaip gamybos veiksnio, mobilumas. Susivieniję į profesines sąjungas ir streikuojantys, kai tik darbdaviai siekia sumažinti darbo užmokestį iki jų darbo jėgos „rinkos vertės“, darbininkai kolektyviai monopolizuoja turimas darbo vietas ir neleidžia gauti darbo pasirengusiems dirbti už mažesnį darbo užmokestį savo klasės draugams. Dėl to negali būti panaudotas visas kapitalas – būtent ta jo dalis, kurios investavimas būtų pelningas darbo jėgos kainai smukus iki to dydžio, koks jis būtų visiškai laisvoje ir tobulai konkurencingoje rinkoje.

Taip kairiųjų partijų veikla trukdo pasiekti makroekonominę pusiausvyrą – tokią visuomenės būklę, kurioje efektyviai išnaudojami visi ištekliai, visi jos gamybiniai pajėgumai ir įdarbinama visa norinti dirbti darbo jėga. Silpna (dėl nepakankamai išsivysčiusios rinkos kultūros ir dėl valstybės pastangų pačiai užtikrinti socialinį saugumą) komercinių draudimo kompanijų teikiamų paslaugų paklausa trukdo atsirasti naujoms rizikų rinkoms. Jų plėtra leistų išspręsti socialinės apsaugos ne tik nuo tradicinių gyvenimo rizikų, bet ir nuo naujų, kapitalistinės rinkos ekonomikos sukurtų, gyvenimo rizikų problemą pačiai kapitalistinei rinkos ekonomikai savitomis priemonėmis. Taip pagaliau neoklasikinis tobulos rinkos visuomenės modelis virstų tikrove.

Didžiosios išsivysčiusių kapitalistinių šalių galios elito dalies tikėjimas šiais kapitalistinės rinkos ekonomikos nesėkmių aiškinimais palūžo per 1929–1933 metų didžiąją pasaulinę ekonominę krizę, ekonomiškai sužlugdžiusią (masiškai bankrutuojant bankams) plačius

sluoksnius, kurių darbo etika bei noras dirbti nekėlė nė mažiausių abejonių. 1931 m., Anglijos bankui sustabdžius svaro sterlingų keitimą į auksą, galutinai žlugo ir „aukso standartas“, kuris ligi tol buvo liberaliosios ekonominės politikos kelrodė žvaigždė, nes orientacija į jį reiškė, kad iš keturių tradicinių ekonominės politikos prioritetų ((1) subalansuotas biudžetas, (2) infliacijos minimizavimas, (3) nedarbo mažinimas ir (4) stabilaus bei tolygaus ekonomikos augimo užtikrinimas) pirmenybė teikiama pirmiems dviems.

Naują neoklasikinės teorijos variantą, kuris sulaukė itin plataus demokratinių Vakarų šalių (visų pirma, anglosaksų ir skandinavų) politinio ir intelektualinio elito pripažinimo, išplėtojo garsus britų ekonomistas J. M. Keynesas (1883–1946) 1936 m. išėjusioje knygoje „Bendroji užimtumo, procento ir pinigų teorija“ (Keynes 1936). Šiame veikale jis pateikia makroekonominį modelį, kurį galima kvalifikuoti kaip neoklasikinę laisvos ir tobulai konkurencingos rinkos ekonomikos antiutopiją. Jis vaizduoja, kaip ir kodėl ekonomika, kurią (kaip ir senajame neoklasikiniame tobulos rinkos ekonomikos modelyje) sudaro tobulai konkurencingų laisvų rinkų sistema, gravituoja link tokios pusiausvyros būklės, kai nepanaudojamas visas kapitalas ir visa darbo jėga.

Tokį rezultatą J. M. Keynesas gavo pakeitęs kai kurias neoklasikinės ekonomikos prielaidas, kuriomis nusakomos „ekonominio žmogaus“ (*homo oeconomicus*) savybės. J. M. Keynesas teigė, kad rinkos santykių dalyviai daro tam tikrų sistemingų kognityvinių klaidų arba turi tam tikrų specifinių pirmenybių (preferencijų), kurių buvimą ignoruoja tobulos rinkos ekonomikos modelis. Svarbiausia iš jų yra „likvidumo“ preferencija – kapitalo savininkai yra linkę jį ne investuoti, o turėti likvidžia, t.y. pinigų, forma. Priešingai negu teigė klasikiniai kapitalizmo teoretikai, rinka nėra toks žmonių ekonominių veiksmų koordinavimo būdas, kuris be kitokių koordinavimo priemonių pagalbos užtikrintų efektyvų visuomenės, pagrįstos giliu ir plačiu darbo pasidalijimu, išteklių panaudojimą.

Visiškai laisva ir tobulai konkurencinga rinka yra antiutopija, nes tokiai rinkai yra būdingos sistemingos nesėkmės – ji nėra pajėgi išnaudoti visą gamybinį potencialą ir užtikrinti stabilų, tolydų, ekonominių recesijų nepertraukiamą ūkio augimą. Neoklasikiniai ekonomistai iki J. M. Keynes'o (ir šiuolaikiniai neoliberalieji jo kritikai) rinkos nesėkmes aiškina rinkų neišsiplėtojimu (tam tikro tipo ištekliai dar nėra rinkos mainų objektas), dėl monopolijų ir oligopolijų nepakankama konkurencija, o taip pat tais rinkos iškraipymais, kuriuos sukelia valstybės kišimasis. J. M. Keynesas teigė, kad ir visiškai atitinkanti neoklasikinį tobulos konkurencijos idealą ekonomika nėra pajėgi užtikrinti efektyvų išteklių panaudojimą ir negali veikti kartkartėmis neužstrigdama ekonominio aktyvumo ciklų recesinėse fazėse.

Pašalinti šiuos laisvos rinkos ekonomikos trūkumus galima tik valstybiniu jos reguliavimu, kuris ją iš laisvos paverčia reguliuojama arba socialine, o kapitalizmą padaro „gerovės kapitalizmu“. Laisvos konkurencijos kapitalizmas nėra socialinė rinkos ekonomika arba gerovės kapitalizmas dėl to, kad nepajėgdamas panaudoti visų esamų gamybinių pajėgumų, jis pasmerkia dalį visuomenės narių skurdui ir nedarbui. Būtent nedarbo sumažinimą

J. M. Keynesas laikė svarbiausiu ekonominės politikos prioritetu, infliaciją ir ypač biudžeto deficito nebuvimą nukeldamas į jos prioritetų sąrašo pabaigą. Jis teigė, kad nedarbą galima sumažinti monetarinės ir fiskalinės politikos priemonėmis skatinant paklausą, kai ekonomika yra recesijos būklėje arba į tokią krypsta, ir ją slopinant, kai ji išgyvena bumą.

Britų ekonomistas įrodinėjo, kad dėl vadinamojo multiplikatoriaus efekto (paklausa kuria naują paklausą) palyginti nedidelių valstybės intervencijų gali pakakti ekonomikos nuosmukiui sustabdyti arba ją išvesti iš sąstingio būklės, pavyzdžiui, sumažinti centrinio banko paskolų procentą, investuoti į viešuosius darbus ir nutiesti kelius. J. M. Keynesas įrodinėjo, kad jeigu tai būtų daroma įšaldžius darbo užmokestį, tokios priemonės infliacijos nesukeltų. Tiesa, tokiu būdu stimuliuojant ekonomiką, neįmanomas nedeficitinis biudžetas. Tačiau jis laikė biudžeto deficitą priimtinu, jeigu vyriausybei pakanka politinės valios likviduoti valstybės skolą ekonominio bumo metu padidinus mokesčius. Šiuo klausimu jo rekomendacijos buvo visiškai priešingos toms, kurias teikė neoliberalieji laisvos rinkos apologetai, raginę ekonominio pakilimo situaciją išnaudoti mokesčiams sumažinti.

J. M. Keyneso idėjos itin greito populiarumo susilaukė todėl, kad jos suteikė intelektualinį pagrindą ekonominės politikos priemonėms, kurių politinių aplinkybių spaudžiamos vyriausybės griebėsi dar iki jo knygos pasirodymo. Taikydamos tas priemones, jos dažnai nueidavo kur kas toliau, negu rekomendavo britų ekonomistas. Tokia buvo JAV 1932 m. prezidentu išrinkto Franklino Delano Roosevelto „Naujojo kurso“ (*New Deal*) bei „Liaudies fronto“ vyriausybės Prancūzijoje (1936–38 metais) politika. „Stichiški“ keinsininkai buvo ir nacistai Vokietijoje (Abelshauser 2004: 57–59). Tačiau apskritai paėmus, tokios politikos pirmiausia imdavosi kairiosios partijos, reaguodamos į savo elektorato, kurio branduolį sudarė nuo nedarbo itin nukentėję darbininkai, nuotaikas.

Dešiniosioms partijoms (įskaitant tas, kurios anksčiau daugiau ar mažiau nuosekliai vykdė liberaliąją ekonominę politiką) beliko sekti jų pavyzdžiu, nes priešinimasis „gerovės kapitalizmo“ kūrimui atrodė ir politiškai pavojingas, nes didino plačiųjų masių imlumą komunistinei propagandai, kuri siūlė radikaliai „išspręsti“ visas socialines problemas sekant Sovietų Sąjungos pavyzdžiu. Antrojo pasaulinio karo metais smurtas ir prievarta buvo tapę milijonų žmonių kasdienybe, todėl liberalams brangių civilinių žmogaus teisių pažeidimai daugeliui neatrodė nepriimtina kaina už greitą ir radikalų materialinių pokario metų nepriteklių pašalinimą, žadamą planinės ūkio sistemos šalininkų.

Plačiųjų masių kairiosios radikalizacijos, kuri buvo ypač didelė tose šalyse, kur komunistai Antrojo pasaulinio karo metais įstengė įgyti kankinių ir tikrųjų patriotų aureolę (visų pirma Italijoje ir Prancūzijoje), sąlygomis J. M. Keyneso idėjomis legitimuojamai ekonominei politikai alternatyvos nebuvo. Palankias sąlygas „gerovės kapitalizmo“ idėjai įgyvendinti sudarė ir Antrojo pasaulinio karo metais nepaprastai sustiprėję Vakarų šalių valstybių administraciniai pajėgumai, kurie buvo išplėtoti ekonomikai mobilizuoti totalinio karo reikmėms, o taip pat smarkiai padidėję valstybės finansiniai ištekliai. Karo metais labai išaugę mokesčiai po karo jau nebuvo sumažinti iki prieškarinio lygio.

Tie pajėgumai bei ištekliai buvo panaudojami ne vien greitai padidinti karo technikos gamybą, bet ir patenkinti bent jau minimalias plačiųjų masių kasdienio vartojimo reikmes. Po karo valstybė negalėjo kratytis prievolės rūpintis našlėmis, našlaičiais, karo invalidais, perkeltaisiais asmenimis, karo veteranais ir kitais asmenimis, kurie dėl karo metų aukų ir nepriteklių laikė save nusipelniusiais valstybės dėmesio ir globos. Sukūrus atitinkamas tarnybas, buvo techniškai nesunku išplėsti asmenų, kurie galėjo pretenduoti į valstybės globą, ratą.

Tiesa, tokio ekonominio gyvenimo suvalstybinimo epizodų būta ir anksčiau. Dar V. Leninas kaizerinės Vokietijos karo ekonomikos organizaciją laikė pavyzdžiu ir prototipu, kaip turėtų būti organizuota planinė socialistinė ekonomika. Tačiau po Pirmojo pasaulinio karo valstybinis ekonomikos reguliavimo aparatas buvo demontuotas, o nuo karo veiksmų nukentėjusių sričių (palyginti nedidelių) atstatymas vyko daugiausiai privačios iniciatyvos dėka. Po Antrojo pasaulinio karo ir nugalėtojų, ir pralaimėjusiųjų šalyse karo metu sukurti valstybės administraciniai pajėgumai bei fiskaliniai ištekliai buvo plačiai naudojami taikaus atstatymo ir rekonstrukcijos reikalams.

Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje netgi buvo nacionalizuoti energetikos, transporto, kalnakasybos ir kitų pramonės šakų objektai, kad jų nusidėvėję ar moraliai pasenę karo metais gamybiniai įrengimai būtų atnaujinti valstybės lėšomis. Valstybė nacionalizuodavo pirmiausia tas įmones, kurioms grėsė bankrotas, o jų darbininkams – nedarbas, ir skirdavo subsidijas jų gyvybingumui palaikyti arba kapitalui atnaujinti. Visa tai jau išėjo toli už J. M. Keyneso, kuris nebuvo nacionalizacijos šalininkas, rekomendacijų ribų.

17 skyrius

Fordistinio kapitalizmo iškilimas ir nuosmukis

17.1. Fordistinis kapitalizmas ir jo gerovės režimai

Gerovės kapitalizmo „aukso amžius“, prasidėjęs po Antrojo pasaulinio karo, tęsėsi iki aštuntojo dešimtmečio pradžios. Simboline šio amžiaus pabaiga galima laikyti 1973 m., kai po ketvirtojo arabų-Izraelio karo susikūręs naftą eksportuojančių šalių kartelis smarkiai pakėlė naftos kainas. Tačiau jo krizės požymiai pradėjo ryškėti jau šio „naftos šoko“ išvakarėse, kai pradėjo griūti tarptautinė finansinė sistema, žinoma Bretton Woodso sistemos pavadinimu. Ji buvo pavadinta JAV New Hampshiro valstijos miestelio, kur 1944 m. rudenį susirinkę antihitlerinės koalicijos šalių (išskyrus Sovietų Sąjungą) atstovai pasirašė susitarimus, kuriais buvo įkurtas Tarptautinis valiutos fondas bei Pasaulio bankas, o taip pat nustatyta tarptautinių atsiskaitymų tvarka, vardu (žr. Eichengreen 1996: 93–135).

Tos tvarkos kertinis stulpas buvo JAV vyriausybės įsipareigojimas fiksuotu kursu JAV dolerį laisvai keisti į auksą, tuo tarpu kai kitos sistemos dalyvės galėjo, priklausomai nuo nacionalinės ekonomikos būklės, reguliuoti santykį, kuriuo nacionalinės valiutos buvo keičiamos į dolerį. Šalių, įsijungusių į Bretton Woodso sistemą, vyriausybėms nauja tvarka į rankas davė galingus makroekonominės kontrolės instrumentus. Kartu su iš Antrojo pasaulinio karo laikų išlikusiais kapitalo judėjimo apribojimais ji įgalino tvirtai kontroliuoti tarptautinį kapitalo srautų judėjimą ir užtikrino plačią erdvę vykdyti atskirą nacionalinę ekonominę politiką, savo nuožiūra reguliuojant nacionalinės rinkos parametrus. Kitaip sakant, ji sukūrė tokias institucines rinkos ekonomikos veikimo sąlygas, kurios užtikrino J. M. Keyneso rekomenduotos aktyvios valstybės anticiklinės ekonominės politikos veiksmingumą.

Žvelgiant iš platesnės politinės ekonominės perspektyvos, Bretton Woodso sistema pakeitė darbo ir kapitalo derybinės galios santykius darbo naudai ir leido labiausiai nuo kapitalizmo sukeliamų socialinių rizikų nukenčiančioms gyventojų grupėms panaudoti

savo balsus, kad vyriausybės vykdytų politiką, kuria būtų įgyvendinamos piliečių socialinės teisės. Veikiant kapitalo judėjimo kontrolės sistemai, galimybių be didelių nuostolių perkelti gamybą į šalis, kuriose darbo jėga buvo pigesnė, mažiau reikli darbo sąlygoms bei socialinėms garantijoms, nebuvo. Kapitalistai, verslininkai, antrepreneriai negalėjo diktuoti savo sąlygų darbo jėgai, tačiau turėjo ieškoti su ja kompromiso.

Vakarų tyrinėtojai, žvelgiantys į pokario metų kapitalizmą per marksistinės ekonominės sociologijos sąvokų prizmę, vadina jį fordistiniu kapitalizmu. Jis suprantamas kaip tam tikra kapitalistinės gamybos raidos fazė, kurią apibrėžia savitas kaupimo režimas bei reguliavimo būdas, užtikrinantis išplėstinę kapitalistinio gamybos būdo reprodukciją. Šią sąvoką „nukalė" įtakingos Prancūzijos ekonominės sociologijos ir politinės ekonomijos krypties, žinomos „reguliavimo mokyklos" pavadinimu, atstovai (žr. Aglietta 2000 (1998); Boyer 1990; Boyer and Saillard 2002 (1995); Esser, Görg, Hirsch 1994; Fromm 2004). Fordizmu ši kapitalizmo forma vadinama todėl, kad jos „pirmąja kregžde", o kartu ir paradigma bei prototipu galima laikyti tą gamybos organizacijos ir darbo santykių formą, kurią savo automobilių fabrikuose įdiegė JAV milijardierius Henry Fordas (1863–1947), o taip pat jos sąlygotas darbininkų gyvenimo būdo permainas. Jas aptarė jau italų marksistas Antonio Gramsci (1891–1937), kurio darbus „reguliacijos teoretikai" laiko vienu iš savo tyrimų teorinių šaltinių.

H. Fordas – konvejerio išradėjas. Konvejerinis gamybos organizacijos būdas leido masiškai gaminti automobilius ir daugelį kitų technologiškai sudėtingų ilgalaikio vartojimo reikmenų (radijo imtuvus, šaldytuvus ir pan.), kurie ligi tol buvo tik nedaugeliui prieinamos prestižinio vartojimo prekės. Smarkiai sumažėjus jų kainoms, tokios vartojimo prekės pasidarė įperkamos patiems darbininkams, o jų vartojimas pakeitė plačiųjų masių kasdienę buitį. Ypatingą reikšmę turėjo automobilizacija, atvėrusi naujas urbanizacijos erdves – atsirado „priemiesčių Amerika". Konvejerinė gamybos organizacija leido gamyboje panaudoti mažai kvalifikuotą arba net visai nekvalifikuotą darbo jėgą.

H. Fordas tokiems darbininkams mokėjo kur kas aukštesnį už minimalų darbo užmokestį, taip skatindamas juos branginti savo darbo vietas ir paklusti griežtai vidaus drausmei bei nesipriešinti „teiloristinių" darbo organizacijos metodų diegimui. Šie metodai buvo pagrįsti ergonomine bei darbininko judesių analize, siekiant rasti jų optimalų derinį, o patį darbininką išnaudoti kaip „gyvą robotą". Konvejerinė gamybos organizacija buvo ne kas kita, kaip teiloristinių pavienio darbininko judesių racionalizacijos principų pritaikymas kolektyvinei gamybos organizacijai. O geriau apmokami darbininkai galėjo užtikrinti paklausą tiems vartojimo reikmenims, kuriuos jie patys ir gamino.

Vis dėlto H. Fordo „socialinio darbo užmokesčio" politika iki pat pokario metų netgi JAV buvo veikiau išimtis, o ne taisyklė. Dauguma jo gamybos metodus perėmusių korporacijų tas galimybes, kurias konvejerinė gamybos organizacija atveria mažai kvalifikuotos darbo jėgos panaudojimui, iki pat pokario laikų išnaudojo pelnui didinti, bet vengė kelti darbo užmokestį. „Reguliacijos teorijos" požiūriu, būtent dėl to, kad dėl

lėtesnio (palyginus su pasiūla) paklausos augimo nesusiformavo pakankamai imli rinka ilgalaikio masinio vartojimo reikmenims, gaminamiems masinės gamybos metodais, ir kilo didžioji 1929–1933 metų ekonominė krizė, kuri dėl tos pačios priežasties JAV baigėsi ne nauju ekonominiu pakilimu, bet užsitęsusia depresija, pasibaigusia tik prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Už JAV ribų fordistinis kapitalizmas išplito tik po Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir egzistavo kelių nacionalinių variantų pavidalu. Šie nacionaliniai fordistinio kapitalizmo variantai yra šiuo metu tebeegzistuojančių kapitalizmo tipų, detaliau aptariamų kitame skyriuje, pirmtakai.

Išbaigtą fordistinį kapitalizmą apibrėžia tam tikras kaupimo režimas ir tam tikras reguliavimo būdas. Skiriamieji fordistinio kaupimo režimo bruožai yra šie: (1) intensyvaus kapitalo kaupimo tipas; (2) paklausos režimas, kuriame dominuojantis paklausos plėtimosi veiksnys yra darbo užmokesčio augimas; (3) ekonominė apyvarta, vykstanti daugiausia nacionalinės ekonomikos rėmuose. Intensyvaus kapitalo kaupimo tipas skiriasi nuo ekstensyvaus tuo, kad naujos investicijos nukreipiamos į technologinį gamybos atnaujinimą, o gamyba auga didėjančio darbo našumo dėka, „apginkluojant“ tokį pat ar mažesnį gyvos darbo jėgos kiekį našesne technika, o ne tiesiog plečiant gamybinius pajėgumus esamos technologijos pagrindu ir samdant naują darbo jėgą (įskaitant ir „importinę“, t.y. imigrantus). Konkrečiai tai reiškė didėjančią gamybos mechanizaciją ir automatizaciją. Orientuojamasi į masinę standartizuotos produkcijos gamybą, kuri leidžia išnaudoti masto grąžos efektus (mažinti produkcijos savikainą).

Fordistinis paklausos režimas ypatingas tuo, kad paklausa, reikalinga pagamintos produkcijos realizacijai, yra užtikrinama ne tik didėjančiomis investicijomis (darbo užmokesčiui išliekant palyginti pastoviam), bet taip pat ir augančio darbo užmokesčio dėka. Didesnio darbo našumo vaisiais lygiomis dalimis dalijasi darbas ir kapitalas, tuo tarpu kai ikifordistiniame kapitalizme jų vis didesnė dalis atitekdavo kapitalui, o realizacijos problema buvo sprendžiama didinant investicijas, vadinasi, plečiant gamybos priemonių gamybą sparčiau už vartojimo prekių gamybą.

Šiuo atžvilgiu ikifordistinio kapitalizmo praktika buvo panaši į sovietinio valstybinio socializmo ekonominę politiką, kuri buvo pagrįsta ekonomikos sektoriaus, gaminančio gamybos priemones, prioriteto principu. Būtent naujo paklausos režimo dėka fordistinis kapitalizmas tapo masinio vartojimo kapitalizmu, o išsivysčiusių Vakarų šalių visuomenės įgijo „vartojimo visuomenių“ socialinių fiziognominių bruožų. Būdingi šio paklausos režimo bruožai yra didėjančios sąnaudos reklamai, vartojimo kredito ekspansija, revoliucionizuojanti plačiųjų masių gyvenimo būdą bei būdingus vidutinio jų atstovo gyvenimo ciklo bruožus.

Ikifordistinio kapitalizmo bruožas – industriniai konfliktai, kai nesutariančios dėl darbo užmokesčio ir kitų darbo sąlygų pusės griebiasi tokių spaudimo priemonių, kaip streikai ir lokautai. Ikifordistiniam kapitalizmui būdinga, kad darbdaviai kovodavo prieš darbininkų būrimąsi į profesines sąjungas, persekiodavo jų narius ir aktyvistus. Fordistinio kapitalizmo

sąlygomis darbininkų vienijimąsį į profesines sąjungas skatina palankūs jų veiklai įstatymai. Vienijasi ir patys darbdaviai, o susitarimai dėl darbo užmokesčio augimo ir darbo sąlygų sudaromi tarp darbdavių ir darbuotojų susivienijimų. Būdinga fordistiniam kapitalizmui praktika yra kolektyvinės darbo sutartys, o taip pat periodiškai vykstančios derybos ir susitarimai dėl darbo užmokesčio ne tik atskiros įmonės, bet ir visos pramonės šakos ar net nacionaliniu mastu, kai kaip trečioji šalis dalyvauja vyriausybės atstovai.

Tiesa, tokių nacionalinių derybų ir susitarimų praktika, pavadinta neokorporatizmu, įsigalėjo ne visose Vakarų kapitalistinėse šalyse, bet tik tose, kurioms būdinga ta liberaliosios demokratijos atmaina, kurią anksčiau aptarėme kaip konsenso demokratiją (žr. 13.5). Mažoritarinės demokratijos šalyse darbdavių ir profesinių sąjungų santykiai liko konfliktiški. Tiems konfliktams spręsti profesines sąjungos čia, kaip ir anksčiau, dažnai griebdavosi streikų, darbdaviai – lokautų, tuo tarpu kai organizuoto, neokorporacinio kapitalizmo šalyse, nei streikų, nei lokautų (nei jų sąlygotų ekonominių nuostolių) beveik neliko.

Toks pat netolygus buvo ir valstybės transformacijos iš „naktinio sargo“ į gerovės valstybę procesas pokario „aukso amžiaus“ metais. Gerovės valstybės užuomazgos kai kuriose Vakarų šalyse egzistavo jau iki Pirmojo pasaulinio karo. Toliausiai šiuo keliu buvo spėjusi nueiti Vokietija, kur Otto Bismarckas, 1878 m. uždraudęs socialdemokratų partiją, kartu inicijavo įstatymus, kuriais Vokietijoje anksčiau už kitas šalis buvo padėti gerovės valstybės pagrindai. Jie numatė privalomą darbininkų socialinį draudimą ligos ir darbingumo praradimo atvejais, o taip pat senatvės pensijas.

Tačiau išplėtotą pavidalą gerovės valstybė įgijo tik pokario metais, o ypač – paskutiniuoju kapitalizmo „aukso amžiaus“ dešimtmečiu, kai itin sparčiai augo išsivysčiusių kapitalistinių šalių išlaidos socialinėms reikmėms ir daugelyje šalių tapo svarbiausia valstybės išlaidų eilute. JAV didžiausius žingsnius šia kryptimi žengė septintojo dešimtmečio pabaigoje, kai Lindono Johnsono prezidentavimo metais (1963–1969) buvo paskelbta ambicinga „didžiosios visuomenės“ kūrimo programa, kurios svarbiausi punktai buvo „karas skurdui“ ir juodaodžių šalies gyventojų atskirties įveikimas, taikant įvairias „pozityvios diskriminacijos“ priemones juodaodžių, o ypač – juodaodžių moterų, naudai.

Kai kurie tyrinėtojai gerovės valstybės atsiradimą aiškina universaliais, su industrializacija ir urbanizacija susijusiais, socialinio gyvenimo imperatyvais, iš kurių pats svarbiausias – tradicinės (kelias kartas apimančios) šeimos irimas bei moterų emancipacija, jų įtraukimas į profesinę darbinę veiklą. Pagrįsdami savo požiūrį, jie pabrėžė tą faktą, kad ir komunistinės valstybės, pasibaigus industrializacijos laikotarpiui, transformavosi į gerovės valstybes, socialinių garantijų apimtimi ir dosnumu (nemokamos medicinos paslaugos, ankstyvas pensinis amžius) kartais netgi pranokdamos labiau už jas išsivysčiusias Vakarų kapitalistines šalis (Rimlinger 1971; Wilensky 1974).

Daugelis amžininkų gerovės valstybės iškilimo procesus suvokė kaip vieną iš socialistinės ir kapitalistinės sistemos konvergencijos apraiškų (žr. 8.3). Kiti nurodė, kad ilgainiui vyks ir gerovės valstybės supanašėjimas skirtingose kapitalistinėse šalyse. Svarbiausiu jos diferen-

ciaciją lemiančiu veiksniu jie laikė skirtingą šalių ekonominį lygį, taigi ir išteklių, kuriuos valstybė galėtų perskirstyti, kiekį. Turtingųjų piliečių visada yra mažuma; tad valstybėje, kur valdžią renka dauguma, rinkimus laimėti daugiau šansų laimėti turi tie, kas žada tai daugumai pagerinti jos padėtį mažumos sąskaita. Todėl valstybės vykdomo pajamų perskirstymo mastas visur didėsiąs, o valstybės teikiamų gerovės paslaugų diapazonas išsiplėsiąs.

Vis dėlto detalesni ir gilesni tyrimai rodo, kad „aukso amžiuje" Vakaruose susiformavo keli skirtingi gerovės valstybės tipai, ir tie skirtumai išlieka iki šiol. Bene pats autoritetingiausias gerovės valstybės raidos tyrinėtojas G. Esping-Andersenas skiria tris Vakarų šalyse susiformavusių „gerovės režimų"[141] tipus: liberalųjį, socialdemokratinį ir konservatyvųjį (Esping-Andersen 1990; 1999; žr. taip pat Aidukaitė 2004; Bernotas ir Guogis 2003; 2006; Guogis 2000a; Ebbinghaus and Manow 2001; Huber and Stephens 2001; Iversen 2005; Swaan 1988). Tie režimai skiriasi, pirma, priklausomai nuo to, kokiai institucijai yra skiriamas svarbiausias vaidmuo užtikrinant socialinę gerovę, ir antra, priklausomai nuo darbo jėgos išprekinimo (*de-commodification*) laipsnio. Išprekinimas reiškia pajamų užtikrinimą nepriklausomai nuo dalyvavimo rinkoje.

Mažiausias išprekinimo laipsnis būdingas liberaliajam gerovės režimui, dominuojančiam anglosaksų šalyse. Čia pagrindinį vaidmenį kuriant socialinę gerovę atlieka rinka, o pagrindinė apsaugos nuo gyvenimo rizikų forma yra įvairios privataus draudimo formos. Valstybė atlieka likutinį vaidmenį apribodama savo teikiamų (limituotų ir ribotų) paslaugų ir išmokų gavėjų ratą tais, kurie negali dalyvauti darbo rinkoje ir kurių nuolat testuojamų pajamų nepakanka minimaliam pragyvenimui. Valstybė veikia kaip paskutinė gerovės užtikrinimo instancija, kuri įsijungia tada, kai nebėra jokių kitų, galinčių ją atstoti, gerovės teikėjų.

Pagrindinis valstybės gerovės politikos priemonių tikslas yra konkurencinės kovos nubloškiamų į užribį pralaimėtojų (*looser*'ių) reintegracija į darbo jėgos rinką. Nors šis gerovės režimas yra mažiausiai suvalstybintas, valstybės vaidmuo yra esminis, nes privačios draudimo nuo rizikų rinkos gali aprėpti ne vien tik pasiturinčią gyventojų mažumą tik valstybei vykdant kryptingą politiką. Tokios politikos turinį sudaro gyventojų skatinimas naudotis privataus draudimo paslaugomis, teikiant įvairaus pobūdžio mokestines lengvatas bei atliekant pačių draudimo bendrovių veiklos valstybinę priežiūrą.

Liberaliojo gerovės režimo priešingybe galima laikyti socialdemokratinį, susiformavusį Skandinavijos šalyse. Jam būdingas maksimalus išprekinimo laipsnis. Būtent šiame gerovės režime valstybei tenka pagrindinis socialinės gerovės kūrėjo ir garanto vaidmuo. Valstybė teikia viešąsias paslaugas ar moka išmokas visiems piliečiams, o ne vien tam tikroms probleminėms gyvenimo rizikų grupėms. Gerovės politikos priemonių tikslas yra rinkos mechanizmų sukuriamos pajamų nelygybės išlyginimas tiek, kad visi piliečiai turėtų galimybių dalyvauti politinės bendruomenės gyvenime.

---

[141] G. Esping-Anderseno nuomone, „gerovės režimo" sąvoka yra adekvatesnė, nes leidžia atsižvelgti į tą aplinkybę, kad valstybė yra tik viena iš kelių socialinę gerovę kuriančių ir palaikančių agentūrų. Žr.: Esping-Andersen 1999: 32–36.

Skirtingai nuo liberaliojo režimo, socialdemokratinio tikslas yra ne padėti skurdžiams išvengti mirties nuo bado ir šalčio, bet įveikti skurdą ir socialinę atskirtį visiems valstybės piliečiams padarant prieinamas tokios kokybės švietimo, medicinos ir kitas paslaugas, kokios liberaliojo režimo sąlygomis yra įperkamos tik viduriniosios klasės nariams. Šio režimo veikimo sąlyga yra stiprios kairiosios (socialdemokratų) partijos, ankstyvuoju šio režimo formavimosi laikotarpiu sugebėjusios į savo pusę patraukti ne tik darbininkus, bet ir kaimo gyventojus, o vėliau – didelę miesto viduriniosios klasės dalį, bei stiprios, vieningos profesinės sąjungos, o taip pat neokorporacinė interesų grupių sistema (žr. 13.5).

Konservatyvusis gerovės režimas egzistuoja Pietų Europos šalyse, kur stipri katalikų bažnyčios įtaka, o taip pat Austrijoje ir Vokietijoje. Pagrindinė gerovę teikianti institucija čia yra tradicinė šeima su tradiciniu patriarchaliniu lyčių vaidmenų pasiskirstymu (vyras-maitintojas ir žmona namų šeimininkė, motina, vaikų auklėtoja). Valstybė koncentruoja savo pastangas tokią šeimą, laikomą centrine visuomenės institucija, išsaugoti, globoti, remti. Santykiškai didelį vaidmenį vaidina privatus draudimas, o bendras viso gerovės režimo veikimo rezultatas yra tradicinės statuso grupių rangų sistemos išsaugojimas – socialinės apsaugos laipsnis yra proporcingas asmens statusui. Lengvatų ir pensijų sistema skirta apsaugoti asmenį nuo rizikos dėl ligos, negalės ar senatvės prarasti tą gerovės lygį, kuriuo jis naudojosi kaip tam tikros profesinės statuso grupės narys. Ypatingos privilegijos suteikiamos valstybės tarnautojams – valdininkams, kurie ir istoriškai žvelgiant buvo pirmieji valstybės mokamų pensijų gavėjai.

Šis režimas yra konservatyvus, nes jame kapitalizmo generuojamas socialines rizikas valstybė mėgina neutralizuoti remdama tą instituciją, kuri buvo pagrindinė gerovės institucija ikikapitalistinėse visuomenėse – tradicinę šeimą. Nenuostabu, kad šis gerovės režimas yra ir pats seniausias. Būtent tokio tipo gerovės režimą kūrė O. Bismarckas ir kiti gerovės valstybės pionieriai, kurie savo politinėmis ir socialinėmis pažiūromis buvo konservatoriai tradicionalistai, priešiški ir socializmui, ir liberalizmui.

XX amžiuje šio gerovės režimo didžiausios šalininkės buvo politinės jėgos, kurias vienija krikščioniškosios demokratijos idėja (Kalyvas 1996; van Kersbergen 1995). Kaip ir socialistai, krikščionys demokratai (ypač – katalikiškieji) yra visiško darbo jėgos suprekinimo bei rinkos visuomenės kaip tokios priešininkai, nes nuosekli visų socialinio ir kultūrinio gyvenimo sričių komercializacija pažeidžia žmogaus metafizinį orumą, kurio gynimas yra esminis vertybinis krikščioniškosios demokratijos įsipareigojimas.

17.2. Globalizacija ir vadybinio kapitalizmo pabaiga

Pokarinis „aukso amžius“ baigėsi aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kai po ketvirtojo Izraelio ir arabų šalių karo 1973 m. rudenį pasaulinę ekonomiką ištikusio „naftos šoko“, prasidėjo vadinamoji stagfliacija – tuo pat metu ir didėjo nedarbas, ir iki dviženklių skaičių išaugo metinė infliacija, ir sustojo ekonomikos augimas. Tai reiškė, kad J. M. Keyneso ekonomikos valstybinio makroreguliavimo priemonės nebeveikė. Jas taikant, kelrodė žvaigždė

buvo vadinamoji Philipso kreivė, kuri rodo, kad egzistuoja atvirkštinė priklausomybė tarp nedarbo ir infliacijos: siekiant visiško užimtumo, už kiekvieną mažinamo nedarbo procentą tenka mokėti didėjančia metine infliacija. Stagfliacija „užgesino“ šią žvaigždę.

Ši situacija buvo palanki ekonominio neoliberalizmo, JAV pavadinto neokonservatizmu, renesansui, kurio šaukliai buvo Miltonas Friedmanas (1912–2006), Friedrichas A. Hayekas (1899–1992), Robertas Lucas, Jr. (g. 1937). Jie aštuntojo dešimtmečio ekonominių sunkumų priežastimi laikė atsitraukimą nuo klasikinių liberaliosios ekonomikos principų, dėl valstybės socialinių įsipareigojimų augimo didėjančią mokesčių naštą ir dėl to silpnėjančias paskatas dirbti ir investuoti.

Neoliberalai įrodinėjo, kad anticiklinė vyriausybės ekonominė politika geriausiu atveju yra neveiksminga, o dažniausiai – žalinga. Taip yra visų pirma dėl to, kad rinkos ekonomikos veikėjai turi racionalius lūkesčius, o tai reiškia, kad priima svarbius sprendimus panaudodami visą jiems prieinamą informaciją. Kartu tai reiškia, kad jie iš anksto numato vyriausybės ekonominius sprendimus ir į juos atsižvelgia, paversdami jos pastangas reguliuoti ekonomiką niekais. Anticiklinę ekonominę politiką vykdančių pareigūnų („reguliuotojų“) sprendimai galėtų pasiekti pageidaujamų rezultatų, tik jeigu juos priimantys veikėjai savo informuotumu ir įžvalgumu nuolatos pranoktų reguliuojamuosius.

Ne mažiau svarbu ir tai, jog nesą pagrindo daryti prielaidą, kad reguliuotojų – politikų ir valdininkų – motyvai iš esmės skiriasi nuo kapitalistų, verslininkų, darbininkų motyvų, kad pirmieji nesavanaudiškai rūpinasi viešuoju interesu, arba bendruoju gėriu, o antrieji – savo privačia nauda. Ir vieni, ir kiti yra racionalūs egoistai, dangstantys rūpinimosi viešuoju gėriu retorika savanaudiškus tikslus. Kuo aktyviau valstybė reguliuoja rinkos ekonomiką, kuo daugiau BVP perskirstoma per valstybės biudžetą, tuo didesnė ta erdvė, kurioje gali tarpti dar M. Weberio aprašytas RAK „juodasis antrininkas“ – politinis kapitalizmas. Pačių reguliuotojų veiksmus rinkiminės demokratijos sąlygomis lemia ne tiek makroekonominės būklės stebėjimai, kiek politinė logika: rinkimų išvakarėse vyriausybė priima populiarius sprendimus – mažina centrinio banko palūkanų procentą stimuliuodama ekonominį aktyvumą, o nepopuliarius sprendimus atideda naujos kadencijos pradžiai (apgaudinėdama rinkėjus), arba palieka (pralaimėjimo atveju) opozicijai. Todėl valstybinis ekonomikos reguliavimas, užuot sumažinęs cikliško ekonominės konjunktūros bangavimo amplitudę, ją padidinąs sukurdamas naują – politinį – verslo ciklą.

Nors šie argumentai atskleidžia svarbias priežastis, dėl kurių valstybinis rinkos ekonomikos reguliavimas dažnai nepasiekia savo tikslų, vis dėlto jie patenkinamai nepaaiškina aštuntojo dešimtmečio krizės, užtrukusios vos ne dešimtmetį, priežasčių. Jeigu valstybinis rinkos ekonomikos reguliavimas savaime yra žalingas, kodėl destruktyvus jo poveikis nepasireiškė jau anksčiau, šeštajame ar septintajame dešimtmetyje? Pagal ekonominio neoliberalizmo logiką, „aukso amžiaus“ ekonominiai laimėjimai buvo pasiekti ne „keinsiškos“ politikos dėka, bet nepaisant jos sudaromų kliūčių ekonomikos augimui.

Net jeigu sutiktume su šiuo teiginiu, liktų neatsakytas klausimas, kokios gi buvo tos stiprios, gelminės ekonomikos augimo „aukso amžiuje“ jėgos, kurių nesugebėjo nustelbti iracionali valstybinio rinkos reguliavimo ekonominė politika (jeigu perimsime neoliberalųjį požiūrį), arba (jeigu žvelgsime keinsiškai) kurioms reikštis valstybinio rinkos reguliavimo politika kaip tik ir sukūrė palankias sąlygas?

Patenkinamo atsakymo į šį klausimą nerasime, jeigu tas laukas, kuriame ieškome atsakymo, bus apribotas neoklasikinės ekonominės teorijos, orientuotos į ekonominės statikos (visuotinės pusiausvyros) problematiką, teoriniu horizontu. Problema darosi išsprendžiama, jeigu į aštuntojo dešimtmečio krizę pažvelgtume iš ilgalaikės perspektyvos, kurioje kapitalizmo raida iškyla visų pirma kaip šumpėteriškasis „kūrybiško naikinimo“ procesas (žr. 16.4).

Dar trečiojo XX amžiaus dešimtmečio pradžioje rusų ekonomistas Nikolajus Kondratjevas (1892–1938) iškėlė hipotezę, kad, be trumpalaikių ekonominio aktyvumo ciklų, egzistuoja ilgalaikiai, kurie ekonominėje literatūroje jo garbei buvo pavadinti „Kondratjevo bangomis“ (Kondratieff 1926; Louçã and Jan Reijnders 1999). Trumpalaikiai ekonominio aktyvumo ciklai buvo žinomi nuo XIX amžiaus ir stebino amžininkus savo reguliarumu (kas 10–11 metų). Šių ciklų prigimtis ir „suvaldymas“ buvo pagrindinis J. M. Keyneso teorijos rūpestis. „Kondratjevo bangos“ yra kitokios trukmės (apie 50 metų), prigimties ir iš esmės nėra „suvaldomos“. Ne visi ekonomikos istorikai pripažįsta jų egzistavimą ir laiko jas statistiniais artefaktais, kurie gaunami agregavus duomenis apie labai skirtingos prigimties procesus skirtingose šalyse.

Kita vertus, jų buvimą teigė „pats“ J. A. Schumpeteris ir viename iš savo veikalų (Schumpeter 1939) aiškino jų mechanizmą. J. A. Schumpeterio bei jo aiškinimą plėtojančių ekonomikos istorikų (žr. pvz. Freeman and Louçã 2001) požiūriu, ilgąsias „Kondratjevo bangas“ sukelia gamybos technologijos bei organizacijos revoliucijos. Sąlygas naujai bangai kilti sudaro nauji, spiečiais (*cluster*) daromi išradimai, kuriais ne tobulinamos jau esamos, bet sukuriamos iš principo naujos technologijos. Tie išradimai dažniausiai padaromi dar ankstesniojo, besibaigiančio, ciklo metu. Naujas ciklas prasideda, kai J. A. Schumpeterio aprašytieji linkę rizikuoti, inovatyvūs, charizmatiški antrepreneriai įkuria naujas pramonės šakas, kurios tampa ekonomikos lyderėmis ir atlieka jos lokomotyvo vaidmenį.

Ta jų lyderystė pasireiškia tuo, kad jos sparčiausiai auga ir duoda didžiausius pelnus. Jų iškilimas paveikia kitas pramonės šakas: vienų produkcija moraliai pasensta, ir jas gaminančios įmonės bankrutuoja, kitose įvyksta radikalios permainos, kai jos pradeda naudoti naujųjų lyderių produkciją kaip įrangą arba įvestį savo produkcijai gaminti. Kumuliatyvus visų šių pokyčių padarinys yra ekonomikos struktūros pasikeitimas. Naujų lyderiaujančių pramonės šakų paklausos ir pasiūlos dėka atsinaujina infrastruktūra (transporto, ryšio priemonės). Atsiranda nauji vartojimo poreikiai (nauja pasiūla sukuria sau paklausą), o naujų vartojimo reikmenų, transporto ir ryšio priemonių dėka pasikeičia pats kasdienio gyvenimo būdas. Kai technologinių naujovių ekonominis potencia-

las išsemiamas (gamybos funkcijų trajektorijų kaita sulėtėja), prasideda antroji „ilgosios bangos“ fazė, kurios metu ekonomikos augimas sulėtėja ar sustoja. Šį perėjimą paprastai paženklina perprodukcijos krizės, kurios kyla dėl kapitalo antplūdžio į naująsias šakas, kurių ilgalaikio pelningumo perspektyvos pervertinamos.

Priimant šumpėteriškąjį „ilgųjų bangų“ kilmės aiškinimą, jas gana keblu ekstrapoliuoti į ateitį. Ekonomikos augimo sulėtėjimą ar nuosmukį gali atitolinti nauji mokslo atradimai arba technologiniai proveržiai, pritaikius esamas fundamentaliojo mokslo žinias. Jie gali įvykti dar neišsėmus senosios techninės-ekonominės paradigmos potencialo. Bet gali būti ir taip (nors tikimybė nėra didelė), kad ateityje technologinė pažanga sulėtės, pavyzdžiui, dėl vienokių ar kitokių priežasčių sulėtėjus ar net pasibaigus mokslinio pažinimo pažangai dėl paties mokslinio pažinimo objekto baigtinio pobūdžio, etinių ir ekonominių sąlygų nubrėžtų ribų (Norkus 2006b; 2006c). Tokiu atveju eilinės „ilgosios bangos“ stagnacinė fazė gali užsitęsti tiek, kad nekantrūs stebėtojai galės pradėti pagrįstai nuogąstauti, ar kartais jiems nebuvo lemta būti paskutiniosios bangos amžininkais?

Žvelgiant iš šumpėteriškų pozicijų į kapitalistinio pasaulio ekonominę istoriją pokario metais, fordistinis kapitalizmas buvo kaupimo būdas ir reguliavimo režimas, būdingas ketvirtosios „Kondratjevo bangos“ kylančiajai fazei (Freeman and Louçã 2001: 256–293). Iš viso kapitalistinio pasaulio ekonomikos istorijoje, pradedant XVIII amžiaus paskutiniuoju ketvirčiu, kai pramoninis garo variklio pritaikymas sukėlė manufaktūrinio kapitalizmo transformaciją į fabrikinį, galima išskirti penkias „ilgąsias bangas“. Antroji technologinė revoliucija įvyko 1850–1860 metais, kai Europoje ir JAV masiškai nutiesus geležinkelius, labai sumažėjo transporto kaštai, ir tai davė postūmį individualistinio privačiasavininkiško kapitalizmo transformacijai į vadybinį korporacinį kapitalizmą: statyti geležinkelius nebuvo įmanoma pavienių kapitalistų lėšomis, o eksploatuoti – be biurokratiškai organizuotų valdymo aparatų.

Trečioji revoliucija prasidėjo XIX amžiaus pabaigoje ir buvo susijusi su perėjimu nuo garo variklio prie elektros energijos, prie vidaus degimo variklio bei su chemijos pramonės laimėjimais. Ketvirtoji technologinė revoliucija buvo pokarinio „aukso amžiaus“ varomoji jėga, o jos turinį sudarė ekonomikos produktyvumo šuolis, pasiektas automobilių pramonės, sintetinės chemijos ir mikroelektronikos dėka. Skaičiavimo technikos ir informacinių technologijų pažanga (personalinio kompiuterio išradimas bei įdiegimas ir interneto atsiradimas) sudarė sąlygas vadinamajai naujajai ekonomikai (*New Economy*), kitaip dar vadinamai žinių ekonomika, atsirasti. Produktyvumo šuolį jos sąlygomis lemia staiga sumažėję komunikacijos ir su ja susiję sandorių kaštai.

Ši, penktoji, dar nesibaigusi „ilgoji banga“ prasidėjo devintajame XX amžiaus dešimtmetyje (kaip tik tuo metu, kai M. Gorbačiovas pradėjo savo reformas, sužlugdžiusias komunizmą). Aštuntasis dešimtmetis ir devintojo dešimtmečio pradžia – tai fordistinio kapitalizmo krizės laikotarpis, kuris gali būti lyginamas su „tekstilės amžių“ užbaigusiu santykiniu Didžiosios Britanijos sulėtėjimu 1817–1844 metais, „Didžiąja depresija“

1873–1895 metais bei 1914–1945 metų laikotarpiu, kai demokratinio kapitalizmo egzistavimui buvo iškilę patys didžiausi pavojai per visą jo istoriją.

Keinsiškasis valstybinis rinkos reguliavimas galėjo mažinti trumpalaikį ciklinį ekonominio aktyvumo bangavimą arba bent jau nedaryti didelės žalos bendro ekonomikos pakilimo (kol nesibaigė kylančioji eilinės bangos fazė) sąlygomis. Tačiau jis nustojo būti veiksmingas arba net pradėjo veikti kaip makroekonominės destabilizacijos veiksnys, kai bendrasis pakilimas baigėsi, kaip tai atsitiko po 1973 m. Tiesa, sutapimas su „ilgosios bangos" kylančia faze yra ne vienintelė sąlyga, kad valstybinis rinkos ekonomikos reguliavimas darytų ekonomikai stabilizuojantį ir optimizuojantį poveikį. Kita sąlyga yra kapitalo judėjimo kontrolė, be kurios neįmanoma veiksminga nacionalinė ekonominė politika. Šiuo atžvilgiu tie pokario dešimtmečiai, kai veikė Bretton Woodso sistema, buvo unikali epocha pasaulinės kapitalistinės sistemos istorijoje.

Aukso standarto sistema diktavo iš keturių galimų ekonominės politikos prioritetų – subalansuoto biudžeto (išlaidos negali viršyti pajamų), infliacijos minimizavimo, nedarbo minimizavimo ir stabilaus bei tolygaus ekonomikos augimo užtikrinimo – visada teikti pirmenybę pirmiems dviems, kaip ir rekomenduoja ekonominis liberalizmas bei neoliberalizmas. Kai apyvartoje cirkuliuoja tiek popieriniai, tiek auksiniai pinigai (monetos), o centrinis bankas laisvai keičia bet kokį savo šalies popierinių pinigų kiekį į jų nominale nurodytą tauriojo metalo kiekį, jis negali į apyvartą išleisti daugiau pinigų, negu turi aukso atsargų, o joms kaupti valstybė turi skirti dalį biudžeto įplaukų. Negalėdama finansuoti savo išlaidų pinigų emisija, valstybė yra priversta riboti savo išlaidas ir neturi išteklių J. M. Keyneso rekomenduojamam paklausos skatinimui deficitiniu finansavimu (žr. Eichengreen 1996: 25–44).

Bretton Woodso sistema sudarė sąlygas tarptautinei prekybai atsigauti, o kartu ir sukūrė savarankiškos nacionalinės makroekonominės politikos erdves. Tačiau tos erdvės pradėjo siaurėti ir nykti, kai kapitalo tarptautinio judėjimo kontrolė buvo liberalizuota. Būtent ši liberalizacija, įsibėgėjusi jau septintajame dešimtmetyje, ir sukėlė Bretton Woodso sistemos griūtį. 1971 m. rugpjūčio mėn. 13 d., dveji metai iki 1973 m. „naftos šoko", JAV prezidentas R. Nixonas sustabdė JAV dolerio konvertavimą į auksą. Šį įvykį galima laikyti simboline proceso, kuris vadinamas „globalizacija", pradžia.

Šioje knygoje laikomasi siauros, bet užtat ir konkretesnės bei istoriškai specifiškesnės globalizacijos sampratos, palyginus su ta plačia ir ne itin apibrėžta šio proceso interpretacija, kurią galima aptikti literatūroje (žr. Bauman 2002 (1998); Berger 2000; Held, McGrew, Goldblatt, and Perraton 2002 (1999); Gray 2006 (2002); Berger and Huntington 2002; Robertson 2003; Stiglitz 2002; Tomlinson 2002 (1999) ir kt.). Toje literatūroje skiriama kultūrinė, politinė, ekonominė globalizacija. Su kultūrine globalizacija dažniausiai siejama tarptautinė populiarioji kultūra, kurią ryškiausiai reprezentuoja komercinė Hollywoodo produkcija, į globalinę auditoriją orientuotų, kiaurą parą transliuojančių televizijos kanalų (tokių, kaip CNN) atsiradimas. Su politine – tarptautinių organizacijų skaičiaus ir galios didėjimas kartu su nacionalinių valstybių suvereniteto

erozija. Ekonominė globalizacija dažniausiai siejama su tarptautinių korporacijų ekonominės galios augimu ir tarptautinės prekybos srautų intensyvėjimu, didėjančia nacionalinių ekonomikų integracija į pasaulinę ekonomiką (žr. 2.5).

Kiekvienas iš šių globalizacijos apibūdinimų yra kritikos pažeidžiamas (žr. Guillén 2001). Islamo šalių, Rusijos, Indijos rinkose Hollywoodo produkcija nėra populiari. Daugelyje Azijos šalių su Hollywoodo produkcija sėkmingai konkuruoja „Bollywoodo" (pagal Indijos miesto Bombėjaus, kur sukoncentruota Indijos kino pramonė, pavadinimą) produkcija, o pats santykiškai uždarų populiariosios kultūros rinkų skaičius bei jų ribos stebėtinai sutampa su S. Huntingtono nužymėtomis ribomis tarp civilizacijų. CNN jau seniai nebėra vienintelis globalinis transliuotojas, o ateityje telekanalų, išreiškiančių nevakarietišką įvykių interpretaciją (tokių, kaip Al-Jazeera) skaičius tik didės. Politinės globalizacijos tezei prieštarauja vienos iš nacionalinių valstybių – JAV – suvereniteto hipertrofija: šios šalies vyriausybė iš principo ignoruoja tarptautinę teisę ir tarptautinių organizacijų sprendimus, kai jie kertasi su nacionaliniais interesais.

Ekonominės globalizacijos kritikai nurodo, kad dabartinė pasaulio ekonominė integracija nėra be precedento – XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje didžiųjų kapitalistinių šalių ekonomikos netgi buvusios atviresnės už dabartines: rodiklio, kurį skaičiuojant eksporto ir importo suma yra dalinama iš BVP, dydis pranokęs jo dabartinius įverčius (O'Rourke and Williamson 1999). Neneigdami šių įverčių augimo, kritikai nurodo, kad tie srautai yra intensyviausi tarp kaimyninių ar to paties regiono valstybių. Todėl pasaulinės ekonomikos raidos tendencijas tiksliau aprašąs ne globalizacijos, bet regionalizacijos terminas: nacionalinės ekonomikos integruojasi ne į pasaulines, bet į regionines ekonomikas, į kurias pasaulinė ekonomika vis ryškiau diferencijuojasi formuojantis regioninėms laisvosios prekybos zonoms (Fligstein and Merand 2002; Hay 2004; 2006). Ryškiausias pavyzdys – Europos šalių nacionalinių ekonomikų integracija į vieningą Europos ekonomiką.

Vis dėlto galima nurodyti bent vieną naują, nuo aštuntojo XX a. dešimtmečio matomą reiškinį, kuris suteikia pagrindą kalbėti apie paskutiniaisiais XX a. amžiaus dešimtmečiais prasidėjusią ekonominę globalizaciją arba jos naują etapą. Nors realioje ekonomikoje (prekių srautuose, kurių struktūra atspindi tarptautinį darbo pasidalijimą) vykstančius integracinius procesus tiksliau apibūdina regionalizacijos, o ne globalizacijos sąvoka, ekonominės globalizacijos terminas gerai tinka pokyčiams, kurie pradedant aštuntuoju dešimtmečiu įvyko vertybinių popierių (kapitalo ir finansinėse) rinkose. Žlugus Bretton Woodso sistemai ir perėjus prie „laisvai plaukiojančių" viena kitos atžvilgiu valiutų kursų sistemos, nacionalinės vertybinės popierių rinkos susiliejo į vieną nė vienos nacionalinės vyriausybės nebekontroliuojamą globalinę rinką. Šiame procese galima išskirti tris etapus: pirmiausiai (8-ajame dešimtmetyje) susiformavo globalinė valiutų rinka, paskui (9-ajame dešimtmetyje) susikūrė globalinė valstybių vertybinių popierių rinka, o paskutiniajame dešimtmetyje – ir globalinė paskolų privačioms įmonėms rinka, nors apie globalinę akcijų (nuosavybės teisių į korporacijas) rinką kalbėti vis dar per anksti (Fligstein and Merand 2002).

Skirtingai nuo prekių srautų, kurių pasiskirstymą stipriai tebeveikia transporto kaštai, pinigų ir vertybinių popierių srautai elektroninių telekomunikacijų priemonių dėka juda nebepaisydami atstumų, o globaliniame biržų tinkle nebėra vieno dominuojančio centro, koks „pirmosios" (XIX a. pabaigos – XX a. pradžios) globalizacijos eros laikais buvo Londonas. Apibūdinant globalizaciją M. Weberio kapitalizmo (kaip ekonominės sistemos sampratos) terminais (žr. 16.2), ji pirmiausia reiškia linkusių rizikuoti kapitalistų-spekuliantų veikimo erdvių susijungimą į vieną globalinę erdvę (plg. Strange 1986; 1998 (1994)). Staiga padidėjęs kapitalo mobilumas padidino kapitalo savininkų santykinę galią kitų gamybos veiksnių – ypač darbininkų – atžvilgiu ir tapo svarbiausia paskutiniaisiais XX amžiaus dešimtmečiais prasidėjusių ir ligi šiol tebevykstančių kapitalizmo transformacijų priežastimi.

Naujomis sąlygomis kapitalo savininkams nebėra reikalo prisiimti kolektyvinio veiksmo problemos sprendimo kaštų, kad „balsu" – per jų interesams atstovaujančias partijas – spaustų savo šalių vyriausybes vykdyti palankią politiką. Jie gali su palyginti mažais nuostoliais perkelti savo kapitalą iš jiems nebepatinkančios šalies į kitą, kur jis atneš didesnį pelną arba atrodo būsiąs saugesnis. Kai K. Marxas ragino visų šalių proletarus vienytis tuo pagrindu, kad proletarai neturi tėvynės, jis labai klydo. Priešingai, tėvynės veikiau nebeturi kapitalas, nes jis mobilesnis negu darbo jėga. Vadybininkai ir ypač darbininkai, mėgindami spręsti savo problemas „išėjimu" (emigracija į patrauklesnę šalį), susiduria su kur kas didesne rizika ir kaštais. Todėl „balsas" – kova dėl savo interesų kolektyvinio (visų pirma politinio) veiksmo priemonėmis – jiems yra patrauklesnis (plg. Hirschman 1970).

Iš tikrųjų, jie sėkmingai naudojosi „balsu" pirmaisiais pokario dešimtmečiais, kai tarptautinis kapitalo mobilumas buvo suvaržytas ir diktuodavo savo valią nacionaliniam kapitalui arba išsiderėdavo palankų sau kompromisą. Kai kapitalo mobilumas staiga padidėjo ir jis transnacionalizavosi, derybinės galios santykis pasikeitė. Dabar jau darbininkai ir vadybininkai turėjo taikytis prie kapitalistų interesų, o vyriausybės – juos numatyti, kad ir kokios bebūtų jų oficialiai deklaruojamos ideologinės bei vertybinės orientacijos (Strange 1998 (1994); 1998).

Nors besisukančios globalioje rinkoje vertybės savo fiziniu pavidalu tėra elektroniniai informacijos signalai, būtent jų turinys, kryptis, pasiskirstymas laisvo valiutų kurso sąlygomis tampa svarbiausiu veiksniu, lemiančiu kiekvienos nacionalinės ekonomikos būklę. Nacionalinės vyriausybės politika, kurią finansų analitikai įvertina kaip „neteisingą", skatina kapitalą iš tos šalies bėgti bei provokuoja valiutos spekuliantų atakas, kurios gali sužlugdyti šalies finansų sistemą, o kartu – ir jos realią ekonomiką. Ir Bretton Woodso sistema taip pat nežlugo pati savaime – ją sužlugdė tarptautinių valiutos spekuliantų atakos, kurių pirmaisiais taikiniais tampa šalys su dideliu užsienio prekybos deficitu ir neigiamu einamosios sąskaitos balansu.

Naują ekonominę politiką, atitinkančią globalizuoto kapitalo interesus ir lūkesčius, pirmosios pradėjo vykdyti Didžioji Britanija, kurią 1979 m. pradėjo valdyti M. Thatcher vadovaujama konservatorių vyriausybė, ir JAV, kur prezidentu 1980 m. buvo išrinktas respu-

blikonas R. Reaganas. Jų vykdomos reformos JAV buvo pavadintos „neokonservatyviomis“ (nes ten jos suvokiamos kaip grįžimas prie senovinės, arba tradicinės, iki F. D. Roosevelto vykdytos „naujojo kurso“ ekonominės politikos), o Europoje – neoliberaliomis, nes reiškė būtent ekonominio liberalizmo principus atitinkančią ekonominę politiką.

Svarbiausios tos reformos priemonės buvo: palankios darbdaviams darbo teisės pataisos, palengvinančios darbuotojų atleidimą; profesinių sąjungų veiklos suvaržymas (kad darbo jėga būtų mobilesnė ir lankstesnė); rinkų dereguliavimas (kad būtų didesnė konkurencija tarp joje veikiančių firmų); korporacijų veiklą reguliuojančių teisės aktų pataisos (tokių audito taisyklių, kurios užtikrintų didesnį jų veiklos skaidrumą akcininkams, nustatymas); viešųjų įmonių privatizavimas; pensijų fondų verslo veiklos dereguliavimas (teisė fondų vadybininkams daryti ir labai rizikingas investicijas); pašalpų bedarbiams mažinimas bei jų skyrimo taisyklių sugriežtinimas (kad jie įsidarbintų ir už mažą atlyginimą); mokesčių – o kartu ir socialinių garantijų – pasiūlos mažinimas; griežta monetarinė politika (makroekonominės politikos perorientavimas į infliacijos stabdymą bei valstybės skolos mažinimą).

Tai nereiškia, kad ši politika tiksliai atitiko tokių ekonomistų, kaip M. Friedmanas, kurie ją teoriškai pagrindė, rekomendacijas (Friedman 1998 (1962)). Geriausiu „vaistu“ nuo infliacijos jie laikė valstybės biudžeto subalansavimą, tačiau mažindama mokesčius ir išlaidas socialinės apsaugos programoms, R. Reagano vyriausybė kartu smarkiai padidino išlaidas karo reikalams. Todėl valstybės skola ne sumažėjo, o priešingai, – smarkiai išaugo. Tik paskutiniajame XX a. dešimtmetyje, jau Billo Clintono prezidentavimo metais, JAV pavyko subalansuoti biudžetą, ir jų valstybės skola pradėjo mažėti. Tačiau keblu pasakyti, kiek tai buvo neoliberalios ekonominės politikos nuopelnas, ir kiek – Šaltojo karo baigties, leidusios ženkliai sumažinti JAV karines išlaidas, padarinys.

Prasidėjus „karui su teroru“, biudžetas vėl tapo deficitinis, o valstybės skola išaugo. 1997 m., pasibaigus net 18 metų trukusiam konservatorių valdymui Didžiojoje Britanijoje, analitikai konstatavo, kad galų gale mokesčių našta liko tokia pati, kaip ir prieš jiems ateinant į valdžią. Mažinant arba naikinant vienus mokesčius, teko įvedinėti kitus, kad būtų užtikrinti finansavimo šaltiniai tų viešųjų paslaugų, kurių valstybei taip ir nepavyko nusikratyti. Antai mažinant pašalpas bedarbiams ir kitiems „atskirtiesiems“, augo nusikalstamumas, ir sutaupytas lėšas reikėjo leisti policijai stiprinti bei naujiems kalėjimams statyti.

Tačiau šios reformos turėjo svarbių pasekmių, kurias galima traktuoti kaip vadybinio kapitalizmo pabaigą ir perėjimą prie akcininkų kapitalizmo (*stockholder capitalism*) (Fligstein 1990; Gourevitch and Shinn 2005; Mizruchi 2004). Kapitalo rinkų dereguliavimas (iki tol galiojusių teisinių aktų, reglamentuojančių prekybą akcijomis bei korporacijų reorganizavimą, pakeitimai) sukėlė jau minėtų (16.3) „priešiškų perėmimų“ (*hostile takeover*) bangą. Tokių perėmimų aukomis tapdavo korporacijos, kurių akcijų kainai kritus jas būdavo galima įsigyti pigiau už jų kontroliuojamų aktyvų rinkos vertę.

Grupė verslininkų, įsigijusių (dažnai skolintomis lėšomis) tokią korporaciją, ją dažniausiai tiesiog likviduodavo dalims išparduodama jos turtą. Po tokio „aktyvų išdras-

kymo“ (*asset stripping*) darbo netekdavo ne tik dalis eilinių (*rank and file*) korporacijos darbuotojų, bet ir visa vadovybė. Ilgainiui vadybininkams pavyko išrasti ir įteisinti tam tikrus teisinius saugiklius, apsaugančius nuo „priešiško perėmimo“. Tai vadinamosios „nuodų piliulės“ – punktai korporacijų statutuose, leidžiantys naujiems savininkams atleisti senąją administraciją tik tam tikromis jai ypač palankiomis finansinėmis sąlygomis. Tačiau net ir išsigelbėjusių tokiais „auksiniais parašiutais“ vadybininkų reputacija būdavo sugadinta ir apsunkindavo jų tolesnę karjerą.

Geriausia apsauga nuo tokio karjeros posūkio yra kuo didesnė korporacijos rinkos vertė, užtikrinanti, kad kontrolinis korporacijos akcijų paketas kainuotų brangiau už tą sumą, kurią būtų galima gauti, iš varžytinių pardavus jos turtą (pastatus, įrengimus ir pan.). Būdų padidinti korporacijos rinkos vertę yra: mokėti už akcijas didesnius dividendus, gerinti jos veiklos ekonominius rodiklius (visų pirma pelną), įgyvendinti tokius organizacinius pertvarkymus, kurie, akcijų biržų analitikų ir maklerių nuomone, gali greičiausiai padidinti jos pelningumą.

Tokia devintajame dešimtmetyje ypač išpopuliarėjusia korporacijų reorganizacijos priemone tapo jų mažinimas (*downsizing*): korporacija likviduodavo padalinius, atliekančius pagalbines, su jos pagrindine veikla nesusijusias funkcijas (pavyzdžiui, likviduodavo savo autoūkį, saugos tarnybą ir pan.). Tų padalinių gaminami komponentai ar teikiamos paslaugos nuo šiol būdavo perkamos rinkoje. Kiti padaliniai būdavo paverčiami savarankiškomis korporacijomis ir jų akcijos išparduodamos rinkoje.

Socialinė vadybinio kapitalizmo žlugimo pasekmė buvo vadinamųjų „naujųjų skurdžių“ atsiradimas. „Senieji skurdžiai“ buvo daugiausia getuose gyvenę rasinių mažumų atstovai. „Naujaisiais skurdžiais“ tapo mažinimų ir kitokių reorganizacijų aukomis tapę viduriniosios klasės atstovai, dėl darbo praradimo nebeišgalintys išsimokėti bankų kreditų. Tiems, kuriems pavyko išsaugoti savo darbo vietas, reikėjo daugiau ir įtempčiau dirbti už tą patį atlyginimą. Kita vertus, vidutiniai aukščiausių vadybininkų atlyginimai išaugo, nes sėkmingai dirbančių firmų vadybininkai būdavo viliojami pereiti į geriau apmokamas pareigas kitose korporacijose. Tik tokiu būdu buvo galima prisikviesti paklausių specialistų, įskaitant ir jaunus, kuriems pasisekė įsigyti specialų išsilavinimą, atitinkantį rinkos konjunktūrą. Todėl devintasis dešimtmetis JAV – tai ne tik „naujųjų skurdžių“, bet ir gerai uždirbančių, rafinuotų vartotojų, „jaunųjų profesionalų“ (*youppie*) epocha (žr. Bauman 2001).

Jau devintojo dešimtmečio pradžioje JAV, o antroje jo pusėje taip pat ir Didžiosios Britanijos ekonomika pradėjo augti. Aštuntojo dešimtmečio stagfliacijos atveju keblu pasakyti, kiek dėl jos kalta keinsiška ekonominė politika, o kiek – ilgalaikės struktūrinės priežastys bei tam tikri išoriniai sukrėtimai. O ir apie devintajame dešimtmetyje JAV prasidėjusį ekonominį bumą sunku pasakyti, koks buvo neokonservatyviųjų ekonominių reformų priežastinis indėlis. Juo labiau, kad, smarkiai didindamas karines išlaidas, R. Reaganas iš esmės vykdė keinsišką, t.y paklausos skatinimo, politiką.

Ir vienu, ir kitu atveju, svarbiausią vaidmenį tikriausiai suvaidino ilgalaikiai pokyčiai, susiję su technologijos raida. Nors pirmosios elektroninės skaičiavimo mašinos buvo sukurtos dar Antrojo pasaulinio karo metais, o genetinis kodas buvo „dešifruotas" šeštojo dešimtmečio pradžioje, tik į amžiaus pabaigą buvo sukaupta kritinė masė, kad prasidėtų revoliucinio (sprogstamojo) pobūdžio pokyčiai gamybos ir komunikacijų technologijoje. Jie visų pirma susiję su pigių personalinių kompiuterių masinės gamybos pradžia bei interneto atsiradimu (Freeman and Louçã 2001: 299–335).

Kadangi dar Šaltojo karo metais JAV užėmė pirmaujančias pozicijas mokslo ir technologijų raidoje, neturi stebinti, kad jos ekonomika pirmoji „užšoko" ant kylančios penktosios Kondratjevo bangos ir tapo pažangiausių aukštųjų technologijų (informacinių ir genetinių-inžinerinių) lydere. Tačiau ekonominį šių technologijų pritaikymą paspartino ir tam tikros amerikietiško kapitalizmo ypatybės. Pirmiausia – labai išplėtotos kapitalo rinkos, palengvinančios naujų korporacijų, besikuriančių vadinamojo „rizikos kapitalo" (*venture capital*) pagrindu, atsiradimą.

Šiuo atveju investuotojai perka dar tik steigiamų korporacijų akcijas, tikėdami verslo idėjų, kurioms realizuoti jos įkuriamos, perspektyvumu. Taip atsirado daugelis naujų korporacijų, tapusių telekomunikacijų ir informacinių technologijų lyderėmis. Skirtingai nuo Japonijos ir Europos šalių, paskutiniajame XX a. dešimtmetyje susidūrusių su ekonominiais sunkumais, kuriuos aptarsime kitame šio skyriaus skirsnyje, Didžiojoje Britanijoje ir ypač JAV tai buvo beveik nepertraukiamo ekonominio bumo, kuris tęsėsi ir naujajame tūkstantmetyje, metai.

Apžvalgininkai ėmė rašyti apie pofordistinę naująją ekonomiką ir informacinį kapitalizmą, kuriame svarbiausią vaidmenį vaidina jau nebe materialinių gėrybių, bet informacijos ir simbolių gamyba bei vartojimas (žr. Castells 2005 (1996); 2007 (2000); Webster 2006 (2002)). Jie JAV ekonomikos laimėjimus interpretavo kaip čia susiformavusio kapitalizmo arba rinkos ekonomikos modelio pranašumų įrodymą. Pasirodė vis daugiau knygų, kurių autoriai įrodinėjo, kad būtent amerikietiškam arba, bendriau, – anglosaksų) kapitalizmui priklauso ateitis (Gray 2006 (2002); Ohmae 1990; 1996; Parker 1998; Plender 2003).

Visos kitos kapitalizmo formos, spaudžiant konkurencijai globalizuotose rinkose, būsiančios priverstos perimti JAV nuo 9-ojo dešimtmečio įsitvirtinusią korporacijų valdymo formą, kai visa korporacijos veikla vienareikšmiškai pajungiama akcininkų interesams. Akcininkų kapitalizmas (*stockholder capitalism*) skiriamas nuo anksčiau praktikuoto „visų paliestųjų" (ar interesantų) arba socialiai atsakingo kapitalizmo (*stakeholder capitalism*).

Problematika, kurią septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje intensyviai diskutavo „sovietologai", svarstydami kapitalizmo ir socializmo konvergencijos perspektyvas, kiek nelauktai atgimė nauju pavidalu: kaip klausimas apie kapitalizmo įvairovės perspektyvas. Jį galima suformuluoti taip: ar aštuntojo dešimtmečio sunkumų laikotarpiu išryškėjusi nacionalinių ir regioninių kapitalizmo formų įvairovė išliks (gal net didės), ar ilgainiui

vyks tų formų konvergencija amerikietiško, arba anglosaksiško, kapitalizmo, kuris labiausiai primena neoklasikinę laisvos tobulai konkurencingos rinkos ekonomikos utopiją (antiutopiją?), linkme? (Berger and Dore 1996; Garrett 1998; Hall and Soskice 2001a; Kitschelt, Lange, Marks, and Stephens 1999 ir k t.).

17.3. Kieno kapitalizmas gyvybingiausias ir geriausias?

JAV ir kitose anglosaksų šalyse egzistuojančių kapitalizmo formų ekonominė sėkmė daugiausiai keblumų kelia kairiosios, socialdemokratinės (ar socialiai liberalios), pakraipos autoriams. Pokario metais jie įprato kapitalizmo pažangumą matuoti piliečių socialinių teisių bei socialinio saugumo užtikrinimo masteliu. Šiuo aspektu naujausią kapitalizmo formą jie turėjo laikyti regresyvia. Bet buvo keblu neigti, kad grynai ekonominiu požiūriu nauja kapitalizmo forma yra konkurencingesnė už fordistinį kapitalizmą, kuris buvo gerovės valstybės, išprekinančios darbo jėgą, ekonominis pagrindas.

Naujas kapitalizmo raidos posūkis buvo netikėtas ir tiems ekonomistams bei ekonomikos sociologams, kuriuos ekonomikos istorijos vadovėliuose priimta vadinti institucionalistais, kadangi jie pabrėžia lemiamą institucijų, reguliuojančių ekonominę veiklą, bei kultūros vaidmenį ekonomikos raidoje (marksizmas gali būti laikomas labai plačiai suprantamo institucionalizmo atšaka). Pokariniame fordistinio kapitalizmo aukso amžiuje kapitalistinių šalių augimas nebuvo tolygus. 6-ajame dešimtmetyje sparčiausiai augo Vakarų Vokietijos ekonomika, 7-ajame ją savo augimo tempais pranoko Prancūzija, o su ja rungtyniavo Italija. Lėčiausiai augo Didžiosios Britanijos ekonomika. Šios epochos paminklas yra tyrimai, kurių autoriai siejo tuometinių lyderių sėkmės priežastis su jų ekonomikos institucinės organizacijos, kultūros ypatybėmis ir ieškojo naudingų pamokų kitoms, atsiliekančioms kapitalistinėms šalims. JAV jų fone atrodė veikiau kaip vidutiniokė.

Įtikinamiausiai lėtesnius pokario metų JAV plėtros tempus paaiškina tas faktas, kad „aukso amžiaus“ pradžioje (pirmaisiais pokario metais) JAV buvo toli atitrūkusi nuo savo varžovių, kurios galėjo išnaudoti „atsilikimo pranašumus“, gatavu pavidalu perimdamos iš JAV būdingas fordistiniam kapitalizmui masinės gamybos technologijas, gamybos organizacijos ir vadybos principus. JAV ekonomistams ir politikams 6-ajame XX a. dešimtmetyje didžiausią susirūpinimą kėlė spartesni (tikrai ar tik tariamai) ne kitų „laisvojo pasaulio“ šalių, bet Sovietų Sąjungos ekonomikos raidos tempai. Tačiau nuo 7-ojo dešimtmečio jie pradėjo nerimauti ir dėl mažėjančio atotrūkio tarp JAV ir kitų išsivysčiusių šalių, kurios per pokario dešimtmečius įveikė santykinį atsilikimą nuo JAV ir tapo pajėgiomis šios šalies konkurentėmis pasaulinėje rinkoje.

Bene svarbiausias ir įtakingiausias (ligi šiol cituojamas) šio tipo darbas yra britų tyrinėtojo Andrew Shonfieldo veikalas „Modernusis kapitalizmas“ (1965), kuriame lyginamos skirtingos kapitalizmo modernizacijos (suprantamos kaip santykinio atsilikimo nuo JAV įveikimas) strategijos. Britų tyrinėtojas daugiausiai dėmesio skyrė ir palankiausiai

vertino Prancūzijos strategiją, kur dar nuo Liudviko XIV ir ypač Napoleono I laikų egzistavo stipri centralizuoto valstybinio visų gyvenimo sričių centralizuoto reguliavimo ir valdymo tradicija ir buvo atitinkama dvasia išauklėtas kompetentingų valdininkų sluoksnis. Pokario metais Prancūzija praktikavo visos ekonomikos planavimą ir sukūrė ypatingą fordistinio kapitalizmo atmainą – „diriguojamąjį" (*dirigiste*) kapitalizmą.

Pirmojo plano (1946–1952) architektas buvo Jeanas Monnet (1888–1979), vėliau tapęs vienu iš Europos Ekonominės Bendrijos tėvų. Buvo įkurtas „Generalinis plano komisariatas", kuris glaudžiai bendradarbiavo su finansų ministerija. Vėliau buvo sudaryti dar trys planai, o savo apogėjų planavimo praktika pasiekė pirmuoju Penktosios Respublikos gyvavimo dešimtmečiu (1958–1968), kuris Prancūzijos ekonomikos istorijoje buvo ypač veržlaus šalies ekonominio augimo ir vystymosi laikotarpis. Skirtingai nuo sovietinių, prancūzų planai buvo ne „imperatyviniai", bet „indikatyviniai". Tokiame plane nurodomos gamybos apimtys buvo ne privalomos vykdyti užduotys, už kurių nevykdymą firmų vadovams grėstų kokios nors sankcijos, bet rekomendacijos. Planas jiems pateikdavo informaciją apie išorinę jų vadovaujamų įmonių veiklos aplinką artimiausių trejų ar penkerių metų laikotarpiu (Cohen, S. S. 1969).

Skiriamasis „diriguojamojo" kapitalizmo bruožas yra ne tiek plano komisariato egzistavimas ar nacionalinių ekonomikos plėtros planų, kuriuose (sovietiniu pavyzdžiu) mėginama subalansuoti išteklius ir produkciją, sudarymas, kiek vadinamoji industrinė politika. Tokia politika, kurią dar XIX amžiuje teoriškai pagrindė vokiečių ekonomistas Friedrichas Listas (1789–1846), reiškia valstybės paramą toms pramonės šakoms, kurios pripažįstamos būtinomis valstybės karinei galiai bei pajėgumui vykdyti savarankišką užsienio politiką užtikrinti, o taip pat toms, kurias ekspertai laiko perspektyviomis. Tai pramonės ir paslaugų šakos, kuriose šalis turi potencialių lyginamųjų pranašumų, tačiau jie negali būti išnaudoti koncentruotomis investicijomis nesukūrus tokių gamybinių pajėgumų, kad būtų galima gauti masto ekonomiją. Privataus kapitalo ištekliai gali būti per menki tokioms investicijoms arba jų sutelkimas gali reikalauti itin didelių sandorių kaštų, arba būti susijęs su tokia rizika, kuri privatiems verslininkams gali atrodyti per didelė (žr. 8.1).

Spręsdama šią problemą, valstybė veikia kaip „vystymosi valstybė" (*developmental state*): strateginėms šakoms nustato apsauginius muitus, teikia mokestines lengvatas, kredito garantijas, tiesiogines subsidijas, rengia specialistus, o išskirtiniais atvejais netgi panaudoja savo finansinius išteklius nacionalinės svarbos objektams statyti, o vėliau juos privatizuoja (žr. Evans 1995). Visas šis priemonių arsenalas ir buvo naudojamas Prancūzijoje „planavimo eros" metais. Tuometinės prancūzų industrinės politikos prioritetais tapo karinė (ypač aviacijos), geležinkelio transporto priemonių pramonė ir branduolinė energetika. Ekonominio liberalizmo požiūriu, industrinė valstybės politika sudaro sąlygas politiniam kapitalizmui ar rentos paieškoms (žr. 16.2), nes valstybės privilegijos suteikiamos tam tikrai išskirtinei verslininkų ir darbininkų grupei „neprioritetinių" ūkio šakų sąskaita.

Rašydamas epochoje, kai socializmo ir kapitalizmo konvergencijos idėjos buvo itin populiarios, A. Shonfieldas prognozavo skirtingų kapitalizmo formų konvergenciją link „prancūziško“ kapitalizmo modelio, pasižyminčio mišria privačiąja ir valstybine nuosavybe, planavimu ir korporatyviai organizuotu kapitalu bei darbu.

Po 1973 m. „naftos šoko“ kapitalizmo kokybės ekonominiai kriterijai pasikeitė. Gebėjimą kuo didesniu greičiu vytis pasaulinės ekonomikos lyderę – JAV – pakeitė gebėjimas sustabdyti arba bent sumažinti infliaciją, išvengti nedarbo, išsaugoti ir išplėsti eksporto rinkas, t.y. užtikrinti tarptautinį nacionalinės ekonomikos konkurencingumą. Aštuntajame dešimtmetyje už šiuos privalumus daugiausiai pagyrimų susilaukė Vokietija ir tokios mažesniosios Europos šalys, kaip Danija, Norvegija, Švedija, Suomija, Austrija, Olandija (Gourevitch 1985; Katzenstein 1984; 1985).

Bendras jų bruožas buvo jau aptarta (13.5) neokorporacinė ekonominės politikos formavimo praktika, kuri atėjus „sunkiems laikams“ buvo aktyviai taikoma priimant kompromisinius sprendimus, įgalinančius palaikyti šalies konkurencingumą tarptautinėje rinkoje: darbuotojų atstovai (profesinės sąjungos) sutikdavo susilaikyti nuo reikalavimų kelti darbo užmokestį mainais už darbdavių įsipareigojimus išsaugoti darbo vietas ir vyriausybių pažadą dabartines netektis kompensuoti aukštesnėmis pensijomis bei kitomis lengvatomis, kuriomis ateityje darbuotojams bus atlyginta už jų nuosaikumą. Kadangi daugumoje minėtų šalių profesinės sąjungos veikė išvien su valdančiosiomis socialdemokratų partijomis, tai tų šalių didesnis atsparumas šoko metu patirtiems išmėginimams ir atrodė kaip organizuoto ar socialinio kapitalizmo pranašumų įrodymas.

Devintajame dešimtmetyje pažangiausia kapitalistine šalimi daugumai ekspertų atrodė Japonija, kuri aštuntajame dešimtmetyje greitai stabilizavo naftos kainų šuolio sukrėstą ekonomiką, sėkmingiausiai plėtė eksportą ir įsitvirtino Europos bei JAV rinkose. Ieškodami japonų konkurencingumo paslapčių, vieni autoriai jo priežastimi laikė Japonijos vyriausybės vykdomą aktyvią industrinę politiką (jos prioritetai buvo kitokie, negu Prancūzijoje – elektronika, automobilių pramonė, laivų statyba (Johnson 1982)), kiti nurodė Japonijos įmonėms būdingus gamybos organizacijos ir pačių įmonių tarpusavio santykių bruožus, kurie savo ruožtu buvo siejami su vienokiais ir kitokiais Japonijos kultūros savitumais, dažniausiai apibendrinamais kolektyvizmo sąvoka (Dore 1987; 1997; 2000).

Šio bendruomeninio kolektyvizmo dėka darbininkai identifikuojasi su savo įmonėmis ir elgiasi kaip jų patriotai. Taip pat ir vadybininkai: susitapatinęs su savo firma, „vyresnysis vadybininkas, darantis karjerą *Hitachi*, negalėtų net pagalvoti apie perėjimą į analogiškas pareigas tiesiogiai konkuruojančioje firmoje, tokioje kaip *Toshiba*. Tai būtų tas pats, kaip paimtam į nelaisvę britų karininkui įstoti į vokiečių armiją“ (Dore 1997: 21). Mainais darbuotojas gauna garantuotą darbo vietą, t.y. samdomas visam gyvenimui. Susidūrusi su ekonominiais sunkumais, firmos vadovybė pirmiausiai galvoja ne apie nuostolių sumažinimą bei pelno padidinimą, bet apie savo nuolatinių darbuotojų vietų išsaugojimą. Susiedami

visą savo gyvenimą su firma, darbuotojai nebeskiria jos interesų nuo savų, smulkmeniškai nebeskaičiuoja, ar už kiekvieną atliktą darbą deramai atlyginta. Prireikus dirba viršvalandžius (ypač administracija), nereikalaudami už tai papildomo atlyginimo.

Kadaise vokiečių sociologas Friedrichas Tönniesas aiškino skirtumą tarp asociacijos (*Gesellschaft*) ir bendruomenės (*Gemeinschaft*), kaip būdingiausią asociacijos pavyzdį pateikdamas komercinę firmą. Į asociaciją žmonės susivienija vadovaudamiesi savo asmeninės naudos išskaičiavimais, ir lieka ten tol, kol negali gauti dar didesnės naudos perėję į kitą asociaciją, kurioje narystė yra pelningesnė (Tönnies 1957 (1887)). Toks grynai instrumentinis darbuotojo santykis su jį samdančia firma kaip tik nebūdingas japonų firmoms. Jos kur kas geriau atitinka F. Tönnieso bendruomenės idealųjį tipą.

Tačiau paskutiniajame XX amžiaus dešimtmetyje vokiškojo, japoniškojo ir skandinaviškojo kapitalizmo entuziastų balsai nutilo. 1992 m. – kaip tik tuo metu, kai Rytų Europos šalyse įsibėgėjo rinkos ekonomikos reformos, – pasaulinę ekonomiką apėmė recesija. Ta recesija buvo nevienodai gili ir skausminga skirtingose šalyse. Japonijoje ji virto ilgalaikiu ekonomikos sąstingiu. Vokietijoje ekonomika augo, tačiau žymiai lėtesniais tempais, palyginus su devintuoju dešimtmečiu. Svarbiausia – ženkliai padidėjo nedarbas, šoktelėjo iki dviženklių skaičių ir čia vėliau „užstrigo“. Tiesa, reikia pažymėti, kad didelę šio nedarbo prieaugio dalį sudarė nedarbas Rytų Vokietijoje, kur kai kuriuose regionuose jo lygis priartėjo prie 1929–1933 metų didžiosios ekonominės krizės rodiklių.

Ekonominė krizė Vokietijoje persimetė ir į Švediją, nes šios šalys yra susijusios labai glaudžiais ekonominiais ryšiais. Čia ji sužlugdė ligi tol pavyzdingai veikusią neokorporacinę ekonominės politikos sistemą (žr. Guogis 2000b; Bernotas ir Guogis 2006: 197–203). Tai atsitiko ne tik darbdavių iniciatyva, bet ir pačioms profesinėms sąjungoms nebepajėgiant susitarti tarpusavyje. Iki tol mažai kvalifikuoti darbininkai Švedijoje uždirbdavo daugiau, o aukštos kvalifikacijos darbuotojai – mažiau, palyginus su savo kolegomis kitose šalyse, nes darbininkiško solidarumo vardan aukštos kvalifikacijos darbininkai susilaikydavo nuo didesnio darbo užmokesčio reikalavimų, kad darbdaviai galėtų daugiau mokėti jų menkiau kvalifikuotiems draugams. Galų gale geriau uždirbančių darbininkų solidarumas išseko. Tai buvo viena iš priežasčių, kodėl nacionalinių derybų ir sutarčių dėl darbo užmokesčio skalių praktika nutrūko.

Kilus krizei, Švedijos socialdemokratai atsisakė planų palaipsniui išpirkti privačias stambiųjų korporacijų akcijas, taip jas „socializuoti“ ir užbaigti „švediško socializmo“ kūrimą. Atvirkščiai, buvo imtasi privatizuoti valstybines įmones. Visos šios permainos nepalietė skandinaviškojo „gerovės režimo“, užtikrinančio platiems gyventojų sluoksniams lygias galimybes naudotis socialinėmis garantijomis švietimo, sveikatos apsaugos ir šeimos politikos srityse, pamatų. Vis dėlto daugelis neoliberaliųjų analitikų šias permainas Švedijoje ir kitose Skandinavijos šalyse paskubėjo įvertinti kaip neokorporacinio gerovės kapitalizmo mirtį bei socialdemokratinių idėjų krachą (žr. Einhorn and Logue 2003; 2004).

Vokiškojo, o iš dalies ir skandinaviškojo kapitalizmo (ypač Suomijoje) sunkumai paskutiniajame dvidešimto amžiaus dešimtmetyje gali būti bent iš dalies paaiškinti netikėtos ir visiškos Vakarų šalių pergalės Šaltajame kare šalutinėmis pasekmėmis. Vokietijos patirti sunkumai – tai kaina, kurią teko sumokėti už nacionalinės vienybės, kaip strateginio politinio tikslo, pasiekimą. Kitokios buvo Japonijos kapitalizmo krizės, kuri taip pat prasidėjo devintojo dešimtmečio pradžioje ir užtruko daugiau negu dešimt metų, priežastys. Tam tikra prasme jis tapo savo paties sėkmės devintajame dešimtmetyje auka, o jos viena iš priežasčių tapo tie patys išgirtieji „bendruomeniški“ ar kolektyvistiniai japonų kapitalizmo bruožai, kuriuos daugelis stebėtojų laikė tos sėkmės pamatu (žr. Anchordoguy 2005).

Ekonominio bumo sąlygomis devintajame dešimtmetyje nepaprastai suklestėjo spekuliacija nekilnojamuoju turtu. Bankai dosniai dalijo kreditus, tokiu būdu „įdarbindami“ kapitalą, kuris juose susikaupė dėl stabiliai didelio pozityvaus užsienio prekybos balanso ir tradicinio japonų polinkio daugiau taupyti, negu išleisti. Šis aiškiai kultūriškai determinuotas bruožas skiria juos nuo įpratusių gyventi skolon amerikiečių. Kai spekuliacijos išpūstų kainų burbulas 1989 m. pagaliau sprogo, bankus nuo bankroto ėmėsi gelbėti valstybė – šalies centrinis bankas daugelį metų iš eilės teikė į bėdą patekusiems bankams kreditus už nulines palūkanas. Šie „bendruomeniškai“ atidėliodavo mokėjimus nemokiems, bet „saviems“ klientams, kurie toliau grimzdo į skolas. Prasidėjo daugiau nei dešimt metų (iki 2003 m.) užtrukęs Japonijos ekonomikos santykinio sąstingio laikotarpis.

Krizė pirmiausia palietė orientuotas į vidaus rinką firmas (visų pirma statybos kompanijas), tačiau ilgainiui tarpusavio įsiskolinimų liūnas ėmė stabdyti ir į eksportą orientuoto ekonomikos sektoriaus pažangą. Kaip tik paskutiniajame XX a. dešimtmetyje Japonijos pramonė susidūrė su didėjančia „Rytų Azijos tigrų“ (Pietų Korėjos, Taivanio, Singapūro, Honkongo, Malaizijos) bei Kinijos konkurencija. Keblumas buvo tas, kad Japonijos konkurentai veržėsi į tas pačias šakas, kur japonai prieš dešimtmetį įrodė savo konkurencinį pranašumą prieš Europos ir JAV firmas, perimdami iš japonų jų gamybos organizacijos metodus bei kūrybiškai pritaikydami juos prie vietinių sąlygų.

1997 m. šių šalių ekonomikos augimą pertraukė „Azijos krizė“, kuri daugelį analitikų paskatino prabilti ne tik apie japonų, bet ir apie „azijinio“ kapitalizmo modelio krizę arba bankrotą. Tie jų bruožai, kurie prieš kelis dešimtmečius buvo skelbiami jų privalumais arba stiprybėmis, dabar buvo laikomi jų pažeidžiamumo priežastimi: Japonijos atveju – tai darbo sutarties visam gyvenimui bei su ja susijusi darbuotojų paternalistinės globos sistema, trukdanti firmai lanksčiai prisitaikyti prie rinkos konjunktūros svyravimų ir laiku atleisti tuo tarpu nebereikalingus darbuotojus; Azijos kapitalizmo apskritai atveju – tai industrinė politika ir apskritai pernelyg glaudūs privačių korporacijų ir valstybės aparato tarnautojų ryšiai, sudarantys sąlygas rentos paieškoms, viešųjų lėšų grobstymui bei švaistymui (žr. Woo, Sachs, and Schwab 2000; Lukauskas and Rivera-Batiz 2001).

Šiuos naujausius posūkius kapitalizmo istorijoje neoliberalūs ekonomistai, sociologai, publicistai, plėtojantys globalizacijos diskursą, interpretuoja kaip žingsnius, kurie veda į

visų šiuo metu egzistuojančių kapitalizmo formų konvergenciją. Jie argumentuoja taip: atsiradus globalinei finansų rinkai, kapitalas plūsta į tas šalis, kuriose investicijos žada didžiausią pelną. Tai šalys su santykiškai žemesniu darbo užmokesčiu. Apskritai paėmus, galima įsivaizduoti tokią situaciją, kai ne kapitalas „ateina“ pas pigią darbo jėgą, bet atvirkščiai, darbo jėga „veržiasi“ pas kapitalą, t.y. į šalis su santykiškai didesniu darbo užmokesčiu. Taip iš dalies ir vyksta: po Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą mūsų šalyje staiga išnyko nedarbas, į Europą ir Šiaurės Ameriką vyksta intensyvi legali ir nelegali imigracija. Tačiau laisvam darbo jėgos judėjimui trukdo ne tik valstybių sienos. Kaip jau nurodėme (žr. 17.2), net nesant teisinių barjerų, darbo jėgos „išėjimo kaštai“ yra kur kas didesni už kapitalo „emigracijos“ kaštus.

Neoliberalai argumentuoja, kad suglobalėjusiam kapitalui šalį patrauklią daro ne vien mažas darbo užmokestis, bet ir palankus kapitalui samdos santykių reguliavimas: galimybė greitai ir lengvai samdyti ir atleisti darbuotojus, nustatyti darbo dienos trukmę abiejų šalių susitarimu, darbuotojo saugumą darbo metu laikyti jo paties problema. Palankaus kapitalui darbo santykių sureguliavimo atveju vien darbuotojų problema laikoma ir jų sveikatos bei socialinis saugumas. Pats darbuotojas turi imtis iniciatyvos apsidrausti ligos, darbingumo praradimo atvejui, o taip pat susitaupyti senatvei mokėdamas įmokas į privačius pensijų fondus. Pagaliau šalies patrauklumą tarptautiniam kapitalui padidina maži mokesčiai.

Visi šie privalumai yra tarpusavyje susiję: valstybė negali sumažinti mokesčių, neatsisakydama gerovės valstybei būdingų funkcijų. Vienu iš Rytų Azijos „naujųjų tigrų“ privalumų neoliberalai laiko būtent mažas valstybės socialines išlaidas. Papuolęs į bėdą europietis pagalbos pirmiausia laukia iš valstybės, tuo tarpu kai Azijos šalyse tinklo, nuo pražūties gelbstinčio į bėdą patekusį individą, vaidmenį atlieka tvirti ir tankūs šeimos ir giminystės saitai (žr. Lal 1998).

Siekdamos sustabdyti migruojantį kapitalą ten, kur investavimo sąlygos palankesnės, „gerovės kapitalizmo“ šalys būsiančios priverstos mažinti mokesčius, o kartu – ir išlaidas socialinėms reikmėms, rūpestį dėl socialinio saugumo padarydamos pačių piliečių privačiu reikalu. Todėl vyksianti ne kapitalizmo ir socializmo konvergencija, kurią numatė XX a. vidurio socialiniai teoretikai, bet visų pasaulio šalių konvergencija laisvos rinkos kapitalizmo (neoklasikinės laisvų ir tobulai konkurencingų rinkų sistemos) link. Tokio kapitalizmo istorinis prototipas esąs XIX a. Didžiojoje Britanijoje (tik vienos šalies mastu) egzistavęs kapitalizmas, o šiuolaikiniame pasaulyje jį ryškiausiai reprezentuojanti JAV, Didžiosios Britanijos ir kitų anglosaksų šalių (Australijos, Naujosios Zelandijos) ekonominė santvarka tuo pavidalu, kokį ji įgijo po neokonservatyviųjų (neoliberaliųjų) reformų.

Verta pažymėti, kad taip pasaulinės raidos perspektyvą įsivaizduoja ir daugelis tų, kurie ją vertina neigiamai, apgailestaudami dėl neišvengiamos „gerovės kapitalizmo“ pražūties (pavyzdžiui, Albert 2002 (2001); Gray 2006 (2002)). Kai kurių antiglobalistų laikysena primena M. Weberio ir J. A. Schumpeterio „herojiško pesimizmo“ poziciją, kai abu teoretikai numatė neišvengiamą socializmo pergalę, kartu laikydami savo par-

eiga daryti viską, kad ji ateitų vėliau. Globalizacijos priešininkai atmeta prielaidą, kad tos kapitalizmo formos, kurios įrodo savo didesnį gyvybingumą konkurencinėje kovoje, iš tikrųjų yra geros. Tai, kas vyksta, yra greičiau procesas, analogiškas aprašytam pinigų apyvartos „Greshamo dėsniu“: „blogi“ (pagaminti iš pigaus metalo) pinigai išstumia to paties nominalo „gerus“ (pagamintus iš metalo, kuris yra brangesnis už nominalą) pinigus (Gray 2006 (2002): 119–144). Institucijas, užtikrinančias santykiškai saugų ir harmoningą, aukštos kokybės visuomenės gyvenimą, išstumia institucijos, kurios tą kokybę sužlugdo. Tik globalinis finansų rinkų reguliavimas leistų išsivysčiusioms šalims išsaugoti savo „gerovės valstybes“, o atsilikusių šalių gyventojus galėtų apsaugoti nuo išnaudojimo ir leistų išsaugoti savo lokalines kultūras bei savitą gyvenimo būdą, kuriam grėsmę sudaro „bedvasis vartotojiškumas“ (žr. 2.5).

Savo ruožtu analitikai, pozityviai vertinantys viso pasaulio šalių konvergencijos „neoklasikinės utopijos“ kryptimi perspektyvą, nurodo, kad politika, kurią motyvuoja susirūpinimas lokalinių kultūrų išsaugojimu, turi ir tokių pasekmių, kaip ekonomiškai silpnų šalių plačiųjų gyventojų masių skurdo bei ekonominės nelygybės tarp atskirų pasaulio šalių išlikimas. Jie pabrėžia, kad pasaulio šalių ekonominės santvarkos konvergencija reiškia ir jų ekonominių lygių suartėjimą, o kartu – ir veiksmingiausią būdą įgyvendinti globalinį teisingumą (žr., pavyzdžiui, Weede 1996). Šalys su pigia darbo jėga ir nereguliuojamomis darbo rinkomis pritrauks daugiau kapitalo ir augs bei vystysis sparčiau už jau išsivysčiusias šalis, kol ilgainiui visų pasaulio šalių ir ekonominis lygis, ir ūkio augimo tempai suvienodės.

18 skyrius

Racionalaus antrepreneriško kapitalizmo įvairovė kaip šiuolaikinės lyginamosios ekonominės sociologijos problema

18.1. Koordinuotas ir liberalus kapitalizmas

Nesunku pastebėti, kad diskusijose dėl kapitalizmo ateities iškyla ta pati problema, su kuria susidūrėme svarstydami pokomunistinės transformacijos rezultatus. Šiuo metu matome didelę tos transformacijos padarinių įvairovę: ir racionalų antrepreneriškę (RAK), ir politinį oligarchinį (POK), ir valstybinį monopolistinį kapitalizmą, ir skirtingas demokratijos ir autoritarizmo formas (žr. sk. 12). Anot vieno požiūrio į tas pokomunistines šalis (pavyzdžiui, Rusiją), kuriose egzistuoja autoritariniai ir pusiau autoritariniai režimai bei oligarchinis arba valstybinis monopolistinis kapitalizmas, pokomunistinė transformacija dar nėra pasibaigusi arba „užstrigusi“, bet ateityje tos šalys įveiks savo atsilikimą ir pasivys pirmūnes (pavyzdžiui, Lietuvą). Anot kito požiūrio, transformacija yra pasibaigusi visame pokomunistiniame pasaulyje, o jos rezultatų įvairovė yra ne laikina, bet stabili ir išliekama būsena, nulemta išėjimo iš komunizmo metu atsiradusių „priklausomybių nuo kelio“, komunistinių laikų paveldo ir iš ikikomunistinių laikų paveldėtų civilizacinių skirtumų, kuriuos nutrinti yra bejėgis ir labai ilgas laikas.

Su ta pačia dilema susiduriame ir svarstydami racionalaus antrepreneriško (ar „vakarietiško“) kapitalizmo bei liberaliosios demokratijos perspektyvų klausimą. Vienu požiūriu, apie visas kapitalizmo bei liberaliosios demokratijos formas, kurios skiriasi nuo tų jos pavidalų, kuriuos aptinkame anglosaksų šalyse (visų pirma JAV), turime teigti, kad jos yra tiesiog mažiau išsivysčiusios ar subrendusios, o skirtumų dydis parodo atsilikimo, kurį ateityje kitoms šalims teks įveikti, mastą. Tačiau galimas ir kitoks požiūris, teigiąs esminį liberaliosios demokratijos bei RAK polimorfiškumą bei ilgalaikį daugiau negu

vienos jų formos stabilumą, užtikrinamą priežasčių, kurių ir įžvelgiamoje ateityje nepanaikins jėgos, apibendrinamos globalizacijos sąvoka.

Šiuo „antikonvergenciniu“ požiūriu, panašiai kaip egzistavo keli skirtingi fordistinio kapitalizmo variantai (amerikietiškas, japoniškas, vokiškas, švediškas ir pan.), tokia pat įvairovė bus būdinga ir pofordistiniam kapitalizmui (žr. Harvey 1989). Net jeigu darbo santykių, korporacijų valdymo ir kitų institucinių sferų pokyčiai, kurie vyksta skirtingose pasaulio šalyse, yra panašūs į tuos, kurie anksčiausiai (jau 9-ajame XX a. dešimtmetyje) įvyko JAV, jie reiškia išliekančių stabilių skirtingų kapitalizmo formų adaptaciją prie naujų globalizacijos sąlygų, bet ne jų supanašėjimą su pofordistinio kapitalizmo pionieriumi – JAV kapitalizmu. Priešingai, atsiranda naujų skirtumų (Kwon 2005), ir galima laukti, kad ne tik išliks jau egzistuojančios kapitalizmo formos, bet ir atsiras naujų.

Pirmąjį požiūrį atstovauja neoliberalai, plėtojantys globalizacijos diskursą neoklasikinės ekonominės teorijos pagrindu. Jų požiūriu, dabartinė kapitalizmo įvairovė yra laikinas reiškinys pakeliui į „didžiąją konvergenciją“, kai visų pasaulio regionų ekonominis lygis suvienodės, o raidos tempai – išsilygins (žr. 2.5). Paradoksalu, bet šiuo klausimu neoliberalų pažiūros sutampa su jų karščiausių oponentų – marksistų – lūkesčiais. Marksistinės kapitalizmo tipologijos yra evoliucinės. Marksistinėje ekonominėje sociologijoje kapitalizmo tipai suprantami kaip nuoseklūs laiptai, kurie veda pokapitalistinės socialinės-ekonominės santvarkos link. Kartu daroma prielaida, kad kiekviena naujai atsiradusi kapitalizmo forma yra pažangesnė už ankstesnę. Kapitalizmo formos skiriasi viena nuo kitos kaip nebrandžios nuo brandesnių.

Neoliberalus ir (neo)marksistus vienija ne tik požiūris, kad skirtingos kapitalizmo (arba privačia nuosavybe pagrįstos rinkos ekonomikos) formos skiriasi kaip pažangios arba atsilikusios. Juos vienija ir vertybinė kosmopolitizmo (ar internacionalizmo) nuostata, kad kultūrinė pasaulio įvairovė nėra savaiminė vertybė, o veikiau vietinio ribotumo išraiška. Tas ribotumas ateityje būsiąs įveiktas, kai žmonės nustos identifikuotis su atskiromis tautomis ar valstybėmis ir suvoks save pirmiausia kaip vienos ir tos pačios žmonių giminės atstovus.

Autoriai, kurie teigia esminį šiuo metu egzistuojančių kapitalizmo bei liberalios demokratijos formų stabilumą arba polivariantiškumą, atstovauja plačiai, gana amorfiškai srovei, dažniausiai apibendrintai vadinamai institucionalizmu ar istoriniu institucionalizmu (Hall and Taylor 1996; Thelen 1999; Mahoney and Rueschemeyer 2003). Jų šaltiniu galima laikyti idėjas, pirmą kartą nuosekliai išplėtotas autorių, jau apžvelgtų aptariant vokiečių istorinės sociologijos koncepcijas (žr. 2.1). Tradicinis priekaištas, kurį institucionalizmui adresuoja jo kritikai (visų pirma marksistai ir neoklasikinės ekonomijos atstovai), yra hipertrofuotas empirizmas, teorinės analizės stoka. Iš tikrųjų su ja dažnai susiduriame, kai iškyla klausimas, kiek ir kokių kapitalizmo (arba demokratijos) tipų turime skirti?

Paprasčiausias būdas „išspręsti“ šią problemą – skirti tiek kapitalizmo atmainų, kiek yra nacionalinių valstybių. Ši kapitalizmo įvairovės konceptualizacijos strategija susiduria

su dviem keblumais: viena vertus, ją gana keblu taikyti mažoms valstybėms su jų atviromis ekonomikomis, dažnai sudarančiomis vieną glaudžiai integruotą ekonominį vienetą (pavyzdžiui, „Beneliukso šalys“ – Belgija, Nyderlandai, Liuksemburgas). Kita vertus, kai kuriose didelėse šalyse atskiri regionai gali labai skirtis savo ekonomikos institucine organizacija. Antai XIX amžiaus JAV galima išskirti tris iš esmės skirtingus ekonominius pasaulius – vergvaldinius Pietus, industrinę Šiaurę, reprezentavusią klasikinį laisvosios konkurencijos pramoninį kapitalizmą, ir Vakarus. JAV Vakarai tuo metu buvo agrarinė šalies periferija, o kartu ir „pasienio“ kraštas, išsiskyręs savitais, vėliau nunykusiais socialinio gyvenimo ir jo organizacijos bruožais, kurie tapo įkvėpimo šaltiniu nesuskaičiuojamų Hollywoodo „vesternų“ kūrėjams (Knöbl 2006).

Šiuolaikinėje Europoje pavyzdžiu gali būti Italija. Dar XIX a. šioje Apeninų pusiasalio šalyje išsiskyrė industrinė Šiaurė su stipriu fordistiniu kapitalizmu ir agrariniai, „atsilikę“ Pietūs. Antroje XX a. pusėje išsiskyrė dar ir vadinamoji „trečioji Italija“, kuriai priskiriami Toskanos ir Emilijos Romanijos regionai. Čia 7-uoju ir 8-uoju dešimtmečiais susiklostė savita lokalinė verslo organizacija, pagrįsta į neformalius tinklus susijungusių smulkių įmonių, primenančių Europos viduramžių amatininkų dirbtuves, kooperacija ir kitokiu bendradarbiavimu (žr. Piore and Sabel 1984: 251–280; Regini 1997). Orientacija į nacionalinius kapitalizmo tipus kebli ir dėl įsibėgėjusios tarptautinės ekonominės integracijos – nepriklausomai nuo to, ar ji interpretuojama kaip globalizacija, ar kaip ekonominių makroregionų formavimasis.

Taip pat ir šiuolaikinėje lyginamojoje ekonominėje sociologijoje yra autorių, kurie eina šiuo keliu (žr., pavyzdžiui, Schmidt 2002). Jie skiria kapitalizmo atmainas pagal šalis, kartu išsilygdami, kad toks konceptualizacijos būdas tinka tik didelėms valstybėms, kurios vis dar lieka ekonomiškai santykiškai uždaros ir kartu viduje gana vienalytės. Ne tik aprašyti šiuolaikinio kapitalizmo įvairovę, bet ir pagrįsti prognozes apie jo ateitį pajėgia tik tie, kurie kapitalizmo tipus konstruoja teoriškai, kaip medžiagą panaudodami šiuolaikinių ekonominių ir sociologinių teorijų sąvokas. Iš jų išsiskiria tyrinėtojų grupė, kuri šiuolaikinėje literatūroje dažniausiai taip ir vadinama – kapitalizmo įvairovės (*variety of capitalism;* sutrumpintai *VoC)* mokykla.

„Kapitalizmo įvairovės“ krypties (ar prieigos) sąvoka literatūroje traktuojama ir siauriau, ir plačiau. Suprantant šią mokyklą plačiau, jai priklauso didelė grupė autorių (tarp jų: Albert 1992 (1991); Amable 2003; Bornschier 2005; Coates 2001; 2005; Dore 2000; Holingsworth and Boyer 1997; Kenworthy 2004; Streeck and Thelen 2005a; Streeck and Yamamura 2002; Whitley 1999; Wilensky 2002; Yamamura and Streeck 2003; Zysman 1983; Cohen and Zysman 1987 ir kt.; žr. taip pat: Valiukonytė ir Zabotkaitė 2005), kuriuos vienija kritiškas požiūris į neistorišką ir abstrakčią ekonominių procesų analizę neoklasikinėje ekonomikoje. Bet kartu jie yra itin kritiški vienas kito atžvilgiu – priklausomai nuo to, į kokias klasikinės ekonominės sociologijos idėjas (K. Marxo. M. Weberio, J. A. Schum-

peterio, K. Polanyi; žr. 16 sk.) jie labiau orientuojasi, kiek ir kodėl kapitalizmo atmainų išskiria. Suprantant „kapitalizmo įvairovės" prieigą siauriau, ją visų pirma reprezentuoja plačiausio atgarsio sulaukę amerikiečių tyrinėtojų P. A. Hallo ir D. Soskice'o tyrimai (Hall and Soskice 2001a; 2003; Hall and Gingerich 2004; Hall 2006; žr. taip pat Allen 2004; Blyth 2003; Deeg and Jackson 2007; Goodin 2003; Watson 2003),

P. A. Hallas ir D. Soskice'as skiria du stabilius kapitalizmo tipus, kuriuos jie vadina liberalia rinkos ekonomika (toliau LRE) ir koordinuota rinkos ekonomika (toliau KRE). Jų tipologija remiasi dviem prielaidomis: pirmoji – kad svarbiausia kapitalizmo ekonominė institucija yra firma, antroji – kad yra du firmų veiksmų koordinavimo būdai. Vienu atveju koordinacija vyksta kiekvienai firmai reaguojant į kainų signalus, kurie yra traktuojami kaip nepriklausoma nuo kiekvienos atskirai paimtos firmos duotis. Racionalaus pasirinkimo teorijoje sakoma, kad tokiu atveju veikėjas yra parametrinėje situacijoje arba traktuoja ją kaip tokią.

Tokia „tobulos konkurencijos" prielaida remiasi firmos elgesio aiškinimu neoklasikinėje ekonominėje teorijoje, kur konkurencijos tobulumas reiškia pavienės firmos negebėjimą savo sprendimais paveikti kainas. Antru atveju firma orientuojasi ne į kainas, bet į kitų firmų elgesį, nuo kurio tos kainos priklauso, o jos vadovai žino arba mano, kad tas elgesys priklauso nuo jų pačių elgesio. Tokiu atveju firma yra arba laiko save esančia strateginės sąveikos situacijoje. Tokio tipo situacijos ir jų logika yra sistemingai nagrinėjama lošimų teorijoje, kaip atskiroje racionalaus pasirinkimo teorijos šakoje (žr. Norkus 2003 (2001): 209–220).

Nors P. A. Hallas, ir D. Soskice'as vartoja lošimų teorijos sąvokas ir žodyną antro tipo veiksmų koordinacijos savitumui išryškinti, jie nemano, kad tokiose situacijose koordinacija visada vyksta taip, kaip vaizduoja lošimų teorijos teoremos, – kad daugumoje tokio tipo situacijų kooperacija yra neįmanoma. Jie teigia, kad tokio tipo situacijose koordinacijos veiksniu gali tapti ne orientacija į kuo didžiausią pelną trumpalaikėje perspektyvoje, bet bendras žinojimas apie ankstesnį vienas kito elgesį, formuojantis kiekvieno iš jų kaip patikimo ar nepatikimo reputaciją, apie tam tikras neformalias konvencijas ir žaidimo taisykles, kurios gali būti neužfiksuotos kaip formalios taisyklės, bet vis dėlto veikti kiekvieno iš jų elgesį.

Šiuo atveju veikėjams ne mažiau už pelną rūpi jų reputacija ir pasitikėjimu pagrįstų socialinių ryšių, jungiančių jų dalyvius į tinklus, palaikymas. Skirtingai nuo racionalaus pasirinkimo teorijos, kuri komunikaciją traktuoja instrumentinio racionalumo požiūriu, P. A. Hallas ir D. Soskice'as pabrėžia savarankišką komunikacijos vaidmenį ekonominio gyvenimo organizacijoje, kurį jai užtikrina įvairios „deliberacinės institucijos" – forumai, kuriuose diskutuoja verslo firmų, profesinių sąjungų, valstybės institucijų atstovai.

Rinkos ekonomikas, kuriose dominuoja toks firmų tarpusavio koordinacijos tipas, P. A. Hallas ir D. Soskice'as ir vadina KRE, o tas, kur firmos laikosi viena nuo kitos „per nuotolį" ir renkasi mainų partnerius tik pagal dabartinę jų produktų ar paslaugų kainą – LRE. Empirinėje tikrovėje LRE, kaip idealų tipą, labiausiai atitinka anglosaksų šalių

(visų pirma – JAV) ekonomikos, KRE – Vokietijos ir Japonijos ekonominės sistemos. Detalesnę šių tipų charakteristiką ir galima suprasti kaip idealizuotą ir stilizuotą amerikietiško kapitalizmo ir vokiško bei japoniško kapitalizmo aprašymą.

Šioje charakteristikoje LRE ir KRE yra lyginamos penkiais atžvilgiais. Pirma, jos skiriasi savo finansinėmis sistemomis arba firmos nuosavybės teisių rinkomis. Dominuojantis LRE firmos tipas yra viešoji korporacija. Jos akcijomis yra prekiaujama akcijų biržose, nuosavybės teisės yra išsklaidytos (firma turi daug savininkų) ir dažnai keliauja iš rankų į rankas priklausomai nuo to, kokie yra naujausi paskelbti firmos ekonominės veiklos rodikliai. Tie rodikliai yra vienintelė informacija, kuri yra žinoma bei svarbi akcijų pirkėjams ir pardavėjams. Todėl egzistuoja griežtos tos informacijos pateikimo bei jos rinkimo (audito) taisyklės, kurios turi užtikrinti firmos veiklos skaidrumą. Firma, kurios akcijos aukštai vertinamos biržoje, savo veiklai išplėsti gali gauti kapitalo, išleisdama papildomą akcijų laidą. Naujoms verslo idėjoms realizuoti dažnai naudojamas „rizikos kapitalas“ (*venture capital*), kuris sukaupiamas parduodant dar tik steigiamos firmos akcijas.

Kita vertus, dėl tos lemiamos įtakos, kurią viešai paskelbti naujausi firmos ekonominės veiklos rezultatai turi akcijų kainai, firmos vadybininkai gali orientuotis tik į trumpalaikę perspektyvą. Tiems rodikliams pablogėjus, savininkai gali paskubėti atsikratyti akcijų, o firma gali tapti „priešiško perėmimo“, kaip jį jau aprašėme (žr. 17.2), objektu. Naudodamiesi tokia situacija, kai kontrolinį paketą galima įsigyti už mažesnę kainą negu firmos turto rinkos vertė, ją gali įsigyti tokio tipo perėmimuose besispecializuojantys akcijų biržų spekuliantai, kurie vėliau atleidžia firmos vadovus ir išparduoda jos turtą.

KRE atveju firma turi vieną pagrindinį savininką. Tai gali būti ir tam tikras privatus asmuo ar asmenys (šeima), turintys kontrolinį akcijų paketą. Tai gali būti kitos firmos, kurios turi viena kitos akcijų (kryžminė nuosavybė, ypač būdinga Japonijai), arba bankas, kuris akcijas gauna kaip užstatą arba mainais už kreditus. Tokia bankų nuosavybė ypač būdinga Vokietijai ir yra šios šalies kapitalizmo tradicija, kurios ištakos siekia šalies industrializavimo laikus – XIX amžiaus antrąją pusę, kai tik aktyvus bankų dalyvavimas steigiant naujas firmas leisdavo sukaupti kapitalą, pakankamą naujoms stambioms įmonėms steigti (žr. Gerschenkron 1962).

Šios nuosavybės formos apsaugo firmos administraciją nuo priešiško perėmimo ir užtikrina jai „kantrų kapitalą“ – savininką, kuris orientuojasi į ilgalaikę perspektyvą. Apie šią perspektyvą jis sprendžia ne tiek pagal viešai skelbiamą informaciją apie firmos veiklą, kurios apimtis ir pobūdis gali būti paliktas pačios firmos nuožiūrai, bet pagal konfidencialią, vien tik saviesiems (*insiders*) prieinamą informaciją, atskleidžiamą kontrolinio akcijų paketo savininkams, kurie savo ruožtu yra suinteresuoti ir pajėgūs įsigilinti į technologines ir kitokias su įmonės veikla susijusias detales. Jeigu banko ekspertai nusprendžia, kad firmos sunkumai laikini, ji gauna kreditą išsigelbėti nuo bankroto; jeigu jie padaro išvadą, kad firma „beviltiška“, ji likviduojama.

Antra LRE ir KRE skirtumų sfera yra darbo santykiai. LRE darbo teisė leidžia greitai ir pigiai (be didelių išeitinių išmokų) atleisti darbuotojus. Administracija neprivalo aiškinti atleidimo priežasčių. Todėl, susidūrusi su ekonominėmis problemomis dėl paklausos jos produkcijai sumažėjimo, firma gali jas išspręsti tiesiog atleisdama perteklinius darbuotojus. Tokią pat laisvę firmos administracija turi ir dėl darbo užmokesčio – jis nustatomas dvišaliu darbuotojo ir administracijos susitarimu. Profesinių sąjungų nėra arba jos yra tiek silpnos, kad neturi galios nei paveikti įmonės administracijos sprendimus, nei sudarinėti kolektyvines darbo sutartis dėl darbo užmokesčio ir darbo sąlygų visos šalies, šakos, net ir įmonės mastu.

KRE šalyse darbo teisė arba „nerašyti įstatymai" (kaip yra Japonijoje) suteikia darbuotojams (ypač tiems, su kuriais sudaromos neterminuotos darbo sutartys) tam tikras teises į darbo vietą. Darbuotojo atleidimo procedūra ilga ir brangi. Ne tik priimdama ir atleisdama darbuotojus, bet ir kitais įmonės valdymo klausimais (pavyzdžiui, paaukštindama jų pareigas) administracija privalo atsižvelgti į profesinės sąjungos, darbuotojų tarybos arba jų atstovų įmonės taryboje nuomonę.

Trečioji KRE ir LRE skirtumų sfera yra firmų santykiai su savo darbuotojais, kuriuos galima aprašyti, pritaikant naujosios ekonomikos institucijų analizės išpopuliarintą atstovo, arba agento (*agent*), ir atstovaujamojo, arba principalo, perskyrą (Williamson O. 1975; 1985). Kaip pasiekti, kad firmoje dirbtų pakankamai kompetentingi žmonės, kad jie būtų pajėgūs įvykdyti jiems skiriamas užduotis ir išnaudotų darbo laiką, jiems patikėtus išteklius ir informaciją firmos, o ne savo pačių interesais? LRE firmos sutelkia jiems reikalingus „žmogiškuosius išteklius" juos tiesiog pirkdamos rinkoje arba perpirkdamos (perviliodamos) iš kitų firmų. Organizuodamos darbą, jos labiau pasikliauja išorine priežiūra, o ne vidine darbuotojų motyvacija. Todėl jose santykiškai daug žemutinės grandies vadovaujančio bei kontroliuojančio personalo, nes jos neturi pagrindo tikėtis, kad užduočių vykdytojai darys, ką privalo.

KRE firmos reikalingus žmogiškus išteklius ugdosi pačios, sukurdamos vidinę darbo rinką ir puoselėdamos firmos kultūrą. Vidinės rinkos buvimas reiškia, kad darbuotoją gerai dirbti motyvuoja karjeros pačioje firmoje perspektyva (o ne lūkestis, kad pasižymėjus jį mėgins perpirkti kita firma), o firmos kultūros buvimas reiškia, kad darbas firmoje darbuotojui reiškia ir priklausomybę tam tikrai bendruomenei. Kadangi, firmai bankrutavus, joje ilgiau dirbusiems ir spėjusiems pasislinkti karjeros laiptais aukštyn darbuotojams keblu tikėtis gauti lygiavertį darbą kitoje firmoje, jie su ja identifikuojasi ir yra prievaizdai sau bei kitiems, o tai firmai leidžia sutaupyti priežiūros ir administravimo kaštų sąskaita.

Ketvirtoji sfera yra ugdymas ir profesinis parengimas. LRE šalyse darbuotojai profesinį parengimą įgyja formaliose institucijose, kurios savo pastangas sutelkia į tam tikrų bendrųjų kompetencijų, o ne pritaikytų konkrečių darboviečių poreikiams įgūdžių suteikimą. Į tokių kompetencijų įgijimą orientuojasi ir būsimieji darbuotojai, žinodami, kad savo būsimosiose darbovietėse jie ilgai neužsibus. Todėl jie vengia per daug investuoti į „specifinį" žmogiškąjį kapitalą – įgūdžius, kurie turi vertę tik tam tikroje lokalioje aplin-

koje ar siauroje profesinėje nišoje. Dėl darbo santykių nepastovumo tokios investicijos rizikingos, nes tas kapitalas nuvertėja darbininką atleidus.

Kita vertus, pačios firmos vengia investuoti į darbuotojų profesinį rengimą. Kiekvienam darbuotojui (įskaitant administracijos atstovus) labiausiai rūpi jo individuali karjera, ir jis žiūri į savo dabartinę darbovietę kaip į potencialų trampliną „šokti" į dar geresnę. Darbuotojas, įgijęs žinių ir gebėjimų, padidinančių jo vertę darbo rinkoje, gali būti perviliotas arba pats susirasti didesnį darbo užmokestį jam mokantį darbdavį – tad jo parengimo kaštai tenka vienai firmai, o naudą gauna kita.

KRE yra būdinga profesinio parengimo sistema, orientuojanti darbuotojus būtent į specifinio žmogiškojo kapitalo kaupimą. Toks parengimas vyksta tiesiog gamyboje, kur vyresni ir patyrę darbuotojai jaunesniems kolegoms perduoda profesinius įgūdžius metodais, primenančiais tuos, kuriais viduramžių amatininkai perduodavo savo amato paslaptis mokiniams ir pameistriams. Formalius reikalavimus, kuriuos turi atitikti kandidatų į meistrus (o kartu – ir į aukštesnę darbo užmokesčio kategoriją) kvalifikacija, nustato šakiniai darbdavių susivienijimai drauge su profesinėmis sąjungomis. Kolektyvinių darbo sutarčių, sudaromų visos pramonės šakos mastu, praktika slopina konkurenciją tarp firmų dėl kvalifikuotų darbuotojų: darbuotojas, įgijęs tam tikrą kvalifikaciją vienoje firmoje, negali tikėtis gauti ženkliai didesnio darbo užmokesčio kitoje, nes visos tam tikros šakos firmos darbo užmokestį turi mokėti pagal tuos pačius tarifus, nustatytus profesinių sąjungų ir darbdavių bei pačių darbdavių tarpusavio susitarimu.

Tokie firmų tarpusavio susitarimai bei konsultacijos vaidina svarbų vaidmenį koordinuojant firmų veiksmus ir kitose jų santykių srityse. Tie firmų tarpusavio santykiai yra penktoji sritis, kurioje išsiskiria LRE ir KRE bruožai. LRE šalyse firmas, gaminančias tokią pačią produkciją arba teikiančias tokias pat paslaugas, sieja „klasikiniai" rinkos konkurencijos santykiai. Nors tarp firmų oligopolisčių būna kartelinių susitarimų dėl rinkos pasidalijimo, anglosaksų šalyse juos griežtai draudžia įstatymai ir uoliai persekioja (gavusios pirkėjų bei jų interesams atstovaujančių nevyriausybinių organizacijų skundus) teisėsaugos agentūros.

Todėl jie būna tik slapti (ir todėl keblu spręsti apie jų dažnumo laipsnį) bei netvarūs dėl bendros nepasitikėjimo ir įtarumo atmosferos. Su tiekėjais ir pirkėjais firmas sieja „santykiai per nuotolį" (*arm's length*): esamų partnerių lengvai ir greitai atsisakoma, gavus patrauklesnį pasiūlymą. Santykius apibrėžia formalios sutartys, kuriose siekiama kuo detaliau specifikuoti šalių įsipareigojimus kiekvienai įmanomai situacijai. Kadangi sutartys, atsižvelgiančios į visas įmanomas aplinkybes, iš principo neįmanomos, dažni firmų konfliktai dėl jų vykdymo, firmos daug ir dažnai bylinėjasi. Todėl itin didelę jų personalo dalį sudaro samdomi teisininkai, o itin didelę „gamybos išlaidų" dalį sudaro bylinėjimosi bei draudimosi nuo civilinių ieškinių sąnaudos.

KRE šalyse konkurencijos santykius tarp firmų iš esmės papildo koordinacijos mechanizmai, pagrįsti komunikacija, neformaliais santykiais bei ekonominės etikos normomis, kurios smerkia beatodairišką naudos siekimą ir įstatymų bei sutarčių „skylių" išnaudojimą. Sutartys tarp firmų čia paprastai turi „sutarčių dėl santykių" (*relational*

contracts) pobūdį. Jose nesiekiama specifikuoti partnerių teises ir pareigas visoms įmanomoms situacijoms. Santykiai su nuolatiniais pirkėjais ar pardavėjais įgyja pasitikėjimo tinklų pavidalą, ir tų tinklų nariai iškylančias problemas pirmiausia mėgina spręsti neformaliais metodais, labiausiai rūpindamiesi ne finansine nauda, bet savo reputacija.

Priklausomai nuo to, kokiu lygiu vyksta tokia koordinacija, galima išskirti bent tris KRE atmainas. Vidurio Europos (pirmiausia Vokietijai) ir Šiaurės Europos šalims būdinga šakinė koordinacija (*industry-based coordination*). Svarbiausi jos mechanizmai yra tam tikrai pramonės šakai priklausančių firmų susivienijimai. Jų tikslas yra ne vien tos šakos darbdavių santykių su tos pačios šakos profesinių sąjungų susivienijimu arba susivienijimais tvarkymas, bet ir profesinio parengimo organizacija, lobistinė veikla santykiuose su vyriausybe, konfliktų tarp firmų, kylančių dėl kaltinimų nesąžininga konkurencija, sprendimas, o taip pat standartų nustatymas bei kooperacija skleidžiant naują mokslinę-techninę informaciją ir vykdant taikomuosius ir eksperimentinės plėtros tyrimus. Šiuo atžvilgiu KRE itin ryškiai skiriasi nuo LRE, kur viena iš paskatų steigti naujas firmas, panaudojančias „rizikos kapitalą“, yra perspektyva pirmai pradėti teikti tam tikrą paslaugą arba gaminti tam tikrą naują gaminį (pavyzdžiui, videomagnetofonus). Pionierius gali padiktuoti naujo gaminio bazinius standartus ir užsitikrinti ilgalaikę rentą, gaunamą iš parduodamų patentų bei franšizės teisių.

Koordinatoriaus ar „dirigento“ vaidmenį gali prisiimti ir valstybė. Tokiu atveju turime reikalą su valstybės vadovaujamu koordinavimu. Klasikinis atvejis yra pokario laikų Prancūzijos „diriguojamasis kapitalizmas“, kurio bruožus jau glaustai aptarėme (žr. 17.3). Tačiau apie jį P. A. Hallas ir D. Soskice'as rašo mažai, kur kas daugiau dėmesio skirdami grupinei koordinacijai (*group-based*), kuri būdinga tokioms Rytų Azijos šalims, kaip Japonija ir Pietų Korėja. Svarbiausias jos mechanizmas yra tinklo pavidalo finansinės-pramoninės grupės, kurių narius tarpusavyje sieja kryžminės nuosavybės ir ilgalaikės partnerystės, pasitikėjimo ir lojalumo santykiai. Japonijoje jos žinomos *keiretsu*, Pietų Korėjoje – *chaebol*'ų pavadinimu.

Tokias grupes sudaro firmos, priklausančios skirtingoms pramonės šakoms ar ekonomikos sektoriams. Kiekviename iš šių sektorių veikia daugiau negu viena grupė, tarp kurių vyksta nuožmi konkurencija. Japonijos *keiretsu* papildomą stabilumą užtikrina tokio tinklo narius siejantys „kryžminės nuosavybės“ (*cross-ownership*) santykiai, kai tam pačiam tinklui priklausančios firmos yra viena kitos bendrasavininkės. Jie apsaugo firmų vadovybę nuo „priešiško įsigijimo“. Į *keiretsu* sudėtį įeina ir „savas“ bankas, kurio santykiams su savo nuolatiniais klientais būdingi tokie patys abipusio pasitikėjimo ir lojalumo santykiai.

Tie santykiai skiriasi nuo neoklasikiniuose mikroekonomikos vadovėliuose pateikiamo firmos elgesio vaizdo tuo, kad nei į *keiretsu* sudėtį įeinančios firmos, nei bankai tarpusavio santykiuose nesivadovauja trumpalaikės naudos išskaičiavimais. Jie neatsisako „tradicinio“ tiekėjo paslaugų, vos tik gavę geresnį jo konkurento pasiūlymą, neišparduoda turimų kitų firmų akcijų, pablogėjus jų finansiniams rodikliams. Kai vienas iš *keiretsu* narių susiduria su sunkumais, kiti stengiasi jam padėti – ne vien nuolaidomis ir kantrybe, bet ir konsultacijomis, kai bendromis jėgomis ieškoma problemų sprendimo, neskirstant jų į savas ir svetimas.

18.2. Kapitalizmo tipų stabilumo sąlygos

Ar abu kapitalizmo tipai yra stabilūs? Kodėl? Kaip apskritai atskirti stabilias kapitalizmo atmainas nuo nestabilių, kurios tėra pereinamosios būsenos vieno ar kito stabilaus tipo link? Atsakydami į šiuos klausimus, P. A. Hallas ir D. Soskice'as pateikia tris argumentus. Pirmąjį iš jų galima aptikti ir daugelio kitų kapitalizmo įvairovės tyrinėtojų veikaluose. Jame pagrindinį vaidmenį vaidina „priklausomybės nuo tako" (*path dependence*) sąvoka.

Taip šiuolaikinėje istorinėje sociologijoje vadinamos tokios „istorinės sekos, kuriose atsitiktiniai įvykiai duoda pradžią instituciniams modeliams arba įvykių grandinėms, kurios turi deterministinių savybių" (*contingent events set in motion institutional patterns or event chains that have deterministic properties;* Mahoney 2000b: 507). Tokios sekos gali būti apibūdintos ir kaip priežastiniai procesai, kuriems labai didelę reikšmę turi tai, kas atsitiko pačioje pradžioje. „Priklausomybė nuo tako" yra dabartinių pasirinkimo galimybių priklausomybė nuo ankstesnio pasirinkimo kolektyvinių padarinių: vieną kartą padarytas pasirinkimas tolesnę raidą „užrakina" tam tikroje veikimo erdvėje. Nors šioje veikimo erdvėje yra galima tolesnė pažanga, tačiau jos rezultatai gali būti chroniškai suboptimalūs, palyginus su tais, kokių buvo galima pasiekti einant kitu keliu.

Esant priklausomybei nuo tako, atsitiktiniai įvykiai pradeda įvykių grandinę, kurioje kiekvienas vėlesnis įvykis yra palyginti griežtai determinuotas ankstesnių, ir jų kryptį pakeisti galima tik dideliais kaštais arba išoriniais sukrėtimais. Įvykiai, pradedantys tokias grandines, gali būti lyginami su kryžkelėmis arba (pritaikius garsiąją M. Weberio metaforą) su geležinkelio išsišakojimais, kur palyginti nedidele pastanga (iešmo perjungimu) sunkiasvorį geležinkelio sąstatą galima nukreipti viena ar kita kryptimi, kurią vėliau pakeisti neįmanoma be didelių laiko (kurio reikia grįžti atgal į geležinkelio išsišakojimo vietą) ir energijos sąnaudų. „Priklausomybės nuo tako reiškinys parodo, jog istorija išties turi reikšmės" (North 2003 (1990): 130).

Priklausomybės nuo tako sąvoką pirmas analitiškai artikuliavo amerikiečių ekonomikos istorikas Paulas Davidas (1985), kuris pateikia ir plačiai išgarsėjusį tokios priklausomybės pavyzdį. Jis analizuoja istoriškai atsitiktines raidžių konfigūracijos QWERTY atsiradimo priežastis rašomųjų mašinėlių klaviatūrose ir tos konfigūracijos išlikimo priežastis, nepaisant esamų efektyvesnių alternatyvų. Kaip kintamuosius, lemiančius suboptimalios technologijos konservavimą, jis traktuoja „didėjančią masto grąžą", kuri yra stimulas daryti tolesnius patobulinimus einant kartą pasirinktu keliu, o taip pat labai aukštus sandorių kaštus, kuriuos tektų patirti, pamėginus pakeisti aną lemtingą pasirinkimą. Mašininkė, išmokusi spausdinti QWERTY klaviatūra, palaipsniui darys pažangą, išmokdama spausdinti vis didesniu greičiu, tačiau niekada nespausdins taip greitai, kaip mašininkė, kuri spausdina klaviatūra su geresne raidžių konfigūracija (pavyzdžiui, su Dvorako klaviatūra). Sumaniusi klaviatūrą pakeisti, ji pusmetį ar ilgiau turės itin didelių nepatogumų darbe – tol,

kol senieji įgūdžiai išsitrins iš jos sensomotorinės atminties, o jų vietą užims kiti (žr. Arthur 1994; Mahoney 2005b). [142]

JAV ekonomistas ir ekonomikos istorikas, 1993 m. Nobelio ekonomikos premijos laureatas Douglas C. Northas apibendrino P. Davido analizę (North 2003 (1990)), nurodydamas, kad priklausomybė nuo tako yra reikšminga ne tik technologinei, bet ir institucinei kaitai aiškinti. Institucijų rinkinys, kurį tam tikra šalis įgijo šiek ar tiek atsitiktinių aplinkybių dėka, gali užtikrinti jos technologinę, ekonominę ir socialinę pažangą. Tačiau ta pažanga vyks lėtesniu tempu negu pažanga šalies, kuri turi institucijų rinkinį, užtikrinantį spartesnę pažangą. Šalis bus chroniška pralaimėtoja konkurencinėje kovoje. Tačiau dėl to, kad ekonominė pažanga joje vyks ir einant savuoju, „nacionaliniu“, keliu, tų pralaimėjimų nepakaks, kad jos institucijos būtų operatyviai pašalintos. Reikalas tas, kad perimti kitų šalių institucijas, užtikrinančias spartesnę ekonominę pažangą, neįmanoma be didelių kaštų ir sukrėtimų, kurių pavyzdžiu gali būti perėjimo prie rinkos ekonomikos socialiniai ir ekonominiai kaštai pokomunistinėse šalyse.

Perėjimo nuo vieno kapitalizmo tipo prie kito kaštai gali būti ne mažesni. Kadangi jie pasiskirsto nevienodai, radikalias ekonomines reformas gali užblokuoti galingos interesų koalicijos. Demokratijos sąlygomis keblu laukti, kad susidarys „nepaprastosios politikos“ situacija, kaip Rytų Europos šalyse iškart po komunistinių režimų žlugimo, ir sudarys politines sąlygas radikaliai holistinei socialinei inžinerijai, kad iš pagrindų būtų pakeista ekonominių institucijų sistema. Jeigu šalies politinė sistema yra konsenso demokratija (žr. 13.5–6), tai tokios reformos neįmanomos be šalies konstitucijos pakeitimų, kuriems reikia itin sunkiai pasiekiamos „superdaugumos“. Demokratinio politinio proceso rėmuose šalies institucijos gali keistis tik palaipsniui, iš lėto ir konservatyviai – taip, kad kai reformų nebeįmanoma atidėlioti, pasirenkamas toks variantas, kuris mažiausiai nutolsta nuo esamos tvarkos ir tokiu būdu užtikrina nacionalinės tradicijos tęstinumą, o tai ir reiškia institucijų kaitos priklausomybę nuo tako.

Priklausomybės nuo tako argumentą papildo kitas – institucijų komplementarumo – argumentas. Ši idėja apibendrina jau seniai ekonomistų suformuluotą pastebėjimą, kad kai kurių prekių kainos padidėjimas (sumažėjimas) sumažina (padidina) paklausą kai kurioms kitoms prekėms, pavyzdžiui, pabrangus duonai, sumažėja paklausa ir sviestui, o pabrangus benzinui, sumažėja ir automobilių pardavimai. Institucijų komplementaru-

---

[142] Esama mažiausiai dviejų tipų analitinių priklausomybės nuo tako fenomeno modelių, kuriuos čia tik keliais sakiniais aprašysime: (1) modeliai, kurie yra pagrįsti „didėjančios masto grąžos“ sąvoka; (2) modeliai, kurie priklausomybę nuo tako vaizduoja kaip atskirą situacijų su daugeliu pusiausvyrų atmainą. Antrosios rūšies modeliuose situacija, kurioje atsiranda priklausomybė nuo tako, interpretuojama kaip nestabili pusiausvyra, iš kurios mažos arba atsitiktinės priežastys netiesiniu būdu gali vesti prie alternatyvių „didelių padarinių“ (stabilių pusiausvyrų, kurios yra nevienodai efektyvios). Detalesnė analizė gali išskirti ir keletą priklausomybės nuo tako formų, priklausančių vienam ar kitam iš šių tipų. Žr.: Margolis and Liebowitz 1998.

mas reiškia, kad viena institucija gali padidinti kitos institucijos efektyvumą (grąžą), ir atvirkščiai (žr. Aoki 2001).[143]

Nesunku pastebėti, kad aptarti LRE ir KRE bruožai yra komplementarūs šia prasme. Firma (Japonijos atvejis) gali samdyti savo darbuotojus visam gyvenimui (mainais užsitikrindama jų lojalumą, o tai gali būti svarbus pranašumas konkurencinėje kovoje), tik jeigu jos finansavimo sistema nėra jautri trumpalaikiams pelningumo svyravimams – turi tokius kantrius savininkus, kurie neskuba parduoti firmos akcijų, kai tik sumažėja jos pelningumas arba kai ji patiria nuostolių. Firmos gali leisti išlaidas savo darbuotojų kvalifikacijai kelti, tik jeigu bus tikros, kad iš to negaus naudos kitos firmos, kurios tokių išlaidų neprisiima ir tiesiog pervilioja pas save kitų firmų apmokytus darbuotojus.

Firma, neturinti kantraus kapitalo – savininkų, kurie orientuojasi į ilgalaikę perspektyvą ir sprendžia apie įmonės būklę ne vien pagal paskutiniųjų metų ar ketvirčio veiklos rezultatus (kurie gali labai priklausyti nuo laikinų rinkos konjunktūros poslinkių), bet ir remdamiesi informacija, kuri prieinama vien saviesiems, – turi būti „žiauri“ su savo darbuotojais. Šie savo ruožtu neturi pagrindo tapatintis su ja ar būti jos patriotais, investuoti į specifinį žmogiškąjį kapitalą, dalyvauti veikloje, kurios prototipai yra „kokybės rateliai“ Japonijoje arba jaunų darbininkų apmokymas Vokietijoje.

LRE firmoms būdingi santykiai su jų darbuotojais ir kitais darbdaviais sąlygoja valdžios koncentraciją vyriausio firmos vadybininko rankose ir nepalieka vietos jokiems „ekonominės demokratijos“ (plg. Dahl 1994 (1989): 433–440) elementams, būdingiems KRE Japonijoje ir ypač Vokietijoje. Jis gali vienas (užtat ir greitai bei veiksmingai) priiminėti sprendimus, ir gauna atlyginimą, kuris daug kartų pranoksta jo pavaldinių atlyginimą. To atlyginimo dydis yra ir vyriausio vadybininko socialinio prestižo pagrindas – jis matuojamas suma, už kurią jį galima būtų „perpirkti“.

Tuo tarpu KRE (ypač Japonijoje) kopimas karjeros laiptais vyksta tos pačios firmos arba jų grupės (*keiretsu*) rėmuose, „žirklės“ tarp darbuotojų atlyginimų yra žymiai mažesnės, o karjeros laiptais kopti motyvuoja ne tik ir ne tiek su kiekviena pakopa padidėjantis piniginis atlyginimas, kiek socialinis prestižas bei ta neformali galia platesnėje visuomenėje, kurią suteikia vadovavimas stambiai, garsiai korporacijai. JAV tokie atlygiai tenka Hollywoodo žvaigždėms, kai tuo tarpu korporacijų vadybininkų prestižo hierarchija žinoma tik tiems, kas priklauso verslo pasauliui.

Tokius komplementarumus galima aptikti ir tarp abiems kapitalizmo tipams būdingų gerovės režimų ir jų kitų institucinių sferų (žr. 17.1). Tinkamiausi KRE papildiniai yra socialdemokratinis arba konservatyvusis kontinentinis gerovės režimai, kai darbuotojams, praradusiems darbą, mokamos palyginti ilgai ir dosnios bedarbių pašalpos, kurių dydis priklauso nuo dirbant gauto atlyginimo. Valstybė prisiima didžiąją dalį darbą

[143] „Kaip paprastai literatūroje, mes komplementarumą apibrėžiame taip: viena institucinių praktikų aibė yra komplementari kitai, jeigu kiekviena iš jų padidina kitos grąžą“ (Hall and Gingerich 2004: 22).

praradusių darbuotojų perkvalifikavimo kaštų: mokymosi persikvalifikavimo įstaigose kaštus, priemokas darbdaviams, apmokantiems tokius darbuotojus, bei išmokas patiems bedarbiams persikvalifikavimo laikotarpiu.

Tankus ir tvirtas socialinės apsaugos tinklas sumažina riziką, kuri yra susijusi su investicijomis į specifinį žmogiškąjį kapitalą. Liberaliajame gerovės režime bedarbio pašalpa nėra susieta su iki darbo praradimo turėtu pajamų ir pragyvenimo lygiu. Ji mokama patikrinus, ar asmuo neturi kitų pajamų šaltinių, ir užtikrina tik minimalų pragyvenimą, o praktiškai tai reiškia, kad ji neapsaugo nuo skurdo. Toks gerovės režimas orientuoja darbuotojus įgyti išsilavinimą, kuris diversifikuotų jų įsidarbinimo galimybes ir leistų greitai rasti naują darbą, kai prarastas senasis.

Svarbi institucijų komplementarumo idėjos implikacija yra tai, kad institucijų importui yra kliūčių, kurios kyla iš institucijų nesuderinamumo. Institucija, kuri yra efektyvi viename instituciniame kontekste, gali būti disfunkcionali kitame. Mėginimas sukurti „tobulą kapitalizmą“ perimant iš Švedijos jos gerovės valstybę, iš JAV – jos aktyvias, gilias ir likvidžias akcijų rinkas, iš Vokietijos – jos profesinio parengimo sistemą, iš Japonijos – firmos-bendruomenės principą, iš Prancūzijos – industrinę politiką ir t.t. susiduria su tokiais pačiais keblumais, kurių neįžiūrėjo tie septintojo dešimtmečio konvergencijos teoretikai, kurie piešė visuomenės, sujungsiančios socialistinės ir kapitalistinės sistemos privalumus, viziją, o taip pat komunistai-reformistai, kūrę demokratinio socializmo visuomenės projektus (žr. Amable 2003: 55–56).

Vis dėlto tol, kol apsiribojame šiomis dviem idėjomis, jos implikuoja tik tiek, kad viso pasaulio šalių konvergencija neoklasikinės utopijos (antiutopijos?) link nebus sklandus ir tolygus procesus, vykstantis be pertrūkių veikiančio demokratinio proceso rėmuose. Šalys su „blogomis“ (nepritaikytomis prie laisvos rinkos ekonomikos imperatyvų) kultūrinėmis tradicijomis bei „netinkamu“ istoriniu paveldu negalės priartėti prie tos utopijos (antiutopijos) be didelių politinių sukrėtimų ir „kultūrinių revoliucijų“, susijusių su radikaliu pasenusių vertybių ir tradicijų atsikratymu. Neišvengiama šių radikalių reformų kaina – gilesnės ar ne tokios gilios ekonominės bei socialinės krizės, kylančios keičiant istorinės raidos trajektorijas. Ta kaina ir gyvenimo keblumai analogiški mašininkės, pereinančios nuo QWERTY tipo prie pažangesnės klaviatūros, gyvenimo keblumams arba tiems, su kuriais susiduria inžinierius, kurio jaunystėje sunkiai įgyta vertinga specialybė pasidarė nebereikalinga, dėl technologijos pažangos išnykus visai tai pramonės šakai, kurioje jis dirbo.

Kitaip sakant, šios dvi idėjos įgalina identifikuoti kliūtis, su kuriomis susiduria vienos kapitalizmo atmainos transformacija į kitą, bei parodyti priežastis, dėl kurių mažai tikėtina palaipsnė transformacija. Tačiau jos nesuteikia pakankamo pagrindo kvestionuoti jos fakto bei galutinio rezultato – „blogo“ (žiūrint socialdemokrato ar socialliberalo akimis) kapitalizmo pergalės. Tačiau toks pagrindas atsiranda, kai P. A. Hallas ir D. Soskice'as jas papildo trečiąja – lyginamojo institucijų pranašumo idėja. Ji apibendrina lyginamųjų

pranašumų apsirūpinant gamybos veiksniais idėją, kurią suformulavo dar D. Ricardo. Tos idėjos esmė ta, kad laisva prekyba yra naudinga visoms joje dalyvaujančioms šalims, kai kiekviena iš jų specializuojasi gaminti produkciją arba teikti paslaugas srityse, kuriose ji turi lyginamųjų pranašumų.

P. A. Hallas ir D. Soskice'as šią idėją apibendrina, nurodydami, kad lyginamųjų pranašumų šaltiniu gali būti ne vien gamtinių sąlygų ar technologiniai ypatumai, tačiau ir vienas kitą papildančių ekonominių ir politinių institucijų komplekso specifiniai bruožai. Jie teigia, kad skirtingi kapitalizmo tipai turi savų konkurencinių pranašumų skirtingose srityse. Jie pripažįsta, kad tam tikro kapitalizmo tipo ilgalaikį tvarumą (*sustainability*) užtikrina tik jo didesnis konkurencingumas. Tačiau nebūna, kad tam tikras institucijų rinkinys užtikrintų jį turinčiai šaliai konkurencinį pranašumą visose gamybos ir paslaugų teikimo srityse. Tos kapitalistinės ekonomikos institucinės organizacijos ypatybės, kurios šaliai užtikrina pranašumą vienose srityse, yra priežastis, kodėl ji pralaimi kitose.

Todėl laisvas kapitalo judėjimas, būdingas globalizuotai ekonomikai, visai nereiškia, kad „gerą" (socialdemokratinį) kapitalizmą nukonkuruos „blogas" – neoliberalusis. Taip būtų, jeigu pirmasis jokiose srityse neturėtų konkurencinių pranašumų. Globalizacija ne niveliuoja ekonominių sistemų organizaciją, bet išryškina esamų kapitalizmo tipų skirtumus, skatindama specializuotis tose srityse, kuriose jų institucijos užtikrina joms pranašumą. Tarptautiniu mastu veikiančios korporacijos naudoja tuos skirtumus instituciniam arbitražui: perkelia savo padalinius į tas šalis, kurių institucinė aplinka geriausiai atitinka jų veiklos specifiką, pavyzdžiui, vokiečių farmacijos firmos steigia savo tyrimų laboratorijas arti tų JAV miestų, kuriuose yra universitetai, pirmaujantys pasaulyje mikrobiologijos srityje, o JAV firma *General Motors* variklių gamyklas automobiliams, surenkamiems „naujosiose industrinėse šalyse", stato Vokietijoje (Düsseldorfe) (Hall and Soskice 2001a: 57). Vadinasi, globalizacija skatina ne kapitalizmo homogenizaciją ir konvergenciją vieno vienintelio tipo link, bet sąlygoja esamų tipų divergenciją, išryškindama ir įtvirtindama kapitalizmo tipologinių formų įvairovę.

P. A. Hallas ir D. Soskice'as atmeta tezės, kad globalizacijos sąlygomis „blogas" (socialiniam liberalui ar demokratui) kapitalizmas išstumia „gerą" kapitalizmą, implicitinę prielaidą, jog svarbiausias konkurencingumo veiksnys yra pigi darbo jėga. Tokiu veiksniu jie laiko inovacinį pajėgumą. Tai gebėjimas kurti ir išleisti į rinką naujus produktus arba tobulinti jau esamų produktų technologinius gamybos procesus. LRE yra konkurencingiausios radikalių inovacijų reikalaujančiose srityse, o KRE – palaipsnių, ar „potruputinių" (*incremental*) inovacijų srityse. Radikalių inovacijų dėka atsiranda naujos pramonės šakos bei paslaugos, palaipsnėmis inovacijomis gerinama jau egzistuojančių (kad ir neseniai išrastų) produktų ir technologijų kokybė, didinama jų įvairovė, sukuriamos jų atmainos, pritaikytos prie tam tikrų vartotojų grupių specifinių poreikių.

Konkurencinį pranašumą naujose srityse LRE užtikrina labai išplėtotos kapitalo rinkos, palengvinančios radikalių naujovių įgyvendinimui reikalingo rizikos kapitalo sutel-

kimą, o taip pat lanksti darbo jėgos su aukštu bendruoju išsilavinimu pasiūla. Radikalias naujoves įgyvendinančių aukštųjų technologijų įmonių darbui yra reikalingi ne tiek specialistai, unikalių įgūdžių pavidalu sukaupę ilgametę patirtį (tokios patirties radikalių inovacijų atveju tiesiog dar nėra), kiek darbuotojai, sugebantys greitai mokytis savo bendrųjų kompetencijų dėka. Sėkmę konkurencinėje kovoje šiuo atveju užtikrina gebėjimas pirmiems užpatentuoti naujus technologinius sprendimus, o taip pat padiktuoti naujai atsirandančios šakos standartus.

Radikalios naujovės yra palyginti labiau rizikingos, tačiau nepaprastai dideli pelnai, kuriuos gauna ta (palyginti nedidelė) novatorių dalis, kurių inovacijos buvo sėkmingos, užtikrina gerą rizikos kapitalo pasiūlą, o paaiškėjus, kad inovacija pasisekė – neribotus kapitalo išteklius. XX amžiaus pabaigoje tokiomis radikalaus technologinio proveržio sritimis buvo informacinės technologijos, tapusios naujausios „Kondratjevo bangos“ pasaulinėje ekonomikoje pagrindu. Būtent šioje srityje LRE šalys įgijo ir kol kas išlaiko konkurencinį pranašumą.

Tačiau tie kapitalistinės ekonomikos institucinės sąrangos ypatumai, kurie užtikrina tam tikrai šaliai konkurencinius pranašumus radikalių inovacijų srityje, visai nebūtinai yra tokie, kai konkurencinę sėkmę užtikrina gebėjimas greičiau gerinti jau sukurto produkto kokybę bei adaptuoti jį prie specifinių vartotojų grupių poreikių. Šalies, kurios pramonė pirmoji pradėjo gaminti tam tikrą naują produktą, gamintojus ilgainiui gali nukonkuruoti gamintojai iš kitos šalies, kurioje nauja pramonė sukuriama svetur pirktų patentų pagrindu, tačiau sugeba užtikrinti aukštesnę produktų kokybę ir lanksčiau reaguoti į vartotojų poreikius. Pavyzdžiu gali būti Japonijos elektronikos pramonės (įskaitant firmas, gaminančias kietąją kompiuterių įrangą) sėkmė.

Šiuo atveju lemiamu konkurencingumo veiksniu tampa firmos gebėjimas motyvuoti darbuotojus rūpintis gaminamos produkcijos kokybe bei teikti smulkius racionalizacinius pasiūlymus, kurių kumuliatyvus ekonominis efektas gali būti itin svarus. Gebėjimas nuolatos gauti tokį efektą yra svarbiausias konkurencingumui dalykas, kai aukštosios technologijos produktas iš radikalios naujovės virsta tradiciniu gaminiu. Šioje fazėje ar tose pramonės šakose, kuriose dominuoja tokio tipo produktai, pranašumus turi šalys su KRE būdingomis institucijomis.

Atsiradus personaliniams kompiuteriams bei internetui, genetinės inžinerijos laimėjimais pagrįstoms biotechnologijoms, plačiosioms vartotojų masėms nenustojo būti reikalingi automobiliai, buitinė elektronika, o pačioms įvairiausioms pramonės šakoms – staklės ir kitokie įrengimai bei jų komplektai (gamybinės linijos), gaminami pagal individualų užsakymą. Tokio tipo produktų gamyboje KRE konkurencingumas nesumažėjo.

Neoklasikinės ekonomikos požiūriu, bet kokie realios ekonomikos nukrypimai nuo tobulai konkurencingų rinkų sistemų modelio, kurį idealiuoju RAK modeliu laikė ir M. Weberis, yra neefektyvumo (taigi ir ekonominio iracionalumo) šaltinis. Ne-rinkos metodų taikymas rinkos subjektų santykiams koordinuoti sudaro sąlygas neproduktyviai

veiklai, vadinamai „rentos paieškomis“, kurias M. Weberis vadino „politiniu kapitalizmu“ (žr. 16.2). Neoklasikiniu požiūriu, vienintelė racionali ekonominė politika yra bet kokių kliūčių kapitalo ir darbo, kaip gamybos veiksnių, judėjimui šalinimas. P. Hallo ir D. Soskice'o „kapitalizmo įvairovės“ prieiga „remiasi radikaliu realizmu. Jokia ekonomika niekada nepriartėjo prie tobulos konkurencijos. Todėl bet kokio nukrypimo nuo jos kaip 'neefektyvumo' aprašymas neveda toliau. Daug geriau yra apsvarstyti, kodėl, matuojant bendrojo ekonominio rezultato požiūriu (*gemessen an der ökonomischen Gesamtleistung*), kai kurie nukrypimai užtikrina aukštesnį efektyvumo laipsnį“ (Hall 2006: 197).

Šios prieigos požiūriu, yra daugiau nei vienas institucijų komplektas, pajėgus užtikrinti efektyvų rinkos ekonomikos funkcionavimą. Panašiai samprotauja Wolfgangas Streeckas, kai teigia, kad yra galimi pačiam kapitalui naudingi laisvės suvaržymai (*beneficial constraints*), kaip tai atsitiko pokario Vokietijoje (žr. Streeck 1997). Negalėdamas būti konkurencingas žemų darbo jėgos kaštų sąskaita, vokiškasis kapitalizmas buvo priverstas orientuotis į aukštos kokybės diversifikuotos produkcijos (*diversified quality production*) gamybą, kuriai sąlygas savo ruožtu sudarė aukštos kvalifikacijos darbo jėga. „Naudingais suvaržymais“ suvaržytas kapitalizmas vystosi „aukštuoju“ savo raidos keliu, kurio skiriamieji bruožai yra didelis darbo užmokestis, aukšta darbo jėgos kvalifikacija, aukštos kokybės produkcija.

18.3. Kiek yra kapitalizmo tipų?

Kaip jau išsiaiškinome vienoje iš metodologinių knygos dalių (žr. 5 sk.) ir galėjome įsitikinti nagrinėdami demokratijos konceptualizacijos problemas (žr. 13 sk.), socialinių mokslų tipologinių sąvokų daryboje galimos dvi strategijos – dedukcinė teorinė („iš viršaus“) ir indukcinė („iš apačios“). Taikant antrąją, naudojamos faktorinės ir klasterinės analizės priemonės. Indukcines tipologijas galima interpretuoti ir kaip empirinę dedukcinių tipologijų kontrolę, ir kaip jų konkretizaciją.

Kontrolės aspektas pasireiškia tuo, kad indukcinė tipologija leidžia patikrinti teorinės analizės metodais sudarytų sąvokų empirinį relevantiškumą, ar jos iš viso turi empirinius referentus. Kaip nurodė dar M. Weberis (žr. Norkus 1999), naudingos gali būti ir tokios sąvokos, kurios tokių referentų neturi. Tokios sąvokos yra gryni „idealieji tipai“. Tačiau kai tie tipai neturi nieko bendra su empirinėje tikrovėje egzistuojančių atvejų susiskirstymais ir pasidalijimais, ta nauda gali kelti abejonių.

Tačiau tuo atveju, jeigu indukcinės procedūros parodo, kad empiriškai stebimi atvejai grupuojasi pagal teorinės analizės nubrėžtas linijas, indukcinės tipologijos metodai gali padaryti dar vieną paslaugą – konkretizuoti teorinės analizės metodais sudarytą tipologiją. Netgi tada, kai dedukcinės tipologijos „idealūs tipai“ turi atitikmenų empirinėje tikrovėje, dauguma empiriškai stebimų atvejų nė vieno jų neatitinka. Jeigu apsiribotume dedukcine tipologija, tokius į ją netelpančius atvejus turėtume kvalifikuoti tik kaip mišrius arba pereinamuosius.

Taip yra ir P. Hallo bei D. Soskice'o tipologijos atveju. LRE sąvoką jie dažniausiai iliustruoja JAV, o KRE – Vokietijos, kartais Japonijos, pavyzdžiu. Bet kitų šalių (o jos ir sudaro „išsivysčiusių kapitalistinių šalių" populiacijos daugumą) vieta šioje tipologijoje yra nelabai apibrėžta. Įspūdingiausi šiuolaikinės istorinės institucionalistinės kapitalizmo analizės darbai yra prancūzų sociologo Bruno Amable's tyrimai, kurie yra pats vaisingiausias šios knygos autoriui žinomas indukcinių statistinių metodų pritaikymo kapitalizmo tipologinei analizei pavyzdys (Amable 2003). B. Amable's indėlį į indukcinę kapitalizmo tipologiją galima lyginti nebent su A. Lijpharto nuopelnais liberaliosios demokratijos tipologinei analizei (žr. Lijphart 1999 ir ankščiau, 13.5–13.6),

B. Amable's analizuojamų atvejų populiaciją sudaro 21 atvejis. Tai išsivysčiusios šalys, kurios yra Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO; angl. *Organisation for Economic Development and Cooperation*; OECD) narės. Faktorinės analizės įvestis yra kintamųjų, kurie apibūdina penkių institucinių sferų kiekvienoje iš šių šalių būklę, įverčiai. Tos sferos: (1) produktų rinkos; (2) darbo jėgos rinka, kurios pobūdį apibrėžia (a) darbuotojo turimos darbo vietos garantijos, (b) darbo santykiai ir (c) valstybės užimtumo politika; (3) finansinė sistema; (4) socialinės apsaugos sistema; (5) švietimo sistema. Patį kapitalizmą B. Amable traktuoja kaip „socialinę gamybos ir inovacijos sistemą" (Amable 2003: 85–92), jo tipus – kaip „specifines komplementarių institucijų architektūras" (Amable 2003: 171).

Svarbus B. Amable's koncepcijos privalumas, palyginus su P. Hallo ir D. Soskice'o koncepcijomis, yra tas, kad jis išskiria ir pabrėžia dar vieną tokių „institucinių architektūrų" stabilumo veiksnį (plg. Howell 2003). Jis nurodo, kad jų stabilumas priklauso ne tik nuo grynai ekonominio tam tikros institucijų kombinacijos efektyvumo, bet ir nuo jos ir dominuojančio „socialinio-politinio bloko" interesų atitikimo (Amable 2003: 46–54). Tokį bloką sudaro socialinės grupės, kurių interesai nukentėtų, transformuojant esamą institucijų kombinaciją. Net jeigu socialinių grupių galios santykis ir pasikeičia, tie pokyčiai nebūtinai greitai ir sklandžiai virsta esamos institucijų architektūros pertvarka. Todėl savo išskiriamus kapitalizmo tipus jis dar vadina „politinėmis-ekonominėmis pusiausvyromis".

Produktų rinkos pobūdį ir būklę nusako tokie kintamieji, kaip valstybinio sektoriaus dydis, barjerų, su kuriais susiduria verslininkas, norintis įsteigti naują įmonę, „aukštis" (kiek reikia gauti valstybės įstaigų leidimų ir kiek tai trunka) ir pan. Apie darbo jėgos rinkos pobūdį ir būklę galima spręsti pagal tai, prieš kiek laiko įstatymai reikalauja pranešti darbuotojui apie būsimą jo atleidimą, pagal išeitinės kompensacijos dydį, bandomojo laikotarpio trukmę ir pan. Finansinės sistemos pobūdį ir būklę atskleidžia bankams priklausančių akcijų dalis, kapitalizacija akcijų biržoje (žr. 21.2), rizikos kapitalo investicijų santykis su bendruoju vidaus produktu (BVP). Socialinės apsaugos sistemos pobūdį parodo valstybės išlaidų socialinei apsaugai BVP procentinė dalis. Švietimo sistemos pobūdį ir būklę atskleidžia išlaidų pradiniam, viduriniajam ir aukštajam mokslui BVP procentinė dalis bei išlaidos, tenkančios vidutiniškai vienam mokiniui (studentui), įstojančių

į aukštąsias mokyklas vidurinių mokyklų absolventų procentas, studentų pasiskirstymas pagal studijų programas ir pan.

Faktorinė analizė, atlikta pagrindinių komponenčių metodu, įgalina išskirti keliolika faktorių (iš viso 15), paaiškinančių šių kintamųjų variaciją. Iš šių faktorių tolimesnei analizei naudojami trys, kurie paaiškina daugiausiai variacijos. Taškų, reprezentuojančių konkrečias šalis, padėtis grafikuose, kurių ašys vaizduoja šiuos faktorius, įgalina preliminariai įvertinti jų institucinių sferų (produktų rinkos, darbo rinkos ir t.t.) panašumus ir skirtumus.

Juos apibendrina klasterinė analizė, kurią B. Amable atlieka du kartus. Pirmiausia ji atliekama kiekvienos institucinės sferos lygmeniu. Nors daugelis šalių patenka į tą patį klasterį ir savo produktų rinkos, ir darbo rinkos, ir finansinės sistemos, ir socialinės apsaugos, ir švietimo sistemos bruožais, kai kurios šalys vienu atveju atsiduria viename, o kitu atveju – kitame klasteryje. Galutinė klasterinė analizė atliekama penkiais žingsniais pagal vadinamąjį Wardo algoritmą. Pirmuoju žingsniu įvedami produktų rinkos kintamieji ir dalis darbo rinkos kintamųjų. Antruoju prie jų prijungiami likę darbo rinkos kintamieji (tie, kurie atskleidžia užimtumo politikos pobūdį), trečiuoju – finansinio sektoriaus kintamieji ir t.t. (žr. Amable 2003: 173). Paskutiniuoju, penktuoju žingsniu įtraukiami švietimo sistemos kintamieji. Kiekvienu žingsniu išskiriamų klasterių skaičius nėra tas pats – jis priklauso nuo iš anksto pasirinkto statistinio kriterijaus, nurodančio tą kintamųjų kovariacijos laipsnį, kurio pakanka atvejus priskirti tam pačiam klasteriui.

18.1 pav. pateikia faktorinės (pagrindinių komponenčių) analizės, kurios objektas yra agreguoti (neišskirstyti pagal institucines sferas) duomenys, rezultatus. Grafikų ašys reprezentuoja du faktorius, paaiškinančius (statistine prasme) daugiausiai kintamųjų variacijos. Faktorių, kurį reprezentuoja horizontalioji ašis, B. Amable interpretuoja kaip išreiškiantį „skirtumą tarp šalių su decentralizuota finansine sistema kairėje nuo šalių, kurių darbo rinkos yra ‚nelanksčios' („rigid") dešinėje" (Amable 2003: 176). Antrą faktorių (vertikalioji ašis) jis sieja su gerovės valstybės išsiplėtojimo laipsniu: didesnį gerovės valstybės išplėtojimo laipsnį atspindi vertikaliosios ašies apačia, o einant į viršų – gerovės valstybės išplėtojimas silpnėja. Kaip žvilgsnio į žvaigždėtą dangų giedrą naktį pakanka, kad išskirtume regimų žvaigždžių grupes, liaudiškai vadinamas žvaigždynais, taip ir žvilgsnio į 18.1 pakanka, kad pastebėtume, jog kapitalistinės šalys grupuojasi į spiečius.

Tiesa, jų kontūrai nevienodai ryškūs. Aiškiausiai išsiskiria grupė šalių kairėje, sudarančių kapitalizmo tipą, kurį B.Amable vadina „rinka pagrįstu kapitalizmu" (toliau: RPK; angl. *market-based capitalism*), kurį, nebijant pleonazmo, galima būtų pavadinti ir kapitalistiniu kapitalizmu, nes šis kapitalizmo tipas labiausiai panašus į neoklasikinę laisvų ir tobulai konkurencingų rinkų sistemos utopiją (ar antiutopiją). B. Amable's RPK sąvokos apimtis tiksliai atitinka P. Hallo ir D. Soskice's LRE. Užtat P. Hallo ir D. Soskice's KRE tipą B. Amable išskaido į keturis tipus, kurie įgalina „nekapitalistinio" (ar „ne visai kapitalistinio") kapitalizmo įvairovę atspindėti kur kas labiau diferencijuotai.

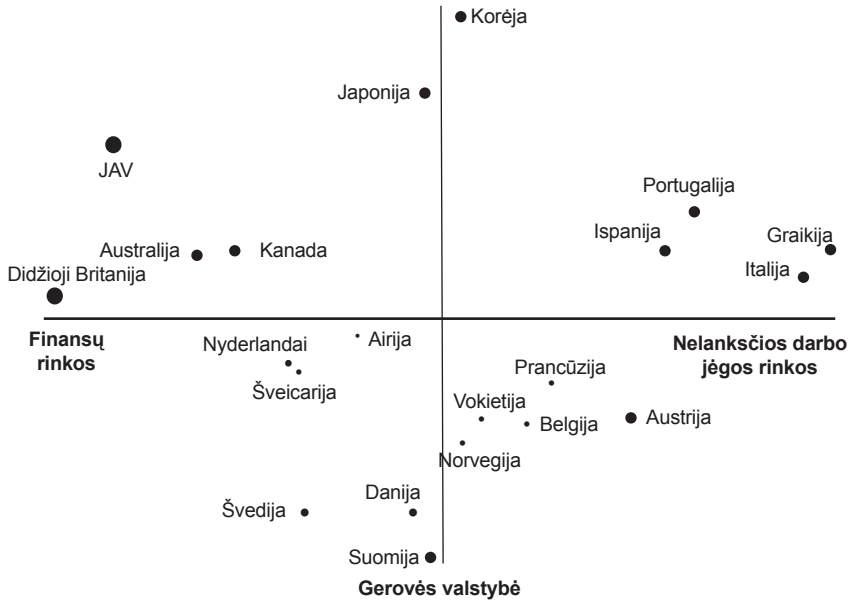

18.1 pav. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) šalių socialinės-ekonominės statistikos faktorinės analizės rezultatai. Šaltinis: Amable B. *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford, Oxford UP, 2003, p. 176. © 2003 Oxford University Press. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

Be RPK šalių pakankamai ryškiai išsiskiria „socialdemokratinio kapitalizmo“ (Danija, Suomija, Švedija) šalys apačioje, „azijinio kapitalizmo“ (Japonija ir Korėja) šalys viršuje ir „Vidužemio jūros kapitalizmo“ (Graikija, Ispanija, Italija, Portugalija) šalys dešinėje. Šalies padėtis horizontalios faktorinės ašies atžvilgiu gali būti interpretuojama kaip jos nuotolio nuo idealaus „kapitalistinio kapitalizmo“ (LRE) matas, o jos padėtis vertikalios ašies atžvilgiu parodo, kiek ji nutolusi nuo idealaus socialdemokratinio modelio, kurį ryškiausiai reprezentuoja Suomija. Įdomu, kad šalys su stipria gerovės valstybe savo darbo rinkos lankstumu nėra labiausiai nutolusios nuo neoklasikinio laisvos rinkos ekonomikos idealo. Tokios veikiau yra šalys, kurias B. Amable priskiria „Vidužemio jūros kapitalizmo“ tipui.

Užtat gana amorfiška grupuotė šalių, kurias prancūzų tyrinėtojas identifikuoja kaip „kontinentinį europinį kapitalizmą“. Tai rodo ir pav. 18.2 ir 18.3, kurie pateikia klasterinės analizės rezultatus. Priklausomai nuo to, koks statistinis kriterijus pasirenkamas, išskiriamos arba penkios (pav. 18.2) arba šešios (18.3) kapitalizmo atmainos. Pirmuoju atveju į jų sudėtį įeina vienas „kontinentinio europinio kapitalizmo“ tipas, antruoju atveju jis išsiskaido į dvi atmainas: „kontinentinį europinį kapitalizmą A“ (Airija, Belgija, Norvegija, Vokietija, Prancūzija, Austrija) ir „kontinentinį europinį kapitalizmą B“ (Nyderlandai ir Šveicarija).

Abu grafikai leidžia pastebėti tarpinę kontinentinio europinio kapitalizmo padėtį kitų kapitalizmo tipų atžvilgiu. Jis yra tarpinis ir tų ypatybių, kurios skiria anglosaksų šalių kapitalistinį kapitalizmą nuo Vidužemio jūros kapitalizmo, atžvilgiu, ir tų, kurios skiria

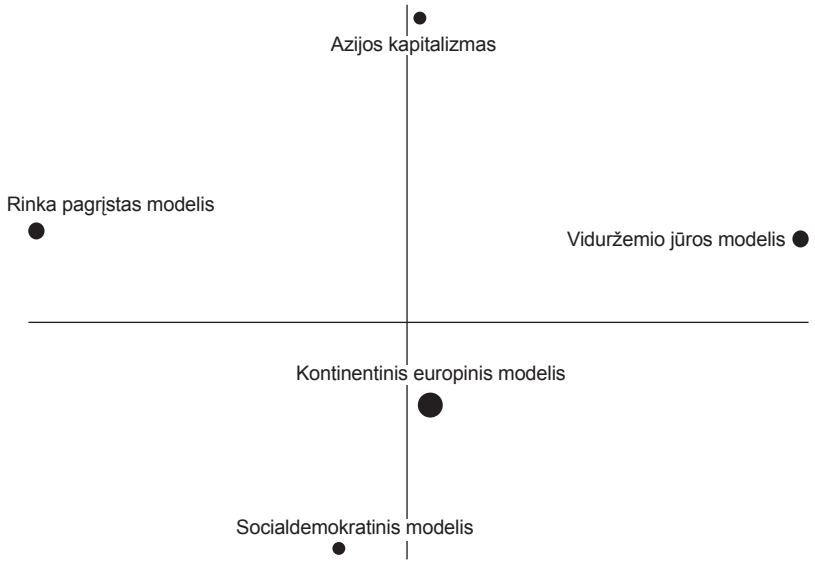

18.2 pav. EBPO šalių socialinės-ekonominės statistikos klasterinės analizės rezultatai. Šaltinis: Amable B. *The Diversity of Modern Capitalism*. p. 177. © 2003 Oxford University Press. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

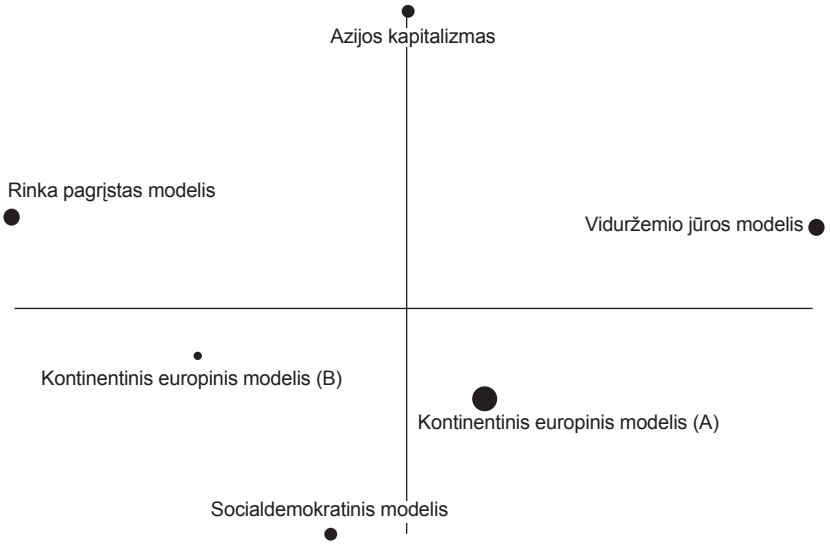

18.3 pav. EBPO šalių socialinės-ekonominės statistikos klasterinės analizės rezultatai. Amable B. *The Diversity of Modern Capitalism*. p. 178. © 2003 Oxford University Press. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

socialdemokratinį kapitalizmą su stipria gerovės valstybe nuo azijinio, kur socialinės apsaugos tinklo vaidmenį atlieka tradiciškai stiprūs šeimos ir giminystės ryšiai. 18.3 pav., kur skiriami du kontinentinio kapitalizmo tipai, leidžia tuos panašumus ir skirtumus apibūdinti labiau diferencijuotai: Nyderlandai ir Šveicarija reprezentuoja kapitalizmo formą, kuri yra tarp socialdemokratinio kapitalizmo ir RPK, o kitas kontinentinio europinio kapitalizmo šalis galima lokalizuoti tarp Viduržemio jūros kapitalizmo ir RPK.

Nors skirtingų šalių institucinės architektūros panašumai ir skirtumai koreliuoja su jų geografine kaimynyste (tai ir leidžia kapitalizmo tipus susieti su geografiniais regionais bei pavadinti tų regionų vardais), visiško atitikimo čia nėra. Tokių neatitikimų atskleidimas ir yra vienas iš B. Amable's atliktos analizės privalumų. Antai socialdemokratinis kapitalizmas dažnai kitaip dar vadinamas skandinavišku, tačiau Norvegija yra labiau panaši į kontinentinės Europos šalis, bet ne į savo kaimynes skandinaves (Amable 2003: 179). B. Amable nurodo kiekvieno kapitalizmo tipo ryškiausią atvejį: kapitalistinio kapitalizmo – tai JAV, socialdemokratinio – Danija, Viduržemio jūros – Ispanija, kontinentinio europinio – Vokietija. Azijinį kapitalizmą vienodai ryškiai reprezentuoja abi jo atstovės, įeinančios į B. Amable's nagrinėjamų atvejų populiaciją (Japonija ir Pietų Korėja).

Dėl tarpinio kontinentinio europinio kapitalizmo pobūdžio ne itin ryški yra ir ta apibendrinta jo charakteristika, kurią pateikia B. Amable, interpretuodamas statistinės analizės rezultatus. B. Amable's RPK charakteristika iš esmės sutampa su P. A. Hallo ir D. Soskice'o pateikiamu LRE apibūdinimu. Šiam kapitalizmo tipui būdinga intensyvi konkurencija žemesnėmis kainomis, koordinacija per kainų signalus, atvirumas užsienio konkurencijai ir investicijoms (kaip produktų rinkos bruožai); menka darbo vietos apsauga (darbuotoją paprasta ir lengva įdarbinti bei atleisti), valstybė nevykdo aktyvios užimtumo politikos, derybos dėl darbo užmokesčio yra decentralizuotos, profesinės sąjungos yra silpnos (darbo jėgos rinkos bruožai); menka nuosavybės koncentracija ir gerai apsaugotos akcininkų mažumos teisės, svarbus institucinių investuotojų vaidmuo, aktyvi korporacijų kontrolės rinka, sofistikuotos finansų rinkos, didelė rizikos kapitalo pasiūla (finansinio sektoriaus bruožai); silpna socialinė apsauga, valstybė apsiriboja pagalba skurstantiems, kuri suteikiama patikrinus paramą gaunančiojo pajamas ir turtą (vadinamasis *means-tested* principas), privačiu draudimu pagrįsta pensijų sistema (socialinė apsauga); mažos viešosios išlaidos švietimui, konkurencinė aukštojo išsilavinimo sistema, nehomogeniška viduriniojo išsilavinimo sistema, silpna profesinio lavinimo sistema, bendrųjų įgūdžių lavinimo bei lavinimosi visą gyvenimą akcentavimas (švietimo sistema).

Socialdemokratiniam kapitalizmui būdinga konkurencija aukštesne kokybe, koordinacija per kitokius nei kainų signalai kanalus, atvirumas užsienio konkurencijai ir investicijoms (produktų rinkos bruožai); vidutiniška (saikinga) darbo vietos apsauga, koordinuotos arba centralizuotos derybos dėl darbo užmokesčio, stiprios profesinės sąjungos, kooperaciniai darbo santykiai – beveik nebūna streikų ir lokautų (darbo jėgos rinkos bruožai). Finansiniam sektoriui būdinga aukšta nuosavybės koncentracija, reikšmingas

institucinių investuotojų vaidmuo, nėra korporacijų kontrolės rinkos ir sofistikuotų finansų rinkų, didelė bankininkystės sektoriaus koncentracija. Socialdemokratinis kapitalizmas išsiskiria aukštu socialinės apsaugos lygiu, kuris užtikrinamas aktyviu valstybės vaidmeniu. Šiam tipui būdingos taip pat ir didelės valstybės išlaidos švietimui, aukšta pradinio ir vidurinio išsilavinimo kokybė, dideli aukštųjų mokyklų studentų skaičiai, išplėtota profesinio lavinimo sistema, specifinių įgūdžių įgijimo akcentavimas, „puolamoji" užimtumo politika siekiant sukurti stimulus ir sąlygas kelti kvalifikaciją, persikvalifikuoti ir lavintis visą gyvenimą.

Azijiniam kapitalizmui būdinga konkurencija kainomis ir kokybe, platus koordinacijos būdų, alternatyvių kainų signalams, panaudojimas, aukštas vidaus rinkos apsaugos nuo užsienio firmų ir investicijų apsaugos lygis, ženklus didžiųjų korporacijų vaidmuo (produktų rinka). Darbo jėgos rinkai būdinga gerai apsaugotos (bet tik atskiros korporacijos rėmuose) darbo vietos, darbo jėgos rinka duali (samdomi darbuotojai pasidaliję į tuos, kurie turi darbo vietos garantijas visam gyvenimui, ir tuos, kurie dirba pagal terminuotas sutartis arba nepilną darbo dieną), darbo užmokesčio priklausomybė nuo darbo stažo, kooperaciniai darbo santykiai, stiprios profesinės sąjungos, decentralizuotos derybos dėl darbo užmokesčio. Finansiniam sektoriui būdinga silpna „akcininkų-autsaiderių" apsauga, bankų įsitraukimas į korporacijų valdymą, aukšta bankininkystės koncentracija. Nėra aktyvios korporacijų kontrolės rinkos, sofistikuotų finansinių rinkų, ribotas rizikos kapitalas. Azijinis kapitalizmas išsiskiria žemu socialinės apsaugos lygiu ir silpna gerovės valstybe (tai rodo mažos jos finansavimui skirtos valstybės išlaidos). Mažos ir valstybės išlaidos švietimui, nors viduriniojo išsilavinimo kokybė aukšta, o stojančiųjų į aukštąsias mokyklas abiturientų skaičiai dideli. Dominuoja mokslinis ir techninis lavinimas, akcentuojantis specifinius įgūdžius. Kompanijos daug dėmesio skiria savo darbo jėgos lavinimui, bet visą gyvenimą trunkančio lavinimosi galimybių pasiūlos už korporacijos ribų beveik nėra.

Vidužemio jūros (arba Pietų Europos) kapitalizmui yra būdinga konkurencija kainomis, aktyvus valstybės įsitraukimas į produktų rinką, tačiau menka pačių firmų iniciatyva vykstanti koordinacija kitokiais nei kainų signalai būdais, vidutiniška vidaus rinkos apsauga nuo užsienio prekybos arba investicijų, didelis smulkių firmų vaidmuo. Darbo jėgos rinka yra duali ir daliai darbuotojų garantuoja aukštą turimų darbo vietų apsaugą. Darbo santykiai yra konfliktiški (palyginti dažnai pasitaiko streikai ir lokautai), valstybė nevykdo aktyvios užimtumo politikos. Derybos dėl darbo užmokesčio vyksta centralizuotai. Finansiniam sektoriui būdinga menka akcininkų-autsaiderių teisių apsauga, aukšta bankininkystės sektoriaus koncentracija ir aktyvus bankų dalyvavimas korporacijų valdyme. Nėra aktyvios korporacijų kontrolės rinkos, finansinės rinkos nėra sofistikuotos, o rizikos kapitalas menkai išplėtotas. Socialinės apsaugos lygis vidutinis. Ją užtikrinant aktyviai dalyvauja valstybė, orientuojanti savo išlaidas į skurdo mažinimą bei aprūpinimą pensijomis. Valstybės išlaidos švietimui mažos, aukštojo švietimo sistema silpna, o joje išsilavinimą tęsiančių abiturientų dalis palyginti nedidelė. Akcentuojamas

bendrųjų įgūdžių ugdymas, nėra visą gyvenimą trunkančio mokymosi sistemos, silpna profesinio mokymo sistema.

Kontinentinio europinio kapitalizmo produktų rinkai būdinga palyginti didelė konkurencijos kokybe reikšmė bei palyginti intensyvi koordinacija per alternatyvius kainoms koordinacijos mechanizmus. Darbo jėgos rinkai būdingas aukštas darbo vietų apsaugos lygis, konfliktiški darbo santykiai, aktyvi užimtumo politika, palyginti stiprios profesinės sąjungos, koordinuotos derybos dėl darbo užmokesčio. Finansiniam sektoriui būdinga didelė nuosavybės koncentracija, silpna akcininkų-autsaiderių teisių apsauga, didelė bankininkystės koncentracija bei svarbus bankų investicinis vaidmuo. Rizikos kapitalas vidutiniškas, o aktyvios korporacijų kontrolės rinkos bei sofistikuotų finansų rinkų nėra. Socialinės apsaugos lygis aukštas, o pati socialinė apsauga yra orientuota į dirbančiųjų socialinio statuso apsaugą, nedarbo atveju gaunamų išmokų bei pensijos dydis susietas su dirbant gautu atlyginimu. Valstybė aktyviai dalyvauja socialinės apsaugos, pirmiausia pensijų sistemos, finansuojamos einamosiomis įplaukomis (*pay-as-you-go*), užtikrinime. Kontinentinio europinio kapitalizmo švietimo sistemai būdingas geras valstybinis finansavimas, homogeniška vidurinio išsilavinimo sistema, išplėtota profesinio lavinimo sistema, akcentuojanti specifinių įgūdžių ugdymą.

Analizuodamas duomenis apie kiekvienos iš nagrinėjamų šalių specializaciją moksle (jos indikatorius yra šaliai tenkanti tam tikros disciplinos mokslinių publikacijų bendro skaičiaus procentinė dalis, padalinta iš jos bendro publikacijų skaičiaus procentinės dalies), technologijoje (taikomas analogiškas indikatorius, parodantis santykinę šalies tam tikros rūšies patentų skaičiaus dalį), o taip pat jos užsienio prekybos balanso struktūrą faktorinės analizės priemonėmis, B. Amable išskiria būdingas atskiriems kapitalizmo tipams specializacijos sritis, kurias interpretuoja kaip jų lyginamųjų pranašumų apraišką. „Pagrįstos rinka ekonomikos turi didelį lyginamąjį pranašumą biologijoje; Azijos ekonomikos specializuojasi elektronikoje ir mašinų gamyboje; socialdemokratinės ekonomikos yra stiprios mokslu, susijusiu su sveikatos apsauga, ir medienos pramone; Vidužemio jūros šalys specializuojasi 'tradicinėse' mokslinės veiklos srityse – tokiose, kaip fizika ir matematika, o prekybos specializacija orientuota į žemų technologijų pramonę" (Amable 2003: 206). Palyginus trejų metų vidurkius (1983–85, 1987–89, 1993–1995) paaiškėja, kad daugumoje šalių šios specializacijos kryptys ne tik išliko, bet ir pagilėjo. Nors galimi ir alternatyvūs lyginamųjų pranašumų, pasireiškiančių moksline, technologine ir industrine specializacija, aiškinimai, B. Amable mano, kad svarbiausia jų priežastis yra skirtingiems kapitalizmo tipams būdingi institucijų architektūros skirtumai.

Skirtingų kapitalizmo tipų gyvybingumui įvertinti ne mažiau svarbūs yra ir duomenys apie juos reprezentuojančių šalių ekonomikos veikmės lyginamuosius rodiklius bei jų ilgalaikę dinamiką. Tokie rodikliai yra pramonėje per vieną valandą (vidutiniškai) sukuriamos pridėtinės vertės dydis bei BVP vienam gyventojui. Statistiniai duomenys rodo, kad pokario metais pagal pirmąjį rodiklį Europos šalys (o ką jau bekalbėti apie

Japoniją) sparčiai vijosi JAV. Tai ir suteikė pagrindą daugeliui autorių rašyti apie amerikinio kapitalizmo nuosmukį bei dalyti patarimus „sujaponinti“ ir „sueuropinti“ JAV kapitalizmą. Tačiau paskutiniajame XX amžiaus dešimtmetyje tas vijimasis sulėtėjo ir netgi atsirado priešinga tendencija (kai kurioms šalims – tokioms, kaip Belgija ir Nyderlandai, jau pasiekus ir pranokus JAV lygį).

Vis dėlto tai tinka ne visoms Europos šalims. Antai socialdemokratinėje Suomijoje darbo našumas augo toliau, ir ji šiuo rodikliu aplenkė JAV (Amable 2003: 215). Dauguma „senosios“ Europos šalių ir toliau atsilieka nuo JAV pagal BVP vienam gyventojui. Tačiau jeigu lyginame BVP ne vienam gyventojui, bet darbo valandai, paaiškėja, kad tas atsilikimas yra palyginti nežymus, kai kurios šalys JAV netgi pranoksta, o absoliutus lyderis yra Prancūzija, kurią neoliberalūs ekonomikos stebėtojai itin dažnai kritikuoja už nerangumą sekant JAV pavyzdžiu. „Todėl BVP vienam gyventojui skirtumai turėtų būti interpretuojami ne tiek kaip mažesnis produktyvumas, kiek kaip pirmenybių skirtumai. Panašu, kad europiečiai teikia pirmenybę trumpesnėms darbo valandoms, net ir žemesnio gyvenimo lygio sąskaita“ (Amable 2003: 217).

Galutinės B. Amable‘s išvados sutampa su P. A. Hallo ir D. Soskice’o rezultatais: įtikinamo pagrindo kalbėti apie kapitalizmo įvairovės konvergenciją vieno ir to paties kapitalizmo tipo linkme nėra. Priešingai negu mėgina sugestijuoti ekonominio neoliberalizmo entuziastai, socialdemokratinio socializmo Skandinavijos šalyse gyvybingumas abejonių nekelia. Užtat diskusijų objektas yra to kapitalizmo tipo, kurį B. Amable vadina kontinentiniu europiniu kapitalizmu, perspektyvos.

Jo institucinė architektūra mažiausiai skiriasi nuo kitų tipų, ir tai suteikia tam tikrą pagrindą manyti, kad į jo apimtį įeina tiesiog grupė „mišrių“ atvejų, o jis pats gali būti interpretuojamas kaip pereinamasis kitų kapitalizmo tipų atžvilgiu. Abejones dėl šio tipo dar labiau sustiprina ta aplinkybė, kad statistinės analizės priemonėmis nepavyksta išryškinti būdingų lyginamųjų institucinių pranašumų (nors tokių pranašumų turi kai kurios šalys, sudarančios jo atvejų populiaciją).

Klausimai apie kontinentinio europinio kapitalizmo ateitį svarbūs ir aktualūs dar ir todėl, kad būtent šį kapitalizmo tipą reprezentuojančios šalys (Vokietija ir Prancūzija) sudaro ES branduolį. Analitikai, kurie mano, kad šis kapitalizmo tipas neturi perspektyvos, dažniausiai atkreipia dėmesį į santykinį šio kapitalizmo tipo reprezentančių ekonominį sąstingį bei santykiškai aukštą (palyginus su anglosaksų šalimis) nedarbo lygį paskutiniajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje.

Tos problemos sukėlė šio kapitalizmo „savikritikos“ bangą pačiose kontinentinės Europos šalyse bei inspiravo reformas, kurias daugelis stebėtojų interpretavo kaip žingsnius LRE arba RPK kryptimi. Pavyzdžiu gali būti Vokietijoje įvykdytos reformos: „pajamų palaikymo politikos“ revizija (sumažinta bedarbio pašalpa praradus darbą bei jos mokėjimo trukmė); darbo teisės pataisos, supaprastinančios naujų darbuotojų priėmimą; akcinių bendrovių steigimą ir veiklą reguliuojančių įstatymų pataisos, nustatančios griež-

tesnius (panašius į anglosaksų viešųjų korporacijų) atskaitomybės standartus; mokesčių reformos, kuriomis skatinama atsisakyti įprastos šiose šalyse „kryžminės nuosavybės" santykių tarp korporacijų. Plačiai nuskambėjo precedentų Vokietijos istorijoje neturėję atskiri korporacijų „priešiško perėmimo" atvejai arba mėginimai perimti (žr. Streeck und Höpner 2003).

Tačiau palyginti neryškią kontinentinio europinio kapitalizmo specifiką galima interpretuoti ir ne kaip jo „pereinamojo" pobūdžio ženklą, bet priešingai, – kad būtent jis reprezentuoja tą kryptį, kuria vyks jeigu ne globalinė, tai bent regioninė (europinė) kapitalizmo įvairovės konvergencija. Panašiai kaip senoji (kapitalizmo ir socializmo) konvergencijos teorija teigė, kad abiejų socialinių-ekonominių sistemų konkurencija užsibaigs „mišrios" socialinės sistemos atsiradimu, taip ir apie kontinentinį europinį kapitalizmą galima manyti, ar kartais jis nėra būsimojo vieningo eurokapitalizmo prototipas, rodantis ir tų buvusių komunistinių Rytų ir Vidurio Europos šalių, kurios buvo priimtos į ES, ateitį.

Prie eurokapitalizmo ir jo perspektyvų sugrįšime paskutiniame knygos skyriuje (21.4) ir taikysime šiame ir ankstesniame skyriuje išnagrinėtas kapitalizmo tipologijos idėjas, kad atsakytume į klausimą, kuris šioje knygoje (kartu su pokomunistinės demokratijos būklės problema) yra svarbiausias: kokio tipo RAK formuojasi (ar jau susiformavo?) pokomunistinėse šalyse, priimtose į ES. Kryptis, kuria šis kapitalizmas plėtosis toliau, labiausiai priklauso nuo to, koks bus eurokapitalizmas. Tačiau šio pobūdis nemenkai priklauso nuo tų įtakų, kurias senųjų ES šalių ekonominių institucijų raidai daro ES išsiplėtimas į Rytus. Tad kuo ypatingas pokomunistinis Vidurio Europos ir Baltijos šalių kapitalizmas?

VII

DALIS

POKOMUNISTINIS KAPITALIZMAS: DABARTIS IR ATEITIS

19 skyrius

Koks kapitalizmas Baltijos ir Vidurio Europos šalyse?

19.1. Iš komunizmo į periferinį kapitalizmą ir feodalizmą? Pesimistinės diagnozės ir prognozės

Socialinės-ekonominės santvarkos, besikuriančios pokomunistinėse šalyse, savitumo klausimą tyrinėtojai iškėlė dar nesibaigus pirmajam dešimtmečiui, kai jose besikuriančios socialinės tikrovės bruožai dar toli gražu nebuvo spėję išryškėti. Pirmųjų tyrinėtojų darbuose galima išskirti du priešingus požiūrius šiuo klausimu. Vieną reiškė tyrinėtojai, skeptiškai žiūrėję į reformų perspektyvas. Nenuostabu, kad tokį požiūrį aptinkame visų pirma darbuose tų tyrinėtojų, kurių ideologinę orientaciją galima pavadinti kairiąja, ir kurių metodologinė orientacija vienaip ar kitaip susijusi su marksistinės arba, bendriau, „kritinės teorijos“ tradicija.

Toks skeptiškas požiūris buvo būdingas Jono Elsterio (Elster, Offe ir Preuss), Richardo Ericsono (2001), Chriso Hanno (2002; 2003), Jadvygos Staniszkis (1992; 1999), Clauso Offe's (1991, 1997), Katherinės Verdery (1996; 2003), vadinamosios „kritinės geografijos“ atstovų (Pickles ir Smith 1998) darbams. Iš jų ypač išsiskiria žinomo JAV sociologo Michaelio Burawoy'aus, kuris yra vienas iš nedaugelio Vakarų akademinio socialinio mokslo atstovų, be išlygų tapatinančių save su marksizmu (Burawoy 1989; 1998), tyrimai. Išskirtinis jo bruožas yra ir metodinis originalumas. Amerikiečių sociologas savo mokslinę reputaciją susikūrė kaip industrinių santykių tyrinėtojas, taikantis dalyvaujamojo stebėjimo (lauko tyrimų) metodą. Tyrimo vieta būdavo pramonės įmonė, kurioje jis įsidarbindavo paprastu darbininku ir įsitraukdavo į joje susiklosčiusių socialinių santykių tinklą. Tokiu būdu M. Burawoy'us tyrė darbo organizaciją ir darbininkų santykius Zambijoje (Burawoy 1972) ir Čikagoje (Burawoy 1979), o 9-ajame dešimtmetyje – ir tuo metu dar komunistinėje Vengrijoje (Burawoy 1985).

Žlugus komunizmui, jis pakartotinai ištyrė tą pačią Vengrijos įmonę (Burawoy ir Lukacs 1992), o taip pat įsidarbino celiuliozės ir popieriaus kombinate Komių autonominėje respublikoje Rusijoje (Buravoy ir Krotov 1992). Apibendrindamas šių lauko tyrimų rezultatus, jis teigė, kad Rusijoje neoliberalios ekonominės reformos sukėlė „ekonominės involiucijos" procesą, kurio esmė yra grįžimas prie primityvių ekonominės organizacijos formų, kurios yra regresyvios ne tik oficialaus neoliberalių reformų tikslo – „veikiančios rinkos ekonomikos" sukūrimo – atžvilgiu, bet ir palyginus su jų pradiniu tašku: planine-administracine ūkio sistema (žr. Burawoy 1998; 2001).

M. Burawoy'aus požiūriu, neoliberalios „rinkos ekonomikos" reformos ne tik nesukūrė rinkos ekonomikos, bet sukėlė prekinių-piniginių santykių eroziją daugelyje ekonomikos šakų. Jos ne paleido J. A. Schumpeterio aprašytą „kūrybiško naikinimo" mechanizmą, bet įstūmė ištisus industrinius regionus į ilgalaikio merdėjimo būseną. Privatizavus stambiąsias pramones įmones, jos taip ir neįgijo savininkų, turinčių verslo idėjų ir kapitalo joms restruktūrizuoti. Dažniausiai tokiais nominaliais savininkais tapdavo patys įmonių darbuotojai, faktinei jų veiklos kontrolei išliekant senosios administracijos rankose.

Sutrikus įmonių tarpusavio atsiskaitymams, darbininkai arba visai nebegaudavo atlyginimo, arba gaudavo jį natūra – įmonės gaminama produkcija. Svarbiausiu jų pragyvenimo šaltiniu tapo daržuose užsiauginama (dažnai – su įmonės pagalba) žemės ūkio produkcija bei pajamos iš atlyginimo natūra realizacijos, dažnai irgi natūriniais mainais turguje. Tokie natūriniai mainai tapo ir pagrindine įmonių tarpusavio ekonominių ryšių forma, patrauklia dar ir tuo, kad, skirtingai nuo piniginės apyvartos, negalėjo būti valstybės apmokestinama.

Nebesurenkant mokesčių, nebebuvo laiku išmokami atlyginimai švietimo, sveikatos įstaigų, teisėsaugos organų darbuotojams, o kai juos pagaliau išmokėdavo, ženklią jų dalį jau būdavo „suėdusi" infliacija. Todėl ir jiems beliko pragyventi iš daržuose auginamos produkcijos, prisiduriant iš rinkliavų, kurios, vakarietiškos verslo ar profesinės etikos standartų požiūriu, kvalifikuojamos kaip „korupcinės". Žvelgiant plačiau, šiuos reiškinius keblu vertinti kitaip kaip ekonomikos suprimityvėjimą, grįžimą į natūrinio ūkio laikus.

Vieninteliu gyvybingu ekonomikos sektoriumi išliko žaliavas išgaunančios įmonės, dirbančios eksportui. Kova dėl šių įmonių kontrolės bei jų pajamų pasisavinimo tapo pagrindiniu vietinės ir nacionalinės politikos turiniu. Maža kontroliuoti tokią įmonę, – būtina gauti išvežimo licenzijas ir kvotas, kurios išlieka dėl kainų vidaus ir tarptautinėje rinkoje skirtumo. Socialinę grupę, kuri kontroliuoja šias įmones ir jų pajamas, M. Burawoy'us kvalifikuoja kaip „kompradorinę buržuaziją" arba „pirklišką kapitalą", kurį dar K. Marxas laikė seniausia, užtat ir primityviausia, kapitalo forma.

Kompradorinė buržuazija koncentruoja savo veiklą į apyvartą, siejančią degraduojančią nacionalinę ekonomiką su tarptautine rinka. Kita jos aktyvumo sfera vadinamasis „aktyvų plėšimas": įgyjamos nuosavybės teisės neeksportinio sektoriaus įmonėms, formaliai jos restruktūrizuojamos taip, kad į atskirą ekonominį vienetą išskiriamas turtas, kurį galima pelningai išparduoti rinkoje, o likusioji dalis (kuriai atitekdavo ir skolos, įmonės „sukaupos" iki restruktūrizacijos) būdavo paliekama merdėti toliau.

Nesant teisėsaugos sistemos, kuri pajėgtų užtikrinti kontraktų vykdymą, būtina sėkmingo verslo tokioje aplinkoje sąlyga yra vadinamojo „stogo“ užsitikrinimas. Tai yra privačios jėgos paslaugos, kurių prireikia priversti sumokėti skolininkus arba, atvirkščiai, apsiginti nuo įkyrių kreditorių. Tokių paslaugų teikėjais gali būti arba korumpuotos oficialios teisėsaugos struktūros, arba nusikalstamo pasaulio grupuotės, arba tarpinę padėtį tarp vienų ir kitų užimančios privačios saugos firmos, kuriose dirba ir susikompromitavę teisėsaugos darbuotojai, ir nusprendę legalizuotis nusikaltėliai ar artimi jiems žmonės. Verslo grupuočių konfliktai virsta juos dengiančių „stogų“ karais. Dėl nusikalstamo pasaulio ir verslo, o taip pat politikos persipynimo šią po neoliberalių reformų besikuriančią politinę-ekonominę sistemą galima vadinti ne tik kompradorinio, bet ir mafijinio arba laukinio kapitalizmo vardais.

Aptardamas pokomunistinio kapitalizmo ateities perspektyvą, M. Burawoy'us perėmė I. Wallersteino pasaulinės kapitalistinės sistemos (PKS) teorijos sąvokas ir teigė, kad pokomunistinių šalių, kuriose įsigali pirkliškas, laukinis ir mafijinis kapitalizmas, laukia šios sistemos periferijos ateitis (žr. 2.4). Pozityvia alternatyva planinio-administracinio socializmo revoliucinei transformacijai į periferinį kapitalizmą jis laikė Kinijos pasirinktą palaipsnių ekonominių reformų kelią (žr. Burawoy 1996).

Ne mažiau pesimistiškai neoliberalių reformų padarinius vertino ir daugelis kitų pokomunizmo tyrinėtojų, kurie taikė antropologinius metodus (žr. Hann 2002; 2003). Jiems rūpėjo ir teberūpi „prisikasti“ iki „mažų žmonių“ kasdienio gyvenimo pokomunistiniame pasaulyje tikrovės, kuri slypi už aukštų frazių apie laisvę, demokratiją ir verslininkystę. Bene didžiausią rezonansą sukėlė amerikiečių antropologės Katherine's Verdery tyrimai, atlikti pokomunistinėje Rumunijoje (Verdery 1996; 1999; 2003).

Kaip ir M. Burawoy'us, K.Verdery turėjo galimybę palyginti pokomunistinę tikrovę su jos ankstesniu būviu, nes buvo dariusi lauko tyrimus Rumunijoje ir anksčiau – dar N. Ciausescu laikais (Verdery 1983). Tik, skirtingai nuo M. Burawoy'aus, jos tyrimų objektas buvo ne industriniai santykiai „socialistinėje“ pramonėje, bet kolektyvizuotame Rumunijos kaime. Grįžusi į anksčiau tirtus kaimus, ji domėjosi, kaip jų gyvenimas pasikeitė po dekolektyvizacijos. Kartu ji ištyrė ir reiškinius, kuriuos pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais išgyveno ne vien Rumunija: vadinamąją „piramidžių erą“, kai neturintys gyvenimo rinkos ekonomikos sąlygomis patirties gyventojai masiškai patikėdavo savo santaupas avantiūristams; nacionalistinę euforiją masinės komunikacijos priemonėse, kurią itin aktyviai skatino buvę komunistai, anksčiau taip pat uoliai vykdydavę partijos inicijuojamas ideologines kampanijas, ir pan. (Verdery 1996; 1999; 2003)

K. Verdery išvados dar pesimistiškesnės (ir labiau provokuojančios) negu M.Burawoy'aus teiginiai, nors jas ir sušvelnina šiuolaikiniams kultūriniams antropologams būdinga postmodernistinė (auto)ironija bet kokių „didžiųjų naratyvų“, evoliucinių schemų bei „izmų“ adresu: pokomunistinė transformacija esanti ne „socializmo transformacija į kapitalizmą“, bet santvarkos, kuri save vadino „socialistine“ (nors tokia ir nebuvo), transformacija į ...

feodalizmą (Verdery 1996: 204-228). Ši išvada atrodė dar labiau įtikinama dėl to, kad analizuodama komunistinės Rumunijos tikrovę ji remiasi ta jos koncepcija, kurią anksčiau aptarėme kaip komunistinį neopatrimonializmą ir neotradicionalizmą (Verdery 1996: 19-38; žr. taip pat 8.4).

Nuvertus diktatorių, tas pagrindinis mechanizmas, kuriuo buvo pagrįstas „socialistinės" visuomenės gyvenimas – patrono ir kliento santykiai, – niekur nedingo. Būtent narystė „tinkamuose" patronažiniuose tinkluose tapo raktu į sėkmę po antikomunistinės revoliucijos. Ta narystė užtikrino pirmenybę privatizuojant vertingiausią valstybės turtą, gaunant vis dar valstybinių bankų paskolas, paskyrimus į „pelningas" vietas valstybės aparate ir pan. Tiems, kurie nepriklausė jokiems arba „ne tiems" socialiniams tinklams, grėsė socialinė atskirtis ir smukimas.

Feodalizmo ženklus K. Verdery matė tokiuose ne tik Rumunijos 1990–1993 metų socialiniam gyvenimui būdinguose reiškiniuose kaip šalies ekonominės erdvės fragmentacija į atskiras „kunigaikštystes" įvedant talonus ir kuponus, kaip paralelinę valiutą, kad nebūtų skriaudžiami „vietiniai" (respublikos, srities, miesto ar rajono) vartotojai; užkardos prie ribų, skiriančių atskirus administracinius padalinius, siekiant to paties tikslo; formalių ir neformalių jėgos struktūrų, primenančių feodalines kariaunas, pavirtimas svarbiausiu galios verslo ir politikos pasaulyje ištekliumi.

Tai nebūtinai būdavo nusikalstamo pasaulio grupuotės, vykdančios užsakomuosius nužudymus ir kitokius plataus rezonanso nusikaltimus. Masinės komunikacijos priemonių informacinei erdvei tapus svarbiausia politinės kovos arena, ne mažiau svarbiu galios ištekliumi tapo galimybė gauti kompromituojančios medžiagos apie konkurentus. Ją paprasčiausia gauti buvo tiems, kas priklausė neformaliems tinklams, į kurių sudėtį įėjo pareigūnai, dirbantys teisėsaugos institucijose bei disponuojantys operatyvine informacija. „Feodalizaciją" prognozavo ir tie analitikai, kurie nesėkmingą Rusijai pirmąjį jos karą su Čečėnija (1994–1996 metais) interpretavo kaip Rusijos subyrėjimo pradžią (Lieven 1998). Tokio subyrėjimo ženklu jie laikė centrinės valdžios santykinį nusilpimą ir finansinių bei kitų galios išteklių persiskirstymą atskirų sričių gubernatorių, kurie dažnai elgdavosi kaip senovės laikų daliniai kunigaikščiai, naudai.

19.2. Iš komunizmo į „geresnį" kapitalizmą? Nuviltos pokomunistinio mesianizmo viltys

Diametraliai priešingą (optimistinį) pokomunistinės transformacijos jau esamų ir būsimų padarinių vaizdą pateikė tie tyrinėtojai, kurie tikėjosi, kad po 1989 m. Rytų ir Vidurio Europoje prasidėjusių permainų vyks ne restitucinis-imitacinis, bet inovacinis procesas (žr. 11.2). Jie vylėsi, kad pokomunistinė transformacija bus kūrybiškas procesas, o ne vėluojanti tų institucijų ir elgesio pavyzdžių, kurie Vakarų Europoje įsigalėjo jau prieš 200 metų, recepcija. Vidurio Europos šalys tapsiančios savotiška socialine-eksperimentine laboratorija, kurioje bus sukurtos institucijos ir vertybės, turėsiančios univer-

salią reikšmę arba (mažų mažiausiai) suteiksiančios bent jau Vidurio Europai tam tikrą civilizacinį savitumą (žr., pavyzdžiui, Kumar 2001).

Tokioms viltims daugiausiai peno suteikė Vidurio Europos intelektualų disidentų puoselėjama „pilietinės visuomenės" idėja bei socialinės praktikos, susijusios su profesinių sąjungų susivienijimo „Solidarumas" veikla Lenkijoje 1980–81 metais. Šio susivienijimo veiklą kai kurie Vakarų stebėtojai (o žinoma, ir patys lenkų intelektualai, aktyviai dalyvavę „Solidarumo" veikloje), laikė praktiniu tos idėjos pritaikymu.

Jeigu neįskaitytume Slovėnijos, kaip dalinės išimties (žr. 21 sk.), faktinė dominuojanti pokomunistinės transformacijos orientacija buvo restauracinė ir imitacinė (žr. 11.3–4 ir 12 sk.). Buvo restauruojama ikikomunistinio laikotarpio ekonominė ir politinė santvarka arba kopijuojamos ir importuojamos užsienio ekspertų rekomenduojamos kapitalistinių valstybių „geriausios praktikos". Tačiau tai nereiškia, kad nebuvo ambicijų ir vilčių sukurti kažką savo, originalaus ir geresnio už tas užsienines praktikas, kartu paverčiant išėjimą iš komunizmo socialinės inovacijos procesu.

Po 1989 m. Praha, Varšuva ir Budapeštas kuriam laikui tapo Vakarų intelektualų ir tyrinėtojų, kurie tikėjosi, kad pokomunistinė transformacija virs socialinėmis inovacijomis, kūrybiškai modifikuojančiomis „senųjų Vakarų" idėjas „pilietinės visuomenės" pagrindu, Meka. Nors Vidurio Europos „čiabuviui" tai gali pasirodyti nuostabu ir keista, bet Vakaruose buvo entuziastų, kurie tikėjosi, kad būtent „Vidurio Europoje yra Vakarų ateitis" (Gil, Szelenyi ir Townsley 1998: 163). Lenkijoje ir Vengrijoje jie rado daug kompetentingų ir panašiai mąstančių partnerių vietinėse akademinėse bendruomenėse. Dėl kur kas platesnės (palyginus su kitomis Rytų ir Vidurio Europos šalimis[144]) intelektualinės laisvės šių šalių humanitarinių ir socialinių mokslų atstovai dar komunistiniu laikotarpiu buvo gerai susipažinę su Vakarų socialinių mokslų idėjomis ir galėjo būti lygiaverčiai akademinio bendradarbiavimo partneriai.

Institucine taip mąstančių socialinių tyrinėtojų ir intelektualų priebėga tapo garsaus finansininko ir filantropo George'o Soroso įkurti fondai bei jų finansuojamos viešosios ir akademinės įstaigos, ypač Vidurio Centrinės Europos Universitetas Budapešte su skyriais Varšuvoje ir Prahoje. Nors pokomunistinių šalių viešoji nuomonė tą retai pastebi, tačiau „sorošiniai" tyrinėtojai šių šalių situaciją ir perspektyvas matė kitaip negu Europos Rekonstrukcijos ir Plėtros Banko, Pasaulio Banko, Tarptautinio Valiutos Fondo ir kitų JAV vyriausybės kontroliuojamų institucijų, kuriose daugiausia dirbo neoliberalūs ekonomistai, ekspertai.

Ypač Lietuvoje kai kurios žiniasklaidos priemonės G. Sorosą traktuoja kaip savotišką „neoliberalizmo kryžiuotį". Iš tikrųjų jo tiek politinės, tiek socialinės filosofinės (Soros 1999; 2000), tiek ekonominės pažiūros (Soros 1987) yra veikiau heterodoksiškos, o jo finansuojamų fondų veikla veikiau orientuota remti socialiai inovatyvias praktikas, kurios prisidėtų prie geresnio (už senąjį vakarietišką) kapitalizmo ir geresnės demokratijos sukūrimo.

Bene ryškiausias tos pokomunistinės transformacijos esmės ir perspektyvų sampratos,

144 Žinoma, jeigu neįskaitysime tokių Jugoslavijos respublikų, kaip Kroatija ir Slovėnija.

kurią sąlygiškai galima pavadinti „sorošine“, paminklas yra amerikiečių sociologo Davido Starko ir vengrų sociologo Laszlo Bruszto darbai, kurių idėjos apibendrintos knygoje „Posocialistinės trajektorijos. Politikos ir nuosavybės transformacija Rytų ir Vidurio Europoje“ (1998). Tai pačiai srovei galima priskirti ir daugelį kitų opozicinių ortodoksinio neoliberalizmo atžvilgiu tyrinėtojų (tarp kurių buvo ir nesusijusių su G. Soroso finansuojamomis institucijomis) darbus (žr., pavyzdžiui, Poznanski 1995; 1996; Kornai 1995; Amsden, Kochanowicz ir Taylor 1994).

D. Starkas ir L. Brusztas (1998) lygina Rytų Vokietijos, Lenkijos, Vengrijos ir Čekijos posocialistinę transformaciją ir daugiausiai dėmesio skiria šiose šalyse besikuriančio kapitalizmo savitumui. Tą savitumą lemia pirmiausia ta medžiaga, iš kurios jis kuriamas: iš socialistinio laikotarpio paveldėtos institucijos arba jų elementai. Kritikuodami neoliberaliuosius „šoko terapijos“ daktarus, jie pabrėžia, kad pačios radikaliausios reformos negali suardyti socialistiniu laikotarpiu susiformavusio socialinio audinio į pavienius, izoliuotus „hobsiškus“ individus, iš kurių spontaniškai susikurtų „natūrali“ (o kartu – neoliberalizmo požiūriu – ir „tobula“) rinkos ekonomikos tvarka. Kaip „plytas“ kapitalizmo statybai reikia naudoti socialistinio laikotarpio institucijas ir kurti iš jų naujas kombinacijas. Pokomunistinis kapitalizmas neišvengiamai yra kuriamas ne ant socializmo griuvėsių, bet iš socializmo griuvėsių.

Autorius labiausiai domina tokios kombinacijos, kurios yra kūrybiškos, t.y. sukuria naujas, beprecedentes ir kartu gyvybingas institucijas. Tokiais „instituciniais išradimais“ (institucinėmis inovacijomis) jie laiko „rekombinacinę nuosavybę“ ir „deliberacines asociacijas“, kurių daugiausiai aptinka Vengrijoje ir ypač Čekijoje. „Rekombinacinė nuosavybė“ yra „institucinės kryžminės nuosavybės“ (*institutional cross-ownership*) santykiai, spontaniškai susiklostę transformuojant buvusias valstybines įmones į korporacijas, galinčias pirkti ir parduoti kitų įmonių akcijas. Vengrijoje ši nuosavybės forma atsirado dar komunistų valdymo metais pradėjus pertvarkyti valstybines ministerijoms pavaldžias įmones į korporacijas (akcines bendroves), kurios ne tik galėjo, bet ir privalėjo dalį savo akcijų parduoti. Tais pirkėjais tapdavo kitos įmonės, su kuriomis jos buvo susijusios kooperacijos ryšiais (t.y. tiekėjomis ir pirkėjomis). Taip pradėjo formuotis kryžminės nuosavybės santykiais susijusių įmonių tinklai.

Šie procesai dar labiau suintensyvėjo, kai, po rinkos reformų prasidėjus ekonominiam nuosmukiui, įmonės susidūrė su tarpusavio atsiskaitymų problema ir įklimpo į skolas. Veikiančios rinkos ekonomikos sąlygomis šią problemą išsprendžia įmonės bankrotas, tačiau pokomunistinės transformacijos sąlygomis ši procedūra netiko dėl to, kad problema buvo masinė, o veikiančios kapitalo rinkos dar nebuvo. Problema buvo sprendžiama kreditoriui už skolą sumokant įmonės skolininkės akcijomis arba akcijomis tų įmonių, kurios pačios buvo skolingos skolininkei.

Susiklostė nuosavybės forma, kuri, D. Starko ir L. Bruszto manymu, nutrina ribą tarp privačios ir valstybinės (*public*) nuosavybės. Tai nėra privati nuosavybė, nes savininkas yra institucija – vienos įmonės (organizacijos) savininkas yra kita įmonė (organizacija), o pri-

vatiems asmenims priklausančių akcijų dalis yra pernelyg maža, kad jie galėtų daryti įtaką įmonės valdymui. Tai nėra ir valstybinė nuosavybė, nes netgi tais atvejais, kai valstybė išlieka nominalia savininke, jos atstovai arba nedalyvauja įmonės valdyme, arba dėl pačios valstybės nustatytų apribojimų, užtikrinančių įmonių autonomiją, negali to daryti.

Nors vykstant privatizacijai dalis akcijų atsidūrė privačių asmenų (dažniausiai – pačių tų įmonių darbuotojų, pirmiausia – vadovų) rankose, dėl nuosavybės teisių išsisklaidymo ir persipynimo realus įmonių valdymas liko įmonių vadovų – vadybininkų rankose. Jiems „rekombinacinė nuosavybė“ užtikrino privačios nuosavybės teikiamus pranašumus, kartu neužkraudama su jos valdymu susijusios rizikos naštos. D. Starkas ir L. Brusztas ypač pabrėžia, kad ši nauja nuosavybės forma sukūrė sąlygas naujai įmonių koordinacijos formai atsirasti, kurios skiriamasis bruožas yra intensyvi komunikacija, kolektyvinės diskusijos (*deliberation*) tarp kryžminės nuosavybės santykiais persipynusių įmonių tinklo dalyvių. Šioje sistemoje „tikrasis antreprenerystės vienetas (*the actual unit of entrepreneurship*) yra ne ambicinga individuali asmenybė arba izoliuota firma, bet asmenų ir firmų tinklai“ (Stark ir Bruszt 1998: 130).

Toks tinklas ir sudaro „deliberacinę asociaciją“, būdingą Vidurio Europos pokomunistiniam kapitalizmui ekonominės organizacijos formą, palyginamą su Japonijos *keiretsu* ir Pietų Korėjos *chaebol*'ais (žr. 18.1). Ir vienu, ir kitu atveju konkurencija nėra vienintelis santykis, kuris sieja įmones, – ją papildo „abipusiškumas“ (*reciprocity*). Tą abipusiškumo principą pokomunistinio kapitalizmo tyrinėtojai genealogiškai sieja su socialistinio laikotarpio paveldu, kai komandavimas ir administravimas toli gražu nebuvo vienintelis „socialistinių“ įmonių veiklos koordinavimo metodas. Jį papildė neformalūs tiekėjų ir užsakovų santykiais susijusių įmonių ryšiai. Deliberacinės asociacijos užuomazgų buvo jau tada, o nuosavybės santykių pokyčiai, susiję su jų pertvarkymu į akcines bendroves ir privatizacija, sudarė sąlygas tuos neformalius ryšius institucionalizuoti. Viena kitos akcijų įsigijo įmonės, kurias jau siejo abipusiški ryšiai.

Tokiu pat rezultatu – deliberacinių asociacijų, įtvirtinančių įmonių vadovų tinklų galią, susidarymu – pasibaigė, D. Starko ir L. Bruszto požiūriu, ir „čekinė privatizacija“ Čekijoje. Ją daugelis stebėtojų laikė radikalios rinkos ekonomikos reformos, visiškai atitinkančios neoliberalizmo idealus, įgyvendinimu. Tyrinėtojai atskleidžia atotrūkį tarp radikaliai neoliberalios šių reformų architekto Čekijos premjero Vaclavo Klauso retorikos ir jo realios ekonominės politikos, kuri labiau atitiko socialdemokratinį neokorporatizmą. Toks pat atotrūkis egzistuoja ir tarp V. Klauso skelbto ekonominių reformų tikslo – sukurti „rinkos ekonomiką be epitetų“ – ir faktinių jos padarinių. Tas padarinys – kryžminės nuosavybės tinklais susijusių deliberacinių asociacijų susidarymas. Nominaliai didžioji valstybės nuosavybės dalis buvo privatizuota, piliečiams išdalijus investicinius čekius įmonių akcijoms pirkti.

Kadangi kiekvieno pavienio smulkiojo akcininko akcijų dalis yra nykstamai maža, kad jis turėtų pakankamai galios ir suinteresuotumo dalyvauti įmonių valdyme, buvo įsteigti investiciniai fondai, kurie ir tapo realiais instituciniais privatizuotų įmonių savi-

ninkais. Kartu buvo nustatytas apribojimas, kad vienas investicinis fondas gali valdyti ne daugiau kaip ketvirtadalį įmonės akcijų. Įmonėms susiduriant su mokumo problemomis, didžiausią faktinę galią tvarkant jų reikalus įgijo valstybiniai bankai, teikę tokioms įmonėms kreditus ir „deliberacinėmis" priemonėmis tvarkę jų tarpusavio atsiskaitymų problemas. Dominuojantis bankų vaidmuo, D. Starko ir L. Bruzto manymu, ir skiria deliberacines asociacijas nuo vengriškųjų. Dėl šio bruožo čekų „mezolygio" deliberacinės asociacijos yra dar labiau panašios į jau minėtas Azijos kapitalizmo organizacines formas (*keiretsu* ir *chaebol*'us) negu vengrų.

Nuosavybės teisių neapibrėžtumą neoklasikinė ekonominė teorija laiko besąlygišku blogiu (Shleifer 1995). D. Starkas ir L. Bruztas, sociologai, kurių nevaržo ortodoksaliosios ekonominės teorijos konvencijos, siekia parodyti, kad jų aptiktos institucinės formos yra pranašesnės, palyginus su privačiasavininkišku kapitalizmu. Pirma, jos leidusios daugeliui įmonių netapti aukomis to „nekūrybiško naikinimo", kuris joms grėsė laikinos ekonominės dezorganizacijos, prasidėjus reformoms, sąlygomis. Šį nekūrybišką naikinimą, kurį sukelia išorinis šokas, būtina skirti nuo J. A. Schumpeterio aprašyto kūrybiško naikinimo, kurio aukos yra nepajėgiančios inovatyviai veikti įmonės bei pasenusios pramonės šakos (žr. 16.4).

Pokomunistinės šalys paveldėjo daug tokių įmonių iš socializmo epochos. Tačiau išvada, kad visos tos įmonės, kurios žlugo pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais, negalėjo sėkmingai veikti naujomis sąlygomis, būtų pernelyg skubota (žr. 12.3). Daugelį jų sužlugdė atsiskaitymų sutrikimų sukelta laikina apyvartinių lėšų stoka. Dar daugiau įmonių žlugo tik todėl, kad jas pirko tik aktyvų išplėšimo tikslais arba tik tam, kad, ją uždarę, galėtų perimti jos rinkos nišą arba likviduotų potencialų konkurentą. Taip dažnai elgdavosi tarptautinės korporacijos, su kurių „atėjimu" pokomunistinių šalių gyventojai siejo ekonominio atgimimo viltis.

Kryžminė nuosavybė patikimai apsaugojo įmones nuo privatizacijos aktyvų išplėšimo tikslais, kaip tai ji daro ir „brandžios" KRE sąlygomis. Veikdamos pavieniui, daugelis gyvybingų ir perspektyvių įmonių nebūtų galėjusios išlikti toje ekonominėje aplinkoje, kurioje jos atsidūrė praradusios tradicines rinkas, smukus paklausai vidaus rinkoje bei susidūrus su į ją įsiveržusių užsienio įmonių konkurencija. Narystė deliberacinėse asociacijose įgalino jas perkombinuoti savo išteklius naujais būdais, inovatyviai ir kūrybingai atsakyti į rinkos spaudimą.

Tačiau deliberacinių asociacijų kapitalizmo privalumai, jo apologetų nuomone, neapsiriboja vien gebėjimu minimizuoti ekonominius ir socialinius transformacijos kaštus. Ne nuosavybės teisių aiškumas, bet kaip tik jų neapibrėžtumas įgalinąs įmones lanksčiau prisitaikyti prie kintančios ekonominės aplinkos. Svarbiausias tokio prisitaikymo veiksnys yra inovatyvumas, kuris visada susijęs su rizika. Kuo didesnė įmonės bankroto, inovacijai nepavykus, rizika, tuo labiau įmonė linkusi vengti su inovacija susijusios rizikos. Tinklinė narystė deliberacinėse asociacijose įgalina tą riziką plačiau išsklaidyti, o kartu ir sumažinti. Dėl šio deliberacinių asociacijų kapitalizmo bruožo D. Starkas ir L. Brusztas

ir laiko jį perspektyvia ekonominės organizacijos forma, kuri Vidurio Europos šalims gali suteikti lyginamųjų pranašumų konkuruojant tarptautinėje rinkoje.

Dar vienu patraukliu jo bruožu tyrinėtojai laiko atrankinę giminystę „išplėstinės atskaitomybės" (*extended accountability*) principui, kurį jie sieja su „gilesne demokratija". Nors patys autoriai taip neformuluoja, tačiau jų analizę galima apibendrinti teiginiu, kad jų aptartose šalyse formuojasi nauja, originali ir gyvybinga „koordinuoto kapitalizmo" (jis pristatytas 18.1–2) atmaina.

Jau pasibaigus pirmajam pokomunistinės transformacijos dešimtmečiui paaiškėjo, kad viltys, jog pokomunistinė Vidurio Europa taps laboratorija, kurioje bus sukurta nauja kapitalizmo atmaina, gal net pranašesnė už jos prototipus Vakaruose, nepasitvirtino. D. Starko ir L. Bruszto knyga jau buvo leidykloje, kai 1996 m. Čekiją, kurią jie laikė pavyzdine deliberacinių asociacijų kapitalizmo šalimi, sukrėtė ekonominė krizė, kurios epicentras buvo valstybiniai bankai bei investicinių fondų valdybos, tapusios korupcijos židiniais. Būtent tą rekombinacinės nuosavybės bruožą, – ribos tarp privačios ir viešosios nuosavybės neapibrėžtumą, kurį D. Starkas ir L. Brusztas laikė svarbiausiu užgimstančios naujos kapitalizmo formos privalumu, – daugelis ekonomikos analitikų laikė svarbiausia šios krizės priežastimi (žr. Myant 2007; Orenstein 2001; Rao ir Hirsch 2003). Ne ką geresni buvo ir Vengrijos laimėjimai – šiai šaliai niekaip nesisekė išbristi iš įsiskolinimo užsieniui liūno, į kurį ši šalis įklimpo dar komunistų valdymo metais.

Dar svarbiau yra tai, kad tyrinėtojai, po kelerių metų pakartoję D. Starko ir L. Bruszto tyrimus, jų aprašytų nuosavybės formų Vengrijos ekonomikoje aptiko kur kas mažiau (žr. Hanley, King, L. ir Toth 2002). Užtat labai išaugo užsienio investuotojų nuosavybės bei „klasikinės" privačios nuosavybės dalis. Tai teikia pakankamai rimtą pagrindą tarti, kad deliberacinių asociacijų kapitalizmo koncepcijos užfiksuoti bruožai buvo būdingi tiesiog pereinamajai (nuo planinės-administracinės ekonomikos prie rinkos ekonomikos) būsenai, o ne tam tikrai stabiliai komplementarių institucijų konfigūracijai, kuriai apibūdinti tiktų pusiausvyros sąvoka.

Vienas iš „neoklasikinių sociologų" grupės (žr. 19.3) atstovų Lawrence Kingas, nuodugniausiai empiriškai tikrinęs D. Starko ir L. Bruszto koncepciją (žr. King L. 2001a; 2001b), pateikė alternatyvią vieno iš jų nagrinėto atvejo – Lenkijos kapitalizmo – analizę. Pasak L. Kingo, ekonominę Lenkijos sėkmę, kurią neoliberalūs analitikai mėgina priskirti čia vykdytai šoko terapijai, geriau paaiškina valstybės industrinė politika, kuria buvo siekiama apsaugoti perspektyvias įmones nuo bankroto (King L., Sznajder 2006). Jos dėka lenkų kapitalizmui esą būdingi bruožai to tipo, kuris literatūroje vadinamas „vystymosi valstybės" (*developmental state*) kapitalizmu, aptinkamu pavėluotai besiindustrializuojančiose (*late industrializers*) šalyse.

Galima išskirti du šių šalių industrinės politikos tipus: ji gali būti orientuota arba į paramą pakeičiančioms importą, arba į paramą gaminančioms eksportui pramonės šakoms. Pirmąją politiką (Sovietų Sąjungos pavyzdžiu) pokario metais vykdė Lotynų Amerikos šalys.

Antrąją vykdė tokios Rytų Azijos šalys, kaip Pietų Korėja ir Taivanas, nuo devintojo dešimtmečio išgarsėjusios kaip „Azijos tigrai". L. Kingas ir Aleksandra Sznajder aptinka daug bendrų bruožų tarp šių šalių ir Lenkijos vyriausybės (ypač ekskomunistinės) ekonominės politikos. Būtent tokia politika jie aiškina santykiškai geresnius (palyginti su kitomis pokomunistinėmis Vidurio ir Rytų Europos šalimis) Lenkijos ekonominius rodiklius, kuriuos kai kurie analitikai jau skuba apibendrinti kaip lenkų ekonominį stebuklą (žr. Kolodko 2005).

Kita vertus, nepasitvirtino ir pesimistinės ekonominės involiucijos bei feodalizacijos prognozės. Po 1998 m. ekonominės krizės Rusijos ekonomikos nuosmukis baigėsi. Nuo 2000 m., kai B. Jelciną prezidento poste pakeitė V. Putinas, prasidėjo valstybės aparato stiprinimas, o tai galėjo pašalinti tą elementarų valstybinės valdžios deficitą, kuris, daugelio tyrinėtojų nuomone, buvo priežastis, trukdžiusi Rusijos ekonomikai atsigauti B. Jelcino valdymo metais (žr. 12.3, 15.4).

Palankiai pasaulinėje rinkoje susiklosčiusi energetinių išteklių kainų konjunktūra leido Rusijai atsikratyti priklausomybės nuo tarptautinių finansinių organizacijų bei imtis priemonių, kurios nebeduoda pakankamo pagrindo vadinti Rusijos kapitalizmą politiniu oligarchiniu kapitalizmu (POK; žr. 12.1, 12.4). Toks jis buvo B. Jelcino prezidentavimo laikotarpiu, kai valstybės valdžią kontroliavo siaura pralobusių iš privatizacijos milijardierių grupuotė, kartu pajungusi sau ir pagrindines žiniasklaidos priemones. Vieni oligarchai tapo politinių represijų ir ekspropriacijos aukomis, kiti savo nuosavybę galėjo išsaugoti tik atsiriboję nuo dalyvavimo politikoje bei mėginimų tiesiogiai paveikti vyriausybės sprendimus.

Nors Rusijos vyriausybė nustojo klausyti Vakarų neoliberaliųjų ekonomikos ir kitokių ekspertų patarimų, netikslu būtų vadinti jos vykdomą politiką „grįžimu prie socializmo". Kaip jau sakėme (žr. 12.1), šiuolaikinės Rusijos ekonomikai kaip retai kuriai nors kitai tinka marksistų-leniniečių Vakarų šalims taikytas valstybinio-monopolistinio kapitalizmo apibūdinimas. Jos ekonominė politika labai primena tą, kurią vykdė carinės Rusijos finansų ministrai, forsavę žaliavų (carinės Rusijos laikais – grūdų, šiais – naftos ir dujų) eksportą bei rėmę karinės pramonės plėtrą (žr. Gerschenkron 1962; Lane 2000). Pradėjo augti tiek tų buvusių Sovietų Sąjungos respublikų, kurios beveik nevykdė rinkos reformų, bet užtat ir nepatyrė su jomis susijusio nuosmukio (Baltarusija bei Uzbekija), tiek tų, kurios šias reformas vykdė nenuoseklių dalinių reformų keliu (pavyzdžiui, Ukraina), ekonomikos (žr. 12.1, 12.4).

Pirmuose dviejuose šio skyriaus skirsniuose aptartų koncepcijų trūkumas yra jų orientacija į atskirus pokomunistinio pasaulio įvairovės atvejus. Pesimistinės koncepcijos rėmėsi reiškiniais, būdingais šalims, kurias stebėtojai laikė pokomunistinės transformacijos probleminiais atvejais ar netgi nesėkmėmis. Šį jų ribotumą dar labiau sukomplikuoja antropologiniams tyrimams būdinga orientacija į ryškius, „iškalbingus" atvejus, kuriais dažniausiai tapdavo patrauklūs Vakarų skaitytojų vaizduotei, egzotiški pokomunistinės involiucijos ir feodalizacijos „baisumai", užgožę platesnę perspektyvą bei trukdę pastebėti naujos santvarkos laimėjimus.

Optimistai apsiribojo Vidurio Europos šalimis – pokomunistinės transformacijos vitrinomis. Nors ir šiose šalyse galima aptikti tokių laikotarpių, vietovių ar regionų, kuriuose reiškėsi involiucijos bei feodalizacijos tendencijos, jų atžvilgiu M. Buravoy'aus ir K. Verdery koncepcijos nėra adekvačios. Kita vertus, ir optimistinėse koncepcijose Rusija bei kitos „šalys-nevykėlės" traktuojamos tik kaip negatyvūs, kontrastiniai atvejai Vidurio Europos išskirtinumui išryškinti. Nei optimistinės, nei pesimistinės koncepcijos netaiko tos lyginimo formos, kurią Ch. Tilly's vadina „atrandančia variaciją" (*variation finding* ; žr. 3.3).

Šį trūkumą pamėginome ištaisyti 12 skyriuje, kur išskyrėme kelis pokomunistinės transformacijos buvusioje sovietinio komunizmo erdvėje kelių tipus ir jos institucines baigtis – racionalų antrepreneriškąą (RAK), politinį oligarchinį (POK), valstybinį ir valstybinį-monopolistinį kapitalizmą (žr. 12.1, 12.4). Toliau aptarsime dar vieną mėginimą aprėpti visą pokomunistinio kapitalizmo įvairovę ir pereisime prie klausimo, kuris šioje knygoje yra vienas iš svarbiausių: ar pokomunistinis racionalus antrepreneriškas kapitalizmas yra vienalytis? Jeigu ne, tai ar jo vidinės diferenciacijos linijos sutampa su tomis, kurias nubrėžia senųjų kapitalistinių šalių tipologijos?

19.3. Pokomunistinis kapitalizmas neoklasikinės sociologijos veidrodyje

Visą pokomunistinio pasaulio įvairovę mėginančias aprėpti tipologines kapitalizmo koncepcijas galima suskirstyti į dvi grupes. Vienos remiasi prielaida, kad pokomunistinis kapitalizmas yra vis dar nepalyginamas su senuoju (ar vakarietišku) RAK. Tai lemia ne tik kur kas žemesnis pokomunistinių šalių išsivystymo lygis. Pokomunistinio kapitalizmo kilmė – atsiradimas iš socialistinės visuomenės ir tos visuomenės paliktas institucinis bei kultūrinis paveldas taip giliai paveikia pokomunistinių šalių socialinės-ekonominės santvarkos specifiką, kad bet kuri pokomunistinė kapitalistinė šalis vis dar yra ir įžvelgiamoje ateityje bus labiau panaši į bet kurią kitą pokomunistinę šalį, negu į kokią nors komunistų valdžios išvengusią kapitalistinę šalį.

Kitaip sakant, panašumai tarp bet kurių dviejų pokomunistinių šalių vis dar yra svarbesni už panašumus tarp bet kurios pokomunistinės ir bet kurios senosios RAK šalies. Šiose koncepcijose pokomunistinio kapitalizmo savitumas išryškinamas lyginant jį su nediferencijuotai traktuojamu vakarietišku kapitalizmu, o toliau išskiriamos tam tikros jo atmainos.

Antroji strategija daro prielaidą, kad vienam ir tam pačiam kapitalizmo tipui gali priklausyti šalys su labai skirtinga istorija – ir tos, kurios praeityje turėjo „komunistinį epizodą", ir tos, kurios jo išvengė. Tai reiškia, kad geriausias būdas tipologizuoti pokomunistinį kapitalizmą yra taikyti sąvokas, kurios buvo „nukaltos", tiriant kapitalizmą komunistų valdžios nepažinusiose šalyse. Taikyti – tai mėginti atskirų pokomunistinių šalių tikrovę subordinuoti vienam iš jau išskirtų tipų, arba praplėsti jau esamą tipologiją, papildant ją naujais tipais, į kuriuos tą tikrovė galėtų tilpti.

Pirmo tipo strategija vadovaujasi tyrinėtojų grupė, kurios „siela" yra Yale'io universiteto sociologijos profesorius I. Szelenyi, savo tyrinėtojo karjerą pradėjęs dar komunistinėje

Vengrijoje, įgijęs disidento šlovę, o kartu – ir galimybę tęsti pradėtus darbus emigracijoje. Savo lyginamuosius pokomunistinio kapitalizmo tyrimus I. Szelenyi ir jo bendradarbiai vadina neoklasikine sociologija, taip siekdamas pabrėžti, kad jie tęsia tokių sociologijos klasikų, kaip K. Marxas ir M. Weberis, darbus (Eyal, Szelenyi ir Townsley 2001; 2003). „Tai, ką neoklasikinė sociologija pabrėžia, yra atsirandančių kapitalizmų įvairovė – trumpai tariant, neoklasikinės sociologijos objektas yra lyginamieji kapitalizmai (*comparative capitalisms*) (Eyal, Szelenyi ir Townsley 1998: 3).

Ir K. Marxas, ir M. Weberis geriausiu instrumentu tos socialinės tikrovės, kuri radosi Vakarų Europoje Naujaisiais laikais, savitumui atskleisti laikė kapitalizmo sąvoką. Savo darbuose jie daugiausia dėmesio ir skyrė kapitalizmo atsiradimui, virtimui dominuojančia ekonominio gyvenimo sankloda bei jo perspektyvoms. I. Szelenyi ragina sociologus grįžti prie šių klasikinės sociologijos klausimų, kuriuos šiuo metu yra išstūmusi kūniškumo, tapatybių, simuliakrų, virtualios realybės ir panaši „postmoderni“ problematika. Todėl jis ir vadina savo koncepciją neoklasikine.

M. Weberį I. Szelenyi vertina už tai, kad jis pirmasis iškėlė kapitalizmo įvairovės klausimą bei pateikė jo tipologiją (King ir Szelenyi 2006). Su K. Marxu I. Szelenyi'į ir jo neoklasikinę sociologiją sieja klasės sąvokos (kurią daugelis šiuolaikinių sociologų laiko (nebe)adekvačia) taikymas tai įvairovei analizuoti. Šia sąvoka paremti dar komunistinio laikotarpio I. Szelenyi'o tyrimai, kuriuose jis plėtojo savitą, su trockistinio marksizmo tradicija susijusią, „realiai egzistavusio socializmo“, kaip „naujosios klasės“ valdžios, teoriją (Konrad ir Szelenyi 1979; Szelenyi 1982).

I. Szelenyi teigė, kad tai buvo tokia santvarka, kurioje viešpataujanti klasė buvo intelektualai, o pajungta ir išnaudojama klasė – darbininkai. Analizuodami pokomunistinę transformaciją neoklasikiniai sociologai taiko socialinio susisluoksniavimo schemą, kurios pagrindą sudaro trijų kapitalo tipų – ekonominio, politinio ir kultūrinio – perskyra, perimta iš garsiojo prancūzų sociologo Pierre Bourdieu (1930–2002). Neoklasikiniai sociologai vartoja ir klasės, ir elito sąvokas. Priklausomybę tam tikrai klasei lemia ekonominio kapitalo kontrolė. Elito nariu individą daro jo sukaupto politinio arba kultūrinio kapitalo pobūdis ir kiekis.

Skiriamuoju Vidurio Europos istorijos bruožu neoklasikiniai sociologai laiko ypatingą intelektualų vaidmenį. Pirmą kartą į istorinę avansceną intelektualai išėjo XIX amžiuje, kai išryškėjo jų šalių atsilikimas nuo Vakarų Europos. Kadangi šiose šalyse nebuvo stipraus kapitalo savininkų – ekonominės buržuazijos – sluoksnio, intelektualai – kultūrinė, arba išsilavinimo, buržuazija[145] – mėgino prisiimti tą istorinį vaidmenį, kurį Vakarų Europos šalyse suvaidino ekonominė buržuazija, išaugusi iš plataus smulkiųjų savininkų sluoksnio. Tas istorinis vaidmuo buvo industrializacija. Vakarų Europos šalyse pirminio kapitalo kaupimo ir industrializacijos procese smulkiųjų savininkų sluoksnis sunyko, jo dauguma virto samdomųjų darbininkų klase, o mažuma – ekonomine buržuazija, kurios

[145] „Ekonominės“ ir „kultūrinės“ buržuazijos (*Wirtschaftsbürgertum* ir *Bildungsbürgertum*) skirtį I. Szelenyi perima iš žymaus šiuolaikinio vokiečių socialinio istoriko Jürgeno Kocka'os. Žr.: Kocka 1987; 1988.

galios, prestižo ir privilegijų pagrindas yra ekonominio kapitalo kontrolė. Luominė visuomenė transformavosi į klasinę, kurios skiriamuoju bruožu I. Szelenyi ir kiti neoklasikiniai sociologai laiko ekonominio kapitalo, kaip stratifikacijos principo, dominavimą.

Tačiau Vidurio Europos šalyse ekonominės modernizacijos procesai vyko taip lėtai, kad XX amžiaus pradžioje daugelis intelektualų prarado kantrybę ir pradėjo ieškoti būdų, kaip pagreitinti šį procesą. Maištaudami prieš „kultūrinės buržuazijos“ projektą, jie perkvalifikavo „kultūrinę buržuaziją“ į „miesčioniją“, o patys suskilo į dešiniuosius ir kairiuosius radikalus, kurių konfliktas baigėsi kairiųjų radikalų, pasiskelbusių „proletariato avangardu“, pergale ir komunistinio režimo sukūrimu. Šis režimas, kur kairieji radikalūs intelektualai tapo dominuojančiu politiniu-biurokratiniu elitu, išsprendė tuos istorinius uždavinius, kuriuos Vakarų Europoje teko spręsti ekonominei buržuazijai: eksproprijavo smulkiuosius gamintojus ir transformavo agrarinę ekonomiką į industrinę. Susikūrusią Rytų ir Vidurio Europos šalyse visuomenę neoklasikiniai sociologai apibūdina kaip luominę, nes svarbiausiu galios, prestižo ir privilegijų šaltiniu joje tapo politinis kapitalas.

Baigiantis industrializacijai (XX amžiaus 7-ajame dešimtmetyje), ėmė didėti kultūrinio kapitalo reikšmė, o tarp pačių intelektualų išryškėjo naujos takoskyros ir konfliktų linijos. Jos atskyrė politinio kapitalo savininkus nuo tų, kurių pretenzijos į galią, prestižą ir privilegijas rėmėsi sukauptu kultūriniu kapitalu. Kultūrinio kapitalo savininkai savo ruožtu dalijosi į palyginti glaudžiai su politiniais biurokratais susijusį technokratinį elitą ir į humanitarinį-humanistinį elitą, kuris tapo disidentinio sąjūdžio, subrandinusio alternatyvinę komunizmui pilietinės visuomenės ideologiją, socialine terpe. Jis prisiėmė antikomunistinės revoliucijos intelektualinio avangardo vaidmenį, kurį neoklasikiniai sociologai lygina su vaidmeniu, kurį anksčiau buvo uzurpavę kairieji radikalai (komunistai).

Panašumas tarp jų tas, kad ir vieni, ir kiti pretenduoja į moralinį ir intelektualinį pranašumą plačiųjų masių, kurias esą moraliai suluošino gyvenimas iškreiptoje tikrovėje, atžvilgiu. Tik jeigu kairieji radikalai iškreipta tikrove laikė kapitalizmą, dešinieji intelektualai antikomunistai tokia tikrove skelbia komunizmą, neva išugdžiusį adaptuotą šiai santvarkai žmogų, kurį dabar vėl reikia perauklėti (panašiai kaip anksčiau komunistai mėgino išsiugdyti „naują žmogų“).

Kaip kairieji radikalai tikėjo esą intelektualiai pranašesni už mases K. Marxo atskleistų istorijos dėsnių žinojimu, taip intelektualai antikomunistai semiasi pasitikėjimo savimi ignoruoti destruktyvias neoliberalių ekonominių reformų pasekmes iš tikėjimo „nematoma rinkos ranka“, kuri anksčiau ar vėliau sukurs materialinę gerovę. To tikėjimo branduolys yra tikėjimas monetarizmo doktrina, pasak kurios, subalansuotas biudžetas yra ta lemiama sąlyga, kad išganinga rinkos ranka pradėtų veikti. Kartu su apsivalymo ir viešos atgailos už komunistinę praeitį ritualais materialinės aukos, patiriamos įgyvendinant monetarizmo receptus, yra laikomos ta skaistykla, kurią išeinanti iš komunizmo visuomenė turi pereiti, kad taptų pilietine visuomene (Eyal, Szelenyi, Townsley 1998: 91–106).

Vidurio Europos šalyse, kur 1989–1991 metų „nepaprastosios politikos“ įvykiai į valdžios viršūnes iškėlė šią intelektualų grupę, susiformavo kapitalizmo atmaina, kurią neo-

klasikiniai sociologai kvalifikuoja kaip „liberalųjį kapitalizmą“, taip pat kaip „kapitalizmą iš išorės“ (*capitalism from without*) bei „kapitalizmą be kapitalistų“ (King ir Szelenyi 2005: 218–220). „Kapitalizmo iš išorės“ epitetas pabrėžia, kad šių šalių ekonomikoje santykiškai didelį vaidmenį vaidina tiesioginės užsienio investicijos – tiek vadinamosios plyno lauko investicijos, tiek tos, kurios į šias šalis atėjo per valstybinių įmonių privatizaciją.

Patraukliu investicijų objektu daugelį šių įmonių užsienio kapitalui padarė santykiškai žema kaina, kvalifikuota ir, palyginti su Vakarų Europos šalimis, pigi darbo jėga. Dėl šių ir kitų aplinkybių daugelis tarptautinių Vakarų korporacijų čionai perkėlė dalį savo įmonių, gaminančių produkciją tarptautinėms rinkoms (arba dalį tokios produkcijos komplektuojamųjų detalių). Nors Vidurio Europos šalys neišvengė deindustrializacijos procesų, kai įmonės, gaminusios tradicinėms rinkoms, turėjo nutraukti gamybą, kartu čia vyko ir reindustrializacija, kurios dalis buvo ir naujų pažangių technologijų bei darbo organizavimo metodų įdiegimas.

Analizuodami 1993 m. surinktus duomenis apie aukštų komunistinio režimo pareigūnų biografijas ir karjeras po 1989 m. lūžio, neoklasikiniai sociologai kritikuoja populiarų mitą, kad politinis biurokratinis Vidurio Europos šalių elitas transformavosi į kapitalistus, tapo šių šalių stambiąja buržuazija. Tie duomenys rodo, kad priešingai, – didžiajai senojo politinio-biurokratinio elito daliai pokomunistinė transformacija reiškė karjeros žlugimą (daugelis jo atstovų, dar palyginti jauni, buvo priversti išeiti į pensiją) ir socialinį smukimą, pasitenkinant palyginti kukliu (palyginus su ankstesniuoju) pragyvenimu (žr. Szelenyi ir Szelenyi 1995; Eyal, Szelenyi ir Townsley 1998: 113–151). Išlikti viršuje pajėgė tik palyginti nedaugelis tų, kurių politinį kapitalą papildė tam tikro tipo kultūrinis kapitalas.

Dar reikšmingesnis neoklasikinių sociologų atradimas, kad tik nedaug kas iš technokratinės intelektualų grupuotės, kuriai jie priskiria valstybinių įmonių vyriausius administratorius ir vadybininkus, tapo įmonių, kurioms jie vadovavo, savininkais. Šis atradimas prieštarauja populiariam „prichvatizacijos“ mitui, kad buvę gamyklų direktoriai tapo jų savininkais. Nors daugelis buvusių „socialistinių“ įmonių direktorių iš tikrųjų tapo savininkais kapitalistais, tos nuosavybės objektas dažniausiai būdavo naujai įsteigtos nedidelės įmonės, susijusios su jų vadovaujamomis valstybinėmis įmonėmis subrangos santykiais (žr. King 2001b).

Dažniausiai direktoriai-technokratai Vidurio Europos šalyse siekdavo ne privatizuoti savo valdomas įmones, tačiau rasti joms „gerą“ pirkėją – užsieninę korporaciją, kuri, mainais už suteiktą pagalbą (už tik „saviesiems“ prieinamą informaciją ir kitokias konsultacijas bei paslaugas, įgalinančias įsigyti įmonę už minimalią kainą), skirdavo juos į gerai apmokamas pareigas (tegul ir žemesnes) jau privatizuotų įmonių administracijoje. Panašiomis tarpininkavimo paslaugomis plačiai užsiiminėdavo ir aukštas pareigas vyriausybėje ilgesnį ar trumpesnį laiką užėmę disidentai-humanistai-humanitarai, ir už tai gaudavo gerai apmokamas įvairių tarptautinių korporacijų, organizacijų ar fondų vietinių skyrių vadovų ar atstovų pareigas.

Šiuos pastebėjimus neoklasikiniai sociologai apibendrina teiginiu, kad Vidurio Europos šalyse susiformavo nauja (antroji, jeigu skaičiuosime nuo XIX amžiaus vidurio) kompradorinė kultūrinė buržuazija („miesčionija“), tačiau nesusiformavo nacionalinė kapitalistų klasė. Tai ir yra kapitalizmas be kapitalistų. Kultūrinė buržuazija nėra kapitalistų klasė, nes jos galios, prestižo ir privilegijų šaltinis yra ne ekonominis (pagrindinės gamybos priemonės atsidūrė užsienio kapitalistų rankose), bet kultūrinis kapitalas – tos žinios, kompetencijos ir gebėjimai, kurių dėka technokratinis ir humanistinis-humanitarinis elitas yra pajėgus atlikti „kompradorines“ tarptautinio kapitalo vietinių agentų ir tarpininkų funkcijas, kartu perimdamas „tikrų“ kapitalistų-savininkų gyvenimo būdą, vertybes, bei užtikrindamas reikalingų kapitalizmui rinkos ekonomikos institucijų funkcionavimą.

Tokios normaliai veikiančios rinkos institucijų sistemos neoklasikiniai sociologai neaptinka Rusijoje ir daugumoje kitų buvusių Sovietų Sąjungos respublikų, o taip pat Rumunijoje, Serbijoje (King ir Szelenyi 2005: 213). Kita vertus, čia taip pat galima aptikti kapitalistų. Tai B. Jelcino laikais visame pasaulyje išgarsėję vadinamieji „oligarchai“ (tokie, kaip Borisas Berezovskis, Michailas Chodorkovskis, Vladimiras Gusinskis ir kiti), kurių rankose po privatizacijos atsidūrė didelė patraukliausios valstybės nuosavybės dalis – žaliavų gavyba ir eksportas. Apibūdinę čia susiklosčiusią situaciją kaip „kapitalistai be kapitalizmo“, neoklasikiniai sociologai čia pat pasitaiso ir pavadina „patrimoniniu“ bei „politiniu kapitalizmu“. Savo turiniu ta sąvoka sutampa su šioje knygoje vartojama politinio oligarchinio kapitalizmo (POK; žr. 12.1; 12.4) sąvoka.

Tokiais terminais jie pabrėžia, kad šis kapitalizmas kūrėsi „iš viršaus“, nomenklatūriniam politiniam-biurokratiniam elitui konvertuojant savo politinį kapitalą į ekonominį, t.y. paverčiant buvusią valstybinę nuosavybę privačia. Tokia privatizacija neatnešė nei naujo kapitalo, nei naujų technologijų ar vadybinių kompetencijų ir sukėlė jau minėtus ekonomikos involiucijos procesus, kurių ryškiausios apraiškos yra deindustrializacija, barteriniai mainai, darbo užmokesčio vėlavimas arba jo mokėjimas natūra, kapitalo bėgimas į užsienį. Destruktyviausia oligarchų šeimininkavimo pasekmė yra technologinė gamybos degradacija, kai tęsiančios gamybą įmonės, užuot gaminusios santykiškai aukštos technologijos gaminius, pajėgius konkuruoti tarptautinėje rinkoje (pavyzdžiui, kosminių palydovų įrangą), ima gaminti palyginti primityvią produkciją, skirtą vietinei rinkai (pavyzdžiui, krosneles sodo nameliams apšildyti), negrįžtamai prarasdamos gebėjimus, reikalingus sudėtingai produkcijai gaminti.

Vidurio Europos šalyse tokią raidą sutrukdė technokratinio ir humanistinio-humanitarinio elito sąjunga. Šių dviejų kultūrinės buržuazijos frakcijų santykiai yra konfliktiški, tad jų varžybos tebėra pagrindinis šiose šalyse vykstančių politinių kovų turinys. Technokratus neoklasikiniai sociologai sieja su nominaliai kairiomis partijomis (svarbiausios išsirutuliojo iš buvusių komunistų partijų), o humanistus-humanitarus – su nominaliai dešiniomis politinėmis jėgomis. Vis dėlto šiose šalyse ir pilietinės visuomenės sąvoka turi tam tikrą realų empirinį turinį, o jų politinėms sistemoms būdingi visi esminiai liberaliosios demokratijos požymiai (į jos kokybės problemą „neoklasikiniai sociologai“

nesigilina). Palyginti sąžininga konkurencija rinkoje ir politinėje arenoje šiose šalyse tapo pagrindiniais interesų derinimo ir socialinės veiklos koordinavimo būdais.

Tuo tarpu patrimoninio politinio kapitalizmo šalyse šią funkciją atlieka patronų ir klientų tinklai, kurių dauguma išliko iš komunistų valdymo laikų. Komunistinio režimo žlugimas čia reiškė ne perėjimą „nuo plano prie rinkos", bet „nuo plano prie klano". Pagrindiniu klanų, įgijusių parazitinių finansinių-industrinių grupuočių pavidalą, varžybų turiniu tapo kova dėl valstybės aparato kontrolės, siekiant užsitikrinti tam tikras monopolines teises, mokesčių lengvatas ir pan. Todėl šiose šalyse susiformavusį kapitalizmą neoklasikiniai sociologai ir vadina ir patrimoniniu, ir politiniu. Šių šalių politinį režimą jie apibūdina kaip „daugiapartinį autoritarizmą": nors šiose šalyse ir rengiami rinkimai, jie nėra laisvi arba sąžiningi.

Trečią pokomunistinio kapitalizmo tipą neoklasikiniai sociologai aptinka Kinijoje ir Vietname – šalyse, kurios nominaliai tebėra komunistinės. Šią kapitalizmo atmainą jie apibūdina kaip „kapitalizmą iš apačios" bei „hibridinį kapitalizmą". Pirmasis apibūdinimas išryškina jo kilmės savitumą. Skirtingai nuo liberaliojo ir patrimoninio politinio pokomunistinio kapitalizmo, kapitalizmas čia atsiranda ne pardavus valstybės nuosavybę kapitalistams iš užsienio arba atsiradusiems iš ankstesniojo politinio-biurokratinio elito, bet leidus steigti ir plėsti privačias įmones.

Kapitalistai čia atsiranda tuo pačiu būdu, kaip ir Vakarų Europos šalyse, – jie iškyla iš sėkmingai veikiančių, t.y. sukaupusių ekonominį kapitalą, smulkiųjų verslininkų. Valstybinis sektorius koegzistuoja su sparčiau už jį besiplečiančiu privačiu sektoriumi. Tik tada, kai šiame sektoriuje iškyla sluoksnis kapitalistų, įrodžiusių savo verslo sugebėjimus bei sukaupusių pakankamus kapitalus, jiems pradedamos pardavinėti (už pinigus, o ne už investicinius čekius) valstybinės įmonės. Dėl būdingos šiai kapitalizmo formai privataus kapitalistinio ir valstybės proteguojamo viešojo sektoriaus simbiozės neoklasikiniai sociologai šį „iš apačios" išaugantį kapitalizmą kitaip dar vadina hibridiniu kapitalizmu.

„Kapitalizmas iš apačios" vystėsi ir kai kuriose komunistinėse Vidurio Europos šalyse. Toliausiai jo plėtra buvo pasistūmėjusi J. Kadaro laikų Vengrijoje. Čia spėjo susiklostyti gana gausus smulkiųjų ir vidutinių verslininkų sluoksnis, kurį I. Szelenyi spėjo ištirti dar prieš komunizmo žlugimą, jau emigravęs bendradarbiaudamas su grupe likusių tėvynėje vengrų sociologų (Szelenyi et al. 1988).[146]

Gilinantis į klausimą, kaip ir iš kokių socialinių grupių pokomunistinės transformacijos metu formavosi verslininkų sluoksnis, įdomus atradimas (Osborn ir Slomczynski 2005), kad (priešingai, negu galima būtų laukti) Vidurio Europos šalyse „senieji" verslininkai (t. y. tie, kurie aktyviai reiškėsi neformaliame, pusiau formaliame arba netgi legaliame versle komunistinio režimo laikais) neužėmė dominuojančių aukštumų pokomunistinio kapi-

[146] Toks bendras mokslinis projektas, kuriame dalyvautų ir emigrantas disidentas, ir oficialiose akademinėse įstaigose dirbantys tyrinėtojai, neįsivaizduojamas SSRS, Čekoslovakijoje ar Rytų Vokietijoje. Tai tik vienas pavyzdys, kuris parodo, kokia didelė buvo komunistinio pasaulio įvairovė paskutiniais jo gyvavimo dešimtmečiais.

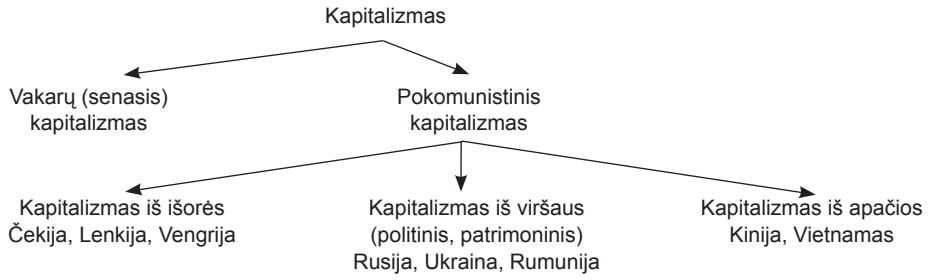

19.1 pav. I. Szelenyi kapitalizmo tipologija

talizmo sąlygomis. Didžiausius vertikalaus mobilumo šansus turėjo ne tie asmenys, kurie dar komunistiniais laikais sukaupė ekonominį kapitalą, tačiau tie, kurie turėjo tinkamą kultūrinį kapitalą arba tinkamą kultūrinio ir politinio kapitalo kombinaciją.

Tose šalyse, kur „kapitalizmo iš apačios“ raida jau buvo toli pasistūmėjusi (visų pirma Vengrijoje), 1989 m. prasidėjusios permainos reiškė posūkį, palyginus su ta kryptimi, kuria ten jau evoliuciniu ar „natūraliu“ būdu vyko kapitalizmo genezė. Ta galia, prestižas ir privilegijos, į kurias jau taikėsi iškylantys iš apačios, nacionaliniai ir todėl labiau provincialūs kapitalistai, atiteko labiau kosmopolitiškos ir paslankios kultūrinės buržuazijos atstovams, prisiėmusiems tarptautinių korporacijų vietinių ekspertų ir agentų vaidmenį.

Kai kurias ne vien Vidurio Europos šalims būdingas politines trintis, visų pirma – tarp „senųjų“, arba „istorinių“, dešiniųjų, kurių ideologijai būdinga nacionalistinių ir klerikalinių idėjų samplaika, ir „naujųjų dešiniųjų“, kurie yra kosmopolitai, sekuliarūs liberalai ir aistringi „europiečiai“, galima sieti būtent su šia „kapitalistų iš apačios“ (arba pretenduojančių tokiais tapti) ir kompradorinės inteligentijos (kultūrinės buržuazijos) interesų takoskyra.

Šią takoskyrą gilina ir pokomunistinės transformacijos eigoje Vidurio Europos šalyse atsiradęs ekonominis, socialinis ir teritorinis dvejopumas (Ehrke 2006). Teritorinis ir socialinis dvejopumas pasireiškia tuo, kad ekonominė veikla, orientuota į užsienio rinką, bei užsienio investicijos koncentruojasi sostinėse, uostamiesčiuose bei kaimyniniuose su Vakarų Europos šalimis (paprastai tai reiškia, kad vakariniuose) regionuose. Atsiranda skirtumas tarp įmonių (dažniausiai priklausančių užsienio kapitalui), gaminančių eksportui, ir įmonių, orientuotų daugiausiai į vidaus rinką. Antrosioms įmonėms kuo toliau, tuo sunkiau reikia konkuruoti dėl kvalifikuotos darbo jėgos, kurią užsienio firmų filialai vilioja aukštesniu darbo užmokesčiu.

Jos negauna mokestinių ir kitokių lengvatų, kurios suteikiamos užsienio firmoms, siekiant pritraukti užsienio investicijas, arba kurias jiems iškovoja lankstūs, landūs ir slidūs jų vietiniai agentai, priklausantys tam pačiam sluoksniui, iš kurio komplektuojami ir profesionalūs politikai bei valdininkai. Tas sluoksnis ir yra kompradorinė kultūrinė buržuazija, daugelio pokomunistinių šalių populiariąja socialine-politine leksika – tiesiog „elitas“.

19.4. Pokomunistinio kapitalizmo kiekybinės indukcinės tipologijos metodiniai keblumai ir atradimai

Taikant kitą pokomunistinės transformacijos politinių ir ekonominių baigčių konceptualizacijos strategiją, duomenims apie pokomunistines šalis tiesiog pritaikoma viena iš jau išplėtotų „senųjų" kapitalistinių šalių tipologijų, pavyzdžiui, jau aptartos B. Amable's ir P. Hallo bei D. Soskice'o tipologijos ir statistinės analizės instrumentai (Amable 2003; Hall ir Gingerich 2004). Toks pritaikymas yra svarbus ne tik pokomunistinių šalių politinės, socialinės ir ekonominės santvarkos savitumui nustatyti. Taikant jas platesnei populiacijai, galima patikrinti pačių šių tipologijų adekvatumą. Taigi, viena vertus, tokiu būdu išryškinamas naujų kapitalistinių šalių populiacijos narių santvarkos savitumas, kita vertus, tokiu būdu yra tikrinamas pačių tipologijų tinkamumas (žr. 13.5).

Indukcinėms (klasterinėms) tipologijoms ypač aktuali jų stabilumo problema, su kuria jau susidūrėme nagrinėdami A. Lijpharto tipologijos pritaikymo pokomunistinėms šalims keblumus (žr. 15.2). Įtraukus į analizuojamą populiaciją naujus atvejus, jie gali susigrupuoti kitaip – panašiai kaip įprastų žvaigždynų danguje galime nebeatpažinti, pažvelgę į žvaigždėtą dangų per teleskopą. Atliekant faktorinę analizę su didesne populiacija, ankstesnės dimensijos gali „išblėsti", o vietoje jų – atsirasti visai kitos. Tokia problema ne tiek aktuali dedukcinei tipologijai, nes į ją gali įeiti ir tokie tipai, kurie empiriškai nenustatyti, nors ir yra numatomi kaip galimi.

Kitaip yra taikant indukcinius klasifikacijos metodus: jeigu, išplėtus populiaciją, atvejai visai kitaip susigrupuoja, turi būti arba atmesta pirminės populiacijos analizės rezultatų interpretacija, arba reikia daryti išvadą, kad seniau ir dabar analizuoti atvejai yra visiškai skirtingų rūšių, ir nevalia jų sujungti į vieną populiaciją. Mūsų nagrinėjamos problemos atveju tai reikštų, kad pokomunistinis kapitalizmas iš esmės skiriasi nuo ligi šiol egzistavusių kapitalizmo atmainų, gal net visai ne kapitalizmas, o visiškai nauja ir nepalyginama su istoriniais precedentais politinė-ekonominė santvarka (Staniszkis 1999).[147]

Tiesa, mėginimas pritaikyti esamus indukcinės tipologijos metodus, išplėtotus tiriant senąsias kapitalistines šalis, susiduria su rimtais techniniais ir metodologiniais sunkumais. Tyrinėtojai, plėtoję ir taikę tuos metodus, dažniausiai naudoja duomenis, kuriuos renka ir skelbia Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (*Organization for Economic Cooperation and Development*; OECD), į kurią kaip tik ir įeina labiausiai ekonomiškai pažengusios pasaulio šalys. Tie duomenys aprėpia daugelį dešimtmečių, ir todėl tyrinėtojas gali statistinės analizės priemonėmis atskirti „ilgojo laiko" (F.Braudelis) ekonomines, socialines, kultūrines takoskyras, tendencijas ir trumpalaikių konjunktūros pokyčių nulemtas cikliško pobūdžio permainas.

---

[147] Jadwyga Staniszkis to tiesiai neteigia, bet taip stipriai pabrėžia pokomunistinio kapitalizmo savitumus, jog skaitytojui belieka padaryti išvadą, kad jis su kapitalizmu vadinama santvarka „senųjų" Vakarų šalyse yra nepalyginamas.

Statistiniai duomenys apie pokomunistines šalis yra labai nevienodos kokybės. Mažiausiai patikimi duomenys apie šalis, kurių politinį arba ekonominį gyvenimą dezorganizavo kariniai ir politiniai konfliktai bei jų padariniai, sukėlę ir metodinių neaiškumų. Ką daryti, pavyzdžiui, su tokiais separatistiniais valstybiniais dariniais, kaip vadinamoji Padnestrės respublika Moldovoje, ar Abchazija ar Šiaurės Osetija Gruzijoje? Ar jų socialinė-ekonominė statistika (jeigu tokią galima aptikti) turi būti įskaičiuojama, kalkuliuojant šių šalių standartinių ekonominio ir socialinio išsivystymo indeksų įverčius? Tokių pat keblumų kyla ir dėl kai kurių šalių, kurios anksčiau įėjo į Jugoslavijos sudėtį (visų pirma dėl Serbijos).

Gana plačios ir patikimos statistinės informacijos yra apie pokomunistines šalis, jau priimtas į tarptautines ekonomines ir politines Vakarų pasaulio organizacijas. Tačiau nagrinėjant pirmojo pokomunistinės transformacijos dešimtmečio informaciją, tyrinėtojams tenka susidurti su „standartizacijos“ problemomis, kurios iškyla dėl informacijos rinkimo ir apdorojimo metodikos skirtumų. O tas laikotarpis, apie kurį turima informacija jau yra patikima ir vienareikšmė, yra tiesiog pernelyg trumpas, kad būtų galima atskirti tai, kas yra susiję su stabiliais, ilgalaikiais transformacijos padariniais, ir tai, kas tėra laikini ir greitai išnyksiantys pereinamojo laikotarpio bruožai.

Tai iš esmės ta pati problema, su kuria susidūrėme, teoriškai nagrinėdami išėjimo iš komunizmo baigčių problemą: ar pokomunistinės transformacijos rezultatų įvairovė paaiškinama tuo, kad ji vyko skirtingomis kryptimis, ar tuo, kad ji vyko ta pačia kryptimi, tačiau skirtingu greičiu ir iš nevienodai palankių startinių pozicijų, ir todėl vienos pokomunistinės šalys yra pažengusios toliau, o kitos – mažiau pakeliui į tą patį paskirties tašką? (žr. 12.1).

Vadinasi, tyrinėtojas, kuris mėgina pokomunistinio pasaulio įvairovę analizuoti statistiniais kiekybiniais metodais, susiduria su dilema: arba įtraukti kuo daugiau atvejų ir aprėpti kuo ilgesnį laikotarpį, arba praplėsti klasikinių tipologijų atvejų populiaciją tik keliais naujais – tais, apie kuriuos jis turi daugiausia patikimos statistinės informacijos. Einant pirmuoju keliu, neįmanoma tiksliai pakartoti metodiką, kurią taikė autoriai, tyrę „senojo“ RAK šalis: kai kurių indikatorių ir indeksų įverčiams nustatyti tiesiog nėra duomenų. Be to, rezultatus galima kvestionuoti dėl menko dalies naudotų duomenų patikimumo. Ši problema atkrinta taikant antrąją strategiją. Tačiau ji leidžia nustatyti tik kai kurių pokomunistinių šalių panašumus ir skirtumus, kurie išryškėja, kai šias atskiras pasirinktas šalis lyginame su senosiomis kapitalistinėmis šalimis, bet nesuteikia galimybių išryškinti viso pokomunistinio pasaulio tipologinę įvairovę.

Žinoma, ilgainiui gausės statistinės medžiagos duomenų bazėse, ji aprėps vis ilgesnį laiką, gerės jos kokybė, ir šios problemos tikriausiai bus išspręstos. Tuo tarpu dabar tenka remtis esamų kiekybinių tyrimų rezultatais ir papildyti juos kokybinės lyginamosios analizės išvadomis. Kiekybinių indukcinių pokomunistinio pasaulio įvairovės tipologinių tyrimų rezultatai apžvelgiami paskutiniuose dviejuose šio skyriaus skirsniuose. Vienas iš tų rezultatų – ribinių (ar „deviacinių“) atvejų išryškinimas. Tokie atvejai yra lyginamosios

kokybinės analizės, atliekamos paskutiniuose dviejuose knygos skirsniuose, orientyrai (kelrodės žvaigždės).[148]

Pirmą iš ką tik aptartų dviejų tipologizacijos strategijų taiko Markas Knellis (Norvegija) ir Martinas Srholecas (Knell ir Srholec 2007). Jie taiko matavimo instrumentus, sukurtus empiriškai operacionalizuojant P. Hallo ir D. Soskice'o tipologiją (Hall ir Gingerich 2004). Tyrinėtojai ima 2001–2004 metų duomenis apie 12 indikatorių:

(1) vyriausybės išlaidų dalis BVP;
(2) didžiausias ribinis fizinių asmenų apmokestinimo tarifas;
(3) didžiausias ribinis įmonių apmokestinimo tarifas;
(4) Gini koeficientas;
(5) darbuotojų samdymo sunkumo indeksas, kurio įvertis priklauso nuo to, kaip šalies įstatymais reguliuojamas laikinas įdarbinimas bei minimalus darbo užmokestis;
(6) darbuotojų atleidimo sunkumas, kuris apima aštuonis komponentus: ar galima darbuotoją atleisti tiesiog todėl, kad darbdavys tuo tarpu nebeturi jam darbo; ar tokiu atveju darbdavys privalo informuoti profesinę sąjungą arba ministeriją; ar jis tai turi padaryti, kai atleidžia grupę darbuotojų; ar jis turi gauti ministerijos arba profesinės sąjungos sutikimą atleisti pavienį darbuotoją; ar jis turi tokį sutikimą gauti, kai atleidžia grupę darbuotojų; ar įstatymas įpareigoja darbdavį prieš atleidžiant pasiūlyti kitas pareigas bei perkvalifikuoti, darbuotojui sutikus; ar yra pirmumo teisė atleidžiant (pavyzdžiui, pirmiausia atleidžiami darbuotojai su mažesniu darbo stažu); ar yra pirmumo teisė pakartotinai priimant į darbą;
(7) darbuotojo atleidimo kaštai, matuojami atleistajam mokamos išeitinės kompensacijos dydžiu – kiek savaitinių darbo užmokesčių ji apima;
(8) darbo laiko reguliavimo griežtumas: ar ribojamas naktinis darbas; darbo savaitės trukmė; ar darbo diena gali būti prailginta iki 12 val. ir daugiau (įskaitant viršvalandžius); metinių apmokamų atostogų trukmė (21 diena ar mažiau);
(9) Procedūrų naujai verslo įmonei registruoti skaičius;
(10) Vidutinė bankroto procedūros trukmė (remiantis teisininkų, besispecializuojančių tokiose bylose, vertinimais);
(11) Procedūrų naujai įsigytai nuosavybei įregistruoti skaičius;
(12) Akcijų rinkos dalis finansinėje sistemoje, lyginant su bankų dalimi. Šio indekso įvertis skaičiuojamas dalijant firmų, kurių akcijomis prekiaujama biržoje, akcijų vertę iš bankų išduotų paskolų viso portfelio (išskyrus paskolas centrinei vyriausybei).

Statistiškai išanalizavę šių indeksų įverčius, tyrinėtojai išskiria tris svarbiausius faktorius, kurie paaiškina daugiausia išvardytų kintamųjų kovariacijos. Pirmasis faktorius

[148] Tos analizės objektas yra dvi pokomunistinės transformacijos pirmūnės, kurios pasirinko priešingus išėjimo iš komunizmo būdus – šoko terapiją (Estija) ir palaipsnes reformas (Slovėnija), ir sukūrė skirtingas ekonomines sistemas: Estijos labiausiai atitinka 18 sk. aptartą LRE, o Slovėnijos – KRE.

didžiausius įverčius turi pirmiems keturiems kintamiesiems. Jo pagrindu autoriai konstruoja socialinės sanglaudos (*social cohesion*) indeksą, kitaip dar vadinamą perskirstymo (*redistribution*) indeksu. Jo įverčiai maži, arba neigiami, LRE šalims, dideli, arba teigiami, – KRE šalims. Galima teigti, kad jie daugiau ar mažiau adekvačiai atspindi populiacijai priklausančių šalių socialinės gerovės bei socialinės apsaugos režimų skirtumus.

Antrojo pagrindinio faktoriaus įverčiai didžiausi yra 5–8 kintamiesiems. Iš šio faktoriaus tyrinėtojai gauna darbo rinkos reguliavimo indeksą, kurio įverčiai yra maži, arba neigiami, LRE, o dideli, arba teigiami, – KRE šalims.

Trečiasis faktorius didžiausius įverčius turi paskutiniams keturiems (9–12) kintamiesiems. Iš jo autoriai konstruoja verslo reguliavimo indeksą, kuris turi didelius, arba teigiamus, įverčius KRE šalims, ir mažus, arba neigiamus, – LRE šalims. Be aptartų trijų, autoriai iš jų dar sukonstruoja apibendrinantį koordinacijos indeksą, kurio įverčiai yra gaunami tiesiog susumavus trijų anksčiau aptartų indeksų įverčius.

Pats svarbiausias senųjų kapitalistinių šalių, kurioms savo teoriją taiko P. Hallas ir D. Soskice'as, skirtumas nuo naujųjų (pokomunistinių) yra jų ekonominio išsivystymo lygis. Pagal pokomunistinio ir senojo kapitalizmo nepalyginamumo tezę, šis kintamasis panaikina tas perskyras, kurios išryškėja lyginant tarpusavyje išsivysčiusias kapitalistines šalis. Dėl lemiamos ekonominio lygio reikšmės, pokomunistinės šalys turėtų susigrupuoti kitaip, negu išsivysčiusios šalys. Į šią galimai lemiamą ekonominio išsivystymo lygio reikšmę M. Knellis ir M. Srholecas atsižvelgia, kai pasirenka tokią grafinę savo duomenų reprezentacijos formą, kur viena ašis rodo vieno iš indeksų reikšmes, o kita – BVP vienam gyventojui (plg. pav. 19.2).

Jų analizės rezultatai rodo, kad iš tikrųjų egzistuoja ryšys tarp ekonominio išsivystymo lygio ir socialinės sanglaudos: kuo šalis turtingesnė, tuo sanglauda aukštesnė. Tokio ryšio nėra tarp ekonominio lygio ir darbo rinkos reguliavimo indeksų. Verslo reguliavimo ir ekonominio lygio ryšys yra atvirkščias (negatyvus): labiau išsivysčiusiose šalyse verslas yra reguliuojamas silpniau, negu menkiau išsivysčiusiose. Toks pat (negatyvus) ir ryšys tarp koordinacijos ir ekonominio lygio: menkiau išsivysčiusiose šalyse ne rinkos priemonės ekonominei veiklai koordinuoti taikomos dažniau, negu labiau išsivysčiusiose (žr. pav. 19.2).

Tačiau šis ryšys yra labai silpnas. Tai iš dalies paaiškina to indekso konstrukcija: kaip jau pasakyta, jis gaunamas susumavus anksčiau aptartų indeksų įverčius. Svarbiausias mūsų klausimu (ar institucionalistinė kapitalizmo įvairovės teorija pritaikoma pokomunistiniam kapitalizmui) M. Knellio ir M. Srholeco analizės aspektas yra tas, kad jie pokomunistines šalis viena kitos atžvilgiu išdėsto pagal tas pačias dimensijas, kaip ir senąsias kapitalistines. Diferenciacija į labiau ekonomiškai liberalias ir koordinuotas strateginėmis priemonėmis šalis pokomunistinių šalių klasteryje ne mažiau ryški už tokią pat diferenciaciją išsivysčiusių kapitalistinių šalių klasteryje: vienoje pusėje LRE šalys, o kitoje KRE šalys.

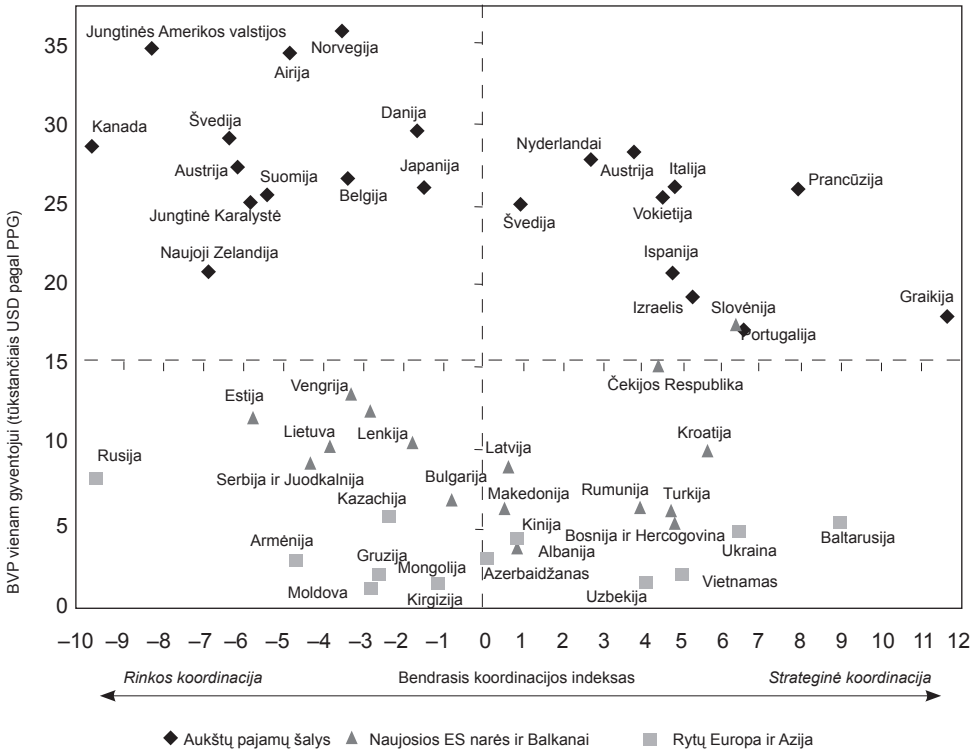

19.2 pav. Ekonominio išsivystymo ir ekonominės veiklos koordinacijos būdų santykis. Šaltinis: Knell M., Srholec M. „Diverging Pathways in Central and Eastern Europe“, in Lane D., Myant M. (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave, 2007, p. 51. © 2007 Mark Knell, Martin Srholec. Skelbiama autoriams sutikus be atlygio. BVP vienam gyventojui paskaičiuotas pagal paritetinę perkamąją galią.

Tiesa, kai kurie M. Knellio ir M. Srholeco analizės rezultatai kelia šiokių tokių abejonių. Nestebina, kad Rusija atsiduria tarp menkos socialinės sanglaudos šalių – tokią padėtį jai „uždirba“ itin aukšti Gini indekso įverčiai. Nestebina, kai sužinome, kad Baltarusija ir socialine sanglauda, ir ne rinkos koordinacijos metodų reikšme lenkia visas kitas pokomunistines šalis. Tačiau gali nustebinti, kad ekonominiu rinkos liberalizmu (rinkos koordinacija) Rusija neatsilieka nuo pačių liberaliausių „turtingųjų demokratijų“ (Wilensky 2004) ir pirmauja tarp pokomunistinių šalių.

Tas Rusijos įvaizdis, kuris tiražuojamas ne vien Lietuvos, bet ir kitų Vakarų šalių žiniasklaidoje, rodo ją kaip šalį, kur ne tik politinius, bet ir pagrindinius ekonominius sprendimus priima panašus į mafiją siauras asmenų ratas, kurį sieja ryšiai su sovietinės slaptosios policijos (KGB) „įpėdine“ – Federaline Saugumo Tarnyba.[149] Į žiniasklaidos akiratį visų pirma patenka stambiosios valstybinės ar pusiau valstybinės korporacijos, veikiančios žaliavų gavybos ir eksporto srityje ir valdomos iš esmės šio rato žmonių. Kaip jau sakėme, jeigu Rusijos eko-

[149] Živilė Šatūnienė šią grupę siūlo vadinti „militokratiniu anklavu“. Žr. Šatūnienė 2007: 48–57.

nomiką ir galima vadinti kapitalistine, tai toks kapitalizmas, kuriam apibūdinti geriausiai tinka epitetai, kuriuos kitados oficialieji sovietiniai „marksistai-leniniečiai“ taikė išsivysčiusių Vakarų šalių socialinei-ekonominei santvarkai: valstybinis-monopolistinis kapitalizmas (žr. 12.1).

Kaip šį teiginį suderinti su M. Knello ir M.Srholeco atradimais? Itin ženklią Rusijos BVP dalį sukuria žaliavų gavybos ir energetikos sektorius. Paradoksalu (tačiau Rusijai paradoksai apskritai būdingi), bet būtent šis sektorius, kuriam valstybė daro itin didelę įtaką (pakanka prisiminti „legendinius“ koncernus „Gazprom“ ir „Lukoil“, kurie tapo svarbiausiais Rusijos neoimperinės užsienio politikos įrankiais), „uždirba“ Rusijai itin daug taškų, matuojant jos ekonomiką indikatoriais, kuriais siekiama nustatyti dominuojantį ekonominės veiklos koordinacijos būdą.

Vienu iš svarbiausių LRE požymių ir D. Soskice'as su D. Gingerichu (2004), ir M.Knellis su M.Srholecu (2007) laiko akcijų biržos kapitalizaciją – kokiu mastu nuosavybės teisėmis į korporaciją prekiaujama biržoje ir kokia yra ten parduodamų akcijų santykinė vertė, palyginus su bankų paskolų privačiam sektoriui visumine verte (tokį rodiklį naudoja čekų tyrinėtojai) arba su metiniu BVP (šis rodiklis literatūroje pateikiamas dažniausiai). Nors daugelio Rusijos energetikos ir žaliavų gavybos korporacijų kontroliniai akcijų paketai tebepriklauso valstybei, kitomis aktyviai prekiaujama akcijų biržose. Be to, šios korporacijos yra tarp tų nedaugelio Rusijos kompanijų, kurių akcijos yra kotiruojamos tarptautinėse akcijų biržose ir kurios gali būti pavadintos transnacionalinėmis, nes aktyviai veikia užsienio šalyse.

Čia svarbu pažymėti tik tiek, kad pagal produktyviausią, valstybės labiausiai prižiūrimą ir kartu vidaus ir užsienio privatiems investuotojams bei „politiniams kapitalistams“ patraukliausią Rusijos ekonomikos sektorių nevertėtų spręsti apie visos Rusijos ekonomikos institucinės organizacijos bruožus. Pokomunistinėje Rusijoje ryškėja dar „priklausomybės teoretikų“ pastebėtas bei I. Wallersteino pasaulinės kapitalizmo sistemos analizėje (žr. 2.4) pabrėžiamas „dvejopos“ ekonomikos fenomenas, būdingas periferinio kapitalizmo šalims, jos skilimas į technologiškai pažangų, dirbantį eksportui ir merdintį tradicinį sektorių, orientuotą į vidaus rinką.

Apibendrintą šiuolaikinio Rusijos kapitalizmo charakteristiką suformuluoti keblu ir dėl Rusijos dydžio nulemto jos teritorinio heterogeniškumo. Energetikos ir žaliavų gavybos pramonė, sukurianti didžiausią Rusijos BVP dalį, yra sutelkta palyginti nedaugelyje Rusijos regionų. Tai retai apgyvendintos Šiaurės ir Sibiro sritys, kurių gyventojai sudaro palyginti nedidelę bendro gyventojų skaičiaus dalį, o šiame sektoriuje dirbanti (gerai apmokama) darbo jėga – palyginti nedidelę visų darbuotojų dalį.

Nors pokomunistinė transformacija padidino teritorinius socialinius-ekonominius skirtumus visose šalyse, Rusija šiuo atžvilgiu pranoksta jas visas. Metropoliniai miestai bei regionai, kuriuose sukoncentruota žaliavų eksportui gavybos bei jų pirminio apdirbimo pramonė, ir periferija bei vadinamoji tolimoji periferija (rus. „glubinka“) – tai

skirtingi ekonominiai pasauliai, kurių skirtumai ne mažesni, o netgi didesni už tuos, kurie sovietiniu laikotarpiu okupuotas Baltijos šalis skyrė nuo, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos respublikų. Nors, kai operuojama agreguotais skaičiais, nėra atspindima ir kitų pokomunistinių šalių regioninė diferenciacija, Rusijos atveju paklaidos tikimybė yra itin didelė.[150] Vis dėlto ekonominio liberalizmo „čempionė" pokomunistiniame pasaulyje vis dėlto yra ne didžioji Rusija, o mažoji Estija. Taip pat yra ir su kitu poliumi.

Be išlygų priimdami M.Knellio ir M.Srholeco analizės rezultatus, Rusijos, kaip neoliberaliosios ekonomikos lyderės, antipodu turėtume laikyti Aleksandro Lukašenkos Baltarusiją (žr. pav. 19.2). Tie rezultatai vertingi tuo, kad skatina kvestionuoti ir tas lietuviškos žiniasklaidos klišes, kuriomis Baltarusija ir Rusija traktuojamos kaip labai panašios šalys. Iš tikrųjų taip nėra, ir per pokomunistinės transformacijos laikotarpį išryškėję dideli Baltarusijos ir Rusijos ekonominių sistemų skirtumai yra iš tų kliūčių, kurios trukdo Baltarusijai prijungti prie Rusijos.

Vis dėlto KRE pokomunistiniame pasaulyje ryškiausiai reprezentuoja ne Baltarusija, tačiau Slovėnija, kuri ir yra tikrasis neoliberaliosios Estijos antipodas pokomunistiniame pasaulyje. Kiekybinė analizė nėra pajėgi apčiuopti kai kurių esminių skirtumų, kurie yra visiškai akivaizdūs, kai šias šalis lyginame kokybinės analizės priemonėmis. Tie skirtumai lemia Baltarusijos ir Slovėnijos priklausomybę skirtingoms kapitalizmo „giminėms" – valstybiniam kapitalizmui vienos ir racionaliam antrepreneriškam kapitalizmui kitos. Pats svarbiausias ekonominis „antrepreneris" Baltarusijoje tebėra valstybės valdžia, kai tuo tarpu Slovėnijoje (kaip ir kitose KRE šalyse) ekonominės veiklos variklis yra privati verslo iniciatyva, o valstybė tik sudaro sąlygas, arba kartais – ir aktyviai padeda, privačioms įmonėms taikyti strategines jų veiklos koordinacijos priemones.

Tiesa ginče tarp tų, kurie mano, kad pokomunistinis kapitalizmas yra visiškai kitoniškas, palyginus su senuoju RAK (Bohle ir Greskovits 2007), ir tų, kurie teigia, kad naujosios pokomunistinės kapitalistinės šalys diferencijuojasi pagal tas pačias takoskyros linijas, kaip ir senosios (tokią prielaidą priima daugumos straipsnių, skelbiamų rinkinyje Lane ir Myant 2007, autoriai), turbūt yra per vidurį. P. Hallo, D. Soskice'o, B. Amable's tipologinės idėjos yra pritaikomos daliai pokomunistinio kapitalizmo pasaulio šalių – naujosioms ES ir NATO narėms, kurių kapitalizmo branda buvo instituciškai sertifikuota jų įtraukimu į Vakarų pasaulio tarptautinių ekonominių ir karinių organizacijų sudėtį.

---

150 Tiesą sakant, net jeigu gilesni Rusijos atvejo tyrimai parodytų, kad tokios paklaidos nėra, ir Rusija yra ekonomiškai liberaliausia pokomunistinė šalis (vadinasi, Pasaulinė Prekybos Organizaciia nepagrįstai atidėlioja jos priėmimą į savo gretas dėl nepakankamos ekonominio gyvenimo liberalizacijos), toks teiginys neturėtų šokiruoti lietuvių skaitytojo, įpratusio prie Rusijos, kaip neliberalios šalies, įvaizdžio. Ekonominis liberalizmas, laisva, konkurencinga, privačiasavininkiška rinkos ekonomika yra visiškai suderinami dalykai su politiniu autoritarizmu. Panašiai gali būti ir besiformuojančio „iš apačios" kinų kapitalizmo atveju.

19.5. Pokomunistinis kapitalizmas Vidurio Europoje: naujas stabilus tipas ar pereinamoji būsena?

Išvadą, kad kapitalizmo tipologijos, kurios buvo išplėtotos tiriant išsivysčiusias Vakarų šalis, gali būti taikomos pokomunistinėms šalims, netiesiogiai patvirtina indukciniai statistiniai tipologiniai tyrimai, kurių autoriai nesiekė aprėpti visos pokomunistinio pasaulio įvairovės, tačiau apsiribojo šalimis, kurių pažanga kuriant RAK bei liberaliąją demokratiją anksčiausiai sulaukė ekspertų pripažinimo (Čekija, Lenkija, Vengrija). Vieną tokį tyrimą atliko prancūzų tyrinėtojai Jean-Philippe Berrou ir Christophe Carrincazeaux, kurie pamėgino kuo tiksliau pakartoti B. Amable's analizę (Berrou ir Carrincazeaux 2005). Tiesa, dėl įvairių priežasčių jų analizuojamų atvejų populiacijoje nėra Norvegijos ir Šveicarijos – šalių, kurios buvo B. Amable's tirtos populiacijos sudėtyje, bet į ją įeina Turkija, Meksika ir trys pokomunistinės Vidurio Europos šalys – Čekija, Lenkija ir Vengrija.

Tokių heterogeniškų atvejų parinkimą sąlygoja vienas iš tyrimo tikslų – patikrinti, ar B. Amable's tipologija yra stabili. Šį patikrinimą B. Amable's tipologija išlaiko – agregavus tarpinius rezultatus apie lyginamų šalių panašumus ir skirtumus, tie penki kapitalizmo tipai, kuriuos išskyrė dar B. Amable, išlieka. Nepasikeičia ir B. Amable's api-

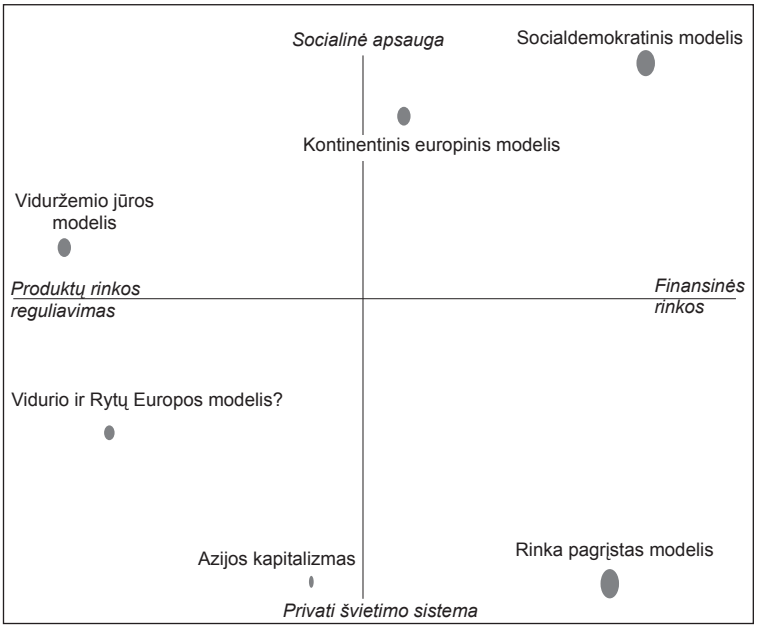

19.3 pav. Vidurio Europos šalys J.-P. Berrou ir Ch. Carrincazeux klasterinėje analizėje pagal B. Amable's metodiką. Šaltinis: Berrou, J.-Ph., Carrincazeaux Ch. „La diversité des capitalismes et les pays d'Europe Centrale et orientale. Une analyse statistique", *Cahiers du GRES*, Cahier n°2005-18, p. 31. © 2005 Jean-Philippe Berrou, Christophe Carrincazeaux. Skelbiama autoriams sutikus be atlygio.

brėžta tipologinė atskirų šalių priklausomybė (žr. pav. 18.1, 18.2 ir 18.3). Turkija lengvai įsikomponuoja į Viduržemio jūros kapitalizmo klasterį. Kas įdomiausia, trys pokomunistinės Vidurio Europos šalys, išanalizavus jų socialinę-ekonominę statistiką B.Amable's faktorinės ir klasterinės analizės metodais, sudaro atskirą klasterį (žr. pav. 19.3).

Kaip rodo paveikslas bei analizės duomenys, artimiausi šio klasterio kaimynai yra ne „rinka pagrįstas kapitalizmas" (RPK), kurį pokomunistinėse šalyse kurti spaudė TVF, Pasaulinio Banko ir kitų tarptautinių ekonominių ir finansinių institucijų ekspertai. Dar labiau nuo šių šalių socialinės-ekonominės tikrovės skiriasi socialdemokratinis kapitalizmas, nors, sprendžiant pagal nominaliai panašią – kairiąją – socialdemokratų ir anksčiau Vidurio Europos šalis valdžiusių komunistų ideologinę orientaciją, atrodytų, kad galima tikėtis kur kas artimesnės jų giminystės.

Didžiausias panašumas Vidurio Europos šalių kapitalizmą sieja su Viduržemio jūros kapitalizmo modelio šalimis. Daugiausia to panašumo joms duoda palyginti didelė vidinė ir išorinė produktų rinkos reguliacija bei palyginti silpnai išplėtota finansinė sistema, kaip rodo pirmiausia silpna akcijų biržos kapitalizacija. Tai reiškia, kad palyginti nedidelė nuosavybės teisių dalis turi vertybinių popierių, kuriais prekiaujama biržoje, pavidalą. Šiais bruožais pokomunistinės šalys ryškiausiai išsiskiria tarp visų analizuojamų šalių.

Prancūzų tyrinėtojų išvadas apie tipologinę Vidurio Europos šalių santvarkos giminystę su Pietų Europos šalimis patvirtina klasterinė analizė, kurią Wardo metodu atliko airių tyrinėtojas Iainas McMenaminas. Jo atvejų populiaciją sudaro 21 šalis, iš jų – trys pokomunistinės (Čekija, Lenkija, Vengrija), o kitos yra EBPO narės Airija, Australija, Austrija, Belgija, Danija, Didžioji Britanija, Graikija, Ispanija, Italija, JAV, Kanada, Nyderlandai, Norvegija, Portugalija, Prancūzija, Suomija, Švedija, Šveicarija, Vokietija.

I. McMenaminas naudoja politinių institucijų, socialinės gerovės režimų ir ekonominių struktūrų 52 indikatorius. Jis analizuoja šių šalių 1999–2000 metų statistinius duomenis. Politinėms institucijoms palyginti panaudojami 10 A. Lijpharto pasiūlytų ir pagrįstų indikatorių (žr. 13.5). Socialinės gerovės režimai matuojami ir lyginami G. Esping-Anderseno indikatoriais, naudojamais jo garsiajame veikale „Trys gerovės kapitalizmo pasauliai" (Esping-Andersen 1990; žr. taip pat 17.1). Matuojami trys ekonominės struktūros aspektai: globalizacija (importas, eksportas, užsienio kapitalo investicijos bei kapitalo eksportas), užimtumas (pramonėje, prekyboje, žemės ūkyje, finansų bei kituose paslaugų sektoriuose; dalinai užimtų ir savarankiškų (*self-employed*) darbuotojų dalis iš bendro dirbančiųjų skaičiaus ir pridėtinė vertė (žemės ūkio, pramonės, paslaugų sektoriuose). Atliekant klasterinę analizę, pirmiausiai ieškoma šalies, kuri yra į ją panašiausia; paskui kiekvienai porai ieškoma panašiausios poros ar šalies ir t.t., kol lieka tik du klasteriai. Visą procedūrą ir jos rezultatą vaizduoja dendrograma (žr. pav. 19.4).

Tokiu būdu gautų šalių grupių (klasterių) skaičius priklauso nuo populiacijos dydžio ir tyrinėtojo interpretacijos. Klasterinės analizės rezultatai leidžia skirti ir du, ir tris, ir keturis, ir šešis „kapitalistinės demokratijos" indukcinius tipus. Skiriant šešis, Vidurio

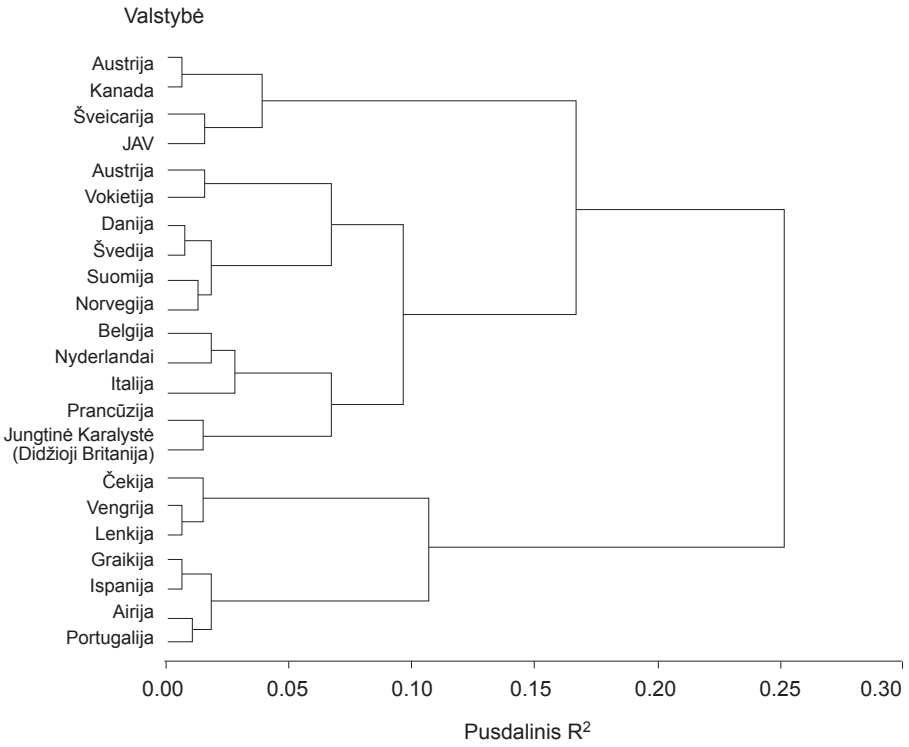

19.4 pav. I. McMenamino klasterinės analizės dendrograma. Šaltinis: McMenamin I. "Varieties of Capitalist Democracy: What Difference Does East-Central Europe Make?", *Journal of Public Policy*, 2004, Vol.24(3), p. 268. © 2004 Cambridge University Press. Skelbiama leidyklai sutikus be atlygio.

Europos „kapitalistinės demokratijos" sudaro atskirą kapitalizmo tipą, o skiriant keturis – priklauso tam pačiam klasteriui, į kurį dar įeina Graikija, Ispanija, Portugalija ir Airija. Šį klasterį airių tyrinėtojas apibūdina kaip „vėlai išsivysčiusiųjų" (*late developers*) klasterį. Tai jauniausios Europos Sąjungos narės, kurių raida po įstojimo į šį politinį-ekonominį junginį smarkiai paspartėjo. Nors I. McMenaminas kapitalistines šalis sugrupuoja kiek kitaip, negu B. Amable, trijų B. Amable's išskiriamų europinio kapitalizmo subtipų (socialdemokratinio, Vidužemio jūros ir kontinentinio) kontūrai išlieka, o populiacijos beveik sutampa.

I. McMenamino rezultatai įdomūs ir tuo, kad išvados tokios pat, kaip ir J.-Ph. Berrou ir Ch. Carrincazeaux, nors taikyti kitokie indikatoriai bei analizės technika. Kaip minėjome, I. McMenaminas naudoja ir politinių institucijų indikatorius, tuo tarpu kai prancūzų tyrinėtojai, sekdami B.Amable's pavyzdžiu, apsiriboja ekonominiais ir socialiniais indikatoriais. Verta dar pažymėti, kad I. McMenaminas, tikrindamas savo rezultatų „tvirtumą" (*robustness*), t.y. nepriklausomybę nuo prielaidų, kurias tenka daryti prieš

atliekant statistinę analizę, tuos pačius duomenis analizuoja skirtingomis statistikomis. Visais atvejais trys Vidurio Europos šalys arba sudaro tą patį klasterį, arba vieną klasterį su Viduržemio jūros šalimis. „Rytų Vidurio Europa *niekada* neaptinkama tame pačiame klasteryje, kaip Australija, Kanada, JAV, Šveicarija arba Jungtinė Karalystė" (McMenaminas 2004: 268). Visa tai leidžia teigti, kad Vidurio Europos šalių giminystė su Viduržemio jūros šalimis yra ne statistinės analizės artefaktas ar „socialinė konstrukcija", bet pačios socialinės tikrovės faktas.

J.-Ph. Berrou ir Ch. Carrincazeaux palieka neatsakytą klausimą, ar jų atliktos analizės pagrindu B. Amable's tipologiją jau būtų galima papildyti dar vienu – šeštuoju (Vidurio ir Rytų Europos) kapitalizmu. Kai kuriose institucinėse sferose tarp atskirų pokomunistinių šalių galima pastebėti itin ženklių skirtumų. Pavyzdžiui, Vengrijai yra būdingas kur kas mažesnis produktų rinkos reguliavimas, palyginus su Čekija ir Lenkija. O dar svarbiau, kad B.Amable's tipologinių sąvokų darybos metodologijoje vien tik statistinės analizės priemonėmis fiksuojamo („empirinio") atvejų panašumo nepakanka, kad juos būtų galima priskirti tam pačiam tipui. Tas panašumas turi būti taip pat ir teoriškai interpretuojamas, būti susietas su tam tikru idealiu tipu – teoriniu modeliu, kuris atskleidžia tam tikrą skirtingų institucinių sferų komplementarumo logiką, kaip ekonometrinės analizės priemonėmis aptinkamų lyginamųjų institucinių pranašumų konkuruojant pasaulinėje rinkoje pagrindą.

J.-Ph. Berrou ir Ch. Carrincazeaux teigia, kad tam tikras institucinis komplementarumas tarp skirtingų institucinių sferų Vidurio Europos šalyse egzistuoja. „Pagrindiniai instituciniai komplementarumai pasireiškia griežtu produktų rinkos reglamentavimu stipria valstybės intervencija ir apsauginiais barjerais, o su juo siejasi silpnas finansinių rinkų ir švietimo sistemos išsivystymas" (Berrou ir Carrincazeaux 2005: 32). Tačiau ar šie ir kiti instituciniai komplementarumai duoda Vidurio Europos šalių gamintojams kokių nors lyginamųjų pranašumų konkurencijoje su kitų šalių gamintojais?

Nors pokomunistinių šalių užsienio prekybos balanso ekonometrinė analizė ir leidžia aptikti tam tikras jų specializacijos tarptautiniame darbo pasidalijime kryptis, o kartu – daryti išvadą apie jų lyginamuosius pranašumus, keblu tas specializacijos kryptis susieti su tam tikromis šių šalių institucijų sandaros ypatybėmis ir traktuoti juos kaip lyginamuosius *institucinius* pranašumus. Verta pabrėžti, kad ir B. Amable, ir P. Hallas bei D. Soskice'as tuos pranašumus supranta pirmiausia kaip pranašumus, kurie kyla iš komplementarių institucijų gebėjimo sudaryti tos šalies gamintojams sąlygas pirmauti tam tikro tipo (radikaliomis arba palaipsnėmis) inovacijomis tam tikrose ekonomikos šakose (žr. 18.2). Keblu įžvelgti, kokius inovacinius pranašumus vienas kitą papildantys (komplementarūs) pokomunistinių šalių institucijų bruožai užtikrina.

Tie pranašumai veikiau kyla iš lyginamųjų gamybos faktorių (visų pirma darbo jėgos) kainų skirtumų. Todėl prancūzų tyrinėtojai pagrįstai mano, kad būtų pernelyg rizikinga jų statistinių rezultatų pagrindu daryti išvadą, kad egzistuoja *stabilus* ir gyvybingas Vidu-

rio Europos kapitalizmo tipas (Berrou ir Carrincazeaux 2005: 61–62). Abejonėms tokios išvados pagrįstumu papildomo peno suteikia ta aplinkybė, kad tyrinėtojai analizuoja 1997–2004 metų duomenis, kai dar nebuvo pasibaigęs šių šalių stojimo į ES procesas. Galima numatyti, kad dėl eurointegracinių procesų artimiausioje ateityje kai kurie jų užfiksuoti Rytų ir Vidurio Europos šalių savitumai turėtų sumažėti, jeigu ne visai nunykti. Tai visų pirma taikytina produktų rinkos reguliacijai, kuri turėtų mažėti pasibaigus naujųjų ES narių išsiderėtiems pereinamiesiems laikotarpiams (žr. 21.3 ir 21.4).

Taigi galima abejoti, ar tas Vidurio Europos šalių socialinės-ekonominės organizacijos statistinis skerspjūvis, kurį pateikia prancūzų tyrinėtojai, yra jau nusistovėjusios institucinės pusiausvyros atspindys. Skirtingų sferų institucijos sudaro tokią pusiausvyrą, jeigu jos viena prie kitos yra priderintos taip, kad mėginimai kažką keisti vienoje sukelia pasipriešinimą ir siekimą atkurti *status quo*; o jeigu permainos vienoje iš sferų peržengia tam tikrą kritinį slenkstį, tai sukeliami negrįžtami pakitimai kitose. Geras tokios institucinės pusiausvyros pavyzdys yra valstybinio socializmo santvarka: centralizuota planinė administracinė ekonomika negali funkcionuoti be vienos partijos valdžios monopolio ir atvirkščiai.

Pokomunistinėse šalyse vis dar keblu aptikti tokią viena kitą organiškai papildančių institucijų sankabą. Veikiau galima kalbėti apie išliekančius prieštaravimus tarp naujų, pokomunistinių reformų sukurtų institucijų, ir tų, kurios yra paveldėtos iš komunistinio laikotarpio. Tačiau tuos prieštaravimus galima spręsti keliais alternatyviais būdais, o pokomunistinės šalys gali evoliucionuoti link skirtingų institucinių pusiausvyrų. Kokios tos pusiausvyros?

Svarbus P. Hallo ir D. Soskice'o teorijos teiginys, kad mišrūs arba tarpiniai LRE ir KRE atžvilgiu kapitalizmo atvejai yra mažiau stabilūs tokio institucijų atrankos veiksnio, kaip konkurencingumas pasaulinėje rinkoje, atžvilgiu. Todėl ypatingo dėmesio nusipelno tie ribiniai pokomunistinio RAK atvejai, kurie buvo išskirti kiekybine pokomunistinio komunizmo įvairovės analize, – Estija ir Slovėnija (žr. 19.1 pav.). Jie duoda ir tuos atskaitos taškus, kurie leidžia tiksliausiai įvertinti pokomunistinio kapitalizmo Lietuvoje būklę bei raidos perspektyvas.

20 skyrius

Kodėl estai mus lenkė?

Lietuviams savo šalies lyginimas su Estija – įprastas dalykas. Tiek, kiek mūsų šalies viešajame ir akademiniame diskurse iš viso mėginama nagrinėti pokomunistinės transformacijos eigą ir rezultatus, būtent Estija pasirenkama kaip atskaitos taškas Lietuvos būklei išryškinti. Kaip žinoma, to lyginimo išvados paprastai būna Lietuvos nenaudai. Toks yra ne vien pačių lietuvių požiūris. Jau 1994 m. užsienio stebėtojai Estiją vadino „žėrinčia Baltijos žvaigžde" (Hansen ir Sorsa 1994), o Lietuva buvo laikoma šalimi, kuri nors ir įvykdydavo tarptautinių institucijų užduodamus „namų darbus", bet tik vėluodama, prastesniais pažymiais. 1997 m. ES pripažino Estijos laimėjimus ir ją vienintelę iš buvusių sovietinių respublikų (kartu su Čekija, Vengrija, Lenkija ir Slovėnija) pakvietė į pirmąją stojimo į ES bangą.

Kaip žinoma, vėliau stojimo į ES ir NATO „regatos" (lenktynių) strategija buvo pakeista kita – „didžiojo sprogimo" strategija, ir Lietuva į šias organizacijas buvo priimta kartu su Estija. Po 1998 m. Lietuvos ekonomikos augimas paspartėjo, o 2003 m. Lietuva metiniais ekonomikos augimo tempais (9,7%) lenkė ne tik Estiją, bet ir visas ES šalis (tiesa, tais metais ES nare ji dar ir nebuvo). Matuojant BVP vienam gyventojui ir kitais standartiniais makroekonominiais rodikliais, Lietuvos ekonominis atsilikimas nuo Estijos nėra didelis.

Tačiau Estija, viena iš pirmųjų pasaulyje įteisinusi elektroninį balsavimą[151] ir nuosekliai diegianti elektronines technologijas į viešąjį administravimą, spėjo įgyti išplėtotų

[151] Knygos autorius nemano, kad Lietuva jau pribrendo elektroniniam balsavimui. Jo naudojimas yra labai kontroversiškas dalykas tokiose šalyse (kaip Lietuva), kuriose demokratijos kokybė yra menka. Galima abejoti, ar balsavimo kaštų sumažinimas savaime pagerina demokratijos kokybę. Ar kelionės į balsavimo punktą kaštai nėra „respublikoniškas" barjeras, padidinantis pilietiškai sąmoningų rinkėjų balso svorį, o kartu – ir pasitarnaujantis demokratijos kokybei? Elektroninis balsavimas renkant aukščiausios ir vietinės valdžios pareigūnus galbūt pasitarnautų demokratijos kokybei, jeigu jis būtų pirmas žingsnis transformuojant atstovaujamąją liberaliąją demokratiją į dalyvaujamąją, t.y. plečiant referendumu sprendžiamų klausimų ratą. Tačiau galima abejoti, ar šalyse su „nekokybiškais" (menkos politinės kultūros) piliečiais platesnis tiesioginės demokratijos elementų taikymas tikrai pagerintų demokratijos kokybę.

informacinių technologijų visuomenės reputaciją. Tarptautinių organizacijų bei reitingavimo agentūrų vertinimais (pavyzdžiui, ekonominės laisvės indekso, globalaus konkurencingumo indekso, korupcijos suvokimo indekso įverčiais) Estija ne tik pranoksta kitas Baltijos šalis, bet ir yra pagal šiuos vertinimus sudaromų šalių sąrašų viršuje.

Pirmi šio skyriaus skirsniai ir yra atsakymo į klausimą, kaip paaiškinti Lietuvos atsilikimą nuo šiaurinės kaimynės, paieška. Kartu mėginsime išsiaiškinti, ar tas atsilikimas – tai tiesiog vėlavimas einant tuo pačiu, kaip ir Estija, keliu, ar Lietuvos kelias iš komunizmo buvo kitoks, tad ir skiriasi ir to išėjimo rezultatas – Lietuvoje susiformavusi kapitalizmo forma. Šis Estijos ir Lietuvos palyginimas padės atsakyti ir į klausimus, kuriuos nagrinėsime paskutiniajame skyriuje: ar Lietuvoje galėjo atsirasti kitoks (geresnis?) kapitalizmas? ir kaip konkrečiai galėtų atrodyti tas geresnis kapitalizmas? ar verta vytis Estiją, o gal geriau lygiuotis į kurią nors kitą šalį?

20.1. Baltijos šalių politinės ir ekonominės transformacijos Šiaurės ir Pietų atotrūkis kaip aiškinimo problema

Kai tranzitologai lygina Baltijos šalių laimėjimus politinėje sferoje – kuriant ir įtvirtinant politinę santvarką, vadinamą liberaliosios demokratijos vardu, tai jie visada pastebi ir pabrėžia esminį jų skirtumą Lietuvoje ir Latvijoje bei Estijoje (žr. jau Linz ir Stepan 1996: 401–433). Kaip jau nurodėme (žr. 13.4, 15.4), į minimalų liberaliosios demokratijos apibrėžimą įeina lygių, laisvų, visuotinių rinkimų institucija ir taiki „pozicijos“ ir „opozicijos“ partijų kaita valdžioje priklausomai nuo rinkimų rezultatų. Rinkimų teisės visuotinumas reiškia, kad ją, kaip pilietybės teisių dalį, turi visi suaugę, nuolatiniai šalies gyventojai.

Matuojant Baltijos šalis šiais kriterijais, tik Lietuvą galima be išlygų pripažinti konsoliduota liberaliąja demokratija (žr. 14.3). Atkuriant Baltijos šalių nepriklausomybę, tik Lietuvoje teisė įgyti atkurtos valstybės pilietybę buvo suteikta visiems nuolatiniams šalies gyventojams. Latvijoje ir Estijoje piliečiais buvo pripažinti tik tie, kurie šių šalių piliečiai buvo 1940 m., o taip pat jų palikuonys. Asmenys, imigravę į šias šalis sovietinės okupacijos laikais, pilietybės teisę galėjo įgyti tik per jos suteikimo procedūrą, numatančią tam tikras asmenų, kuriems gali būti suteikta pilietybė, kasmetines kvotas (tik Latvijoje) ir keliančią tam tikrus daugiau ar mažiau griežtus reikalavimus (visų pirma valstybinės kalbos mokėjimas) asmenims, norintiems gauti pilietybę.

Nors dėl tarptautinio spaudimo Latvijos ir Estijos pilietybės įstatymai ilgainiui buvo gerokai sušvelninti, abiejų šalių demokratiniams režimams tebėra būdingi etnokratijos bruožai (plg. Juska 1999), kurie negali išblukti savaime, be didesnių pastangų integruoti į piliečių bendruomenę (demą) rusakalbių gyventojų mažumas. Dėl priežasčių, nulėmusių atotrūkį tarp labiau liberaliai demokratiškos Lietuvos ir labiau etnokratiškai demokratiškų Latvijos ir Estijos, ginčų tarp tyrinėtojų nekyla: tai etninės šių šalių gyventojų sudėties skirtumai, atsiradę kaip žymiai intensyvesnės imigracijos į Estiją ir ypač į Latviją sovietinės okupacijos metais padarinys.

Dėl to Latvijoje latvių dalis 1989 m. tesudarė 52%, Estijoje estų – 61% (EBRD 2000: 22). Dideli ir spartūs etninės gyventojų sudėties pokyčiai estų ir latvių nenaudai sukėlė jų nuogąstavimus, kad gali likti mažuma savo šalyse. Latvių ir estų politinis elitas savo ruožtu nuogąstavo, kad politinės partijos, kurios parlamente atstovaus rusakalbiams, galės kontroliuoti politinį procesą jų šalyse, įgyti lemiamos reikšmės sudarant vyriausybines koalicijas, ir pajungti Latviją ir Estiją Rusijos įtakai, tuščiu žodžiu paversdamos atsikovotą nepriklausomybę.

Nėra pagrindo manyti, kad Lietuvos politinis elitas tuo lemtingu metu, kai buvo primami sprendimai, nulėmę šalies politinės raidos kryptį, turėjo kitokių idėjų apie „politikos dėsnius". Abiem atvejais buvo vadovaujamasi etnocentriniais ir nacionalistiniais politikos modeliais, kurie etniniams skirtumams suteikia neišvengiamai lemiamą reikšmę politikoje. Tačiau dėl skirtingos gyventojų etninės sudėties tie Lietuvos politikai, kurie priėmė lemtingus konstitucinius sprendimus, neturėjo pagrindo projektuoti tų „blogiausio atvejo" scenarijų, kuriais vadovavosi latvių ir estų politikai.

Dėl pilietybės įstatymų Estijoje ir Latvijoje etninė perskyra tapo svarbiausiu politinį procesą šiose šalyse struktūrinančiu veiksniu. Ir įžvelgiamoje ateityje nerealu tikėtis, kad šiose šalyse galėtų atsirasti toks demokratinio režimo tipas, kuriame konkuruojančių partijų rinkėjai nebūtų sustruktūrinti pagal etninės priklausomybės požymį. Raida šia kryptimi gali būti laikoma vienu reikšmingiausių jaunos lietuviškos demokratijos laimėjimų, kokie bebūtų kiti jos trūkumai ir vaikiškos ligos. Lenkų mažuma vieningai tebebalsuoja už Lenkų rinkiminės akcijos sąrašus, tačiau dauguma rusakalbių rinkėjų balsuoja ne etniniu pagrindu (už politines grupes, savo pagrindiniu tikslu skelbiančias rusų mažumos teisių apsaugą), bet už liberalias, kairiąsias ar populistines nacionalines politines partijas.

Šiuo požiūriu, pozityvų aspektą turi net ir populistinės Darbo partijos sėkmė rinkimuose į Lietuvos Respublikos Seimą 2004 m. rudenį (nors dauguma politinių apžvalgininkų šios mikliai sukurtos partijos sėkmę laikė liberaliosios demokratijos silpnumo Lietuvoje išraiška). Netgi pavyzdinėse Vakarų Europos šalių demokratijose sunku įsivaizduoti, kad tiek daug etninių prancūzų ar etninių vokiečių galėtų balsuoti už partiją, kurios lyderis ne tik nepriklauso valstybės „titulinei" etninei grupei, bet ir yra imigravęs į šalį prieš kokius 15 metų. Balsuodami už Viktoro Uspaskich'o įkurtą partiją, daugybė rinkėjų lietuvių pademonstravo, koks tolimas tikrovei yra ksenofobiško ir etnocentriško „vidutinio lietuvio" stereotipas, kurį galima aptikti ne vien Vakarų žiniasklaidoje, bet ir Vakarų tyrinėtojų parašytose analitinėse ar pretenduojančiose tokiomis būti studijose (žr., pavyzdžiui, Lieven 1995 (1994)).

Kitokį vaizdą pamatome lygindami Baltijos šalių ekonominę transformaciją. Vėl aptinkame atotrūkį, tačiau šį kartą jis atskiria Estiją, kaip sėkmingiausiai besivystančią Baltijos šalį, nuo Lietuvos ir Latvijos. Estija labai anksti – jau 1990 m. viduryje – įgijo transformacijos pirmūnės reputaciją. Kaip rodo duomenys apie bendrojo vidaus produkto (BVP) dinamiką, pateikti 20.1 lentelėje, ir pav. 20.1–20.2, Estijoje BVP nuosmukis, palyginus su kitomis Baltijos šalimis, transformacinės recesijos metu buvo mažesnis, ekonomika pradėjo atsigauti anksčiau

20.1 lentelė. BVP dinamika Vidurio ir Rytų Europoje, Baltijos šalyse ir NVS valstybėse. Šaltinis: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 1999. Ten Years of Transition*. Paris, 1999, p. 73.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	BVP 1998 (1989 = 100)
Albanija	–10.0	–27.7	–7.2	9.6	9.4	8.9	9.1	–7.0	8.0	86
Bulgarija	–9.1	–11.7	–7.3	–1.5	1.8	2.1	–10.1	–7.0	3.5	66
Čekija	–1.2	–11.5	–3.3	0.6	3.2	6.4	3.8	0.3	–2.3	95
Estija	**–8.1**	**–13.6**	**–14.2**	**–9.0**	**–2.0**	**4.3**	**3.9**	**10.6**	**4.0**	**76**
Vengrija	–3.5	–11.9	–3.1	–0.6	2.9	1.5	1.3	4.6	5.1	95
Latvija	**2.9**	**–10.4**	**–34.9**	**–14.9**	**0.6**	**–0.8**	**3.3**	**8.6**	**3.6**	**59**
Lietuva	**–5.0**	**–6.2**	**–21.3**	**–16.0**	**–9.5**	**3.5**	**4.9**	**7.4**	**5.2**	**65**
Lenkija	–11.6	–7.0	2.6	3.8	5.2	7.0	6.1	6.9	4.8	117
Rumunija	–5.6	–12.9	–8.8	1.5	3.9	7.1	4.1	–6.9	–7.3	76
Slovakija	–2.5	–14.6	–6.5	–3.7	4.9	6.9	6.6	6.5	4.4	100
Slovėnija	–1.8	4.7	–8.9	–5.5	2.8	5.3	3.5	4.6	3.9	104
Vidurio, Rytų Europa ir Baltijos šalys	–6.6	–10.7	–3.6	0.4	3.9	5.5	4.0	3.6	2.4	95
Baltarusija	–3.0	–1.2	–9.6	–7.6	–12.6	–10.4	2.8	10.4	8.3	78
Rusija	–4.0	–5.0	–14.5	–8.7	–12.7	–4.1	–3.5	0.8	–4.6	55
Ukraina	–3.4	–11.6	–13.7	–14.2	–23.0	–12.2	–10.0	–3.2	–1.7	37
NVS	–3.7	–6.0	–14.2	–9.3	–13.8	–5.2	–3.5	0.9	–3.5	53
Vidurio, Rytų Europa ir Baltijos šalys	–5.0	–8.1	–9.5	–5.0	–6.0	–0.5	–0.2	2.0	–1.2	65

ir pasiekė geresnių makroekonominių rezultatų. 2004 m. Estija buvo vienintelė Baltijos šalis, kurioje BVP pranoko lygį, pasiektą 1989 metais (žr. EBRD 2004:123, 147, 151).

Visos trys Baltijos šalys vykdė neoliberalią šoko terapijos politiką, apimančią makroekonominę stabilizaciją, ekonomikos liberalizavimą (dereguliavimą) ir jos institucinę restruktūrizaciją (žr. 11.3). Visų trijų Baltijos šalių vyriausybės svarbiausias ekonomikos liberalizavimo priemones įgyvendino 1991 m. pabaigoje – 1992 m. pradžioje, kai tik po tarptautinio jų nepriklausomybės pripažinimo (įskaitant ir žlungančios TSRS pripažinimą), jų rankose pagaliau atsidūrė tie valdžios svertai, be kurių kontrolės savarankiška ekonominė politika apskritai neįmanoma (sienų ir muitinių kontrolė). Tačiau liberalizavimas Estijoje savo radikalumu pranoko viską, ką apskritai buvo galima pamatyti transformacijos metu pokomunistinėse šalyse. Estijos vyriausybė panaikino visus importo muitus ir buvo vėl priversta juos įsivesti tik spaudžiant tarptautinėms organizacijoms (ypač – stojimo į ES metu).

Pasiekti lemiamą lūžį makroekonominės stabilizacijos politikoje Estijai pavyko jau 1992 m., kai ji pirmoji iš buvusių Sovietų Sąjungos respublikų įsivedė nacionalinę valiutą. Pažaboti hiperinfliaciją tais pačiais metais pavyko ir Latvijai. Lietuvai tai padaryti pasisekė tik 1993–94 metais, aktyviai padedant Tarptautiniam valiutos fondui (TVF)

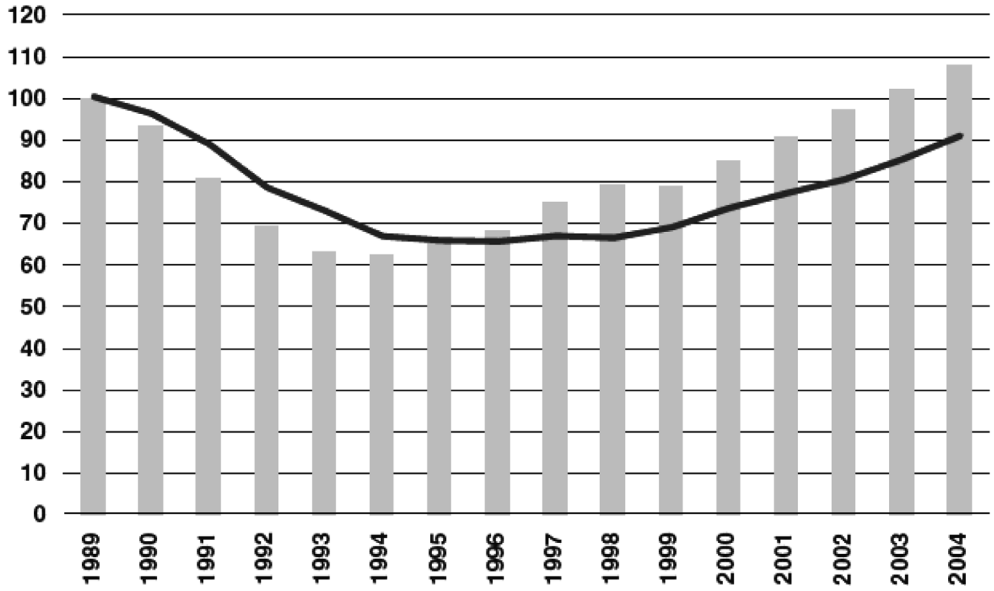

20.1 pav. Estijos BVP 1989–2004 m. Tamsi kreivė rodo pokomunistinių šalių vidurkį. Šaltinis: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 2004. Infrastructure*. Paris, 2004, p. 123.

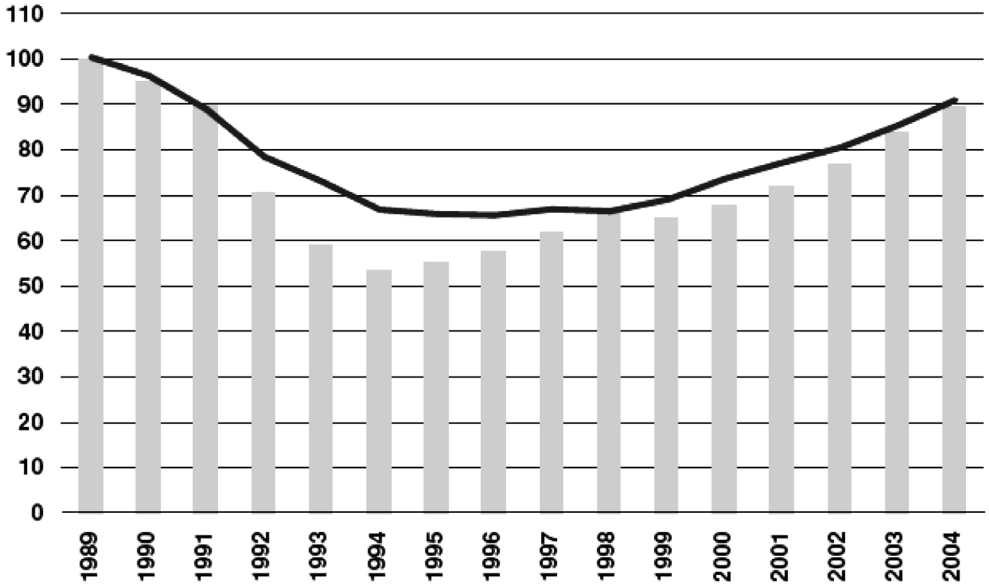

20.2 pav. Lietuvos BVP 1989–2004 m. Tamsi kreivė rodo pokomunistinių šalių vidurkį. Šaltinis: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 2004. Infrastructure*. Paris, 2004, p. 151.

ir Pasaulio bankui (PB), kurie nuo 1992 m. kontroliavo Lietuvos ekonominę politiką rūpindamiesi, kad būtų įgyvendintas standartinis neoliberalių ūkio reformų paketas, žinomas Vašingtono konsenso (*Washington Consensus*) pavadinimu (žr. 11.4).

Kaip galima paaiškinti Baltijos Šiaurės ir Pietų ekonominės transformacijos ir eigos, ir jos rezultatų skirtumus? Problemą verta suformuluoti konkretesniais klausimais: (1) kodėl ta „duobė", į kurią transformacinės ekonominės recesijos metu nugarmėjo Lietuvos ekonomika, buvo gilesnė už Estijos ekonomikos duobę? (2) kodėl Estijoje ekonomika pradėjo atsigauti anksčiau negu Lietuvoje ir pasiekė geresnių makroekonominių rezultatų? (žr. 20.1 ir 20.2 pav.)

Ką tik aptarti Baltijos šalių skirtumai tranzitologinėje literatūroje konstatuoti jau seniai (žr. visų pirma Nørgaard et al. 1996: 122–168). Joje aptinkame ir nemažai hipotezių apie šių skirtumų priežastis. Ritsa A. Panagioutou (2001) skirsto jas į tris „mokyklas" pagal tai, kokį aiškinantį veiksnį pabrėžia ar sureikšmina: (1) Estijos geografinę padėtį (Hansen ir Sorsa 1994; Kala 1994; Kallas 1996; Weber ir Taube 1999); (2) jos ekonominę struktūrą nepriklausomybės atgavimo metu (Nørgaard et al., 1999; Nørgaard 2000); (3) jos makroekonominę politiką atgavus nepriklausomybę (Hansen ir Sorsa 1994; Saavalainen 1995; Budina 1997; Nørgaard et al. 1999).

Pirmas ir antras aiškinimai gali būti pavadinti grynai ekonominiais, o trečiasis – politiniu-ekonominiu, nes jis akcentuoja politinius skirtumus. Tai pirmiausia faktas, kad Lietuvą transformacijos laikotarpiu (1992–96) valdė ekskomunistinė LDDP vyriausybė, kuri buvo linkusi vykdyti palaipsnę reformų politiką. Paties R. Panagioutou nuomone, Estijos sėkmę lėmė didesnis socialinis ir kultūrinis kapitalas, kurio ten sovietiniu laikotarpiu buvę sukaupta daugiau, negu Lietuvoje ir Latvijoje. Ypač didelę reikšmę turėję parengiamieji darbai prieš vykdant IME (ekonomiškai savivaldžios Estijos) programą 1988–1991 metais. Jų dėka Estija turėjusi labiau ekonomiškai išprususį, taigi ir labiau kompetentingą, elitą. R.Panagioutou siūlomą aiškinimą galima pavadinti „kultūristiniu".

20.2. Ekonominiai Lietuvos atsilikimo aiškinimai

Lyginant ir vertinant šiuos aiškinimus, gerai tinka jau aptarta (žr. 12.3 ir 12.4 pav.) L. Balcerowicz'iaus analitinė schema: skiriamos išorinės ir vidinės transformacijos sąlygos, o vidinės sąlygos diferencijuojamos į ekonomines ir socialines-politines. Jei kalbėtume apie išorines sąlygas, tai Estijai tam tikrą ekonominį pranašumą galėjo suteikti geografinis Suomijos artumas. Visų eksporto ir importo muitų panaikinimas Estiją padarė patrauklia vieta savaitgalio kelionei apsipirkti gausybei suomių, o dėl liberalios sekso paslaugų rinkos politikos Talinas tapo Skandinavijos sekso turizmo sostine. Estija, o ypač Latvija, galėjo gauti žymiai daugiau ekonominės naudos iš „artimojo užsienio" bei tranzito šalių Rusijai vaidmens per pirmąjį transformacijos dešimtmetį, negu gavo Lietuva, nes joje bankininkystės, tarpininkavimo ir tranzito paslaugų verslas buvo mažiau išplėtotas.

Šios aplinkybės visų reikšmingų išorinių ekonominės raidos sąlygų skirtumų neišsemia (prie jų dar grįšime baigiamajame šio skyriaus skirsnyje), tačiau galima abejoti, ar šių skirtumų pakanka, kad paaiškintume nevienodus Baltijos šalių ekonominius laimėjimus. Juk glaudūs ryšiai su rusišku „laukiniu kapitalizmu“ turėjo ir neigiamų padarinių. Tai ypač gerai išryškino 1995 m. bankininkystės sektoriaus krizė Latvijoje.

Pripažindami Suomijos artumo reikšmę (prie jos dar grįšime), turime atsižvelgti į tą aplinkybę, kad kaip tik praėjusio šimtmečio paskutiniojo dešimtmečio pirmoje pusėje Suomijos ekonomika išgyveno gilią recesiją, kuri prasidėjo po SSRS iširimo nutrūkus nusistovėjusiems prekybos ir ekonominės kooperacijos ryšiams su šia šalimi. Todėl Suomija, kurioje 1993 m. nedarbas išaugo net iki 18% visos darbo jėgos (Alestalo 2000: 58), bent tuo metu vargu ar galėjo atlikti „ekonominio lokomotyvo“ vaidmenį Estijos atžvilgiu.

Nukreipę žvilgsnį į vidinių pradinių sąlygų skirtumus, tarp Baltijos šalių pastebime daugiau panašumų nei skirtumų, tad galime eliminuoti daug galimų hipotezių.[152] Visos trys šalys priklauso tai pačiai klimatinei juostai ir turi labai panašių gamtinių išteklių. Vieninteliu svarbiu skirtumu gali būti pripažinti degiųjų skalūnų telkiniai Šiaurės Rytų Estijoje. Šių telkinių eksploatacija, prasidėjusi 1916 m., ne tik leido tarpukario Estijai atsisakyti energetinių išteklių importo, bet ir tapti benzino, žibalo ir kitų vietinės cheminės pramonės produktų eksportuotoja (Valgma 2000). Savo degiųjų skalūnų pramonės dėka ir šiuolaikinė Estija gali iki pusės šalyje sunaudojamos elektros energijos pasigaminti iš vietinių energetinių žaliavų, o taip pat apsirūpinti dujomis, nors šalis jau nebegali išsiversti be naftos produktų importo.

Tačiau galima abejoti, ar degiųjų skalūnų ištekliai bei pramonė pokomunistinės transformacijos laikotarpiu tikrai buvo Estijos lyginamasis pranašumas. Kai kurie ekspertai šią pramonę laiko kaip tik ne pranašumu, bet ekonomine problema: „skalūnų naftos gamyba buvo ir dar tebėra stabdis (*handicap*)“ (EBRD 2000: 28). Vienintelis svarbus ekonominiu požiūriu dalykas yra produkcijos konkurencingumas, kurį nusako jos rinkos kainos ir savikainos santykis. Kadangi telkiniai, kurie gali būti eksploatuojami mažomis sąnaudomis, jau seniai išsemti, Estijos skalūnų pramonė susiduria su mažėjančio ribinio produktyvumo efektu. Skalūnų eksploatacija yra sunkių, ligi šiol neišspręstų ekologinių problemų priežastis. Jeigu galimybė apsirūpinti savos gamybos elektros energija ir reiškia kokį nors pranašumą, tai šį Estijos tikrą ar tik tariamą pranašumą atsvėrė Lietuvos iš sovietinių laikų paveldėta Ignalinos atominė elektrinė. Lietuva gali netgi eksportuoti elektros energiją, tačiau ją gaminanti įmonė yra pelninga, tik jeigu dirba visu pajėgumu, o tai nebuvo būdinga aptariamam laikotarpiui.

Lygindami trijų Baltijos šalių vidines ekonomines sąlygas, turime konstatuoti ir tą svarbią aplinkybę, kad jos labiausiai supanašėjo būtent sovietinio laikotarpio pabaigoje. Dar XIX amžiuje reikia kalbėti veikiau apie Estijos ir didžiosios Latvijos dalies didžiulius ekono-

---

[152] Apie Baltijos šalių ekonomikas transformacijos pradžioje žr: Shen 1994; Van Arkadie ir Karlsson 1992. Žr. taip pat: Haavisto 1997.

minius skirtumus nuo Lietuvos, negu apie jų panašumus. Kai XIX amžiaus antroje pusėje geležinkelio linijos susiejo Baltijos uostus Narvą ir Taliną bei Liepoją ir Rygą su vidiniais carinės Rusijos regionais, jie tapo svarbiais Rusijos imperijos pramonės centrais. Lietuva liko agrarine periferija, kurios žemės ūkyje dominavo „valstietiška" gamyba savo šeimai, o miestai plėtojosi silpnai. Tuo tarpu didžioji kaimyninės Latvijos dalis jau 1914 m. buvo viena iš tų nedaugelio carinės Rusijos sričių, kurios socialinė-ekonominė plėtra atitiko daugumą „modernumo" kriterijų, formuluojamų vystymosi sociologijos (Kahk ir Tarvel 1997: 83–102; žr. taip pat 2.2).

Beveik pusė (jeigu neįskaitysime Latgalos, tai daugiau negu pusė) Latvijos gyventojų gyveno miestuose, kur buvo sukoncentruota pramonė, dirbusi visos Rusijos rinkai. Didžioji gyventojų dalis (taip pat ir Estijoje) buvo raštinga. Žemės ūkis buvo nuodugniai komercializuotas dar XIX amžiuje. Todėl Latvija XX a. pradžioje jau buvo užbaigusi vadinamąjį „demografinį perėjimą" (*demographic transition*), arba kitaip – baigiamąją modernizacinės demografinės revoliucijos fazę, kurios metu įsigali branduolinės šeimos su mažu vaikų skaičiumi ir smunka gimstamumas. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Ryga, kuri buvo svarbus imigracijos iš Lietuvos traukos centras, garsėjo kaip Baltijos Paryžius ir buvo viena iš tos Europos, kurią sudaužė 1914 m. rugpjūčio patrankos, metropolijų. Tai iš anų laikų Latvijoje išlieka tas lietuvio stereotipas, apie kurį rašo Anatolis Lievenas: „lietuvio kaip nevalyvo, nesumanaus[153], bežemio darbininko įvaizdis gyvas Latvijoje iki šių dienų" (Lieven 1995 (1994): 191).

Atotrūkis tarp Estijos bei Latvijos socialinio ekonominio išsivystymo ir Lietuvos išliko ir tarpukario metais, kai visų trijų Baltijos šalių ekonominė raida buvo labiau orientuota į agrarinės ekonomikos tipą, o Estija ir ypač Latvija deindustrializavosi (Nørgaard et al. 1996: 124). Lietuvos industrializacija įsibėgėjo tik sovietiniu laikotarpiu, šeštajame ir ypač septintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje (1950–1970 metais). Nacionalkomunistinė Lietuvos komunistų partijos vadovybė sugebėjo sėkmingai pasipriešinti naujų pramonės įmonių statybai didžiuosiuose miestuose (šiuo keliu sovietinė industrializacija vyko pokario Estijoje ir Latvijoje) ir pasiekti, kad būtų priimtas Lietuvos regioninės raidos planas, kurį įgyvendinus atsirado mažesnių pramonės centrų iki tol agrarinėse ir kaimiškose vietovėse.

Skirtingai nuo Latvijos ir Estijos, Lietuvoje industrializacijos metu išaugusį darbo jėgos poreikį patenkino visų pirma ne imigracija iš kitų sovietinių respublikų, bet migracija iš lietuviškų kaimo vietovių, kur dėl palyginti didesnio negu Latvijoje ir Estijoje gimstamumo (jį galima sieti ir su katalikiškomis lietuvių valstiečių nuostatomis reprodukcinio elgesio klausimais) egzistavo santykinis gyventojų perteklius. Taip vėluojanti modernizacija ir industrializacija apsaugojo Lietuvą nuo etninės gyventojų sudėties pokyčių, kurie Latviją ir Estiją ištiko sovietinės okupacijos metais. Žinoma, imigracijos iš kitų respublikų būta, bet vis dėlto sovietinio laikotarpio pabaigoje Lietuva buvo lietuviškesnė negu

[153] Teisingas vertimas turėtų būti: „kvailo". – Z. N.

bet kada anksčiau XIX–XX amžiuje, tuo tarpu kai estų dalis Estijoje sumažėjo nuo 88% 1934–35 metais iki 62% 1989 m., o latvių – nuo 77% iki 52% (EBRD 2000: 22).

Taigi Sovietų Sąjungos žlugimo momentu Lietuva buvo iš esmės įveikusi savo ekonominės ir socialinės raidos atsilikimą nuo Estijos ir ypač nuo Latvijos. Pagrindą tokiam teiginiui sudaro ne tik oficialiosios statistikos duomenų apie trijų Baltijos šalių ekonomiką paskutiniaisiais sovietiniais metais palyginimas, bet ir Europos rekonstrukcijos ir plėtros banko ekspertų atlikta šių ir kitų duomenų faktorinė analizė, kurios metodiką jau aptarėme (žr. 12.5).

Ji leidžia į vidines ekonomines Lietuvos, Latvijos ir Estijos pokomunistinės transformacijos sąlygas pažvelgti iš platesnės lyginamosios perspektyvos (žr. pav. 12.6). Povilas Gylys teisingai kritikuoja O. Nørgaardo nuomonę, kad santykiškai menkesni Lietuvos pokomunistinės transformacijos laimėjimai gali būti paaiškinti Lietuvos ekonominiu atsilikimu nuo kitų Baltijos šalių, agrariniu jos ekonomikos pobūdžiu (Nørgaard et al. 1996: 123–124). „O dėl privačių ir viešųjų gėrybių gamybos, tai pradinės ekonominės sąlygos Lietuvoje po nepriklausomybės paskelbimo buvo visiškai palyginamos su sąlygomis Latvijoje ir Estijoje“ (Gylys 2002: 1292).

20.3. Politinis-ekonominis aiškinimas: ar kalti Lietuvos ekskomunistai?

Politiniais-ekonominiais aiškinimais toliau vadinsime tuos, kuriuose Lietuvos atsilikimo nuo Estijos priežastimi laikomi politinių procesų Baltijos šalyse skirtumai, o pirmiausia tuos procesus struktūruojančių pamatinių takoskyrų (*cleavages*) skirtumai: kokie klausimai politinio proceso darbotvarkėje yra svarbiausi; kuo skiriasi politinių sistemų partinė struktūra ir partijų galios santykiai?

Lietuva vienintelė tarp Baltijos šalių iš sovietmečio išėjo su stipria ekskomunistine partija (LDDP), kuri 1992 m. sugebėjo grįžti į valdžią, nugalėjusi Seimo rinkimuose. Būtent jos sudaryta vyriausybė valdė Lietuvą atsakingiausiais rinkos ekonomikos reformų metais. Tad savaime prašosi hipotezė, kad dėl santykinio Lietuvos atsilikimo kalti ekskomunistai, vykdę ekonominę politiką, kuri gal ir atitiko jų elektorato trumpalaikius interesus, bet ilgainiui sulėtino šalies raidą.

Štai kaip danų politologas Nielsas Mygindas aiškina, kodėl Lietuvoje pagrindiniu privatizacijos metodu tapo privatizacija už investicinius čekius ir pirmenybė buvo teikiama pačių privatizuojamų įmonių darbuotojams, kad jie galėtų tapti tų įmonių savininkais: „Lietuvos gyventojų populiacija buvo labiau homogeniška, su ta pačia kultūra, ta pačia etnine ir religine priklausomybe, palyginus su Estijos ir Latvijos gyventojų populiacijomis, suskilusiomis į rusiškai orientuotą ir titulinę populiaciją. <…>. Kultūrinis pasidalijimas reiškė plačios samdomųjų darbuotojų grupės susilpninimą nepriklausomybės atgavimo ir vėlesniame ekonominės ir politinės transformacijos procese. Tai pagrindinis paaiškinimas, kodėl Estijoje ir Latvijoje politika pasikeitė darbuotojų nenaudai. Tokio

pasikeitimo nebuvo Lietuvoje. Čia nebuvo ‚tautinio klausimo', kuris politinius debatus atitrauktų nuo ekonominės transformacijos dimensijos. Todėl čia per rinkimus ir matome atsakomąją reakciją. Darbo partija (LDDP. – Z.N.) suformavo vyriausybę, ir padidėjo pačių darbuotojų nuosavybės palaikymas" (Mygind, 1997: 144).

Kodėl Estijoje ir Latvijoje nebuvo analogiškų LDDP stiprių ekskomunistinių partijų? Norint rasti atsakymą į šį klausimą, būtina pasigilinti į skirtingą tautinio komunizmo likimą skirtingose Baltijos šalyse (žr. 8.4). Estijos ir Latvijos komunistų partijose tautinio komunizmo tendencijos buvo nuslopintos labai anksti. Estijos kompartija nuo nacionalkomunistų buvo „išvalyta" jau 1949–1950 metais, Latvijoje – 1959 m. Po valymų partijų vadovybėje dominavo Rusijos estai ir Rusijos latviai (surusėję nominaliai vietinės tautybės funkcionieriai, atsiųsti iš „centro" sustiprinti vietos kadrų) bei kiti rusakalbiai, kurie dėl kitokios etninės gyventojų sudėties sudarė ir eilinių partijos narių, ir nomenklatūros didesniąją dalį.

Todėl absoliuti dauguma etninių estų ir latvių komunistus ar partiją, su jais susijusią perimamumo ryšiu, galėjo suvokti tik kaip svetimus, „kitus", „Maskvos agentus". Santykiškai didesnio (palyginus su kitomis SSRS respublikomis bei Lietuva) Estijos ir Latvijos visuomenių modernumo sąlygomis tai suteikė komunistiniams režimams Estijoje ir Latvijoje biurokratinio autoritarinio komunizmo (žr. Kitschelt et al. 1999: 19–42) bruožų, tuo tarpu kai Lietuva tapo bene vienintele buvusios SSRS respublika, kurios režimas po J. Stalino mirties (ypač A. Sniečkaus vietininkavimo metais) įgijo gana ryškių tautinio komunizmo bruožų (nors ir su ženkliomis „patrimoninio komunizmo" priemaišomis) (žr. 8.4 ir 12.5).

Nacionalkomunistinė LKP vadovybė, laiku (1989 m. gruodį) atskyrusi LKP nuo SSKP, sugebėjo išsaugoti savo įtaką ir autoritetą kaip kairioji ir kartu kaip nacionalinė jėga. Latvijoje ir Estijoje komunistai po 1991 m. buvo tiesiog eliminuoti iš politinio proceso – komunistų partija buvo uždrausta, o po to griežti pilietybės įstatymai atėmė balsavimo teisę iš gyventojų grupės, kuri potencialiai buvo ekskomunistinių ar populistinių kairiųjų elektorato branduolys. Pagrindine politinės takoskyros linija tapus rusakalbių imigrantų lygiateisiškumo klausimui, daugumą rinkėjų estų ir latvių į savo pusę patraukė dešiniosios nacionalistinės partijos, kurios galėjo ryžtingiau negu LDDP Lietuvoje vykdyti „šoko terapijos" stiliaus rinkos reformas. „Estijoje buvo galima vykdyti griežtą monetarinę ir finansinę politiką, nes iš rusakalbės mažumos tebebuvo atimta politinė įtaka. <…>. Rusakalbiai rinkėjai iš didelių valstybinių įmonių, kurias labiausiai palietė ekonominiai pertvarkymai, negalėjo balsuoti nacionaliniuose rinkimuose, taigi neturėjo tiesioginės galimybės paveikti ekonominę politiką. Tokie pat bejėgiai buvo ir šių įmonių vadovai (Nørgaard et al. 1996: 146).

Politinis-ekonominis aiškinimas implikuoja, kad Estiją (ir Latviją) nuo ekskomunistų valdžios ir ekonominių reformų užvilkinimo apsaugojo tie jų politinių sistemų trūkumai, dėl kurių jos yra veikiau etnokratinės nei liberaliosios demokratijos. Šią implikaciją galima suformuluoti ir kontrafaktiniu teiginiu: jeigu rusakalbiai imigrantai būtų gavę pilietybės teises, tai per pirmuosius demokratinius rinkimus šiose šalyse į valdžią būtų atėjusios kairiosios vyriausybės, kurios savo šeimininkavimu būtų užtęsusios transformacinę recesiją, –

tad jos eiga ir rezultatai būtų buvę tokie pat, kaip ir Lietuvoje. Už kokias kitas, jeigu ne už kairiąsias ir populistines partijas būtų balsavusi dauguma rusakalbių gyventojų, jeigu Estijoje ir Latvijoje būtų buvę priimti pilietybės įstatymai, analogiški lietuviškiems?

Kokią žalą ekskomunistinė vyriausybė padarė Lietuvos ūkiui? Visų pirma, kaip jau buvo sakyta, LDDP vyriausybė pirmenybę teikė tam privatizacijos metodui, kai už investicinius čekius įsigyti įmones pirmumo teisę turėjo jų darbuotojai (Frydman et al.: 1993; Rothacher 2002: 12–16). Taikant šį privatizacijos metodą, privatizuotų įmonių valdymas likdavo senųjų vadovų rankose. Įmonės negaudavo realių naujų investicijų, naujo kapitalo, technologijų. Po privatizavimo jos dirbdavo senoviškai, kol nepražūdavo po prisikaupusių skolų kalnais. Didžiųjų įmonių, kurios prarado seniau turėtas rinkas ir įklimpo į tarpusavio įsiskolinimų liūną, vadovai buvo senosios nacionalkomunistinės nomenklatūros dalis. Ekskomunistams grįžus į valdžią, jie galėjo senus ryšius panaudoti ekonomiškai neproduktyviai politinei kapitalistinei veiklai, šiuolaikinėje politinėje ekonomijoje vadinamai rentos paieškomis (*rent seeking*) (žr. Aslund 2002: 3–4, 109–112, 191–196 ir 16.2).

Konkrečiau kalbant, jie tuos senus ryšius galėjo panaudoti gauti kreditams iš valstybinių bankų, kad išlaikytų neefektyviai tvarkomas įmones paviršiuje. Jie tuos ryšius taip pat galėjo panaudoti machinacijoms, kai privatizuotų įmonių turtas būdavo dalijamas į dvi dalis, iš kurių vieną sudarydavo didelę rinkos vertę turintis turtas, o kitą – mažavertis turtas ir visos skolos. Pirmąją dalį vadovai „prichvatizuodavo“, o antroji likdavo žlungančios įmonės „kolektyvui“. Kol įmonės dar veikdavo, jų gaminama produkcija už žemesnę nei rinkos kainą būdavo parduodama arba paskolinama jų vadovų įkurtoms privačioms firmoms. Dėl žlungančių įmonių kreditavimo ilgesnį laiką buvo vykdoma infliacinė pinigų politika, dėl kurios Lietuvoje užsitęsė makroekonominė stabilizacija.

Nors šis politinis-ekonominis aiškinimas iš pirmo žvilgsnio atrodo įtikinamai, tačiau galima nurodyti keletą keblumų, kurie verčia suabejoti, ar jis nustato tikrąsias Lietuvos vėlavimo ir atsilikimo priežastis. Viena vertus, ekskomunistinės partijos valdžioje buvo ne vien tose šalyse, kurios buvo pripažintos pokomunistinės transformacijos atsilikėlėmis (Bulgarija, Rumunija), bet ir kai kuriose „pirmūnėse“ (Lenkija, Vengrija). Ekskomunistinei LDDP 1992 m. atėjus į valdžią, ekonominės politikos pokyčiai apsiribojo privatizacijos klausimais, bet nedaug ką galėjo pakeisti, nes būtent privatizaciją iki tol valdžioje buvusios dešiniosios partijos laikė rinkos reformų prioritetu, ir didelė valstybės turto dalis jau buvo privatizuota. LDDP tęsė antikomunistinių Gedimino Vagnoriaus ir Aleksandro Abišalos vyriausybių pradėtą liberalizacijos politiką. Jai galima priekaištauti dėl uždelstos makroekonominės stabilizacijos, tačiau tai vis dėlto neduoda pagrindo kvalifikuoti jos ekonominę politiką kaip palaipsnių ar šališkų dalinių reformų politiką (žr. 12.4). Svarbiausius Lietuvos vyriausybės ekonominės politikos sprendimus prižiūrėjo užsienio ekspertai, spaudę ekskomunistinę vyriausybę tęsti „šoko terapijos“ stiliaus reformas. Bronislovo Lubio ir Adolfo Šleževičiaus vyriausybės gana stropiai vykdė jų nurodymus (daug stropiau, negu jų kolegos ekskomunistai Lenkijoje, į valdžią grįžę 1993 m. rudenį).

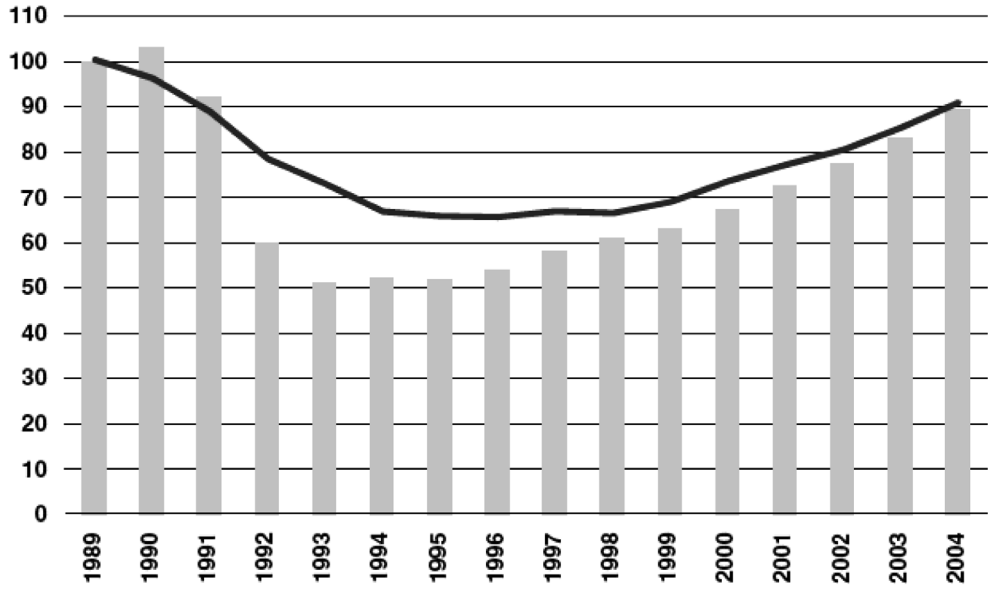

20.3 pav. Latvijos BVP, 1989–2004. Tamsi kreivė rodo pokomunistinių šalių vidurkį. Šaltinis: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 2004. Infrastructure*. Paris, 2004, p. 147.

Taigi, neatrodo, kad katastrofiškai prastus makroekonominius Lietuvos rodiklius 1992–1996 metais galima būtų paaiškinti tuo, kad į valdžią sugrįžę ekskomunistai nutraukė jų pirmtakų pradėtą „didįjį šuolį" iš komunizmo. Matyt, griovys, kurį Lietuvoje reikėjo įveikti, tiesiog buvo kiek platesnis negu Estijoje. Tačiau jo plotį nubrėžė (kaip toliau pamėginsime parodyti), ne tik ir ne tiek mažiau palankios grynai ekonominės pradinės sąlygos, bet ir kultūros skirtumai, kurie dažniausiai ignoruojami. Dėl šių skirtumų plačiosios Lietuvos gyventojų masės ne taip greitai ir ne taip adekvačiai sureagavo į tą „šoką", kuris buvo vienodai stiprus visose trijose Baltijos šalyse (žr. 20.4).

Ekskomunistų kaltę dėl Lietuvos nesėkmių aiškinantis labai svarbus yra Latvijos atvejis. Pradinės socialinės-politinės srities sąlygos Latvijoje buvo panašesnės į Estijos, o ne į Lietuvos, ir todėl Latviją per visą radikalių reformų laikotarpį valdė antikomunistinės vyriausybės. Latvijos pilietybės įstatymai buvo netgi griežtesni už estų, o rusakalbiai imigrantai buvo dar nuosekliau nušalinti nuo įtakos politiniam procesui (jiems nesuteikta balsavimo teisė). Ir vis dėlto panašios į estų socialinės-politinės sąlygos neleido Latvijos dešiniųjų vykdomai „šokoterapinei" rinkos reformų politikai (žr. Nissinen 1999) pasiekti Estijos ekonominių rezultatų. Po pirmo reformų dešimtmečio makroekonominiai Latvijos rodikliai nebuvo geresni už Lietuvos rodiklius (žr. 20.3 pav.).

Politiniam-ekonominiam aiškinimui prieštarauja ir kai kurie politinių procesų, vykusių Lietuvoje aptariamu laikotarpiu, faktai. Kai Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio bran-

duolys transformavosi į didžiausią ir įtakingiausią Lietuvos dešiniąją partiją (Lietuvos konservatoriai/Tėvynės sąjunga), ši ir būdama opozicijoje (1993–1996) pasisakė, o ir grįžusi į valdžią 1996–2000 metais vykdė tokią ekonominę politiką, kuri ženkliai skyrėsi nuo jos „sesers" ir netgi bendravardės Estijoje – Tėvynės sąjungos (*Isamaaliit*), valdžiusios Estiją lemiamais rinkos reformos metais (1992–1996), politikos.

Lietuvos konservatoriai 1994 m. pasiekė, kad būtų paskelbtas referendumas, kuris sėkmės atveju turėjo įpareigoti vyriausybę anuliuoti privatizacijos rezultatus bei grąžinti dėl hiperinfliacijos nuvertėjusius rublinius indėlius. Ši populistinė konservatorių politinė akcija, jeigu būtų pavykusi, tikriausiai būtų sužlugdžiusi rinkos reformų procesą Lietuvoje. Nors ši akcija žlugo, nes balsuoti atėjo per mažai rinkėjų, vyriausybė buvo priversta pažadėti pradėti grąžinti indėlius, kai valstybės finansinė padėtis pagerės. Ši priemonė vertintina ambivalentiškai. Viena vertus, ji neprisideda prie šalies makroekonominio stabilumo palaikymo. Kita vertus, indėlių grąžinimo dėka Lietuva tapo viena iš nedaugelio šalių, kur, prasidėjus ekonomikos pagyvėjimui, nors iš dalies buvo realiai kompensuota daliai reformų pralaimėtojų.

Kaip jau nurodėme (žr. 13.1), gerovės ekonomikos teorijos požiūriu, tokios kompensacijos galimybė yra redistribucinės ekonominės reformos optimalumo sąlyga, nors tokios galimybės faktinį realizavimą ji ir laiko grynai politinio sprendimo klausimu. Indėlių grąžinimo kritikams paprastai nekelia abejonių komunistų nusavintos nuosavybės grąžinimas, nors ir jį vertinant grynai ekonominiu požiūriu (ypač žemės nuosavybės grąžinimą), galima būtų rasti kritinių argumentų. Ekonominiu požiūriu, iš naujo privatizuojant kadaise nacionalizuotą nuosavybę optimalu būtų ją perduoti tiems, kas ją produktyviausiai panaudotų, t. y. sukurtų daugiausiai naujo turto. Gana akivaizdu, kad tai visai nebūtinai yra buvę savininkai ar jų palikuonys. Tas, kas mano, kad šiuo klausimu grynai ekonominiai kriterijai netaikytini, jei būtų nuoseklus, taip pat pozityviai turėtų vertinti ir dalinę hiperinfliacijos sunaikintos asmeninės nuosavybės, sukauptos jau sovietiniais laikais, restituciją, kuri ir vykdoma grąžinant ar kompensuojant nuvertėjusius rublinius indėlius.

Realiai šį pažadą pradėjo įgyvendinti patys konservatoriai, kai 1996 m. suformuota G. Vagnoriaus vyriausybė, nepaisydama tarptautinių finansinių organizacijų prieštaravimų, šiam tikslui galėjo panaudoti lėšas, gautas iš didžiųjų įmonių privatizacijos. Pirmuosius ekonomikos atsigavimo fiskalinius vaisius ši vyriausybė panaudojo „gerovės valstybės" elementams stiprinti. Estijos konservatoriai buvo neoliberalai, kurie pavyzdžiu sau laikė Margaretos Thatcher neoliberalią ekonominę politiką. Jeigu Lietuvoje per visą rinkos transformacijos laikotarpį kada nors buvo vykdoma socialdemokratinė ekonominė politika, tai daugiausia jos elementų buvo antrosios G. Vagnoriaus vyriausybės laikais.

Galima netgi kalbėti apie lietuviškąjį rinkos transformacijos laikų politinį paradoksą: nominaliai kairioji ekskomunistinė (vėliau – socialdemokratinė) partija, būdama valdžioje, vykdė ekonominę politiką, kuri Vakaruose vadinama „neoliberalia", o nominaliai dešinioji partija, būdama opozicijoje pasisakė, o valdydama vykdė politiką, kuri ten būtų vadinama socialdemokratine.

20.4. Kultūristinis aiškinimas: Weberio tezė Baltijos šalims?

Pasak R. Panagiotou (2001), kultūristinio aiškinimo šalininkai yra autoriai, kurie teigia, kad Estija sovietmečiu socialinio kapitalo, naudingo rinkos reformoms, sukaupė daugiau už Latviją ir Lietuvą. Ypač 1988–1991 metų diskusijos dėl Estijos ekonominės autonomijos (IME) esą po savęs paliko daug žmonių ir idėjų, kurios neva pravertė reformuojant ekonomiką.

Ši kultūristinio aiškinimo versija neįtikina. Visų pirma IME programa buvo pagrįsta prielaida, kad Estija liks SSRS dalimi. Tai iš esmės buvo planas, kaip sukurti „rinkos socializmą“ vienoje respublikoje, kuris iš esmės skyrėsi nuo tų radikalių neoliberalių („šokoterapinių“) rinkos reformų, kurios vėliau (pirmiausia M. Laaro vyriausybės valdymo metais 1992–1994) buvo įgyvendintos. Geriausiu atveju, jeigu išorinės sąlygos būtų leidusios įgyvendinti IME planą, tai būtų reiškę išėjimą iš komunizmo alternatyviu – palaipsnių reformų keliu, kuris komunistinę Estiją būtų padaręs lyg ir „Šiaurės Slovėnija“ – šalimi, kurios ekonominių institucijų struktūra būtų buvusi panaši į socialinio kapitalizmo (kaip ir Estijos kaimynių Skandinavijoje, kur susiformavo jo gyvybingiausia, socialdemokratinė, atmaina) santvarką, o ne dabartine Estija, kuri pagrįstai laikoma pokomunistine neoliberaliojo kapitalizmo „čempione“ (žr. 21.2–2).

Dar svarbiau yra tai, kad M. Laaro vyriausybė įvykdė faktinę liustraciją, tokiu būdu iš esmės nušalindama tą ekskomunistinį elitą, kuris ir buvo sovietiniais laikais sukaupto „socialinio kapitalo“ nešėjas. Tuo tarpu Lietuvoje didžioji ekskomunistinio elito dalis su visu socialiniu ir kultūriniu kapitalu išliko vadovaujamose aukštumose. Fredo Arias-Kingas (2003) būtent radikalią desovietizaciją laiko lemiamu Estijos sėkmės veiksniu. Jis teigia, kad naujųjų Estijos vadovų jaunystė, drąsa ir menka administracinė kompetencija nepaprastosios politikos sąlygomis veikiau prisidėjo prie neoliberalių reformų sėkmės, o ne joms trukdė.

Tačiau desovietizacija Latvijoje buvo ne mažiau radikali, negu Estijoje. Čia taip pat buvo įvykdyta faktinė liustracija. Palanki jai aplinkybė buvo ta, kad Latvijoje didelė valstybės aparato pareigūnų ir dar didesnė įmonių vadovų dalis buvo nelatviai, kurių daugelis kovų dėl nepriklausomybės metais rėmė interfrontines, promaskvietiškas politines jėgas. Politiškai susikompromitavę arba negalėdami toliau eiti savo pareigų dėl pilietybės politikos nuostatų, jie iškart po lūžio 1991 m. galėjo būti nušalinti. Taip atsirado vietų jauniems, „teisingos“ politinės orientacijos pareigūnams latviams (pavyzdžiu gali būti garsiojo Latvijos valstybės banko direktoriaus Einaro Repšės karjera). Taigi, nors Lietuvos ir Latvijos valdančiojo elito kultūrinio ir socialinio kapitalo skirtumai yra svarbūs, jie vargu ar gali paaiškinti santykinę Estijos sėkmę.

Jeigu Lietuvos kultūriniai savitumai šiam aiškinimui ir yra svarbūs, tai tie savitumai, kurie yra ne sovietinių, bet gerokai ankstesnių laikų paveldas. Abejoti jų priežastine reikšme sunku jau todėl, kad jie, skirtingai nuo tų pradinių ekonominių sąlygų skirtumų, kuriuos (galbūt) galėtų aptikti labiau sofistikuota ekonometrinė analizė, yra didžiuliai. Nors ženklius padarinių skirtumus gali paaiškinti ir nedideli priežasčių bei pradinių sąlygų skirtumai, pirmenybė vis dėlto teiktina hipotezėms, kurios nurodo didelius ar juolab labai didelius pradinių sąlygų skirtumus.

Tuos skirtumus geriausiai atskleidžia 1990 m. Baltijos šalyse pirmą kartą atlikto tarptautinio lyginamojo anketinio tyrimo, kurį organizavo Europos vertybių tyrimų grupė (*European Value Survey Group*) ir tyrinėtojų tinklas Pasaulio vertybių tyrimas (*World Value Survey*), duomenys.[154] Nagrinėjamu Lietuvos atsilikimo priežasčių klausimu šie duomenys ypač svarbūs tuo, kad parodo skirtingų Baltijos šalių gyventojų vertybinių nuostatų ypatumus kaip tik pačiose kapitalizmo restauracijos išvakarėse. Kita vertus, aptiktus skirtumus galime paaiškinti tik ilgalaikiais, iš gilesnės praeities paveldėtais kultūrinės tradicijos ir mentaliteto ypatumais. Kodėl?

Panašiai kaip ir ekonominės politikos atveju, kai visos trys Baltijos šalys buvo traktuojamos kaip vieno ir to paties ekonominio regiono („Pabaltijo“) dalys, sovietinio laikmečio patirtis visose Baltijos šalyse buvo vienoda, nes komunistinė valdžia tais pačiais metodais propagavo tą pačią ideologiją, siekė tų pačių tikslų (išauklėti „naują žmogų“). Tad sovietinės okupacijos metai iki tol egzistavusius Baltijos šalių kultūrinius skirtumus galėjo tik sumažinti, bet ne padidinti. Todėl sovietmečio pabaigoje anketinių apklausų priemonėmis užfiksuotus skirtumus galima paaiškinti tik priežastimis, kurios veikė iki sovietmečio pradžios.

Vokiečių socialinė tyrinėtoja Katrin Mattusch (1996; 1997) panaudojo pirmuosius šių apklausų rezultatus kultūristiniam atotrūkio tarp Baltijos Pietų ir Šiaurės aiškinimui pagrįsti. Štai kaip ji apibendrina šiuos rezultatus, kuriuos detaliau vaizduoja 20.2 lentelė: „Jei lietuviai, nepaisydami sovietinio ateizmo spaudimo, išliko labai religingi, šeimos santykiuose vadovaujasi tradicinėmis vertybėmis, yra personalistiškai orientuoti ir gana autoritariški, kelia bendruomenei didelius lygybės reikalavimus, tiki, kad mažai ką galima savo pastangomis pasiekti gyvenime ir visuomenėje, ir yra mažiau palankūs kapitalistinėms nuosavybės ir paskirstymo idėjoms, tai estai yra labai sekuliarizuoti, ne tiek tradiciškai supranta šeimyninius vaidmenis, rodo individualistinį autonomiško ir į laimėjimą (*achievement*) orientuoto visuomenėje jų atliekamo vaidmens supratimą, mažesniu mastu interiorizavo lygybės reikalavimus (nors ir įprato prie socialistinės aprūpinimo visuomenės) ir labiau palaiko kapitalistines vadybos ir diferenciacijos idėjas. Latviai beveik visų šių pamatinių vertybinių idėjų atžvilgiu užima vidurinę padėtį tarp lietuvių ir estų. Atrodo, kad tai liudija, jog šiai kultūrai yra būdingas skirtingų tradicijų susimaišymas“ (Mattusch 1997: 81–82).

Rašydama apie skirtingas kultūrines tradicijas Baltijos šalyse, K. Mattusch turi galvoje vokiečių kultūros įtaka paženklintą liuteroniškai protestantišką tradiciją ir lenkų kultūros įtaka nuspalvintą katalikišką tradiciją. Šiuolaikinių latvių ir estų protėvius XIII amž. užkariavo ir prievarta pakrikštijo vokiečių kalavijuočių ordinas ir Danijos karalystė (danai užkariavo Šiaurės Estiją), tuo tarpu kai lietuvių protėviai įkūrė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, kuri 1569 m. tapo bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalimi.

---

154 Žr. sk. 2.3.

20.2 lentelė. Lietuvių, estų ir latvių vertybinių orientacijų skirtumai 1990 m. (procentais). Šaltinis: Mattusch K. „Weltbilder als Weichensteller für die Richtung des Wandels. Zur Aktualität der 'Protestantischen Ethik' am Beispiel des Baltikums", in Sterbling A., Zipprian H. (Hrsg.) *Max Weber und Osteuropa. Beiträge zur Osteuropaforschung*, Bd. 1. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, 1997, S. 82.

	Lietuviai	Estai	Latviai
Religija yra svarbus mano gyvenime dalykas	44.0	21.8	29.6
Aš buvau išauklėtas religingoje šeimoje	68.3	17.9	37.4
Tikiu į Dievą	51.9	14.6	20.9
Mirtis neišvengiama, todėl nereikia apie ją galvoti	28.4	89.6	79.2
Esu prieš abortus	69.2	42.8	48.0
Esu prieš skyrybas	55.1	29.8	38.2
Esant nedarbui, vyrai turi pirmumo teisę į darbą	67.8	42.7	33.2
Sunkiu darbu galima kai ką pasiekti	41.2	65.6	50.4
Įvykių eigą lemia atskiros asmenybės	80.1	50.2	61.2
Prieš neteisingą įstatymą žmogus yra bejėgis	85.8	65.7	75.7
Pajamos turi būti paskirstytos lygiau	75.2	60.2	71.2
Valstybė seniems žmonėms turi užtikrinti aukštą gyvenimo lygį	95.3	70.9	87.4
Įmonėms turi vadovauti valstybė arba darbuotojai	40.5	22.9	23.3

Taip Estija ir Latvija tapo vokiečių aukštosios kultūros arealo dalimi, o Lietuva pateko į lenkų aukštosios kultūros poveikio sritį. XVI–XVII amžiuje Estijoje ir dviejuose dabartinės Latvijos teritorijos trečdaliuose (Kurše ir Vidžemėje) sugebėjo įsitvirtinti protestantizmas. Reformacija plataus atgarsio susilaukė ir XVI amžiaus Lietuvoje. Tačiau kitame šimtmetyje ją galutinai įveikė katalikiškoji kontrreformacija. Katalikybė išstūmė liuteronybę ir iš Rytų Latvijos (Latgalos), nes nuo XVI amžiaus vidurio iki 1772 m. Latgala įėjo į Lenkijos-Lietuvos valstybės sudėtį.

K. Mattusch naują kapitalistinės raidos atotrūkio tarp Baltijos Šiaurės ir Pietų atsiradimą po 1991 m. aiškina remdamasi M. Weberio koncepcija apie protestantiškos etikos vaidmenį kapitalizmo formavimesi (žr. Weber 1997(1905)): „'protestantizmo etika' Baltijos šalyse atliko iešmininko vaidmenį, nes Estijoje pradinė situacija buvo palankesnė kapitalizmo 'invazijai' ir jo sėkmingai bei greitai konsolidacijai protestantiškos tradicijos pagrindu, negu katalikiškos tradicijos suformuotoje Lietuvoje; ta invazija ir konsolidacija galėjo pasiremti normatyvine struktūra, kuri išliko veiksminga ir atitrūkusi nuo savo religinių šaknų bei pergyvenusi 50 socializmo metų" (Mattusch 1997: 91). Lietuvių ir estų vertybių nuostatas Geerto Hofstede's metodika (Hofstede 2001 (1980)) tyrė ir lietuvių tyrėja Audra Mockaitis (Mockaitis 2002a, Mockaitis 2002b). Galima teigti, kad A. Mockaitis rezultatai veikiau patvirtina Mattusch teiginius negu jiems prieštarauja. „Lietuviai yra labiausiai tradiciški ir mažiausiai interiorizavo kapitalistinę kultūrą, estai yra labiausiai antitradiciški ir jaučia stipriausią kapitalistinių vertybių trauką" (Mattusch 1997: 87).

Nors šių apklausų duomenys neprieštarauja bendram teiginiui, kad naujas ekonomikos raidos atotrūkis tarp Baltijos Pietų ir Šiaurės atsiradimas gali būti priežastingai susijęs su kul-

tūriniais šių šalių skirtumais, vis dėlto jų nepakanka pagrįsti tam K. Mattusch teiginiui, kad Estijos pranašumas gali būti paaiškintas garsiaja M. Weberio protestantiškos etikos vaidmens koncepcija. M. Weberis teigė, kad tam ekonominės veiklos ir ūkinės santvarkos tipui, kurį jis vadino racionaliu kapitalizmu, atsirasti palankias sąlygas sudarė ne bet kokio, o asketinio protestantizmo ekonominė etika, kuri vėliau įgijo pasaulietiškos „kapitalizmo dvasios" pavidalą.

M. Weberis asketiniam protestantizmui priskyrė tik kalvinizmą, kai kurias protestantiškas sektas (baptistus, menonitus, kvakerius), o taip pat, anot jo, antrines asketinio protestantizmo formas – pietistinius kalvinizmo ir liuteronybės sąjūdžius bei anglikonų bažnyčios metodizmą (Weber 1997 (1905): 83). Ortodoksalios liuteronybės, kuri kaip tik ir buvo dominuojanti konfesija Estijoje ir didžiojoje Latvijos dalyje, M. Weberis asketinio protestantizmo forma nelaikė.

Ir vis dėlto detalesnė Baltijos šalių religinės istorijos analizė leidžia daryti išvadą, kad ir šių šalių istorija gali būti traktuojama kaip M. Weberio hipotezės bandomasis atvejis; ir toks atvejis, kuris šią hipotezę veikiau patvirtina, negu paneigia. Pasirodo, Latvijos ir ypač Estijos istorijoje galima aptikti religinių sąjūdžių, kurie pasirodė esą pajėgūs paveikti kasdienį gyvenimo būdą jo racionalizavimo ir susisteminimo linkme. Tai sąjūdžiai, kurie savo poveikiu paženklino latvių, o ypač estų, liaudies kultūrą ir ekonominį mentalitetą, suteikdami jiems tokių bruožų, kurie gali būti laikomi šių sąjūdžių kultūriniu paveldu.

Mat latvių ir estų christianizacija ir po Reformacijos išliko paviršutiniška, kadangi liuteronybė buvo glaudžiai susijusi su vietinių gyventojų nekenčiamais vokiečių žemvaldžiais dvarininkais, kurie kontroliavo paskyrimus į pastorių pareigybes. Pastoriai faktiškai buvo dvarininkų patikėtiniai. Be to, pastoriai būdavo vokiečiai, tad dažnai iškildavo kalbinių barjerų bendrauti su savo ganomaisiais. „Dėl kalbų skirtumo ir dėl to, kad dvasininkų šnekamoji latvių kalba dažnai smarkiai šlubuodavo, turėdavo būti daug nesusipratimų, o kartais veiksmingos komunikacijos ir visai nebūdavo" (Plakans 1995: 58). 1905 m. revoliucijos metu vokiečių pastoriai buvo antras po vokiečių dvarininkų latvių revoliucionierių taikinys. Pastorių namai būdavo deginami, iš jų pačių būdavo viešai tyčiojamasi (žr. Petersen 2002: 87–91). Nieko panašaus nebūdavo per revoliucinius neramumus, vykusius 1905 m rudenį daugelyje Lietuvos vietovių. Ne tokia gilia christianizacija galima aiškinti ir silpnesnį šiuolaikinių estų ir latvių religingumą, apie kurį byloja K. Mattusch pateikiami sociologinių apklausų duomenys.

Bet oficialioji liuteronybė neišsemia visos protestantizmo istorijos Baltijos šalyse. Livliandijos ir Estliandijos gubernijos[155]carinės Rusijos sudėtyje XVIII amžiuje buvo tapusios svarbiu pietistinio sąjūdžio, religijos istorikams žinomo „hernhutiečių" arba „Moravijos brolių" pavadinimu, paplitimo rajonu.[156] Šio sąjūdžio ištakos siekia XV amžių,

[155] Estliandija ir Livliandija netapati šiuolaikinėms Estijai ir Latvijai. Estliandijos gubernija apėmė Šiaurės Estiją, o Livliandijos – Pietų Estiją ir trečdalį dabartinės Latvijos (Vidžemę).

[156] Apie hernhutiečių istoriją Baltijos šalyse žr.: Harnack 1860; Nerling, 1956; Pivoras 2000: 30–31; Tobien 1930: 116-139; Webermann 1956 ir kt.

kai Čekijoje ir Moravijoje Jano Huso sekėjai surengė generalinę Reformacijos repeticiją. XVIII amžiaus pradžioje Moravijos broliai iš Čekijos ir Moravijos, kur juos persekiojo Habsburgų valdžia ir katalikų bažnyčia, persikėlė į Saksoniją. Čia jie apsigyveno grafo Nikolajaus Zinzendorfo, tapusio jų lyderiu, valdose Herrnhuto vietovėje (iš čia ir pavadinimas). N. Zinzendorfo vadovaujama evangelinė Brolių bendruomenė (*evangelische Brüdergemeine* – tai dar vienas literatūroje vartojamas jos pavadinimas) save iš pradžių laikė liuteroniškos Saksonijos žemės bažnyčios dalimi, tačiau ilgainiui buvo priversta išsiskirti į atskirą protestantišką bažnyčią.

M. Weberis hernhutiečius laikė viena iš antrinių asketinio protestantizmo formų (Weber 1997 (1905): 117–123, 269–278). Kaip jau minėta, pirmiausia joms priklauso XVII amžiaus pabaigoje – XVIII amžiaus pradžioje kalvinistų ir liuteronų bažnyčiose atsiradę pietistiniai sąjūdžiai. Pietistai svarbiausiu dalyku laikė ne dogminį tikėjimo teisingumą, bet pamaldumą (iš čia ir pietizmo pavadinimas), meilę Dievui, individualią religinę patirtį ir gyvenimo būdą. Pietizmas darė tokią pačią įtaką kasdieniam gyvenimo būdui (su visomis šalutinėmis ekonominio pobūdžio pasekmėmis), kokią Weberis priskiria protestantiškai etikai. Vokietijoje Brolių bendruomenė buvo trečioji svarbi pietistinio sąjūdžio srovė (kitos dvi buvo Halle's ir Württembergo pietizmas). Tačiau tik hernhutiečių sąjūdžiui, plėtojusiam aktyvią misionierišką veiklą, pavyko tapti ne vien tik vietinės reikšmės religiniu reiškiniu.

Carinei Rusijai priklausiusiose Baltijos gubernijose Moravijos broliai savo veiklą pradėjo 1730 m. Volmaro (dabar vadinama Valmiera) apylinkėse. Čia juos pakvietė Magdalene Elisabeth Hallart, Rusijos carui tarnavusio generolo Ludwigo Hallarto našlė. 1736 m. Baltijos gubernijose apsilankė pats N. Zinzendorfas. 1738 m. Volmare buvo įkurta Moravijos brolių seminarija, kurioje iš vietinių gyventojų buvo rengiami pamokslininkai. Iš čia sąjūdis išplito į Estiją ir ten įleido kur kas gilesnes šaknis, negu Latvijoje (čia jo įtaka apsiribojo Vidžeme). „Apibendrinant galima konstatuoti, kad pietizmas buvo labiau paplitęs Estliandijoje (kaip ir apskritai toje teritorijoje, kurioje buvo kalbama estiškai), negu latviškai kalbančioje Livliandijos dalyje, ir su tuo vėlgi yra susijusi jo didesnė kultūrinė reikšmė Estijoje“ (Webermann 1956: 156).

Dalies liuteronų pastorių reikalavimu Rusijos vyriausybė 1743 m. Brolių bendruomenę uždraudė. Tačiau kadangi daugelis dvarininkų palankiai žiūrėjo į hernhutiečių veiklą, jie galėjo ją tęsti, nepaisydami formalaus draudimo. Dvarininkus palankiai nuteikė valstiečių elgesio pokyčiai tose vietovėse, kur hernhutiečiai aktyviai reiškėsi. Ten smarkai sumažėjo girtuoklysčių, nesantuokinių gimdymų, smulkių nusikaltimų. Verta pacituoti amžininko liudijimą. Baltvokiečių tapytojas Karlas G. Grossas laiške savo draugui, parašytame 1791 m., praneša, kad hernhutiečiai pranoksta kitus valstiečius ir išsilavinimu, ir gerove, o toliau tęsia: „Netgi geriausi pastoriai su jų protingais pamokslais negali pasiekti nieko panašaus į tuos rezultatus, kokių pasiekia paprastas amatininkas iš Zinzendorfo mokyklos. Šie pamokslininkai daro nuostabią įtaką žmonių dorybėms; silpnieji susti-

prėja, tinginiai atkakliai dirba, pikčiurnos pralinksmėja, o girtuoliai ir švaistūnai taisosi" (cit. pagal Abols 2002: 79).

Nors daugelis liuteronų pastorių hernhutiečių djakonus ir presbiterius laikė savo konkurentais, ir jiems didelį įspūdį darė hernhutiečių laimėjimai kovojant su magiškais liaudies papročiais, išlikusiais iš pagonybės laikų. Žinoma, tie laimėjimai buvo pasiekti tik daugelio tradicinės liaudies kultūros bruožų ir tradicijų sunaikinimo kaina (Raun 2001: 53). Būdingi pietistų gyvenimo būdo bruožai buvo ne tik saikingumas, švara, bet ir chorinis giedojimas, ir religinė savišvieta. Jų išganymo metodikos dalis buvo ir autobiografijų rašymas. Jos gali būti laikomos seniausiais išlikusiais dokumentais, kurie literatūriškai išreiškia paprastų estų ir latvių kaimiečių vidaus pasaulį, subjektyvius išgyvenimus.

Brolių bendruomenės uždraudimą jau 1764 m. atšaukė carienė Jekaterina II. Hernhutiečių sąjūdis savo kulminaciją pasiekė XIX amžiaus pradžioje, kai jį asmeniškai globojo Rusijos caras Aleksandras I, kuris paskutiniuoju gyvenimo dešimtmečiu simpatizavo pietizmui. Jis 1817 m. spalio 27 d. išleido malonės manifestą, kuris hernhutiečių bandruomenei leido statyti maldos namus. Tokie namai, kuriuose rinkdavosi pietistų maldininkų būreliai, tapo būdingu Estijos ir Šiaurės Latvijos kaimo landšafto bruožu.

Nors ir šiuo laikotarpiu bendras bendruomenės narių skaičius neviršijo 50 000 žmonių, jų įtaka buvo kur kas didesnė, negu galima būtų spręsti pagal tą skaičių. „Hernhutiečiai buvo pirmas viešai pripažintas latvių ir estų nacionalinis sąjūdis, kuris turi didelę istorinę reikšmę, nes savo aukščiausio pakilimo metais, nors ir neįgijo absoliučios kiekybinės daugumos, be jokios abejonės, kaimo žmonėms morališkai dominavo" (Tobien 1930: 124). Priėmimas į Brolių bendruomenę, o ypač į jos vidinį ratą („antrą" ir „trečią valandą" (*Stunde*)) buvo trokštamas socialino pripažinimo ženklas, kuriuo buvo apdovanojami tik tie, kurie to nusipelnė savo elgesiu. Štai kaip baltvokiečių istorikas Alexandras von Tobienas aprašo hernhutiečių padėtį Livliandijos kaimo visuomenėje: „kaimo bendruomenėse daugiausiai galios turėjo Moravijos broliai. Hernhutiečiams ne tik kad priklausė labiausiai pasiturintys ir įtakingiausi kaimo žmonės, bet jie ir turėjo tokį didelį autoritetą, kad niekas nedrįso stoti prieš Brolių bendruomenę. Taip pat ir dauguma tų, kurie nepriklausė bendruomenei, laikė ją aukštesniu ir neliečiamu junginiu, o jo pažiūras privalomas ir sau. Kaimo pareigūnai: bendruomenių teisėjai, kaimo mokytojai, prižiūrėtojai ir kiti žemvaldžių dvarų valdininkai paprastai buvo hernhutiečiai ir ėjo aukštesnes pareigas vietos visuomenėje" (Tobien 1930: 134–135).

Dėl patikimų žmonių reputacijos vokiečių dvarininkai hernhutiečiams teikdavo pirmenybę samdydami dvarų valdytojus ir kitokius dvarų administracijos pareigūnus. Tai buvo pranašumas, kuriuo jį turėjusieji galėjo pasinaudoti agrarinių pertvarkymų metu („matininkų laikais") XIX amžiaus antroje pusėje, kai formavosi kapitalistinių agrarinių verslininkų („pilkųjų baronų") sluoksnis iš vietinių gyventojų. Galima spėti, kad ir tarp įgijusių kitas modernias („miestietiškas") profesijas, kurios nuo XIX amžiaus vidurio pasidarė prieinamos ir nesuvokietėjusiems estams ir latviams, išeivių iš hernhutiečių sluoksnių procentinė dalis žymiai pranoko jų bendro gyventojų skaičiaus dalį.

Tačiau tai jau buvo laikai, kai hernhutiečių sąjūdis išgyveno nuosmukį. Viena iš priežasčių buvo sustiprėjęs liuteronų bažnytinės vyresnybės priešiškumas, o kita – stiprėjanti naujų, pasaulietiškų dvasinių sąjūdžių įtaka. „Apie 1865 m. prasidėjo nauja epocha. <…> Stiprėjo materialiniai interesai, o kartu gausėjo ir atsimetusiųjų nuo hernhutiečių. Suklestėjo tautiniai susivienijimai, pradėjo vykti savas abiejų pilnametystės sulaukusių tautų gyvenimas, visai nustumdamas ankstesnę bažnytinę-socialinę veiklą į antrą planą“ (Tobien 1930: 139).

Organizavimosi tradicijos ir voliuntaristinio bendruomenių kūrimo įgūdžiai, įgyti pietizmo laikais, buvo pritaikyti sprendžiant daugybę viešųjų gėrybių kūrimo problemų vietiniu ir nacionaliniu lygmeniu. Šių problemų dalykinis turinys galėdavo neturėti visiškai nieko bendra su tais dalykais, kurie anksčiau rūpėdavo hernhutiečiams. Pavyzdžiui, latvių darbininkai visoje carinėje Rusijoje garsėjo savo politinio ir profesinio organizavimosi sugebėjimais. Latvijos socialdemokratų partija turėjo daugiau narių, negu visa socialdemokratija Rusijoje (įskaitant ir jos „menševikinį“, ir „bolševikinį“ sparną). Visokiausių savanoriškų susivienijimų, kuriuos šiuolaikiniai tyrinėtojai laiko svarbiausiu vadinamosios „pilietinės visuomenės“ (*civil society*) įsikūnijimu, klestėjimas buvo būdingas Latvijos ir ypač Estijos viešajam gyvenimui nepriklausomybės laikotarpiu ir skyrė šias šalis nuo labiau autoritarinės Lietuvos. Šis skirtumas tarp Estijos bei Latvijos ir Lietuvos pastebimas ir mūsų dienomis. Jis primena tuos, kuriuos savo klasikiniame Šiaurės ir Pietų Italijos pilietinės kultūros (angl. *civic culture*) palyginime aprašė Robertas Putnamas (žr. Putnam 2001 (1993)).

Religinis valstiečių masių drausminimas nuo XVII amžiaus vyko ir Lietuvoje (žr. Bumblauskas 2005: 277–429, Raila 2001). Tačiau Baroko epocha, kuri Lietuvoje truko iki XVIII amžiaus pabaigos, lietuvių liaudies kultūroje ir mentalitete paliko visai kitokius pėdsakus, negu pietizmo epocha Latvijoje ir Estijoje. Iš šios epochos Lietuva paveldėjo daugybę tais laikais įkurtų vienuolynų, puošnių bažnyčių pastatų, jausmingą Šv. Mergelės Marijos kultą, o taip pat daug šventų vietų, kurios ligi šiol yra garsių ir gausių atlaidų centrai. Katalikiškosios kontrreformacijos epochos paveldu galima laikyti ir polinkį į ceremonijas ir ritualus, puošmenas ir neskoningą prabangą. Visa tai yra ir šiuolaikinės lietuvių kultūros, ir viešojo gyvenimo bruožai, skiriantys juos nuo kiek dalykiškesnio ir blaivesnio latvių ir estų stiliaus. Šiuolaikinės lietuvių kultūros vaizdinių pasaulis kyla iš kūrybinio valios impulso, kuris susidarė baroko laikais, tuo tarpu kai latvių, o ypač estų kultūros pasaulio reiškiniai kyla iš liuteroniško pietizmo dvasios, XVIII–XIX amžiais suformavusios estų nacionalinį charakterį.

Tiesa, svarbu pažymėti ir tai, kad pietizmo epochos kultūrinis paveldas Estijoje ir Latvijoje dėl anksčiau prasidėjusios modernizacijos patyrė gilesnes transformacijas, išdildžiusias jo religinės kilmės žymes, negu tai buvo santykinį sąstingį išgyvenusioje Lietuvoje. Dėl vėlyvos urbanizacijos pradžios (tik sovietmečiu) absoliuti dauguma etninių lietuvių ir XX amžiaus pirmoje pusėje buvo kaimiečiai, išlaikę dar baroko laikais susiformavusio tradicinio mentaliteto bruožus ir tradicinę kaimišką gyvenseną. O Estijoje jau XX amžiaus pradžioje estai sudarė gyventojų daugumą didesniuosiuose miestuose, Rygoje latvių bendro gyventojų skaičiaus dalis išaugo iki 42% 1897 metais (Mattusch 1996: 122, 127).

Nors etninis darbo pasidalijimas buvo būdingas ir šiems kraštams, jis nebuvo toks ryškus kaip Lietuvoje, kur miesto amatai, pramonė ir prekyba buvo tradicinis žydų mažumos, kiekybiškai dominavusios šalies miestuose ir miesteliuose, verslas. Įsiskverbti į šias ūkio sritis etniniai lietuviai pajėgė tik tarpukario metais. Tačiau ir tuo metu atsilaikyti prieš labiau patyrusių ir įgudusių verslininkų žydų konkurenciją jie galėjo tik kilus valstybės remiamam kooperacijos sąjūdžiui. Parama šiam sąjūdžiui, kurį teikdama valstybė vykdė pozityvios diskriminacijos politiką lietuvių verslininkų naudai, buvo vienas iš nepriklausomos Lietuvos valstybės 1918–1940 metų ekonominės politikos kertinių akmenų. Šią politiką inspiravo ūkininkų kooperacinio sąjūdžio ekonominės sėkmės Danijoje XIX amžiaus antrojoje pusėje pavyzdys.[157]

Gausi Lietuvos žydų gyventojų populiacija buvo sunaikinta Antrojo pasaulinio karo metais. Daugumą Lietuvos miestų gyventojų sovietmečio pabaigoje sudarė iš kaimo kilę žmonės, kurie savo mentalitetu buvo labiau panašūs į atvykėlius iš Sicilijos ir Kalabrijos į Italijos Šiaurės pramoninius centrus, negu į miestietiškesnio ir modernesnio mentaliteto vietinius Estijos ir Latvijos žmones. Todėl transformacijos rinkos ekonomikos linkme pradžioje Lietuva turėjo mažiau tinkamų racionaliam kapitalizmui kurti „žmogiškųjų išteklių“ negu Latvija ir Estija, kur buvo santykiškai daugiau tokių žmonių, kurie buvo socializuoti socialinėje aplinkoje, išlaikiusioje gyvenimo rinkos visuomenės sąlygomis patirtį ir prisiminimus.

Kai lietuviai lyginami su savo šiauriniais kaimynais, jie dažnai vadinami Baltijos italais. Iš tikrųjų, lyginant Lietuvą ir kitas Baltijos šalis kultūrinių tradicijų ir jų skatinamo vienokio ar kitokio pobūdžio socialinio kapitalo darybos požiūriu, geriau tiktų jų sugretinimas su skirtingais Italijos regionais, kur ryškiai skiriasi industrinė, miestietiška, pilietiška ir universalistiška Šiaurė (visų pirma Lombardija) ir agrariniai, kaimiški, „familistiški“ bei partikuliaristiški Pietūs (visų pirma Sicilija ir Kalabrija), kur dar visai neseniai buvo plačiai išsikerojusi korupcija ir organizuotas nusikalstamumas. Estus galime laikyti Baltijos lombardais, o lietuvius – Baltijos siciliečiais. Savaip simboliška, kad tik Lietuvoje atsirado nacionalinė lietuviška „mafija“, išsikovojusi tarptautinių nusikaltėlių sluoksnių pripažinimą, o Gariūnai tapo viso regiono kontrabandinės prekybos centru.

20.5. Kultūristinio Estijos sėkmės aiškinimo keblumai

Kultūristinis aiškinimas susiduria su keblumu, kuris analogiškas sunkumui, žlugdančiam politinį-ekonominį aiškinimą. Tie keblumai kyla dėl Latvijos atvejo. Kaip ir Estija, Latvija yra šalis su protestantišku kultūriniu paveldu. Tačiau jos pokomunistinės transformacijos ekonominiai laimėjimai nėra didesni už Lietuvos.

Šioje knygoje siūlomu požiūriu, aiškinant pokomunistinės transformacijos eigos ir rezultatų skirtumus Lietuvoje ir Estijoje svarbus yra ne protestantiškas (liuteroniškas)

---

[157] Apie kooperacijos sąjūdį Lietuvoje žr. Simutis 1942, S. 32-42. Apie danų pavyzdžio reikšmę ekonominės modernizacijos kelių Rytų Europoje paieškoms žr. Kingston-Mann 1999.

kultūrinis paveldas apskritai, tačiau būtent pietistiškai protestantiškas paveldas. Pirma, pietistinis sąjūdis apėmė tik trečdalį šiuolaikinės Latvijos teritorijos – tą, kuri nuo XVIII amžiaus pradžios priklausė carinei Rusijai (Vidžemę). Hernhutiečių sąjūdis neįleido šaknų nei katalikiškoje Latgaloje, nei Kurše, kuris iki 1795 m. buvo atskira valstybė (hercogystė), formaliai pavaldi Lenkijos ir Lietuvos valstybei. Kuršas buvo liuteroniškas, tačiau liuteronų bažnytinė vyresnybė nuo pat pradžių nuosekliai slopindavo hernhutiečių misionierišką veiklą sau pavaldžioje teritorijoje.

Antra (ir dar svarbiau), etninė Latvijos gyventojų sudėtis dėl kaip niekur kitur intensyvios imigracijos sovietmečiu pasikeitė tiek, kad šiuolaikinė Latvija yra bikultūrinė šalis, kurioje nelatviai gyventojai ekonomiškai galbūt net dominuoja. Sovietmečiu Latvijoje susiklostė unikali padėtis, labiau primenanti situaciją sovietinėse Vidurinės Azijos respublikose, negu kitose Baltijos šalyse. „Išsilavinimo palyginimas parodo, kad egzistuoja reikšmingas atotrūkis tarp latvių ir kitų grupių. Tūkstančiui žmonių, vyresnių nei 15 metų, 1989 metais su aukštuoju išsilavinimu buvo 96 latviai, 407 žydai, 163 ukrainiečiai ir 143 rusai“ (Dreifelds 1996: 159).[158] Imigrantai sudarė ne tik žemos ir vidutinės kvalifikacijos pramonės darbininkų, bet ir inžinerinės techninės inteligentijos, aukštos kvalifikacijos darbininkų ir kitų modernių profesijų atstovų daugumą.

Šios etninio darbo pasidalijimo tendencijos dar labiau sustiprėjo po 1990 m., kai pilietybės įstatymai rusakalbiams gyventojams apsunkino galimybes gauti darbą valstybiniame sektoriuje, o ypač – užimti vadovaujančias pareigas. Kaip apie tokius atvejus ir sako vadinamasis „Petty dėsnis“ (apie kurį rašo ir M. Weberis (Weber 1997 (1905): 22–23), siekiantys vertikalaus mobilumo rusakalbiai gyventojai, turintys antrepreneriškų polinkių bei sugebėjimų, savo energiją skyrė įsitvirtinti privačiame sektoriuje. Kai kuriais duomenimis, net 80% Latvijos verslininkų XX amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje buvo „netitulinės“ etninės grupės atstovai (Блейере и др. 2005: 434).

Šie verslininkai pasinaudojo ir tomis galimybėmis, kurias Latvijai suteikė jos, kaip tranzito šalies ir ofšorinių paslaugų tiekėjos „laukiniam“ rusų kapitalizmui, padėtis. Todėl Latvijos kapitalizmas perėmė kai kuriuos bruožus, kurie paprastai priskiriami rusų kapitalizmui. Antai lyginamieji korupcijos lygio Latvijoje tyrimai rodo, kad šiuo atžvilgiu situacija ne geresnė už Lietuvos.[159] Apibendrinti galima kiek paradoksaliu teiginiu, kad dominuojanti Latvijoje *ekonominė* kultūra nėra latviška. Todėl Latvijos atvejis nėra instancija, prieštaraujanti teiginiui, kad Estijos ir Lietuvos religinės istorijos skirtumai gali turėti priežastinę reikšmę pokomunistinės transformacijos eigos ir laimėjimų skirtumams šiose šalyse aiškinti.

Tačiau kodėl Estijoje rusakalbė mažuma nepajėgė išsikovoti tokių pozicijų šalies ekonominiame gyvenime, kaip Latvijoje? Iš dalies tai paaiškina mažesnis rusakalbių gyven-

---

158 Žr. taip pat Lieven 1995 (1994): 196.

159 Žr. duomenis apie Korupcijos suvokimo indekso (Corruption Perception Index) įverčius 163 šalyse 2006 m. Estija šiame sąraše užima 24-ą, Lietuva – 46, Latvija – 49, o Rusija –121-ą vietą. Žr. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi. Žiūrėta 2007 08 02.

tojų skaičius ir jų susitelkimas regione (Šiaurės Rytuose), kuris (skirtingai nuo Rygos Latvijoje) netapo šalies ekonominio gyvenimo centru. Tačiau galbūt dar didesnį vaidmenį suvaidino privatizacijos politika, kuri palankesnes sąlygas užtikrino piliečiams-estams. Todėl „estai po privatizacijos užėmė kur kas didesnę vadovų pareigybių dalį įmonėse, kurios anksčiau priklausė valstybei. Tiesa, estams jau priklausė didesnė negu neestams vadovaujančių pareigybių dalis, bet per privatizaciją estai padidino savo dalį, o neestai beveik visiškai pranyko iš vadovaujančių pareigų visose Estijos apskrityse, kai privatizacija pasibaigė“ (Andersen 2005: 409).

Ir Latvijos politinis elitas mėgino išnaudoti privatizaciją piliečių (kurių dauguma buvo etniniai latviai) ekonominėms pozicijoms sustiprinti. Tačiau dėl rusakalbių gyventojų dominavimo pramonėje (taip pat ir vadovų grandyje) bei dėl tų pranašumų, kuriuos verslininkams rusams ir rusakalbiams žydams užtikrino narystė tuose tarptautiniuose tinkluose, kuriuose svarbų vaidmenį vaidino rusų kapitalas, uždavinys surasti tokią institucinių reformų strategiją, kad būtų ir perstruktūrinta rinkos ekonomikos kryptimi institucinė aplinka, ir kartu pakeistas ekonominės galios santykis latvių naudai, pasirodė esąs „rato kvadratūra“. „Šiuo atžvilgiu kai kurie latvių politikai mėgino sutrukdyti vadovams rusams perimti pramonės kontrolę. Tačiau atidėliojimai ir painiava, kurią šie konfliktai sukėlė įstatymų leidybos procese, sukūrė teisinį vakuumą, kuris baigėsi plačia ir nekontroliuojama, spontaniška privatizacija“ (Norgaard et al. 1996: 147).[160] Radikalių nacionalistų nuogąstavimai ir nusiskundimai, kad privatizacija užsibaigs tuo, jog rusai užgrobs Latvijos ekonomiką, sukėlė svyravimus ir zigzagus ekonominėje politikoje, kurie trukdė Latvijos ekonomikai atsigauti.

Protestantiškas kultūrinis paveldas buvo ta foninė sąlyga, be kurios savo priežastinio veiksmingumo nebūtų įgiję ir kiti veiksniai, sureikšminami autorių, pabrėžiančių palankesnes pradines vidines bei išorines Estijos sąlygas. Nėra pagrindo abejoti geografinio Suomijos artumo svarba. Tačiau svarbios ne vien grynai ekonominės, bet veikiau būtent kultūrinės tokio artumo pasekmės. Estai supranta suomiškai, o šiaurinės Estijos dalies gyventojai tarybiniais laikais galėjo žiūrėti suomių televizijos laidas. Todėl Estijos gyventojai buvo ne tiek izoliuoti nuo Vakarų įtakos, kaip kitų Baltijos šalių žmonės.

Tačiau ta įtaka galų gale buvo veiksminga tiek ir todėl, kad stiprino Estijos iš jos pačios istorinės praeities paveldėtų kultūrinių tradicijų gyvybingumą, neleido jų užgožti gyvenimo valstybinio socializmo sąlygomis patirčiai. Rusijos gyventojų „apšvitinimas“ liberaliosios demokratijos ir kapitalizmo ekonominės kultūros idėjomis XX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje revoliucinių pokyčių šalies politinėje ir ekonominėje kultūroje nesukėlė, nes čia tos idėjos pateko į kitokių kultūrinių tradicijų dirvą.

Neabejotinai didelę reikšmę palyginti ankstyvam Estijos ekonomikos atsigavimui turėjo užsienio investicijos. 1993–1995 metais Estija jų pritraukė 366 milijonus USD, Latvija – 143, o Lietuva – tik 42 milijonus (Aslund 2002: 436). Tačiau kaip paaiškinti šią

[160] Žr. taip pat Nissinen 1999: 216–244.

sėkmę? Ar tiesiog tuo, kad estai daugiau lėšų ir dėmesio skyrė „viešiesiems ryšiams“, o jų specialistai šioje srityje buvo labiau įgudę? Kai kurios M. Laaro prisiminimuose pasakojamos detalės duoda peno tokiam spėjimui (Laar 2002: 248–249).[161] Tačiau bet kokios reklaminės kampanijos sėkmė priklauso ne tik nuo sąnaudų, bet ir nuo to, ar reklamos specialistams pavyksta rasti ir užgauti „jautrią stygą“ sielose tų, kam ji adresuota. Bet ta „styga“ jau turi egzistuoti.

Ir vėl galima klausti, ar Estijos sėkmė konkuruojant dėl užsienio investicijų bent iš dalies negali būti paaiškinta Estijos kultūrinio paveldo ypatumais, kurių dėka ji ne tik atrodo esanti, bet ir yra kultūriškai artimiausia Skandinavijos, anglosaksų pasaulio ir Vokietijos šalims, iš kurių ir atėjo daugiausia užsienio investicijų. Kompanijos, apsisprendusios investuoti vienoje iš Baltijos šalių, vadovams, iš pradžių suvokiantiems jas kaip vieną visumą, galėdavo pakakti iš pirmo žvilgsnio nereikšmingų smulkmenų (kad ir labiau germaniško ar skandaviško estiškų pavardžių skambesio, palyginus su sunkiau ištariamomis latviškomis, o ką bekalbėti apie lietuviškas pavardes), „signalizuojančių“ apie tai, kad estai yra „savesni kiti“ už kitus „kitus“ Baltijos šalyse. Pirmosios investicijos pripildė reklaminį „spindinčios Baltijos žvaigždės“ įvaizdį realaus turinio ir paleido suktis save patvirtinančių lūkesčių mechanizmą: Estijoje buvo investuojama daugiau todėl, kad ji atrodė geriau ir patraukliau už kitas Baltijos šalis, o ji tokia kuo toliau, tuo labiau atrodė todėl, kad į ją buvo daugiau investuojama.

Nėra pagrindo manyti, kad egzistuoja viena vienintelė santykinio Lietuvos atsilikimo priežastis. Būdingas ekonominių ir socialinių pokyčių bruožas yra daugeriopas konjunktūrinis priežastingumas. Tai reiškia, kad tam tikras pokytis gali būti daugelio tarpusavyje sąveikaujančių priežastinių sąlygų padarinys. Viena atskirai paimta priežastinė sąlyga gali sukelti skirtingus padarinius priklausomai nuo to, kokios yra kitos priežastinės sąlygos, su kuriomis ji sąveikauja (žr. 4.3–4.5). Tiksliai pasverti kiekvienos priežastinės sąlygos vaidmenį galima tik eksperimentu, kai dominančią sąlygą galima izoliuoti, o kitas sąlygas – kontroliuoti.

Tačiau tai nereiškia, kad nėra būdų, kuriais galima būtų kad ir netiesiogiai pasverti kultūrinių skirtumų priežastinę reikšmę Baltijos šalių ekonominėje raidoje. Vertingos informacijos galėtų suteikti istoriniai-sociologiniai empiriniai (pagrįsti archyvine ir kitokia medžiaga) tyrimai, siekiant atsakyti į tokį klasimą: ar XIX amžiuje ir XX amžiaus pradžioje pietistų bei iš pietistų šeimų kilusių etninių latvių (tik Vidžemėje) ir estų buvo daugiau tarp latvių ir estų verslininkų ir modernių profesijų atstovų, palyginus su tais etniniais latviais ir estais, kurie buvo ortodoksai liuteronai, stačiatikiai, katalikai? Ar verslesni ir mobilesni buvo latviai iš Kuršo (ten pietizmo nebuvo), ar iš Vidžemės?

Pačią kultūristinę hipotezę reikėtų išplėtoti, specifikuojant socialinius mikromechanizmus, kurie paaiškintų, kokiu būdu Baltijos šalių kultūrinio paveldo skirtumai buvo priežas-

[161] M. Laaras pasakoja apie sandėrį su įtakingu JAV žurnalu *Newsweek*, 1994 m. paskelbusiu keletą Estiją palankiai nušviečiančių straipsnių.

tingai reikšmingi rinkos ekonomikos kūrimosi situacijoje? Pirma, galima spėti, kad Estija iš savo istorijos paveldėjo neformalias institucijas, kurios buvo lengviau negu lietuviškos suderinamos su tuo rinkiniu formalių rinkos institucijų, kurios visose trijose šalyse „iš viršaus" buvo įvestos ekonominėmis reformomis. Toks suderinamumas, kitoms sąlygoms esant toms pačioms, užtikrina žemesnį vadinamųjų sandėrių kaštų lygį (plg. North 2003 (1990)).

Antra hipotezė yra labiau kognityvinio pobūdžio. Galima klausti, ar Estijos kultūrinis paveldas neturėjo pozityvios įtakos pasirengimui mokytis naujai veikti besiformuojančios rinkos ekonomikos sąlygomis, o taip pat to mokymosi tempui. Kokių padarinių turi veiklos naujomis sąlygomis patirtis, priklauso nuo to, kaip ji yra interpretuojama. Ta interpretacija vyksta jau turimų pasaulėvaizdžių, „bendrų mentalinių modelių" (*shared mental models*) pagrindu. Jie tos patirties subjektams pateikia sąvokas ir priežastines hipotezes (kas kaltas? ką daryti, kad būtų geriau?) naujos negatyvios patirties interpretacijai (žr. Denzau ir North 1994). Tie modeliai yra ankstesnių individualaus ir kolektyvinio mokymosi procesų, o galbūt – ir evoliucinės atrankos, produktas. Nuo šalies kultūroje dominuojančių modelių pobūdžio priklauso, kaip greitai vyksta šių lūkesčių prisitaikymas prie naujos tikrovės (keblumas čia dar ir tas, kad pasikeitus daugumos lūkesčiams, pasikeičia ir pati socialinė tikrovė).

Pavyzdžiui, individualios gerovės smukimas gali būt laikomas arba veikėjo asmenine problema, kuri atsirado dėl nepakankamų pastangų, charakterio ydų ar gabumų stokos, arba jos kaltininke gali būti laikoma valdžia ar sistema. Sociologinių apklausų duomenis apie lietuvių ir estų vertybinių nuostatų skirtumus galima interpretuoti ta prasme, kad estų kultūroje dominavo mentaliniai modeliai, kurie kreipė interpretuoti negatyvią patirtį pirmąja kryptimi. Tai lengvino ir greitino mokymosi ir prisitaikymo prie naujų sąlygų procesus. Lėtesnę (1–2 metais vėlesnę) ekonominių reformų eigą ir vėlesnę ekonomikos atsigavimo pradžią Lietuvoje galima aiškinti lėtesniu mokymosi veikti rinkos aplinkoje tempu, kurį lėmė iš tradicinės, kaimiškos, katalikiškos aplinkos kilusių mentalinių modelių dominavimas lietuvių kultūroje.

Tokia kultūrinio paveldo priežastinio poveikio mechanizmų samprata įpareigoja užbaigti šį skyrių svarbia išlyga: nėra pagrindo manyti, kad kultūrinis Lietuvos paveldas su jo katalikiškomis barokinėmis šaknimis įspraudžia šalį į kelią, kuriuo eidama ji gali žengti pirmyn, bet yra pasmerkta visą laiką vėluoti ir laimėti mažiau, palyginus su šalimis, kurių kelią lemia kitoks kultūrinis paveldas. Apie tai byloja ir Slovėnijos pavyzdys.

Ji yra katalikiška, tačiau priklauso prie pokomunistinės transformacijos pirmūnių. Skirtingai nuo Estijos, kuri visada yra Lietuvos viešojo diskurso lauke, Slovėnija į jį pateko tik 2006–07 metais, kai ji drauge su Lietuva buvo viena iš tų nedaugelio naujųjų ES narių, kurios turėjo rimtų galimybių jau nuo 2007 m. prisijungti prie euro zonos. Kaip žinome, tai pavyko tik Slovėnijai. Tačiau lyginimas su Slovėnija yra netgi dar svarbesnis dėl kitos priežasties: jis leidžia atsakyti ir į klausimą, ar kapitalizmas Lietuvoje reprezentuoja tą pačią jo atmainą, kaip Estijoje, ar jis yra kitokios rūšies?

21 skyrius

Tarp Estijos ir Slovėnijos: pokomunistinis kapitalizmas Lietuvoje ir jo perspektyvos

21.1. Estija, Slovėnija, Lietuva: dvi pokomunistinės transformacijos čempionės antipodės ir viena vidutiniokė

Estija ir Slovėnija jau patraukė dėmesį tų tyrinėtojų, kuriems rūpi klausimas, ar ir kiek P. A. Hallo ir D. Soskice'o kapitalizmo įvairovės teorija yra pritaikoma pokomunistinėms šalims (žr. Buchen 2007; Feldmann 2006). Įdomiausia šiuo požiūriu aplinkybė yra ta, kad abi šalys laikomos pokomunistinės transformacijos „pirmūnėmis", nors ir jų keliai, ir susikurtos ekonominių institucijų konfigūracijos ženkliai skiriasi.

Nors šalys geografiškai tolimos, jos daugeliu atžvilgių panašios, ir dėl to yra dėkingas lyginamojo tyrimo, kuriam būdingas „pačių panašiausių sistemų" (*most similar systems*) dizainas (Przeworski ir Teune 1970: 31–39; žr. taip pat 3.4), objektas. Abi šios šalys priklauso prie mažiausių savo teritorija (Estija – 45,226 km^2, Slovėnija – 20,273 km^2) ir gyventojų skaičiumi (Estija – 1,315 milijono, Slovėnija – 2,01 milijono) pokomunistinių ES šalių. Gana panaši į jas šiais atžvilgiais yra ir Lietuva. Nors mūsų šalis plotu (65,200 km^2) trigubai, o gyventojų skaičiumi (3,575 milijonai) – beveik dvigubai pranoksta Slovėniją, visos trys šalys priklauso mažųjų šalių grupei. Didesnę Lietuvos teritoriją ir gyventojų skaičių atsveria didesnis Slovėnijos ekonominis pajėgumas. 2006 m. Slovėnijos BVP sudarė 54.9 mlrd., Lietuvos – 47.01 mlrd., Estijos – 26.85 mlrd. USD, skaičiuojant pagal perkamosios galios paritetą.[162]

Kaip ir Baltijos šalims, Slovėnijai teko atlaikyti karinę konfrontaciją su „centru", kuris mėgino smurtu sutrukdyti įgyvendinti aiškiai piliečių pareikštą valią gyventi nepri-

[162] JAV Centrinės žvalgybos valdybos duomenys. Žr. https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html. Žiūrėta 2007 08 03.

klausomoje valstybėje. Slovėnai šią valią pareiškė 1990 m. gruodžio 23 d., kai 88% šalies gyventojų balsavo už nepriklausomybę, ir ji buvo paskelbta 1991 m. birželio 25 d. Į šį aktą Jugoslavijos kariuomenė („Jugoslavijos liaudies armija“) jau kitą dieną atsakė karo veiksmais, kuriuos atremti krašto teritorinės gynybos pajėgos, pavaldžios respublikos vyriausybei, rengėsi iš anksto.

Dešimt dienų (2001.06.26–07.06) trukęs karas baigėsi slovėnų pergale. Slovėnų pajėgos perėmė sienų, muitinių, oro uostų kontrolę, o taip pat nuginklavo didelę dalį Slovėnijoje išdėstytų Jugoslavijos armijos garnizonų ir padarė priešininkui kur kas didesnių nuostolių, negu patyrė pačios. Tai bene vienintelis (tikriausiai – ir paskutinis) karas, kurį kada nors Slovėnijai kaip valstybei teko kariauti, ir slovėnai jį įspūdingai laimėjo (žr. Niebuhr 2006). Įsikišus ES šalims, buvo sudarytos paliaubos, ir per tris mėnesius (iki 1991 m. spalio 26 d.) visos Jugoslavijos pajėgos paliko šalies teritoriją.

Jeigu daugiau negu metus trukusi nepriklausomos Lietuvos jėgos struktūrų konfrontacija su okupacine sovietine kariuomene 1990 m. kovo – 1991 m. rugpjūčio mėn. būtų virtusi tikrais karo veiksmais, panašaus rezultato keblu tikėtis. 1991 m. sausio 13 d. įvykiai Vilniuje buvo tik sovietinės kariaunos susidorojimas su taikia civilių protesto demonstracija, o 1991 m. liepos 31 d. Rygos OMON'o išpuolis Medininkuose – civilių valdininkų skerdynės. Skirtingai nuo Slovėnijos, Lietuva savo trečiajam nepriklausomybės karui[163] pasirinko nesmurtinio pasipriešinimo taktiką ir palankiai susiklosčiusių aplinkybių dėka jame taip pat nugalėjo. Kova už Lietuvos nepriklausomybę buvo ir kova už Estiją, pasirinkusią labiau oportunistišką („pragmatišką“) taktiką ir atidėliojusią nepriklausomybės atkūrimo paskelbimą iki 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo.

Išėjimo iš komunizmo pradžioje nė viena iš trijų šalių neturėjo viso suvereniai valstybei būtinų institucijų rinkinio (kariuomenės, diplomatinių atstovybių, valiutos, sienos apsaugos) ir buvo priverstos jas kurti vienu metu su rinkos reformomis. Be to, jos visos buvo glaudžiai integruotos į ekonominius organizmus, kurie iširo kartu su valstybėmis, kurių organiškos dalys jie buvo. Skirtingai nuo Lenkijos ar Vengrijos, kurių ekonomikos buvo nacionalinės jau komunistiniu laikotarpiu, Slovėnijos, Estijos ir Lietuvos ekonomikos buvo ne nacionalinės, bet regioninės.

Tiesa, transformuodama savo regioninę ekonomiką į nacionalinę, Slovėnija buvo santykiškai palankesnėje padėtyje, nes jau komunistiniu laikotarpiu net 25% jos išorinių ekonominių ryšių sudarė prekyba su kapitalistinėmis šalims. Estijos atveju šis rodiklis yra lygus 2–3 % (Feldmann 2006: 843), o Lietuvos – dar mažesnis. Palankesnėmis pradinėmis sąlygomis galima bent iš dalies paaiškinti ir didesnius Slovėnijos laimėjimus:

[163] Pirmuoju laikytinos 1918–1920 metų kovos su bolševikais, lenkais ir bermontininkais, antruoju – 1944–1953 m. partizaninis pasipriešinimas prieš okupacinį sovietinį režimą. Jų atitikmenų Slovėnijoje nebuvo. 1918–1919 m. konfliktuose dėl sienos su Austrija už slovėnus kariavo Serbijos kariuomenė, kurios karinės pajėgos tapo 1918 m. įkurtos „Serbų, kroatų ir slovėnų karalystės“, 1929 m. pervadintos Jugoslavija, karinių pajėgų pagrindu.

transformacinė ekonominė recesija buvo palyginti negili ir trumpa, o pradėjusi vėl augti 1993 m. šalies ekonomika anksti (1997 m.) pranoko komunistinio laikotarpio pabaigoje pasiektą lygį (Estijai tai pavyko tik 2003 metais, o Lietuvai – 2006).

Kita vertus, problemos, kurias sprendė Slovėnijos ekonomika po Jugoslavijos suirimo, buvo ne lengvesnės, bet gal netgi sunkesnės už tas, su kuriomis susidūrė Baltijos šalių įmonės. Dėl prasidėjusių karo veiksmų ekonominiai ryšiai su partneriais kitose buvusios Jugoslavijos respublikose (išskyrus Kroatiją) nebegalėjo būti palaikomi netgi barterinių mainų pagrindu, ir Slovėnija turėjo rasti alternatyvas prarastoms rinkoms dar greičiau nei Baltijos šalys (Lietuvoje persilaužimas įvyko tik po 1998 m. Rusijos krizės).

Tačiau Slovėnijos laimėjimus lėmė palankesnės pradinės ne tik ekonominės, bet ir socialinės-politinės sąlygos. Visos trys šalys komunistiniu laikotarpiu buvo nominaliai (Estija ir Lietuva – Sovietų Sąjungos) arba ir realiai (Slovėnija – Jugoslavijos) federacinių valstybių sudėtinės dalys, pranokusios kitus jų kraštus savo ekonominiu lygiu. Visos trys garsėjo savo santykiniu „vakarietiškumu“ bei liberalumu, nors Estija iš tarpukario bei ankstesnių laikų to vakarietiškumo ir liberalizmo dėl ankstesniame skyriuje aptartų priežasčių paveldėjo gerokai daugiau už Lietuvą. Lietuvos komunistinio laikotarpio paveldas yra labiau panašus į slovėniškąjį, negu į tą, kurį sovietmetis paliko Estijoje.

Kaip jau sakėme, komunistinis režimas, egzistavęs Estijoje, gali būti priskirtas tai atmainai, kurią H. Kitscheltas klasifikuoja kaip biurokratinį autoritarinį komunizmą, tuo tarpu kai lietuviškoji jo atmaina priskirtina tautiniam komunizmui (nacionalkomunizmui) su patrimoninio komunizmo priemaišomis (žr. Kitschelt et al. 1999: 19–42; žr. taip pat 8.5). Komunizmas Slovėnijoje taip pat buvo tautinis (nacionalinis), tik jis buvo be patrimonializmo priemaišų ir kur kas tautiškesnis už tą, koks egzistavo Lietuvoje ar netgi Vengrijoje bei Lenkijoje.

Atsakydami į kaltinimus, kad jie yra išdavikai, Lietuvoje komunistai apeliavo į šalies ekonominę pažangą ir Klaipėdos bei Vilniaus kraštų atgavimą, kuris lyg ir buvęs kompensacija už valstybinės nepriklausomybės praradimą. Lenkijos komunistai šalies visuomenę mėgino įtikinti, kad jų valdžia bei vasaliniai santykiai su Maskva yra būtina naujųjų vakarinių Lenkijos sienų stabilumo garantija. Ir vieni, ir kiti savo elgesį aiškino po Antrojo pasaulinio karo Rytų Europoje susiklosčiusia geopolitine situacija, prie kurių buvę išmintinga prisitaikyti ir gauti savo tautai kuo daugiau naudos, o ne lieti jos kraują beviltiškoje pasipriešinimo kovoje prieš komunistinės Rusijos imperializmą.

Jeigu neimtume domėn VII–VIII amžių Karantanijos hercogystės[164], kurios buvusios teritorijos didžioji dalis (Karintija) dabar priklauso Austrijai, Slovėnija niekada nebuvo savarankiška valstybė. XIX amžiaus viduryje pradėjus formuotis moderniai slovėnų tautai, jos politikai niekada nekėlė ir nesvarstė nepriklausomos Slovėnijos valstybės idėjos.

[164] Kadangi ją tuo metu valdė slavų kilmės valdovai, kai kurie šiuolaikiniai slovėnų istorikai teigia, kad Karantanija buvo pirmoji istorijoje slavų valstybė.

Po pralaimėto Pirmojo pasaulinio karo žlugus Austrijai–Vengrijai, jie parėmė jungtinės pietų slavų valstybės – Jugoslavijos – sukūrimo idėją (Arnez 1958; Cox 2005). Tarpukario metais šią valstybę destabilizavo serbų siekiai transformuoti ją į imperinę Didžiąją Serbiją, tačiau tie siekiai labiausiai žeidė ne slovėnų, bet kroatų interesus. Slovėnams didesnį nerimą kėlė fašistinės Italijos, kurios valdžioje po Pirmojo pasaulinio karo atsidūrė Vakarų Slovėnija (Istrijos pusiasalis), o vėliau ir 1938 m. Austriją prisijungusios Vokietijos, kuriai simpatizavo didelė vokiečių tautinė mažuma pačioje Slovėnijoje, keliama grėsmė. Po Jugoslavijos sutriuškinimo 1941 m. Slovėnijos teritoriją pasidalijo Italija, Vengrija ir Vokietija, iškart pradėjusios vykdyti agresyvią slovėnų asimiliacijos politiką.

Po Antrojo pasaulinio karo slovėnų lojalumą J.Broz Tito atkurtai Jugoslavijai skatino ne tik palyginti liberalus režimo pobūdis, bet ir iki pat 1975 m. galutinai neišspręstas teritorinis konfliktas su Italija, žinomas „Triesto klausimo“ pavadinimu. Slovėnija jau tarpukario metais buvo vienas iš labiausiai išsivysčiusių Jugoslavijos kraštų (šiuo atžvilgiu buvo labiau panaši į Estiją ar Latviją, bet ne į Lietuvą), o pokario metais jos atotrūkis nuo Serbijos ir kitų respublikų dar labiau padidėjo, nors atskaitymai į federalinį biudžetą tų respublikų (visų pirma Serbijos) ekonomikai plėtoti buvo dideli (žr. 11.1).

Skirtingai nuo tokių šalių, kaip Čekoslovakija, Lenkija, Vengrija, komunizmo laikais Slovėnijoje nebuvo bent kiek ženklaus disidentinio sąjūdžio ar masinio pasipriešinimo, kurio aplinkoje būtų galėjęs iškilti kontrelitas ar autoritetingi lyderiai, nesusiję su komunistiniu valdžios elitu. Po Josipo Broz Tito mirties 1980 m. pagrindine Slovėnijos politinio gyvenimo intriga tapo pasipriešinimas Serbijos pastangoms įtvirtinti savo hegemoniją Jugoslavijoje. Augo slovėnų nepasitenkinimas nacionalinių pajamų perskirstymu Serbijos naudai. Šiuo atžvilgiu situacija buvo panaši kaip Lietuvoje paskutiniaisiais komunizmo dešimtmečiais, kai tautines nuotaikas palaikė ne tik prisiminimai apie tarpukario nepriklausomybės dešimtmečius, bet ir plačiai paplitęs įsitikinimas, kad ekonominiuose mainuose su kitais SSRS kraštais Lietuva duoda daugiau negu gauna (žr. Anušauskas ir kt. 2005: 535–539).

Bet jei Baltijos šalyse vietinės komunistų partijos pirmiausia buvo „centro“ politikos įrankiai[165], tai Slovėnijos komunistų partija tapo pagrindine pasipriešinimo Serbijos hegemonizmui jėga. Skirtingai nuo kitų Vidurio Europos (ar juo labiau Baltijos) šalių, kurių komunistų partijos pelnytai įgijo Maskvos statytinių vardą, Slovėnijos komunistams bei jų įpėdiniams – ekskomunistams – nereikėjo įrodinėti, kad jie nėra Belgrado statytiniai, nes federalizmas Jugoslavijoje (mažų mažiausiai – po 1974 m., o tuo labiau – po J. Broz Tito mirties) nebuvo fasadinis.[166] Kadangi nepriklausomos Slovėnijos valstybės tarpukario metais nebuvo, komunizmas ar net kairumas neįgijo išdavystės ir kolaboravimo konotacijos, kaip tai atsitiko Vidurio Europoje ir ypač Baltijos šalyse.

---

[165] Lietuvos atveju reikia daryti išlygą, kad LKP (kaip paaiškėjo 1989 m. gruodį) vis dėlto nebuvo vien tik toks įrankis, bet ir tautinio komunizmo substratas.

[166] Kai kurie autoriai teigia, kad po 1974 m. Jugoslavija buvo jau konfederacinė valstybė. Žr. Rizman 2006: 26.

Slovėnų tautos nacionalinių interesų gynėjos politinis kapitalas, kurį suyrant Jugoslavijai turėjo Slovėnijos komunistų sąjunga, užtikrino ekskomunistinėms politinėms jėgoms dominuojantį vaidmenį pokomunistinėje politikoje. Tuo Slovėnija itin ryškiai skiriasi nuo Estijos, kur komunistų partija po nepriklausomybės atkūrimo be pėdsakų išnyko, o reformas vykdė naujos, radikaliai antikomunistinės jėgos. Šiuo atžvilgiu Slovėnija labiau panaši į Lietuvą, kurioje (vienintelėje tarp Baltijos šalių) vietinės komunistų partijos branduolys sugebėjo išvengti politinės mirties, 1989 m. pabaigoje inicijavęs LKP atsiskyrimą nuo SSKP.

Skirtingai nuo Lietuvos, pokomunistinės Slovėnijos politikoje egzistuoja ne viena, bet dvi įtakingos ekskomunistinės politinės jėgos, kurios sąlygiškai gali būti pavadintos ekskomunistais ir ekskomjaunuoliais. Ekskomunistai – tai Vieningas socialdemokratų sąrašas (*United List of Social Democrats*) – partija, kuri yra buvusios Slovėnijos komunistų sąjungos įpėdinė. Ekskomjaunuoliai – tai Slovėnijos liberaliosios demokratijos (*Liberal Democracy of Slovenia*) partija, kuri kilo iš Slovėnijos komunistinio jaunimo lygos (Slovėnijos komjaunimo). Ji per pirmuosius santykiškai laisvus rinkimus 1990 m. kaip atskira politinė jėga konkuravo su „motinine“ komunistų sąjunga.

Slovėnijos Vieningą socialdemokratų sąrašą su tam tikromis išlygomis (į jį įsijungė ir kelios smulkesnės kairiosios grupuotės) galima laikyti Lietuvos demokratinės darbo partijos, o Slovėnijos liberaliąją demokratiją (SLD) – neformalios verslininkų, spaudos magnatų ir aukštų valdininkų grupuotės Lietuvoje, žinomos „valstybininkų“ pavadinimu, atitikmeniu. Slovėnijos „valstybininkams“ priklauso arba priklausė[167] tokie iškiliausi Slovėnijos politikai, kaip Janezas Drnovšekas (Slovėnijos prezidentas nuo 2002 m., iki tol 1992–2002 metais (su pertrauka 2000-aisiais) jis buvo Slovėnijos ministras pirmininkas) ir Milanas Kučanas (paskutinis Slovėnijos komunistų sąjungos vadovas (1986–1990) ir Slovėnijos prezidentas (1992–2002)). Su ekskomjaunuoliškąja SLD susijęs ir garsus slovėnų filosofas ir sociologas Slavojus Žižekas (g. 1949), kurį 1990 m. ši politinė jėga buvo iškėlusi kandidatu į Slovėnijos prezidentūrą – Jugoslavijos konstitucijoje numatytą kolektyvinį organą prie respublikos prezidento (žr. Žižek 2005; Parker 2004).

Prasidėjus demokratizacijai, Slovėnijoje, kaip ir kitose pokomunistinėse šalyse, atsirado daug naujų antikomunistinių ir antiekskomunistinių partijų (žr. Zajc 1998; Rizman 2006; Harris 2002). Kaip ir Baltijos bei Vidurio Europos šalyse, svarbiausiu pokomunistinės simbolinės politikos klausimu tapo ekskomunistų atsakomybė už jų pirmtakų vykdytas pokario metų represijas. Ir Jugoslavijoje pirmieji komunistų valdymo metai buvo paženklinti masinėmis žudynėmis. Ypač žiaurios jos buvo Kroatijoje, kur komunistai naikino asmenis, tarnavusius su vokiečių palaiminimu Ante Paveličiaus 1941 metais įkurtos Kroatijos valstybės ginkluotose formuotėse. Slovėnijoje komunistinio teroro aukomis tapo vokiečių bei italų mažumos, o taip pat slovėnai, įstoję į okupacijos metais

[167] 2006 m. J. Drnovšekas išstojo iš LDS ir įkūrė naują politinę jėgą – Sąjūdį už teisingumą ir plėtrą.

kaimuose įkurtus savigynos („*domobranci*“) būrius. Karo pabaigoje apie 12 000 juose tarnavusių kovotojų pasitraukė į Austriją ir pasidavė britų kariuomenei. Tačiau ši juos perdavė komunistiniams partizanams, kurie juos iššudė (žr. Corsellis ir Ferrar 2006).

Ši slovėnų istorinės atminties žaizda nėra užgijusi ligi šiol. Vis dėlto savigynos būrių kovotojų veiklą Antrojo pasaulinio karo metais keblu interpretuoti kaip kovą už būsimą nepriklausomą Slovėniją. Likimas, kuris ištiko italų ir vokiečių pagalbininkus Slovėnijoje, yra veikiau palyginamas su tuo, kas atsitiko su nacių kolaborantais Belgijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Norvegijoje, kur taip pat masiškai buvo atsiskaitoma su vietiniais „kvislingais“. Todėl istorinės atminties politikos problemos Slovėnijoje nesudarė pagrindo atsirasti tokiai giliai prarajai, kokia kitose Vidurio Europos bei Baltijos šalyse atskyrė ekskomunistines ir antikomunistines politines jėgas, apsunkindama arba net padarydama neįmanomą jų konstruktyvų bendradarbiavimą, visų pirma – koalicinių vyriausybių sudarymą. Ne mažiau svarbi aplinkybė, lėmusi ne tokį konfliktišką Slovėnijos pokomunistinės politikos pobūdį, buvo ir tai, kad Slovėnijoje į aukščiausius valdžios postus iškilo daug jaunesni žmonės – buvę komjaunimo, o ne kompartijos vadai ir jų bendraamžiai dešinėje (kaip Algirdas Brazauskas ir Vytautas Landsbergis Lietuvoje).

Pirmus laisvus parlamento rinkimus 1990 m. balandžio 8 d. Slovėnijoje laimėjo antikomunistinių jėgų koalicija DEMOS (*Democratic Opposition of Slovenia* santrumpa), surinkusi 55% balsų. Ji ir suformavo krikščionio demokrato Lojze's Peterle's (g. 1949 m.) vadovaujamą vyriausybę. Tačiau prezidentu buvo išrinktas ekskomunistas M. Kučanas (g. 1941 m.; 58,6% balsų). DEMOS – tai Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, Liaudies fronto Estijoje ir kitokių masinių „frontinių“ sąjūdžių, veikusių nepaprastosios išėjimo iš komunizmo politikos situacijoje daugelyje šalių, slovėniškasis atitikmuo (Zajc 1998: 284) Tačiau, skirtingai nuo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, kurio organizacijos kai kurie bruožai (Sąjūdžio grupės įmonėse ir įstaigose, mėginančios kontroliuoti administracijos veiklą) 1988–1992 metais priminė jo pagrindinio politinio partnerio ir oponento (LKP) sandarą bei veiklą, DEMOS tebuvo tik besiformuojančių politinių partijų rinkiminė konfederacija.

Antikomunistinė koalicija buvo netvari. Jau 1992 m. pavasarį ji iširo, ir Slovėniją beveik dešimtmetį valdė ekskomunistų dominuojamos koalicinės vyriausybės. Daugumai jų vadovavo J. Drnovšekas (1950–2008), kuris buvo ne tik iškiliausia, bet ir simbolinė Slovėnijos politikos figūra. 1989 m. jis nugalėjo pirmuosiuose dar komunistinės Slovėnijos valdžios surengtuose demokratiškuose Slovėnijos atstovo į Jugoslavijos federalinę prezidentūrą rinkimuose. Rinkėjai tada galėjo pasirinkti iš kelių kandidatų, atstovaujančių tai pačiai politinei jėgai – Slovėnijos komunistų sąjungai. Tais pačiais metais jis tapo priešpaskutiniu Jugoslavijos prezidentu – pagal tuo metu galiojusius įstatymus šias pareigas rotacijos tvarka vieneriems metams užimdavo sąjunginių respublikų atstovai, išrinkti į kolektyvinę Jugoslavijos prezidentūrą.

J. Drnovšeko (kaip, beje, ir M. Kučano) politinė karjera yra to laipsniško išėjimo iš komunizmo kelio, kuriuo ėjo Slovėnija, simbolis: bet kurioje kitoje Baltijos ar Vidurio Europos šalyje toks politinio lyderio, užėmusio aukščiausias valdžios pareigas komunistinės

eros pabaigoje, politinis gajumas yra tiesiog neįsivaizduojamas. Vienintelė palyginama figūra yra A. Brazauskas Lietuvoje, tačiau šiuo atveju personalinis tęstinumas tokios simbolinės reikšmės neturi, nes Lietuvoje restitucinė-imitacinė transformacijos orientacija nepasikeitė ir ekskomunistams 1992 m. grįžus į valdžią, jie jokių originalių ekonominės politikos idėjų neturėjo ir tiesiog vykdė tarptautinių finansinių organizacijų nurodymus.

Ieškant šio skirtumo priežasčių, verta atkreipti dėmesį į kitą simbolinę Slovėnijos savito kelio iš komunizmo figūrą. Nei Lietuva, nei kuri nors kita Baltijos šalis pasauliui nedavė filosofo, sociologo ar ekonomisto, kurio išėjimo iš komunizmo patirties inspiruota kūryba susilauktų tarptautinio pripažinimo. Palyginus su kitais revoliuciniais epizodais Vakarų istorijoje, stipriai stimuliavusiais intelektualinį aktyvumą, 1989 m. antikomunistinės revoliucijos buvo stebėtinai bergždžios intelektualiniu atžvilgiu.

Bene vienintelė išimtis yra jau paminėtas slovėnas S. Žižekas, bene plačiausio pasaulinio pripažinimo susilaukęs Vidurio Europos filosofas ir sociologas, vienas iš įtakingiausių kairiųjų intelektualų savo šalyje. Visų Vidurio Europos ir Baltijos šalių viešajame diskurse po komunizmo žlugimo geram dešimtmečiui įsigalėjo, o daug kur ir iki šiol tebedominuoja, dešiniosios – neoliberalios arba konservatyvios nacionalistinės – idėjos ir vis neužbaigiamas sąskaitų suvedinėjimas su komunistine praeitimi: niekaip nesibaigianti liustracija, kartais pavirstanti „raganų medžiokle“, intelektualų varžybos, kas ras dar griežtesnių žodžių komunistiniam laikotarpiui pasmerkti arba nuo jo simboliškai atsiriboti.

S. Žižeką galima laikyti postmodernistiniu mąstymu pagrįstos pokomunistinės „naujosios kairės“ ideologijos pionieriumi ir apaštalu. Ji išreiškia kitokią – ironiško atsisveikinimo su komunistine praeitimi nuostatą, kuri pabrėžia komunizmo praktikos vidinius paradoksus bei prieštaravimus, nulėmusius santvarkos nestabilumą ir greitą žlugimą. Netgi komunistinio totalitarizmo pradininką V. Leniną S. Žižekas traktuoja su tam tikra empatija, kurios jo akimis nusipelno „lenininis“ tikėjimas revoliucinės iniciatyvos galia pasukti įvykių eigą, kai jai, atrodo, „nėra jokių alternatyvų“ (žr. Žižek 2004). Sunku įsivaizduoti, kaip, nesusilaukdamas rūsčių politinių kaltinimų, tokius „politiškai nekorektiškus“, „idėjiškai lengvabūdiškus“ ir šmaikščius esė galėtų skelbti Lietuvos ar kurios nors kitos Baltijos ar Vidurio Europos šalies įtakingas viešasis intelektualas.

S. Žižeko atvejis yra to santykinio imuniteto radikaliai neoliberaliai ideologijai, kuris būdingas Slovėnijos viešajam diskursui, simbolis. Šis imunitetas bei anksti susiformavusi konsenso demokratijos praktika (žr. 13.6) sudarė sąlygas Slovėnijai tapti bene vienintele pokomunistine Europos šalimi, kur išėjimas iš komunizmo įgijo ryškių inovacinio kelio bruožų. Tai ir yra bene svarbiausias pokomunistinės transformacijos Slovėnijoje skirtumas nuo jos bruožų ne tik Baltijos, bet ir Vidurio Europos šalyse. Ekskomunistinės politinės jėgos kitose buvusiose tautinio komunizmo šalyse – Lenkijoje, Vengrijoje, Lietuvoje – veikė neoliberalizmo idėjinės hegemonijos sąlygomis. Todėl būdamos valdžioje jos vykdė arba tebevykdo tą pačią imitacinės kapitalizmo restauracijos politiką, kaip ir jų konkurentės – dešiniosios neoliberaliosios ir nacionalistinės arba klerikalinės politinės jėgos.

Lietuvoje konkrečiais reformų klausimais daugiausiai lėmė tarptautinių finansinių organizacijų trafaretinės rekomendacijos. Slovėnijoje situacija buvo visiškai kitokia. „Nederėtų neigti tos įtakos, kurią ekonomistai iš akademinės sferos padarė Slovėnijos perėjimo modeliui: ir netiesiogiai, dalyvaudami viešuose bei akademiniuose debatuose ir dažnai atkakliai neigdami užsienio patarimus, o taip pat ir tiesiogiai dalyvaudami makroekonominės sistemos (*macroeconomic framework*) kūrime naujai šaliai. Priežastys, kodėl ‚Vakarų' patarimai buvo užsispyrusiai atmetami, įvairios. Skirtingai nuo kitų socialistinių šalių, Jugoslavijos Socialistinė Federacinė Respublika buvo palyginti atvira šalis; daugelis ekonomistų studijavo užsienyje ir įgijo solidžių dominuojančios Vakaruose ekonomikos mokslo srovės (*mainstream economics*) žinių, tad užsienio patarėjai jiems nekėlė baugios pagarbos" (Mencinger 2004: 76). Atsakingiausios pareigos, susijusios su ekonomine politika (finansų ministro, centrinio banko valdytojo ir pan.), buvo patikėtos būtent tokiems „akademiniams ekonomistams" (Velimirui Bolei, Marko Kranjecui, Jožei Mencingeriui ir kt.).

Be tos idėjinės orientacijos bei legitimacijos, kokią Slovėnijoje ekskomunistinėms politinėms jėgoms užtikrino anksti susiformavęs naujasis kairysis diskursas, ekskomunistinės vyriausybės kitose buvusiose tautinio komunizmo šalyse (tam tikra išimtis yra Vengrija, kur kairieji intelektualai išliko gana stiprūs ir įtakingi) polinkiu į korupcines klanines klientistines praktikas pranoko savo dešiniuosius oponentus ir nebuvo pajėgios kurti ir vykdyti inovatyvią politiką. Šiuo atžvilgiu situacija Lenkijoje ir Lietuvoje nedaug tesiskyrė nuo tos, kokia susiklostė tokiose buvusiose patrimoninio komunizmo šalyse, kaip Bulgarija ir Rumunija, kur ekskomunistai politiškai buvo dar stipresni, bet parodė visišką idėjinį neįgalumą.

Šių unikalių politinių ir kultūrinių sąlygų dėka Slovėnija nuosekliausiai ir sėkmingiausiai vykdė palaipsnes rinkos reformas (žr. 12.4). Prie palaipsnių reformų politikos sėkmės labiausiai prisidėjo tai, kad rinkos santykiai Slovėnijoje buvo išplėtoti jau komunistiniu laikotarpiu, nes Jugoslavijoje egzistavo ne valstybinis-administracinis, bet „savivaldos" socializmas: įmonių vadovai nominaliai buvo atskaitingi savo darbuotojų kolektyvams ir galėjo savarankiškai priimti ekonominius sprendimus. Nors vadovų karjerai didelę įtaką turėjo Jugoslavijos komunistų sąjungos partiniai biurokratai, tarp įmonių egzistavo realūs rinkos santykiai (t. y. konkurencija), o kartu – ir pamatinės institucijos, reikalingos rinkai veikti (žr. 11.1).

Na, o Estija buvo ta pokomunistinė šalis, kuri radikaliausiai ir nuosekliausiai vykdė neoliberalias reformas, dažnai netgi nueidama kur kas toliau, negu patarė arba nurodė TVF ir Pasaulio Banko ekspertai (žr. 20.1), pavyzdžiui, vienašališkai įvesdama laisvos prekybos režimą. Tada Estija keleriems metams tapo viena iš tų nedaugelio pasaulio šalių, kuriose nebuvo beveik jokių ne tik išvežimo, bet ir įvežimo muitų (stojant į ES šios politikos reikėjo atsisakyti). Estija pirmoji tarp pokomunistinių šalių kaip makroekonominės stabilizacijos priemonę panaudojo savo valiutos (Estijos kronos) „pririšimą" prie garsėjusios stabilumu Vokietijos markės. Slovėnija, 1991 m. spalio mėn. įsivedusi savo nacionalinę valiutą (tolerį), pasirinko laisvai „plaukiojančio" kurso sistemą, tačiau pažabojo hiperinfliaciją taip pat sėkmingai, kaip ir Estija (Rant 2004).

Daugiausiai skirtumų aptinkame lygindami Estijos ir Slovėnijos privatizacijos strategijas. Estijos privatizacijoje galima išskirti du etapus (žr. Andersen 1999; Terk 2000). Pirmajame etape, kuris prasidėjo dar iki Estijos nepriklausomybės įtvirtinimo po 1991 m. rugpjūčio pučo žlugimo, pirmenybė buvo teikiama saviems, t.y. įmonių darbuotojams, kurie galėjo išsipirkti arba (pradžiai) išsinuomoti tas įmones, kuriose jie dirbo. Nuo 1992 m. buvo pradėta taikyti privatizacijos schema, kurios pagrindinius bruožus estai nusikopijavo nuo Rytų Vokietijos privatizacijos: įmonės buvo perduotos specialiai privatizavimo agentūrai, organizuojančiai jų tiesioginius pardavimus, kuriuose lygiomis teisėmis galėjo dalyvauti visi suinteresuoti pirkėjai.

Nors Estijoje gyventojams taip pat buvo išdalyti investiciniai čekiai, už juos nebuvo galima įsigyti kontrolinių privatizuojamų įmonių akcijų paketų. Pirmenybę juos įsigyti turėjo pirkėjai, mokantys „tikrus“ pinigus, o tokių pirkėjų tarp pačios Estijos piliečių pirmaisiais pokomunistinės transformacijos metais buvo palyginti nedaug. Dėl priežasčių, kurias mėginome atskleisti ankstesnio skyriaus pabaigoje (žr. 20.5), Estijai kur kas geriau negu kitoms Baltijos šalims sekėsi sudominti užsienio investuotojus parduodamomis stambiomis įmonėmis. Kartu su protestantiško paveldo nulemta greitesne masių adaptacija prie gyvenimo ir ūkininkavimo rinkos ekonomikos sąlygomis, ankstyvas užsienio investicijų atėjimas į Estiją paaiškina, kodėl transformacinė recesija Estijoje baigėsi anksčiau ir buvo ne tokia gili, kaip Lietuvoje. (žr. 20.4–20.5).

Nors Slovėnija, kaip ir Lietuva, yra katalikiška šalis, slovėnams mokytis gyventi ir veikti rinkos ekonomikos sąlygomis nereikėjo, nes rinkos praktika ir institucijos jiems buvo gerai pažįstamos dar iš rinkos socializmo laikų. Be to, 7-jame ir 8-jame dešimtmetyje iš Slovėnijos, kaip ir iš kitų Jugoslavijos respublikų, vyko emigracija į tuo metu ekonominį bumą išgyvenusias Vakarų šalis (žr. Singleton 1976: 227–228). Emigrantams slovėnams palyginti gerai sekdavosi kultūriškai jiems artimose šalyse – Austrijoje ir Vokietijoje. Dalis jų grįžo dar nesibaigus socializmo laikotarpiui ir panaudojo sukauptą kapitalą ir įgytus socialinius ryšius privataus smulkiojo verslo plėtrai. Slovėnų emigrantams buvo nežinoma ta dilema, kuri suskaldė pokario išeiviją iš Lietuvos ir kitų Baltijos šalių: ar ryšių su gimtine palaikymas (o jis buvo neįmanomas be kontaktų su „kolaborantine ir okupacine“ administracija) nereiškia tautinės išdavystės, kolaboravimo, okupacijos teisėtumo pripažinimo?

Nors Estijos ir ypač Lietuvos išeivija buvo didesnė, ją sudarė daugiausiai asmenys, palikę šias šalis iki komunizmo įsigalėjimo. Išskyrus 1940–1941 metų represijų prisiminimus, jie neturėjo gyvenimo komunizmo sąlygomis patirties. Todėl daugelis emigrantų (ypač vyresnės kartos) sugrįžę kalbėdavo ir veikdavo kaip atvykėliai iš Mėnulio. Baltijos šalių diasporos atstovai buvo aktyvūs, kovodami už vietas politikos viršūnėse, o šalies ekonominiame atsinaujinime jų vaidmuo buvo mažesnis, palyginus su tuo, kokį suvaidino mažesnė, bet jau komunizmo laikotarpiu atsiradusi slovėnų diaspora. Kadangi slovėnai komunizmo metais emigravo daugiausiai dėl ekonominių motyvų, slovėnų emigrantams buvo svetima mintis prisiskirti sau „kolaboravusios“, t. y. Slovėnijoje gimusios, dirbusios ir gyvenusios, tautos dalies atžvilgiu moralinio tribunolo vaidmenį.

Kaip ir Lietuva, Slovėnija pasirinko privatizacijos už investicinius čekius schemą (žr. Feldmann 2006; Mencinger 2004; Simoneti, Rojec ir Gregorič 2004). Svarbiausias jos ypatumas buvo tas, kad 40% privatizuojamos firmos kapitalo buvo perduodama trims valstybės kontroliuojamiems fondams: Nacionaliniam pensijų, Restitucijos, Plėtros. 20% buvo skirta išdalyti darbuotojams. Dėl likusių 40% pati privatizuojama firma – jos darbininkų taryba, o kai kuriais atvejais – ir direktorių taryba, galėjo nuspręsti, ar jos bus parduotos saviems už investicinius čekius, ar pašaliniams atviruose aukcionuose. Daugumoje įmonių buvo pasirinktas pirmas kelias. Taip didžioji įmonių dalis atsidūrė „savųjų" ir valstybės nuosavybėje, o tai iš esmės reiškė ikitransformacinės „savivaldos socializmo" tradicijos tąsą.

Realiai tai reiškė, kad įtvirtinama senosios, t.y. komunistinių laikų, administracijos kontrolė įmonėms. Nors neoliberaliųjų tarptautinių finansinių institucijų ekspertai tokį privatizacijos metodą ne be pagrindo vertina neigiamai, nes jis neatneša įmonėms naujo kapitalo bei vadybos naujovių (plg. 20.2), Slovėnijos firmos sugebėjo greitai įveikti šoką, kurį sukėlė rinkų buvusioje Jugoslavijoje praradimas, ir rasti naujų rinkų Vakarų Europoje ir kitose šalyse. Šią sėkmę galima paaiškinti tuo, kad, skirtingai nuo įmonių direktorių buvusioje Sovietų Sąjungoje (taip pat ir Lietuvoje), „nomenklatūriniai" slovėnų vadybininkai turėjo veiklos konkurencinėje rinkos aplinkoje (taip pat ir Vakaruose) patirtį ir šiuo atžvilgiu buvo labiau panašūs į Vakarų šalių didelių korporacijų vadybininkus. Svarbus buvo ir ką tik aptartas slovėnų diasporos bei reemigracijos vaidmuo.

Kaip ir Estija, Lietuva įgyvendino neoliberalųjį ekonominių reformų šoko terapijos modelį. Pačiame reformų įkarštyje pasikeitus politinei valdžiai (1992 m. rudenį LDDP laimėjus Seimo, o kitų metų pradžioje – ir Prezidento rinkimus), reformų pobūdis nepasikeitė, nors ir įgavo kai kurių bruožų, būdingų tam šališkų dalinių reformų keliui, kuris daugelį pokomunistinių šalių atvedė į politinį oligarchinį kapitalizmą (žr. 12.4). Lyginant su Estija, skyrėsi reformų seka. Estijoje pirmiausia buvo imtasi liberalizacijos ir makroekonominės stabilizacijos priemonių (žr. Beyer 2006: 225). Svarbiausia iš jų – nacionalinės valiutos įvedimas – buvo įgyvendinta jau 1992 m. vasarą. Privatizacija įsibėgėjo tik po makroekonominės stabilizacijos, kuri smarkiai sumažino tą hiperinfliacijos sukuriamą netikrumą, dėl kurio neįmanomi ekonominiai apskaičiavimai, būtini produktyviai ekonominei veiklai.

Estijoje gana solidžios įplaukos už privatizuotas valstybines įmones padėjo stabilizuoti biudžetą, kuriam dėl radikalios liberalizacijos ir mokesčių mažinimo labai stigo pajamų. Biudžeto konsolidacija bei subalansavimas leido anksti įgyvendinti viešojo administravimo reformą ir sukurti tą institucinę bei administracinę infrastruktūrą, be kurios laisva rinka virsta laukiniu kapitalizmu, kai kontraktų vykdymo priežiūrą užtikrina verslininkus reketuojančių bei tarpusavyje kariaujančių nusikalstamų grupuočių „stogai" (žr. 12.4). Lietuvos rinkos ekonominių reformų architektų mąstymui didžiausią įtaką darė marksistinės politinės ekonomijos schema, pagal kurią svarbiausiu skirtumu tarp kapitalizmo ir socializmo laikoma privati gamybos priemonių nuosavybė. Jie apvertė aukštyn kojomis tą schemą ir lemiamu dalyku kapitalizmui sukurti laikė kuo greitesnę ir visuotinę valstybinės, o ypač kolūkinės, nuosavybės privatizaciją.

Vėliau buvo imtasi ir vidinės, ir išorinės liberalizacijos, tik ne tokios radikalios kaip Estijoje, o makroekonominė stabilizacija buvo atidėta iki 1993 m. pradžios. Skirtingai negu Estijoje, ji ne iškart davė rezultatų: naujai įvesto lito kursas smarkiai svyravo iki pat sprendimo pereiti prie valiutų valdybos modelio. Jis pradėjo veikti nuo 1994 m. balandžio 1 d., kai litas buvo susietas su JAV doleriu. Vadinasi, Lietuva beveik dvejus metus atsiliko nuo Estijos stabdydama infliaciją, o tai sudarė sąlygas ilgiau veikti ir pelnytis „ankstyviesiems laimėtojams", visų pirma tiems verslininkams, kurie savo politinių ryšių dėka galėjo gauti dar neprivatizuotų bankų kreditų, sparčios infliacijos sąlygomis nesiskiriančių nuo valstybės dotacijų ar subsidijų.

Privatizacija atrodė tinkamiausia priemonė ir atsikūrusios Lietuvos valstybės legitimumui įtvirtinti. Todėl ji buvo pradėta rengti jau 1991 m., dar nesibaigusios konfrontacijos su sovietine okupacine kariuomene sąlygomis. Šalutiniai politiniai tikslai tikriausiai lėmė, kad nekilo minties kaip Slovėnijoje išnaudoti privatizaciją pensijų reformos tikslams ar konstruktyvesniam restitucijos problemos (kuri Lietuvoje iki galo neišspręsta iki šiol) sprendimui. Juk komunistų eksproprijuotos nuosavybės savininkams arba jų palikuonims galėjo būti grąžinama ne atimta nuosavybė, kuri per 50 metų spėjo smarkiai pasikeisti, bet išmokėtos kompensacijos investiciniais čekiais.

Galimas dalykas, jog kai kurie Lietuvos reformų autoriai suprato, kad kapitalizmas gali pats „išaugti iš apačios" – tereikia leisti steigti naujas privačias įmones, kurios konkuruotų su valstybinio sektoriaus įmonėmis. Tačiau nuo šio („kiniško") kapitalizmo kūrimo kelio (žr. sk. 10) atbaidė ne tik ilgo pereinamojo laikotarpio perspektyva, kuri buvo nepriimtina dėl ideologinių priežasčių, bet ir trumpai trukusių M. Gorbačiovo laikų reformų patirtis, kai buvo leista steigti privačias įmones (kooperatyvus). Ta patirtis rodė, kad šia teise pirmiausiai pasinaudodavo valstybinių įmonių vadovai bei su jais susiję asmenys. Jie panaudodavo kooperatyvus „išpumpuoti" lėšas iš valstybinių įmonių. Tai buvo daroma per pirkimo-pardavimo sutartis, pagal kurias valstybinės įmonės pigiai parduodavo produkciją savo vadovų ar jų statytinių įsteigtiems kooperatyvams, kurie paskui šią produkciją realizuodavo už rinkos kainą (žr. 20.3).

Kinijoje ir Vietname už tokius „korupcinius" veiksmus įmonių vadovams grėsė ir tebegresia griežtos bausmės (net ir mirties bausmė). Pokomunistinėse sovietinės erdvės šalyse tokie disciplinuojamieji svertai nebeveikė. Slovėnijoje jų nereikėjo, nes iš savivaldos laikų ji paveldėjo tokią įmonių valdymo tvarką, kad įmonės vadovai buvo realiai atskaitingi darbuotojų kolektyvams.

Pradinio lietuviškos privatizacijos varianto techninės detalės buvo nusižiūrėtos nuo čekų privatizacijos modelio. Jis buvo orientuotas į tuos korporacijų valdymo modelius, kuriuos pažangiausiais laiko neoliberalieji ekonomistai, idealizuojantys anglosaksiškąjį LRE kapitalizmą (žr. Frydman, Rapaczynski ir Earle 1993; Frydman ir Rapaczynski 1996 (1994); Frydman, Gray ir Rapaczynski 1996). Kaip jau rašėme apibūdindami LRE, kaip idealųjį kapitalizmo tipą (žr. 18.1), jo skiriamieji bruožai yra maža nuosavybės koncentracija, didelis

institucinių investuotojų vaidmuo ir dažna nuosavybės teisių kaita aktyvios prekybos vertybinių popierių biržose dėka.

Ta kaita sudaro realų „priešiško perėmimo“ pavojų, o tai ir turi skatinti įmonių vadybininkus maksimizuoti įmonės akcijų vertę rinkose. Esant plačiai nuosavybės teisių dispersijai, kai dauguma darbuotojų kartu yra ir kitų įmonių daliniai savininkai, formuojasi kapitalizmo modelis, kurį su tam tikromis išlygomis galima pavadinti „liaudies kapitalizmu“. Išlygos reikalingos dėl to, kad ir „liaudies kapitalizmo“ sąlygomis gali išlikti didelė nuosavybės teisių, tuo labiau ir pajamų nelygybė, o ženkli piliečių dalis gali likti atskirtyje.

Siekdami transformuoti valstybinį socializmą į „liaudies kapitalizmą“, rinkos reformų architektai Čekijoje neleido nuosavybės teisių į savo įmones įsigyti šių įmonių darbuotojams („saviesiems“) ir nustatė, kokią didžiausią nuosavybės teisių dalį atskiroje įmonėje gali turėti vienas investicinis fondas. Kaip netruko paaiškėti, čekiškasis kapitalizmo modelis nebuvo gyvybingas, nes jis eklektiškai sujungė abiejų kapitalizmo modelių – KRE ir LRE – elementus. Nesant aktyvios ir likvidžios akcijų rinkos, kuri yra būtina efektyviam LRE funkcionavimui, didžiausią galią įgijo bankai, kurių dauguma vis dar buvo valstybiniai (žr. 19.2).

Įmonių finansavimo bei valdymo priklausomybė nuo bankų yra būdingas KRE bruožas. Tačiau skirtingai nuo KRE šalių, kur bankai savo galią realizuoja tiesiogiai dalyvaudami įmonių valdyme bei suteikdami joms „kantrų kapitalą“, Čekijoje ji pasireiškė bankų įtaka investicinių fondų valdybų sprendimams. Dažniausiai tie sprendimai buvo daromi visiškai nesiskaitant su akcininkų interesais, o šie savo ruožtu nerodė to aktyvumo ir susidomėjimo investicinių fondų ir akcijų biržos reikalais, kokį rodo smulkieji investuotojai LRE šalyse.

Kadangi šiose šalyse nėra išplėtotos valstybinės socialinės apsaugos sistemos, viduriniosios klasės sluoksniai naudojasi privačių pensijų fondų paslaugomis ir aktyviai domisi jų reikalų būkle, o taip pat mėgina apsaugoti santaupas nuo nuvertėjimo įsigydami įmonių akcijų. Čekijoje (kaip ir kitose „liaudies kapitalizmą“ mėginusiose kurti pokomunistinėse šalyse) privatizacija nebuvo susieta su pensijų sistemos reforma, kuri buvo atidėta vėlesniam laikui. Iš valstybinio socializmo paveldėta pensijų sistema labiau atitiko KRE modelį ir nesiderino su nuosavybės teisių sistema, nukopijuota nuo pirmaujančių LRE šalių.

Lietuvoje čekiškas „liaudies kapitalizmo“ projektas buvo modifikuotas, kai 1992 m. balandžio 7 d. Seimo priimtas įstatymas „Dėl darbuotojų pirmenybės įsigyti privatizuojamų įmonių akcijų“ valstybinių ir valstybinių akcinių įmonių darbuotojams suteikė pirmenybės teisę įsigyti akcijų iki 30% įmonės įstatinio kapitalo. LDDP vyriausybė tą dalį dar labiau padidino, Seimui 1993 m. sausio 28 d. papildžius šį įstatymą pataisa, kuri darbuotojų dalį padidino iki 50% (Šabajevaitė 1997: 78–79). Negatyvias ekonomines šios praktikos pasekmes jau aptarėme (žr. 20.3).[168]

[168] Tai nereiškia, kad neįmanoma aptikti jokių „privatizacijos saviesiems“ pozityvių aspektų. Juos Slovėnijos pavyzdžiu aptarsime kitame skirsnyje.

Nei Čekijoje, nei juo labiau Lietuvoje masinė „čekinė“ privatizacija „liaudies kapitalizmo“ nesukūrė. „Nepasiteisino, kaip ir reikėjo tikėtis, kai kurių deputatų svajonės sukurti liaudinį kapitalizmą, t.y. visus paversti savininkais, išmokyti bizniauti“ (Šabajevaitė 1997: 82). Masinė privatizacija Lietuvoje vyko hiperinfliacijos sąlygomis, kuri sunaikino įmonių apyvartines lėšas ir neskatino jų produktyvios restruktūrizacijos. Ekonominė situacija ėmė keistis, tik kai jau baigiantis privatizacijai Lietuvos vyriausybė pagaliau ėmėsi makroekonominės stabilizacijos priemonių. Jų sėkmę užtikrino tarptautinių finansinių organizacijų finansinė parama, kuri sudarė sąlygas sustabdyti infliaciją, tačiau paliko vis didėjančios valstybės skolos naštą.

21.2. Kodėl kapitalizmas Lietuvoje yra estiškas, o ne slovėniškas?

Žinant, kad neoliberalios ekonominės politikos svarbiausias prioritetas yra kainų stabilumas (infliacijos minimizavimas), o už socialiai orientuotą valstybės politiką dažnai tenka sumokėti būtent infliacijos kainą, gali pasirodyti paradoksalu, kad ne neoliberaliai Estijai, bet neokorporacinei Slovėnijai vienintelei iš pokomunistinių valstybių pavyko patenkinti vadinamuosius Mastrichto kriterijus ir pirmajai (nuo 2007 sausio 1 d.) prisijungti prie euro zonos. Tačiau paradoksas tik tariamas: kaip ne kartą nurodė neokorporatizmo tyrinėtojai, būtent ši ekonominių interesų derinimo praktika sudaro optimalias sąlygas (ypač mažose šalyse) makroekonominiam stabilumui užtikrinti (žr. Gourevitch 1986; Katzenstein 1984; 1985).

Slovėniją ir galima laikyti ta pokomunistine šalimi (jeigu neimsime domėn Kinijos ir Vietnamo, dėl kurių ne visi tyrinėtojai sutaria, kad šios šalys jau išėjo iš komunizmo), kurioje pokomunistinė transformacija įvyko su mažiausiais socialiniais kaštais; ne sumažino, bet padidino visuomenės socialinę sanglaudą bei pasiekė geriausių makroekonominių rezultatų. Slovėnija yra pirmoji pokomunistinė šalis, iš Pasaulio banko skolininkų tapusi jo donore (2004 m.). O bene svarbiausia, kad Slovėnijos ekonomika savo konkurencingumu nedaug tenusileidžia Estijai. Jeigu remtumėmės Pasaulio ekonominio forumo 2006–07 metų pranešimu apie globalinį konkurencingumą, Estija 2006 m. buvo pati konkurencingiausia pokomunistinė šalis ir užėmė 25-ą vietą pagal Globalinio konkurencingumo indekso įvertį.[169]

Galima taip pat teigti, kad Slovėnijoje susiklosčiusi socialinė-ekonominė santvarka labiausiai priartėja prie KRE, kaip idealiojo kapitalizmo tipo (Buchen 2007; Feldmann 2006). Iš tikrųjų Slovėnijos darbo santykiuose, švietimo ir darbo jėgos apmokymo sistemoje, finansų sistemoje, firmų tarpusavio santykiuose, darbuotojų samdos santykiuose galima aptikti visus būdingus KRE požymius. Kas dar svarbiau, jie organiškai vienas

[169] http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/gcr_2006/gcr2006_rankings.pdf. Žiūrėta 2007 08 10. Slovėnija yra 33-ia (ją lenkia Čekija, kuri yra 29-a). Latvija yra 36-a, o Lietuva – 40-a ir atsilieka dar ir nuo 37-ą vietą užimančios Slovakijos.

kitą papildo pagal skirtingų sferų institucijų komplementarumo logiką (žr. 18.2). Su tam tikromis svarbiomis išlygomis, kurias suformuluosime toliau, tą patį galima pasakyti ir apie LRE Estijoje. Pirmiausiai iš eilės aptarsime nagrinėjamų šalių skirtumus visose P.A. Hallo ir D. Soskice's nurodytose kapitalizmo, kaip socialinės gamybos ir inovacijos sistemos, institucinėse sferose.

Žlugus komunistiniams režimams, visose Rytų ir Vidurio Europos šalyse smarkiai sumažėjo organizuotų į profesines sąjungas darbininkų skaičius. Tačiau jeigu Estijoje darbininkų, kurie yra profesinių sąjungų nariai, bendro darbininkų skaičiaus dalis smuko nuo 93 % 1990 m. iki 14 % 2001 m., tai Slovėnijoje ji sumažėjo tik nuo 69 % 1989 m. iki 41,3 % 2001 m. Jų dalis lieka didžiausia tarp visų Vidurio Europos ir Baltijos šalių (Feldmann 2006: 838). Estijoje visą sektorių apimančios kolektyvinės darbo sutartys sudarinėjamos tik viešajame sektoriuje. Šiuo atžvilgiu Lietuva yra beveik tokia pat (neo)liberali, kaip ir Estija – joje tik 15 % darbuotojų yra profesinių sąjungų nariai. Darbuotojų, kurie dirba pagal kolektyvines sutartis dėl darbo užmokesčio tarifų, procentinė dalis (13 %) Lietuvoje 2003–2004 metais buvo netgi mažesnė negu Estijoje (20 %). Šiuo atžvilgiu Lietuva yra absoliuti „čempionė" tarp Vidurio Europos ir Baltijos šalių (Kohl ir Platzer 2004: 237).

Kaip pažymi Boguslavas Gruževskis ir Inga Blažienė, „nepakankamas socialinis dialogas Lietuvoje apriboja užimtumo apsaugos teisinį reguliavimą. Darbo kodekse apytiksliai 40 straipsnių yra įrašyta 'nustatoma kolektyvinėse sutartyse'. Turint omenyje faktą, jog, skirtingais vertinimais, tik 10–15% šalies dirbančiųjų yra aprėpti kolektyvinėmis sutartimis, galima teigti, kad dalis Darbo kodekso nuostatų praktikoje iš esmės neveikia" (Gruževskis ir Blažienė 2005: 4). Be to, Lietuvos profesinės sąjungos veikia tik viešojo sektoriaus įmonėse ir tose, kurios buvo privatizuotos. Profesinių sąjungų veikla įmonėse, kurios atsirado kaip nauji pokomunistinio laikotarpio steiginiai, yra retai pasitaikanti išimtis.

Lietuvoje nežinoma ir apie privalomą darbuotojų atstovavimą kompanijų valdybose, kuris Vokietijos „kodeterminacijos" (*Mitbestimmung*) praktikos pavyzdžiu įtvirtintas Slovėnijos įstatymuose. Šiuo atžvilgiu Lietuva liberalumu (ar neoliberalumu) vėl pranoksta Estiją, kur tokio atstovavimo galimybę numato Estijos korporacijų valdymo įstatymai. Taip atsitiko todėl, kad siekdama kuo skubiau sukurti institucinius rėmus naujai kuriamai rinkos ekonomikai, Estijos vyriausybė 1991–1992 metais daugelį teisės aktų naujoms socialinio sritims reguliuoti tiesiog žodis žodin nusikopijavo nuo Vokietijos. Todėl jie, kaip ir apskritai Estijos korporacijų valdymo teisė, daug kuo skiriasi nuo anglosaksų LRE šalims būdingų normų.

Estijoje, kaip ir Vokietijoje (ir skirtingai nuo anglosaksų šalių), korporacijos turi du aukščiausius valdžios organus – priežiūros tarybą ir direktorių tarybą. Tačiau estai vokišką tvarką modifikavo: darbininkų atstovavimas firmos valdymo organuose yra darbdavių ir darbininkų susitarimo dalykas. Daugumoje įmonių, kur tokią galimybę numato įstatymas, valdymo praktikoje jis nėra taikomas. Komunistinio laikotarpio pabaigoje Estija, Lietuva ir Slovėnija (tiksliau, Sovietų Sąjunga ir Jugoslavija) turėjo panašias profesinio

parengimo sistemas. Ženkli jaunimo dalis vidurinį išsilavinimą įgydavo profesinėse techninėse mokyklose. Sudarant jų mokymo programas, Sovietų Sąjungoje didžiausią įtaką darydavo šakinės ministerijos, kurių įmonėse tų mokyklų absolventai ateityje turėdavo dirbti. Bendrojo lavinimo dalykams jose būdavo skiriamas tik antraeilis dėmesys. 1998 m. Estijoje buvo įgyvendinta profesinio parengimo reforma, kurios vienas iš tikslų buvo profesinio mokymo ir bendrojo lavinimo harmonizavimas labiau akcentuojant bendrųjų kompetencijų ugdymą. Tuo tarpu permainos Slovėnijoje vyko veikiau priešinga kryptimi, perimant atskirus vokiškos darbininkų mokymo sistemos elementus ir didinant Komercijos, Amatų rūmų bei profesinių sąjungų įtaką profesinio mokymo organizavimui.

Stebint švietimo sistemos raidą Lietuvoje, galima konstatuoti jos kaitą anglosaksiškos sistemos linkme. Tai rodo sumažėjęs profesinio techninio ir nepaprastai išaugęs universitetinio aukštojo išsilavinimo populiarumas. Universitetinis ugdymas yra orientuotas į bendrąsias kompetencijas (bendrojo žmogiškojo kapitalo įgijimą). Įgytas išsilavinimas būna menkai pritaikytas prie konkrečių darboviečių poreikių. Nors tai yra nuolatinių Lietuvos verslininkų nusiskundimų objektas, jie nenori prisiimti bent dalies išlaidų, be kurių aukštųjų mokyklų absolventai specifinio žmogiško kapitalo, pritaikyto prie konkrečios darbovietės poreikių, įgyti negali. Šiuo atžvilgiu labai iškalbingi darbdavių reikalavimai, kad aukštosios mokyklos mokėtų už absolventų mokomąją praktiką jų įmonėse. Nuo anglosaksų šalių nukopijuoti ir tie aukštojo mokslo Lietuvoje reformos pasiūlymai, kurie buvo aktyviai diskutuojami masinės informacijos priemonėse 2007–2008 metais.

Nušalinti nuo įtakos įmonių reikalams, darbuotojai Lietuvoje ir Estijoje menkai tapatinasi su savo darbovietėmis. Atliekant personalo tyrimus, priimta skirti keturis segmentus pagal darbuotojų lojalumą darbui, kurį dirba, ir įmonei, kurioje dirba. Tai (1) vedliai, kurie yra lojalūs ir darbui, ir įmonei; (2) karjeristai (ar kritikai), kurie yra lojalūs darbui, bet ne įmonei,; (3) tiesiog lojalieji (ar gyventojai), kurie lojalūs įmonei, bet abejingi dirbamam darbui, ir (4) pakeleiviai (ar atsiskyrėliai), kurie nėra lojalūs nei juos samdančiai įmonei, nei atliekamam darbui. 2007 m. *Factum Group* Čekijoje, Estijoje, Lietuvoje, Vengrijoje, Rusijoje, Slovakijoje ir Ukrainoje atlikto tyrimo duomenimis[170], Lietuvoje ir Estijoje pakeleivių daugiausiai (atitinkamai 61 ir 53%). Vedlių nuošimtis Lietuvoje yra pats mažiausias (tik 19%).[171] Kokybinius darbo santykių Estijoje bei Lietuvoje ir Slovėnijoje skirtumus gerai atspindi ir toks rodiklis, kaip vidutinė darbo vienoje darbovietėje trukmė. 1999 m. Estijoje ji buvo 6,9, Slovėnijoje – 12,1, Lietuvoje – 7,6 metų (žr. Cazes ir Nesporova 2001: 20; Gruževskis ir Blažienė 2005: 71).

---

170 Lietuvoje tyrimą atliko Rinkos analizės ir tyrimų grupė UAB „RAIT“.

171 Žr. http://www.rait.lt/print.php?pid=133&id=62. 2005 m. panašų tyrimą atliko viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų bendrovė TNS Gallup. Šio tyrimo duomenimis, Estijoje pakeleivių daugiau, negu Lietuvoje. Abi šalys vedlių nuošimčiu (Lietuva 11%, Estija 12%) ženkliai atsiliko ir nuo Vidurio Europos (22%), ir nuo Vakarų Europos (17%), ir pasaulinio (19%) vidurkio. Žr.: http://www.tns-gallup.lt:80/lt/disp.php/lt_news/lt_news_166?view=print. Žiūrėta 2007 11 10.

Estijoje silpnai organizuoti ne tik darbuotojai (darbėmiai), bet ir darbdaviai. Iš 28 000 aktyviai veikiančių firmų tik 1000 yra Estijos centrinės darbdavių organizacijos narės (Feldmann 2006: 839). Panašu, kad Lietuva šiuo atžvilgiu pranoksta Estiją, tačiau joje veikiančios darbdavių organizacijos yra ne ką mažiau susiskaldžiusios už profesines sąjungas. Tuo tarpu Slovėnijoje situacija skiriasi iš esmės, nes šioje šalyje verslininkų narystė Komercijos rūmuose yra privaloma. Tokia darbdavių organizacija drauge su plačia darbuotojų naryste profesinėse sąjungose sudaro prielaidas veikti korporatizmui, kaip ekonominių interesų derinimo bei ekonominės politikos formavimo praktikai (žr. 15.5; Molina ir Rhodes 2002; Krupavičius ir Lukošaitis 2004: 178–212).

Čia tiesiog būtina pažymėti, kad Slovėnija yra viena iš palyginti nedaugelio liberalių demokratinių pasaulio šalių, kuriose korporatizmas yra ne tik neformali praktika, bet ir valstybės konstitucijoje įtvirtintas aukščiausių valstybės valdžios įstaigų sandaros konstrukcinis elementas. Slovėnijos parlamentą sudaro dveji rūmai. 90 atstovų į žemesniuosius rūmus (Valstybės susirinkimą; *Državni zbor*) renkami pagal rinkimų tvarką, kuri labai panaši į lietuviškąją: dalis – vienmandatėse apygardose, o kiti – daugiamandatėje apygardoje pagal proporcinę sistemą. Užtat 40 vietų aukštesniuosiuose rūmuose (Valstybės taryboje; *Državni svet*), kurių galios yra panašios į Didžiosios Britanijos Lordų rūmų, atitenka socialinių, ekonominių, profesinių ir vietinių grupių atstovams.

Be to, nuo 1994 m. veikia trišalė Ekonominė-socialinė taryba, kurioje atskirų ekonomikos šakų mastu deramasi dėl kas vieneri ar dveji metai atnaujinamo „socialinio pakto“ sąlygų (žr. Lukšič 2003: 520). Sudaromos dvi nacionalinės sutartys – viena valstybiniam, o kita – privačiajam sektoriui. Šiose sutartyse nustatomi minimalūs darbo užmokesčio tarifai skirtingų specialybių darbuotojams, užimantiems tam tikras pareigas. Ši interesų derinimo praktika gali veikti tik gero darbdavių ir darbuotojų organizuotumo dėka ir atlieka svarbų vaidmenį, palaikant šalies makroekonominę pusiausvyrą. Tuo tarpu Estijoje ir Lietuvoje dėl galios asimetrijos (vyriausybės ir verslo naudai) reguliarūs trišaliai vyriausybės, darbdavių susivienijimų ir profesinių sąjungų atstovų susitikimai tėra vyriausybės viešųjų ryšių akcijos, rengiamos prieš paskelbiant jau nuspręstas ekonominės politikos priemones (žr. Ost 2000). Taigi ne tik darbo santykiais, bet ir interesų grupių sistemomis ir Lietuva, ir Estija demonstruoja ryškius (neo)liberalaus kapitalizmo bruožus, tuo tarpu kai Slovėnijos institucinės praktikos šiose srityse kai kuo netgi pranoksta klasikinį skandinaviškąjį socialdemokratinį ir kontinentinį europinį korporatizmą.

Labai ryškūs Estijos ir Slovėnijos skirtumai korporacijų nuosavybės ir jų valdymo santykių srityje. Jie yra skirtingų abiejose šalyse taikytų privatizacijos strategijų padarinys, kuriuos jau aptarėme ankstesniame skirsnyje. Dėl priežasčių, kurias jau mėginome išsiaiškinti (žr. 20.5), Estijai kur kas geriau negu kitoms Baltijos šalims sekėsi sudominti užsienio investuotojus parduodamomis stambiomis įmonėmis. Todėl Estija užsienio investicijomis lenkia ne tik Lietuvą, bet ir Slovėniją. Jungtinių Tautų prekybos ir plėtros konferencijos (*United Nations Conference on Trade and Development*; UNCTAD) duomenimis, 2005 m. Estija buvo sukaupusi 12, 274 mlrd., Lietuva – 6, 461 mlrd., Slovė-

nija – 8, 064 mlrd. USD tiesioginių užsienio investicijų (*Foreign Direct Investment; FDI*) (United Nations Conference on Trade and Development 2006). Skaičiuojant vienam gyventojui – 9334 USD Estijoje, 1872 USD Lietuvoje ir 4162 USD Slovėnijoje. Šiuo rodikliu Estija yra absoliuti visų pokomunistinių šalių čempionė.

Taip pat jau aptarta (žr. 21.1) Slovėnijos pasirinkta privatizacijos schema suvaidino svarbų vaidmenį dedant slovėniškojo pokomunistinio korporatizmo pamatus, tačiau nesudarė sąlygų jau pačioje transformacijos pradžioje pritraukti daugiau užsienio kapitalo. Užsienio kapitalas į Slovėnijos ekonomiką aktyviau pradėjo skverbtis tik po 2000 m., stojimo į ES išvakarėse liberalizavus kai kuriuos anksčiau valstybės kontroliuotus sektorius (visų pirma bankininkystę) (žr. Bandelj 2006; Lindstrom ir Piroska 2007). Tai kai kurie analitikai laiko slovėnų kapitalizmo silpnybe (žr., pavyzdžiui, Rothacher 2002: 356–357). Tačiau kiti privatizacijos Rytų ir Vidurio Europoje tyrinėtojai teigia, kad per kelis pokario dešimtmečius sukaupto kapitalo pardavimas užsienio korporacijoms už palyginti mažą kainą yra vienas iš labiausiai abejotinų privatizacijos ir pokomunistinės transformacijos apskritai aspektų.

Ne visi ekonomikos analitikai sutinka, kad bet kokios užsienio kapitalo investicijos ir bet kokiomis sąlygomis skatina ekonomikos augimą, ir nurodo, kad tam tikromis sąlygomis gali jį netgi slopinti. Vienas žymiausių slovėnų ekonomistų Jože Mencingeris teigia, kad taip būdavo ir tais atvejais, kai užsienio investicijos buvo ne „plyno lauko“ investicijos, bet buvo naudojamos privatizuojamoms įmonėms įsigyti. „Tiesioginės užsienio investicijos buvo daugiausiai pirkimai, susiję su masine ir dažnai politiškai motyvuota privatizacija. Pirkimai automatiškai nebuvo investicijos į realius aktyvus (*real assets*), nes pirkimų įplaukos buvo sunaudotos vartojimui ir importui“ (Mencinger 2003: 502). Suskaičiavęs Vengrijos – šalies, kurioje užsienio kapitalas itin aktyviai dalyvavo privatizacijoje, – biudžeto įplaukas už užsienio firmoms parduotus valstybinio kapitalo aktyvus, žymus privatizacijos tyrinėtojas Kazimierzas Poznanskis daro išvadą, kad jos buvo parduotos tik už 10% jų realios vertės (Poznanski 2001: 332).

K. Poznanskio skaičiavimų metodika galima abejoti tuo pagrindu, kad privatizacija vyko dar nesusiformavus veikiančiai kapitalo rinkai, kuri viena yra pajėgi adekvačiai nustatyti privatizuojamų įmonių vertę. Tačiau verti dėmesio kiti jo argumentai, kad šalies gamybinių jėgų „padovanojimas“ užsienio kapitalui gali turėti ir neigiamų pasekmių jos tolesnei socialinei ir ekonominei raidai. Su tokiomis pasekmėmis susiduriame ne tik tuo atveju, kai užsienio kompanijos įsigyja įmones tik tam, kad jas uždarytų ir perimtų jų turėtą vidaus rinkos dalį ar likviduotų potencialų konkurentą.

Didėjant užsienio kapitalo (ypač vadinamųjų „karštųjų pinigų“) vaidmeniui, šalis darosi labiau pažeidžiama egzogeniškos kilmės sukrėtimų, kurių etaloniniu pavyzdžiu gali būti 1997 m. Azijos krizė, kai kilus panikai, užsienio kapitalas, nesiskaitydamas su nuostoliais, „pabėgo“ iš šalių, staiga praradusių anksčiau turėtą saugių investavimo vietų reputaciją. Taip pat ir tuo atveju, kai perstruktūruotos ir technologiškai atnaujintos įmonės sėkmingai veikia, didžioji pelno dalis yra ne reinvestuojama, bet pervedama į užsienį.

Užsienio kapitalo importas reiškia ir kapitalistų importą. Nacionalinės kapitalistų (ar ekonominės buržuazijos) klasės formavimasis vyksta silpnai ir lėtai.

Besiformuojančios Lietuvos kapitalistų klasės kilmė netyrinėta. Galima pasakyti tik tiek, kad dėl vėlyvo užsienio kapitalo atėjimo į Lietuvą vietinių kapitalistų rankose čia atsidūrė didesnė buvusios valstybinės nuosavybės dalis, negu tai atsitiko kitose Vidurio Europos šalyse ir Estijoje. Šiuo atžvilgiu Lietuva neatitinka I. Szelenyi'o „kapitalizmo iš išorės" idealiojo tipo, kuriam jis priskiria ir visas Baltijos šalis. „Iš kitų Baltijos valstybių Lietuva išsiskiria tuo, kad čia susikūrė stambios nacionalinio kapitalo bendrovės ar bendrovių grupės: ‚VP Market', UAB koncernas ‚Achemos grupė', UAB ‚Vakarų skirstomieji tinklai', UAB ‚Alita' ir kt." (Solnyškienė 2004: 48).

Jeigu atsiribosime nuo naujosios kapitalistų klasės kilmės klausimo, nes reikia papildomų tyrimų[172], galėsime teigti, kad, nepaisant visų privatizacijos saviesiems trūkumų, ji vis dėlto sudaro palankesnes sąlygas nacionalinei ekonominei buržuazijai formuotis, ir neužveria kelio užsienio kapitalui ateiti vėliau, kai jau efektyviai veikia kapitalo rinka. Ji užtikrina adekvatesnį parduodamo turto įvertinimą, sudarantį sąlygas jį realiai parduoti, o ne tiesiog atiduoti užsienio savininkams, o tai iš tikrųjų vyko pirmosios pokomunistinės dekados pradžioje, kai tarptautinėje rinkoje staiga išaugo privatizuojamo turto pasiūla ir numušė jo kainas. Slovėnijos pasirinktas privatizacijos kelias užtikrina, kad ateityje, pagausėjus užsienio investicijų, kapitalas į šią šalį ateis kur kas palankesnėmis jai sąlygomis, negu tos, kuriomis jis įgijo Estijos, Vengrijos ir kai kurių kitų pokomunistinių šalių ekonomikos kontrolę.

Tuo tarpu galima konstatuoti, kad Slovėnijos ekonomika ligi šiol sugebėjo užtikrinti gana aukštą kapitalo kaupimo iš savo vidinių išteklių lygį. Tai rodo tas faktas, kad ji ne tik išlaikė, bet ir padidino savo konkurencingumą. Kaip rodo užsienio prekybos balanso analizė, Estija turi santykinių pranašumų medienos, tekstilės, skalūnų pramonėje. Slovėnija pranašumų turi ne tik tokiose tipiškose Rytų ir Vidurio Europos šalims srityse, kaip medienos perdirbimo ir rūbų pramonė, bet ir elektrotechnikos, chemijos (ypač farmacinės), variklių gamybos pramonėje (žr. Buchen 2007: 80–82). Ramūno Vilpišausko pateikiamais paskutiniojo XX a. dešimtmečio pabaigos duomenimis, Lietuva tuo metu turėjo santykinių pranašumų tokiose gamybos srityse, kaip drabužiai ir jų priedai, naftos produktai, elektros srovė, mediena, tekstilė, „elektros įrenginiai ir prietaisai, kitur nepriskirti" (Vilpišauskas 2001: 140).

Santykinių pranašumų atspindžiu gali būti ir tiesioginių užsienio investicijų pasiskirstymas. Nors, kaip jau buvo pažymėta, užsienio kapitalo investicijomis (skaičiuojant vienam gyventojui) Estija daugiau nei dvigubai lenkia Slovėniją, šioje šalyje daugiausia investuojama į pramonę (ypač farmacijos), tuo tarpu kai Estijoje užsienio investicijos koncentruojasi finansinio tarpininkavimo, prekybos nekilnojamu turtu, nuomos srityse. Skiriasi ir to

[172] Jau aptarti (žr. 19.3) Lawrence P. Kingo tyrimai (kurie, deja, atlikti tik Čekijoje, Lenkijoje ir Vengrijoje; žr. King 2001b) rodo, kad toks atvejis, kai įmonės akcijų kontrolinio paketo savininkas yra jos buvęs anais laikais direktorius, nėra tipiškas.

kapitalo kilmė. Slovėnijoje dominuoja kapitalas iš kaimyninių KRE šalių – Austrijos ir Vokietijos, tuo tarpu Estija išsiskiria didžiausia santykine JAV kapitalo dalimi, palyginus su kitomis pokomunistinėmis šalimis. Clemensas Buchenas mano, kad tai irgi galima sieti su estų kapitalizmo artimumu LRE, o slovėniškojo – KRE (Buchen 2007: 83–84).

Kaip žinoma, Lietuvos konservatorių vyriausybės pastangos pritraukti į Lietuvą daugiau JAV kapitalo baigėsi „Mažeikių naftos" privatizacijos fiasko. 2005 m. pabaigos duomenimis, daugiausia lėšų Lietuvoje yra investavę Danijos (15,2% visų tiesioginių užsienio investicijų), Švedijos (13,6%), Rusijos (12,9%), Vokietijos (11,6%) investuotojai. Kaip ir Slovėnijoje, Lietuvoje palyginti daug užsienio kapitalo (33,1% visų investicijų) investuojama į apdirbamąją pramonę (Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija. Ekonominės analizės departamentas 2006: 5, 3).[173] Tiesa, šio panašumo nederėtų sureikšminti, nes Lietuvoje didelę įtaką šiam rodikliui turi vienos įmonės – „Mažeikių naftos" faktorius. Antai Lenkijos kompanijai „PKN Orlen" įsigijus „Mažeikių naftą", jau 2006 m. Lenkija tapo šalimi, pirmaujančia savo kapitalo investicijomis Lietuvoje (22,6 proc. visų tiesioginių užsienio investicijų (Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija. Ekonominės analizės departamentas 2007: 15).

Galima spėti, kad vienas iš svarbiausių Slovėnijos ekonomikos konkurencingumo veiksnių buvo privatizacijos kelio dėka konsoliduota darbo santykių sistema, skatinanti darbuotojus identifikuotis su „savo" įmonėmis, investuoti į specifinių įgūdžių įgijimą, ir tokiu būdu įgalinanti jas sėkmingai konkuruoti kokybe palyginti aukštų technologijų produktų rinkose. „Jeigu mes priimame prielaidą, kad darbuotojų nuosavybė gali juos skatinti įgyti specifiškų firmai įgūdžių ((Blair 1999), tai Estijos ir Slovėnijos, kaip priešingybių, palyginimas implikuoja potencialius perėjimo institucinius komplementarumus. Šiuo atveju darbuotojai savininkai pokomunistinėse koordinuotų rinkų ekonomikose galėtų būti funkcinis efektyvios bankų sistemos ekvivalentas (Crouch et al. 2005: 375). Kaip matėme, Slovėnijos bankininkystės sektorius negali pateikti ‚kantraus kapitalo' kompanijoms, kurių vadybininkai negali įtikinamai pažadėti, kad jie išlaikys darbo jėgą pablogėjus ekonominei konjunktūrai. Tokiu atveju ekvivalentiška paskata darbuotojams įgyti specifišką firmai žmogišką kapitalą gali būti kompanijos akcijų nuosavybė ir ją atitinkanti atsakomybė" (Buchen 2007: 74–75).

Atsižvelgus į šias aplinkybes, nestebina ir dar vienas kontrastas tarp Estijos ir Lietuvos kapitalizmo iš vienos pusės bei Slovėnijos – iš kitos, išryškinantis jų priklausomybę skirtingiems kapitalizmo tipams. Slovėnija išsiskiria aukštu ir darbo vietos apsaugos (*employment protection*) ir socialinės apsaugos praradus darbą (*unemployment protection*) lygiu, kuris matuojamas pašalpos, gaunamos praradus darbą, dydžiu (Buchen 2007: 75–78). Slovėnijoje praradęs darbą asmuo iki 24 mėnesių gauna 61% gauto atlyginimo dydžio pašalpą. Estija iki 2003 m. reformos (Lietuvoje analogiška reforma įvykdyta 2005 m.) buvo viena iš pokomunistinio pasaulio (anti)rekordininkų – praradusio darbą asmens laukė pašalpa, lygi

[173] Estijoje investicijos į apdirbamąją pramonę sudaro tik 13,6% visų investicijų, Latvijoje – 18%.

tik 10% vidutinio mėnesinio atlyginimo (Buchen 2007: 78). Nors draudimo nuo nedarbo išmokos bei bedarbio pašalpos buvo kur kas mažesnės, nedarbo lygis ir Estijoje (10%), ir Lietuvoje (16%) stojimo į ES išvakarėse (2003 m.) buvo aukštesnis negu Slovėnijoje (6%). Netrukus nedarbo problemą Lietuvoje išsprendė labai išaugusi po Lietuvos įstojimo į ES emigracija. Duomenų, kad Slovėnijos įstojimą į ES būtų lydėjusi emigracijos banga, nėra.

Nors Estijos, o taip pat – tik kiek menkesniu mastu – ir Lietuvos ekonominių institucijų architektūroje galima aptikti daugelį būdingų LRE bruožų, vis dėlto būtų netikslu teigti, kad ji visiškai atitinka LRE idealųjį tipą. Nukrypimai ir neatitikimai kyla, pirma (kaip jau minėjome), dėl to, kad dauguma Estijos ir Lietuvos įstatymų, reguliuojančių verslą ir darbo santykius, buvo nukopijuoti nuo Europos šalių (Estijos atveju – Vokietijos) įstatymų, kurie yra pritaikyti prie KRE, t.y. prie Vakarų Europos kontinentinio kapitalizmo realijų. Pavyzdžiu gali būti Estijos korporacijų teisė, numatanti priežiūros ir direktorių tarybas, darbuotojų dalyvavimą įmonių valdyme, kolektyvines darbo sutartis. Nors daugelis šių įstatymų normų praktikoje yra ignoruojamos, jos sudaro potencialiai platesnes galimybes profesinių sąjungų ir kitokių darbininkų organizacijų veiklai reikštis, negu tai būdinga anglosaksų LRE šalims.

Antra, netgi pačiose liberaliausiose pokomunistinėse šalyse palyginti silpnai išplėtotas finansų sektorius (Lane 2007; 2005). Svarbiausi jo plėtros rodikliai yra (1) kapitalizacija akcijų biržoje (matuojama visuminės akcijų, kuriomis prekiaujama akcijų biržose, vertės ir BVP santykiu), (2) sandėrių akcijų biržoje vertės ir BVP dydžio santykis, (3) sandėrių akcijų biržoje vertės ir kapitalizacijos akcijų biržoje santykis, (4) paskolų, išduotų privačiam sektoriui, ir BVP santykis. Žemas kapitalizacijos lygis rodo, kad akcijų biržose prekiaujama palyginti nedidelės įmonių dalies akcijomis. Tiesa, šiuo požiūriu smarkiai tarpusavyje skiriasi ir „senos“ bei turtingos kapitalistinės šalys (plg. Vokietiją ir JAV), nes P. A. Hallo ir D. Soskice's vadinamose KRE šalyse pagrindinis įmonių finansavimo šaltinis yra bankų kreditai, o ne pajamos iš akcijų pardavimo. Tačiau netgi nuo jų pokomunistinio kapitalizmo šalys smarkiai atsilieka (žr. pav. 21.1).

Antras ir trečias rodiklis leidžia spręsti apie akcijų biržų aktyvumą ir likvidumą. Sandėrių akcijų biržoje vertės ir BVP dydžio santykis apskaičiuojamas padalijant metinę pirkimo-pardavimo sandėrių akcijų biržoje verčių sumą iš atitinkamos šalies BVP dydžio (žr. 21.2 pav.). Sandėrių akcijų biržoje vertė BVP procentais nustatoma, dalijant metinę pirkimo-pardavimo sandėrių akcijų biržoje verčių sumą iš vidutinės metinės kapitalizacijos akcijų biržoje, kuri savo ruožtu yra akcijų biržoje listinguotų įmonių akcijų visuminės vertės metų pradžioje ir metų pabaigoje vidurkis (žr. 21.3 pav.). Nors ir vieno, ir kito rodiklio reikšmėmis Estija pranoksta ir kitas Baltijos šalis, ir Slovėniją, tikroji (labai kukli) šių rodiklių įverčių reikšmė paaiškėja juos palyginus su atitinkamais šalių su giliomis ir likvidžiomis finansinėmis rinkomis rodikliais. 2005 m. JAV biržos sandėrių vertė buvo 173%, Didžiojoje Britanijoje – 190%, Japonijoje – 110%, Vokietijoje – 63% šių šalių BVP vertės.

21.2-me pav. pateikti duomenys rodo, kad išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse nuosavybės teisių, per metus atsiduriančių pas kitus savininkus, vertė vos ne du kartus pranoksta per tą patį laiką sukuriamo naujo turto vertę. 21.3-me pav. pateikti duomenys apie akcijų,

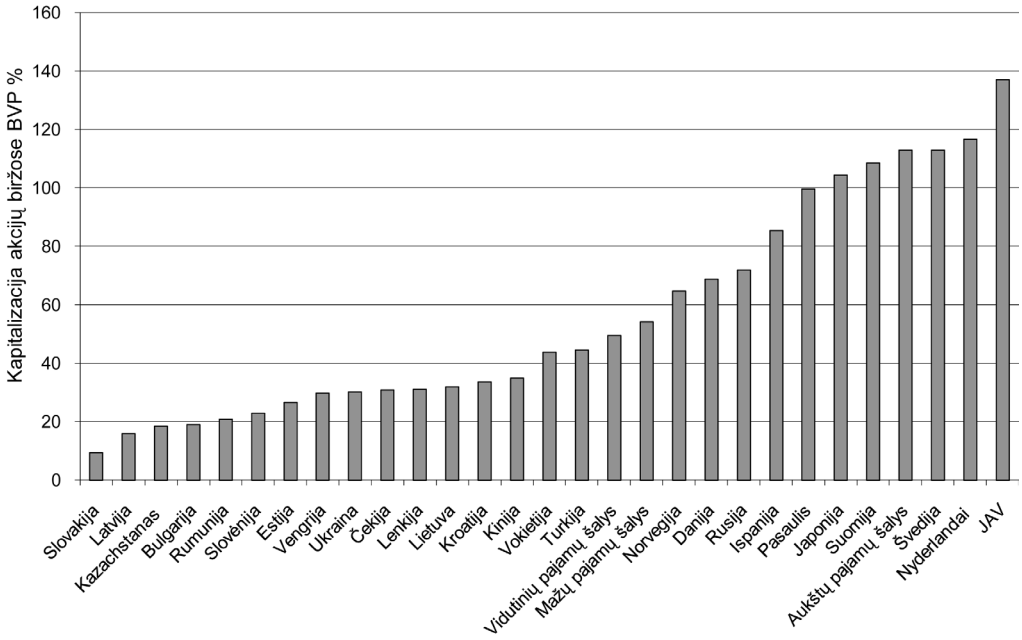

21.1 pav. Kapitalizacija akcijų biržose 2005 m. Šaltinis:
World Bank: World Development Indicators 2007. (http://www.worldbank.org).

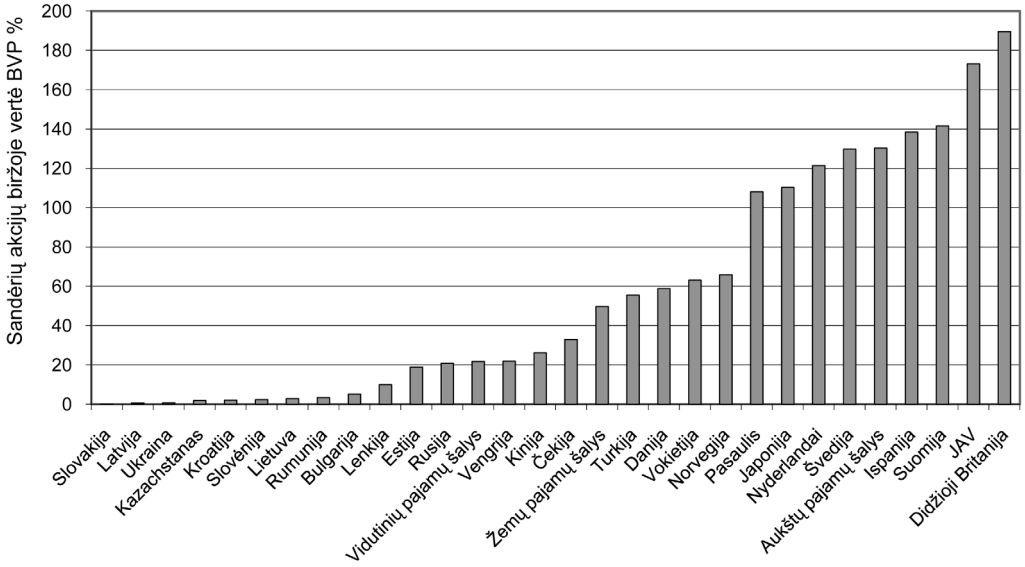

21.2 pav. Sandėrių akcijų biržose vertė BVP procentais 2005 m.
Šaltinis: *World Bank: World Development Indicators 2007.* (http://www.worldbank.org).

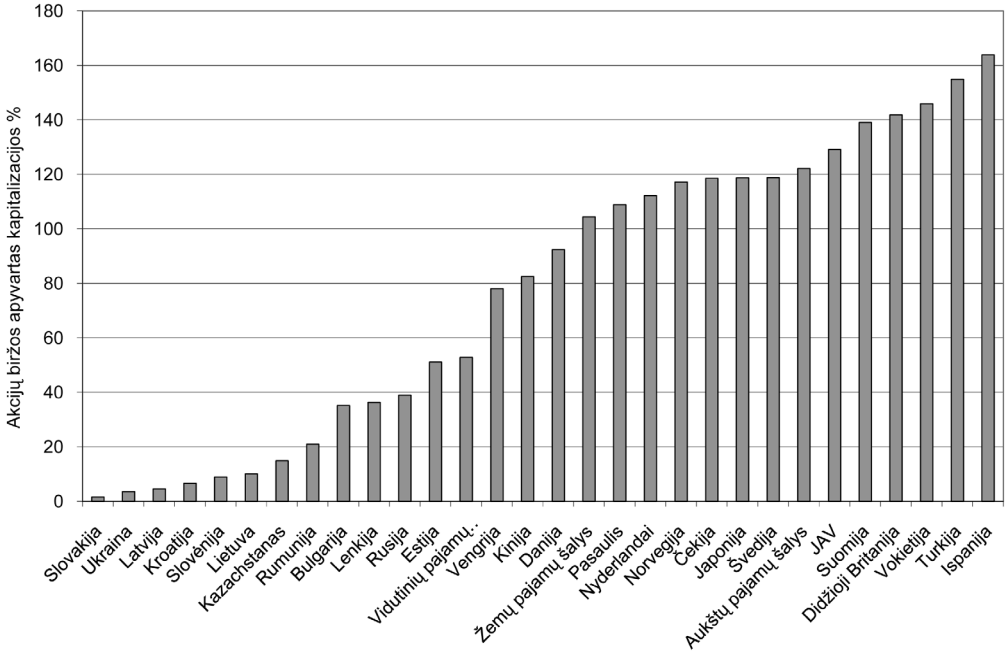

21.3 pav. Apyvarta akcijų biržose kapitalizacijos procentais.
Šaltinis: *World Bank: World Development Indicators 2007.* (http://www.worldbank.org).

per metus parduotų kitiems savininkams, vertės santykį su visumine akcijų biržoje įvertintų nuosavybės teisių verte, leidžia spręsti, kiek dažnai tai vyksta. Jeigu neskaičiuosime atskirų rekordinių metų, tai pačiose „pažangiausiose“ pokomunistinio kapitalizmo šalyse šis rodiklis svyruoja tarp 20–50%. Tai reiškia, kad akcijos ilgai užsibūna pas tuos pačius šeimininkus. Akcijos perkamos, siekiant įgyti kontrolinį kokios nors korporacijos akcijų paketą, o ne lošiant biržoje, kaip būdinga šalims su išplėtotomis finansinėmis rinkomis.

Tuo galima paaiškinti ir didelius metinius šio rodiklio svyravimus pokomunistinėse šalyse. Kai akcijų išplatinimo būdu parduodamas koks nors valstybės nuosavybėje užsilikęs vietinis “gigantas”, šio rodiklio įverčiai pašoka, o paskui vėl sustingsta žemai. Išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse šio rodiklio reikšmės yra keleriopai didesnės, o tai byloja apie kur kas didesnį nuosavybės teisių judrumą. 2005 m. akcijų biržų apyvartos rodiklis JAV buvo 129%, Didžiojoje Britanijoje – 142%, Japonijoje – 119%, Vokietijoje – 145% visuminės rinkos kapitalizacijos.

Estijoje, o ypač Lietuvoje, itin populiaria įmonės organizacijos teisine forma tebėra uždaroji akcinė bendrovė, kurios savininkai dažniausiai yra ir vadybininkai (direktoriai). Tokios bendrovės akcijomis neprekiaujama rinkoje, ir pašaliniai negali įgyti jos dalinės nuosavybės teisių. Šiuo atžvilgiu pokomunistinis kapitalizmas skiriasi ir nuo LRE šalių „akcininkų kapitalizmo“ (*stockholder capitalism*), kur korporacijų vadybininkų priežiūrą

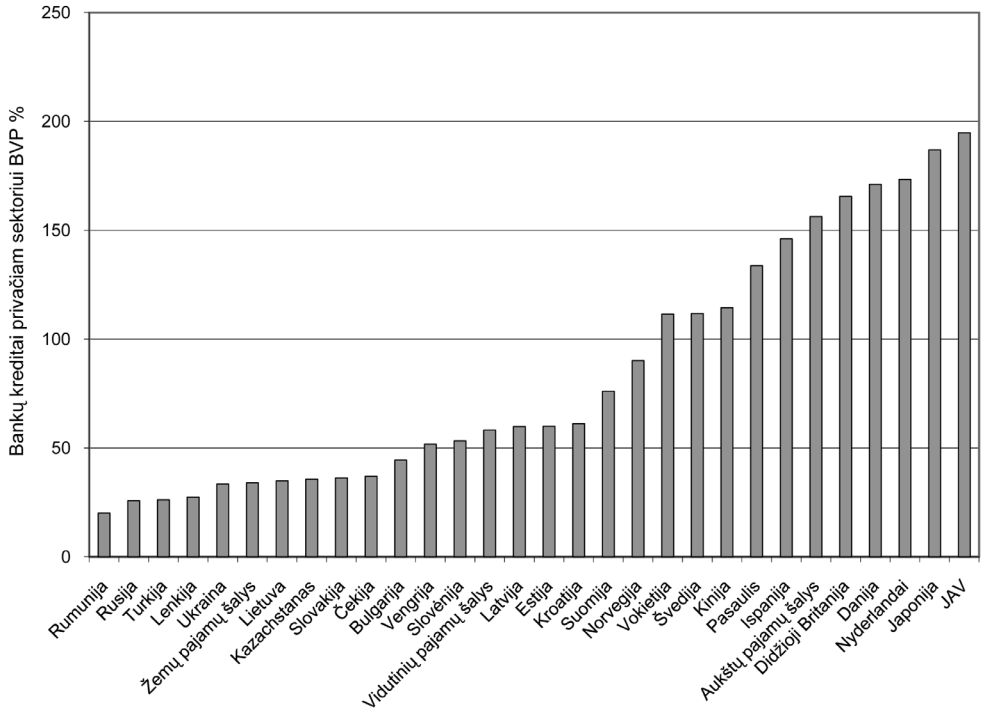

21.4 pav. Privačiam sektoriui išduoti bankų kreditai BVP procentais. 2005 m.
Šaltinis: *World Bank: World Development Indicators 2007.* (http://www.worldbank.org).

užtikrina „priešiško perėmimo“ grėsmė bei vadybininkų siekis pagerinti savo pozicijas vadybininkų darbo rinkoje, ir nuo KRE „suinteresuotųjų kapitalizmo“ (*stakeholder capitalism*), kur vadybininkų priežiūrą vykdo bankai, turintys pakankamai kompetentingų šiam uždaviniui žmogiškųjų išteklių (plg. Dore 2000).

Pokomunistinis Lietuvos, o kiek mažesniu mastu – ir Estijos, kapitalizmas šiuo atžvilgiu labiau primena senovinį XIX a. kapitalizmą, kai savininko ir vadybininko funkcijos dar nebuvo išsiskyrusios. Tačiau ir tais atvejais, kai firmos yra atviros, t.y. jų akcijomis prekiaujama akcijų biržose, tarp jų savininkų galima identifikuoti privatų arba juridinį investuotoją (ne banką), kuris yra kontrolinio akcijų paketo savininkas ir kuriam tenka pagrindinis vaidmuo prižiūrint ir kontroliuojant vyriausius firmos vadybininkus.

Pokomunistinio kapitalizmo šalyse kur kas silpniau išplėtoti ir kredito santykiai, kuriuos garsus vokiečių istorinės mokyklos nacionalinėje ekonomikoje atstovas Bruno Hildebrandas (1812–1878) kadaise netgi laikė svarbiausiu kapitalistinės ekonomikos bruožu ir skyrė tris evoliucines ekonominio gyvenimo raidos pakopas – natūrinę, piniginę ir kredito ekonomiką (žr. Norkus 2003 (2001): 306). Tai parodo duomenys apie bankų išduotų privatiems klientams kreditų bendros apimties santykį su BVP (žr. 21.4 pav.).

Nesant nei aktyvių, gilių bei likvidžių akcijų biržų, nei adekvačios bankinio kredito pasiūlos, tiesioginės užsienio investicijos ir atidėjimai iš pelno yra svarbiausias gamybos plėtros arba atnaujinimo finansavimo šaltinis.

Trečiasis pokomunistinio ir senojo Vakarų šalių kapitalizmo skirtumas ir yra tas, kad pokomunistinės šalys yra kapitalo importuotojos, o ne eksportuotojos. Užsienio investicijų dalis šiose šalyse žymiai pranoksta tą dalį, kurią jos užima senųjų kapitalistinių šalių sukaupto kapitalo struktūroje (Lane 2007: 26). Šiose šalyse dominuoja kapitalo kaupimas iš vidinių šaltinių. Tarp stambiausių transnacionalinių korporacijų palyginti nedaug tokių, kurių pagrindinis kapitalas būtų kilęs iš pokomunistinių šalių. Į laikraščio *Financial Times* kasmet sudaromą 500 pačių stambiausių (pagal kapitalo vertę) pasaulio privačių korporacijų sąrašą 2007 m. pateko tik devynios korporacijos iš pokomunistinių šalių (neįskaitant Kinijos). Aštuonios yra Rusijos kompanijos, užsiimančios daugiausia energetinių išteklių eksportu (Gazprom, Surgutneftegaz, Rosneft, Lukoil, Sibneft ir kt.), ir viena – iš Čekijos (elektros gamybos koncernas ČEZ).[174]

Nors kai kurios pokomunistinės šalys (Čekija, Lenkija, Vengrija, Estija) pritraukia dideles užsienio kapitalo investicijas, tik nedaugelio jų korporacijų akcijos yra kotiruojamos tarptautinėse biržose (New Yorke, Londone ar kituose pasauliniuose finansų centruose). Tam būtina reguliariai pateikti duomenis apie savo veiklą, kurie atitiktų griežtus audito standartus. Autoriaus turimais duomenimis, 2007 m. vienos vienintelės Lietuvos kompanijos (TEO LT, AB)[175] akcijos listinguojamos užsienio (Londono) biržoje.

Siekiant sukurti aktyvią ir likvidžią akcijų rinką, būtina patikimai apsaugoti smulkiųjų akcininkų teises – taip, kad akcijų pirkimas ir pardavimas besiformuojančiai vidurinei klasei taptų patrauklesne santaupų saugojimo forma, negu jų laikymas bankuose (žr. Gourevitch ir Shinn 2005). Kai kurie tyrinėtojai nurodo, kad pokomunistinėse šalyse taikomos teisinio reguliavimo priemonės, kuriomis siekiama tas teises apsaugoti – visų pirma stambiųjų akcininkų įpareigojimas išpirkti smulkiųjų akcijas, kai vieno iš akcininkų valdomų akcijų dalis pranoksta tam tikrą slenkstį, – veikiau stabdo nei skatina uždarųjų bendrovių transformaciją į atvirąsias bei kapitalizacijos akcijų biržoje augimą (Berglöf ir Pajuste, 2003; Olsson, Ham ir Rafferty 2005; žr. taip pat Olsson ir Alasheyeva 2001).

Aktyvios ir likvidžios akcijų rinkos susiformavimas įmanomas tik kaip ilgalaikio proceso padarinys ir yra neatsiejamas nuo bendros ekonomikos pažangos. Neoliberalieji LRE kapitalizmo apologetai teigia, kad LRE institucijų įsivedimas yra trumpiausias ir greičiausias kelias šaliai praturtėti. Tikrovė, panašu, yra kitokia – šalis pirma turi tapti turtinga ir išsivysčiusi, kad joje atsirastų *visos* būdingos LRE institucijos. Tik tada, kai jos visai sukomplektuotos, gali pradėti reikštis tie jų komplementarumai, kurie yra LRE lyginamųjų institucinių pranašumų šaltinis. Kaip rašo P. Hallas ir D. Soskice, tuos pranašumus suteikia

---

[174] Žr. http://media.ft.com/cms/ac6bbb8c-2baf-11dc-b498-000b5df10621,dwp_uuid=95d63dfa-257b-11dc-b338-000b5df10621.pdf . Žiūrėta 2007 11 14.

[175] Iki 2006 m. gegužės 5 d. vadinosi AB „Lietuvos telekomas“.

LRE finansinių institucijų gebėjimas mobilizuoti rizikos kapitalą investiciniams projektams, kuriais technologiškai realizuojami pažangiausi mokslo atradimai (žr. 18.2).

Šalyse, kurių ekonominė raida ir struktūrinė branda atsilieka, kai kurių LRE institucijų įvedimas nebūtinai užtikrina spartesnę ekonominę pažangą, palyginus su kitomis kapitalizmo formomis, kurios labiau artimos KRE. Reikalas tas, kad vidutinio lygio šalys (o ką jau bekalbėti apie jo nepasiekusias) priešakinių technologijų difuzijos procese nėra pajėgios konkuruoti kaip radikaliai naujų technologijų kūrėjos ir eksportuotojos. Tam reikia pirmaujančių pozicijų moksle, kurias ir JAV užima tik todėl, kad skiria didžiulius valstybės išteklius elitiniams (tyrimo) universitetams. Tuo tarpu technologijų importo, jų adaptacijos prie vietinių sąlygų ir ypač jų laipsniško tobulinimo uždavinius gali sėkmingai spręsti ir korporacijos, kurių veikloje rinkos vertės maksimizavimas nėra pagrindinis orientyras.

Apie Vidurio Europos bei Baltijos šalis D. Lane teigia, kad jose susiformavęs ar besiformuojantis kapitalizmo tipas yra artimiausias B.Amable's išskirtam kontinentinio europinio kapitalizmo tipui (žr. pirmą šio straipsnio skirsnį). „Šios šalys yra artimos EBPO šalių marketizacijos ir privatizacijos lygiams, ir jos labai pozityviai dalyvauja globalinėje ekonomikoje. Ši grupė yra artimiausia kontinentiniam rinkos kapitalizmo tipui, nors joje didesnį vaidmenį vaidina valstybė. Joms visoms būdingas žemas kapitalizacijos akcijų rinkoje lygis ir labiau išvystytos gerovės valstybės, ir tai skiria jas nuo anglosaksų šalių. Jos taip pat turi daug žemesnį vidaus kaupimo lygį, palyginus su pirmaujančiomis kapitalistinėmis šalimis. Kai kurios, nors ir ne visos, yra labai atviros globalinei rinkai, kuri veikia kaip egzogeninis ekonominės kaitos šaltinis. Jos yra panašios, ir tikriausiai identifikuosis (*are likely to identify with*) su kontinentinės Europos sistema, nes jos visos turi gerovės valstybes, kilusias iš valstybinio socializmo periodo. Ekonominė koordinacija čia vyksta ne per biržos kapitalizmą, bet priklauso nuo valstybės, o taip pat nuo tarptautiniu mastu veikiančių kompanijų (*companies with an international presence*)“ (Lane 2007: 35).

Labai panašias išvadas daro ir Bela Greskovits su Dorothee Bohle, kurie Slovėnijos kapitalizmą apibūdina kaip neokorporacinį, Baltijos šalių – neoliberalų, o Vyšegrado šalių kapitalizmą vadina „įterptu neoliberaliu“ (*embedded neoliberal*), šiuo pavadinimu pabrėždami jo panašumą su senųjų ES narių kontinentinėje Europoje kapitalizmu (žr. Bohle ir Greskovits 2004; 2006; 2007a; 2007b; 2007c; Greskovits 2005). Jų analizės privalumas yra labiau diferencijuojantis požiūris į naująsias ES nares.

Šie tyrinėtojai į pokomunistinį kapitalizmą žvelgia I. Wallersteino pasaulinės kapitalistinės sistemos (PKS) teorijos požiūriu (žr. 2.4)[176] ir savo išvadas grindžia eksporto struktūros analize, jai panaudoja Tarptautinio rekonstrukcijos ir plėtros banko duomenis. Priklausomai nuo to, ar eksporte dominuoja (1) paprasta sunkioji (*heavy-basic*), (2) paprasta lengvoji (*light-basic*), (3) sudėtinga sunkioji (*heavy-complex*), (4) sudėtinga lengvo-

[176] Tarp lietuvių tyrinėtojų iš šios teorijos pozicijų Lietuvos ir kitų pokomunistinių šalių, naujai priimtų į ES, vietą Europoje aptaria Gediminas Vitkus (žr. Vitkus 2001).

ji (*light-complex*) produkcija, jie skiria keturis šalių tipus. Paprasta sunkiąja produkcija jie vadina žemės ūkio produktus, naftą, dujas, elektrą, anglį, metalus, popierius, kaučiuką, plastmasę. Paprasta lengvoji produkcija – tai mediena ir jos produktai (įskaitant baldus), tekstilė, avalynė ir pan. Sudėtinga sunkioji – tai chemikalai (išskyrus farmacinės pramonės produktus), transporto priemonės ir sunkiosios pramonės įrengimai. Sudėtinga lengvoji produkcija – tai vaistai, elektronikos ir elektrotechnikos gaminiai, lengvoji mašinų gamybos pramonės produkcija (žr. Greskovits 2005; Bohle ir Greskovits 2007a).

Šalis, kurios specializuojasi 3-io ir 4-o tipo produkcijos gamyboje, jie klasifikuoja kaip kvazibranduolio (I. Wallersteino prasme) šalis. Tokios yra Vyšegrado šalys ir Slovėnija. Šalis, besispecializuojančias 1-o ir 2-o tipo produkcijos gamyboje, priskiria pusiau periferinėms (*semi-peripheric*) (žr. 2.4). Tarp jų atsiduria Bulgarija, besispecializuojanti 1-o tipo produkcijos eksporte, ir Rumunija bei Baltijos šalys, kurių specializacijos kryptis yra 2-o tipo produkcija. Tiesa, Lietuvos eksporte paprastos sunkiosios produkcijos lyginamoji dalis yra santykiškai didžiausia (37%; Estijos – 29%, Latvijos – 26%; žr. Greskovits 2005: 115)[177], tačiau bendros išvados apie pusiau periferinį lietuviško kapitalizmo pobūdį tai nekeičia, nes šiai rubrikai priskiriamos ir šalys su ir 1-o, ir 2-o tipo specializacija.

Gaminant 4-o ir ypač 3-o tipo produkciją, visuminių gamybos kaštų darbo užmokesčio dalis yra nedidelė, darbo jėga yra aukštos kvalifikacijos, o gamybos procesai yra organizuoti taip, kad streikuodami darbuotojai gali padaryti kapitalui didelių nuostolių, nes kapitalo mobilumas yra palyginti mažas dėl didelių investicijų į medžiaginę gamybos infrastruktūrą. Tokios sąlygos palankios darbo ir kapitalo socialiniam kompromisui, analogiškam tam, kokio esama kontinentinio ir skandinaviško socialdemokratinio kapitalizmo šalyse. Tai ir reiškia čia egzistuojančio kapitalizmo socialinį „įterptumą“, kuris dar nusakomas kaip socialinė rinkos ekonomika arba socialinis kapitalizmas (plg. Apeldoorn 2002; Pontusson 2005).

Kitokia situacija yra šalyse, kur dominuoja 1-o ir ypač 2-o tipo produkcija. Čia gamybos sąnaudų didžiąją dalį sudaro išlaidos darbo užmokesčiui, ir jo didinimas tuoj atsiliepia pelningumui. Todėl čia sąlygų kapitalo ir darbo kompromisui nėra, o dominuojantis įmonių tipas yra vadinamosios „prakaito sunkyklos“ (*sweatshops*), kur darbdaviai siekia mokėti samdomiesiems kuo mažesnį darbo užmokestį ir iš jų kuo daugiau „išspausti“.

Šių šalių antipodas yra Slovėnija – vienintelė pokomunistinė šalis, kurioje ryškėja KRE, labai artimos skandinaviškam bei kontinentiniam kapitalizmui, kontūrai. Per vidurį yra Vyšegrado šalys (Čekija, Lenkija, Vengrija, Slovakija), kurių ekonominių institucijų architektonikoje galima aptikti ir kontinentinio (kurio paradigminiai atvejai yra Prancūzija ir Vokietija), ir Vidužemio jūros kapitalizmo bruožų. Todėl jas tikslinga išskirti į atskirą Vidurio Europos kapitalizmo arba Vyšegrado kapitalizmo tipą. Taip pat ir Baltijos šalių panašumus galima apibendrinti, įvedant neoliberalaus Baltijos arba tiesiog Baltijos kapitalizmo sąvoką.

---

177 Pagal 2003 m. duomenis.

21.3. Ką vytis – Estiją ar Slovėniją?

Apibendrindami pateiktų lyginimų rezultatus, galime teigti, kad pokomunistinis kapitalizmas Lietuvoje reprezentuoja tą kapitalizmo atmainą – liberalųjį kapitalizmą (LRE), kuri savo brandžiu pavidalu egzistuoja anglosaksų šalyse. Nors lietuviškame kapitalizme galima aptikti atskirų Vyšegrado kapitalizmo priemaišų, Lietuva vis tik yra „vėluojanti Estija", kurios kapitalizmas yra jauna, o todėl ir atsiliekanti bei nebrandi, anglosaksų kapitalizmo versija.

Gali pasirodyti, kad teiginiui apie neoliberalų Lietuvoje besiformuojančio kapitalizmo pobūdį prieštarauja faktas, kad daugeliui Lietuvos institucinių sferų yra būdingi bruožai, rodantys giminystę su kitais kapitalizmo tipais. Dainius Bernotas ir Arvydas Guogis rašo, kad socialinės apsaugos sistema Lietuvoje vis dar yra labiau panaši ne į „likutinę" (*residual*) anglosaksišką gerovės valstybę, bet klientistinį korporatyvinį Pietų Europos šalių modelį (Bernotas ir Guogis 2006: 161–163). Kaip ką tik parodėme, netgi neoliberalizmo „čempionėje" Estijoje neaptinkame išplėtotos aktyvios ir likvidžios akcijų biržos, esminio LRE atributo.

Tačiau nustatant jauno lietuviško pokomunistinio kapitalizmo tipologinę priklausomybę svarbiausias dalykas yra šalies institucinės architektonikos kaitos tendencijos, kurių logiką atskleidžia P. A. Hallo ir D. Soskice's skirtingų institucinių sferų komplementarumo teorema. Netgi pačią radikaliausią šoko terapiją pasirinkusios šalys negalėjo vienu metu reformuoti visų visuomenės gyvenimo institucinių sferų. Švietimo, sveikatos, socialinės apsaugos (visų pirma pensijų) sistemų reforma buvo atidėta vėlesniam laikui ir iš pradžių palikta mažai pakeista tvarka, paveldėta iš komunistinių laikų. Todėl ne tik Lietuvos, bet ir kitų pokomunistinių šalių institucijos vis dar yra margas konglomeratas, kuriame skirtingos institucinės sferos veikia pagal skirtingas logikas, kurių prieštaravimai turi disfunkcinių pasekmių. Būtent šie prieštaravimai verčia tęsti reformas, pokomunistiniam kapitalizmui transformuotis vientisesnio kapitalizmo modelio (LRE arba KRE) link.

Stebint institucinių sferų reformų kryptį Lietuvoje, nesunku matyti, kad ji veda būtent neoliberalios LRE linkme. Apie tai liudija ne tik tokios paskutiniųjų metų tendencijos, kaip akcijų biržų ir kredito santykių plėtra (žr. 21 5 pav.). Lietuviai (ypač jaunoji karta) jau išmoko gyventi skolon ir mokosi, kaip perkant vertybinius popierius biržose apsaugoti santaupas nuo infliacijos. Apie tai byloja ir vykdomų arba rengiamų socialinės apsaugos, sveikatos apsaugos, aukštojo mokslo reformų tendencijos. Tai pažymi ir ką tik cituoti autoriai, lyginantys socialinės politikos modelius Europos šalyse.[178] „Rytų Europos (įskaitant ir Lietuvą) modelį galima apibrėžti kaip tarpinį tarp Vidurio Europos korporatyvinio ir Pietų Europos korporatyvinio-klientelinio modelių, kuris pasižymi stiprėjančiomis liberalizacijos tendencijomis" (Bernotas ir Guogis 2006). Panašios ir Jolantos Aidukaitės išvados, kai ji teigia, kad Baltijos šalių socialinės apsaugos sistemos

[178] Šioje knygoje taikomas platesnis lyginimas: socialinės politikos modeliai ir socialinės apsaugos sistemos traktuojamos kaip viena iš kapitalizmo institucinių sferų. Mišriems ar pereinamiesiems kapitalizmo tipams būdingi neatitikimai tarp atskirų institucinių sferų funkcionavimo logikų.

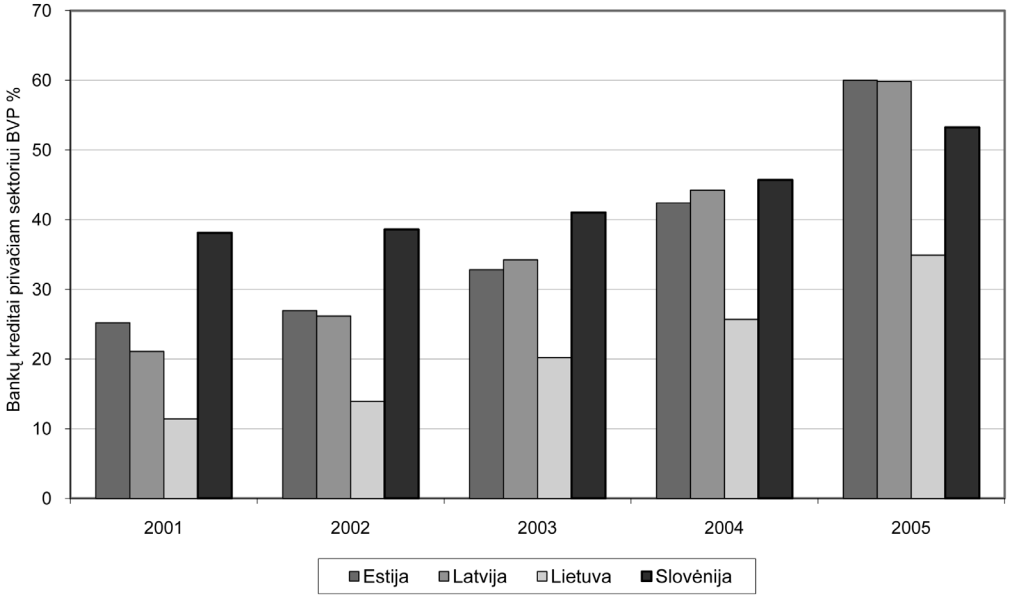

21.5 pav. Kredito santykių plėtra Baltijos šalyse ir Slovėnijoje 2001–2005 metais.
Šaltinis: *World Bank: World Development Indicators 2007* duomenys (http://www.worldbank.org).

yra tarpiniai atvejai tarp G. Esping-Anderseno (1990) išskirtų liberalaus likutinio ir konservatyvaus gerovės režimų (Aidukaitė 2004: 82–83). Įdomu, kad tyrinėtoja Lietuvos socialinės apsaugos sistemoje liberalaus režimo bruožų aptinka netgi daugiau, negu jų pavyksta rasti Estijos atveju (žr. ten pat).

Šių reformų pobūdį ir turinį daugeliu atvejų giliau paaiškina ne tie viešai pareikšti argumentai, kuriais tos reformos legitimuojamos, tačiau būtent vientisesnio neoliberaliojo kapitalizmo kūrimo funkciniai poreikiai bei su tais poreikiais susiję interesai. Antai Lietuvoje vykdoma pensijų sistemos reforma (žr. Lazutka 2006) ne tik ir ne tiek tarnauja pensininkų gerovei kelti, kiek padeda sukurti aktyvią ir likvidžią akcijų biržą, net jeigu tik dalis privačių pensijų fondų lėšų bus investuojama Lietuvoje.[179] Mokamo aukštojo mokslo įvedimo svarbiausia pasekmė bus ne jo geresnė kokybė (aukštosios mokyklos negaus daugiau išteklių studijoms ir moksliniams tyrimams), bet kredito santykių, kuriais pokomunistinės šalys dar atsilieka nuo išsivysčiusių LRE šalių, plėtra, atverianti naujas verslo galimybes finansiniam sektoriui. Net jeigu (tikriausiai) šios reformos tų tikslų, vardan kurių jos vykdomos, nepasieks, jos bus dar vienas žingsnis nuoseklesnio ir vientisesnio LRE kapitalizmo link.

Iš esmės jau atsakėme ir į kitą 20-o skyriaus pradžioje iškeltą klausimą: ar Lietuva galėjo tapti „vėluojančia“ Slovėnija, eidama iš komunizmo kryptimi, kuri veda KRE, neokorporacinio ar socialinio kapitalizmo link? Tas atsakymas yra neigiamas, ir jis plaukia

[179] Kaip rodo 2003 m. atliktos steigiamų privačių pensijų fondų valdytojų apklausos duomenys, jie tik 20% lėšų planavo investuoti Lietuvoje (Lazutka 2006: 343–344).

iš Estijos, Lietuvos ir Slovėnijos pradinių sąlygų palyginimo, kurį pateikėme pirmame šio skyriaus skirsnyje.

Socialinėje-politinėje srityje sąlygas Slovėnijos „savivaldos socializmui" transformuotis į socialinį kapitalizmą sudarė kairiųjų jėgų politinis dominavimas ir idėjinė hegemonija. Nors komunistinis režimas Slovėnijoje ir Lietuvoje reprezentavo tą patį – tautinio komunizmo – tipą, Slovėnijos komunistai nebuvo sutepę kairiųjų politinių jėgų reputacijos nacionalinės išdavystės dėme, kuri, kaip koks prakeikimas, persekioja Lietuvos kairiuosius. Kaip nurodo Vaidutis Laurėnas, pasiremdamas Arvydo Guogio, Dainiaus Bernoto, Domo Ūselio atlikto tyrimo (2000) duomenimis, „Lietuvoje tik trys marginalinės partijos pasisako už socialdemokratinį plėtotės scenarijų, o septyniolika – už neokonservatyvųjį, t.y. kapitalistinį, ar neturi aiškios pozicijos" (Laurėnas 2005: 3).

Kaip žinoma, dar ir šiandien Lietuvoje bet kokia kairės pakraipos politika tuoj asocijuojama su „Maskvos įtakomis" ar „Latvių gatvės" (t. y. Rusijos pasiuntinybės) manipuliacijomis. Slovėnijos politinio gyvenimo kontekste mėginimai diskredituoti politinį arba ideologinį oponentą, apkaltinus jį „ryšiais su Belgradu" (t. y. Serbija), nebūtų sėkmingi. Slovėnijoje, kur dėl kitokios geopolitinės padėties labiausiai teko nuogąstauti dėl grėsmės iš Vakarų (Italijos) ir Šiaurės (Austrijos ir Vokietijos) pusės, buvo galima būti komunistu nebūnant tautos išdaviku. Dėl pokario laikų, kai LKP buvo SSRS vykdomos teroro politikos įrankis, lietuvių tautos kolektyvinėje atmintyje paliktų žaizdų, takoskyrų ir sąskaitų, konstruktyvus bendradarbiavimas tarp ekskomunistinių ir dešiniųjų antikomunistinių politinių jėgų konsenso demokratijos dvasia iškart po nepriklausomybės atkūrimo nebuvo įmanomas.

Atėjusios į valdžią, Lietuvoje dešiniosios politinės jėgos ekonominės reformos klausimus sprendė vadovaudamosi ne ekonominio racionalumo, bet ideologiniais ir politinės galios kriterijais (tai visų pirma sprendimai, susiję su dekolektyvizacija). Tie sprendimai padarė pradžią pagal „priklausomybės nuo tako" logiką vykstančiam negrįžtamam reformų procesui, kuris nuėjo radikaliu neoliberaliuoju keliu, bet dėl ankstesniame skyriuje išnagrinėtų priežasčių Lietuva juo judėjo lėčiau ir pasiekė menkesnių makroekonominių rezultatų.

Tačiau net jeigu rinkos reformos Lietuvoje būtų buvusios vykdomos slovėnišku būdu (pirmiausia privatizacija) arba bent jau kitokia eilės tvarka – masinė privatizacija tik po makroekonominės stabilizacijos (o jos įgyvendinimo priemonių buvo galima imtis bent vieneriais-dvejais metais anksčiau – jau 1992 m.), vargu ar ekonominis nuosmukis būtų buvęs ženkliai mažesnis. Geriausiu atveju Lietuva nebūtų atsilikusi nuo Estijos, tačiau nebūtų galėjusi lygintis su Slovėnija.

Vykdant ne estišką, bet slovėnišką išėjimo iš komunizmo ekonominę politiką, Lietuvos atsilikimą nuo Slovėnijos būtų nulėmę pradinių ekonominių sąlygų skirtumai (žr. 12.3 ir 12.4 pav.). Lietuva išėjo ne iš jugoslaviško „savivaldos socializmo", kur jau egzistavo institucinė rinkos infrastruktūra, bet iš sovietinio valstybinio planinio socializmo; ji neturėjo tokių palyginti plačių prekybinių ryšių su kapitalistiniu užsieniu, į kokius buvo įsitraukusi Slovėnija; ji neturėjo diasporos bei reemigrantų, vienodai gerai besiorientuojančių ir Vakarų, ir gimtosios šalies socialinėje ir ekonominėje tikrovėje. Dėl šių ir kitų jau aptartų priežasčių

net geriausiai apgalvota, inovacinė palaipsnių ekonominių reformų politika, orientuota į socialinio kapitalizmo perspektyvą, geriausiu atveju būtų įgalinusi išeiti iš komunizmo į kapitalistinę visuomenę, kurioje dabar (2008 m.) būtų mažiau skurdo, nelygybės, socialinės atskirties, tačiau kuri būtų ne ką turtingesnė (sukuriamo BVP dydžio prasme).

Atsakius į klausimą, ar Lietuva galėjo tapti ne atsiliekančia ar „blogesne" Estija, bet vėluojančia arba skurdesne Slovėnija, yra dar vienas, kuris yra kur kas svarbesnis: į ką reikėtų lygiuotis, ką vytis ateityje? Kuri orientacija – į estišką neoliberalų (besivejantį anglosaksų) ar slovėnišką neokorporacinį (besivejantį skandinavišką arba europinį kontinentinį) kapitalizmą – yra perspektyvesnė?

Neoliberalaus kapitalizmo šalininkai teigia, kad tik kuo platesnis socialinio gyvenimo problemų perdavimas laisvai rinkai atitinka „viešąjį interesą". Mat tie, kas tą viešąjį interesą turėtų savo veikla įgyvendinti (politikai ir biurokratai), iš tikrųjų neišvengiamai visų pirma rūpinasi savo privačiais interesais. Bet kokios rinkos nesėkmės (*market failure*), kurių svarbiausia priežastis yra nepakankamas rinkos santykių išsiplėtojimas į gylį ir į plotį, nublanksta prieš valdžios nesėkmes (*government failure*). Todėl geriausias būdas patenkinti „viešąjį interesą" esąs mokesčių bei valstybės teikiamų viešųjų paslaugų pasiūlos mažinimas (žr. 13.4).

Tačiau neoliberalioji ekonominė politika nėra neutrali paskirstymo atžvilgiu, nes ne visos socialinės grupės vienodai laimi iš mokesčių ir viešųjų paslaugų pasiūlos mažinimo. Nuoseklus neoliberaliųjų idėjų įgyvendinimas suteikia vienašališkų pranašumų turtingiausiai, gabiausiai, iniciatyviausiai visuomenės daliai, kuri yra visuomenės mažuma. Ši dalis savo įgimtų ir įgytų pranašumų dėka gauna rentą, kuri nusavinama ir perskirstoma kolektyvistinio gerovės režimo sąlygomis. Neoliberalioji politika tarnauja šios rentos apsaugai, ir tokiu būdu negali būti laikoma nešališku „viešojo intereso" gynimu.

Didžioji dalis įgytų pranašumų yra paveldimi – turtingi tėvai užtikrina geresnes startines galimybes savo palikuonims. Paveldėti pranašumai yra nepelnyti, todėl netgi tada, kai neoliberalus kapitalizmas yra „liaudies kapitalizmas" (nuosavybės teisės yra plačiai išsklaidytos), jis yra ne meritokratinės, bet klasinės visuomenės ekonominis pagrindas. Nelygybė meritokratinėje visuomenėje yra lygias galimybes turinčių individų nevienodų pastangų ir skirtingo indėlio į socialinės gerovės gausinimą padarinys. Klasinės visuomenės nelygybė yra nelygių paveldimų galimybių nelygybė. Klasinė nelygybė egzistuoja ir socialinio, ir neoliberalaus kapitalizmo šalyse, tačiau pastarosiose jos mastai yra kur kas didesni (žr. Pontusson 2005).

Kadangi kapitalizmas pokomunistinėse šalyse dar labai jaunas, klasinė nelygybė dar neatrodo svarbi problema – būdingos kapitalizmui klasės Lietuvoje ir kitose pokomunistinėse šalyse dar tik formuojasi. Kitaip yra su skurdo dėl tradicinių ir pačios rinkos ekonomikos sukurtų naujų gyvenimo rizikų problema. Neoliberalų požiūriu, geriausia šią problemą spręsti pačios rinkos priemonėmis, puoselėjant „rinkos kultūrą": pratinant visuomenės narius prie atsakomybės už save, o tai reiškia privatų apsidraudimą nuo nedarbo, darbingumo praradimo, ligos ir pan. (žr. 16.5 ir 17.1).

Tačiau mėginimas patikėti gyvenimo rizikų problemos sprendimą rinkai susiduria ne tik su rinkos nesėkmių, bet ir su negatyvių išorinių poveikių problema. Tos rizikos yra netolygiai pasiskirsčiusios. Kai kurioms gyventojų kategorijoms (pvz., sergantiems paveldimomis ligomis) draudimo paslaugos gali būti neįperkamos dėl didelių draudimo kainų. Linkusių smarkiai rizikuoti ir turinčių trumpą gyvenimo lūkesčių horizontą asmenų atsainus požiūris į savo sveikatą gali turėti negatyvių šalutinių pasekmių niekuo dėtiems aplinkiniams, tapti „viešąja blogybe", kurią likviduoti rinka nėra pajėgi. Pavyzdžiu gali būti tuberkuliozė ir kitos užkrečiamos ligos (žr. Swaan 1988 ir kt.).

Be to, be visiems piliečiams suteikiamų socialinio saugumo garantijų ir be pakankamai plačių visiems, nepriklausomai nuo turtinės padėties vienodų socialinių garantijų (visų pirma, sveikatos apsaugos ir švietimo srityse) neįmanoma užtikrinti aukštos gyvenimo kokybės, kuri priklauso ne vien nuo to, koks yra šalies BVP vienam gyventojui (žr. Jokubaitis ir Norkus 2006; Norkus 2004). Gamtinės aplinkos ir viešųjų erdvių, kelių būklė, socialinio solidarumo buvimas arba nebuvimas ir daugybė kitų sunkiai išmatuojamų veiksnių sukuria tam tikros vietovės ir visos šalies socialinę-ekologinę atmosferą, dėl kurios ji yra daugiau ar mažiau tinkama bei patraukli vieta gyventi ar dirbti. Didėjanti socialinė nelygybė, kuri yra neišvengiama nuoseklios marketizacijos pasekmė, lemia ir teritorinę gyventojų diferenciaciją bei segregaciją, kurios tą tinkamumą bei patrauklumą menkina.

Jeigu atsisakoma ekonominės politikos, skatinančios užimtumą, o taip pat socialinės apsaugos priemonių, kurios netekusiems darbo asmenims leidžia pragyventi nedirbant (ir nevagiant), tai kartu su nedarbu didėja ir nusikalstamumas. Dėl to pirmiausia kenčia vidurinioji klasė, kuriai yra per brangios saugos firmų, asmens sargybinių ir pan. paslaugos. Sutaupytas lėšas reikia išleisti policijai stiprinti ir kalėjimams statyti. Kaip svarbiausias LRE (JAV) socialinis privalumas, palyginus su neva „eurosklerozės" ištiktomis senojo kontinento šalimis, dažnai nurodomas kur kas mažesnis (nuo paskutiniojo XX amžiaus dešimtmečio) nedarbo lygis. Bet užtat JAV toli pranoksta visas kitas išsivysčiusias šalis kalinių skaičiumi, kurie (kartu su didžiule kalėjimų prižiūrėtojų armija) yra amerikinis „rezervinės darbo armijos" ekvivalentas (žr. Western ir Beckett 1999; Sutton 2004).[180] Kiek mokesčių mokėtojų pinigų sutaupoma socialinės apsaugos sąskaita, tiek jų reikia išleisti kovai su nusikalstamumu.

LRE šalims būdingas ir aukštesnis skurdo lygis, matuojant jį žemiau skurdo ribos (kuri, žinoma, yra gana reliatyvi ir konvencionali) atsidūrusių gyventojų dalimi (žr. Guogis 2000b: 74–76; Mäkinen 1999). Neoliberali gerovės valstybė (kaip anglosaksų šalyse) skurdo problemos išspręsti nepajėgia kaip tik todėl, kad jos teikiamos pašalpos ir pa-

[180] 1992–1993 metais 100 000 gyventojų JAV teko 519 kalinių, Prancūzijoje – 84, Vokietijoje – 80, Švedijoje – 69, Nyderlanduose – 49, Japonijoje – 36 kaliniai (Western ir Beckett 1999: 1036). 1995 m. Europoje vienas kalinys teko 20–50 bedarbių, JAV vienas kalinys tenka trims bedarbiams (Western ir Beckett 1999: 1040). Šiuos skirtumus galima paaiškinti kur kas šykštesne parama, kurią JAV gauna bedarbiai, nes taip siekiama priversti juos dirbti ir už labai mažą atlyginimą.

slaugos (skirtingai nuo socialdemokratinės visuotinės gerovės valstybės) yra skirtos tik skurstantiems, išskiriamiems į atskirą, socialinės apsaugos žinybų sertifikuojamą, socialinę kategoriją, priklausomybė kuriai reiškia socialinę stigmą (Rothstein 1998). Skirtingai nuo socialdemokratinės universalistinės gerovės valstybės, neoliberali gerovės valstybė mokesčių mokėtojų daugumai (visų pirma viduriniajai klasei) yra tik našta, nes jie iš jos nieko negauna (turi pasikliauti privačiu draudimu), ir todėl yra suinteresuota, kad ji būtų kuo mažesnė ir pigesnė.

Pripažindami klasinę nelygybę neišvengiama laisvos rinkos pasekme, neoliberalai teigia, kad didesnę socialinę-ekonominę lygybę bei socialinį saugumą galima „nupirkti" tik mažesnio ekonominio produktyvumo kaina. P. A. Hallo ir D. Soskice'o darbai reikšmingi tuo, kad jie parodo, kaip ir kodėl galimi alternatyvūs būdai užtikrinti ne mažesnį ekonomikos produktyvumą už tą, kuris yra pasiekimas ekonominio neoliberalizmo idealizuojamos laisvosios rinkos sąlygomis. Matuojant Johno Rawlso suformuluotais socialinės santvarkos kokybės kriterijais (Rawls 1971), KRE yra geresnė ekonominė sistema, nes ji yra ne mažiau produktyvi ekonomiškai, ir kartu leidžia užtikrinti palyginti geresnę labiausiai likimo nuskriaustų (gamtos ar kilmės neapdovanotų rentomis) visuomenės narių padėtį. Taigi Slovėniją (o tolesnėje perspektyvoje – ir Skandinavijos šalis) vytis yra verta.

Panašiai į šį klausimą atsako V. Laurėnas, optimalia Lietuvos socialinės-ekonominės plėtotės doktrina laikantis „socialinės demokratijos konsensusą" su „konservatyvaus-korporatyvinio scenarijaus intarpais" (Laurėnas 2003: 12). Jo piešiamo idealaus lietuviško socialinio-ekonominio modelio bruožai gana tiksliai atitinka dabartinės Slovėnijos tikrovę: „stipri, bet socialiai orientuota vyriausybė demokratinėje sistemoje, kuri sukonstruota pagal subsidiarumo principą; reguliuojama rinkos ekonomika, atsižvelgianti, esant tam tikroms atsargumo priemonėms, į pasaulinius susitarimus prekybos ir pinigų klausimais; progresyviniai mokesčiai, dekomodifikacija ir universalesnės socialinės programos, solidarizuojančios visuomenę" (Laurėnas 2003: 12).

Bet ar KRE (socialinis kapitalizmas) gali būti sukurtas Lietuvoje? Ar egzistuoja kokios nors neįveikiamos kliūtys pasukti iš dabartinės raidos kelio paskui Estiją, į kitą, paskui Slovėniją (tai būtų minimali programa), o ilgainiui – orientuotis į Skandinavijos šalis (maksimali programa)? Jeigu būsimą Lietuvos politinę, ekonominę ir socialinę raidą įtakotų tik vidinės sąlygos, tai į pirmąjį klausimą reikėtų vienareikšmiškai atsakyti neigiamai, o į antrąjį – teigiamai. Socialiniam kapitalizmui Lietuvoje tarpti mūsų šalyje gyvena per mažai suomių, švedų, danų arba bent jau slovėnų, o per daug – lietuvių.

Jeigu rimtai, tai didžiausias keblumas, kuris iškyla dėl socialinio kapitalizmo perspektyvų Lietuvoje yra tas, kad jis, kaip tam tikra pageidaujama būsena, gali būti nepasiekiamas iš to pradinio taško, kokiame yra šiuolaikinė Lietuva. Tyrinėtojai, kurie nagrinėjo KRE etaloninių atvejų Japonijoje ir Vokietijoje atsiradimo aplinkybes, pabrėžia tam tikrų išskirtinių sąlygų bei kultūrinio paveldo reikšmę tokiam kapitalizmui atsirasti (Streeck ir Yamamura 2001). Dėl to jis esąs veikiau anomalija bendrų kapitalizmo raidos tendencijų atžvilgiu, ir jo ilgalaikio tvarumo galimybėmis yra pagrindų rimtai abejoti. Apie tą patį

byloja ir šiame skyriuje aptartas Slovėnijos atvejis, kur išėjimui iš komunizmo į socialinį kapitalizmą egzistavo išskirtinai palankios ekonominės ir socialinės bei politinės sąlygos, kokių nebuvo ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Vidurio Europos šalyse.

Socialinis išteklius, nuo kurio labiausiai priklauso KRE gyvybingumas, yra vadinamasis bendrasis pasitikėjimas (*generalized trust*)[181], kurio sėkmingam KRE veikimui reikia žymiai daugiau, negu LRE atveju (Goodin 2003; Svensson ir Öberg 2005). Tai pasitikėjimas tarp firmų, firmų ir jų darbuotojų bei tarp pačių darbuotojų. Tas pasitikėjimas yra ilgo bendro gyvenimo, kolektyvinio mokymosi produktas. Tai pasitikėjimas tarp tų, kurie moka mokesčius gerovės valstybei išlaikyti, ir tų, kurie jos paslaugomis naudojasi. Pasitikėjimo nėra, kai kiekvienas jos klientas įtariamas esąs parazitas, sąmoningai pasirinkęs tokį gyvenimo būdą; kiekvienas politikas ar valdininkas – kyšininkas; dėstytojas – sukčius, simuliantas ir tinginys ir t.t. Lietuvos visuomenėje, kur itin gilias takoskyros linijas nubrėžė pasidalijimas tarp komunizmo aukų ir tų, kuriems komunizmo laikotarpis reiškė socialinio iškilimo galimybes (Ramonaitė 2007: 39–49, 163–165), pasitikėjimas yra išskirtinai menkas (žr. Žiliukaitė ir kt. 2006; Žiliukaitė 2005), o kartu – nėra ir to socialinio-kultūrinio elemento, kuris, kaip deguonis gyvybei, reikalingas socialiniam kapitalizmui.

Pasitikėjimas yra ypatingas tuo, kad jį žymiai lengviau sugriauti, negu sukurti (Goodin 2003). Tą patį galima pasakyti ir apie socialinį kapitalizmą: jis yra žymiai trapesnis, jautresnis išoriniams sukrėtimams negu LRE. Tai dar vienas pagrindas abejoti socialinio kapitalizmo perspektyvomis Lietuvoje. Ar verta kurti slovėnišką ar švedišką kapitalizmą Lietuvoje, jeigu slovėniško kapitalizmo transformacija į laisvosios rinkos kapitalizmą yra labiau tikėtina, negu estiško ar Vyšegrado šalių transformacija slovėniško kapitalizmo link? Ar verta plaukti prieš srovę, jeigu ta srovė yra tokia greita, kad galų gale atsidursi ten pat, kur ji neša plaukiančius pasroviui?

Socialinį kapitalizmą žymiai sunkiau sukurti negu sugriauti, nes pirmuoju atveju reikia išspręsti žymiai daugiau ir daug sunkesnių kolektyvinio veiksmo problemų, negu antruoju. „Atrodo, kad neliberalioms reformoms rinkos ekonomikoje reikia ‚politinių momentų', kuriais pasinaudodamos stiprios vyriausybės sukuria ir įgyvendina taisykles, kurioms individai turi paklusti, net jeigu jie bevelytų taip nedaryti. Užtat liberalizavimas dažnai gali vykti be politinės mobilizacijos, tiesiog skatinant arba toleruojant egoistišką kolektyvinių institucijų ardymą iš apačios. <...> Viskas, ko gali prireikti liberalizacijai įvykti, tai pasiūlyti rinkos alternatyvą esamai sistemai, pagrįstai socialiniu solidarumu, ir po to leisti laisvai veikti privačioms draudimo kompanijoms ir jų pardavimo jėgoms" (Streeck ir Thelen 2005: 33).

Tebevyksta ginčas, ar vyksta, kiek toli yra pažengusi, ir ar yra negrįžtama socialinio kapitalizmo erozija. Tie analitikai, kurie teigia vykstant tokią eroziją, sako, kad ji prasidėjo paskutiniajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, kai Japonija ir Europos šalys iškart po komunizmo žlugimo susidūrė su ekonomine krize, kuri ypač gili buvo Vokietijoje, Švedijoje,

[181] Tai pasitikėjimas asmeniškai nepažįstamais asmenimis, kurį priimta skirti nuo partikuliarinio pasitikėjimo, adresuoto saviems, asmeniškai pažįstamiems.

Suomijoje ir kitose KRE šalyse (žr. 17.3). Ji šiose šalyse sukėlė „savojo" kapitalizmo neoliberalios kritikos bangą bei inspiravo eilę reformų, kurių padariniai ir yra diskusijos objektas.

Neoliberalių pažiūrų autoriai šią paskutiniojo XX amžiaus dešimtmečio krizę, kuri neapėmė JAV, laikė įrodymu, kad KRE išsisėmė, o ekonomines bei gerovės režimo reformas, kurių buvo imtasi šiai krizei įveikti, interpretavo kaip KRE transformacijos į „normalią" LRE išraišką, jos svarbiausia varomąja jėga laikydami globalizaciją. P. A. Hallo, D. Soskice'o ir kitų kapitalizmo bei gerovės režimų įvairovės teoretikų požiūriu, šios krizės svarbiausios priežastys – ne struktūriniai ar gelminiai KRE trūkumai, bet tam tikri netikėti, atsitiktiniai įvykiai, sukrėtę KRE šalis (žr. Garrett 1998: 21–22, 129–158).

Svarbiausi iš jų – tai didžiulės Vokietijos susivienijimo išlaidos, kurios pasirodė nepakeliamos net labai stipriai VFR ekonomikai, o vėliau – Europos šalių, po Mastrichto sutarties pasirašymo 1992 m. pradėjusių rengtis vieningos valiutos (euro) įvedimui, antiinfliacinė politika, kuri Vokietijos „susivienijimo šoko" (žr. Schluchter ir Quint 2001) sukeltą krizę pavertė ilgai trukusia depresija. Reformas, kurias įvykdė šių šalių vyriausybės, mėgindamos susidoroti su krize, neoliberalų oponentai laiko adaptacijomis KRE pamatinių institucijų rėmuose. Tos reformos nepakeičia KRE tapatumo, nereiškia jos transformacijos į LRE.

Socialinė rinkos ekonomika (KRE) atsinaujina išlikdama savimi. „Nors visos koordinuotos rinkos ekonomikos liberalizavosi, jos, kaip ir anksčiau, daugeliu atžvilgiu skiriasi nuo liberalių rinkos ekonomikų. Svarbiausi yra to būdo, kuriuo įmonės organizuoja savo ekonominę veiklą, skirtumai" (Hall 2006: 200). KRE stabilumo šalininkai atkreipia dėmesį, kad naujojo tūkstantmečio pradžioje kontinentinės Europos ir Skandinavijos šalių ekonomikos atsigavo ir pradėjo augti tempais, kurie ne mažesni už JAV ir kitų anglosaksų šalių tempus, nors nedarbo lygis jose ir liko aukštesnis (jeigu atsiribotume nuo ką tik aptarto nepaprastai didelio kalinių skaičiaus JAV).

Panašius klausimus diskutuoja ir komparatyvistai, tyrinėjantys gerovės valstybių ar gerovės režimų kaitą (žr. Ebbinghaus ir Manow 2001; Esping-Andersen 1996; Kuhnle 2000a ir kt.). Neoliberali globalizacijos samprata implikuoja prognozę, kad šiuo metu egzistuojantys skirtingi gerovės režimai konverguos į liberalųjį anglosaksų šalių gerovės režimą, o pačiose anglosaksų šalyse valstybės vaidmuo socialinėje apsaugoje mažės, kartu plėsis individualaus draudimosi nuo gyvenimo rizikų bei privačių pensijų rinka. Tačiau kai kurie autoritetingi gerovės valstybės tyrinėtojai teigia, kad net JAV ir Didžiojoje Britanijoje, kur neoliberalios reformos buvo vykdomos nuosekliausiai (ir kur, kita vertus, gerovės valstybė ir taip buvo finansuojama šykščiausiai), valstybės socialinės išlaidos sumažėjo mažai arba net visai nesumažėjo (žr. Pierson 1994; Wood 2001).

Buvo panaikintos arba apkarpytos programos, kurių tikslas buvo mažinti politiškai neįtakingų arba pasyvių socialinių grupių atskirtį. Tačiau išlaidos joms ir taip sudarė palyginti nedidelę visuminių valstybės išlaidų socialinėms reikmėms dalį. Didžiąją jų dalį sudarė išlaidos sveikatos apsaugai bei senatvės pensijoms. Kadangi šių išlaidų mažinimas būtų palietęs politiškai labai įtakingų grupių interesus, jos ne tik nesumažėjo, bet dėl de-

mografinių pokyčių (gyventojų senėjimo) toliau didėjo. Todėl dabartinę gerovės valstybės situaciją išsivysčiusiose šalyse tiksliau būtų aprašyti kaip jos plėtimosi ar augimo iki tam tikrų natūralių ribų pabaigą bei jos prisitaikymą prie besikeičiančių ekonominių ir demografinių sąlygų, bet ne kaip jos nuosmukį. Tas prisitaikymas nereiškia G. Esping-Anderseno išskirtų gerovės režimų (žr. 17.1) konvergencijos, bet vyksta būdais, kurių skirtumus lemia šių režimų specifika.

Liberaliajame gerovės režime darbo jėga iš naujo suprekinama, visokeriopai skatinant ir spaudžiant gaunančius bedarbio pašalpą įsidarbinti (*welfare* pakeisti *workfare*). Tačiau konservatyviojo ir socialdemokratinio gerovės režimų atveju jų kaitos tendencijas tiksliau nusako kaštų augimo apribojimo (*cost containment*) ir esamų programų rekalibravimo sąvokos (Pierson 2001: 455–456). Rekalibravimas reiškia esamų programų pritaikymą, racionalizavimą (priemonių esamiems tikslams siekti modifikavimą atsižvelgiant į naujas idėjas) ir jų atnaujinimą – pritaikymą prie naujų iššūkių ir socialinių poreikių.

Jeigu liberalus gerovės režimas spaudžia bedarbius dirbti už bet kokį užmokestį, tai socialdemokratinis pagrindinį dėmesį skiria jų perkvalifikavimui; taip vykdoma „aktyvi darbo jėgos rinkos politika“ – keičiama darbo jėgos pasiūlos struktūra, atnaujinamas žmogiškasis kapitalas, kuris „žinių ekonomikos“ sąlygomis ir tampa svarbiausiu konkurencingumo veiksniu. Priešingai, negu gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio, didelės Skandinavijos valstybių socialinės išlaidos yra ne tik valstybės biudžeto našta, bet ir svarbus jų ekonominio gyvybingumo ir tarptautinio konkurencingumo šaltinis. „Galima teigti, kad gerai išplėtotos gerovės valstybės dėka Suomija greitai ir be didelių socialinių sukrėtimų bei vargo (*misery*) atsigavo, kai jai smogė netikėtas ir gilus nuosmukis 1990-ųjų pradžioje“ (Kuhnle 2000b: 234).

P. A. Hallas ir D. Soskice'as neneigia globalizacijos jėgų poveikio nacionalinių ekonomikų institucinės struktūros kaitai, kuri reiškia jų konvergenciją. Tačiau jų koncepcija veikiau implikuoja, kad ta konvergencija vyks ne vieno vienintelio sueigos taško (LRE), bet dviejų linkme (žr. Hay 2004: 235-237). Priežastis yra tie lyginamieji pranašumai, kuriuos abiems P. A. Hallo ir D. Soskice'o išskirtiems kapitalizmo tipams suteikia būdinga kiekvienam iš jų institucijų struktūra. Aštrėjanti konkurencija pasaulinėje rinkoje KRE institucinius pranašumus tik išryškins, vis labiau diferencijuodama nacionalines ekonomikas į dvi grupes: daugumą, kurią sudaro šalys su LRE tipo ekonomika, ir mažumą, kuriai priklauso KRE šalys (žr. 21.6 pav).

Mišrūs atvejai turi problemų dėl institucijų suderinamumo. Pavyzdžiui, darbo santykiai gali būti LRE tipo, o finansų sistema – KRE; gerovės režimas – liberalus savo principais, o firmų tarpusavio santykiai koordinuojami KRE būdais (ir pan.). Tokios ekonomikos yra mažiau konkurencingos ir už grynesnes LRE, ir už grynas KRE ekonomikas. Prisitaikyti prie aplinkos jos gali evoliucionuodamos arba grynesnės LRE, arba grynesnės KRE linkme.

Autoriai, nuodugniai tyrę Vokietijos, kaip vienos iš šalių, kurias P. A. Hallas ir D. Soskice'as laikė etaloniniais KRE pavyzdžiais, kapitalizmo pokyčius per laiką, praėjusį nuo Vokietijos susivienijimo, daro kitokias išvadas (Beyer ir Höpner 2003; Busch 2005; Crouch ir Streeck 1997; Schmidt 2002; Streeck ir Höpner 2003a; Streeck ir Thelen 2005a; Yama-

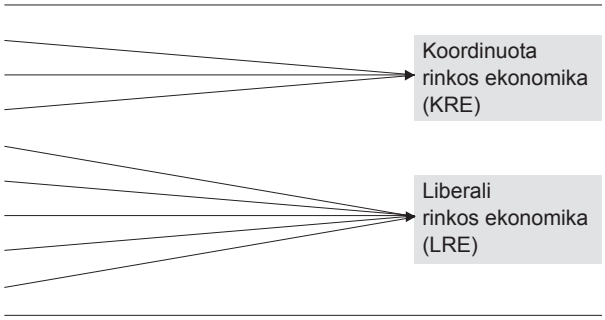

21.6 pav. Dvipolės konvergencijos perspektyva (pagal Hall ir Soskice 2001b ir Hay 2004).

mura ir Streeck 2003 ir kt.). Jie atkreipia dėmesį, kad daugelis tų bruožų, kuriuos P. A. Hallas ir D. Soskice'as laikė esminiais KRE, šiuolaikiniam Vokietijos kapitalizmui nebėra būdingi. Bankai kratosi ankstesniojo su jais susijusių korporacijų „namų banko" vaidmens, o pačios korporacijos reikalingą naujoms investicijoms kapitalą gauna ne skolindamosi bankuose, bet prekiaudamos vertybinių popierių biržose. Akcijų rinkos labai suaktyvėjo, kai 2001 m. Vokietijos vyriausybė panaikino mokestį už akcijų pardavimą.

Buvo įvykdyta „pajamų palaikymo politikos" revizija (sumažintos bedarbio pašalpos praradus darbą bei jų mokėjimo trukmė); priimtos darbo teisės pataisos, supaprastinančios naujų darbuotojų priėmimą; padarytos akcinių bendrovių steigimą ir veiklą reguliuojančių įstatymų pataisos (nustatyti griežtesni ir artimi anglosaksiškiems korporacijų atskaitomybės standartai); įgyvendintos mokesčių reformos, skatinančios atsisakyti įprastos šiose šalyse „kryžminės nuosavybės" santykių tarp korporacijų. Plačiai nuskambėjo precedentų Vokietijos istorijoje neturėję atskiri korporacijų „priešiško perėmimo" arba mėginimo perimti atvejai.

Apibendrindami kelių didžiausių Vokietijos korporacijų tyrimų rezultatus, Wolfgangas Streeckas ir Martinas Höpneris teigia, kad „vokiečių įmonių kontrolės sistema per paskutinį dešimtmetį su puse taip smarkiai pasikeitė, kad pagrįstai galima kalbėti apie nacionaliniu mastu organizuoto vokiečių kapitalizmo pabaigą ir tvarią (*nachhaltiger*) konvergenciją su angloamerikietiškuoju įmonių valdymo modeliu Vokietijos korporacijų valdymo sistemoje" (Streeck ir Höpner 2003b: 9). Panašūs pokyčiai vyksta ir Japonijoje (Pempel 1998; Vogel 2006). Pagal P. A. Hallo ir D. Soskice'o koncepcijos logiką tai reiškia, kad šių šalių ekonominių institucijų struktūroje atsiranda daugiau prieštaravimų ir nenuoseklumų, kurie savo ruožtu atveria erdvę tolesnei visumos kaitai. Tebeveikiant globalizacijos jėgoms, ji labiau tikėtina būtent LRE kryptimi.

Dvipolės konvergencijos hipotezę galima gelbėti tariant, kad ne Vokietija ar kitos kontinentinės Europos, bet Skandinavijos šalys yra gyvybingiausi KRE atvejai (žr. Madeley 2003; Ornston 1996). Su XX amžiaus paskutiniojo dešimtmečio krize jos susidorojo greičiau ir sėkmingiau už Prancūziją ir Vokietiją. Viena iš jų (Suomija) netgi atsidūrė pačiame konkurencingiausių pasaulio valstybių sąrašo viršuje ir 2006 m. nusileido tik Šveicarijai.[182]

[182] http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports/Reports/gcr_2006/gcr2006_rankings.pdf. Žiūrėta 2007 08 12.

Nors sumažėjus finansiniams ištekliams, sumažėjo ir Skandinavijos visuotinių gerovės valstybių teikiamos socialinės garantijos, lengvatos, išmokos, tačiau jokių kokybinių veikimo principų pokyčių neįvyko (žr. Eitrheim ir Kuhnle 2000; Alestalo 2000).

Tokią dvipolės konvergencijos interpretaciją, kai KRE etalonu laikomas ne kontinentinis europinis (ir japoniškas), bet skandinaviškas kapitalizmas, numato B. Amable's plėtojama kapitalizmo įvairovės teorija. Apie kontinentinį europinį kapitalizmą ji teigia, kad jo institucinė architektūra mažiausiai skiriasi nuo kitų tipų (žr. 18.3; Amable 2003). Tai suteikia tam tikrą pagrindą manyti, kad šis tipas aprėpia tiesiog grupę mišrių atvejų, o pats gali būti interpretuojamas kaip „pereinamasis" kitų kapitalizmo tipų atžvilgiu. Tokias abejones dar labiau sustiprina ta aplinkybė, kad statistinės analizės priemonėmis nepavyksta išryškinti šiam tipui specifiškų lyginamųjų institucinių pranašumų.

Laikant Vokietijos ir Prancūzijos kapitalizmą nestabiliais, mišriais ar tarpiniais atvejais, labiau tikėtina interpretacija, kuri tuos pokyčius laiko konvergencijos su anglosaksišku LRE kapitalizmu išraiška. Jeigu ši interpretacija teisinga, tai globalizacija reiškia tokią dvipolę kapitalizmo įvairovės konvergenciją, kurios galutinis rezultatas yra neoliberalus vandenynas (kaip garsiame Holywoodo kino filme „Vandens pasaulis" (*Waterworld*))[183], iš kurio kyšo kelios socialinio kapitalizmo salos (Skandinavijoje). Tokių salų išlikimą užtikrintų jau minėtas institucinio arbitražo mechanizmas (žr. 18.2) – tarptautinės korporacijos koncentruotų nedaugelyje išlikusių KRE šalių tas gamybos šakas ir paslaugų sferas, kuriose jų institucinės architektūros, socialinio ir kultūrinio kapitalo ypatumai, kažkada atsiradę „priklausomų nuo tako" procesų dėka, užtikrina joms lyginamąjį institucinį pranašumą.

Ar Lietuva turi bent kokių nors (tegul ir nedidelių) šansų tapti tokia socialinio kapitalizmo sausuma? Taip, jeigu Europos Sąjunga taptų socialinio kapitalizmo kontinentu. Nuo to laiko, kai mūsų šalis tapo ES nare, būtent europeizacija yra tas veiksnys, kuris labiausiai veikia ir ateityje veiks lietuviško kapitalizmo kaitą (plg. Maniokas 2003). XX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos politinė klasė be pasipriešinimo ar svyravimų pakluso tarptautinių finansinių organizacijų, kurių vadovybėje dominavo neoliberalūs (daugiausiai JAV) ekonomistai ir politikai, nurodymams pasukti radikaliu neoliberaliuoju šoko terapijos keliu, vedančiu amerikietiškosios LRE link.

Nekelia didesnių abejonių, kad ji ne mažiau nuosekliai pasuktų šalies raidą socialinės rinkos ekonomikos linkme, jeigu susidurtų su nuosekliu ir ryžtingu Briuselio spaudimu

[183] Šis fantastinis postapokaliptinis filmas, (premjera įvyko 1995 m.; pagrindiniame vaidmenyje – Kevinas Costneris), išgarsėjęs kaip pats brangiausias per visą Hollywoodo istoriją (pastatymas kainavo 175 mln. USD dolerių), vaizduoja ateities pasaulį po to, kai ištirpus ledynams beveik visa sausuma atsidūrė vandenyno dugne. Filmo siužetą sudaro „plūduriuojančių" veikėjų, beieškančių tos sausumos likučių, nuotykiai. Filmą galima žiūrėti kaip neoliberalios visuomenės antiutopiją, nes „vandens pasaulio" gyventojų svarbiausias tarpusavio ryšys yra (barteriniai) rinkos mainai, o politinė organizacija primena iš dalies T. Hobbeso vaizduojamą „prigimtinę būklę", iš dalies – Roberto Nozicko (2003 (1974)) „minimalią valstybę", o pats „vandens pasaulis" atsirado kaip negebėjimo išspręsti kolektyvinio veiksmo problemas klimato atšilimui sustabdyti padarinys.

transformuoti besiformuojantį neoliberalųjį kapitalizmą į socialinį. Žvelgiant į ateitį, kapitalizmas Lietuvoje bus toks, koks bus eurokapitalizmas. ES veikimas ir integracijos gilinimas yra tas veiksnys, nuo kurio labiausiai priklausys kapitalizmo Lietuvoje ateitis. Tačiau koks bus eurokapitalizmas – neoliberalus ar socialinis?

21.4. Koks bus eurokapitalizmas – neoliberalus ar socialinis?

Atsakymui į šį klausimą ypač svarbūs politiniai ir ekonominiai procesai, vykstantys tose šalyse, kurias B. Amable klasifikuoja kaip du pagrindinius kontinentinio europinio kapitalizmo atvejus (žr. 18.3). Tai Prancūzija ir Vokietija – tos dvi Europos šalys, kurių įtaka sprendžiant ES reikalus yra itin didelė. Paskutiniųjų dešimtmečių istorija rodo, kad parama socialiniam kapitalizmui šiose šalyse yra itin stipri. Tai ypač ryškiai parodo „trečiojo kelio“ idėjų, kuriomis rėmėsi „naujieji leiboristai“, po 18 metų pertraukos 1997 m. laimėję parlamento rinkimus Didžiojoje Britanijoje, ligšiolinės nesėkmės kontinentinėje Europoje.

Trečiojo kelio vardu Tony'o Blairo vadovaujami leiboristai vadino savo siūlomą (tikrą ar tik tariamą) alternatyvą M. Thatcher ir jos įpėdinio Johno Majoro vadovaujamos konservatorių partijos vykdytai neoliberaliai politikai. Trečiojo kelio pavadinimas sako, kad siūloma alternatyva skiriasi ir nuo konservatorių vykdytos neoliberalios, ir nuo „senųjų leiboristų“ klasikinės socialdemokratinės politikos (žr. Giddens 1998; 2000; 2001; 2003). Iš tikrųjų ji yra kur kas artimesnė neoliberalizmui, negu tradicinėms socialdemokratų idėjoms, nes svarbiausiu ekonominės politikos prioritetu skelbia kovą su infliacija, o svarbiausia priemone nedarbui mažinti laiko darbo jėgos rinkos dereguliavimą, spaudžiantį darbo jėgą lanksčiai prisitaikyti prie darbdavių reikalavimų.

Jau pats faktas, kad trečiojo kelio idėjos ne tik leido leiboristams grįžti į valdžią, bet ir joje ilgiau negu dešimtmečiui įsitvirtinti, rodo, kad netgi tose šalyse, kur tebestiprios dar M. Weberio aprašytos atsakomybės už save ir individualizmo idėjos, nuosekli neoliberali ekonominė ir socialinė politika neturi tvirtos atramos. Britų leiboristų pavyzdžiu mėgino pasekti Gerhardo Schröderio vadovaujami Vokietijos socialdemokratai, 1998 m. po 16 metų pertraukos laimėję rinkimus į Vokietijos Bundestagą.

Tačiau nieko, išskyrus nesėkmes rinkimuose į žemių parlamentus (landtagus), mėginimai perkelti T. Blairo idėjas į Vokietijos dirvą nedavė, nes nuo socialdemokratų nusigręžė jų tradiciniai rinkėjai. Stebėdami šias vokiečių eksperimento pasekmes, nuo trečiojo kelio idėjų atsižegnojo ir tie Prancūzijos socialistai, kurie iš pradžių joms reiškė atsargų pritarimą. Pasiūlymai, kurie Didžiosios Britanijos politikos kontekste atrodo kaip kairūs, kontinentinės Vakarų Europos sąlygomis atrodo esą radikaliai neoliberalūs (žr. Amable 2003: 238–244).

Vis dėlto galima teigti, kad trečiasis kelias yra labiausiai tikėtinas (nors toli gražu ne vienintelis) europinio kontinentinio kapitalizmo raidos scenarijus, o kartu ir šiuo metu Europoje egzistuojančių kapitalizmo atmainų konvergencijos maršrutas. Tai reikštų, kad ilgainiui kontinentinio europinio kapitalizmo, o įkandin – ir visų dabar Europoje egzis-

tuojančių kapitalizmo atmainų konvergencija vyks būtent trečiojo kelio teoretiko Anthony Giddenso nužymėta linkme – darbo jėgos rinka laisvės, o gerovės valstybė siaurins paslaugas ir garantijas, kartu išlikdama kur kas labiau išplėtota negu klasikinėje LRE šalyje – JAV.

Pagrindą tokiai prognozei teikia ir ta aplinkybė, kad dabartiniame neoliberalaus kapitalizmo placdarme Europoje – Didžiojoje Britanijoje – gerovės valstybė yra išplėtota kur kas labiau negu JAV. Šiuo atžvilgiu Didžioji Britanija smarkiai nukrypsta nuo LRE, kaip idealaus tipo. Būtent mėginimai gerovės valstybę dar labiau apkarpyti ir atstūmė nuo konservatorių didelę dalį rinkėjų, ligi tol palaikiusių M. Thatcher pradėtas reformas.

Jeigu tuo pat metu neeuropinės anglosaksų šalys (visų pirma – JAV) savo institucijas toliau reformuos grynesnės ir nuoseklesnės LRE linkme, tai gali atsitikti taip, kad būsimasis eurokapitalizmas bus neoliberalesnis, palyginti su dabartiniu kontinentiniu europiniu kapitalizmu, bet ne supanašėdamas su būsimuoju JAV kapitalizmu, o atvirkščiai, skirdamasis nuo jo labiau, negu dabartinis kontinentinis europinis kapitalizmas skiriasi nuo dabartinio JAV kapitalizmo. 21.7 pav. rodo, kaip skirtingų šalių raida ta pačia kryptimi (grynesnės LRE link) esamus skirtumus gali ne padidinti, bet sumažinti, kaip atsitiktų, jei vienoje rikiuotėje stovintieji žengtų į dešinę, tačiau vieni padarytų tris žingsnius, o kiti – tik vieną. (plg. Hay 2004: 245).

Be to (tai taip pat mėginama parodyti pateikiama schema), dėl regioninės integracijos bendra pasaulinė neoliberalėjimo tendencija yra suderinama su kai kurių atskirų regionų žingsniais socialinio kapitalizmo linkme. Antai net jeigu dabartinis labiausiai išsivysčiusių Europos šalių socialinis kapitalizmas plėtotųsi LRE linkme, gali atsitikti taip, kad naujosiose ES narėse, „pakėlus kartelę“ socialinės politikos srityje, tie pokyčiai vyktų priešinga – socialinio kapitalizmo linkme. Dėl skirtingo ekonominio lygio bei socialinės gerovės institucijų išsiplėtojimo tokios pat reformos, kokios Vokietijoje ar Švedijoje būtų neoliberalios, Baltijos ar kitose ekonomiškai silpnesnėse šalyse, vykdžiusiose rinkos reformas pagal anglosaksų neoliberalius pavyzdžius, būtų žingsniai socialinio kapitalizmo linkme. Todėl regioninės konvergencijos modelis tuo pačiu metu gali būti ir kairiau dabartinio naujųjų ES šalių kapitalizmo ir socialinės gerovės režimo, ir dešiniau skandinaviško socialdemokratinio kapitalizmo bei visuotinės gerovės valstybės.

Tvirčiausią pagrindą prognozuoti ilgalaikį kontinentinės Europos šalių dreifą LRE linkme, kuris vis dėlto gali nesibaigti konvergencija su JAV (gal net atvirkščiai, padidinti esamus skirtumus), suteikia didėjanti Europos šalių vidaus politikos priklausomybė nuo jų ekonominės ir politinės integracijos, vadinama „europeizacijos“ vardu. Europos Bendrija (EB), po Mastrichto sutarties pasirašymo1992m. tapusi Europos Sąjunga (ES), atsirado kaip muitų sąjunga, kurios tikslas buvo šalinti barjerus, trukdančius laisvam prekių, kapitalo, o vėliau – ir darbo jėgos judėjimui tarp atskirų šalių. Ilgainiui šias „negatyvios integracijos“ priemones papildė „pozityvios integracijos“ priemonės: nustatyti bendri visoms EB/ES šalims techniniai ir vartotojų apsaugos, sveikatos ir saugos, o taip pat aplinkosaugos standartai.

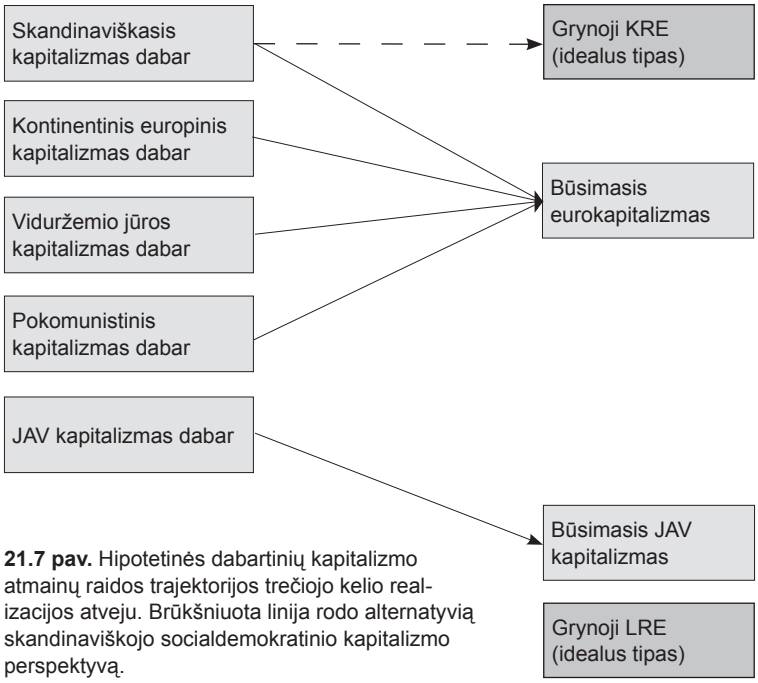

21.7 pav. Hipotetinės dabartinių kapitalizmo atmainų raidos trajektorijos trečiojo kelio realizacijos atveju. Brūkšniuota linija rodo alternatyvią skandinaviškojo socialdemokratinio kapitalizmo perspektyvą.

Kita svarbi europinės reguliavimo politikos kryptis yra konkurencijos politika, kurios tikslas neleisti susidaryti monopolinėms rinkoms bei kitokiems rinkos iškraipymams, kurie atsiranda, kai atskiri rinkos subjektai gauna valstybės subsidijų arba sudaro kartelinius susitarimus dėl kainų. Šias funkcijas atlieka nemažoritarinės europinės agentūros, į kurias savo atstovus (dažniausiai – technokratus-ekspertus) deleguoja atskirų šalių vyriausybės. Atskirai reikia paminėti Europos teisingumo teismą, kuris yra vienas iš aktyviausių Europos integracijos variklių.

Augantis bendros Europos teisės kūnas darosi vis svarbesnis orientyras valstybių narių įstatymų leidybos, teisminei ir vykdomajai valdžiai. Auganti bendros Europos teisės įtaka ES šalių vidaus politikai bei stiprėjantis nemažoritarinių europinių agentūrų poveikis nacionalinių valstybių valdymo organų veiklai ir sudaro europeizacijos griežtąja ir siaurąja to žodžio prasme turinį. Nors plačioje europeizacijai skirtoje literatūroje (žr., pavyzdžiui, Cowles, Caporaso, ir Risse 2001; Delanty ir Rumford 2005; Featherstone ir Radaelli 2003; Graziano ir Vink 2007; Maniokas 2003; Menz 2005) vieningos nuomonės dėl šios sąvokos turinio nėra, ją tikslinga skirti nuo Europos integracijos proceso, kurį galima suvokti arba kaip platesnį reiškinį, arba kaip europeizacijos priežastį.

Europeizacija buvo ypač greita ir intensyvi 2004 m. į ES naujai priimtų pokomunistinių šalių atveju: pagrindinis stojimo proceso turinys buvo naujai priimtų valstybių institucinės vidaus tvarkos suderinimas su *acquis communitaire* – ES agentūrų sukur-

tų normatyvinių aktų masyvu, atitinkamai modifikuojant nacionalinės teisės aktus bei poįstatyminius dokumentus. Kai kurie iš šių bendrų Europos aktų jų priėmimo metu daugelyje Vidurio Europos ir Baltijos šalių dar net neturėjo savo taikymo objekto, nes atitinkamos socialinio gyvenimo praktikos dar nebuvo atsiradusios.

Jeigu neįskaitytume dviejų ypatingų sričių – agrarinės ir vadinamosios „sanglaudos" politikos, kurių rėmuose vyksta gana platus išteklių perskirstymas tarp atskirų ekonomikos šakų (žemės ūkio naudai) ir šalių (menkiau išsivysčiusių Europos Sąjungos šalių naudai), tai ir Europos integracija, ir europeizacija savo turiniu ligi šiol buvo labiau orientuota į negatyvios individo laisvės (neoliberalias), negu į solidarumo bei lygybės (krikščioniškai demokratines bei socialdemokratines) vertybes. Klausimams apie europeizacijos poveikį pokomunistiniam kapitalizmui bei būsimojo eurokapitalizmo pobūdį ypač svarbi ta aplinkybė, kad europinę galią turinčio *acquis communitaire* sudėtyje aktų, reguliuojančių ES valstybių socialinę politiką, lyginamasis svoris yra palyginti menkas. Vieningos socialinės politikos ES neturi, – išskyrus tą jos elementarų lygmenį, kurį sudaro sveikatos ir darbo saugos standartai.

Tiesa, vienas galimybės langas tokiai politikai atsirasti buvo – prancūzų socialisto Jacqueso Delorso vadovavimo Europos Komisijai laikais (1985–1995 metais), kai buvo rengiama Europos Bendrijos transformacija į Europos Sąjungą. Kaip vienas iš pamatinių naujo politinių darinio dokumentų buvo parengta Darbuotojų pagrindinių teisių chartija, dar vadinama „Socialine chartija", kurią 1989 m. pasirašė 11 valstybių narių (išskyrus Didžiąją Britaniją). Ją galima laikyti svarbiausiu vadinamojo „Europos socialinio modelio" dokumentu. Kas sudaro šios J. Delorso puoselėtos idėjos turinį?

J. Delorso politiniame projekte „visuomenės buvo ne vien rinkos, pilietybė – ne vien vartojimas, o vyriausybė –ne vien ekonominio eismo reguliuotojų komanda. Žmonės priklausė moralizuotiems kolektyvams, kurie tarėsi vieni su kitais dėl bendro gėrio. Pilietybė apėmė solidarumą su kitais. Vyriausybė turėtų ne tik stimuliuoti ekonominę veiklą gerovei užtikrinti, bet ir kurti plataus diapazono viešąsias gėrybes – ne vien dėl rinkos nesėkmių bei ‚išorinių poveikių', bet ir atsiliepdama į solidarumo reikalavimus" (Ross 1995: 46). Europos socialinis modelis pirmiausia numatė ES šalių socialinės politikos koordinaciją, kad būtų išvengta vadinamojo „socialinio dempingo" – konkurencijos tarp šalių dėl kapitalo, viliojant jį mažesnėmis socialinio draudimo įmokomis, palankesniais darbo įstatymais, mažesniais mokesčiais. Nors šio modelio turinys nėra labai aiškiai apibrėžtas, jį galima interpretuoti kaip socialinio eurokapitalizmo kūrimo programą.

Rengiant 1992 m. Mastrichte pasirašytą ES sutartį, dauguma šalių reikalavo į ją įtraukti ką tik minėtos Socialinės chartijos nuostatas ir įrašyti nuostatą, kad sprendimus dėl daugumos socialinės politikos klausimų ES Taryba priimtų kvalifikuota balsų dauguma.[184] Tam ryžtingai pasipriešino Didžioji Britanija, kurią tuo metu dar valdė

[184] Čia turima galvoje būtent Europos Sąjungos Taryba, kurią A. Lijphartas kontroversiškai laiko ES įstatymų leidžiamosios valdžios aukštesniaisiais rūmais (žr. 13.6), o ne panašiai vadinama Europos Taryba, visiškai kita tarptautinė organizacija.

konservatoriai, siekę apriboti Europos integraciją bendros rinkos sukūrimu. Į istoriją įėjo tuometinio Didžiosios Britanijos premjero J. Majoro šia proga pasakyti žodžiai: „Europa gali turėti socialinę chartiją. Mes turėsime užimtumą. <...> Tegul Jacques Delorsas mus kaltina, kad sukūrėme rojų užsienio investuotojams. Aš laimingas pripažinti kaltę“ (cit. pagal: Leibfried ir Pierson 1995: 48).

11 kitų ES šalių pasirašė Susitarimą dėl socialinės politikos, žinomą „Mastrichto socialinio protokolo“ pavadinimu. Į valdžią 1997 m. atėjus leiboristams, Didžioji Britanija prisijungė prie Mastrichto protokolo, pasirašydama tais metais sudarytą Amsterdamo sutartį, kuria ES sutartis buvo papildyta nauju Socialiniu skyriumi, iš esmės sutampančiu su anksčiau pasirašytu Mastrichto socialiniu protokolu. „Europos socialinis modelis“ minimas ir garsiosios 2000 m. paskelbtos ES Lisabonos strategijos dokumentuose kaip vienas iš jos „stulpų“ (*pillars*).

Svarbi Mastrichto socialiniu protokolu ir Amsterdamo sutartimi įvesta naujovė yra bendrų europinių neokorporacinių institucijų įsteigimas, iš kurių svarbiausia yra reguliarus Europos darbdavių ir darbuotojų „socialinis dialogas“. Tiesioginiai to dialogo partneriai yra Europos profesinių sąjungų konfederacija (*European Trade Union Confederation* (ETUC)), Europos pramonės ir darbdavių konfederacijų sąjunga (*Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe* (UNICE)), Europos įmonių, kurios dalyvauja valstybė, centras (*European Centre of Enterprises with Public Participation;* CEEP). Jų atstovai rengia reguliarias konsultacijas socialinės politikos klausimais. Pavykus susitarti (o tai vyksta lėtai ir retai pavyksta), šie susitarimai paskui įgyja naujų ES teisės aktų pavidalą.

Pažanga, pasiekta realizuojant „Europos socialinį modelį“, yra menka, nes ES socialinė politika derinama visų pirma vadinamuoju „atviro koordinavimo“ metodu, kuris reiškia neprivalomą rekomendaciją sekti „geriausia praktika“. Per visą laiką, praėjusį nuo Mastrichhto sutarties pasirašymo, ES priėmė tik tris su socialine politika susijusias direktyvas: dėl tėvystės atostogų, dėl terminuotų darbo sutarčių ir dėl darbo nepilną darbo dieną (Apeldoorn 2002: 148). Neatsitiktinai autoriai, nagrinėjantys ES šalių socialinės politikos bei gerovės valstybių europeizacijos problemas, paskutiniuoju metu teikia pirmenybę jau nebe vieningo „Europos socialinio modelio“ sąvokai, bet kur kas kukliau skambančiam Europos bendros „socialinės erdvės“ terminui (žr. pavyzdžiui Kropp ir Gomèz 2005).

ES išsiplėtimas į Rytus toli gražu ne skatina bei greitina, bet veikiau stabdo ir lėtina tokios vieningos socialinės erdvės susidarymą, nes priėmus į ES pokomunistines šalis vidinis jos heterogeniškumas nepaprastai padidėjo. Ji nustojo būti išsivysčiusių šalių (su tam tikromis išlygomis dėl tokių Pietų Europos šalių, kaip Graikija ir Portugalija) klubu. Naujosios ES narės, smarkiai atsiliekančios savo socialiniu-ekonominiu lygiu nuo šalių-senbuvių, nėra suinteresuotos aukštų europinių socialinės apsaugos standartų nustatymu, nes dėl to mažėja jų gebėjimas konkuruoti mažesniu darbo užmokesčiu bei mažesniais šalutiniais darbo užmokesčio kaštais, kuriuos sudaro įvairūs socialinio draudimo mokesčiai.

Todėl bendri Europos socialinės apsaugos standartai, kiek jų iš viso esama, yra orientuoti ne į maksimumą (kaip yra aplinkosaugos atveju), bet į minimumą, t. y. nustatyti

pagal labiausiai atsilikusių šioje srityje šalių lygį (žr. Hix 2006 (1999): 297–307, 311). Jie išreiškia mažiausią visų Europoje egzistuojančių gerovės režimų (įskaitant liberalųjį) bendrą vardiklį ir labiau atitinka neoliberalias, negu socialdemokratines idėjas. Blokuodamos europinių socialinės politikos standartų kėlimą, naujosios ES narės vykdo tokią pat „Europos socialinio modelio" obstrukciją, kokią anksčiau vykdė Didžioji Britanija.

Nors tai daroma konkurencingumo užtikrinimo vardu, iš to konkurencingumo daugiau laimi pozityviai privilegijuoti sluoksniai, o ne darbuotojai, nes tai konkurencingumas pigesnės darbo jėgos, o ne technologinių inovacijų ar aukštesnės kokybės sąskaita. Naujosiose ES narėse tokia politika skatina emigraciją, ir nukreipia ūkio raidą „žemuoju keliu" (žr. 18.2; Streeck 1997), kurio būdingi bruožai yra mažas darbo užmokestis, menka darbo jėgos kvalifikacija (ji smunka dėl orientacijos į bendrųjų kompetencijų, o ne profesinio meistriškumo specialiose srityse ugdymą), prastos kokybės arba primityvių technologijų produkcija, maža pridėtinė vertė. Ji įtvirtina dabartinį periferinį arba pusiau periferinį pokomunistinių šalių kapitalizmo statusą (plg. Vitkus 2001).

Toliausiai ES integracijos procesai pažengė finansinėje srityje, keliolikai ES šalių sudarius Europos pinigų sąjungą ir nuo 1999 m. įsivedus bendrą valiutą (eurą). Bendrų europinių institucijų tinklą papildė nauja itin galinga nemažoritarinė institucija – Europos centrinis bankas. Jį įkūrus, bendrą valiutą įsivedusios valstybės atsisakė savarankiškos pinigų politikos, t.y. vieno iš svarbiausių nacionalinės valstybės suverenumo atributų. Europos centrinio banko atsiradimas negrįžtamai panaikino institucines sąlygas, kuriomis įmanoma J. M. Keyneso stiliaus nacionalinė makroekonominio reguliavimo politika, ir kaip svarbiausią bendros ekonominės politikos tikslą įtvirtino minimalią infliaciją, t.y. ekonominės politikos orientyrą, kuriam tradiciškai prioritetą teikia neoliberalai.

Šiuo metu ES yra „neatpažintas politinis objektas" (J. Delorsas), kurio vidaus tvarka skatina visų šiuo metu egzistuojančių kapitalizmo atmainų transformaciją neoliberalaus LRE kapitalizmo linkme. Tokį pat poveikį ES šalims senbuvėms daro ir naujosios jos narės, kurias kai kurie autoriai ne be pagrindo vadina „Europos amerikanizacijos Trojos arkliais" (Meardi 2002; Kovács 2002). Pokomunistinio kapitalizmo ir kelių skirtingų ES šalyse senbuvėse egzistuojančių kapitalizmo tipų sąveika kol kas vyksta ir artimiausioje ateityje greičiausiai vyks taip, kad pokomunistinis kapitalizmas darys didesnį poveikį eurokapitalizmui, skatindamas jo evoliuciją LRE linkme, negu pats patirs jo socializuojantį poveikį.

Vis dėlto programiniuose ES dokumentuose numatoma ir Europos socialinio modelio plėtra, ir egzistuoja socialinės bei politinės jėgos (Europos socialdemokratija), kurios yra suinteresuotos arba įsipareigojusios jį įgyvendinti. Kol kas tas modelis labiau primena tuščią kevalą be turinio. Tačiau tas kevalas egzistuoja, ir todėl išlieka atvira ir socialinio eurokapitalizmo galimybė. Visi procesai ir pokyčiai, kurie veda glaudesnės ES integracijos, jos transformacijos į federacinę valstybę, europinio solidarumo ir tapatumo formavimosi linkme, didina tikimybę, kad šis kevalas ateityje prisipildys realaus turinio, ir susiformuos socialinis eurokapitalizmas. Jėgos ir veiksniai, kurie šiuos procesus blokuoja, didina tikimybę, kad eurokapitalizmas bus neoliberalus.

Literatūra

Abbot, Andrew. 1988. *The System of Professions*. Chicago: University of Chicago Press.

Abbott, Andrew. 2004. *Methods of Discovery. Heuristics for the Social Sciences*. New York: W.W.Norton.

Abbott, Andrew. 1999. *Department and Discipline: Chicago Sociology at One Hundred*. Chicago: University of Chicago Press.

Abell, Peter. 2001. "Causality and Low-Frequency Complex Events: The Role of Comparative Narratives," *Sociological Methods and Research,* 30(1), pp. 57–80.

Abelshauser, Werner. 2004. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. München: Beck.

Abols, Guntars. 2002. *Contribution of History to Latvian Identity*. Cesis: Nacionalais apgads.

Adomėnas, Mantas; Augustinaitis, Arūnas; Janeliūnas, Tomas; Kuolys, Darius; Motieka, Egidijus (Sud.). 2007. *Lietuvos tauta: būklė ir raidos perspektyvos*. Vilnius: Versus aureus.

Aglietta, Michel. 2000 (1998). *Ein neues Akkumulationsregime. Die Regulationstheorie auf dem Prüfstand*. Hamburg: VSA Verlag.

Ahrend, Rudiger. 2006. "Russia's Post-crisis Growth: Its Sources and Prospects for Continuation", *Europe-Asia Studies*, Vol. 15 (1), pp. 1–24.

Aidukaitė, Jolanta. 2004. *The Emergence of the Post-socialist Welfare State: the Case of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*. Huddinge: Södertöns högskola.

Alanen, Ilkka. 2004. *Mapping the Rural Problem in the Baltic Countryside: Transition Processes in the Rural Areas of Estonia, Latvia and Lithuania*. Aldershot: Ashgate.

Alanen, Ilkka et al. (Eds). 2001. *Decollectivisation, Destruction, and Disillusionment: a Community Study in Southern Estonia*. Aldershot: Ashgate.

Albert, Michel. 1992 (1991). *Kapitalismus contra Kapitalismus*. Frankfurt a. M.: Campus.

Alestalo, Matti. 2000. "The Finnish Welfare Statei in the 1990s. A Long-Term Perspective", in Kuhnle, Stein (Ed.) 2000a. *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge, pp. 58–68.

Alexanderis, Jeffrey. 1999 (1994) „Modernizmas, anti-, post- ir neomodernizmas: socialinių teorijų pastangos suprasti mūsų laikų 'naująjį pasaulį'", *Sociologija. Mintis ir veiksmas,* Nr. 1 (3), pp. 22–39.

Ališauskienė Rasa; Dobryninas, Aleksandras; Žilinskienė Laima. 2005. *Lietuvos korupcijos žemėlapis 2001–2004*. Vilnius: Eugrimas.

Allcock, John B. 2000. *Explaining Yugoslavia*. New York : Columbia UP.

Allen, Matthew. 2004. "The Varieties of Capitalism: Not Enough Variety?", *Socio-Economic Review*, Vol. 2 (1), pp. 87–108.

Allison, Graham T. 1971. *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown.

Almond, Gabriel A. 1960. "Introduction. A Functional Approach to Comparative Politics", in Almond, Gabriel A.; Coleman, James S. (Eds.) *The Politics of the Developing Areas*. Princeton: Princeton UP, pp. 3–64.

Almond, Gabriel A.; Coleman James S. (Eds) 1960. *The Politics of the Developing Areas*. Princeton: Princeton UP.

Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney 1989 (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, CA: Sage.

Almond, Gabriel A.; Roselle, Laura. 1993. "Model Fitting in Communism Studies", in Fleron, Frederic Jr.; Hoffmann, Erik P (Eds). *Post-Communist Studies and Political Science. Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press, pp. 27–75.

Amable, Bruno. 2003. *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford: Oxford UP.

Amalrik, Andrei. 1970 (1969). *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York: Harper and Row.

Amsden, Alice H.; Kochanowicz, Jacek; Taylor, Lance. 1994. *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge (Mass): Harvard UP.

Anchordoguy, Marie. 2005. *Reprogramming Japan: The High Tech Crisis Under Communitarian Capitalism*. Ithaca: Cornell UP.

Andersen, Erik A. 1999. *An Ethnic Perspective on Economic Reform. The Case of Estonia*. Aldershot: Ashgate.

Anderson, Benedict. 1999 (1983). *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Mintis.

Anderson, Perry. 1974a. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: Verso.

Anderson, Perry. 1974b. *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso.

Anderson, Perry. 1998. *The Origins of Postmodernity*. London: Verso.

Andreski, Stanislav. 1965. *The Uses of Comparative Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Andrijauskas, Antanas. 2001a. *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija.* Vilnius: Vilniaus dailės akad. l-kla.

Andrijauskas, Antanas (Sud.) 2001b. *Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos II*. Vilnius: Vaga.

Andrijauskas, Antanas (Sud.) 2002a. *Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos I*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Andrijauskas, Antanas (Sud.). 2002b. *Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos III*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Andrijauskas, Antanas. 2004. *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai (Rytai–Vakarai–Lietuva)*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Andrijauskas, Antanas (Sud.). 2005. *Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos IV.* Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Andrijauskas, Antanas; Stančienė, Marija D. (Sud.) 2002. *Rytai–Vakarai: kultūrų sąveika.* Vilnius: Logos.

Anušauskas, Arvydas. 2006. *Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941).* Vilnius: Margi raštai.

Anušauskas, Arvydas; Banionis, Juozas; Bauža, Česlovas; Brandišauskas, Valentinas; Bubnys, Arūnas; Jakubčionis, Algirdas; Jonušauskas, Laurynas; Kuodytė, Dalia; Maslauskienė, Nijolė; Stankeras, Petras; Starkauskas, Juozas; Streikus, Arūnas; Tininis, Vytautas; Truska, Liudas 2005. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Aoki, Masahiko. 2001. *Toward a Comparative Institutional Analysis*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Apeldoorn, Bastiaan van. 2002. *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London: Routledge.

Appleby, Joyce; Hunt, Lynn; Margaret, Jacob. 1998. *Tiesos sakymas apie istoriją*. Vilnius: Margi raštai.

Apter, David E. 1987. *Rethinking Development: Modernization, Dependency, and Postmodern Politics.* Newbury Park, Calif.: Sage.

Arendt, Hannah. 2001 (1951). *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.

Arias-King, Fredo. 2003. "The Centrality of Elites", *Demokratizatsiya*, Vol.11(1), pp. 150–60.

Arjomand, Said A.; Tiryakian, Edward. 2004. *Rethinking Civilizational Analysis*. London: Sage.

Armer, Michael J.; Grimshaw, Allen D. (Eds). 1973. *Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies*. New York: John Wiley.

Armer, Michael J.; Marsh, Robert M. (Eds). 1982. *Comparative Sociological Research in the 1960s and 1970s*. Leiden: E.J.Brill.

Arnasson, Johann. 2004. *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions.* Leiden: Brill.

Arnason, Johann P.; Eisenstadt, Shmuel N.; Wittrock, Björn (Eds). 2004. *Axial Civilizations and World History*. Leiden: Brill.

Arnez, John A. 1958. *Slovenia in European Affairs. Reflections on Slovenian Political History*. New York: League of CSA.

Arthur, W. Brian. 1994. *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Arts, Will; Halman, Loek (Eds). 1999. *New Directions in Quantitative Comparative Sociology*. Leiden: Brill.

Ash, Timoty Garton. 1989. "Refolution in Hungary and Poland", *New York Review*, 17 August, pp. 9–15.

Ashford, Sheena; Timms, Noel. 1992. *What Europe Thinks. A Study of Western European Values*. Aldershot: Darthmouth.

Aslund, Anders. 1995. *How Russia Became a Market Economy*. Washington, DC: The Brookings Institution.

Aslund, Anders. 2002. *Building Capitalism: the Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge: Cambridge UP.

Aslund, Anders. 2007. *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia.* Cambridge: Cambridge UP.

Atverkime socialinių mokslų gelmes. C. Gulbenkiano socialinių mokslų pertvarkymo komisijos pranešimas. 2002. Vilnius: Knygiai.

Augustinas Aurelijus. 1890 (426). De Civitate Dei. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf102.iv.html. Žiūrėta 2007 08 07.

Bailey, Kenneth D. 1994. *Typologies and Taxonomies. An Introduction to Classification Techniques*. Thousand Oaks: Sage.

Balcerowicz, Leszek. 1998 (1995). *Socializmas, kapitalizmas, transformacija*. Vilnius: Algarvė.

Balčius, Jonas. 2005. *Dorovinio lietuvių identiteto prigimtis ir prasmė*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Balzer, Harley. 2003. "Managed Pluralism: Vladimir Putin's Emerging Regime", *Post-Soviet Affairs*, Vol. 19 (3), pp. 189–227.

Bandelj, Nina. 2006. *Cultural Understandings of Economic Globalization.Discourse on Foreign Direct Investment in Slovenia.* Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung Discussion Paper 06/1. http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/mpifg_dp/dp06-1.pdf. Žiūrėta 2007 08 11.

Barbera, Henry. 1998. *The Military Factor in Social Change*. Vol.1–2. New Brunswick, N.J.: Transaction Publisher.

Barkow, Jerome H. (Ed.). 2006. *Missing the Revolution: Darwinism for Social Scientists*. Oxford: Oxford UP.

Barzel, Yoram. 2002. *A Theory of State. Economic Rights, Legal Rights, and the Scope of the State*. Cambridge: Cambridge UP.

Bauman, Zygmunt. 1989. *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, N.Y.: Cornell UP.

Bauman, Zygmunt. 2001. *Work, Consumerism and the New Poor*. Philadelphia: Buckingham.

Bauman, Zygmunt. 2002 (1998). *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa.

Beetham, David. 1991. *The Legitimation of Power*. Atlantic Highlands, NJ : Humanities Press International.

Beinorius, Audrius. 2002. *Sąmonė klasikinėje Indijos filosofijoje*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Beissinger, Mark. 2005. "Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse", in Barany Z.; Moser R. (Eds) Ethnic *Politics and Post- Communism: Theories and Practice*. Ithaca, NY: Cornell UP, pp. 14–45.

Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-industrial Society: a Venture in Social orecasting*. New York : Basic Books.

Bell, Daniel. 2003 (1976). *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai*. Vilnius: ALK/Alma littera.

Bell, Graham. 1989. "A Comparative Method", *The American Naturalist*, Vol. 133 (4), pp. 553–571.

Bendix, Reinhard. 1977 (1956). *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press.

Bendix, Reinhard. 1960. *Max Weber: an Intellectual Portrait*. Garden City, N. Y.: Doubleday.

Bendix, Reinhard. 1963. "Concepts and Generalizations in Comparative Sociological Studies", *American Sociological Review*, 28(4), pp. 532–539.

Bendix, Reinhard.1977 (1964). *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press.

Bendix, Reinhard. 1978. *Kings or People: Power and Mandate to Rule*. Berkeley: University of California Press.

Bendix, Reinhard. 1984. *Force, Fate, and Freedom. On Historical Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Bendix, Reinhard. 1988. *Embattled Reason. Essays on Social Knowledge*. Vol.1. New Brunswick: Transaction books.

Berend, T. Ivan. 1998. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II.* Berkeley: University of California Press.

Berend, T. Ivan. 2006. *An Economic History of Twentieth-century Europe: Economic Regimes from Laissez-faire to Globalization*. Cambridge: Cambridge UP.

Beresnevičius, Gintaras. 2003. *Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Berg, Ivar; Zald, Mayer N. 1978. "Business and Society", *Annual Review of Sociology*, Vol. 4, pp. 115–143.

Berglöf, Erik; Pajuste, Anete. 2003. "Emerging Owners, Eclipsing Markets? Corporate Governance in Central and Eastern Europe", in Kornelius, Peter K.; Kogut, Bruce (Eds) *Corporate Governance and Capital Flows in a Global Economy*, New York: Oxford UP, pp. 267–302.

Berg-Schlosser, Dirk. 2004 "The Quality of Democracies in Europe as Measured by Current Indicators of Democratization and Good Governance", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 20(1), pp. 28–55.

Berger, Suzanne. 2000. "Globalization and Politics", *Annual Review of Political Science*, Vol.3, pp. 43–62.

Berger, Peter L.; Huntington, Samuel N. (Eds) 2002. *Many Globalizations : Cultural Diversity in the Contemporary World*. New York: Oxford UP.

Berger, Suzanne; Dore, Ronald (Eds). 1996 *National Diversity and Global Capitalism*, Ithaca: Cornell UP.

Bergson, Abram. 1984. "Income Inequality Under Soviet Socialism", *Journal of Economic Literature*, Vol. 22 (3), pp.1052–1099.

Berle, Adolf A.; Means, Gardiner C. 1991 (1932). *The Modern Corporation and Private Property*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.

Bernotas, Dainius; Guogis, Arvydas. 2003. *Socialinės politikos modeliai: dekomodifikacijos ir savarankiškai dirbančiųjų problemos*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.

Bernotas, Dainius; Guogis, Arvydas. 2006. *Globalizacija, socialinė apsauga ir Baltijos šalys*. Vilnius : Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras.

Berrou, Jean-Philippe; Carrincazeaux, Christophe. 2005. "La diversité des capitalismes et les pays d'Europe Centrale et orientale. Une analyse statistique", *Cahiers du GRES* (*Groupement de*

Recherches Economiques et Sociales, Université Montesquieu- Bordeaux 4 & Université des Sciences Sociales Toulouse 1), Cahier n° 2005–18.

http://beagle.u-bordeaux4.fr/gres/publications/2005/2005-18.pdf. Žiūrėta 2007 08 12.

Bertens, Johannes W. 1995. *The Idea of the Postmodern: a History*. London: Routledge.

Berting, Jan; Geyer, Felix; Jurkovich, Ray. 1979. *Problems in International Comparative Research in the Social Sciences.* Oxford: Pergamon Press.

Besançon, Alain. 1978 (1976) *The Soviet Syndrome*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Besançon, Alain. 1981. *Anatomie d'un spectre: l'economie politique du socialisme reel* . Paris : Calmann-Levy.

Beyer, Jürgen. 2006. *Pfadabhängigkeit. Über institutionelle Kontinuität, anfällige Stabilität und fundamentalen Wandel.* Frankfurt a. M.: Campus.

Beyer, Jürgen; Höpner, Martin. 2003. "The Disintegration of Organised Capitalism: German Corporate Governance in the 1990s", *West European Politics*, Vol. 26 (4), pp. 179–198.

Bialer, Seweryn. 1986. *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline*. New York : Knopf.

Bielasiak, Jack. 2002. "The Institutionalization of Electoral and Party Systems in Postcommunist States", *Comparative Politics*, vol. 34(1), pp. 189–210.

Bielinis, Lauras. 2003. *Prezidento rinkimų anatomija: 2002 metų prezidento rinkimai Lietuvoje*. Vilnius: Versus aureus.

Bielskis, Andrius. 2005. *Towards a Post-Modern Understanding of the Political: From Genealogy to Hermeneutics*. London: Palgrave.

Biernacki, Richard. 1995. *The Fabrication of Labor: Germany and Britain 1640–1914.* Berkeley: University of California Press.

Binder, Leonard et al 1971. *Crises and Sequences in the Political Development*. Princeton: Princeton UP.

Birch, Sarah. 2003. *Electoral Systems and Political Transformation in Post-Communist Europe*. London: Palgrave.

Black, Cyril E. 1966. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row.

Black, Duncan. 1958. *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge: Cambridge UP.

Blair, Margaret. 1999. "Firm-Specific Human Capital and the Theory of the Firm", in Blair, Margaret M.; Roe, Mark J. (Eds). *Employees and Corporate Governance.* Washington: Brooking Institution Press, pp. 58–90.

Blalock, Hubert M. Jr. 1961. *Causal Inferences in Nonexperimental Research*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Blyth, Mark. 2003. "Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism", Vol.1 (2), pp. 215–225.

Bohle, Dorothee. 2002. *Europas neue Peripherie: Polens Transformation und transnationale Integration*. Münster: Westphälisches Dampfboot.

Bohle, Dorothee; Greskovits, Bela. 2004. "Ein Sozialmodell an der Grenze. Kapitalismus ohne Kompromiss," *Osteuropa*, Jg. 54 (5/6), S. 372–386.

Bohle, Dorothee; Greskovits, Bela. 2006. "Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries," *Studies in Comparative International Development*, Vol. 41 (1), pp. 3–25.

Bohle, Dorothee; Greskovits, Bela. 2007a. "Capitalist Diversity in Eastern Europe", *Economic Sociology_The European Electronic Newsletter*, Vol. 8(2), pp. 3–9.

http://econsoc.mpifg.de/archive/econ_soc_8-2.pdf. Žiūrėta 2007 08 01.

Bohle, Dorothee; Greskovits, Bela. 2007b. "The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe", *Competition and Change*, Vol. 11 (2), pp. 89–115.

Bohle, Dorothee; Greskovits, Bela. 2007c. "Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe", *West European Politics*, Vol. 30 (3), pp. 443–466.

Bollen, Kenneth. 1980. "Issues in the Comparative Measurement of Political Democracy", *American Sociological Review*, Vol. 45, pp. 370–390.

Bollen, Kenneth; Entwisle, Barbara; Alderson, Arthur. 1993. "Macrocomparative Research Methods", *Annual Review of Sociology*, Vol. 19, pp. 321–351.

Bornschier, Volker. 2005. *The Persistence of Varieties of Capitalism in Rich Democracies*. London: Routledge.

Bowa, Russel. 1991. "Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective", *World Politics*, 44 (1): 113–158.

Bowen, John; Petersen, Roger (Eds). 1999. *Critical Comparisons in Politics and Culture*. Cambridge: Cambridge UP.

Bowles, Donald W. 1962. "Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas", *World Politics*, Vol. 14 (3), pp. 483–504.

Boyer, Robert. 1990. *The Regulation School: a Critical Introduction.* New York: Columbia UP.

Boyer, Robert; Saillard, Yves (Eds). 2002. *Regulation Theory: the State of the Art.* London: Routledge.

Brady, Henry E.; Collier, David (Eds). 2004. *Rethinking Social Inquiry : Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham, MD : Rowman & Littlefield.

Bratton, Michael; Walle Nicolas van de. 1994. "Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa", *World Politics*, Vol. 46 (4), pp. 453–489.

Bratton, Michael; Walle Nicolas van de. 1997. *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge UP.

Braudel, Fernand. 1972 (1949). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* New York: Harper & Row.

Braudel, Fernand. 1981–1984 (1979). *Civilization and Capitalism, 15th–18th century*. Vol. 1–3. London : Collins.

Braudel, Fernand. 1994 (1985). *Kapitalizmo dinamika*. Vilnius: Baltos lankos.

Breslauer, George W. 1978. "On the Adaptability of Soviet Welfare-State Authoritarianism", in Ryavec, Karl W. (Ed.). *Soviet Society and the Communist Party*. Amherst: University of Massachusetts Press, pp. 3–25.

Bridgman, Percy W. 1927. *The Logic of Modern Physics*. New York: Macmillan.

Brooks, Daniel R.; McLennan Deborah A. 1991. *Phylogeny, Ecology, and Behavior: A Research Program in Comparative Biology*. Chicago: University of Chicago Press.

Brown, Archie. 2004. "The Soviet Union: Reform of the System or Systemic Transformation?", *Slavic Review*, Vol. 63 (3), pp. 489–504.

Brubaker, Rogers. 1998 (1992). *Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje*. Vilnius: Pradai.

Brubaker, Rogers. 2003. "Beyond Comparativism?", *Department of Sociology, UCLA. Theory and Research in Comparative Social Analysis*. Paper 1. http://repositories.cdlib.org/uclasoc/trcsa/1. Žiūrėta 2007 01 15.

Bryman, Alan. 1988. *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin Hyman.

Brzezinski, Zbigniew. 1956. *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Brzezinski, Zbigniew. 1966. "The Soviet Political System: Transformation or Degeneration?" *Problems of Communism*, Vol. 15 (1), pp.1–15.

Brzezinski, Zbigniew. 1989. *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. London: Macdonald.

Brzezinski, Zbigniew. 1994. "Polska scena obrotowa", *Polityka*, Nr.44, October 29.

Brzezinski, Zbigniew. 1998 (1993). *Nebevaldomas pasaulis. Globalinė sumaištis XXI amžiaus išvakarėse*. Vilnius: Tvermė.

Brzezinski, Zbigniew; Huntington, Samuel P. 1963. *Political Power: USA/USSR*. New York: The Viking Press.

Bubnys, Arūnas. 1998. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Buchanan, James L. 1975. *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. Chicago: University of Chicago Press.

Buchanan, William; Cantril, Hadley. 1956. *How Nations See Each Other*. Urbana, Ill.: University of Illinois Press.

Buchen, Clemens. 2007. "Estonia and Slovenia as Antipodes", Lane, David; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave, pp. 65–89.

Bücher, Karl. 1893. *Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge*. Tübingen: Verlag der Laupp'schen Buchhandlung.

Budina, Nina. 1997. "Fiscal Policies in Eastern Europe", *Oxford Review of Economic Policy*, Vol.13 (2), pp. 47–64.

Bukharin, Nikolai I. 1973 (1917). *Imperialism and World Economy*. New York: Monthly Review Press.

Bumblauskas, Alfredas. 2005. *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. Vilnius: R.Paknio leidykla.

Bunce, Valerie. 1980. Soviet Politics in the Brezhnev Era: Pluralism or Corporatism?", in Kelly, Donald (Ed.) *Soviet Politics in the Brezhnev Era*. New York: Praeger, 1980, pp.1–26.

Bunce, Valerie. 1981. *Do New Leaders Make a Difference? Executive Succession and Public Policy under Capitalism and Socialism*. Princeton, N.J. : Princeton UP.

Bunce, Valerie. 1983. "The Political Economy of the Brezhnev Era: The Rise and Fall of Corporatism", *British Journal of Political Science*, 1983, Vol.13 (2), pp. 129–158.

Bunce, Valerie. 1995a. "Should Transitologists Be Grounded?", *Slavic Review*, Vol.54(1), pp. 111–127.

Bunce, Valerie. 1995b. "Comparing East and South", *Journal of Democracy*, Vol.6(3), pp. 87–100.

Bunce, Valerie. 1995c. "Paper Curtains and Paper Tigers", *Slavic Review*, Vol.54(4), pp. 979–987.

Bunce, Valerie. 1999a. "The Political Economy of Postsocialism", *Slavic Review*, Vol. 58 (4), pp. 756–793.

Bunce, Valerie. 1999b. "Lessons of the First Postsocialist Decade", *East European Politics and Societies,* Vol. 13 (2), pp. 236–243.

Bunce, Valerie. 2000. "Comparative Democratization: Big and Bounded Generalizations", Comparative Political Studies, Vol. 33 (6–7), pp. 703–734.

Bunce, Valerie. 2001. "Democratization and Economic Reform," *Annual Review of Political Science*, Vol. 4, pp. 43–65.

Burawoy, Michael. 1972. *The Colour of Class on the Copper Mines, from African Advancement to Zambianization*. Manchester, Manchester UP for Institute for Social Research, University of Zambia.

Burawoy, Michael. 1979. *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*. Chicago : University of Chicago Press.

Burawoy, Michael. 1985. *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.

Burawoy, Michael. 1989. "Two Methods in Search of Science: Skocpol versus Trotsky", *Theory and Society*, Vol. 18 (6), pp. 759–805.

Burawoy, Michael. 1996. "The State and Economic Involution: Russia through the China lens," *World Development* 24(No.6), pp. 1105–1117.

Burawoy, Michael. 1997. "The Soviet Descent into Capitalism," *American Journal of Sociology* Vol. 102 (5), pp. 1430–44.

Burawoy, Michael. 1998. "The Extended Case Method", *Sociological Theory*, Vol. 16 (1), pp. 4–33.

Burawoy, Michael. 2001. "Transition without Transformation: Russia's Involutionary Road to Capitalism," *East European Politics and Societies*, Vol.15 (2), pp. 269–290.

Burawoy, Michael; Krotov, Pavel. 1992. "The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry," *American Sociological Review*, Vol. 57 (1), pp.16–36.

Burawoy, Michael; Lukacs, Janos. 1992. *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago : University of Chicago Press.

Burnham, James. 1941. *The Managerial Revolution: What is Happening in the World.* New York: The John Day Company.

Busch, Andreas. 2005. "Globalisation and National Varieties of Capitalism: The Contested Viability of the 'German Model'", *German Politics*, Vol.14 (2), pp.125–139.

Buzan, Barry; Little, Richard. 2000. *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations.* Oxford: Oxford UP.

Callinicos, Alex. 1991. *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*. University Park, Pa.: Pennsylvania State UP.

Campbell, Donald T. 1975. "'Degrees of Freedom' and the Case Study", *Comparative Political Studies*, Vol.8 (2), pp. 178–193.

Cardoso, Fernando H. 2001. *Charting a New Course: The Politics of Globalization and Social Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

Carothers, Thomas. 2002. "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 (1), pp. 5–21.

Carrere d'Encausse, Helene. 1979 (1978). *Decline of an Empire: the Soviet Socialist Republics in Revolt*. New York : Newsweek Books.

Carroll, Archie B. 1999. "Corporate Social Responsibility. Evolution of Definitional Construct", *Business and Society,* Vol. 38 (3), pp. 268–295.

Castells, Manuel. 2005 (1996). *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra*. T.1. *Tinklaveikos visuomenės raida*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

Castells, Manuel. 2007 (2000). *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra*. T.3. *Tūkstantmečio pabaiga*. Kaunas: Poligrafija ir informatika

Castoriadis, Cornelius. 1981. *Devant la guerre*. Paris: Fayard.

Cazes, Sandrine; Nesporova, Alena. 2001. *Towards Excessive Job Insecurity in Transition Economies*? ILO Employment Paper 23. http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/download/ep23.pdf. Žiūrėta 2006 08 26.

Chase-Dunn Christopher; Grimes Peter. 1995. "World-Systems Analysis", *Annual Review of Sociology*, Vol. 21, pp. 387–417.

Chase-Dunn, Christopher; Hall, Thomas D. 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO.: Westview Press.

Chehabi, Houchang E.; Linz, Juan J. (Eds). 1998. *Sultanistic Regimes*. Baltimore: Johns Hopkins UP.

Chernilo, Daniel. 2006. "Social Theory's Methodological Nationalism", *European Journal of Social Theory*, Vol. 9 (1), pp. 5–22.

Chirot, Daniel. 1991. "What Happened in Eastern Europe in 1989?", in Chirot, Daniel (Ed.) *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left : the Revolutions of 1989*. Seattle : University of Washington Press, pp. 3–32.

Chirot, Daniel; Hall, Thomas D. 1982. "World-System Theory", *Annual Review of Sociology*, Vol. 8, pp. 81–106.

Clark, Terry D. 2002. *Beyond Postcommunist Studies. Political Science and the New Democracies of Europe.* Armonk: M.E.Sharpe.

Clayton, Roberts. 1996. *The Logic of Historical Explanation*. University Park, Pa. : Pennsylvania State UP.

Cliff, Tony. 1955 (1948). *Stalinist Russia; a Marxist analysis*. London: M.Kidron.

Cliff, Tony. 1964. *Russia: a Marxist Analysis*. London : International Socialism.

Coates, David. 2001. *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era*. Cambridge: Polity.

Coates, David (Ed.). 2005. *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*. New York: Palgrave.

Cohen, Gerald A. 1978. *Karl Marx's Theory of History : a Defence*. Princeton : Princeton University Press.

Cohen, Morris; Nagel, Ernest. 1934. *An Introduction to Logic and Scientific Method*. New York: Harcourt, Brace.

Cohen, Stephen F. 1973. *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888–1938*. New York: A. A. Knopf.

Cohen, Stephen F. 1985a. *Sovieticus: American Perceptions and Soviet Realities*. New York: Norton.

Cohen, Stephen F. 1985b. *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*. New York: Oxford UP.

Cohen, Stephen F. 2004. "Was the Soviet System Reformable?", *Slavic Review*, Vol. 63 (3), pp. 459–488.

Cohen, Stephen S. 1969. *Modern Capitalist Planning. The French Model*. Berkeley: University of California Press.

Cohen, Stephen S.; Zysman, John. 1987. *Manufacturing Matters: the Myth of the Post-industrial Economy*. New York: Basic Books.

Coleman James S. (Ed.) 1965. *Education and Political Development*. Princeton: Princeton UP.

Coleman, James S. 2005 (1990). *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius: Margi raštai.

Collier, David. 1993. "The Comparative Method", in Finifter, Ada W. (Ed.) *Political Science. The State of the Discipline II*. Washington: The American Political Science Association, pp. 105–119.

Collier, David; Adcock, Robert. 1999. "Democracy and Dichotomies: A Pragmatic Approach to Choices about Concepts", *Annual Review of Political Science,* Vol. 2, pp. 537–65.

Collier, David; Levitsky, Steven. 1997. "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research", *World Politics*, Vol. 49(3), pp. 430–451.

Collier, David; Mahon, James E. 1993. "Conceptual 'Stretching' Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis," *The American Political Science Review*, Vol. 87 (4), pp. 845–55.

Collier, David; Brady, Henry E.; Seawright, Jason. 2004. "Sources of Leverage in Causal Inference: Toward an Alternative View of Methodology", in Brady, Henry E.; Collier, David (Eds). *Rethinking Social Inquiry : Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham, MD : Rowman & Littlefield.

Collins, Randall. 1980. "Weber's Last Theory of Capitalism: a Systematization", *American Sociological Review*, Vol.45 (6), pp. 925–942.

Collins, Randall. 1985. "The Mega-Historians", *Sociological Theory*, Vol. 3, pp. 114–122.

Collins, Randall. 1995. "Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100 (6), pp. 1552–1593.

Colton, Timothy J.; McFaul, Michael. 2003. "Russian Democracy under Putin," *Problems of Post-Communism*, 50 (4), pp. 12–21.

Conquest, Robert. 1993. "Academe and the Soviet Myth", *The National Interest*, Nr. 31, pp. 91–98.

Cook, Linda. 1993. *The Soviet Social Contract and Why it Failed: Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Coppedge, Michael. 1999. "Thickening Thin Concepts and Theories. Combining Large N and Small in Comparative Politics", *Comparative Politics*, 1999, Vol.31(4), pp. 465–476.

Corsellis, John; Ferrar, Marcus. 2006. *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II*. London: I.B. Tauris.

Courtois, Stéphane; Werth, Nicolas; Planné, Jean-Louis; Paczkowski, Andrzej; Bartosek, Karel; Margolin, Jean-Louis. 2000 (1997). *Juodoji komunizmo knyga. Nusikaltimai, teroras, represijos*. Vilnius: Vaga.

Cowen, Richard. 2000. *History of Life*. Boston: Blackwell.

Cowles, Maria G.; Caporaso, James; Risse, Thomas (Eds). 2001. *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca: Cornell UP.

Coyne, Jerry A.; Orr, H. Allen. 2004. *Speciation.* Sunderland (Mass.): Sinauer Associates.

Cox, John K. 2005. *Slovenia: Evolving Loyalties*. New York: Routledge.

Crouch, Colin; Streeck, Wolfgang (Eds). 1997. *Political Economy of Modern Capitalism. Mapping Convergence and Diversity*. London: Sage.

Crouch, Colin; Streeck, Wolfgang; Boyer, Robert; Amable, Bruno; Hall, Peter A.; Jackson, Gregory. 2005. "Dialogue on Institutional Complementarity and Political Economy", *Socio-Economic Review*, Vol. 3(2), pp. 359–382.

Čekanavičius, Vydas; Murauskas, Gediminas. 2000. *Statistika ir jos taikymai*. 1 knyga. Vilnius: TEV.

Čekanavičius, Vydas; Murauskas, Gediminas. 2002. *Statistika ir jos taikymai*. 2 knyga. Vilnius: TEV.

Čiegis, Remigijus. 2002. *Tolydžios ekonominės plėtros alternatyvios teorijos*. Kaunas: Naujasis lankas.

Čiegis, Remigijus. 1997. *Tolydi ekonomikos plėtra*. Kaunas: Lietuvos energetikos institutas.

Dahl, Robert A. 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale UP.

Dahl, Robert A. 1994 (1989). *Demokratija ir jos kritikai*. Vilnius: Amžius.

Dahrendorf, Ralf. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe: in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*. NewYork: Times Books.

David, Paul. 1985. "Clio and the Economics of QWERTY", *American Economic Review*, Vol. 75 (2), pp.332–337.

Deeg, Richard; Jackson, Gregory. 2007. "Towards a More Dynamic Theory of Capitalist Variety", *Socio-Economic Review*, Vol.5 (1), pp.149–179.

Degutis, Algirdas. 1998. *Individualizmas ir visuomeninė tvarka*. Vilnius: Eugrimas.

Delanty, Gerard; Rumford, Chris. 2005. *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. London: Routledge.

Deleuze, Gilles; Guattari, Felix. 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis : University of Minnesota Press.

Ross, George. 1995. *Jacques Delors and European Integration*. New York: Oxford UP.

De Melo, Martha; Denizer, Cevdet; Gelb, Alan; Tenev, Stoyan. 2001. "Circumstances and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies," *The World Bank Economic Review*, Vol.15 (1), pp. 1–31.

Denzau, Arthur T.; North, Douglass. 1994. "Shared Mental Models: Ideologies and Institutions", *Kyklos*, Vol. 47 (1), pp. 3–31.

Derluguian, Georgi M. 2004. "Alternative Pasts, Future Alternatives?", *Slavic Review*, Vol. 63 (3), pp. 535–552.

Derrida, Jacques. 1974 (1967). *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Desrosières, Alain. 1998. *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Deth, Jan W. van; Scarbrough, Elinor (Eds). 1995. *Impact of Values*. Oxford: Oxford UP.

Deth, Jan W. van. 1998. "Equivalence in Comparative Political Research", in Deth, Jan W. van (Ed.) *Comparative Politics. The Problem of Equivalence*. London: Routledge, pp. 1–19.

Deutscher, Isaac. 1954. *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921.* New York: Oxford UP.

Deutscher, Isaac. 1959. *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929*. New York: Oxford UP.

Deutscher, Isaac. 1963. *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940*. New York: Oxford UP.

Deutscher, Isaac. 1967. *The Unfinished Revolution: Russia, 1917–1967*. New York, Oxford UP.

Deutscher, Isaac. 1967 (1949). *Stalin: a Political Biography*. 2nd ed. New York: Oxford UP.

Diamond, Larry. 1999. *Developing Democracy. Toward Consolidation*. Baltimore and London: The John Hopkins UP.

Diamond, Larry. 2002. "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, Vol.13 (2), pp. 21–36.

Diamond, Larry; Morlino, Leonard. 2004. "An Overview", *Journal of Democracy*, Vol.15 (4), pp. 20–31.

Diamond, Larry; Morlino, Leonardo (Eds). 2005. *Assessing the Quality of Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins UP.

Dion, Douglas. 1998. "Evidence and Inference in the Comparative Case Study", *Comparative Politics*, Vol. 30 (2), pp. 127–45.

Dittmer, Lowell. 1988. *China's Continuous Revolution: The Post-Liberation Epoch, 1949–1981*. Berkeley: University of California Press.

Djilas, Milovan. 1957 (1955). *The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York: Praeger.

Dobryninas, Aleksandras. 2001. *Virtuali nusikaltimų tikrovė*. Vilnius: Eugrimas.

Dogan, Mattei; Rokkan, Stein (Eds). 1969. *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Dogan, Mattei; Pelassy, Dominique. 1984. *How to Compare Nations; Strategies in Comparative Politics*. Chatham, N.J.: Chatham House.

Dogan, Mattei; Kazancigil, Ali (Eds). 1994. *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance.* Oxford: Blackwell.

Donskis, Leonidas. 1994. *Moderniosios sąmonės konfigūracijos: Kultūra tarp mito ir diskurso*. Vilnius: Baltos lankos.

Donskis, Leonidas. 1996. *Tarp vaizduotės ir realybės : ideologija ir utopija nūdienos civilizacijos teorijoje*. Vilnius: Baltos lankos.

Donskis, Leonidas. 2005a. *Loyalty, Dissent, and Betrayal: Modern Lithuania and East-Central European Moral Imagination*. Amsterdam: Rodopi.

Donskis, Leonidas. 2005b. *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*. Vilnius: Versus aureus.

Dore, Ronald Ph. 1987. *Taking Japan Seriously: a Confucian Perspective on Leading Economic Issues*. Stanford: Stanford UP.

Dore, Ronald. 1997. "The Distinctiveness of Japan", in Crouch, Colin; Streeck, Wolfgang (Eds). *Political Economy of Modern Capitalism. Mapping Convergence and Diversity*. London: Sage, pp. 19–32.

Dore, Ronald Ph. 2000. *Stock Market Capitalism, Welfare Capitalism : Japan and Germany Versus the Anglo-Saxons*. Oxford: Oxford UP.

Dornbusch, Rudiger; Edwards, Sebastian (Eds). 1991. *The Macroeconomics of Populism in Latin America.* Chicago : University of Chicago Press.

Downing, Brian. M. 1992. *The Military Revolution and Political Change*. Princeton: Princeton UP.

Doyle, Michael. 1986. *Empires*. Ithaca, N.Y.: Cornell UP.

Dowse, Robert E. 1966. "Functionalist's Logic", *World Politics*, Vol. 18(4), pp. 607–622.

Dreifelds, Juris. 1996. *Latvia in Transition*. Cambridge: Cambridge UP.

Ducasse, Curt J. 1993 (1926). "On the Nature and the Observability of the Causal Relation", in E. Sosa, Ernest; M. Tooley, Michael (Eds) *Causation*. Oxford: Oxford UP, pp. 125–136.

Durkheim, Emile. 1960 (1893). *The Division of Labor in Society*. Glencoe, Ill.: Free Press.

Durkheim, Emile. 2001 (1895). *Sociologijos metodo taisyklės*. Vilnius: ALK/Vaga.

Durkheim, Emile. 2002 (1897). *Savižudybė. Sociologinis etiudas*. Vilnius: Pradai.

Durnev, Art; Li, Kan; Morck, Randall; Yeung, Bernard. 2004. "Capital Markets and Capital Allocation: Implications for Economies in Transition", *Economics of Transition*, Vol.12 (4), pp. 593–634.

Eckstein, Harry. 1992. *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*. Berkeley: University of California Press.

Eichengreen, Barry. 1996. *Globalizing Capital: a History of the International Monetary System*. Princeton: Princeton UP.

Ebbinghaus, Bernhard; Manow, Philip (Eds.). 2001. *Comparing Welfare Capitalism Social Policy and Political Economy in Europe, Japan and the USA*. London: Routledge.

Ehrke, Michael. 2006. "Mittelosteuropa – die postkommunistische Variante des Kapitalistus", *Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, Jg. 53 (1/2), S. 61–64.

Einhorn, Eric S.; Logue, John. 2003. *Modern Welfare States: Scandinavian Politics and Policy in the Global Age.* 2nd ed. Westport, Conn.: Praeger.

Einhorn, Eric S.; Logue, John. 2004. "Can the Scandinavian Model Adapt to Globalization?", *Scandinavian Studies*, Vol.76(4), pp. 501–534.

Eisenstadt, Shmuel N. 1963. *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1973. *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*. Beverly Hills: Sage.

Eisenstadt, Shmuel N. 1978. *Revolution and the Transformation of Societies: a Comparative Study of Civilizations*. New York: Free Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1982. "The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics", *European Journal of Sociology*, Vol. 23(2), pp. 294–314.

Eisenstadt, Shmuel N. (Ed.) 1986. *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. Albany : SUNY Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1992. *Jewish Civilization: The Jewish Historical Experience in a Comparative Perspective.* Albany, N.Y.: SUNY Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1996. *Japanese Civilization : a Comparative View*. Chicago: The University of Chicago Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1999. *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: the Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge: Cambridge UP.

Eisenstadt, Shmuel N. 2002. "Multiple Modernities", in Eisenstadt, Shmuel N. (Ed.) *Multiple Modernities*. New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 1–29.

Eisenstadt, Shmuel N. 2003. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Vol.1.–2. Leiden: Brill.

Eisenstadt, Shmuel N. 2004. "The Civilizational Dimension of Modernity", in Arjomand, Said A.; Tiryakian, Edward. 2004. *Rethinking Civilizational Analysis*. London: Sage, pp. 48–65.

Eisenstadt, Shmuel N.; Schluchter, Wolfgang. 1998. "Introduction: Paths to Early Modernities – a Comparative View", *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 127(3), pp. 1–18.

Eitrheim, Pal; Kuhnle, Stein. 2000. "Nordic Welfare States in the 1990s: Institutional Stability, Signs of Divergence", in Kuhnle, Stein (Ed.) 2000a. *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge, pp. 39–57.

Elder, Crawford L. 1989. "Realism, Naturalism, and Culturally Generated Kinds", *The Philosophical Quarterly*, Vol. 39 (157), pp. 425–444.

Elder, Joseph W. 1976. "Comparative Cross-National Methodology," *Annual Review of Sociology*, Vol. 2, pp. 209–229.

Elias, Norbert. 1992 (1939). *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 Bde., 17. Aufl. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Elias, Norbert. 2004 (1969). *Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai*. Vilnius: ALK/Aidai.

Elster, Jon. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge UP.

Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K. 1998. *Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea.* Cambridge: Cambridge UP.

Ember, Carol R.; Ember, Melvin. 2001. *Cross-cultural Research Methods*. Lanham, MD: AltaMira Press.

Engels, Friedrich. 1948 (1884). *Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė : sąryšyje su L.M. Morgano tyrinėjimais*. Vilnius: Valst. polit. lit. l-kla.

Ericson, Richard. 1991. "The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform", *Journal of Economic Perspectives*, 5 (4), pp. 11–18.

Ericson, Richard. 2001. "Does Russia Have 'Market Economy'?", *East European Politics and Societies*, Vol. 15 (2), pp. 291–319.

Ertman, Thomas. 1999. *Birth of Leviathan: Building States and Regimes in the Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Escobar, Arturo. 1994. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton UP.

Estabrook, George F. 1972. "Cladistic Methodology: A Discussion of the Theoretical Basis for the Induction of Evolutionary History", *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 3, pp. 427–456.

Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton UP.

Esping-Andersen, Gøsta (Ed). 1996. *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.

Esping-Andersen, Gøsta. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford UP.

Esser, Josef; Görg, Christoph; Hirsch, Joachim. (Hrsg.). 1994. *Politik, Institutionen und Staat. Zur Kritik der Regulationstheorie*. Hamburg: VSA-Verlag.

Ester, Peter; Halman, Loek; Moor, Ruud A. de (Eds). 1994. *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg UP.

Etzioni, Amitai. 1988. *The Moral Dimension. Towards a New Economics*. New York: The Free Press.

Evans, Peter. 1995. *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton: Princeton UP.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). 1999. *Transition Report 1999. Ten Years of Transition*. Paris.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). 2000. *The Baltic States: A Regional Economic Assessment 1999/2000*. Paris.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). 2003. *Transition Report 2003. Integration and Regional Cooperation*. Paris.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). 2004. *Transition Report 2004. Infrastructure*. Paris.

Eyal, Gil; Szelenyi, Ivan; Townsley, Eleanor. 1998. *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.

Eyal, Gil; Szelenyi, Ivan; Townsley, Eleanor. 2001. "The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology", *American Journal of Sociology*, Vol.106 (4), pp. 1121–28.

Eyal, Gil; Szelenyi, Ivan; Townsley, Eleanor. 2003. "On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology", *Thesis Eleven*, Nr.73, pp. 5–41.

Falcetti, Elisabetta; Raiser, Martin; Sanfey, Peter. 2002. "Defying the Odds: Initial Conditions, Reforms, and Growth in the First Decade of Transition", *Journal of Comparative Economics,* Vol. 30 (2), pp. 229–250.

Fearon, James D. 1991. "Counterfactuals and Hypothesis Testing in Political Science", *World Politics*, Vol. 43(2), pp. 169–195.

Featherstone, Kevin; Radaelli, Claudio M. (Eds). 2003. *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford UP.

Feldmann, Magnus. 2006. "Emerging Varieties of Capitalism in Transition Countries. Industrial Relations and Wage Bargaining in Estonia and Slovenia", *Comparative Political Studies*, Vol. 39 (7), pp. 829–854.

Felsenstein, Joseph. 1985. "Phylogenies and the Comparative Method", *The American Naturalist*, Vol. 125 (1), pp. 1–15.

Felsenstein, Joseph. 2004. *Inferring Phylogenies*. Sunderland (Mass.): Sinauer Associates.

Ferguson, Niall. 1999. *The Pity of War: Explaining World War I*. New York: Basic Books.

Field, Mark. 1976 (Ed.). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore: The John Hopkins Press.

Fischer, Stanley; Sahay, Ratna. 2000. "The Transition Economies after Ten Years." International Monetary Fund Working Paper WP/00/30. Washington, DC: IMF.

Fish, Steven. 1998. "The Determinants of Economic Reform in the Postcommunist World," *East European Politics and Societies*, Vol.12 (1), pp. 31–78.

Fitzpatrick, Sheila. 1999. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford UP.

Fligstein, Neil. 1990. *The Transformation of Corporate Control*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Fligstein, Neil; Feeland, Robert. 1995. "Theoretical and Comparative Perspectives on Corporate Organization", *Annual Review of Sociology*, Vol.21, pp. 21–43.

Fligstein, Neil; Merand, Frederic. 2002. "Globalization or Europeanization: Changes in the European Economy, 1980–2000", *Acta Sociologica*, Vol. 45 (1), pp.7–22.

Fontana, Andrea; Frey, James H. 1994 "Interviewing: The Art of Science", in Denzin, Norman K.; Lincoln, Yvonna S. (Eds). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage, pp.361–376.

Fortes, Meyer; Evans-Pritchard, Edward E. 1940. "Introduction", in Fortes, Meyer; Evans-Pritchard, Edward E. (Eds) *African Political Systems*. New York: Oxford UP, pp. 1–23.

Fortin, Jessica. 2005. "Patterns of Democracy? Counterevidence from Nineteen Post-Communist Countries". Paper Prepared for Presentation at the ECPR Joint Sessions, Granada, 14–19 April 2005, Workshop 9, 'The Performance of Democracy in Central Eastern Europe'. http://www.allacademic.com/meta/p61120_index.html. Žiūrėta 2007 05 12.

Foxley, Alejandro. 1983. *Latin American Experiments in Neoconservative Economics*. Berkeley : University of California Press.

Frank, Andre G. 1969. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

Freeman, Christopher; Louçã, Francisko. 2001. *As Time Goes By: From the Industrial Revolutions to the Information Revolution*. Oxford: Oxford UP.

Frendreis, John P. 1983. "Explanation of Variation and Detection of Covariation", *Comparative Political Studies*, Vol.16, pp.255–272.

Friedman, Milton. 1998 (1962). *Kapitalizmas ir laisvė*. Vilnius: Mintis.

Friedrich, Carl J.; Brzezinski, Zbigniew. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Freyer, Hans. 1930. *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*. Leipzig: Teubner.

Freyer, Hans. 1955. *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

Fromm, Sabine. 2004. *Formierung und Fluktuation. Die Transformation der kapitalistischen Verwertungslogik in Fordismus und Postfordismus*. Wissenschaftlicher Verlag Berlin.

Frydman, Roman; Gray, Cheryl W.; Rapaczynski, Andrzej. (Eds). 1996. *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. Vol.1–2. Budapest: CEU Press.

Frydman, Roman; Rapaczynski, Andrzej; Earle, John S. 1993. *The Privatization Process in Russia, Ukraine, and the Baltic States: Economic Environment, Legal and Ownership Structure, Institutions*

for State Regulation, Overview of Privatization Programs, Initial Transformation of Enterprises. Budapest: CEU Press.

Frydman, Roman; Rapaczynski, Andrzej. 1996 (1994). *Privatizacija Rytų Europoje : ar mažėja valstybės įtaka?* Kaunas: Litterae Universitatis.

Funke, Michael; Rahn, Jörg. 2002. "How Efficient is East German Economy?", *Economics of Transition*, Vol.10 (1), pp.201–223.

Furet, François. 1999 (1995). *The Passing of an Illusion : the Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago : University of Chicago Press.

Gaidar, Egor. 2003. "Recovery Growth and Some Peculiarities of the Contemporary Economic Situation in Russia", *Post-Communist Economies*, Vol. 15(3), pp. 299–311.

Gaidys, Vladas. 2000. „Viešosios nuomonės pokyčiai", kn. *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*. Vilnius: Garnelis, pp. 169–201.

Galbraith, John K. 1952. *American Capitalism. The Concept of Countervailing Power*. Boston: Houghton Mifflin.

Galbraith, John K. 1967. *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin.

Gallie, Walter B. 1956. "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society*, Vol. 56, pp.167–198.

Gallie, Walter B. 1964. *Philosophy and the Historical Understanding*. London : Chatto & Windus.

Garcelon, Marc. "The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow, 1989–1991", *Theory and Society*, 1997, Vol. 26 (1), pp. 39–85.

Garrett, Geoffrey. 1998. *Partisan Politics in the Global Economy*. Cambridge: Cambridge UP.

Garriga, Elisabet; Melé, Domènec. 2004. "Corporate Social Responsibility Theories: Mapping the Territory", *Journal of Business Ethics*, Vol. 53 (1/2), pp. 51–71.

Garton Ash, Timothy. 1989. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York : Random House.

Gati, Charles (Ed.). 1974. *The Politics of Modernization in Eastern Europe*. Testing the Soviet Model. New York: Praeger.

Gečienė, Ingrida; Juknevičius, Stanislovas; Matulionis, Arvydas; Mitrikas, Algimantas; Savicka, Aida; Valionis, Artūras; Žiliukaitė, Rūta. 2001. *Europa ir mes.* Vilnius: Gervelė.

Geertz, Clifford. 1968. *Islam Observed. Religious Development in Morocco and Indonesia*. New Haven: Yale UP.

Geertz, C. 1995. *After the Fact: Two Countries, Four Decades, one Anthropologist*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.

Geertz, Clifford. 2005. *Kultūrų interpretavimas*. Sudarė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos.

Gellner, Ernest. 1996 (1983). *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai.

Gendrolis, Edmundas. 1984. *Socialinė ir kultūrinė antropologija: pagrindinių krypčių ir metodų apžvalga*. Vilnius: Mintis.

Gentile, Giovanni. 1993 (1932). „Fašizmas", *Politologija,* T. 3/4, p. 93.

Genzelis, Bronius. 1999. *Sąjūdis: priešistorė ir istorija*. Vilnius: Pradai.

Genzelis, Bronius. 2005. *Socialinės ir politinės minties raida Lietuvoje: būti ar nebūti Lietuvai?* Vilnius: Margi raštai.

George, Alexander L.; Bennett, Andrew. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Gergen, Mary M. 1992. "Life Stories: Pieces of a Dream", in Rosenwald, George C.; Ochberg, Richard L. (Eds) *Storied Lives: The Cultural Politics of Self-Understanding*. New Haven, Conn.: Yale University Press. pp. 127–144.

Gerschenkron, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective.* Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press.

Geuss, Raymond. 1981. *The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School.* Cambridge: Cambridge UP.

Ghosh, Baidyanath N. 2001. *Dependency Theory Revisited.* Aldershot: Ashgate.

Gilbert, Margaret. 1989. *On Social Facts*. London: Routledge.

Gilbert, Margaret. 2000. *Sociality and Responsibility: New Essays in Plural Subject Theory.* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Giddens, Anthony. 1985. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 2. *The Nation State and Violence*. Cambridge : Polity Press.

Giddens, Anthony. 1998. *The Third Way: the Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony. 2000. *The Third Way and Its Critics*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony (Ed.). 2001. *The Global Third Way Debate*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony (Ed.). 2003. *The Progressive Manifesto: New Ideas for the Centre-Left*. Cambridge: Polity Press.

Glasberg, Davita Silfen; Schwartz, Michael. 1983. "Ownership and Control of Corporations", *Annual Review of Sociology*, Vol.9, pp.311–332.

Glaser, Barney G.; Strauss, Anselm L. 1967. *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Pub. Co.

Gleason, Abbott. 1995. *Totalitarianism: the Inner History of the Cold War*. New York: Oxford UP.

Goertz, Gary. 2006. *Social Science Concepts : a User's Guide*. Princeton: Princeton UP.

Goldhagen, Daniel J. 1996. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York : Alfred A. Knopf, 1996.

Goldman Sachs Group, Inc. 2005. *DreamingWith BRICs: The Path to 2050.* Global Economics Paper Nr. 99. http://www2.goldmansachs.com/insight/research/reports/99.pdf. Žiūrėta 2007 08 27.

Goldstone, Jack A. 1991. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press.

Goldthorpe, John H. 2000. *On Sociology. Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory.* Oxford: Oxford UP.

Goodin, Robert E.; Klingemann, Hans-Dieter. "Political Science: The Discipline", in Goodin, Robert E.; Klingemann, Hans-Dieter (Eds). 1996. *A New Handbook of Political Science.* New York : Oxford UP, pp. 3–49.

Goodenough, Ward Hunt. 1970. *Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Chicago: Aldine Pub. Co.

Goodin, Robert F. 2003. "Choose Your Capitalism?", *Comparative European Politics*, Vol. 1 (2), pp. 203–213.

Goodwin, Jeff. 2001. *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991*. Cambridge: Cambridge UP, 2001.

Gourevitch, Peter A. 1986. *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca: Cornell UP.

Gourevitch, Peter A.; Shinn, James J. 2005. *Political Power and Corporate Control: the New Global Politics of Corporate Governance*. Princeton: Princeton UP.

Gray, John. 2006 (2002). *Apgaulinga viltis. Globalaus kapitalizmo iliuzija*. Vilnius: Vaga/ALK.

Graziano, Paolo; Vink, Maarten P. (Eds). 2007. *Europeanization: New Research Agendas*. Basingstoke: Palgrave.

Gregory, Paul. 2004. *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives*. Cambridge: Cambridge UP.

Gregory, Paul; Stuart, Robert C. (Eds) 1992. *Comparative Economic Systems*. 4th ed. Boston, Mass.: Houghton Mifflin.

Grenda, Vytautas. 2006. „Kas yra nehiumistinė priežastingumo teorija?", *Problemos*, Nr. 69, pp. 27–38.

Greskovits, Bela. 1998. *The Political Economy of Protest and Patience. East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: CEU Press.

Greskovits, Bela. 2005. "Leading Sectors and the Variety of Capitalism in Eastern Europe", *Actes du Gerpisa*, Nr. 39, pp. 113–128. http://www.gerpisa.univ-evry.fr/actes/39/39_5.pdf. Žiūrėta 2007 08 12.

Grew, Raymond. 1980. "The Case for Comparing Histories", *The American Historical Review*, Vol.45(4), pp. 763–778.

Grigas, Romualdas. 1995. *Tautos likimas*. Vilnius: Rosma.

Grigas, Romualdas. 1998. *Socialinių įtampų Lietuvoje laukai (kritinė sociologinė XX a. pabaigos panorama)*. Vilnius: VPU leidykla.

Grigas, Romualdas. 2001. *Sociologinė savivoka: specifika, metodai, lituanizacija*. Vilnius: Rosma.

Grigas, Romualdas. 2004. *Savasties ieškojimas, arba Laiškai Amerikos lietuviams*. Vilnius: Margi raštai.

Grigas, Romualdas; Ružas, Albertas. 2007. *Lietuviškieji „...izmai": žurnalisto ir mokslininko žvilgsniu*. Vilnius: Gairės.

Gruževskis, Boguslavas. 2001. *Užimtumo pokyčiai: lanksčių užimtumo formų taikymo galimybių įvertinimas*. Vilnius: Justitia.

Gruževskis, Boguslavas; Blažienė, Inga. 2005. *Lankstumas ir saugumas darbo rinkoje. Lietuvos patirtis*. Flexicurity paper 2004/5. Budapeštas: Tarptautinis darbo biuras. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/download/empl/flexibility_lithuania_lithuanian.pdf. Žiūrėta 2007 08 26.

Guillén, Mauro F. 2001. "Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature", *Annual Review of Sociology*, Vol. 27, pp. 235–260.

Guogis, Arvydas. 2000a. *Socialinės politikos modeliai*. Vilnius: Eugrimas.

Guogis, Arvydas. 2000b. *Švedijos socialdemokratų ideologija 1932–1994 metais*. Vilnius: Eugrimas.

Guogis, Arvydas; Bernotas Dainius, Ūselis Domas. 2000. *Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą*. Vilnius: Eugrimas.

Gurr, Ted R. 1970. *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton UP.

Gustafsson, Björn; Shi, Li. 2001. "The Effects of Transition on the Distribution of Income in China. A Study Decomposing the GINI coefficient for 1988 and 1995", *The Economics of Transition,* Vol. 9 (3), pp. 593–617.

Gylys, Povilas. 2002. "Die politische Ökonomie der Transformation in Litauen", *Osteuropa*, Bd. 52 (9/10), S. 1288–1305.

Haavisto, Tarmo (Ed.). 1997. *The Transition to a Market Economy: Transition and Reform in the Baltic States.* Cheltenham: Edward Elgar.

Habermas, Jürgen. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1–2. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Habermas, Jürgen. 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Habermas, Jürgen. 2002 (1988). *Modernybės filosofinis diskursas*. Vilnius: Alma littera.

Hale, Henry E.; McFaul, Michael; Colton, Timothy J. 2004. "Putin and the 'Delegative Democracy' Trap: Evidence from Russia's 2003–04 Elections", *Post-Soviet Affairs*, Vol. 20 (4), pp. 285–319.

Hall, Barry G. 2004. *Phylogenetic Trees Made Easy: A How-To Manual*. 2nd ed. Sunderland (Mass.): Sinauer Associates.

Hall, Peter. 2006. "Stabilität und Wandel in den Spielarten des Kapitalismus", in Beckert, Jens; Ebbinghaus, Bernhard; Hassel, Anke; Manow, Philip (Hrsg.). *Transformationen des Kapitalismus. Festschrift für Wolfgang Streeck zum sechzigsten Geburtstag*. Frankfurt a. M.: Campus, S. 181–204.

Hall, Peter A.; Gingerich, Daniel W. 2004 "Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy: An Empirical Analysis," *Max-Plank Institute for the Study of Societies. MpIfG Discussion Paper* 04/5. http://www-management.wharton.upenn.edu/guillen/Hall/Hall.MPIfGSpaper.pdf. Žiūrėta 2007 07 30.

Hall, Peter A.; Soskice, David (Eds). 2001a. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford UP.

Hall, Peter A.; Soskice, David. (2001b) "An Introduction to Varieties of Capitalism", in Hall, Peter A.; Soskice, David (Eds) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford UP, pp. 1–68.

Hall, Peter A.; Soskice, David. 2003. "Varieties of Capitalism and Institutional Change: A Response to Three Critics", *Comparative European Politics*, Vol. 1 (2), pp.241–250.

Hall, Peter A.; Taylor, Rosemary C. 1996. "Political Science and the Three New Institutionalisms", *Political Studies*, Vol. 44 (5), pp. 936–957.

Hanley, Eric; King, Lawrence P.; Toth, Janos I. 2002. "The State, International Agencies, and Property Transformation in Post-Communist Hungary," *American Journal of Sociology*, Vol.108 (1), pp. 168–206.

Hann, Chris (Ed.). 2002. *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge.

Hann, Chris (Ed.). 2003. *The Postsocialist Agrarian Question: Property Relations and the Rural Condition.* Münster: Lit Verlag.

Hansen, John; Sorsa, Pirita. 1994. "Estonia: A Shining Star from the Baltics", in Michalopoulos, Konstantine; Tarr, David (Eds). *Trade in the New Independent States*. Studies of Economies in Transformation 13. Washington, D.C.: The World Bank, pp. 115–132.

Hanson, Stephen E. 2004. "Reform and Revolution in the Late Soviet Context", *Slavic Review*, Vol. 63 (3), pp. 527–534.

Harnack, Theodosius. 1860. *Die lutherische Kirche Livlands und die Hernhutische Brüdergemeinde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte neuerer und neuesten Zeit*. Erlangen: Bläsing.

Harris, Erika. 2002. *Nationalism and Democratisation: Politics of Slovakia and Slovenia*. Aldershot: Ashgate.

Harris, Marvin. 1980. *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.

Harrison, David. 1988. *The Sociology of Modernization and Development*. London: Unwin Hyman.

Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change.* Oxford: Blackwell.

Harvey, Paul H.; Pagel, Mark. 1991. *The Comparative Method in Evolutionary Biology*. Oxford University Press.

Harvey, Paul H.; Purvis, Andy. 1991. "Comparative Methods for Explaining Adaptations", *Nature*, Nr. 351, pp. 619–624.

Haslam, Jonathan. 2003. "The Cold War as History", *Annual Review of Political Science*, Vol. 6, pp. 77–98.

Havrylyshyn, Oleh. 2006. *Divergent Paths in Post-Communist Transformation. Capitalism for All or Capitalism for the Few?* Houndmills: Palgrave.

Havrylyshyn, Oleh; van Rooden, Ron. 2000. "Institutions Matter in Transition but so do Policies." International Monetary Fund Working Paper WP/00/70. Washington, DC: IMF. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=879570. Žiūrėta 2007 08 12.

Hay, Colin. 2004. "Common Trajectories, Variable Paces, Divergent Outcomes? Models of European Capitalism Under Conditions of Complex Economic Interdependence", *Review of International Political Economy*, Vol.11 (2), pp. 231–262.

Hay, Colin. 2006. "What's Globalization Got to Do with It? Economic Interdependence and the Future of European Welfare States", *Government and Opposition*, Vol. 41 (1), pp. 1–23.

Haydu, Jeffrey. 1991. *Between Craft and Class: Skilled Workers and Factory Politics in the United States and Britain, 1890–1922*. Berkeley: University of California Press.

Hayek, Friedrich A. von (Ed.) 1935. *Collectivist Economic Planning. Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. London: Routledge.

Heimann, Eduard. 1963. *Soziale Theorie der Wirtschaftssysteme*. Tübingen: J.C.B.Mohr.

Heimann, Eduard. 1980 (1929). *Soziale Theorie des Kapitalismus. Theorie der Sozialpolitik.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Held, David. 2002 (1987). *Demokratijos modeliai.* Vilnius: Eugrimas.

Held, David; McGrew, Anthony G.; Goldblatt, David; Perraton, Jonathan. 2002 (1999). *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra*. Vilnius: Margi raštai.

Hellman, Joel S. 1998. "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions", *World Politics*, Volume 50 (2), pp. 203–234.

Hennig, Willi. 1950. *Grundzüge einer Theorie der phylogenetischen Systematik*. Berlin: Deutscher Zentralverlag.

Heybey, Berta; Murrell, Peter. 1999. "The Relationship between Economic Growth and the Speed of Liberalization during Transition", *Journal of Policy Reform*, Vol.3 (2), pp. 121–137.

Heyns, Barbara. 2005. "Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe", *Annual Review of Sociology*, Vol. 31, pp. 163–97.

Hilferding, Rudolf. 1981 (1910). *Finance Capital: a Study of the Latest Phase of Capitalist Development*. London: Routledge.

Hill, Ronald J.; Frank, Peter. 1981. *The Soviet Communist Party*. London: Allen & Unwin.

Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard (Mass): Harvard UP.

Hix, Simon. 2006 (1999). *Europos Sąjungos politinė sistema*. Vilnius: Eugrimas.

Hobbes, Thomas. 1999 (1651). *Leviatanas, [arba bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia]*. Vilnius: Pradai.

Hobsbawm, Eric J. 2000 (1994). *Kraštutinumų amžius: trumpasis XX amžius: 1914–1991*. Vilnius: Mintis.

Hofstede, Geert. 2001 (1980). *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. 2nd ed. Thousand Oaks.

Hollingsworth, J. Rogers; Boyer, Robert (Eds). 1997. *Contemporary Capitalism. The Embeddedness of Institutions*. Cambridge: Cambridge UP.

Holt, Robert T.; Turner, John E. 1970. *The Methodology of Comparative Research*. New York: Free Press.

Hopkins, Terence K.; Wallerstein, Immanuel. 1967. "The Comparative Study of National Societies", *Social Science Information*, Vol.6(1), pp 27–58.

Hoselitz, Bert F. (Ed.). 1963 (1952). *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago: University of Chicago Press.

Hough, Jerry F. 1969. *The Soviet Prefects. The Local Party Organs in Industrial Decision-making*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Hough, Jerry F. 1977. *The Soviet Union and Social Science Theory*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Hough, Jerry F. 1980. *Soviet Leadership in Transition*. Washington, D.C.: Brookings Institution.

Hough, Jerry F. 1988. *Russia and the West : Gorbachev and the Politics of Reform*. New York : Simon and Schuster.

Hough, Jerry F. 1997. *Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991*. Washington, D.C. : Brookings Institution.

Hough, Jerry F.; Fainsod, Merle. 1979. *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Howard, Marc M. 2003. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge UP.

Howard, Marc M.; Roessler, Philip G. 2006. "Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes", *American Journal of Political Science*, Vol. 50 (2), pp. 365–381.

Howell, Chris. 2003. "Varieties of Capitalism: And Then There Was One?" *Comparative Politics*, Vol. 36 (1), pp. 106–124.

Huaco, George H. 1986. "Ideology and General Theory: The Case of Sociological Functionalism", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 28(1): 34–54.

Huber Evelyne; Stephens, John D. 2001. *Development and Crisis of the Welfare State : Parties and Policies in Global Markets*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hull, David L. 1980. "Individuality and Selection", *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol.11, pp. 311–322.

Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale UP.

Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman : University of Oklahoma Press.

Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon & Schuster.

Huntington, Samuel P. 2004. *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity.* New York : Simon & Schuster.

Iankova, Elena A. 2002. *Eastern European Capitalism in the Making*. Cambridge: Cambridge UP.

Inglehart, Ronald. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton UP.

Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton UP.

Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton UP.

Inkeles, Alex; Smith David H. 1974. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Inkeles, Alex; Sasachi, Masamichi (Ed.) 1996. *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Cultural Perspective*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Iversen, Torben. 2005. *Capitalism, Democracy, and Welfare*. New York: Cambridge UP.

Jameson, Fredric. 2002 (1998). *Kultūros posūkis: rinktiniai darbai apie postmodernizmą*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos l-kla.

Jankauskas, Algimantas. 1994. *Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje : Tarpukario ir pokario laikotarpis.* Socialinių mokslų daktaro laipsnio disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Jankauskas, Algimantas; Gudžinskas, Liutauras. 2007. "Paradigmatic Transmutation of 'Transition to Democracy' into 'Transformation of State'", in Jankauskas, Algimantas; Lopata, Raimundas; Vitkus, Gediminas (Eds). *Transformation of Putin's Regime: Why Transitology is Not Applicable to Post-Soviet Russia*? Vilnius: Vilnius UP, pp. 9–24.

Janos, Andrew. 1991. "Social Science, Communism, and the Dynamics of Political Change", *World Politics*, Vol. 44 (1), pp. 81–112.

Janos, Andrew C. 2000. *East Central Europe in the Modern World: the Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*. Stanford, Calif.: Stanford UP.

Jasper, James M. 1987. "Two or Twenty Countries: Contrasting Styles of Comparative Research", *Comparative Social Research*, Vol. 10, pp. 205–229.

Jaspers, Karl. 1952 (1949). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München: R. Piper.

Jackman, Robert. 1985. "Cross-National Statistical Research and the Study of Comparative Politics", *American Journal of Political Science*, Vol.29 (1), pp. 161–182.

Jakubčionis, Algirdas; Knezys, Stasys; Streikus, Arūnas. 2006. *Okupacija ir aneksija : pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*. Vilnius: Margi raštai.

Jensen, Derrick. 2006. *Endgame*. Vol.1–2. New York: Seven Stories Press.

Jesse, Eckhard. 1996. "Der Totalitarismusforschung im Streit der Meinungen", in Jesse, Eckhard (Hrsg.) *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Baden-Baden: Nomos, S.9–39.

Johnson, Chalmers A. 1982. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford: Stanford UP.

Jokubaitis, Alvydas. 2006. „Sąmokslas kaip politikos mokslo ir liberalios visuomenės problema", *Problemos*, Nr. 69, pp. 84–94.

Jokubaitis, Alvydas; Norkus, Zenonas. 2006. „Socialinės gerovės koncepcijos ir pilietybės renta kaip viešosios politikos orientyrai", *Sociologija. Mintis ir veiksmas.* Nr. 2, pp. 5–36.

Jones, Anthony. 1976. "Modernization Theory and Socialist Development", in Field, Mark (Ed.). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*. Baltimore: The John Hopkins Press, pp. 19–49.

Jones, Eric. 1987. *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge UP.

Jowitt, Kenneth. 1983. "Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime", *Soviet Studies*, 1983, Vol. 25(3), pp. 275–297.

Jowitt, Kenneth. 1992. *New World Disorder: the Leninist Extinction*. Berkeley : University of California Press.

Juknevičius, Stanislovas; Mitrikas, Algimantas; Makulavičienė, Algė; Savicka, Aida; Matulionis, Arvydas; Žiliukaitė, Rūta. 2003. *Besivienijanti Europa: vertybinis aspektas.* Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Juska, Arunas. 1999. "Ethno-Political Transformation in the States of the Former USSR". *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22 (3), pp.524–553.

Kahk, Juhan; Tarvel, Enn. 1997. *An Economic History of the Baltic Countries*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, Vol. 20. Stockholm.

Kala, Ants. 1994. *Estonian Foreign Trade Relations with Baltic Countries and CIS Member States*. Tallinn: Institute of Economics, Estonian Academy of Sciences.

Kallas, Siim. 1996. "Estonia and the European Union", *European Business Journal*, Vol. 8 (3), pp. 13–20.

Kang, David L.; Sørensen, Aage B. 1999. "Ownership Organization and Firm Performance", *Annual Review of Sociology*, Vol.25, pp. 121–144.

Kantas, Imanuelis. 1996. *Politiniai traktatai*. Vilnius: Aidai.

Kaczynski, Theodore J. 1995. *The Unabomber Manifesto: Industrial Society and Its Future*. Berkeley, CA : Jolly Roger Press.

Kalyvas, Stathis N. 1996. *The Rise of Christian Democracy in Europe*. Ithaca: Cornell UP.

Kalyvas, Stathis. 1999. "The Decay and Breakdown of Communist One-Party Systems", *Annual Review of Political Science*, Vol 2, pp.323–343.

Karl, Terry L. 1997. *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley: University of California Press.

Karl, Terry L.; Schmitter, Philippe C. 1991. "Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe", *International Social Science Journal*, Vol.43(2), pp. 269–284.

Karl, Terry L.; Schmitter, Philippe C. 1995. "From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism?", *Slavic Review* 54(4), pp. 965–978.

Katzenstein, Peter J. 984. *Corporatism and Change: Austria, Switzerland, and the Politics of Industry*. Ithaca: Cornell UP.

Katzenstein, Peter J. 1985. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca: Cornell UP.

Katznelson, Ira; Zolberg, Aristide (Eds). 1986. *Working Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Europe and the United States*. Princeton: Princeton UP.

Kavolis, Vytautas. 1995. *Civilization Analysis as a Sociology of Culture*. Lewiston: The Edwin Mellen Press.

Kavolis, Vytautas. 1996. *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos.

Kavolis, Vytautas. 1998. *Civilizacijų analizė.* Vilnius: Baltos lankos.

Kavolienė, Rita; Kuolys, Darius. (Sud.) 2000. *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*. Vilnius: Baltos lankos.

Keane, John. 2004. *Violence and Democracy*. Cambridge: Cambridge UP.

Kempf-Leonard, Kimberly. 2005. *Encyclopedia of Social Measurement*, Vol.1–3. Amsterdam: Elsevier.

Kenworthy, Lane. 2004. *Egalitarian Capitalism: Jobs, Incomes, and Growth in Affluent Countries*. New York :Russell Sage Foundation.

Kersbergen, Kees van. 1995. *Social Capitalism: a Study of Christian democracy and the Welfare State.* London: Routledge.

Keynes, John M. 1936. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York: Harcourt, Brace.

King, Gary. 1997. *A Solution to the Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data*. Princeton: Princeton UP.

King, Gary; Murray, Christopher J.L.; Salomon, Joshua A.; Tandob, Ajay. 2004. "Enhancing the Validity and Cross-Cultural Comparability of Measurement in Survey Research", *American Political Science Review*, Vol.98(1), pp. 191–207.

King, Gary; Rosen, Ori; Tanner, Martin A. (Eds). 2004. *Ecological Inferences: New Methodical Strategies*. Cambridge: Cambridge UP.

King, Lawrence P. 2001a. "Making Markets: a Comparative Study of Postcommunist Managerial Strategies in Central Europe", *Theory and Society*, Vol.30 (4), pp. 494–538.

King, Lawrence P. 2001b. *The Basic Features of Post-Communist Capitalism: Firms in Hungary, the Czech Republic, and Slovakia*. Westport CT: Praeger Press.

King, Lawrence, 2002. "Postcommunist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia", *Studies in Comparative International Development,* Vol. 37(3), pp. 3–34.

King, Lawrence P.; Szelenyi, Ivan. 2005. "Post-Communist Economic Systems", Smelser, Neill; Swedberg, Richard (Eds). *The Handbook of Economic Sociology*. 2nd ed. Princeton: Princeton UP, pp. 205–229.

King, Lawrence and Ivan Szelenyi. 2006. "Max Weber's Theory of Capitalism and Varieties of Post-communist Capitalism," *Angewandte Sozialforschung*, Jg. 24 (3/4), S. 175–185.

King, Lawrence P.; Sznajder, Aleksandra. 2006. "The State Led Transition to Liberal Capitalism: Neoliberal, Organizational, World Systems, and Social Structural Explanations of Poland's Economic Success", *American Journal of Sociology*, Vol. 12 (3), pp. 751–801.

King, Lawrence P. 2007. "Central European Capitalism in Comparative Perspective" in Robert Hanke, Mark Thatcher and Martin Rhodes (Eds). *Beyond Varieties of Capitalism*. Oxford: Oxford UP, pp. 307–327.

Kingston-Mann, Esther. 1999. *In Search of the True West. Culture, Economics, and Problems of Russian Development*. Princeton: Princeton UP.

Kiser, Edgar; Hechter, Michael. 1991. "The Role of General Theory in Comparative-historical Sociology", *American Journal of Sociology*, Vol. 97(1), pp. 1–30.

Kitschelt, Herbert. 1995. "Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies", *Party Politics*, Vol. 1 (4), pp. 447–472.

Kitschelt, Herbert; Mansfeldova, Zdenka; Markowski, Radoslaw; Toka, Gabor. 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge UP.

Kitschelt, Herbert; Lange, Peter; Marks, Gary; and Stephens, John D. 1999. *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge: Cambridge UP.

Kitschelt, Herbert. 2003. "Accounting for Postcommunist Regime Diversity: What Counts as Good Cause", in Ekiert, Grzegorz; Hanson, Stephen E. (Eds). *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 51–86.

Kluckhohn, Clyde. 1962 (1953). "Universal Categories of Culture", in Tax, Sol (Ed). *Anthropology Today: Selections.* Chicago: Chicago UP, pp. 304–320.

Kluegel, James R.; Mason, David S.; Wegener, Bernd (Eds). 1995. *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: A. de Gruyter.

Knell, Mark; Srholec, Martin. 2007. "Diverging Pathways in Central and Eastern Europe", in Lane, David.; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave, pp. 40–62.

Knöbl, Wolfgang. 2001. *Spielräume der Modernisierung. Das Ende der Eindeutigkeit*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.

Knöbl, Wolfgang. 2006. "Verwerfungen in der klassischen Moderne – der US-amerikanische Süden als Problemfall in der Debatte um die 'Multiple Modernities'", Schwinn, Thomas (Hrsg). *Die Vielfalt und Einheit der Moderne. Kultur- und strukturvergleichende Analysen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, S. 71–100.

Kocka, Jürgen (Hrsg.). 1987. *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Kocka, Jürgen (Hrsg.) 1988. *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich*. Bd.1–3. München : DTV.

Kohl, Heribert; Platzer, Hans-Wolfgang. 2004. *Arbeitsbeziehungen in Mittelosteuropa. Transformation und Integration. Die acht neuen EU-Mitgliedsländer im Vergleich*. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Aufl. Baden-Baden: Nomos.

Kohn, Melvin L. (Ed.) 1989. *Cross-National Research in Sociology*. Newbury Park: Sage.

Kolakowski, Leszek. 2005 (1978). *Main Currents of Marxism : the Founders, the Golden Age, the Breakdown.* New York : W.W. Norton & Company.

Kolodko, Grzegorz W. 2000. *From Shock to Therapy: the Political Economy of Postsocialist Transformation*. Oxford: Oxford UP.

Kolodko, Grzegorz W. (Eds). 2005. *The Polish Miracle: Lessons for the Emerging Markets*. Aldershot: Ashgate.

Kondratieff, Nikolai D. 1926. "Die langen Wellen der Konjunktur", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. 56(3), S. 573–609.

Konrad, György; Szelenyi, Ivan. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York : Harcourt Brace Jovanovich.

Kopstein, Jeffrey S.; Reilly David A. 2000. "Geographic Diffusion and the Transformation of the Postcommunist World", *World Politics*, Vol. 53 (1), pp. 1–37.

Kornai, Janos. 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, N.J.: Princeton UP.

Kornai, Janos. 1995. *Highway and Byways: Studies on Reform and Post-communist Transition*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Kornai, Janos. 2006. "The Great Transformation of Central Eastern Europe. Success and Disappointment", *Economics of Transition*, Vol.14(2), pp. 207–244.

Kornai, Janos; Maskin, Eric; Roland, Gérard. 2003. "Understanding the Soft Budget Constraint", *Journal of Economic Literature*, Vol. 41(4), pp. 1095–1136.

Korosteleva, Julia. 2007. "Belarus: Heading towards State Capitalism?", in Lane, David; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, Houndmills: Palgrave, pp. 221–238.

Kovács, János M. "Approaching the EU and Reaching the US? Rival Narratives on Transforming Welfare Regimes in East–Central Europe", *West European Politics*, Vol. 25 (2), pp. 175–204.

Kramer, Mark. 2004. "The Reform of the Soviet System and the Demise of the Soviet State", *Slavic Review*, Vol. 63(3), pp. 505–512.

Kreuzer, Marcus; Pettai, Vello. 2003. "Patterns of Political Instability: Affiliation Patterns of Politicians and Voters in Post-Communist Estonia, Latvia, and Lithuania," *Studies in Comparative International Development*, Vol. 38(2), pp.76–98.

Kropp, Sabine; Gomèz, Ricardo (Hrsg.). 2005. *Sozialraum Europa. Sozialpolitik in der erweiterten Europäischen Union – Ein Werkstattbericht*. Münster: Waxmann.

Krueger, Anne O. 1974. "The Political Economy of the Rent-Seeking Society", *American Economic Review*, Vol. 64 (3), pp. 291–303.

Krupavičius, Algis; Lukošaitis, Alvidas. 2004. *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

Kruse, Volker. 1990. *Soziologie und "Gegenwartskrise". Die Zeitdiagnosen Franz Oppenheimers und Alfred Webers. Ein Beitrag zur historischen Soziologie der Weimarer Republik*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.

Kruse, Volker. 1993. "Weimarer historische Soziologie als sozialwissenschaftliches Theoriemodell und seine heutige Bedeutung", *Geschichte und Gegenwart*, Hf.2, S.77–93.

Kruse, Volker. 1999. *"Geschichts- und Sozialphilosophie" oder "Wirklichkeitswissenschaft"? Die deutsche historische Soziologie und die logischen Kategorien Renè Königs und Max Webers*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Kryshtanovskaya, Olga; White, Stephen. 2003. "Putin's Militocracy", *Post-Soviet Affairs*, Vol. 19 (4), pp. 289–306.

Kuhn, Thomas S. 2003 (1962). *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai.

Kuhnle, Stein (Ed.) 2000a. *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge.

Kuhnle, Stein. 2000b. "European Welfare Lessons of the 1990s", in Kuhnle, Stein (Ed.) *Survival of the European Welfare State*. London: Routledge, pp. 234–8.

Kumar, Krishan. 2001. *1989. Revolutionary Ideas and Ideals*. Mineapolis: University of Minnesota Press.

Kuran, Timur. 1991. "Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolutions of 1989", *World Politics*, Vol. 44, pp. 7–46.

Kuran, Timur. 1995a. "The Inevitability of Future Revolutionary Surprises", *American Journal of Sociology*, Vol. 100, pp.1528–51.

Kuran, Timur. 1995b. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Kuzmickas, Bronislovas. 2007. *Tautos tapatumo savimonė: lietuvių savimonės bruožai*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras.

Kuzmickas, Bronislovas; Astra, Liliana. 1996. *Šiuolaikinė lietuvių tautinė savimonė*. Vilnius: Rosma.

Kwon, Hyeong-Ki. 2005. "National Model under Globalization: The Japanese Model and Its Internationalization", *Politics and Society*, Vol. 33 (2), pp. 234–252.

Laar, Mart. 2002. *Estonia: Little Country that Could*. London: Centre for Research into Post-Communist Economies.

Lachmann, Richard. 1999. *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and European Transitions*. Oxford: Oxford UP.

Laitin, David. 2000. "Post-Soviet Politics", *Annual Political Science Review*, Vol. 3, pp. 117–48.

Lal, Deepak. 1998. *Unintended Consequences. The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Lamnek, Siegfried. 1995. *Qualitative Sozialforschung*. Bd.1–2. 3. korrigierte Aufl., München: Psychologie Verlag Union.

Lamont, Michele. 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.

Lampe, John R. 2000 (1996). *Yugoslavia as History. Twice There was a Country*. 2d ed. Cambridge: Cambridge UP.

Lane, David. 2000. "What Kind of Capitalism for Russia? – A Comparative Analysis", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol.33 (4), pp. 485–504.

Lane, David. 2005a. "Russia's Asymmetric Capitalism in Comparative Perspective", in Pleines, Heiko (Hrsg.). *How to explain Russia's post-Soviet Political and Economic System.* Forschungsstelle Osteuropa Bremen. Arbeitspapiere und Materialien. Nr. 69, S. 46–60. http://www.forschungsstelle-osteuropa.de/con/images/stories/pdf/ap/fsoAP69_web.pdf. Žiūrėta 2008 08 12.

Lane, David. 2005b. "Emerging Varieties of Capitalism in Former State Socialist Societies", *Competition and Change*, Vol. 9 (3), pp. 221–241.

Lane, David. 2006. "Was für eine Wirtschaft hat Russland?", *Russlandanalysen,* Nr. 107, 07.07.2007. http://www.russlandanalysen.de/content/media/Russlandanalysen107.pdf. Žiūrėta 2007 08 11.

Lane, David. 2007. "Post-State Socialism: A Diversity of Capitalisms?", in Lane, David.; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave, pp. 13–39.

Lane, David; Myant, Martin (Eds). 2007. *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave.

Lane, Ruth. 1994. "Structural-Functionalism Reconsidered: A Proposed Research Model", *Comparative Politics*, Vol. 26 (4): 461–477.

LaPalombara, Joseph (Ed.) 1963. *Bureaucracies and Political Development*. Princeton: Princeton UP.

LaPalombara Joseph; Weiner, Myron. (Eds). 1966. *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton UP.

Lau, Lawrence J.; Qian, Yingyi; Roland, Gerard. 2000. "Reform Without Losers: An Interpretation of China's Dual-Track Approach to Reforms", *Journal of Political Economy*, 108(1), pp. 20–143.

Laurėnas, Vaidutis. 2001. *Normalios politikos genezės atvejis: Lietuvos politinės sociologijos studija*. Klaipėda: KU l-kla.

Laurėnas, Vaidutis. 2003. „Lietuvos socialinės-ekonominės plėtotės deideologizacijos problemos", *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai*. Nr. 1 (22), pp. 1–14.

Laurėnas, Vaidutis. 2005. „Prokapitalizmo prieštaravimų veiksnys 2003–2004 m. politinėje krizėje Lietuvoje", *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai*. Nr. 1 (30), pp. 1–11.

Lavigne, Marie. 1999 (1995). *The Economics of Transition: from Socialist Economy to Market Economy*. 2nd ed. New York: St. Martin's Press.

Lazarsfeld, Paul F. "Some Remarks on the Typological Procedures in Social Research", *Zeitschrift für Sozialforschung*, Bd.6, S.119–139.

Lazutka, Romas. 2003. „Gyventojų pajamų nelygybė", *Filosofija. Sociologija*. Nr.1, pp. 22–29.

Lazutka, Romas ir kt. (Red.). 2004. *Lietuva stojant į Europos Sąjungą: ekonominė, sociologinė ir demografinė padėties analizė*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Lazutka, Romas ir kt. (Red.). 2005. *Lietuva Europos Sąjungoje : pirmieji metai.* Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Lazutka, Romas. 2006. "Pension Reform in Lithuania", in Fultz, Elaine (Ed.). *Pension Reform in the Baltic States*. Budapest: International Labour Office, pp. 267–350.

Lee, Peter M. 2004. *Bayesian Statistics : an Introduction*. 3d ed. London: Arnold.

Leibenstein, Harvey. 1957. *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York: John Wiley and Sons.

Leibfried, Stephan; Pierson, Paul. 1995. "Semisovereign Welfare States: Social Policy in a Multitiered Europe", Leibfried, Stephan; Pierson, Paul (Eds). *European Social Policy: Between Fragmentation and Integration*. Washington D.C.: Brookings Institution, pp. 43–77.

Leninas, Vladimiras I. 1966 (1902). *Ką daryti? Opieji mūsų judėjimo klausimai*. Vilnius: Mintis.

Leninas, Vladimiras I. 1952 (1917). *Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija.* Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.

Lenski, Gerhard. 1994. "Societal Taxonomies: Mapping the Social Universe", *Annual Review of Sociology*, pp. 1–26.

Leonavičius, Vylius. 2002. „Šiuolaikinės Lietuvos vartotojo profilis", *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. Nr. 1, pp. 5–15.

Leonavičius, Vylius; Baltrušaitytė, Giedrė; Naujokaitytė, Ingrida. 2007. *Sociologija ir sveikatos priežiūros paslaugų vartotojas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Leonavičius, Vylius; Keturakis, Saulius. 2002. „Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje", *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. Nr. 2, pp. 40–49.

Lerner, Daniel 1958 (1965) *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East.* Glencoe, Ill.: Free Press.

Lévesque, Jacques. 1997. *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press.

Levitsky, Steven; Way, Lucan A. 2002. "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, Vol.13 (2), pp. 51–65.

Levy, Marion J. 1963 (1952) "Some Sources of the Vulnerability of the Structures of Relatively Nonindustrialized Societies to Those of Highly Industrialized Societies", in Hoselitz, Bert F. *The Progress of Underdeveloped Areas*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 113–125.

Lewin, Moshe. 1974. *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: from Bukharin to the Modern Reformers*. Princeton, N.J., Princeton UP.

Lewin, Moshe. 1991 (1988). *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*. Expanded edition. Berkeley: University of California Press.

Lieberson, Stanley. 1985. *Making it Count: the Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley: University of California Press.

Lieberson, Stanley. 1991. "Small N's and Big Conclusions: An Examination of the Reasoning in Comparative Studies Based on a Small Number of Cases", *Social Forces*, Vol.70 (2), pp. 307–320.

Lieberson, Stanley. 1994. "More on the Uneasy Case for Using Mill-Type Methods in Small-N Comparative Studies", *Social Forces*, Vol.72 (4), pp. 1225–1237.

Lieberson, Stanley. 1998. "Causal Analysis and Comparative Research: What Can We Learn from Studies Based on a Small Number of Cases?", in Blossfeld, Hans-Peter; Prein, Gerald (Eds) *Rational Choice Theory and Large Scale Data Analysis*. Boulder, CO: Westview Press, pp. 129–145.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija. Ekonominės analizės departamentas. 2006. *Lietuvos, Latvijos ir Estijos sukauptosios tiesioginės užsienio investicijos 2005 m. pabaigoje*.

http://www.lrv.lt/ekonom_analiz/Apzvalgos/Lietuvos,%20Latvijos%20ir%20Estijos%202005%20m..pdf. Žiūrėta 2007 08 26.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarija. Ekonominės analizės departamentas. 2007. *Lietuvos, Latvijos ir Estijos pagrindinių makroekonominių rodiklių 2006 m. apžvalga.*

http://www.lrv.lt/ekonom_analiz/Apzvalgos/Baltijos%20saliu%20rodikliu%20apzvalga_2006%20m.pdf. Žiūrėta 2007 08 26.

Lieven, Anatol. 1995 (1994). *Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*. Vilnius: Baltos lankos.

Lieven, Anatol. 1998. *Chechnya: Tombstone of Russian Power*. New Haven: Yale UP.

Lijphart, Arend D. 1971. "Comparative Politics and the Comparative Method", *American Political Science Review*, Vol.65(3), pp. 682–693.

Lijphart, Arend. 1975. "The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research," *Comparative Political Studies,* Vol. 8(2), pp.158–177.

Lijphart, Arend. 1984. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale UP.

Lijphart, Arend. 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale UP.

Lin, Justin Yifu. 2004. "Lessons of China's Transition from a Planned Economy to a Market Economy", Distinguished Lectures Series, No. 16, Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management (WSPiZ), Warsaw. 17. December 2004. http://www.tiger.edu.pl/publikacje/dist/lin.pdf. Žiūrėta 2007 03 17.

Lin, Justin Yifu. 2005. "Viability, Economic Transition and Reflection on Neoclassical Economics", *Kyklos*, Vol. 58 (2), pp. 239–264.

Lin, Justin Yifu; Cai, Fang; Li, Zhou. 1996. "Lessons of China's Transition to a Market Economy", *Cato Journal*, Vol. 16 (2), pp. 200–231.

Lincoln, Yvonna S.; Guba, Egon. 1985. *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, Calif.: Sage.

Lindstrom, Nicole; Piroska, Dóra. 2007. "The Politics of Privatization and Europeanization in Europe's Periphery: Slovenian Banks and Breweries for Sale?", *Competition and Change*, Vol. 11 (2), pp. 117–135.

Linz, Juan J. "Transitions to Democracy", *Washington Quarterly,* 1990, 13(2):143–162.

Linz, Juan J. 2003 (2000). *Totalitäre und autoritäre Regime*. 2., überarbeitete und ergänzte Aufl. Berlin: Berliner Debatte Wiss.-Verl.

Linz, J. Juan; Stepan, Alfred (Eds.) 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes*. Vol. 1–4. Baltimore: John Hopkins University Press.

Linz, Juan A.; Stepan, Alfred. 1996. *Problems of Democratic Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins UP.

Linz, Juan J. and Valenzuela, Arturo (Eds). 1994. *The Failure of Presidential Democracy*. Baltimore: The John Hopkins UP.

Lipset, Seymour M. 1988 (1959). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Baltimore MD: John Hopkins University Press.

Lipset, Seymour M. 1963. *The First New Nation; the United States in Historical and Comparative Perspective*. New York: Basic Books.

Lipset, Seymour M.; Bence, Gyorgy. 1994. "Anticipations of the Failure of Communism", *Theory and Society*, Vol. 23 (2), pp. 169–210.

Lipset, Seymour M. and Rokkan, Stein. 1967. "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: an Introduction" in Lipset, Seymour M.; Rokkan, Stein (Eds). 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*. New York: Free Press, pp. 1–64.

Lipton, David; Sachs, Jeffrey. 1990a. "Creating a Market Economy in Eastern Poland: the Case of Poland", *Brookings Papers on Economic Activity*, Nr. 1, pp. 75–133.

Lipton, David; Sachs, Jeffrey; Summers, Lawrence H. 1990b. "Privatization in Eastern Europe: the Case of Poland", *Brookings Papers on Economic Activity*, Nr. 2, pp. 293–341.

Lockwood, David. 1964. "Social Integration and System Integration", in Zollschan, George K and Hirsh, Walter (Eds) *Explorations in Social Change*. London: Routledge, pp. 244–256.

Lofland, John; Lofland Lyn. 2006 (1971). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. 4th ed. Belmont, Calif.: Wadsworth.

Lohmann, Susanne. 1994. "The Dynamics of Informational Cascades: The Monday Demonstrations in Leipzig, East Germany, 1989–91", *World Politics,* Vol. 47, pp. 42–101.

Lopata, Raimundas; Matonis, Audrius. 2004. *Prezidento suktukas.* Vilnius: Versus aureus.

Lopata, Raimundas; Statkus, Nortautas. „Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios valstybės". *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005*. Vilnius: Lietuvos karo akademija, pp. 27–84.

Lorenz, Chris. 1997. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln: Böhlau Verlag.

Losurdo, Domenico. 2004. "Towards a Critique of the Category of Totalitarianism", *Historical Materialism*, Vol. 12 (2), pp. 25–55.

Louçã, Francisko; Reijnders Jan (Eds). 1999. *The Foundations of Long Wave Theory*. Vol. 1–2. Cheltenham: Edward Elgar.

Luebbert, Gregory M. *Liberalism, Fascism, or Social Democracy: Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*. Oxford: Oxford UP.

Luhmann, Niklas. 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeiner Theorie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Luhmann, Niklas. 1997. *Gesellschaft der Gesellschaft*. Bd. 1–2. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Lukacs, Georg. 1970 (1923). *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik.* Neuwied, Berlin: Luchterhand.

Lukauskas, John; Rivera-Batiz, Francisko L (Eds). 2001. *The Political Economy of the East Asian Crisis and its Aftermath: Tigers in Distress*. Cheltenham: Edward Elgar.

Lukšič, Igor. 2003. "Corporatism Packaged in Pluralist Ideology: the Case of Slovenia", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 36 (4), pp. 509–525.

Luong, Pauline Jones. 2002. *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts*. Cambridge: Cambridge UP.

Lupher, Mark. 1992. "Power Restructuring in China and the Soviet Union", *Theory and Society*, Vol. 21 (5), pp. 665–701.

Lupher, Mark. 1996. *Power Restructuring in China and Russia*. Boulder: Westview Press.

Luttwak, Edward. 1983. *The Grand Strategy of the Soviet Union*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Luxemburg, Rosa. 1913. *Die Akkumulation des Kapitals – Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus.* Berlin: Paul Singer GmbH.

Lynd, Robert S; Lynd, Helen M. 1929. *Middletown. A Study in American Culture*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Lyotard, Jean-François. 1993 (1979). *Postmodernus būvis : šiuolaikinį žinojimą aptariant*. Vilnius: Baltos lankos.

Maceina, Antanas. 1991 (1939). „Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra", *Raštai*, t. 1. Vilnius: Mintis, pp.396–524.

Mackie, Gerry. 2003. *Democracy Defended*. Cambridge: Cambridge UP.

Madeley, John T. S. 2003. "'The Swedish Model is Dead! Long Live the Swedish Model!' The 2002 Riksdag Election", *West European Politics*, Vol. 26 (2), pp. 165–173.

Madison, James. 1788. "The Federalist No. 51. The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances Between the Different Departments". http://www.constitution.org/fed/federa51.htm. Žiūrėta 2006 07 26.

Mäkinen, Tiina. 1999. "Structural Pressures, Social Policy and Poverty", *International Social Security Review*, Vol. 52 (4), pp. 3–24.

Mahoney, James. 1999. "Nominal, Ordinal, and Narrative Appraisal in Macrocausal Analysis", *American Journal of Sociology*, Vol. 104 (4), pp.1154–1196.

Mahoney, James. 2000a. "Strategies of Causal Inference in Small-N Analysis", *Sociological Methods & Research*, Vol. 28(4), pp. 387–424.

Mahoney, James. 2000b. "Path Dependence in Historical Sociology", *Theory and Society*, Vol. 29(4), pp.507–548.

Mahoney, James. 2001. *The Legacies of Liberalism. Path Dependence and Political Regimes in Central America*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Mahoney, James. 2004. "Comparative-Historical Methodology," *Annual Review of Sociology*, Vol. 30, pp. 81–101.

Mahoney, James; Rueschemeyer, Dietrich (Eds.). 2003. *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge UP.

Maier, Lawrence C. 1972. *Comparative Political Inquiry. A Methodological Survey*. Homewood, Ill.: Dorsey Press.

Maier, Lawrence C. 1989. *Redefining Comparative Politics: Promise Versus Performance*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.

Maier, Lawrence C. 2006. *Comparative Politics. The Quest for Theory and Explanation.* New York: Sloan.

Mair, Peter. 1997. *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Malia, Martin ("Z"). 1990. "To the Stalin Mausoleum", *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 119(1), pp. 295–344.

Malia, Martin. 1994. *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917–1991*. New York: Free Press.

Mandelbrot, Benoit B. 1982. *The Fractal Geometry of Nature*. San Francisco: W. H. Freeman and Company.

Maniokas, Klaudijus. 2003. *Europos Sąjungos plėtra ir europeizacija: Vidurio ir Rytų Europos valstybių įsijungimas į Europos Sąjungą*. Vilnius: Eugrimas.

Maniokas, Klaudijus; Vitkus, Gediminas (Eds). 1997. *Lithuania's Integration into the European Union : Summary of the Study on the Status, Perspectives and Impact*. Vilnius: European Integration Center.

Manoilescu, Mihail. 1931. *The Theory of Protection and International Trade*. London: P. S. King & Son.

Manoilescu, Mihail. 1937. *Die nationalen Produktivkräfte und der Aussenhandel. Theorie des internationalen Warenaustausches*. Berlin: Junker und Dunnhaupt.

Mansbridge, Jane. 2004. "Representation Revisited: Introduction to the Case against Electoral Accountability," *Democracy and Society*, Vol 2(1), pp. 12–13.

Mansbridge, Jane. 2003. "Rethinking Representation," *American Political Science Review,* Vol. 97(4), pp. 515–528.

Marangos, John. 2007. "Was Shock Therapy Consistent with the Washington Consensus?", *Comparative Economic Studies*, Vol. 49 (1), pp. 32–58.

Margolis, Stephen; Liebowitz, Stan. 1998. "Path Dependence", in Newman, Peter (Ed.) *The New Palgrave Dictionary of Economics and Law*. Vol.3. London: Macmillan, pp.17–23.

Markovits, Andrei S.; Hellerman, Steven L. 2001. *Offside: Soccer and American Exceptionalism*. Princeton: Princeton UP.

Marsh, Robert M. 1967. *Comparative Sociology. A Codification of Cross-Societal Analysis*. New York: Harcourt, Brace & World.

Martin, Alfred von. 1932. *Soziologie der Renaissance. Zur Physiognomik und Rhytmik bürgerlicher Kultur*. Stuttgart: Enke.

Martinelli, Alberto. 2005. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. London: Sage.

Marx, Karl. 1957 (1867). *Kapitalas: politinės ekonomijos kritika.* T. 1. *Kapitalo gaminimo procesas*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.

Marx, Karl. 1975 (1875). *Gotos programos kritika*. Vilnius: Mintis.

Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1988 (1848). *Komunistų partijos manifestas*. Vilnius: Mintis.

Marx, Karl; Engels, Friedrich. 1974 (1932). *Vokiečių ideologija: naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Fojerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio, ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika*. Vilnius: Mintis.

Marx, Anthony W. 1998. *Making Race and Nation: A Comparison of South Africa, the United States, and Brazil*. Cambridge: Cambridge UP.

Maslow, Abraham. 1954. *Motivation and Personality*. New York: Harper.

Matonytė, Irmina. 2001. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius: Knygiai.

Matulionis, Arvydas (Redaktorių kolegijos pirmininkas). 2005a. *Lietuvos socialinė struktūra*. Vilnius: Firidas.

Matulionis Arvydas. 2005b. „Lietuvos visuomenės struktūravimasis", *Filosofija. Sociologija*, Nr. 4, pp. 44–52.

Mattusch, Katrin. 1996. *Demokratisierung im Baltikum? Über die Begrenzung von Demokratisierungschancen durch politische Kulturen*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.

Mattusch, Katrin. 1997. "Weltbilder als Weichensteller für die Richtung des Wandels. Zur Aktualität der 'Protestantischen Ethik' am Beispiel des Baltikums", in Sterbling, Anton; Zipprian, Heinz (Hrsg.) *Max Weber und Osteuropa*. Beiträge zur Osteuropaforschung, Bd. 1. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag, S. 73–93.

McClelland, David. 1961. *The Achieving Society*. New York: Free Press.

McDaniel, Tim. 1991. *Autocracy, Modernization, and Revolution in Russia and Iran*. Princeton: Princeton UP.

McIntyre, Alasdair. 1978 (1971). "Is a Science of Comparative Politics Possible?", in Lewis, Paul G.; Potter, David C., and Castles, Francis G. (Eds) *The Practice of Comparative Politics.* 2nd ed. New York: Longman, pp. 266–284.

McKim, Vaughn R.; Turner, Stephen P. (Eds). 1997. *Causality in Crisis?: Statistical Methods and the Search for Causal Knowledge in the Social Sciences*. Notre Dame, Ind. : University of Notre Dame Press.

McMenamin, Iain 2004. "Varieties of Capitalist Democracy: What Difference Does East-Central Europe Make?", *Journal of Public Policy*, Vol.24(3), pp. 259–274.

McMillan, John; Naughton, Barry. 1992. "How to Reform a Planned Economy: Lessons from China', *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 8(1), pp. 130–43

McNeill, William Hardy. 1992. *The Global Condition: Conquerors, Catastrophes, and Community*. Princeton: Princeton UP.

McNeill, John R.; McNeill, William H. 2003. *The Human Web: a Bird's-eye View of World History*. New York: W.W. Norton.

Meardi, Guglielmo. 2002. "The Trojan Horse for the Americanization of Europe? Polish Industrial Relations towards the EU", *European Journal of Industrial Relations*, Vol.8 (1), pp. 77–99.

Meinecke, Friedrich. 1957 (1924). *Machiavellism. The Doctrine of Raison D'etat and its Place in Modern History*. New Haven: Yale UP.

Melnikas, Borisas. 2002. *Transformacijos: visuomenės pokyčiai, naujas tūkstantmetis, valdymas ir savireguliacija, Rytų ir Vidurio Europa*. Vilnius: Vaga.

Mencinger, Jože. 2003. "Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth?", *Kyklos*, Vol. 56(4), pp. 491–508.

Mencinger, Jože. 2004. "Transition to a National and a Market Economy: A Gradualist Approach", in Mrak, Mojmir; Rojec, Matija; Silva-Jáuregui (Eds). *Slovenia. From Yugoslavia to the European Union*. Washington: The World Bank, pp. 67–82.

Meny, Yves; Surel, Yves (Eds). 2002. *Democracies and Populist Challenge*. Basingstoke: Palgrave.

Menz, Georg. 2005. *Varieties of Capitalism and Europeanization: National Response Strategies to the Single European Market*. Oxford: Oxford UP.

Merritt, Richard L.; Rokkan, Stein. (Eds) 1966. *Comparing Nations. The Use of Quantitative Data in Cross-National Research.* New Haven: Yale UP.

Merton, Robert K. 1968 (1949). *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, Ill.: Free Press.

Meškauskas, Eugenijus. 1990. „Metodologinė filosofijos paskirtis“, *Problemos*, Nr.42, pp. 21–23.

Meškauskas, Eugenijus. 1998. „Filosofija ir specialieji mokslai“, *Problemos*, Nr.42, pp. 8–11.

Meyer, Alfred G. 1961. “USSR, Incorporated”, *Slavic Review*, Vol. 20 (3), pp. 369–376.

Meyer, Alfred G. 1965. *The Soviet Political System. An Interpretation*. New York: Random House.

Milanovic, Branko. 1999. “Explaining the Increase in Inequality during Transition”, *The Economics of Transition*, Vol. 7 (2), pp. 299–341.

Milanovic, Branko. 2005. *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*. Princeton, N.J. : Princeton UP.

Mill, John S. 1916 (1843). *System of Logic Ratiocinative and Inductive*. London: Longmans..

Mills, Charles Wright. 1956. *The Power Elite*. Oxford: Oxford UP.

Mills, Charles Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford UP.

Mink, Louis. 1987. *Historical Understanding*. Ithaca: Cornell UP.

Mintz, Beth; Schwartz, Michael. 1985. *The Power Structure of American Business*. Chicago: University of Chicago Press.

Mirsky, Georgij I. 2003. “Did Totalitarianism Disappear Together with the Twentieth Century?”, *Russian Social Science Review*, Vol.44(5), pp. 32–58.

Mises, Ludwig von. 1922. *Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen über den Sozialismus*. Jena: Gustav Fischer Verlag.

Mishler, Elliot G. 1986. *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge (Mass.). Harvard UP.

Mitrikas, Alfonsas A. 2000. „Šeimos vertybių pokyčiai“, *Kultūrologija*, T. 6, pp. 215–223.

Mizruchi, Mark S. 2004. “Berle and Means Revisited: The Governance and Power of Large U.S. Corporations”, *Theory and Society*, Vol. 33 (5), pp, 579–617.

Mockaitis, Audra I. 2002a. *The Influence of National Cultural Values on Management Attitudes: a Comparative Study Across Three Countries*. Doctoral Dissertation: Social Sciences: Management and Administration (03S). Vilnius: Vilnius University.

Mockaitis, Audra I. 2002b. “The National Cultural Dimensions of Lithuania”, *Ekonomika*, Nr. 59, pp. 67–77.

Molina, Oscar; Rhodes, Martin. 2002. “Corporatism: The Past, Present, and Future of a Concept”, *Annual Political Science Review*, Vol. 5, pp. 305–331.

Montinola, Gabriella; Qian, Yingyi; Weingast, Barry. 1996. “Federalism, Chinese Style: The Political Basis for Economic Success,” *World Politics,* Vol. 41 (1), pp. 50–81.

Moor, Ruud A. de (Ed.). 1995. *Values in Western Societies*. Tilburg: Tilburg UP.

Moore, Barrington Jr. 1950. *Soviet Politics – The Dilemma of Power. The Role of Ideas in Social Change*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Moore, Barrington Jr. 1954. *Terror and Progress USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Moore, Barrington Jr. 1958. *Political Power and Social theory. Six Studies*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Moore, Barrington Jr. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Morlino, Leonardo. 2004. "'Good' and 'Bad' Democracies: How to Conduct Research into the Quality of Democracy", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 20(1), pp. 5–27.

Motyl, Alexander J. 1999. *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities*. New York : Columbia UP.

Motyl, Alexander J. 2001. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia UP.

Müller, Klaus. 2001. *Totalitarismus, Modernisierung und Transformation*. Opladen: Leske + Budrich.

Müller-Armack, Alfred. 1932. *Entwicklungsgesetze des Kapitalismus*. Berlin: Junker & Dünnhaupt.

Müller-Armack, Alfred. 1981 (1959). *Religion und Wirtschaft. Geistesgeschichtliche Hintergründe unserer europäischen Lebensform*. Bern: Paul Haupt.

Munck, Gerardo L. 2001. "The Regime Question. Theory Building in Democracy Studies", *World Politics*, Vol. 54 (1), pp. 119–44.

Munck, Gerardo L.; Verkuilen, Jay. 2002. "Conceptualizing and Measuring Democracy. Evaluating Alternative Indices", *Comparative Political Studies*, Vol.35 (1), pp. 5–34.

Myant, Martin. 2007. "The Czech Republic: From 'Czech' Capitalism to 'European' Capitalism", in Lane, David.; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave, pp. 105–123.

Mygind, Niels. 1997. "Privatization and Employee Ownership: The Development in the Baltic Countries", in Hood, Neil; Kilis, Robert; Vahlne Jan-Erik (Eds). *Transitions in the Baltic States. Micro-Level Studies*. London: Macmillan Press, pp. 131–147.

Naroll, Raoul; Cohen, Ronald (Eds). 1973. *A Handbook of Method in Cultural Anthropology.* New York: Columbia UP.

Naroll, Raoul. 1972. "A Holonational Bibliography", *Comparative Political Studies*, Vol.5(2), pp. 211–230.

Naroll, Raoul; Michik, Gary L.; and Naroll, Frada. 1976. *Worldwide Theory Testing*. New Haven : HRAF Press.

Naughton, Barry. 1995. *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reform, 1978–1993*. New York: Cambridge UP.

Naughton, Barry. 2007. *The Chinese Economy: Transitions and Growth*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Naumkin, Vitaly V. 2003. "Militant Islam in Central Asia: The Case of the Islamic Movement of Uzbekistan". Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies. Paper 2003_06-naum.

http://repositories.cdlib.org/iseees/bps/2003_06-naum. Žiūrėta 2007 04 10.

Nee, Victor. 1989. "A Theory of Market Transition", *American Sociological Review*, Vol. 54 (5), pp.663–681.

Nee, Victor; Lian, Peng. 1994. "Sleeping with the Enemy: A Dynamic Model of Declining Political Commitment in State Socialism", *Theory and Society*, Vol. 23 (2), pp. 253–296.

Nekrašas, Evaldas. 1979. *Loginis empirizmas ir mokslo metodologija. Tikimybės ir indukcijos problema*. Vilnius: Mintis.

Nerling, Mark. 1956. "Die Herrnhuterfrage in Livland im Spiegel der livländischen Synodalverhandlungen", in Wittram, Reinhard (Hrsg.). *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte*

der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Ländern. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 166–176.

Niebuhr, Robert. 2006. "War in Slovenia: Doctrine and Defeat", *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol.19 (3), pp. 489–513.

Nielsen, François. 1994. "Sociobiology and Sociology", *Annual Review of Sociology*, Vol. 20, pp. 267–303.

Nissinen, Marja. 1999. *Latvia's Transition to a Market Economy*. New York: St Martin's Press.

Noelle-Neumann, Elisabeth. 1980. *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München: Langen-Müller.

Nolte, Ernst. 1968. *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen.* München: Piper.

Nolte, Ernst. 1987. *Der europäische Bürgerkrieg, 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propylaen Verlag.

Nolte, Ernst. 1991. *Geschichtsdenken im 20. Jahrhundert: von Max Weber bis Hans Jonas*. Berlin : Propylaen.

Nørgaard, Ole. 2000. *Economic Institutions and Democratic Reform. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries*. Cheltenham: Edward Elgar.

Nørgaard, Ole with Hindsgaul, Dan; Johannsen, Lars; Willumsen, Helle. 1996. *The Baltic States after Independence*. Cheltenham: E. Elgar.

Norkus, Zenonas. 1990. „Racionalizmo sociologija II: Pasaulio atkerėjimas ir žmogiškasis kapitalizmo faktorius", *Problemos*, Nr. 44, pp. 55–62.

Norkus, Zenonas. 1993. „Fašizmo diagnostikos elementai", *Politologija*, T. 3/4, pp. 94–95.

Norkus, Zenonas. 1994. „Apie A. Smithą, A. Meinongą ir kontempliatyvųjį altruizmą", *Problemos*, Nr. 46: 22–40.

Norkus, Zenonas. 1995. „Apie pozityvų ir negatyvų veiksmingąjį altruizmą", *Problemos,* Nr. 47: 15–39.

Norkus, Zenonas. 1996a. *Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius: Taura.

Norkus, Zenonas. 1996b. „Balsavimo paradoksai", *Politologija*, 1(7): 50–67.

Norkus, Zenonas. 1997. „Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija", *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 4, pp. 144–154.

Norkus, Zenonas. 1998a. „Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje", *Problemos*. 1998, Nr. 53, pp. 43–60.

Norkus, Zenonas. 1998b. „Du galios veidrodžiai", *Politologija*, Nr.1(11), pp. 103–116.

Norkus, Zenonas. 1999. „Maxo Weberio 'idealieji tipai' ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija", *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 42, pp. 42–48.

Norkus, Zenonas. 2000. „Kas yra Jonas Elsteris?", *Politologija*, Nr. 3(19), pp. 145–154.

Norkus, Zenonas. 2001. „Mokslo vertybinio neutralumo problema XX a. filosofijoje (M. Weberis, analitinė mokslo filosofija ir metaetika, kritinė teorija)", *Problemos*, Nr. 59, pp. 9–40.

Norkus, Zenonas. 2003 (2001). *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. Vilnius: Margi raštai.

Norkus, Zenonas. 2003a. „Tikėjimas: racionalaus pasirinkimo prieigos perspektyva". Kn. *Tikėjimo prieigos : filosofinės studijos*. Sud. Nerija Putinaitė. Vilnius: Aidai, pp. 92–140.

Norkus, Zenonas. 2003b. "Consumer Sovereignty: Theory and Praxis", *Problemo*s, Nr. 64, pp.1–16.

Norkus, Zenonas. 2004. „Ar galime gyventi geriau? Velfarizmas ir jo alternatyvos", *Politologija*, Nr. 36, pp. 3–39.

Norkus, Zenonas. 2005. "Mechanisms as Miracle Makers? The Rise and Inconsistencies of the 'Mechanismic Approach' in Social Science and History", *History and Theory*, Vol. 44, pp. 348–372.

Norkus, Zenonas. 2006a. „Apie meilę, prievartą, smurtą ir demokratiją", *Problemos*, Priedas, pp. 11–27.

Norkus, Zenonas. 2006b. „Gamtotyros pažangos prognozių epistemologinės prielaidos", *Problemos*, Nr. 69, pp.9–26.

Norkus, Zenonas. 2006c. „Apie mokslo pažangos ekonomines ir etines kliūtis bei ribas", *Athena: filosofijos studijos*, Nr.1, pp. 50–70.

Norkus, Zenonas. 2006d. „Apie Baltijos Siciliją ir Lombardiją: postsocialistinės kaitos pasiekimų Baltijos šalyse skirtumai ir priežastys", *Politologija,* Nr. 41, pp. 71–119.

Norkus, Zenonas. 2007. „Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje", *Politologija*, Nr. 1 (45), pp. 3–78.

North, Douglas C., 2003 (1990). *Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė*. Vilnius: Eugrimas.

Northrop Filmer S. C. 1946. *The Meeting of East and West: An Inquiry Concerning World Understanding*. New York: Macmillan.

Novagrockienė, Jūratė. 2001. "The Development and Consolidation of the Lithuanian Political Party System", *Journal of Baltic Studies*, Vol. 32 (2), pp. 141–155.

Nove, Alec. 1986 (1977). *The Soviet Economic System*. 3rd ed. Boston : Allen & Unwin.

Nozick, Robert. 1969. "Coercion," in Morgenbesser, Sidney; Suppes, Patrick and White, Morton (Eds). *Philosophy, Science, and Method: Essays in Honor of Ernest Nagel*. New York: St. Martin's Press, pp. 440–472.

Nozick, Robert. 2003 (1974). *Anarchija, valstybė ir utopija*. Vilnius: Eugrimas.

Nurkse, Ragnar. 1953. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Oxford UP.

O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C.; Whitehead, Laurence (Eds). 1986a. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore: The John Hopkins UP.

O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C.; Whitehead, Laurence (Eds). 1986b. *Transitions from Authoritarian Rule : Prospects for Democracy*. Southern Europe. Baltimore: The John Hopkins UP.

O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C.; Whitehead, Laurence (Eds). 1986c. *Transitions from Authoritarian Rule : Latin America*. Baltimore: The John Hopkins UP.

O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C. and Whitehead, Laurence (Eds). 1986d. *Transitions from Authoritarian Rule : Comparative Perspectives*. Baltimore: The John Hopkins UP.

O'Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe C. (Eds). 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: The John Hopkins UP.

O'Donnell, Guillermo. 1994. "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 1994, Vol.5(1), pp. 55–69.

O'Donnell, Guillermo. 1996. "Illusions About Consolidation", *Journal of Democracy*, Vol. 7(2), pp. 34–51.

Ofer, Gur. 1987. "Soviet Economic Growth: 1928–1985", *Journal of Economic Literature*, Vol. 25(4), pp. 1767–1833.

Offe, Claus. 1991. "Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", *Social Research*, Vol. 58 (4): 864–902.

Offe, Claus. 1997. *Varieties of Transition: the East European and East German Experience*. Cambridge (Mass): MIT Press.

Offe, Claus; Elster, Jon; and Preuss, Ulrich. 1998. *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge UP.

Offe, Claus. 2003. "The European Model of ‚Social' Capitalism: Can It Survive European Integration?", *Journal of Political Philosophy*, Vol. 11 (4), pp. 437–469.

Ohmae, Kenichi. 1990. *The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London: Collins.

Ohmae, Kenichi. 1996 *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. New York: Free Press.

Oi, Jean C. 1989. *State and Peasant in Contemporary China: The Political Economy of Village Government*. Berkeley: University of California Press.

Oi, Jean C. 1992. "Fiscal Reform and the Economic Foundation of Local Sate Corporatism", *World Politics*, Vol.45(1), pp. 99–126.

Oi, Jean C. 1999. *Rural China Takes Off: Institutional Foundations of Economic Reform*. Berkeley: University of California Press.

Oi, Jean C.; Walder, Andrew G. (Eds) 1999. *Property Rights and Economic Reform in China*. Stanford, Calif.: Stanford UP.

Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Olson, Mancur Jr. 1982. *The Rise and Decline of Nations (Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities)*. New Haven and London: Yale UP.

Olson, Mancur. 1993. "Dictatorship, Democracy and Development", *American Political Science Review*, 87(3), pp. 567–576.

Olson, Mancur. 2000. *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books.

Olsson, Mikael; Alasheyeva, Julia. 2001. "A Survey on Lithuanian Corporate Governance Rules, Statistics and Institutions", European Corporate Governance Network, Brussels, mimeo. http://www.ecgi.org/research/accession/lithuania_survey.pdf. Žiūrėta 2007 08 14.

Olsson, Mikael; Ham, Roger; Rafferty, Michael. 2005. "The Concentration of Ownership and Equity Market Liquidity in the Czech Republic, Slovakia, Estonia, Latvia and Lithuania: a Case of Misguided Regulatory Zeal?", Discussion Paper Presented for the 7th Annual SNEE Conference on European Economic Integration in Swedish Research, Grand Hotel, Mölle, May 24th–27th, 2005. http://web.mac.com/mikeswe/iWeb/Olssons%20Webbplats/Olssons%20Reports%20&%20Conference%20Papers_files/Olsson%20et%20al.,%202005,%20SNEE.pdf. Žiūrėta 2007 08 14.

Oman, Charles P. and Wignaraja, Ganeshan. 1991. *The Postwar Evolution of Development Thinking.* New York : St.Martin's Press.

Ooyen. Else (Ed.). 1990. *Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research*. London: Sage.

Orenstein, Mitchell A. 2001. *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Ornston, Darius. 2006. "Reorganising Adjustment: Finland's Emergence as a High Technology Leader", *West European Politics*, Vol. 29 (4), pp. 784–801.

Orwell, George. 1990 (1948). *Nineteen Eighty – four*. Harmondsworth: Penguin.

O'Rourke, Kevin H.; Williamson, Jeffrey G. 1999. *Globalization and History: the Evolution of a Nineteenth-century Atlantic Economy*. Cambridge, Mass. : MIT Press.

Osborn, Elizabeth A.; Slomczynski, Kazimierz M. 2005. *Open for Business. Persistent Entrepreneurial Class in Poland*. Warsaw : IFiS Publisher.

Osokina, Elena A. 2001 (1998). *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Ost, David. 2000. "Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities," *Politics and Society*, Vol. 28 (4), pp. 503–530.

Ottolenghi, Daniel; Steinherr, Alfred. 1993. "Yugoslavia: Was it a Winner's Curse?", *Economics of Transition*, Vol. 1 (2), pp. 209–243.

Packenham, Robert A. 1992. *The Dependency Movement : Scholarship and Politics in Development Studies.* Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Pagel, Mark. 1999. "Inferring the Historical Patterns of Biological Evolution", *Nature*, Nr. 401, pp.877–84.

Paige, Jeffery. 1978. *Agrarian Revolution : Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World*. Glencoe: Free Press.

Paige, Jeffery. 1997. *Coffee and Power: Revolution and the Rise of Democracy in Central America.* Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Panagiotou, Ritsa A. 2001. "Estonia's Success: Prescription or Legacy?", *Communist and Postcommunist Studies*, Vol. 34 (2), pp. 261–277.

Parenti, Michael. 2002. *To Kill a Nation: the Attack on Yugoslavia*. London: Verso.

Pareto, Vilfredo. 1984. *The Transformation of Democracy*. Ed. with an introduction by Charles H. Powers. New Brunswick: Transaction Books.

Parker, Barbara. 1998. *Globalisation and Business Practice: Managing Across Boundaries*. London: Sage.

Parker, Ian. 2004. *Slavoj Zizek: a Critical Introduction*. London: Pluto Press.

Parsons, Talcott. 1968 (1937). *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. Vol.1–2. New York: Free Press.

Parsons, Talcott. 1951. *The Social System*. New York: Free Press.

Parsons, Talcott. 1964. "Evolutionary Universals in Society", *American Sociological Review*, Vol. 29(3), pp. 339–357.

Parsons, Talcott. 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall.

Parsons, Talcott. 1971. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.

Pearl, Judea. 2000. *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge: Cambridge UP.

Pearson, Margaret M. 1997. *China's New Business Elite: The Political Consequences of Economic Reform*. Berkeley: University of California Press.

Peet, Richard; Hartwick, Elaine. 1999. *Theories of Development*. New York: Guilford Press.

Pejovich, Svetozar (Ed.). 1987. *Socialism: Institutional, Philosophical, and Economic Issues*. Dordrecht: Kluwer.

Pempel, Thomas J. 1998. *Regime Shift: Comparative Dynamics of the Japanese Political Economy*. Ithaca: Cornell UP.

Pereira, Luiz C. B.; Maravall, Jose M.; Przeworski, Adam. 1993. *Economic Reforms in New Democracies: a Social-democratic Approach*. Cambridge: Cambridge UP.

Peters, Guy. 1998. *Comparative Politics. Theory and Methods*. New York: New York University Press.

Petersen, Roger D. 2002. *Understanding Ethnic Violence. Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge UP.

Piana, Valentino. 2004. *Hierarchy Structures in World Trade*. http://www.economicswebinstitute.org/essays/tradehierarchy.htm. Žiūrėta 2007 01 13.

Pickel, Andreas. 1992. "Jump-starting a Market Economy: A Critique of the Radical Strategy for Economic Reform in Light of the East German Experience", *Studies in Comparative Communism*, Vol. 25 (2), pp. 177–191.

Pickles, John; Smith, Adrian (Eds). 1998. *Theorizing Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge.

Pierson, Paul. 1994. *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment.* Cambridge: Cambridge UP.

Pierson, Paul. 2000. "Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics", *American Political Science Review*, Vol. 94(2), pp. 251–67.

Pierson, Paul. 2001. "Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies", in Pierson, Paul (Ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford UP, pp. 410–456.

Piore, Michael; Sabel, Charles F. 1984. *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York : Basic Books.

Pipes, Richard. 1990. *The Russian Revolution*. New York: Alfred Knopf.

Pipes, Richard. 1993. *Russia Under the Bolshevik Regime*. New York: Alfred Knopf.

Pipes, Richard. 1995. *A Concise History of the Russian Revolution*. New York: Alfred Knopf.

Pipes, Richard. 1995 (1974). *Russia under the Old Regime*. London; New York: Penguin.

Pivoras, Saulius. 2000. *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida. XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (Lyginamasis aspektas).* Kaunas: VDU.

Plakans, Andrejs. 1995. *The Latvians. A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press.

Platt, Jennifer. 1996. *A History of Sociological Research Methods in America, 1920–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.

Plattner, Mark F. 2004. "A Skeptical Afterword", *Journal of Democracy*, Vol. 15 (4), pp. 106–110.

Plender, John. 2003. *Going Off the Rails: Global Capital and the Crisis of Legitimacy*. Chichester: John Wiley.

Polanyi, Karl. 2002 (1944). *Didžioji transformacija. Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos*. Vilnius: Algarvė.

Polichuk, Leonid.; Savvateev, Alexei. 2004. "Spontaneous (Non)emergence of Property Rights", *Economics of Transition*, Vol.12(1), pp. 103–127.

Pomeranz, Kenneth. 2000. *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton UP.

Pomfret, Richard. 2000a. "Agrarian Reform in Uzbekistan: Why Has the Chinese Model Failed to Deliver?", *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 48(2), pp. 269–284.

Pomfret, Richard. 2000b. "The Uzbek Model of Economic Development 1991–99", *Economics of Transition*, Vol. 8(3), pp. 733–748.

Pomfret, Richard. 2002. *Constructing a Market Economy: Diverse Paths from Central Planning in Asia and Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.

Pontusson, Jonas. 2005. *Inequality and Prosperity. Social Europe vs. Liberal America*. Cornell: Cornell UP.

Popov, Vladimir. 2000. "Shock Therapy versus Gradualism: The End of the Debate (Explaining the Magnitude of the Transformational Recession), *Comparative Economic Studies*, Vol. 42(1), pp. 1–57.

Popov, Vladimir. 2007. "Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies after 15 Years of Reforms", *Comparative Economic Studies*, Vol. 49 (1), pp. 1–31.

Popper, Karl R. 1992 (1944–45). *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.

Popper, Karl R. 1998 (1945) *Atvira visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai.

Portes, Alejandro. 1973. "Modernity and Development: a Critique", *Studies in Comparative International Development*, Vol.79 (1), pp.15–44.

Portes, Alejandro. 1976. "On the Sociology of National Develpoment: Theories and Issues", *The American Journal of Sociology*, Vol. 82 (1), pp. 55–85.

Poviliūnas, Arūnas. 2003. *Kaimo atskirties profiliai*. Vilnius: Kronta.

Powell, G. Bingham. 2000. *Elections as Instruments of Democracy: Majoritarian and Proportional Visions*. New Haven: Yale UP.

Powell, G. Bingham. 2004. "Political Representation in Comparative Politics." *Annual Review of Political Science*, Vol. 7, pp. 273–296.

Poznanski, Kazimierz (Ed.). 1995. *The Evolutionary Transition to Capitalism*. Boulder: Westview Press.

Poznanski, Kazimierz. 1996. *Poland's Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth, 1970–1994*. Cambridge: Cambridge UP.

Poznanski, Kazimierz. 2001. "Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe's Defective

Transition", *East European Politics and Societies*, Vol.15(2), pp. 320–355.

Prizel, Ilya. 2002. "Ukraine's Hollow Decade", *East European Politics and Societies*, Vol. 16(2), pp. 363–385.

Przeworski, Adam. 1987. "Methods of Cross-National Research, 1970–1983: An Overview", in Dierkes, Meinholf; Weiler, Hans N.; and Antal, Ariane B. (Eds). *Comparative Policy Research: Learning from Experience*. Brookfield, VT: Gower.

Przeworski, Adam. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.

Przeworski. Adam. 1999. "Minimalist Conception of Democracy. A Defence", in Shapiro, Ian; Hacker-Cordon, Casiano (Eds). *Democracy's Value*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 23–55.

Przeworski, Adam; Teune, Henry. 1970. *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley Interscience.

Przeworski, Adam; Stokes, Susan; Manin, Bernard (Eds). 1999. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge UP.

Przeworski, Adam; Alvarez, Michael E.; Cheibub, José Antonio; Limongi, Fernando. 2000. *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*. Cambridge: Cambridge UP.

Putnam, Robert D. 2001 (1993). *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai.

Pye, Lucian W. 1963. *Communications and Political Development*. Princeton: Princeton UP.

Pye, Lucian W.; Verba, Sidney (Eds). 1965. *Political Culture and Political Development*. Princeton: Princeton UP.

Qian, Yingyi; Weingast, Barry. 1997. "Federalism as a Commitment to Market Incentives," *Journal of Economic Perspectives* 11(4), pp. 83–92.

Radnitz, Scott. 2006. "What Really Happened in Kyrgyzstan?", *Journal of Democracy*, Vol. 17 (2), pp. 132–146.

Radulescu, Roxana; Barlow, David. 2002. "The Relationship between Policies and Growth in. Transition Countries", *Economics of Tran*sition, Vol. 10(3), pp. 719–45.

Ragin, Charles C. 1982. "Comparative Sociology and the Comparative Method", in Armer, Michael J., and Marsh, Robert M. (Eds) *Comparative Sociological Research in the 1960s and 1970s*. Leiden: E.J. Brill, pp. 102–120.

Ragin, Charles C. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.

Ragin, Charles C. (Ed.) 1991. *Issues and Alternatives in Comparative Social Research*. Leiden: E.J. Brill.

Ragin, Charles C. 1992. "Introduction: Cases of 'What is a Case?'", in Ragin, Charles C.; Becker, Howard S. (Eds). 1992. *What is a Case?: Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 1–18.

Ragin, Charles C. 1994. *Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Method*. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press.

Ragin, Charles C. 1997. "Case Oriented Research and the Study of Social Action," in Blossfeld, Hans-Peter; Prein, Gerald (Eds). *Rational Choice Theory and Large Scale Data Analysis*. Boulder, CO: Westview Press, pp.158–168.

Ragin, Charles C. 1999. "The Logic of Qualitative Comparative Analysis", in Griffin Larry J., van der Linden, Marcel (Eds) *New Methods for Social History*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 105–124.

Ragin, Charles C. 2000. *Fuzzy-set Social Science*. Chicago: University of Chicago Press.

Ragin, Charles C.; Becker, Howard S. (Eds). 1992. *What is a Case?: Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge: Cambridge UP.

Raila, Eligijus. 2001. „Barokas", kn. Ališauskas, Vytautas; Jovaiša, Liudas; Paknys, Mindaugas; Petrauskas, Rimvydas; Raila, Eligijus (Sud.). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius: Aidai, pp. 58–71.

Rakauskienė, Ona Gražina. 2006. *Valstybės ekonominė politika (fiskalinė, užsienio prekybos ir socialinė politika)*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

Ramet, Sabrina P. 2005. *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge, UK: Cambridge UP.

Ramet, Sabrina P. 2002 (1992). *Balkan Babel: the Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*. 4th ed. Boulder, Colorado: Westview Press.

Ramonaitė, Ainė. 2007. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus.

Ranaweera, Thilak. 2003. "Alternative Paths to Structural Adjustment in a Three-Gap Model: The Case of Uzbekistan", *Post-Communist Economies*, Vol.15 (4), pp. 595–611.

Rant, Andrej. 2004. "Establishing Monetary Sovereignty", in Mrak, Mojmir; Rojec, Matija; Silva-Jáuregui (Eds). *Slovenia. From Yugoslavia to the European Union*. Washington: The World Bank, pp. 83–98.

Rao, Hayagreeva; Hirsch, Paul M. 2003. "'Czechmate': The Old Banking Elite and the Construction of Investment Privatization Funds in the Czech Republic", *Socio-Economic Review*. Vol. 1(2), pp. 247–269.

Raun, Toivo U. 2001. *Estonia and the Estonians*. Updated 2nd ed. Stanford: Hoover Institution Press.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard UP.

Rawski, Thomas G. 1999. "Reforming China's Economy: What Have We Learned?", *The China Journal*, No. 41, pp. 139–156.

Regini, Marino. 1997. "Social Institutions and Production Structure: The Italian Variety of Capitalism in the 1980s", in Crouch, Colin; Streeck, Wolfgang (Eds). *Political Economy of Modern Capitalism. Mapping Convergence and Diversity*. London: Sage, pp. 102–116.

Reinharz, Shulamit. 1992. *Feminist Methods in Social Research*. New York: Oxford University Press.

Ridley, Mark. 1983. *The Explanation of Organic Diversity: The Comparative Method and Adaptations for Mating*. Oxford: Clarendon.

Ridley, Mark. 1986. *Evolution and Classification: The Reformation of Cladism*. London: Longman.

Ridley, Mark. 1989. "Why Not to Use Species in Comparative Tests", *Journal of Theoretical Biology*, Vol. 136: 361–364.

Riessman, Catherine K. 1993. *Narrative Analysis*. Newbury Park, Calif.: Sage.

Riker, William H.. 1982. *Liberalism Against Populism. A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. San Francisco: W.H. Freeman.

Rimlinger, Gaston V. *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America, and Russia*. New York: Wiley.

Rinkevičius, Leonardas. 2002. „Rizikos bei dvigubos rizikos visuomenės teorija ir jos taikymas sociologinei Lietuvos visuomenės raidos diagnostikai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. Nr. 2, pp. 108–115.

Rizman, Rudolf M. 2006. *Uncertain Path: Democratic Transition and Consolidation in Slovenia*. College Station : Texas A&M University Press.

Rizzi, Bruno. 1985 (1939). *The Bureaucratization of the World*. New York: Free Press.

Roberts, Andrew. 2006. "What Kind of Democracy Is Emerging in Eastern Europe? *Post-Soviet Affairs*, Vol. 22(1), pp. 37–64.

Roberts, Andrew, in press. *The Quality of Democracy in Eastern Europe: Policy Reforms and Public Preferences.*

Robertson, Robbie. 2003. *The Three Waves of Globalization. A History of a Developing Global Consciousness*. London: Zed Books.

Robin, Theobald. 1982. "Patrimonialism“, *World* Politics, Vol. 34 (4), pp. 548–559

Rokkan, Stein. (Ed.) 1966. *Data Archives for the Social Sciences*. Paris: Mouton.

Rokkan, Stein. (Ed.) 1968. *Comparative Research Across Cultures and Nations*. Paris: Mouton.

Rokkan, Stein. 1999. *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe : the Theory of Stein Rokkan*; based on his collected works. Ed. by Flora, Peter et al. Oxford: Oxford UP.

Root, Hilton L. 1994. *The Fountain of Privilege: Political Foundations of Markets in Old Regime France and England*. Berkeley: University of California Press.

Rosati, Dariusz K. 1993. "Poland: Glass Half-empty", in Portes, Richard (Ed) *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*. London: CEPR, pp. 211–273.

Rose, Richard. 1991. "Comparing Forms of Comparative Analysis", *Political Studies*, Vol. 39 (3): 446–462.

Rose-Ackerman, Susan. 2005. *From Elections to Democracy: Building Accountable Government in Hungary and Poland.* Cambridge: Cambridge UP..

Rosenberg, Alexander. 1992. *Economics: Mathematical Politics or Science of Diminishing Returns?* Chicago : University of Chicago Press.

Rosenstein-Rodan, Paul N. 1963 (1943). "Problems of Industrialization of Eastern and South- Eastern Europe", in Agarwala, Amar N.; Singh, Sampat P. (Eds). *The Economics of Underdevelopment*. London: Oxford UP, pp. 245–255.

Ross, Marc; Homer, Elisabeth. 1976. "Galton's Problem in Cross-National Research", *World Politics*, Vol.29 (1), pp. 1–28.

Rostow, Walt W. 1953. *The Dynamics of Soviet Society*. New York: Norton.

Rostow, Walt W. 1971 (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge UP.

Roth, Guenther. 1968. "Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States", *World Politics*, Vol. 20 (2), pp. 194–206.

Rothacher, Albrecht. 2002. *Im wilden Osten. Hinter den Kulissen des Umbruchs in Osteuropa*. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag.

Rothenberg, Jerome. 1961. *The Measurement of Social Welfare*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Rothman, Stanley; Breslauer, George W. 1978. *Soviet Politics and Society*. St. Paul: West Pub. Co.

Rothstein, Bo. 1998. *Just Institutions Matter: the Moral and Political Logic of the Universal Welfare State.* Cambridge: Cambridge UP.

Rubavičius, Vytautas. 2003. *Postmodernusis diskursas: filosofinė hermeneutika, dekonstrukcija, menas*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

Rueschemeyer, Dietrich; Stephens, Evelyne H.; Stephens, John. D. 1992. *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Cambridge UP.

Rule, James B. 1988. *Theories of Civil Violence*. Berkeley: University of California Press.

Rummel, Rudolph J. 1972. *The Dimensions of Nations*. Beverly Hills: Sage.

Rutland, Peter. 1993. "Sovietology: Notes for a Post-Mortem," *The National Interest*, No. 31, pp. 109–122.

Saavalainen, Tapio. 1995. *Stabilization in the Baltic Countries: A Comparative Analysis*, IMF Working Paper 95/44. Washington, DC: International Monetary Fund.

Sachs, Jeffrey. 1993. *Poland's Jump to the Market Economy*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Sachs, Jeffrey. 1994. *Understanding Shock Therapy*. London: Social Market Foundation.

Sachs, Jeffrey; Woo, Wing Thye. 1997. *Understanding China's Economic Performance*. Cambridge (Mass.): National Bureau of Economic Research. http://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/5935.html. Žiūrėta 2007 03 18.

Sachsenmaier, Dominic; Riedel, Jens; Eisenstadt, Shmuel N. 2002. *Reflections on Multiple Modernities: European, Chinese and Other Interpretations*. Leiden: Brill.

Sahlins, Marshall D. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine-Atherton.

Sahlins, Marshall D. and Service, Elman R. 1960. *Evolution and Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Sakwa, Richard. 1999. *Postcommunism*. Buckingham: Open University Press

Sartori, Giovanni. 1970. "Concept Misformation in Comparative Politics", *The American Political Science Review*, Vol.64 (4), pp. 1033–1053.

Sartori, Giovanni. 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham: Chatham House Publisher.

Sayer, Andrew. 1992. *Method in Social Science. A Realist Approach*. 2nd ed. London: Routledge, 1992.

Schaefer, James M. (Ed.). 1974. *Studies in Cultural Diffusion: Galton's Problem*. New Haven: HRAF.

Schedler, Andreas. 2001. "What is Democratic Consolidation?", in Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (Eds). *The Global Divergence of Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp.149–164.

Scheuch, Erwin K. 1989. "Theoretical Implications of Comparative Survey Research: Why the Wheel of Cross-Cultural Methodology Keeps on Being Reinvented", *International Sociology*, Vol.4 (2), pp. 47–167.

Schluchter, Wolfgang; Quint, Peter E. (Hrsg.). 2001. *Der Vereinigungsschock: vergleichende Betrachtungen zehn Jahre danach*. Weilerswist : Velbrück.

Schmidt, Vivien A. 2002. *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford UP.

Schmitt, Carl. 1996 (1932). *The Concept of the Political*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Schmitter, Philippe C.; Karl, Terry. 1991. "What Democracy is ... and Is Not", *Journal of Democracy*, Vol.2 (3), pp. 75–88.

Schmitter, Philippe C. 2000. *How to Democratize the European Union … and Why Bother?* Lanham, Md. : Rowman & Littlefield.

Schmitter, Philippe C. 2001. "Parties Are Not What They Once Were", in Diamond, Larry; Gunther, Richard (Eds). *Political Parties and Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins UP, pp. 67–89.

Schmitter, Philippe C. 2003. "Democracy in Europe and Europe's Democratization", *Journal of Democracy*, Vol.14 (4), pp. 71–85.

Schmitter, Philippe C.; Karl, Terry L.1994. "The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?", *Slavic Review* 53 (1), pp.173–185.

Schmidt, Rudi. 2007. "Eastern Germany's Incorporation into Federal Republic", in Lane, David; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, Houndmills: Palgrave, pp. 90–104.

Schumpeter, Joseph A. 1939. *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.

Schumpeter, Joseph A. 1961 (1911). *The Theory of Economic Development: an Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.

Schumpeter, Joseph A. 1998 (1942). *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis.

Schumpeter, Joseph A. 1991. *The Economics and Sociology of Capitalism.* Princeton: Princeton UP.

Schweizer, Thomas. 1987. *Methodological Problems of Cross-Cultural Comparison*. New Haven: HRAF Press.

Schwinn, Thomas. 2004. "Von der historischen Entstehung zur aktuellen Ausbreitung der Moderne. Max Webers Soziologie im 21. Jahrhundert", *Berliner Journal für Soziologie*, Jg. 14, S. 527–544.

Schwinn, Thomas. 2006. "Die Vielfalt und die Einheit der Moderne – Perspektive und Probleme eines Forschungsprogramms", in Schwinn, Thomas (Hrsg). *Die Vielfalt und Einheit der Moderne. Kultur- und strukturvergleichende Analysen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, S. 7–34.

Selznick, Philip. 1952. *The Organizational Weapon: a Study of Bolshevik Strategy and Tactics*. New York: McGraw-Hill.

Sen, Amartya Kumar. 1998 (1984). "The Living Standard", in Crocker, David A.; Lindon, Toby (Eds.). *Ethics of Consumption. The Good Life, Justice and Global Stewardship*. Lanham: Rowman & Littlefield, pp. 287–311.

Sen, Amartya Kumar. 1999. *Development as Freedom*. New York: Knopf.

Sen, Amartya Kumar. 2002. *Rationality and Freedom*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.

Sewell, William. H. Jr. 1993. "Towards a Post-Materialist Rhetoric for Labour History", in Berlanstein, Lenard R. (Ed.) *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Urbana: Un-ty of Illinois Press, 1993, pp.15–38.

Shachtman, Max. 1962 (1958). *The Bureaucratic Revolution. The Rise of the Stalinist State*. New York: Donald Press.

Shadish, William R.; Cook, Thomas D.; Campbell, Donald T. 2002. *Experimental and Quasi-experimental Designs for Generalized Causal Inference.* Boston: Houghton Mifflin.

Shannon, Thomas R. 1996. *An Introduction to the World-system Perspective*. 2nd.ed. Boulder, Colo. : Westview Press.

Shaoguang, Wang; Angang Hu. 1993. *Report on the State of the Nation: Strengthening the Leading Role of the Central Government During the Transition to the Market Economy*. New Haven: Yale UP.

Shapiro, Ian. 2003. *The State of Democratic Theory*. Princeton: Princeton UP.

Share, Donald. 1987. "Transitions to Democracy and Transition Through Transaction," *Comparative Political Studies*, Vol.19(4), pp.525–548.

Shaw, Clifford. 1931. *The Jack Roller. A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago: University of Chicago Press.

Shen, Raphael. 1994. *Restructuring the Baltic Economies: Disengaging Fifty Years of Integration with the USSR*. Westport: Praeger.

Shirk, Susan L. 1993. *The Political Logic of Economic Reform in China*. Berkeley: University of California Press.

Shleifer, Andrei. 1995. "Establishing Property Rights," *Proceedings of the World Bank. Annual Conference in Development Economics 1994*. Washington, DC: World Bank, pp. 93–117.

Shleifer, Andrei; Treisman, Daniel. 2000. *Without a Map. Political Tactics and Economic Reform in Russia*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.

Shonfield, Andrew. 1965. *Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private Power*. New York: Oxford UP.

Siaroff, Alan. 1999. "Corporatism in Twenty-four Industrial Democracies: Meaning and Measurement", *European Journal of Political Research*, Vol.36 (2), pp.175–205.

Sica, Alan (Ed.). 2006. *Comparative Methods in the Social Sciences*. Vol.1–4. London: Sage.

Siegel, Achim (Ed.) 1998. *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism. Toward a Theoretical Reassessment*. Amsterdam: Rodopi.

Sigelman, Lee; Gadbois, George H. Jr. 1983. "Contemporary Comparative Politics. An Inventory and Assessment", *Comparative Political Studies*, Vol.16(3), pp. 275–305.

Sigelman, Lee. 1989. "A Holonational Bibliography", *Cross-Cultural Research*, Vol.15, pp. 89–158.

Silberman, Bernard S. 1993. *Cages of Reason. The Rise of the Rational State in France, Japan, the United States, and Great Britain*. Chicago: University of Chicago Press.

Simmel, Georg. 2007 (1908). „Sociologija. Socialumo formų tyrinėjimai", kn. Simmel, Georg. *Sociologija ir kultūros filosofija. Rinktinė*. Vilnius: Margi raštai, pp. 7–258.

Simmel, Georg. 2007 (1916). „Kultūros krizė", kn. Simmel, Georg. *Sociologija ir kultūros filosofija. Rinktinė*. Vilnius: Margi raštai, pp. 354–364.

Simoneti, Marko; Rojec, Matija; Gregorič, Aleksandra. 2004. "Privatization, Restructuring, and Corporate Governance of the Enterprise Sector", in Mrak, Mojmir; Rojec, Matija; Silva-Jáuregui (Eds). *Slovenia. From Yugoslavia to the European Union*. Washington: The World Bank, pp. 224–243.

Simutis, Anicetas. 1942. *The Economic Reconstruction of Lithuania after 1918*. New York: Columbia UP.

Singer, Hans W. 1949. "Economic Progress in Underdeveloped Countries", *Social Research*, Vol. 16 (1), pp. 1–11.

Singleton, Frederick Bernard. 1976. *Twentieth Century Yugoslavia*. London: Macmillan.

Sites, Jack W., Jr.; Marshall, Jonathon C. 2004. "Operational Criteria for Delimiting Species", *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics.* Vol. 35, pp.199–227.

Skinner, Burrhus F. 1945. "The Operational Analysis of Psychological Terms", *Psychological Review*, Vol. 52, pp. 270–277, 291–294.

Skocpol, Theda. 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge UP.

Skocpol, Theda. 1984 (Ed.). *Vision and Method in Historical Sociology.* New York: Cambridge UP.

Skocpol, Theda. 1994. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP.

Skocpol, Theda; Somers, Margaret. 1980. "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry", in *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22 (2), pp. 174–197.

Skocpol, Theda with the assistance of Ross, George; Smith, Tony; Vichniac Judith E. (Eds). 1998. *Democracy, Revolution, and History*. Ithaca: Cornell UP.

Slezkine, Yuri. 1994. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell UP.

Smelser, Neil J. 1959. *Social Change in the Industrial Revolution: An Application to the Lancashire Cotton Industry 1770–1840*. London: Routledge.

Smelser, Neil J. 1973. "The Methodology of Comparative Analysis," in Warwick, Donald P.; Osherson, Samuel (Eds.) *Comparative Research Methods*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, pp. 42–87.

Smelser, Neil J. 1976. *Comparative Methods in the Social Sciences*. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall.

Smith, Dennis. 1983. *Barrington Moore. Violence, Morality and Political Change*. London: Macmillan.

Smith, Dennis. 1991. *The Rise of Historical Sociology*. Philadelphia, Pa. : Temple University Press.

Snodgrass, Jon. 1982. *The Jack-Roller at Seventy*. Lexington, MA: D. C. Heath.

Snyder, Richard. 1992. "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships", *Comparative Politics*, Vol. 24 (4), pp. 379–399.

So, Alvin Y. 1990. *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-systems Theories*. Newbury Park, Calif.: Sage.

Solnyškienė, Jolanta. 2004. „Nuosavybės struktūros pokyčiai Lietuvos bendrovėse", *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai*. Nr. 2 (27), pp. 43–52.

Sombart, Werner. 1902. Der moderne Kapitalismus. Bd. 1. Leipzig: Duncker & Humblot.

Sonin, Konstantin (2003). "Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights", *Journal of Comparative Economics*, Vol. 31 (4), pp. 718–731.

Soros, George. 1987. *The Alchemy of Finance: Reading the Mind of the Market*. New York: Simon and Schuster.

Soros, George. 1999 (1998). *Pasaulinio kapitalizmo krizė : atviroji visuomenė pavojuje*. Vilnius: Tyto alba.

Soros, George. 2000. *Open Society: Reforming Global Capitalism*. New York: Public Affairs.

Sørensen, Georg. 1998 (1993). *Democracy and Democratization. Processes and Prospects in a Changing World*. Boulder: Westview Press.

Spengler, Oswald. 1990 (1918–1922). *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte.* Ungekürzte Sonderausg. in einem Bd. München: C.H. Beck.

Spohn, Willfried. 1996. "Zur Programmatik und Entwicklung der neuen historischen Soziologie", *Berliner Journal für Soziologie*, 1996, Bd. 6 (3): 363–375.

Stagl, Justin. 1992. "Eine Widerlegung des kulturellen Relativismus", in Matthes J. (Hrsg.) *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. *Soziale Welt*, Sonderband 8. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, S. 145–166.

Standing, Guy. 2000. "Social Protection in Eastern and Central Europe: a Tale of Slipping Anchors and Thorn Safety Nets", in Esping-Andersen, Gøsta (Ed.). *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London: Sage, pp. 225–255.

Staniszkis, Jadwyga. 1992. *The Ontology of Socialism*. Oxford: Clarendon Press.

Staniszkis, Jadwyga. 1999. *Post-communism: The Emerging Enigma.* Warsaw: Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences.

Stankūnienė, Vlada; Jonkarytė, Aiva; Mikulionienė, Sarmitė; Mitrikas, Algimantas A.; Maslauskaitė, Aušra. 2003. *Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Stankūnienė, Vlada; Jasilionienė, Aiva; Jančaitytė, Raminta. 2005. *Šeima, vaikai, šeimos politika : modernėjimo prieštaros*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Stark, David; Bruszt, Laszlo. 1998. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge UP.

Stark, Rodney; Bainbridge, William S. 1987. A Theory of Religion. New York: Lang.

Steinmetz, George (Ed.). 1999. *State/Culture: State-formation After the Cultural Turn*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

Steward, Julian. 1955. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana, University of Illinois Press.

Stewart, David W.; Shamdasani, Prem N.; Rook, Dennis W. 2007 (1990). *Focus Groups: Theory and Practice.* Thousand Oaks: Sage.

Stiglitz, Joseph E. 1994. *Whither Socialism?* Cambridge, Mass: MIT Press.

Stiglitz, Joseph E. 1999. "Whither Reform? Ten Years of the Transition". Paper Presented at the Annual Bank Conference on Development Economics Washington DC, April 1999. http://www2.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/download/1999_4_Wither_Reform.pdf. Žiūrėta 2007 03 17.

Stiglitz, Joseph E. 2002. *Globalization and its Discontents*. New York: Norton.

Strange, Susan. 1986. *Casino Capitalism*. Oxford: Blackwell.

Strange, Susan. 1998 (1994). *Valstybės ir rinkos*. Vilnius: Eugrimas.

Strange, Susan. 1998. *Mad Money: When Markets Outgrow Governments*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Streeck, Wolfgang. 1997. "Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism", in Hollingsworth, J. Rogers; Boyer, Robert (Eds). 1997. *Contemporary Capitalism. The Embeddedness of Institutions*. Cambridge: Cambridge UP, pp. 197–219.

Streeck, Wolfgang; Höpner Martin (Hrsg.). 2003a. *Alle Macht dem Markt? Fallstudien zur Abwicklung der Deutschland AG*. Frankfurt a.M.: Campus

Streeck, Wolfgang; Höpner Martin. 2003b. "Vorbemerkung", in Streeck, Wolfgang; Höpner Martin (Hrsg.) *Alle Macht dem Markt? Fallstudien zur Abwicklung der Deutschland AG*. Frankfurt a.M.: Campus, S. 7–10.

Streeck, Wolfgang; Thelen Kathleen (Eds) 2005a. *Beyond Continuity. Institutional Change in Advanced Political Economies*. Oxford: Oxford UP

Streeck, Wolfgang; Thelen Kathleen. 2005b. "Introduction: Institutional Change in Advanced Political Economies", in Streeck, Wolfgang; Thelen Kathleen (Eds) 2005. *Beyond Continuity. Institutional Change in Advanced Political Economies*. Oxford: Oxford UP, pp. 1–39.

Streeck, Wolfgang; Yamamura Kozo (Ed.) 2002. *The Origins of Nonliberal Capitalism. Germany and Japan in Comparison*. Ithaca: Cornell UP.

Sutton, John R. 2004. "The Political Economy of Imprisonment in Affluent Western Democracies, 1960–1990", *American Sociological Review*, Vol. 69 (2), pp. 170–189.

Suvorov, Viktor A. 1995 (1990). *Ledlaužis : kas pradėjo Antrąjį pasaulinį karą?* Vilnius: Mintis.

Svensson, Torsten; Öberg, Perola. 2005. "How Are Coordinated Market Economies Coordinated? Evidence from Sweden", *West European Politics*, Vol. 28 (5), pp. 1075–1100.

Swaan, Abram de. 1988. *In Care of the State: Health Care, Education, and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Oxford: Oxford UP.

Swanson, Guy E. 1971. "Frameworks for Comparative Research: Structural Anthropology and the Theory of Action", in Valier, Ivan (Ed.) *Comparative Methods in Sociology*. Berkeley: University of California Press, pp. 141–202.

Szanton, David L. (Ed.) 2004. *The Politics of Knowledge. Area Studies and the Disciplines*. Berkeley: University of California Press.

Szelenyi, Ivan. 1982. "The Intelligentsia in the Class Structure of the State-Socialist Societies", *American Journal of Sociology*, Vol. 88 (Supplement), S287–S326.

Szelenyi, Ivan in collaboration with Manchin, Robert; Juhász, Pál; Magyar, Bálint; Martin, Bill. 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.

Szelenyi, Ivan; Kostello, Eric. 1996. "The Market Transition Debate: Toward a Synthesis?", *The American Journal of Sociology*, Vol. 101 (4), pp. 1082–1096.

Szelenyi, Ivan; Szelenyi, Szonja. 1995. "Circulation or Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe: Introduction", *Theory and Society*, Vol. 24 (5), pp. 615–638.

Šabajevaitė, Lidija. 1999. *Lietuvos socialinė transformacija: 1990–1997 metai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Šalkauskis, Stasys. 1995 (1917). „Dviejų pasaulių takoskyroje“, *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, pp. 21–193;

Šalkauskis, Stasys. 1995 (1933). „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“, *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, pp. 197–441.

Šatūnienė, Živilė. 2007. "Putin's Political Regime and Its Perspective", in Jankauskas, Algimantas; Lopata, Raimundas; Vitkus, Gediminas (Eds). *Transformation of Putin's Regime: Why Transitology is Not Applicable to Post-Soviet Russia*? Vilnius: Vilnius UP, pp. 25–77.

Šaulauskas, Marius-Povilas. 1996. "Customizing Iron Cage: Postmodern Postcommunism?" http://www.infovi.vu.lt/mps/PASKBERG.htm. Žiūrėta 2007 02 24.

Šaulauskas Marius-Povilas. 1998a. „Postkomunistinės revoliucijos želmenys: iš revoliucinio tarpsnio į postmodernią Lietuvą?", *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr.2, pp. 77–94.

Šaulauskas Marius-Povilas. 1998b. „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą", *Problemos*, Nr.53, 1998, pp. 5–25.

Šaulauskas, Marius-Povilas. 2000. „Socialinė kaita: metodologija ir bendrosios tendencijos", kn.: *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*. Vilnius: Garnelis, pp. 9–36.

Šepetys, Nerijus. Molotovo Ribbentropo paktas ir Lietuva. Vilnius: Aidai, 2006.

Taagepera, Rein. 2003. "Arend Lijphart's Dimensions of Democracy: Logical Connections and Institutional Design", *Political Studies*, Vol.15 (1), pp.1–19.

Tainter, Joseph A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge UP.

Takebayashi, Shiro. 2003. *Die Entstehung der Kapitalismustheorie in der Gründungsphase der deutschen Soziologie. Von der historischen Nationalökonomie zur historischen Soziologie Werner Sombarts und Max Webers*. Berlin: Duncker & Humblot.

Talmon, Jacob Leib. 1952. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Warburg.

Taylor, Michael. 1982. *Community, Anarchy and Liberty*. Cambridge: Cambridge UP.

Textor, Robert B. 1967. *A Cross-Cultural Summary*. New Haven: HRAF Press.

Tenbruck, Friedrich H. 1992. "Was war der Kulturvergleich, ehe es den Kulturvergleich gab?", in Matthes, Joachim (Hrsg.) *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. *Soziale Welt*, Sonderband 8. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, 1992, S. 13–36.

Terk, Erik. 2000. *Privatisation in Estonia: Ideas, Process, Results*. Tallinn : Estonian Institut for Futures Studies.

Thelen, Kathleen. 1999. "Historical Institutionalism in Comparative Politics", *Annual Review of Political Science*, Vol. 2, pp. 369–404.

Thom, Françoise. 1989. *The Gorbachev Phenomenon: a History of Perestroika*. London: J. Spiers.

Thompson, Edward P. 1963. *The Making of the English Working Class*. London: V. Gollancz.

Thomson Janice E. 2006 (1994). *Samdiniai, piratai ir suverenai. Valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje modernioje Europoje*. Vilnius: Homo liber.

Tilly, Charles. 1967 (1964). *The Vendée. A Sociological Analysis of the Counterrevolution of 1793*. New York: John Wiley & Sons.

Tilly, Charles (Ed.) 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton UP.

Tilly, Charles. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage.

Tilly, Charles. 1985. "War-Making and State-Making as Organised Crime", in Evans, Peter; Rueschemeyer, Dietrich; Skocpol, Theda (Eds). *Bringing the State Back*. Cambridge: Cambridge UP, 169–191.

Tilly, Charles. 1986. *The Contentious French*. Harvard (Mass): Belknap Press of Harvard University Press.

Tilly, Charles. 1990a. "How (and What) Are Historians Doing?", *American Behavioral Scientist*, Vol. 33(6): 685–711.

Tilly, Charles. 1990b. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Cambridge (Mass): Blackwell.

Tilly, Charles. 1993. *European Revolutions, 1492–1992.* Oxford: Blackwell.

Tilly, Charles. 1995. *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Tilly, Charles. 1997. "Means and Ends of Comparison in Macrosociology", *Comparative Social Research,* Vol. 16, pp. 43–53.

Tilly, Charles. 2004a. *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. Cambridge: Cambridge UP.

Tilly, Charles. 2004b. *Social Movements, 1768–2004*. Boulder: Paradigm Publishers.

Tilly, Charles; Shorter, Edward. 1974. *Strikes in France, 1830–1968*. Cambridge: Cambridge UP, 1974.

Tilly, Charles; Tarrow, Sidney. 2007. *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm Publishers.

Tilly, Charles; Tilly, Louise; Tilly, Richard. 1975. *The Rebellious Century, 1830–1930*. Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Tininis, Vytautas. 1994. *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*. Vilnius: Enciklopedija.

Tininis, Vytautas. 1995. *Sniečkus. 33 metai valdžioje (Antano Sniečkaus biografinė apybraiža)*. Vilnius: Lietuvos karo akademija.

Tobien, Alexander. 1930. *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischem Nationalismus*. Bd. 2. Berlin: de Gruyter.

Tomlinson, John. 2002 (1999). *Globalizacija ir kultūra*. Vilnius: Mintis.

Tönnies, Ferdinand. 1957 (1887). *Community and Society*. East Lansing: Michigan State UP.

Traugott, Mark. 2001 (1985). *Armies of the Poor: Determinants of Working-Class Participation in the Parisian Insurrection of June 1848*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.

Trotsky, Leon. 1957 (1937). *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?* New York: Pioneer Publishers.

Trout, J.D. 1998. *Measuring the Intentional World. Realism, Naturalism, and Quantitative Methods in the Behavioral Sciences*. New York: Oxford UP.

Tullock, Gordon. 1967. "The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies, and Theft", *Western Economic Journal*, Vol.5 (3), pp. 224–32.

Tuomela, Raimo. 1984. *A Theory of Social Action*. Dordrecht: D. Reidel.

Tuomela, Raimo. 1995. *The Importance of Us: A Philosophical Study of Basic Social Notions*. Stanford: Stanford UP.

Tuomela, Raimo. 2002. *The Philosophy of Social Practices: A Collective Acceptance View*. Cambrige, Cambridge UP.

Tworzecki, Hubert. 2003. *Learning to Choose. Electoral Politics in East-Central Europe*. Stanford: Stanford UP.

Udy, Stanley Jr. 1958. "'Bureaucratic' Elements in Organizations: Some Research Findings", *American Sociological Review*, Vol.23, pp.415–418.

Udy, Stanley Jr. 1959. "'Bureaucracy' and 'Rationality' in Weber's Organization Theory: An Empirical Study", *American Sociological Review*, Vol.24, pp.791–795.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). 2006. *World Investment Report. FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development*.

http://www.unctad.org/en/docs/wir2006_en.pdf. Žiūrėta 2007 08 26.

United Nations Children's Fund (UNICEF). 2004. *Innocenti Social Monitor 2004*. Firenze: UNICEF Innocenti Res. Cent.

Useem, Michael. 1980. "Corporations and the Corporate Elite", *Annual Review of Sociology*, Vol. 6, pp. 41–77.

Valantiejus, Algimantas. 2004. *Kritinis sociologijos diskursas: tarp pozityvizmo ir postmodernizmo*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Valgma, Ingo. 2000. Map of Oil Shale Mining History in Estonia. http://www.ene.ttu.ee/maeinstituut/MGIS/milos.html. Žiūrėta 2007 08 01.

Valiukonytė, Daiva; Zabotkaitė, Virginija. 2005. "Business Systems: National, Institutional and Cultural Contexts", *Socialiniai mokslai*, Nr. 2 (48), pp. 29–36.

Vallier, Ivan (Ed.). 1971. *Comparative Methods in Sociology. Essays on Trends and Applications*. Berkeley: University of California Press.

Van Arkadie, Brian; Karlsson, Mats. 1992 *Economic Survey of the Baltic States*. New York: New York University Press.

Van Fraassen, Bas C. 1980. *The Scientific Image*. Oxford: Clarendon Press.

Vaskela, Gediminas. 2002. *Lietuva 1939–1940 metais: kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Verdery, Katherine. 2003. *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Ithaca : Cornell UP.

Verdery, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia UP.

Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, And What Comes Next*? Princeton: Princeton UP.

Verdery, Katherine. 1983. *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. Berkeley : University of California Press, 1983.

Vijver, van de Fons; Leung, Kwok. 1997. *Methods and Data Analysis for Cross-cultural Research*. Thousand Oaks: Sage.

Vilpišauskas, Ramūnas. 2001. *Integracija Europoje: Baltijos šalys ir Europos Sąjunga*. Vilnius: Arlila.

Vitkus, Gediminas. 2001. „Vidurio Europos vieta besiplečiančioje Europos Sąjungoje: požiūris iš Lietuvos“, *Europos Sąjungos plėtros proceso pilietiniai bei ekonominiai iššūkiai: Prancūzijos ir Lietuvos požiūriai*. Tarptautinė konferencija, Vilnius, 2000 m. lapkričio 21 d., Vilnius: Eugrimas, pp. 21–30.

Vitkus, Gediminas. 2006. *Diplomatinė aporija: tarptautinė Lietuvos ir Rusijos santykių normalizacijos perspektyva*. Vilnius: VU leidykla.

Vitkus, Gediminas; Pugačiauskas, Virgilijus (Sud.). 2004. *Baltarusijos paradoksai: įstrigusi transformacija ir regioninis saugumas*. Vilnius: Generolo J. Žemaičio Lietuvos karo akademija.

Voigt, Peter. 2006. “Russia's Way from Planning Toward Market: A Success Story? A Review of Economic Trajectories, Transition Progress and Putin's Merits”, *Post-Communist Economies*, Vol. 18 (2), pp.123–138.

Vogel, Steven K. 2006. *Japan Remodeled: How Government and Industry Are Reforming Japanese Capitalism*. Ithaca: Cornell UP.

Volkov, Vadim. 2002. *The Monopoly of Force: Violent Entrepreneurs in the Making of Russian Capitalism*. Ithaca: Cornell UP.

Walder, Andrew G. 1986. *Communist Neo-Traditionalism: Work and Authority in Chinese. Industry.* Berkeley: Berkeley UP.

Walder, Andrew G. 1992. “Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economics”, *American Sociological Review*, Vol. 57 (4), pp.524–539.

Walder, Andrew G. 1994. “The Decline of Communist Power: Elements of a Theory of Institutional Change”, *Theory and Society*, Vol. 23 (2), pp. 297–323.

Walder, Andrew G. (Ed.) 1995. *The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary*. Berkeley: University of California Press.

Walicki, Andrzej. 2005 (1995). *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: Mintis/ALK.

Walker, Edward W. 2003. *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*. Lanham : Rowman & Littlefield.

Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World-System*. Vol. l. *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel. 1980. *The Modern World-System.* Vol.2. *Mercantilism and the Consolidation of the European World-economy, 1600–1750*. New York : Academic Press.

Wallerstein, Immanuel. 1989. *The Modern World-System.* Vol.3. *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-economy, 1730–1840s*. San Diego : Academic Press.

Wallerstein, Immanuel. 1991. *Unthinking Social Science : the Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Cambridge: Polity.

Wallerstein, Immanuel. 1998. *Utopistics: Or, Historical Choices for the Twenty-first Century*. New York: New Press.

Wallerstein, Immanuel. 1999. *The End of the World as We Know It : Social Science for the Twenty-first Century*. Minneapolis : University of Minnesota Press.

Wallerstein, Immanuel. 2000. *The Essential Wallerstein*. New York: The New York Press.

Wallerstein, Immanuel. 2004. *World-systems Analysis: An Introduction*. Durham : Duke University Press.

Wallerstein, Immanuel. 2005. "After Developmentalism and Globalization, What?", *Social Forces*, Vol.83(3): 1263–1278.

Walton, John; Ragin, Charles. 1990. "Global and National Sources of Political Protest: Third World Responses to the Debt Crisis," *American Sociological Review*, Vol. 55 (6), pp. 876–890.

Walton, John; Seddon, David. 1994. *Free Markets and Food Riots. The Politics of Global Adjustment*. Cambridge: Blackwell.

Waltz, Kenneth N. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Walzer, Michael. 1965. *The Revolution of the Saints. A Study in the Origins of Radical Politics.* Cambridge (Mass.): Harvard UP.

Ward, Benjamin. 1958. "The Firm in Illyria: Market Syndicalism", *The American Economic Review*, Vol. 48 (4), pp. 566–589.

Warwick, Donald P.; Osherson, Samuel (Eds.) 1973. *Comparative Research Methods*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Watson, Matthew. 2003. "Ricardian Political Economy and the 'Varieties of Capitalism' Approach: Specialization, Trade and Comparative Institutional Advantage", *Comparative European Politics*, Vol. 1 (2), pp. 227–240.

Weber, Alfred. 1920. "Prinzipielles zur Kultursoziologie (Gesellschaftsprozess, Zivilisationsprozess, Kulturbewegung", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. 37, S. 1–49.

Weber, Max. 1924 (1918). "Sozialismus", in Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), S. 492–518.

Weber, Max. 1929 (1923). *Ūkio istorija. Universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*. Kaunas: Lietuvos universiteto Teisių fakultetas.

Weber, Max. 1976 (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5. rev. Aufl. besorgt von J.Winckelmann. Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).

Weber, Max. 1990 (1917–1919). „Mokslas kaip profesinis pašaukimas", *Problemos*, Nr. 42, pp. 69–82.

Weber, Max. 1991 (1919). „Politika kaip profesinis pašaukimas", *Politologija*, Nr. 2, pp. 27–61.

Weber, Max. 2000 (1922). *Religijos sociologija*. Vilnius: Pradai.

Weber, Max. 1997 (1905). *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai.

Weber, René; Taube, Günther. 1999. *On the Fast Track to EU Accession: Macroeconomic Effects and Policy Challenges for Estonia*, Working Paper of the International Monetary Fund. Washington, DC: International Monetary Fund.

Webermann, Otto A.. 1956. "Pietismus und Brüdergemeinde", in Wittram, Reinhard (Hrsg.). *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Ländern*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 149–166.

Webster, Frank. 2006 (2002). *Informacinės visuomenės teorijos*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

Weede, Erich. 1996. *Economic Development, Social Order and World Politics*. Colorado: Lynne Riemer Publisher.

Weingast, Barry R. 1995. "The Economic Role of Political Institution: Market-Preserving Federalism and Economic Growth," *Journal of Law, Economics, and Organization*, Vol. 11 (1), pp. 1–31.

Welsch, Wolfgang. 2004 (1987). *Mūsų postmodernioji modernybė*. Vilnius: Alma littera.

Welskopp, Thomas. 2000. *Das Banner der Brüderlichkeit: die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*. Bonn : Dietz.

Western, Bruce. 1996. "Vague Theory and Model Uncertainty", *Sociological Methodology*, Vol. 26, pp. 165–192.

Western, Bruce. 2001. "Bayesian Thinking about Macrosociology", *American Journal of Sociology*, Vol. 107(2), pp. 353–378.

Western, Bruce. 2002. "The Impact of Incarceration on Wage Mobility and Inequality", *American Sociological Review*, Vol. 67(4), pp. 526–546.

Western, Bruce; Beckett, Katherine. 1999. "How Unregulated is the U.S. Labor Market? The Penal System as a Labor Market Institution", *The American Journal of Sociology*, Vol. 104 (4), pp. 1030–1060.

Western, Bruce; Simon Jackman. 1994. "Bayesian Inference for Comparative Research", *American Political Science Review* , Vol. 88 (2), pp. 412–423.

Weyland, Kurt. 2001. "Clarifying a Contested Concept. Populism in the Study of Latin American Politics", *Comparative Politics*, Vol. 34 (1), pp. 1–22.

Wheatcroft, Stephen G.; Davies, Robert W.; Cooper, Julian M. 1986. "Soviet Industrialization Reconsidered: Some Preliminary Conclusions about Economic Development between 1926 and 1941", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 39 (2), pp. 264–294.

Whitley, Richard. 1999. *Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems*. Oxford: Oxford UP.

Whyte, William F. 1955 (1943). *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.

Wickham-Crowley, Timothy P. 1992. *Guerillas and Revolution in Latin America: A Comparative Study of Insurgencies and Regimes since 1956*. Princeton: Princeton UP.

Wilensky, Harold L. 1974. *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*. Berkeley: University of California Press.

Wilensky, Harold L. 2002. *Rich democracies: Political Economy, Public Policy, and Performance*. Berkeley : University of California Press.

Wilkinson, David. 1976. "Central Civilization", *Comparative Civilizations Review*, Vol. 7, pp. 31–59.

Williamson, John. (Ed.) 1990a. *Latin American Adjustment: How Much Has Happened*? Washington, DC : Institute for International Economics.

Williamson, John. 1990b. "What Washington Means by Policy Reform", nn: Williamson, John (Ed). *Latin American Adjustment: How Much Has Happened*? Washington, DC: Institute for International Economics, pp. 7–20.

Williamson, Oliver E. 1975. *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications : a Study in the Economics of Internal Organization*. New York : Free Press.

Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. New York : Free Press.

Wilson, Jeanne. 2007. "China's Transformation towards Capitalism", in Lane, David; Myant, Martin (Eds). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Houndmills: Palgrave Macmillan, pp. 239–257.

Winch, Peter. 1958. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge.

Windolf, Paul. 2001. "Die wirtschaftliche Transformation. Politische und ökonomische Systemrationalitäten", Schluchter, Wolfgang; Quint, Peter E. (Hrsg.). 2001. *Der Vereinigungsschock: vergleichende Betrachtungen zehn Jahre danach*. Weilerswist : Velbrück, S. 392–413.

Winiecki, Jan. 1988. *The Distorted World of Soviet-Type Economies*. London: Routledge.

Winiecki, Jan. 2004. "Determinants of Catching Up or Falling Behind: Interaction of Formal and Informal Institutions", *Post-Communist Economies*, Vol. 16(2), pp. 137–152.

Winship, Christopher; Morgan, Stephen L. 1999. "The Estimation of Causal Effects from Observational Data", *Annual Review of Sociology*, Vol.25, pp. 659–707.

Wittfogel, Karl. 1957. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale UP.

Wittrock, Björn. 1998. "Early Modernities: Varieties and Transitions", *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 127(3), pp. 19–40.

Woo, Wing Thye. 1994. "The Art of Reforming Centrally Planned Economies: Comparing China, Poland, and Russia", *Journal of Comparative Economics*, Vol. 18(3), pp. 276–308.

Woo, Wing Thye. 1999. "The Real Reasons for China's Growth", *The China Journal*, No. 41. pp. 115–137.

Woo, Wing Thye; Sachs, Jeffrey D.; Schwab, Klaus (Eds.). 2000. *The Asian Financial Crisis: Lessons for a Resilient Asia.* Cambridge, Mass: MIT Press.

Wood, Stewart. 2001. "Labour Regimes under Threat? Sources of Continuity in Germany, Britain, and Sweden", in Pierson, Paul (Ed.). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford UP, pp. 368–409.

Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: Brookings Institution.

World Bank. 2003. *World Development Report 2004: Making Services Work for Poor People*. Washington, DC: World Bank.

World Economic Forum. 2006. *Global Competitiveness Report 2006–2007.* http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm. Žiūrėta 2007 08 10.

Worsley, Peter. 2003. *Marx and Marxism*. London: Routledge.

Yamamura, Kozo; Streeck, Wolfgang (Eds) 2003. *The End of Diversity?: Prospects for German and Japanese Capitalism*. Ithaca: Cornell UP.

Yanov, Alexander. 1981. *The Origins of Autocracy : Ivan the Terrible in Russian History*. Berkeley : University of California Press.

Yanov, Alexander. 1995. *Weimar Russia and What We Can Do About It.* New York : Slovo-Word Publishing House.

Yin, Robert K. 2003 (1984). *Case Study Research: Design and Methods*. 3rd ed. Thousand Oaks: Sage.

Zajc, Drago. 1998. "Slovenia", in Berglund, Sten; Hellén, Tomas; Aarebrot, Frank H. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 275–294.

Zakaria, Fareed. 2003. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad.* New York: W.W. Norton.

Zapf, Wolfgang. 1993. "Wohlfahrtsentwicklung und Modernisierung", in: Glatzer, Wolfgang (Hrsg.) *Einstellungen und Lebensbedingungen in Europa*. Frankfurt a. M.: Campus, S. 163–176.

Zerzan, John (2002). *Running on Emptiness: The Pathology of Civilisation*. Los Angeles: Feral House.

Zielonka, Jan. 2001. "Conclusions: Foreign Made Democracy", in Zielonka, Jan; Pravda, Alex (Eds). *Democratic Consolidation in Eastern Europe*. Vol. 2. *International and Transnational Factors*. Oxford: Oxford UP, pp.511–532.

Zielonka, Jan. 2006. *Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union*. Oxford: Oxford University Press.

Zingerle, Arnold. 1972. *Max Weber und China. Herrschafts- und religionssoziologische Grundlagen zum Wandel der chinesischen Gesellschaft*. Berlin: Duncker & Humblot.

Zysman, John. 1983. *Governments, Markets, and Growth: Financial Systems and the Politics of Industrial Change*. Ithaca: Cornell UP.

Žiliukaitė, Rūta. 2005. *Socialinio kapitalo dinamika pokomunistinėje visuomenėje: socialinės ir kultūrinės efektyvios demokratijos prielaidos*. Daktaro disertacija : socialiniai mokslai, sociologija (05 S). Vilnius: Vilniaus universitetas, Socialinių tyrimų institutas.

Žiliukaitė, Rūta; Ramonaitė, Ainė; Nevinskaitė, Laima; Beresnevičiūtė, Vida; Vinogradnaitė, Inga. 2006. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus aureus.

Žižek, Slavoj (Ed.). 2004. *Revolution at the Gates*. London: Verso.

Žižek, Slavoj. 2005. *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nedrįsote paklausti Lacano*. Sud. Žukauskaitė, Audronė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

Бердяев, Николай А. 1955 (1937). *Истоки и смысл русского коммунизма*. Париж: YMCA-PRESS.

Блейере, Дайна; Бутулис, Илгварс; Зунда, Антонийс; Странга, Айварс; Фелдманис, Инесис. 2005. *История Латвии*. XX век. Рига: Юмава.

Симонян, Ренальд Х. 2003. *Россия и страны Балтии*. Москва: Academia.

Янов, Александр. 2001. *Россия, у истоков трагедии: 1462–1584: заметки о природе и происхождении русской государственности*. Москва: Прогресс – традиция.

Which Democracy, Which Capitalism?

Post-communist Transformation in Lithuania from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology

SUMMARY

The book is a comparative historical sociological study of the processes of post-communist economical and political transformation, focusing on its course and outcomes in the author's native country – Lithuania. Its goal is to provide the synthesis of two bodies of literature: (1) swelling body of native social scientific research work that is published in Lithuanian and is mostly ethnocentric in its methodological orientation (see e.g. Adomėnas et al. 2007; Aidukaite 2004; Ališauskienė, Dobryninas and Žilinskienė 2005; Bernotas and Guogis 2003; 2006; Bielinis 2003; Dobryninas 2001; Gaidys 2000; Gečienė, Juknevičius et al. 2001; Genzelis 1999; 2005; Gylys 2002; Grigas 1995; 1998; 2001; 2004; Gruževskis 2001; Guogis 2000a; 2000b; Grigas ir Ružas 2007; Juknevičius, Mitrikas et al. 2003; Krupavičius ir Lukošaitis 2004; Kuzmickas 2007; Kuzmickas and Astra 1996; Laurėnas 2001; Lazutka et al. 2004; Leonavičius 2002; Leonavičius and Keturakis 2002; Lopata and Matonis 2004; Maniokas 2003; Maniokas ir Vitkus 1997; Matonytė 2001; Matulionis. 2005a; Matulionis 2005b; Melnikas 2002; Mitrikas 2000; Novagrockienė 2001; Poviliūnas 2003; Rakauskienė 2006; Ramonaitė 2007; Stankūnienė et al. 2003; Stankūnienė, Jasilionienė ir Jančaitytė 2005; Socialiniai pokyčiai 2000; Šabajevaitė 1999; Šaulauskas 1996; 1998a; 1998b; 2000; Vilpišauskas 2001; Vitkus 2006; Vitkus ir Pugačiauskas 2004; Žiliukaitė, Ramonaitė, Nevinskaitė, Beresnevičiūtė and Vinogradnaitė 2006), and (2) Western scholarly work from the fields of comparative politics and comparative political economy. The book is sociological by bridging the disciplinary boundaries, historical by covering time span between 1914 and 2004 (year of Lithuania's accession to the EU and NATO), and comparative by discussing the social change in Lithuania in the comparative frameworks of varying scope, beginning with intercivilizational comparisons and closing with comparisons according to the most similar cases design (i.e. with other Baltic countries).

In his use of both bodies of literature, the author answers two questions: (1) how the achievements of the international comparative research help to illuminate Lithuanian case? (2) In which

respects is Lithuania an interesting and important case for the comparative research aiming at broader generalizations? These questions involve four research areas: (1) communism; (2) exit from communism; (3) post-communist democracy; (4) post-communist capitalism. The topics from the first area are discussed in the third, those from the second – in the fourth, those from the third – in the fifth, and those from the fourth – in the sixth and the seventh parts of the book. The discussion of all these topics is guided by the two questions put above, formulated more specifically: what were specific features of the communist regime in the Lithuania? In which respects is it of interest for comparative communism studies? What are the specific features of the Lithuania's exit from communism? How and why is it important for transitological research? How should post-communist democracy in Lithuania be classified? In which respects is it important and interesting for the comparative research on post-communist democracy and on liberal democracy generally? What kind of capitalism exists in contemporary Lithuania? How the research on contemporary capitalism in Lithuania can enrich comparative research on capitalism?

The discussion of these questions are instrumental to achieve the main goal of this book – to provide a macrosociological diagnosis of the present state of Lithuanian society that is a subject of the ongoing public discussion in this country, displaying a broad range of opinions from the triumphant optimism to the apocalyptic pessimism, describing recent transformations in Lithuania as a social catastrophe leading to the extinction of the Lithuania as a distinct state and nation in the wake of the ongoing globalization and europeanization. The book was inspired by author's conviction that creating an objective image of the present state of Lithuanian society is not possible to be made without thorough comparison of processes of economical, political, and social change with other post-communist countries. This is the only way to find out in which respects Lithuania's development is normal, and in which it is not.

Although the comparative research in Lithuania has old traditions going back to the works of Lithuanian philosophers of culture Antanas Maceina and Stasys Šalkauskis in the interwar Lithuania, and it is practised in the contemporary Lithuania (Antanas Andrijauskas, Vytautas Kavolis, Leonidas Donskis), up to this time it was represented only by the work in comparative civilization analysis, working with the civilizations as the biggest possible units of comparison and straggling the line between social science and speculative philosophy of history. To introduce Lithuanian reader into other, more down-to-earth styles of comparative research, author reserves two opening parts of the book for the methodological prolegomena, including discussion of the basic concepts (categories), techniques, and directions of international comparative social research in its historical development.

The discussion of the basic concepts of comparative research in the first part of the book is focused on the concepts of modernity and modernization, and involves also concepts of society, culture, empire, international system. This discussion identifies two key metaphors in the comparativist imagination, competing to guide the thinking about the long-time socio-cultural change. One of them directs to conceive this change as evolution – ascent or descent along the stages representing evolutionary types of social systems. Another metaphor suggests thinking about social and cultural change as a history – growing rhizomatic network where social systems are related by the filiation and cultural diffusion, considered in the book as unique features of socio-cultural change. Competition of these key metaphors accounts for differentiation of the comparative social research

into two broad directions – evolutionist and historicist one, and for the ambiguity in the concepts of modernization and modernity themselves.

In the evolutionist framework, modernity is a stage-like evolutionary type of social systems. The emergence of the first social systems of this type in the Western Europe at some specific (modern) time (i.e. in the 16–17th centuries) is considered as historically accidental for the very essence or identity of being modern, with sinic or arabic modernities as possible first alternative cases of modern societies and cultures. In the historicist framework, modernity is defined by its origin in one specific – Western – civilization, with its identity shaped by the unique genealogy of this civilization, worldview and values. In the historicist framework, modernization of non-Western societies and cultures basically means their westernization, leading to the long-time convergence of presently existing civilizations and the extinction of the present diversity of cultures and forms of political and economical organization. Meanwhile, the evolutionist framework is compatible with the idea of multiple modernities, allowing for the emergence of the new lines of the cultural and social diversification despite (or due to) the economic forces of globalization.

The subject-matter of the second part of the book is sources of diversity in the comparative research itself deriving from the differences in the design of the research and in the strategies of comparison. Such strategy can be variable-oriented and quantitative, applying methods of statistical analysis to large populations of cases (states, cultures) to detect co-variations, interpreting them as confirmations or falsifications of general causal hypotheses. However, the comparison can also be qualitative, guided by John Stuart Mill's canons of eliminative induction, and involving only few cases that are known in depth. This is what comparative method means according to its influential description provided by Arend Lijphart.

The author prefers the broader conception of comparative method by Charles Ragin. According to this conception, the distinguishing feature of comparative social research is the presence of macrosocial variables in the causal hypotheses that are articulated or tested, and the use of the populations of cases displaying the variation of such variables across at least two big (macrosocial) cases. In Ch. Ragin's description of comparative method, the dichotomy of quantitative (variable-oriented) and qualitative (case-oriented) strategies is replaced by the trichotomy of quantitative, qualitative, and „synthetic" (diversity-oriented) strategy, with algorithms of Boolean qualitative comparative analysis designed to serve as logical technique of synthetic strategy.

The methodological half of the book closes (in the chap. 5) with the discussion of the methods of concept formation applied in the empirical half (chaps. 6–21) of the book. The bulk of the research surveyed and discussed in this half is typological. Its foremost goal is to classify communist regimes, ways and outcomes of exit from communism, to identify emerging types of post-communist political regimes and post-communist capitalism, and to detect causes of this diversity. Two strategies of typological concept construction are distinguished and applied: a deductive (from above) and an inductive (from below) one.

Applying deductive strategy, typological concepts are articulated in the context of a theory that identifies conceptual dimensions in the phenomenon under consideration. These dimensions define logical space of the possible diversity of this phenomenon. After the comparison of this space with the empirically available diversity, the space of the logical possibilities is reduced to several

types. Of special interest for the goals of comparative analysis are „ideal types" made famous by Max Weber. They are defined by combinations of the values of variables that are located at the limits of the logical space delineated by theory and represented (if at all) by its „pure" cases, that may be not present in the empirical reality.

To apply inductive quantitative strategy, a researcher should have at her disposal a data-set that is appropriate for application of the statistical techniques of factor and cluster analysis. Factor analysis helps to discover implicit conceptual dimensions (factors) in the set of available variables, and cluster analysis helps to group the cases into the clusters according to the degree of their mutual similarity. By act of interpretation, these clusters can then be related to the theoretically constructed types.

The empirical half of the book starts with third part, encompassing chapters 6–8 and dealing with communism as a social system. According to working definition, communism means a really existing social system that emerged as an outcome of an attempt to materialize Karl Marx's utopia of classless society. However, such definition still says nothing about the intrinsic character of this outcome, except that communist countries were ruled by communists. As a matter of common knowledge, the communists themselves did not consider that the societies under their rule already are communist, postponing the realization of the communist idea for the more or less distant future.

More informative description and explanation of communism as a really existing social system is the task of the social scientific analysis, with its conclusions dependent on the theoretical and comparative perspectives applied for its conceptualization. The author draws a distinction between etic and emic accounts of communism (in the sense of Goodenough 1970: 104–119; Harris 1980: 29–45)). Emic are accounts of communism from the standpoint of Marxism as the social theory that has produced communism. These accounts are divided into apologetic and critical ones. Apologetic accounts are represented by the official ideological doctrines of the former communist countries that have described communism as "socialism" – first phase of the communism as the highest and last stage of social evolution. Critical accounts are alternative marxist conceptions of really existing communist regimes as state capitalism, bureaucratic collectivism and so on.

Emic accounts of communism are discussed in the chapter 6. Next chapters 7–8 deal with etic (i.e. non-marxist) theories of communism. Three types of etic theories of communism are distinguished: (1) communism as totalitarianism; (2) communism as a way into modernity; (3) communism as neotraditionalism and neopatrimonialism. This typology is grounded by the idea that the character of the etic theories of communism is determined foremostly by the perspective of comparison used for its conceptualization and explanation. Theory of communism as totalitarianism assumes that the key to understand communism is provided by its comparison with nazist Germany (and *vice versa*). In one version of this theory (Hannah Arendt, Zbigniew Brzezinski, Carl J. Friedrich) communism and nazism are considered as pathological phenomena peculiar to modern societies, a form of rule without precedents in the former history. Proponents of another version (Karl Popper, Karl A. Wittfogel) discover totalitarianism in the premodern societies, considering nazist and communist totalitarianism as recurrence of deeply archaic forms of social organization characteristic for closed tribal societies or Oriental despotism.

Theories of communism as a way into modernity, alternative or incomplete (arrested) modernity assume that the key to understand and explain the realities of the (already extinct) communist countries can be provided by their comparison with advanced liberal democratic Western countries. Assumption of their basic similarity was implicit in the numerous attempts of the sovietologists to explain social phenomena in the communist countries by applying theories of interest groups, corporatism, bureaucratic politics and many others ones that were developed targeting social reality of advanced Western countries as their intended scope of application. In the theories of communism as neotraditionalism and neopatrimonialism, the social reality of premodern and underdeveloped (third world) countries is used as communism's mirror.

The author advances proposal to solve the controversy between different theories of communism by taking into account internal differentiation in the communist world that was increasing from the very establishment of communist regimes and was greatest at the eve of communism's collapse. The countries that fell under communist rule differed greatly with respect to their civilizational identity and the level of the social-economic development achieved on the threshold of communism. These initial conditions decided both the role of communism in the history of the particular countries, and the shape that the communist regimes took in the late phases. Although theory of communism as totalitarianism provided sharp phenomenological picture of communist regimes in their early phases, it was no more adequate for late communism. At least three pure types of late communism can be distinguished (see Kitschelt, Mansfeldova et al. 1999).

In the countries that were economically, socially, culturally and even politically modern before communism (the Czech Republic, East Germany, Latvia, Estonia), communist totalitarianism has transformed itself into the bureaucratic authoritarian communism. In these countries, communism brought just the displacement of the normal modernity with its pathological version. In the countries where the processes of modernization were advanced but unfinished before communism, economic, social, and cultural modernization continued under communist regime that took the shape of national communism in its late phase.

In the countries where modernization was in very beginning, the coming of communism initiated a singular way of modernization that can be described as turbomodernization (Marius Povilas Šaulauskas). After the totalitarian phase of communism, its transformation into the patrimonial communism followed, whose distinguishing feature is the paramount role of particularistic patron-client networks in its social organization. This form of late communism prevailed in almost all republics of the former Soviet Union and in the Balkan countries.

None of the etic theories of communism were able to predict exact timing and circumstances under which Soviet communism will collapse, because time and shape of communism's collapse were determined by the contingent conditions and subjective factors that cannot be derived from general causes that are subject matter of social science. However, etic theories have correctly identified structural weak spots of the communist system that thwarted the attempts to win economic competition with advanced liberal democratic capitalist states and to demonstrate to be a superior social system.

Losing this competition, communist system suffered from the dwindling legitimacy even in the eyes of the members of communist party. This loss of legitimacy was most important long-term or

structural cause why communism had collapsed. Best explanation of the short-term dynamics of this collapse is provided by the theory of preference falsification that discloses the causes why political regimes suppressing or restricting freedom of speech are more fragile or less stable in comparison with liberal democracies.

In the chapter 11, the analysis of the conceptual foundations for classification of the pathways out of communism is provided. In this analysis, five conceptual dimensions are distinguished: (1) orientation of the transformation (according to Šaulauskas 2000) – innovative, imitative, continuative, restorative); (2) mode of political transformation (reform, revolution, „refolution"); (3) mode of economic transformation (shock therapy, gradual transformation); (4) political outcomes (liberal democracy; illiberal democracy or one of the forms of authoritarianism); (5) economic outcomes (rational entrepreneurial capitalism (REC)), political oligarchic capitalism, state monopoly capitalism, state capitalism).

The combinations of the values of the variables describing these dimensions define many different kinds of the transition pathways. Some of these combinations are logically impossible (inconsistent); others may be consistent, but did not materialize empirically. Focusing on those ways out of communism that were observable empirically, the conceptual classification is reduced to empirical typology discussed in detail in the chapter 12. This discussion is introduced by the criticism of the mainstream in the post-communist transformation research (so-called transitology) that singles out one particular outcome out of the whole range of possible outcomes (REC + liberal democracy), classifying the diversity of the transformation pathways into successful and unsuccessful ones.

To make the criticism of the transitological teleology constructive, the author provides elaborated classification of the transformation outcomes (including distinction between different versions of REC and liberal democracy themselves), and tries to take into account whole range of variation of the outcomes. He singles out six empirical types of the exit ways from communism: (1) innovatively oriented gradual way leading to combination of REC and liberal democracy (Slovenia) or authoritarianism (China); (2) restoratively and imitatively oriented gradual reformist way to REC and liberal democracy (e.g. Hungary); (3) restoratively and imitatively oriented shock therapy revolutionary way to REC and liberal democracy (e.g. Czech Republic, Estonia, Latvia); (4) imitatively oriented shock therapy revolutionary way to semi-authoritarianism and state monopoly capitalism (e.g. Russia); (5) continuatively oriented gradual reformist way to political oligarchic capitalism and illiberal democracy (e.g. Ukraine); (6) continuatively oriented gradual reformist way to state capitalism and authoritarianism (e.g. Belarus, Uzbekistan).

Instead of just asking about what causal conditions were crucial for the success of transition (e.g. arrival to station REC+liberal democracy), author focuses on those conditions that were crucial for entering different exit ways from communism. According to his view, different legacies of the late communism together with civilizational differences (legacies of the long duration history) explain why different countries entered exit ways from communism of specific types and arrived at specific outcomes.

In the countries of bureaucratic authoritarian communism, the restorative orientation of post-communist social change was prevailing. Countries with the legacy of national communism displayed most clearly the imitative orientation. In those with patrimonial communism as exit point,

the continuative orientation dominated. China and Slovenia were the only former communist countries with pronounced innovative orientation. In Slovenian case, innovative orientation of the exit from communism can be related to the traditions of the Yugoslav communism that was the most liberal and bent for revisionist piecemeal social experimentation. In China's case, where communism was marked by leftist egalitarianism, innovative orientation may be related to the civilizational traditions from older times.

In both cases, post-communist transformation was realized by means of piecemeal social engineering as the process of incremental change. Imitative and restorative transformation was enacted in two modes: by gradual reforms, and by shock therapy marked by revolutionary and holistic features. Success of shock therapy in number of post-communist countries refutes Karl Raimund Popper's theorem that successful holistic social engineering is impossible. The imitational and restorative orientations of exit from communism prevailed in most countries that were admitted in the 2004 to the EU and NATO. Accession of some post-communist countries to these organizations is interpreted as certification of the successful (in the transitological sense) conclusion of the post-communist transformation: the consolidation of rational entrepreneurial capitalism (REC) and liberal democracy.

However, in many post-communist countries failures of shock therapy or gradual reforms led them to oligarchic or state monopolistic capitalism and to semi-democratic or semi-authoritarian regimes, whose nature can be described in the more accurate way by concepts of delegative democracy, hegemonic electoral authoritarianism, competitive electoral authoritarianism. In some post-communist countries where continuative orientation prevailed, the outcome of post-communist transformation was state capitalism and closed authoritarian or sultanistic political regime.

These outcomes of post-communist transformation are focus of the ongoing heated discussions: is the post-communist transformation in the authoritarian and half-authoritarian states of political oligarchic capitalism simply arrested, remaining for some time behind the achievers of the post-communist transformation (newly accepted members of the EU and NATO)? Or are configurations of political and economic institutions in these countries relatively stable and will survive in the present shape for the foreseeable future? In author's opinion, the second viewpoint seems to be more compelling, because it seems to be more sensitive for the restrictions that were put on the course and outcomes of post-communist transformation not only by the legacies of the antecedent type of communist regime, but also by the civilizational differences that are legacies of the long duration history.

These differences are important also for the evaluation of the further social change in China (and Vietnam). The communist nomenclature that has initiated in China the economic reforms from above, could use the cultural resources of the social and economic ethic inherited from the millennial Confucian tradition, and to usurp the status and social functions of the mandarin estate peculiar to the Chinese civilizational tradition. Because of the Chinese civilizational legacies, outlooks for liberal democracy in China may be much dimmer than those for REC that is already a reality in this country. The prospects of democratization are not null and void in China, but the shape of democracy in China may differ from its Western patterns much more than the Chinese and other Asian varieties of REC deviate from their Western relatives.

Do civilizational differences also matter in answering two further questions that are intensively discussed in the transitological literature: could the Soviet Union leave the communism in the „Chinese way" of gradual reforms? Why neoliberal shock therapy reforms had not brought expected results in Russia and some other post-soviet countries?

The author argues that the attempt to apply the Chinese strategy in the Soviet Union most probably was doomed to fail because of two crucial differences between late communist China and the Soviet Union. Firstly, the Soviet Union was an empire in crisis, while imperial features of the communist Chinese state are not sharp enough to become a source of structural weakness. Secondly, differently from agrarian and rural China, the Soviet Union was industrialized (and even over-industrialized), and had no resources for extensive growth that enabled China's grand leap just after the legalization of private enterprise (first of all, in the agriculture). Therefore, even if Chinese-style economic reforms had been implemented under conditions of authoritarian regime (say, in the alternative counterfactual history after the successful coup in the August 1991), they would not have resolved economic crisis and would only have prolonged the agony of the Soviet empire. In this case, the disintegration of the Soviet empire would most probably have gone in the violent "Yugoslavian" way, enormously increasing social costs of the exit from communism.

Most important causes of the failure of the neoliberal shock therapy in Russia were some mistakes of the Russian reformers and their advisers from the international financial institutions. The key mistake was the delay in the liquidation of the rouble zone, that was the cause why the policy of macroeconomic stabilization failed in 1992–1993. Another important cause of the failure was procrastination of the governments of Western countries to provide Russia with a financial assistance at the precise time when it could have made difference (in 1992). Most probably, this procrastination was determined by the perception of Russia as a civilizational Other bound to remain a geopolitical rival of the West no matter what type of political regime and economic system it has.

The parts 5–7 continue in the depth the analysis of the diversity of the ways and outcomes of post-communist transformation that was started in the fourth part. This is done, firstly, by the narrowing the focus of the analysis. In the third and the fourth parts, it encompasses the whole communist and post-communist world. From the fifth part on, only while discussing some specific problems (to achieve the variation in the dependent variable), the set of cases compared is expanded to include also those states that do not belong to the elite club of the achievers of the post-communist transformation (countries joined to EU and NATO). Secondly, general constructs of the modernization theory that served as theoretical lenses for comparison in previous parts, are replaced by the more specific conceptual constructs from the middle range theories designed and tested in the comparative political economy and comparative economic sociology.

The subject matter of the part 5 is the processes of democratization and their outcomes in the post-communist countries. The analysis of these outcomes is of paramount importance for the evaluation of the comparative social costs of different ways of post-communist transformation. Taking into consideration only economic costs and benefits, one should consider the Chinese exit way from communism as superior, because it satisfies the criterion of optimality according to Pareto: incomes of all Chinese have increased, but to different extent, with increasing social-economic inequality as overall outcome. In Central Europe, Baltic countries, and former Soviet Union, similar

or even greater inequality has emerged as outcome of the redistribution of wealth under conditions of economic recession.

While economic situation of the minority of the population markedly improved from the very start of transformation, it has worsened for the large majority. Only part of this losing majority was compensated by the fruits of the resumed economic growth. Many losers did not live long enough to survive the recession or even died because of the worsened living conditions, because even after 15 years from the collapse of the communism the economy of many post-communist countries has not reached its pre-communist level. Significant part of the surviving losers has remained excluded from the benefits of the economic recovery, and they are absolute losers or victims of the post-communist transformation.

Therefore, the author starts the fifth part of the book with the argument, that while assessing the achievements and losses of the post-communist transformation one should take into account not only consumer's welfare. In those countries, where processes of the post-communist transformation came to the end with the consolidation of the liberal democratic regime, the losses in the consumer's welfare were compensated by the newly acquired civil and political rights (that could be also used by the absolute economic losers). However, not every kind of democracy provides such compensation. Democracy as such is a political regime where top government officials are elected in the free competitive election. Only under conditions of liberal democracy, civil and political rights of the citizens are protected from their own elected government. This protection is achieved institutionally by the division of power between branches of government and their mutual control (horizontal accountability), by the developed network of nongovernmental organizations and free media.

Applying discourse analysis, one can distinguish two varieties of liberal democracy: libertarian liberal democracy and social liberal democracy. In the first variety, citizens have only civil and political rights. Under social liberal democracy, citizens have also social rights. Paramount importance of this cleavage is also confirmed by the means of the inductive statistical typological analysis in the work of A. Lijphart. This work discloses two dimensions of differentiation between existing liberal democracies: joint responsibility/power and divided responsibility/power. Next, it detects two clusters (inductive types), called majoritarian democracy and consensus democracy. These two inductive types of liberal democracy approximately correspond to libertarian liberal and social liberal democracy as two deductive types of liberal democracy.

Existing attempts (Fortin 2005; Roberts 2006) to gauge typological identity of the post-communist liberal democracies by A. Lijphart's means do not allow to draw unambiguous conclusions. In some respects (strong judicial power, independent central banks) post-communist liberal democracies resemble consensual democracies. However, in other respects (pluralist system of interest groups, high disproportionality of elections, weak local municipalities) they are more similar to majoritarian democracies. Cocktail character of the post-communist democracies can be partly explained by the imported character of its institutions – in many countries, they were imported following fashions in constitutional law that have dominated among Western experts in the late 1980s, when independent central banks and strong judiciary were „a must". Therefore, many formal institutions of the post-communist liberal democracies are consensual, while political process

inside these institutions is strongly adverse: political parties fight do-or-die for survival, and the membership in the set of the politically effective parties is rapidly changing. So although formal institutions of post-communist democracy favor development of the consensual social liberal democracy, libertarian and majoritarian features strongly mark its present real content.

Because post communist liberal democracies lack stable systems of political parties, some political scientists doubt whether they can already be qualified as consolidated. To resolve these doubts, the author exhorts to draw clear distinction between two questions: (1) what is the difference between consolidated liberal democracy and unconsolidated liberal democracy? And (2) what is the difference between consolidated liberal democracy of low quality and that of high quality?

In author's opinion, there are no reasons to doubt the fact that most of post-communist liberal democracies are consolidated. In those countries that were admitted to NATO and the EU as its new members, liberal democracy is the „only game in town" (Juan Linz) beyond all reasonable doubt. In all of them, free, fair, and competitive elections have taken place many times, with loosing government parties transferring power in orderly fashion to victorious opposition. There are no strong (and sometimes any) „antisystemic" political forces that would aspire to come to power and keep it by nonconstitutional ways. At the same time, the quality of democracy is low in almost all dimensions that have been distinguished in the recent work on the quality of democracy. In this respect, the state of the young Lithuanian liberal democracy does not differ much from the situation in other post-communist liberal democracies.

In the procedural dimension (including rule of law, competitiveness, vertical and horizontal accountability) there are no significant problems only with respect to competitiveness and horizontal accountability. High corruption and frequent violations of civil rights are symptomatic for weak rule of law. Due to the instability of the system of political parties, vertical accountability is low: after losing trust of voters, politicians manage to avoid punishment by changing political party membership. Elected officeholders are not successful in their attempts to bring public administration under their control, where the influence of the unelected and unaccountable „statesmen" manipulating elected officials remains widespread.

Low quality of the post-communist democracies is also indicated by low voter satisfaction with the activities of the politicians that they have elected and low policy responsiveness: governments rule without taking the public opinion into consideration. Low level of quality in post-communist democracies is manifested most sharply by the fact that the outcomes of the elections did not influence government policies: frequently, the policy of new government did not differ from that of their predecessors.

However, these weaknesses of the post-communistic democracy should not be absolutized in an alarmist way. Firstly, some of the problems in the liberal democracies (first of all, decreasing responsiveness) are also characteristic for the old liberal democracies. Decreasing responsiveness is one of the negative collateral effects of the deepening European integration. The problem, how to cope with it, remains unsolved not only in practice, but even in the theory.

Secondly, it is impossible to improve the quality of democracy in all dimensions at once. For example, horizontal accountability can be increased by giving more power to judiciary and nonmajoritarian agencies. However, this can lead to the decrease of vertical accountability. On the other

hand, there can be a hypertrophy of responsiveness, contradicting rule of law and even leading to degeneration of the liberal democracy into the populist democracy.

The author makes two conclusions from this analysis. Firstly, the same level of democratic quality can be achieved in alternative ways. Secondly, the methods that work best to increase quality of democracy in the short-term perspective, are not necessary the best ones to achieve this goal in the long-term perspective (and vice versa). Political class that disregards present preferences of voters may succeed in the long-term perspective to educate the electorate with preferences that suit its present policies. Therefore, (and thirdly), the greatest impediment for high quality of democracy in the post-communist countries are their low quality citizens (inherited from the communist times), especially their lack of republican virtues (participatory civic culture).

However, there is no sufficient reason to assume that such high quality citizens with republican virtues are needed also for the consolidation of the liberal democracy. One of the two important lessons of the post-communist democratization that contradict influential views in the comparative politics, may be described in the following way: under favourable external conditions, liberal democracy (even if of rather low quality) can also consolidate in countries that lack those structural conditions that were considered as necessary for democratic consolidation in the former research. They include broad middle class (bourgeoisie), stable political party system and participatory civic culture.

Another lesson of the post-communist transformation says that dual transition – both parallel democratization and marketization – can succeed. Some designers of the neoliberal shock therapy were not sure about such success. Their advice was to implement all market reforms with maximal speed simultaneously to the destruction of centrally planed-administrative economic system in order to make left populists and neocomunists unable to re-erect it in the case of their comeback. Fearing that dual transition may fail, they preferred presidential democracy, considering as its advantage the possibility to enact at maximal speed (by presidential decrees) those economic reforms that a team of technocrat experts consider as best, without moving legislation proposals through parliamentary procedures subject to procrastination and spoiling through pork-barreling.

As a matter of fact, in many post-communist countries simultaneous democratization and marketization displayed a synergetic effect that was strongest under conditions of parliamentary democracy. Frequent change of governments was the obstacle for the groups of early winners, interested in delaying reforms to appropriate rents created by partial reforms, to capture the state and to direct the restoration of capitalism towards political oligarchic capitalism that occured in Russia, Ukraina, Bulgaria, Romania and in number of other postcommunist states.

With exception for ambivalent Slovenian case, where market reforms were started in tandem by post-communist president and anticommunist government, market reforms were most consequential and successful in those countries where first free election was won by anticommunist political forces. These were countries of former bureaucratic authoritarian and national communism. In most countries of the former patrimonial communism, liberal democracy remains unconsolidated (e.g., Ukraine) or broken down (Belarus and most probably, Russia). In some cases, communist regime was continued after dropping communist ideology (countries of Central Asia) without any democratic intermezzo.

The diversity of the economic systems that have emerged in the sphere of the former Soviet and Yugoslav communism is even greater, representing a new challenge for comparative economic sociology. Differently from the vulgarized basics of neoclassical economics, preached by influential nongovernmental public education institutions in Lithuania, ideas of classical and contemporary economic sociology are comparatively less known for Lithuanian reader. Therefore, the entire sixth part of the book is reserved for introduction into classical (Karl Marx, Max Weber, Joseph A. Schumpeter, Adolf Berle, Gardiner Means, John M. Keynes, Karl Polanyi) approaches in the economical sociological and political economical sociology.

The author uses the work both of M. Weber and of J. A. Schumpeter to construct the ideal type of rational entrepreneurial capitalism (REC) that provides the reference point for analysis of the diversity of post-communist capitalism. To M. Weber's work on capitalism, this concept owes the idea that capitalist economic action can be oriented either productively (towards wealth-creation), or unproductively (towards rent-seeking and redistribution), rational capitalism displaying first, and political capitalism second orientation.

Along with entrepreneurial and managerial activities directed to the organization of production employing free labour, M. Weber includes into the scope of the rational capitalism the speculation on financial markets, considering them as necessary parts of rational capitalism as economic system consisting of markets for consumer's goods, labour, land, capital and risk. The activities of financial speculators help to institute risk markets, enabling entrepreneurs engaged in the real economy to act in the relatively stable and predictable (parametric) environment. For M. Weber, rationality of rational capitalism connotes not only the orientation to the profit-maximization at the micro level, but also tendency to optimal allocation of resources at the macro level due to the workings of the „invisible hand" of the markets.

However, this Weberian (and neoclassical) rationality of the rational entrepreneurial capitalism (REC) stands in tension with the role of private entrepreneurship that is pointed to by the second adjective (entrepreneurial). This role was central topic in J. A. Schumpeter's work. To entrepreneurs as managers (bearers of the function of optimising calculation), capitalist economy owes its trend to equilibrium and quantitative growth. Entrepreneurs as agents of organizational and technological innovation are driving force for the change of capitalist economy as qualitative development.

They bring capitalist economy out of equilibrium and make out of its working the process of creative destruction, proceeding by leaps and bounds. However, because of this feature, rational entrepreneurial capitalist system is also a source of new life risks. Under conditions of the total dependence of a worker on the market, surges in unemployment during the recession phases of the short and long cycles of economic activity expose broad segments of population to dangers of social degradation. These aspects of capitalist economic dynamics are in focus of the work by K. Marx, K. Polanyi, and J. M. Keynes.

Theorizing capitalism as a process of development – a process of qualitative change with different regimes of regulation and accumulation – is considered in the book as the unique contribution of the comparative economical sociological analysis, complementing the mode of its analysis practiced in the neoclassical economy, that abstracts from the changes and variations in the institutional framework of economic activity or assumes the existence of the single best institutional framework.

Although some institutional frameworks (for example, political oligarchic capitalism, state capitalism, state monopolist capitalism) may be defective in the sense of providing incentives for unproductive, rent-seeking activities, suppressing technological innovation, leading to misallocation and waste of resources, two or more institutional frameworks can be equally good as different versions of REC. They all display the same basic features of economic rationality – microeconomic calculation, orientation of private entrepreneurship to the productive, wealth-creating activities, efficient (in the sense of Pareto optimality) allocation of resources. At the same time, they can strongly differ in their distributive and social consequences (welfare regimes).

This is the basic insight in recent work on the varieties of capitalism by Peter A. Hall and David Soskice, that draws upon the former work about Fordist capitalism in the neomarxist French regulation school, upon the research on neocorporatist capitalism in the international political economy, and upon the work on the national versions of capitalism in the institutionalist economics. This work has been focused on the causes of the variations in the macroeconomic performance and international competitiveness among the advanced REC countries.

In the varieties of capitalism approach by P. A. Hall and D. Soskice, two ideal types of REC – liberal market economy (LME) and coordinated market economy (CME) – are distinguished. This typology is grounded by the analysis how main economic agents (firms) in the capitalist economies coordinate their activities. In the LME, this coordination is realized by classical relations of market competition, while in CME various methods of non-market strategic coordination (conditional on the high levels of trust) are used. Detailed analysis of the differences between two types of capitalism includes comparative analysis of their financial systems, industrial relations, relations of firms with their employees, systems of education and professional training.

While ownership rights of the LME firms are widely dispersed among stockholders and frequently change their owners, CME firms have main owners or are related by the relations of cross-ownership, building clusters usually centered around a house bank, providing them a patient capital. In LME, trade unions are weak and divided, both employment and unemployment protection is weak, and wages are settled by the individual agreements between employers and employees. For industrial relations in CME, collective agreements on wages and work conditions at the level of firm, industrial group, branch or even at national level are the norm. Both employment and unemployment protection is strong. Work force builds a community loyal to employing firm. For LME rapid turnover of work force and purely instrumental orientation in the relations between employer and employees are characteristic. Therefore, firms in LME avoid investing into the professional training of their workers, while this is the case in CME economies, where the public education system, focused on the cultivation of general competences, is supplemented by the professional training run by firms or their associations, and focused on the acquisition of special skills.

Basic conclusions of the analysis by P. A. Hall and D. Soskice are confirmed by the findings of the inductive statistical analysis by Bruno Amable who used as inputs the data of the OECD states social and economic statistics. However, B. Amable finds not two, but five types of capitalism: (1) Anglo-Saxon market-based capitalism, (2) Scandinavian social-democratic capitalism, (3) Continental European capitalism, (4) Asian capitalism, (5) Mediterranean capitalism. Because LME and CME are ideal types, it stands for discussion which countries approximate them most closely.

While contemporary U.S. capitalism is the most unambiguous case of LME, one can recognize characteristic features of CME in the institutional organization of German, Japan, and Scandinavian capitalism. Some types of capitalism can be qualified as transitory or mixed.

Important conclusion made by P. A. Hall and D. Soskice says that both pure CME and pure LME are stable types of capitalism. This contradicts the view of the neoliberal economists who maintain, that only LME, most closely approximated by U.S. capitalism, is stable, and who predict the convergence of the present national and regional diversity of capitalism towards LME under relentless pressure of the forces of globalization. Besides the well-known (1) idea of path-dependence, P. A. Hall's and D. Soskice's arguments for stability of CME are grounded in the theories of (2) institutional complementarity and (3) comparative institutional advantages.

Institutional complementarity means mutual fit of institutional practices from different spheres. Institutionally complementary practices increase each other's returns. If these spheres function according to contradictory institutional logics, these returns decrease, leading to the loss of international competitiveness and pressure for change in the direction of the more coherent architecture of institutions. Institutional complementarity is an obstacle for construction of perfect capitalism by borrowing best practices from different types capitalism (e.g., social protection from Sweden, venture capital markets from U.S., and professional training system from Germany). Since firms in LME have no patient capital, they are forced to be "cruel" with their workforce, shedding it when demand slumps. The flexibility of employment has as its collateral consequence lack of loyalty to their firms. By employing disloyal employees, firms avoid investing in their training. Therefore, they do not have at the shop floor level work force with local, largely tacit, knowledge necessary to meet challenges of the high quality diversified production.

Another condition of the stability of the type of capitalism as a set of institutional practices is a capacity of these practices to generate institutional advantages in the competition in the world market. These advantages are institutional, because their source are constraints and incentives that institutions provide for entrepreneurial energy and initiative. Because of the crucial role of the sustained innovation for long-term success in the international competition, types of capitalism can be defined as social systems of production and innovation (B. Amable). Institutional architecture characteristic for LME enables a country with such architecture to be successful in the industries and services where radical innovation is a key to success, while CME countries are stronger where incremental innovation leads to success (e.g. diversified quality production of producer's and consumer's goods).

Unlike the mainstream neoliberal views on the consequences of globalization, varieties of capitalism approach predicts not one-, but two-pole convergence, with some of the really existing national capitalisms moving toward purer LME, and another part having a prospect of moving towards CME. Radical innovations bring into life new branches of industry and services. However, as an example of post-war Japan shows, a country that has started to produce products using foreign patents, can outdo inventor countries thanks to the ability to display more flexibility and responsiveness to costumer's needs. To put the impact of globalization on the diversity of capitalism in correct perspective, one needs to de-mystify this concept by drawing distinctions between cultural, political, and economic dimensions of globalization.

As huge parts of the world (e.g. worlds of Islamic, Indian, Chinese civilization) remain immune for the spells of Hollywood pop culture production, there is no sufficient reason for the diagnosis of cultural globalization. The description of political globalization as decline of national state and rise of the power of international organizations is contradicted by the recent choice of most powerful state in the world (U.S.) to pursue its interests by unilateral actions. Of course, one can define political globalization as the rise of U.S. to global domination. However, this state of affairs can be temporary and transitional thanks to the rise of new powers – first of all, of the so-called BRIC (Brazil, Russia, India, China) states. As for economic globalization, its real content seems to boil down to the emergence of the global financial market, while ongoing processes of the integration in the real economy (trade and international division of labour) seem to be described in the more precise way by the concept of regionalization.

While internationalization of capital markets makes capital more mobile, giving capital the edge in relations with labour, this is not enough to obliterate national and regional differences between the types of capitalism. It is not the case that the cost of labour is only one or the most important factor deciding where capital moves. Instead, transnational corporations use existing differences between capitalist economies for institutional arbitrage, locating their different divisions in countries with institutional environments most fitting for activities and products of these divisions.

The author argues that long-time fluctuations in the economic activities known as Kondratieff waves should be taken into consideration when discussing long-term prospects of the convergence versus survival or even increase of the diversity of capitalism. These fluctuations are caused by revolutionary changes in the production technologies (production functions). Most credible explanation of recent success of U.S. capitalism refers to the ability of LME to provide best institutional framework for radical technological innovations. Neoliberal economic reforms in the early 1980s that have destroyed managerial capitalism in U.S., replacing it with stockholder capitalism, provided the capital market of this country with supply of venture capital surpassing that in other countries.

This enabled U.S. to be first in realizing opportunities for radical innovation that were opened by the advances of the information and telecommunication technologies, and to reap pioneer's advantages. However, present Kondratieff wave is the only one of five waves that can be distinguished since the 18th century. The history of the former waves teaches the lesson that after pioneer's advantages (characteristic for the first (ascending) phase of a wave) are exhausted, later developers have good chances to catch-up with them, using non-market methods of coordination of economic activities to accelerate the reception of the leader's know-how.

An example of such state-led spurt was the rise of East-Asian "tigers" in the seventies and nineties that took place during the descending phase of the former (the fourth) Kondratieff wave. While LME provides best institutional environment for radical innovation, countries featuring CME institutions are best performers during the phase when potential for radical innovation in the framework of new technological paradigm becomes exhausted and competitive success becomes conditional on the capabilities of incremental innovation. Hence, one can expect the emergence of new successful national versions of CME during the coming downward phase of the world economy.

The discussion of the state and prospects of global capitalism provides the horizon for 7th part of the book that is focused on the question what kind of capitalism is emerging in the post-communist countries, with special attention being paid for the peculiarities of Lithuanian capitalism. This discussion starts with the survey of the body of available literature. In the work on post-communist capitalism during the first post-communist decade, one can discern two approaches. Skeptics and pessimists (e.g. Michael Burawoy and Katherine Verdery) have focused on destructive effects of post-communist transformation, conceiving post-communist realities as economic involution that means the rise of primitive forms of capitalism (trade, comprador, peripheric capitalism) and even processes of (re)feudalization. Optimists (David Stark, Laszlo Bruszt) asserted that in some post-communist countries new form of capitalism is in making that may be superior to the really existing capitalism in the old West.

During the second decade, another cleavage has emerged. Some researchers maintain that differences between post-communist capitalism(s) on the one side and rational entrepreneurial capitalism(s) in advanced countries on another are still deeper than similarities between them. Others argue that in the diversity of post-communist capitalism one can detect the same lines of differentiation that were disclosed between the cases of mature or advanced rational entrepreneurial capitalism by P. A. Hall, D. Soskice and other historical institutionalists. This second line of thinking about post-communist capitalism is represented by the work of David Lane, Mark Knell, Martin Srholec, Clemens Buchen, Vlad Mychnenko, Magnus Feldmann and others. First approach is developed most consistently by neoclassical sociology – a group of researchers led by Ivan Szelenyi, and including Lawrence P. King, Gil Eyal, and others. Second approach is represented also by Bela Greskovits, Dorothee Bohle and other researchers who theorize post-communist capitalism from the viewpoint of the Immanuel Wallerstein's theory of the capitalist world systems and classify post-communist capitalism as peripheric (in Eastern Europe and Balkans) or semi-peripheric (in Baltic and Central Europe),

Neoclassical sociologists discern in the diversity of the post-communist capitalism(s) three forms of capitalism. The first one is represented by capitalism from without. This form resembles most closely REC in the old West. However, capitalism from without is different from the old Western REC in as much as it is capitalism without capitalists. Because of the very active participation of foreign capital in the privatization, no strong national economic bourgeoisie (class of the capital owners) has emerged in these countries. Instead, cultural bourgeoisie is socially dominant in these countries. It was recruited from the former (in the communist time) technical and humanist intelligentsia. Coming to power after the collapse of communism, intellectuals thwarted national communist nomenclature to privatize public property. Instead, they sold it cheaply to foreign capital and took the positions of its local agents and trustees.

In those countries where nomenclature privatization was not blocked, second form of capitalism has emerged that is described by I. Szelenyi as top-down capitalism, or alternatively (because of the role that client-patron networks play in its social organization) as political patrimonial capitalism. Thus, this form includes cases that are classified in the 12th chapter of this book in the more differentiating way as political oligarchic, state monopolist, and state capitalism. Third way for post-communist capitalism to emerge is to grow from below. It grows out of private sector, functioning along with state sector and gradually overshadowing and outdoing it. In this way, capital-

ism is emerging in China and Vietnam. Because of the important role that state sector still plays in the economies of these countries, I. Szelenyi alternatively names this third form of post-communist capitalism hybrid capitalism.

In this book, following view is defended with respect to the question of the comparability between post-communist and old Western capitalism: although there are essential differences between the oligarchic, state monopolist, and state capitalism in most former republics of Soviet Union on the one side, and REC on the another, typological methods and concepts from the historical institutionalist work on the varieties of capitalism in the advanced Western countries are already fruitfully applicable to the Baltic and Central European countries that have joined the EU and NATO in 2004. Findings of the typological quantitative statistical research (Berrou and Carrincazeaux 2005; McMenamin 2004) are presented that provide the evidence that on the eve of joining the EU, the institutional architecture of three Central European (Vyshegrad) countries – the Czech Republic, Poland and Hungary – displayed most similarity with the Mediterranean capitalism countries.

Among post-communist countries, one can find only one case with the marked features of CME. This country is Slovenia that was most consistent and successful in leaving communism by the way of innovationally oriented incremental gradualist reforms, and has arrived at social or corporate capitalism. At the opposite pole, one finds as Slovenia's antipode – the neoliberal Estonia. Although exit ways from communism and present architectures of economic institutions are very different in these countries, both of them are reputed achievers of post-communist transformation. Therefore, one can use them as corroborating instances for the thesis of P. A. Hall and D. Soskice claiming that different institutional architectures of capitalist institutions can display similar levels of macroeconomic performance.

Concluding two chapters of the book are focused on the topic of the typological identity of Lithuanian capitalism. Seeking to find out which type of capitalism is forming in Lithuania, the author compares this country with two antipode cases of the post-communist communism – neocorporate Slovenia and neoliberal Estonia. In the 20th chapter, author argues that capitalism in Lithuania represents the same (neoliberal) variety of capitalism that capitalism in Estonia exemplifies, and discusses the question why Lithuania's macroeconomic performance after neoliberal reforms was weaker than in Estonia's case.

The author criticizes explanation of Lithuania's weaker performance by economic policies of Lithuania's excommunists who came to power in 1992, when market reforms in Lithuania were at the very height. He draws attention to the facts that main, nominally right, political opponent of excommunists – Lithuanian conservatives – promoted political initiatives that were Leftist populist in terms of Western political discourse both while in opposition and during their comeback to power (in 1996–1999). He advances a culturalist (Weberian) hypothesis that attributes relative success of Estonia's neoliberal choice to peculiarities of the Estonia's cultural legacy that was decisively influenced during the 18th-first half of 19th century by the current of ascetic Protestantism known as Herrnhuter movement. Due to this legacy, Estonians were quicker in their adaptation to new conditions of the economic action than Lithuanians, whose culture was marked by the traditions of the rural way of life and by the mentality shaped in times of baroque Catholicism.

At the first sight, the thesis that the post-communist capitalism in Lithuania is of LME type, is contradicted by the facts that many institutional spheres in Lithuania have features characteristic for other types. For example, present system of social protection in Lithuania is most similar not to the residual Anglo-Saxon welfare state, but to clientelist corporate model characteristic for countries of Southern Europe (Bernotas and Guogis 2006: 161). Even in that champion of post-communist neoliberalism – Estonia – one does not find active and liquid stock market that is crucially important attribute of LME. However, what matters most for the detection of the typological identity of Lithuanian capitalism, are trends of the change in the institutional architecture that are governed by the logic of the complementarity between different institutional spheres.

Even those post-communist countries that had chose the most radical shock therapy, were not able to reform all institutional spheres of the social life at once. The reform of the systems of education, health care, social protection (first of all, pension system) was postponed for later time. At the very start of the exit from communism, only minimal changes in the order inherited from the communist time were made. For this reason, institutional architecture of most post-communist countries still remains an unstable conglomerate of institutional spheres working according to contradictory logics with dysfunctional consequences. These contradictions mount the pressure to continue reforms. However, these contradictions may be solved either by reforms leading in the direction of the more consequent neoliberal, or that of social capitalism.

Observation of the ongoing reform process in Lithuania during the last decades discloses unambiguous trend leading in the direction of the more consequent LME system. Importantly, in most cases the direction and contents of these reforms are better explained not by arguments that are publicly advanced in their favour, but by functional needs and interests associated with the construction of the more consequent LME. Arguments in favour of privatization of pension system, refering to unsustainability of the present pay-as-you go system, are flawed (Lazutka 2006). However, they will help to construct active and liquid stock market.

The reform of higher education in making has as its key element the switch from the public to private (by students' fees) financing of higher education, and is legitimated by the argument that it will promote the quality of higher education by pressing universities to be more responsive to the turns and twists of the market demand. It is difficult to believe that this will be real consequence of coming reforms, because total funds at the disposition of the Lithuanian universities will not increase, and desired outcomes cannot be achieved simply by the better use of available resources. However, among the consequences of the reform, there will be the development of the market culture of the self-responsible living. Credit markets will expand, creating new business opportunities for banking sector in Lithuania, and labour market will be refilled by new fungible entrants starting their working lives under the burden of higher education loan.

Is (was) there no alternative to the neoliberal capitalism in Lithuania? To answer this question, the comparison of Lithuania and Estonia is supplemented by the comparison of both countries with Slovenia. Slovenia's case is important, firstly, as a demonstration that catholic cultural legacy was no fatal impediment for macroeconomically successful exit from communism. Secondly, Slovenia's case demonstrates that indeed there was an alternative both to the neoliberal mode of exit from communism (via shock therapy), and to its overall neoliberal imitative orientation, leading

to the present path of post-communist transformation where Lithuania is presently moving in the steps of Estonia. Could Lithuania make its exit from communism in Slovenian mode and way, transforming itself not in the direction of the Anglo-Saxon neoliberal but that of the Scandinavian social-democratic or neocorporatist continental European capitalism?

The author answers this question in a negative way, substantiating his answer by the comparison of the initial conditions of post-communist transformation in Lithuania, Estonia, and Slovenia. The three most important obstacles for Lithuania's exit from communism in Slovenian mode and way are considered (1) lack of the basic market institutions and skills how to govern enterprises under market condition that Slovenia has inherited from Yugoslav market socialism; (2) nearly complete absence of the Lithuanian products at the Western markets before communism's collapse, while nearly quarter of Slovenian export was directed to these markets on the eve of the exit from communism; (3) adversary character of the Lithuanian politics during the early phase of post-communist transformation, leading to the ideologization of the technical questions of the market reforms. Early establishment of consensus democracy in Slovenia was facilitated by preservation of the intellectual hegemony of the Left in Slovenia, where its reputation was not tainted by the record of antinational policies in the service of the foreign (Soviet) imperialism, as this was the case in Lithuania.

Can present pathway of the institutional change in Lithuania change its direction, leading towards social or neocorporate capitalism? The author argues that since Lithuania joined the EU, the single most important factor deciding the future of Lithuanian capitalism is the course that the processes of European integration and europeanization will take during the next decades. Important part of the legitimating ideology driving these processes is so-called European social model that can be considered as a programme for convergence of the European national political economies towards the CME. However, external pressure to harmonize national legal systems with *acquis communitaire* (body of common European law), led to the continuation and deepening of the neoliberal reforms rather than to the change of their overall direction towards social capitalism or CME.

Up to the present time, processes of European integration have corresponded to the greater degree to the neoliberal than to the social-democratic ideals. This was the case because these processes involved mainly negative integration – the removal of the obstacles for free movement of the goods, services, capital, and labour. Social policies of the EU were oriented towards the minimal standards. Therefore, they did not work as a stimulus to reform post-communist countries following patterns of Scandinavian or continental social capitalism.

Rather than direct the transformation processes in the post-communist countries towards CME, Eastern enlargement of the EU can be the turning point directing institutional change in the EU towards LME, with accession countries acting as Trojan horses for the forces of the neoliberal Anglo-Saxon capitalism. However, it remains beyond the reasonable doubt that in the time horizon closing with the convergence of the Lithuania's level of social-economic development with that of older members of the EU, stronger (in comparison with the U.S.) social orientation of eurocapitalism will remain its distinguishing feature.

The book was written in 2001–2007, with breakthrough achieved in 2003–2004, when author thanks to Fulbright fellowship grant could work 9 months at *Institute of Slavic, Eastern European,*

and Eurasian Studies (ISEEES), University of California Berkeley, with Prof. Victoria Bonnell as host professor. Significant advances were made during shorter visits to Central European University in Budapest (2001), sponsored by *Curriculum Research Center* programme *Curriculum Development Competition*; Darwin College, Cambridge University (2003), sponsored by the *Cambridge Colleges Hospitality Scheme* of George Soros Open Lithuania Foundation; Uppsala university (2006), sponsored by the Socrates/Erasmus teaching staff mobility programme; European University Institute in Florence (2006), sponsored by the European Union Social Foundation project „Preservation of National Identity under Conditions of Globalization" (BPD2004-ESF-2.5.0-03-05/0058), Heinrich Heine University in Düsseldorf (2007), sponsored by the Socrates/Erasmus teaching staff mobility programme and Alexander von Humboldt foundation.

The author is grateful to Michael Baurmann (Heinrich Heine University in Düsseldorf), Richard Biernacki (University of California San Diego), Victoria Bonnell (University of California Berkeley), Jukka Gronow (Uppsala University), Michael Keating (European University Institute in Florence), Andrei S. Markovits (The University of Michigan in Ann Arbor), Lawrence Scaff (Wayne universitety), Bryan S. Turner (Cambridge University, U.K.), for attention paid to the author's work and generous help that opened access to the research resources that still are rather scarce in his native country. I also thank Andrew Roberts (Northwestern University) for permission to read his book *The Quality of Democracy in Eastern Europe: Policy Reforms and Public Preferences* (in print). However, the bulk of the work was done at the author's home institution – Department of Sociology at the Faculty of Philosophy, Vilnius University, intermittently with teaching duties, where M.A. and Ph.D. students in Sociology and M.A. students in History served as very first audience for the new pieces of work in making. Cordial thanks for Algis Krupavičius (Kaunas Technological University), Vaidutis Laurėnas (Klaipėda University), Vylius Leonavičius (Vytautas Magnus University in Kaunas), Arvydas Matulionis (Institute of Social Research), Gediminas Vitkus (The General Jonas Žemaitis Military Academy of Lithuania), and anonymous reviewers for reading the manuscript and making numerous suggestions how to improve it (including its title). Of course, author remains responsible for all remaining errors and blunders.

Norkus, Zenonas

No-79 Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2008. – 744 psl.

ISBN 978-9955-33-231-2

Monografija pateikia tipologinio lyginamojo tyrimo rezultatus, kurie atskleidžia bendruosius ir specifinius Lietuvoje okupacijos metais (po 1940 m.) susiformavusios santvarkos, 1988 m. prasidėjusio perėjimo prie liberaliosios demokratijos ir rinkos ekonomikos bei per du šių procesų dešimtmečius susiformavusios ekonominės ir politinės sistemos bruožus. Tyrimas remiasi prielaida, kad tik lyginimas su kitomis panašaus istorinio likimo šalimis leidžia adekvačiai atsakyti į nuolatos viešosiose diskusijose keliamus klausimus, ar/kuo mūsų šalies raida yra „sėkminga“ ar „nesėkminga“, o vienų ar kitų socialinio gyvenimo sričių būklė – „normali“ ar „katastrofiška“?

UDK 317.3

Zenonas Norkus

KOKIA DEMOKRATIJA,
KOKS KAPITALIZMAS?

Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu

Mokslinė monografija

Kalbos redaktorė *Gema Jurkūnaitė*
Viršelio dailininkė *Giedrė Sperskaitė*

Išleido Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius
Spausdino AB „AUŠRA“
Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas